

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA,
GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA,
VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐ

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

LXXVI. ÉVFOLYAM

1965.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — INHALT — СОДЕРЖАНИЕ

Tanulmányok — Abhandlungen — Научные статьи

<i>Húsz esztendő</i> —	1—2
<i>Balogh István</i> : A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. I. A ló és ökör igázása a XVIII—XIX. században — Конные запряжки в Дебрецене в 18—19. вв. — Gespanne in Debrecen im 18. und 19. Jahrhundert	161—186
<i>Bellon Tibor</i> : Határhasználat Nyíradonyban a jobbágyfelszabadítás után — Использование сельских земель в с. Нирадонь после освобождения крепостных — Nutznießung der Gemarkung in Nyíradony nach der Aufhebung der Leibeigenschaft	435—445
<i>Bodgál Ferenc</i> : A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművészete — Металлическо-ремесленное производство у цыган комитата Боршод-Абауй-Земплен — Metallarbeit der Zigeuner im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén	521—546
<i>Györffy György</i> : Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában — Народы с страны карпатского бассейна в IX в. по труду Анонимуса Gesta Hungarorum — Die Völker und Länder des Karpatenbeckens in dem Gesta Hungarorum des Anonymus	411—434
<i>Katona Imre</i> : „Alku” típusú népdalaink — Народные песни типа «Торг» — Unsere Volkslieder vom Typ „Untergebot“ (ung. „Alku“)	557—571
<i>Kisbán Eszter</i> : A kenyér néprajzi kutatása Európában — Этнографические исследования по хлебу в Европе — Ethnographische Erforschung des Brotes in Europa	313—340
<i>Kriza Idikó</i> : Affinitás a népballadában — Роль родных элементов в народной балладе — Affinität in der Volksballade	221—242
<i>Lükő Gábor</i> : Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban — Следы угорской тотемистической экзогамии в венгерском фольклоре — Denkmäler der ugrischen totemistischen Exogamie in der ungarischen Folklore	32—90
<i>Ortutay Gyula</i> : A szózhagyományozás törvényszerűségei — Основные закономерности устного народного творчества — Regularities in the oral transmission of popular tradition	3—9
<i>Péterdi Ottó</i> : A féltelmes jobbágy életszínvonalá Bakonypéterden 1800 körül — Уровень жизни крепостных в с. Баконьпéterд около 1800 г. — Das Lebensniveau eines Fronbauern um 1800 in Bakonypéterd	341—358
<i>Rónai Béla</i> : Újabb adatok egy ritka balladához — Новые данные к одной старой балладе — Neue Beiträge zu einer unserer alten Balladen	446—455
<i>Ruitz Izabella</i> : A parasztfiúság társasélete a Bódva vidékén (1880—1950) Első rész — Общественная жизнь крестьянской молодежи в области р. Бодва (Первая часть) — Das Gesellschaftsleben der Bauernjugend in der Bodva-egend (Erster Teil)	572—601
<i>Schram Ferenc</i> : A Szentiván-napi tűzgyújtás — Огонь в Иванов день — Das Feuermachen am St. Iwanstag	547—556
<i>Szabó István</i> : Jobbágyság—parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet — Крепостничество — крестьянство; Терминология, понятие, социальная структура — Serfdom—Peasantry; Concept, terminology, social structure	10—31
<i>Tárkány Szűcs Ernő</i> : A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. I. közlemény — Отличительные тавровые знаки скота в Венгрии I. — Eingebrennte Eigentumszeichen der Haustiere in Ungarn I.	187—199
<i>Tárkány Szűcs Ernő</i> : A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. II. közlemény. Az égetett tulajdonjegyek ábráinak gyűjteménye — Отличительные тавровые знаки скота в Венгрии II. — Eingebrennte Eigentumszeichen der Haustiere in Ungarn II.	359—410

<i>Újváry Zoltán</i> : Az egyén szerepe a népszokásokban — Роль индивидуума в народных обычаях — Die Rolle des Individuums in den Volksbräuchen	501—520
<i>Voigt Vilmos</i> : A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez — Проблемы каталогизации устных народных преданий — Some questions of cataloguing folk legends	200—220
<i>Voigt Vilmos</i> : A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései — Проблемы методологии и терминологии в этнографических науках в восточной Европе — Theoretical and methodological problems in recent East European Ethnology, Ethnography and Folklore	481—500

Kisebbs közlemények — Kleinere Mitteilungen

— Краткие сообщения

<i>Balázs Árpád</i> : Az igásló felszerszámozása — Das Anschirren des Zugferdes	607—610
<i>Balogh István</i> : Egy országos jellegű hatósági néprajzi „gyűjtés”-ről (Szabolcsi néprajzi adatok 1903-ból) — Über ein staatliches ethnographisches „Sammeln“ (ethnographische Daten aus Kom. Szabolcs vom J. 1903)	603—607
<i>Béres András</i> : A jóság sózása, sózóvályú — Das Salzen des Viehs, der Salztrog	456—461
<i>Bodgál Ferenc</i> : A verpeléti műemlék kovácsműhely — Die Schmiede von Verpelét unter Denkmalschutz	245—248
<i>Csiszár Árpád</i> : Gyógyítás emberkoponyával Bereghen — Das Heilen durch Menschenschädel in Kom. Bereg	602—603
<i>Degré Alajos</i> : A „Sári Mária változat” új variánsa — Eine neue Variante von „Sári Mária“	98—99
<i>Erdélyi István</i> : Látogatás egy mongol kovácsmesternél — Besuch bei einem mongolischen Schmiedemeister	462—464
<i>Kanyar József</i> : Néhány ismeretlen Herman Ottó levélről — Über einige unbekannt Briefe von Otto Herman	243—245
<i>Martin György</i> : Beszámoló a Népművészeti és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről — Bericht über die Ergebnisse der Tänzerforschungen im Institut für Volkskunst und Volkskultur	251—259
<i>Nagy Lajos</i> : Csere gazdalegények — Landwirtburschen im Tausch	610—612
<i>Podhola Istvánné</i> : Szűr-restaurálás — Restaurierung der Grobtuchmäntel	248—250
<i>Sonkoly István</i> : Helyreigazítás — Richtigstellung	612
<i>Szegő Júlia</i> : Mánole mester — Meister Mánole	95—98
<i>Újváry Zoltán</i> : Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredetéhez — Zur Herkunft des Liedes über die Märtyrer von Arad aus einem Kunstlied	91—95

Viták, vélemények — Diskussionen

Дискуссии

<i>Andrásfalvy Bertalan</i> : Megjegyzések Istvánovits Márton „Elhal-e a népművészet?” című tanulmányához — Bemerkungen zur Abhandlung von Márton Istvánovits: „Ob die Volkskunst abstirbt?“	115—117
<i>Dobos Ilona</i> : Megjegyzések egy könyvkritikához — Bemerkungen zur Rezension eines Buches	125—127
<i>Gunda Béla</i> : A Current Anthropology agráretnográfiai vitája — Die agrarethnographische Polemik in Current Anthropology	100—106
<i>Gyimesi Sándor</i> : A telepítvényes falvak népe. Egy átmeneti csoport a jobbágság peremén — Das Volk der Ansiedlerdörfer. Eine Übergangsgruppe im Randgebiet des Fronbauerntums	110—112
<i>Istvánovits Márton</i> : Elhal-e a népművészet? — Ob die Volkskunst abstirbt?	112—115
<i>Király Péter</i> : A „paraszt” szó jelentéstörténetéhez — Zur Sinnesgeschichte des Wortes „paraszt“ („Bauer“)	106—109
<i>Péter László</i> : A népköltészet változatokban él. Hozzászólás Anyikin V. P. tanulmányához — Die Volksdichtung lebt in Varianten. Zur Abhandlung von V. P. Anjikin	120—125
<i>Sonkoly István</i> : Jóni-ritmus vagy mazurka-ritmus? — Ionischer Rhythmus oder Mazurka-Rhythmus?	128—131
<i>Voigt Vilmos</i> : Elhal-e a népművészet? (Hozzászólás Istvánovits Márton fejtegetéséhez) — Ob die Volkskunst abstirbt? (Zu den Erörterungen von M. Istvánovits)	117—120

Néprajzi hírek — Ethnographische Nachrichten

— Этнографические известия

<i>Czigány Tamás</i> : Ethnográfiai és folklór filmfesztivál — Ethnographie- und Folklore-Filmfestival	465—467
<i>Dömötör Tekla</i> : A népmesekutatók nemzetközi kongresszusa Athénban. A Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore közgyűlése — Internationaler Kongreß der Volksmärchenforscher in Athen. Generalversammlung der „Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore“	262—266
<i>Dömötör Tekla</i> : Német Néprajzi kongresszus Marburgban — Deutscher Ethnographen-kongreß in Marburg	613—614
<i>KKL</i> : Fiastyúk — „Fiastyúk“ (Siebengestern)	465
<i>Morvay Judit</i> : Beszámoló a Magyar Néprajzi Atlasz Szerkesztőbizottságának tatal konferenciájáról — Bericht über die Konferenz des Redaktionsausschusses des Ungarischen Ethnographischen Atlases in Tata	138
<i>Ortutay Gyula</i> : Kiss Lajos temetésén. (A vásárhelyi Kincses Temetőben, 1965. február 9-én elmondott búcsúztató) — Abschiedsrede über Lajos Kiss, gehalten am 9. Februar 1965 im Kincsesfriedhof zu Hódmezővásárhely	132—134
<i>Ökrös László</i> : Péczely Attila halálára 1897. VIII. 13—1964. VII. 6. — Zum Ableben von Attila Péczely (13. VIII. 1897—6. VII. 1964)	134—136
<i>Sz.</i> : 50 éves a norvég népköltési archívum — 50 Jahre norwegisches Archiv der Volksdichtung	260
<i>Sz.</i> : Az Agrártörténeti Szemle tevékenységének megvitatása — Diskussion über die Tätigkeit der Zeitschrift Agrártörténeti Szemle (Agrargeschichtliche Rundschau)	260
<i>Sz.</i> : Összehasonlító folklorisztikai új folyóirat Bloomingtonban — Eine neue Zeitschrift für vergleichende Folkloristik in Bloomington	260—261
<i>Sz.</i> : Proverbium — nemzetközi szövegszerkesztő folyóirat — Proverbium — eine internationale Zeitschrift für Sprichwörter	261
<i>Sz.</i> : Az új nemzetközi néprajzi társaság értesítője. S.I.E.F. Informations. Vol. I. (1964) No. 1. — Anzeiger der neuen internationalen Gesellschaft. S.I.E.F. Informations. Vol. I (1964) Nr. 1	261
<i>Sz.</i> : Tudományos kongresszus az urbanizáció néprajzi vizsgálatáról — Wissenschaftlicher Kongreß für die ethnographische Erforschung der Urbanisation	267
<i>Sz.</i> : Új egyetemes néprajzi folyóirat indult Prágában — Eine neue universaethnographische Zeitschrift in Prag	267
<i>Sz.</i> : Hírek a Current Anthropologyból — Nachrichten aus Current Anthropology	614
<i>Sz.</i> : Új kutatási perspektívák és módszerek a finnugor néprajztudományban — Neue Perspektiven und Methoden der Forschungsarbeiten in der finno-ugrischen Ethnographie	614—615
<i>Vikár László</i> : Nemzetközi népzenei konferencia Budapesten — Internationale Konferenz in Budapest für Volksmusik	136—137
<i>V.</i> : Ariste akadémikus 60 éves — Akademiker Ariste 60 Jahre alt	267
<i>Voigt Vilmos</i> : A VII. Nemzetközi Antropológiai és Ethnológiai Kongresszus (Moszkva, 1964. VIII. 3—10.) — Der VII. Internationale Anthropologen- und Ethnographen-kongreß in Moskau, 3—10. August 1964	139—141
<i>Voigt Vilmos</i> : 5 esztendő a Current Anthropology — Fünf Jahre Current Anthropology	261—262

Könyvszemle — Literarische Rundschau — Рецензии

<i>A báránka</i> . Román népballadák — Fordította: Kiss Jenő — Az utószót és a jegyzeteket írta: Faragó József — Bukarest, 1963. 203 l. (Kósa László)	152—154
<i>Agrikultúra</i> . Sbornik Pol'nohospodárskeho múzea v Nitre, 1962. (1.) 158 o. — 1963. (2.) 303 l. 8° (Markuš M.)	299—302
<i>A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai</i> . Szerkeszti: Dankó Imre 28—54. szám. (Kósa László)	154—155
<i>A Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. 1959—1961</i> Miskolc, 1963. Borsod megyei Nyomdaipari Vállalat, 208 l., 17 t. (Kóhegyi Mihály)	295—298
<i>A honismereti mozgalom kiadványai</i> . (Péter László)	305
<i>A mordvin epika</i> . (A. И. Москвав: Мордовская народная песня Саранск, 1964.) (Korompay Bertalan)	473—476

- Alena Plessingerová*: Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorínky. Sborník Národního musea v Praze — Acta Musea nationalis Pragae. 1963. 4—5. szám, 151—236 l. 1 térkép, 16 l. fényképmelléklet. (Švecová Soňa) ..... 271—272
- Anthropology and Human Behavior*. Edited by: Gladwin, Thomas and Sturtevant, William C. Washington, D.C. 1962. The Anthropological Society of Washington, VIII, 214 p. (Voigt Vilmos) ..... 275—276
- Anthropology Today*. Edited by: Tax, Sol Chicago—London, 1962. The University of Chicago Press, VIII, 481. (Phoenix Books) (Voigt Vilmos) 267
- A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei I.* Szerk. Éri István, Veszprém, 1963. Veszprém megyei Nyomda Vállalat. 367 l. I. 11. (Kőhegyi Mihály) ..... 624—626
- Az Egri Múzeum Évkönyve 1963.* Szerk.: Bakó Ferenc, Eger 1963. Globus — Budapest, 333 l., III. (Kőhegyi Mihály) ..... 149—152
- Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. Mezőgazdasági Múzeum (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 1.) 213 p. 152 kép. (Ikvai Nándor) ..... 477—478
- Barabás Jenő*: Békés megye néprajza a XVIII. században. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, 58—59. sz. Szerk. Dankó Imre, Gyula, 1964. 68 l. (Szilágyi Miklós) ..... 616—618
- Báry Imre—Julow Viktor*: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. (Béres András) ..... 155—156
- Beitl, Klaus*: Die Umgangsriesen. Volkskundliche Monographie einer europäischen Maskengestalt mit besonderer Berücksichtigung der „Fête de Géant“ zu Douai in Nordfrankreich. Wien, 1961. Verlag Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. 138 p. térkép- és hangjegymellékletek. 9 képmelléklet. (Dömötör Tekla) ..... 268—269
- Богатырев, П. Г.*: Словацкие эпические рассказы и лиро-эпические песни. («Збойничий цикл») Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1963, стр. 191 (Istvánovits Márton) ..... 628—629
- Bohannan, Paul and Dalton, George (eds)*: Markets in Africa. Evanston, 1962. Northwestern University Press. XXVI + 762 l. (Ecsedi Csaba) ..... 289—291
- Bronson, Bertrand Harris*: The Traditional Tunes of the Child Ballads. With their Texts, according to the Extant Records of Great Britain and America. Vol. I. 1959. XXXII, 465 pp. Ballads 1 to 53; Vol. II. 1962. XX, 565 pp. Ballads 54 to 113. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. (Krizsa Ildikó) ... 278—280
- Crawley, Ernest*: The Mystic Rose. A Study of Primitive Marriage and of Primitive Thought in its Bearing on Marriage. Revised and greatly enlarged by Besterman, Theodore. New York, 1960. Meridian Books, Inc. p. 375; VII, 340 (Voigt Vilmos) 278
- Dömötör Tekla*: Naptári ünnepek, népi színjátszás. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, 271 l. (Schram Ferenc) ..... 468—469
- Eliade, Mircea*: Patterns in Comparative Religion. A study of the element of the sacred in the history of religious phenomena. Translated by Rosemary Sheed. Meridian Books. The World Publishing Company. Cleveland and New York, 1963. 484 p. (Nagy Póna) ..... 309—310
- Этнографические коллекции в музеях СССР.* (Составили: А. И. Михайловская, Д. А. Равикович, Москва, 1964.) Министерство Культуры РСФСР, Научно-исследовательский Институт Музееведения. 98 стр., 2006 p. (Balassa M. Iván) ..... 280—281
- Ethnographische Sammlungen der Museen in Ungarn.* Zusammen gestellt von I. Balassa und L. Szolnoky. H. n., é. n. 36 l. (Füzes Endre) ..... 308—309
- Études finno-ougriennes* (Banó István) ..... 635—636
- Garvan, John M.*: The Negritos of the Philippines. Szerk. Hohegger Hermann. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. XIV köt. Horn—Wien, Verlag Ferdinand Berger, 1964. (Ecsedi Csaba) ..... 281—282
- Haavio, Martti*: Kuolematonten lehdot. (A halhatatlanok ligetei.) Porvoo—Helsinki, 1961. 152 S. 36 Abb. (Schellbach Ingrid) 158
- Hellenika Demotika Tragoudia.* (Ekloge.) Tom. I. Akademia Athenon. Demosieumata tou Laographikou Archeou. Arithm. 7. En Athenias, 1962. (Kopp Éva) ..... 282—285
- Hermann Strobach*: Bauernklagen. Untersuchungen zum sozialkritischen deutschen Volkslied. Akademie-Verlag, Berlin, 1964. 438 p. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde. Band 33. (Katona Imre) ..... 631—633
- History of Religions.* An International Journal for Comparative Historical Studies.

The University of Chicago Press. Editors: Mircea Eliade, Joseph M. Kitagawa, Charles H. Long. Editorial Assistant: Charles S. J. White (Voigt Vilmos).....	630—631
<i>Honko, Lauri</i> : Geisterglaube in Ingermanland. I. FFC 185. Helsinki, 1962. 470 S. 7 Abb. (Schellbach Ingrid)	311—312
<i>Hugger, Paul</i> : Amden. Eine volkskundliche Monographie. (Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde Bd. 41) Basel, 1961. 224 S. 26 Taf. G. Krebs-Verlag. (Jacobbeit Wolfgang).....	158—159
<i>Internationale Volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1959 und 1960</i> . Redigiert von Robert Wildhaber. Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1964. XIX. 725 S. (Voigt Vilmos)	273
<i>Janó Ákos</i> : Hajdúvid (Egy szocialista falu kialakulása). Debrecen, 1963. 56 l., 1 térkép. Illusztrált (Kőhegyi Mihály)	147—149
<i>Jávorfal-muzsika</i> . Népballadák. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta: Faragó József. Bukarest, 1965. 468 l. (Kósa László)	638—639
<i>IRO Volkskunde</i> . Europäische Länder. Beharrung und Wandel der europäischen Volkskultur in der Gegenwart. Hrg. T. Gebhard und J. Hanika †. Mit 96 farbigen und 192 einfarbigen Kunstdrucktafeln, 71 Federzeichnungen, 25 Karten. IRO Verlag. München, 1963. 307. IRO Weltbibliothek. (Barabás Jenő)	629—630
<i>Káldy-Nagy Gyula</i> : Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest, 1960.. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103. szám. 144 l. (Györffy Lajos)	623—624
<i>Katona Imre</i> : Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung. Helsinki, 1964. Suomalainen Tiedekatemia, 36 S. (FF Communications Vol. LXXXI ₂ . No. 194.) (Voigt Vilmos)	621—623
<i>King, C. Wendell</i> : Social Movements in the United States. New York, 1962. Random House, 127 (Studies in Sociology) (Voigt Vilmos).....	277—278
<i>Kiss Lajos</i> : Régi Rétköz. Budapest. 1961. Akadémiai Kiadó. 481 l. +2 térképmelléklet és 38 községi pecsét kép (K. Kovács László)	143—145
<i>Kiss Lajos</i> : Vásárhelyi kistűkör. Magvető Kiadó, Budapest, 1964. 422 old. LIX képtábla (Katona Imre)	142—143
<i>Kurucz Albert</i> : Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. Debrecen, 1964. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok közleményei 5. szám (Molnár Gyula).....	479—480
<i>Loukatos, S. D.</i> : Synchrota laographika (Folklorica contemporanea), Athén, 1963. 22+142 oldal. (Kopp Éva)	285—286
<i>Lowie, Robert H.</i> : Primitive Religion. New York, n.d. Grosset & Dunlap. XXII, 378, (4) p. (Voigt Vilmos)	275
<i>Magyarország történelmi demográfiaja</i> . Szerkesztette Kovacsics József. Budapest, 1963. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 441 l. 4 mell. (Kőhegyi Mihály).....	291—295
<i>Martin György</i> : Motívumkutatás, motívumrendszerezés — A sárközi—dunamenti táncok motívumkinése. Népművelési Intézet. Budapest, 1964. 467 old. Melléklet: Motívumtár. Összeállította Martin György, a kinetográfiai munkákat Lányi Ágoston végezte. Bp. 1964. 62 old. (917 motívum) (Katona Imre).....	302—305
<i>Matthias, Hermanns</i> : Die religiös-magische Weltanschauung der Primitivstämme Indiens. Bd. I. Die Bhagoria Bhill. Wiesbaden, 1964. Franz Steiner Verlag GmbH. pp. 543 Tafel XXVI. (Láng János)	298—299
<i>Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (1957—1962)</i> . A Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű folyóirata (Kósa László)	306—308
<i>Ramseyer, Rudolf</i> : Das altbernsche Küherwesen. (Sprache und Dichtung NF., Bd. 8) Bern, 1961. Paul Haupt-Verlag. 299 S. 24 Taf. (Jacobbeit Wolfgang)	156—157
<i>Рішко М. І. та Рішко М. В.</i> : Біга і щастя. Сказки. Ужгород, 1962. Закарпатське обласне книжного-газетне видавництво 72 стор. (Dömötör Ákos)	639—640
<i>Rúzsás Lajos</i> : A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, 254 lap, 3 térkép (Kőhegyi Mihály).....	145—147
<i>Schönfeld, Walther</i> : Körperbemalen, Brandmarken, Tätowieren. Heidelberg é. n. Dr. Alfred Hüthing Verlag, 156 S. 84 Abb. (Tárkány Szűcs Ernő).....	272—273
<i>Schram Ferenc</i> : 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. Budapest, 1964. 60 p. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 108. sz. (Tárkány Szűcs Ernő)	637—638
<i>Service Elman R.</i> : Profiles in Ethnology. A Revision of A Profile of Primitive Culture. Harper & Row Publishers, New York—Evanston—London, 1963.. 509 p., figs. (Voigt Vilmos)	274

<i>Solymos Ede</i> : Dunai halászat — Népi halászat a magyar Dunán. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 313 l. 60 kép. (Szilágyi Miklós)	618—620
<i>Studia Musicologica</i> . Tomus VII — 1965 (Vikár László)	634—635
<i>Studies in Ethnomusicology</i> . Volume I (1961). Editor: M. Kolinsky. New York, 1961. Folkways Records & Service Corporation, 76 p. (Voigt Vilmos).....	273—274
<i>Takács Lajos</i> : A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 463 p. (Balogh István)	469—472
<i>Tolna megyei székelő népmesék</i> . Gyűjtötte: Kelemen Zoltán. Szerkesztette, jegyzetekkel és előszóval ellátta: Dégh Linda. Szekszárd. Szekszárdi Nyomda, 1964. 180 l. (Voigt Vilmos)	623
<i>Tömörkény István</i> : Munkák és napok a Tisza partján. (Cikkek, riportok, tanulmányok 1884—1916.) Sajtó alá rendezte és az utószót írta Péter László. Budapest, 1963. Szépirodalmi Könyvkiadó. (Tárkány Szűcs Ernő)	636—637
<i>В. Я., Пронн</i> : Русские аграрные праздники. Издательство Ленинградского Университета, Ленинград, 1963. 143 l. (Kósa László)	286—289
<i>Weber-Kellermann, Ingeborg</i> : Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts. (Veröffentlichungen des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg-Lahn, 2.) Marburg, 1965. N. G. Elwert Verlag. 569 oldal, 5 térkép, 12 képes tábla és szövegekzi ábrák. (Dömötör Tekla)	627—628
<i>Vuorela, Toivo</i> : Paha silmä suomalaisen perinteen valossa. Suomi 109: 1. Helsinki, 1960. 112 S. (Schellbach Ingrid)	310—311
<i>Zbigniew Jasiewicz</i> : Studia historyczno-etnograficzne nad kowalstwem niejskim w Wielkopolsce, Poznan, 1963. 289 p. 85 á. 6 tábla 1 térkép. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Filozoficzno-Historyczny. Seria Etnografia Nr. 2. (Bodgál Ferenc)	270—271

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1965

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS,
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON,
KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felélős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetés számla: 05.915.111-46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185-612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky ut 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közleti: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 40,- Ft.

TARTALOM

Húsz esztendő	1—2
<i>Ortutay Gyula</i> : A szájhagyományozás törvényszerűségei	3—9
<i>Szabó István</i> : Jobbágság—parasztság	10—31
<i>Lükő Gábor</i> : Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban	32—90
Kisebb közlemények	
<i>Újváry Zoltán</i> : Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredetéhez....	91—95
<i>Szegő Júlia</i> : Mánole mester	95—98
<i>Degré Alajos</i> : A „Sári Mári változat” új variánsa	98—99
Viták, vélemények	
<i>Gunda Béla</i> : A Current Anthropology agráretnográfiai vitája	100—106
<i>Király Péter</i> : A „paraszt” szó jelentéstörténetéhez	106—109
<i>Gyimesi Sándor</i> : A telepítvényes falvak népe	110—112
<i>Istvánovits Márton</i> : Elhal-e a népművészet?	112—115
<i>Andrásfalvy Bertalan</i> : Megjegyzések Istvánovits Márton „Elhal-e a népművészet?” című tanulmányához	115—117
<i>Voigt Vilmos</i> : Elhal-e a népművészet?	117—120
<i>Péter László</i> : A népköltészet változatokban él	120—125
<i>Dobos Ilona</i> : Megjegyzések egy könyvkritikához	125—127
<i>Sonkoly István</i> : Jóni-ritmus vagy mazurka-ritmus?	128—131
Néprajzi hírek	
<i>Ortutay Gyula</i> : Kiss Lajos temetésén	132—134
<i>Ókrös László</i> : Péczely Attila halálára; nekrológ	134—136
<i>Vikár László</i> : Nemzetközi népzenei konferencia Budapesten	136—137
<i>Morvay Judit</i> : Beszámoló a Magyar Néprajzi Atlasz Szerkesztőbizottságának tatabányai konferenciájáról	138
<i>Voigt Vilmos</i> : A VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus (Moszkva, 1964. VIII. 3—10.)	139—141
Könyvszemle	142—158

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI.

*

BUDAPEST, 1965

*

I. SZÁM

Húsz esztendő

A Magyar Néprajzi Társaság s a magyar néprajzi kutatás minden munkása az egész magyarsággal együtt emlékezik hazánk felszabadulásának huszadik évfordulójára s együtt is ünnepel vele. Felszabadulásunk tizedik évfordulóján joggal idézte az ünnepi cikk az 1945-ös történelmi forduló utáni első közgyűlésünk szavait folyóiratunkban. (Ethn. LXVI : I.) Nem kell újra idéznünk ezeket a sorokat, ma is egyetértünk megállapításával, az elmúlt húsz esztendő csak aláhúzta mindazt, amit akkor oly megrendült lélekkel mondtunk. Lehetünk gazdasági néprajzi kutatók, lehetünk folkloristák, foglalkoztathat bennünket népünk etnikai története — kutatásaink középpontjában maga a magyar nép áll s felé fordulunk olthatatlan, szenvedélyes szeretettel. Ez a szeretet nem megölője, inkább fölszítója, előrevivője a tudományos feltárásnak, a tudományos kutatásnak. Nem homályosította el tekintetünket, inkább segített jobban megértenünk népünk történelmi sorsát, társadalmi törvényszerűségeinek, kultúrája természetének belső rendjét, szépségét. De ez tette azt is, hogy néprajzi kutató, folklorista nem figyelhetne közömbösen népe sorsát a felszabadulás előtt és nem közömbös mai élete iránt sem. Ha van tudomány, úgy a miénk tudja, hogy mi volt a magyar paraszt élete a jobbágyság kialakulásának, a feudalizmusnak és a kapitalizálódásnak évszázadai alatt. KÁLMÁNY Lajos egyik gyűjtéséből BARTÓK Béla zenésítette meg azt a népdalunkat, amelynek ismétlődő soraiból a „botot, botot!” kiáltás úgy kopog a dalon végig, mint az évszázadokon át tartó szenvedés és megaláztatás. A jobbágyi levelek a XVI. század óta panaszták, hogy el kell hagynia a népnek apái földjét, mert el nem viselheti a nyomorúságnak, az embermértőség megaláztatásának kínjait. Mi néprajzi kutatók tudjuk, hogy milyen megrendült lélekkel állott meg a felvilágosult kutatás első ízben a magyar paraszt állapotának elemzésekor, nem kell idéznünk TESSEDIK, BERZEVICZY Gergely szavait, nem kell írónkhoz, költőinkhez fordulnunk segítségért. Aki a magyar paraszt, a magyar falu állapotát vizsgálta, nem lehetett csak filológus, nem lehetett a tárgyak, mesék, dalok pusztá lejegyzője, fotografusa. Számunkra a magyar nép életének, történetének, kultúrájának a kutatása tudományos vizsgálatis volt és compassio is — együttsszenvedés a szó legtisztább, legteljesebb etimológiai értelmében.

Ezért jelentős 1945. április 4. dátuma, a magyar nép felszabadulásának ünnepi pillanata. Valóban szabadságot, emberhez méltó életet, magát az embermértőságot adta népünknek. Mind a három alapvető fontosságú, de hadd hangsúlyozzam mindennek előtt a legutoljára említett embermértőságot. Mert ezt alázták legmélyebbre idegen elnyomói és magyar urai leginkább, mert ez a sérelem égette a legmélyebben s ez a megsértett embermértőség izzott a jobbágyfelkelések mélyén s a nyomor legmélyebb poklaiban is. S ma, amikor a paraszti tudat, életstílus változásait vizsgál-

juk, ezen a ponton a legszembeűnőbb a különbség a két Magyarország között. Sok hibát követtünk el, igaz, az elműlt húsz év alatt a parasztsággal kapcsolatos politikánkban is, de bizonyos az is, hogy ma már nincs megalázott paraszti osztály, de egyetlen egy paraszt embernek sem kell megalázkodnia: tudta ezt minden magyar paraszt 1956 legkegyetlenebb, legviharosabb napjaiban. 1945 a valódi szabadságot hozta a magyar népnek, a magyar parasztságnak. Ez az, amire néprajzi kutatóknak emlékezniük kell ezen az évfordulón. Felsorolhatnánk a magyar néprajzi kutatás elműlt húsz év alatti eredményeit is, de nincs erre szükség. Nemcsak tíz év előtt szűltünk erről (vö. Ethn. i. h. 2—3), hanem Társaságunk 70. évfordulóján is összefoglaltuk eredményeinket. (Ethn. LXX:545., kk.) A magyar néprajzi kutatás kilépett az esetlegességek, a hűsies egyéni vállalkozások korszakából s a nagy elődök nyomába a szervezett tudományos kutatómunka lép, amelynek lehetőségeit kormányzatunk, tudományos intézményeink biztosítják, biztosítják Társaságunk jó működését is. Rajtunk áll, hogy lehetőségeinkkel jól, eredményesen gazdálkodjunk. De a mi ünnepi örömünk most nem Társaságunk, tudományunk külön eredményeinek szűl : örömünk eggyéforraszt szabadságát ünneplű népűnkkel. Népűnk ünnepe, népűnk öröme, munkája és jövendűje a miénk is. Egyek vagyunk vele.

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG

A szájhagyományozás törvényszerűségei

1. A népköltészet alkotásait különböző aspektusból s így különböző módszerekkel vizsgálhatjuk. Sok és nem egyszer meddő vita abból következik, hogy a más és más nézőpontból, más módszerekkel dolgozó kutatók nem értik meg egymást — pedig kutatásaik középpontjában ugyanegy áll, maga a népköltészet. Más kutatási területen is tapasztalhatjuk ezt a jelenséget s a részletvizsgálatok analitikus módszerei és a szintézisre, szinopszisa törekvő szemlélet vitái, ellentétei másutt is gyakoriak. Azt hisszük, hogy a megszokottnál gyakoribb ez az ellentét a mi tudományunk, a folklóre területén.

Aligha kell példákat felhoznunk a bizonyításra. Akit egy-egy mesetípus, motívum összehasonlító vizsgálata foglalkoztat, szinte már tekintettel sincs más típusokra — a mai összehasonlító vizsgálati módszerek szerint —, nem-hogy a műfaj egészére ügyelne: bezárkózik témájának adott keretei közé s a rendelkezésre álló verziók, variánsok határain nem tekint túl. S így folytathatnám a sort: akit a népmese (de említhetném a népköltészet egyéb műfajait is!) esztétikai kérdései, a stílus, a forma problémái érdekelnek, szinte tudomást sem vesz azokról a történeti-társadalmi meghatározókról, amelyek közt ezek az alkotások, műfajok létrejönnek, teljes gazdagságukban kibontakoznak; a társadalom lélektani, alkotáslélektani kérdések vizsgálói sokszor megelégednek a mesemondás, éneklés, művészkedés szokásszerű leírásával, a mesemondás-hallgatás körülményeinek rögzítésével, de nem tudunk meg sokat arról, hogy ezeknek a szokásszerű körülményeknek van-e befolyásuk a mesei stílus közösségi vagy egyéni jegyeire s ezek hogyan függnek össze a műfaj stílusigényeivel, milyenek a stílus normatív tényezői stb. Pedig *a mi tudományunk is igényli*, tán más kutatási területnél is inkább, *a szinoptikus szemléletet*: a részletkutatósoknak az egészre kell szolgálniuk.

2. Van a népköltészet kutatásoknak egy olyan területe, amely alkalmas arra a szinoptikus szemléletre és arra is, hogy a részletkutatások eredményeit gyümöleszőően felhasználjuk, másrészt alkalmas arra is, hogy a részletkutatásokat is gazdagítsa, módszertani megújuláshoz segítse. Ez a terület véleményünk szerint a népköltészet fundamentális kérdéseivel foglalkozik: a szájhagyományozás alkotó (és romboló) módszereivel. A népköltészet alkotásai, műfajai mind a szájhagyományozás módszereivel születnek a kisebb-nagyobb etnikai, népi, nemzeti közösségekben. A népköltészet — hogy a legáltalánosabban szóljunk — megalkotásának, továbbhagyományozásának, alkotó vagy rontó ismétlésének folyamatait a szájhagyományozás eleven gyakorlata határozza meg. Az a meggyőződésünk tehát, hogy a népköltészet legfőbb kérdéseit, mintegy *in statu nascendi*, akkor tanulmányozhatjuk a legjobban, ha a szájhagyományozás teremtő, megőrző és romboló folyamatait vesszük vizsgálóra, az itt végzett kutatások minden

részlet-vizsgálatnak segítséget adnak. Ezen a téren még azok az ún. „kísérleti” vizsgálatok is sok tanulsággal szolgálnak, aminőt pl. KOENIG, ANDERSON W. végeztek¹

De nincs szükségünk effajta kísérletekre ma, amikor oly sokfelé eleven az alkotó népköltészet, oly sokfelé még a szájhagyományozás módszereivel őrzik és teremtik a költészet különböző műfajait, alkotásait. Hiszen csak az UNESCO egyik legutóbbi jelentéséből tudjuk, hogy több mint 700 millió felnőtt analfabétát tartanak hivatalosan is számon. S közben nekünk folkloristáknak azt is tudnunk kell, hogy ez nem a teljes szám, hiszen a pusztai írni-olvasni tudás nem jelent feltétlen kilépést a szóbeli költészet világából, az átmenetnek különböző társadalmi és kulturális fokozatai vannak. Az európai parasztság körében is ismeretes, hogy jelentős rétegek bizonyos elemi ismeretek birtokában is a hagyományos paraszti szóbeli költészet mesterei vagy hallgatói, nem élnek az írás-olvasás gyakorlatával, sőt olyan mesemondót is ismerünk, aki maga olvas ugyan, de élesen elválasztja tudásában, emlékezetében a hallott népköltészeti alkotásokat olvasmányaitól. Olyan munkás és paraszti rétegeket is ismerünk, ahol még egy-egy népköltészeti műfaj (anekdota, tréfa, ún. igaz történet stb.) csak szóbeli előadásban, a szájhagyományozó formákon keresztül él.

3. Mindez arra vall, hogy a gyarmati sorban élő vagy onnan alig kiemelkedett népek körében éppúgy, mint az európai parasztság körében — mutatis mutandis — módunk van a szóbeli népköltészet eleven, teremtő gyakorlatát, romboló folyamatait, a teremtést is, bizonyos műfajok, alkotástípusok sorvadását lassú vagy gyors desintegrálódását is megfigyelni. Azt szeretnők hangsúlyozni Kongresszusunkon, hogy addig, amíg ilyen nagy lehetőségeink vannak, erőink egy jelentős részét koncentráljuk az eleven szájhagyományozás tanulmányozására. Nem kívánom én elvitatni a történeti-összehasonlító vizsgálatoknak jogosultságát, különösen ha kiemelkedik a motívumok, típusok pusztai összevetéséből, nem becslöm le az esztétikai formai vizsgálatok fontosságát, vagy azokat a kutatásokat, amelyek a népköltészet eszmei mondanivalóját, tartalmi összefüggéseit vizsgálják. Pusztán arra hívnám fel különös nyomatékkal a figyelmet, hogy minden kérdésünkre jobb választ kapunk, ha a szóbeli költői teremtés, a szájhagyományozó költészeti gyakorlat törvényszerűségeit jobban megismerjük. Úgy tűnik előttem ugyanis, hogy ezen a téren még keveset tudunk. Jó lenne, ha megállapodhatnánk — akár egy külön symposion vitáiban kialakult elvek szerint — nemzetközileg egységes, illetőleg megfelelően alkalmazott módszerben, amellyel a szájhagyományozás folyamatait, törvényszerűnek mondható jelenségeit vizsgáljuk.

Nem kívánom itt bibliográfiai összefoglalását adni mindannak, ami ezen a téren történt,² inkább néhány legfontosabb feladatra hívnám fel a figyelmet.

4. Szinte a népköltészet felfedezésétől, a népköltészeti kutatások kezdetétől fogva kísérőnk az az alapvető vita, hogy a névtelen és személytelen népkölté-

¹ KOENIG, Otto: *Das Volk erzählt*, Wien, 1929. és ANDERSON, W.: *Ein volkskundliches Experiment*, FFC. 141, Helsinki 1951. és *uő: Eine neue Arbeit zur experimentellen Volkskunde*, FFC. 168, Helsinki, 1956. — ebben a mi budapesti tanszékünk kísérletéről is beszámolt.

² A mesemondás kapcsán csak a legutóbb foglalta össze az eddigi idevágó kutatásokat DÉGH Linda: *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft* . . . Berlin, 1962; I. még újabban FISCHER, J. L.: *The Sociopsychological Analysis of Folk-Tales*, Current A., IV. (1963): 235—295 pp. Az sem szükséges, hogy a népdalok dallamai kapcsán SHARP, C. J. munkáitól kezdve említsem az idevágó megfigyeléseket.

szet alkotásai egyéni lelemény szülöttei, vagy a névtelen és írástudatlan közösség kollektív alkotásai. HERDER—HEGEL felfogásától, a GRIMM testvérek álláspontjától kezdve kialakult egyrészt az a felfogás, hogy a névtelen közösség szüli a költészet alkotásait s HEGEL szavaival a népdal ismeretlen költője „nur eine Volksempfindung, die das Individuum ganz und voll in sich trägt”. BARTÓK Béla egy helyütt egyenesen kimondja, hogy a parasztzene „öntudatlanul működő természeti erő átalakító munkájának eredménye: minden tanultságtól ment embertömeg ösztönszerű alkotása”.³ Itt is s később is kifejti, hogy a parasztzene kollektív alkotás, szierte dallamok kitalálására az egyes parasztok nem képesek, mondja, adatunk sincs erre.⁴

Sajátos, hogy ez a kollektív alkotási elvet hirdető felfogás valójában majdnem azonos értékítéletet hordoz mint az az ellenkező nézet, amely szerint a parasztság „nur reproduzierende Volk” (NAUMANN Hans szavai!), képtelen az alkotói személyiség rangjára, csak ismétli a hozzá lejutó alkotásokat. Liestøl egyenesen kijelenti, hogy a népköltészet alkotásai nem is közösségi alkotások, nem közösségi tulajdon.⁵ Újabbán Anyikin is több tanulmányban állítja szembe az orosz, ill. szovjet kutatásban e két nézetet.

Az a meggyőződésünk, hogy az *egyéni* és *közösségi* merev elválasztása és szembeállítás a szájhagyományozó költészet alkotásaiban hibás, antidiaktikus. Az éppen a lényeges a szóbeli (orális) költészetben, a népköltészetben is, hogy abban az egyéni invenció (SHARP szavai!) és a hagyományozó, alakítgató névtelen közösség egymástól elválaszthatatlan, dialektikus egységben van. Ez az egység bonyolult, műfajonként változó tartalmú összefüggéseket mutat. Éppen ezért sürgetnök a szájhagyományozás természetének gondos vizsgálatát, mert ezekről a dialektikus összefüggésekről viszonylag keveset tudunk. Úgy tűnik, előttünk, hogy még mindig ennek az összefüggésnek egyik vagy másik oldalát hangsúlyozzák csupán. Hogy a mesénél maradjunk, egyes kritikai megjegyzésekből úgy tűnik, mintha a mesemondók teljes anyagát összegyűjtő módszer arra vezetne, hogy ezzel egyoldalúan elfordulunk az alkotó közösségtől s csak a mesemondó személyiségekre ügyelünk s úgy tekintünk rájuk, mint az irodalom alkotó személyiségeire. Világos, hogy ez tévedés lenne.

De ez a kiélezett példa mutatja, hogy nem jutunk előbbre ilyen főbenjáró kérdésben sem, ha konkrét elemző vizsgálatok sorával magát a szájhagyományozást nem vizsgáljuk. Mire gondolok? A szóbeli költészet természetéből következik, hogy ott az alkotó személyiségek névtelenül, ismeretlenül tűntek el s alkotói egyéniségük kifejtésére is csak igen szűk korlátok között, az újramondás, az újraéneklés korlátai között volt módjuk. Mi eleve elutasítjuk azt a felfogást, amely a parasztságtól elveszi az alkotói tehetség jogát és lehetőségét (maradjunk csak a népköltészetnél, de vonatkozik ez az archaikusabb társadalmak orális költészetére is), de világosan látjuk, hogy ez az alkotói tehetség csak a maga zárt, kisebb-nagyobb közösségeinek korlátai, hagyományai között, azoktól meghatározottan, sokszor csak azok ismétlésén keresztül valósulhatott meg. Ezért mondjuk, hogy a népköltészeti hagyomány (ebbe a tartalmi és formai hagyomány, a szokásszerűség egyaránt beletartozik) és az egyéni invenció egymástól elválaszthatatlan, dialektikus összefüggést mutat a szájhagyományban.

³ BARTÓK Béla: *A magyar népdal*, Budapest, 1924: VII.

⁴ BARTÓK BÉLA: *A régi magyar népzeneről*. Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára, Budapest, 1943: 5.

⁵ „Ballads, folktales and legends are not common property.” LIESTØL Knut: *The Origin of the Icelandic Family Sagas*, Oslo, 1930: 101.

S ezt az összefüggést, az egyéni és közösségi mértékét másként nem vizsgálhatjuk, mint az elevenen megvalósuló szájhagyományon, annak gyakorlatán keresztül. Nyilvánvaló, hogy az egyes mesemondók teljes anyagának összegyűjtése és minél több mesemondó anyagának összevetése és a tradicionális meseanyaggal való összehasonlítása feltárhatja, hogy mi az állandó a stílári elemek közül, melyek azok a tartalmi és formai jegyek, amelyek hosszú korszakokon át megmaradnak s hol van lehetősége az alkotó személyiségnek. Természetesen az olyan túlzó nézeteket el kell utasítanunk, amelyek szerint, ha két mesemondótól lejegyzünk két variánst — ugyanegy mesetípusból — arra már úgy kell tekintenünk, mint két különböző alkotásra, ahogy azt pl. SZOKOLOV, ANDREJEV állította⁶ Viszont az az igazság, hogy másként semmit sem fogunk megtudni sem a közösség alkotó és megőrző erejéről, sem a névtelen paraszti alkotó tehetségek kötöttségeiről, lehetőségeiről, ha a mesemondók teljes anyagát gondos filológiai-összehasonlító vizsgálatnak nem vetjük alá. Több ízben kifejtettük már, hogy számos nemzet sok ilyen mesemondó tehetségének összevetése kell ahhoz, hogy egy-egy nemzetben belül is, a nagyobb nemzetközi egységeken belül is megállapíthassuk: mi a konstans (legalábbis hosszú történeti korszakon át) a mesei tartalmakban, a stílus formai eszközeiben, mi az ami nehezebben, mi az ami könnyebben enged a változtatásnak. A jó mesemondó sem föltétlen alkotó tehetség, de annyi bizonyos, hogy csak a jó mesemondók nagy sokaságán keresztül értjük meg mind a hagyomány erejét, mind az egyéni invenció mértékét, lehetőségét.

5. Az is világos elöttünk, hogy a szájhagyományozó költészetben a változtatásra nagyobb lehetőség van a prózai epikumok különböző műfajaiban, mint másutt. De itt is megfigyelhetni az *alapforma visszaállítására való törekvést* (W. ANDERSON tétele), mint az egyes típusoktól való *távolodás, desintegráció* jelenségét is, vagy ellenkezőleg az *affinitást*: a rokon típusok vonzásának törvényszerű eseteit, amire magam mutattam rá. Éppen ezért, mert az újramondónak nagyobb a lehetősége a prózai epikumok előadása során, jól megfigyelhetni a szebbítés, rontás folyamatait, annak különböző fajtáit. Minthogy a mesehallgatók véleménye tetszése, kritikája itt megnyilatkozik (míg a népdal éneklése során ez igen ritka eset), mód van a közösség véleményének, szelektáló ízlésének megfigyelésére is. Ezért különösen fontosnak tartjuk a mesei szájhagyomány leg-gondosabb elemzését.

Nem jelenti ez azt, hogy a szájhagyomány törvényszerűségeit ne figyeljük meg másutt, csak a prózai epikum műfajaiban. Ellenkezőleg. Arra kell törekednünk, hogy a történeti-társadalmi változás korszakos tényeivel együtt a különböző műfajokban, a műfajok természete szerint vizsgáljuk a szájhagyományozás folyamatait. A legkisebb műfaji egység, a közmondás, a szólás is kínálhat tanulságokat. GORKIJ is utalt már azokra a tehetségekre, akik való-sággal ontják a közmondásokat, a sommás közmondásszerű ítéleteket, nyelvi fordulatokat. Magam olyan példára is felfigyelhettem, hogy egyik nagy történeti hőshünkhöz Mátyás királyhoz tapadó közmondás („*Meghalt Mátyás király, oda az igazság*”) hogyan kapcsolódik évszázadok múltán Kossuth Lajos alakjához. Ráadásul azt is megfigyelhetjük, hogy kis prózai elbeszéléseken keresztül hogyan alakul ki ez az új közmondás. Ezzel csak arra akartam figyelmeztetni, hogy a legelemibb költészeti egységben, a szólásban, közmondásban is lehetséges a változtatás, az alakítás: a történeti szituáció, az egyéni lelemény ezen a legkisebb egységeken is tud alakítani.

⁶ SZOKOLOV, Ju. M.: *Russzkij folklor*, Moszkva, 1938 : 13.

Nem akarom e rövid előadásban sorra venni a különböző népköltészeti műfajokat. Nyilvánvaló, hogy a lírai népdalokat jobban köti a dallam, a versforma rögzítő ereje, másként mutatkozik a közösségi hagyomány kötőereje a közösen énekelt dalokban, mint az egyéni rögtönzést és a kórus ráfelelését magába foglaló különböző törzsi énekekben. (Ahogy szabadabb a mesei történetek változtatása is, mint a mitikus, mágikus elbeszéléseké, amelyeknek sokszor már pontosan nem is értett szövegeit is változtatás nélkül igyekeznek újramondani.) A kis lírai dalt jobban őrzik a formai kötöttenyzők és a mondandó zárt egysége, mint a siratók egyik típusának szabadon rögtönzött, az egyéni eset sajátosságait is felmutató csoportját. Más és más a dallamok variálódása és a szövegek variálódása akár egyetlen lírai dalcsoporton belül.

Ezek a különbségek nem arra valók, hogy elriasszanak a szájhagyomány törvényszerűségeinek vizsgálatától, inkább arra köteleznek bennünket, hogy műfajonként, csoportonként gondosan vizsgáljuk a jelenségeket. Csakis az egyes műfajok minél gazdagabb anyagának vizsgálata szolgálhat tanulsággal. Tehát a verziók, variánsok vizsgálata nemcsak azt a célt szolgálja, hogy egy típus szóródását ismerjük meg, hanem a névtelen alkotó folyamatok tendenciáit, az alkotó mód lehetőségeit, kötöttségeit is megismerhetjük. Kiderül, hogy minden műfaj más és más lehetőséget ad, *de minden műfajban érvényesül az egyéni és közösségi dialektikája.*

6. Az egyéni és közösségi dialektikus egysége a szájhagyományban rávilághat alkotáslélektani, társadalomlélektani folyamatokra, megvilágíthatja a népköltészet esztétikájának törvényeit. Megismerhetjük e folyamatokon keresztül, hogy az a nézet, amely a népköltészetben csak reprodukálást látott, szükségszerűen odavezetett, hogy a változatokban csakis romboló folyamatokat lásson — és ez a nézet mélységesen téves. A szájhagyományozás alkotó folyamatainak vizsgálatából kiderül, hogy a népköltészetben nemcsak romboló folyamatok élnek, hanem mindenütt ahol még virágzik a szóbeli költészet, a szebbítés, gazdagítás törvényszerűen előfordul. Ez a szebbítés nem jelenti azt, hogy kilépnek a hagyományosból — inkább az a tanulságos, hogy a hagyományos vonalán továbbhaladva fejlesztik, gazdagítják az alkotást.

A szájhagyományozás filológiájában a mi központi kérdésünk tehát nem az, hogy egy ügysem elérhető archetípus után nyomozunk (ismétlem: mi nem ellenezzük az összehasonlító történeti típus-, motívumvizsgálatokat, csak látjuk határait), hanem az a középponti kérdésünk: hogyan nyilatkozik meg a típusokon, azok verzióin s variánsaikon keresztül a közösségi és az egyéni dialektikája az alkotásban, mi az arányuk, mi a viszonyuk, hogyan határozzák meg a költészeti teremtés tartalmi és formai elemeit. Sokszor reménytelenül nehéz filológiai munkának tűnik ez, de csak így van módunk megismerni a pusztá reprodukció és az alkotó újramondás, — éneklés különbségeit. Lehet, hogy a jelek a variánsok hosszú láncolatán keresztül csak alig mutatnak eltérést, vannak műfajok, ahol az ismétlés szinte teljességgel azonos, a reprodukció csak a rontás, felejtés, egyszeri tévesztés vonásait mutatja. Ismerünk műfajokat, mint pl. a dramatikus játékok egyes csoportjait, ahol a közös betanulás, tanítás fegyelme őrzi a hagyományos szöveget. Mégis a népköltészet teremtő aktusait nem ismerjük meg másként, mint az eleven szóhagyomány minél gazdagabb versírónak, variánsainak összehasonlításain keresztül. Csakhogy itt, ismétlem, nem az archetípus, hanem az alkotó folyamatok jelei után nyomozunk.

Ilyen vizsgálatokból nemcsak az derülhet ki, hogy az egyes műfajok milyen teret engednek a megújulásnak, az egyéni alkotóerőnek, ha az névtelen is, ha

az csak ismétléseken keresztül nyilatkozik is meg. E vizsgálódásokból kiderülhet az is, milyen történeti-társadalmi feltételei vannak a szóbeli költészet eleven életének, melyek azok a társadalmi, gazdasági, kulturális változások, amelyek a népköltészet hagyományos műfajait elsorvasztják és utat engednek a csak egyirányú rombolás folyamatainak.

Mi nem állítjuk, hogy ez a vizsgálat az egyetlen lehetséges megismerését adja a népköltészetnek. Oly gazdag az, hogy egyetlen módszer ki nem merítheti. De azt hisszük enélkül, a szájhagyományozás törvényszerűségeinek beható ismerete nélkül ép a lényegesről fordítjuk el tekintetünket.

ORTUTAY GYULA

Дьюла Ортутай:

ОСНОВНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

(Резюме)

1. Произведения народной поэзии можно исследовать с различных точек зрения; эти исследования пополняют друг друга и нельзя считать, что одно из них предоставляет единственное целесообразное решение. Особенно большие противоречия показываются в области фольклористики (в первую очередь между направлениями, основанными на филологии текстов, или на сравнительной общественной науке или же на эстетике), которые препятствуют взглядам, устремленным к синтезу, занять должное место. Данный очерк желает служить этой цели.

2. В исследовании народного устного творчества такой проблемой является в первую очередь изучение созидательных и разрушительных закономерностей процесса устного предания. В этом вопросе первое диалектическое единство противоречий представляет собой связь между устным и письменным преданиями.

3. В отношении каждого народа особое значение имеет изучение закономерностей перехода и сохранения устного предания, при помощи которого мы можем получить ответ на многие вопросы, затронутые историческими и эстетическими исследованиями.

4. Вторым диалектическим единством противоречий является роль индивидуума и коллектива в процессе предания. В этой области с обеих сторон высказаны крайние положения, и правильное решение представляет собой сравнение как можно большего числа индивидуальных репертуаров в международных масштабах.

5. Диалектическое единство противоречий представляет собой и связь варианта с непрерывно сохраняемой частью народной поэзии. Отдельные заметки подчеркивают стремление к восстановлению единой основной формы (*Gesetz der Selbstberichtigung*), другие считают важной дезинтеграцию, относящуюся к формам произведений народной поэзии, названным древними типами, другие же — закономерные случаи тяготения родственных типов, то-есть сродство. Разумеется, все эти явления, наблюдаются параллельно и различаются по жанрам.

6. Диалектическое единство индивидуума и коллектива освещает также и психологию творчества и общественно-психологические процессы. Во многих случаях проведение такого рода диалектического и синоптического исследования нам кажется безнадежно затруднительным, но все-таки это является единственным выходом из тупика, в который может попасть фольклористика, если не учитывает диалектические связи.

Gyula Ortutay:

REGULARITIES IN THE ORAL TRANSMISSION OF POPULAR TRADITION

Summary

1. The creations of folkpoetry can be examined from various points of view. The examinations complete one another and do not mean that this or that of them would be the only solution to the purpose. Striking contrasts seem to exist in particular in folkloristics, in the first place among the textphilological, comparative sociological and aesthetical trends by which an aspect

aiming at synthesis and synopsis to come is impeded in coming into full display. This study aims at displaying such an essential aspect.

2. In researching folk poetry a problem like this is in the first place the study of creative and destructive regularities in oral transmission of popular tradition. In this question the first dialectic counterpart is the connection of oral and written transmission. — 3. At every people the observation of the regularities in oral transmission has special importance: a lot of questions touched by historical and aesthetical researches too, can be answered with its help. — 4. The second dialectic counterpart is the role played by individual and collective elements in transmission. As for this, exaggerated opinions have been formed on both sides, and a right solution is to compare the most possible complete individual repertoires on an international scale. — 5. Another dialectic counterpart is the connection of the variable and constant elements in folkloristic composition. An endeavour referring to a re-establishment of a basic form is stressed by certain comments (*Gesetz der Selbstberichtigung*: law of selfcorrection), a disintegration referring to the forms of the folk poetry called primitive types by others, the regular cases, of the attraction of cognate types the affinity by others again. Of course these phenomena can be observed by side, and they differ also according to the genre.

6. By the dialectic unity of the individual and collective elements, some light is thrown at the same time upon also creative- and social-psychological processes too. Carrying out such dialectic and synoptic research is often hopelessly difficult. That is, however, the only way out of the impass the folkloristics not taking the dialectical connections into consideration may come into.

Jobbágyság — parasztság

Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet

I. A jobbágyság a magyar feudális társadalomnak egyik, tömegre nézve messze legnagyobb rendi elemeként a XIII. század derekától a XIV. század derekáig lefolyt évszázad alatt alakult ki. Ezóta beszélhetünk történelmünkben egységes jobbágyságról, illetőleg a parasztságnak a jobbágyságon alapuló *rendi osztályáról*. Nem véletlenül mondunk és helyes LENINT követve rendi osztályt mondanunk,¹ mivel a kapitalista társadalmak osztályainak fogalmával szemben a feudális társadalom osztályai külön *rendek* is voltak, melyek a társadalomban a jogi állapot tekintetében is élesen elhatárolódtak egymástól. A jobbágyság mint rendi osztály helyét döntőleg elsősorban az határozta meg, hogy a jobbágyok felett földesúri joghatóság (iurisdicatio) érvényesült s ennek következményeként személyi és dologi jogaik, helyenként és időnként különféle mértékben ugyan, de mindig csonkák voltak, egyébként azonban önálló háztartásuk és gazdaságuk volt, viszont földesuruknak meghatározott pénz-, munka- és terményszolgáltatással tartoztak. A rendi osztály fogalma illik rájuk azért is, mivel osztályhelyzetüket örökségként kapták és viselték. A jobbágyságot ezek a feltételek tették rendi osztállyá, egyben pedig különböző rétegekre hasadozva is egységessé. Mindez azt jelentette, hogy a jobbágyság fogalma a feudalizmus rendszerében társadalmi állapotot fejezett ki: rendi osztály volt.

A fenti társadalmi állapot alapján a *jobbágy* név illette meg foglalkozásra való tekintet nélkül mindazokat, akik földesúri hatóság alatt a fenti feltételek szerint éltek. Éppen ezért a feudalizmus jobbágyságának soraiban nemcsak mezőgazdasággal foglalkozókat találunk, hanem iparúzókat, halászokat, bányászokat stb. Mégis az európai feudális társadalmak jobbágyai csekély hányad kivételével mezőgazdasági termelő munkát folytattak s a feudalizmus sokszázados történetének folyamán általában és fokozatosan mindenütt, de országonként igen különböző mértékben csökkent is a mezőgazdasági foglalkozás aránya, mégis az mindvégig túlnyomó rész képviselt. Ezért a *jobbágy* fogalmáéhoz a köz tudatban meglehetősen hozzákapcsolódott a mezőgazdasági munka. Azonban — hangsúlyoznunk kell újból — akármivel foglalkoztak s földesuruknak akármilyen szolgáltatással tartoztak is, társadalmi állapotuk alapján egyformán jobbágyok voltak.

A magyar jobbágyság közös nagy rendi osztálya részben rabszolga-szolga eredetű, részben személyileg szabad, de földesúri hatalom alá jutott elemekből tevődött össze. Ezeket a különböző társadalmi elemeket nálunk, az egységes jobbágyságnak a kialakulása előtt vagy társadalmi állapotuk (*servus, liber, libertinus, hospes* stb.), vagy foglalkozásuk, de még inkább szolgáltatásuk minemű-

¹ LENIN : *Az agrárkérdésről*, Budapest, 1950. I. 237.

sege szerint (*arator, vinitor, piscator, textor* stb.) nevezték meg a XI.—XIII. századokból származó írott forrásokban.² A XIII. század derekától kezdve az átmenet korszakában — a jobbágyrendszer intézményes kifejlődése és egységesülése felé tartva — a különféle szolgáló és szolgáló népek külön-külön megnevezései kezdtek elmaradni s helyettük őket gyűjtőnévvel a földesúr népei (*populi*),³ majd — legalábbis a földesúri népek bizonyos rétegeit együttvéve — a földesúr *conditionariusai*⁴ megnevezés alá kezdték foglalni. De hamarosan mondták már a földesúri népeket — társítva vagy éppen azonosítva őket a jobbágyokkal — a földesúr népei vagy jobbágyai-nak (*populi et jobagiones, populi seu jobagiones*) és emberei vagy jobbágyai-nak (*homines aut jobagiones*)⁵ is. Ezek a vagy-lagos megnevezések mintegy jelzik magának a jobbágyrendszernek a kiforrását és a földesúri népek jobbágy neve alatt folyó egységesülésének az útját. Valóban a XIII—XVI. századok fordulója táján igen gyakran már egyszerűen jobbágy-nak mondták őket,⁶ bár egy ideig még eddigi társadalmi és foglalkozási megjelöléseik is tovább éltek. Az egységes jobbágyság társadalmi állapotának s vele a jobbágy fogalmának és terminológiájának fejlődésében mintegy zárópontul tekinthetjük az 1351. évi törvénykönyvet, melyben már egyértelműen jobbágyokról, illetőleg a jobbágy latinositásával *jobagio*-król van szó,⁷ mint ezután még félezreden keresztül s e név, illetve az ország lakosságának túlnyomó nagy részét, a XV—XVI. századok fordulóján mintegy 80—90 százalékát.⁸

Tudjuk, hogy a magyar jó alapszóból származó jobbágy neve alá előzőleg a királyi udvari főtisztviségeinek viselőit és a királyi várispánság tisztviselő katonaelemét, a várjobbágyokat (*jobagiones castri*) foglalták. Abban a nagyhorderejű

² SZABÓ István: *A predium, Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében*, Agrártörténeti Szemle 1963, 21—35.

³ 1254. *populos eorundem de villa Okol*, Pannh. Rt. VIII. 292; 1255. *populorum suorum*, FEJÉR. Codex dipl. (a továbbiakban: CD/IV.2.299; 1257. *populo s monasterii*, Pannh. Rt. II. 298; 1258. *populos ecclesie*, uo. II. 300; 1266. *cum omnibus utilitatibus et pertinenciis ac populis*, Zalam, o. I. 50; 1263. *quinque mansiones de populis nostris*, ÁUO XI. 498; 1267. *de populis nobiliūm*, KOVACHICH: *Sylloge*, 11; 1284. *populi prepositure et ecclesie Poseniensis*, Mon. Strig. II. 181. A jegyzetekben példatársaink általában csak a legrégebb és legjellegzetesebb, lehetőleg a fogalom fejlődését is szemléltető adatok idézésére szorítkoznak.

⁴ 1217. *homines condicionales castri Poseniensis*, Hazai Okmánytár (a továbbiakban: HO) V. 7; 1251. *populi condicionales*, Hazai Okt. 19; 1261. *Harsan cum Wayla et suis conditionariis*, SZENTPÉTERI IMRE: *Krit. jegyzék* II. 118—124 (2423); 1262. (?) *condicionarii et serui*, Mon. Strig. I. 471; 1263. *condicionarii eiusdem monasterii*, Pannh. Rt. VII. 522; 1265. *condicionales populi videlicet pistores, pellipary, vinitores et udvornici*, Hazai Okt. 44; 1270. *condicionarii populi*, ÁUO XII. 14; 1283. *condicionarii, videlicet plaustrales, sanctiferi, curbungiones*, Mon. Strig. II. 160; 1293. *homines condicionarii seruilics*, HO VI. 400; 1296. *mansiones seruorum seu condicionalium*, CD VI. 2. 17; 1333. *serui seu condicionales*, Sztáray O. I. 77.

⁵ 1272. *populi et iobagiones*, CD. V. 1. 211; 1299. *populi de eadem villa, jobagiones, eiusdem*, ÁUO X.354; 1306. *populi seu jobagiones*, Pannh. Rt. II. 350; 1315. *jobagiones siue populi*, Anj. O. I. 374; 1319. *homines aut jobagiones* uo. I. 493; 1331. *iobagiones condicionarii et populos*, uo. VI. 549.

⁶ 1255. Hazai Okt. 29; 1256. ÁUO II. 275; 1264. CD IV. 3. 185; 1269. ÁUO III. 202; 1270. uo. XII. 34; 1271. CD VII. 2. 149; 1274. ÁUO VIII. 362; 1274. uo. IV. 46; 1281. Károlyi O. I. 11; 1284. Hazai Okt. 101; 1288. CD V. 3. 425; 1294. ÁUO X. 162; 1299. CD VI. 2. 227; 1319. Anj. O. I. 526. Ezekben az évtizedekben a jobbágyminőségnek a jobbágy szó alapján való nyomon követése az oklevelekben különös gondot kíván, mivel ekkor még szoktak szólni közelebbi megjelölés nélkül szintén a jobbágy neve alatt a várjobbágyokról és a harcoló egyházi jobbágyokról, akik természetesen itt nem jöhetnek szóba.

⁷ 1351: 6, 16, 18. tc.

⁸ SZABÓ István: *Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os között*: (Magyarország történeti demográfiája, szerk. Kovacsics József), Budapest, 1963. 97.

és igen összetett társadalmi erjedésben és átrendeződésben, melyen a XIII. században az egész magyar társadalom áthaladt, nem csekély jelentésváltozással, egyébként azonban meglehetősen gyorsan — mondhatjuk: évtizedek alatt — ment át a jobbágy neve a földesúri hatalom alatt élő, szóban forgó népek rendi osztályára. Mindjárt hozzátehetjük, hogy a földesúri népek magyar *jobbágy* neve az európai társadalmak történetében meglehetősen egyedülállóan alakult ki. Az angol és a francia nyelvekben a jobbágyok a *servus* szóból eredő *serf* név alatt a szolga és szolgáló népek nevét vitték tovább s a német nyelvben is a szolgálóállapotra utal a továbböröklődő *Leibeigene*. Az utóbbi helyett azonban a szolgálóállapot személyi kötöttségeinek a XIII—XIV. századokban lefolyt feloldódása után inkább a *Hörige* névvel illethető a német jobbágy, míg a később egyes más országok jobbágysága visszaesett egy újabb *Leibeigenschaft* társadalmi állapotába. Ezekkel szemben a magyar *jobbágy* szó a földesúri hatalom alatt élő népek rendi osztályához ennek kialakulásakor tapadt s ez a kifejezés ezután a rendi osztály megnevezésére szolgált mindvégig, az osztály belső rétegződésének kifejlődése után is. Mondhatni tehát, hogy a magyar *jobbágy* szó mintegy szuverénül fejezte ki a jobbágy fogalmát, ezért a *jobbágy* szónak az említett nyelvekre való fordítása nem is megy minden akadály nélkül.

A földesúri nép jobbágyterminológiájának és fogalmának pályafutását az elkövetkező félezedék év alatt sokkal inkább módunk van a latin *jobagio* formában nyomon követni, minthogy a törvényeket, melyek a fogalom tartalma tekintetében elsősorban irányadók, nálunk az 1840-es évekig latinul szövegezték s mint-hogy a XVI—XVIII. századokban sokszor a helyhatósági jogszabályok is latin nyelven szólnak hozzánk. E pályafutást végig tekintve elsősorban is meg kell állapítanunk, hogy a földesúri hatalom alatt korlátolt személyi és dologi joggal rendelkező jobbágnép akkor foglalódott a jobbágy neve alá, amikor még nem volt számottevő zsellérrétege. Érthető így, hogy a zsellérek a jobbágyság kebelében a XIV—XV. századokban történt megjelenésük óta és rétegük felduzzadása után általában szintén a jobbágy közös, most már gyűjtőneve és fogalma alatt maradt,⁹ akkor is, amikor a zsellérek a jobbágyságon belül a XV—XVI. századok fordulója táján már a 20—30% körül jártak¹⁰ s ezután számuk folyton nőtt. A zsellérekről a jogszabályokban a XV. század óta külön rendszerint csak olyankor szólnak, amikor a zselléreknek a telkes jobbágyokétól eltérő szolgáltatásait szabályozzák. Viszont most már a *telkes jobbágyokat* — főleg a földesúri iratokban — valóban így, vagyis a *jobagiones sessionati*-nak mondják. Sokszor a *jobagio* mellől mégis elmarad a *sessionatus* jelző olyan esetben is, amikor a zsellértől való megkülönböztetés céljából mondanak jobbágyot, vagyis ez azt jelenti, hogy az egyedülálló *jobbágy* szó fogalmában ezentúl bizonyos kettősség foglaltatik:

⁹ A törvényekben először 1459-ben rendelkeztek a zsellérekről (inquilini vulgo sellyr): 1459 : 10, 11. tc. Ekkor a bárók és nemesek által jobbágyaik után kiállítandó katonák összeírásába nem vették fel őket. KOVACHICH i. m. 162. sköv. Az oklevelekben már a XIII. század dereka óta találkozunk az inquilinusokkal, de még meglehetősen bizonytalan tartalommal. 1246. inquilini quam etiam hospites, JAKAB Elek: *Oklt. Kolozsvár tört.-hez* I. 49; 1248. seldanarii, CD VII. 1. 294; 1256. civis, nobiles exercitantes, conditionarios hospites, rusticos, villanos et inquilinos, uo. IV. 2. 384; civium, hospitum, inquilinorum, conditionariorum, vasallorum nobilium . . . aliquem de omnibus civibus, hospitibus, inquilinis et rusticis, SZENTPÉTERY Imre: *Krit. jegyzék*, II. 120, 123 (2123); 1279. jobagiones seu inquilini, ÁUO XII. 258; 1374. inquilini vulgariter seller, CD. IX. 597; 1394. inquilini seu selleri, ZIMMERMANN—WERNER III. 103. Az inquilinus tehát, mely a klasszikus latinságban eredetileg idegen származású lakost, lakót, esetleg bérlőt jelentett, nálunk a XIII. század második felében esetenként megfelel a jobbágnak, de a XIV. században már elnyerte a sajátos zsellér tartalmat.

¹⁰ SZABÓ István i. m. (Magyarok népsége) 79—84.

esetenként jelenti a telkes jobbágyot a zsellérrel szemben, de jelenti az egész jobbágynépet is a zsellérekkel együtt. Ha például törvényeink a földesúri bírói joghatóságról vagy a jobbágy költözködési jogáról rendelkeznek, egyszerűen csak jobbágyokat mondanak, de természetesen érteni kell a földesúri hatalom alatt élő zsellérnépet is. Azóta is — ma is — ilyen átfogó értelemben szoktunk a jobbágyságról beszélni a belső rétegződésre való tekintet nélkül, így szoktuk érteni a *jobbágynép*, *jobbágytársadalom*, *jobbágyrendszer* stb. kifejezéseket is. Hozzá kell tennünk, hogy a jobbágyság ez átfogó jelentésében természetesen helyük volt a földesúri hatalom alatt élő mezővárosok (oppidum) lakosainak is. Ezekben a városokban azonban — főleg a nagymértékű kiváltságokat elnyerőkben — a földesúri hatalom alá való vetettség, ami a jobbágy társadalmi állapotának és így fogalmának elsősorban volt a meghatározója, többé-kevésbé elvesztette közvetlen és személyi jellegét, mivel a földesúr és alávetettjei közé ékelődött az önkormányzati szervezet, mely maga szedte be a földesúrnak járó szolgáltatásokat, viszont így az ilyen mezővárosok lakosai nem igen találkoztak már földesurakkal máshol, mint ennek bírói székén, de itt is legtöbbször már csak a saját bíróktól feljebb vitt perekben. Ha e városok — sőt falvak lakosai is elsősorban a Dunántúlon — szívesen is mondták és mondtatták magukat a XVI–XVIII. századokban *polgároknak*.¹¹ A valóságban mégis a jobbágytársadalomba, ennek rendi osztályába tartoztak: a feudális jobbágyi állapotból ők is csak 1848-ban szabadultak ki, kivéve azokat a mezővárosokat, melyek még a jobbágyfelszabadítás előtt, de annak már előestéjén hatalmas anyagi áldozat árán „megváltakoztak”, bár ezzel 1848 előtt a nemesi és polgári rendiségen még mindig kívül maradtak, valójában akkor a szabad parasztság gyér sorait gyarapítva.

A jobbágyság óriási társadalmi medencéjében az idők folyamán nagyméretű differenciálódás ment végbe. Egyre jelentékenyebb lett aránylagosan a zsellér, az *inquilinus* réteg, sőt ez a réteg maga is kettőssé lett: az *inquilinus*ot megkülönböztették már a *subinquilinus*-t, akit magyarul a házas zsellérrel szemben háztalan zsellérnek neveztek. A feudalizmus utolsó szakaszában már a jogalkotás elismerte az átfogó értelemben vett jobbágyság hármass rétegződését: a Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmával már e három kategóriában — telkes jobbágy (*jobagio* v. *colonus sessionatus* v. *sessionalis*), házas zsellér (*inquilinus domiciliatus*), háztalan zsellér (*subinquilinus*) — rendeztek az úrbéri viszonyban élő jobbágynépről.¹² A három kategória között a legfontosabb termelő eszközzel, a földdel való ellátottság mértéke, illetőleg hiánya szempontjából volt nagyon is lényeges különbség. A házas zsellérnek volt háza, de úrbéres földje csekély vagy egyáltalában nem volt. Hozzá kell tennünk hogy a zsellér minősége tekintetében a századok folyamán helyenként és esetenként az úrbér föld mennyisége mellett más egyéb szempontokat is meghatározónak tekintettek. Így szerepet játszott az igával való rendelkezés hiánya, a szőlőföld birtoklása stb. Az utóbbi tekintetében elég arra utalni, hogy — főleg a szőlővidékeken — az esetleg teljes életfenntartást nyújtó szőlőföld, ha a jobbágyoknak nem volt ugyanakkor úrbéres szántóföldje is, sokszor a zsellérek közé utasította a jobbágyokat. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmával egységesen igyekeztek a hármass

¹¹ 1589. fellyul meh irtt polgárok (berekí jobbágyok, Vas m); 1609. polgárok (hollósi stb. jobbágyok Vas m); 1632. Viczan Iakozo polgarsagh (vicai jobbágyok, Sopron m); 1647. polgarok (pázmándi jobbágyok, Győr m). VARGA Endre: *Uriszék, XVI–XVIII. századi perszövegek*, Budapest, 1958. 225, 251, 361, 416.

¹² PAULY Carolus: *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae*, Bécs 1817. 9—13, 265—267, 291—292, 357; Pfahler Georgius *Jus Georgicum*, Keszthely, 1820. 67—69.

kategoriat meghatározni. Ennek értelmében úrbéres házas zsellérnek azt kellett tekinteni, akinek a telki földilletménye nem érte el a nyolcadtelket. Az egész jobbágytelek szántóföldjét ugyanakkor a föld minősége szerint megyéenként lépcsőzetesen öt osztályba sorozták s az országban végül is az egész jobbágytelek szántóföldje 16—40 osztályozott hold között mozgott, helyenként ismét a föld minősége szerint 1100, 1200, 1300 négyszögöllel számítva. Ez a valóságban azt jelentette, hogy a teljes jobbágy telki szántóföldje legalább 2—5 osztályozott hold volt, ugyanakkor a zsellér kezén levő föld a nyolcadtelekhez járó 2—5 hold alatt maradt, egyébként azonban a zselléreket is használati jog illette meg az úrbéres közös legelőn. Viszont ennyi föld birtokában a zsellér legtöbbször nem tudta magát másként fenntartani, mint több-kevesebb bérmunka vállalásával. Teljesen munkaerejük áruba bocsátásával keresték kenyereket a háztalan zsellérek,¹³ akiknek sem földjük, sem házuk nem volt. Ezekre a kisföldű vagy teljesen földnélküli zsellérrétegre már a feudalizmus korában is a kapitalizmuskori szegény parasztság, sőt kifejezetten az agrárproletáriátus fogalma illik.

II. A feudális úrbéri viszonyban élő rendi osztály *jobbágy* nevének mind magyar nyelvünkben, mind a korabeli magyarországi latin nyelvekben az idők folyamán komoly versenytársai támadtak: a latin *villanus*, *subditus*, *colonus* és egyformán a magyarban és latinban a *paraszt*, a *rusticus* szavakban.

A latin *villa*-nak a magyarországi latin nyelvekben kezdettől fogva *falu* volt a jelentése s ennek megfelelően a *villanus* falulakót, falubelit, falusi embert jelentett. Már a László és Kálmán korában hozott törvényekben is előfordul néhány alkalommal a *falu lakosai* értelmében s ekkor még árnyalatilag sem lehet más jelentését érezni. Ha azt írják elő, hogy a királynak a tolvajok után nyomozó követe feluról falura menve a *villanusokat* szólítsa fel a tolvajok kiadására, vagy hogy a villanusok térjenek vissza elhagyott templomaikhoz, hogy a villanusok térítsék meg az utas lovát, aki azt a faluban elvesztette, vagy pedig hogy a távoleső templomba az ünnepnapokon a villanusok közül csak egy menjen el, bármiféle társadalmi állapot sejtetése nélkül egyszerűen falubeli lakosokról van szó.¹⁴ A XI—XIII. századokban és a XIV. század első felében hasonló értelemben találkozunk a villanus-szal az oklevelekben,¹⁵ de éppen így Rogerius énekében és a XIV. századi gestában is.¹⁶ Különösen sűrűn rábukkanunk a váradi regestrumban a XIII. század első felében, a szóban forgó egyszerű falulakó értelmében,¹⁷ így a regestrum szintén gyakori *convillanusa*¹⁸ is szó szerint: falubeli vagy éppen

¹³ Rá kell mutatnunk, hogy a háztalan zsellérnek vagy subinquinusnak a lakás-, illetőleg a munkaadójához, valamint a földesurához fűződő, egyáltalában az úrbéres minősége meglehetősen tisztázatlan még.

¹⁴ László I. 11, 19, III. 1, Kálmán I. 63. ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* 160, 161, 173, 191.

¹⁵ 1135. in communi fure cum villanis duobus in villa Chemer, CD II. 82; 1202/3, in villa Felquer... sortem habet cum villanis, SZENTPÉTERI Imre: Krit. jegyzék I. 63. (202); 1232 villani Ennd. ... omnium villanorum de Musey, ÁUO. VI. 511; 1237—1240; habent terram cum villanis, uo. II. 22; 1282. Alsó és Felső Béla villanusai jelenlétében Nécspal terra határjárása, HIO VI. 284; 1304 cum populis et villani de villa Zelniche, Tört. Tár 1902, 45.

¹⁶ Hungari villani... interfecerunt, SZENTPÉTERY Imre: *Scriptores* I. 445; Hungari villani... insurgere ceperunt, uo. II. 567.

¹⁷ 1213. Sob villanusai, Sz. István király szabadjainak nemzetségéből való jobbágyok, KARÁCSONYI—BOROVSKY: *Regestrum Váradense*, Budapest. 1903. 172—173; 1213. összes villanusok Tuluod-ról uo. 172; 1215. Iku-beli villanusok uo. 193—194; 1219. Bagya-i villanusok, uo. 221—222; 1219. 1219. Kenesy-i villanusok pere Pelenka villanusaival, uo. 238; 1219. 6 villanus földpere Sáprról, uo. 235; 1221. villani de Vroz, uo. 273—274; 1222. Sudan összes villanusai, uo. 276.

¹⁸ 1213. Angelus convillanusa Péter, uo. 165—166; Golsa de villa Ban convillanusa, Sedun, uo. 163; 1213. Zotmoz convillanusai Vosian faluból, uo. 169; 1213. Ereus de villa Kamaras

faluközösségbeli társ. De a XIII. század második felében már olyan felsorolásokban is találkozunk vele, amelyek társadalmi állapotot jelölnek meg,¹⁹ s ez az első jele annak, hogy az eddig semleges villanushoz kezd társadalmi állapot jelentése is társulni.²⁰ A XV. század elején már törvények szövegében is felbukkan a villanus, bár nem mindig egyértelműen. Zsigmond városi decretumában a *villanus* az *oppidanus*-szal és a *civis*-szel, így a falusi lakos a városi lakossal kerül szembe,²¹ de Zsigmond következő törvényében már világosan azonosítják a villanust a *rusticus*-szal és pedig — mint látni fogjuk — ennek társadalmi állapotot jelentő értelmében.²²

Hogy a *villanus* társadalmi állapota világosan a *jobbágy*nak felel meg, erre nézve a XVI. század elején Werbőczy jelentkezik meggyőző tanúnak. Hármaskönyvében ugyanis a jobbágyokról szóló részt ilyen cím alatt vezeti be: a villanusoknak, akiket jobbágyoknak mevezünk, állapotáról és törvényeiről.²³ Ezt az azonosítást azután Werbőczy szöveg közben is megismétli, egyébként azonban szöveg közben már általában jobbágyokról beszél. Nyilvánvaló, hogy ebben az időben a villanusnak volt már a jobbággal azonos jelentése is, azonban az elkövetkező több mint három század alatt ez a jelentés inkább elenyészni, mint kifejeződésnek látszik. A XVI—XVIII. századokban egyre-másra alkotott szabályrendeletekben csak elvétve találkozunk már vele²⁴ s a jobbágyjog rendszerezője a XIX. század első felében meg is jegyezte, hogy már ritkán használják és pedig a jobbágyság vagy parasztság szélesebb jelentésében.²⁵

A *villanus* magyarországi latin nyelvben tehát fel-felbukkan ugyan a XVI. század óta a *jobbágy* egyik névváltozataként, de általános és jellegzetes jobbágynévvé mégsem lett. Ebben a tekintetben tehát lényegesen halványabb volt a pályafutása, mint a mi villanusunknak megfelelő francia *vilain* és az angol *villain* (villein) szavaknak. A francia *vilain* eredetileg földművelő volt, aki falun lakott s így lett azonos a *serf*-fel, a francia jobbágy nevével, de ezen túlhaladva

convillanusai, uo. 177; 1213. Joannes de villa Vansud convillanusai, uo. 168; 1214. Forcos, Lőrinc jobbágya de villa Cups convillanusai Pousa, Lőrinc libertinusai, uo. 180; 1214. Vosos de villa Torsa 2 convillanusai, uo. 185; 1214. Adam de villa Ieneu convillanusai Pál, uo. 186—187; 1215. Kusun de villa Zupur cum convillana sua, uo. 203; Dusunic villában Unica convillanusai, uo. 198; 1217. Detusa de villa Sarus convillanusai, uo. 214; 1219. Vince és 2 társa convillanusai Roba faluban, uo. 230—231; 1219. Yrgolin de villa Fon convillanusai, uo. 233; 1220. Pál pap de villa Duba convillanusai, uo. 252; 1220 Olduruh de villa Custa convillanusai, uo. 254;

¹⁹ 1256. L. a 9. sz. jegyzetet; 1266. Preter rusticos et villanos, ÁUO III. 128; 1454. per quoscunque rusticos, aut infimos homines, Zichy O. XII. 236; 1454. a felsőmagyarországi rendek generalis taxa-t vetnek ki s ez alól semmiféle villanus nem mentesül kivéve „colonos sew mercatores”, akik a nemesek kuriáiban élnek s a villanusok között nincs szántójuk, szőlőjük vagy rétjük, HO. VII. 469. Az utóbbi esetben a villanus a jobbágyok átfogó nevéként tűnik elő.

²⁰ A villanus ezután is előkerül az oklevelekben *falulakó* értelemben. 1414. Fyred-i villanusok, ORTVAY Tivadar: *Temes vármegye és Temesvár város története*, IV. *Oklevelek*, Budapest, 1896. 298; 1425. quendam villanum, LUKCSICS Pál: *XV. századi pápák oklevelei*, I. 166. Az alsó-lendvai uradalom 1524. évi urbariumában az aranyádi villicatusban a borszolgáltatás tekintetében más rendelkezés szól az „extranei” és más a „villani sew domesticii” kötelezettségéről, az utóbbiak a földesúr saját jobbágyait jelentve az extraneusokkal, az idegen szőlősgazdákkal szemben. 01., DL. 37006.

²¹ 1405 : 7. tc.

²² 1405: 10. tc. domini ipsorum villanorum seu rusticorum.

²³ De villanorum, quos jobagyones nuncupamus, conditionibus et legibus. WERBŐCZY: *Tripartitum* III. 25.

²⁴ KOLOZSVÁRI—OVÁRI: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye* V. 1. 93: vada . . . liceat cuilibet villano pro suo usu piscari (tehát jobbágy, vagy legalábbis nemes értelemben szerepel).

²⁵ PFAHLER i. m. 5.

a szabad parasztokat is fogalmába fogadva.²⁶ Az angol nyelvben a *villainage* egyenesen a jobbágyságnak lett jellegzetes kifejezésévé,²⁷ annál is inkább, mivel a jobbágyság másik angol szava, a *serfdom* egyúttal a rabszolgaság korábbi jelentését is tovább hordozta. Nálunk a villanusnak és jobbágnak hasonló mértékű azonosulása nem ment végbe s magyarázatul egy részről arra lehet gondolnunk, hogy a latin *villa* szó a francia területen jóval nagyobb múltra tekintett vissza és eredetileg, a rómaiaktól átvéve, rabszolgákkal dolgozó mezőgazdasági üzemet jelentett, más részről pedig még inkább azt kell tekintetbe vennünk, hogy a magyar feudális társadalomnak az angol és francia társadalomhoz képest aránytalanul nagyobb volt a nemesi rétege, amellet pedig e nemesi tömegnek körülbelül kétharmada kisközdű, sokszor egytelkes, parasztmódra élő falusi nemes volt — több száz falut nem is laktak mások, csak ilyen szegény kisnemesek —, akiket azonban a feudálizmus korában a nemesi állapot élesen elhatárolt a jobbágyoktól.

Míg a villanust eredetileg külső körülmény, az állandóan otthont nyújtó falu vitte másodlagosan a *jobbágyság* értelméhez, addig a *subditus* a jobbágyság egész társadalmi alkatának egyik alapvonása, a földesúri joghatóság alá való vetettség révén lett latin nyelvünkben a jobbágygyal egyértelmű. Nem a jelző, hanem a főnév subditusról van szó, mely valóban jól fejezte ki azt a viszonyt, mely a jobbágyot a földesúrhoz kötötte: alávetett, alattvaló. A szó azonban maguknak a törvényeknek a szövegében nem kapott polgárjogot, annál inkább a sok-sok helyhatósági jogszabályban és utóbb az irodalomban. Olykor kimondottan is azonosítva szövegezték *subditus seu jobagio-ról*,²⁸ máskor felsorolásban egymás mellé állították a kettőt (*subditi et jobagiones*)²⁹ azonos tartalommal. Egymagában szinte lépten-nyomon találkozhatunk vele a helyhatósági jogszabályokban.³⁰ A subditushoz hozzátartozik a „*subditela*”, az alávetettség, de úgyszintén az alávető, a földesúr fogalma is s a jogszabályok általában nem is tudják elkerülni, hogy róluk — a földesúr subditusairól rendelkezve — mindjárt a *dominusról*, a földesúrról is ne szóljanak. A *subditus* fogalma azonban hovatovább annyira önállósult, hogy a földesúri viszony említése nélkül hordozni

²⁶ *Dictionnaire Féodal*, Paris 1826. 66, 102. Vö. BLOCH, M.: *La société féodale. La formation des liens de dépendence*, Paris, 1949. 406; DUBY, G.: *La société aux XI-e et XVII. siècles, dans la région mâconnaise*, Paris, 1953. 648.

²⁷ Vö. VINOGRADOFF, P.: *Villainage in England*, Oxford, 1892.

²⁸ 1689. KOLOSVÁRI—ÓVÁRI i. m. IV. 1. 501; 1691. uo. II. 1. 318.

²⁹ 1585 subditi et jobagiones uo. IV. 1. 43; 1697. subditi et coloni, uo. IV. 1. 558.

³⁰ 1567. az alispán javai és subditusai minden adó alól mentesüljenek, uo. II. 1. 16; 1595. az igazság kiszolgáltatása a bárók és nemesek subditusai részére, uo. IV. 1. 72; 1602. in una eademque possessione multorum subditi inhabitarent, uo. IV. 1. 94; 1614. de aliorum subditis et servitoribus ignobilibus, uo. IV. 1. 132, 133; 1639. 1658. subditos et servitores, subditi seu servitores, uo. IV; 1. 233, 331; 1649 subditi ecclesiastici, uo. IV. 1. 273; 1660. a subditusok kezessége szerzett javaik terhére, a subditus előállítására a földesúr által a bíróság elé, IV. 1. 339; 1669. coloni et cujuscunq; ordinis subditi et inquilini, uo. IV. 1. 367; 1671. a subditus kezessége egy forintig, uo. IV. 1. 369; 1679. a földesúrnak az „intra subditos suos” keletkezett kontorverziákat „füstön való törvényire” szokták vinni, uo. IV. 1. 444; 1689. a subditusok a földesúr hozzájárulásával 40 forintig vállalhatnak kezességet, uo. IV. 1. 502; 1691. coloni sive subditi visszaadása (szököttek), uo. II. 1.318; 1700 a szökött subditusok javainak elvétele, uo. II. 1. 346; 1707. a jobbágytelegekből a földesúr által a kuriába áttett subditusok, uo. II. 1. 363; 1712. az elhalt subditus földesúrára háramló javak terhe, uo. II. 1. 373; 1717. a földesúr által subditusok exemptioja s officiolatus és villicatus tisztségre való áttétele, uo. II. 1. 400; 1736. advenae, incolae aut nefors alii hereditarii vel etiam temporanei subditi ad sessionem suas redeuntes, uo. III. 333; 1747. a földesúrnak minden fegyvert vegyenek el „a rusticis et cunctis ignobilibus sub jurisdictione. sua existentibus subditisque suis, uo. II.1. 471; 1771. jobbágy fundusok vétele-eladása uradalmi subditusok által, uo. V. 1. 668.

tudta a jobbágyság fogalmát. PFAHLER az említett munkájában a szűkebb és tágabb értelemben vett jobbágyságot egyformán érti alatta,³¹ bár jelentése a jobbágyságviszonyt illetőleg alapjában átfogó jellegű volt.

Latin nyelvűnkben a jobbágnak a villanuson és a subdituson kívül sokkal jellegzetesebb és általánosabban használt, tehát a jobagioval leginkább versengő szava is meghonosodott: a *colonus*. Tudjuk, hogy meghatározott társadalmi állapotot kifejező minőségében ismeretes volt már a klasszikus latinságban is s a római birodalom bukása után az egész európai latin nyelvterületen tovább élt, követve az egyes társadalmakban a jobbágyság kialakulását is. Nálunk a XI. századtól kezdve folyamatosan élt latin nyelvünkben,³² a jobbágyság kialakulása után már a *jobbágy* jelentésében, de a magyar eredetű *jobagio* mellett egyelőre nem volt sok szerepe. A *colonus*-nak a térfoglalása a jobbágy fogalmával korántsem volt nagyméretű a helyhatósági jogszabályokban, annál inkább a különféle földesúri írásokban — urbáriumokban, összeírásokban, leltárakban stb., — miként a törvényekben is. A földesúri írásokban azonban különbséget kellett tenni a szolgáltatások rögzítése során a telkes jobbágy és a zsellér között s így került az előbbi a *colonus*, az utóbbi az *inquilinus* neve alá, mintegy megkülönböztetésül.³³ A Mária Terézia-féle úrbérrendezés alkalmával készített összeírásokban azután a *colonus*, az *inquilinus*-szal szemben a szűkebb értelmű, tehát a telkes jobbágy értelmében hivatalos elbélyegzést kapott.³⁴ Ugyanakkor a helyhatósági jogszabályok, amelyekben váltakozva megosztotta helyét a jobagioval és a subditus-szal, valamint a *rusticus*-szal, nem kevésbé a földesúri iratokban gyakran a telkes jobbágy nép közös kategóriájának nevéként írták a *colonus*-t. Valószínűnek látszik, hogy a *colonus*-nak fokozódó elterjedését éppen a zsellértől való latin nyelvű megkülönböztetés segítette elő, de ha így volt is, többé-kevésbé utolérte a *jobagio* sorsa: a XVI. század dereka táján a sűrű országgyűlések szapora jobbágyarticulusaiban legtöbbször s a helyhatósági jogszabályokban és a földesúri írásokban is gyakran a jobbágyhoz hasonló átfogó jelentéssel tűnik elő, a zsellérekkel is fogalmában.

A *colonus*-t a XVI. század utolsó évtizedeig a jobbágyokról szóló sok articulusban hasztalan keresnök, de ettől kezdve mind sűrűbben szerepel a törvénycikkelyekben.³⁵ A XVI. század dereka táján azután a törvények szövegében valósággal csere ment végbe: a *jobagio* helyét a *colonus* foglalta el, de egyébként a *jobagio* megtartotta mindig elsődleges helyét. Nem téveszthet meg viszont bennünket az a körülmény, hogy a XV. század végéig — a *colonus*-nak a törvények

³¹ PFAHLER i. m. 5.

³² Első említése oklevélben: 1093. k. *predium est, quod a colono acceptit vocabulun Weinic . . . predium est, quod a colono nomen suum acceptit Timurdi, Pannh. Rt. I. 590. Továbbiak 1186. quinque vineas cum quattuor colonis, uo. I. 612; 1285. more colonorum ville, ÁUO. IX. 428; 1296. bona tam nobilium, quam servorum, necnon aliorum colonarum CD. VI. 2. 17; 1335. cum omnibus utilitatibus . . . quibus ab antiquo tempore homines seu coloni super eandem possessionem fecissent residenciam, Mon Strig. III. 267. Az utóbbi adatok már világosan a jobbágy jelentésében.*

³³ 1480. k., 1510. k. semptei urad. OL. DI. 36995, 37002; 1521. kisvárdai urad., Zichy O. XII. 346—347; 1588. gyálui urad. JAKÓ Zsigmond: *A gyálui vártartomány urbáriumai*, Kolozsvár, 1944. 5; 1593. felsőlendvai urad.: MAKSAY Ferenc: *Urbáriumok, XVI—XVII. század*, Budapest, 1959. 51; 1688. tokaji urad., uo. 773; 1588. németújvári urad.; ZIMÁNYI Vera: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*, Eisenstadt, 1962. 115. sköv.

³⁴ PFAHLER i. m. II. 9—11.

³⁵ 1486 : 39. tc.: *coloni sive rustici, coloni, jobagiones*. Ezután leginkább már egyszerűen „*colonus*” a törvényekben is: 1498 : 51, 1500 : 21, 1504 : 18, 23, 1514 : 7, 10 (*coloni et rustici*) stb.

szövegében való megjelenéséig — az articulusok szövege ugyan jobagioról szól, de a *Corpus Juris*ban kiadott törvények articulusainak címeiben már ekkor is colonust írtak. A törvények egyes articulusait ugyanis eredetileg címek (rubrum) nélkül fűzték egymáshoz, királyaink így foglalták azokat decretumba is s csak a XVI. század utolsó évtizedeiben az első nyomtatott *Corpus Juris*ok kiadói szövegeztek az articulusok elé címeket,³⁶ akkor tehát, amikor a jobagi-colonus csere a törvények szövegében már végbement. A szóban forgó csere szinte szükségszerűen folyt le a zsellérség kialakulása után, hiszen a zsellérral szemben a telkes jobbágy megjelenésére az általában átfogó értelművé lett jobagio nem volt alkalmas. De a colonus fogalmának említett korai kitágulására mi sem jellemzőbb, mint hogy a colonust is utóbb már összekapcsolták, mintegy társították a jobagio-val vagy a rusticus-szal,³⁷ esetleg azonosították is őket.³⁸ sőt hovatovább világosan az örökös jobbágyság átfogó értelmében szólnak *perpetuus colonitatus*ról is hasonló átfogó értelemben.³⁹ De ugyanilyen átfogó jelentéssel beszélnek már *colonialis status*-ról, egy értelemben a *plebea status*-szal, tehát minden nem-nemes állapotú embert jelentésébe foglalva.⁴⁰ Végül tehát a colonus is kettős értelmet kapott, mint a jobagio: jelentette átfogólag az úrbéri viszonyban élő embereket, de jelentette csupán a telkes, sessionatus jobbágyokat is.

III. Magyar nyelvünkben és a magyarországi latinságban a társadalmi állapot tartalmával rétegetől fogva közkézen forgott a magyar *paraszt*, illetőleg a latin *rusticus*. A magyar és a latin szó a társadalmi állapot jelentésében pontosan fedte egymást, de első századainkban és a törvényes jogszabályokban később is csak a latin *rusticus*-szal van módunk találkozni. Tudjuk, hogy a szláv eredetű magyar paraszt szónak számos jelentése volt és van ma is nyelvünkben.⁴¹ Ezek közül itt bennünket elsősorban társadalmi állapotot kifejező jelentése érdekel, de a foglalkozásra utaló *földművelő* jelentésre is szükségünk van. A társadalmi állapotról vonatkozó jelentése is kettős: fedheti pontosan a jobbágyság rendi osztályát, de ennek határait szétfeszítve felölelhet minden nem-nemest is. A szó jelentéseinek eredetét nem kívánjuk nyelvileg vizsgálni, csak arra mutatunk rá, hogy a magyar *paraszt* eredeti jelentése a szláv szónak megfelelően minden valószínűség szerint szintén *egyszerű közönséges* volt s minthogy — mint látni fogjuk — a latin *rusticus* nálunk kezdettől fogva bizonyos társadalmi állapotot fejezett ki, a magyar *paraszt* társadalmi jelentése későbbi fejlemény lévén, e jelentésében alighanem utóbb igazodott a latin *rusticus* tartalmához. Nyomatékosan figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a jobbágytársadalom zöme mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, földművelő volt; ennek a körülménynek döntő szerepe volt a paraszt legújabb jelentésváltozásainak történetében.

A *paraszt*nak és a *rusticus*nak társadalmi állapotról vonatkozó jelentésére szegezve figyelmünket és — másként nem lévén lehetséges — a rusticus-szal kezdve, elsősorban is arra kell rámutatnunk, hogy találkozunk vele már legrégebb írott elbeszélő forrásainkban, a jobbágyság egységes rendi osztályának kialakul-

³⁶ SZABÓ István: *Az 1351. évi 18. törvénycikk*, Szentpétery Imre—Emlékkönyv, Budapest, 1938, 427—428.

³⁷ 1659. coloni et jobbagyones, KOLOZSVÁRI—ÓVÁRI i. m. IV. 1. 333; 1697. rustici et coloni, uo. IV. 1. 558.

³⁸ 1693. 1693. colonos vel jobbagiones, uo. III. 215; 1701. coloni sive jobbagiones, rustici coloni, uo. V. 1. 257.

³⁹ 1717. uo. II. 1. 398.

⁴⁰ 1719. e statu coloniali et plebea conditione, uo. III. 284.

⁴¹ KIRÁLY Péter: *Geschichte des ung. Wortes Paraszt, Bauer* Acta Linguistica tom. III. fasc. 1—2.

lása előtt is. Tudjuk, hogy ANONYMUS lenézéssel utasította el a parasztok — a rusticusok — csacska meséit s ugyancsak ő Bors vezérrel a rusticusok sokaságát gyűjtette össze vára felépítésére a Boldva mellett.⁴² Kézai gestájában is rusticusok hajtottak végre ráütést a menekülő német seregen s elszedve az uraktól (*domini*) a kocsikat, őket megölték.⁴³ A XIV. századi gesta írója pedig Aba Sámuelnek mintegy szemére hányja, hogy a rusticusokkal és nem-nemesekkel (*ignobiles*) közösködött, Béla pedig minden faluból 2 öreget hivatva gyűlésbe, nemesak a hívottak, hanem az összes rusticusok és servusok az egész *plebs*-szel Fehérvárra mentek.⁴⁴ A gestaíró szerint IV. László korában a nemesek a nagy szegénységben kezdtek *elparasztosodni*.⁴⁵ Ezekből az elbeszélésekből nem nehéz kiolvasni, hogy azokban a rusticus bizonyos társadalmi állapota jut kifejezésre. Jóllehet a jobbágyság egységes rendi osztályának kialakulása előtt nem könnyű a gesták rusticusainak helyét a kusza és ingatag társadalmi terminológiában közelebbről megjelölni, a rusticus-oknak a servusokkal, ignobilisekkel és a plebs-szel való társítása olyan alsó társadalmi rétegekre, köztük rabszolgákra-szolgákra utal, amelyek utóbb — nemsokára — az egységes jobbágyság rendi osztályában foglaltak helyet. Nem tarthatjuk tehát meglepőnek, hogy már a XIII. században — még a jobbágyság rendi osztályának kiforrása előtt — tagjait oklevelekben is rusticusoknak mondják,⁴⁶ sőt a század vége felé a rusticust kifejezetten azonosítják törvényben is a jobbággal (*rusticus seu jobagio*).⁴⁷ A jobbágyságnak a XIV. század végéhez ért egységesülése után is többször találjuk ilyen társításban vagy éppen azonosításban a törvények szövegében a rusticust a jobbággal, olykor pedig a villanus-szal, colonus-szal és az ignobilis-szel,⁴⁸ de találkozunk vele ilyen társítás-azonosítás nélkül is, így is jobbágyállapotot fejezve ki.⁴⁹ A XV. század során esetenként — itt most figyelmen kívül hagyva a dézmáról szóló rendelkezéseket, melyekről külön fogunk szólni — a törvényekben mindig társadalmi meghatározóként jelenik meg.⁵⁰ Ilyen módon találkozunk a rusticus-szal a megtorló 1514. évi őszi országgyűlés articulusaiban is, melyek — szemben az eddigi törvényalkotási gyakorlattal — (jobagiok vagy colonusok) helyett most csaknem mindig rusticusokat emlegetnek.

A rusticusok társadalmi tartalmának fogalmára azután 1514-ben WERBŐCZI nagyon határozottan ráütötte a bélyeget. Az 1514. évi országgyűlésre benyújtott Hármaskönyve szerint ugyanis⁵¹ — megegyező szavakkal az 1514. évi articulus szövegével, mely szintén WERBŐCZI tollából származhatott — a parasztokat (*rustici*) lázadásuk miatt *mera et perpetura rusticitas*-szal (ahogy fordítani szok-

⁴² SZENTPÉTERY Imre i. m. (Scriptores) I. 33. 58.

⁴³ Uo. I. 179.

⁴⁴ Uo. I. 329, 350.

⁴⁵ Ceperunt . . . nobiles rusticari pre inopia paupertatis. Uo. I. 474. Rogerius is a rusticusok kertjében talált konyhanövényekkel csillapította éhségét. Uo. II. 587.

⁴⁶ 1256, 1261. L. a 9. sz. jegyzetet; 1263. ciues burgenses, rustici et uniuersi hospites. Mon. Strig. I. 496.

⁴⁷ 1298: 70. tc. rusticus seu iobagio alicuius nobilis.

⁴⁸ 1405: 10. tc. villanorum seu rusticorum; 1481: 2. t. rusticos et jobagiones, rustici et ignobiles; 1486: 39. tc. colonorum sive rusticorum; 1498. 52. tc. rustici seu jobagiones; 1504: 18. colonorum et rusticorum.

⁴⁹ 1418. János esztergomi érsek kéri a pápát, semmisítse meg azt a rendelkezést, hogy a rusticus-t nem bíró nemesek mentesülnek a dézsma fizetése alól. LUKCSICS Pál i. m. I. 59.

⁵⁰ 1405: 10. tc. rusticos prelatorum, baronum, nobilium; 1486: 36. tc; 1492: 86. tc.

⁵¹ WERBŐCZI: *Tripartitum* III. 25.

tuk: teljes és örökös parasztsággal) sújtották a nemesek.⁵² Ez a „teljes és örökös” paraszti állapot nemcsak azt jelentette, hogy a paraszt maradjon paraszt, hanem azt is, hogy *dominis suis terrestribus* alávetve legyenek ilyen módon teljes és örökös parasztként, ami megint nemcsak azt jelenti, hogy általában földesúri hatalom alatt maradjanak, hanem azt is, hogy minden *rusticus* a maga földesurának hatalmához — vagy más szavakkal kifejezve: rögéhez — feloldhatatlanul legyen kötve. A *mera és perpetua rusticitas* tehát a teljes és örökös röghöz kötött jobbágyi állapotot, így a *jobbágyosság* és *parasztság* teljes azonosságát jelentette. Tulajdonképpen csak a röghöz kötöttség volt az új elem, a jobbágyi és paraszti állapot eddig is egyet jelentett, legfeljebb a jogszabályok eddigi *jobagio seu rusticus*-át ilyen általánossá emelő jogi deklaráció hiányzott. Abban a tekintetben azonban, hogy a *rusticus*, a *paraszt* fogalma a jogi köztudatban is egyet jelentsen a földesúri hatalom alatt élő jobbágy fogalmával, **WERBŐCZI** fenti szövegezése minden tekintetben éppen olyan sikeresen hathatott, mint Hármaskönyvének másik, három századon keresztül oly sokat citáltl kegyetlen mondata: a *paraszt*-nak munkája bérén és jutalmán kívül földesurának földjén hereditására nézve semmi joga nincsen, hanem az egész föld tulajdona a földesúrra néz.⁵³

A XVI. század derekától kezdve azután a *rusticus*-nak, illetőleg magyar nyelven a *paraszt*-nak ezt a jobbágyisággal való egyértelműségét egyre gazdagabban ömlő írott forrásokban, köztük most már latin nyelvű törvények és helyhatósági jogszabályok mellett a magyar nyelvű jogszabályokban is nyomom tudjuk kísérni. A paraszt és jobbágy társítása és azonosítása ezután is előfordul⁵⁴ a helyhatósági jogszabályokban, de legtöbbször már egymagában kerül elő: így is téveszthetetlenül fejezi ki, a társadalmi állapotot akár törvényekben vagy helyhatósági jogszabályokban, akár a földesúri iratokban. A különféle szövegből világosan kitűnik, hogy a *rusticus*, a *parasztember*, a *paraszt személy*, a *paraszti kéz*, a *ruralis* vagy *rustica*, *rusticana persona* stb. kifejezésekben az emberek társadalmi állapotát, státusát, illetőleg *conditióját* kívánják megjelölni.⁵⁵ Helyható-

⁵² *Universi rustici . . . amissa libertatem eorum, que de loco in locum recedendi habebant facultatem, dominis ipsorum terrestribus mera et perpetua rusticitate sint subjecti.* 1514: 14 tc.

⁵³ *rusticus praeter laboris mercedem et praemium, in terris domini sui, quantum ad perpetuitatem, nihil juris habet, sed totius terrae proprietatis ad dominum terrestrem spectat et pertinet.* **WERBŐCZI:** *Tripartitum*, III. 30.

⁵⁴ 1701. *rustici sive coloni*, **KOLOSVÁRI**—**ÓVÁRI** i. m. V. l. 257; 1650. *rusticus seu jobagio*, uo. IV. 1. 278.

⁵⁵ 1585. Mivel több úr és mágnás, valamint birtokos nemes *rusticus*-ával nem különben bánik, mint az állatokkal, szabaddá teszik bizonyos időre a colonusok költözését, uo. V. 1. 35; 1618. a javakat ragadozó *rustica persona* elfogása, uo. IV. 1. 149—150; 1620. a paraszt emberek kezesség miatt a földesúr előtt hívandók perbe, uo. II. 1. 122; 1627. a földesurak sérelmére bort áruló *rusticusok*, uo. III. 55; 1628. *personae rurales non essent sui juris*, sed *omnis ipsorum facultas ex dictorum dominorum suorum terrestrium arbitrio penderet*, uo. II. 1. 140; 1634. a *rustica persona*, *rusticus* előállítására a *sedria* elé földesura által, uo. IV. 1. 172; 164 l. a végrehajtást háborító „paraszt jobbágy ember” földesura törvényszéke elé állítandó, uo. III. 99; 1650. a nemes gyalázó *rusticus*, *ruralis persona* a földesúr törvényszéke elé állítandó, uo. IV. 1. 278; 1653. hírói eljárás a megyei tisztek ellen felkelő *rusticusok* ellen, uo. IV. 1. 305; a „törész paraszt ember”-t a megye ítélje el, „a földesurára való minden maga tiltása ellen”, uo. III. 155; 1670. urak és nemesek *rusticus*-ait, akik könnyű teherrel vagy teher nélkül nem térnek ki a nemesek elől, a megye nemesei megverhetik s földesuraik panaszaire nem kell eljárást indítani az ilyen nemesek ellen, uo. V. 1. 176; 1671. falusi bíróságot vállalni nem akaró s ebben földesura által támogatott *rusticus* uo. IV. 1. 373; 1679. tolvajt rejtegető *rusticus* a földesúri törvényszék elé, uo. IV. 1. 425; 1679. a hatalmaskodó *rusticust* ötöd alkalommal az úriszéken fejezéstésre kell ítélni, uo. IV. 1. 442; 1693. a szökött *rusticusok* magán- és közterhei, uo. IV. 1. 536; 1694. a közterhek elől menekülő *rusticusok* visszatartása, uo. IV. 1. 540; 1697. *rusticus* 40 Ft-ig kezességet vállalhat a földesúr hozzájárulásával, uo. II. 1. 335; 1698. a *rusticustól* a bírság a katonai fuvar és

sági jogszabály mintegy már meg is magyarázza, hogy a parasztok: jobbágyok.⁵⁶ A társadalmi állapotot sokszor azzal fejezik ki, hogy a parasztot esetenként kifejezetten szembe állítják a nemessel a rendet a renddel.⁵⁷ Ilyen rendi megkülönböztetéssel szólnak gyakran *parasztfundusokról* vagy *parasztföldrökről*, vagy ahogyan újabban nevezték: *úrbéres földről*, esetenként kimondottan szembeállítják a *ruralis fundust* az *alodiális*, tehát a földesúri majorsági földdel.⁵⁸

Ez a rendi társadalmi állapot különösen világosan domborodik ki olyan esetekben, amikor valóban *állapot-ról*, azaz *conditioról* vagy *statusról*, ez esetben tehát parasztállapotról vagyis *parasztrendről*, illetőleg *ruralis* vagy *rusticana conditioról* vagy ilyen conditiojú személyekről szólnak.⁵⁹ Ezeket a paraszti-rusticana conditiojú embereket azután a XVI. század óta gyakran mondják — azonosítva is egymással a két kifejezést — *plebejus* embereknek.⁶⁰ Így beszélnek azután nálunk, még a római jogrendre visszautaltan, egyszerűen *plebsről* is.⁶¹ Az adózó jobbágynépek hamarosan a szánakozás jelzőjével megtoldva szállóige-szerűen nevévé is lett a *misere plebs*, vagy éppen a *misera plebs contribuens*,⁶²

a katonatartás megtagadása miatt „minden könnyörület nélkül” behajtandó, uo. II. 1. 340; 1719. mivel *personae rurales* gyakran elhanyagolják a munkát és vadásznak, ezért „*universi coloni et ignobiles*” nem vadászhatnak földesuruk engedélye nélkül, uo. V. 1. 340; 1716. „a paraszt ember iránt való törvénykérés földesurától uo. I. 353; 1807. a puskák elvétele „*paraszi kézből*”, uo. III. 462; 1722. a *rusticus* fajtalankodásáért a bírság a földesurnak jár, uo. V. 1. 355—356.

⁵⁶ 1691. a parasztok jobbágyok lévén, a szokott adóval és munkával a földesuraknak tartoznak, uo. IV. 1. 521; 1699. *rusticus cuiuscunque . . . sit domini* jobbágya is, uo. IV. 1. 658.

⁵⁷ 1607. uo. III. 43; 1612. uo. II. 1. 85; 1629. uo. II. 1. 146; 1663. uo. II. 1. 236; 1670. uo. II. 1. 255; 1674. uo. III. 4666; 1691. uo. III. 207; 1743. uo. I. 412.

⁵⁸ 1636. nemes ember, aki paraszt földön lakik, uo. V. 1. 118; 1669. *nobiles qui in fundis rusticanis resident*, uo. IV. 1. 367; 1677. *parasztfundus*, uo. III. 478; 1694. *in fundis rusticanis degentes*, uo. V. 1. 22; 1726. *ratione nobilium in fundo rusticano alieno sub onere jobbagonali degentium*, uo. V. 1. 438, 1733. *fundi rurales ad alodiatus dominales applicarentur*, uo. IV. 1. 764; 1736. *fundus rusticanus*, uo. V. 1. 498.

⁵⁹ 1612. paraszt rend, uo. II. 1. 85; 1682. *malefactores rurales conditionis*, uo. IV. 1. 467; 1691. *tam nobilibus, quam rurales conditionis personis*, uo. II. 1. 318; 1695. *ruralis conditionis homines*, uo. III. 226; 1697. *rusticanae conditionis homines*, uo. II. 1. 331; 1725. *nullus ruralis conditionis ullo modo sub summa poena nem merjen vadászni vagy dohányozni*, uo. V. 1. 426; 1743. *ruralis conditiones personae*, uo. IV. 1. 819; 1747. *ruralis conditionis homines*, uo. II. 1. 471, 474.

⁶⁰ 1495. *tam nobiles, quam vero plebeae conditionis homines*, uo. V. 1. 48; 1605. *rustici seu plebeae conditionis homines* uo. III. 40; 1631. *rusticorum ac plebeae conditionis hominum*, uo. III. 63; 1632. *plebeae conditionis homines et rusticos*, uo. III. 71; 1638. *plebeae conditiones homines*, uo. V. 1. 424; 1689. *rustici plebeaeque conditionis homines*, uo. II. 1. 309; 1716. *tum nobilitaris, tum plebeae conditionis hominum*, uo. III. 276; 1719. *e statu coloniali et plebeae conditione*, uo. III. 284; 1750. *rustici et quicunque plebeae conditionis homines* uo. III. 376. Az 1522: 4 és 17. tc.-ben is: *rusticis ruralibus aliisque plebeae conditionis hominibus*.

⁶¹ 1715. *nullus ex plebe*, uo. IV. 1. 625. A *populus* — mondja Werbőczy (Trip. II. 4.) — minden nemest és nem-nemest magában foglal, de a nem-nemesekről, akiket *plebs* néven értenek, ebben a részben (ti. a törvényhozás jogáról szólva) nincs mit mondani, a *populus* ugyanis — folytatja tovább — akként különbözik a *plebs*-től, miként a *genus* a *speciestől*. Hozzáfűzi még, hogy a *plebs* neve alatt csak a nem-nemesek (*ignobiles*) értendők. A „*populus*” fogalma tehát elvileg Werbőczy szerint is felöleli a *plebs*t, s csupán alkalmi a *plebs* kikapcsolásából keletkezett utóbb a „*Werbőczyi populusa*” szállóige a nemességre korlátozottan.

⁶² 1585. *miseram plebem*, uo. V. 1. 35; 1600. *miseriram plebem*, uo. IV. 1. 87; 1607. *miseram plebem*, uo. V. 1. 89; 1629. *miseram plebs*, uo. II. 1. 1649. *miseram plebem*, uo. IV. 1. 272; 1579. *cum oppressione miserae plebis*, uo. IV. 1. 416; 1694. *nonnullos pagenses ex misera plebe*, uo. V. 1. 228; 1697. *miseram plebem*, uo. IV. 1. 559; 1698. *miserae plebis*, uo. II. 1. 339; 1716. *miseram plebs ob gravitatem publicorum onerum desertis suis fundis et incolatu földesuraik és a megye sérelmére szétszélednek*, uo. IV. 1. 626; 1721. *miserae plebis*, uo. IV. 1. 653; 1726. *miserae plebis*, uo. IV. 1. 724; 1736. *misera plebs*, uo. V. 1. 494; 1746. *miserae plebis contribuentis*, uo. III. 373; *miserae contribuentis plebis* uo. II. 1. 471.

aminek a magyar nyelvben a *szegénység*,⁶³ vagy a német Arme Leute-hoz⁶⁴ hasonlóan a *szegény lakosok*,⁶⁵ de esetleg még bővebben megmagyarázva a *külső renden levő szegénység*⁶⁶ felelt meg, mindenkor a jobbágyság, illetőleg a parasztság társadalmi tartalmával.

Jóllehet a fentiek szerint a *parasztság*, s *rusticitas* fogalma — megterhelve ugyanakkor más jelentésekkel is — azonos volt magával a jobbágyság fogalmával, a jobbágyság és a parasztság fogalmai mégsem fedték minden ponton teljesen egymást, és pedig nem fedték a fogalom köre tekintetében. Ehhez viszont tekintetbe kell vennünk, hogy ha a magyar társadalom nem is tudott jellegzetes szabad paraszti réteget felmutatni, mint némely más európai nép társadalma (sávjai, norvég, egyes német vidékek), a magyar társadalomban is helyet foglaltak — és pedig az idők folyamán növekvő számban — olyan elemek, melyek a paraszt, a rusticus minőségét viselték, de ugyanakkor nem voltak földesúri hatalom alatt élő jobbágyok. Ha a fentemlített példákban a nemesekkel szembeállított parasztok esetenként valóban földesúri hatalom alatt élő jobbágy népek voltak is, mégis voltak más nem-nemesek is, olyanok, akik jobbágyi állapot nélkül is a rusticus, a paraszt társadalmi fogalma alá estek. A *paraszt* fogalmának ezt a jobbágy fogalmán túlmenő szélesebb, nem-nemesi tartalmát nem vehették le általában azok, akik kívül estek mind a nemesi, mind a szabad királyi városok polgári rendi keretein. Ezek az elemek a feudális rendi társadalmi hierarchiában mindenképpen alatta álltak a nemesi és a polgári rendeknek, olykor nagyon is mélyen alatta. Elsősorban a *cseléd-* és *szolganépre* kell gondolnunk. Ezek száma a XIV—XV. századok óta a feudalizmus utolsó szakaszáig igen tetemesre emelkedett s bár ilyen cselédek és szolgák szép számmal voltak a paraszti gazdaságokban is, a társadalmi állapot szempontjából a nemesi gazdaságok — kúriák és alodiu-mok — cselédei és szolgálói kívántak közelebbi társadalmi megjelölést, hiszen köztük nemesi állapotúak is voltak: urukkal valamennyien nem úrbéres, hanem szerződéses viszonyban voltak, egyébként azonban ők is földesuruk bírói illetékessége alá estek. A nem-nemesi szolgákat és cselédeket — megkülönböztetésül a hasonló szolgálathoz álló nemesi társaiktól — *rusticanae sortis servitores*-nek, tehát parasztsorsú (-állapotú) szolgáknak nevezték.⁶⁷ Rájuk kell gondolnunk akkor is, amikor a *kúriákban élő rusticus*-okról,⁶⁸ máskor pedig *paraszt*szolgákról és ezért velük szemben külön is *paraszt* jobbágyokról szóltak.⁶⁹ De nemesek a

⁶³ 1606. a szegénység tiltása a vadászattól, uo. II. 1. 69; 1683. a szegénység ne tartozzék pénz nélkül senkinek a savat (ti. a sót) hordozni, uo. V. 1. 191; 1722. szegénység, uo. IV. 1. 656, 660; 1731. a contribuens szegénység, uo. I. 391; 1743. szegénység, uo. I. 412; 1743. szegénység, uo. I. 414.

⁶⁴ BEZOLD, F.: *Die „Armen Leute“ und die deutsche Literatur des späteren Mittelalters*, Hist. Zeitschrift 41. 1—37.

⁶⁵ 1677. minthogy a n. városunk szegény emberi, jobbágyi . . . KOLOSVÁRI—ÓVÁRI i. m. II. 2. 257; 1716. a vadászat megengedése a szegény lakosoknak, uo. I. 363; 1763. a vármegye szegényeinek panaszja: a földesurak elveszik a contribuens ingó javait, uo. I. 471.

⁶⁶ 1691. Mi Nógrád-vármegyei úri és nemesi rend, adjuk tudtára mindenkinek az kiknek illik, kiváltképpen pedig tudtokra legyen ugyanezen Nógrád vármegyében rendeltetett paraszt kapitányoknak, hadnagyoknak, tizedeseknek, városi és falusi bírának és az egész külső renden levő szegénységnek . . . uo. IV. 1. 517.

⁶⁷ 1717. rusticanae sortis servitores, uo. II. 1. 398. A földesúr kúriájában élő familiárisokat először az 1411 : 3. tc. mentesítette az adó alól s e mentesítést ezután gyakran megújították.

⁶⁸ 1677. rustici in curiis nobilium degentes, uo. III. 178; 1691. rusticanae conditionis homines in curiis nobilitaribus in inquilinatu vel servitiis residentes et constituti, uo. II. 1. 331; 1740. nemesi kúriában lakó szolgák, cselédek nem adóznak, uo. I. 340; 1742. ignobiles in curiis nobilitares recepti, uo. II. 1. 374.

⁶⁹ 1617. nemes ember, paraszjobbágyok vagy parasztszolgák, uo. II. 1. 115; 1654. a

kuriákban, hanem a kuriális vagy majorsági földön is éltek jobbágmódra szolgáló, de nem jobbágnak tekintett ún. *kuriális* vagy majorsági zsellérek is, akiket annyira nem tekintettek jobbágyoknak, hogy 1848-ban fel sem szabadultak s akiknek rétege az utolsó század folyamán duzzadt fel. Ezek is természetesen a parasztság társadalmi kategóriájába tartoztak. De végeredményben a *rusticus* társadalmi osztálykategóriájában kell kijelölnünk a helyi értékű kiváltsággal, esetleg helyi nemességgel rendelkező társadalmi csoportok, mint a székelvények, jászkunok, az 1606-ban kiváltságolt hajdúk, utóbb a határőrezredek milícia-jellegű katonaparasztjainak, továbbá néhány helyi közösségnek földesurat nem ismerő népét, valamint a földesúr által a jobbágykötelekből kibocsátott (*manumissi*) s újabb jobbágyköteleket nem vállaló parasztokat is. A *rusticus* rendjében maradtak 1848 előtt azok a jobbágyok is, akik — a feudalizmus utolsó évtizedeiről van szó — a jobbágyi terhektől örökre megváltották magukat. A fentiek alapján nem tarthatjuk azt sem véletlennek, hogy amikor törvényeink a jobbágyokról a *jobagio* vagy *colonus* névvel szólnak, ugyanakkor az egyházi tizedről szólva szinte következetesen *rusticus*-okat emlegetnek: az egyházi tizedet ugyanis a nemeseken kívül mindenki másnak meg kellett fizetni. És ha az említett nagy-kiváltságú földesúri mezővárosok polgárainak közvetlen jobbágyi függése el is enyészett, a *rusticitás* állapota még mindig nem engedte ki őket. A *rusticitás* tehát ebben a jobbágyság keretén túlnövő fogalmával gyakorlatilag egyértelmű volt az *ignobilitas*-szal. A jogszabályokban gyakran találkozunk is az *ignobilis*ekkel vagy *nemtelenekkel*⁷⁰ is. Ha az *ignobilitas* túlmeneve a *rusticitas* fogalmán, elvileg magában foglalta a királyi városok polgári rendjét⁷¹ is, gyakorlatilag mégis a parasztság fogalmával tűnik fel azonosnak, a királyi városok polgári rendje nélkül.

A fentiekben számbavéve a feudalizmus korának magyarországi jobbágyterminológiáját mind a fogalmat, mind az azokat kifejező és közvetítő nyelvi eszközöket, aligha vethető földre egykönnyen az a meggondolás, hogy ez a terminológia nem volt éppen egyértelmű és világos. Mintha tévesztésre is módot adó kuszáltság volna körülte. Bizonyára azt is valami rendszertelenségnek volnánk hajlandók tulajdonítani, hogy WERBŐCZI, akinek kitűnő jogi iskolázottságához társadalmi téjékozottságához és írói készségéhez nem férhet kétség, Hármaskönyvében a jobbágyokról szóló néhány artículusában négyféleképpen is nevezi a jobbágyokat (*villanus*, *jobagio*, *colonus*, *rusticus*), látszólag minden rendszer nélkül váltogatva azokat. Láttuk viszont, hogy a jobbágyság nevei közül egyesek csak másodlagosan jutottak a társadalmi állapot jelentéséhez, miközben megtartották elsődleges jelentésüket, sőt közben más jelentéseik is szájon forogtak s láttuk azt is, hogy a társadalmi állapot jelentésére nézve is nem egyszer kettős értelmük volt olyképpen, hogy jelenthették a jobbágyság egész nagy kategóriáját, de jelenthették valamely rétegét is, más esetben pedig a jobbágyság fogalmát hordozták ugyan, de egyúttal esetenként a jobbágyokon kívül mindenki

földesúr jobbágya vagy parasztszolgája, uo. III. 129; 1784. földesurak jobbágyai vagy parasztszolgái, uo. I. 502.

⁷⁰ 1558. *ignobiles et domini eorum terrestres*, uo. V. 1. 13; 1580. *tam nobiles quam ignobiles*, uo. II. 1. 42; 1601. *tam nobiles quam vero ignobiles*, uo. III. 34; 1668. *libertini et ignobiles*, uo. IV. 1. 358; 1678. *ignobiles*, uo. II. 1. 277; 1715. *nobiles impossessionati quam ignobiles*, uo. V. 1. 310; 1737. *ignobiles*, akinek feleségük nemesi származású és ennek nemesi fundusán resideálnak, adó alá esnek, IV. 1. 802; 1757. *nobiles portas non habentes et ignobiles*, uo. V. 1. 608; 1792. *rusticos aliosque ignobiles*, uo. V. 1. 696; 1797. *nemes nemtelen*, uo. II. 1. 511—512; 1830. *nemtelenek fegyvertartási tilalma*, uo. III. 483. Az 1481 : 2. tc. a dézsmát megfizetni vonakodó *rustici et ignobilis*-ekről,

⁷¹ Így az 1522: 1. tc. *universi et singuli rurales et ignobiles plebeaeque alias sortis et conditionis homines etiam in civitatibus et oppidis liberis regis regionalibus*.

mást is befogadtak a nemesi és esetleg még a polgári rendeken kívül. Ne feledjük el azonban, hogy félezedévnvi nagy időszakról van szó. Ez alatt a nyelvi kifejezés története is megtette a maga útját, miként ez idő alatt a jobbágytársadalom is nevezetes fejlődési állomásokon haladt keresztül. Az élet bizonyos rugalmasságot kívánt a terminológiától és a fogalmi rendszertől egyaránt, változott a maga társadalom szerkezete is, a kategóriák nem is voltak változtathatatlanul lezártak és merevek s a gyakorlati élet ezernyi változatban vetette fel a kategorizálást nehezen viselő eseteket. Mégsem volna helyes feltételeznünk, hogy a jobbágyterminológia a maga korában különösebb zavarokhoz vezetett volna: a terminológia mindig egy-egy beszéd vagy írás egészében értelmezendő. Ilyen módon viszont ma is meglehetősen biztonsággal lehet eligazodni e terminológiában és fogalmi rendszerében. Annál inkább eligazodtak annak idején. Akik a jobbágyokról vagy parasztokról rendelkeztek, írtak vagy beszéltek, joggal gondolták, hogy pontosan fejezik ki magukat s akiknek azt meg kellett érteni, jól meg is értették. Végül is ötszázados gyökerük volt már a köztudatban s elválaszthatatlanok voltak az élet mindennapos kérdéseitől.

IV. A jobbágytság rendszere — a feudalizmus rendszerével együtt — az 1848. évi jobbágyfelszabadítás következtében egyik napról a másikra a múlté lett, a jobbágyterminológiával együtt, mindamellett egy-két évtized is eltelt, amíg a köznyelvből a *jobbágy* szó a volt jobbágytól vagy a volt jobbágytelektől elvált. A negyedtelkes jobbágyot még évtizedek múlva is mondják „fertályos”⁶⁶ gazdának. A jobbágy szó egyébként sem lett az immár történelmi jobbágyrendszerhez kapcsolódó nyelvi relikvia, hiszen az olyan kifejezésekben, mint pl. jobbágyi alázatosság, jobbágymódra való elnyomás stb., ma is színesíteni tudja nyelvünket.

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás után nem volt többé helye élő nyelvünkben a parasztságnak sem a jobbágyssággal vagy az ignobilitás-szal azonos eddigi társadalmi állapot értelmében. A parasztság szavunk azonban mégsem osztozott a nagyjában történelmi szókinsünkbe áttevődő *jobbágy* szavunk sorsában. Ehhez tekintetbe kell vennünk, hogy a jobbágysság fogalmában más nem foglaltatott, mint a társadalmi állapot, viszont a parasztság fogalmában a társadalmi állapot jelentése mellett helye volt eddig is — más kevésbé általános és szempontjainkból közömbös jelentések mellett a mezőgazdasággal való foglalkozás jelentésének is. Minthogy pedig eddig a parasztság társadalmi és foglalkozási állapotát kifejező jelentései többnyire fedni tudták egymást, most a társadalmi állapot jelentését elveszítve, természetesen és folyamatosan — mintegy történelmi alapon — élhetett tovább foglalkozási jelentésében. De éppen eddigi kettőssége miatt a parasztság mezőgazdasági foglalkozási jelentéséből nem mosódott ki egyszerre a parasztok társadalmi helyzetét előzőleg kiutaló jelentés sem s elősegítette ezután is bizonyos társadalmi alacsonyabbrendűség fogalmának a paraszti foglalkozás fogalmához való hozzátapadását.

Bizonyos jelentéseltolódással megmaradt élő szókinsünkben *zsellér* szavunk is. Elvesztette értelmét a jobbágytársadalom kategóriájaként, mintegy megújultan élhetett tovább nyelvünkben. A *zsellér* — mint láttuk — a feudalizmus korában úrbéres viszonyban a földesúri jobbágy nép egyik rétege volt, de többé-kevésbé már ekkor is bérmunkából s az úrbéri viszony érintése nélkül esetenként bérmunkási jogviszony létrehozásával tartotta fenn magát. Ha most az úrbéres függő viszony megszűnésével a *zsellér* fogalmából kiesett a jobbágysság társadalmi kategóriájának fogalma, megmaradt benne az olyan paraszt fogalma, aki mezőgazdasági bérmunkával keresi a kenyerét. A *zsellér* jelentésének érthetőleg meg-

lehetősen laza és mozgó lett ez a tartalma. Általában a faluban — legtöbbször a falu szélén — lakóházzal rendelkező és napszámos, szakmányos vagy másjellegű alkalmi mezőgazdasági munkát végző embert értettek alatta, tekintet nélkül most már arra, hogy ők maguk vagy elődeik korábban úrbéres vagy esetleg kuriális viszonyban álló zsellérek voltak-e vagy nem.

A társadalmi állapot jelentésének kiesésével az új parasztság-fogalom az eddigiéhez képest egyszerre szűkebbre is szorult és ki is tágult. Szűkebbre szorult, mivel kiestek belőle az eddig jobbágyviszonyban élő iparosok és a mezőgazdasággal foglalkozókon kívül mindenki más is, aki eddig jobbágyként földesúri hatalom alatt élt. Kitért pedig a fogalom azért, mivel a rendi válaszfalak ledőlése után nem volt többé akadálya annak, hogy a parasztság fogalmába foglalódjanak a mezőgazdaságból élő szegény kismemesek, akik ennek dacára általában tovább viselték és ápolták a nemesi tudatot, de valójában — mint eddig — parasztmódra éltek.⁷²

Azonban bármilyen meghatározó lett is a kapitalizmus korában a parasztság fogalmában a foglalkozás, mégsem lehet ezt a fogalmat egyszerűen és mereven a foglalkozással kitölteni. Elég arra rámutatnunk, hogy a kisbirtokú polgári vagy ún. „úri” birtokos nem lett paraszttá pusztán a foglalkozás révén. Jellemző, hogy a paraszt szót foglalkozás nevéként nem fogadta el sem a parasztok, sem mások köztudata, még kevésbé a hivatalos nyelv. A kérdőívek foglalkozási rovatai, melyekkel az állami bürokrácia kiterjeszkedése nyomában mind sűrűbben lehetett már ez időben találkozni, ilyen foglalkozást nem ismertek. A parasztok közül a birtokosokra valóban a *birtokos*, de még inkább a *földész*, *földműves*, *gazdálkodó*, *gazda* stb. foglalkozásokban akadunk, a rendszeressé lett statisztikai felvételekben pedig a holdak száma szerint kategorizált *kisbirtokos*, *kisbérlő*, *részes földműves* stb. rovatai fogadták be és — rejtették el őket.

Jóllehet a parasztság kapitalizmuskori fogalmában bennefoglaltatik a mezőgazdasági foglalkozás, a fogalomban mégis több van: az egész *életforma*, ami a parasztok mezőgazdasági termelésében, munkájában és életében sajátosan és egyedülállóan határozódik meg. A parasztságot ugyanis most már gazdasági, társadalmi, életmódbeli és kulturális tartalom együtt határozza meg. Ezek között a meghatározó elemek között éppen úgy helye van — a mezőgazdasági alaphoz társulva — bizonyos társadalmi helyzettségnek, mint a munka sajátos paraszti formáinak, a maga fogyasztására és a piacra való termelés sajátos arányának, a várositól lényegesen eltérő falusi életkörülményeknek és a hagyományos paraszti kultúra elemeinek.

E széles kapitalizmuskori parasztság osztályhelyzetének, miután a jobbágy-ság feudalizmuskori osztálybelisége és hármass belső kategóriája elvesztette értelmét, kizárólagos és jogszabályoktól kötetlen meghatározójává a termelő eszközökkel való rendelkezés mértéke, illetőleg hiánya lett. Így azonban a kapitalista rendszerben nem lehet egységes parasztosztályról beszélni sehosem, hiszen a feudalizmus korában is csupán a földesúri hatalom által összefogott rendi osztály értelmében lehetett. Tudnunk kell viszont, hogy a jobbágyrendszer a parasztoknak termelő eszközökkel való ellátottságán a felszabadítás lényegében nem változtatott, vagyis parasztságunk általában a jobbágyrendszerben kifejlődött

⁷² Még a századforduló táján is előfordult, hogy a felsőtiszavidéki falvakban, melyekben együtt laktak szegény kismemesek és tehetőse jobbágy-eredetű emberek, a volt jobbágyoknak a volt kismemes végzett bémunkát: Tekintetes uram — szólt az előbbi — volna egy kis füvem, le kellene vágni, elvállalja-e? (A „tekintetes” megszólítás annak idején megillette a nemeset, mint a címben az „egregius” vagy „vitézlő”.)

rétegezettségével lépett át a kapitalista korszakra. Eddig az említett hármaskategória (telkes jobbágyság, házas zsellér, házatlan zsellér) többé-kevésbé el is takarta a jobbágyság tömegében régóta folyó további valóságos rétegződések minőségét és méreteit. Most ezek az eltakart rétegek előléptek a nyílt színre, sőt ugyanakkor a kapitalista verseny bontó erőinek hatására — miként más országokban — nálunk is tovább haladt a parasztság differenciálódása. Így a parasztság tömbje tagoltabb lett s mindez meggyorsultan és úgy folyt le, hogy a folyamatban tartalmas rétegeltolódások mentek végbe, különösen a parasztság alsóbb társadalmi rétegeit gyarapítva meg.

A kapitalizmus korában a parasztságot vagy a parasztbirtokot legtöbbször a birtokolt föld mennyisége szerint szokták osztályszerű kategóriákba sorozni. Németországban szokásos 2 hektárig *parcella*-, 2—5 között *kisparaszti*, 5—20 között *középparaszti*, 20—100 hektár között *nagyparaszti* üzemnek osztályozni a birtokot.⁷³ LENIN pedig a német és osztrák statisztikai adatokat 2 hektárig *proletár*, 2—20 között *paraszti*, 20 hektár fölött tőkés gazdaságok nevei alatt csoportosította.⁷⁴ E tekintetben különféle más csoportosítások is szokásosak s e csoportok meghatározottságai nem is feltétlen érvényűek,⁷⁵ hiszen „a terület nagysága korántsem mindig és korántsem közvetlenül mutatja meg a gazdaság igazi nagyságának méreteit és tőkés jellegét”,⁷⁶ tehát osztálymeghatározó tartalmát, mindamelllett a parasztság rétegeinek vizsgálatához nélkülözhetetlenek és legtöbbször nem is helyettesíthetők. A marxista klasszikusok, elsősorban LENIN elemzései alapján a felbomlás útján haladó kapitalizmuskori paraszti társadalmat a nagy-, közép- és szegényparasztság kategóriáiban lehet szemlélni. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a gyakorlatban a szóban forgó rétegek határvonalai is meglehetősen elmosódnak, s éppen ezért magának a terminológiának fogalmai sem pontosan lezártak.⁷⁷

A *nagyparasztiok* (gazdag, jómódú, zsíros, kulák paraszti) legjellemzőbb ismertető jele, hogy birtokukon vagy a bérletükben levő földön bérmunkásokkal gazdálkodnak, tehát idegen munka felhasználásából élnek, bérmunkást nem kivételképpen, hanem állandóan alkalmaznak s nagy mennyiségben termelnek eladásra. Valójában kapitalista mezőgazdasági vállalkozók, akik — mint a többi tőkés — a profit kedvéért folytatják a gazdálkodást. A *középparaszti* rendszeresen nem zsákmányol ki idegen munkát, nem él tehát más munkájából, hanem maga dolgozik családjával tagjaival, mintegy családi üzemben s van annyi földje, hogy hasznóhajtó gazdálkodást űzhet. Oroszországban 15—20 gyeszjatin (1,89 kat hold) földdel sorolhatók ide a parasztiok, s itt még inkább meghatározza őket az a körülmény, hogy legalább egy pár ígás jószággal rendelkeznek. Az ilyen paraszti tud feleslegesen is termelni, mely azután tőkévé válhat a számára. Mintegy középső helyet foglalnak el a gazdag és szegény parasztiok között. Egyesek közülük alkalmilag bérmunkást is fogadnak, mások viszont alkalmilag maguk vállalnak bérmunkát. A *szegény parasztság* fokozatai vannak. Felső fokán azokat a kisparasztiokat szemlélhetjük, akik a termelő eszközökkel való szűkebb ellátottság mellett alig különböznek másban a középparasztioktól, mint abban, hogy a szó-

⁷³ WYGODZINSKI, W.: *Agrarwesen und Agrarpolitik*, III. Aufl. Berlin u. Leipzig, 1928. I. 43.

⁷⁴ LENIN i. m. II. 169.

⁷⁵ WYGODZINSKI i. m. I. 43.

⁷⁶ LENIN i. m. I. 222. Vö. LENIN: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Budapest, 1949. 313.

⁷⁷ A rétegződésről szóló fejtegetésekhez: MARX—ENGELS: *Válogatott művek*, Budapest, 1949. I. 627—628. II. 420—438 (ENGELS); LENIN i. m. (A kap. fejl.) 163—172, 307—315; u. az (Az agrár k.) I. 11, 237, 273, 289, 295—303, 446—447, II. 165—167, 178, 591—596.

ban forgó kisparasztok teljesen idegen munkaerő igénybe vétele nélkül csak a családi szükséglet keretei között felesleg nélkül tudnak termelni földjükön. Gazdasági értelemben a kisföldművelőt kell alattuk érteni s elsősorban rájuk és a középparasztokra kell érteni MARXnak azt a megállapítását, hogy „a maguk földjén maguk gazdálkodó parasztok szabad tulajdona nyilvánvalóan a földtulajdon legnormálisabb formája a kisüzem számára”.⁷⁸ Még inkább a szegény parasztok karakterisztikumait viselik magukon a töredékföldes, parcellás parasztok, azok tehát, akiknek van ugyan földjük, de eltartásukra az nem elég s ezért mellék-, vagy éppen fő foglalkozásként rendszeresen bérmunkát is kénytelenek vállalni. Nem sok választja el őket a teljesen földnélküli mezőgazdasági munkásoktól, akik kapitalista mezőgazdasági üzemekben munkaejűk áruba bocsátásával tartják fenn magukat, ezért is mondhatók *félmunkásoknak* vagy *félproletároknak*, a teljes proletár vagyontalan földnélküliekkel szemben.

A parasztságban tehát éles jegyekkel alakulnak ki osztályszerű rétegek. A skála felső fokán a bérmunkásokkal dolgoztató falusi vagy paraszti burzsoázia áll. Velük szemben a skála alsó fokán a falusi proletáriátus nagy rétegét találjuk. A parasztság tőkés viszonyok közt lefolyt fejlődésének következményeként kialakult osztályai és rétegei s egyáltalában a paraszttársadalom egyre élesebben megnyilvánuló ellentmondásos szerkezete ekkor már meglehetősen bizonytalanra teszi azt a fogalmat is, amit a *paraszt* alatt kell érteni. A nagyparaszt ugyanis tulajdonképpen már burzsoa. Viszont a szegény parasztok között a félproletár vagy az éppen teljesen proletár: mezőgazdasági munkás, akinek osztályhelyezete alapján a valóságban a munkás vagy proletár osztályban van a helye, alapérdekei is az ipari munkáshoz esnek a legközelebb. Egyáltalában „a parasztok, a kisgazdák, és a munkások különböző osztályokat alkotnak”.⁷⁹ A polgári szociológia a paraszt fogalmában általában azt tartja meghatározónak, hogy a paraszt a földjén a maga munkájával tartja fenn magát. Ebben a megszorított értelemben, miként a fentebb vázolt osztályhelyzet alapján is, a kapitalizmus paraszttársadalmának felső és alsó rétegei már kívül is esnek a paraszt fogalmán. Joggal esik szó így már az „igazi” paraszt normájáról és a „szó szoros értelmében vett parasztság”-ról, mint a falusi lakosság kispolgári rétegéről.⁸⁰ Tulajdonképpen a nagyparasztság és a félproletár vagy teljesen proletár mezőgazdasági munkásság az, amely osztályhelyzeténél fogva kívül esik a szó szoros értelmében vett parasztságon.

Ha azonban egységes parasztszályról nem is lehet szó, sőt magán a parasztságon belül külön osztályokat kell már megállapítani, és ha meg is különböztetik már a szó szorosabb értelmében tekintendő parasztokat a tágabb értelemben veendő parasztoktól, mégis mindannyiukról van szó, amikor az életforma értelmében — messzemenően különböző osztály kötöttségek ellenére — a gyakorlati élet tartotta fenn. A kapitalista mezőgazdasági vállalkozónak tekintendő nagyparasztok tágabb értelemben szintén parasztok, bár LENIN szerint a parasztsággal csak a viszonylag alacson kultúrshinvonat, az életmód és a saját gazdaságukban végzett személyes fizikai munka köt össze.⁸¹ De a tágabb értelemben vett parasztságból nem rekesztődnek ki a munkásosztály keretébe számítható

⁷⁸ MARX: *A tőke*, III. kiad., III. k. Budapest, 1956. 773.

⁷⁹ LENIN, i. m. (Agr. k.) II. 613. LENIN a félproletárokról vagy parcellás parasztokról szólva megállapítja, hogy a burzsoázia képviselői s a II. Internacionáléhoz tartozó sárga „szocialisták” tudatosan összezavarják ezt a csoportot az általában vett „parasztság” egész tömegével. Uo. II. 591.

⁸⁰ LENIN i. m. (A kap. fejl.) 168—169; *u. az.*, (Agr. k.) I. 351.

⁸¹ Uo. II. 595

mezőgazdasági munkások sem. Paraszti munkát végeznek, e munkának technológiája és szervezete is lényegesen más mint az ipari munkásé s őket „túlságosan szoros kapcsolatban maradtak a földdel.⁸² A szocialista mozgalomban a XIX. század dereka után gyakran külön osztályként szólnak róluk a programokban, esetleg éppen befoglalják őket az egyetemes munkásosztályba. De ugyanakkor sajátos paraszti követeléseket fogalmaznak meg a számukra s e követelések végső állomásán a mezőgazdasági proletár parasztmunkások „igazi”, a „szorosabb értelemben vett parasztok” sorai közé való jutás — legtöbbször visszatérés — várományosaiként jelentkeznek.⁸³

A történelemben azonban nincs megállás s minden jel arra mutat, hogy a parasztság fogalma korszakunkban és társadalmi rendszerünkben ismét átalakulóban van. A fogalom köre szélesebb szűkül. Az osztályhelyzet alapján burzsoának számító nagyparasztság megszűnt, kiesett paraszttársadalmunk köréből. Ugyanakkor a másik oldalon a bérmunkás parasztság „parasztiság”-a tekintetében egyre jobban szétoldódik és felszámolódik. Az új mezőgazdasági forradalom, a munka nagyarányú gépesítése következtében a paraszti és ipari munkás nemcsak az osztálybeliség síkján, hanem az életforma tekintetében is összetalálkozik, hiszen a traktoron ülő és mindenféle gépeket kezelő mezőgazdasági bérmunkás akár ipari munkásnak is tekinthető már, amellet a város és a falu különbségeinek fokozatos eltűnésével — ha ez még csak kezdetiben mutatkozik is — a hagyományos paraszti kultúra feladásával elhalványulóban vannak a paraszti életformának éppen azok a sajátosságai, melyek a paraszti bérmunkást az életforma tekintetében a parasztság nagy tömbjéhez kapcsolják. Ezek a folyamatban levő fejlemények arra látszanak mutatni, hogy a parasztság fogalmát a szocialista termelés útján járó társadalmunkban csak az egységes szövetkezeti parasztság fogja tovább vinni, amely — soraiban korábban birtoktalanokkal együtt — a földet össznépi tulajdonként s a nagyüzemi termelés előnyeinek lehetőségeivel tartja a kezében.

SZABÓ ISTVÁN

Иштван Сабó:

КРЕПОСТНИЧЕСТВО — КРЕСТЬЯНСТВО

(Резюме)

Понятие, терминология, общественная структура.

Крепостничество как далеко наибольший, по своей массе элемент сословий венгерского феодального общества сложилось в течение столетия, начиная с середины 13. в. до середины 14. века. С этих пор может идти речь в истории Венгрии о едином сословии крепостных. Определяющей чертой его является, что в отношении крепостных имела действие юрисдикция помещиков, личные и вещные права крепостных были неполны, но у них было самостоятельное домоводство и хозяйство, и они были обязаны исполнить определенные денежные, трудовые повинности и сдать своим помещикам известное количество сельскохозяйственных продуктов. Хотя и подавляющее большинство крепостных занималось сельским хозяйством, зависящие от помещиков ремесленники, рыбаки, рудокопы и т. п. были тоже крепостными. До сложения единого крепостного класса их называли, в тогдашних, исключительно латинских документах, или по их общественному положению (*servus, liber, libertinus, hospes* и т. д.), или же по их профессии или должности (*arator, vinitor, piscator* и т. п.). С середины 13. в. стали их называть *людьми* (*populi*) или *conditionarius*-ами помещика, но их называют и *людьми или крепостными* помещика (*populi seu jobagiones*). С середины 14. в. их называют латинизированным словом (*jobagiones*) от венгерского слова *jobbágy* (крепостной), которое является произ-

⁸² Уо. I. 60 273.,

⁸³ MARX—ENGELS i. m. II. 420—438 (ENGELS); LENIN. i. m. (Agr. k.) II. 328, 346—347.

водным венгерского слова *jó* (добрый). Это название продолжалось существовать в течение полутьсячелетия как единственное выражением для обозначения венгерских крепостных. Со времени создания, внутри класса крепостных слоя безземельных, но владеющих своим домом батраков (по-венгерски *zsellér*, по-латински: *inquilini*), понятие слова *jobbágy* (крепостной), стало двояким: оно означало в отличие от *inquilinus*-людей с землей и усадьбой (*jobagiones sessionati*), но обозначало также и всех людей, живущих под властью помещика включая и батраков. В процессе дальнейшей дифференциации слоение крепостных стало тройным: крепостные, которые владели усадьбой, батраки, которыми, с регламентации барщины королевой Марией Терезией, считались те, закрепленные земли которых не достигли восьмой части усадьбы; от обоих отличались *subinquilini*, у которых не было ни земли, ни дома, и которые жили на батрачестве.

В источниках, написанных на латинском языке крепостных называют иногда и *villanus*. Первичное значение слова было «деревенский житель». Это слово никогда не стало таким обычным названием крепостного, как слово *villain* в французском или же слово *villain* в английском языке. Это обусловлено вероятно тем, что в венгерском обществе имелся большой слой убогого мелкого дворянства, которое жило в деревнях по-крестьянскому. В латинских документах название *subditus* общественного положения, венгерского крепостного выражает одну из основных черт, повиновение юрисдикции помещика. Слово *subditus* чрезвычайно часто встречается в местных законоположениях, альтернативно со словом «крепостной» (*subditus seu jobagio*), но впоследствии оно стало носителем понятия крепостного без всякого дополнительного слова. В источниках, написанных на латинском языке, соперником слова *jobagio* стало и слово *colonus*, которое в отличие от *inquilinus* в первую очередь служило для обозначения крепостного с усадьбой, но впоследствии получило двоякий смысл, так как в более широком смысле оно обозначало всех людей, живущих в условиях барщины. В текстах законов в середине 16. в. произошла настоящая замена, слово *jobagio* заменяется словом *colonus*, но господствующее место прежнего сохранилось для обозначения понятия крепостничества.

В венгерском языке и в латинском языке венгерских документов в отношении общественного положения, то-есть, для обозначения сословного класса крепостных с древнейших времен непременно использовалось и венгерское выражение *paraszt*, (крестьянин) или же латинское слово *rusticus* в том же значении. Общественное содержание слова *rusticus*, идентичное со словом *jobagio*, нашло категорическое выражение в форме закона, когда после великого крестьянского восстания 1514 года дворяне подвергли крестьян *mera et perpetua rusticitas*, и это вечное крестьянское положение не означало только, что крестьянин должен быть навсегда крестьянином, но и то, что *dominis suis terrestribus* то-есть, каждый из крестьян будет подвержен своему помещику навсегда, без всякой возможности выкупки. Идентичное общественное значение венгерского слова *paraszt* и латинского слова *rusticus* и позднее очень часто встречается. Так например, в законоположениях говорится о крестьянских землях (*fundus rusticanus*,) о крестьянском сословии *conditio* или *status rusticanus, rusticus, ruralis*, в том же смысле как и о *plebs* или *misera plebs (contribuens)*, на венгерском языке о бедных, о бедных жителях, или же именно о бедняках, живущих на внешних рядах. Смысл всегда тот же самый: крепостные или же равной силой крестьянство. Однако понятие *крестьянства* было всегда более широким, чем крепостничества, так как были лица, которые не были дворянами ни крепостными, но которые относились к крестьянам. Такие были служители сельскохозяйственных предприятий, батраки, живущие на аллодиальных землях помещика, которые жили там, как и крепостные, секеи, которые владели привилегиями местного действия, массы яснов и кунов, группа хайду, которая получила свои привилегии в 1606 году, позднее, крестьяне-солдаты пограничных защитных полков милийского характера, и люди некоторых местных общин, которые не имели помещика. Но принципиально к крестьянам относились, несмотря на их значительные привилегии, и сельскохозяйственные города, которые зависели от определенных помещиков. В этом смысле понятие *rusticitas* совпадает с понятием *ignobilitas*. Характерно для неопределенности терминологии крепостничества, что в известном кодексе законов Иштвана Вербёци, в *Tripartitum*, в нескольких статьях о крепостных применяется четыре синонима (*villanus, jobagio, colonus, rusticus*).

Вся система крепостничества, как и феодальный строй, вместе с терминологией исчезла в 1848 году. Но слово *крестьянин* сохранилось, хотя и оно потеряло свое вышеуказанное значение, выражающее общественное состояние. Кроме «крепостного» оно и до тех пор имело и другие значения, прежде всего «земледельца». В 1848 г. прежнее общественное содержание слова потерялось, но сохранялось другое, указывающее на занятие земледелием, и это содержание стало господствующим в понятии крестьянства. Следовательно, из понятия крестьянства исключились ремесленники и т. п., которые жили до

тех пор в условиях крепостничества, все другие лица, за исключением тех, которые занимались земледелием, а, с другой стороны, не было никаких препятствий включению в понятие крестьянства живущих покрестьянскому бедных мелких дворян.

Не смотря на это, понятие крестьянства в период капитализма не ограничивается земледельцами. Оно охватывает весь образ жизни, который обуславливается сельскохозяйственной работой и складом жизни крестьян. То-есть, теперь уже хозяйственное, общественное, культурное содержание и образ жизни совместно входят в понятие крестьянства. Единственной и независимой от законоположений основой для определения классового положения крестьянства, в более широком смысле слова, стало то, в какой мере оно владеет производственными средствами. С точки зрения классовых категорий капитализма нельзя говорить о едином классе крестьян, тем менее, что в период капитализма, уже ранее существовавшая многослойность крестьянства все более углубилась. В условиях капитализма к разлагающемуся крестьянскому обществу можно применять категории крупного, среднего и бедного крестьянства. Но крупное крестьянство, стоящее на высшей ступени является уже по сути дела буржуазией, и, с другой стороны, бедные крестьяне, особенно полурабочие или полупролетарии, тем более вполне безземельные сельскохозяйственные рабочие относятся уже к рабочему классу. Хотя и о едином крестьянском классе не может идти речь, с точки зрения образа жизни можно тем не менее говорить о крестьянстве, без классовых отношений. В социалистическом экономическом и общественном строе понятие крестьянства суживается. Из него рядов выпал слой крупных крестьян, но в то же время вследствие новой революции сельского хозяйства и механизации, в связи с постепенным исчезновением различий между городом и деревней, и отказыванием от традиционной крестьянской культуры, ослабляются и те особенности, которые связали крестьянского рабочего с точки зрения образа жизни к великой массе крестьянства в широком смысле слова. Нам кажется, что в процессе развития понятие крестьянства будет относиться только крестьянам кооперативных хозяйств.

István Szabó:

SERFDOM—PEASANTRY

Concept, terminology, social structure

(Summary)

Serfdom, as the far greatest social element of Hungarian feudal society, regarding its mass, took shape in the course of the century elapsed from the middle of the 13th century to the middle of the 14th. It is since that time that we may speak of a homogeneous feudal class of the serfdom in Hungarian history. It was determined by the fact that the jurisdiction of the landowner was in force over the serfs, their personal and real rights were incomplete but, otherwise, they had independent household and farming and owed their landlords fixed *corvée* in money, work and crop. Under the authority of the landowners having jurisdiction the tradesmen, fishers, miners, etc., too, were serfs though most of them were agricultural labourers. Before the formation of the homogeneous serfdom they were termed either after their social condition (*servus*, *liber*, *libertinus*, *hospes*, etc.), or according to their profession or *corvée* (*arator*, *vinitor*, *pisceator*, etc.) in the Latin written records of those times. From the middle of the 13th century on they started to be comprised under the designations of the landowner's *peoples* (*populi*) or *conditionarii*, but they were named also the landowner's peoples or serfs (*populi seu jobagiones* etc.). From the 14th century on they have been unanimously termed by the latinized word *jobbágy* (*jobagiones*), a derivation of the basic word *jó* (good). During half a thousand years the Hungarian serfdom was exclusively called by this name. Within the serfdom, since the *cotters'* landless but house-owner stratum (*inquilini*) has developed, the word *jobbágy* got a double sense: it meant people having some land and groundplot (*jobagiones sessionati*) as against *inquilinus*, but also the entire people under the authority of the landowners including the cotters. In the course of a further differentiation there has been growing a threefold stratification in serfdom: there were the serfs having a plot and the cotters whose socage allotment — after Maria Theresa's socage regulations — fell short of one eighth and — distinguished from them — the *subinquilini* having neither land nor house, living by wage labour.

The serfs were called now and then also *villani* in the sources written in Latin. The primary meaning of the word was *villager* and it never became such a general term for *jobbágy* (serf) like the French *villain* or the English *villain*, probably because in Hungarian society there was a great stratum of the poor lower gentries living like peasants in villages. In Latin documents the name *subditus* of the Hungarian serf conveyed one of the characteristic features of his social situation, his subordination to the jurisdiction of the landowner. The word *subditus* can frequently be found in local statutes, also alternatively together with the word serf/*jobbágy*: *subditus seu*

jobagio), but later on it could also independently bear the concept of serf, without any association. In Latin sources the word *colonus* has also been getting the rival word of *jobagio* which, primarily meant the serf having a groundplot as against the *inquilinus*, but has later got also double sense meaning comprehensively all those living in socage relation. In the text of laws there passed a real exchange took place in the middle of the 16th century, *colonus* has taken up the place of *jobagio*, the latter has, however, kept its prevailing role all the time to express the concept of serfdom.

In both the Hungarian and the Latin languages spoken in Hungary, the Hungarian *paraszt* (peasant), and the Latin *rusticus* (rural, rustic) resp., too, were since long generally used with the purport of the social state, bearing thus the feudal class concept of the serfdom. The social purport of the *rusticus* identical with that of *jobagio* was directly expressed in the law by way of declaration when, after the great peasants' revolt in 1514, the peasants were punished by the nobles with *mera et perpetua rusticitas* (mere and perpetual rusticity [peasantry]). This perpetual state in peasantry meant not only that the peasant should always remain peasant but also that every peasant should be subjected indissolubly to his landowner (*dominus suis terrestribus*) for ever. The identical social meaning of the Latin *rusticus* and the Hungarian *paraszt* is met with at all times hereafter, too; thus the statutes write about peasant field (*fundus rusticanus*) peasant (rustic, rural) state (*conditio* or *status rusticanus, rusticus, ruralis*), in the same sense, about *plebs* or *miseria plebs (contribuens)*, in Hungary also with the denominations *szegénység* (poverty *szegény lakosok* (poor inhabitants) or just *külső renden levő szegénység* (poverty living at outward order), always with the social purport of serfdom, or peasantry identical with it. The category of the *peasant (rusticus)*, however, was broader than that of the serf, for there were people being neither nobles, nor serfs but belonging, they too, to the peasants. Such were the servants and domestics of the agricultural plants, the cotters living like serfs on the allodial (allodialis) land of the landowner, the Székelys having privileges of localvalue, the mass of the Jazygian — Cumanians, the group of the heyducks privileged in 1606, later the militia-type soldier peasants of the border regiments, and people of some local communities not knowing landowners at all. But, in principle, there the boroughs (*oppida*) subject to the landowner's authority, fell also under the concept of peasantry, however vast their privilege were. In that sense the concept of *rusticitas* (rusticity) coincided with that of *ignobilitas* (ignobility). It is characteristic of the vagueness of serfdom terminology that István Werbőczy in his famous corpus juris, the *Tripartitum* uses four different terms for serfs: *vilanus, jobagio, colonus, rusticus*.

The whole system of serfdom, together with feudalism, has become a thing of the past in 1848, and also has its terminology too. The word *paraszt* has, however, survived though losing its above sense expressing social state. Besides its meaning as serf it had another one before, too, first of all that of the *tiller*. In 1848 there was no point about the previous social purport of the word any longer, but there survived that meaning agricultural job and it is this one which became predominant in the concept of peasantry. Thus there fell out of this concept the tradesmen etc. living until now in serf condition, and everyone else besides these of agricultural profession: on the other hand there was no hindrance anymore of the poor lower gentry living like the peasants to be included in the concept of peasantry.

Nevertheless the concept of peasantry at the time of capitalism cannot be simply filled up with the occupation. In reality it means the whole way of life being determined specifically and in a unique way in the agricultural profession and in the manner of living of the peasants i.e. peasantry means already economic, social and cultural purport and the way of life. The class background of that peasantry in a broad sense is now determined exclusively and independently of statutes by the measure in which it is or is not disposing of means of production. From the point of view of capitalist class categories one may not speak of a homogeneous peasant class, all the less because the stratification of old origin of the peasantry became deeper and deeper at the time of capitalism. At the time of capitalism the decomposing peasant society may be viewed in the categories of the big middle and poor peasantry. As a matter of fact, however, the members of the big peasantry being at the top of the scale, are already bourgeois, while the poor peasants, especially the half-workers or half-proletarians, all the more the entirely landless agricultural workers belong to the working class. If there is no homogeneous peasant class to be mentioned in regard to of the way of life one may speak, henceforward too, of peasantry without any class restriction. In the socialist economic and social system the concept of peasantry is restricted. The big peasantry stratum has fallen out but, at the same time, as the consequences of the new agricultural revolution and the mechanization, with the gradual disappearance of the differences between the town and village and with giving up the traditional peasant culture, those specific features of the peasant way of life, too, are vanishing that, regarding the way of life, joined the peasant worker up to the big mass of the peasantry taken in a broad sense. In the unfolding development, the concept of peasantry seems to be borne on in the future by the co-operative peasantry alone.

Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban

Az utóbbi években igen jelentős magyar folklóranyag látott napvilágot a Magyar Népzene Tára köteteiben. A rituális dalszövegek egy része igen nagy múltra tekint vissza, s alighanem a pogány kor emlékét őrzi. Így alkalmat nyújt a magyarság nyelvrokonainak folklórájával való összehasonlításra is.

Ilyen irányban a magyar folkloristák eddig alig folytattak kutatást, idegenek pedig — tudomásom szerint — egyáltalán nem. A századfordulón SEBESTYÉN Gyula kísérelte meg a magyar regösének egyes szövegeit (csodafiú-szarvas) — többek közt — az obiugor mítoszok énekszövegeivel is kapcsolatba hozni,¹ újabban pedig DIÓSZEGI Vilmos próbálta meg a dunántúli regösének egy refrénjeit azonosítani a keleti sámánének szellemidéző és révületbe ejtő felkiáltásaival.² Azonos témákat tartalmazó szövegeket egyikük sem tudott kimutatni, még kevésbé részletes egyezéseket a szövegek között.

A regösének archaikus szövegei méltán keltették fel SEBESTYÉN Gyula érdeklődését. Neki köszönhetjük a szövegek első rendszeres gyűjtését és publikációját is.³ Az ötvenes évek elején a Magyar Tudományos Akadémia Népzene-kutató Csoportja újabb nagyarányú gyűjtést végzett a regös-területen és új, korszerű lejegyzésben közzétette SEBESTYÉN fonográf-felvételeit is.⁴ Ezért az alábbiakban csak akkor hivatkozom SEBESTYÉN kiadványára, ha az idézett szöveg nem található meg az újabb publikációban.

A magyar lakodalmas énekek és rigmusok első nagyobb arányú gyűjteménye a Magyar Népzene Tára III. kötetében jelent meg⁵ a párosító énekek pedig ugyanott a IV. kötetben.⁶ Sok archaikus lakodalmas és párosító énekszöveg található a magyar gyermekdalok között is. Ezekből a múlt század végén KISS Áron publikált egy nagyobb arányú gyűjteményt.⁷ Ez ritkán felel meg a mai igényeknek. Fontosabb adalékait a Magyar Népzene Tára újra közölte I. kötetében. Ez ma a legteljesebb és legkorszerűbb magyar gyermek-ének és játékgyűjtemény,⁸ azért adataimat ebből idézem.

Nyelvrokonaink énekszövegeivel — tudomásom szerint — senki sem próbálta még összehasonlítani lakodalmas és párosító énekeinket. Egy gyermek-

¹ SEBESTYÉN Gyula: *A regösök*. Bp. 1902. — Magyar Népköltési Gyűjtemény (röviden: MNGy). Új folyam V. k. 190—191. l.

² DIÓSZEGI Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp. 1958. 410—433. l.

³ SEBESTYÉN Gyula: *Regös-énekek*. Bp. 1902. — MNGy Új f. IV. k.

⁴ *Magyar Népzene Tára* (röviden: MNT) szerk. BARTÓK B. és KODÁLY Z. — II. k. *Jeles napok*. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György Bp. 1953. 776—876 sz. darabok.

⁵ MNT III/A és B. k. *Lakodalom*. Sajtó alá rendezte KISS Lajos. Bp. 1955—56.

⁶ MNT IV. k. — *Párosítók*. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György. Bp. 1959.

⁷ KISS Áron dr.: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Bp. 1891.

⁸ MNT I. k. *Gyermekjátékok*. — Sajtó alá rendezte KERÉNYI György. Bp. 1951.

dalunk szövegében a magyar folkloristák egy része a samanisztikus gyógyítás emlékét vélte felfedezni,⁹ de az ének szövegét nem tekintette keleti eredetűnek. Egy másik gyermekdalunkat DIÓSZEGI próbálta meg samanisztikus vonatkozásokkal magyarázni,¹⁰ az előbbihez hasonlóan. Ezek nincsenek összefüggésben a mi témánkkal, azért itt nem foglalkozom velük.

A magyar regölés — SEBESTYÉN Gyula megállapítása szerint — nagyjából beilleszkedik az európai népek karácsony és újév körüli énekes és alakoskodó szokásainak rendszerébe. Ezeknek főcélja a szerencse biztosítása a következő esztendőre, a gazdálkodás és a családi élet terén.¹¹ A magyar regösének főtémája, a *csodafiúszarvas* is közeli rokonságot mutat a román és bolgár kolindák, illetve koledák szarvas-témáival.¹²

A regösének párosító szövegeivel, melyekben a házasulandó legényeket és eladó lányokat (Erdélyben a fiatal házасokat) „regölik össze”, tudomásom szerint senki sem foglalkozott, sem közeli, sem távoli összehasonlítások céljából. E sorok írója csak a román kolindák szövegeivel ismerkedhetett meg alaposabban a szomszéd népek rokon jellegű anyagából. Ezek között sok a párosító.¹³ Csak hogy a román kolindák a mi regösénekinktől lényegesen eltérő felfogásban és más, sokkal poétikusabb témák keretében párosítják össze a fiatalokat. *A magyar szövegek nagyrésze a párosítás obszcén jelenetét írja le, ennek során az állatvilágból vett hasonlatokkal él, sőt gyakran erőszakról, leányrablásról és erőszakos közönségszólásról beszél.* Mindennek nyoma sincs a román kolindákban. Íme az egyik legjellemzőbb magyar szöveg. A Zala megyei Pacsa község regösének ajkáról jegyezte le SEBESTYÉN Gyula 1898-ban.¹⁴ (Dallamának első felét lásd 1., második felét 3. számú kottamellékletünkön. A dallam lejegyzése LAJTHA László munkája.)

1. Enid vagyon egy szép leján, kinek nevē Mári.

Amod vagyon egy szép legén, kinek nevē Mátyás.

Isten még sē mentsē,
Kebelibe rejtsē,
Kert felé kergesse,
Kerten áti¹⁵ kapadozza,
Mint a tikot¹⁶ a róka.

Párna jalá szorétsa,
Jott is mégkukorétsa:
Összepöndörödjének,
Mind a cica farka,
Még annál is jobban,
Mind az ökor szarva.

*Haj, regö rejtē,
Jazt is mēgengedtē
Ja nagy Ūristen.*

Az ilyenféle szövegek feltehetőleg a pogány őskor emlékei és különös figyelemre méltók. A fenti szöveg közeli vatriánsait a Zala megyei Garaboncon,

⁹ Legutóbb DIÓSZEGI i. m. 171—173., köztük RÓHEIM Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp. 1925. 11. l. a „Gólya, gólya gilice . . .” kezdetű gólyaköszöntő éneket.

¹⁰ DIÓSZEGI i. m. 174. l. A daru útjának elkötése.

¹¹ SEBESTYÉN: *A regösök* 200. l.

¹² I. m. 202—205., 209—211. l.

¹³ Csak egy-egy példa a román nyelvterület különböző vidékeiről a név szerinti összepárosításra: Erdélyből VÍCIU, Alexiu: *Colinde din Ardeal*. București 1914. 155. l. LXXXII. sz. — Bánáthból DRĂGOI, Sabin: *303 colinde cu text și melodie*. Craiova (1925) 48. sz. — Havasalföldről CUCU, Ghiorghe: *200 colinde populare*. București 1936. 24. sz.

¹⁴ MNT II. 789.

¹⁵ által.

¹⁶ tyúkot.

Gelsén és Zalaújlakon is feljegyezték,¹⁷ távolabbi variánsait pedig a Veszprém megyei Tüskeváron és a Somogy megyei Mihálydon.¹⁸ Ez utóbbinak szövegét szintén bemutatom. (Dallama az előbbinek variánsa.)

2. Itt tudunk egy leányt, kinek neve Julesa,
Amott tudunk egy legényt, kinek neve Pista.

Isten meg ne mentse,	Párna alá szorítsa,
Kebelibe rejtse,	Úgy síktassa-rékassa,
Kert felé kerítse,	Mint a koca malacát,
Utca felől behajtsa,	De még annál is jobban

*Haj, regő, rejtő,
Azt is megadhatja
Az a nagy Úristen.*

Ezekből a variánsokból hiányzik a róka és a tyúk hasonlata, pedig az — feltehetőleg — a téma legarchaikusabb motívuma. Erre vall az erdélyi regös-ének analógiája is. Ennek szövegében nyulak és rókák „játszadoznak” és ezek nyomán találunk oda a fiatal házások ágyához a regösök.

Az Udvarhely megyei Kénos regöseit 1903-ban énekelte fonográfba VIKÁR Béla.¹⁹ A dallam lejegyzése BARTÓK Bélának köszönhető. (5. sz. kotta.)

3. Porka havak esedéznek,	Küjjel ²⁰ fekszik jámbor gazda,
<i>De hó reme róma,</i>	Bélől fekszik gyéngé hölgye,
Nyulak, rókák játszadoznak,	Közből fekszik párizs gyermek,
Bényomoztuk a faluba,	Sérküntgöti atyját s anyját:
Fóris Mózsus udvarára.	Kejj fél, atyám, kejj fél, anyám,
Ottan látánk rakva házat,	Mert eljöttek a régijek . . .
Abba látánk vetve ágyat.	

Itt az állatok nem csupán hasonlatokban, hanem élő szereplőkként jelennek meg. Hogy a róka nem szagatja a nyulat, mint túl a Dunán a tyúkot, azt a házaseset szelídült erotikájának tulajdoníthatjuk.

A róka és a nyúl különben gyakran együtt szerepelnek a dunántúli ének-szövegekben is. Persze megint csak hasonlatokban és némileg megrövidítve: nem maradt belőlük egyéb, csak a farkuk. A Vas megyei Hegyhátszentpéteren 1935-ben lejegyzett regösének párosító szakaszában például ezt olvashatjuk:²¹

4. Itt is nagyon egy szép legény, kinek neve János,
Amott is van egy szép leány, kinek neve Kató.
A jó Isten meg se mentse, kebelébe ejtse:

Összecsöndörödjének,	Még annál is jobban,
Összepöndörödjének,	Mint a róka farka,
Mint a kis nyúl farka,	Még annál is jobban.

¹⁷ A garabonci szöveg publikálva MNT II. 1161. l. 821. jegyzetben, a másik kettő kéziratban a MTA Népzenekutató Csoportjánál: 1953. évi gyűjtés.

¹⁸ MNT II. 812.

¹⁹ MNT II. 865. — Első lejegyzését KRIZA János közölte 1863-ban a *Vadrózsák*-ban, 121—122. l. 268. sz.

²⁰ kívül

²¹ MNT II. 785.

Egyes variánsokban mégis teljes épségben megjelenik a róka itt is, például az 1898-ban lejegyzett rempehollói, Vas megyei énekekben.²² Az állatokat említő rész teljesen megegyezik a fentivel, csupán utolsó előtti sora tér el tőle, amennyiben így hangzik: *Mint a róka a tyúokban*. Nem alaptalan tehát az a feltevés, hogy az erdélyi szöveg eredetibb állapotot képvisel, amikor nem csak az állat farkát említi és nem csak hasonlatokban szerepelteti őket. Ezt bizonyítják a pacsai szöveg és variánsai is, melyekben a *tyúk* csak az újabb időkben válthatta fel az általánosan ismert, tehát feltehetőleg eredetibb *nyulat*.²³

Az eddigiek során megállapítottuk, hogy a magyar regösének párosító szakasza két különböző fajhoz tartozó állattal azonosítja a férfit és a nőt. Az állatfajok egyike ragadozó (róka), másika növényevő (nyúl, tyúk). A pacsai szövegből és variánsaiból azt is megtudjuk, hogy a ragadozó jelképezi a férfit, a növényevő pedig a nőt. Mindez pontosan megegyezik az Árpád-ház eredetmondájának szimbolizmusával, amint azt ANONYMUS Gestája megörökítette.²⁴ Eszerint Emese, a királyi család mondai ősanja, azt álmodja, hogy egy turul-madár ejti teherbe. Ettől születik Álmos, Árpád vezér apja. Emese neve azonos régi nyelvünk és egyes nyelvjárásaink *emse* „koca”, nőstény-disznó szavával.²⁵ A női fél tehát itt is növényevő állat képében jelenik meg, míg a férfit ragadozó madár képviseli.

Emese álmát a kutatók általában totemisztikusan értelmezik,²⁶ s nyilván így kell értelmeznünk a regösének idézett helyeit is. Ezt a feltevést támogatják az obi-ugor exogám frátriák totemejre vonatkozó eddigi ismereteink s ezeket még egy lényeges ponttal ki is egészíthetjük.

CSERNYECOV N. V. és STEINITZ W. helyszíni kutatásainak eredményeképpen ma már köztudomású, hogy az obi-ugorok nemzetségei két exogám frátria között oszlottak meg. Ezek a *mosz-nép* és a *por-nép* neveket viselték. Mindkét frátria tagjai kölcsönösen csak a másik frátria tagjai közül vehettek vagy rabolhattak asszonyt. Az egyes nemzetségek csaknem állandóan hareban álltak egymással. A hadviselésre egymás vadászterületének vagy halásztanyáinak elfoglalása és a leányrablás adott okot. Az ellenséges nemzetségből származó nők gyakran összejártak az ellenséggel, azért rontó erőt tulajdonítottak az asszonyoknak és ezt úgy magyarázták, hogy ezek tovább is összeköttetésben maradnak saját nemzetségük szellemeivel: ezek hadakoznak férjük nemzetségének szellemei ellen. Ezért az asszonyoknak sok minden tiltva volt. Nem vehettek

²² MNT II. 778.

²³ A vadállatoknak háziállatokkal való helyettesítése a folklórban közismert újkori változás, vö. DIÓSZEGI i. m. 384. l. a sámán segítő-állataival kapcsolatban.

²⁴ ANONYMUS szövegét l. PAULER—SZILÁGYI: *A magyar honfoglalás kútfoi* (röviden: MHK) 396—397. l.

²⁵ A mondával újabban GYÖRFFY György (*Krónikáink és a magyar őstörténet* Bp. 1948. 42. l.) és RÓHEIM Géza (*Hungarian and vogul mythology*. New York 1954. 4. l.) foglalkoztak érdemlegesen.

²⁶ PAIS Dezső (MNY LV. 1959: 76—80. l.) kétségbe vonta Emese nevének totemisztikus eredetét. Érvelésének anachronisztikus érzelmi motívumát nem tekintve („*furcsa elképzelni, hogy őseink Álmosékat . . . nősténydisznó meg galambász-héja nászából származtassák*”) egyetlen objektív érvet hoz fel véleménye mellett, de ez is helytelen következtetésen alapul. Eszerint férfi és női totem nem fér meg együtt, mert a férfi totem a patriarchális, a női totem viszont a matriarchális rendszer vejejárója. Ez a feltevés nem egyeztethető össze az etnológia idevágó eredményeivel (vö. HAEKEL, Josef: *Zum Wesen und Ursprung des Totemismus*. — Mitteil. d. Anthrop. Ges. Wien (1939). Az uralaltáji népek és az itt tárgyalt ugor frátriák totemei sem magyarázhatók ennek a feltevésnek a segítségével. Dzsingisz kán pl. egy szürke apafarkastól és egy fehér szarvasünőtől származott végső soron, a mongolok titkos krónikája szerint. (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre: *Vallástörténeti tanulmányok*. Bp. 1959. 167. l.)

részt a nemzeti áldozatokon, nem ehettek a nagyobb vadak bizonyos „szent” testrészeiből, havi tisztulásuk idején nem érinthették a vadászfegyvereket és a főzőüstöket, mert különben a vadak elkerülték a vadászt.²⁷

Az obi-ugor frátriák és a velük kapcsolatos mitikus és művészeti anyag történeti értékelését HAEKEL Josef kísérelte meg 1946-ban.²⁸ Nagy perspektívát nyitó tanulmánya alighanem máig is a legalaposabb tájékoztató ebben a kérdésben. A számunkra fontosabb adatokat az ő munkája nyomán foglalom össze az alábbiakban.

Az obi-ugor nemzetségek és frátriák mitikus ősei hol antropomorf, hol meg zoomorf alakban jelennek meg a mondákban és énekekben. A mosz-nép, melynek neve a magyar népnévvel közös eredetű, a mitikus *Moš-xum* (Mosz-ember), illetve más mondákban *Moš-nē* (Mosz-asszony) leszármazottja. Ez utóbbi néha nyúl alakjában jelenik meg. — A másik frátria, a por-nép mitikus őse *Por-xum* (Por ember), illetőleg más mondákban *Por-nē* (Por-asszony). Ez utóbbi is gyakran állatalakban jelenik meg és medve képében szerepel az eredetmondákban, vagy a medve szüli meg őt. A frátriák állat-ősei (totem) eredetileg tabuk voltak saját népük körében, vagyis a frátria tagjainak nem volt szabad megölni őket, nem volt szabad enni a húsból, sőt nevüket sem volt szabad kiejteni. Ez a név-tabu volt az oka, hogy az obi-ugorok el is felejtették a nyúl és a medve eredeti finnugor nevét és idegenből kölcsönzött nevekkel vagy körülírással helyettesítették őket.

Nem regisztrálták az eddigi kutatók, hogy a *por-népnek másik totemje is volt a medve mellett, mégpedig a róka*. Ez teljes bizonyossággal megállapítható egy osztyák mondából, melyet STEINITZ jegyzett fel 1937-ben.²⁹ A monda tartalma a következő:

I. *Róka-asszony és Nyúl-asszony szánkázással mulatnak*. Nyúl-asszony sejti, hogy Róka-asszony rosszat forral és el akarja ütni, azért mindig előre engedi Róka-asszonyt. Végül, annak hosszas unszolására, egy alkalommal ő megy elől. Róka-asszony mindjárt utána indul és el is üti. Otthon megsüti Nyúl-asszonyt és gyermekeivel el is költi annak földi maradványait.

Nyúl-asszony gyermekei hiába várják anyjukat. A kéményen keresztül kihallgatják Rókaékat és megtudva anyjuk sorsát, menekülni próbálnak. Róka-asszony üldözi őket. Menekülésük közben Nyúl-fiú és Nyúl-lány fésűt, majd fenőkövet, végül tűzkövet dobnak hátuk mögé, mikor közel van már az üldöző. Sűrű erdő, égig érő hegy, illetve az égig felcsapdosó tűz támad ezekből. Róka-asszony tovább üldözi őket, de végül belepusztul a tűzbe.

Nyúl-fiú és Nyúl-leány most eprészni mennek. A fiú süllyedni kezd a lápon. Huga nem hisz segílyt kérő szavainak, s mikor már belátja, hogy baj van, nem tud segíteni. A fiút elnyeli a láp. A lány megsiratja és tovább megy. Ráüt az öklével egy kiszáradt nyírfatörzsre, mire abból *Por-asszony* ugrik ki. Együtt mennek tovább.

²⁷ CSERNYECOV, N. V.: *Adalékok az obi-ugorok nemzeti szervezetének történetéhez*. Bp. 1949. vö. MORGAN, Lewis H.: *Az ősi társadalom* (Ancient Society 1877.) Bp. 1961. 79—89. l. az ó-görög, római és északamerikai indián frátriákról.

²⁸ HAEKEL, J.: *Idolkult und Dualsystem bei den Ugriern*. Archiv für Völkerkunde. Wien I. 1946. 98—163. l.

²⁹ STEINITZ, Wolfgang: *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen*. I. 1939. 80—89. l. Variánsa: *Tórem isten népe*. Osztyák Népmesék. Bp. 1960. 75—80. l.

Por-asszony mindenáron fürödni akar, *Mosz-asszony* (= *Nyúl-leány*) nem. Végül mégis utána ugrik Por-asszonnak, de amaz erre mindjárt kiugrik a vízből és magára ölti Mosz-asszony szép új ruháit, a maga csúf rongyait adva annak. Mosz-asszonnak csak a tarisznyáját sikerül visszakönyörögnie tőle. Ebből szép új ruhát vesz elő és felöltözik.

Egy városhoz érkeznek. Por-asszony azt mondja: Tonton-öreg és Város-falu-öregjének fia nyilazik ott. Te vedd fel a Tonton-öreg fiának nyilvesszejét, én meg felveszem a Város-falu-öregje fiáét. De Mosz-asszony félrelöki Por-asszonyt és ő veszi fel Város-falu-öregje fiának nyilvesszejét. Por-asszonnak a másiké jut. A két ház népe úgy fogadja őket, mint menyüket.

Mosz-asszony mindenben különb, így a fonásban is felülmúlja Por-asszonyt. Egyszer a két asszony arra jár, amerről jöttek. Por-asszony visszabúvik a kiszáradt fába. Mosz-asszony egy ragyogó házat talál ott, ahol a bátyja elsülyedt. Bemegy a házba s egy asszonyra talál. Annak elmondja a bátyja történetét. Egyszer csak beugrik egy medve. Leveti medvehőrét, hát a bátyja áll előtte. Megölelik, megcsókolják egymást.

Mosz-asszony ezután gyermeket szül. Elindul hazafelé a bátyjával együtt. A szép ház eltűnik, ahogy elhagyják. Szelíd rénszarvascsorda szegődik a nyomukba. Por-asszony is előjön a fából. Visszatérnek férjeikhez.

Eddig tart a monda. Nyilvánvaló, hogy *Mosz-asszony* azonos *Nyúl-asszonnyal*, de az sem lehet kétséges, hogy *Por-asszony* meg *Róka-asszonnyal* azonos. A *por-népet* általában rossznak, ügyetlennek, piszkosnak tartják az obi-ugorok. Ez a jellemzés ráillik Róka-asszonyra is. De a monda két állat-asszonyának története is szervesen folytatódik a két frátria ősanynának történetében. Moszi-asszony bátyjának medve képében való megjelenése esetlegesnek, újabkori szövegromlásnak látszik, a medve ugyanis a *por-nép* totemje. De a szöveg úgy is értelmezhető, hogy Mosz-asszony gyermeke a medvétől fogant. Ez megfelelne az exogámia szabályainak. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a *por-frátria* egyik eredetmondája szerint a *por-nép* tiltott és tragikus végű testvérházasságból származik.³⁰ Úgy látszik, ennek a mondanak egyes elemei bejutottak Róka-asszony és Nyúl-asszony mondájába. Ennek tulajdoníthatjuk azt is, hogy a *por-frátria* totemje két különböző állat alakjában szerepel a mondában.

Minket ezúttal csupán azért érdekel ez a monda, mert — a magyar regös-énekekhez hasonlóan — ebben is együtt jelenik meg a nyúl és a róka és mivel tulajdonképpen ezek is szexuális viszonyban vannak egymással, lévén a két exogám frátria totemjei. Nyulak és rókák játszadoznak itt is (szánkázás), mint az erdélyi regösénekekben, de ez a játék életre-halálra menő küzdelem, akárcsak a dunántúli regösénekekben a leányrablást jelképező állatküzdelem. Az osztyák monda méltán választhatta tárgyául a szerelmi viszony helyett az asszonyok vetélkedését: anyós (Róka-asszony) és menyé (Nyúl-leány) ellentéte az őskorban mitikus jelentőségű volt. — A totemisztikus eredetmondák általánosan elterjedt motívuma az is, hogy az ősanya nem férjétől, hanem a másik frátria totemállattól fogan gyermeket. Ez a „szerelmi háromszög” megtalálható például a magyar turul-mondákban is. Emesének is van férje, Ügyek, mégis a turul termékenyíti meg álmában.³¹

³⁰ CSERNYECOV (Szovjetszkaja Etnografija II. 1939. 40) nyomán HAEKEL i. h. 126. l. A monda csonkult szövege a minket érdeklő eredetkérdés mellőzésével *Torem isten népe* 103—104. l.

³¹ Hasonló észak-amerikai indián mondákat idéz RÓHEIM Géza: *A medve és az ikrek* c. közleményében. Ethn. XXV (1914) 95. l.

Nem lehet véletlen, hogy a magyar folklór legrégebbi szövegeiben, a regösénekekben, éppen az obi-ugor frátriák totemállatai szimbolizálják a különböző nemű egyedeket a termékenységarázlás közben. A magyar lakodalmi játékokban és rigmusokban hasonló körülmények között találkozunk ezekkel az állatokkal. Az alábbi lakodalmi táncrigmust BARTÓK Béla jegyezte le 1910-ben, Magyargyerőmonostoron (Erdély):³²

5. A menyasszony bújába,
Bújik a salátába.
A menyasszony irul-pirul:
Lába közé szorult a nyúl.

Úgy kell neki, hogy bujjik,
Mer ha látják, meglüvik.
Úgy kell neki, az ebadtát,
Nem jól viselte magát.

A nyúl itt magát a menyasszonyt is jelképezi, azért bujik az a salátába, mint a nyúl szokott bujni, de jelképezi egyúttal a vulvát is. Csakhogy itt a nyúl nem a róka elől menekül, hanem a vadász puskája elől búvik. — Hasonló szövegeket, ha töredékesebb formában is, más erdélyi községekben is találtak a gyűjtők.³³ A róka viszont a dunántúli lakodalmi játékok kedvelt szimbóluma.

A bátai *kigyótánc* szövegét KISS Lajos jegyezte le 1954-ben.³⁴ Legények és férfiak összefogózva, kígyózó menetben táncolnak. Az elsőnél törülköző van, azzal ütné az utolsót, aki persze kerülgeti. Közben ezt a szöveget énekelik:

6. — Róka, róka, mit csinyász?
— Lukat ások magamnak,
Hogy a jágër még nõ lászson,
Metszõkéssel még nõ vágjon.

(Dallamát lásd 25. sz. kottán.)

A kígyótánc másik bátai variánsa még érthetőbben szól. Ez is KISS Lajos gyűjtése ugyanabból az évből.³⁵

7. — Róka, róka, mit csinyász?	Kisasszonnak eladja.
— Likat ájok magamnak,	A kisasszon mégvõszi,
Hogy a jágër nõ lászson.	... jára rátõszi.
Mer ha ja jágër meglát,	A kisasszon rátõtte,
A bõrõmet lenyúzza,	Kõrû mégprémõztette.

³² MNT III/B k. 354. sz. 14—15 strófa (Kolozs m.)

³³ MNT III/B 357. sz. 9. strófa (Szolnok-Doboka m.) és 4. o. 361. sz. 31. strófa (Alsó-
fehér m.)

³⁴ MNT III/B 216. sz.

³⁵ MNT III/B 214. sz.

A róka ezekben a szövegekben is a férfi szimbóluma, akárcsak a pacsai regösének típusában. Ugyanezt tapasztaljuk a Somogy megyei Szenna lakodalmi kontyoló táncának szövegében. Ezt LAJTHA László jegyezte le 1934-ben.³⁶

8. Vörös róka az erdőbe,
Szőrös . . . a pöndölbe.
Vörös kolbász a gatyába,
Tegyék a szórtarisznyába.³⁷

Hasonlóképpen kell értelmeznünk a Komárom megyei Császár lakodalmi rókajátékot és annak szövegét is. Ez KODÁLY Zoltán gyűjtése 1922-ből.³⁸ Az ének szövege különben is a bátai kígyótánc variánsa. Egy legény, a *róka*, lefekszik a földre. Egy másik, a *jäger*, seprűt vesz a lába közé, úgy kerülgeti a rókát. Közben szól az ének: (Dallamát lásd a 21. sz. kottán.)

9. — Róka, róka, mi' csinálsz?	Elviszi a vásárró,
— Likat árok magamnak,	Kínája a szücsöket.
Akkibe én mēglakjam.	De ja szücs mēg nēm vette,
— De ha a jágēr mēglát,	A kisasszony mēgvette,
Ellövi a fejedet,	Lábo közé kötötte.
Léhúzza ja bőrdet,	A jágēr mēgbökötte.

Az utolsó szavaknál a jäger ráfekszik a rókára és a seprűvel böködi. A szerepek tehát hirtelen megcserélődnek. Az ének elején még a férfi szimbóluma a róka, az ének végén viszont a nő jelképes helyettesítője lesz, s a férfi szerepét a jäger veszi át.

Hasonló szerepcserét állapíthatunk meg a vogul *nyúl énekében*, melyet MUNKÁCSI Bernát jegyzett fel a Konda vidéki *Jā-ōntar pöul*-ban (Evandra), 1888-ban.³⁹

II. Poněk !	Ponek ! (a nyúl hangja)
Mērēm jiw kħalt ākēm pōjē pōxsem . . .	Szűk faközben bácsim (a medve) faralyukát megosztam . . .
Vuj-tor, sōs-tor jelpēñ vuot voarnišť,	Midőn medveordító, jávorordító rettenetes szél támad,
Khwoṛnyē, khwoṛnyē nāñ lākwsam,	Vadrén, vadrén, hozzád lopózkodom (megöllek).
Ñilā pišél-pōñkhlél oam-pöum tēxtilēm.	Négy comboddal-lapockáddal lányom- fiam etetem.
Kāxr-mokhāntél ēkum tēxtilēm, Kāsēmlaxtnē, šarēmlaxtnē vōñkhē-suntēt tēxtilēm,	Hasad pocakjával feleségem etetem, Füstös szurtos földüregem szádjában etetem,
Naťi ātenti pōnēñ potārēn omk tēlēm.	Rénborjat szagláló szőrös orrhegyed magam eszem meg.

³⁶ MNT III/B 305. sz.

³⁷ *Szórtarisznya* a gyapjából szőtt csikos tarisznya, melyben egész heti ételmét vitte magával a béres, kapás.

³⁸ MNT III/B. 255. sz.

³⁹ MUNKÁCSI: *Vogul Népköltési Gyűjtemény*. IV. *Életképek*. 1. füzet. Bp. 1897. 319. l. Az ének származási helyét illetőleg MUNKÁCSY—KÁLMÁN: *Manysi (vogul) népkölt. gyűjt.* IV/2. k. 221. l. és térkép (95. l.) 82. sz.

Ez a komikus és szatirikus monológ az áldozati ünnepek és medvetorok vidám műsorához tartozott, s akárcsak a fent idézett magyar lakodalmas játékok, a közönség hangulatának felfrissítésére szolgált, de egyúttal mágikus hatást is gyakorolt a régiek felfogása szerint. A gyengébb és növényevő nyúl lép fel itt az aktív-agresszív fél szerepében és, hogy az ellentét még kirívóbb legyen, nem nőstény, hanem hím medvét követ el erőszakot. A vadász szerepében a mitikus énekek ragadozó totemjének, a paszkernek (rozsomák) ellentéte itt a nyúl. Ugyanakkor totemisztikus megfelelője Moszhumnak, aki szintén jávorszarvasokra vadászik a csillagmitoszban.⁴⁰

A jávorcsillag-mítosz magyar variánsainak kérdése messzire vezetne, de nem is tartozik szorosan a témához, azért itt csak futólag érintem. A paszker és a jávorszarvas nem tartoznak az obiugor frátriák totemjei közé, egyes nemzetségeknek azonban totemjei. CSERNYECOV adatai szerint a munkeszi Rompanti nemzetségnek a „Hét szárnyas hős pasztere” a totemje, a janigpauli Szampiljtal nemzetségnek pedig a jávorszarvas.⁴¹ Jelenleg mindkét nemzetség a *por*-frátriához tartozik, de a vadásztémáknak az exogám rendszerrel kapcsolatos szimbólikus jelentése alapján feltehető, hogy a paszker totemű nemzetségek eredetileg a mosz-frátriához tartoztak. A jávorcsillagének egyik variánsában Szárnyas Paszter Mosz-hummal együtt üldözi a szarvast, a másikban pedig egyedül ő tölti be a vadász szerepét, mely az általánosan ismert csillagnevekből⁴² és az énekszöveg legteljesebb variánsából ítélve eredetileg Mosz-humot illette meg.⁴³ A kérdés eldöntéséhez ismernünk kellene valamennyi obiugor nemzetség totemjét és azt is, hogy ki melyik frátriához tartozott.

Néhány magyar lakodalmas és párosító éneken és a belőlük származtatható gyermekjátékok énekszövegeiben szintén antropomorf vadász üldözi a vadat. A szarvas helyett azonban itt a mosz-frátria totemje, a nyúl az üldözött vad. Egy dunaszekesői lakodalmas rigmus. KISS Lajos 1954. évi gyűjtéséből.⁴⁴

10. Észaladt a tarka nyúl,
Fogja még a násznagy úr!

Egy moldvai székely párosító ének JAGAMAS János 1951. évi gajcsánai gyűjtéséből:⁴⁵ (Dallamának variánsát lásd a 19. sz. kottán).

11. János bíró ideki
S a nyulakat kergeti.
Töllem mind azt izenti,
Két pár csókot küldjek ki.

A gyermekfolklor a lovas hajtóvadászat emlékét is megőrizte. Az alábbi szöveget 1880 körül jegyezték fel Torontál megyében:⁴⁶ (Dallama a 11. sz. kottán).

⁴⁰ MUNKÁCSI i. m. IV/1. k. 304—317. 1

⁴¹ CSERNYECOV Adalékok . . . 13. 1.

⁴² MUNKÁCSI i. m. I. k. CCCLXVIII—IX. 1. és KANNISTO: *Materialien zur Mythologie der Wogulen*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne (röviden: MSFOu) 113. 88—89. 1.

⁴³ MUNKÁCSI i. m. I. 304—310. 1.

⁴⁴ MNT III/B 360. sz. 12 strófa. — Tolna m.

⁴⁵ MNT IV 155. sz.

⁴⁶ MNT I. 448. sz.

12. Hej nyulacska, kicsike, kicsike,
Völgyet, hegyet befutja, befutja,
Szép lovat szikkasztja,
A galambját fásasztja.
- A Szöllősi udvarán, udvarán,
Minden délben dobogán, dobogán,
Annak adjuk a leányt,
Ki felölti a kardját.

Felöltöttem kardomat, kardomat,
Add nekem a lányodat, lányodat.
Iccu, láncos, lapatyos,
Fekete fodros, fátyolos.

Ennek a szövegnek a variánsai a magyar nyelvterület különböző pontjairól előkerültek már, Erdély és Moldva kivételével. Legtöbb helyen töredékes szöveget találtak a gyűjtők, melyek részben az előbbi, részben az itt következő szöveghez állnak közelebb. Ez utóbbit a somogyi Nemespátrón jegyezte fel SEE MEYER Vilmos 1934-ben:⁴⁷ (Dallama a 12. sz. kottán).

13. A nyulacska kicsinyke,
Hégyet-völgyet befutja,
Paripámát fásasztja.

Néköm is vót kislányom.
Haját fontam hat ágra,
Talpig érő fátyolba.

Ritkábban a róka is előfordul a gyermekfolklórban, mint a hajtóvadászat tárgya. Ez is csak lakodalmas eredetű lehet. Az alábbi szöveget KOLESZÁR Elemér jegyezte fel az Esztergom megyei Bajóton, 1922-vben.⁴⁸ (Dallam a 16. sz. kottán.)

14. Róka, róka, rókatánc,
Engem hívnak táncba.
Nem mehetek galambom,
Mert a lovam sánta.
- Sánta lovam, paripám
Kihajtom a gyöpre,
Özvegyasszony szeretőm
Ott lakik a Győrbe.

A *rókatáncot* korunkban már csak cigánygyerekek mutatták be pénzért. Fiúgyermek járta szőlóban, közbe-közbe négykézlábra ereszkedve és a párosodó hím mozdulatait utánozva. Eredetileg magyar lakodalmas játék lehetett, (vö. a 9. sz. alatt bemutatott császári rókajátékkal). Az itt bemutatott bajóti szöveg is erre a játékra utal, majd átvált a hajtóvadászat témájára. Ebben már a róka csak mint üldözött vad képzelhető el, tehát szerepet cserél és a női fél alakítója lesz, a férfi szerepét pedig a ló veszi át. (A lónak ezzel a szimbolikus értelmezésével találkoztunk már a nyúlhajtó énekekben is.)

Ilyenféle szatirikus vadásztörténeteket a vogulok is gyakran adnak elő medveünnepeik és talán áldozataik alkalmával is. Az alábbi játékot KANNISTO Artturi írta le 1904 körül:⁴⁹

⁴⁷ MNT I 277. sz.

⁴⁸ MNT I 906.

⁴⁹ KANNISTO—LIIMOLA: *Wogulische Volksdichtung*. — MSFOu 116. k. 112. l. 30. sz.

III. Egy ember jávorszarvasnak öltözik. Hátára egy karót kötnek s ennek végére illesztik egy jávorszarvas homlokbőrét és füleit. Az embert szúnyoghálóval borítják le. Négykézláb jön be a házba, a jelenlévők hangos ordítása közepette. Odabent lefekszik a földre és elalszik. Hamarosan három vadász jön utána. A környék vadállománya felől tudakozódnak a jelenlévőktől, közölve, hogy ők vadászok. Fölfedezik a jávorszarvas nyomait és megállapítják, hogy egészen friss. Keresik, nyomozzák a szarvast, míg a legkisebb el nem riasztja hangoskodásával. Ez többször megismétlődik. A legkisebb varázsol, énekel, a nagyobbak szidják, ellökik. A kicsinek hol melege van — akkor letolja a nadrágját, — hol meg fázik — akkor főlhúzza. Végül a legidősebb kilövi nyilait. „Középujt a gerendába talált, — mondják, a szívét értve rajta. — Ha a hasadéka talált volna, a gerendák között, nem lőne több medvét.”

Ebben a játékban is könnyen felismerhetjük a szexuális vonatkozású célzásokat: 1. a nadrág az idétlenkedő gyerekeMBER szatírájában, — 2. a lövés a szerencsevarázslásban. A rossz óment vő. a keleten és nyugaton egyaránt ismert vadászbabonával, mely szerint a vadászat előtt tartózkodni kell a nőktől.

A rókahajtás témájával rokon a vogulok egyik kedvelt medvének-témája:

IV. Világügyelő Férfi (*Mir-susne-xum*) lóhátton üldözi a medvét.⁵⁰

A Világügyelő Férfi a kutatók szerint a mosz-frátria szellemei közé tartozik,⁵¹ a medve viszont a por-frátria totemje, akárcsak a róka. Nem véletlen tehát, hogy a magyar folklórban totemisztikus eredetű lovas róka vadászat emlékére bukkanunk. A nyúl valószínűleg később lépett csak a róka helyébe a fent idézett (12. és 13. számú) szövegekben. A voguloknál egyedül a medvére vadászó Világügyelő Férfi ül lovon, a szarvast üldöző Mos-xum és Szárnyas Paszker sítalpakon járnak, más állatok vadászatáról pedig nem szól ének.

A bemutatott totemisztikus jellegű szövegek témái így csoportosíthatók:

1. ragadozó állat játszik vagy párosodik növényevővel;
2. vadászó állat üldöz növényevőt;
3. vadász üldöz növényevőt, esetleg ragadozót.

Ilyenféle totemisztikus jellegű szimbólumokkal a Volga és a Pecsora mellékén lakó nyelvrokaink lakodalmi rítusában is találkozunk. BARNA Ferdinánd múlt századvégi közléséből tudjuk, hogy a mordvinoknál a menyasszony mindenképpen ellenkezik, mikor fektetni viszik. Erőszakkal egy hárszönyegbe csavarva hurcolják a vőlegénye mellé, aki már hálóhelyén várja. „Nesze, farkas, itt neked a bárány!” — mondják.⁵² BEKE Ödöntől viszont arról értesülünk, hogy a mari (cseremis) vőlegény és kísérei azt mondják a lányos háznál, mikor megkérdik őket, mit keresnek, miért jöttek:

V. „Rókanyomon jártunk!”

A jegyváltás alkalmával kerül erre a sor. Utána megalkusznak a lány árában.⁵³

⁵⁰ MUNKÁCSI i. m. III/1. k. 133—187. l.

⁵¹ HAEKEL: *Idolkult* 127. l., CSERNYECOV nyomán.

⁵² BARNA Ferdinánd: *A mordva nép házassági szokásai*. Bp. 1887. MTA. Érték. Ny. Széptud. XIV/3 31. l.

⁵³ BEKE Ödön: *A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai* I. k. Bp. 1951. 57. l.

Nem tulajdoníthatjuk véletlennek, hogy a marik itt az ugor por-frátria egyik totemjét, a rókát teszik meg a menyasszony szimbólumául. A votyákok ugyanis a *por-pi* (por-fi) néven ismerik a marikat, s ezt a nevet az etnológusok az obi-ugor *por-frátria* nevével hozzák kapcsolatba.⁵⁴ E kapcsolat történeti háttere — tudomásom szerint — nincs még felderítve. Talán megkönnyíti majd a munkát, ha figyelembe vesszük a róka totem, illetve róka-szimbólum egyezését is.

A róka nyomán találja meg menyasszonyát az udmurt (votyák) vőlegény is. MUNKÁCSI Bernát az alábbi lakodalmas éneket jegyezte fel az udmurtok között:⁵⁵

VI. Átmentem a pusztán, pusztai rókát hajtva,
 Leereszkedtünk a patak mentén a csobak-hal világánál,
 Átmentünk a fenyvesen a fenyőszurok világánál, stb.
 .....
 Beértem a mi nászunk udvarába.

Az obiugor lakodalmi szokásokat MUNKÁCSI Bernát állította össze saját gyűjtése és az addig publikált idegen közlemények alapján.⁵⁶ Itt nem találkozunk a róka nyomozásának szimbólumával. Más adatokból viszont arra következtethetünk, hogy korábban az obiugorok is ismerték azt, a lakodalmi szertartásban.

INFANTJJEV P. P. közlése nyomán írja MUNKÁCSI,⁵⁷ hogy a kondai voguloknál a vőlegény mindig a fején tartja a sapkáját a lakodalmi szertartások alatt, még enni és inni is sapkájában szokott. A sapka rituális szerepének régiségére vall, hogy a mosz-nép egyik mitikus hőst, *Világügyelő Férfit* (Mos-xum)⁵⁸ a sapkája vezette el jövődő élettársához. Ezt a mondát REGULY Antal jegyezte fel a múlt század negyvenes éveiben és MUNKÁCSI Bernát publikálta.⁵⁹ Világügyelő Férfi egy másik közismert néven, *Asszony Fia* néven szerepel ebben a mondában, mert az események a hős gyermekkorában játszódna le. A szöveg minket érdeklő része, MUNKÁCSI fordításában így hangzik:

VII. „Ő (ti. Asszony Fia) játszik. Az utcára kiment. Bemegy vissza a házba. A vendégnek való szoba-rekeszbe pillant. Ott egy vörös sapka fekszik. Oda fut: azt a vörös sapkát megragadja. Hát a vörös sapka távolba sikamlík. Most ott ismét meg akarja szerezni: hát a vendég-szobarekesz sarkából csupán a (kivezető) lyuka látszik. Kiugrik az udvarra, oda fut; hát a sapkának csak a nyoma látszik. Ezt követi. Egyszer csak egy házhoz érkezik. Ama sapkának abba a házba vezet az útja. Most íme bemegy oda: hát egy nő a fejét fésüli. Egyik oldali hajfonatán eleven nyuszt hág föl, másik oldali hajfonatán eleven nyuszt száll le. — „Ejha! Nénémasszony azt mondta: — én sehol sem ismerek valami nő-járó nős vidéket. — Ejha! Íme ez a nő milyen nekem való nő.”

MUNKÁCSI tanulmányaiból azt is megtudjuk, hogy Világügyelő Férfi sapkája rókapréméből készült. Egy jugrafalvi vogul samánének „Fekete róka-

⁵⁴ HAEKEL i. m. 123. l., MUNKÁCSI nyomán.

⁵⁵ MUNKÁCSI Bernát: *Votyák népköltészeti hagyományok*. Bp. 1887. 263. l. 155 sz.

⁵⁶ MUNKÁCSI: *Vogul népkölt. gyűjt.* II/1 k. 0678—0755. l.

⁵⁷ I. m. II/1. k. 0727—8. l.

⁵⁸ A mosz-frátriával való kapcsolatáról CSERNYECOV nyomán HAEKEL i. h. 127. l.

⁵⁹ MUNKÁCSI i. m. II/2 k. 124. kk. l.

prém süveges”-nek szólítja Világügyelő Férfit,⁶⁰ egy XVIII. századeleji forrásmű pedig arról értesít, hogy Világügyelő Férfi bjelgorodi bálványja is fekete róka-prémből készült nagy süveget viselt a fején.⁶¹ Más színű posztókból készült és különböző állatok prémjével szegett sapkát csak egy újabb leírás említi a Világügyelő Férfi bálványának a fején (GONDATTI), de az ott felsorolt prémekek között is szerepel a rókáé.⁶² (A hajfonatokon szaladgáló nyusztok nem totemállatok, hanem csak stiláris elemei a fogalmazásnak. Az élénk mozgású fiatal nő hajfonatai úgy táncolnak, mint a nyusztok.)

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a REGULY gyűjtötte monda szerint Világügyelő Férfit is tulajdonképpen a róka vezette el a lányos házhoz: annak a nyomát követve, jutott el a völegény menyasszonyához. Megerősíti feltevésünket két másik adat is.

MUNKÁCSI idézi REGULY jegyzeteiből azt a vogul hagyományt, hogy

VIII. az *Asszony Fiacskája* hét fekete rókát ejtett el a Na'is-jā hegy partján, a Felső Szoszva vidékén.⁶³

Bizonyosak lehetünk felőle, hogy a szájhagyomány nem tartotta volna fenn ennek a vadászatnak az emlékét, ha nem lett volna mitikus tartalma. A hetes szám is mitikus vonatkozásokra utal. A fent (V. és VI. sz. példákban) ismertetett finnugor rituális szövegek alapján arra kell következtetnünk, hogy ebben az esetben is a totemisztikus vadászattal van dolgunk, mely a nőszerezést szimbolizálja. Világügyelő Férfi, a mosz-nép hőse, természetesen csak a por-nép totemjére, a rókára vadászhatott. Ismeretes ugyanis, hogy a nyúl a voguloknál tabu volt: nem vadászták.⁶⁴

Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy a mosz-frátria nem volt-e azonos eredetileg a vogul (*mañši*) néppel? A *moš* és a *mañši* nevek ugyanannak a szónak más- más nyelvjárási alakjából származtathatók. Az osztyákok ezek szerint eredetileg a por frátriával voltak azonosak. De erre már kevesebb bizonyítékot tudnánk felhozni, legalábbis a jelen pillanatban. Mindenesetre figyelemre méltó e tekintetben is az osztyákok alábbi szokása, melyet egy orosz szerző nyomán MUNKÁCSI idézett az alábbi formában:⁶⁵

„POLJAKOV az északi osztyákoknak azt a szokását említi, hogy

IX. az atya kiskorú, gyakran csak 10 éves fiának egy hasonlóképp igen fiatal nőt szerez, s táplálja azt fejlettebb koráig úgy, ahogy ezen a vidéken fiatal rókákat nevelni szoktak, belőlük várható későbbi haszon kedvéért.”

⁶⁰ I. m. II/2. 321. l.

⁶¹ I. m. II/1. k. 064. l. — Igen figyelemre méltó MASZ'UDI X. századi szerző munkájának alábbi részlete (MHK 260. l.): „A burtaszok egy török-fajú nép, mely, mint mondottuk, a róla nevezett folyó partjait lakja. Tartományukból a fekete és vörös rókabőröknek, melyeket általánosan bartászijeh-knek neveznek, nagy kivitele van. Vannak ilyen bőrok, különösen a feketék közül, melyeknek egy darabja száz dinárt s még annál is többet ér. A vörösök kisebb értékűek. Az arab és perzsa királyok fekete rókabőrből készült ruhákkal ékeskednek és ezt becsesebbnek tartják, mint a coboly-, hölgymenyét és egyéb hasonló prémeiket. Sapkákat, kaftánokat és bundákat is készítenek maguknak belőlük, s alig van oly király, kinek burtaszi fekete rókabőrrel bélelt kaftánja vagy bundája ne volna.”

⁶² MUNKÁCSI i. h.

⁶³ I. h.

⁶⁴ HAEKEL i. h. 127. l.

⁶⁵ MUNKÁCSI i. m. II/1. k. 0735. l.

POLJAKOV hasonlata a japáni ajnuk és az Amúr melléki goldok és giljánok medvekultuszára emlékezteti az olvasót.⁶⁶ mert a róka — mint láttuk — a medve helyettesítője az obiugor frátriák egyes mítoszaiban. Az említett népek saját gyermeküként nevelik fel az árván maradt medvebocsot, az asszonyok szoptatják is, mikor pedig megnőtt, rituális formaságok közepette megölik ugyan, de meg is siratják mint családtagot. Ilyenféle családtagnak számítot — úgy látszik — a róka az északi osztyákoknál s ez adott alapot POLJAKOVnak az idézett hasonlatra. Ez irányban természetesen újabb helyszíni kutatásokra lenne szükség.

A másik adat, amely megerősíti azt a feltevésünket, hogy a rókaprémes sapka azonos a róka-totemmel, egy irtisi osztyák hősénekekben található meg. Ebben a nő bagoly alakjában jelenik meg a hős előtt és így szólítja fel, hogy kérje meg, vagy rabolja el őt. Ugyanakkor bagolybőrből készült kesztyűt dob le neki, melyen varrásnak nyoma sem látszik. Ezzel kezűgyességét mutatja be.⁶⁷

A *sapha* és a *kesztyű* szimbolikus jelentését könnyen megértjük; ha a magyar népköltészet *kalap*- és *csizma*-szimbólumaira gondolunk.⁶⁸ Különösen emlékeztetnek a vogul szövegekre azok a magyar párosító énekek, melyekben a leány hozza el a legénynek a kalapját, vagy csináltat neki csizmát.⁶⁹ De ez most mellékes kérdés. Pillanatnyilag csak az a fontos számunkra, hogy a totemállatot —, mert a bagoly is az⁷⁰ — más esetben is helyettesítheti annak bőréből készült ruhadarab, amikor nemzetsége egyik leányának vőlegényt szerez.

Nálunk, magyaroknál, a róka más szerepet kapott a lakodalmis ritusban (ti. lyukat ás), de a jágerrel szembeállítva még régi nő-szimbólum jellege is felelevenedik.

A róka nyomozásának szimbólumát nem találtam meg a magyar lakodalmi ritusban,⁷¹ de megtaláltam a nyúl nyomozását ugyanebben a funkcióban. A csík-menasági „menyasszony éneké”-t DÉGH Linda jegyezte le első ízben 1944-ben, majd — némi eltéréssel — JAGAMAS János is felvette 1953-ban.⁷² Itt a JAGAMAS-féle variáns 9—11. strófáit mutatom be, melyek a többtől különálló egységet képeznek.

15. Zöndítsétek a muzsikát, Táncoltassák meg Zsuzsikát, Kánaán földjéről hoztuk, Mindénfelől tudakoztuk,	Örzsikét, Sárát, Katicát: Imre hozta el Rózaeszkát. Mind a nyulat, úgy nyomoztuk, A szekeren is hordoztuk.

⁶⁶ Vö. BÀN Aladár: *Medvetisztelet a finnugor népeknél*. Ethn. XXIV. (1913) 207—8. I.

⁶⁷ MUNKÁCSI i. m. II/1. k. 0689—0691. l.

⁶⁸ Ilyenek, mikor a leány kalapot vesz jegyajándékba vőlegényének (vö. MNT IV. 765). vagy a népdal ilyen analógiát állít fel:

Vikeos csizma a lábamat szorítja,
Barna kislány a szívem szomorítja . . .

BARTÓK: *A magyar népdal* 123.

⁶⁹ A *kalap*-hoz vö. MNT IV. 613. l. 133. sz. és a hozzá fűzött megjegyzést. A *csizma*-hoz i. m. IV. 646. l. 200. sz.

⁷⁰ Vö. *Csornyecov* i. m. 13. l. A hal-pauli Taszmanop nemzetség őse az „Uhubagoly-öreg”. Ez a nemzetség is a por-frátriához tartozik.

⁷¹ Alighanem ebből származtatható viszont a Talabor vidéki rutének lakodalmi szimbóluma, akik egy szép *menyét* (kunica) *nyomán* találtak a lányos házra. — MUNKÁCSI B. (Ethn. XI. 45) nyomán id. БЕКЕ Ödön (Nyr. 87 (1963): 248—249. l.)

⁷² MNT III/A. k. 426.

Nyargaltunk vele a fagyon,
De maga sem bánta nagyon.
Igén kedvünk szérint való:
Méltó érte a foglaló.

Itt tehát a másik obiugor frátriának, a mosz-népnek a totemjét nyomozta a násznép, de a nyomozás emléke már csak egy hasonlatban él. Nyilvánvaló, hogy az eredeti szimbolikus képnek ez az elhalványodása viszonylag újabb korok változásának tekintendő, ugyanúgy, mint a nyulak és rókák játszadozásának hasonlattá válása a dunántúli regösénekekben. Az erdélyi regösénekekben, mint láttuk, még eleven valóságukban jelennek meg a róka és a nyúl, sőt mi több, ezek nyomán lelik meg a regösök az új házások nászágyát. (3 szöveg).

A regös és a lakodalmas szimbolika némi egyezést mutat e téren, mégis megállapítható az elkülönülés is. *A regösénekekben mindig együtt szerepel a két állatfaj, a két totem, a lakodalmas szövegekben viszont vagy az egyik jelenik meg, vagy a másik*, de együtt csak a legkritkább esetben, szinte véletlenül fordulnak elő. A két állatról szóló lakodalmas szövegek méghozzá földrajzi szempontból is elkülönülnek egymástól. Dunántúl mindig a róka szerepel (6—9 szöveg), Erdélyben viszont a nyúl (5, 11 szöveg). Kivételes eset a 10. sz. dunaszekesői lakodalmas rigmus, melyben a nyúl szerepel. A rendelkezésünkre álló adatok azonban csak szórványosak, s így végleges megállapításra nem adnak módot. A nyulaeska-játék (12—13. sz.) ellentmond megállapításomnak, de ezt is közelebről meg kellene vizsgálni: ki kellene kutatni a történetét, bejutását a gyermekfolklórba és elterjedését ezen belül. Mert bizonyosnak látszik, hogy a gyermek folklór nem mindenütt a helyi lakodalmi rítusból merített, hanem a játékok egyes kultúrcentrumokból terjedtek el a magyar nyelvterületen.

Meg kell említenem, hogy ez a kérdés nem érdektelen a magyarság története szempontjából sem. A két állatszimbólum földrajzi elkülönüléséből arra következtethetünk, hogy az erdélyi és a tiszavidéki magyarok, a X. század „fekete magyar”-jai,⁷³ a por-frátriához tartoztak, azért keresték menyasszonyukat a másik frátria totemjének a nyomán, — a dunamelléki magyarság, a hajdani „fehér magyarok” viszont a mosz-frátriához tartoztak, azért foglalkoztak lakodalmi játékaikban a rókával. — A székelység a honfoglalás utáni századokban még az ország különböző határvidékein szolgál. Talán ez az oka, hogy az egyik legarchaikusabb székely csoport, a bukovínai „csángók” lakodalmi kontyoló-táncának szövegében mindkét frátria totemje szerepel. KISS Lajos 1953. évi gyűjtése a tolnai Izményen:⁷⁴

⁷³ A *fehér és fekete magyarokat* a honfoglalást megelőző évekből említi a NESZTOR krónika (készült Kievdn 1100 körül — MFK. 369. l.). I. István magyar király korában QUERFURTI SZENT BRUNO említi II. Henrik császárhoz intézett levelében a *fehér magyarokat*, kiknek megterítésére készült, de István király megelőzte — nyilván az Ajtony elleni hadjáratral (HUNFALVY Pál: *Az oláhok története* I. k. Bp. 1894 199—202. l. és 248. jegyzet). Ugyancsak a XI. században ADEMARUS CABBANIENSIS is *Fehér és Fekete Magyarországot* említi a Duna középső folyása mellékén. (*A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY György. Bp. 1958. 213. l. 247. jegyzet.) A *fehér és fekete* megkülönböztetés a török népeknél is szokásos volt. A magyarság a kazároktól is átvehette, akiknél IBN FADHLAN tapasztalta 921—22-ben. (MFK 216. l.) A kutatók egy része a fekete és fehér (v. sárge) osztályozásban is a kétosztályú exogám társadalom emlékéét látja (vö. HAEKEL i. h. 161. l.)

⁷⁴ MNT III/B 311.

16. Kicsi róka, kicsi nyúl, kicsi nyúl,
Néha 'z úr is hozzányúl.
Azért nyúltam hozzája, hozzája,
Viszketett a rózsája.

A totemisztikus eredetű állatszimbolika könnyűszerrel megkülönböztethető rituális szövegeink újabb, naturalisztikus jellegű állatszimbólumaitól. Ez utóbbiak ugyanis egyazon állatfaj hím- és nőnemű egyedeinek párosodását ábrázolják:

17. Aran bárány, aran kos,
Míngyár összemennek most.

Az ilyenféle lakodalmos táncrigmusokban és párosító énekekben rendszerint a háziállatok szerepelnek, mint fent a kos és a bárány,⁷⁵ másokban a kan és a koca,⁷⁶ ritkábban hattyúk, pávák.⁷⁷

Obiugor nyelvrokonaink költészetében is találhatók hasonló szimbólumok. Egy osztyák hősénekekben például a nászmenetben haladó új pár időnként eltűnik szánkójából, s hol nyuszt-pár, hol meg evet-pár alakjában jelenik meg:⁷⁸

- X. A rénbika vont a szán alatt
nőstény nyuszt három szeretkezését csinálják,
hím nyuszt négy szeretkezését csinálják.

Ezeknek a szimbólumoknak a megalkotói a totemizmus fantasztikus világából indultak ki (átváltozások lehetősége), de már racionális megfontolásait is hasznosították (azonos fajú hím és nőstény párosítása).

A totemisztikus eredetű szimbólumok helyenként behatoltak a népi lírába. Egy mari népdalban a nyest nyomán találja meg szerelmesét a legény.⁷⁹ Egy másikban a nyúl és a vadász kutyája a nő és a férfi szimbóluma.⁸⁰ Egy harmadikban a tyúk és az ölyv, meg a nyúl és a vadász kapnak ilyenféle szimbolikus tartalmat.⁸¹

XI. Kornê bokšal tsêβâže	Az út közepén a tyúk
βarakš tsonêm djolalta.	Az ölyv szívét ingerli.
βuješ šušo üdüržö	Az eladó nagyleány
Katse tsonêm djolalta.	A legény szívét ingerli.
Kožla lujžo, kožla γošo	Az erdei nyest
Marenêm tsonêm djolalta.	A vadász szívét ingerli.

Végző soron totemisztikus eredetűnek tekinthető a magyar népi líra alábbi darabja is.⁸² LAJTHA László 1912. évi gyűjtése Csíkverebesről:

⁷⁵ MNT III/B 360. sz. 8. strófa és 361. sz. 46. strófa.

⁷⁶ MNT III/B 215 és MNT IV. 635. l. 172. sz.

⁷⁷ MNT IV. 576. l. 50. sz. és 577. l. 52. sz.

⁷⁸ ZSIRAI Miklós: *Osztyák (chanti) hősénekek*. REGULY Antal és PÁPAY József hagyatéka II. k. Bp. 1951. 128. l.

⁷⁹ LACH, Robert: *Gesänge russischer Kriegsgefangener. I. Bd. Finnischugrische Völker. 3. Abt. Tschermisische Gesänge*. Wien u. Leipzig 1929. — Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos. — histor. Kl. Sitzungsberichte, 204. Bd. 5. Abhandl. — 140. sz.

⁸⁰ I. m. 190. sz.

⁸¹ I. m. 103. sz.

⁸² BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán: *Népdalok*. 1921. Erdélyi Magyarság. — 103. sz.

18. Kis kertemben uborka,	Komáromba vitetlek,
Reákapott a róka.	A tömlecebe tetetlek,
Várj meg, róka, megleslek,	Kurta vasra veretlek.
Komáromba vitetlek.	Onnan ki sem eresztlek.

Igaz ugyan, hogy a róka zsákmánya itt nem állat, hanem gyümölcszerű növényi termés, de ezt a cserét a viszonylag újabb gyümölcs-szimbolika behatolásának tulajdoníthatjuk.⁸³ A képes beszéd ugyanis gyakran a szőlővel hozza kapcsolatba a rókát.⁸⁴ A szőlőnek uborkával való helyettesítése szatirikus hangot üt meg.

A komáromi vár tömlöcének említése valószínűvé teszi, hogy a szöveg a Duna mellékéről származott Erdélybe. Így a róka ezúttal sem tér el a lakodalmas szövegek esetében tapasztalt földrajzi határoktól. Lehet, hogy ez a szöveg is lakodalmis eredetű, s a rabság a házaseset tréfás jelképe.

Ide tartozónak tekinthető alábbi dalszövegünk ürge-szimbóluma is. VIKÁR Béla gyűjtése, hely és idő megjelölése nélkül.⁸⁵

19. Tegnapelőtt kertembe	Kertembe nyíl egy rózsza.
Lyukat ásott az ürge.	Azt valaki meglopta.
Megállj, ürge, megleslek,	Megállj, tolvaj, megleslek,
Kendermadzagra kötök.	A rózsámért megverlek.

Az ürge itt alighanem a rókát váltotta fel ebben a szerepében. A lyukat ásó rókával találkoztunk már a bátai *kigyótánc* szövegében (6. sz.).

Meg kell még említenem egy dalt, melynek szövege és dallama egyaránt XIX. századvégi népies irodalmi alkotásnak látszik, de eredeti formájában eleveníti fel a regöséneknek nyúl és róka szimbólumát, sőt helyenként még a lakodalmi ritusban is szerepet kapott. Gyulán és Kiskunfélegyházán a hagyományokat őrző idősebb nemzedék így ismeri e dalt:

20. Mi-mi-mi-mi mi-mi-mi,
 Mi-mi-mi-mi mi-mi-mi,
 Mi mozog a ződ leveles bokorba? (kétszer)
 Azt gondoltam, hogy egy róka, meg egy nyúl,
 Se nem róka, se nem nyúl,
 Komámasszony meg egy úr
 Ugrott ki a ződ leveles bokorból.

A szöveg közismert dallama diatonikus moll hangsorú, 4/4-es ütemű, pontozott ritmusú. Szerkezete AA⁵BA, ilyen diatonikus imitációkkal: A = aa³bb₃ c és B = b³b^vb₃.

⁸³ A magyar népköltészet gyümölcs-szimbólumait l. Lükő: *A magyar lélek formái*, Bp. 1942. 125–136. l. — Ebben az esetben bizonyosan közrejátszott az *Énekek Éneke* 2. rész 15–16. verse is: *Fogjátok meg nekünk a rókákat és a rókaftakat, akik a szőlőket elpusztítják, mert a mi szőlőink virágban vannak. Az én szerelmesem enyém és én az övé, aki a liliumok közt legeltet.*

⁸⁴ *Savanyú a szőlő rókának*, mondják, ha a haszontól elesett ravaszdi ember közömbösséget színlel, a filoxéra kártételére meg azt mondják: *Róka járt a szőlőben*. A közmondás ma általában rövidített formájában ismeretes, a róka mellőzésével. Eredeti formájában valószínűleg *A róka és a szőlő* című PHAEDRUS meséből származtatható. — A filoxéra szimbolikus nevét Szabolcsban hallottam, 1945-ben.

⁸⁵ VIKÁR Béla: *A magyar népköltés remeki*. Bp. é. n. Remekírók képes könyvtára I. k. 226. l.

Ez a dal századunk elején ismert volt a magyar „polgári középosztály” köreiből is, azzal a változtatással, hogy *nyúl* helyett *őz* és *úr* helyett *csósz* szerepelt benne. A parasztságnál a fent bemutatott változat volt közkedvelt. Különösen lakodalmakban dalolták (Gyula). Egyes helyeken (például Kiskunfélegyházán) ezzel a nótával kísérték hálólhelyére az új párt, a nászéjszakán.

Valószínű, hogy csupán pikáns célzása folytán került bele a lakodalmi ritusba ez az újkori dal. Keletkezése korában ugyanis már csak két székely falu regösénekében élt így együtt ez a két állat-szimbólum (vö. 3. szöveg). A regösénekből csak a feltételezett műdalszerző meríthetett ihletet, KRIZA János publikációja nyomán.

Korunkban természetesen ritkaság számba mennek már a totemisztikus eredetű rituális szövegek. A fennmaradt énekek és játékok is megfakultak az idők folyamán, vagy egyoldalúakká váltak. A mitikus állatküzdelem (1. sz.) és a vadászat témája (15. sz.) hasonlattá halványult. Ez utóbbi csupán a gyermek-folklórban őrizte meg eredeti formáját (12–13. sz.). Itt egyéb totemisztikus jellegű játékok is találhatók, mint a *kolló és kánya*, a *bárány és farkas*. Ezeket egyes balkáni népek felnőtt ifjúsága napjainkig mágikus cézzal játszották, a baromfi, illetve a juhállomány védelmére.⁸⁶

A lakodalmas szövegek, a násznép boros-erotikus hangulatának megfelelően, az obszcén jelenetek ábrázolására szorítottak és a genitáliák megszemélyesítőivé degradálták a hajdani totemállatokat. A nyúl főképpen a vulva (5, 16. sz.), a róka pedig a phallos megszemélyesítője lett (6, 8. sz.), más, újabban behelyettesített állatokkal együtt. A dunaszekesői lakodalmi rigmusok között pl. ilyenekkel találkozunk KISS Lajos 1954. évi gyűjtésében.⁸⁷

21. A násznagy úr ülepibe
Fickándozik egy nagy ürge.

Vagy:

22. Aki áll a kapu között,
Macska van a lába között.

Később az állatok farka lett a phallos szimbóluma a dunántúli regös-énekekben. De megtaláljuk ezt a szimbólumot alkalomhoz nem kötött népdal-szövegekben is, mégpedig a dunántúli regösterülettől távoleső vidékeken is. Igen tanulságos például számunkra az alábbi szatirikus-komikus népdal. KRIZA János gyűjtése Székelyföldről, a múlt század derekáról.⁸⁸

23. Ez a macska fekete,
Lám, a tejet megette.
Nezze kjed⁸⁹ csak a tarkát,
Mind feltartsa a farkát.

Hát a veres mi' csinál?
Egeret fog, sántikál.

A roska⁹⁰ addig leste,
Míg futtába elcsípte.

Az iromba⁹¹ a lesbe
Most ült be a kenderbe.
A fejr hát jobbacska,
A farka hosszabbacska.

⁸⁶ Görögországi makedon (szláv) menekültektől hallottam Debrecenben, 1948-ban

⁸⁷ MNT III/B 360. sz. 13 és 15 strófa.

⁸⁸ KRIZA János: *Vadrózsák* I. Bp. 1943. 167. l. 329. sz.

⁸⁹ kend.

⁹⁰ veres (román kölcsönszó).

⁹¹ tarka (régii közmagyar szó).

Én istenem, aggy telet,
Hadd heverjünk eleget.
Attál vót még egy telet,
Hevertünk vót eleget.

Hát az öreg él-e még?
A kutyától fél-e még?
Apró csontot rág-e még?
Tipeg-topoghat-e még?

A dal tele van szimbólumokkal. Második strófája tartalmilag és formailag is megfelel a pacsai regösének (1. sz.) tyúkot üldöző róka-hasonlatának. Csak-hogy ez itt szimbólum s erotikus jelentése csak a 4. strófában válik nyilvánvalóvá azok számára, akik nem ismerik a jelképek nyelvét.⁹²

A regösénekekben gyakran találkozunk a „cica farká”-val, az összeregölés strófaiban (1. sz.). Már a legelső publikált dunántúli regösénekekben (1838) is ott van a cica farka a kis nyúlé mellett,⁹³ az első nagyobbarányú gyűjtés idején, a múlt század utolsó éveiben pedig a cica farka abszolút többségben van az ilyen jellegű szövegekben. Az eddig elmondottak ismeretében bizonyára meglepi olvasóimat is, hogy a jelen század közepén folytatott második nagyarányú gyűjtőkampány idején viszont az archaikusabb róka-farka volt hasonlóképpen abszolút többségben.

A MNT II. kötetében 94 nyugatdunántúli szöveg áll rendelkezésünkre. Ehhez járul a jegyzetek között található 8 szöveg. A minket érdeklő párosító motívum, melyben az állatok farka szerepel a hasonlatban, 38 énekekben található meg. Ezek az énekek mind egy összefüggő területről származnak, a nyugatdunántúli regősterület középső részéről. A terület északi és déli végein, Sopron és Vas határszélén, valamint Somogyban ismeretlen a motívum. A különböző állatok — a két gyűjtőkampány adatainak elkülönítésével — a következő arányokban szerepelnek a farkukról vett hasonlatban:

	1900 körül	1950 körül	Összesen
róka	7	14	21
nyúl	6	5	11
cica	16	7	23
mókus	1	1	2
a vizsgált szövegek ...	22	16	38

A cica tehát 1900 körül több mint kétharmad részében szerepelt a szövegeknek, 1950 körül viszont még csak a felében sem, a róka ellenben 1900 körül a szövegek egyharmad részében fordult elő, 1950 körül pedig már majdnem minden szövegben. Vajon a régi róka-szimbólum újabb felelevenedésének tulaj-

⁹² Vö. egy nagymegyeri (Komárom m.) népdallal, BARTÓK 1910. évi gyűjtéséből — BARTÓK Béla: *A magyar népdal* 184. sz. 3. strófa. A magyar népköltészet-jelképeiről általában i. munkám (83. jegyzet). A *fekete macska* szimbolikus jelentéséhez kulcsot ad 7. és 9. szövegpéldánk, a *veres macskához* pedig a 8. sz. A többi *macska* is mindmegannyi szimbólum, nem kevésbé a *tej*, a *kender*, a *kutya*, az *apró csontocska* és a bennünket foglalkoztató *macska farka* is. De az avatatlanok elől mindent eltakarnak a képek és egy téli „cica-csendélet”-tel áltatják az ártatlan gyermekvilágot.

⁹³ PLÁNDER Ferenc novai gyűjtése, Tudományos Gyűjtemény 1838. IV. k. 20—22. l. — Újra közölve SEBESTYÉN Gyula: *Regösénekek* 177—180. l.

doníthatjuk ezt a változást, vagy egész teóriánk cáfolatát kell látnunk benne? Ha jól megfontoljuk a kérdést, egyik sem látszik valószínűnek.

A történeti források nyújtotta adatokat sokan helytelenül szokták értelmezni. *A kulturális élet a múltban is számtalan helyi variánst produkált, s ezek közül csak egyet-egyet őriztek meg a források. A történeti adat tehát csak pozitív bizonyíték lehet bizonyos típusok létezésére mellett, de nem lehet negatív bizonyíték más típusok meg nem léte felől. Ezért nem bizonyíthatja a forrásban megtalálható típus prioritását, s nem ad lehetőséget a változási vagy fejlődési sorrend megállapítására sem.* Ennek kikövetkeztetése céljából több különböző szempontból kell megvizsgálnunk a kérdést és a vizsgálatok eredményeinek egyeztetése után formálhatunk csak elfogadható véleményt.

Először is meg kell gondolnunk, hogy a vadállomány a legutóbbi évszázad folyamán rohamosan megfogyatkozott a mocsarak lecsapolása és a nádasok kiirtása következtében. Teljesen abszurd feltevés volna részünkről, hogy a vadállatokról vett hasonlatok éppen ebben a korszakban terjedtek el és váltak uralkodó típusúvá a regösénekekben. Megfordítva, minden valószínűség amellel szól, hogy az említett időszakban a vadállatok fokozatosan kiszorultak a népköltészet világából és helyüket egy háziállat foglalta el.

Emellett szólnak a társadalomtörténeti tények is. A magyar parasztság a XVIII. században kezd polgárisulni, amikor a régi magyar városi polgárságot is mindinkább paraszti sorba kényszeríti az osztrák gyarmati politika. A népköltészetbe is ekkor vonulnak be a polgári témák és stílusok. A cica ebben a korban már kedvelt „bútor” a polgári lakásoknak. Ennek a kornak az emlékei az ilyenféle népdalok is:

24. Kályha vállán a cica:
Szeress engem, Katica!
Ha nem szeretsz, Katica,
Karmoljon meg a cica!

A 23. szám alatt bemutatott pornográf macska-nóta már nagyfokú parasztosodás jelét adja szimbolizmusával és akár közvetlen forrása is lehet a dunántúli regösénekek hasonlatainak a cica farkáról.

A cica farkának elsőbbségét stílustörténeti szempontokból sem fogadhatjuk el, mert ez a regösénekekben mindig csak hasonlatban szerepel, a hasonlat pedig újkori, idegen származású stíluseleme népköltészetünknek. A szimbólum viszont igen régen, már a honfoglalás előtti korban meghonosodott s azóta is igen kedvelt.⁹⁴ Az erdélyi regösének szövege tanúsítja, hogy eredetileg a róka és a nyúl is szimbólumok voltak. (3 szöveg).

A nép archaikus művészi kultúrájának és így a népköltészetnek is közismert sajátossága a formagazdagság, a variánsok bősége. Feltűnő ebből a szempontból, hogy a cica mindig csak egyetlen egy formában jelenik meg a regösénekekben, ti. a farkáról vett hasonlatban, a róka és a nyúl viszont különböző szerepekben lépnek fel:

- a) játszanak egymással (Erdély)
- b) a róka kergeti zsákmányát (Zala)

⁹⁴ Vö. Lükő: *A magyar lélek formái* 7—156. l. a magyar és a török tatár népek lírai dalainak egyező szimbólumaihoz. Vö. még Lükő: *A magyar népdalszövegek régi stílusa*. NÉ. XXXIX. (1957) 15. és 24. l.

- c) vadász nyomozza a nyulat és a rókát (Erdély)
 d) a róka lyukban ül (Zala)
 e) a róka és a kisnyúl farka összepöndörödik (Dunántúl).

A cica farka ezek szerint is csak újabb jövevény lehet a regösénekek szövegében, a róka és a nyúl viszont régi és eredeti szimbólumnak bizonyul.

Végül földrajzi szempontból is meg kell vizsgálnunk a kérdést. A róka és a nyúl valamennyi regösterületen megtalálható, (illetve Baranyában csak a róka), a cica viszont egyedül csak a nyugati határszélen. Ez a földrajzi elhelyezkedés is az előbbiek régisége mellett szól. Ezek vagy ismeretesek voltak a magyarságnál már a letelepedés előtt is, vagy igen régen divatba jöttek, hogy volt idejük elterjedni az egész magyar nyelvterületen. Az utóbbi viszont lokális jelenség maradt, mert megjelenése korábban a regölés már csak az archaikus kultúrájú periferiákon élt.

Nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy a regös-csapat tagjainak egyike Göcsejben a „macska” nevet viseli. Ugyanitt ti. más állatalakos szereplői is vannak a regölésnek, de ezek egyikének sincs semmi köze a regösénekekben emlegetett állatokhoz.⁹⁵

Hasonlítsuk össze a kétféle állatseregletet:

I. a regösénekek állatvilága	II. a regöscsoportok állatvilága
1. csodafiú-szarvas ⁹⁶	
2. rétt ökör (— rejtököm ⁹⁷)	.... 1. bika
3. róka	
4. nyúl	
5. cica	.... 2. macska
6. mókus	
7. tyúk	
8. koca és malacok	.... 3. kan (disznó)

Az énekekben, kevés kivétellel, vadállatok szerepelnek, az alakoskodók viszont mind háziállatok nevét viselik. Az énekekben az állatok nagy részének szerencsevarázsló, párosító, mágikus funkciója van, az alakosok között nincs. Az énekekben szereplő állatok közül egyedül a cica fordul elő az alakoskodók között, de ez is következetesen más néven. SEBESTYÉN Gyula a bikát is azonosítani próbálta a csodafiú-szarvassal és a rétt ökörrrel, de ez, a nagyon is távoli analógiák kimutatásával, még nem vált valószínűvé.⁹⁸ A göcseji alakoskodók

⁹⁵ SEBESTYÉN: *Regösénekek* 187–192. I. SEBESTYÉN másként vélekedett ebben a kérdésben.

⁹⁶ Erről önálló tanulmányom készül, azért itt csak annyit, hogy a kérdés korántsem tekinthető lezártnak (vö. Ethn. LXXIII. (1962) 433. és 443. l.).

⁹⁷ SEBESTYÉN Gyula (*A regösök* 436) a rétt ökört tartja ép és eredeti változatnak, BALÁZS János viszont más variánsok rejtököm (= rejtekem) alakjának eredetiségét is valószínűvé teszi, finnugor összehasonlító és magyar nyelvtörténeti kutatásai alapján. (*A magyar sámán réülete*. — Ethn. LXV (1954) 434–437. l.) A két különböző motívum a szavak rokon hangzása és a régi fogalmak elhomályosulása következtében azonosult.

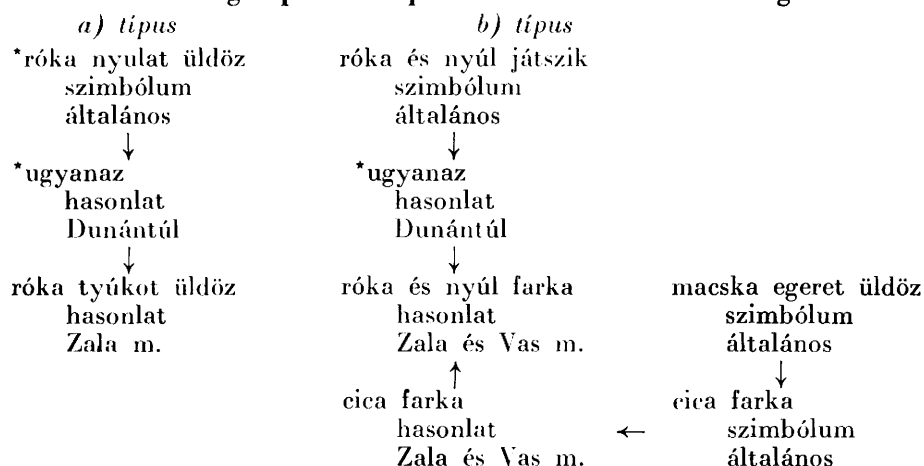
⁹⁸ SEBESTYÉN: *A regösök* 224, 243, 328–329, 403, 433. l.

együttese inkább emlékeztet a mohácsi busókra. Viselkedésük, féktelen garázdálkodásuk nem kevésbé.⁹⁹ ERNYEY József a farsangi busójárás német eredetét bizonyította, a vízkeresztkor járó szlovén *perchta* és salzburgi német *Perchten* nevű alakokkal hasonlítva össze szokásaikat.¹⁰⁰ Göcsej földrajzilag, a regölés pedig naptárilag közvetlen szomszédja ezeknek, s így az átvétel ebben az esetben legalábbis olyan valószínű, mint Mohácson, bár itt a jellegzetes álarcokból nem maradt egyéb, csak a kenderbajusz és szakál.¹⁰¹

Mindezek alapján a magyar regösénekek párosító verseinek *róka*, *nyúl* és *cica* motívumait ilyenféle történeti összefüggésben tudom legvalószínűbben magyarázni. (Az adatokkal nem igazolható, de a többi adat alapján kikövetkeztethető típusokat, az összehasonlító nyelvészet eljárásához hasonlóan, csillaggal jelöltem meg.)

Regös párosító típusok

Pornográf költészet

Minden jel arra vall tehát, hogy a *cica farka* a regösének párosító szövegeinek legújabb elemei közé tartozik és a történeti adatok statisztikája megcsal bennünket. És valóban, ha földrajzi szempontból csoportosítjuk a történeti adatokat, kiderül, hogy a regösénekek első feljegyzéseinek kora óta alig állott be változás az énekek helyi variánsaiban: az általunk megfigyelhető száz év folyamán egyik variáns sem hódított teret a másik rovására. A változások — úgy látszik — a folklór-szövegekben is korhoz és helyhez vannak kötve, akárcsak a nyelvek és nyelvjárássok hanganyagában.¹⁰²

*

Bármilyen töredékes is a magyar folklór idevágó szövegeinek nagy része, mégis lehetőséget nyújt a rokon nyelvű népek hagyományaival való összevetésre

⁹⁹ Vö. SEBESTYÉN: *Regösénekek* 187. l.

¹⁰⁰ ERNYEY József: *A busójárás és más farsangi játékok*. NÉ VII. (1907) 140 kk. l. 155. kk. l.

¹⁰¹ Semmi összefüggés sem tételezhető fel a göcseji regösök és a bolgár koledálok *macská*-ja között sem, mert a göcseji *macska* társai helyett ott mások szerepelnek, s ezek közül csak egy állatalakos, az ajándékot zsákra gyűjtő és cipelő *szamár* (STRAUSZ Adolf nyomán ERNYEY József, NÉ VIII. 208.).

¹⁰² Helyszűkben el kellett hagynom a teljes variánsanyag földrajzi és történeti elemzését. Ezt a módszertani szempontból igen tanulságos anyagot más alkalommal szándékozom bemutatni, az elméleti kérdések tárgyalásával kapcsolatban.

és ennek eredményeképpen a magyar társadalom és költészet történelem előtti korszakainak megismerésére. Semmi más forrásanyag nem áll rendelkezésünkre annak megállapítására, hogy egykor nálunk is érvényben volt az obiugorokéhoz hasonló kétosztályú exogám rendszer, csak a néphagyomány.

A magyar folklórszövegek helyes értelmezésének birtokában lényegesen módosítanunk kell majd az obiugor frátriákkal kapcsolatos feltevéseket is. A kétosztályú exogám rendszer nem a magyarság elszakadása után alakult ki obmel-léki rokonainknál,¹⁰³ hanem érvényben volt már az ugor korban is. Természetes, hogy az Ob mellékén sokkal tovább, csaknem korunkig fennmaradt, nálunk viszont csak a rituális szövegek tartották fenn az emlékét.

Hogy a valóságban meddig élt nálunk ez a rendszer, arra vonatkozólag csak feltevéseket kockáztathatunk meg egyelőre. Említettem, hogy a X. század *fehér* és *fekete magyarjaiban* az ugor *mosz-nép* és *por-nép* folytatóit gyaníthatjuk, a lakodalmas szövegek róka és nyúl-szimbólumainak eddig ismert elterjedése alapján. Ismeretes, hogy a *mosz-frátria* neve közös, ugor eredetű a *magyar* népnév első szótagjával és a *mańši*: 'vogul' népnévvel, csakhogy ebben a képzővel ellátott (vagy összetett?) alakjában a *magyar* név már a honfoglalás előtt is kizárólag népnév (*Hetümogyer*, *Dentümogyer*). A frátriák neve esetleg régi helyneveinkben lappang. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány hivatott eldönteni, nem egyeztetethető-e középkori *Mocs*, *Maes*, *Mucsa* helyneveink az obiugor *moś*, *moś*, *mańši* névalakokkal és a szintén középkori *Pordáncs*, *Porszékely* és más hasonló helyneveink első tagja az obiugor *por-frátria* nevével.¹⁰⁴

Feltehetjük, hogy az Árpád-korban ismeretes volt még a nyúl és a rókatotem mitikus értelmezése is. Az Árpád-dinasztia rokon jellegű eredetmondája

¹⁰³ HAEKEL i. h. 163. l. — Ugyanúgy HAJDÚ Péter: *Finnugor népek és nyelvek* Bp. 1962. 88—89. l.

¹⁰⁴ Az említett magyar helynevek és az obiugor frátriák neveinek egyeztetése nem kifogásolható hangtörténeti szempontból. *Macs* szókezdő mássalhangzója és magánhangzója nem problematikus, mert a *magyar* népnévben ugyanígy hangzik a vogul *mańši* és *moś* neveknek megfelelő két hangja. A szóvégi *-cs* viszont a szabályos *gy* hang változata más finnugor eredetű szavainkban is (vö. SZINNYEI József: *Magyar nyelvohasonlítás* 7. kiad. Bp. 1927. 45. l.). A középkori helynevekben előforduló *Por-* szó szókezdő mássalhangzója eltér ugyan a szabályos esetektől, mert a magyarban általában *f* felel meg a finnugor nyelvek *p* hangjának, de nem egyedül álló eset, vö. *por* 'Staub, poussière' (Szinyei i. m. 25. és 142. l.), *para*, *pala* (uo. 146. l.), *paraj*, *paré* (uo. 145. l.). A szóvégi *r* hang szabályos (i. m. 49. l.), a szóközépi rövid magánhangzó szintén, vö. magyar *sok*, *fon*, *fog* ~ osztyák *šox*, *pon*, *ponk*, vogul *šok*, *pun*, *punG* (i. m. 28, 47, 48. l.) és magyar *huny*, *dug* vogul *voń*, *tuń* (i. m. 47. és 39. l.). — Hangsúlyoznom kell, hogy a középkori helynevekben előforduló *por* szavunkat nem azonosíthatjuk a mai magyar *pór*-ral, melynek jelentése 'Leibeigene, serf', mert ez a német *Bauer* szó bajor nyelvjárási *Pour* alakjának átvétele és a középkorban a magyarban is csak diftongussal ejthették, mint a mai hosszú *ó* hangokat általában. Középkori okleveleink, kevés kivétellel, így is jelölik ezeket a hangokat, vö. *Bodoufelde*, *Bodolou*, *Forrou*, *Jazou*, *Jolouch*, *Cumlous*, *Ouvar*, *Zamthou* stb. (GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza*. Bp. 1963. 69, 70, 81, 96, 100, 114, 126, 142. l.). A minket érdeklő helynevekben azonban mindig rövid *o*-t, vagy *u*- jelölnek az oklevél írói: 1303 *Purdach*, 1346 *Pordanch* (GYÖRFFY i. m. 231. l.), 1466 *Porzeker* (CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* I. Bp. 1890. 777. l.). A két magyar szó jelentése sem egyeztethető egymással. A középkori magyar *por* jelentése nem lehetett 'Leibeigene', mert a székelyek között a XIV—XV. századokban még nem volt nemes és jobbágy, Pordáncsnak pedig már a XIV. század elején nemes lakói vannak: 1303 *Paulus filius Laurentii de Purdach*, 1346 *Stephanus de Pordanch*. Az újkori *Pór*- összetételű helynevek tehát szigorúan megkülönböztetendők a középkori rövid magánhangzós helynevektől, annál is inkább, mert feltehető, hogy a középkori helynevek egy része az újkorban a német eredetű *pór* köznévv hatása alá került és magánhangzója utólag megnyúlt. A középkori írásos emlékeknak tehát különös jelentőséget kell tulajdonítanunk ebben a kérdésben.

nagymértékben hozzájárulhatott fennmaradásához, tekintélyi érvet szolgáltatva a totemisztikus elképzelésekhez. Feltehető, hogy a Margit-sziget régi neve, *Nyulak szigete*, szintén összefügg a mosz frátria totemjével. A közeli helynevekben előforduló *Megyér* honfoglaláskori törzsnév is a mosz frátriára emlékeztet, mert a két név közös eredetű.

A nyugati dinasztiki meghonosodásával és a kereszténység megerősödésével a frátriák mítosza is elvesztette hitelét. A magyar rituális énekekben már semmi nyoma az állatok totemisztikus értelmezésének. A két állat nem a két frátria őse, hanem két különböző nemű egyén szimbóluma. A babonás varázserő hordozója mindinkább az erotikum és az obszcénitás lett. A lakodalmas szövegekben az egész magyar nyelvterületen tapasztalhattuk ezt, azért a változás korát a XVI. századra tehetjük. Az erdélyi regősénekekben azonban még nincs nyoma azoknak a drasztikus célzásoknak, melyek a dunántúli összerögülésre annyira jellemzőek. Ezeket, egyéb tárgyi indítékból is, a XVIII. századnak kellett tulajdonítanom.

Korunk folklórgyűjtői már a hagyomány teljes pusztulásának voltak tanúi. SEBESTYÉN Gyula a századforduló éveiben legtöbb helyt az öregek emlékezetéből idézte fel a regölés szokásait és énekeit. Az általa indított nagyarányú gyűjtőkampány felköltötte a falusi lakosság és talán elsősorban a tanítóság érdeklődését. Ennek tulajdonítható, hogy legtöbb helyt még a jelen század derekán is tudták a szövegeket, sőt néhol még jártak is vele regölni a gyerekek, bár termékenységvarázsló erejűekben már senki sem hitt.

Nyilvánvaló, hogy a szokás babonás tartalmának a múlt század végén erősen terjedő materialista világnézet adta meg a kegyelemdőfést. Ekkor fejlődött ki a budapesti gyáripar. A vidéki munkásság ekkor indul meg nagyobb tömegekben Pest felé és viszi haza a szocializmus és a materializmus tanításait. Természetes, hogy elsősorban a fővároshoz közelebb eső vidék kapcsolódik bele ebbe a forgalomba, s ez közvetíti tovább a hatásokat.

A lakodalmas szövegek állatszimbólumainak termékenységvarázsló funkciója valószínűleg korábban feledésbe merült. Ennek tulajdonítható, hogy különböző más szimbólumok foglalták el a helyét, melyeknek már pusztán poétikai értéke van. Sok helyen „elveszett báránycáját keresi” a násznép a lányos háznál és a menyasszonyban ismeri fel azt,¹⁰⁵ máshol „egy elveszett madárkát”,¹⁰⁶ vagy „egy elveszett virágnak a párját” keresik.¹⁰⁷ A lakodalmak régi vadász-szimbólumai és azok szövegei a gyermekvilágban találtak menedéket, néhány kivételes esettől eltekintve, mikor még eredeti funkciójukban találták meg őket a gyűjtők.

*

¹⁰⁵ Mohács 1939. SCHNEIDER L. gyűjt. — BERZE NAGY i. m. III. 133. — Ez a szimbólum valószínűleg nyugateurópai eredetű nálunk, vö. SAMTER, Ernst: *Geburt, Hochzeit und Tod*. Leipzig—Berlin 1911. 99. l. adatait.

¹⁰⁶ Göcsej 1838: PLÁNDER Ferenc gyűjt. és 1910: GÖNCZI F. gyűjt., idézi DÖMÖTÖR S.: *A Göcseji Múzeum Emlékkönyve 1950—1960*. Zalaegerszeg 1960. 271. l. A madár szimbolika igen kedvelt a magyar népi lírában és a török-tatár népek lírai dalaiban (vö. LÜKÖ Gábor: *A magyar lélek formái* 61—87. l.), de kedvelt a szláv népeknél is. Sajnos ez utóbbiakkal még senki sem hasonlította össze dalainkat. A rituális anyaggal természetesen külön kellene foglalkozni. Figyelemre méltó pl., hogy az erza-mordvin kikérő násznagy is a *csácsogó madárkát* keresi, a menyasszony pedig azzal utasítja vissza a neki kínált poharat, hogy *törbe akarják csalni* ezzel, s mikor végül mégis iszik, megsiratja, hogy miért is ivott, ha tudta, hogy törbe csalják. — Ardatov, Szibírszk (HÄMÄLÄINEN: *Beitrag zur Ethnographie der Ostfinnen*. Helsinki. 1930. MSFOu. 28—29. l.).

¹⁰⁷ Vásárosdombó, 1934. MAKÁR B. gyűjt. — BERZE NAGY i. m. III. 110—111. l.

A bemutatott magyar rituális szövegek régiségét és ugor jellegét dokumentálják a velük kapcsolatos dallamok is. Ezek paralelljeit ugyanis szintén megtaláljuk Ob melléki nyelvrokonainknál. Természetesen nem valamennyiét. Az obiugoroktól való elszakadásunk óta eltelt évezredek során néhány esetben újabbakkal cseréltük fel az eredeti dallamokat. Az itt bemutatott 24 magyar szövegből 4 nem rituális (18, 19, 22, 23), másik 4 nem énekelt, rigmus (10, 17, 20, 21), végül egy az újkori regös-párosító típusa, s így dal'ama nem bizonyító erejű, azért nem tárgyalom. (24). Marad tehát 15 vizsgálandó dallam. Ebből 10 obiugor vonatkozású (1=2=4, 3, 6, 9, 11, 12, 13, 14), 3 tatáros pentaton, (5, 8, 16), végül 2 újkori németes (7, 15). E dolgozat keretében csak az obiugor vonatkozású dallamokat tárgyalom.

Mielőtt a dallamok vizsgálatába fognánk, figyelmeztetnem kell olvasóimat, hogy *a mai zene fogalmait csak bizonyos fenntartásokkal használhatjuk a sokezer éves emlékek kutatásakor*. Nem ismeretlen ugyan ez a követelmény, de éppen a finnugor összehasonlító zenefolklór eddigi munkálatai bizonyítják, milyen nehéz megszabadulni előítéleteinktől. A legtöbb régi dallamon ugyanis megérezhető az újabb történeti korok zenei stílusának hatása is. Ez módot nyújt arra, hogy az újkori zene fogalmaival magyarázzuk a dallamokat és az eltérő vonásokat pusztán negatívumokként vegyük tudomásul, a régi zene fejletlenségének bizonyításait látva bennük. Nekünk fordítva kell gondolkoznunk, ha biztos elméleti alapot akarunk teremteni összehasonlító munkánkhoz. *Fel kell tennünk, hogy az őskor óta a finnugor népek zenei hagyományjai is gyökeresen megváltoztak, s csak kivételes esetekben őrizték meg eredeti formájukat. Nekünk tehát a ritkaságokat kell a legnagyobb gonddal összegyűjtenünk, mert az őskor stílusa ma nem lehet közkeletű. A ritkaságok közül már könnyűszerrel ki tudjuk választani a történeti szempontból figyelembe vehető archaizmusokat, ha összehasonlítjuk az egymástól régen elszakadt nyelvrokonok emlékéanyagát.*

Ezt a módszert követtem ebben a tanulmányomban a rituális szövegek archaikus rétegének felkutatásában és korábbi tanulmányaimban, melyek során az archaikus zenei hangrendszerek emlékeit kutattam fel. Sok olvasómban kétséget támaszthat módszerem helyessége iránt, hogy az látszólag ellentétben van korunk egyik legsajátosabb tudományos igényével, mely az egyedi vonások helyett az egész közösségre jellemző általános sajátságok kutatását tekinti céljának. Valóban fontos és tanulságos téma a statisztikai adatokkal megállapítható legáltalánosabb jelenségek szociális funkcióinak vizsgálata, de koránt sem teszi feleslegessé a történeti kutatást. *A kultúrélet valamennyi formája történeti produktum, reális értékelése csak történeti távlatokban lehetséges. Nyilvánvaló, hogy ezt a történeti távlatot nem vehetjük kölcsön más történeti kultúrák területéről. Saját hagyományainkból kell kirajzolódnia annak az összehasonlító kutatások világánál.*

Történeti szempontból csak a fent jelzett módon értékelhetjük a statisztikai adatokat, az archaizmusok kutatása tehát nem azonosítható az egzotikum romantikus keresésével.

A finnugor összehasonlító zenefolklór-kutatás eredményeinek bizonytalansága elsősorban az archaikus hangrendszerek mellőzésének tulajdonítható, ez pedig a statisztikai adatok helytelen történeti értékeléséből következett. LAUNIS Armas, a finn és észtrunodallamok nagy gyűjteményeinek szerkesztője és monografikus feldolgozója, a századvég legáltalánosabb dallamtípusát tekintette eredetinek. Ennek a nyolcszótagos, kétsoros, durpentachord hangsorú dallamtípusnak a legközelebbi rokonait a horvát népzében találta meg. A zenei rokonság történeti magyarázatát keresve az ósszláv és az ősfinn népek történelem-

előtti találkozására következtetett belőle, háromezer éves múltba vetítve vissza korunk legáltalánosabb finn és horvát dallamtípusát, feltételezve annak változatlan fennmaradását.¹⁰⁸

Ez a módszer és ezek a feltevések uralkodnak máig is a finnugor összehasonlító zenefolklórban, eltekintve a horvát—szláv eredet teóriájától. A kutatók többsége ma is a számbeli fölényben levő diatonikus dallamokból indul ki, s a diatóniát tekinti a finnugor őskor hangrendszerének.¹⁰⁹ A pentatóniát — e sorok íróján kívül¹¹⁰ — egyedül SZOMJAS-SCHIFFERT György tartja eredetinek a finnugor népeknél,¹¹¹ de ő is csak negatív oldaláról ismeri („hiányos hangsor”). Összehasonlító vizsgálatai során éppen olyan jelentőséget tulajdonít a *pien* hangoknak, mint a pentaton skála törzshangjainak. Ezzel visszavetíti őket a finnugor őskorba, megcáfolva saját feltevését a pentatónia eredetiségét illetően.¹¹²

A finnugor népek archaikus dallamai nem tekinthetők diatonikusnak, bár a régi „hiányos” hangsorok hiányzó hangjai sokszor előfordulnak bennük. Ezek a hangok ugyanis rendszerint hangsúlytalan helyen, átfutó hangokként szerepelnek s így nem tekinthetők egyenlő értékűnek a hangsor többi hangjaival. Ezt már KODÁLY Zoltán és nyomában mások is többször hangoztatták az anhemiton pentaton dallamokkal kapcsolatban. Magam többszáz dallamban megvizsgáltam a *pien*-hangok funkcióját és hasonlóknak találtam a hétfokú zene kromatikus hangjainak funkciójához.¹¹³

Kutatásaim során két archaikus hangrendszer emlékeit találtam meg a finnugor népek zenefolklórában. Egyik a közismert félhanglépés nélküli ötfokú rendszer, melynek sajátos hangközviszonyait a közelmúltban ismertettem.¹¹⁴ A másik archaikus hangrendszer szintén ötfokú, de félhanglépés is van benne és — ami ennél is jellemzőbb — hangfokai nem olyan egyenletesen oszlanak szét a hangsoron, mint az előbbiei.¹¹⁵ Az előbbi (A) eredetinek tekinthető a finnugorságnál, az utóbbi (B) viszont őskori indogermán kölcsönzésnek bizonyult.

Mindkét hangrendszeren belül több hangnem (modus) különböztethető meg, egy-egy hangfok módosításával. Így a félhanglépés nélküli pentaton hang-

¹⁰⁸ LAUNIS, Armas: *Über Art, Entstehung u. Verbreitung der estnisch-finnischen Runenmelodien*. Helsingfors 1910. MSFOu. XXXI.

¹⁰⁹ A kérdés — zenetörténeti jelentőségéhez mérten igen szerény — irodalma, LAUNIS idézett és VÄISÄNEN alább idézett monográfiáin kívül, néhány rövid közleményre szorítkozik. VÄISÄNEN, A. O.: *Untersuchungen über die obugrischen Melodien*. Helsinki 1939. MSFOu. LXXX. 187—200. l. — Folyóiratokban megjelent közlemények: SZABOLCSI Bence: *Osztják hősdalok, magyar siratók melódiái*. Ethn. XI. (1933) 74—75. — C. NAGY Béla: *A magyar népdal eredete*. Zenei Szemle IV. 1947. Ugor elemek. 210—213. l. — VARGYAS Lajos: *Ugor réteg a magyar népzenehez*. Kodály Emlékkönyv. Zenetudományi Tanulmányok I. Bp. 1953. 611—618. l. — DANCERT, Werner: *Melodiestiele der finnisch-ugrischen Hirtenwölker*. Studia Memoriae Bélae Bartók Sacra. Bp. 1956. 175—183. l. — C. NAGY Béla: *Típuskérdések a magyar népzeneben*. I. A siratókérdés. Magyar Zene I. 1961. 603—609. l.

¹¹⁰ LÜKŐ Gábor: *A magyar lélek formái*. Bp. 1942. 298—306. l. Különösen a 305. l. LÜKŐ G.: *A pentaton hangrendszer*. Ethn. LXXIII. (1962) 277—288. l. különösen a 285—288. l.

¹¹¹ SZOMJAS-SCHIFFERT, György: *Finnisch-ugrische Herkunft der ungarischen „Regös“-Gesänge*. — Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus 20—24. IX. 1960. Red. Gy. ORTUTAY. Bp. 1963. 364—396. l.

¹¹² Például i. h. 371. l. az a, b és d dallamok *sol-fa-mi-re-do* hangsorának minden egyes tagja gondosan egyeztetve, egymás alá jegyezve, ugyanígy a 373. l. a c, d, e és a 377. l. az a, b, c d dallamok *fa-mi-re-do* hangsorának minden tagja stb.

¹¹³ Vö. A *pien* hangok szerepe a pentatóniában c. 1951-ben készült kéziratot a Néprajzi Múzeum Adattárában. Bp.

¹¹⁴ Vö. 110. jegyzetben említett munkákat.

¹¹⁵ Erről részletes tájékoztatást adok *Az indogermán őskor zenei hangrendszerének emlékei a finnugor népek folklórában* c., 1962-ben készült munkámban, mely előreláthatólag egy új folyóiratban az Études Finno-ougriennes-ben fog megjelenni, Párizsban.

nemnek is van félhanglépéses változata. A két hangrendszer tehát csak a hangközök arányos, illetve aránytalan elosztása alapján különböztethető meg.

A módusok közül csak azokat ismertetem, melyek az itt bemutatott szövegek dallamaiban előfordulnak:

A) hangrendszer I. és II. modus

B) hangrendszer I. és IV. modus

A különböző hangrendszerek egyes hangjai úgy felelnek meg egymásnak a variáns dallamokban, ahogy a fenti hangjegyes táblázaton feltüntettem. Ezeknek az összefüggéseknek az érzékeltetése céljából kellett eltérnem a BARTÓK által kezdeményezett közös záróhangtól az 5, 6, 7, 24, 25. és 26. számú dallampéldák esetében. A kétrendszerű dallamokat a befejező rész hangrendszerének megfelelően írtam le, kivéve a 4. sz. vogul dallamot, melyben az egyvonalas g vonalára írtam az AI modus 2 fokát, hogy megkönnyítsem a 3. sz. magyar dallammal való azonosítását.

Dallamainkban gyakran találkozunk az archaikus hangrendszerek „kromatikus” hangjaival is. Ezeket a vonalrendszer fölött alkalmazott csillaggal jelöltem meg, hogy megkönnyítsem a hangrendszer felismerését. A hangrendszerek kottás táblázatán láthatjuk, hogy a kromatikus hangok a különböző rendszerek összevegyítésének tulajdoníthatók. Két különböző hangrendszerben fogalmazott variáns könnyen asszimilálódik, ha olyan énekesnek a tudatában találkozik, akinek gyenge a stílusérzéke. Igényesebb énekesek viszont művészi célokra is fel tudják használni kromatikus hangjainkat (vö. 13. és 19. sz.). Valószínűleg ezért tartotta őket nyilván az ó-kínai és az ó-indus zeneelmélet is.¹¹⁶

A bennünket érdeklő magyar szövegek dallamai mellett bemutatom azok legtanulságosabb magyar, obiugor¹¹⁷ volgai finn¹¹⁸ és csuvas¹¹⁹ variánsait is:

¹¹⁶ A kínai zeneelmélet az A hangrendszerben az 5. és 1. fok közötti alkalmilag fellépő *si*-hangot *pien-kung*-nak; leendő-, tökéletlen, *kung*-nak (do) nevezte el, a 2. és 3. közötti *fa*-hangfokot pedig *pien-csö*-nek; leendő *csö*-nek (sol), vö. LALOY: *La musique chinoise*, Páris 1910. — Az ó-indus zeneelmélet viszont a B hangrendszerben a 4. és 5. fok között jelentkező *re* hangot *atiszvarának* (szélső hangnak), az 5. és 1. fok között képzett *si* hangot *kristának* (elvont hangnak) nevezte el, vö. DANIELOU, Alain: *Traité de musicologie comparée*. Páris 1959. 97. l. Szükség esetén így nevezem meg őket én is.

¹¹⁷ KANNISTO A. és KARJALAINEN K. F. fonográf felvételei 1900 körül, lejegyezte és kiadta VÄISÄNEN A. O.: *Wogulische und Ostjakische Melodien* (röviden WOMel), Helsinki 1937 MSFOu. LXXIII.

¹¹⁸ LACH, Robert: *Gesänge russischer Kriegsgefangener, I. Bd. 3. Abt. Tscheremissische Gesänge*. Wien—Leipzig. 1929 (röviden Lach Tsch.) és VÄISÄNEN A. O.: *Mordwinische Melodien*. Helsinki 1948 MSFOu XCII. (röviden: VÄIS. Mord.)

¹¹⁹ LACH Robert i. m. I. Bd. 4. Abt. *Tschuwaschische Gesänge*. Wien—Leipzig. 1940. (röviden: LACH Tschuw.)

I. dallamcsalád

1. **a.**
E - mid va - gyon egy szép le - jány, Ki - nek ne - ve Má - ri,

2. $\text{♩} = 100$

3. **b.**
Is - ten meg ne ment - se, JA nagy Ur - is - ten.

4. $\text{♩} = 72$
a Kuk - kuk né a kuk - kuk né a

5. **c.**
Por - ka ha - vak e - se - dez - nek, De hó re - me ró - na,

6. $\text{♩} = 80$

7. $\text{♩} = 80$
Ül asz - tó - nál gaz - da ju - ram, Hej, re - gü rej - tem, rej - tem.

8. **d.**
Elvesztettem izsobkendőmet Megvert anyám ér - te A - ki né - kem vissza ad - ja Megesőkolom ér - te.

9. $\text{♩} = 90$
Kü - o laD - lan kü - ő - se - re, Pu - o - laD - lan pu - ő - se - re.

10. $\text{♩} = 62 \quad 92$
1. Sva - ži - nem, bo - jar a - vi - nem, Vu - so - loi bo - jar a - vi - nem.

4. strófa

7. strófa

(e.)

11. Hej, nyu-lacs-ka, ki-csi-ke, Szép lo-va-mat szik-kaszt-ja,
Völ-gyet, he-gyet, be-fut-ja, A ga-lamb-ját fá-raszt-ja.

12. A nyu-lacs-ka ki-csiny-ke, He-gyet, völ-gyet be-fut-ja, Pa-ri-pá-mat fá-raszt-ja, Né-köm is vót kis-lá-nyom, Ha-ját fon-tam hat ág-ra, tal-pig é-rő fá-tyol-ba.

13. $\text{♩} = 108$ Ad-jon az Ur-is-ten, En-nek a gaz-dá-nak, Öt-hat te-he-net, Te-jet, va-jat e-le-get, Hadd süs-se-nek ré-test, Sze-gény re-gé-lök-nek.

14. $\text{♩} = 132$ *ossia* $\text{♩} = 120$ *ossia*

15. *I-zar-nán mi-a-lém e-náz-po-ruš, Ku-pur-nán aš-ta-lém e-náz-ko-ğ-lém.*

(f.)

16. Ró-ka, ró-ka, ró-ka-tánc, En-gem hi-nak tánc-ba.

17. $\text{♩} = 72$ Dun-na, dun-na, tar-ka dun-na, Min-den le-gény a-lá buj-na.

18. $\text{♩} = 100$ *ossia* Ak-én-té, py-xyn-té, Ty-ta més-kér kir-lén-té.

19. $\text{♩} = 144$ Si-pas Má-ri pen-de-lye, Ki-te-rit-ve a csür-be.
Szal-mo Já-nos mel-let-te, Hogy a szél el-ne vi-gye.

20. $\text{♩} = 144$ Ro-zit Is-ten meg-ne-ment-se, ke-be-li-be rejt-se,
Duny-ha a-lá ta-kar-gas-sa, úgy nyik-tas-sa, mind a ko-ca ma-la-cát.
De még an-nál is job-ban,
Haj-re-gő raj-ta,
Azt is meg-ad-hat-ja Az a nagy Ur-is-ten.

a.

1. magyar regös-dallam első fele — Pacsa, Zala m. — Vö. I. szöveg.
2. vogul sorsének — Szoszva melléke — WOMel 4.

b.

3. magyar regös-dallam második fele, az 1. sz. dallam folytatása.
4. vogul medveünnepi ének¹²⁰ — Szoszva melléke — WOMel 6.

c.

5. magyar regös-dallam — Kénos, Udvarhely m. — Vö. 3. szöveg.
6. vogul sorsének — Pelimka melléke — WOMel 85.
7. magyar regös-dallam — Búcsú, Vas m. — MNT II. 855.

d.

8. magyar gyermekjáték — Torda-Aranyos m. — MNT I. 1019. — variánsa szegletes kottafejfel: magyar lakodalmi játék — Gyergyószárhegy, Csík m. — MNT III/B. 200.
9. mari (csereemis) dal — Urzsumi kerület — *Lach* Tsch. 39.
10. mordvin lakodalmas — Väis, Mordw. 13. (1., 4. és 7. strófa).

e.

11. magyar gyermekjáték — Torontál m. Vö. 12. szöveg.
12. magyar gyermekjáték — Nemespátró, Somogy m. — Vö. 13. szöveg.
13. magyar regös-dallam — Szenyér, Somogy m. — MNT II. 863.
14. vogul medveébresztő — Szoszva melléke — WOMel 84. (4. sora).
15. mari dal — Urzsumi kerület — *Lach* Tsch. 42.

f.

16. magyar gyermekjáték — Bajót, Esztergom m. — Vö. 14. szöveg.
17. magyar lakodalmas ének — Menyhe, Nyitra m. — MNT III/A. 153.
18. csuvas lakodalmas ének — Belebeji kerület — *Lach* Tschuw. 35. l. 17. sz.
19. magyar párosító ének — Almásmálom, Szolnok-Doboka m. — MNT IV. 159. a 11. szöveg dallamának archaikusabb variánsa.
20. magyar regös-dallam — Szentá, Somogy m. — MNT II. 813.

II. dallamesalád

21. Ró-ka, ró-ka, mi csi-nálsz, Ró-ka, ró-ka, mi csi-nálsz?

22. Itt is va-gyon egy le-gény, Ki-nek Jan-csi a ne-ve. Hej, re-gő raj-ta.

23. Né bujj gaz-da, né bujj, Mink is va-gyunk, mink is, Szent Ist-ván szol-gá-i. Hej, re-gő raj-ta. Száll-jon er-re ház-ra Szent-lé-lék ál-dá-sa

24. Hej, re-gő raj-ta.

¹²⁰ Szövegét lásd VÄISÄNEN: *Untersuchungen über die obugrischen über die obugrischen Melodien*. 62. 1. Textprobe 26 (Nr. 6.)

21. magyar lakodalmi játék — Császár, Komárom m. — Vö. 9. szöveg.
 22. magyar regösének — Berkes, Baranya m. — MNT II. 875.
 23. magyar regösének — Vásárosdombó, Baranya m. — MNT II. 874.
 24. vogul medveünnepi ének — Szoszva melléke — WOMel 112.

III. dallamesalád

25. $\text{♩} = 160$
 Ró - ka, ró - ka, mit esi - nyász? Lu - kat á - sok ma - gam - nak,
 Hogy a já - ger meg ne lás - son, Met - szó - kés - sel meg ne vág - jon.

26. $\text{♩} = 160$

25. magyar lakodalmi játék — Báta, Tolna m. Vö. 6. szöveg.
 26. vogul medveünnepi ének — Pelimka melléke — WOMel 19.

A bemutatott dallamok társadalmi funkciójuk szerint így oszlanak meg:

Magyar dallamok

regösének 1 + 3, 5, 7, 13, 20, 22, 23.	= 7 db
párosító 19	= 1 db
lakodalmas 17, 21, 25.	= 3 db
gyermekjáték 8, 11, 12, 16.	= 4 db
Összesen	15 db

Vogul dallamok

medveünnepi 4, 14, 24, 26.	= 4 db
sorsének 2, 6.	= 2 db
Összesen	6 db

Középvolgai dallamok

lakodalmas 10, 18.	= 2 db
lírai 9, 15.	= 2 db
Összesen	4 db

Láttuk, hogy az itt tárgyalt magyar gyermekjátékdalok szövegei mind a lakodalmi rítusból szakadtak ki, tehát a magyar dallamok mind rituális vonatkozásúak. A vogul dallamok többsége szintén az, sőt a por frátria totemjei közelebbi kapcsolatra utalnak a vogul medveünnepi és a magyar rókaszimbórium között.

— A sorsének újabb, lírai jellegű műfaj a voguloknál, de nincs okunk kétségbe vonni, hogy az archaikus dallamok, eredeti funkciójuktól megválva, újabb szövegekkel is társulhattak. Ugyanezt mondhatjuk a volgai népek lírai dalaira is. — A csuvas dallam (18.) bevonását a bizonyító anyagba kellőképpen indokolja egyrészt a magyar—óbolgár, másrészt a mari—csuvas kulturális érintkezések ismerete.¹²¹

A bemutatott dallamok így oszlanak meg a különböző hangrendszerek és modulusok között, a finális hangfokát is tekintetbe véve: (Kétséges esetekben zárójelbe tettem a dallamok sorszámát).

Hangrend-szer	Modus	Finális	A dallamok sorszáma			Darabszám	
			magyar	vogul	volgai	biztos	kétes
A	I	1	25.	—	—	1	—
		5	19, 21.	(2), 14.	—	3	1
		3	—	(6)	—	—	1
		2	(5), 7, 23.	—	—	2	1
B	II	1	(4, 3, 8), 11.	—	(9, 10), 18.	2	5
	I	5	(4, 3, 8), 12, 16, 17, 20.	—	(9, 10), 15.	5	5
	IV	3	—	(2)	—	—	1
		1	(5), 13.	(2, 6)	—	1	3
		3	22.	—	—	1	—
Összesen:			12 (4)	1 (2)	2 (2)	15 (8)	17 ¹²²

Van ezen kívül három vogul dallam, mely két párhuzamos AI modulusban szól. A finális hangfokát mindkét rendszerhez viszonyítva megjelölöm:

$$\left. \begin{array}{l} \frac{1}{1} = \frac{2}{4} \quad 26. \text{ számú dallam} \\ \frac{1}{1} = \frac{4}{4} \quad 24. \text{ számú dallam} \\ \frac{5}{5} = \frac{2}{2} \quad 4. \text{ számú dallam} \end{array} \right\} 3 \text{ db.}$$

Egy-egy dallamnak a variánsai a rokonnépek anyagában, sőt egyazon nép repertoárjában is gyakran más és más régi hangnemben, illetve hangrendszerben vannak megfogalmazva. A dallamok egy részénél — mint látjuk — nem is lehet eldönteni, melyik rendszerhez tartoznak. Csak annyi bizonyos, hogy nem a diatonikus rendszer képviselői.

A dallamok átfogalmazása más hangrendszerben nem okozhatott nagyobb nehézséget azoknak, akik mindkét rendszerben otthonosak voltak, mint egy

¹²¹ Vö. GOMBOCZ Zoltán: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. Bp. 1960. — FEHÉR Géza: *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai*. Acta Hung. VII. 1931. — RÄSÄNEN, Martti: *Die tschuwassischen Lehnwörter im tscheremissischen*. Hels. 1920. MSFOU. XLVIII. — HAJDU Péter: *A finnugor népek és nyelvek*. Bp. 1962. 238—239. l.

¹²² A kétes darabok összege itt nem reális, mert mindkét, ill. egy esetben mindhárom lehetséges magyarázat benne foglaltatik. A helyes eredményt az azonosság figyelembe vételével az alsó összegezés zárójelbe tett számai adják meg.

kétnyelvű társaságban a társalgás nyelvének felcserélése. Számtalanszor megfigyelhettem egy kétnyelvű magyar faluban, ahol hónapokat töltöttem,¹²³ hogy a beszélgetés résztvevői észre sem veszik, mikor térnek át egyik nyelv ösvényeiről a másikéra. Hiszen beszédjük tele van szöve a másik nyelvből kölcsönzött fordulatokkal, tükörszavakkal, sőt eredeti nyelven hangzó, idézet-szerű részletekkel és idegen szavakkal.¹²⁴ — Tudjuk, hogy a régi énekkultúra jobban hasonlított a kötetlen beszédhez, mint a mai. Az énekes alkalmilag választotta ki a rendelkezésre álló variánsok közül a legmegfelelőbb ritmikai és melódikai formulákat, nem annyira szándékosan és tudatosan, mint inkább a szöveg tartalmának, hangulatának és nyelvi formájának, valamint a saját pillanatnyi értelmi és érzelmi beállítottságának, mint komponenseknek az eredőjeként.¹²⁵

Ennek a spontán alkotó és kifejező készségnek a megkövesült emlékei a magyar rituális dallamok, sokrétű összefüggéseikkel és mégis egyedi vonásaikkal. Csak a halottsirató énekekben maradt eleven ez a zenei készség a mi korunkig nem csak nálunk, hanem egész Kelet-európában. Az obiugoroknál viszont a zenei élet teljességére jellemző maradt napjainkig.

A bemutatott dallamok három variáncsoportba sorolhatók. Az I. csoport a legnépesebb, tehát a legjellegzetesebb (1—20. sz.). Itt együtt találjuk a legkülönbözőbb terjedelmű és felépítésű dallamokat. A magyar folklór-irodalom tipikus szertartásos dallamnak tekinti valamennyit. Legtöbbjük az egész magyar nyelvterületen ismert. Két legarchaikusabb regös-szöveguünknek, a pacsainak (1.) és a kénosinak (3.) a dallamait (1 + 3. és 5. kotta) azonban KERÉNYI György, a MNT megfelelő kötetének a szerkesztője, nem tekinti tipikus regös-dallamoknak, s a magyar folklór más területéről származtatja őket.¹²⁶ VARGYAS Lajos, aki több ízben foglalkozott a magyar zenefolklór obiugor kapcsolataival is, tipikus regös-dallamnak tekinti ugyan a kénosit, de a regösénekek dallamvilágát mindenestül régi mediterrán (görög) eredetű jövevénynek tartja és tagadja finnugor vonatkozásait. A francia és angol újesztendei köszöntő-énekek dallamai között éppen a kénosi dallamhoz talált párhuzamokat, sőt a szövegekben is több motívum egyezését állapította meg.¹²⁷

¹²³ Jugán moldvai falu (Iugani, com. Mîrceşti, jud. Roman). Romániában, kb. 1000 lakosú tiszta magyar falu 1933-ban, csak a tanító, a boltos és az urasági ispán voltak idegenek, családjukkal együtt.

¹²⁴ Ezt részben értelmi, részben érzelmi motívumok indokolják. Az újkori gazdasági, politikai és kulturális élet fogalmait csak románul tudják megnevezni, mert a sovíniszta kultúrpolitika teljesen elszigetelte őket a modern magyar kultúrától, még Erdély annexiója után is. A családi élet, a házi munkák és a régies gazdálkodás fogalmait viszont 1932-ben a nép könnyebben nevezte meg magyarul, mint az iskolában tanult idegen nyelven. — A falu elrománosodása a 20-as években indult meg, az akkori tanító nem egészen önzetlen és nem is humánus működése következtében. A 12 éven aluli gyerekek 1932-ben már nem beszéltek magyarul, s bár megértették szüleik magyar szavát, a választ románul adták meg rá. Az akkori gyermekek ma már 40 évesek és ma sem beszélnek magyarul. A kétnyelvűséget azonban nem természetes folyamatként váltotta fel az egynyelvűség.

¹²⁵ Igen tanulságos e tekintetben BRĂILOIU, Constantin szép tanulmánya a drăguşi (fogarasi) román halottsiratóról és sirató dallamokról (*Despre bocetul dela Drăguş.*) — Extr. din Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială X. Bucureşti 1932.

¹²⁶ MNT II. 820 I. VI. b. és 822. I. VII.

¹²⁷ VARGYAS L.: *Francia párhuzam regösénekeinkhez.* — Néprajzi Közlemények II. Bp. 1957. 1—2. sz. 1—8. l. A VARGYAS által felsorolt francia-magyar szövegegyezések részben az újesztendei szokások legáltalánosabb motívumai (bőségvárászlás, kéregetés, a gazda költögetése), részben csak feltevéseken alapulnak (a gazda lányának és szolgálójának megemlézése párosítás nélkül, a hideg említése nem a köszöntők hazájában, hanem a köszöntés színhelyén).

VARGYASSal ellentétben SZOMJAS-SCHIFFERT György finnugor eredetűnek tartja a kénosi dallamot és négy soros lókodi variánsát, észt meg finn dallamokkal állítva párhuzamba. E dallamok szövegéről és azok funkciójáról azonban semmit sem tud. Maguk a dallamok, harmóniai felépítésüket tekintve, nyugat-európai jellegűek, s egy részük — diatonikus imitációjával — egészen újkori átvételnek tekinthető a német polgári zenéből (6. b és d.).¹²⁸

Sajnálatos, hogy SZOMJAS-SCHIFFERT nem nézte át alaposabban az obiugor dallamgyűjteményt, mert abban megtalálható a kénosi dallam archaikus variánsa. (Itt a 6. sz. kotta.) SZOMJAS-SCHIFFERT ugyanis a regösének dallamainak ugor eredetét kívánja bizonyítani, de egyetlen obiugor párhuzamot sem idéz a regösdallamokhoz. Így nem tudja ellensúlyozni a VARGYAS idézte nyugati dallamok rituális funkcióiban, a ritus dátumának a regölésével való egyezésében rejlő bizonyító erőt. A feltűnő egyezést SZOMJAS-SCHIFFERT fordított irányú kölcsönzés feltevésével próbálja magyarázni, magyar eredetűnek tekintve a nyugati dallamokat. E sorok írója részben őskori, részben újabbkori indogermán kultúrák hatás eredményének tartja a finnugor és az indogermán zenei hagyományok sokrétű egyezését, amint ezt bőven kifejtette az ősendogermán és az ósszláv kor zenéjéről szóló tanulmányaiban.¹²⁹ Itt már csak azért sem tartja szükségesnek a kérdés további boncolását, mivel a regös és lakodalmas szövegek ugor és volgai finn kapcsolatai világosan utalnak a zenei hagyományok történeti összefüggéseire is.

A pacsai regösének dallamának első felét az 1. második felét pedig a 3. számú kottán mutatom be. Mindegyik mellé odaállítok egy-egy rokon vogul dallamot. (2. és 4. sz.). Ezek tanulsága szerint a magyar dallam két különálló rövidebb dallam összekapcsolása útján keletkezett. Ezek közül az elsőnek a variánsait könnyen felismerhetjük a 12. és 16. sz. magyar és a 14. sz. vogul dallamokban is, nemkülönben a távolabbról rokon mari (15) és csuvas dallamokban (18.). Látjuk, hogy már a rokonnépek körében kialakultak a dallamesalád kétsoros formájának különböző típusai. Egyikre az 5 kezdőhang jellemző (1—2.), a többire a cezúra hangfoka: 2 (16—18. sz.), 3 (19—20. sz.), 4 (11—15. sz.). A finális általában az 5 fok — mindig az AI, illetve a BI hangnemekről szólva — de van egy 2 finálisú, 5 cezúrájú típus is (5—6. sz.). Ez a kénosi dallam típusa, mely semmiképpen sem rekeszhető ki a regösének eredeti zenei világából. Hiszen az egyik legarchaikusabb dunántúli regös-szöveg, a bucsui, szintén ezzel a dallammal társult (lásd a 7. sz. kottán), sőt a kénosi és a bucsui szövegek is több ponton találkoznak. Ezt már SEBESTYÉN Gyula is észrevette, az alábbi motívumokat említve:¹³⁰

1. a nyomkeresés
2. a gazda jelzője: „jámbor”
3. a regösök ágyban találják a háziakat

¹²⁸ SZOMJAS-SCHIFFERT (*Finnisch-ugrische Herkunft i. h.*) egy magyar diáknótát állított párhuzamba egy észt runo-dallammal. A diáknóta, a kamaszkorra jellemző sületlen tréfájával, maga is óvatosságra intette volna a kutatót. Méginkább a diatonikus imitáció pontos egyezése a magyar és az észt dallamban. Ennek visszavezetése a finnugor őskorba a legrappánabb bizonyítéka annak a tételelemnek, hogy az őskori hangrendszerek ismerete nélkül nem lehet finnugor összehasonlító zenefolklórt csinálni.

¹²⁹ Vö. a 115. jegyzetben említett és *A szláv őskor zenekultúrájának kérdéséhez* c. sajtó alatt levő tanulmányom a *Studia Slavica* c. folyóirat 1964. évi kötetében.

¹³⁰ SEBESTYÉN Gyula: *Regösének.* 330—331. l. — A kénosi és a bucsui dallam azonosságát már VARGYAS Lajos megállapította i. h.

4. azok egymást költögetik (Bucsun az asszony a fiát)
5. a gazda felesége: „gyenge hölgye”
6. az ökörsütés emléke.

A nyomkeresés motívumát, mely bennünket közelebről is érdekel, a surányi és a salfai énekekben is feltalálni vélte SEBESTYÉN, de én nem találtam meg ott. A kénosi és bucsui egyezéseket azonban kiegészíthetem egy ponttal:

7. a szöveg és a refrén viszonya a bucsui ének egyes részleteiben ugyanaz, mint a kénosiban: minden szövegsor után felhangzik a refrén, csakhogy Bucsun kétszer egymás után, míg Kénoson csak egyszer.

A Kénos melletti Lókodon, harminc évvel később, négysorosra bővült dallammal jegyezte fel ugyanazt a szöveget N. BARTHA Károly.¹³¹ Ilyen ABAB_k formában az egész magyar nyelvterületen régóta ismert a dallam, s a magyar nyelvhatáron túl is sokfelé eljutott. A 8. sz. kottán két magyar variánsát mutatom be. Az egyik gyermekjátékként került elő Maros-Torda megyéből, a másik, melynek eltérő hangjait szegletes kottafejvel jelöltem, lakodalmi játékként Csikből. Mindkettőnek szövege a közismert *párnás*-, vagy *kendő-tánc* játékaival függ össze, s a kendő elvesztésével és visszaadásával a szerelmi zálogra és a házasságra céloz.

Ennek a négysoros dallamnak a variánsait SZOMJAS-SCHIFFERT az észti dallamgyűjteményben is megtalálta (6—1, m, o), s ezek alapján ezt is a finnugor őskorból származtatja. Ezt a feltevést bajosan fogadhatjuk el, bár a dallam ebben a formában a mariknál is él (lásd itt a 9. sz. kottán). Ilyen fejlett strófikus szerkezetet ugyanis nem feltételezhetünk a finnugor őskorban, néhány bizonytalan adat alapján. Az idetartozó magyar regősdallamok a századforduló éveiben még kétsorosak. A harmincas években lejegyzett négysoros lókodi variáns alighanem a lakodalmas kendőtáncok dallamának analógiájára bővült ki.

A kendőtánc dallama valószínűleg honfoglaláselőtti öröksége a magyar lakodalmi rítusnak, de nem nyomozható vissza az ugor őskorig sem. A pelimkai vogul sorsének dallama (6. sz.) háromsoros. Négy publikált strófája e tekintetben nem variál. A dallam nem tekinthető a kendőtánc ABAB_k szerkezete csonkult variánsának, hanem önálló vogul alakulatnak látszik. A háromsoros szerkezet nem ritka az obiugor népzeneben.

Fel kell hívnom olvasóim figyelmét a pelimkai dallam fordulatainak közeli rokonságára egyes dunántúli regősdallamok,¹³² és az almásmálomi párosító dallamának (19. sz.) egyes fordulataival. A magyar és a vogul emléanyag alapján a dallam ugorkori formáját csak kétsoros (esetleg kötetlen) szerkezetben képzelhetjük el. A négysoros formát legkorábban a volgai bolgár birodalom első századaiból datálhatjuk, a magyar és a volgai variánsokból következtetve. Ez utóbbiak (9. és 10. sz.) szövegüket tekintve csak két sorosak, de zeneileg pontosan megfelelnek a négysoros magyar dallamoknak. A mordvin dallam a régi zenekultúrák fent vizsgált sponteimitálásával változtatja formáját. Az itt bemutatott első strófa még háromszor ismétlődik meg kevés változtatással (2, 3, 8. strófa). Ezek közül bennünket csak a főcezára érdekel, mely egyszer sem fordul elő többé a 2. fokon. Helyette a 4., illetve az 5. fokon záródik a dallam első fele, mint a bemutatott 4., illetve 7. strófában. Ez utóbbiak már a dallam többi részét

¹³¹ MNT II. 886. — A négysoros formát VARGYAS is másodlagosnak tekinti a kétsoros kénosi forma mellett (i. h.).

¹³² Ilyenek MNT II. 817, 820, 824, 825. sz.

is lényegesen variálják. Ennek ellenére nem lehet elvitatni a mordvin dallam azonosságát a 8 kottán bemutatott gergyószárhegyi lakodalmassal.

A mordvin dallam igen fontos történeti összefüggésekre utal, nem csak zenei formájával, hanem társadalmi funkciójával és szövegével is. Szövegének magyar vonatkozásait — helyszükében — nem tárgyalhatom ez alkalommal, de nem hagyhatom említés nélkül, hogy a szövegek összefüggései is valószínűvé teszik, hogy a volgai bolgároknál már élt az $ABAB_k$ szerkezetű, BI hangrend-szerű, 2 főcezúrájú és 5 finálisú dallamforma. Ebből a forrásból meríthették a volgai finnek és a magyarok is. Ez irányban tovább kellene kutatni a volgai finnek és a csuvasok lakodalmi szokásait.¹³³ A kutatás során nem nélkülözhetjük a dallamok finomabb elemzését, mert a történeti összefüggéseket csak ezek alapján tudjuk verifikálni. Az itt bemutatott három dallam szerkezete így határozható meg:

8 sz. magyar	$A B — A B_k$
9 sz. mari	$ab ac — ab^kbc_4$
10 sz. mordvin 1.	$A A^k — A A_k$

A regösök dallamanyagában ritkán találkozunk strófikus dallamokkal KODÁLY Zoltán már 1937-ben felhívta rá a figyelmet, hogy „a négysoroság határára mozgó alakulatokat is élesen megkülönbözteti az igazi négysorosaktól az ütempárok gyakori ismétlése.¹³⁴ A pacsai regösének minket érdeklő szövegének dallama pl. ilyen szerkezetű:

$AB AB CCC \dots C_k$

A C sor ismétléseinek a számát a szöveg hosszúsága határozza meg, tehát zenei szempontból kötetlen ez a forma. Csupán véletlennek tulajdoníthatjuk, hogy a 20. sz. alatt bemutatott szentai variánsa egy nyolcsoros szerkezetnek is felfogható, első felében a kendőtánc dallamtípusát is megközelítve:

$AB AB_k CCCC_k$

A regösének dallamsorainak ismétlődését azóta sem vizsgálta meg senki sem. Az európai népek strófikus dallamszerkezeteihez szokott kutatók csupán szabálytalanságot láttak e regösdallamok szerkezetében, azért nem foglalkoztak elemzésével. Pedig a forma, a kompozíció éppen olyan lényeges és jellegzetes eleme minden zenének, mint a hangrendszer és a ritmus. Itt éppen úgy óvakodnunk kell az előítéletektől, mint am azok esetében. *A regösének kötetlen formáinak jellegzetes típusai vannak és ezek nagyrésze az obiugoroknál is megtalálható, sőt — bár ritkábban — előfordul a volgai finneknél is.* Sajnos az obiugor dallamanyag

¹³³ Itt jegyzem meg, hogy a róka-szimbólum is előfordul egy csuvas lakodalmos énekben, de a *fecske* és *ló*-szimbólumokkal párhuzamosan, a menyasszony sorsának jellemzésére. Amazokat mellőzve a szöveg fordítása (Mészáros: *Csuvas népkölt. gyűjt.* II, 2.09. l. 21. sz.):

Tajába mezeje nagy mező,
A róka nem futhatja át,
Hugunk hogy fut ki belőle?

Egy lírai dalban viszont a ludakra leselkedő róka szimbólumával találkozunk (Uo. 117. l. 33. sz.).

¹³⁴ KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene* 3. kiadás Bp. 1960. 36. l.

publikálója és feldolgozója, VÄISÄNEN sem ismerte fel ezeket a szerkezeteket. Ő az ellenkező végletbe esett, mint magyar szaktársai és különböző strófa-képleteket igyekezett belemagyarázni a kötetlen formájú obiugor dallamokba. Ugor nyelvrokonainknak vannak strófikus dallamai is. VÄISÄNEN kimutatást készített a különböző strófaszerkezetekről, de az használhatatlan, mert a kötetlen formájú dallamok is ezek közt vannak nyilvánartva, különböző, erőltetett azonosítások alapján.

Az itt bemutatott magyar dallamok közül az 1 + 3, 12, 13. és 23. számúak képviselik a kötetlen formát, a vogulok közül pedig a 14. szám. Ennek lényege az, hogy *egy vagy két motívum, melynek terjedelme azonos egy dallamsorral, többszöri, meghatározatlan számú ismétlődése után helyet ad egy másik motívumnak, mely vagy egyetlen alkalommal hangzik el, vagy szintén számolatlanul megismétlődik, így zárva le a szakaszt. Ezután újra kezdődik az egész, az első motívummal. Az ismétlések számát a szöveg tartalmi összefüggései határozzák meg. Egy zenei szakasz megfelel a szöveg egy-egy bekezdésének, több mondatot tartalmi egységbe foglaló szakaszának.* A felvételek korában természetesen már nem hibátlan ez a tagolás, de még általánosan megfigyelhető.

A kötetlen dallamforma gyakrabban előforduló típusai:

a) variáns	b) variáns
I. AAA . . .	AAA . . . A _k (vagy B)
II. AAA . . . BBB . . .	AAA . . . BBB . . . B _k
III. ABBBB . . .	ABBBB . . . B _k
IV. ABBB . . .	ABBB . . . B _k
V. ABAB . . . BBB . . .	ABAB . . . BBB . . . B _k
VI. ABAB . . . CCC . . .	ABAB . . . CCC . . . C _k
VII. ABAB . . . C	ABAB . . . CD

A variánsok közül az *a)* inkább az obiugorokra, a *b)* viszont inkább a magyarokra jellemző.

Megjegyzem, hogy a román és a bolgár kolinda-dallamok világában ismeretlen ez a kötetlen forma, a magyar lakodalmi rítus egyes dallamaiban és a magyar gyermekdalok egy részében viszont szintén megtalálható.¹³⁵ Meg kellene vizsgálni a nyugateurópai gyermekdallamok hasonló jelenségeit és kutatni kellene ilyenek után a keleti indogermán népek körében is, hogy a finnugor anyag nagyobb összefüggéseit megállapíthassuk. Lehet ugyanis, hogy ez a forma is őskori indogermán kölesöngzés, akárcsak a B hangrendszer. Ennek a feltevésnek ellene mond, hogy a balti finnek archaikus runodallamai közt nem találkoztunk vele. Itt a kezdetlegesebb formák egyetlen dallamsor, sőt néha egy felsornyi motívum ismételtetéséből állnak. A lapp gyűjteményeket nem volt alkalmam ebből a szempontból újra átnézni, de emlékezetem szerint ott sem fordulnak elő ezek a típusok.

A mi számunkra egyelőre elegendő a magyar, az obiugor és a volgai finn formák egyeztetése, hogy archaikus szövegeink összefüggéseit erről az oldalukról is megvilágítsuk.

¹³⁵ Az ide tartozó obiugor és magyar dallamok katalógusát — helyszükében — más alkalommal fogom publikálni, volgai finn utalásokkal.

Igen tanulságos példát nyújtanak egy-egy dallam átfogalmazására más és más hangrendszerekben és szerkezetekben a 11—15. kottapéldákon olvasható finnugor dallamok. A dallamvonal, a jellemző fordulatok, a cezúrák és a finális pontos egyezése ellenére az öt dallam négy különböző modusban és öt különböző szerkezetben van megfogalmazva:

Modusok: A I finális 5	= 14. sz.
A II finális 1	= 11. sz.
B I finális 5	= 12, 15. sz.
B IV finális 1	= 13. sz.

Szerkezetek: AB (tkp. $ab a_2 b_3^k$)	= 15. sz.
AABB _k	= 11. sz.
AAA... B	= 12. sz.
AABBB... B _k	= 13. sz.
ABBB...	= 14. sz.

Ugyanezt mondhatjuk a 16—20. számú dallamokról is, melyek egy másik, szűkebb variáncsoportot alkotnak, ugyanilyen jellegzetes fordulatokkal, cezúrával és finálissal.

Modusok: A I finális 5	= 19.
A II finális 1	= 18.
B I finális 5	= 16, 17, 20.

Szerkezetek: AB	= 16, 18.
ABB _k	= 17.
ABCB	= 19.
ABAB _k CCCC _k	= 20.

Különálló variáncsoportokat alkotnak a 21—24. és a 25—26. számú dallamok. A komárommegyei lakodalmi rókajáték (21.) és a baranyai regősnénekek dallamának (22—23.) egyezése nem véletlen. A regős és lakodalmis róka-szövegek és játékok, úgylátszik, nem is olyan régen különültek el egymástól, mint ahogy a szövegek alapján gondolhatnánk. A vogul dallam (24.) első hallásra talán idegennek tűnik ezektől a magyar dallamoktól. Pedig az 5/8-os ütem rokon a regősdallamok 2/4-es ütemeivel, hiszen csak azoknak harmadik nyolcadát nyújtja meg, de nem alkalmaz rá két szótagot, még ha aprózza is, hanem melizmát alkot. A magyar dallamok A sora könnyűszerrel azonosítható a vogul dallam B sorával, annak fordulataival és sorzáró hangjaival. A magyar dallamok B sora viszont a vogul A sorával mutat hasonlóságot, különösen, ha tekintetbe vesszük a hangnemi különbségekből származó kényszerű változtatásokat. A vogul dallam ugyanis kettős hangrendszerű: két A I modusban szól, melyek egymástól egy pentaton tiszta terc (diatonikus tiszta kvart) távolságban állnak. A vogul dallam A sorában láthatjuk, hogy a magyar dallamok diatonikus terce, mely Baranyában kisterc, Komáromban nagyterc, eredetileg pien volt.¹³⁶ A komáromi magyar dallam A sorában és a vogul dallam B sorában viszont pentaton törzshang (kio=mi) az A I hangrendszer 3 foka. A komáromi dallamban az A sor

¹³⁶ Ilyen eseteket figyelt meg SZOMJAS-SCHIFFERT is, és ezek általánosításával jutott arra a következtetésre, hogy a finnugor őskor zenéje a sol-pentaton hangsoron épült, i. h. 379—380. l.

asszimilálta a B sort, azért egységes a dallam hangrendszere. Baranyában más-ként alakultak a dallamok. Az A sorból elmaradt a *kio* hang, a B sorban pedig, egy másik *pien* jelentkezése folytán, a B IV modus (22.), illetve az A I modus vált uralkodóvá (23.). Ennek a variáncsoportnak a dallamai tehát modális és struk-turális szempontból így osztályozhatók:

Modusok	A I finális 5	= 21.
	finális 1 = 4	= 24.
	finális 2	= 23.
	B IV finális 3	= 22.
Szerkezetek	AAB	= 21.
	ABB... B ^k B _k	= 23.
	AABB ^v BB ^v	= 24.
	ABABCC ^k	= 22.

A bátai kigyótánc dallamának két variánsa ismeretes. A 25. szám alatt az archaikus la-pentaton variánst mutatom be. Szerkezete AA²A³A, az új stílusú magyar dallamok nyugati eredetű, diatonikus hangrendszerű AA³A⁴A szerkezeté-nek hatására alakulhatott át. A másik bátai variáns (vö. 7. szöveg) valóban diatonikus AA³BA szerkezetű. De nem ez volt az eredeti, s a másik nem ennek pentatonizált változata. Ez a változás ellentétben volna az általános fejlődés irányával,¹³⁷ de a szöveg archaikus jellegével is. Az eredeti formát a 26. szám alatt bemutatott vogul medveünnepi ének dallama segít rekonstruálnunk. Ez kétrendszerű pentatonnak értelmezhető (A I 1 = 2), s szerkezete AA₂A₃A₄. Ritmusának halvány emléke is felfedezhető még a magyar dallam soreleji nyújtott hangjaiban.

Az itt bemutatott igen szűk terjedelmű zenei anyagban, melyet az archaikus szövegek határoztak meg, egy sor olyan ugor zenei sajátóságot és dallamegyezést állapíthatunk meg, melyekről az eddigi kutatás nem vett tudomást. Ezt az ered-ményt a történeti szempont következetes alkalmazásának köszönhetjük, mely-nek során igyekeztünk elkerülni a jelenkor zenei fogalmainak anachonisztikus alkalmazását az őskor zenei emlékeinek elemzésekor.

Az ugor totemisztikus exogámia emlékeit őrző magyar rituális szövegek dallamainak nagyrésze, vizsgálataink során, szintén ugor eredetűnek bizonyult, s megerősítette a szövegek eredetére vonatkozó feltevésünket.

*

¹³⁷ A magyar kutatók egyrésze az ún. új stílusú magyar népdalok pentaton fordulata i vagy éppenséggel pentaton hangrendszere alapján a magyar népzene újkori pentatonizálódását feltételezi. Ez igazolni látszik a bátai dallamok nyugati eredetét. E sorok frójának még publi-kálatlan kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy az új stílusú magyar pentaton dallamok kun-tatár eredetűek és a magyar Alföldön már a XIII. sz. óta ismertek, csupán a magyar nyelv-terület periferiáit nem hódították meg a múlt század végéig, amikor új hódító útra indultak. Ezt figyelte meg BARTÓK és KODÁLY, s innen következtetett a stílus kialakulásának ko-rára, ami különben, a ritmikai jegyekkel való társulását tekintve, ma is helytállóan bizonyul. A kunok régi zenéjére vonatkozó kutatásaim előreláthatólag a Bács-Kiskun Megyei Múzeum Évkönyvében fognak megjelenni.

Még egy terület kínálkozik számunkra, ahol a frátriák totemjeinek emlékeit kereshetjük. A magyar népművészet területén is találunk olyan ábrázolásokat, melyek rokonságban vannak az itt bemutatott archaikus szövegek témájával. A dunántúli pásztorok a századforduló táján még gyakran díszítették ajándéknak szánt készítményeiket vadászjelenetekkel, sőt néha a vadász mellőzésével, pusztán a vadak ábrázolásával. A minket érdeklő állatok viszonylag ritkán fordulnak elő ezek között. MALONYAY Dezső nagy munkájának a dunántúli pásztorművészetet ismertető III. kötetében mindössze négy olyan ábrázolást találtam, mely a mi szempontunkból figyelembe veendő.¹³⁸ Az alábbiakban bemutatom valamennyit.

Az 1. képen egy pásztorfaragta sétabot díszítményeinek néhány összefüggő részletét láthatjuk.¹³⁹ A boton körülfutó díszítmény itt ki van terítve, azért a kép két szélén ugyanaz a motívum jelenik meg. Fölül a paradicsomi jelenet: Ádám és Éva az almafa alatt. A fa fölött a kígyó tekergőzik. Kínálja az almát. Az almafa egy szívből nőtt ki. Két szarvas legel rajta. — A vonal alatt egy pár csirke és egy szarvas ugyancsak szívből nőtt virágokat legelnek. Ezek között a szerelmi szimbólumok között jelenik meg régi

1. kép. Sétabot vésett dísz. Dunántúl

2. kép. Gyufatartó faragott dísz. Dunántúl

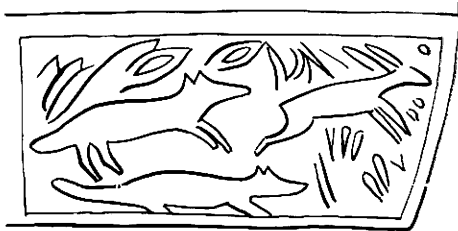
¹³⁸ MALONYAY Dezső: *A magyar népművészet* III. k. *A balatonvidéki magyar pásztor-népművészete*. Bp. 1911.

¹³⁹ i. m. III. k. 115. 1.

ismerősünk, a tyúkot zsákmányoló róka. Nem kétséges, hogy ennek a képnek itt is szexuális jelentése van, akárcsak a pacsai regösénekben. Az is bizonyos, hogy ez a szimbólum nem a századforduló körül keletkezett a pásztorművészetben, hanem régebbi hagyomány folytatásaként került a pásztor tudatába, s annak utolsó emlékeként született meg a bicska hegyén.

Ugyanezt a motívumot látjuk a 2. képen, mely egy fából faragott gyufásdoboz díszítményét tárja elénk, elhagyva a keretező sávot, mely egyszerű rácsozással van kitöltve.¹⁴⁰ A doboz másik oldalának díszítményét nem találjuk meg

3. kép. Mángorló vésett dísz. Dunántúl

MALONYAY könyvében, azért a kép értelmezésében nincs olyan útmutatónk, mint a sétatob esetében. Maga a tárgy a századforduló körül készült. A gyufa ekkor terjedt el a nép körében, ekkor jöttek divatba a faragott gyujtótartók, de ekkor jött divatba a pásztorművészetben az a domború faragás is, mellyel a mi darabunk készült. Ennek jellegzetessége a bicskaheggyel teleszurkált háttér. Nem valószínű, hogy ebben a korban mágikus céllal készítették volna ezt a

képet, mint pl. a baromfi oltalmazása a ragadozók ellen, vagy a vadászszerencse biztosítása. Legvalószínűbb, hogy szexuális potenciáját és sikereit akarta kifejezni vele készítője, vagy megrendelője, hiszen a férfiak közt ebben a korban ez volt az egyik legkedveltebb beszédtema.

MALONYAY sajnos egyik esetben sem közölte a gyűjtés helyét, azért csak feltevésekre vagyunk utalva. Az egyetlen alapot a szóbanforgó motívum adja. Ebből arra következtethetünk, hogy a bot és a gyujtótartó azon a vidéken készültek, ahol a regöséneknek is megőrizték ezt a szimbólumot, ti. a Zala alsófolyása környékén.

A 3. képen egy mángorlófa jobb felső sarkának díszítményét látjuk. MALONYAY az egész mángorló képét bemutatja, vázlatos rajzban, a lelőhely megnevezése nélkül.¹⁴¹ A mángorló alsó részén egy szarvas és a reá leső farkas vagy kutya látható, bal felső sarkában pedig a magyar címer. Az itt bemutatott jobb felső sarokban két róka hajt egy nyulat. — Ezen a tárgyon kevésbé plauzibilis a motívum szexuális vonatkozása, de ha tudjuk, hogy faragni csak férfiak szoktak, mángorolni meg csak nők, bizonyosak lehetünk felőle, hogy a közsokásnak megfelelően ezt a mángorlót is szeretőjének készítette egy legény. A mángorló alsó szélén két monogram (SM és FI) meg egy évszám (1903) olvasható, a leány és a legény nevének kezdőbetűi és találkozásuk éve. Nemigen tévedünk hát, ha azt mondjuk, hogy nem csak a monogramok, hanem a képek is a szerelmeseket jelképezik.

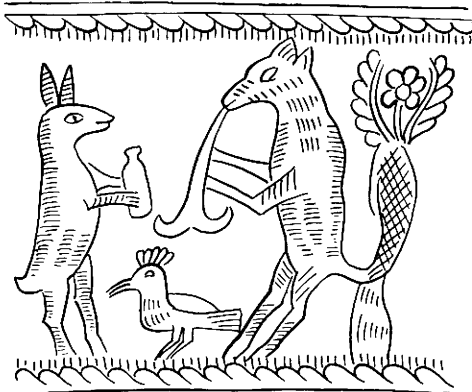
A 4. képen egy pipaszár díszítményeinek egyikét mutatom be, kiterítve a körülfutó rajzot.¹⁴² A pipaszáron hat különböző jelenet látható, dekoratív sávokkal elválasztva. (Legalább is MALONYAY ennyit mutat be.) A legfelső mezőben két golya van egy fa alatt s közöttük egy nyúl. A fa tetején egy mókus letört

¹⁴⁰ i. m. III. k. (168) képen a felső sor balszélső.

¹⁴¹ i. m. III. k. 198. l. (246) kép 1. sz.

¹⁴² i. m. III. k. 118. l. (119) kép.

ágot emel. Úgy tartja két első lábával, mint a pásztorművészet nőalakjai szokták a virágot, természetes helyzetben. Az ág ugyanolyan, mint a fa másik oldalán egy még le nem tört ág. — Fölülről a második jelenet egy szarvaspár. A bika és az ünő egyirányban haladnak. Fölöttük szőlőkacsos ágak. — A harmadik jelenet: szőlőág fürtökkel s fölötte egy bagoly ül. Itt látható a díszesen bevészt

4. kép. Pipaszár kareolt dísz. Dunántúl

évszám: 1897. — A negyedik mezőben az itt bemutatott allegória látható: nyúl és róka emberi szerepben. A nyúl iszik és a róka fujja a talp-alá-valót. Közöttük egy bóbítás madár, mögöttük virágzó fa. — Az ötödik jelenet a másodiknak variánsa, csak hogy a szarvasbika fölött nem ág van, hanem egy csillag, az ünő felett pedig két nagy tulipán van egy ágon. — A hatodik mezőben egy sípos és egy hegedűs, meg egy leány látható.

Felesleges magyaráznom, hogy mindezek a jelenetek, a maguk eredeti jelentésén túl, szexuális szimbólumok is. Legkézzelfoghatóbban éppen a minket érdeklő és itt bemutatott róka—nyúl jelenet bizonyítja ezt. Alább a hatodik jelenet antropomorf ábrázolásban hozza vissza ezt a képet. Hogy a két jelenet összetartozik, azt a másik négy jelenet összefüggései is bizonyítják a maguk analóg eseteivel. A két szarvasjelenet összefüggése nyilvánvaló. A virágszimbólumok változása mutatja, hogy az alsó ismétlődés a felsőnek mintegy beteljesedése. Ugyanezt látjuk az első és a harmadik mező képeinek esetében is. A kacsos ágak helyén szőlőfürtös ágak, a mókus helyén bagoly.¹⁴³ A pipaszár itt bemutatott motívuma tehát ugyanúgy értelmezendő, mint az erdélyi regösének kezdő képe: *nyulak, rókák játszadoznak*. — A tárgy lelőhelyét ez esetben sem árulja el MALONYAY.

Vajon az ábrázolások stílusából milyen következtetést vonhatunk azok keletkezésének korára? Nem az egyes darabok készítésének ideje érdekel most, hiszen azt a legtöbb esetben évszámmal is meghatározta készítője, hanem a

¹⁴³ A bagoly, a „halálmadár”, a népművészetben is a halál szimbóluma, de szerelmi témákkal kapcsolatban jelenik meg, virágok közt. Vö. i. m. III. k. (124), (127), (128), (129), (287) képek. A szerelem és a halál témáját a magyar népköltészet is gyakran összekapcsolja. Erről bővebben egy Ady-költészetének népi elemeiről készülő tanulmányban írok.

népművészeti ábrázolás hagyományának kora. Az 1. és a 2. kép esetében látuk, hogy azok esetleg a regösének hasonlatának múlt században keletkezett „illusztrációi” is lehetnek. A nyúl és róka azonban a XVIII. század óta már csak a farkát mutogatja a regösénekekben a dunántúli tájakon, a 3. és 4. képen látható ábrázolások tehát nem lehetnek későbbiek a XVIII. századnál. Alsó korhatárakat már bajosabb megállapítani.

Az állatoknak emberi szerepben való megjelenítését esetleg a tücsöklakodalom néven ismert tréfás dalszövegek, vagy a vadász temetését ábrázoló szatirikus képek hatásának tulajdoníthatnánk, de a róka és a nyúl egyikükben sem kerül ilyen formában egymás mellé. A tücsöklakodalom ismert variánsaiban a nyúl soha sem fordul elő, s a róka is csak ritkán.¹⁴⁴ A két palócföldi variáns, melyekben a róka dudás akar lenni, a földrajzi távolság miatt sem jöhet számításba a dunántúli pipaszár díszítményeinek megfejtésekor. Nem gondolhatunk arra sem, hogy a pipaszárt Palócföldről származtassuk, díszítményeinek stílusa és motívumai (a szarvasok és a bagoly) ugyanis jellegzetesen dunántúliak. — A vadász temetésének magyar népi ábrázolásain együtt szerepelnek ugyan a róka és a nyulak, csak hogy az előbbi a pap vagy kántor, kezében énekeskönyvvel, az utóbbiak a ministránsok gyertyákkal.¹⁴⁵ Valamennyien a vadással vannak dialektikus ellentétben, nem egymással, mint a pipaszáron, ahol a róka itatja és mulattatja a nyulat, hogy elaltassa gyanakvását. A róka és a nyúl antropomorf beállítása ezek szerint nem származtatható a vadász temetésének ábrázolásai-ból sem.

Az obiugor frátriák fent ismertetett eredetmondájában Nyúl-asszony és Róka-asszony is embermódra élnek és mozognak, de ettől a mondától olyan nagy időköz választja el a magyar ábrázolásokat, hogy a kettő között bajos történeti összefüggést feltételezni. Az obiugor monda állathőseinek emberi viselkedése a finnugor eredetű antropomorf bálványszellemek és a szibériai eredetű zoomorf totemek asszimilációjából származtatható,¹⁴⁶ a dunántúli pipaszár díszítménye viszont a La Fontaine mesék és illusztrációk hatása nyomán keletkezett karikatúrának tekinthető.¹⁴⁷ A középkori címerképek állatalakjai közül — tudomásom szerint — csak a kardot tartó oroszlán viselkedik embermódra, ez pedig nem jöhet számításba a mi esetünkben.

A nyulat kergető vagy szaggató róka naturális ábrázolása már több sikerrel nyomozható a magyar nemesesaládok címerei között. Ebben a környezetben természetesen nem várhatjuk a motívum eredeti formában való jelentkezését. Hothvafői Tamás 1415-ből származó címerén (5. kép) például egy arany párdúc szaggat egy sűrű nyulat.¹⁴⁸ A nyúl vére nagy cseppekben hull. A párdúc török

¹⁴⁴ BERZE NAGY János: *Magyar népmesetípusok*. Pécs 1957. c. műve I. k. 163—165. l.: 131.* *A légy lakodalma* cím alatt ismerteti a tücsöklakodalom magyar variánsait.

¹⁴⁵ SOLYMOSSY Sándor: *A vadász temetése*. Ethn. XXVI. (1915): 232—255. l.

¹⁴⁶ Vö. STEINITZ, Wg.: *Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien*. Ethnos III. (1938) és HAEKEL i. h. 113—122. l. Embertestű és állatfejű szellemábrázolások a karjalai sziklarajzokon és a permi régiségek közt is előfordulnak.

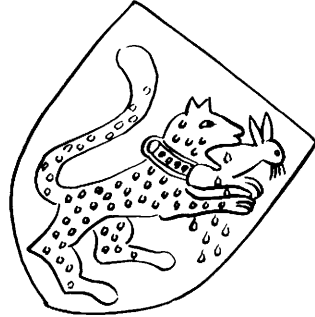
¹⁴⁷ Hyen karrikatúra jellegű állatjelenetek, úgylátszik, már a múlt század elején divatban voltak a magyar vidéki nemesség körében. Birtokomban van egy (dédapám, Lükő Sándor készítette) miniatűr tusrajz, mely a libáknak bibliát magyarázó rókát ábrázolja. A róka két lábán áll, akárcsak a dunántúli pipaszáron.

¹⁴⁸ SZILÁGYI Sándor: *A magyar nemzet története* III. (1895) 524. l. utáni színes tb. — Vö. a Hettyey család címerével (1415), FEJÉRPATAKY: *Magyar címeres emlékek*. Bp. 1902. 2. füzet 17—18. l. és színes melléklet.

eredetű neve, *kaplony*, honfoglalás előtti jövevény nyelvünkben és totemisztikus jellegű személynévként maradt fenn az emléke.¹⁴⁹ Könnyen lehetséges, hogy a párduc a török totemállatok és nevek divatjának korában, a honfoglalás előtti századokban lépett a róka helyébe. Bizonyítani viszont bajos volna ezt a feltevést. Mindenesetre érdemes volna ebből a szempontból átvizsgálni a magyar és kelet-európai címerképeket és áttanulmányozni a török népek totemisztikus mondáit is.

A nyúl és a róka-együttes naturalisztikus ábrázolása megtalálható a permi művészet emlékei között is. E művészet virágzása korában (V—IX. század) Perm vidéke részben vogul lakosságú volt,¹⁵⁰ s a magyarság is kapcsolatban állt a permi kereskedőkkel.¹⁵¹ A régi permi művészet emlékei közül két ezüstlemeznek az ábrázolását mutatom be. A 6. képen látható függő dísz a Pecsora forrásvidékén, az unyai barlangban végzett ásatás során került elő. Átmérője 48 mm. KANYIVEC V. I., az ásatásról írt beszámolójában, így ismerteti a lemez ábrázolását:¹⁵² „A minta préselt, tárgya kultikus. A központi helyet egy antropomorfi istenség fejének képe foglalja el. Rajta háromágú korona. Az egész kompozíciót alul egy pikkelyes tobzoska, mellette sárkányszerű, jávorszarvas-fejű lények fogják körül. Ezeken belül különböző állatképek és állatfejek láthatók, mégpedig jávorszarvas, róka, nyúl és coboly (?).” (A cobolyt KANYIVEC kérdőjelezi meg.) A magam részéről valószínűnek tartom, hogy a jávorszarvas-fejek az áldozati állatok fejei, a nyúl és a rókák viszont az obiugor frátriák totemjei. Ez utóbbiak ugyanis soha sem voltak áldozat tárgyai, csak a bőrük, itt azonban eleven állapotban, mozgás közben vannak ábrázolva. — KANYIVEC szerint az unyai lemeztől alig eltérő ábrázolások láthatók egy bronzlemezen is, mely a Viesegda felső folyása mellékén került elő.¹⁵³

A 7. képen az előbbihez hasonló stílusban kidolgozott permi ezüstlemez ábrázolásait mutatom be.¹⁵⁴ ZÉLÉNINE szerint egy lovas vadász látható rajtuk, kezében sólyommal, s körülötte vadállatokkal. ZÉLÉNINE valószínűnek tartja, hogy az ábrázolás mágikus céllal készült. A vadakat ZÉLÉNINE nem határozta meg közelebbről, de magunk is könnyen megállapíthatjuk, hogy a ló előtt futó hosszúfarkú állat a róka, a ló mellett futó hosszúfűlű állat viszont a nyúl. A nyúl után szaladó négy lábú alighanem kutya. Két sólyom is látható a képen. Az egyik egy fa ágán ül, a másik viszont éppen lecsap a nyúlra. A vadász feltartott bal kezében a sólyom ülőjét tartja magasra, hogy visszahívja madarát a zsákmány elejtése után. — A mi számunkra különleges jelentősége van ennek a képnek,

5. kép.
Hothvafői Tamás címere. 1415

¹⁴⁹ GOMBOCZ Zoltán: *Árpádkori török személyneveink*. MNy. X. (1914)

¹⁵⁰ HAJDÚ Péter: *Finnugor népek és nyelvek*. Bp. 1962. 156—158. l.

¹⁵¹ LIGETI Lajos: *A magyarság őstörténete*. Bp. 1943.

¹⁵² KANYIVEC, V. I. *Pervûie rezultatü raskopok v unyinszkoy pescsere*. — Materialü po arheologii evropejszkogo szevero-vozstoka. I. Szüktüvkar 1962. 117—118. l. — Ezúton köszönöm meg GULYA Jánosnak, hogy felhívta figyelmemet a leltre és kezembe adta KANYIVEC munkáját.

¹⁵³ I. h. 118. l. SZIDOROVA A. Sz. nyomán.

¹⁵⁴ ZÉLÉNINE, D.: *Le culte des idoles en Sibirie*. Paris 1952. 71. l. 29. kép.

mert alighanem a rókavadászaton levő Világügyelő Férfi emléke lappang mögötte. A sólyom későbbi járulékos elem lehet. A lovas együtt nyargal a nyúllal és tulajdonképpen a rókát üldözi.

Ezek a leletek azt bizonyítják, hogy a róka és nyúl-együttes már a magyar honfoglalást megelőző századokban fontos szerepet játszott a rokonnépek mítoszában. Így megerősíti rituális szövegeink eredetiségére vonatkozó feltevésünket. A permi és a magyar ábrázolások természetes fogalmazása azonban aligha

6. kép. Az unyai ezüstlemez

7. kép. Permi ezüstlemez

tekinthető közös eredetűnek. A dunántúli mángorló nyulat kergető rókái a magyar rituális szövegek szimbolumának képzőművészeti vetületei, illetve annak újabb másolatai.

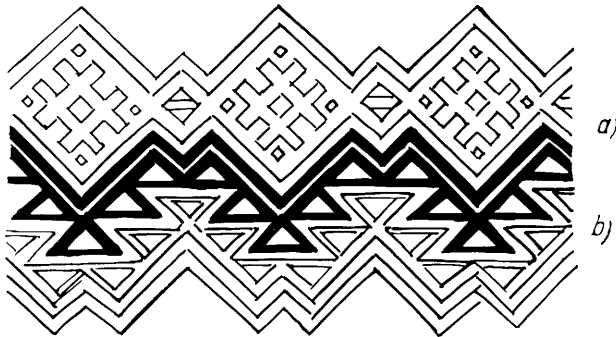
Az ubiugor fratriák totemjeinek más emlékei is vannak a rokonnépek művészetében. Láttuk, hogy nyelvrokonaink a róka nyomán keresik a menyaszszonyt, lakodalmi szokásaik keretében. Nem véletlen hát, hogy a róka nyomát (*oxsarpāt*) megtaláljuk egy gazdagon hímzett vogul női ing díszítményei között is.¹⁵⁵ Az ing ujján két motívumsor váltakozik, piros és kék fonállal hímézve. Egyik, a *róka nyoma*, sarkára állított négyzetekből áll, amelyekben az egyik legáltalánosabb textilmotívum látható: két párhuzamos pálcika, s rajta keresztben két másik hasonló. A 8. képen a)-val jelöltem ezt a motívumsort. A *róka nyomát* az ing ujján, mindkét oldalról egy másik motívum kíséri, a *Pelimka folyó ágya* (*Pälam βētšarkal*). Ezt a 8. képen csak a *rókanyom* egyik oldalán rajzoltam ki és b)-vel jelöltem. A *Pelimka* két partja különböző színnel van kivarrva. A finnugor népek körében közismert zezugos *folyóvíz* motívum¹⁵⁶ itt egy szokatlan és igen szép variációban jelentkezik. A keleti szőnyegmintákról származó fogazás a

¹⁵⁵ VAHTER, Tyyni: *Obinugrilaisten kansojen koristekuosit*. (Ornamentik der Obugrier Helsinki 1953. Société Finno-Ougrienne. Travaux Ethnographiques IX. 35. tb. 2. sz. A minta neve a 142. lapon.

¹⁵⁶ Pl. mordvin hímzés minta: *tšudetks* 'Bächlein' — HEIKEL: *Mordvalaisten pukuja ja kuoseja*. (Trachten und Muster der Mordwinen). Helsingfors 1898. SFOu. Travaux Ethnogr. I. 43. l. 24. sz. — vagy egy mari (cseremiszi) népdalban: *Šömlö-šam kudžran tužžeret mšialžm-at* 'Hetvenhét vízfolyásos inget vettem föl'. — LACH, Robert: *Gesänge russischer Kriegsgefangener I. Fgr. Völker*. 3. Tschereim. Gesänge. Wien—Leipzig 1929. 103. l. 55. sz. — A magyarságnál általánosan, az ubiugoroknál csak a *Pelimka ágya* néven ismert, itt bemutatott esipkézett variánsa vö. VAHTER vogul adataival, mind a Konda felső folyása mellékéről: 12/2, 35/1, 36/1, 38/1, 65/1, 66/2.

folyóvíz szeszélyes kanyarulatait varázsolja elénk, míg az erősebb vonalakkal szegett nagyobb hajlatok a folyó alsó teraszát juttatják eszünkbe, melyet csak áradáskor önt el a víz. A róka nyoma tehát két folyó között a hegyháton húzódik.

A Kondai voguloknál, úgylátszik közismert volt ez a *rókanyom*-motívum, mert egy tőlük származó kötött kesztyűnek is ez a díszítménye.¹⁵⁷ A kesztyűn keretezés nélkül vannak egymás mellé rakva a dőlt kettős kereszték. Emlékezünk az osztyák hősénekre, melyben a bagoly képében megjelenő lány bagolybőr kesztyűt dob le a hősnek, ezzel adja jelét hajlandóságának. Lehet, hogy a rókanyomos kesztyű is ilyen célra készült eredetileg. — Az obiugorok más vidékein más

8. kép. Vogul női ingujj-hímzés mintája. Kondai

néven ismeretes ez a motívum, akárcsak Kelet-Európa más népeinél. A karjalai finneknél azonban egy közeli variánsának *róka farka (revonneiä)* a neve.¹⁵⁸ Ennek egyelőre nem tulajdoníthatunk történeti jelentőséget, de a további kutatás során esetleg felhasználhatjuk ezt az adatot is.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a kondai *rókanyom* motívumot a magyar *macskatalp* motívummal hozzuk kapcsolatba. Ennek archaikus formáit a gyimesi és a bukovinai eredetű székely telepések régies, *fonaján varrott*, vagy *szedett* hímzései között találjuk meg. Ezek a kondai motívum egyik felével azonosak, lásd a 9. képen.¹⁵⁹ Az *a)* motívum nevét sajnos nem jegyezte fel a gyűjtő, a *b)* motívumnak pedig újabb technikai kivitele és tarka színezése alapján új nevet adtak (*tyűkbőrös*). De a dévai (Hunyad m.) székelyektől származó adatok alapján megállapítható, hogy ez a *macskatalpas* minta eredeti formája. A dévai „csángók” ugyanis a XVIII. század végén az osztrák gyarmatosítás elől Moldvába menekült, majd onnan Bukovinába, s onnan ismét Dévára telepített csíki székelyek leszármazottai, a gyimesi „csángók” pedig szintén a csíki székelyek közül váltak ki a XVIII—XIX. század fordulóján, amikor végleg megtelepedtek az addig csak nyáron lakott hegyi legelők közelében.

SZABÓ Imre, aki sokat foglalkozott a dévai csángókkal, 1903-ban közölte egy „másodgyes”-nek nevezett szöttes kendőjük mintáját.¹⁶⁰ Ezen, piros és

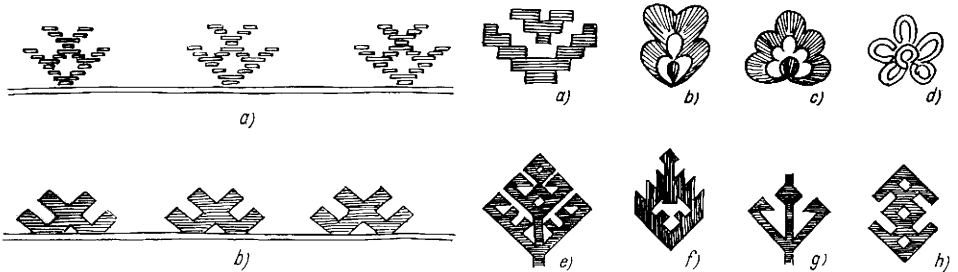
¹⁵⁷ VAHTER i. m. 156. tb. 2. sz. neve a 198. lapon.

¹⁵⁸ SCHWINDT, Theodor: *Suomalaisia koristeita. I. Ompelukoristeita ja kuoseja.* (Finische Ornamente. I. Stickornamente und Muster.) Helsingfors 1895. — 88. sz.

¹⁵⁹ A 9a jelzésű gyimesi hímzés-minta a budapesti Néprajzi Múzeum 95.301. sz. női ingé- nek ujjáról, a 9b egy a szerző által 1942-ben Gyimesközéplekon gyűjtött minta.

¹⁶⁰ NÉ IV. (1903) 217. I. és XXIV. tb.

kék csikokból álló „borozdák” közt egy sor „dió”, két szélről pedig egy sor „macskaláb” látható. Mindezek szexuális vonatkozású szimbólumok.¹⁶¹ A másod-egyes minta *macskaláb* nevű motívumát a 10a képen mutatom be. — Néhány évvel később ugyancsak SZABÓ Imre azt írja, hogy a „macskaláb” nevű szövés és hímzésmintán női ingujjakon és ingnyakán is előfordul, azonfelül nagyobb felületű minták (párnák és törülközők) „mesterkéje”, szegődísze.¹⁶² A mintát itt nem

9. kép. Székely női ingujjak hímzései.
Gyimesközépplok

10. kép. A magyar *macskatalp* (a—d) és az obiugor *medvetalp* (e—h) motívumok variánsai

mutatja be, de ismerve a bukovinai és a gyimesi székelyek ingnyakhímceit nem lehet kétséges, hogy az nem a 10a, hanem a 9a formájában volt kivarrva.

A *macska lába* különben közismert szimbóluma az erdélyi és a moldvai magyar népköltészetnek. Az alábbi táncdal variánsai a múlt század közepe óta gyakran szerepelnek a gyűjtésekben:¹⁶³

26. Macskácskának tarka lába,
Azon megyünk Móduvába.
Onnan hozunk oláh fátát,
Kivel járjuk a zasukátát.

Tehát a székelyek is lányért (*fáta*) mennek a *macska lábán*, mint nyelvrokonaink a *róka nyomán* és mindjárt el is járják vele a menyasszony-táncot (*zszakata*: román tánc).

A *macskatalp* a századforduló táján igen kedvelt motívuma a magyar népművészetnek. Nem csak a legarchaikusabb székely hímzéseken találjuk meg, hanem az alföldi szűcshímzéseken, sőt a legújabbkori kaloesai hímzéseken is.¹⁶⁴ A 10a—d. képeken bemutatom néhány variánsát.¹⁶⁵ Megfigyelhetjük rajta a

¹⁶¹ A *barázdát* vö. a *szántás* szimbolikus jelentésével Lükő Gábor: *A magyar lélek formái*, Bp. 1942. 111—114. l. a diót uo. 128—130, 132. l.

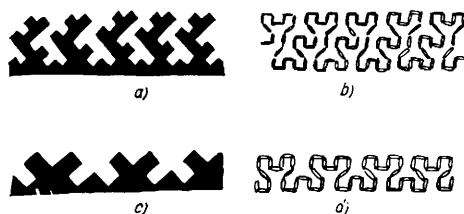
¹⁶² NÉ X. (1909): 188. l.

¹⁶³ Az itt közölt szöveg dévai csángó (székely), SZABÓ Imre gyűjtése NÉ VI. (1905): 22. Udvarhelyi székely variánsa a múlt század közepéről KRIZA János: *Vadrózsák*. Bp. 1956. I. 223. stb.

¹⁶⁴ Homokmégy, NOVÁK József közlése — NÉ X. (1909) 164. l. XIV. ábra. III. sz. és 165 l. szöveg.

¹⁶⁵ Forrásaim: 9/a: székely szötteshím, Déva Hunyad m., SZABÓ Imre gyűjt. (vö 183. jegyz.), — 9/b—c: nagykunsági szűcshímzés, DOROGI Márton: *A kunsági kisbunda*, Szolnok 1962. A Damjanich János Múzeum Közleményei 8—9 sz. I. tb. 13 és 15. sz. — 9/d: keposvári hímestojáson, MALONYAY i. m. III. k. 253—255. l. (325) kép, I. sor első.

geometrikus és a növényi formák rokonságát és mindegyiken a macska ujjainak a nyomát. Nyilvánvaló, hogy a növényi stilizálás az újabb magyar fejlődés eredménye. A magyar formákkal párhuzamosan bemutatom a 10e—h. képeken az obiugor hímzések medvetalp motívumának néhány jellemző variánsát is.¹⁶⁶ A 10e variáns megfelel a magyar 10a és 9a formáknak, a 10 h pedig a magyar 9a megkettőzése, de fordított helyzetben, mint a kondai rókanyomon. — Mivel a

11. kép. A vogul róka-könyöke (a) és nyúl-füle (c) motívumok és székely variánsaik (b, d)

medve és a róka a por frátria révén közeli rokonságban vannak az obiugor mitológiában, feltehető, hogy a rókanyom motívum eredeti formája szintén a 9a-hoz lehetett hasonló, s ennek megkettőzése következtében nyerte el mai formáját.

A rókáról neveznek a vogulok egy másik népművészeti motívumot is, a *róka könyöké-t* (*oxsar konloftl*). Ezt a 11a képen mutatom be. Csak az északi voguloknál fordul elő, mégpedig különféle tárgyakon: dobozon, bölesőn, tarisznyán, kesztyűn.¹⁶⁷ Gyakran együtt jár a *nyúl füle* nevű motívummal (*sofbrpal*), mely egyszerű v-alakú idomok sorából áll.¹⁶⁸ Teljes alakjában sem a rókát, sem a nyulat nem alkalmazza az obiugor népművészet.

A vogul róka könyökéhez hasonló motívumot magyar hímzéseken is találhatunk. 1942-ben Gyimesközéplokon (Csík m.) láttam egy székely női ingen a 11b képen bemutatott mintát. Úgynevezett *keccerjáró* öltéssel varrták ki, mely a finnugor népeknél általában kedvelt volt az elmúlt századokban. De a motívum neve nem egyezik a vogulokéval. A székelyek *ökörhugy*-nak nevezik. A motívum eredeti ugor neve átalakult formában és megváltozott jelentésben maradt fenn napjainkig a magyar nyelvterületen. A *róka* nevét egy közkedvelt női név, *Kata* váltotta fel, a *Kata-könyöke* név pedig a vogul motívumhoz hasonló alakú ételekre ment át. Erdélyben és Tiszántúl a juh lábát nevezték így, gulyáslevesben megfőzve¹⁶⁹ Dunántúl viszont egy könyök-, vagy patkóalakú süteményt, mely

¹⁶⁶ VAHTER T. i. m. nyomán 9/e : 66/4, — 9/f, g: 29. l. 22 és 21 sz., — 9/h: 156/7.

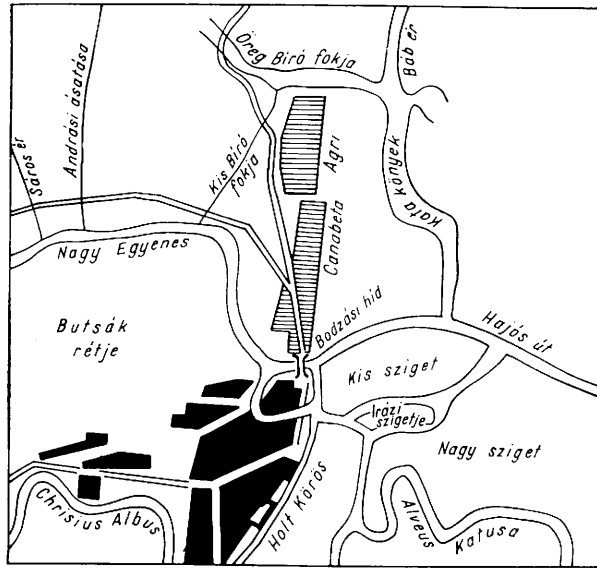
¹⁶⁷ VAHTER T. i. m.-ben : 153/8 posztókesztyű díszítményeinek 3. sora (vö. 197. l.) — 160/5 szarvasbőr tarisznya díszítményeinek legfelső sora (vö. 199—200. l. : *mäh oxsar konloftl*: a róka kiskönyöke) — 185/2 : nyírfakéregdoboz díszítménye (vö. 209. l. — u. itt tévesen a 185/4 és 5-t is *róka könyökének* nevezi, pedig azok mintája nem egyezik az előbbivel, hanem a „rénszarvasagancsok sorozatá”-nak nevezett 185/3-mal azonos. (A 190. lapon csak a 185/2-t és 4-et mondja *róka-könyökének*, a 4-et mint említettem helytelenül.) — 194/1 : nyírfakéregből készült böleső díszítménye (vö. 213. l.).

¹⁶⁸ Az előbbi posztókesztyűn (153/8) és bölesőn (194/1).

¹⁶⁹ Tiszántúli adatok: 1. Debrecen, ECSEDI István közl. (Déri Múzeum Évkönyve 1934. 234. l.) — 2. K. TÓT, tiszántúli származású öreg juhász Pálmonostorán (BALÁZS Gusztáv szóbeli közlése Kiskunfélegyházán). — 3. Szeged, BÁLINT Sándor: *Szegedi szótár* (1937). I. k. 701. l. Erdélyi adat Udvarhely megyéből, TÓFALVI Sándor Bp. 1964. II. 16. kelt levele, melyben a tárgyra vonatkozó kérdésemre válaszol.

kenyértésztából készült.¹⁷⁰ Újabban megváltozott a név jelentése és a magyar nyelvterület nagyrészen a disznó vakbelébe töltött disznósajtot nevezik *Kata-könyökének*.¹⁷¹ Az általam ismert legkorábbi adat egy múlt század elejéről származó térképen található az Országos Levéltárban.¹⁷² A Fehérkörös egyik *fok*-át nevezték akkoriban *Kata-könyök*-nek, Gyulavári felett. A térkép minket érdeklő

12. kép. A Kata könyök nevű ér Gyulavári felett. XIX. század eleje

részletét a 12. képen mutatom be. A Hajósút és az Öregbiró fokja között látható a *Kata könyök* jellegzetes görbületével.

Hogy a *Kata könyöke* nevű ételekben valóban a vogul *róka könyöke* nevű motívum rokonát kell látnunk, azt a vizuális formák és a szokatlan névadás egyezése mellett azok a rituális énekszövegek is bizonyítják, melyekben a variánsok hol *rókat*, hol meg *Katát* említnek. Az a lakodalmas ritusból kiszakadt dunántúli gyermekjátékdal, melynek szövegét a 14. szám alatt mutattam be, a *rókat* hívja táncba. Székelyföld variánsa viszont már a múlt század közepén *Katát* hívogatja:¹⁷³

¹⁷⁰ SZINNYEI József: *Magyar Tájszótárának adatai*: 1. Sopron m. 2. Komárom m. 3. Kiskunhalas (valószínűleg dunántúli telepeseiktől. LG.)

¹⁷¹ *Békés megyéből*: Gyula, saját gyűjtésem 1953, — Nagykanarás (itt magát a belet nevezik így, megtöltetlenül) dr. SZABÓ Erzsébet közlése nyomán GRYNÆUS Tamás értesítése. — *Bács-Kiskun m.*: Pálmonostora, BALÁZS Gusztáv szóbeli közlése — *Baranya m.*: Ormányság (csak 60 éven aluliak ismerik) és Hegyhát vidéke, ZENTAI János közlése. — *Gömör megye*: Méhi (a Bács-Kiskun megyei Garára települtek közlése alapján) ADORJÁN Imre értesítése. — *Bukovina*: Hadikfalva (Gara, ADORJÁN I.).

¹⁷² D. 10. No. 50. számú térkép.

¹⁷³ KRIZA János: *Vadrózsák*. Bp. 1956. I. k. 170. l. 104. sz.

27. Jere velem, kéncsös Katám,
Kéncsös Kolozsvárra.
Nem mehetök, vitéz uram,
Lovam lába sánta.

Patkoltatom paripámat,
Mönyök nászba rajta.
Tíz ujjomba aranygyűrű,
Aranvári Gyurka.

A székelyeknél párosító énekként élt ez a szöveg, a Fehér Nyikó mellékén, Udvarhely megyében. Első és 4—6. strófáját elhagytam, mert nem mondanak számunkra semmit, csupán annyit árulnak el, hogy *Kata* és *Gyurka* nem az összepárosított leány és legény alkalmilag változó neve, hanem állandó szereplője a szövegnek, a többi strófában ugyanis más szereplők is vannak, akiknek nevét nem kötik meg alliterációk és rímek, mint *Katát* és *Gyurkát*. Azok cserélhetők, ezek nem.

Ezek ismeretében alig kételkedhetünk benne, hogy a magyar népművészetben szintén megvolt a *róka könyöke* nevű motívum és annak formája nem különbözött a vogulokétól.

A magyar népművészetben ezek szerint kétféle emléke élt az ugorkori róka és nyúl totemeknek. Az egyik közvetlen, ugor eredetű ábrázolás (a *macskatalp* és a *Kata-könyöke*), a másik a magyar rituális költészetben fennmaradt ugorkori szimbólumok újkori ábrázolása (a *nyulat kergető rókák* és a *tyúkot zsákmányoló róka*). A képzőművészet síkján örökölt motívumokkal kapcsolatban megállapítottuk az ábrázolások tartalmának és megformálásának azonosságát. Most még szólnunk kell néhány szót az ábrázolások technikájáról és stílusáról is.

A *róka nyoma* motívum az obiugoroknál egy hímzett ingről és egy kötött kesztyűről ismeretes. A túvel való kötés ismerete nem lehet régi az obiugoroknál, de feltehető, hogy a mintát bőrből vagy posztóból szabott és applikációval díszített kesztyűkről másolták le. Ilyen kesztyűket szép számmal találunk VAHTER T. gyűjteményében.¹⁷⁴ A hímzett ing díszítménye ugyanolyan technikával készült, mint a székely ingek megfelelő motívumai, a textúra szálaira 45°-ban hajló körvonalakkal, de a szálak mentén haladó párhuzamos öltésekkel.

Ezt a hímzésttechnikát sokan a szövés utánzatának tekintik s a díszítmények geometrikus formáit a szöttesdíszekéből származtatják.¹⁷⁵ Egyes elszigetelt esetekben valóban megállapítható a szövött minták áttétele hímzésbe, de ezek az újkori példák nem jogosíthatnak fel arra, hogy a szövés és hímzés technikájának többezeréves történetét az általános fejlődéstől eltérően képzeljük el. Köztudomású, hogy minden gépesített, mechanizált munka a fejlődés újabb korszakának eredménye és a korábbi kézierővel végzett munka egyszerűsítése és gyorsítása útján vált lehetővé. Ez alól a szabály alól a textilmunka sem kivétel. A művészi minták szövése a korábbi hímvarrás gépiesítésének tekintendő. Az általános fejlődéstől eltérő esetek bizonyára a helyi és általános adottságok rendkívüli kombinációjában lelik magyarázatukat.

A geometrikus stilizálás az őskor művészetének általános sajátása és ha feltételezzük is, hogy az őskori kerámián a textilminták hatására jelenik meg,

¹⁷⁴ I. m. 152/1—9.

¹⁷⁵ PL. VISKI Károly a magyar népművészet monografikus ismertetésében, *A Magyarság Néprajza* II. k. 320. és 324. l.

az őskori textilián semmi esetre sem tulajdoníthatjuk fejlett szövés-technika eredményének. Bizonyos, hogy a vászonszövés kezdetben a sima textúra előállítására szorítkozott, s a vászonra csak a ruha kiszabása után varrták rá a mintát. Az obiugorok és a volgai finnek a legújabb korig nem készítettek szöttes díszeket, hímzőművészetük viszont igen fejlett és gazdag.

A hímzett mintáknak szövással való előállítására magasabb műveltségű népeknél már évezredekkel ezelőtt megkezdődött. A keleti nagy kultúrák területén a bonyolult vonalrendszerű naturális ábrázolások szövéstechnikai megoldása is sikerrel járt. Ezek a keleti szöttesek nagy hatással voltak Európa középkori szövő és hímző-iparára is. Egyes motívumaik az obiugorokhoz is eljutottak, de hatásuk igen csekélynek mondható.¹⁷⁶ A finnugor népek hímzéseinek egyező emlékanyaga nem vezethető vissza semmiféle szöttes munkára.

A finnugor hímzőművészet kérdéseiről bővebben írtam egy régebbi munkámban, összeállítva a rokonnépek munkáinak egyező technikai fogásait, motívumait és kompozícióit.¹⁷⁷ Megjegyzem, hogy munkám eredményeit nagyrésztben ma is helytállónak tartom és a szakterület sajnálatos elhanyagoltságának tulajdonítom az ellenkező vélemények kritikátlan érvényesülését. A finnugor népek hímzőművészete, ha nem is nyúlik vissza a finnugor őskorba, mint annak idején feltételeztem, mindenesetre igen nagy múltra tekint vissza és föltétlenül közös eredetű.¹⁷⁸

Az obiugor népművészet egyik legfeltűnőbb sajátága a minták reciprok jellege. A kép és a háttér ugyanazt a foltot mutatja, csak hogy fordított helyzetben. Ilyenek a 11/a képünkön látható *róka könyöke* és 11/c képünkön bemutatott *nyúl füle* motívumok. Ezek a minták a magyarságnál is előfordulnak, de az általam ismert variánsokban a pozitív kép nincs kitöltve, csupán kontúrjai vannak körülölelve (11/b, d). Ezt az öltésfajtát a gyimesi székelyek *keccerjáró*-nak nevezik, mert először úgy mennek végig a mintán, hogy minden második öltés kimarad, azután visszafordulva megöltik ezeket is. Ennek köszönhető, hogy a minta a vászon mindkét oldalán egyforma.

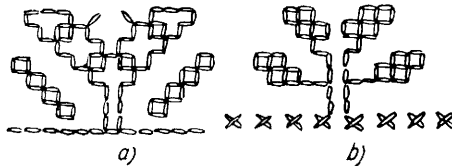
A gyimesi *keccerjáró* az úgynevezett Holbein-öltés egyik válfaja. A magyar nyelvterületen nagyon kevés emléke maradt fenn. Egy másik archaikus kultúrájú határszáron, Baranyában is dolgoztak vele (13/b kép). A finnugor népeknél majdnem mindenütt ismert volt. A finn kutatók szerint déli, arab eredetű és viszonylag későn, orosz közvetítéssel jutott el nyelvrokonainkhoz. E sorok írója a finnugor hímzések stílárís egyezései alapján nagyobb múltat tulajdonít ennek a technikának a finnugorság körében. Az orosz hímzéseken például nem találkozunk azokkal a kis latin kereszttekkel, melyek az ugor népek Holbein-öltéses hímzéseinek növény- és állat-ábrázolásaiban központi helyet foglalnak el és igen nagy művészi hatást fejtenek ki.

¹⁷⁶ Más véleményen van VAHTER T. i. m. 24. l., figyelmen kívül hagyva az egymástól távol élő finnugor népek hímzéseinek sokrétű összefüggéseit.

¹⁷⁷ Lükő Gábor: *A magyar hímzőművészet eredete és története*. NÉ XXXI. (1939): 14—35 és 310—354. l.

¹⁷⁸ Hogy a helytelenül interpretált, sőt nagyrészt publikálatlan archaikus magyar hímzések milyen lehetőséget rejtenek az összehasonlító kutatás számára, azt újabban IVANOV Sz. V. szovjet etnológusnak az obiugorok ornamentikájáról szóló tanulmányán (vö. 192. jegyzet) is lemérhetik azok, akik véletlenül ismerik a gyimesi és bukovinai székelyek („csángók”) *fonáján-varrott és szedés-mintáit*. — PALOTAY Gertrúdnak idézett munkámmal kapcsolatos — enyhén szólva szubjektív hangú — reflexióira (vö. NÉ XXXII. 1940 196.) sem a fasizmus, sem a személyi kultusz korában nem volt módom méltóképpen válaszolni és a nálunk annyira elhanyagolt összehasonlító módszert vita tárgyává tenni.

A 13. képen egy osztyák és egy magyar hímzés részleteit mutatom be. Ez utóbbi a baranyai Romonya községből származó, piros és kék fonállal kivarrott kendő egyik szegődíszé, s a *macskatalp* motívum növényi stilizálásának tekinthető.¹⁷⁹ Mindkét motívum központjában ott látható az említett latin-kereszt, szervezen beleépítve a naturális témába. Ilyen latin-keresztet az obiugor nyírfakéreg-ornamentikában is gyakran előfordulnak, hasonló helyzetben,¹⁸⁰ az ugor népek tehát egy tipikus ugor motívumot építettek bele a Holbein-öltés világába.

13. kép. Részletek egy osztyák (a) és egy magyar (b) hímzésről

Ez a kereszt ugyanis nem a kereszténység szimbóluma, hanem a *nap* archaikus, finnugor és szibériai ábrázolása.¹⁸¹

A reciprok minták a közép-ázsiai törökség szőnyegein is megtalálhatók, de rendszerint fejlett virágornamentikával társulva.¹⁸² Skandináviában viszont fantasztikus állatornamentikával párosulva jelentek meg a középkor végén. Ezekhez az obiugor ornamentikának nem sok köze lehet.¹⁸³ A vogul *nyúlfüle* motívum pontos formái megfelelője megtalálható a volgai finnek hímzésein¹⁸⁴ és a középázsiai törökök szőnyegein is,¹⁸⁵ de sajátos megnevezése nélkül. Nálunk magyaroknál sem ismeretes, eddigi értesüléseim szerint, ez a név, de nem hagyhatom említés nélkül, hogy a magyarságnál szélében ismeretes a nyúl tréfás megnevezéseként a *füles* név, a moldvai magyarság legarchaikusabb kultúrájú nyelvsgigetén, a Moldova torkolata környékén pedig nem is ismerik a *nyúl* nevet,

¹⁷⁹ A magyar kendő teljes képét NÉ. XXXI. 18. l. közöltem, az osztyák ing ujjának teljes szegődíszét uo. a 331. l. Mindkettőnek eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum — Néprajzi Múzeum gyűjteményében.

¹⁸⁰ SIRELIUS, U. T.: *Ostjakkien ja vogulien tuohi- ja taljakoristeita.* (Ornamente auf Birkenrinde und Fell bei den Ostjaken und Wogulen.) Helsingfors. 1904 — Société Finno-Ougrienne. Travaux Ethnographiques II. nyomán magyar párhuzamokkal bemutatam *A magyar lélek formái* 205. l. 114. ábra (4, 6).

¹⁸¹ Ilyen napábrázolások nagy számban láthatók a régi lapp samándobokon, MANKER E.: *Die lappische Zaubertrommel I—II.* Stockholm—Uppsala. 1938, 1950. című művében (pl. II. k. 333. l. 117. kép). Szibériai variánsait IVANOV, Sz. V.: *Materialü po izobrazitelnomu iskusztvu narodov Szibiri XIX—XX. v.* Moszkva—Leningrád 1954. című művében állította össze (a 102. l. 4. kép). Uő. a 100. lapon azt írja, hogy eredeti *nap* jelentése már csak a dolgánoknál él. VAHTER T. viszont egy vogul ing ujjának (67/1) kereszt alakját *kotal* 'nap' megnevezéssel közli (i. m. 42. és 156. l.).

¹⁸² Vö. ALMÁSY György: *A kara-kirgiziek ornamentikája.* NÉ. V. (1904) és u. az németül az Anzeiger der Ethnogr. Abt. des Ungarischen National-Museums. I. (1902). Véleménye szerint a szőnyegek reciprok mintái az applikáció technikájából folyó minták áttételei szövése (NÉ. V. 177. és 181. l.).

¹⁸³ Más véleményen van VAHTER T. (i. m. 92. l.).

¹⁸⁴ Pl. mordvinoknál HEIKEL i. m. LII. 3. — mariknál HEIKEL: *Stickmuster der Tschermissen.* Helsinki 1915, LIII. 7.

¹⁸⁵ ALMÁSY i. m. Anzeiger I. (1902) 150. l. 11/45 kép.

hanem csak ezen a tabu-jellegű néven emlegetik a nyulat (*fülesz*).¹⁸⁶ Ugyancsak a *nyúl füle* színbólyummal függhet össze, hogy az említett vidéken az öregek elbeszélése szerint, régebben úgy készítették a fekete báránybőr kucsmákat, hogy betűrt felső végüket a bárány fejébőrével fenekelték be, rajta hagyva a füleit.¹⁸⁷ — Az osztyákok *liba szárnyá*-nak nevezik a vogul *nyúl füle*-vel pontosan megegyező alakú motívumukat.¹⁸⁸ Ezt sem tekinthetjük véletlennek, tudva, hogy az obiugor *mosz-frátriának* a nyúl mellett a liba a másik szent állata.¹⁸⁹ A székely hímzések között is volt *szárnyas* mintájú, de ennek formáját sajnos nem ismerjük.¹⁹⁰ A székely húsvéti tojások *szárnyas* mintája viszont két-két szárnyal van ellátva mindkét oldalán, azért jobban hasonlít a mordvinok *szárnyas* ingváll-hímére, mint az osztyákok *liba-szárnyára*.¹⁹¹

A *vogul róka könyöké*-nek formai és nyelvi párhuzamait nem találtam meg a volgai rokonnépeknél csak a magyar néphagyományban.

Az obiugor ornamentikával, illetőleg annak etnikai és történeti kapcsolataival IVANOV Sz. V. foglalkozott legbehatóbban. IVANOV különböző típusokat állapított meg az obiugor ornamentikában és ezeket a régészeti anyag segítségével történetileg is meghatározta. A minket érdeklő motívumok típusa (ill. a mi nyelvhasználatunk szerint: stílusa) a bronzkor emléke, s annak idején nagyobb területen el volt terjedve, de elsősorban a finnugor népek körében volt ismeretes.¹⁹² Így a fenti magyar—obiugor összehasonlítások történeti szempontból is igazoltnak tekinthetők.

*

A magyar társadalom őstörténetének kérdéseit MOLNÁR Erik tette vizsgálat tárgyává¹⁹³ Az általa megrajzolt képet egészíti ki a néphagyomány itt bemutatott anyaga, az ugor exogám frátriák emlékeinek sorával.

MOLNÁR Erik valószínűnek tartja, hogy az ugor korban még a matriarchális rendszer volt érvényben. *Nyúlasszony* és *Rókaasszony* osztyák mondája megerősíti ezt a feltevést. A monda szerint a két frátria, a *mosz-nép* és a *por-nép* asszonyoktól származik. *Nyúlasszony* nemzetségét a lánya, *Nyúl-leány* (= *Moszasszony* viszi tovább. *Nyúl-fiú* elpusztul és mikor ismét megelevenedik, már medve alakjában lép elénk, tehát a *por-frátria* tagjaként. Ezek szerint csak a lányok követték anyjuk nemzetségi rendjét, a fiúk a másik frátria tagjai lettek. De nem mindjárt születésük után. *Nyúl-fiú*, neve után ítélve, a *mosz-frátria* tagja

¹⁸⁶ Saját gyűjtésem 1932/33-ból. vö. WICHMANN, Yrjö : *Wörterbuch des ungarischen moldauer nordesängö- und des hétfaluer Csángódialektes*. Helsinki 1936. — Lexica Societatis Fennougrica IV.

¹⁸⁷ Vö. LÜKŐ Gábor : *A moldvai magyarok hajviselete és fejrevalói*. NÉ. XXVII. (1935).

¹⁸⁸ Vö. SIRELIUS i. m. XXII/15 : *väsens pailan*.

¹⁸⁹ HAEKEL, i. h. 127. l.

¹⁹⁰ SIPOS Jánosné közli a hímzés nevét a hétfalusi csángóktól. — Erdély 1898 melléklete: Erdély Népei I. 22.

¹⁹¹ Vö. MALONYAY D. i. m. II. k. (XLIX) tb. 24 szám. — HEIKEL : *Trachten u. Muster d. Mordwinen* 42—43. l. 6. és 5 sz.

¹⁹² IVANOV, Sz. V.: *Materialü ornamenta k probleme kulturno-istoriceszkih szvazej hantov i manszi*. — Szovjetszkaja Etnografija 1952. No. 3. 85—99. l. — Az általa II. típusba sorolt motívumok között a 4. sz. a *nyúl füle*, a III. típusban soroltak közt 1. sz. a *róka nyoma*. A *róka könyöke*, mint ritkább minta, nem szerepel IVANOV típusainak reprezentáns motívumai között, de nyilvánvaló, hogy a II. típusoz tartozik. IVANOV a II. és a III. típust közeli rokonnak tartja egymással, és mindkettőt a bronzkorból datálja.

¹⁹³ MOLNÁR Erik : *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. 2. kiadás Bp. 1949.

volt, egészen eltűnése idejéig. Amikor ismét előkerül és mint medve jelenik meg, már házasember. Nyilvánvaló, hogy feleségének a frátriájába lépett át és annak nemzetségéhez költözött. (Ennek képes kifejezése az elmerülés a lápban.) Semmiképpen sem az apja után került a *por*-frátriába, hiszen az nem is szerepel a mondában. S ha minden fiúgyermek a másik frátia tagjának számítana, nem volna lehetséges az exogámia sem. Akkor a különnemű testvérek születésüktől fogva két különböző frátia tagjai volnának és házasságuknak nem volna akadálya.

Matriarchális rendszerre vall az is, hogy *Mosz-asszony* és *Por-asszony* maguk választják ki leendő férjüket, amikor annak kilótt nyilát felveszik. Ugyancsak a matriarchátus emlékei azok az idézett hősénekek is, melyekben a leány kesztyűt dob az általa kiválasztott vőlegénynek.

A matriarchális rendszer emléke még a honfoglaló magyarságnál is elevenen élt. Az Árpád-házi fejedelmek nem *Ügyektől*, hanem feleségétől, *Emesétől* származtatták magukat, akit a totemállat (turul) termékenyít meg álmában, akárcsak *Nyúl-leányt* a medve. De a magyar regös és lakodalmas énekekben és játékokban már semmi nyomát nem találjuk a matriarchátusnak. Igaz, hogy *Rókaasszony* is megette *Nyúl-asszonyt*, de a regösénekekben már kifejezetten a leányrabló legényt jellemzi a tyúküldöző róka hasonlata. A vadászjelenetek is a patriarchális rendszer emlékeinek tekinthetők, nálunk éppen úgy, mint az obiugoroknál. A leányrablás emlékei az obiugor hősénekekben gyakran előfordulnak, s a magyar hunmondákban is korai emléke maradt ránk. Amennyiben a *Világügyelő Férfi* lovas medvevadászata és a magyar lakodalmas énekekből származtatható gyermekdalok lovas nyúl-, ill. rókavadászata közös eredetűnek tekinthető, ezek alapján arra következtethetünk, hogy a patriarchális rendszer már az ugorok végén meghonosodott eleinknél. E tekintetben korai volna még a végső szót kimondani, amíg a magyar regösénekekben és párosítókbán, valamint a szomszéd népek hagyományaiban fennmaradt magyar emlékeanyag feldolgozását nem publikáltam. (Az obiugor jávoresillag-mítosz, az obiugor medvekultusz és az ómagyar hun-monda (csodaszarvas) emlékeiről van szó.)

Ezúttal elégedjünk meg annyival, hogy *rituális szövegeink tanulsága szerint a magyarok hajdan különös szerepet tulajdonítottak két állatnak, a nyúlnak és a rókának, a házasságok szerzésében és megtermékenyítésében. Ezzel párhuzamos hagyományt találtunk a középvolgai és az obmelléki rokonnépek lakodalmi rítusában is. A hagyomány forrását az obiugorok régi társadalmi rendszerében, ill. az exogám frátriák totemisztikus mítoszában találtuk meg.*

A magyar és az obiugor hagyományok összefüggéseit komplex vizsgálattal állapítottuk meg. A rituális játékok és énekek témája, valamint dramatikus és zenei feldolgozása, sőt népművészeti ábrázolása is azonosítható a rokonnépek folklójában. Ezek segítségével egy, az eddigieknél jóval nagyobb, összefüggő részletét ismerjük meg az ugor-, ill. az ómagyar kor társadalmi és művészeti életének és a magyar néphagyomány ugor eredetű rétegének.

Kiskunfélegyháza, 1964

LÜKŐ GÁBOR

Габор Люкэ :

СЛЕДЫ УГОРСКОЙ ТОТЕМИСТИЧЕСКОЙ ЭКЗОГАМИИ В ВЕНГЕРСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

(Резюме)

Старинный народный обычай, связанный с началом года, т. н. «регэлеш», сохранился до наших дней в разных периферийных областях территории распространения венгерского языка. Тексты песен, входящих в этот обычай, неполные, но без всякого сомнения можно установить, что по содержанию они принадлежат к колдовским текстам по созданию счастья. Тема текстов, обеспечивающих счастье в избрании супруга и в браке, весьма архаична. Она, как правило, описывает момент случки, при том применяет сравнения из животного мира и часто подстрекает парня похитить девушку или насиловать ее.

При сравнительных исследованиях не обнаружилось текстов такого варварского характера ни в славянских коледах, ни в румынских коллиндах.

В венгерских песнях «регэш» заяц и лисица играют чаще всего роль в чудотворном соединении пары. В текстах можно установить следующие типы:

1. Заяц и лисица играют. Следя за ними певцы «регэш» доходят до брачной ложи молодожен. — Трансильвания (текст 3.).

2. Парень должен гоняться за предназначенной ему девушкой, как лисица за курицей. — Область озера Балатон (текст 1.).

3. Парень и девушка должны «крутиться вместе», как заяц и лисица или как кошачьи хвост. — Комитаты Ваш и Зала (Западная Венгрия) — (текст 4.).

На основе географического распространения автор предполагает, что первоначальные песни «регэш» имели следующие типические характеристики:

а) Парня представляет лисица, девушку — заяц. Курица на месте зайца является вторичным, также как и хвост лисицы или зайца на месте самих животных.

в) Сцена с животными является символом. Сравнение — результат вырождения символа.

Автор считает, что символ заяц-лисица имеет тотемистическое происхождение и отождествляет его с тотемами экзогамских фратрий, сохранившихся до наших дней у обских угров. По мнению исследователей тотемистическая экзогамия у обских угров происходит от древнего сибирского охотничьего народа и принята ими в эпоху после разединения венгров (прим. 28). Известным тотемом фратрий *мош* и *пор* у обских угров является заяц или медведь. Основываясь на остякском сказании и происхождении племени (текст I — прим. 29), автор доказывает, что в фратрии *пор* лисица тоже встречается как тотем, на месте медведя.

Символ лисица-заяц встречается также и в венгерских свадебных песнях и играх (тексты 5—11) и в их пережитках в детском фольклоре (тексты 12—14). Тут вообще только один из животных сопровождает охотника. Охотнические сцены (происхождение животного, преследование его на коне, застрел, сдирание и использование кожи) символизируют моменты сексуальной жизни. В текстах детского фольклора непристойные сцены исчезают под символами, свадебные же тексты имеют, как правило, порнографический характер.

В шуточных праздничных песнях и драматических играх (текст II и прим. 49) обских угров находятся подобного рода символические охотнические сцены. В одной из них также играют роль тотемы двух фратрий. Заяц появляется в лице охотника и насилует медведя-самца (текст II). И в этом отношении текст похож на венгерскую свадебную песню и игру № 9 в которой лисица является в начале символом мужчины (делает дырку) а в последствии охотник насилует ее.

Автор доказывает наличие символа лисицы и в свадебных обычаях волжских финнов (мари, вотяки). Провожатые жениха находят путь к дому невесты «по следам лисицы» или преследуя ее (прим. 53 и 55). У вогулов, в мифах, относящихся к герою фратрии *мош*, к «смотрящему за миром мужу», сохранились следы от травли на коне с одной стороны (предметом охоты является медведь, тотем фратрии *пор*, см. 50), с другой же стороны следы от лисицы, ведущей к дому невесты. На месте лисицы здесь имеется шапка (прим. 59), но идол «смотрящего за миром мужа» носит также шапку в черной лисий мех (прим. 60—61). А. Регули нашел у вогул воспоминание об охоте за лисицей этого же мифологического персонажа (прим. 63).

На основе имеющихся редких данных кажется, что в венгерских свадебных текстах символы охота за зайцем и охота за лисией имеют различное географическое распространение. Охота за лисией известна вдоль Дуная, а за зайцем — в Трансильвании. Автор поднимает вопрос, не вызвано ли это явление разделением двух фратрий во время захвата Венгрии и не следует ли искать в названии, известном в X в., *белых и черных*

венгров турецкий вариант названия фратрий *мош* и *пор* (прим. 73). Он указывает на этимологическое родство названия фратрии *мош* с названием народов *манси* и *мадьяр* и ставит вопрос, не следует ли искать более близких связей между народностью остяк и фратрией *пор*. Об этом свидетельствовало бы интересное явление, приведенное на основе Полякова в труде Мункачи (прим. 65), т. е. что остяки воспитывают малолетнюю невесту своих сыновей, как обычно воспитывают маленьких лисиц. Это напоминает культ медведя у голдов и у айну и требует дальнейших исследований.

Автор изучает также и мелодии упомянутых венгерских текстов и приходит к заключению, что их можно считать угорского происхождения, так как их варианты известны у обских угров и даже слова этих последних имеют большей частью мифологический характер.

При анализе мелодий автор подчеркивает, что понятия современной музыки не подходят к анализу архаического материала. Он не согласен со взглядом предыдущих исследователей (прим. 108 и 109), по которому в угрофинской древности господствовала диатония, так как эти исследователи перенесли в древние времена самый распространенный в наши дни тип мелодии. Конечно, сегодня древние памятники являются редкостями, однако, сравнение традиций отдаленных друг от друга народов позволяет реконструировать общую музыкальную культуру древности.

Угрофинские народы сохранили следы двух древних звукорядов. Один — пентатония китайского типа с одинаково распределенными интервалами (A/I = №№ 7, 14, 19, 21, 25), другой — пентатония с непропорционально распределенными интервалами (B/I и IV = №№ 12, 13, 15—17, 20, 22). Первый — вероятно собственный угрофинцам (прим. 110), второй — вероятно результат древнего культурного влияния индонезийских племен (см. статьи автора под печатью: прим. 115 и 129). Эти гаммы не являются неполными, их интервалы другие, чем в диатонических гаммах. Об этом свидетельствуют также и особые имитации в отдельных мелодиях.

Исследователи также не узнали своеобразную структуру мелодий, которую также можно считать древней. Они подходили к ней с точки зрения настоящего строфического построения и нашли ее или нерегулярной (венгры) или же считали ее испорченным вариантом строфической формы (Вейсенен). Автор устанавливает наличие семи типов в угорских песнях (таблица на 613 стр). Неоднократное повторение первой или второй строки мелодии разделяет песню в части, соответствующие структуре содержания: ААА...В (мел. № 12) или АВВВ... (мел. №№ 14, 23) и подобные формы. Часть мелодий приняла в новейшее время разные строфические формы, но которые все восходят до этих свободных форм. (Автор намеревается опубликовать на другом месте каталог относящихся сюда угорских мелодий, с волжско-финскими параллелями.)

Варианты отдельных мелодий имеются не только у отдаленных родственных народов но и в традиции одного народа также, в разных звукорядах, с разными концовками и с разной структурой. Разные звукоряды и лады имеют, в вариантах отдельных мелодий, соотношение, приведенное в таблице на 607 стр. Отсутствующие в «неполных гаммах» ступени, или более правильно «хроматические ступени» архаических гамм наверно уже рано появились в архаических мелодиях под ассимиляторским влиянием вариантов в другой гамме или на другом ладе. Тем не менее, число не тронутых этим влиянием мелодий весьма большое. (Хроматические ступени означаются звездочкой над ними.)

Сходство по форме и по тематике между венгерскими мелодиями и мифологическими песнями обских угров, также как и ритуальными песнями волжских финнов подтверждает наше предположение об общем происхождении и древнем тотемистическом характере текстов и символов.

Изучение остатков этих символов в народном искусстве привело к таким же выводам. Мотиву «медвежья лапа» у обских угров (рис. 10. e—h) соответствует в венгерском народном искусстве мотив «кошкина лапа» (рис. 10/a—d). И в венгерской народной поэзии *кошка* является наследником *лисицы* (ср. тексты 1 и 26). Венгерская *кошкина лапа* вестна у вогул в симметрично дополненной форме под названием *лисий след* (рис. 8/a—b. русло реки Пелимка).

Заслуживает внимание и вогульский мотив «*лисий локоть*» (рис. 11/a), часто сопровождаемый мотивом «заячье ухо» (рис. 11/c). Секельские мотивы (рис. 11/b и d), приготовленные по древней технике вышивки (ср. рис. 13) подобны им, но называются иначе. Память же названия и формы мотива «лисий локоть» сохранились до наших дней в связи с отдельными венгерскими блюдами, часть которых вероятно относилась к ритуальным, праздничным случаям. Вдоль р. Тисса и в Трансильвании отваренная в целом нога овцы, вдоль Дуная подковообразный кулич называются «катын локоть». Любимое женское имя Катя местами вошло и в ритуальные песни и заменило *лисицу* (ср. трансильванскую песню № 27 о соединении парня и девушки с песней № 14 свадебного происхождения.)

Итак, в венгерском народном предании сохранились остатки изображений лисицы, присущих народному искусству обских угров. Эти формы, согласно древнему вкусу, принадлежат геометрическому стилю. В натуралистических венгерских изображениях автор нашел известный из песен «регэш» мотив *лисицы, похищающей курицу* (рис. 1 и 2) и *лисицы, преследующей зайца* (рис. 3). Он считает их новыми народными изображениями текстов ритуальных песен. Он не предполагает, что существует связь с подобного стиля изображениями пермского искусства, хотя и в них изображается игра мифических зайцев и лисиц (среди черепов пожертвованных оленей (рис. 6) и охота за лисицей «смотрящего за миром мужа» (рис. 7).

Результаты комплексного изучения венгерского народного предания позволяют предполагать, что во время захваты Родины (IX в.) венгры жили, в целом или большей частью, в системе двухраздельной экзогамии, подобной обским уграм, и что тотемы двух братрий были *заяц* и *лисица*. Из отдельных сказаний братрий обских угров (текст I) вырисовывается матриархальная система, однако у венгров не нашлось следов этой системы.

Gábor Lükő:

DENKMÄLER DER UGRISCHEN TOTEMISTISCHEN EXOGAMIE IN DER UNGARISCHEN FOLKLORE

(Auszug)

Der alte ungarische Volksbrauch vor Jahresbeginn, das „Regölés“ (Zauberhandlung mit Gesang), hat sich an Peripherien des ungarischen Sprachgebietes bis zu unseren Zeiten erhalten. Die Texte der *Regös*-Lieder sind heute schon mangelhaft. Doch läßt sich ihre glückzaubernde Tendenz ohne Zweifel bestimmen. Die Texte, die zur Sicherung des Glückes in der Heiratswahl und in der Ehe gevidmet, sind recht archaisch. Es wird gewöhnlich die obszöne Szene der Paarung beschrieben. Man bedient sich dabei verschiedener Analogien aus der Tierwelt und fordert den Burschen oft zur Entführung oder zur Notzucht auf.

Ähnliche barbarische Texte vermag die vergleichende Forschung weder in den Sammlungen der slawischen Koloden, noch der rumänischen Kolinden zu beweisen.

In den ungarischen *Regös*-Liedern treten oft die Hase und der Fuchs bei der Behexung der Paare auf. Diese Texte haben folgenden Typen:

1. Hasen und Füchse spielen. Auf deren Spuren gelangen die *Regös*-Burschen zum Ehebett der Jungvermählten. — Siebenbürgen. (Text 3)

2. Der Bursche soll das für ihn bestimmte Mädchen so jagen, wie der Fuchs das Huhn. — Balatongegend. (Text 1)

3. Der Bursche und das Mädchen sollen sich „zusammenzwirbeln“, wie der Schwanz der Hase, des Fuchses, oder des Kätzchens. — Kom. Vas und Zala. (Text 4.)

Verfasser vermutet auf Grund der geographischen Verbreitung, daß ursprünglich in den *Regös*-Liedern folgende Typenzeichen allgemein gewesen wären:

a) Vergegenwärtiger des Burschen ist der Fuchs, der des Mädchens die Hase. Das Huhn tritt sekundär, an Stelle der Hase, auf wie auch der Schwanz des Fuchses und der Hase an Stelle der Tiere.

b) Die Tierszene ist ein Symbol, die Analogie dessen Verblässung.

Verf. hält das Symbol der Hase und des Fuchses für ursprünglich totemistisch und identifiziert sie mit den Totems der bei den Obugriern bis zu den letzten Zeiten bestehenden exogamen Fratrien. Die totemistische Exogamie bei den Obugriern lassen die Forscher von einem sibirischen Jagdvolk aus der Urzeit abstammen und führen sie in die Zeit nach der Ausscheidung des Magyarentums zurück (Ann. 28). Die allgemein bekannten Totentiere der obugrischen Fratrien *moš* und *por* sind die Hase und der Bär. Verf. beweist auf Grund einer Ursprungssage der Ostjaken (Text I, Ann. 29), daß an Stelle des Bären auch der Fuchs als Totentier der Fratria *por* erscheint

Die Symbole Fuchs und Hase sind auch in den ungarischen Hochzeitsliedern und -spielen zu finden (Texte 5 — 11) sowie in deren weiterlebenden Denkmälern der Kinderfolklore (Texte 12—14). Hier spielt gewöhnlich nur das eine dieser Tiere in Gesellschaft des Jägers eine Rolle. Die Jagdszenen (das Suchen des Tieres, die Verfolgung zu Pferd, seine Erschießung, sein Schinden, die Verwendung seines Pelzes) symbolisieren die obszönen Szenen des Geschlechtslebens. In den Texten der Kinderfolklore werden die Obszönitäten vollkommen verdeckt, die Texte der Hochzeitslieder haben aber im allgemeinen pornographischen Charakter.

Ähnliche symbolische Jagdszenen finden wir auch in den scherzhaften Festgesängen und Schauspielen der Obugrier (Text II und Ann. 49). In einem kommen die Totems von zwei Fratrien vor.

Die Hase tritt im Gestalt des Jägers auf und tut dem Bären Gewalt an (Text II). Auch darin ähnelt dieser Text dem ungarischen Hochzeitsspiel Nr. 9, wo der Fuchs anfangs Symbol des Mannes ist (er gräbt ein Loch), später aber vergewaltigt ihn der Jäger.

Verf. weist das Symbol Fuchs auch in den Hochzeitsbräuchen der Wolgafinnen (Tschere-missen, Wotjaken). nach. Die Hochzeitsleute des Bräutigams gelangen „auf Spur des Fuchses“, oder den Fuchs verfolgend, zum Haus des Mädchens (Ann. 53 und 55). Bei den Wogulen finden wir das Andenken der Treibjagd auf Pferd im Mythos des Weltbeaufsichtigenden Mannes, des Heros' des *mos'*-Fratria (das Totem der *por*-Fratria, der Bär, ist Gegenstand der Jagd, vgl. Ann. 50) sowie des zum Haus der Braut führenden Fuchses. An Stelle des Fuchses ist hier von einer Mütze die Rede (Ann. 59), die Mütze des Götzbildes vom Weltbeaufsichtigenden Mann ist aber aus schwarzem Fuchspelz verfertigt (Ann. 60 und 61). A. REGULY hat auch das Andenken der Fuchsjagd des Weltbeaufsichtigenden Mannes bei den Wogulen gefunden (Ann. 53).

Die symbolische Hasen- bzw. Fuchsjagd der ungarischen Hochzeitstexte trennen sich wol auf Grund der wenigen Angaben auch geographisch ab. Die Fuchsjagd ist in der Donau-egend, die Hasenjagd in Siebenbürgen heimisch. Verf. wirft die Frage auf: Ob der Grund dafür nicht die Trennung der zwei Fratrien in der Landnahmezeit gewesen ist und, ob in der Benennung der *weißen* und *schwarzen Ungarn* des 10. Jh. (Ann. 73) nicht die türkischen Benennungen der Fratrien *mos'* und *por* zu suchen sind. Es wird auf die etymologische Verwandtschaft des Namens der Fratrie *mos'* mit den Volksnamen *mansi* (wogul) und *magyar* hingewiesen und die Frage gestellt ob nicht eine nähere Verbindung der Ostjaken mit der Fratrie *por* zu suchen ist. Hierauf dürfte die wertvolle Angabe, zitiert durch MUNKÁCSI nach POLJAKOW (Abb. 65), hinweisen, daß die Ostjaken die minderjährige Braut ihres Sohnes erziehen, wie sie die kleinen Füchse zu erziehen pflegen. Dies erinnert uns an den Bärenkult der Golden und der Ajnus und bedarf weiterer Nachforschung.

Verf. untersucht auch die Melodien der behandelten ungarischen Texte und stellt fest, daß ihr Großteil igrischen Ursprungs ist. Ihre Varianten lassen sich nämlich auch bei den Obugriern finden. Ja sogar haben die Texte dieser Varianten größtenteils mythologischen Inhalt.

Bei Behandlung der Melodien wird betont, daß die Begriffe der heutigen Musik für Analyse des archaischen Denkmalbestandes ungeeignet seien. Der Standpunkt der früheren Forscher (vgl. Ann. 108 und 109) wird mißbilligt, die die Tonleiter der finnisch—ugrischen Urzeit für diatonisch hielten, indem sie den gewöhnlichsten Melodientyp unserer Zeit in die Urzeit zurückprojizierten. Die Denkmäler der Urzeit bilden natürlich heute große Seltenheit, doch ermöglicht uns der Vergleich der Traditionen der fern wohnenden Völker eine Rekonstruktion der gemeinsamen Musikkultur der Urzeit.

Bei den Finno-ugriern leben die Denkmäler von zwei alten Tonsystemen. Das eine ist die chinesische Pentatonik mit gleichmäßig verteilten Intervallen (A/I — Melodien Nr. 7, 14, 19, 21, 25). Das andere ist eine Pentatonik mit ungleichmäßig verteilten Intervallen (B/I und IV — Melodien Nr. 12, 13, 15 bis 17, 20, 22). Ersteres ist vermutlich das ursprüngliche Eigentum der Finno-ugrier (vgl. Ann. 110), das andere dürfte unter Einfluß der urzeitlichen indogermanen Kultur entstanden sein (vgl. die Arbeiten des Verfassers im Druck: Ann. 115 und 129). — Diese Tonsysteme sind nicht mangelhaft; nur ihre Intervallen sind anders als die der diatonischen. Dies verraten die spezifischen Imitationen bei einzelnen Melodien.

Auch der spezifische, urzeitliche Aufbau der Melodien ist durch die Forscher nicht erkannt. Sie betrachteten ihn nämlich, vom Gesichtspunkt der heutigen strophischen Verskultur aus, entweder als unregelmäßig (ungarische Fachleute), oder als entstellte Varianten der strophischen Formen (VÄISÄNEN). Verf. stellt sieben Typen der igrischen Lieder fest (Tabelle auf S 613). Der Gesang wird, dem Aufbau des Inhaltes entsprechend, in Abschnitte gegliedert, u. zw. durch die mehrfache Wiederholung der ersten oder der zweiten Zeile der Melodie: AAA. . . B (Beispiel Nr. 12), oder ABBB. . . (Nr. 14, 23) und ähnliche Formen. Ein Teil der Melodien hat in jüngster Zeit verschiedene strophische Formen aufgenommen, die alle auf diese ungebundenen Formen zurückzuführen sind. (Der Katalog des einschlägigen igrischen Melodienbestandes, samt wolgafinnischen Parallelen, wird vom Verf. in einer anderen Arbeit veröffentlicht.)

Die Varianten je einer Melodie treten in verschiedenen Tonsystemen, mit verschiedenen Kadenztönen und in verschiedener Struktur auf, in den Traditionen nicht nur der fernen Sprachverwandten, sondern auch in der einzelnen Völker. Die verschiedenen Tonsysteme und Modi in den Varianten je einer Melodie verhalten sich zueinander wie die Tabelle auf S. 607 zeigt. Die fehlenden Töne der „mangelhaften“ Tonsysteme, oder besser gesagt die „chromatischen“ Töne (*pien*, *atisvara*) der archaischen Tonsysteme sind schon früh erschienen unter dem assimilierenden Einfluß der in einem anderen Tonsystem oder Modus konzipierten Varianten in den archaischen Melodien. Trotzdem ist die Zahl der reinen oder kaum beeinflussten Melodien auffallend groß. (Die chromatischen Töne sind mit einem Stern bezeichnet.)

Durch die formale und thematische Übereinstimmung des ungarischen Melodienbestandes mit den Melodien der mythologischen Gesänge der Obugriern und der rituellen Gesänge der

Wolgafinnen wird unsere Hypothese betreffs der gemeinsamen Herkunft der Symbole und des urzeitlichen totemistischen Charakters bestätigt.

Auch die Untersuchung der Symbolik im Denkmalbestand der Volkskunst hat zu ähnlichen Resultaten geführt.

Dem Motiv der obugrischen *Bärentatze* (Abb. 10e bis h) entspricht in der ungarischen Volkskunst das Motiv der *Katzentatze* (Abb. 10a bis d). Die *Katze* ist auch in der ungarischen Volksdichtung der Erbfolger des Fuchses (vgl. Texte Nr. 1 und 26). Bei den Wogulen ist die symmetrisch ergänzte Form der ungarischen *Katzentatze* die *Fuchspur* (Abb. 8a. — b: Flußbett des Pelimka).

Recht beachtenswert ist auch das Motiv *Ellbogen des Fuchses* bei den Wogulen (Abb. 11 a), das oft mit dem Motiv *Ohr der Hase* zusammen gefunden wird (Abb. 11 c). Der Name der ähnlichen Motive der alten Stickereien der Szekler (Abb. 11 b und d) stimmt mit dem der Wogulen nicht überein. Das Andenken des Namens und der Form des Motivs „*Ellbogen des Fuchses*“ ist aber in Zusammenhang mit gewissen ungarischen Speisen bis zu unseren Zeiten erhalten geblieben. Ein Teil derer dürfte sich an rituelle festliche Angelegenheiten anknüpfen. In der Theiß-egend und in Siebenbürgen hat man das in einem Stück gekochte Schafsbein, in der Donau-egend dagegen einem hufeisenförmigen Milchkuchen, *Kata-könyök* (Kata-Ellbogen) genannt. Der allgemein geliebte Frauenname *Kata* drang an manchen Stellen auch in die rituellen Gesänge ein und trat an Stelle des Fuchses (vgl. das Paarungsgesang Nr. 27 aus Siebenbürgen mit dem Gesangstext hochzeitlichen Ursprungs Nr. 14).

Die ungarische Volkstradition bewahrte also auch das Andenken der Fuchsdarstellungen der obugrischen Volkskunst auf. Diese künstlerischen Formen sind dem uralten Geschmack gemäß in geometrischem Stil entstanden. Verf. hat unter den ungarischen naturalistischen Darstellungen auch den „*das Huhn stehenden Fuchs*“ (Abb. 1 und 2) sowie die „*die Hase verfolgenden Füchse*“ (Abb. 3.) gefunden. Diese sollen als rezente volkstümliche Darstellungen von rituellen Gesangstexten betrachtet werden. Mit den Darstellungen ähnlichen Stils der permischen Kunst läßt sich kein Zusammenhang feststellen, obwohl das Spiel der mythischen Hasen und Füchse (unter den Schädeln der aufgeopferten Hirsche: Abb. 6), bzw. die Fuchsjagd des Weltbeaufsichtigenden Mannes auch auf diesen zu finden ist (Abb. 7).

Die Resultate der komplexen Forschung der ungarischen Volkstradition lassen es vermuten, daß das ganze ungarische Volk der Landnahmezeit oder ein bedeutender Teil dessen in einer zweiteilig exogamen Ordnung gelebt hatte und daß die Totems dieser beiden Fratrien die *Hase* und der *Fuchs* gewesen waren. Aus einzelnen obugrischen Sagen der Fratrien (Text I) entfaltet sich das Bild matriarchalischen Ordnung. Beim Ungartum lassen sich aber derer Spuren nicht zu finden.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredetéhez

Az 1848/49-es magyar szabadságharc nemcsak politikai, történeti vonatkozásban volt jelentős korszaka népünknek, hanem kulturális megnyilatkozásokban is, így elsősorban a költészet területén. A műköltészetben PETŐFI Sándor tevékenysége és hatása jelenti a nagy fordulatot, a népköltészetben pedig az országos mozgalom egyes szakaszainak a nyomában járó, azokból következő páratlan méretű témabővülés. A százéves évforduló alkalmával felszínre hozott anyag, *A szabadságharc népköltésze* c. kötet szépen igazolja, hogy a múlt századi nagy országos mozgalom milyen hatással volt népköltésztünkre. A néphagyomány egy évszázad múltán is megőrizte a szabadságharc költészeti emlékeit. A történeti népköltészet anyagát vizsgálva igen gyakran azt tapasztaljuk, hogy dalok, nótaszövegek felülről, műköltők tollából kerültek a nép ajkára, leginkább ponyvai füzetek, lapok útján.

A szabadságharc népköltészeti anyagát vizsgáló folkloristák figyelmét különösen felkeltette egy balladai hangulatú nóta, amelyben — Damjanichot állítva középpontba — az aradi vértanúk kivégzéséről hallunk. SÁNDOR István *Világos és Arad a magyar népköltészetben* c. tanulmányában külön fejezetben foglalkozik ezzel a nótával, elterjedésével, variánsaival és a szöveg elemzésével.¹ DÉGH Linda *A szabadságharc népköltésze* c. kötetben szintén külön fejezetbe sorolta a verset, hangsúlyozva, hogy egyetlen dalunk, amely az aradi vértanúk sorsát balladai formában beszéli el.²

SÁNDOR István tanulmányában kimutatja, hogy ennek a nótának — amelyet gyakran balladának nevez —, mintegy félszáz népi variánsa ismeretes, a szöveg törzsét alkotó 9 vers-

szak pedig összesen 125 előfordulásban él. Erdélytől az északi magyar területekig, Tiszántúlon, Dunántúlon és a Duna—Tisza közén egyaránt megtaláljuk a néphagyományban. „Negyvennyolcas népi és népszerű költésztünk anyagából az egy Kossuth-nótát kivéve, egyetlen más szövegünk sem dicsékedhetik a vértanúk nótájához fogható elterjedettséggel”.³ Mivel a vers szerzője ismeretlen volt, természetesen, hogy a szöveg keletkezésének időpontját sem lehetett pontosan megállapítani. Legkorábbi változatát egy 1875-i ponyvakiadványban találhatjuk.⁴ SÁNDOR István a nóta keletkezését ennél az évnél sokkal korábbra teszi — nagyon helyesen —, bár hangsúlyozza, hogy nehéz eldönteni, mikorra jött létre a ballada alapszövege. Az alapján, hogy az aradi vértanúk nótáját sokáig csak titokban énekelték, SÁNDOR István szerint „az ének keletkezési idejéül az 1867 előtti évtizedeket sok valószínűséggel jelölhetjük meg”, vagyis az „az önkényuralom terméke”.⁵ A szerzőség kérdésével kapcsolatban nagyon tanulságosak azok az adatok, amelyek szerint a versnek két népi szerzője is akadt. Az egyik közlő magának tulajdonította a verset, míg másik adat szerint „a verset írta Moorung János egykori tarnamérai kántortanító”.⁶

Az idevonatkozó kérdések egyszeribe megoldást nyernek a költemény szerzőjének és az eredeti alapszöveg ismerete nyomán. Az aradi vértanúkról szóló, a népköltészetbe bekerült verset *Az aradi nap* címmel LÉVAY József írta. A cím alá ezt jegyezte: 1849. október 6. Összes költeményeinek kiadásában ez a vers az 1854—1864. év közötti időszakban keletkezett költemények közé van felvéve.⁷

¹ SÁNDOR István: *Világos és Arad a magyar néphagyományban*. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei, III. (1953) 105—186.

² DÉGH Linda: *A szabadságharc népköltésze*. Budapest, 1952. 104—105, 184. A nóta egy variánsát magam is közöltem: UJVÁRY Zoltán: *Népi kéziratok verseskönyveink*. In: *Műveltség és Hagyomány* (Szerk.: GUNDA Béla) I.—II. Budapest, 1960. 119—120

³ SÁNDOR i. m. 160—165.

⁴ DÉGH i. m. 184.

⁵ SÁNDOR i. m. 165. 168.

⁶ SÁNDOR i. m. 164—165.

⁷ LÉVAY József: *Az aradi nap*. In: *Összes költeményei*, II. Budapest, 1881. 102—107. A költeményre JUHÁZS Géza volt irodalomtörténész professzorom hívta fel a figyelmemet, akinek ezért ezúton is köszönetet mondok. Családi emlékei között őrzött kéziratok könyv.

LÉVAY József mint annyi más költő, részt vett az 1848/49-es szabadságharcban. Nemzetőr volt, Szemere Bertalan mellett szolgált, a bukásig a kormány hivatalos lapja munkatársaként működött.⁸ A világsíki fegyverletételt nem várta meg, röviddel azelőtt útnak indult szülőföldjére, Borsodba.⁹ Az aradi vértanúk kivégzéséről szóló versének alapjául minden bizonnyal az eseményről országosan elterjedt, szájról-szájra járó történetet szolgált. Ilyen történet létezését igazolja Damjanich legendás híri mondása a bitófa alatt, amely LÉVAY versébe is bekerült.¹⁰ Valójában LÉVAY József *Az aradi nap* című versében az aradi vértanúkról a nép körében már ismert történetet dolgozott fel. Ennek a körülménynek lényeges szerepe lehetett a költemény átvételében, a műköltői alkotásnak a néphez való lejutásában, nótává alakulásában. Mielőtt idevonatkozóan további utalásokat tennénk, vessük össze LÉVAY versét SÁNDOR István, illetőleg DÉGH Linda által közölt mezőkövesdi változattal.

LÉVAY költeményének első versszaka:

*Jaj be búsan néz az őszi
Nap sugára,
Az aradi vártömlőnek
Ablakára:
Fogva ül ott tizenhárom
Magyar vitéz
S a hazáért a vérpadra
Fellépni kész.*

A mezőkövesdi változat első versszaka:

*Jaj de búsan süt az őszi nap sugára
Az aradi vártömlőnek ablakára.
Szánja azt a tizenhárom magyar vitézt,
Ki a tömlőc fenekén a halátra kész.*

Az első két sorban csak egyetlen szó eltérés tapasztalható. A 3. sor sem mutat lényeges eltérést. Ennek megváltoztatása azonban magával hozta a 4. sor lényegesebb módosítását. A népi változatban így szövegromlás következett be. A 3. sor megváltoztatása után a 4. sorban többesszámot kellett volna alkalmazni. Ez azonban sem szótagszámban, sem rímelésben nem felelt meg. A népi forma az eredeti szöveg rímelésétől nem tudott elszakadni.

LÉVAY költeményének második versszaka:

*Seregünkben mind vezér volt,
Hős, hatalmas ;*

ben szintén előfordul LÉVAY versének népi változata.

⁸ ZSIGMOND Ferenc: *Lévay József élete és költészete*. Budapest, 1906. 40.

⁹ LÉVAY József: *Visszatekintés*. Miskolc, 1935. 24—25.

*Lobogójók száz csatán is
Diadalmas.
Bátran néznek szemé közé
A halálnak ;
Vele szemben nem csak egyszer,
Százszor álltak.*

A mezőkövesdi változat első versszaka:

*A magyarnál volt mindenik genrális
Diadalmas, győzedelmes száz csatán is.
Bátran néztek szemé közé a halálnak,
Hiszen vele szemközt nem csak egyszer álltak.*

Tartalmi eltérés lényegében nincs. A népi változatban a *lobogó* kimaradt s a *diadalmas* szó a hősökre s nem a harci zászlóra vonatkozik. A 3. sorban pusztán az igei idő alkalmazásában van eltérés. A 4. sorban való változtatás lényegtelen.

LÉVAY költemények harmadik versszaka

*Elitelték mindnyájokat
Szinte lopva,
Szöttek-fontak hamis vádat
A nyakokba.
Bélyegezték felségsértő
Pártütőknek,
Hogy a tiprott szabadságért
Kardra költtek.*

A mezőkövesdi változat harmadik versszaka:

*Elitelték sorba mind a tizenhármát,
Szöttek-fontak a nyakukba ezer vádat.
Elneveztek felségsértő pártütőknek,
Hogy a magyar szabadságért harcra keltek.*

Ennél a versszaknál is csak csekély eltérést tapasztalunk. Természetesen, nagyobb számú variáns esetében részletesebb vizsgálatot végezhetnénk. Célunk most azonban az, hogy rámutassunk a műköltői eredetre.

LÉVAY költeményének negyedik versszaka:

*S uramfia: Az itélet
Gyász bitófa.
Mintha rablók, útonállók
Lettek volna.*

*Mintha méltók sem volnának
Egy lövésre,
Katonához, férfiúhoz
Illőbb végre.*

¹⁰ Az aradi vértanúk kivégzését leíró cikkekben még a múlt század végén is találkozunk DAMJANICHnak a hóhérhoz intézett állítólagos szavaival: „Kérem, vigyázzon a szakállamra, össze nem kuszálja, az mindig kedves volt előttem!” Magyar Polgár, XXII (1899) 227. szám.

A mezőkövesdi változat negyedik versszaka:

*Uram fia! az ítélet akasztófa,
Mintha gyáva útonállók lettek volna,
Mintha nem volnának méltók egy lövésre,
Katonához, férfiúhoz illő végre.*

A népi változat eltérése szintén lényegtelen. A *bitófa* helyett *akasztófát* találunk, a *rablók* főnév helyett a *gyáva* szó került mint jelző az *útonállók* elé. A mezőkövesdi variáns 3. és 4. sora lényegében csak egy szófeleléséssel, az *illőbb illőre* való változtatásával különbözik az eredetitől.

LÉVAY költeményének ötödik versszaka:

*Csikorog a tömlőcajtó
Vasas zárja,
Jertek, jertek, hű vitézek
A halálra.
Búcsúzni kell itt egymástól
Mindörökre;
Meg van ásva sírotoknak
Néma gödre.*

A mezőkövesdi változat ötödik versszaka:

*Zörög már a tömlőcajtó vasa, zárja,
Jertek, jertek hős magyarok a halálra.
Búcsúzatok el egymástól mindörökre,
Úgy menjete, úgy szálljatek jobb életre.*

A műköltői alkotástól a népi variánsnak csak a 4. sora mutat lényegesebb szövegváltozást. A következő versszakban az eltérés fokozódik.

LÉVAY költeményének hatodik versszaka:

*És kijönnek vérző szívvel
Haloványan,
Kezet fognak, könnyeznek is
Egynehányan;
De az a könny nem a bánat
Gyenge habja:
Egy sincs köztük, aki hitét
Megtadja.*

A mezőkövesdi változat hatodik versszaka:

*Ki is jöttek vérző szívvel, haloványan,
Elbúcsúztak egy pár szóval katonásan,
Gyerünk pajtás az Istenhez fel az égbe,
Hadd fordítsa szemét a magyar népre.*

A népi változat első két sora követi az eredetit. A 3. és a 4. sor viszont már teljesen új megfogalmazás. Az idevonatkozó gondolatok azonban LÉVAY költeményének 7. és 8. versszakában felfedhetők:

*Isten áldjon! Együtt leszünk
Fent az égben,*

*Élő tanuk árva hazánk
Szent ügyében.*

-----
*Csak egy lépés a bitóról
A menny tája.*

LÉVAY versének 9. és 10. versszaka szintén tömörítve, újrafogalmazásban található meg a mezőkövesdi változatban. A műköltői felépítést követi a népi változat, annak ellenére, hogy bizonyos részeket teljesen átalakít. LÉVAY költeményének 9. versszakától Damjanichról van szó, a népi változatban szintén Damjanich kerül középpontba, a mezőkövesdi variáns szerint a 8. versszaktól. A LÉVAY-vers 9. és 10. versszakában arról ír a költő, hogy Damjanichot a kivégzésnél utoljára hagyják, végig kell néznie társai halálát, hogy szenvedését ezzel is fokozzák. A népi változat szintén ezt mondja el más szavakkal, néhol csak kevés eltéréssel. Pl. LÉVAY: *Hű bajtársi zord halálát Nézze végig.* Mezőkövesdi változat: *Bajtársai szenvedését végigvárja.*

LÉVAY költeményének tizenegyedik versszaka:

*S áll közöttük gyenge mankón
Támaszkodva,
Mint leomló félben álló
Templom tornya;
Mint oroszlán, mely vas közé
Vagyon zárva,
Ingerkelő dévaj sereg
Játékára.*

A mezőkövesdi változat szerint:

*Ott áll köztük mankójára támaszkodva,
Mint egy dülöfélben levő templom tornya,
Mint vad tigris, mely vas közé vagyon zárva,
Ingerkelő gyermekszereg játékára.*

A műköltői vers és a népi változat között az eltérés nem lényeges. Ilyen és ennyi változtatás természetszerűleg bekövetkezik már abban a pillanatban, amikor a műköltői alkotás a szájhagyományba kerül.

LÉVAY versének 12. versszaka nem került be a mezőkövesdi variánsba. Hasonlóan kimaradt a 15. versszak is. A 13., 14. és a 16. versszakokat azonban megtaláljuk a népi változatban. A költemény 13. versszakában írja le a költő Damjanichnak a bitó alatt a hóhérhoz intézett állítólagos szavait, amelyet akkor országszerte emlegettek: *Jól vigyázz, hogy fel ne borzold | A szakállam.* A népi változat, szépen átalakítva mondja el ezt az epizódot, mint ahogy a műköltői vers 14. versszaka is lényegesebben megváltozott a mezőkövesdi formában. A kapcsolatra egyetlen sor mutat. LÉVAY: *Oly vígan megy, mintha menne | Vigalomba.* Mezőkövesdi változat: *Mintha nem is sirba, hanem bálba menne.*

Ezeknek az utóbb említett versszakoknak a népi formája tanulságosan mutatja a variálás, átalakítás folyamatát. Nemesak a műköltői versben találunk olyan részeket, amelyeknek nincsen nyoma a népi variánsban, hanem fordítva is, a népi változatban vannak olyan versszakok, amelyek tartalmi vonatkozására LÉVAY-nál nincs utalás. Így pl. LÉVAY költeményében hiányzik az a jelenet, amikor Damjanich megöleli, megcsókolja az akasztófát.

LÉVAY költeményének utolsó versszaka:

*Aradi vár! aradi vár!
Halál völgye,
Honszeretet, vértanúság
Szentelt földje!
Viruljonak környékeden
Vérvirágok :
Örök emlék s hála könyvét
Sírni rájuk!*

A mezőkövesdi változat utolsó versszaka:

*Aradi vár, aradi vár, halál völgye,
Híres-neves magyar hősök temetője,
Teremjenek határidon vérvirágok,
Felejtethetlen legyen az ő haláluk.*

Az összevetés nyomán nem kétséges, hogy az aradi vértanúkról szóló dal LÉVAY József *Az aradi nap* című verséből alakult. A műköltői alkotás rendkívül gyorsan bejutott a néphagyományba. A terjedés, átvétel mozzanataira nem könnyű feleletet adni. A vers ponyvai előfordulása kétségtelenül elősegítette a széles körben való elterjedést. Feltételezhetjük azonban azt is, hogy október 6-ra való emlékezők, ünnepek alkalmával LÉVAY József verse mint alkalmi költemény szerepelt. Ilyen ünnepegekről viszont hosszú időn át nem beszélhetünk, jóllehet, nem hivatalosan, Aradon az évfordulókon kezdettől megemlékezéseket tartottak. Ez nagyobb méretekben és szélesebb körben a századfordulón és még később következett be. Lehetséges, hogy LÉVAY verse csak a 19. sz. vége felé áramlott szét s jóval utána, esetleg még a közelmúltban is felfrissülhetett a hagyomány iskolai könyv vagy szavalókönyv révén.

Amikor LÉVAY József verse a műköltői alkotások alászállásának igen gyakran kiunozhatatlan útjain eljutott a néphez, az aradi vértanúk emlékét már őrizte a néphagyomány. A gyászos eseményről minden bizonnyal a versbeli történet terjedt el. Maga LÉVAY írja, hogy a bukás utáni eseményekről alig tudtak valami biztosat. A hírek szájról-szájra jártak. LÉVAY az esemény hiteles történetét aligha tudta, sejtethetjük abból is, hogy verséből úgy tűnik, mintha mind a tizenhárom vértanú bitólán lelte volna halálát. A valóságban négyet közülük golyóval végeztek ki. A versben Damjanich marad utójára, a valóságban Vécseynek jutott

az a szomorú szerep, hogy társainak a kivégzését végignézze.

Az a körülmény tehát, hogy LÉVAY verse összhangban állott az eseményről országsszerte elterjedt történettel, az átvételt, az elterjedést a legnagyobb mértékben elősegítette. A költemény balladai hangulata szintén kedvezett a népköltészetbe való bekerülésnek. SÁNDOR István akaratlanul is LÉVAY József költészetéről mond véleményt, amikor a nótával kapcsolatban írja, hogy az a kántorköltészet stílusában készült, irodalmias veretű, fellengzős, bombasztikus szöveg, illetőleg PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám egyik indulójából kialakult négyesoros népdal dallamához készült szövegadaptáció.¹¹ Viszont mégis LÉVAY érdemét jelenti az, hogy költeménye országsszerte élt és él a néphagyományban.

Az aradi nép c. LÉVAY-vers népi változatát kéziratossá könyveink is őrzik. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának népi kéziratossá könyvanyagában „Kuri Mihály bözödi születésű (Udvarhely m.) Gyulafehérvárt szolgálótűzer versei” között rábukkantunk *Az aradi nap* egyik népi változatára, amelynek a címe: *Tizen három magyar vitéz dala*.¹²

*Óh be szépen süt az őszi nap sugára
Az aradi vár tömlőcz ablakára
Szánja azt a tizen három magyar vitéz
Ki a börtön fenekén a halálra kész
Mint voltak ők a magyarnak generális
Győzedelmes diadalmas száz csatán is
Urunk fia itéletünk akasztófa
Mintha uton álok gyávák lettünk*

*Mintha méltok sem volnánk mi egy lövésre
Katonához férfihoz illő végre
Nyílik már a tömlőcz ajtó vasas zárja
Jertek jó magyarok a halálra
Ki is jöttek vérző szivel haloványon
El bucsuztak egy pár szóval katonáson*

*O be boldog kit előre nevezének
Hogy az ahalált legelsőbe' ölelné meg
Damiamust hagyták végső vértanunak
Hadd érezze súlyát kinyújt a boszunak*

*Áll közöttök mankoján át támaszkodva
Mint egy dülő sötben álló templom torny
Wiggyáz fatny ne borzaszd fel a szakálom
Mert mostan már kezembe van az halálom*

*Egy szép őszi este nyertem szabadságom
Melybe elvesztettem szép ifjúságom
Aradi vár Aradi vár halál völgye
Híres nemes magyar hősek temetője*

¹¹ SÁNDOR i. m. 165, 167.

¹² Ltsz.: 2024.

Legyenek hát határidon vérvirágok
Felejthetetlen legyen az ők halálok
Wége van már az irtatlan (?) rabságinknak
Jó éjszakát minden igaz hű magyarnak

Irtam Tüzér Huszár Lovász Gyulafehérvárt
1899 Junius 22 napján estve 6 órakor

A kéziratos könyv hasznos tanulságul szolgál a népköltészeti alkotások terjedését illetően. Kuri Mihály Gyulafehérvárt volt katoná 1899-től, azt megelőzően Nagyszébenben szolgált. A bejegyzések szerint a költemények, dalok katonai éveit alatt kerültek a könyvecskéjébe. A tizenhárom magyar vitéz dalának szövegét nyilvánvalóan katonacimboráitól hallotta, vagy valamelyikük kéziratos könyvéből másolta át a magáéba és leszerelés után magával vitte Bözödre. Így, az átvétel-

nek és a terjedésnek első nyomait őrzi a könyvecske.

LÉVAY József költeményei közül Az aradi napon kívül a nép dalai közé került még Száraz ágon című versének harmadik szakasza:

Ha benézni ablakomon egy este,
Meglátnád a búbanatot lefestve,
Megláthatnád két halovány orcámat,
Meghallanád mint sóhajtok utánad.¹³

A folklorizálódási folyamatot LÉVAY József költeményeinek a népköltészetbe kerülésén jól megfigyelhetjük. Az aradi nap c. költeménye különösen tanulságos adalékkul szolgálhat a népköltészetnek azokhoz a lényeges elvi kérdéseikhez, amelyekkel ORTUTAY Gyula közelmúltban megjelent tanulmányában foglalkozik.¹⁴

UJVÁRY ZOLTÁN

Mánole mester

Indított éccer égyéppüület. / Aszt az éppü-
letét mágindították, vótaktizánkáltán. / Dölgosz-
tak, / dölgosztak, / dolgosztak. / Mi csinállya-
nak, / min csinállják é zéppüület. / ményit
nappal csinálnak, / éjjem min leromlik. / Szá-
misszák ök magigba: / mi csinállunk. / Any-
nyid dölgozunk, / anyyi — / no it feléjtettém él,
hogy / anyyi várt élrontunk, / anyyi maté-
riált, / kéremidát odarakunk, / s asz műk
min híjába rakjuk. / Okkor asz számisszák
magigba: / mi tuggyunk csinálni? / Mony-
gyák azok a szálárijátok és: / Mid dölgosz-
tattak münköt híjába? / — asz onygya. / Ha
az, / miük ményet nappal dölgozunk, / ez
éjjem min lehull — asz onya. / Imá lász-
szuk, / még mi csinállunk — asz onya. /
Mék csérkálljuk mek hónap — asz mony-
gya. / Akkor az é híet, / kik vótak a nagyobb,
/ nagyobbak azakann a zégésszen, / akkor asz
monta égy belöllik: / Számisszuk mek ugy,
asz onygya, / valamit mérjüng belé. / Úty
háltuk á, / . . . itt . . . itt úty háltuk a zöre-
gektül, / hogy mikor valami nagy éppüület
csinálnak, / mig valamid belé nem mérnek,
/ aggyig é zéppüület nem mēnēn él. / Asz ony-
gya akkor Mánolyé: / Még ma rakjuk élé. /
Rákták akkor nap, / rákták, / mikor
régvēl mēnnēk oda, / még le van rombolval,
/ fűdōig le vōd zugna. / Okkor még monygyák
azok a szálárijátok: / Tōbbet veleték nem
dōgozunk, / ha tük min kárba mēnēn é
dōgotok, / nem . . . / nem csináltak valamit. /

Okkor monygya égy belöllik: / Mérjüng bje
valami élesem-fjélē; / émbērt, / valakit. / —
Há émbērt kit akarz bje mérni? — asz ony-
gya. / Mirē a zémbērd bje mérēd. / é zémbērd
megkhal — asz onya. / Mirjünk bje okkor
éty / kutját. / Elimēnt ott éty kutya. /
Asz onygya Mánolyé — asz onygya —: /
Állis meg é kutját, / aggy é kutjának égy
darap kényeret — asz monygya —, / hogy
a kutja állgom meg lábom, hogy / zen mér-
jēg él ez árnyékját — asz onygya —, / hogy
ō ne és vēgyē számát, / meit nem ál mek —
asz onya. /

Ut tēt Mánolyé: / megmērtē kutjának
a zárnyékját. / Bje rakják / nagy örōmvel; /
na / immá tuggyētok, asz onygya, / hogy
mēnēn élé é bāj — asz onya. / Bje mérték é
kutját, / aszt az árnyēkōd bje tētték é zit kōzi. /
Rákják, / rákják, / mikor régvēl odamēnnēk,
/ hát még le van zugna. / No ugyan félharatak
akkor azok a szálárijátok, / s ök ész hetēnn,
/ kik vōtak nagyak, / nagyobbak azakonn a
mászikokonn! / Akkor monygya égy, /
asz onygya: / Mirjüng bje te még vala-
mit — asz onygya. / — Há kit akarz bje
mérni? / — Tégyüng bé éty tekenyōzsbékát. /
Élment égy, / éty tōlbol / s kōhozott én
naty tekenyōzsbékát. / Odaritték / s abba zidba
bje itellék; / béka élesem vōt. / Sz akkor monta
Mánolyé — asz onygya: / Égy békát szaj-
nálōk — asz onya. / Há mikor — asz ony-
gya — / arra jut lehet ki — asz onygya —, /

¹³ LÉVAY: Összes I. 179.

¹⁴ ORTUTAY Gyula: Variáns, invariáns, affinitás. A Magyar Tudományos Akadémia

Társadalmi-történeti Osztályának Közlemé-
nyei, IX. (1959) 195—238.

hogy itt eleven ember kell — *asz onygya* —, /
valakit ide biétegyünk. /

Akkor mondták a mászikak /: Nem, /
immá — *asz onygya* — így jól van; / így
birung dolgozni; / ménen él munkánk —
asz onya. / Rakták, / rákták, / tpelelőttek; /
mikor régevel odamentek. / nagy örömmel
ménnek, / — mondta Mánolyé, *asz onygya* /:
De még job régevel föl kel kélni —
asz onygya —, / hogy ha le nem talált léz
zugni . . . / Mi zisten, *asz onygya*, / hogy
annyit raktuk, / s am min zug!

Mikor odamentek régevel / még messzün-
net monia Mánolyé /: Még nagyobb lezu-
gott, / mind a ténnap éjjén, *asz onygya*. / —
Akkor *asz onygya* egy belölik /: Tuggyá-
tok-é, mi vam velünk? — *asz onya*. / Asz kel
mekszámítódn, *asz onygya*, / vagyunk ti-
zenketten. / Mik vagyunk heten nagyobbak /
qazakonn; / miük kezünköm vam mindem
mátérizd, *asz onygya*. / Ne roncunk töb-
bet! / Egynek é zasszonyát / ide bié kell / ele-
venen / tenni.

Asz onygya Mánolyé /: Ném lehet *asz*
mekcsinállyunk, *asz onya*. / Há, *asz onygya*, /
zién *asz onygya* jöni talál hámarább! /
Akkor monia ély közüllik /: Így vam e tör-
viny, *asz onygya*, / menniké hámaráb jö, /
oz ide bié léz tiéve. / Okkor *asz onygya*
Mánolyé /: Min tart a zasszanyam nekem,
asz onygya; / sz milyen jó régevel nekem
örökké enném ad, *asz onygya*. / Aszt a drága
gyermekét aszt, *asz onygya*, bár élvenne vele,
asz onygya, / met lehet aszt visszaengedik é
többik, *asz onygya*; / met wót égy gyermekik. /

Mikor éccér, / *monygya Mánolyé*: /
Imma virjad meg, *asz onygya*. / Áldott isté-
nem, mikor / bár, *asz onya*, / nyóckör-
ra vaty / kilenckorra, *asz onya*, / ullyan szelet
hozz, / s ullyan villámlást, / s ullyan dörge-
tégét, *asz onya*, / sz okkora vizet, / hogy még
éz us se letéccgygyék hogy ü ide birjon jönni —
asz onya. /

Okkor *monygya egyy* /: Há, te szeret-
néd, / téjéd ne jöjjön, / há ha idejő zenyim! /
Tudom / é zenyim lehet idejő, *asz onygya*;
/ a ti jéjitek, *asz onya*, / mék tőp kölkik
van, *asz onya*, de nekem vam éj jó mádm,
asz onygya; / élfogaggya gyermekémét,
asz onygya, / s okkor, *asz onygya*, / ide jö
ziem felességem. / De naty, / széh / gyönyörű
asz onya vót Mánolyének; / naty, / szép
asz onya vót. /

Mikor éccér, / régevel felé, / há villámlni
fogik, / esszeni fog, / dörörögni fog, / *asz onygya*
Mánolyé: / No, / jö istenem mekhálgatta
a kérémet, *asz onygya*. / Imá nem jö él. /

Mikor éccér leginkáb villámlott, / dör-
rögött az é nagy viz, / okkora vízbe mént é
zasszany / — monia mádmoka nekünk —, /
hogy a gunyját félgyütte. / térgyig mént é
viz / é zutan sz ü iggyekszik. / Égygik kárán

vót az étel / sz mászigba égy, / . . . 9i lészm
lét, vit; / vit léssz / ételt az urának. /

Mikor Mánolyé megláta, / okkor *asz*
monygya mászikáknak /: Tuggyátok meg,
asz onygya, / hogy moszt, *asz onygya*, / éli
ménen é zidunk, / de itt — *asz onygya* — /
nagy bu léssz az jém fejemen. / — Ha mét?
— *asz onya*. / — Ne, *asz onygya*, / oda
állak, / maikr nagyat villámlik, *asz onya*, /
s abb'a vízbe / látam jö az *asz onygya* —
asz onya. / Okkor a mászikak élkeszték /:
Jáj, / bár az öné jöng, / jöng ima! / Mászik
még, / mászik még. / Mánolyét / ullyam
betékszék jöta le / sz ullyam bu, / hogy —
ogy *monygya* vala mádmoka / — hogy még
asz onygya sém vót az. /

Drága *asz onygya* jö, *asz onygya*, / tölle
nőkül kel maragguak, *asz onya*. /

Oda ér é zasszanya abba a nagy vízbe. /
Élkezdi Mánolyé /: Minek jössz, / arannyas
teszvrém — *asz onya* — / társom? —
asz onygya. / — Há honne jöjtek — *asz*
monygya. / Azét hogy / ullyan nagy villám-
lás van — *asz onya* —, / sz ullyan nagy
essző? — *asz onya*. / Nékéd ennét kellét
hozak — *asz onygya*. / Job ne jöttiel lenne
— *asz onygya* —, / job lét lenne — *asz*
onya. / — Há miét? — *asz onygya*. / Lehet /
nem szeretéd ebbe a zesszöbe milyen ételt
hosztam — *asz onygya*. / — Tudom,
— *asz onygya* — / élkem, / elég jó ételt hosz —
asz onygya. / De — nem kellét lenne éljö
asz onygya. / Hoty hatta te aszt a drága
gyermekünköt el? — *asz onygya*. / — Elhat-
tam anyádra — *asz onya*; / dor ö jól vigyáz
riwája. / — Bár ha gyermekét élvészéd vala —
asz onygya —, / lehet vissza méntél lenne
hámarább — *asz onya*; / de immá uty szá-
mittuk — *asz onygya* —, / hogy eszt é . . . /
Okkor *asz onygya Mánolyének zasszanyat* /:
Mi zisten — *asz onya* —, / most és romlik
ez a zid! — *asz onya*; / há mikor léssz
ennek vége? — *asz onya*. / Imma — *asz*
monygya Mánolyé — / lehet megal, / nám
zug — *asz onya*. / De akkor *monygya*
Mánolyének é zasszanya /: Há miét vátoztál
ugy el, Mánolyé? — *asz onya*. / Há ullyan
nagy esső van, / ullyan nagy . . . nagy vil-
lámlás — *asz onygya* —, / páré kü félék. /
te ide jöttél — *asz onygya* — / iEn nem
féltem, hē attul, / gyét ide jöttem, / ennét
hosztam — *asz onya*. / Háj, / egyiél! —
asz onya. / — Nám kál nákem — *asz onya*. /
Égygig mennyit ettem — *asz onya* —, /
immá többet nem kell egyem! — *asz onya*. /
— Okkor min csak nem szeretéd, mit hosz-
tam — *asz onya*. / No, lehet / megvizült mig
jöttem — *asz onya*. / — Nem — *asz onya* —,
/ nem kel nekem — *asz onygya*. / — De
akkor *monygya* a mászikak /: Mind odaért
Mánolyenak é zasszanya, / szépem félvilg-
szodott, / szép üdö vót. / No, ök *asz onygya*
hogy imá fognak munkálni. / De Mánolye

mind ugy járt hoty / készeb let lenne mek-hallyan, / nincseb még zidat fogjnak rakni.

Okkor asz monygya a zasszanynának / : Néc csal te, társóm — asz monygya / : ugy van közöttünk éty kicsi törviny — asz onygya —, / hogy égy bglöllünk e zéjjenn aszt álmatla — asz onygya —, / hoty kingk é zasszanya ma hámarább idejő — asz onygya / —, aszt éty kicsütt oda zidba biéjésszük — asz onya — : / félrakjuk a darakájig — asz onygya —, / föl felljebb — a sz onygya. / De ha minthoty te jöttél ide — asz onygya / —, a zidat irántad zén rakam — asz onygya. /

No, / asz onygya a zasszany, / zém bié — asz onygya —, csak szüvesszen — asz onygya —, / csak mēnnyen elē dolgo- tok — asz onygya ; / iēn . . . zēn odamenek — asz monya / .

De okkor asz monygya Mánolye / : Ide jőj, hüöl iēn rakam! — asznya (aszt mondja). / — Há miēt? — asz onya. / iēn akárhol megdllok (!) — asz onya. / — Ne máj — asz onygya — / ugy ész irántam jőj! — asz onya. /

Válamit pacitál te — asz onya. Uly-lyan / sze nem észél, ullyan / bústul vagy. / — Nēm — asz monygya —, de / tudod-ē szo- kam monygyák, hogy / mit é zēmbēr álmod, lát, / valamı kēpére biēnalósdók. / — O, asz monygya Mánolye, / ő az a zasszanya Mánolyēnek / : Álom / s essősš üdö / — asz monya. / — Okkor monygya Mánolye / : Ő, az ugy — asz onygya. / Nē, éppe ugy álmatad vót te — asz onya —, hogy / így / . . . így mérjéteg bié — ész szür (?); / nē nem nagy esső lē, sz / ugy ész ide jöttem — asz onya. /

Dēr félállot Mánolyēnek é zasszanya, / sz rákják é zidat, / rákják . . . / De ugy bōgöt Mánolye! / — Há minēg bōksz? — asz onya. / — Bōgök — asz onygya —, met / úgy jő nekem — asz onya. / Törtinyik, hogy itt ülsz estig — asz onygya / —, met it kell üll, / ugy van a fogaccságunk. /

De akkor elkeszéc é többijek, asz onygya / : Mük lásszuk, / te zidat rakad — asz onygya. / De att mét hagyat künnehb — asz onya — / mind é quebütt? /

Okko a / . . . égynek megmonta alut- tamba, asz onygya / : Szajnálom — asz onygya —, hogy / mostantól szoricson észsē a zid valakit. / Akkor ēn ēlmēnek innet — asz monygya — / s jōnek ide másak — asz onya. /

Akkor monta a zasszonnya / : Há mi vam veled? — asz onya. / Félraktál a dar- kamig — asz onya —, / félraktál — asz onygya — / a csēsejímig, / ēn így mondom, / met no, ha uty hāltam. / Te látod jól — asz onygya —, hogy / csēsejím megdagattak — asz onya. /

El kel mēnnyek házq, / gyērmeket mek- szoptássam — asz onya. / — Nēm innet

lęlkēm — asz onygya —, / nem lehet — asz onya. / — Okkor mēny / hozd, / hozd ide gyērmekēt — asz onya. / Há hogy — asz onya —, / csupa szájamig biérakja- tak!? — asz onya. / Nem — asz onygya —, met csak / mérjük — asz onya. / Asztán még odamennek, / kigresztem — asz onygya — / é zidat — asz onya. /

De okkor, mikor mász mēnt oda, / azak ud rákták, s ut tepelötték! / Mikor imma az asszan látta, / hogy é zurát többet nem lásszq, / akkor aszt rikótotta / : Mánolye, / Mánolye — asz onya, — / ha nem szájnász ingēmēt — asz onygya. / Látam — asz onygya —, hogy életemnek, / élő napgmnak / élőnapamnak végit akarat csinálni — asz onygya. / Bár aszt a zaranyasz gyērmekēt nem szájnálad! /

Akkor asz monta Mánolye, asz onygya / : Nincš micš csánnyak, / arannys' társóm, met közöttünk ez a naty fogaccság így vót — asz onya. /

— Ha így vót ez a naty fogaccság, / miēt nem kültél valakit haza, / hod ne jōjek zēn el. / Nem szájnálad, / ha ingēmēt nem szájnász, / nem szájnálad a gyērmekēt? — asz onya. /

— Nincš micš csinállyak — asz onya. / Ferrakták é zasszant végig. / Sz egészš éjjēn od bōgött é zasszany. / Félriték é fejim fél'ül aszt é zidat / s fēlmētek. / Bōgöt Mánolye. / Monták a mászikak — asz onya. /

— Hād el — asz onya —, / met lehet, nem hál meg — asz onygya — / régrélig — asz onya. /

— Am mákhal — asz onya. /

Uty hālták az egészš éjjēn, / hogy a zasszany csak mind azt rikótotta / : Ezét rák- tál bé, / ezét hittál ingēmēt ide, Mánolye. / Az gondóltam tréfálkodol. / Hoty szájnáltalak zēn tiégēdēt. / Sz te ingēmēt nem szájnász, / hogy ide a zidba biérakj — asz onya. /

Akkor asz onta Mánolye / : Hād el, társam — asz onya —, / met te it mekhó- tál, / mek kel hally; / de mikor ez az éppület biéjofogy, / akkor nekēm és életēmnēk vége lēssz. /

Akkor, mikor az az éppület a legmá- gossap toronnyot, mikor felcsinálták, / akkor Mánolye fēlmēt, a végit ü végészte bié / at fēnn. / Félkért oda magának két zēndély szá- lat, / sz azogból a zēndély szálagból szárnya- kot csinált, / s onnat elgēreszkēdēt. / Aszt rikó- totta a toebbiknek / : Tuggyátok meg, mind itt az asszanyam mekhót, / ha élve esēm le / élék, / ha halva esēm le, / mek kel hallyak — asz onya. /

Szárnyakat tēt Mánolye / s' annak a nagy éppületnek é légmagassap toronnyárol elgēreszkēdēt; / s hova lészēt, / hova észēt eszet lēssz abba ott elé zē, / oda csinálódott éty for- lász. / Ulyyan forlás csinálódott, / ki a vilá-

gon attul jop forlász nem volt. / Sz ullyan
tiszta viz wült, / hogy ugy ment ahoz e világ /
vizét; / s asz monták — asz onygya: / Ez a
kut / maraggyan — asz onygya — / M'á-
nolyg kuttya. / S ez májig úgy monták mámo-
kájék, / hogy az a kut / ugy van maradva, /
Mánolyg kuttya.

Trunki mese. Elmondta Dogár Mártonné
65 éves. Gyűjtötte SZEGŐ Júlia 1953. II. Leje-
gyezte 1954 március—áprilisában a kolozsvári
Folklor Intézet magnetofon felvételéről GALFFY
Mózes.

Közzéteszi:
SZEGŐ JÚLIA

A „Sári Mária változat” új variánsa

Tótszerdahelyi monda a Horvátországba történt kivándorlásról

Nyitrai (azelőtt Nikli) András, az 1919. évi Tanácsköztársaság idején a tótszerdahelyi direktórium elnöke, egyébként is világlátott ember, aki az első világháború előtt négy évet töltött Amerikában, tényleges katonaiidejét pedig Horvátországban szolgálta le, beszélt el a következőket.

„12—14 éves fiatalember lehettem, mikor kukoricafosztáskor mesélték Tótszerdahelyen az öregek, hogy mikor a kutyafejű tatárok Magyarországon jártak, a Mohi pusztánál szétverték amagyar sereget, IV. Béla király is alig tudott menekülni, a tatárok végig rabolták és gyűjtogatták az országot. A megfagyott Duna jegén is átkeltek, így a lakosság menekült a nagy erdőkbe és barlangokba. A Mura és Dráva mentiek is menekültek, a Murán és Drávan át Horvátországba. A tatárok vissza akarták csalogatni őket, ezért egyikük kiállt a Mura partjára, és azt kiáltozta: Jánó, Káto, Máro gyertek vissza, elmentek a tatárok. Aki visszajött, azt a tatárok legyilkolták. Ezért a többiek akkor sem mertek visszajönni, amikor tényleg elmentek a tatárok. A horvátok szeretettel fogadták őket, és az emigráció sokáig tartott. Őseink megtanulták a horvát nyelvet és szokásokat. Sokan házasságot is kötöttek horvátokkal. Mikor visszajött IV. Béla király és visszahívta a menekülteket, földet, jószágot, kenyeret, vetőgabonát adott nekik, akkor jöttek vissza őseink Horvátországból, velük jöttek a vegyes házasságot kötöttek, így keletkezett Tótszerdahelyen a sok horvát előnév.”¹

Kétségtelen, hogy Nyitrai András ma már túllépte hetvenedik életévét, szülőföldjéről rég elszakadt és bizonytalanul emlékezik vissza a gyermekkorában hallottakra. Családja nem szerdahelyi származású, hanem a sváb többségű Szepetnekről költözött Tótszerdahelyre.

¹ Zalaegerszegi Állami Levéltár (ZÁL. 753. sz. lev. letét 1^a ZÁL. Conscr. dicafes) Tótszerdahely, Szepetnek 1840—1846, anyakönyvi másodpéldányok, a tótszerdahelyi családtagok elbeszélése.

² SZENDREY Zsigmond: Magyar népmonda típusok és tipikus motívumok. Ethnographia 33. évf. 1922. 53. l., 37. évf. 1926. 33. l., A magyarság néprajza. Egyetemi nyomda év n.

A rég hallott mondát erősen keveri az iskolában tanultakkal és később olvasottakkal (Béla király, muhi csata, befagyott Dunán átkelés). Az is nyilvánvaló, hogy a gyermekkorában hallott monda egy része (a folyó partra kiállott tatárok, akik magyar szóval hívják elő az elbűjt leányokat) országosan elterjedt történet,² melyet különböző variánsokkal sok felé ismernek, és ide is eljutott. Végül kétségtelen, hogy az elbeszélő ezzel magyarázni kívánta 1921-ben a határmegállapító bizottság előtt, miért nem tud magyarul sok magyar nevű tótszerdahelyi lakos (Kanizsai, Bognár, Kocsmáros, Varga, Dobos, Kardos, Hegedüs), sőt miért tekintendők magyarnak az ottani horvát nevű és horvát anyanyelvű lakosok is. Mégis marad egy önálló mag, mely szerint a tatárok elől a szerdahelyiek a Murán túlra menekültek, és onnan hosszú idő után horvátokkal együtt költöztek vissza.³

A mondának ezt a magvát Tótszerdahelyen ma is ismerik, de az öregek közül is kevesen, és nem egyformán. Fábiás István csak annyit tud, hogy Béla király telepítette ide a horvátokat. Szabó (Kramarics) Pál a fenti elbeszélés lényegét tudja, de forrásként egy Pósfai nevű, Triesztbe kivándorolt ügyvédől kölcsönözött könyvre is hivatkozik.⁴

Az eltorzult monda nem az 1241. évi tatárjárás emléket őrzi. Nincs kizárva ugyan, hogy a falu már akkor is létezett, de írásos nyoma csak 1360-ból van,⁵ másrészt a tatárjárás egyáltalában nem akadt el a Muránál, hanem a tengerig jutott el, végül a tatárjárás aránylag gyorsan elmúlt, semmi esetre sem idézte elő azt, hogy az elbűjtök olyan hosszú ideig távol kellett maradjanak, hogy közben horvátokkal is keveredtek.

Ellenben a török idők beköszöntése előtt

II. kiad. III. köt. 183. l. Ez a „Sári Mária” változat tiszta formájában, horvát nyelven ma is él Tótszerdahelyen. Jagadies István tanár gyűjtése.

³ Lásd I. jz.

⁴ JAGADICS István tótszerdahelyi tanár gyűjtése.

⁵ ZÁL. HOLUB József kézirata Zala megye középkori helységeiről.

Szerdahely népes település volt, melynek 1490-ben 31 jobbágytelkét tartották számon. Az is valószínű, hogy magyar anyanyelvűek lakták. A Mohács előtti időkből ugyan a jobbágyságról családi névanyagunk természetesen nincs, de mind a falunak, mind a környező településeknek (Szent Márton, Molnári, Semjénháza, Petri, Venéce) magyar a helyneve, míg a Mura túlsó partján már akkor is túlyomó többségben a horvát helynevek voltak. Földesurai is a XV. század közepéig kisebb birtokú magyarok (Szentmihályi, Ravasz, Bagoly, Rádó), csak ekkor kezdték kezüket rátenni a nagyurak: Sárkányok, Háshágyiak.⁶ Egyik legutolsó adatunk szerint Háshágyi Ferenc 1548-ban eredményesen perelte Szentmihály, Szerdahely és Molnári birtoka iránt Zele Jakabot és Pétert.⁷

Ekkor már a török háborúk folytán a helység nagyon leromlott. Az 1564. évi portális összeírás szerint Molnári, Szentmihály és Szerdahely összesen 3 és fél portát tesz ki. (Ugyanez az összeírás Eggerszeget 30, Lentit 8, a muraközi Perlakot pedig 56 portával számolja)⁸ Kanizsa elfoglalása után pedig egyáltalában nem halunk róla. Nyilvánvaló, hogy a Kanizsa tövében, de a legközelebbi magyar végháztól Szécsiszigettől távol fekvő falu teljesen elpusztult. Kézenfekvő tehát, hogy megmaradt lakosai átmenekültek a Murán, hisz a Muraköz szilárdan a Zrínyiek birtokában maradt, akik gondot is fordítottak megvédésére. Erre az időre vonatkozóan tehát a monda történeti tényeket őrizte meg.^{8a}

Ami a visszatelepülést illeti, ez úgy látszik elég későn indult meg. Kanizsát 1690-ben foglalták vissza a töröktől, a vidék első teljességre törekvő adóösszeírása 1711-ben történt meg. Ebben Letenyén, Egyedután, Bécen, Szepetneken, Sormáson, Eszteregnyén már összeírtak faluként 8—10 gazdát, de Becsehelyt, Petrit, Ventét, Szentmártont és Szerdahelyt meg sem említették, tehát ezek még pusztán álltak.⁹ 1715-ből már két összeírásban is feltüntetik. Egyikben egyszerűen Szerdahely néven, 11 gazdával, akik közül egy „libér” (a bíró), 8 telkes jobbágy, 2 pedig zsellér. A gazdák közül hétnek nyilvánvalóan magyar a neve (Kanizsai (2), Hegedüsi, Kovács (2), Dobos, Lukács), négynek pedig horvát (Proszenyák, Ribarics, Tkalec, Sztanek).¹⁰ A másik, bár már „Tót

Szerdahely” néven említik, csupán 7 gazdával, akik közül csak három magyar nevű (Kanizsai, Dobos, Lukács, négy pedig horvát (Ribarics, Hederics, Iván, Sztanko).¹¹ A két összeírás egybevetése világosan mutatja, hogy a település még nagyon friss, lakói nem települtek le állandóan, gyakran változnak. A két összeírás felsoroltjai közül csak háromnak teljes neve azonos. Az sem világos, hogy a településnek magyar vagy horvát a jellege, hisz csak az egyik különbözteti meg a horvát lakosságra mutató „tót” megjelöléssel a kb. 22 kilométernyire fekvő, túlyomórészt magyarultka másik Szerdahelytől, melyet később megkülönböztetésül „Magyarszerdahely”-ként emlegettek. A későbbi összeírásokban azonban falunk már mindig Tót Szerdahely nevet viseli, és lakosságának többsége horvát családi nevet visel. 1717-ben 15 gazda közül 9,¹² (1720-ban 10 gazda közül 6¹³), 1730-ban 35 gazda közül 22, 1775-ben már 96 családfő közül 56.¹³ Tudatos telepítésről nem lehet szó, mert földesurai gyakran változnak, s többnyire idegenek. 1715-ben de PRIE örgróf,¹⁴ 1720-ban MERCY tábornok,¹⁵ 1737-ben BEDEKOVICS Boldizsár¹⁶, a XIX. század elején a CSUZYAK és HALASYAK.¹⁷ A családnevek horvát többségénél gyorsabban alakult át a falu nyelve. 1730-ban még olyan, minden bizonnyal helyben adott magyar családi névvel is találkozunk, mint „Puskacsináló” 1757-ben BÉL Mátyás már egyszerűen horvátok által lakottnak nevezi, az 1775. évi összeírásban pedig már magyar családi nevek is sorozatosan a horvátoknál divatos, vagy délszláv módra alakított utóneveket viselnek. (Lukács Pávell, Lukács Gyura, Dobos Márkó stb.). E fokozatos fejlődés eredménye, hogy az 1900. évi népszámlálás során a község 1523 lelkes lakosságából 1339 vallotta magát horvát anyanyelvűnek.¹⁸ Ezek szerint a monda második fele, ti., hogy horvátok és magyarok együtt telepedtek le a török idők után Tótszerdahelyen, a tényeknek megfelel, nyilvánvaló, hogy a horvátok csak a Muraközből jöhettek, és hogy a helység magyar családi nevű lakosai a XVIII—XIX. század folyamán váltak horvát anyanyelvűvé. Lehetséges, hogy a monda első fele (a Muraközbe való kivándorlás) is — a török időkre vonatkoztatva történeti tény emléket őriz. Ennek érdemes volna utánanézni.

DEGRÉ ALAJOS

⁶ Uo.

⁷ ZÁL. Zalavári apátság hiteleshelyi lt. 2518. sz.

⁸ ZÁL. Conscriptioes nobilitares fasc. 1.

^{8a} Ez annál inkább valószínű, mert a szlavóniai Kőrögy és Szentlászló helyi mondái szerint lakosaik a tatárok elől menekültek erre a vidékre. SZENDREY. Ethn. 1926. 34. l.

⁹ ZÁL. Conscriptioes universales f. l. Ö. 41.

¹⁰ Uo. Ö. 19. 219. p.

¹¹ Uo. Ö. 12.

¹² Uo. Ö. 17.

¹³ Uo. Ö. 21. 167. p.

¹⁴ ZÁL. Conscriptioes dicales.

¹⁵ Lásd fentebb 10. és 13. jz.

¹⁶ ZÁL. NAGY Imre gyűjtése Zala megye helységeinek történetéről. BÉL Mátyás leírása.

¹⁷ THIELE: *Königreich Ungarn*. 1823. 1—2. köt. 199.; FÉNYES: *Magyarország mostani állapota*. I. 517. p.

¹⁸ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Az 1900. évi népszámlálás. I. köt. 169. l.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

A Current Anthropology agrár-etnográfiai vitája

A magyar néprajzi kutatók előtt jól ismeretes JACOBÉIT W.-nak az Agrártörténeti Szemleiben megjelent írása, amelyben az erőteljesebb nemzetközi együttműködést sürgeti az agrár-etnográfia területén.¹ Cikkének tulajdonképpen az a lényege, hogy az 1954-ben Koppenhágában megalakult *International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements* a nemzetközi együttműködés terén eddig nagyobb eredményt nem ért el s felveti a kérdést, hogy a „koppenhágai titkárság csekély erőivel képes lesz-e tulajdonképpen tevékenysége mellett” (212. l.) az erőteljesebb nemzetközi együttműködést biztosítani. JACOBÉIT W. azt mondja, hogy „ideje a munka és gazdaság, valamint egy népi kultúra mindenkori eszközészetének kutatásával szűkebb hazai területeiről kilépni és a dolgokat közép-európai, illetve európai területen összehasonlítani, ezáltal az egyes népi kultúrák közötti különbséget vagy közös vonásokat felismerni...” (212. l.). Él kell szerinte érni, hogy a kutatók hazai elszigeteltségükből kilépve egy Középvagy egész Európára kiterjedő közös munkához utat találjanak. „A gyakorlati kivitelezés részleteit munkaüléseken kellene leszögezni, amelyeken csak szakemberek kis köre vesz részt, akik országai néprajzi kutatásának szervezetét pontosan ismerik. E testület feladata volna azután beható tanácskozások során adott munkatémákat kidolgozni, illetve a munkaeszközök típusait vagy csoportjait leszögezni, amelyet mindenütt Európában kötelező módszertani szempontok szerint és egyidőben kellene vizsgálni. Így anyaggyűjtemények vagy akár monográfiák sora keletkezne, amelyek alapján aztán idővel európai összefoglalást lehetne írni. Az ilyen kb. másfél évenként tartandó munkaüléseket — lehetőleg az UNESCO vagy a *Wenner-Gren Foundation* támogatásával — a koppenhágai titkárságnak kellene kezdeményeznie, amely a keretek közt, mint koordináló szerv működne. A leg-

feljebb három napos ülések súlypontjának a szakmai tárgyalásokon kellene lennie” (212—213. l.). JACOBÉIT W. azután több példát hoz fel, amelyek az eredményes nemzetközi együttműködést pozitívan támasztják alá. Így többek között elismeréssel említi a mi *Viehzucht, und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* vállalkozásunkat is. JACOBÉIT W. cikkéből nem kerülheti el figyelmünket még egy megjegyzés, amely a néprajzi kutatások fő célját érinti; — szerinte a munka és gazdálkodás átfogó európai ábrázolása „kontinensünk dolgozó népe kultúrtörténetének alapja, — minden néprajzi kutatás főcélja ennek megteremtése kell legyen” (212. l.). JACOBÉIT W. tanulmányát — mitán ez már német nyelven is megjelent — angol nyelven leközölte a *Current Anthropology* is. (Vol. 5., No. 3., June 1964. 179—190. l.). A szerkesztőség a publikálás előtt a cikket elküldötte 49 szakembernek, kérve, mondják el JACOBÉIT W. elgondolásaival kapcsolatos véleményüket. A *Current Anthropology* kérésére tizennégyen választottak. A válaszok rendkívül érdekesen világitanak rá az etnológiai gondolkodásra, a nemzetközi együttműködés lehetőségeire s az agrár-etnográfia elvi kérdéseire. Sajnálatos azonban, hogy a hozzászólók között nem találjuk LESER P., ÉRISON S., VILKUNA K., KOTHE H., HADRICOURT ANDRÉ G., VAKARELSKI CHR. és még más jeles szakemberek nevét, akik európai perspektívában tarták már fel az agrár-etnográfia számtalan problémáját.

Az alábbiakban igyekszem összefoglalni az egyes hozzászólások lényegét.

BAUMGARTEN KARL (Rostock, NDK) szerint a nemzetközi együttműködés fokozza a helyi kutatómunkát. Minél alaposabb a helyi kutatás, annál elfogadhatóbbak az összehasonlításból következő eredmények. Egyenértékű és összehasonlításra alkalmas anyagot kapunk, ha összhangba hozzuk a kutatási módszereket. A nemzetközi együttműködés megerősödése irányíthatja a jövőben a helyi kutatásokat is.

¹ Az erőteljesebb nemzetközi együttműködés kérdéséhez az európai agrárnéprajz területén. *Agrártörténeti Szemle*, V. 1963. 211—

214. l. A cikk németül is megjelent a bolgár Izvestija na etnografikija institut i muzej VI. (Sofia, 1963) kötetében.

Legelőször azonban tudnunk kell, hogy az „agrár economy” melyik jellemző formája a domináns bázis egy sajátos terület népi kultúrájában. Azután ki kell válogatnunk azokat a problémákat, amelyek lényegesek a más területekkel való összevetésnél. Az ilyen központi kérdések vizsgálata természetesen háttérbe szoríthatja az egyéni törekvéseket. Ezért szükséges az is, hogy megegyezés jöjjön létre a tudományos akadémiák és más hasonló intézmények között. BAUMGARTEN Karl az európai agrár-etnográfusok találkozáját sürgeti. Ezen meg kell vitatni, hogy melyik az a mezőgazdasági forma, amelyet minden területen kutatni kell, továbbá eszmecsereit kell folytatni a mezőgazdálkodás minden formája kutatásának központi kérdéseiről és a kutatási módszerekről. Ilyen módon különböző munkacsoportok jöhetnek létre (pásztoroktúra, ekéskultúra stb. kutatása). Ha a helyi eredmények egy központi intézménybe kerülnek, problémák merülhetnek fel a publikálás terén. Ki publikálja az anyagot: a helyi kutató vagy az összehasonlító munkával foglalkozó tudós?

Komoly figyelmet érdemel BLEHR Otto (Bergen, Norvégia) hozzászólása. Szerinte félrevezető JACOBSEIT W. „agrár-etnográfia” terminológiája, mivel cikkéből az derül ki, hogy ő ezen csak az agráreszközök tanulmányozását érti. Az agráreszközök vizsgálata önmagában figyelmet érdemel ugyan, de nem elég átfogó, ha a „munka és gazdálkodás” megértéséhez akarunk eljutni. Véleménye szerint a technológiai rendszer (vagyis az eszközök és használatuk) teljes és különállóan jellegzetes környezetükben (*total cultural and extra-cultural setting*) vizsgálendő. Nyilvánvalóan, hogy az ökológiai tényezők, a demográfiai viszonyok, a munkaerőellátás, a piacra vonatkozó tényezők éppen olyan fontosak, mint a különféle mezőgazdasági eszközök tanulmányozása, amikor az agrártársadalmakban a „műnka és gazdálkodás” természetét kutatjuk.

BRENTJES Burchard (Berlin, NDK) kívánsága, hogy az anyagot ne csak Európából gyűjtsék, mert az olyan történeti értékelések, amelyek csak az európai gazdasági eszközökre korlátozódnak, nem vezetnek teljes értékű konklúzióhoz. Feltehetően Közél-Kelet a mezőgazdaság és így a mezőgazdasági eszközök bőlesője s ezért erre a területre is ki kell terjeszteni minden munkát. Már csak azért is, mert a Közél-Keleten most indul meg a mezőgazdálkodás korszerűsítése. Nagy szükség lenne a Közél-Keleti archeológiai leleteket megfelelő néprajzi anyaggal kiegészíteni.

DAMM Hans (Lipese, NDK) az óceániai kultúrák kitűnő ismerője, azt fejtegeti, hogy Európa kultúrája sohasem volt elszigetelt s ezért helytelen lenne az agrár-etnográfiai feladatokat csak Európára korlátozni. Szerinte minden múzeumnak a mezőgazdasági eszközökről három példányban kellene kartoték-

lapokat (*index card*) kiállítani: egy a múzeumnál maradna, a másik az országos központnál, a harmadik pedig a koppenhágai központnál kerülne elhelyezésre. Nem szabad azonban az eszközök mellett a filmek és a fényképeket sem elhanyagolni. Az ilyen munkához a koppenhágai titkárságnak megfelelő személyi és anyagi támogatást kell kapnia.

DIAS Jorge (Liszaon, Portugália) történeti visszapillantást nyújt a koppenhágai titkárság 1954. évi megalakulására. A titkárság tk-en a CIAP (Comission Internationale des Arts et Traditions Populaires) 1954-ben tartott koppenhágai ekekonferenciája nyomán jött létre. DIAS Jorge az együttműködés alapját az időszakonként (másfél év) megrendezett konferenciákban látja. Ezek azonban ne legyenek hosszabbak három napnál. Az agrár-etnográfia azonban csak az egyik olyan része a néprajznak, amely kérdéseit nemzetközi szinten meg kell tárgyalni. Anyagát nem választhatjuk el az emberiség társadalmi örökségeinek más részétől. Olyan szervezetet szükséges létrehozni, amely összeegyezteti az európai etnológiai kutatásokat. Mint a CIAP három éven át volt titkára tudja, hogy ezt megerementeni igen körülményes. A nehézségek főleg abból adódnak, hogy ugyanazon országon belül nincsen meg a belső egyetértés vagy igény a nemzetközi együttműködéshez. Az együttműködési hajlam hiányát részben az etnocentrikus előítélet okozza, amely tagadja, hogy az európai embereket is lehet olyan etnológiai módszerekkel kutatni, mint másokat. Vannak az afrikánistáknak, az amerikanistáknak megfelelő etnológiai társaságaik, de nincsen megfelelő etnológiai társasága az európai néprajzral foglalkozóknak. Bizonyos előrehaladás mutatkozik az 1955. évi Arnheim-i kongresszus évkönyvében (Actes du Congrès International d'Ethnologie Regionale, Arnhem, 1955), de az akadályok még igen nagyok. A főakadály a folkloristák és etnológusok eltérő magatartása. Felismerve a nemzetközi európai együttműködés újjászervezésének szükségességét és úgy gondolva, hogy a CIAP-ot megfelelő alapokon újjá lehet szervezni, néhány kolléga a Santo Tirso-ban (Portugália) tartott kongresszuson (1963) elhatározta, hogy 1964-ben Bonnban a CIAP közgyűlésen megvitatja az újjáalakulást. Ha a vállalkozás sikerül a CIAP-ot megfelelő szekciókkal ki lehet bővíteni. A szekciók megkönnyíthetik a regionális etnológia területén a nemzetközi együttműködést. Mind-egyik szekciónak abban az országban lenne a központja, ahol erre a feltételek a legjobbak. Így létrejöhetne egy általános szekció s külön szekciók foglalkoznának az agrár-etnográfia, a népi hangszeres, a népmesék, a halászat, a pásztorkodás, az építkezés stb. kérdéseivel. Az egész szervezet és a szekciók élvezhetnék az UNESCO és a különböző alapítványok támogatását. Az európai szervezet kapcsolatot tart-

hatna hasonló nem európai szervezetekkel. Az agráretnográfia területén kiépülhetne a kapcsolat Észak-Afrikával, Közép- és Távol-Kelettel stb. A fentebb említett szekciók során — hangsúlyozza DIAS Jorge — természetesen nem mondanánk le a kultúra egységéről.

Véleményem szerint komoly tanulság a számunkra GULDBECK Per E. (Cooperstown, Ny., USA) hozzászólása, amely ugyan alig kapcsolatos az agráretnográfiával, de megérdemli a körültekintő figyelmet. Bár igen kevés tapasztalatot szereztem — írja GULDBECK Per E. — az európai etnográfusokkal kapcsolatban, úgy látom, hogy módszerük és a kutatási tárgyra fordított idejük jelentősen eltér az enyémtől és sok más kollégáimétól, akik múzeumban dolgoznak. Valaki egyszer azt mondta az amerikai múzeumokról, hogy a kutatás egyre inkább mostohagyermekké válik és szerencsés az ember, ha ideje öt százalékát annak szentelheti, hogy egyszerűen kutasson távol a köznevelés, a kiállítás, a népszerűsítés problémáitól. Így az ember abban a helyzetben van, hogy irigyelje európai kollégáit.

HENSEL Witold (Varsó, Lengyelország) szerint problematikus a mezőgazdasági eszközök vizsgálatát az „ethnográfia” szóval körülhatárolni. Mint számos európai etnográfus, JACOBET W. is tévesen használja az „agráretnográfia” kifejezést, amely sokkal többet foglal magába, mint egyedül a mezőgazdasági eszközöket. JACOBET W. nem vette figyelembe a gazdaságtörténetesek munkásságát. Bár növekszik azoknak a kutatóknak a száma, akik a mezőgazdasági eszközök iránt érdeklődnek, az eredmények még sem igazolják a hozzáfűzött reményeket. Ennek okát nem az anyagi eszközök hiányában vagy a regionális szervezetek korlátaiban kell keresnünk, hanem abban hogy eddig nem találtak közös nevezőt a kutatások összehangolásához. Az együttműködés kezdeményezői különféle nemzetiségű specialisták társulásait keresik, anélkül, hogy ismernek az egyes személyek munkásságát az általuk képviselt országban. Az együttműködést az agráretnográfiában nem lehet csak az agrár-eszközökre korlátozni. A kutatóknak foglalkozniuk kell a probléma egészével s itt hivatkozik HENSEL W. a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézetének módszerére. HENSEL W. szerint tanácsos lenne, hogy területenként (egy-egy terület több országot foglalhatna magába) jöjjenek össze a szakemberek. Területenként albizottságokat lehetne összehozni s az albizottságok egy nagyobb szervezet csírájaként működnének. A kutatómunkát azonban semmiképpen sem lehet Európára korlátozni. A sikeres nemzetközi együttműködés komoly feltétele a megfelelő fontosságú kutatási problémák kiválasztása. Ez csak úgy lehetséges, ha alaposan ismerjük az egyes országokban folyó kutatómunkát, a kiválasztott problémák olyanok legyenek, hogy közös

erőfeszítésre serkentsék a különböző területek specialistáit. Hangsúlyozza HENSEL W., hogy javítani kell a nemzetközi együttműködés feltételeit, bár a túlságosan gyakori nemzetközi kongresszusok nem emelik a tudományos kutatás szintjét, sőt mesterkéltté teszik. Értékes kutatómunkát csak úgy végezhetünk, ha olyan szervezetet hozunk létre, amely a mezőgazdasági probléma komplex kutatását tűzi ki célul. A jövőbeni együttműködéshez pedig a feladatok világosan körül kell határolni.

Az együttműködés fontosságát hangsúlyozza HOFFMAN Marta (Bygdøy, Norvégia) is s igen helyes érzékkel mutat rá arra, hogy ma már sok etnológus számára a hagyományos gazdálkodás tanulmányozása, a tárgyak és munkaművek figyelemmel kísérése a filmezés és fényképezés segítségével megfelelőbbnek látszik, mint a már múzeumban elhelyezett tárgyak számbavételével. Az előbbi munka monográfiák alapjául szolgálhat s érdekesebbé teheti a jövőbeli muzeológiai jellegű számbavételt.

KRAMER Fritz R. (Colorado Springs, Col., USA) kifejti, hogy JACOBET W. helytelenül bírálja az International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements munkáját. A titkárság eredeti célja az volt, hogy összehangolja az ekére vonatkozó kutatásokat, azzal a céllal, hogy előkészítsék az eketípusok térképét s megállapítsák az egyes országok eketípusait. A titkárságtól várható nagy eredmény az ekeatlaz megteremtése. JACOBET W. terve sokkal szélesebb, amelynek csak egyik része lenne a koppenhágai titkárság. Szerinte az agrárproblémák tanulmányozásához szükséges a geográfusokkal, történészekkel, szociológusokkal, folkloristákkal stb. való együttműködés.

Moss Leonard W. (Detroit, Michigan, USA) mindenekelőtt arra utal, hogy a nemzetközi együttműködést erősíteni kell s ez különösen vonatkozik az agráretnográfia területére, ahol a hagyományos gazdálkodást a gépi gazdálkodás nagy gyorsasággal váltja fel. Az eszközök és a memorabilia összegyűjtését meggyorsítaná a szakemberek együttműködése. Össze kell gyűjtenünk a folklore anyagát, a hiedelmeket, mithoszokat, a világnézet megnyilatkozásait, mert ezek a paraszti kultúra nagyon fontos elemei. Az anyagi eszközök a múzeumi gyűjtemények fontos részét alkotják, de az ilyen gyűjtemények elvesztik értelmüket, ha a kultúra folklorisztikus és értékelő (*valuative*) szemlélete elkerüli figyelmüket. Moss Leonard W. felsorol több múzeumot, amelyek nemzetközi erőfeszítéssel együtt tudnának dolgozni.

DE ROHAN-ČSERMAK G. (Paris) hozzászólásában több elvi-elméleti kérdést is felvet. Szerinte az agráretnográfia kifejezésnél arra a tényre kell a hangsúlyt helyezni, hogy az agráreszközök nem léteznek *sui generis*. A pa-

raszti mezőgazdasági életforma hozza létre a parasztság strukturáját (*strukturál framework*), amely megőrzi és inspirálja az agrártechnikát. Felhívja a figyelmet arra, hogy ha az etnológiából kihagyjuk az emberi hátteret, ez azt jelenti, hogy elhanyagoljuk magát az embert. Az ember megismerése minden néprajzi megismerés végső célja. (Ezzel a megállapításával DE ROHAN-ČSERMAK G. tulajdonképpen ERIXON S. nézetét teszi magáévá.) Természetesen szükségünk van az emberi tevékenység részleteinek a vizsgálatára is, de nem téveszthetjük szem elől az etnológia antropocentrikus célját. Sohasem térhetünk vissza a tiszta tipológia idejét múlt és száraz vizsgálataihoz. Nem fogadja el JACOBET W. definícióját az etnográfiai kutatás végső céljáról. Igen szellemesen azt mondja, szeretnénk binni, hogy azt JACOBET W. úgy írta le, hogy nem sok figyelmet szentelt az értelmezésének. Ettől függetlenül azonban egyetért JACOBET W.-gal abban, hogy az agrár-etnográfia jelentős szerepet játszik az etnológia megújulásában. A „kultúra” tanulmányozásának jögcíme ma már közhely lett. De az amerikai etnológusok részéről elhanyagolódik az anyagi kultúra valóságának vizsgálata, — kivéve természetesen az archeológia területét. Annak ellenére, hogy kevés kutató munkásságában mutatkozik meg a szellemi, anyagi és társadalmi jelenségek vizsgálatának egyensúlya, ez a tény mégis nagyon egészséges alapot nyújt az európai etnológiának, — amit hiába keresünk Amerikában. Ha megteremtjük az összhangot az anyagi, szellemi és társadalmi struktúrák kutatása terén, úgy teljes képet építhetünk fel, — mindenekfelett az etnikus struktúra (*ethnic structure*) koncepcióját. Figyelme érdemel, hogy Angliában az etnográfiai kutatás még élvezi a folklore-kutatók gazdag eredményeit, de ugyanakkor már a „népéletkutatás” áll az előterében, amely keretében kiemelkedő szerep jut az anyagi kultúrának, ill. a mezőgazdasági eszközök kutatásának, de részletes elemzéseket nyújtanak az élet teljes formájáról is. Franciaországban az etnográfia *eo ipso* a népi kultúra agrár eleme iránti érdeklődés jellemzi. DE ROHAN-ČSERMAK G. részletesen és igen elismerően szól a magyar agrár-etnográfiai kutatásokról. Annak a véleményének is hangot ad, hogy Európa minden nemzeti néprajzi iskolájában erős mozgalom indul meg — miközben az agrár-etnográfiai kutatás valódi fontosságának megértésére gondolunk — az életforma egészének megvilágítására. Végül néhány szempontot sorol fel a nemzetközi együttműködés erősítésének elősegítéséhez. Mindenekelőtt hangsúlyozza a koppenhágai titkárság támogatását, amelynek a tevékenységét Európára kellene, hogy korlátozza (gyakorlatilag ez eddig is így volt). A titkárság elsősorban szervező és koordináló szerepet kell, hogy betöltsön s ne igyekezzék dokumentációs regisztereket fenn-

tartani. De kibocsáthatna kérdőíveket, konferenciákat rendezhetne s új kutatási témákat, módszereket javasolna. Ezeket az illető országok hatáskörébe kellene utalni. A titkárság elősegíthetné a néprajzi atlaszok elkészítését. A titkárság szoros kapcsolat tarthatna fenn az UNESCO-val és a CIAP-pal s támaszkodhatna a két szervezet erkölcsi és anyagi erejére. Javasolja DE ROHAN-ČSERMAK G. a titkárság címének a megváltoztatását is, pl. lehetne a címe *European Survey of Agrarian Ethnography*. STEENBERG Axel (København-Lyngby) az eszközök *használatának* vizsgálatát hangsúlyozza. Ez elsődrendűen fontos a „munka és gazdálkodás” mechanizmusának megértéséhez. A jövőben központi kérdéssé kell tenni annak a vizsgálatát, hogy 1. az eszközök formája megfelel-e használatuknak, 2. tekintetbe kell venni, hogy a forma nemcsak kifejezi a munkafolyamat egy lényeges részét, hanem gyakran az illető kultúra funkciójának magyarázatához is hozzásegít. Javasolja, hogy körvonalazni kell a funkcionális alapra vonatkozó vizsgálatokat. Ezeket viszont olyan kis földrajzi területre szűkítve kell végezni, amely terület minden mezőgazdasági munkafolyamatot magába foglal, s amely terület fontos történeti szempontból. Ilyen vizsgálatokat Európában és a világ más részein egyaránt kell végezni. Elmondja, hogy a konferenciák megrendezéséhez és a publikáláshoz nincs megfelelő anyagi bázis. 1954-ben a dán kormány által rendelkezésre bocsátott összeggel megalakult a titkárság, de — az ígéretek ellenére — más országból támogatást nem kaptak. A tapasztalat azt mutatja, ha valamelyik országban elkészítenek egy munkát azt ott kell kiadni, konferenciákat mindig más és más ország tartson s a meghívott személyek költségeit az illetők saját országa viselje.

TSCHITAJA G. (Tbiliszi, Szovjetunió) elismeréssel szól JACOBET W. eddigi törekvéseiről. Az agrár-eszközök vizsgálata — írja — lehetővé teszi, hogy véleményt alkossunk egy közösség társadalmi és gazdasági fejlődéséről. Speciális monográfiák megjelentetése elősegítené a téma szélesebbkörű megjelentetését s meggyorsítaná a főproblémák megoldását. Egyetért JACOBET W.-nak azzal a javaslatával, hogy dolgozzanak ki kutatási témákat és jelöljék ki azokat a mezőgazdasági eszközöket, amelyeket Európa szerte egyidejűleg kell vizsgálni, de felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen munka megkívánja, hogy a benne részt vevő országok tudományos intézeteiben részletesen kidolgozzák az együttműködés és kutatás tervét. Úgy véli, hogy hasznos lenne JACOBET W. nézeteit VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson Moszkvában megvitatni.

Magyar részről JACOBET W. cikkéhez én szóltam hozzá. Kifogásoltam, — mint a fenti szakemberek közül többen —, hogy JACOBET W. az 'agrár-etnográfia' területére csak a földművelés eszközeit sorolja. Csak az eszkö-

zők kutatásával nem tehetünk eleget a néprajz, a kulturális antropológia feladatainak. Az 'agrár-etnográfia' területére tartozik a munkamódok, a munkamegosztás, a földhasználat, birtokviszonyok, a földműveléssel kapcsolatos szokások, a termesztett növények eredetének, a földművelés ritusainak stb. vizsgálata is. Tekintetbe kell vennünk a földművelés terén végbemenő belső és külső akkulturációs folyamatokat. Mindezek kívül esnek JACOBET W. horizontján s amit ő képvisel az inkább csak egyszerű „materielle Volkskunde”. Az eszköz-kutatás még nem vezet el bennünket sem a paraszti individuum, sem az agrártársadalom magatartásának megismeréséhez. Nem tárhatjuk fel JACOBET W. igénye révén azokat a gondolatokat, eszméket és törekvéseket, amelyek a gazdálkodó embert és társadalmát foglalkoztatják. A termelőeszközök vizsgálatán kívül vizsgálunk kell a termelési viszonyokat és az ideológiákat is.

Ráműtattam arra, hogy a tudományos életben túl sok a különböző kongresszus, symposion, munkaértekezlet, — ez vonatkozik a néprajzra is. A kongresszusokon, munkaértekezleteken elhangzott — kétségkívül értékes — javaslatok helyett a szakemberektől inkább eredményeket várunk. Véleményem szerint az 'agrár-etnográfiai' kutatások terén nem új szervezeteket kell létrehozni, hanem a koppenhágai titkárság munkájának erősítésére kell törekedni. Szóltam azután a néprajzi atlaszok 'agrár-etnográfiai' jelentőségéről s ismertettem a mezőgazdálkodás kutatása terén elért fontosabb eredményeinket, az e téren dolgozó magyar szervezeteket (MTA Agrár-történeti Bizottsága, folyóiratok, BALASSA Iván, HOFFMANN Tamás munkája, Mezőgazdasági Múzeum, Néprajzi Múzeum stb).

JACOBET W. a válaszában tulajdonképpen kitért a felvetett problémák jó részére elől. Nem kíván — mint írja — módszertani vitát folytatni sem a HENSEL W., sem az általam felvetett kérdésekről. Véleménye szerint azonban meg kell vitatni olyan problémákat, mint pl. a koppenhágai titkárság európai vagy Európán kívüli működési területe. JACOBET W. indulásul csak az európai feladatok megszervezését látja lehetségesnek. A szakemberek egy közössége megegyezhetne abban, hogy közös instrukciókat adjon a jövő kutatásaira vonatkozóan. Ha ez létrejönne, ki lehetne terjeszteni a munkát más világrészekre is. A továbbiakban azután JACOBET W. hivatkozik az 1943. évi Magyar Néprajzi Kongresszusra, ahol azt javasolta, hogy a vezető európai specialisták rendszeresen üljenek össze. Majd ismerteti a budapesti Mezőgazdasági Múzeum által összehívott konferenciát, amelyen elhatározták, hogy megkérlik a Moszkvában tartandó VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszust, hogy az agrár-etnográfiai symposionon tízze napirendre az együttműködés kérdését. A buda-

pesti konferencia javasolta, hogy még a moszkvai kongresszus előtt hívjanak össze valahol Európában egy találkozót s folytassanak eszmecserét a Moszkvában vitára kerülő kérdésekről. A budapesti találkozó jegyzőkönyvét elküldik Európa minden vezető agrár-etnográfusának, kérve őket, hogy mondjanak véleményt a problémákról. JACOBET W. azután arról beszélt, hogy nem kívánta bírálni STENSBERG A. és a koppenhágai titkárság munkáját, de a titkárság csak akkor funkcionálhat, ha mindenki együtt dolgozik velük. Lehetőleg azonban már az 1964-es moszkvai kongresszuson végső döntéshez kell eljutni. A CIAP mindenesetre segíthetné és erősíthetné a koppenhágai titkárságot, — fejezi be választát JACOBET W.

Áttekintve a hozzászólásokon, meg kell állapítanunk, hogy a szakemberek jó része komoly elvi-elméleti kérdéseket vetett fel. A JACOBET W. értelmezte 'agrár-etnográfiai' túl leegyszerűsített diszciplinának látják ahhoz, hogy megfelelő képet nyújtsanak a mezőgazdálkodásról. Az agrár-eszközök vizsgálata önmagában nem eléggé átfogó (BLEHR O.). Az 'agrár-etnográfia' több mint a mezőgazdasági eszközök kutatása (HENSEL W., GUNDA Béla). Moss Leonhard W., hasonlóan, mint én a folklore anyagot, a szokásokat és hiedelmeket sem rekeszti ki az agrár-etnográfia területéről. Az egyszerű tipológián és típus-történeten messzire túl lát DE ROHAN-ČSERMAK G. is. A hozzászólásokban megcsendül annak az igénynek a felvetése — amit a szovjet kutatások messzeemenően igazolnak —, hogy az 'agrár-etnográfia' keretében vizsgálni kell azt az akkulturációs folyamatot, ami a gépesítés s a gazdasági átalakulás következménye.

Külföldi kollégáim hozzászólásai alátámasztják azt a véleményemet, hogy igen fontos lett volna JACOBET W.-nek az 'agrár-etnográfiaiával' kapcsolatos elvi-módszertani kérdéseket kifejezni. Az az 'agrár-etnográfia' amelynek körvonala JACOBET W. cikkéből kibontakozik, alig több mint valami egyszerűbb *Sachvolkskunde*, *materielle Volkskunde*. Ennél sokkal többet igényel a tudományos világ, — amint ezt a hozzászólások zöme igazolja is. A szociológia, a régészet, a gazdaságtörténet, a nyelvtudomány, a kultúrbotanika stb. kérészt akkor, ha a 'mezőgazdaság' megismerése, történeti fejlődése, struktúrája kerül a tudományos érdeklődés előterébe. Ha a 'tárgyaknál' maradunk, akkor is ki kell az agrár-etnográfia határait terjeszteni olyan objektumok felé, mint pl. a csűrök s egyéb mezőgazdasági épületek (gabonaszárítók, aborák). A 'mezőgazdaság' rendszerével szorosan összefüggenek a telek- és falufórmák, amelyek ismerete nélkül az eszközvizsgálat aligha juthat el a gazdálkodó ember és közösség megismeréséhez. Természetesen ugyanez nem tagadom — sőt aláhúzom — az eszközvizsgálat jogosságát és eredményességét.

JACOBET W. és a hozzászólók megfeledeztek arról, hogy a nemzetközi összeműködés egyik legalapvetőbb előfeltétele az irodalom, a korábbi eredmények ismerete. Meg kell mondanom, hogy e téren rendkívül sok kívánnivalót hagynak maguk után az egyes európai monográfiák. A természetett növényekről, munkaeszközökről, munkafolyamatokról monográfiák látnak napvilágot, anélkül, hogy szerzőik ismernék tárgyukörük irodalmát. Utalhatok pl. SCHMIDT L. ásatulmányaira (*Spaten-Forschungen*, Archiv für Völkerkunde, VIII. 1953., *Der randbeschlagene Holzspaten in Ostmitteleuropa*, Deutsches Jahrbuch für Völkerkunde, III. 1957.), amelyek a közép- és kelet-európai anyag meglepő figyelembe nem vételével íródtak. Ezt joggal teszi szóvá KRAMÁŘIK J. s kimutatja, hogy a vaspapucsos ásók cseh földön már a La Tène időszakban s a korai szláv leletekben előfordultak, s nem későbbi nyugateurópai eredetűek (Československá Etnografie, VII. 1959. 244—261. l., VIII. 1960. 208—209. l.). Néprajzi kutatásunk elismeréssel tartja számon BALASSA Ivánnak a magyar kukoricatermesztésről írt monográfiáját (*A magyar kukorica*, Budapest, 1960.), de a szerző figyelmét több alapvető munka elkerülte. BALASSA ír pl. a kukoricatermesztés eredetéről, de éppen a legújabb kutatásokat (BIRKET-SMITH K. könyvét) nem vette tekintetbe. A kukoricaeszlő kosárról (az eszközök területéről véve a példát) azt mondja, hogy csak Franciaországból ismerjük. Röviden utalok itt arra, hogy a Pyreneusi felsziget ilyen eszközeit már korábban részletesen ismertette HERCULANO DE CARVALHO J. G. C. *Coisas e palavras* c. 1953-ban megjelent lézgapótló monográfiájában.

Azt hiszem, mindenki egyet érthet velem abban, hogy az agrár-etnográfia terén a nemzetközi együttműködés legalapvetőbb követelménye, hogy a kutatók ismerjék egymás eredményeit, legalább a monográfiákat, a fontosabb tanulmányokat tartásuk számon. JACOBET W., amikor azt írja, hogy ideje a népi kultúra eszközkészletének kutatásánál a szűkebb hazai területről kilépni és a dolgokat közép-európai, illetve európai területen összehasonlítani (l. a korábbi szószerinti idézetet). — elfelejtkezett arról, hogy az európai etnológia művelői már számtalan olyan munkát produkáltak, amelyek mondanivalója és eredménye kilépett a szűkebb hazai területről s ezeknek a munkáknak nem jelentéktelen része éppen az 'agrár-etnográfia', az eszközkutatást szolgálja. Csak néhányat szeretnék itt JACOBET W. emlékezetébe idézni: STEENBERG A. monográfiáját az aratóeszközökről, TROTZIG D. könyvét a cséplőeszközökről, BERG G. munkáját a járművekről. Alaposan átlépte a finn határt VILPPULA H. is, amikor hazája cséplőeszközeivel foglalkozott. RÄNK G. és VILKUNA K. eke, sarló s más mezőgazdasági eszközökről

írt tanulmányai már régóta teljesítették JACOBET W. fenti igényét. K. Kovács László eke-tanulmánya az eszközök és munkamódok, a talaj kapcsolatának több problémájára hívja fel a figyelmet, s e téren úttörő munka. Már évek (vagy évtizedek) óta kiléptek a szűkebb hazai területről a lengyel kutatók. Elég csak hivatkoznom OBREBSKI J. alapvető munkájára a Keleti Balkán földműveléséről. HENSEL W. régészeti-néprajzi munkái új alapokat nyújtanak Közép-Európa gazdálkodásának megismeréséhez. Az egyes népi kultúrák közötti különbségek vagy közös vonások felismerését szolgálják VAKARELSKI Chr. pompás — régészeti, nyelvi, néprajzi, emberföldrajzi szempontokat figyelembe vevő — agrár-eszköz tanulmányai. Délnyugat-Európa felé tekintve széleskörű európai perspektívával készült el DIAS J. monográfiája a portugál és BAROJA J. C. monográfiája a spanyol ekékről. Éppen a JACOBET W. által kívánt eszközkutatás szellemében már évtizedekkel ezelőtt napvilágot látott LESER P. könyve az ekék eredetéről, amihez újabban HAUDRICOURT A. G. és JEAN-BRUNHES DELAMARRE M. hasonló célú monográfiája járul. Az 'agrár-etnográfia' kutatói előtt felesleges ezeknek a munkáknak közelebbi bibliográfiai adatait idéznem. Lehet, hogy egyik-másik munka eredményeit — mint pl. LESER P. monumentális vállalkozásának több elméletét — a későbbi kutatás módosítja (vagy már módosította is), de kétségkívül azzal az igénnyel (vagy még tágabb horizonttal) íródtak, mint amit most JACOBET W. fenti megfogalmazásában képvisel.

JACOBET W. javaslatában arról ír, hogy munkaeszközök típusait, csoportjait „mindenütt Európában kötelező módszertani szempontok szerint kellene vizsgálni” s egy tudományos testület állapítaná meg ezt a módszert. Vajon komolyan lehet-e gondolni, hogy bármilyen eszközkutatást Portugáliától Finnországtól, Írországtól a Szovjetunióig kötelező módszertani szempontok alkalmazásával végeznek? Hiszen a különböző európai országokban más a tudomány múltja, mások intézményei, mások a tudománypolitikai adottságok, az anyagi lehetőségek s mások a tudományos gondolkodás, az ideológiai felkészültség pozitívumai. A „mindenütt Európában kötelező módszertani szempontok” inkább sorvasztaná, mint előbbre vinnék a tudományt. A marxizmus—leninizmus módszerének következetes alkalmazása is lehetővé teszi, hogy különböző irányokból közeledjünk az ismeretlen felé. A tudománynak nem egyformán „kötelező” módszerekre, hanem a különböző módszerek kibontakozására van szüksége. Vajon elképzelhető-e az, hogy a 'szó és tárgy' elvét az eszközkutatás terén egy francia kutató éppen úgy tekintetbe veszi, mint valamelyik finn etnológus? Lehetnek az európai néprajztudománynak közös vállalkozásai, mint pl. az euró-

pai néprajzi atlasz elkészítése, de ez egészen más jellegű feladat.

A nemzetközi együttműködést segítik elő és dokumentálják az olyan gyűjteményes kötetek is, mint a *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* c. kötet. Éppen ezért indítványoztam a MTA Néprajzi Bizottságában s hangsúlyoztam egyéb fórumok előtt, hogy a fenti kötethez hasonlóan más témakörből is adjon ki az Akadémiai Kiadó gyűjteményes, a nemzetközi összeműködést reprezentáló munkákat. Indítványoztam BALASSA Iván szerkesztésével a földműveléssel foglalkozó munka kiadását is, amely munka előkészületei örvendetesen haladnak előre. Említettem ezt a készülő munkát a *Current Anthropology*-ban közölt

hozzászólásomban is. Az ilyen munkák a magyar néprajztudomány nemzetközi tekintélyét nagyban emelik s többet jelentenek a kongresszusok és munkaértekezletek nehezen vagy egyáltalán nem megvalósuló határozatainál.

Mindenesetre a *Current Anthropology* vitáját pozitívként könyvelhetjük el. Hálásak lehetünk JACOBET W.-nak, hogy cikkével elindította a vitát. A vita jelzi, hogy az 'agrár-etnográfia' több mint eszköz kutatás, de különben már ezt jelezte a magyar néprajzi irodalomban BELÉNYESY Márta több tanulmánya s különösképpen HOFFMANN Tamásnak *A gabonaművek nyomtatása a magyar parasztek gazdálkodásában* c. könyve.

GUNDA BÉLA

A „paraszt” szó jelentéstörténetéhez*

„A *paraszt* szó története” című tanulmányom 1953-ban jelent meg (Geschichte des ung. Wortes *paraszt* 'Bauer'. Acta Linguistica III (1953.), 63—123.). Az elmúlt 10 év alatt sok újabb adat gyűlt össze, ezeket azonban még nem dolgoztam fel. Jelen előadásomban tehát azokat az eredményeket mutatom be, amelyeket az 1953-ban megjelent dolgozatomban rögzítettem le.

A következőkben röviden áttekintem a *paraszt* szó egyes jelentéseinek történetét. Bővebben csak e szó két társadalmi vonatkozású jelentésével foglalkozom ('nemtelen'; 'földművelő'), hogy ily módon szervezesebben kapcsolódjak SZABÓ István előadásához.

„A *paraszt* szó története” című dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a *paraszt* szó egyes jelentései miért és mikor alakultak ki, valamint hogy ezek a jelentések milyen további fejlődésen mentek keresztül.

A *paraszt* szó szláv eredetű. Az átdadó nyelvet azonban nem tudjuk megállapítani. Azt viszont valószínűsíteni tudjuk, hogy mi lehetett a magyar *paraszt* szó eredeti jelentése: 'egyszerű'. A szót a magyarok ilyen jelentésben vehették át a szlávoktól. Ezt bizonyítják egyes szláv nyelvekben lévő *prost* és származékszavai jelentéstörténetére vonatkozó nyelvtörténeti adatok. Az egyházi-szláv nyelvben *prost*, *prosto*, *o prost* elsődleges jelentése 'szimplex, rectus'. Az oroszban a XI. századtól általános az 'egyenes' jelentés. Ugyanez a helyzet a többi szláv nyelvben is, ahol mindenütt megvolt, sőt ma is ismeretes az 'egyenes, egyszerű' jelentés.

A magyar *paraszt* szó jelentéséről a korai feudális időkből származó történeti forrásaink, sajnos, úgyszólván semmi felvilágosítást nem nyújtanak; első, 1291-ből származó ada-

taink is keveset mondanak, mivel személynevet jelölnek. Megjegyzem még, hogy a *paraszt* szó személynévi használata magyar fejlődés eredménye.

A *paraszt* szó történetileg kialakult jelentései a következők:

1. A *paraszt* szó eredeti jelentésére, az 'e g y s z e r ű ; k ö z i s m e r t, k ö z ö n s é g e s' jelentésre első adatunk 1430 tájáról van. Úgy látszik, hogy ez az eredeti jelentés az uralkodó osztály szóhasználatából korán kezdett eltűnni: a XVII—XVIII. században már kevés adat található erre, s a XIX. században végleg el is tűnt. De a nyelvjárásokban sincs sok adatunk erre a jelentésre. Vö. 1450 körül: „... yozagos nyuelkedesegben ... kyket ... tartoznak tyztan es parasztol tartany...” (Jókk.); 1591: „Az szegfű nemely tellyes, nemely közep szerű, nemely chac paraszt” (Pécsi: SzűzK.).

2. Ugyancsak a *paraszt* szó alapjelentésével — 'egyszerű'; mentes valamitől, valami nélkül való' — függ össze a *paraszt* szónak további jelentése is: 'm e g m u n k á l a t l a n (föld), 's z e l i d, j á m b o r' (állat) és 's o v á n y' (hús).

A *paraszt* szó 'megmunkálatlan' jelentésének kialakulása talán a földművelésre való fokozottabb áttéréssel, a föld szervezettebb és gazdaságosabb kihasználásával függhet össze. A 'megmunkálatlan' jelentésre a legrégebbi adatunk 1481-ből van. Ez a jelentés ismeretes a nyelvjárásokban és a dűlőnevekben is. Vö. 1481: „Terrarum arabium Omalomparazthya...” (Oklsz.): „Ott parasztot hagyunk” ('keskeny gyalogút a kukoricaföldeken'); „paraszot hagy az eke” ('felszántatlanul marad') (Szentgál).

A *paraszt* szó két további jelentésére — 'szelíd, jámbor' és 'sovány' nincs történeti adatunk. Emellett úgy látszik, hogy itt önálló magyar jelentésfejlődésre gondolhatunk, annál

* Hozzászólás SZABÓ István: *Jobbágság—parasztág* című tanulmányához.

is inkább, mivel a szláv nyelvekben hasonló jelentésre nincs adatunk. Vö.: 'szelid': „Olyan parasztek a galambjaim, hogy a vállamra szállnak” (Jászság); 'sovány': „Ha a kövérít nem szereted, vegyed a parasztját” (Háromszék).

3. A középkor folyamán idővel több, a korábbiaknál összetettebb, fejlettebb társadalmi, gazdasági, művelődési jelenség alakul ki. Ezek ellentétének — az ezekhez viszonyított 'egyszerű'-nek — jelölésére több esetben a *paraszt* szót kezdik használni. Ezáltal a *paraszt* szó több, új jelentésárrnyalattal gazdagszik.

A magyar gazdasági életben a feudalizmus előrehaladtával kezdett kibontakozni az áru-termelés és a pénzgazdálkodás. Ennek eredményeképp a főurak életmódjában is változás következnek be: ruházatukban, bútorzatukban és más használati tárgyukban új formák, új díszítő módok válnak általánossá, más jellegűek, mint a régiek. Az egyszerű, díszítetlen, hímetlen jelölésére — a hímessel, díszessel stb-vel szemben — a *paraszt* szót kezdik használni: 'egyszerű, valami nélkül való' alapjelentésénél fogva. A 'hímetlen; díszítetlen' jelentésre a legrégebbi adatunk 1539-ből van; a 'mázatlan' jelentésre 1588-ból. A XIX. század közepére a fenti jelentések eltűnnek a köznyelvből, feltehetően azért, mivel ott erősen előretört a 'nemtelen, közrendű, paraszti' és a szó később kialakult jelentése: 'durva; buta'. A köznyelvvvel szemben a nyelvjárásokban ma is él a 'hímetlen; díszítetlen' és 'mázatlan' jelentés. Vö.: 1539: „Huszoney fél imeg, vékony gyolcs, tizenegyen aranyos him vagon, ketten elegy keskeny párta, az tebbi paraszt.” (Radv.); „Ugy kihányták zsinórral a mentémet, hogy egy csepp paraszt sem maradt rajta” (Szolnok). — 1588: „Chinalny edent a sarbul, nemellyet mazoson, nemellyet parazon” (NySz.); „A főzűfazokak belül rendszerint sárga meg zöld mázosak, kívül parasztek voltak, mert szabadkonyhán használták őket” (Kardos L., Őrség).

4. Amikor a IX. században a magyarországi szlávok és később, közvetítésükkel a IX. század végén a magyarok is áttértek a keresztény hitre, azokat, akik az egyház egyre erősebben kiépülő szervezetén kívül állottak, a *prost* ~ *paraszt* szóval kezdték el jelölni: tehát *paraszt* az 'egyszerű, közönséges, világi' volt. Jelentette továbbá azt a papot is, aki nem volt misés pap. A legrégebbi adatot a *paraszt* szó 'világi' jelentésére talán egy 1324-ből származó helynévben kell látnunk. Időrendben a további adat 1470-ből van közésköz használatban. A *paraszt* szó 'világi' jelentésére azonban a XVI. század végétől kezdve egyetlen adat sem tűnik már elő többé és a népnyelvben sem maradt ennek semmi nyoma. A szláv nyelvekben, így az oroszban is, a 'világi' jelentésre az adatok már a XI. századtól kezdődően vannak

idővel azonban az oroszban és a többi szláv nyelvben is eltűnik ez a jelentés. Vö.: 1324. „Parasztzekul... Pispekzekel...” (Fejér X.); 1470: „dicitur... missas die dominica saecularibus (paraztek) [i. e. laicis] totas audire speciali ordine praecipimus...” (Serm Dom.); 1510: „Vala egy frater predicator zerzetely es ez vala paraszt frat(er)” (MargL.).

5. A *paraszt* szó 'nemtelen' (a nemes ellentéte) jelentésének kialakulása a feudalizmus fejlődésével, annak feudális rendi társadalommá való átalakulásával párhuzamos. A magyar *paraszt* szó ugyanolyan fejlődésen ment át, mint az orosz *prostijj* szó. Az oroszban is a 'nemtelen' jelentésre az adatok csak a XIII. századtól kezdve találhatók, s ez szépen igazolja azt, hogy a *prostijj* szó 'nemtelen' jelentését is valószínűen a feudális társadalom alkította ki. Az orosz és a többi szláv nyelv 'nemtelen' jelentésű adatainak későbbi előfordulásából arra következtethetünk, hogy a magyar *paraszt* szó 'nemtelen' jelentése — a 'világi' jelentéssel ellentétben — már önálló magyar fejlődés eredménye lehet. A magyar és orosz párhuzamos jelentésfejlődés egyúttal azt is bizonyítja, hogy az azonos gazdasági és társadalmi viszonyok azonos jelentésfejlődést eredményezhetnek. A magyarban a 'nemtelen' jelentésre az első biztos adatunk 1519-ből való. Érdemes ennek kapcsán felfigyelni arra, hogy a *paraszt* szó 'nemtelen' jelentésének megerősödése az 1514. évi parasztháború leverése után következett be. Ettől kezdve egészen a felszabadulásig használatban van ebben az értelemben az uralkodó osztály nyelvében és részben a nyelvjárásokban is. Előfordul közésköz használatban, helységnevekben és dűlőnevekben is. A *paraszt* szó 'nemtelen' jelentését a felszabadulás törölte el végérvényesen. Vö.: XV. század vége: „... elsew okart Merth igen géngén eltettevala, Mynth ziznek ew fya, ees kernalnak Nemzethe, Merth nemessek inkab ereznek serelmeth, hogy nem parasztok...” (AporC.); 1519: „Quicianos vr paraszt nemből vala” (DebrK.); 1575: „Állatác egy felől a nemeseket, más felől a paraszt népet” (Helt: Krón.); 1585: „infimates — Aláualok. Köz parasztok. ignobilis — Köz paraszt, alá valo, nemtelen.” (C.); „Parasztnyomás ~ Nemesnyomás” (Borsod m.); „mi parasztok, — szerintünk ha paraszt nincs, úr sincs” (Szatmár m.)

6. Mivel a földművelők elsősorban a nemtelenek sorából kerültek ki, a *paraszt* szó 'földművelő' értelmet is kap. A 'nemtelen' és 'földművelő' jelentést épp ezért sok esetben nehéz különválasztani, e két jelentés gyakran egymásba olvad. Továbbá, mivel a földművelő általában a mezőn, falun lakik, a *paraszt* szó 'városi' ellentétévé is válik.

Meg kell itt jegyezmem, hogy a *prost*-nak a szláv nyelvekben 'földművelő' jelentése nem volt és ma sincs, viszont itt-ott fellelhető származékszavakban, feltehetően a magyar-

hoz hasonló fejlődés folyamányaként. A paraszt szó 'földművelő' jelentése tehát belső magyar fejlődés eredménye.

A magyar paraszt szó 'földművelő; mezei' jelentésének első ismert adata 1450 tájáról van: „... nemy ezudalatos alazatossago lanus nevw parazt: ky zantuala ew mezeyben: ... monda bodog ferencznek: frater agyad eneknek az seprevt... De monda neky Attyamfya ha akars my etewnkbelly lenned es tارسagonkbelly kel hogy tulajdonohad magadot menden emewttwel ... es azokat agyad zegeneknek ... : ky haluan legottan el mene az mezewre hollott az ewkrewkewt hattuala ...” (JókK.): 1436—39; „Amos propheta szarmazó adat szerint... Barmoknac zorgalmazt'at veseluen a' mezőknek zelessegeben . . . kieben a' földneec azisagaert es főue(t)nes uoltaert sem ég gabona nem terem de ezec bő barmi eledeleckel bőüőkldneec” (BécsiK.): 1585; „agricola — Szántó ember parazt ember paganus — Kwföldi. parazt” (C.).

A nyelvtörténeti adatok tulajdonképpen nem adnak egyértelmű választ arra, hogy a *paraszt* név mikor nyerte el 'földművelő' jelentését, sem arra, hogy milyen volt e jelentés létrejöttékor a paraszt névvel jelölt 'földművelő'-nek a termelő eszközökhöz való viszonya. Egy — már idézett — 1450 tájáról származó adat szerint (JókK.) a parasztnak földje és ökrei voltak (a szövegből kivehető, hogy gazdag paraszt volt), hasonlóan 1565-ben is, ugyanekkor azonban ezek mellett már említést tesznek ninestelen parasztokról is: „... parazt, kynek iozaga nynch, ... ; kynek marhayok es ewrewkysgek nynch, ... ; sem ingo marhaya, sem kedeg ewrewksege nynch ...” (Verb.).

A *paraszt* szó XVI. századi jelentéstartalmára pontos választ ad WERBŐCZY *Tripartitum*-ának első magyar fuditásában, 1565-ben szereplő *parazt iobagyoknak* 'szolgasorsú' adata. Hogy a *paraszt* szónak ebben a kifejezésben foglalt jelentését jobban megértsük, röviden válaszolnom kell a *jobbágy* szó jelentéstörténetét. A *iobagio* szó eredetileg annyit jelentett, mint: 'előkelő'. A latin oklevelekben található *iobagiones* kifejezés azonban már a XIV. századtól kezdve a földesúrnak alávetett *jobbágy*-ot jelölte. A latin *iobagiones* 'úrberes, szolgasorsú' jelentésével ellentétben a magyar *jobbágy* szónak viszont körülbelül 1530-ig még az 'előkelő' jelentése volt használatban. Vö. pl.: XVI. század eleje: „Kőrnl fekesnek téged chasarok ees jobbagy wrak” (PeerK.): 1512—1513; „Zamot adonc amminekéne adottakrol, mynth pap papsagarol, keral' es iobag' ó wrasagarol” (NagyszK.): 1519; „En nem csak hogi nómós vagoik, deh meegh annak fölötte iobagi vr leania vagoik” (DebrK.): 1526—27; „Az nastany iobaghrak es nemessek magoknak foglalnak” (ÉrdyK.). A magyar *jobbágy* szó 'úrberes, szolgasorsú' jelentése ugyanakkor csak

az 1514-es évek táján tűnik fel. Vö. 1516: „Adoth nekem hat haz Jobagyoth (RMNy.): 1524: „Jobagio meus quem tu abbas captiuasti ... Nem kenyed el ezzel az en Jobagyom fogsagot” (OkSz.); 1526—27: „Sokak vannak, kyk jobagyot ees zegenyeket nagy ostor adowal gyettry keenozya” (Érdy K.). A *iobagiones* 'úrberes, szolgasorsú' és *jobbágyok* 'előkelő' jelentésbeli különbsége az eredeti *jobbágyok* időközbeni társadalmi rétegződéséből eredhet, továbbá abból, hogy — úgy látszik — a *jobbágyok*at, 'előkelő'-ket 1517-ig, WERBŐCZY *Tripartitum*-ig, irodalmi használatban magyarul *jobbágy-ok*nak 'előkelők'-nek hívták. Ugyanakkor azonban közjogi nyelven, latinul, a *jobbágyok* szegényebb rétegeit s fokozatosan az előkelő *jobbágyok*at is már a XIV. századtól kezdve *iobagiones*-nek, 'úrberes, szolgasorsú'-nak nevezték. Mindezek alapján tehát azt hiszem, világossá válik előttünk a *parazt iobagyoknak* szó 'szolgasorsú' jelentéstartalma. Ebben az időben ugyanis, — ami világosan az 1514. évi parasztháború súlyos következményeihez kapcsolódik, s ami WERBŐCZY 1517. évi *Tripartitum*-ában nyer kifejezést —, süllyed-e nemelen parasztság s vele együtt a *jobbágy*-ság teljes szolgasorsba. Vö. WERBŐCZY 1565. évi magyar fordításban: *parazthsagba* — latin eredetiben: *rusticitate* — a. m. 'szolgasorsba, *jobbágy*sorsba'. Ezt az állapotot tükrözi a *parazt iobagyoknak* kifejezés.

Mint láhattuk, már a XV. századi adatoktól kezdve van utalás a *parazt* névvel jelölt 'földműves' gazdasági helyzetére. Mivel azonban erre többnyire csak egyes, egymással össze nem függő adataink vannak, avagy ami ennél még rosszabb, egyszerűen csak általánosító értelmezések, például *rusticus, agrestis, agellarius, agricola, paganus, Bauer, Arkermann* —, a *parazt* névvel jelölt 'földművelő' társadalmi rétegződéséről egy meghatározott korra nem nyújtanak összefoglaló, részletes képet. Erről többé-kevésbé megbízhatóan WERBŐCZY 1565-ben, TESCHEDIK 1786-ban, KRISZNERICS 1832-ben, FÖRTVÖS 1896-ban, a Parasztnak Lapja 1930-ban stb. tájékoztatnak bennünket.

A parasztság gazdasági rétegződését az áruterelés és a pénzgazdálkodásra való áttérés indítja el a feudalizmus korában. A kapitalizmus ezt a rétegződést tovább mélyíti, majd bekövetkezik a parasztság osztálytagozódása, kialakul a szegényparasztnak nagy tömege és a kapitalista gazdagparasztnak szűk rétege. A paraszttársadalomnak ez az osztályokra való homlása szépen tükröződik a *szegényparaszt* ~ *középparaszt* és *gazdagparaszt* szinonimáiban. (Vö.: *földműves, kiszagda, kishirtokos, gyalogember, kishüszke, dolgozó, zsellér, prolé, kódis, törpebirtokos, kisházás, jobbágy, pór, szántóvető, gyalogparaszt, mezei munkás, földtúró* ~ *gazdálkodó, gazda, parasztagazda, nagygazda, nagyhüszke, gazduram, hajás, neves, büszuj, jó-*

gazdák, birtokos, jobbgazda, gyorsparaszt, boldogok, pógár, telkes, kegyuraság, módos gazda, öreg paraszt, nagyparaszt, fejeselek, zsiros parasztlak, parasztlak, selyemparaszt stb.) Nyilvánvaló, hogy ez a sok szinonima nem egyik napról a másikra született, hanem hosszú történeti fejlődés eredménye, melynek gyökerei már a feudalizmus bomló korszakában kereshetők, a szinonimák azonban csak a kapitalizmusban alakultak ki.

Megfigyelhető továbbá, hogy a *paraszt* név 'földműves' jelentésének összetételei is (pl. *parasztjobbágy* 1565, 1636, *parasztgazda* 1796, *gyalogparaszt* 1770 stb.) a feudalizmus bomlásával jelennek meg a parasztság rétegződésének kifejezőjeként. Érdemes lenne külön-külön is tanulmányozni egy-egy ilyen összetétel kialakulását és történetét.

Végül megjegyzem még azt, hogy a XVIII. század végétől kezdve a *paraszt* szó általában a földdel, pontosabban a termelőeszközökkel rendelkező földművest jelentette, szemben a birtoktalan zsellérről, eselédrel.

7. A *paraszt* szó további két jelentésére: a 't a n u l a t l a n' és 'd u r v á'-ra a XV. század közepétől kezdve van adatunk. A *paraszt* szó 'tanulatlan' jelentése talán akkor alakulhatott ki, amikor a művelődést egyedül az egyházi iskolák nyújthatták, s mindazokat, akik nem rendelkeztek ezzel az egyházi jellegű (latin) iskolázottsággal, *paraszt*-nak, azaz tanulatlan (világi)-nak mondták. Mivel azonban adataink korában a műveltség birtokosai szinte kizárólag az uralkodó osztály tagjai lehettek, a 'tanulatlan', *paraszt* elnevezés többnyire a földműveseket és nemteleneket érte. Ahogy aztán az osztályellentétek egyre jobban kiéleződtek, úgy nyert a *paraszt* szó is egyre sértőbb, bántóbb (durva) értelmet az uralkodó osztály és a hozzájuk esatlakozók szóhasználatában. — Vö.: 'tanulatlan' (nem bántó értelemben) 1470-ből „melliflui facti sunt cooli i. e. aër, quem more vulgare, vulgo parantzercem coelum vocamus” (SermDom.); 1519: „Iudicay az az biblia a thewrwen kewnywey mynd Iudicay, kyt az parantzok syket wasarnapnak hywnak...” (Lányi K.); 1526—28: „Ne nézd kedég zeretoe hvgom ez yrasnak az ó parantz voltat, hanem az ó ygaz értelmét kyben hamysat nem lellecz” (SzékK.); 1533: „Parazth nemeweknek, tudosoknak es tudatlanoknak adossa vagyok” (Komj.); 1583: „Most is az parantzok közül hozattam egy parantzdeákot és azzal irattam. Azért nagyságod megbó-

csássa, ha valami vétek esik az írásban, mert jobb deákot nem kaphattam” (TAKÁTS S.); 1584: „Akar írás olvaso, akar együgyü tanulatlan parantz” (Born.). — 'vad, durva, goromba; csunya': 1450 körül: „Ott fekegy peneten czedert nywgalmatlan parantz” (JókK.); 1510—1521: „Vadnak nemelyek oly jgeen parantzok gorombuak” (CornK.); 1616: „vak, parantz és vessző alá való” (Bal.); 1636: „rosszúl, parasztúl, szabadosan” (Pázm.).

Az egyes szláv nyelvekben is a 'durva; buta' jelentés csak később, a XV—XVI. század körül alakult ki, feltehetően szintén összefüggésben az akkori társadalmi rend osztályszemléletével.

A *paraszt* szó köznyelvi 'durva; buta' jelentését csak a felszabadulás törölte ki a közhasználatból. Hogy ezt a tényt teljes jelentőségében értékelni tudjuk, röviden utalni fogok azokra a vitákra, amelyek a *paraszt* szó bántó értelme körül folytak. A vita középpontjában az a kérdés állott, hogy használják-e továbbra is a *paraszt* tömegekre, a földművelő népre vonatkoztatva a *paraszt* nevet, avagy vessék el, és valami új, „tisztességesebb” szóval cseréljék fel. Érthető, hogy ezekben a vitákban nem csupán egy elvonatkoztatott nyelvészeti kérdésről volt szó, hanem ugyanakkor és mindenekelőtt társadalompolitikai harcokról.

A *paraszt* szó bántó, sértő értelme ellen 1848-ban Táncsics Mihály tiltakozott az elsők között. A *paraszt* szó bántó értelme körüli első nyilvános vita 1915-ben játszódott le a Budapesti Hírlap és Az Újság hasábjain. E vitából világosan kitudt az, hogy a *paraszt* szónak nincs minden vidéken bántó értelme (így pl. a Tiszántúlon sem). Akik viszont a *paraszt* szót magukra nézve sértőnek találták, azok első sorban a gazdag parasztlak voltak, akiket Dunántúlon pógár-oknak, másutt nagygazdáknak neveztek. A következő vita 1939-ben játszódott le a Szabad Szó hasábjain, majd 1940-ben a Hanza Szövetkezeti Újságban stb.

Az események, mint tudjuk, azokat igazolták, akik lehetségesnek vélték megtartani a *paraszt* nevet bántó él nélkül egy olyan társadalomban, amelyben a parasztság társadalmilag, gazdaságilag és kulturálisan felszabadult. Ezt bizonyítja a *paraszt* szónak legújabb jelentésfejlődése is, amelynek jelentéstartalmából ma már eltűnt a 'nemtelen; tanulatlan; buta; durva' jelentése, és a *paraszt* elnevezés ma már nem bánt, nem sért.

KIRÁLY PÉTER

A telepítvényes falvak népe*

Egy átmeneti csoport a jobbágyság peremén

A magyarországi jobbágyság — mint tudjuk — bonyolult társadalmi képlet volt. Ennek a jobbágyságnak a perifériáján elhelyezkedő, abba csak félig-meddig beletartozó, a jobbágyság többi részétől eltérő állapotú és sorsú, sajátos jegyeket viselő csoportja volt a telepítvényes falvak népe.

A XVIII. században és a XIX. század első felében, zömmel azonban csak az 1770-es évektől a nagy alföldi pusztabirtokokon, de szórva nyosan az ország más részeiben is számos nem úrbéres jellegű település keletkezett, illetve az úrbér rendezése előtt keletkeztek egy részét az úrbéri rendelet végrehajtása során nem úrbéres jellegűnek minősítették. Más falvaktól és telepítésektől eltérően — akár földesúri szándék hozta létre őket, akár spontán paraszti kezdeményezésből születtek — földjeik megtartották allodiális természetüket. A földesúr szerződésben meghatározott szolgáltatások fejében engedték át nekik területeket, de korlátlan tulajdonjogát még a beltelkekre vonatkozóan is fenntartotta, gondosan vigyázva a majorsági jelleg megmaradására még az örökszerződéses telepítvények esetében is. A telepítvényeseket tehát — a szerződéses kötelezettség teljesítése mellett s csak annak időtartamára — a föld hasznélvezetén kívül csak a rajta emelt épületek tulajdonjoga illette meg. Azt jelentette ez, hogy a földesúrhoz való viszonyuk magánjoginak számított, csupán szerződéseik szabályozták és rendezésébe — az úrbéresektől eltérően — állami intézkedésekkel nem avatkoztak bele. Telepítvényeseink tehát jogilag egy kategóriába tartoztak a majorsági zsellérséggel. A kettő mégsem azonosítható teljesen. Eltérések voltak közöttük kialakulásuk körülményeiben, szolgáltatásuk uralkodó jellegében, az uradalmak munkaszervezetében, gazdálkodási rendszerében betöltött szerepükben stb. A döntő jogi különbség azonban az volt, hogy a telepítvényesek önálló, zárt községeket alkottak. Akár már faluszerzetben települtek, akár később szerveződtek községgé, mindenképpen homogén jogállapotú lakosságot tömörítettek magukban, akik nem egyenként, hanem egyetemlegesen szerződtek földesuraikkal, uradalmi befolyástól ugyan nem mentes, de bizonyos s változó fokig mégis önálló belső szervezettel rendelkeztek. Ez egyrészt nehezebbé tette a földesúri önkény érvényesülését, mint az egyes majorsági zsellérral szemben, másrészt községi létük mégis csak kölcsönözött helyzetüknek némi közjogi színezetet. Fenntartásukhoz — a pillanatnyi földesúri magánérdeknél általá-

nosabb — állami érdekek is hozzáfűződtek s ez — bármennyire hangsúlyozták is a tulajdonosok a telepítvényes viszony magánjogi voltát — maga után vonta az állami beavatkozást, ami sorsuk későbbi alakulását nagymértékben meghatározta.

A telepítvényes falvak száma az időleges szerződések miatti fluktuáció következtében nem volt állandó. 1848 táján 140—150-re tehető a számuk, mintegy másfélszáz ezer lélekkel. Zömük a Tisza—Maros vidékén és a Bányában helyezkedett el. Magában Torontál megyében 63 telepítvényről tudunk, Békés—Csanád—Csongrád megyében pedig 53-ról. Szétszórtan azonban az országnak szinte minden részén található volt egy-kettő, Vas megyétől a beregi Schönborn uradalomig. Körülbelül egyharmad részük kincstári területen levő ún. állami telepítvény volt, a többi magánföldesúri birtokon feküdt.

Ez az elég nagyszámú telepítvény önmagában is többrétű volt. Szerződések tartalma szinte településenként változott. Eltérő volt — s ez a későbbiek folyamán sorsukra is kihatott — szerződések időtartama is. Egyesek a férfiak kihaltáig, vagy éppenséggel „örökre” kapták földjeiket. A többség azonban meghatározott időre szerződött. A XIX. század elejéig általában a hosszabb — 25—40 éves — egyezségek voltak szokásban, a XIX. század dereka táján azonban a szerződések lejártával az újat már rendszerint csak egy-két évre kötötték időről időre új megállapodásra lépve, vagy a régit megújítva.

Bizonyos gazdasági típusokat is megkülönböztethetünk falvainkban. Voltak olyanok, amelyek úrbéres társaikkal megegyező szántó-földi termelést folytató községek voltak. Mások az uradalmi munkaszükséglet kielégítésé végett telepítettek, csak belső telkeket kaptak s az uradalmak által nyújtott munkaalkalmakból éltek. A telepítvényesek kilenczted része azonban munkaigényes növények — zöldségfélék, sáfrány stb., túlnyomóan azonban dohány — termelésével foglalkozó ún. kertészség volt. Jelentőségük a dél-alföldi puszták kultúrtájja alakításában, a dohánytermelés elterjesztésében nem jelentéktelen. Az 1840-es években Torontál megye adta az ország kereskedelmi forgalmába kerülő dohány egynegyed-egyötöd részét, s ezt szinte kizárólag a kertészségek termelték.

A kertészségek belső társadalmi struktúrája az úrbéres falvakhoz hasonló volt, de más arányokkal. Noha jogilag minden telepítvényes zsellérnek minősült — az adóösszeírásokban rendszerint így szerepelnek — gyakorlatilag zömük jelentékeny, 10—15 kat. holdnyi vagy még több szántóterülettel rendelkezett. Mellet-

* Hozzászólás SZABÓ István: *Jobbágyság—parasztság* című tanulmányához.

tük kisebb számban voltak csak beltelekkel bíró és más házánál lakó „házatlan” telepítvényesek is. Ez a társadalmi differenciálódás a telepítvényeseknél általában későbbi keletű — telepítvényes rendszerint minden kertész kapott külső földet is —, s ezért nem is olyan előrehaladott, mint az úrbéres falvakban.

A telepítvényesek az egykorúaknál különböző elnevezések alatt lépnek elénk. Ezek az elnevezések vagy viszonyuk alapján — kontraktális, szerződéses, szegődményes falvak — vagy szolgáltatásaik egy-egy elemére — cenzualisták — esetleg gazdasági jellegükre — kertészségek — utalnak. Nem pontosak, s megkülönböztető névül nem alkalmasak, mivel az úrbéresek között is voltak szerződésesek és cenzualisták, a kertészségek pedig nem ölelték fel a telepítvények egészét. Valamivel pontosabb az ugyancsak előforduló majorsági zsellérfalu megjelölés. A „telepítvényes” kifejezés végül a helyzetüket rendezni kívánó 1873. évi 22. tc. tárgyalásain kristályosodott ki, s az idézett törvény is ezt használja. Meghatározása szerint telepítvénynek azok a birtokrészek minősülnek, melyeket tulajdonosaik egyeseknek vagy többeknek szolgálmányok fejében szerződés mellett haszonvétele engedtek át, s amelyekben községek keletkeztek. Ez a meghatározás sem volt azonban tökéletes, s ez kifejezés jutott a törvény szövegében és intézkedéseiben is. A szorosabban vett — s általunk fentebb tárgyalt — telepítvények mellett külön foglalkozik a havasi, székelyföldi telepítvényekkel, mint sajátos csoporttal. Az iparibányá- és erdőüzemi telepítvényeket pedig — mint olyanokat, amelyekre a fenti meghatározás jogi értelemben illik ugyan, de jellegük nem mezőgazdasági, s életükben a földhasználatnak csak járulékos szerepe van — kivesszi a törvény hatálya alól.

A telepítvényesek helyzete a feudális viszonyok között nem nélkülözött bizonyos átmeneti, a szabad paraszti fejlődés irányába mutató vonásokat. Ezt mutatja földhasználatuk többé-kevésbé bérleti jellege, zömüknek kifejezetten árutermelő volta mellett feudális függőségük lazasága is. A földesúri joghatóság szerződésükbe foglalt feltételként érvényesült felettük, gyakorlatilag azonban ritkán terjedt túl a szerződéses kötelezettségek teljesítéséből fakadó kérdések úriszéki intézésén. Legalábbis van tudomásunk arról, hogy kisebb ügyekben is elsőfokon a megyei törvényszék útján — tehát a földesúr megkerülésével — s nem az úriszéken perelték telepítvényeseket.

A telepítvényesek helyzete a XIX. század második harmadáig általában kedvezőbb volt úrbéres társaikénál. A kezdeti földbőség eltűnése után, a földet súlyosabb feltételek mellett is vállalni kész népesség megszaporodásával párhuzamosan azonban a telepítvényes viszony fokozódó súlyosbodása következett be. Éles időhatárt vonni ennél nem lehet, mivel a tele-

pítvényes földhasználat feltételeinek változtatásához szerződéseik lejárta volt szükséges, ez pedig az egyes felvagnál különböző időpontokban következett be. Földesúrhoz fűződő kapcsolataik lazább volta, amely korábban kedvezően hatott állapotukra, most visszájára fordult. Mivel szerződéseik lejárta után lakóhelyükön való megmaradásuk, a falu léte, vagy pusztulása attól függött, sikerül-e új megegyezésre lépni a földtulajdonossal, a létbizonytalanság nyomása alatt egyre terheesebb feltételek vállalására kényszerültek. Szolgáltatásaik emelését pedig — az úrbéresektől eltérően — semmi sem korlátozta. Mindez — a falvak egy részének tényleges pusztulása, s lakóinak elszéledése mellett — a megmaradókra nézve is olyan súlyos következményekkel járt, hogy az egykorúak az 1840-es években már új „rabszolgakarta”-ként emlegették a telepítvényes viszonyt.

Helyzetük rosszabbra fordulását különösen akkor érzékelték, mikor kiderült, hogy az 1848-as jobbágyfelszabadítás hatálya rájuk, mint majorsági földön lakó s azt használó népességre nem terjed ki, s szerződéses viszonyaik változatlanok maradnak. Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc vezetöiben megvolt a hajlandóság arra — ebben a telepítvényes falvak körében kibontakozó, de mindvégig békés keretek között maradó mozgalom is serkentette őket —, hogy valamilyen formában rajtuk is segítsenek. DEÁK Ferencnek 1848. szeptemberében az úrbéri maradványokról benyújtott törvényjavaslatában külön rész foglalkozott a „kertészségek” problémáival és szolgáltatásaik önerőből történő megváltásátette volna lehetővé. Ennek tárgyalására azonban Jellachich támadása miatt már nem került sor, mint ahogy a későbbiek folyamán a többi hasonló kísérlet is elmerült a szabadságharc eseményeinek áradatában.

Az abszolutista rendszerre maradt volna tehát — a polgári átalakulás számos részletével együtt — a telepítvénykérdés megoldása is. Az 1853-as úrbéri nyílt parancs azonban csupán az örökszerződésesek számára tette lehetővé a megváltkozást, terhek hűsszoros összegének lefizetésével. Ezek azonban csak elenyésző részét tették a telepítvényes falvaknak, s az 1870-es évekig közülük is csak néhány váltotta meg magát. Ugyanakkor a szabadságharc bukása után — noha a változott gazdasági-társadalmi viszonyok között, de a régiekkel lényegében azonos szerződéses feltételekkel néhány új telepítvény is keletkezett — megindult a telepítvényes falvak rohamos pusztulása. A följét féltő tulajdonos igyekezett a telepítvényt — amely a kapitalista viszonyok között már gyakran elveszítette számára gazdasági jelentőségét, esetleg éppen gátolta új földhasznosítási formák alkalmazásában — megszüntetni, illetve a telepítvényes viszonyt konvenciók alkalmazotti viszonyvá alakítani.

Előbbinél a szerződés megszűntével egyszerűen szélnek eresztette a falut, illetve, ha kellett, erőszakkal is elűzte földjéről a lakosokat. Utóbbinál az egyetemleges szerződések helyett egyénekenkénti egyezségeket kötése, a beltelek és a külső földek használatának elváltatása, a telepítvényes tulajdonában levő épületek tulajdonjogának megszerzése, esetleg a település zártágának megbontása és a lakosság teljes vagy részleges kicserélése volt az út.

A telepítvények tömeges felbomlása egyrészt állampolitikai és pénzügyi érdekeket is sértett, másrészt a feudális viszonyok következtelen felszámolása miatt amúgyis is elégedetlen parasztság körében annyira növelte a feszültséget, hogy a kérdés törvényhozási rendezése elkerülhetetlenné vált. Így került sor — több sikertelen kísérlet után — az 1873. évi 22. tc. elfogadására. E törvény különbséget tett örökszerződéses és ideiglenes időtartamra kötött egyezséggel települt falvak között. Előbbiek számára — ezzel mintegy elismerve viszonyuk úrbéreshez hasonló voltát — lehetővé tette, hogy szolgáltatásaik hússzoros összegével megválthassák magukat, ezzel az úrbéri pátens korábbi rendelkezését alkalmazva. A nem örökszerződések között két részre osztották: állami és magántelepítvényekre. Az államiaknak módjukban volt belsőségeik és legalább 4 kat. hold, de esetenként ennél nagyobb külsőség megváltása is. A magántelepítvényeknél azonban csak a belsőség megszerzési lehetőségét biztosította a törvény, a külsőségek tekintetében a tulajdonos és a telepítvényes szabad egyezkedésére hagyatkozott. Fenntartotta ezenkívül azt a lehetőséget, hogy ha a tulajdonos legalább 4 hold szántót nem enged át a telepítvényesnek, akkor az kérheti, hogy állami földre telepítsék át. Mind az állami, mind a magántelepítvényeknél a megváltási ár — eltérően az örökszerződésektől — nem a szolgáltatások értékének, hanem a föld tényleges forgalmi árának hússzorosa volt. Amellett, hogy ez a telepítvényes viszony magánjogi voltát hangsúlyozta, a telepítvényesek vállára gyakran kétszeres, vagy még nagyobb fizetési kötelezettséget rótt, annyiaval lévén nagyobb a vételár az 50%-kal tőkésített szolgáltatások összegénél.

Ilyen körülmények között a magántelepítvények közül kevés szerzett külső földet. A jobbgyfelszabadulás körüli állapotokhoz mérve a magántelepítvényeknek mintegy kétharmada, a telepítvények összességének pedig kb. fele meg is szűnt, illetve átalakult uradalmi konvenciók stb. alkalmazottak telepévé. Az állami telepítvények általában megmaradtak és szabályos községekké alakultak. Helyzetük azonban ezeknek is súlyos volt. Noha korábbi földállományukat nagyjában megtarthatták — veszteségük körülbelül 80% volt — a megváltási ár oly súlyos terheket rakott rájuk, hogy az meghaladta gazdaságuk teherbírást. A váltásrészleteket nem tudták fizetni, s mikor a kormány 1890-ben új leszámolást rendelt el, kiderült, hogy a késedelmi kamatok eljárási költségek stb. annyira felduzzasztották az egy holdra eső váltásrészletet, hogy az kárívóbb esetekben az eredetnek többszörösére nőtt. Az új leszámolás nem oldotta meg a problémákat, úgy hogy többször meg kellett ismételní, s új törlesztési módozatokat s határidőket szabni. Legutoljára 1922—27-ben történt ez meg, valorizálva — minden aranykoronát 60 pengő fillérrel számítva — a háború előtti tartozásokat. Így nem esoda, ha ezek a telepítvények is erős pusztulásnak indultak. Volt olyan helység, amelyiknek lélekszáma 1872 és 1912 között 300₀-kal csökkent. A lakosság fogyása mellett a kicserélődés is nagymérvű volt. Kunágotánpl. az 1873-as 22. tc. alapján földet kapott 94 telepítvényes családból néhány év elteltével 1880-ban már csak 20-at találunk a birtokos lakosok között. A telepítvényesek nagy tömegei váltak agrárproletárrá. Egyrésztük kivándorolt a Balkánra, kisebb hányaduk Amerikába. Legnagyobb részük azonban az alföldi városok emberpiaca felé áradt, feloldódva a „3 millió koldus” tömegében.

Az e cikkben érintett kérdésekkel részletesen foglalkozik szerzőnek „A telepítvényes falvak felszabadulása” című, „A parasztság története a kapitalizmus korában, 1849—1914.” című kötetben a közeljövőben megjelenő tanulmánya. A részletes bizonyító anyag és a jegyzet apparátus tekintetében erre szeretnénk utalni.

GYIMESI SÁNDOR

Elhal-e a népművészet?

Bármely nép. MARÓT Károly szerenésés kifejezésével: közköltészetének történetét ha áttekintjük, fejlődésének alapvető törvényszerűségét CSERNISEVSKIJNél találóbban ma sem fogalmazhatjuk meg: „Dehát mi alapozza meg (a folklór) virágzását? — A népi élet energiája. Csak ott jelent meg gazdag népköltészet, ahol a nép tömegeierőteljes és nemes érzésektől nyugtalanítottak, ahol hatalmas események zajlottak le a nép ereje által.”

Vallomások sorát idézik gyakran a művészetek történetének legkiválóbb mestereitől arra vonatkozóan, hogy az esztétikai értékek létrehozója mindenkor és minden időben a nép volt elsősorban. Mindezek közül bizonyára GORKIJ megfogalmazása a legpregnansabb: „A nép nem csupán a valamenennyi anyagi érték megteremtő erő, hanem egyetlen és kiapadhatatlan forrása a szellemi értékeknek is . . .”

Hogyan kell értelmeznünk ezeket a kifeje-

téseket, tételeket? Hiszen ha valamikor, most igazán elmondhatjuk, hogy népünk új életének, új társadalmi viszonyainak berendezése során páratlan energiákat nyilvánított ki, hogy a legnemesebb érzések, törekvések nyugtalanították, hogy történelmi méretű események tanúja és teremtője volt történetének utóbbi két évtizede folyamán.

A folklór teremtésére vonatkozó CSERNI-SEVSKIJ, s mások tételeiből következően azt kellene tehát elvárni, hogy virágzó köz-költészetet is teremtett az elmúlt esztendőben ez a nép; kollektív, népi művészete társadalmi létével párhuzamosan új, még pedig virágzó szakaszába lépett. S ha tekintetbe vesszük, hogy a társadalmi lét formálásának munkája még nem fejeződött be, dolgozó tömegeink alkotó lendülete semmivel sem csökkent, azt kell hinnünk, hogy a köz-költészeti teremtés-folyamat, művészi folklór-tükrözés, a mai valóság esztétikai általánosítása is változatlan lendülettel kíséri építő munkáját.

És mit látunk a valóságban, pontosabban a tudományos kutatás tükrében?

Meg kell vallanunk, ebben a vonatkozásban semmit, vagy csaknem semmit; sőt, olykor elvi szinten jelentkező negációba ütközünk éppen: minél fejlettebbek a társadalmi viszonyok, annál inkább válik lehetetlenné azok köz-költészeti, folklór-ábrázolása — halljuk gyakran, ha e téma szakkörökben felmerül.

Ilyen következtetésre a fenti idézetek nem nyújtanak alapot, megnyugodhatunk-e hát e negációban? Hihetjük-e, hogy népünk megszűnik szellemi értékek teremtője lenni esztétikai vonatkozásban, hogy mint kollektívum csak tárgya lehet már a művészi ábrázolásnak?

Ha áttekintjük az elmúlt évek folklórisztikai gyűjtéseit, akár a publikációkat, akár az archívumba került anyagot, lényegében a klasszikus népköltészet alkotásainak változataival (nagyon gyakran — feltétlenül újat jelző! — „romlott” változataival) találkozunk csupán; újnak, a mai valóságot a klasszikus folklór szintjén ábrázoló új alkotásnak nyomát sem találjuk. Keresvén azonban ezt az újat, és emlékezőn szépirodalmi alkotásokra, riportok tömegére, a mindennapi valóság élményeire egyáltalán (amelyekben ti. nem egyszer meg kell éreznünk az elsődlegesen kollektív esztétikai általánosítás, tehát folklór-alkotásfolyamat érverését), óhatatlanul felmerül bennünk a gyanu, hogy a klasszikus folklór szeretetén és ismeretén iskolázott gyűjtők—kutatók munkájuk során nem rendelkeztek a valóság meglátásához szükséges érzékkel; szerzett ismereteik, tapasztalataik, konvencionális, vagy végig nem gondolt, ösztönös elméleti felkészültségük úgyszólván elzárta előlük ennek az újnak befogadása készségét.

Lehetséges-e folklór teremtés a szocializmus viszonyai között, vagy a kollektív, népi

művészet vitalitása mindegyre eszikken; s mert a mi viszonyaink között a professzionális, eszmileg népi művészet teljesen kielégíti, megfelel a néptömegek igényeinek — saját művészetük elhál, maguk többé nem teremtenek?

Ezek a kérdések néhány évvel korábban jelentős szellemi erőfeszítésre készítették folklórisztikai gondolkodásunkat, s akkor úgy tűnt, a materialista esztétika pozícióinak alkotó megszilárdításában a folklórisztikai tapasztalatok általánosítása tiszteletre méltó helyet vívhat ki magának; hogy felvethet olyan kérdéseket, amelyek megközelítése elsősorban ennek a diszciplínának alapjaiból kiindulva lehetséges, ugyanakkor jelentőségében a szaktudomány kereteit messze meghaladó következtetésekre juthat. A vita elvi sikon zajlott; a gyakorlatban kísérlet sem történt arra, hogy az elméleti úton nyert álláspont valós, vagy téves voltát meghatározzák: a gyakorlati, csak erre irányuló rendszeres gyűjtő munka nem indult meg; a gyűjtők eleve a klasszikus folklór alkotásainak rögzítése igényével indultak tevérepre.

Hasonló viták természetesen nem csak nálunk zajlottak (indításuk sem a mi tudományunk érdeme volt), hanem valamennyi szocialista ország tudományossága körében. A Szovjetunióban például kollégáink ma is a legnagyobb erőfeszítéseket az itt felmerülő kérdések megoldására koncentrálják, párhuzamosan az elmélet és a gyakorlat terén egyaránt. Csak emlékeztetek ebben a vonatkozásban a VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus (Moszkva, 1964.) folklór szekciójának vitaindító előadására, amely ugyancsak a mai valóság köz-költészeti tükrözésének egyik problémáját helyezte előtérbe.

A folklór jelenlegi helyzetét és jövőjét illetően a materialista esztétikát feltétlenül elismerő és követő kutatók közt sincs egyetértés; sem a problémák megközelítésének módjában, sem természetesen következtetéseikben, állásfoglalásaikban. A véleménykülönbségek gyakran igen szélsőségesek is ráadásul. De éppen ez a helyzet járul hozzá nagy mértékben a valóban bonyolult kérdés sokoldalú megvilágításához, mely elemzéséhez. A szemben álló felek érveikkel és ellenérveikkel arra készítetik vitapartnerüket, hogy minél differenciáltabban közeledjenek a valósághoz, minél mélyebbre hatoljanak annak elméleti elsajátításához. Mert abban a tekintetben már nincs eltérés közöttük, hogy itt a marxi esztétika egyik alapproblémájáról, s nem csupán valamely szaktudomány még megoldatlan metodikai kérdéséről van szó.

Nálunk, úgy tűnik, gyakorlatilag a vita lezártnak tekinthető. Csak a folklórisztikában merült fel, nem érintette azokat a szaktudományokat, amelyek pedig így, vagy úgy válasszal tartoznak (esztétika, irodalomelmélet stb.), sem pedig, érthető módon, a közgondol-

kodást. A folklorisztikában pedig kimondva, kimondatlanul az a negatív álláspont alakult ki, amelyet már említettünk: az új társadalmi lét megszünteti, feleslegessé teszi a folklór alkotásfolyamat lehetőségét; az írásbeliség elterjedése, rádió, televízió stb. automatikusan kiküszöböli a folklórművészetet.

Ennek során, mint gyakorlati példára, hivatkozás történik a polgári társadalmakban „tapasztalható” állapotokra, ahol állítólag már régen elhalt a népművészet. Indokolt-e ez a hivatkozás, megfelel-e a tényeknek? Azt hiszszük, teljesen elegendő itt utalnunk a második világháború nagyszerű partizánfolklórára, az angol bányászok háború utáni, remek új balladára, az amerikai, egyáltalán a munkásfolklór tényére. S ezek a jelenségek még mindig a klasszikus folklór fejlődésének vonalába illeszthetők be nagyobb részt. A valóság kollektív esztétikai tükrözésén pedig ennél sokkal többet kell értenünk. Meglepő, hogy ezekről a jelenségekről megelégedeznek kutatóink!

Forduljunk itt egy percre a materialista esztétika alapjaihoz. Az esztétikai megismerés függő volta a munkától, a társadalmi gyakorlattól általában — vitathatatlan tétel. Ha pedig az esztétikai ismeretek anyagi alapját elismerjük, önként adódik a következtetés: a folklór, mint a néptömegek művészete, közvetlen kapcsolatban van a termelési folyamattal; minden másnál közelebb az esztétikai megismerés elsődleges forrásaihoz. A társadalom esztétikai „fogalmi” kezdetben a népi tömegek körében formálódik, s csak azután válnak a hivatásos művészet birtokává.

ORTUTAY Gyula a folklór esztétikai természetét fejtegető egyetemi előadásában jutott arra a következtetésre, hogy a népköltészet „élettény”. Azt kell hogy jelentse ez a kifejezés: a szóp ösztönösen, a nép, azon emberek részéről létre hozott megnyilatkozásáról van szó, akik gyakorlatilag sajátítják el és ismerik meg ennek az elsajátításnak során a természetet (a legszélesebb értelemben — mindazt, ami a művészi ábrázolás tárgya). Ezek azok az emberek, illetve azoknak az embereknek közössége, amely közösség „képes megteremteni oly hatalmas befogadó képességű általánosításokat, zseniális szimbólumokat, mint Prometheus, Szátána, Herakles, Szvjatogor, Ilja Mikula és a nép élettapasztalatainak sokszáz többi gigantikus általánosítása.” (ГОРКИ, М.)

A materialista esztétika alapján állva lehetetlen el nem ismernünk, hogy minden esztétikai ismeret elsődleges kibontakozás szakasza a népi tömegek körében keresendő. Ennek elismerése pedig szükségképpen magával hozza azt a következtetést is, hogy a népművészet ezeknek az elsődleges esztétikai ismereteknek egyszerűsített kincsestára és első általánosítója is.

Így volt ez a művészetek történetének minden szakaszán. A hivatásos művészet a

munkamegosztás folyamatában vált ki „a szellemi termelés speciális ágazataként” az elsődleges esztétikai ismereteket felhalmozó és kezdeti művészi általánosításokat megteremtő folklórból. Amennyiben pedig hivatásos művészet és folklór (= kollektív művészet) ellentmondása a munkamegosztáson alapul, ez az ellentmondás nem is tűnhet el mindaddig, amíg a munkamegosztás maga valóság. Mint hogy továbbá a szocializmus korszakában munkamegosztás nem csupán meg nem szűnik hanem még tovább differenciálódik — értelmét veszti a kérdés, eltűnik-e a folklór a mi viszonyaink között?

Vajon mi vezette tehát a magyar folklorisztikai közvéleményt az említett tagad-elutasító álláspontra? — Úgy véljük, a „folklór”, „népművészet” merev, leszűkített értelmezése; annak mind társadalmi bázisát (népművészet = paraszti művészet), mind konkrét megnyilatkozási lehetőségeit és történetét illetően. Úgy véljük, az alkotásfolyamat felfogásának, elképzelésének, tudományos rekonstrukciójának túlon-túl szimpla volta, olykor csaknem semmibe vétele. Az ti., hogy művészeti alkotásnak csak és kizárólag valamely teljes kompozíciót, zárt, kiérlelt művészi egységet, s az ilyen egységek csoportjait hajlandó elismerni, s *negligálja e művészi egység megteremtésének proceszusát, lassú felhalmozódását a valóság esztétikai felfogásától, elemi művészi ismeretektől a kész műben megnyilatkozó ábrázolás-általánosításig.* (Arról itt nem is kívánok szólni, hogy a gyakorlati folklorisztikai elemzésekben ráadásul még e kikristályosodott művészi egységeket is igen gyakran csak a tökéletes forma-kiképzés aspektusában fogják fel.) Ennek következtében azok a folyamatok, amelyek jelenleg népiünk esztétikai tudatában zajlanak, nem csupán tudományos megvilágítást nem nyerhetnek, egyáltalán, észre sem vétetnek tudományszakunk részéről. (Csupán zárójelben utalunk itt arra, hogy ennek a lassú felhalmozódási folyamatnak figyelmen kívül hagyása nem is csak a folklór mai helyzetének megítélésakor figyelhető meg. Klasszikus folklór alkotások elemzése, gyakorlati tudományos vizsgálatok során sem mutatkozik jelentőségének felismerése: ezeknek az alkotásoknak konkrét folklorisztikai analizisekor sem az „alkotástörténeti” folyamat feltárása a cél — kevés kivételtől eltekintve.)

Ebben a kifejtésben implicite benne van a kibontakozás útja is. Tisztán elméleti úton jutottunk ide, de emlékeztetünk arra, hogy a folklór alkotás lehetőségét tagadó álláspont is csak az elmélet síkján mozogva alakult ki: ugyanezen a síkon kell tehát felnyitni a sorompókat a gyakorlati vizsgálatok előtt is.

Ami a még további fejlődést illeti, a munkamegosztás differenciáltságának fokozatos megszűnését a társadalmi lét magasabb fokán, ezzel párhuzamosan hivatásos és kollek-

ív művészet közt is el kell tűnnie majd nyilván ennek az ellentmondásnak. A tudomány mai helyzetében talán még korai is beszélünk erről, épp elegendő feladat jelentkezik jelenleg is. Egyet azonban már előre figyelembe vehetünk. A művészeti termelés két nagy formája (hivatásos és kollektív) között amikor majd megszűnik az elválasztó határ, az alkotásfolyamat magasabb rendű egysége, új szintézise a kollektivitás, tehát a „folklor” irányányába bontakozhat ki majd, nem pedig a professzionalista felé. Az itt felmerülő kérdésekkel gondolatébresztő írásában VITÁNYI Iván már foglalkozott (Valóság, 1960. 5. szám).

Gondolatmenetével, következtetéseivel a magunk részéről messzemenően egyetértünk, s csak azt sajnáljuk, hogy tanulmánya nem váltott ki szakkörökben méltó visszhangot. A fentiekben nem kerestük, mint VITÁNYI, a kollektív művészeti teremtés jövőbeli lehető tartományait, műfajait, válfajait stb. Olyan kérdésre kívántuk irányítani a figyelmet, amely a folklorisztikának ismeretelméleti fordulópontja, a materialista esztétika egyik alapproblémája: hogyan vesznek részt a népi tömegek új szellem (itt: esztétikai) értékek létrehozásában.

ISTVÁNOVITS MÁRTON

Megjegyzések Istvánovits Márton „Elhal-e a népművészet?” című tanulmányához

A kérdés vitájában hozzátartozik néhány fontos fogalom vizsgálata. Mi a nép? Bizonyára igen tanulságos lenne idézni az erről szóló irodalmat, illetve annak történetét, de nem vinne minket ez sokkal előbbre. A főkérdésünk ugyanis így hangzott: „Elhal-e a népművészet?” Tehát most, a jelen időről van szó: kik tartoznak a néphez ma Magyarországon s kik nem? Ha erre választ adunk, megnézhetjük, hogy van-e a népnek művészete most. A művészet fogalmának tisztázása — nem kevésbé nehéz feladat. Azt is be kell látnunk, hogy népművészet ma nem a nép művészetét értjük egyáltalán, hanem meghatározott más fogalmat.

A mai szóhasználatban, ha a nép szót a ma élő emberekhez kötjük a nép annyit tesz, hogy minden ember, mindenki. Mind az tehát, aki egy népszámláláson egy szám, egy egység, a nép része. Vagy nem? A kerek 10 millióból csak ennyi, meg ennyi az? S azok, akik nem tartoznak ide milyen alapon nem? Megszűnt a kizsákmányoló osztály, társadalmi viszonyok alapján nem különböztethetjük. Vagy a nép a munkás és paraszt, és nem nép az értelmiség? Látjuk, ez ellen szól maga a szóhasználat is.

Ha kimegyünk az utcára, és bárkit ott megkérdezzük, hogy mit ért népművészetten, nem tud kielégítő meghatározást adni, de nagyon szépen és egybehangzóan körül fogják írni, mi tartozik ide. Elsősorban anyagi természetű fogalmakat sorolna: népviselet, faragás, cseréptányér, hímzés, másodsorban, talán csak rávezetésük után, beszélni fog a népszokásokról, népdalról és népballadáról is. Nem mondhatjuk azonban azt, hogy a nép most már csak az, aki a népművészeti és háziipari bolt számára dolgozik vagy népdalt költ vagy énekel. Világos az is, hogy a 10 millió sem él művészet nélkül, ha az a művészet nem is az előbbi, társadalmi által szentesített népművészet fogalmával azonos.

Az is igaz, hogy a népművészet kutatói, akár csak a „magas” művészet kutatói, mindig csak a megvalósult művészi produkttal foglalkoztak. Azokat gyűjtötték, azokat írták le, azokról írtak, s nem arról, ami még nem az, csak azzá lehet: sem Boticelli még nem rajzolt vázlatairól, sem Szofoklesz le nem írt drámájáról, de valaki még el nem énekel énekéről sem tudhatunk semmit s nem nevezhetjük azokat művészetnek. Mint ahogy nem tárgya az építőművészeti esztétikának a katedrális építéséhez odahordott haberes vagy téglarakás. A művészet megnyilatkozás, s nem a megnyilatkozás különböző feltételei és anyaga, vagy egyáltalán összetevőinek összessége. Ezekre a megnyilatkozásból visszafelé következtethetünk csak. Ebben a gondolat sorban benne van az is, hogy megnyilatkozás, tehát valami nek a megnyilatkozása. Ez a minden emberben egyaránt meglévő igény a művészet által való megnevesedésre, felemelkedésre, tisztulásra és megvigasztalásra egyszóval a művészi élményre. Nincsen különbség ebben a kőkor barlangrajzait létrehozó ősember, az újzélandi pápua és a mai ember között, nincs magasabbrendű és alacsonyabbrendű ember. De az is tagadhatatlan, hogy e felsorolt emberek más és másként nyilatkoztak meg, más és más alkotást hoztak létre. Ezek a művészi alkotások szorosan kapcsolódnak a létrehozó társadalomhoz időben és térben egyaránt. Ennek az igény kielégítésének formatörténete a művészet-történet. Az, amit népköltészetnek nevezünk, szintén e lelki igény, alapvető emberi tulajdonság történetileg meghatározott formájú és módú megnyilatkozása. Amit ezen eddig értettünk, történeti kategória volt. Mint a görögök. Többé vissza ebben a formában nem tér. A neogótika már egészen más dolog.

A harc, az igyekvésünk tehát most arra irányul, hogy az eddig bizonyos meghatározott fogalomra használt szavunknak új jelentés-

tartalmat keresünk. Elvi kiindulásunk az volt, hogy a művészet nem vesztet el, nép pedig van, tehát kell lenni valami művészetnek, ami a népcé. Most már csak az a kérdés, mit győmőszöljünk e régi meghatározott jelentéstartalmú szó új jelentéstartalmába? Mielőtt erről tovább beszélünk, néhány megjegyzést tennék a tanulmányban olvasott CSERNISEVSKIJ gondolatról. Nagyon szép és lelkesítő szavak ezek, csak éppen annyira homályosak, hogy nem igazak.

A művészi élmény, a katharsisz igazi, legnagyobb funkciója a vígasztalás. (A szó szoros és tágabb jelentéstartalma szerint.) A folklór virágzása éppen ezért nem köthető csak a nagy eseményeket létrehozó nagy népekhez. A folklór színvonala nem a lezajlott hatalmas események arányában nő. Éppen a balsorsú, más vígasztalástól és megnyilatkozási formáktól még távoleső, vagy megfosztott nép szorult rá leginkább, hogy maga magát vígasztalja, s e vígasztalás esodálatos művészi formáit létrehozza. Nagyobb szükségük is van erre, mint azoknak, akik szerencsésebbek, nagyobbak, győztesek és maguk irányítják sorsukat; nagy események előidézői. Akik csinálják a sorsot s nem csak elszenvadni kénytelenek.

Joggal tiltakozhatunk e definíció ellen a volt, leigázott, megszagott kis népek, akik semmi hatalmas dolgot nem végeztek, s életük szakadatlan szenvedés volt. Érvényes ez egy nemzet kultúráján belül is. Ma a legszebb népköltészet ott gyűjthetjük, ahol a nép viszonylag a legszegényebb, a legkiszolgáltatottabb, legkeserveesebb sorsú volt. A mi népköltészetünk legszebbjeit talán nem szükséges most idéznem: Mónár Annákat, Kőműves Kelemeneket, Basa Pistát... Az elindultam szép hazámból, vagy a Sirass, sirass édesanyám keserveket. CSERNISEVSKIJ, mint orosz hazafi leírhatta ezt. Ezzel harcolt abban az adott történeti helyzetben a nép, a többség jogaiért. Mi mást vallunk erről.

A művészet épp annyira védekezés a kegyetlen valóság nyomasztó, bántó ereje ellen, mint annak ábrázolása. Ez a belső ellentmondás a művészet lényegéhez tartozik. A kifejeződés, megnyilatkozás módja napjainkig egyenesvonalú alakulást mutat a differenciálódás felé.

(Úgy hisszük, ez az alakulás, ha elválasztatlantalan kapcsolatban is van a társadalmi valósággal; mégis csak sajátos külön törvények szerint megy végbe. Hasonlóan a képzőművészethez, melyben tulajdonképpen az új képzőművészeti alkotás is csak közvetve függ össze azzal a társadalmi valósággal, melyben a művész él. A művész elsősorban az általa ismert műalkotások összességéből azok formanyelvéből nő ki, alkotja meg saját új stílusát, akkor is ha az elődöktől merít, akkor is ha azokat tagadja. A művészet, a népművészet is, a folklór, helyesebben a művészet megnyilatkozási módjai egymásból fejlődnek, belső tör-

vények alatt állnak. Az a kérdés, hogy él vagy élni fog ez a népművészet, nem a művészet meglétét kérdezi, hanem csak annak egy megnyilatkozási formáját teszi kérdésessé.)

Megrajzolható e differenciálódás a magyar népköltészet vizsgálatán keresztül is. A kezdő tagot a lapp népköltészetből kölcsönzöm csak. Ez a lapp joiku, e nép leggazdagabb népköltési műfaja. Mindenlappnak volt, soknak még ma is van joikuja, helyesebben joikui, joikustílus, melyről távolról is felismerik. A joiku, egy sajátos ének, mindig egy adott speciális kapcsolat terméke, egy élményé. Például: megy a lapp vadász s meglát egy magasan szálló varjút. A pillanat adott élménye ez, tele áttekinthetetlen asszociációk sorával: s a lapp ember elkezd énekelni magának és a varjúnak, illetőleg e pillanatnak kényszere alatt, a varjú joikuját. Varázéneke ez? Játék? Igézni akarás? Énekelni akarás? Kapcsolatteremtés? Alkalmi az egyedüllet feloldására? Mindez és egyik sem. Nem fér bele más jelenségekre teremtett kategóriákba. Vannak joikuk, melyek bizonyos rénszarvasról szólnak, egy tengeröbölről, hegy-csúcsról, a szélről, az árva gyermekekről és saját sorsáról is. Joikuba kezd, ha meglátja a rénszarvascsorda vonulásának különös hullámzását, s aki hallja, szintén látni véli a vonuló csorda mozgását. Pedig alig vannak benne szavak, hang és ritmus elsősorban, mégis olyan annyira közérthető e kultúrán belül, hogy népköltészet, közköltészet, közérthető megnyilatkozási forma. Az egyén igen nagy önállósággal előadó és hallgató, gyakran csak ő maga a hallgató. A moldvai és gyimesi keservesek szintén személyekhez kötődnek. Mindenkinen van egy jellemző keserve, melyet a saját sorsáról költ s benne a saját sorsa nyomása ellen keres vígasztalást. A dallam és a költői képek azonban nem annyira egyéniek, azokat a hagyományhoz szorosabban igazodva alakította és formálta ki. Teljesen azonos szövegek fordulhatnak elő ennél és annál is. A közelálló ismerik e szövegek belső szükségszerűségét és funkcióját. Az előadás alkalmi kötöttebbek, csak bizonyos szituációk engedik meg. Akkor énekel ugyan mikor észébe jut bánata, árvasága, gyásza, de nem mindenkor énekelhet, nem mindig illik azt megtennie. Énekel, mikor hallják, de nem látják. A polgárosultabb volt bukovinai székelyeknél a keserve műfaj kevésebb személyes. Inkább alkalmakhoz kötődik, elsősorban olyanokhoz, melyek az egész közösséget érintik. Idegenbe való hathónapos munkába induláskor, bevonuláskor, mennyasszonybúcsúztatásnál stb. együtt énekelnek.

A régi stílusú epikus énekek és balladák előadása szintén kevés alkalomra szorítkozik már, de a szöveg, a dallam, sőt a témák sora szinte minden előadásnál más és más. Néhány ember már előad, mások hallgatják, minden alkalommal nemcsak újraterejtődik, hanem más és más anyagból is teremődik újjá a bal-

lada. Kevesebb variabilitása van az újabb, kötöttebb balladának, jóformán változatlan jelennek meg az új népdalok és betyárótták. Míg ez utóbbiak országszerke ismertek, az előbbiek szűk tájhoz, faluhoz kötődnek. A műdal már teljesen ismerten, már egy bizonyos ember szerzeménye, melyet a paraszt még maga énekel. A mulató dzsentri már inkább húzatott és ritkán énekelt, s a mai közönség a népdal és magyar nótá-esten a művelődési otthonban csak meghallgat. A szerző, az előadó, a hallgató más és más személy és a három összetételalkozásának is sajátos alkalmai vannak.

Ez a tendencia figyelhető meg a dráma, vígjáték, Comedia del arte, opera stb. műfajok fejlődésénél vagy a táncnál is. Hol a választóvonal, mely lényegi különbséget tehet a művészeti kifejeződések, megjelenítések között? Egy mai dráma a színházban valósul meg. Drámaíróra, szénészre épp annyira szükség van, mint nézőközönségre. A nézőközönség, a nép, eszméivel ott áll s fogja annak a tagjának a kezét is, aki még most kezdi csak írni a drámát. A nép művészte az is. Hisz benne él a népben a létrehozó és létrehozóban, a nép szükségletét elégíti ki. Miért kellene ezen kívül még népibb művészetet keresni, ha már nincs a szóhasználat szerinti népművészet? Így ARANY, CSOKONAI, ADY annak a magyar művészetnek folytatói, melybe a regősénekek, népballadák, keservesek tartoznak. A gorkiji idézet lényege pedig ma ez. Különbön másként az is csak frázisként fogható fel. Hát ki az aki nem nép? — tehetem fel újra a kérdést.

Ezt a folyamatot (ti., hogy a korábban egy személyű alkotó előadó és hallgató lassan külön személyekre, alkotóra, előadóra és hallgatóságra vált szét.) a nép szentesíti. Nem azért nem énekel, mert véletlenül elmaradt ez a szokás. Azért nem énekel, mert a nép ízlése, a többség ízlése elítéli, elfordult e kifejeződési formáktól. Benne elmaradottságot lát, mint a maga készítette ingben és gatyában. Állást foglal vele szemben, de legfőképpen, mint kifejezési forma ellen, ha önmagában való művészi értékét néha még el is ismeri. Hitem szerint a népköltészet elmulását sem magyaráz-

hatjuk külső körülményekkel. Semmiesetrem az írásbeliség szorította ki, mégha az írásbeliség a népköltészetet leváltó nemzeti művészet fő kifejezési formája. A népköltészetről, mint megnyilatkozási formáról a nép előbb lemondott, minthogy helyette más megnyilatkozási formákat még megkapott volna. Ezt a feladatot ugyanis már tudatosan a nemzeti művészetnek, költőknek, íróknak, zeneszerzőknek kellett volna vállalnia és az új formákat megteremténie. Ez a differenciálódás óriási mértékben felemelte minden alkotó és alkotásban közvetlenül beleszóló ember felelőségét. Nemzeti művészetet teremteni az ország számára nem lehet, népe szeretete érte való hagyomány és felelőség vállalás nélkül. Hogy, a művész mennyire független, s mennyire nem, az a néptől magától és tőlünk is függ... mindenkítől.

Meghal-e a népművészet? Ismétlem: A szó elfogadott értelmében igen. De a művészet nem halhat meg, s a nép nem élhet művészet nélkül. Ez már azonban más megnyilatkozási forma. Lényegében ma is a nép minden tagja levoksol művészte mellett, amit „specialistái” hoznak létre. Csak a megnyilatkozás módja változott. Lényege nem. Szükségtelen tovább a népművészetet misztifikálni; hogy de igen van, csak nem látjuk stb. A kérdés jelentősége valóban túlnő a néprajz szakterületén. Ehhez a néprajz sajátos módszere segítségével azért adhat döntő szempontokat, mert elvi tudomány is, meg az egyedi valóság feltárásával is foglalkozik. Ez a néprajz lényege.

(A népköltészet a folklor meghatározója, nem lehet sem a hagyományosságra, sem a kollektív alkotás folyamatára korlátozni. Egyrészt nemzeti költőink és éppen úgy e nép költői — kép és nyelvi kifejező eszköz hagyományára épít, mint az az énekes, mely szintén szélesebb körben ismert költői képek, formulák anyagából alkotja meg sajátjának érzett és mások által is neki tulajdonított keserves énekét. Másrészt, mint ezt HEGYI Imre több példával is megerősítette hozzászólásában, számtalan költemény lett később népdall.)

ANDRÁSFALVY BERTALAN

Elhal-e a népművészet?

(Hozzászólás ISTVÁNOVITS Márton fejtegetéseihöz)

Az a kísérlet, hogy napjaink folklorisztikai kutatásának a kérdéseit megvizsgáljuk, az eddigi kutatási területre vonatkozó megállapításokat kiszélesítsük, mindenképpen helyeslendő. Nincs igazuk azoknak, akik pusztán azért kifogásolnak egy ilyen kísérletet, mivel az nem hagyományos, illetve eltér a megszokottól. A vita során felmerült konzervatív nézetek ebből a szempontból igen tanulságosak. A vártnál nagyobbakat mutatják a ma már

sok szempontból elavult felfogáshoz való ragaszkodást. Ilyen szempontból feltétlenül az előadás szemlélete a korszerűbb és alkalmazandó.

Amikor azonban az előadás végső következtetéseivel szemben annyira egységes tiltakozás mutatkozott, ennek okát részben ott is kereshetjük, hogy az előadás megoldása bizonyos kételyeket hagyott maga után. Természetes, hogy ezeket a vitakérdéseket nem —

bármily tiszteletet is érdemlő, mégis idejétmúlt — pusztán hagyományos elvek segítségével lehet megoldani. Az előadás kínálta megoldást egy új folklorélmélet keretei között kell értékelni. Mivel egy ilyen új folklorélméletnek most még csak körvonalai látszódnak, szinte bizonyos, hogy minden megközelítés hibákkal jár együtt, a közös cél érdekében mégis meg kell kísérelni a felmerült problémák tisztázását. Két kérdéskörrel kapcsolatban szeretném ezt megkísérelni.

Az előadó kettős axiomája a következő: (1) A nép társadalmi mozgásának felel meg a folklór, ahol ez a társadalmi mozgás nagyarányú, ott a folklór is nagyarányú. (2) A mai magyar folklorisztika nem fedezte fel az utóbbi évtizedek nagyarányú társadalmi mozgásához méltó szintű és terjedelmű mai magyar folklórt, ebben a folklorisztika vaksága a hibás.

Megjegyzések az (1) tételhez: nem mindig felel meg a néptömegek társadalmi mozgásának a folklór, csak akkor, amikor adva vannak a kollektív művészi valóságelsajátítás feltételei. A folklórnak sine qua non-ja a valóságelsajátítás ilyen kollektív jellege. Ahol ezt nem tapasztaljuk, hiába látjuk a néptömegek nagy társadalmi mozgását, nem keletkezik folklór. Ugyanezért a törvényszerűség rendkívül fontos mindazokban az esetekben, amelyekben valóban adva vannak a folklór teremtődés feltételei, sőt, ebben az esetben éppen a valóságos társadalmi mozgások alkotják a folklór rendezőit. Konkrétabb példával élve: a felszabadulás, földosztás, a szövetkezetek első megszervezése, az 1953-as és 1956-os megtorpanás, majd az 1959-es újabb szövetkezeti agitáció Magyarországon jelentős társadalmi események a parasztság életében. A ma gyűjthető parasztfolklórban azonban az erre utaló adatok száma egyenesen negligálható, véletlenek, hiszen parasztságunk művészi alkotótevékenysége ma már nem folklór szinten, hanem Nagy László, Juhász Ferenc Simon István és ezernyi társuk hivatásos művészetében éri el megnyilvánulási formáját. Mellettük anakronizmus, idejétmúlt forma az utóbbi húsz év paraszti élményeinek folklór szintű megalkotása. Mivel pedig ez a folyamat előrehaladó, és mint a társadalmi fejlődés általában, visszafordíthatatlan, abban sem reménykedhetünk, hogy a jövőben megváltozik a kép. A magyarországi munkásosztály folklórájának vérszegénysége is abban magyarázandó, hogy már a proletariátus nálunk történeti kései kialakulásakor megvolt az a hivatásos művészetre épülő városi kultúra, amely nem tette lehetővé önálló munkásművészet (munkásnépművészet, munkás-folklór) nagyarányú kibontakozását. Az ismert marxista tétel szerint minden korszakban az uralkodó osztály ideológiája az uralkodó ideológia. A művészetre alkalmazva ezt: a kollektív, folklór jellegű művészet az osztálytársadalmakban csupán

az uralkodó hivatásos művészetek által üresen hagyott területeken nyilvánulhat meg. Tudjuk jól, hogy a képzőművészetek, a hangszeres zeneművészet területére milyen korán behatolt a nem-folklór jellegű alkotómódszer, és hogyan jelenik meg a nem-folklór dráma és líra is, újabb területekről szorítva ki a folklórt. Ha osztálytársadalomban mérjük egymáshoz a folklór és nem-folklór jellegű alkotómódot, magától értetődik, hogy a második a fejlettebb, amely uralkodik az elsőn. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy a folklór progresszív, a hivatásos művészet pedig regresszív, nem egyszer reakciós jellegű. Először is a folklór sem egyetemesen haladó, és az uralkodó osztályok művészei sem egyetemesen reakciósok. Másrészt pedig a különbségtevés alapja nem az egyes alkotások által képviselt társadalmi mondanivaló, hanem a társadalmi valóság elsajátításának az eltérő volta. Még abban sem adhatunk a folklórnak elsőbbséget a nem-folklórral szemben, hogy melyik művészettípus felel meg közvetlenebbül a valóságnak. Igaz ugyan, hogy a folklór elválaszthatatlan az őt létrehozó körülményektől, ezek azonban sokszor nem művészi elsajátítás termékeiként jelennek meg abban, és mintegy kívülről, az esztétikum szféráján kívül, támogatják azt. A hivatásos művészetben sokszor közvetlenebb a valóságra utalás, azonban ez rendszerint a művészi elsajátítás szféráján belül, sőt ennek következtében magasabb szintű elsajátításként jelentkezik. (Példaként elég itt idéznünk a folklór jellegű partizántörténetek és a partizánregények által bemutatott valóság terjedelme közti különbségeket.)

Megjegyzések a (2) tételhez: a mai magyar folklorisztika elmaradása a kortársi népköltészet kutatásának elhanyagolása miatt csupán részben jogosult. A megbeszélés folyamán a következő folklór-jellegűnek minősíthető műfajokról esett szó, mint amelyeket az eddigi vizsgálatok nem tárgyaltak elég alaposan: a vice, különösen a politikai vice, egyes közhasználatú mai szólásfordulatok („hogy oda ne rohanjak” stb.), az „igaz történetek” néven összefogott élménybeszámolók, élettörténetek, valamint olvasott irodalmi alkotások, látott filmek tartalmának továbbmesélése. Túl nagy feladat volna mindezeknek a példának tüzetes elemzése — hiányoznak is ehhez a terjedelmesebb előmunkálatok, arról azonban mégis képünk lehet, hogy e felsorolt példák mit igazolnak, mire bizonyítékok.

A vice régi műfaj, különösen abban az esetben, ha nem választjuk el hosszabb, epikusabb formájától, amelyet anekdotának ismérünk. Bizonyos fajtáiról (erotikus vicek, szövecsek) nehéz megbízható történeti ismeretekkel rendelkezni. A politikai vicek-anekdoták azonban bizonyíthatóan a reneszánsz óta nyerek el nagy népszerűségüket, természetes párhuzamként annak a társadalmi folya-

matnak, amelynek során a politikába is egyre több embernek lesz beleszólása. Ily módon az is biztosítottnak látszik, hogy a jövőben még nőni fog a vicctermelés és — fogyasztás. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a politikum igazi megnyilvánulási területe mégsem a vice, hanem a kül- és a belpolitika eseményei. Ezekhez képest a vice számításba sem jövő apróság, amely kifejez egy-egy kort, de azt nem változtatja meg. Másrészt ez a politizálás, a kigúnyolás éppen a reneszánsztól napjainkig terjedő időben hozza létre a politikai szatírák egész sorát (SWIFT, SCSEDIN, HUXLEY ILE és PETROV, ČAPEK, ORWELL, KARINTHY, SZATMÁRI Sándor stb.), úgy látszik, hasonlóan még csak a jövőben érvény el igazi kibontakozását. Itt pedig ismét azt kell mondanunk, hogy egy szatíra külön képét ad egy társadalomról, mint a legjobb vice: a valóság fejlettebb szinten való művészi tükröződése. Folklor szatíra pedig nincs. A legfejlettebb folklor alkotás sem lehet több, mint azonos szereplőkkel összekapcsoló néhány vice. Ez pedig hol van a Gullivertől.

Az „igaz történetek” esetében eddig csak olyan adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek arról számolnak be, hogy bizonyos környezetben valóban megtörtént események szükség-szerűen átalakított előadása folvik, és hallgatóság igényli ezt. Az „igaz történetek” két forrását ismertük meg. Egyrészt a véletlenül egymás mellé került emberek szociológiai összetétele szabja meg, hogy mesélnek-e „igaz történeteket”; másrészt pedig az eddigi kutatók úgy írják le, hogy olyanok mesélik a kikerített történeteket, akik klasszikus folklor hagyományozást is láttak ezt megelőzően. Mindkét szempontból másodlagos jelenség tehát az „igaz történet”. Egyrészt egy elmúlt klasszikus folklor hagyományozás roncsain nő fel; másrészt pedig anyagában és megteremtő közegében a hagyományozó közösségek (falu) felbomlásához kapcsolódik. Nem véletlen az, hogy szakma nélküli segéd munkások munkásszállásain, építkezéseken, katonaságnál kerül rá sor. A folklor jövőjét nem várhatjuk ettől a műfajtól.

Az olvasott könyvek, látott filmek továbbmesélése nem minden esetben alkotás. Lehet, hogy távol marad a tudatos művészi alkotótevékenység valóságssajátító módszereitől. Ezt nem is tagadom. Azt hiszem azonban, egyszersmind távol marad a folklor jellegű művészet-teremtéstől is. Egyéni produktum, rövid ideig élő termék marad csupán, amely semminemű közösség érdekében nem sajátítja el a valóságot. Ismerünk ugyan olyan eseteket, amelyek alkalmával a fenti „igaz történetek”-hez hasonló továbbadás is létrejön. Főként az írástudás és az analfabétizmus mesgyéjén álló emberi közösségek esetében fordul elő ez. Ennek a formának sem hiszem azonban jövőbeni nagy virágzását.

A „hogy oda ne rohanjak” — típusú képes

kifejezéseket csak fenntartással tudom művészi alkotásnak tartani. Ha már szólás lesz belőlük („átesett a ló túlsó oldalára”), vagy ezen az úton mozog a kifejezés („aranytojást jó tyúk”), még akkor is feltűnően gyakran változik alakjuk, felhasználásuk, nemegyszer konkrét értelmük. Gyakran igen nehéz egyetlen formára redukálni e kifejezéseket (pl. a „papírtigris” ötletből keletkezettek, vagy a „nem rés hanem erős bástya” jelszón alapulókat), és a bon mot, az élce, a szóvice, szólás, beszédfordulat közti területen gomolyognak az egyéni változatok. Ez nem csupán a nagy népszerűséget bizonyítja, hanem azt is, hogy e „műfaj” igen nehezen szorítható határok közé, amorf.

Végezetül három megjegyzést, általában a (2) axioma kapcsán. Először, a legtöbb itt említett „műfaj” további vizsgálatra szorulna. Olyanok is vannak, amelyek nem szerepeltek itt, jöllehet mindannyian találkoztunk velük (pl. az ellenőrizhetetlen hitelű társadalmi, társadalmi és politikai hírek, rémhírek, híresztelések, pletykák, főként külföldi utakról való meglehetősen sztereotíp útibeszámolók, didaktikus történetek a „mai idők”-ről, az egy-egy munkahelyhez kapcsolódó „lokális hagyomány” történetei, anekdotái stb.). Ezek különböző módon viszonyulnak a valósághoz, és ennek megfelelően különböző („művészi”) eszközöket is használnak fel mondanivalójuk megfogalmazására. Közösségi jellegükhöz sem fér kétség. Éppen ezért vegyük tervbe speciális kutatásukat. Másodszor azonban szeretném hangsúlyozni — erre különben a vita folyamán már történt utalás —, hogy például a feudalizmus folklorjával összevetve, mindez töredéke csupán a hajdani folklor. Kissé túlozva a különbséget, azt mondhatnám, ott Ilja Murovec és a sárkányölő hősök, itt Arisztid és a jereváni rádió adásai: a méretek aránya az előbbi hagyomány javára kedvez. Ugyanakkor ki tagadhatná, hogy a néptömegek életében ma több és tartalmasabb esemény történik, mint a nemzeti szervezete idejében? Nem csupán arról van tehát szó, hogy a mai művészetnek elenyésző hányadával tarthatjuk csak egyenlő terjedelműnek a folkloort hanem az is nyilvánvalónak látszik, hogy ez a folklor önmagához képest is hanyatlott, ma csupán árnyéka hajdani dicsőségének. Emiatt sem hiszem, hogy a jövőben szerepe nőni fog, vagy akár meg is maradna a mai szinten. Harmadszor kissé bátortalanul szeretnék utalni egy összefüggésre, amely az eddig feltárt ismeretanyagból bizonyosnak látszik, mégis lehet, hogy csupán emez ismeretek végességéből, származik. Nevezetesen arról van szó, a társadalmi lét ilyen területeire vonatkozik ez a hagyomány? Ismerjük a folklor történetéből hogy kezdetben a munkaeszközök és a társadalmi rendszer megteremtése volt a folklor témája, istenek és babonák indoklása tartozott a népi alkotóművészet tárgykörébe.

A nemzeti szervezeten eltűnésével eltűnt az ezt igazoló folklór. A gépesítéssel eltűnt a kéziszerszámokra vonatkozó népköltészet. A hitetlen emberiség felnövekedésével szerte-foszlott a vallásos folklór, a felvilágosodott ember levette babonái folklóráját. A szórakoztató művészet szerepét a népmesétől és népzene-től átvette a könyv és a rádió. Megmaradt viszont a folklór kollektivitás a politikai-társadalmi élettel, az egyéni életsorsokkal szemben. Az itt egyéniségként tehetetlen ember még folklór jellegű történeteket teremt vagy hall-

gat. A politikus nem viccel és a vállalatvezető nem pletykál. Ez a politika kormányrúdjától és a munkahelyek irányításától távol levők, az alsóbb lépcsőfokon elhelyezkedők vonása. Ha pedig ez így van, csupán addig élhet a folklór, amíg e feltétel fennáll. A bemutatott példák és ez a hipotézis egybevágnak: nem örökké és nem soká.

Az előadásról nem megállapítani szerettem volna, hogy szükséges és gondolatébresztő volt, hanem gondolkodni a benne oly élesen felvetett kérdések nyomán.

VOIGT VILMOS

A népköltészet változatokban él

Hozzászólás ANYIKIN V. P. tanulmányához

Örvendek, hogy végre nem évtizedes késéssel, hanem — a nyomdai átfutástól korlátozottan ugyan, de viszonylag mégis — frissen, első kézből tájékozódhatunk a szovjet folklórisztika eredményeiről. Már rég hallunk harangozni az egyéniségvizsgálat szovjet revíziójáról, és most ANYIKIN cikkéből summázva hitelesen is megkaphatjuk ennek az álláspontnak lényeges állításait

Ha a marxista tudomány a betűragó dogmatizmussal leszámolva, tágabbra nyitott szemhatárral vesz elő és vizsgál újra problémákat, annak csak örülni lehet. Am ha ez a pör-úrafölvétel termékeny, jó eredményeket kezd ki, s a kutatást előre vivő vívmányok eltörlését tűzi ki céljául, szembe kell vele szállnunk. Sajnos, ez a helyzet ANYIKIN állításaival.

A szovjet folklórisztikai iskola sajátos eredménye volt 1926-ban AZADOVSZKIJ fölismerése a népközösségben munkáló egyéniség alkotó szerepéről. Nem kis büszkesége a magyar népköltészetkutatásnak, hogy még a fűszabadulás előtt meglátta ennek a vizsgálati módszernek gyümölcsöző, új eredményeket hozó jelentőségét, és Fedics Mihály, Pandur Péter és a többi — immár klasszikussá vált — népi tehetség fölfedezésével tudatosította a folklór, az irodalomelmélet művelőiben, hogy a népben — akkor: a parasztságban — mennyi alkotó talentum szunnyad. Elméleti és politikai jelentősége egyaránt óriási ennek a fölismerésnek. Kicsit körülnézve tudománytörténetünkben, örömmel láttuk, hogy tapogatózó kezdeményekkel is dicsekedhetünk: VIKÁR Béla *Új Pétere*, MÁRKI Sándor *Czudar Mihályja*, KÁLMÁNY Lajos *Borbély Mihályja* megannyi ilyen alkotó a paraszttársadalomban.

Kutatásaink nem vitték túlzásba a termékenyítő szempontot — erre ott volt HONTI János, BANÓ István KOROMPAY Bertalan, DÖMÖTÖR Sándor kritikus óvása. ORTUTAY úttörő Fedics-kötete óta már szinte áttekinthetetlenül sok népi alkotó merült föl az eddigi ismeretlenségből, a paraszttársadalom sűrűjéből, sőt a legkiválóbbak művészetét állami kitüntetés is méltányolja. Ideje lenne, hogy az irodalomban szétszórtan található tanulmányok, cikkek összegezésével monográfia vagy afféle „irodalmi lexikon” tegye áttekinthetővé

mind népi alkotóink sokaságát, mind az e téren elért kutatási eredményeket, mostmár nem első sorban elméleti tanulságot, mint szép számú tanulmányban tettük, hanem bizonyoságul és gyakorlati eligazítóul.

Ha ANYIKIN azt vetné az egyéniségvizsgálat művelői szemére, hogy az alkotó egyéniséget a közösség rovására, a közösség szerepének mellőzésével hangsúlyozzák, körül lehetne nézni: hol történt ilyen túlzás? Nálunk azonban nem: a magyar folklórisztikában az egyéniség fölfogása a kezdettől fogva dialektikus volt, elhanyagolhatatlan összefüggésben, kölcsönhatásban a közösséggel. A Fedics-kötet bevezetőjében máig érvényesen fogalmazta meg ORTUTAY: „Éppen az egyéniség és a közösség által őrzött hagyomány közötti sajátos feszültség adja kezünkbe a kulcsot a népi kultúra lényegének megértéséhez, s bármelyik lényező egyoldalú hangsúlyozása tévútra vezethet.” (9. 1.)

ANYIKIN most ismét a közösségi tényezőt növeli akkorává, hogy elnyelje az egyéniség összetevő szerepét. Attól tartok, egy hamis analógia vált ennek az újnak hitt, valójában a herderi népszellemhez visszatérő, misztifikáló kollektivitás-elméletnek szülőjévé. A sztálini személyi kultusz visszahatásaként — helyesen — megnőtt a néptömegek alkotó erejéről vallott nézetek hite, s folklóristáink egy része ezt tévesen úgy értelmezte, hogy mindenféle egyéniség megbecsülése, méltánylása, szemügyre vétele e személyi kultusz velejárója, ma tehát elvetendő. Am épp ellenkezőleg: a személyi kultusz egyetlen személyiség kóros túllburjánzása a milliányi egyéniségből össze tevődő közösség kárára. Eltűnése, való helyére igazítása egyszerűsáddá a közösségben élő többi egyéniség fölszabadulásához, kibontakozásához vezet. Semmi sem okolja meg tehát, hogy napjainkban az egyéniségvizsgálatot bár-

miféle teoretikus szempont korlátozza, rossz színben tüntesse föl. Az egyéniség folklórbeli tanulmányozása — mindig a közösséggel való elszakíthatatlan kapcsolatában — nézetünk szerint a néprajz és népköltészet kutatásának változatlanul érvényes, termékeny módszeremarad.

ANYIKIN tanulmánya azonban egy lépést sem viszi előbbre népköltészetelméleti ismereteinket. Részint általános ismereteket ismét, részint olyan új fogalmakat ajánl, melyek fölöslegese, sőt helytelenek.

SZOKOLOVVAL vitázva pl. azt bizonygatja, hogy két változat nem különböző alkotás. Ez fölfogás dolga. Filozófiailag — senki kétszer nem léphet ugyanabba a folyóba — föltétlenül különböző. Ugyanannak csak elnagyoltan, bizonyos gyakorlati célú általánosítással, hogy úgy mondjam: munkahipotézisként tarthatjuk, fikcióként. Mi is élünk ezzel, amikor — ismétlem: kényszerű absztrakcióként — egy motívumról, s ennek változatairól beszélünk. De teljesen idealista elképzelés a változatokat egy „eszmei elgondolás realizációjának”, a platonai ideák világában levő egybizonyos alkotás alkalmi megvalósulásának tartani. „Az az egység, amely jogot ad nekünk arra, hogy a változatok sokaságában élő egyes folklóralkotásról beszéljünk, a szóbeli alkotás folyamatában az illető alkotás sokszor ismétlődő előadása következtében áll elő.” Így ANYIKIN. A valóságban a következtetés éppen az ellenkezője: az ismétlődéssel előálló változatok éppen a valóságban soha nem létez, csupán elméletileg, fogalmilag kikövetkeztethető egységet mutatnak.

„Valamennyi folklór-alkotás számtalan változatban él a nép körében” — ismeri el. Ez a megfogalmazás sem teljes azonban. ORTUTAY 1941-ben szabatosabban írta: „a népköltészet *csakis* változatokban él”. A dől szedést én kívántam, mert ez esetben lényeges cáfolata ANNYIKIN tovább következő megállapításának, mely szerint „a folklór-alkotás olyan *egység*, amelyik a változatok sokszerűségében jelenik meg”. A kiemelés itt tőle való, mutatja ragaszkodását a fiktív egységhez, mely — a „megjelenés”, a „realizáció” terminusával maga is kénytelen elárulni — a valóságban nincs. „Minél huzamosabb időn át és mennél többször ismétlődik a szóbeli alkotás előadása — írja —, annál szilárdabb a *hagyományos*, személytől személyig átadásra kerülő alapja.” Ennek megint az ellenkezőjét mutatja a néphagyomány: minél elterjedtebb időben és térben egy-egy folklór-alkotás (most magunk is élünk az egység fikciójával), annál több és *különbözőbb* változata támad. Sőt: éppen ez által, e folyamattal jön létre a hagyományostól egyre jobban elszakadó új alkotás!

ANYIKIN a „régí dal átalakulását új költői alkotássá” megint csak dialektika nélkül képzei el. Nem veszi figyelembe, hogy minden egyes alkotás, minden egyes változat *egyszerre*

regí és új, s az új éppen úgy jön létre, hogy a változatképződéssel apródonként nő az új és fogy a régí. Ő a hagyományozódást és a változatképződést *sugarasan* képzei el: egy központból — ez az „egység” — csillagszóró módjára születnek a változatok, amelyek mindannyian hasonlítanak a kibocsátó centrumra. A valóságban a hagyományozódás, a változatképződés *láncolatban* megy végbe, ahol az első — általunk ismert, mert valójában a folyamat eleje a végtelenbe vész — állomást, az ún. őstípust (ami előzőkhöz képest szintén csak milliomodik változat) követi a hozzá még hasonló második, ezt a másodikhoz közelálló harmadik, s így tovább, de úgy hogy az *első és az utolsó már alig látszik rokonnak*. Cserkészkoromban játszottuk, ha szobába szorultunk, a fülbesúgást: az asztal körül ülve egy mondatot sügött a kezdő a mellette ülő fülébe, s ez továbbadta. Nagy derűtséget keltett, mivé torzul a szöveg, mire körbeért. Mutatis mutandis így jár nemzedékről nemzedékre a szájhagyomány is, azzal a különbséggel, hogy nemcsak torzul, hanem — *éppen az alkotó tehetségei jóvoltából* — szépül, kerékül tökéletesedik.

A legpregnansabban népzeneben mutatta be azt a folyamatot PÉCZELY Attila. Íme egy általa összeállított lánc-sor:

Gyergyóremete, (Csik m.) K. Z.

Tempo giusto ♩=96 100

Uc-cu von-dég jól mu lat tál,
Ha tet-sze-nék bár in dul-nál!
Uc-cu gaz-da, ra-gadj rúd-ra,
Sa von-dé-get in ditsd út ra!

Parlando Bodok, (Nyitra m.) K. Z.

Be-tyár vol-tam sok i do ig,
Kí-lenc ál-ló esz-ton do ig
A vár-me-gye min-dig haj tott,
So-ha meg nem fo-gat-ha-tott.

Lécped, (Moldva m.) D. P.

$\text{♩} = 160$

E. Bi-libók Já - nos mit gon-dol-tál,
 Hoj, Mi - kor ha - zól el-in-dul - tál? Én
 e gye bet nem gondol-tam
 Mar há-jim jü rom-ba fog tam.

Parlando *Kaposujlak, (Somogy m.) V. B.*

Mi - kor gu - lás boj - tár vol - tam
 Nyá - jam mel - lett el a - lud - tam,
 Föl - éb red - tem éj - fél tá ján:
 Egy bar - mom sínes az ál - lá sán.

Parlando *Somogyszob, V. B.*

A Nád Jan-csi esár-dá - ba van,
 Pan dú-rok-nak i - zen - ve van,
 Hogy jöj - jo - nek ha - ma - ro - sun:
 A Nád Jan-csi esár-dá - ba van.

Parlando *Kiskomárom, (Zala m.) P. A.*

Mi - kor gu - lás-boj - tár vol tam,
 Az ál lás-ban el - a - lud tam,
 Föl éb-red-tem é fél-táj ba?
 Egy ba-rom sínes az ál lás ba!

Nézzük a további változatokat:

Quasi giusto *Kákics, (Baranya m.) L. L.*

Mi kor én még le gény vol tam,
 A ka pu - ba ki ál - lot tam,
 E gyet, ket-tőt kur-jan-tot - tam (tyuhajj!)
 Mind - járt tud - ták, hogy én vol tam.

Parlando *Mezőkövesd, (Borsod m.) V. B.*

Megállj pajtás hagy panaszo-lom el sor - som,
 Mi-ként áll az ál la - po-tom,
 Inyes-fi - nyes a put - li - kom
 Har-mad-nap - ra sínes pró - fon tom.

Még mindig közeli a rokonság a következő dallammal (lásd a kottákat)

Parlando *Ipolyság, (Hont m.) B. B.*

Elment Si mon disznót lop-nyi,
Nem jó hely re ta-lált menyi.
Ot-tan vár ja egy pár fogyver
Úgy jár, kit az Is-ton meg-ver.

Tempo giusto *Vészto, (Békés m.) B. B.*

Hal-lot-tá-tok e már hi rül
Ka-szai Sa-nyi lo-gény-sé gül,
Bies-ká val vág ja ja nyár fát,
Hogy no hall-ják do-bo-gá sát.

Parlando $\text{♩} = 80$

Min-den em-bőr sze-ren-csé-sen,
Csak én é-lek ke-ser-ve-sen
Fo-jom le-haj tom cson-de-sen
Csak úgy si-rok ke-ser-ve-sen.

Ipolyság, (Hont m.) B. B.

Tempo giusto $\text{♩} = 148$

Ar-ra gye-re a mő-re én,
Maj' meg-tu-dod, hol la kok én.
(Sip-ke-bo-kor ró zsa mel lett,
Gye-re ba-bám meg ő lel lek.

Csikmenáság, I. L.

Tempo giusto

A cser-ol-dalt ősz-sze jár-tam,
So-hol pá-rom nem ta lál-tam
Ez a hat fo-rin-tos nó ta,
Ki-nok tet-szik jár-ja re a

Egyre inkább távolodnak kündulási dallamunktól,

„Nem folytatom a sort — írja PÉCZELY — pedig még sok-sok dallamot esatolhatnánk mindegyikhez. Még csak az összes lejegyzett közbeeső tagokat sem soroltam fel mind, a sor így is tanulságos, annak ellenére, hogy elismerem, tartalmaz egy-két olyan dallamot melynek összefüggése első hallásra nem olyan világos, mint a többié.”

Nem látszik szükségesnek a *verzió* szak-kifejezésének bevezetése sem népköltészettudományunkba. ANYIKIN erre úgy akar rávezetni bennünket, hogy a változatok egységét a milió és az idő, más szavakkal a környezet és a korszak tényezőivel magyarázza. Ha e két összetevő — úgymond — megváltozik, az egység fölbomlik, s már nem változat, hanem verzió keletkezik. „A verzió — írja — a szóbeli alkotásnak olyan változata, amelyik a környezet és a történelmi korszak megváltozása következtében keletkezik.”

Ahogy „egység” sincs, *ilyesfajta verzió sincs*. Vannak a változatok végtelen láncolatában egymáshoz közelálló változatok — nevezzük így: *változatsoportok* — de ezek meghatározó ismérve csak a szomszédos változatokhoz képest differenciál. ANYIKIN szerint a verzió kritériuma az „eszmei-művészi felfogás tekintetében” végbement „lényeges átala-

kulás". Erőszakolt konstrukció, statikus szemlélet! Kérdés, mit tart lényegesnek az átalakulásban, s mit „eszmei-művészi felfogásnak”? Példái az orosz népköltészetből csak a tartalmi mondanivaló többé-kevésbé jelentős eltérését mutatják. De hogy ez milyen mértékig dönt abban, hogy valamit változatnak vagy verzióknak tekintünk, arra semmi biztos fogódzót nem ad. Sőt, a tartalmi („eszmei-művészi felfogás”) elemeknek ez a leválasztása vét a tartalom-forma egység elve ellen is.

Terméketlen, öncélú kategorizálások ezek, nem alkalmasak új eredmények elérésére. *A valóságban a változatok beható, egyedi vizsgálatára, rokonságuk minden szempontú — formai és tartalmi — elemzésére van szükség, nem ilyen mesterkéltn skatulyákra.* Csak azért csinálta volna, hogy eljusson az egyéniség szerepét teljesen tagadó megállapításához? Szerinte: „Semmiféle alap sincs annak feltételezésére, hogy a verziók keletkezése különféle személyek alkotókészségének hatására következik be, akiket valamilyen oknál fogva nem elégít ki a szóbeli alkotás korábbi formája.”

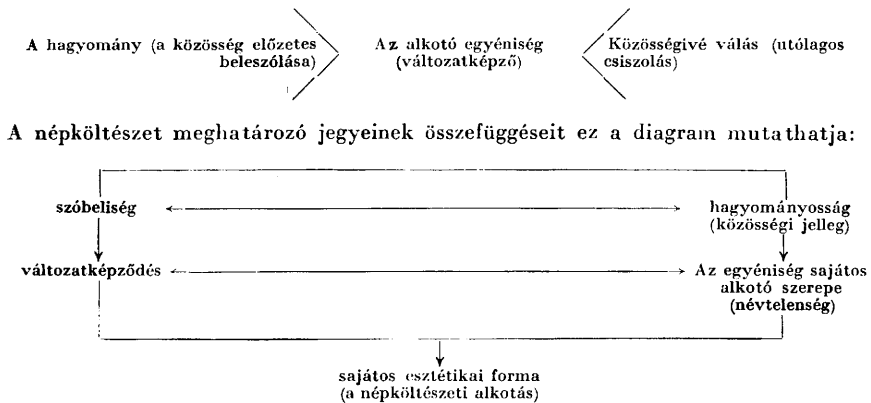
A zene, a mese, a hiedelemvilág, a néphagyomány minden műfaja az ellenkezőjét igazolja. A környezet és a korszak — ANYIKIN determináló két tényezője — az egyéniség révén érvényesül a hagyományozódásban, a változatkepződésben. ДЭГН Linda csak nemrég jutott elemzése végén olyan következtetésre, hogy a változatok a mesemondó tehetségétől függetlenül tértek el a mese szüzséjétől, és hogy *minél kiválóbb volt a mesemondó, annál önállóbb-*

nak bizonyult a kompozíció. ANYIKIN terminológiájával: az egyéniség teremti a verziót!

Arról lehet vitatkozni, igaz-e ДЭГН Lindának, mikor azt állítja, hogy a népköltészet egyetlen műfajának fönntartásában sem játszik olyan fotos szerepet az egyéni tehetőség, mint a mesében. A népzene példája azt mutatja, abban legalább akkora alkotói képesség kell, mint a mesélésben. Ám a lényeg: a népköltészet az egyéniség teremtő munkálkodása nélkül elképzelhetetlen, illetve csak misztikus csodaként képzelhető el.

Semmi okunk, hogy lemondjunk az egyéniségvizsgálatnak néprajztudományunkban, folklorisztikánkban termékenynek bizonyult eredményeiről, varázsvesszőként használható módszeréről. De mint eddig, ezután is gondosan ügyelnünk kell az egyéniség és a közösség sajátos kölcsönhatására, azokra a tényezőkre, amelyek az alkotás folyamatában elzárva meghatározzák a népi alkotóművészeket, s azokra is, melyek utólagosan, az egyéni javaslatként előadott alkotást befolyásolják, szentesítik, módosítják. Ha már előbb — ha hasonlatként is — diagramot használtam, a hagyományozás sugaras és vonalas elképzelését állítva szembe, hadd hozzam szélesebb nyilvánosság elé két korábbi geometrikus ábrámat, mellyel, úgy hiszem, megközelítő pontossággal, szemléltethetem a népköltészet élettanában ható tényezőket, mind összetevőiket, mind eredőiket.

A teremtő egyéniségnek a hagyomány erejével korlátozott lehetőségek közt alkotó tevékenységét így ábrázolnám:

Szükséges-e magyarázat? A folklór *közösségi jellege és szóbelisége* a két alapvető ismérv. A szóbeliség következménye a *változatképződés*, a *hagyományosság* szabja meg az *egyéniesség sajátos szerepét*, amely így a *változatképzéssel* viszi tovább a közösség szóbeli hagyományát. *E négy kritérium kölcsönhatásából jön létre az egyéni alkotás, melyet sajátos forma jellemez,*

amely visszamutat a négy komponensére, s egyszersmind kifelé megmutatja az alkotás hitelességét. A „félnépi” vagy kivált a népinek álcázott alkotás többnyire e sajátos esztétikai forma hiányával már elárulja magát; ha nem, az alaposabb vizsgálat a többi ismérv hiányával leplezheti le.

Egyéni vagy közösségi alkotás? Helytelen

lenne ez a szembeállítás. Egyéni is, közösségi is, ahogyan MARÓT Károly Pindarostól vett idézete mondja: *egyéni a közösben*, s mi megtoldhatjuk a fordítottjával: *közös az egyéniben*, cseppben tenger. Kollektivitás-elmélet? Igen, de a teremtő egyéniség sajátos szerepének figyelembe vételével. Egyéniség-elmélet? Igen, de az előzetesen meghatározó, korlátozó és utólag csiszoló közösség szerepének elismerésével.

Az egyéniség és közösség kölcsönösségének elve a népköltésztudomány alapvető tétele. Káros lenne bármelyik nézőpont eltűzésével a tudományunkban termékenynek bizonyult módszer hitelét megingatni. Ne lépünk vissza negyven esztendődtől, s ne kezdjük előlről a vitákat. Menjünk tovább!

PÉTER LÁSZLÓ

IRODALOM

A vitatott írás: ANYIKIN V. P. *A szóbeli költői alkotás, a variáns és a verzió a folklór kollektivitás-elméletének megvilágításában*. Ethn.

LXXV (1964) 350—361. — A bőséges és már rendszerezésre váró hazai irodalomból csupán azokat sorolom föl, amelyekre utalok vagy támaszkodom: ORTUTAY Gyula: *Fedics Mihály mesél*. Bp. 1940. — MARÓT Károly: *Idios en koinoi*. EphK. 1940. 224—235. — ORTUTAY Gyula: *Népköltészet és műköltészet*. — Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. ECKHARDT Sándor. Bp. 1941. — PÉCZELY Attila: *Beszélgetések a népzeneről*. Bp. 1944. — PÉTER László: *Egyéniség a népkultúrában*. Szeged, 1947. — TAKÁCS Lajos: *Népi verselők, hírversírók*. Ethn. LXII. (1951) 1—47. — VARGYAS Lajos: *Kollektives Schaffen in der Volksmusik*. Acta Ethnographica IV (1955) 395—418. — PÉTER László: *A népköltészet időszerű kérdései*. Szeged, 1956. — DÉGH Linda: *Az egyéniségevizsgálat perspektívái*. Ethn. LXXI (1960) 28—44. — KATONA Imre: *Rigmusmondó és versíró kubikosok*. Ethn. LXXI (1960) 552—557. — ISTVÁNOVITS Márton: *A szovjet folklórisztika elmélete*. = MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei XVIII (1961) 291—309. —

Megjegyzések egy könyvkritikához

NÉMETH Imre az Ethnographia legutóbbi számában¹ BALASSA Iván: *Karcsai mondák* című művének magvas bírálatában olyan szempontokat vet fel, amelyek egy könyvkritika keretein túlmenően a mondanutató alapvető kérdéseit érintik. Nem kívánok e helyen a bírálat egészével foglalkozni, csupán néhány olyan megállapítására reflektálnék, amelyek érzésem szerint kiegészítésre szorulnak, vagy amelyeket nagyon is fontosnak érzek és igazukat igyekszem a magam érveivel alátámasztani.

A történeti mondákkal kapcsolatban a szerző a következőket írja: „Úgy gondolom, jó lenne végre komolyan venni és helyes történeti szemlélettel feltenni a kérdést: miért ilyen a magyar történeti mondák történelem-látása? Egyszerűen csak a hagyomány belső dinamikuzusa iktatja ki vagy adoptálja az előző korszakok hagyatékát, vagy egy sokkal bonyolultabb történeti fejlődés miatt fulladtak be?”

Vajon valóban annyira *speciális-e* a magyar parasztság történelem-látása? Hiszen az előző korszakok hagyományának adoptálása nemzetközi jelenség — elég ha példának csak a Kyffhäuser-típusú mondákra gondo-

lunk (a hős, a megváltó nem halt meg, csupán elrejtőzött, hogy alkalmas időben győzelemre vigye a nép ügyét), amely az ókortól kezdve évezredekken keresztül aktualizálódott más-más személyhez kapcsolódva² De ezen túlmenően a nyugati folkloristák — saját népköltészetük alapján — hangoztatják, hogy a nép absztrakus, példák tömegével bizonyítják, hogy ugyanazokat az eseményeket különböző korokhoz kötik, az együtt szereplő hőseket valójában néha évszázadok választják el egymástól.³

Persze NÉMETH állítása mellett is szólnak érvek, így például sajátos történeti helyzetünk magyarázhatja, hogy a múlt emlékezete az ország nagyrészében csupán a török korig nyúlik vissza, olyan nagymérvű volt ekkor a lakosság pusztulása, fluktuálódása. Arra is akad példa, hogy egy-egy történelmi nagyságunk emlékét gazdagabban őrzi valamelyik szomszédos nép hagyományanyaga a miénkénél.⁴

Gondos vizsgálatra és összehasonlításra valóban szükség van, azonban már az eddigi ismereteink sem indokolják azt a feltevést, mintha nálunk e téren *különleges törvényszerűsége*k uralkodnának, csupán azt, hogy egyes népeknél gazdagabb, másokénál szegényesebb a történeti emlékananyagunk.

¹ LXXV. 1964. 480—483.

² Vö. BERNÁT: *A Kyffhäuser mondafaj vonatkozásai*. Ethn. XIX. 12, 157.

³ Vö. DÉGH Linda: *Kálmány Lajos munkássága és a történeti énekek*. K. 1. népköltészeti hagyatékai I. *Történeti énekek és katonadalok*. Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp. 1952. 97.

⁴ KOVÁTS Valéria Zrínyi szigetvári emlékét tanulmányozva arra az eredményre jut, hogy a jugoszláviai emlékananyag a magyarnál jóval gazdagabb (*Szigetvári történeti néphagyományok*. II. Janus Pannonius Múzeum évk. 1962. 266.). KLANICZAY Tibor szerint a horvátok nem ismerve Zrínyi „földesúri zsarnokságát” ápolhatták a törökverő hős emlékét a magyar jobbágyoknál telkesebben. (KLANICZAY Tibor) *Zrínyi Miklós*. Bp. 1964. 10.

NÉMETHnek azt az igényét, amely a lokális mondagyűjtéseket sürgeti, már csak azért is helyeslem, mert magam éveken keresztül végeztem hasonló kutatásokat a Zemplén megyei Tarcalon. A gyűjtött történeti mondáknak, a lehetőséghez képest, megnéztem valóságalapjukat, történeti háttérüket. A már feldolgozott anyag publikálására remélem rövidesen mód adódik.

A bíráló ezután a társadalmi háttér pontos megrajzolásának szükségességéről ír. BALASSA — véleménye szrint — foglalkozik ugyan e kérdéssel, de nem elég mélyre hatóan.

A mondák társadalmi funkciójának, háttérének felderítése alapvető szempont. BALASSÁHOZ hasonlóan a gyűjtés során magam is azt tapasztaltam, hogy a babonás történetek a pásztorok, halászok, volt cselédek között a legelterjedtebbek. A történeti mondák, események ismerői elsősorban az őslakos, volt birtokos parasztok. Ez a helyzet történeti fejlődés következménye az elmúlt száz- vagy kétszáz év alatt alakulhatott ki ily módon, míg korábban a mondák nagyobb része nem korlátozódott kizárólag a falura, ugyanúgy, ahogy Dömötör Tekla szerint: „... a naptári szokások régebben nemcsak paraszti, hanem városi céhes szokások is voltak, s virágzottak a nemesség körében, a királyi udvarban is.”⁵ Pontosabban a mondáknak és mondatördeknek arra a nagyszámú csoportjára vonatkozhatik ez, amely ó-európai eredetű, amely nem „keletről” származik. Középkori királymondáink vagy az egyes főúri családok eredetmondáin túl a középkorban a városi polgárság körében mondakörök éltek, amelyek szóbeli közlés útján terjedtek. Így például Budán mondák fűződtek a Vár alagútjához, az abban rejtgetett kincsekhez, mende-mondák keringtek a nórabló barátokról, a gellért-hegyi boszorkánytalálkozókról, a török pasák háreméről stb. Szeged mondavilágáról BALINT Sándortól tudunk⁶ És hogy ez milyen késői időkgi elhúzódik, bizonyítja, hogy Pécs egyik külvárosában a kincset rejtő kőszamárnak mondájának tizenhat variánsát jegyezték fel napjainkban.⁷

Keleti eredetűeknek vagy helyesebben honfoglaláskoriaknak tartjuk az eddigi kutatások alapján a táltosokhoz, tudományos pásztorokhoz, ördögös kocsisokhoz fűződő mondákat.⁸ E mondaköröket BALASSA Iván az ország Északkeleti megyéihez köti. Földrajzi

elterjedtségükön túl e történetekre az is jellemző, hogy mindenhol pásztorok vagy a környezetükben élők mondták el őket. Ugyanígy valószínű, hogy a tejröntás praktikáiról szóló elbeszélések se voltak a városokban elterjedtek, hanem mindenkor csupán a tehéntartáshoz kapcsolódtak.

Igy az a gazdag hiedelemanyag, amely a pásztorok és velük szorosan együtt élő volt uradalmi cselédek között ma ismeretes, valaha nagyrésztében a polgárság és a parasztság felsőbb rétegeiben is köztudott volt, míg egy másik kisebb csoportja (a honfoglaláskoriak és az egyes speciális foglalkozásokhoz fűződők) mindig is az alsóbb rétegek között lehettek a legelterjedtebbek.

Vitathatónak, vagy legalábbis egy nagyobb problémakör leszűkítésének érzem NÉMETH alábbi fejtegetéseit: „... az a hiedelemrendszer, s ez nagyon lényeges kérdés amit a mi hiedelem-mondáink aktualizálnak, a népi közösségek alapvető társadalmi viszonyaihoz szervesen kapcsolódó hagyomány, amely azoknak már nem a legjellemzőbb viszonyait, nem lényeges konfliktusait tükrözi.” A mai társadalmi viszonyokhoz nem csupán a hiedelem-történetek, hanem az egész „hagyományos” folklór anyag, így például a mesék is, szervesen kapcsolódnak. A mese és hitvilág szoros kapcsolatára ORTUTAY Gyula már két évtizede felhívta a figyelmünket. Ugyanő finnországi előadásában részben elmaradt iskolaviszonyainkkal magyarázta máig is továbbélő gazdag népköltészetünket.⁹ De a folkloron túlmenően a zsupotetés háza, a korc nélküli pendely a köesögduda — szinte mind az, ami a szakembert megörvendezteti, másfelől elmaradottságunk szomorú jeleként is felfogható.

Míg tehát egyrészt erőszakoltnak érzem, hogy a hagyományanyag egészéből kiszakítva csupán a hiedelemmondákat tekintsük időszertűltennek, másfelől az aktualitás egy másik problémát is felvet. A néphagyományban ugyanis, — különösen a folklórban — „survival”-ként néha évszázadokig tovább élnek olyan elemek, amelyek az alapvető társadalmi viszonyokhoz már nem kapcsolódnak szervesen és amelyeknek a gyökereit egy régebbi korban kell keresni. Ha egy-egy társadalmi formáció a néphagyomány teljes kicserélődésével járna, akkor nem tudnánk megmagyarázni a magyar hagyomány-anyagban töre-

⁵ Naptári ünnepek, népi színjátszás. Bp. 1964. 10.

⁶ A szegedi táj történeti mondavilágából. Ethn. LXXIV 1963) 38—54.

⁷ MUSZTY László: Egy népszerű pécsi monda változatai. Jelenkor, 1958. dec. 92—95.

⁸ Vö. DIÓSZEGI Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958.; LÁSZLÓ Gyula: Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis történetben. Kolozsvár 1945. FERENCZI Imre: Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése. Ethn. LXVIII. (1957) 56—86.; DÖMÖTÖR; Tekla: Magyar néphit és népszokások Kelet és Nyugat között. Ethn. LXXV. (1964) 189—197.

⁹ ORTUTAY Gyula: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethn. LXXIII. (1962) 497—511. Lényegében ugyanez a probléma merült fel ISTVÁNOVITS Márton előadásának megbeszélésekor amikor is az előadó a vita eredményeként leszögezte, hogy mindaz, amit „hagyományos folklór”-ként tartunk számon a feudalizmus és az azt megelőző társadalmi formációkra jellemző és ha most valamilyen kollektív művészet kibontakozását várjuk, az valami egészen más lesz, mint az előző korszakoké volt. (A Néprajzi Társaság 1964. decemberi ülése.)

dékesen még megtalálható honfoglalás kori elemeket, amelyek több száz éve — a feudalizmus kibontakozásával és a kereszténység felvételével — tulajdonképpen már elvesztették aktualitásukat.

A következőkben a bíráló a hiedelem-történeteket elmarasztalja a mesékkel szemben: „...horizontja igen szűk, hatékonysága korlátozott. Ezzel szemben a mese felszabadította magát a hiedelemrendszer kötöttségeiből és epikus lehetőségeivel pazarul bánik. A maga módján *rálát* a társadalom, az emberi élet bonyolult világára, szereplői emberi gondokkal és emberi célokért küzdő hősök.” Az az érzésem, hogy az összehasonlítások NÉMETH a meséknek csupán egyetlen csoportjára gondol: a hős — a legkisebb királyfi vagy éppen szegény legény — legyőzi az ellenséget, megszabadít egy közösséget egy szörnytől stb. Az a szöveggyűjtemény azonban amelyet AARNE—THOMPSON típuskatalógusában vagy a mi magyar katalógusainkban (BERZE NAGY vagy KOVÁCS Ágnes készülő mesekatalógusában) megtalálhatunk, szellemében, mondánivalójában és formájában egyaránt igen heterogén, amely különböző társadalmi viszonyokat tükröz. Míg a tündérmesék sárkányölő hősei a bilinahősökkel tartanak rokonságot, a trufák szereplői már sokkal polgárosultabb környezetből kerültek ki. De ha csak a tündérmesék szűkebb csoportját nézzük, ezek között is találhatunk bőségesen olyanokat, amelyeket a hiedelem-történetektől nehéz megkülönböztetni. Hogy csak egy példát hozzak: „Akasztott ember mája” BERZE NAGY 366. típuszám, amelynek vázlata a következő:

A) Akasztott ember máját (vagy egyéb belső részét) gyógyítás végett ellopják,

B) az akasztott ember májáért elmegy,

C) s mája elvivőjét magával viszi.

Az efajta mesék a hiedelemtörténetektől már nem állnak távol, sőt, néha olyannyira nehéz az elválasztásuk, hogy BERZE NAGY mesekatalógusába például jó néhány belekeült. Ilyenek: *A megpatkolt boszorkány* (335 típuszám); *A vasfejű farkas* (367 tsz.) *Váltott gyermek* (367 tsz.) stb. Kovács Ágnes katalógusában már e történetek nem szerepelnek.

Közvetlenül ehhez a kérdéshez kapcsolódik NÉMETH következő, lényeges megállapítása: „A hiedelem-mondáknak *rétegei* vannak. Ezeket a rétegeket esztétikai szempontok szerint lehet és kellene megállapítani. Nem lehet egy önálló műfaj keretébe sorolni olyan történeteket, amelyek arra korlátozták magukat, hogy földhözragadt praktikákat mondjanak el.”

E problémával már HONTI János is foglalkozott, aki szerint a népmonda sohasem rendelkezik epikus formával: „... a meséknek (éppúgy mint a hősmondának) hagyományos elbeszélő formájuk van, míg a népmondáknak nincs. A mesékről azt mondjuk, hogy

elmesélik, a népmondáról csak azt mondjuk, *felidézük, emlegetik, felelevenítik*. És valóban, csak ez a szerepe a társadalomban.”¹⁰

HONTI-nak abban, hogy a népmondától minden epikus formát megtagad, véleményem szerint nincsen igaza. Nagyobb anyag áttekintésénél kitűnik, hogy a hiedelemanyag *egyik része* — rétege — a mesékhez hasonlóan epikus formában széles körben ismeretes, míg egy másik nagy csoportja valóban csupán általánosan ismert praktikák egyéni történetbe ágyazott elbeszélése.

Egyes hiedelem-mondák epikus megformálódásának bizonyítéka, hogy a BERZE NAGY katalógusában 322 sz. *Kisérlet kincse* c. babonás történetet magam nemrég két alkalommal is feljegyeztem, az egyik 1872-ben feljegyzett variánssal meglepően azonos formában.

A hiedelem-mondákhoz hasonlóan a történeti mondáknál is elkülöníthetők a mondák és a rövidebb közlések, amelyeket FERENCZI Imre „visszaemlékezések”-nek nevez.¹¹

Azt hiszem nem vitás, hogy az epikus formával rendelkező mondák a népköltészet tárgykörébe tartoznak. Ugyanakkor felmerülhet a kérdés, hogy a második csoport, a babonák gyűjtése nem tartozik-e kizárólag a néphittudatók feladatkörébe? Érdemesek-e ezek az igénytelen történetek a szó szerinti megőrkítésre?

Bizonyos, hogy történeti hátterük, földrajzi elterjedtségük meghatározására elsősorban a néphittudatók hivatottak. De a szövegkutató folkloristák számára is jelentősek e történetek. A mesészövegeket ugyanis átszövi, feltölti az eleven néphit — amint erre mesekutatóink több ízben is utaltak. Másrészt tanulságosak e történetek az „igaz” történetekhez hasonlóan úgy is, mint a nép elbeszélőképességének egyfajta megnyilatkozásai.

De a folklor szempontjain túl a babonás történetek feljegyzése azért is szükséges, mert ma még — különösen az ország északi részében — rendkívül elterjedtek, s míg történeti mondát csak hosszas kérdezősködés után, mesét néha csak több falut bejárva találunk, babonás történetek bőven ömlenek. Feladatunk a parasztság gondolkodásának, világnézetének minél sokoldalúbb megismerése, amelynek egyik eszköze e történetek tanulmányozása.

Végezetül: bár NÉMETH Imre megállapításait néhol vitathatóknak érzem, cikkét igen színvonalasnak találom és örvendetesnek, hogy szakítva a sablonos ismertetésekkel bírálatában elvi kérdésekkel foglalkozik.

DOBOS ILONA

¹⁰ Megjegyzések a népmondáról. HONTI János: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1962. 257.

¹¹ *Rákóczi alakja az abaúj-zepléni néphagyományban*. Ethn. LXXI. (1960). 430.

Jóni-ritmus vagy mazurka-ritmus?

Az Ethnographia 1963. évi 2. számában részletesen foglalkoztam az egyik lengyel nemzeti tánc: a *mazurka-ritmus* beszivárgásával népzeneinkbe.¹ Tanulmányom beletartozik a magyarság és a velünk szomszédos népek zenei kölcsönhatásának vizsgálatába. Amikor a terc-váltás-jelenségeket kutattam, akkor a szlovák zenei nyomokról,² utóbb a lengyel tánczene egyik típusának, a mazurka metrumának jelentkezéséről értekeztem. Vizsgálatomat BARTÓK sugallta *Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje* c. könyvével, mely jól megalapozta a további kutatást. A zenei kölcsönhatásokat alaposan kidomborította BARTÓK; több ízben rámutatott efféle jelenségre. „Abban az időben (régében) mi vettünk át tőbbet a tótoktól semmint adtunk nekik. Így a C Ib) és III. alosztályba sorozott magyar anyag jórésze valószínűleg átvétel a tót anyagból.” — írta BARTÓK. A ruszin zenei anyag hatását éppígy felmérte BARTÓK. Szerinte „a magyar anyagnak ún. kanásznóta-dallamai feltűnően egyeznek a rutén kolomejka dallamokkal.”³ Miután BARTÓK nem foglalkozott a lengyel táncritmus jelentkezésével népzeneinkben, erre összpontosítottuk figyelmünket. Kellemes meglepetést keltett DOMOKOS Pál Péter a *Jóni métrum a magyar népzeneben* című értekezése, mely ugyanezzel a ritmikai sajátossággal foglalkozik, ám a mazurka-ritmust, verstani elnevezéssel, jóni ritmusnak mondta, s ennek jelentkezését latin klasszikusok költeményeiből idézve számos magyar népzenei példában összegezte. Becses munkája végén megemlítette ugyan a *Mazurka-ritmus a magyar népzeneben* című másfél évvel korábbi dolgozatomat is, azonban nem fogadta el a lengyel táncritmus közvetlen hatását igazoló kutatásomat, hanem az ógörög verses költészet emlékeinek továbbbélését akarta bizonyítani tanulmányában. Helytelenítette, hogy „A jonicus a minore, vagy maiore régi-régi szereplését” nem említettem. A tudományos igazság kiderítése érdekében tanulságos DOMOKOS értekezése, bár nézetünk eltért. Ezért a „qui tacet censentire videtur” elvét követve bővebben kifejtem tárgyamat, mert a probléma megérdemli a bővebb, tüzetesebb vizsgálatot.

A mazurka-ritmussal azonos verstani elnevezést azért nem említettem dolgozatomban, nehogy ismét kísértsen a régi, MOLNÁR Géza

és ÁBRÁNYI Kornél elméletének elhibázott módszere. BARTÓK ezt sohasem követte.⁴

DOMOKOS okfejtése nem mindig meggyőző, kiegészítésre szorul. Nézete szerint a „jonicus méret oly nagyszámban él népzeneinkben, hogy nem kerülhetett a szomszédos népek: lengyelek, tótok, németek hatására népünk énekei közé” (416.). Ha DOMOKOS elvetette a lengyel hatás lehetőségét, miért idézte BARTÓKUST, ki szerint „a páratlan (ütemnem) mint maga a rhytmus is igazolja, népiünk a lengyelektől kölcsönözte” (415.), pedig a szomszéd népek hatása döntő lehet. Pl. BARTÓK szerint ZGANEC muraközi horvát népdal kiadványának jórésze, 600 horvát dallamból 389 ének magyar eredetű.

Magyarázatra szorul, bár DOMOKOS az értekezését csupán egy-egy ógörög, latin stb. klasszikus író versidézettel kezdte, mégis dolgozata végén úgy summázta kutatását, hogy „valószínűbb, gyökerük a görög földben fogamzott”, majd hozzáfűzte: „beszélnek arról, hogy az ilyenszerű dallamaink alapját (a jóni) a metrum-sor képezi” (417.).

Ám, amikor DOMOKOS az ógörög, vagy latin költészből akarta származtatni népzeneink egyes mozzanatait, lényegében felújította MOLNÁR Gézának, a *Pesler Lloyd* néhai zenekritikuszának gondolatát, melyet MOLNÁR kifejtett *A magyar zene elmélete*⁵ című könyvében. Csakhogy MOLNÁR Géza teóriáját elavította nemcsak az azóta eltelt 60 esztendő, hanem már korának jó ítélőképeségű székely tudósa, a kolozsvári SEPRŐDI János, aki kimutatta elméletének Achilles-sarkát. SEPRŐDI a könyvismertetésben alaposan hibáztatta MOLNÁR alapgondolatát, mely szerint „a mai magyar zene... nem eredeti, hanem visszavezethető két főforrásra; a görögök zenéjére és a Bach—Händel-korszakra... Ez már első megpillantásra valószínűtlen.”⁶ Majd MOLNÁR Géza válaszára reflektálva kimondta SEPRŐDI: „csak kifogásolni tudom azt az okoskodást, mely szerint mivel a kulturák a görög—latin ősforrásból szedték bizonyos elemeiket, a magyar zene is onnan szedte.”⁷ Valóban MOLNÁR Géza könyve csalódást kelt BARTÓKban, s a mai olvasókban is, mert megalapozatlanul és tévesen állítja: „miként versünk, úgy zenénk is a klasszikus görög és latin ősforrásból szedte elemeit.”⁸

SEPRŐDI felfogását ma elfogadjuk, mun-

¹ SONKOLY István: *Mazurka-ritmus a magyar népzeneben*. Ethn. LXXIV (1963) 268—272.

² SONKOLY István: *Tercváltás jelenségek népzeneinkben*. Eth. LXIX (1958) 596—608.

³ BARTÓK Béla: *Népzeneink és a szomszéd népek zenéje*. Bp. Somló k. 1934. 9. és 19. és II. kiadás Bp. Z. 1952. 7. és 15.

⁴ BARTÓK Béla uo. 32.

⁵ MOLNÁR Géza: *A magyar zene elmélete*. Bp. Méry B. K. 1903.

⁶ SEPRŐDI János: *A magyar zene elméletéről*. Budapesti Szemle, 118. köt. 328. sz. 120.

⁷ *Még egy szó a magyar zene elméletéről*. Uo. 330. sz. 476.

⁸ BARTÓK Béla: *Válogatott írásai*. Bp. Z. 1956.

kasságát jól rangsorolja a mai zenetudományi közvélemény. „SEPRŐDI jelentésege akkor nő meg hirtelen, ha életművét természetes kereteiben mérjük meg. Id. ÁBRÁNYI Kornél, MOLNÁR Géza, FABÓ Bertalan társaságából egyszerre, mint kora legrészesebb látókorú zenei gondolkodója lép elénk.”⁹

MOLNÁR véleményét könnyen összevethetjük DOMOKOSÉVAL, mert nézetük harmonizál.

A klasszikus-kor zenéjének döntő hatásában nem kételkedünk. A kötetlen ritmusú gregorián liturgikus ének megteremtette számos változatát a népi zenénkben, melyre rámutatott KODÁLY, RAJECZKY. Ám az ógörög versformák ösztönző hatását bajos elképzelniünk a falu meloszára. Mert, ha a népi zenében jelentkező említett jonicus a minore ritmusból visszavezetjük Ádám—Éváig, a kétezer év előtti klasszikus hellén kultúrához, akkor több joggal eredeztethetjük a zenénkben található számos coriambus képleteket is a nagy ógörög ódaköltők, PRINDAROS, ALKAIOS költeményeinek záró sorából, mert ez virágozott a magyar költészetben is, így pl. ARANY: *Buda halálában*. Semmiesetre sem tekintjük a coriambikus ritmusból nemzeti zenénk fő sajátosságának, mint hitte ezt id. ÁBRÁNYI Kornél,¹⁰ ki kifejtette, hogy „a magyar nemzeti dalokban uralkodó zeneláb a lengedező (— o o —). (ÁBRÁNYI ugyanis ezzel a szóval magyarosította az eredeti görög kifejezést.) Ma már persze csorbul a „lengedező” metrum tekintélye, azonban helyül-közzel felbukkan a mai magyar zenében is. Polgárjogot nyert KODÁLY számos művében is, így *Elmegyek, elmegyek* (Mátrai képek) *Balassa Bálint elfelejtett énekének* részleteiben. A magyar népzene 19. sz. Bicinia Hung. II. 119. sz. dalban, *Háry Intermezóban*. DOMOKOS egyik érve szerint „a jonicus méret oly nagy számban él népzeneinkben, hogy nem kerülhetett a szomszédos népek, lengyelek... hatá-

sára népünk énekei közé. Valószínűbb, hogy gyökerük a görög földben fogamzott. „Ezzel szemben az az igazság, a metrum nem nagy számban él zenénkben, hiszen DOMOKOS sem közöl több, mint 37 dallamot, melyek közül nyolc példát már én idéztem másfél évszázad korábbi dolgozatomban, bár ennek a ténynek az említését elmulasztotta DOMOKOS. Igaz, én a szóban forgó dallamokra csupán hivatkoztam, mert feleslegesnek tartottam közismert, könnyen hozzáférhető kiadványokban található melódiák ismételt közlését. *Sárga csikó*, *Hej Vargáné* . . . *Aki szép lányt akar venni* stb. dalokat minden általános iskolás tanuló ismer, mert tankönyveik tartalmazzák ezeket, ezért csak idéztem. Csupán akkor szemléltettem anyagomat hangjegyes melléklettel, amikor melódiáját párhuzamosítottam lengyel testvér-dallamával. DOMOKOS az elméletének rövid összefoglalását az alábbiakban adta: „A közreadott anyag beszédesen igazolta, hogy a népzeneinkben fellelhető (oo — // $\downarrow$ $\downarrow$ $\downarrow$ $\downarrow$) ütemek, dallamrészek, dallamok gyökerei időszámításunk előtti időkre nyúlnak.” (415.)

DOMOKOS teoriájára a választ azonban megadta már ARANY János csaknem 110 év előtt, amikor értekezett a nemzeti versidomról. „Oly költemény, melynek élvezése végett előbb még a hellén—római, vagy más idegen világba kell áthelyezkedni, — sohasem hathat igazán a nemzet egészére . . . Az idegen versidom, idegen formát követel a zeneszerzőtől.”¹⁰

Helyesbítést kíván értekezésének 24. sz. lábjegyzete is, melyben kifejtette a görög kapcsolatainkat. „Egyházi iskoláinkban a görög nyelv a kezdeti időktől napjainkig otthonos.” Ezzel szemben a tényállás az, hogy az ógörög nyelv oktatása virágozott mind az egyházi, mind a világi iskolákban 1944-ig. S azóta megszűnt valamennyi középiskolában. Felvilágosítást szeretnék kapni arra, miért nevezi a

1. Pan-ni né-ni gyűj-jön csak ki Vagy a lá-nyát küld-je csak ki!

2. Nie ba na - jo pa - nu sht - zyc ho - ho ho - ho pa - nu sht - zyc

1. Itt hoz - zuk a ked - ves ve - jét Bar - na le - gényt kö - kény sze - mít.

2. ho - nie mo - ga zpa - nem wy - zyc ho - ho ho - ho zpa - nem wy - zyc

⁹ DEMÉNY János: *Seprődi János*. Uj Zenei Szemle, V. (1954.) 7—8. sz. 38.

¹⁰ Id. ÁBRÁNYI Kornél: *A magyar dal és zene sajátosságai*. I. köt. Bp. 1877. 37.

1. Sár-ga esi - kó esen - gő raj - ta Va - jon ho - va

2. Kie - dy sze - dtem d ſwo - jej dzie wey ny mie siae sto - ja

1. me gyünk raj ta? Hu - zse - dá - ré hu - zse - dom.

2. wy - so - ko mie siae sto - ja wy - so - ke

ritmust a 417. lapon egyszer *jonicus a minore*-nak, másszor *minore*-nak. (avagy az előbbi sajtóhiba?) Nem tudjuk, miért említi kitűnő zenetudósunkat, MÁTRAY Gábort a 408. és 414. lapon konzekvensen MÁTRAY-nak, ki a RÓTHKREPF családi nevét felsőbb engedéllyel 1837. december 12-én MÁTRAY-ra magyarosította.¹¹

A hangjegypéldák lelőhelyének megállapítása sem kielégítő. Így pl. a 411. lapon úgy közli JÁRDÁNYI könyvének dallamát: *Járdányi* 48. Efféle jelzés elég BOCISICH, SZINI stb. könyvéből idézett hangjegypéldákban, mert munkáikra utalt már az előző lábjegyzetekben, azonban homályban hagy a Járdányira való utalása. Mert nem idézi könyvének tárgyát, nem tudjuk, *Kide világi zenéje* című disszertációjából, avagy *A magyar népdaltípusokból* veszi példáját.

Helyenként zavaró a tulajdonnév melletti számjelzés is. Így pl. a 411. lapon P. HORVÁTH BARTHA (ez sem helyes így) mellett az 1813 szám a kötet eredeti kéziratának évszámát jelenti, viszont a 412. lapon ugyancsak P. HORVÁTH BARTHA mellett 163. sz. a dal számát jelzi. A 411. lapon közölt hangjegypélda mellett a dalgyűjtő nevét és a dal lelőhelyét olvassuk, pedig a dal megjelent már több gyűjteményben. Tanulmányja befejező szakaszában hivatkozott DOMOKOS a Pallas lexikon *jon versmérték* című cikkére, mikor kifejti, hogy „az ilyen szerű dallamaink alapját metrum sor képezi”. A *jonicus a minore* alapjaként a „galiambust” a *jonicus a maiori* őseként a „sotadesi” verset emlegetik”. Ám a lexikon seholsem említi, hogy dalaink alapját a *jon versmértékű* métrum-sor képezte. Galiambust (és nem Galiambust) említ, mint rituális

éneket, megjelölve versmértékét, a *jonicus a minore*-t. Azonban ezt a lexikon pótkötete írja.

DOMOKOS értekezésének címe sem fedi teljesen a benne ígért tartalmat. DOMOKOS csupán a *jonicus a minore*-ra közölt példákat, mert maga is elismerte, hogy „*jonicus a maiore* ritmusú népdallal eddig nem találkoztunk” (416.), ez csak a *jonicus a minore*-val együtt „*sinbiozisban él néhány népdalunkban*” (415.).

Lehetséges, hogy kevés analógiát vontunk a magyar és lengyel énekek között s emiatt feltevésünk nem volt eléggé meggyőző. Dolgozatunk kiegészítéseként szabadjon még néhány mazurka ritmusú dalunk lengyel változatát publikálnunk. RAJECZKY Benjamin gyűjtéséből credő *Panni néni* c. dalra mi is hivatkoztunk már az 1. lábjegyzet anyagában, s DOMOKOS a 7. sz. dallampéldájában közölte. Az alábbiakban párhuzamosítjuk lengyel testvér-dallamával. Mindkét melódiában az első dallamsor öt hanggal feljebb ismétlődik, a metrumuk, hangnemük azonos, formájuk eléggé hasonló. A magyar: A A⁵ A^{5v} A, míg a lengyel A A⁵ A^v A.

BARRÓK első népzene gyűjtő útja a Békés megyei Vésztő községbe vezetett 1906-ban. Itt találta meg ismételt vésztői gyűjtőútja alkalmából a *Sárga csikó, csengő rajta* kezdetű hatütemes kis dalt, melyet úgyszintén említettünk uo. s DOMOKOS is közölte a 14. sz. dallampéldájában. Lengyel változatának bár elágazó az iránya, azonban figyelemre méltó az azonos terjedelme (mindkettő hatütemes).

Nem ringatjuk magunkat illúziókban. Nem reméljük a néhány dallamanalógia döntő szerepét. Miként a nyelvtudós sem a szögyvezéseket kutatja elsősorban, mert előtte fontosabb a szabályos hangmegfelelés, alaktani

¹¹ ARANY János: *A magyar nemzeti versidomról*. Először megj. a Nagykőrösi ev. ref. főisk. Értesítőjében (1956), majd ARANY

János összes munkái V. kt. Próza: II. kt. Ráth k. 1884. 324 jelenleg az Akadémiai Kiadó kritikai kiadásában.

egyezés. Az összehasonlító zenetudomány sem csupán a hasonló dallamokat gyűjti, hanem a zenei alaktan egyezéseit, a zenei „ragok” és „képzők” egyezéseit, a zenei szerkezet, forma hasonulását kutatja. A mazurka ritmus lüktetése valóban azonos az ógörög jonicus a minore metrumával, ám népzeneink elsősorban a szomszéd népek zenéjének vonzókörében él. A melódia-anyag vándorol, áttöri az országhatárt, mert élő népzene a magyar és lengyel tánc-

muzsika. Az ógörög metrum mint az egyetememes kultúra gyökere kétségtelenül tovább él kétezer év verses költészetében, de a falusi népzene a rokon- és szomszédnépek zeneanyagával kapcsolható. Bizalommal várjuk azonban Домокоѕ további kutatását, és reméljük, megtalálja majd a közölt joni metrumú magyar dalok ógörög dallamvázát is.

SONKOLY ISTVÁN

NÉPRAJZI HÍREK

Kiss Lajos temetésén

(A vásárhelyi Kincses Temetőben, 1965. február 9-én elmondott búcsúztató)

A Magyar Néprajzi Társaság és minden magyar néprajzi kutató nevében jöttünk Hódmezővásárhelyre, hogy hűségünk, szeretetünk szavával még egyszer szólítsuk Kiss Lajost, az *Atyát*, atyánkat, akitől búcsúznunk kell s akitől nem búcsúzunk el sohasem. Velünk marad, híven őrizzük emlékezetét, mert ha nem így tennénk, akár életünk java részét is véle temethetnénk egyazon sírba. Hiszem annyian vagyunk, kiknek mind személyes élete, mind tudományos munkássága elválhatatlanul összekapcsolódott az övével s az elmúlt félévszázad

magyar néprajzi kutatásának egyik legjelentősebb, legemlékezetesebb munkása ő, a vásárhelyi szegény emberek, szegény asszonyok krónikása.

Itt állunk előtte az emberi szokások, rítusok ősi törvénye szerint s a magunk fájdalmas szeretetének parancsára, hogy még egyszer visszaidézzük rejtelmes, mélyértelmű néprajzi kifejezéssel *visszaigézzük* őt és tanúságot tegyünk mellette. Ha kis családja, öreg barátai mellett tisztelte ez bárkinek, akkor a miénk, magyar néprajzi kutatóké.

Nem tudománya, tudományának értéke mellett kell hitet tennünk. Megméretett az, és igaz súlya szerint, mint a magyar szegény-parasztiságról szóló egyik legértékesebb tanítás szerepel a magyar néprajz klasszikus művei között. Amit Kiss Lajos elmondott a vásárhelyi szegény nép életéről, a nehezen élők-ről is, meg a könnyen élők-ről is, az nem utánozható, nem másolható tudomány, nem iskolásan követhető módszer s mégis olyan mű, amelynek hatása állandó és elevenerejű marad, mindaddig, amíg valaki a felszabadulás előtti magyar parasztságról gondolkodik. Ugyanolyan ismételhetsen, ugyanolyan egyetemes érvényű, mint a nagy költemények, nagy regények — a nagy művészi alkotások: a tipikusnak és a különösnek eleven egysége támad fel ebben a műben, maga az ismételhetsen és utánozhatatlan élet minden félelmes és bonyolult törvényével, minden egyszerű és tiszta igazával. Mindezt nem lehet holmi tudományos irányzat, iskola megtanulható módszerévé tenni, de nem jelenti ez azt, hogy Kiss Lajos életműve nem a legnagyobb tudományos alkotások szigorú mértékével lenne mérhető. *Csak azzal mérhető*, ha külön, önálló világ, máséhoz legfeljebb fölületes hasonlítgatással mérhető. S ezt nem a kegyelet, nem valami elfogult szeretet mondatja velünk, hanem a magyar, az európai leíró, összefoglaló néprajzi monográfia ismerete, ezek között Kiss Lajos életműve (s különösen a vásárhelyi dolgozatok, monográfia) külön, önérvényű, egyszerű világ, a nagy alkotások rangjával, titokzatos, megfellebezhetetlen pecsétjével.

Hanem itt, a régi vásárhelyi temetőben, a Kínésben azt a tanítást emeljük fel, ami személyiségének, emberségének lényege volt, ami ott világít elemezhetetlen radioaktív sugárral minden műve, minden szava, minden cselekedete mögött. Három szóval jellemezhetem: szeretet, hűség és szerénység. A *szeretet* tán ez volt magatartásának, az emberekhez való mindenféle viszonylatának legfőbb meghatározója. Nem volt paposkodó, kegyesbeszédű ember, de egy újszövetségi részt szokott volt családjának, barátainak idézgetni, Pál apostolnak a Korinthus-bélickek írott első leveléből, a 13. részből. Hadd mondjuk el mi is itt néhány sorát a Károli-Biblia öregszavai szerint:

„Ha embereknek vagy angyaloknak nyelven szólok is, szeretet pedig nincsen én bennem, olyanná lettem, mint a zengő ére vagy pengő cimbalom.

És ha jövendőt tudok is mondani, és minden titkot és minden tudományt ismerek is és ha egész hitem van is, úgyannyira, hogy hegyeket mozdíthatok ki helyökről, szeretet pedig nincsen én bennem, semmi vagyok.

A szeretet hosszútűrő, kegyes; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel.

Nem cselekszik éktelenül, nem keresi a

maga hasznát, nem gerjed haragra, nem rójja fel a gonoszt.

Nem örül a hamisságnak, de együtt örül az igazsággal.”

Igen, minden tudománynál többre becsülte a szeretet cselekedeteit, a szeretet mindent legyőző, mindent meggyőző igazát. A szeretet volt az ő vallása, mindennapi gyakorlata. Úgy ölelte szívére a szegény diákot, aki útmutatást, jó szót várt a maga kezdő tanácstalanságában, mint régi barátot. Magához emelte s bátorságot adott, egyszerre terítettett asztalt és tárta ki a szívét. Tudta a szeretet legfőbb parancsát: mindig adunk kell, mindig szét kell osztanunk önmagunkat. Ettől félnek a kopár, zsugori lelkek, erre képtelenek. Kiss Lajos csodálatos 84 esztendeje az áradó, adakozó szeretet bősége volt. S ebben az adakozó szeretetben maga is mindegyre gazdagodott, megújult, megifjodott, mint a népmesék megifjító életvizében a mesehős. S ez a szeretet vonzott hozzá mindenkit. Hiszen nemcsak a néprajzi kutatók fordultak hozzá szeretettel, hanem írók, művészek, festők éppúgy, mint énekesek, fiatalok is, öregek is. MÓRA Ferenc, MÓRICZ Zsigmond éppúgy szerette, mint RUDNAX Gyula, GYÖRFFY István s most, tudom, szerte az országban könnyezik halálát.

S jellemvonása volt a *hűség* is, elváhatatlan társa az embereket megértő s mindent megbocsátó, örökké ajándékozó szeretetnek. Ez a hűsége kirajzolódik műveiből is, a legmeghatóbban tán éppen azokból. Aki sohasem ismerte őt, Hódmezővásárhelyről írott munkáiból megértheti ennek a hűségnek forrót, eltéphetetlen erejét. Úgy őrizte vásárhelyi gyermekkorának emlékeit, hogy a szegény kis fiú életének cserepeiből egy nagy mű fejezetei fényltek föl. Úgy gyűjtögette Vásárhelyre vonatkozó történeti, társadalmi, néprajzi adatait, a hűségnek olyan szenvedélyével, hogy erre alig találhatni példát. Mindenkit kiválatott, s öreg barátait is arra készítette, hogy gyűjtői, adatközlői legyenek. Nem volt egy rövidke szólás, egy nyelvi fordulat, egy cserépedény népi neve, egy-egy jelző, kedves szó, amire fel ne figyelt volna, amit jegyzőkönyvébe ne vett volna. El kellett ifjan költöznie városából, de sohasem lett hűtelen ahhoz: egy egész élet tudományos munkásságát áldozta e hűség, e szeretet bizonyítására. Szébb monumentumot szülőttől kevés város kapott tudósi szóval. Egész életét ez a hűség éltette, bizonyos, hogy rá, életére illik az anteuszi hasonlat: minden hazai látogatás újra meg újra erőt adott neki a további munkához.

Mert ez a szerény, csöndes, tiszta élet munkában telt el, egyetlen dolgos napját sem pazarolta el. Úgy távozik el közülünk, hogy csúrébe takarította minden termését, gondos, figyelő s állhatatos munkával együtt van szinte minden műve. S amíg 1945 előtt hosszú és keserű évekig kellett várnia első műve megjelenésére,

addig 1945 után nemcsak a Kossuth-díj koszorúza a legelső között, hanem a kiteljesedő munka minden lehetőségére. Mindennap, nyugdíjasan is, az utolsó hónapok nehéz szenvedéséig, az íróasztala mellett találta; rendbe rakta ifjúkora dolgozataitól kezdve minden munkáját, egymás után megvalósította minden tervét. Ifjúkorának gyűjtését, gazdag megfigyeléseit, a hőmezővásárhelyi emlékeket is, a szabolcsi kutatásokat is mind sorra publikálták kiadóink s így ma halálakor szinte hiánytalanul együtt van, szép kiadásban, az egyik legértékesebb és legtermékenyebb magyar néprajzi életmű. Ami még hátra van, ami kiadatlan, annak gondozása már a mi kötelességünk.

S ezt a gazdag életművet megvilágította személyiségének még egy vonása: derűs, szelíd szerénysége. Mindig elhárította magától a nagy szavakat, munkásságának ötvenedik évfordulóján is így csökkentette lejjebb üdvözlésemet: „... kis alakja voltam és vagyok a Néprajzi Tudomány birodalmának... A Magyar Néprajzi Tudománynak a *szögény embőre* voltam és vagyok, aki anyagot hord és köveket, téglát talyieskáz össze, hogy ebből egykor felépüljön a Néprajzi Tudomány hatalmas hajléka.” Ez a szerénység őszintén átélt érzése volt, teli szelíd évődéssel, nekividámódó derűs csúfolódással önmaga és a világ fölött. Lenézte a nagyhangú, nagyképű magatartást, a hazugságot. S ebben a szelíd szerénységben, ebben a visszahúzódó önérzetben erő volt és szilárdság: felismert igazából, erkölcsi elveiből soha nem engedett, afölött soha nem alkudozott.

S mégis az évek múlásával e szerény kicsi ember, akít a nehéz évek súlya nem kímélt, egyre nőtt előttünk s nőni fog halála után is. Nem igazíthat ki többé bennünket esőndés szava a maga kicsinységéről, őt igazítja majd

ki tudományunk története, amelyben az ő kicsinysége egyre nő, jelentősége tudományunk lényegének mind jobb megértésével egyre nagyobb lesz. Mikor a múzeumi diplomát annak idején KELEMEN Lajos Kolozsvárt a kezébe adta, a szentírásbeli kicsiny mustármaghoz hasonlította. Bizony hatalmas fává lombosodik életműve s ebben a műben így nő mind hatalmasabbra ő maga is. Így őrzi emlékezetünk, szeretetünk.

Bűseszünk hát ebben a nehéz pillanatban tőle s átadjuk városának, amely méltó módon fogadta vissza hűségese fiát. Elpihen majd a Kincsesben, ahová annyiszor járogatott kisdíák korában énekelni a kórusban s ha azokat a kedvesen cseadülő gyermekhangokat el is sodorta az idők szele, megőrizte írásaiban. Sokat írt a temetés szokásáról is, a vásárhelyi temetőkről is. Legutóbb 1958-ban egyik hazalátogatása után ezt írta: „Átjárógatok napoként a szomszéd temetőbe. Itt találom meg azoknak a sírját, akik már elmentek. Itt nyugosznak szüleim, rokonaim, tanítóm, tanáram, ismerőseim valamennyien. A temető esendje megbékíti annyira, hogy otthon érzem magam itt a néma kertben. Felkeresem, meglátogatom nyugvóhelyükön mindazokat, valakiket csak szerettem, tiszteltem.” Ime, nemcsak hazalátogatott szeretteihez, itt marad közöttük immár örökre. Magához öleli jó anyánk, a föld, ez az alföldi temető, a vásárhelyi rög. S ha szép, beteljesedett, igaz életre gondolunk, tán, ezért nem fáj a bűesű, tudjuk, hazaérkezett, népéhez, városához. S mi úgy bűesűzünk, hogy a szeretetnek, hűségnek ebből a példájából igyekszünk erőt meríteni az előttünk álló feladatokhoz, ezt a példát mutatjuk fel a fiatal jóvendőnek is.

ORTUTAY GYULA

Péczy Attila halálára
1897. VIII. 13. — 1964. VII. 6.

Nagy veszteség érte a magyar néprajz-tudományt: július 6-án, 67 éves korában a bajorországi Weidenben váratlanul elhunyt dr. PÉCZY Attila, a modern magyar népzene-kutatás egyik legismertebb és legkiválóbb művelője. Hőlttestét az NSzK-ban elhamvasztották és idehaza a kiskomáromi esaládi sír-bolthban örök nyugalomra helyezték.

Egyenesebb úton aligha jutott kutató a népzenehez, mint PÉCZY Attila. Nála a zenei tehetség a népzenei érdeklődéssel együtt jelentkezett. Kilenc—tíz éves korában már népi gyermekjátékokat jegyezgetett-frogatott családja szűkebb hazájában, a Zala megyei Kiskomáromban. A családban már voltak zenei tehetségek. A nagyapa ismert zongoraművész,

az apa egy ideig hivatásos operaénekes volt. De Attila nem az ő példájuk nyomán indult; ébredező zenei tehetsége a népzene felé fordulva kereste a kibontakozást. Erről az útról később sem tért el másfelé. Igaz, évtizedek múlva, amikor Hódmezővásárhelyen már mint orvos dolgozott, énekkart is vezetett, meghozzá az egyik legjobb, országszerete ismert vidéki együttest. De ez a munka sem volt független a népzene-től, a népdaltól, sőt valójában az illette és tette — nyilván — PÉCZY számára értelmessé. Műsorukon túlnyomórészt az új, népzenei indítékú kórusművek, népdal-feldolgozások szerepeltek.

A gyermek és ifjú PÉCZY Attila zenei tehetsége és népzenei érdeklődése tehát együtt

haladva erősödött és izmosodott. Annyira, hogy nagy festőnk, BERNÁTH Aurél, aki gyakran vendégeskedett a művészkedvelő PÉCZELY család kiskomáromi házában, felfigyelt az akkor már egyetemi hallgató Attila szenvedélyes gyűjtőmunkájára. Biztatta, bátorította a fiatal medikust, s Attila az ő lelkes szavából erőt merítve kezdett az addigi rendszertelen, alkalmoszerű gyűjtések után komolyabban, tudományos igénnyel foglalkozni a népzenevel.

Ez 1923-ban történt. PÉCZELY Attila első munkája azonban, amelyben saját gyűjtéseivel jelentkezett, majdnem tíz évvel később, 1931-ven jelent meg Hódmezővásárhelyen. Vékonyka kis füzet volt ez az első kiadvány, alig 60 népdalt tartalmazott, mégis nagy tudományos sikere lett. BARTÓK felvette a dallamokat az Akadémia gyűjteményébe. Az elismerés, a siker oka nem kétséges: PÉCZELY magas színvonalon, tudományos hozzáértéssel, a korszerű elveknek minden tekintetben megfelelően foglalkozott a népzenevel. Abban az időben — különösen vidéken — ez még ritkaság volt. A legtöbb ilyen munka a múlt századi gyűjtések színvonalán mozgott. Az alföldi gyűjtők között PÉCZELY Attila volt az első, akinek munkája elérte azt a magas szintet, amit a népzene kutatás számára BARTÓK és KODÁLY kijelölt.

Az első munka után sorra jelentek meg a többiek. PÉCZELY Attila ezután — szinte egész haláláig — évenként, két évenként jelentkezett kisebb-nagyobb publikációval. Mintegy húsz dolgozata jelent meg. Ez azonban csak egyik — ha nem kisebb — fele volt PÉCZELY népzenei kutatómunkájának. Publikált művei jórészt népszerűsítő célokat szolgáltak, kimonodottan tudományos célú és igényű munkái, mint például a *Hódmezővásárhelyi népzene zenei élete*, vagy a *Gyakorlati hangsorok és hangrendszerek a népek zenéjében* sohasem jelentek meg és pillanatnyilag, sajnos, nem tudjuk, közkinccsé válnak-e valaha is. Ez természetesen

nem azt jelenti, hogy PÉCZELY minden új tudományos megállapítása beleveszett a nyilvánosság számára ismeretlen kéziratlapokba. Néhány új megállapítását ugyanis népszerűsítő munkáiba is beleopta. Ebből a szempontból különösen a *Beszélgetések a népzeneről* című könyve figyelemre méltó.

Milyen új tudományos eredményekről van szó? Közülük az egyik legjelentősebb az úgynevezett „tonalitási alaptörvény”. PÉCZELY megfogalmazásában: „... a magyar népzene csak olyan hangsorokat használhat, amelyek a három ősi hangsor (az anhemiton pentatónia, a finn—ugor hangsor és a nyugati-magyar ötfokúság. Ö. L.) öt hangjának érinthetetlenlenségével mellett ebből a három sorból a hiányzó hangok akusztikailag lehetséges formában történő belépése által keletkezhetnek.”

Másik izgalmas feltételezése a dunántúli (nyugati-magyar) ötfokúság nyugati hatásra történt kialakulását vitatja. A tudományos közfelfogás szerint az ötfokúságnak ez a formája a dúr hangsor hatására keletkezett. PÉCZELY viszont azt állította róla, hogy „ősi, talán a moll hangzású sorunknál is ősbib, sajátos tulajdonunk.” Érvelése nagyon meggyőző. PÉCZELY szerint egyrészt a hangsor elterjedtsége, használata a németiséggel határos területek felé fogy, majd a közvetlen érintkezési sávban teljesen meg is szűnik. Másrészt hogyan lehet — kérdezi —, hogy a német zene, számbajöhető dallamátvétel nélkül, népzeneink legalapvetőbb eleménél, a hangsornál tudott volna ilyen mélyreható változást előidézni? Nagy kár, hogy ez az elmélet visszhang nélkül maradt.

Nagyjelentőségű az is, amit PÉCZELY a népdalok úgynevezett „helyi színezetével” kapcsolatban írt. Sajnos azonban, ezeket az elgondolásait, amelyekkel élete utolsó éveiben foglalkozott, már nem tudta részletesen kidolgozni.

Ezek az elméleti eredmények, véleményünk szerint, önmagukban is jelentősek. Hát ha még hozzávesszük a tulajdonképpeni gyűjtőmunkát, azt, amit talán első helyen illet volna emlitenünk. Imponáló számok beszélnek erről. PÉCZELY Attila az Alföldön közel háromezer dallamot jegyzett le, jóval többet, mint az összes többi gyűjtő, aki ezen a területen dolgozott, s körülbelül kétezer azoknak a dallamoknak a száma, amelyeket Zala-, Somogy-, Vas-, Veszprém és Tolna megyében mentett meg a feledéstől a tudomány számára. Az ötvenes években — otthagynva orvosi állását — a szegedi múzeum munkatársaként Csongrád megye falvait járta, később — nyugdíjaztatásáig — a hódmezővásárhelyi múzeum munkatársaként folytatta a gyűjtést.

Nem tartozik tárgyunkhoz, de befejezésül hadd mondjuk el, hogy PÉCZELY Attila mint orvos is kiemelkedő munkát végzett. Külföldi

szaklapok rendszeresen közölték tanulmányait. Ezenfelül szenvedélyes ásványgyűjtő volt, hatalmas gyűjteménye már a harmincas években országos hírnévvé örvendett. Minde mellett néha még arra is jutott ideje, hogy festegessen. Nem is beszélve arról, hogy a hódmezővásárhelyi újságokba évtizedeken át írt zenekritikát.

PÉCZELY Attila fontosabb tudományos munkái: *Vásárhelyi népdalok*, Hódmezővásárhely, 1931. — *Szegedi Kis Kalendárium* (PÉCZELY gyűjtéscivel). Szeged, 1934. — *Beszélgetés a magyar népdalról*. Magyar Aszszony, 1935. febr., márc., ápr., máj., jún. — *Betlehemes játék*. Énekszó. 1936. 367—369. l. — *Városi, falusi kultúránk és a népzene*. Vásárhelyi Ifjúság, 1938. február 20-tól, nyolc folytatásban. — *103 magyar népdal*. Bp. 1939. — *Mit énekelték a nagykovácsi tanítóképzősök 1867-ben?*

Énekszó. 1942. 915—916. l. — *Beszélgetések a népzeneről*. Bp. 1944. — *Hódmezővásárhely népzeneje*. Hajnalodik, 1944. 204—207. l. — *Dallamformáló erők működése Vásárhelyen*. Puszták Népe, 1946. 1. sz. — *Népzeneink új céljai*. Puszták népe, 1947. 37—42. l. — *Egyéni vagy kollektív alkotás*: Puszták Népe, 1947. 139—142. l. — *Dunántúli daloskönyv*. Bp. 1947. — *Egy népdal útja*. Délsziget, 1947. 18—20. l. — *Vezetőrejtegeink zenei közvetítése népzeneink számára*. Puszták Népe, 1947. 249—256. l. — *Csongrád megye népzeneje*. Tiszamenti Kalendárium, Szeged, 1948. 86—95. l.

Kéziratos művek: *Hódmezővásárhely népének zenei élete*; — *Kelet dalai*; — *Gyakorlati hangsorok és hangrendszerek a népek zenéjében*; — *Csongrád megyei daloskönyv*; — *Békés megyei daloskönyv*; — *Somogy megyei daloskönyv*; — *Zala megyei daloskönyv*.

ÖKRÖS LÁSZLÓ

Nemzetközi népzenei konferencia Budapesten

1964. augusztus 17—25-ig Budapesten tartotta XVII. évi konferenciáját a Nemzetközi Népzenei Tanács — *International Folk Music Council*. A Magyar Tudományos Akadémia meghívására a világ 27 különböző országából 240 vendég érkezett a kilenc napos tanácskozársra, amely rövid időn belül a második nagy, nemzetközi zenei esemény volt hazánk fővárosában. (Júniusban a Nemzetközi Zenei Nevelés Tanácsa — ISME másfél ezer külföldi vendége ismerkedett a magyar zenepedagógia kimagasló eredményeivel.)

A Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportja által szervezett népzenei konferencia — mint ez azóta már bebizonyosodott — előkelő helyet foglal el és sok szempontból örvendetes kivételt jelent a Tanács eddigi, közel két évtizedes életében. A jelentős nemzetközi siker okát különböző tényezőkben kereshetjük. Az 1962 óta elnök KODÁLY Zoltán akadémikus most házigazda is volt egyszemélyben és mindent megtett azért hogy a budapesti találkozót méltó legyen a magyar népzene kutatás eredményekben gazdag hat évtizedéhez, és ha lehet túlnyárnyalja az előző évi, jeruzsálemi konferencia színes eseménysorozatát. Irányításával hasznosítani igyekeztünk az eddigi találkozók szerzett jó és rossz tapasztalatainkat és megvalósítottunk néhány olyan új elképzelést is, amely minden bizonnyal előnyösen befolyásolja a Council további működését.

Az eddigi gyakorlattól eltérően egyrészt szűkre szabtuk a témakört, másrészt a szakma legkiválóbbjait kértük fel előadások tartására

és így sikerült biztosítani egy, az eddigieknél magasabb tudományos színvonalat, és azt, hogy olyan kérdések szerepeljenek a konferencián, amelyek a mi munkánkkal is kapcsolatosak, amelyek minket elsősorban érdekelnek és amelyekről ugyanakkor mondanivalónk is van a világ szakemberei számára. Végül is 32 előadás és bemutató hangzott el a Tanács két hivatalos nyelvén: angolul vagy franciául

1. Népzene és zenetörténet, és a
2. Zenei rendszerezések témaköréből.

Hazánkat a két nyitól előadás képviselte. A sajnálatos módon megbetegedett SZABOLCSI Bence akadémikus „Népzene—műzene—zenetörténet” c. írásának felolvasása után JÁRDÁNYI Pál tud. osztályvezető a magyar rendszerezési kísérletek eddigi tapasztalatait ismertette és ezek során kitért a dallamvonalak alapján történő legújabb rendszerezési elvére, a Magyar Népzene Tára további kötetének kiadási rendjére is. A külföldiek előadásai közül nagy érdeklődés előzte meg a nemzetközi szaktekintély, WIORA W. professzor előadását, aki az egyéni és a közösségi műalkotás egymásrautaltságának és egymásra gyakorolt hatásának lehetőségeiről beszélt. Ugyanebben a tárgykörben COLLAER P. belga tudós, a barokk zenei források kérdéseivel, BELAJEV V. M., a szovjet népzene kutatás vezető egyénisége a népdaloknak a műzenében elfoglalt helyével foglalkozott.

RHODES W. amerikai egyetemi tanár, az IFMC alelnöke, a rendszerezési témakörben a számológépek szerepéről beszélt. Az ő előadásából éppúgy, mint a genfi konzervatóriumi

igazgató BAUD-BOVY S. beszámolójából végül is az tűnt ki, hogy a magyar zenei rendszerezéseket tartják a legcélravezetőbbnek. A konferencia idején VARGYAS Lajos tud. főmunkatárs által bemutatott, számológépekkal végzett kísérletek pedig be is bizonyították, hogy a magyar népzene kutatás, amely egyike a legrégebbieknak, a leghaladóbb is ugyanakkor és a nemzetközi életben változatlanul az élen jár.

A konferencia teljes anyaga megjelenik majd a *Studia Musicologica*-ban, de — az említett előadásokon kívül — addig is hadd hívjuk fel a figyelmet STOCKMANN E.-nek, az európai népi hangszerek történeti vonatkozásairól, WACHSMANN K.-nak az afrikai népzene gyűjtés legkorábbi forrásairól, STESZEWSKI J.-nek a lengyel, KOIZUMI F.-nek a japán rendszerezés problémáiról, GERSON-KIWIN E.-nek a zsidó történeti énekek közelkeleti elterjedtségéről és NKEITJÁN J.-nek az afrikai zene és tánc hagyományos kapcsolatáról szóló nagysikerű előadására.

Az előadások mind a Tanács délelőtti plenáris ülésein hangzottak el. A délutánokon különböző szekció üléseken találkozhattak a kutatók. A tánc-bizottságban terminológiai problémákat vitattak meg, a rádiósok találkozóján a nemzetközi műsorcserek megbeszélésére került sor. A szövegkutatók az európai ballada történeti problémáival, a hangszer-specialisták az európai népi hangszereket ismerető kézikönyv anyagának összeállításával foglalkoztak. A londoni központ kérésére, ÁDÁM Jenő vezetésével egy külön munkabizottság alakult, amely a népzene szerepét vizsgálta az iskolai énektanításban.

A konferencia esti programjait ugyancsak a változatosság jellemezte. A zenei és film-bemutatók között McCOLLESTER R. fényképpel illusztrált eredeti szudáni hangfelvételeit, majd V. HADZIMANOVNAK, az 1963-as skopjei földrengést követő napon elhangzott, ősi macedón sirató énekeiből összeállított, meg-rázó erejű zenei dokumentumait hallhatták az érdeklődők. A hamburgi „Windrose” TV film-társaság a Tanács tavalyi, jeruzsálemi konferenciájáról készített filmjét mutatta be (a budapestiről is készítették egy 45 perces dokumentumfilmet és már nagy sikerrel be is mutatták a nyugatnémet televízióban), ezt követően

román, szlovák és izraeli népművészeti filmek vetítésére került sor. A magyar zeneművészet alkotásaival két alkalommal ismerkedhettek meg vendégeink. Egy kórushangversenyen a „Szilágyi Erzsébet” női kar, egy másik este pedig az Állami Hangverszenyzenekar a Tudományos Akadémia dísztermében adott nagysikerű hangversenyt BARTÓK és KODÁLY műveiből. Ez utóbbit teljes egészében közvetítette a Magyar Televízió.

A munkanapok közé ékelődött ünnepeken színes műsor tette változatossá a vendégek programját. Augusztus 20-án a Népművelési Intézet nagytermében egy két órás népművészeti bemutató adót izelítőt az élő magyar népzeneről és néptáncról. Az ország 15 különböző községéből közel 100 népművész: énekes, táncos, hangszerjátékos, felnőtt és gyermek jött fel erre az alkalomra Budapestre. Színpadra alkalmazás nélkül adott műsoruknak nagy sikere volt a szakértők körében. Augusztus 23-án KODÁLY szülővárosa, Kecskemét látta vendégül a konferenciát, ahol is a külföldiek mintatanításokat hallhattak az új zenei általános iskolában, majd a Helvétiai Állami Gazdaság köncsögi üzemegységében a szabad ég alatt ebédeltek. Az ott fellépő Duna—Tisza-közi népművészeti csoportok, a kalocsai pingáló asszonyok rögtönzött művészete és a környező pompás gyümölcsösök igen megnyerték a látogatók tetszését.

A konferencia alkalmából két régi hiányunk pótlására kerülhetett sor. Megjelent egy 5 íves, angol nyelvű képes kiadvány a magyar népzene kutatásról és egy új, autentikus népzene-tartalmazó nagy alakú, mikrobaráz-dás hanglemez, amelyet tervünk szerint egy kereskedelmi forgalomba is kerülő, nagyobb szabású magyar népzenei lemez-sorozat követ majd.

A népzene-kutatók budapesti, nemzetközi konferenciája — mint vendégeink elmondották — az egyik legtartalmasabb és az egyik legjobban szervezett volt az eddigi konferenciák között. Biztosak lehetünk benne, hogy a külföldiek érdeklődése és megbecsülése ez alkalommal is csak növekedett hazánk iránt.

A Nemzetközi Népzenei Tanács legközelebbi, XVIII. évi konferenciáját 1966-ban, első ízben Afrikában, Ghánában tartják meg.

VIKÁR LÁSZLÓ

Beszámoló a Magyar Néprajzi Atlasz Szerkesztőbizottságának tatabi konferenciájáról

1964. április 9-én és 10-én a Magyar Néprajzi Atlasz szerkesztőbizottsága (GUNDA Béla, BARABÁS Jenő, DIÓSZEGI Vilmos, MORVAY Judit, SZOLNOKY Lajos és HEGYI Imre tudományos munkatárs) két napos megbeszélésre ült össze a tatabi Múzeumban. A megbeszélés tárgya, az idáig elvégzett munka értékelése mellett — elsősorban a gyűjtőmunkát követő feldolgozás megtervezése és beütemezése volt. Hogy a feldolgozás közben felmerült problémákat a szerkesztő bizottság tagjai gyakorlati tapasztalatok alapján vitathassák meg, a konferenciát megelőzően az idáig begyűjtött kérdőívekből egyes támakat kísérletképpen térképre vittek. A térképezés módjában előzőleg nem állapodtak meg, szabad teret engedve az egyéni kísérletezéseknek.

Az első napirendi pont BARABÁS Jenő referátuma volt, aki a feldolgozás általános tapasztalatairól számolt be. Ezután a szerkesztő bizottság tagjai egymásután bemutatták térképeiket, s ezekkel kapcsolatban elmondották a feldolgozás módjára vonatkozó észrevételeiket, javaslataikat, problémáikat. A beszámoló, a különböző feldolgozó módszerek, s a mellékelt térképek körül élénk vita alakult ki, amely a legtöbb esetben eredményes szintézishez vezetett.

A szerkesztő bizottság tagjai megegyeztek abban, hogy térképezéshez nem szükséges kérdőívekben levő anyag kigépelltetése. Gyorsabb és megbízhatóbb módszer, ha a feldolgozók minden egyes füzetet kézbe vesznek, s az anyag kigépelltetése sem nyújtana olyan mértékű segítséget a feldolgozáshoz, mint amennyi anyagi megterhelést okozna. A szerkesztő bizottság több tagja által javasolt cédularendszeres adatsoportosítást megfelelőbb módszernek fogadták el.

Igen élénk és hosszantartó megbeszélést váltott ki a begyűjtött anyag szelektálásának, térképrevitelének számtalan problémája, a negatív adatok ábrázolásának szükségletlensége vagy szükségessége, a népi terminológia térké-

pezésének kérdése. Elvben megegyeztek abban, hogy a térképre kerülhetnek azok az adatok is, amelyek a konkrét kérdés mellett a jegyzetanyagban szerepelnek, amennyiben plasztikusabbá teszik a térképlapot, anélkül, hogy az egyenetlenné válna. Megállapodás történt abban a kérdésben is, hogy a lehetőségekhez képest minden használható adat térképre kerül s ez az úgynevezett munkatérkép dönti el a további térképrevitelt, aszerint, hogy milyen eredményes a feldolgozás. GUNDA Béla hangsúlyozta, a magyarázó szövegek minél alaposabb korszerű tudományos megírását, perspektivikussá tételét. Megegyeztek a magyarázó és összesítő térképek szükségességében is.

A kérdőív 200 témáját a szerkesztő bizottság tagjai között — a szakterületek figyelembevételével — térképezésre felosztották. Megállapodtak abban, hogy a felvett 200 kérdésen kívül 201-ként az eke témája is térképre került tekintettel arra, hogy a készülő és elkészült európai néprajzi atlaszok legtöbbje foglalkozott ezzel a kérdéssel.

A feldolgozás elkezdésének alapvető feltétele: a próbatérképek megtervezése után — melynek részletes kidolgozását SZOLNOKY Lajos vállalta — megvitatásra kerültek azok az aktuális kérdések, amelyek a konkrét feldolgozó munka menetét hátráltatnák, illetve előbbre vinnék. Így a pótgűjtés technikai megoldása, a statisztikai módszerek alkalmazásának mértéke, a hibalehetőségek kiküszöbölése stb. Végeredményképpen megállapították, hogy az elkészült próbatérképek nagyrésze plasztikus, jól olvasható, eredményes, csak elenyésző hányada térképezhetetlen.

A térképlapok elkészítésének munkálatait 1967. dec. 31-ig szeretné befejezni a szerkesztő bizottság.

Végezetül, de nem utolsósorban a szomszédos államok területén élő magyar etnikum népkultúrája számbavételének lehetőségeit beszélték meg.

MORVAY JUDIT

A VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus

(Moszkva, 1964. VIII. 3–10.)

Az antropológiai és etnológiai tudományok legutóbbi, 1960-ban Párizsban tartott kongresszusa határozta el, hogy a következő ülés-szak színhelye Moszkva lesz. A Szovjetunió Művelődésügyi Minisztériuma, Tudományos Akadémiája, valamint a kongresszust vendégül látó moszkvai állami Lomonosov Egyetem képviselői már a párizsi ülések után megkezdték az előzetes megbeszéléseket. Többek között ezek során 1964. áprilisában Budapesten járt TOKARJEV akadémikus, a szervező bizottság tagja, aki elsősorban az agrár-etnográfiai symposion munkáját készítette elő. Részt vett a Mezőgazdasági Múzeum által rendezett mezőgazdasági eszköztörténeti értekezleten és magyar etnográfusokkal tárgyalt az agrártörténeti kutatás területén megteremtendő nemzetközi együttműködésről. 1964. májusában Budapesten járt a szervező bizottság másik két tagja: DEBEC professzor, valamint TYBEREN-TYJEVA kandidátus, akik több kérdésben tárgyaltak a kongresszusra készülő magyar küldöttség vezetőivel. E megbeszélések eredményeként a moszkvai kongresszus agrár-etnográfiai symposionjának elnökevé BALASSA Iván kandidátust szemelték ki. A magyar küldöttség attól a törekvéstől vezettetve, hogy Moszkvában egységes állásfoglalást alakítson ki, előzetes megbeszélést tartott a delegáció vezetőjének ORTUTAY Gyula akadémikusnak a jelenlétével.

A magyar delegáció 42 főből állott, a Művelődésügyi Minisztérium, a tudományegyetemek, egyes múzeumok, a helyi tanácsok kiküldöttjeként, esetleg önálló turista úton résztvevőként. Az egész kongresszus egyik legnagyobb, legsokoldalúbb, életkorban legfiatalabb delegációja volt. Magán a kongresszuson mintegy 50 ország két és fél ezer résztvevője volt jelen, akik 27 szekcióban mintegy ezer előadást tartottak. Ezen kívül plenáris ülések nyitó- és záróünnepségek, 17 symposion, valamint sok egyéb rendezvény (filmvetítés, kiállítás, kirándulás, városnézés, fogadás) élénkítette a kongresszust. A vendéglátók a szovjet küldöttség és technikai személyzet, amely együttvéve a résztvevőknek több, mint a felét tette ki, igyekeztek áthidalni az ilyen nagy kongresszus szervezésével óhatatlanul járó zűrzavart és mind tudományos, mind emberi tekintetben maradandó élményeket nyújtani a küldötteknek.

A kongresszus szervei közül az állandó bizottság irányította a kongresszus munkáját, ennek ülései bevonták a nemzeti küldöttségek vezetőit. Elhatározták, hogy a legközelebbi, a VIII. nemzetközi kongresszust 1968-ban Tokióban tartják. Ezzel kapcsolatban felmerült az a gondolat is, hogy az ősrégészet, illetve a

fizikai antropológia nemzetközi konferenciái ezért elválnának a szorosabban vett etnológiai kongresszusoktól. Másik módosító javaslatként az merült fel, hogy a négy évenként tartandó nemzetközi kongresszusok között évenként kerülne sor körülhatároltabb tematikájú és kisebb méretű nemzetközi megbeszélésekre. Az állandó bizottság döntött a moszkvai kongresszus anyagának publikálását és dokumentálását illetően és általában véve a bizottság biztosította a plenáris ülések, valamint az egész kongresszus nyugodt, termékeny nemzetközi eszmecserére alkalmas légkörét. Sok szakbizottsága is volt a kongresszusnak, túlnyomórészt a fizikai antropológia tárgyköréből, ezek munkájában a magyar küldöttek nem vettek részt. Négy plenáris ülésre került sor. 1964. aug. 3-án délután nyitották meg a kongresszust, ez alkalommal az ünnepség elnökségében helyet foglaltak GUNDA Béla, ORTUTAY Gyula és TÁLASI István professorok, majd TOLSZTOV akadémiai levelező tag előadását olvasták fel az antropológiai—etnológiai kutatások legáltalánosabb elvi kérdéseiről: az egyes ember, az egyes osztályok, az egyes népek és egyes rasszok izolált, illetve összehasonlító kutatásának időszerű problémáiról. A másik két plenáris ülés témája az indiai kaszt rendszer, illetve a mai kelet-európai szocialista átalakulás etnológiai vizsgálata volt. Ez alkalommal azonban alig került sor vitára, hozzászólásokra. 1964. aug. 10-én délután került sor a kongresszus ünnepélyes plenáris ülésen való berekesztésére.

A szekciók 4 nap üléseztek délelőttönként és délutánonként több, egy-egy nap gyakran 10 előadást és ehhez csatlakozó vitákat rendezve. A kongresszusi előírásoknak megfelelően egy-egy referátum legfeljebb 30 perces lehetett, az ezt követő vita pedig 15 perces. Az üléseket váltakozó elnökök vezették (köztük számos alkalommal magyar küldöttek), a technikai irányítás pedig a szekciók orosz titkárságának feladata volt. A kongresszus nagy méretei következtében állandó vándorlás, termek, előadók és ismerősök keresése tarkította a tudományos beszámolókat. Az egyes szekciók az utolsó napokban symposionokká alakultak át, amelyek egy-egy tudományterület kiemelkedő kérdése köré kapcsolódtak. A symposionokon egy-egy bevezető előadás hangzott el, ezt követték a szabad hozzászólások, majd végül határozatokat fogadtak el, amelyeket a kongresszus elnökségének továbbítottak. A javaslatok zöme a jobb nemzetközi együttműködést szorgalmazta, kereteket ígézett teremtési a kiterjedő összehasonlító munkálatokhoz.

A kongresszussal párhuzamosan futó ki-

állításon bemutatott látogatások általában nagy érdeklődést váltottak ki, maradandó emléket jelentett a Szovjetunió népművészei által tartott foklore fesztivál, valamint a több mint száz tudományos film. A kongresszus alkalmával rendezett estebédet a *Current Anthropology* társasága is. Ez alkalommal az angol mellett esetleg bevezetendő második nemzetközi etnográfiai szaknyelv problémáit vitatták meg. A kongresszus határozatai, amennyire ezt már látni lehet, több területen máris a megvalósulás útjára léptek.

Általában a magyar küldöttség részvétele a kongresszuson eredményesnek mondható különösen azokon a területeken, amelyeken komoly előkészítő munka előzte ezt meg, noha hiányoztak a résztvevők és az előadók közül a magyar néprajzi kutatás néhány ágának a képviselői, általában az is bebizonyosodott, hogy a külföldi kollégák ismerik és megbecsülik a magyar etnográfia eredményeit. (Hasonló benyomása támadt a távoli szemlélőnek a kongresszuson ugyancsak résztvevő antropológusok és ősrégészek tevékenységéről.) Sajnálatos viszont az, hogy a delegáció nem használta ki kellőképpen a filmbemutató, valamint könyvkiállítások nyújtotta lehetőséget és kirándulásai is szervezetlenek voltak.

A kongresszus minden egyes fórumán megtaláltuk a magyar résztvevők tevékenységét, amely elsősorban az antropológiai, ősrégészeti az anyagi kultúra, a népköltészet, a népművészet, az alkalmazott etnográfia, az etnikai földrajz, a muzeológia, illetve egyes területei beosztású szekciók (arktikus területek, Nyugat-Ázsia, Európa) keretein belül bontakozott ki. A meghirdetett 20 magyar előadás némi módosulással el is hangzott és a magyar kutatók mind ezek, mind pedig a mások által tartott előadások vitájában részt vettek. Különös figyelmet keltett az ún. „magyar folklorisztikai iskola”, valamint az erősen történeti jellegű tárgyi néprajzi kutatás, amely a kongresszuson szerencsésen kapcsolódott a nemzetközi méretű összehasonlító vizsgálatokhoz. Noha magyar néprajzelméleti előadás nem hangzott el a kongresszuson, a bemutatott konkrét vizsgálatok mindíg elméleti tanulságokkal jártak és ezeket a delegátusok hangsúlyozták is.

Több kérdéssel kapcsolatban a moszkvai kongresszus jóváhagyott egyes magyar javaslatokat. Az agráretnográfiai symposion (ennek megbeszéléseit BALASSA Iván vezette) elfogadta az 1964. áprilisában Budapesten tartott nemzetközi megbeszélés javaslatait egy nemzetközi mezőgazdasági munkaeszköztörténeti archívum megalapításáról; meghallgatta a beszámolót a magyar Mezőgazdasági Múzeum eszköztörténeti archívumának kiépítéséről; megbízta BALASSA Ivánt eketanulmányokat tartalmazó gyűjteményes kötetek megszervezésével; elfogadta a Mezőgazdasági Múzeum által kiadandó *Bibliographia Historiae Rerum*

Rusticarum Internationalis-t; megalakított egy ötagú nemzetközi szőlészeti bizottságot, amelyet VINCZE István irányít majd; valamint tájékozódott több más tervbe vett munkát illetően (állattenyésztés-történeti vizsgálatok, Közép-Európa gabonatermelésére vonatkozó tanulmánygyűjtemény magyar szerkesztésben, stb.). Ezzel a symposionnal végig szoros kapcsolatban állt az etnográfiai atlaszmetodikai symposion, amely megállapodott abban, hogy a korábbi szláv, kelet-európai és nyugat-európai atlasztervezeteket félretéve egy, az egész Európára kiterjedő atlasz készítését tartja szükségesnek, a már korábban is működő Európai Atlaszbizottság égisze alatt. Ez a bizottság BARABÁS Jenő kooptálta tagjai sorába. A színhagyomány műfaji kérdéseivel foglalkozó folklore-symposion elfogadta két összehasonlító kutatás megindulásának bejelentését. „*Theoretical Dictionary of Eastern European Ethnology and Folklore*” címmel ORTUTAY Gyula irányításával egy kelet-európai elméleti enciklopédiát munkálatai kezdődtek el az egyetemi Folklore Tanszéken, illetve ugyanitt indult meg KATONA Imre kezdeményezésére (eseh és román kutatók közvetlen, több más kelet-európai ország kutatóinak közvetett részvételével) a lírai népdalszövegek összehasonlító vizsgálata. „A kárpáti terület történeti etnográfiai közössége” c. symposionon (román részről) felmerült az az óhaj, hogy e terület komplex kutatásából a magyar problematikát és szakembereket hagyják ki. Mind a szovjet elnök, mind a résztvevők azonban ezzel szemben hangsúlyozták a további magyar kutatások jelentőségét és szükségességét. Ezen kívül több más symposionon (pl. az arktikus területek etnográfiai és antropológiai kérdései, munkásfolklore) is felmerült a magyar közreműködés kérdése minden esetben kedvező hangszállal. A Művelődésügyi Minisztérium által 600 példányban szétosztott „*Ethnographische Sammlungen in ungarischen Museen*” c. illusztrált füzetet a jelenlevők percek alatt kapkodták szét.

A kongresszusról általános beszámolót nyújtani az előadások anyagának publikálása előtt igen nehéz feladat lenne. Néhány vonás azonban még így is megfigyelhető. Lejárt a magántudósok és az elszigetelt kutatások korszaka, új, összehasonlító jellegű kutatási témák merültek fel és ennek megfelelően új, szintetikus tudományos diszciplínák kerültek előtérbe. Ezek kialakításában részt vettek mind a szovjet tudomány „nagy öregei” (TOLSZTOV, ZSUKOV, ZSIRMUNSKIJ), mind pedig a nyugati tudományosság hasonlóan nemzetközi területen dolgozó kutatói (LEAKEY, VALLOIS, KOENIGSWALD, LEROI-GOURHAN, TAX Sol, MEAD, JAKOBSON Roman). Különösen a fizikai antropológia („etnikai antropológia”), az összehasonlító vallástörténet és az összehasonlító kutatást szolgáló segédeszközök (klasszifiká-

ciók, atlaszok, gyűjteményes munkák) kérdése jutott jóval előbbre. Nem oldódtak meg viszont azok a kérdések, amelyeket a kongresszus a MORGAN-féle társadalomtörténeti periodizáció revíziójával kapcsolatban pendített meg. A magyar kutatók több részletterületen is hozzájárultak a fölmerült kérdések tisztázásához. Élénk vita alakult ki BALASSA Iván, BARABÁS Jenő, DIÓSZEGI Vilmos, GUNDA Béla, ORTUTAY Gyula és VARGYAS Lajos előadásait követően. Ezekben a vitákban a nemzetközi kutatók legtekintélyesebbjei vettek részt.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a moszkvai kongresszus betetőződése volt az antropológiai—etnológiai tudományok nemzetközi méretűvé válásának. E tudományok keretei annyira kitágultak, hogy a továbbiakban valószínűleg módosulásra szorulnak majd. A kongresszuson magyar kutatók által tartott előadások:

BALASSA Iván: *Etnograficeszkoje muzejevedenje v Vengrii* (Muzeológiai szekció). — BARABÁS Jenő: *Die Interpretation der ungleichmässigen Entwicklung an den ethnographischen Karten*. (Etnikai Földrajz szekció). — DIÓSZEGI Vilmos: *Problema etnogeneza juznoszibirszkih narodov v svete jaslenij samанизma*. (Arktikus és szubarktikus népek szekciója). — DÖMÖTÖR Tekla: *Les cérémonies périodiques cycliques saisonnières et la poésie orale populaire*. (Népköltészet

szekció). — GUNDA Béla: *Culture Areas of Carpathians*. (Európai népek szekciója). — HOFER Tamás: *Struktur der materiellen Ausrüstung eines Bauerndorfes*. (Európai népek szekciója). — KATONA Imre: *Die lyrischen Lieder der ungarischen Landarbeiter*. (Népköltészet szekció). — KODOLÁNYI János: *Etnografija v izucsenii etnogeneza finno—ugorszkih narodov*. (Európai népek szekciója). — KOROMPAY Bertalan: *Zapadnaja ballada za Karpatami*. (Népköltészet szekció). — KRESZ Mária: *The Historical Background and the Character of Hungarian Popular Pottery*. (Népművészeti szekció). — MORVAY Judit: *Zur Frage der ethnischen Gruppen*. (Etnikai földrajz szekció). — ORTUTAY Gyula: *Die Gesetzmässigkeiten der mündlichen Überlieferung*. (Népköltészet szekció). — SZOLNOKY Lajos: *Die Auswirkungen des Wandels der Lebensform auf den Funktionswechsel der Arbeitsgeräte*. (Alkalmazott etnográfia szekció). — VARGYAS Lajos: *Les questions de principe des recherches de l'épique folklorique* (Népköltészet szekció). — VINCZE István: *Historisch-ethnographische vergleichende Untersuchungen auf dem Gebiet des Weinbaus in Osteuropa*. (Európai népek szekciója.)

Ezen kívül több antropológiai és ősrégészeti előadás is elhangzott (7).

VOIGT VILMOS

KÖNYVSZEMLE

Kiss Lajos: Vásárhelyi kistükör

Magvető Kiadó, Budapest, 1964. 422 old., LIX képtábla

Munkái gyűjteményes kiadásának ezt a legújabb és egyben talán utolsó kötetének megjelenését még megvárta, mint THOMAS Mann haldokló nyugdíjasa az életfontosságú határidőt, utána örökre lehunyta szemét; könyve méltatásait már nem olvashatja. Kiss Lajos a magyar néprajz tudományá érlelődő korszakának utolsó nagy alakja, akinek egész életműve szerves része a XX. század első fele tudományos termésének, határozott egyéni vonásokkal el is különülve tőle. A jelzett időszak hozza meg — meglehetősen késéssel — a tudományok közötti munkamegosztás új rendjét, amelyből a néprajz profilja is mind határozottabban kezd kirajzolódni. Sokféle és sokfelől érkezett szakember és önkéntes munkatárs műveli még e tudományágat, (maga Kiss Lajos is a színészet felől érkezik a néprajzhoz), mindegyik beleviszi saját egyéniségét és annak a társtudománynak hangsúlyozott szempontjait, amelyből szakmai képzést nyert. Kiss Lajos művész és tudós egy személyben és ennek a kettősségnek szerves egysége vonul végig minden munkáján, minden egyes során. Számára megoldott a szakszerűség és olvasmányosság kérdése, az egyedi és a tipikus, általános jelenségek jellemzése, rögzítése; az élményből merített és gyűjtött anyag szintézise; mindezekben utánozhatatlan és utolérhetetlen. Szerencsénknak mondhatjuk hogy nemcsak írásain keresztül, hanem személyes érintkezés során is tanulhattunk tőle, s hogy hosszú életideje lehetővé tette úgyszólván teljes életműve megjelentetését, mert bizony nemcsak a szegénységhez kellett sok-sok türelem és várakozás, hanem munkái kiadásához is. A mi rendünket azonban vád aligha érheti: minden fontosabb műve napvilágot látott már: könyvei népszerűek, sok ezer ember könyvespolcán megtalálhatók. Ezekből is kikerekedik ugyan gazdag, munkás élete, de talán torzónak maradt önéletrása későbbi publikálásában is reménykedhetünk.

Ismertető könyve újra csak *Vásárhelyről* szól, Kiss Lajos szülővárosáról, amelyet ő ismert legjobban, és sokkal színesebbnek, szebbnek is látott, mint amilyen volt a valóságban és mint amilyennek festették kívülről érkezett művészek, többek között NÉMETH László is. Mégis van ennek a nagy mezővárosnak valami „titka”, hogy a tudomány és a művészet benne felvirágozhatott, annak ellenére, hogy sem fejlett iparral nem rendelkezett soha, sem közlekedés szempontból nem volt kulshelyzetben. A titok TÁRKÁNY Szűcs Ernő Vásárhelyi testamentumok c. könyve óta talán meg is fejthető: ez az alföldi metropolisz már a feudalizmustól kezdődően annyi szabadságtöbblettel rendelkezett, hogy fejlődése viszonylag meggyorsuljon és mindmáig vonzza a néprajzi kutatókat, muzeológusokat írókat és festőművészeket. Maguk az egyszerű, szegény vásárhelyi emberek is kilépnek a történelem színpadára már elég korán: ott vannak a XVIII. századi parasztfelkelésekben, a 48-as harcokban, és 1894-es megmozdulásukat szinte az egész korabeli haladó közvélemény figyelemmel kísérte. Közülük jött Kiss Lajos, aki már származásánál fogva is kettős — helyi és társadalmi — „kiváltság”-ban részesült, s osztályostársai sorsát egész életében gondos figyelemmel kísérte, ugyanakkor széleskörű érdeklődésének is fontos dokumentálása a jelen kötet.

A *Vásárhelyi kistükör* ORTUTAY Gyula 10 évvel ezelőtt a *Magyar Néprajzi Társaság* előtt elhangzott meglehangú köszöntőjével s Kiss Lajos rögtönzött válaszával indul; e két írás a maga tömörségében is jellemezni tud egy egész embert és egy egész életművet. A könyv függelékében TÓBIÁS Áron állította össze nagy gondnal Kiss Lajos irodalmi munkásságát, belecértve az ismertetéseket, megemlékezéseket is. (A tárgykörköbe osztott gazdag irodalomból hallatlan szorgalom, szerteágazó érdeklődés, művészi-tudományos alkotásmód világlik ki; feltűnő, hogy valamennyi könyve 1945 után jelent meg, ill. a szegény emberek életéről írott műve esetében új kiadást ért meg.)

E gazdag tartalmú könyv jól áttekinthető kisebb fejezetekre tagolódik: emlékek és életképek, vásárhelyi festők, múzeumi emberek, TÖRÖK Károly, ELÉK Jusztí, vásárhelyi szűcsök és tálások tárgy körében. A fejezetek nagyobb része nyomtatásban már megjelent ugyan, de több részletben, mint a szűcsökről, tálasokról írt terjedelmesebb tanulmány, vagy olyan, ma már alig hozzáférhető helyeken, mint a vásárhelyi gimnázium közös értesítője (TÖRÖK Károly) és a vidéki sajtó. Mások újraközlés esetén is átdolgozott írásművel gazdagodott szakirodalmunk (a vásárhelyi múzeum története). Végül nem kevés és nem is jelentéktelen a nyomtatásban most először megjelenő néprajzi leírás (mint pl. a sárkánykészítés), visszaemlékezések, képzőművészeti cikkek és tárcanovellák száma sem. Mindezekről a műhöz csatolt bibliográfia pontosan tájékoztat.

Az emlékek, életképek fejezete részben tudománytörténeti szempontból jelentős, részben már néprajzi szakanyagot is közöl (gyermekjátékok, a klasszikussá vált „gyalogjátán” jellemzése

stb.). A vásárhelyi festők közül számunkra feltétlenül a régebben „östehetség”-ként ismert *Kovács Mári* festészetének jellemzése a legérdekesebb; *Elek Juszt*i élete és versei, valamint *Kovács Mári* pályája jól példázzák: merre indul el és meddig jut el a közösségből kilépő, egyéniségét viszonylag szabadabban kibontakoztató tehetség. Itt lenne már az ideje a népművészet és a hivatásos művészet e peremfiguráit közelebbről megismernünk, a két művészet egymáshoz közelítésének időbeli-társadalmi-lokális feltételeit rendszerezniünk és mindazokat az átmeneti művészeti formákat feltárniunk, amelyeken keresztül a népművészet átvad a hivatásos művészetbe.

Kiss Lajos külön visszaemlékezésben adózik valamennyi jeles nevelőjének, tanárának, minden művész- és tudósbarátjának, akik erre a kevéssé ismert, nem túlzottan sima életpályára valaha elindították (MÓRA, GYÖRFFY, ENDRE Béla stb.), TÖRÖK Károly arcképében pedig szemlélő elődjét, példaképét és egyben földijét rajzolja meg. A múzeumi visszaemlékezés korábban önállóan is megjelent, most itt rövidebbre fogva tekinthetjük át ennek a Kiss Lajos és baráti köre által alapított fontos intézménynek indulását, első éveit.

Nézetem szerint a kötet két legjelentősebb írása a szűcsökről és a tálasokról írott fejezet, amelyek több részletben már korábban is megjelentek — mint említettem —, de gyakorlatilag kaphatatlanok, hozzá nem férhetők ma már, újra kiadásuk mindenképp indokolt volt, legfeljebb a színes illusztrációk hiányát fájlatjuk. Kiss Lajos részletekben már megjelent két tanulmányán nem sokat változtatott, eredeti tagolásban és talán nem éppen a legjobb sorrendben (pl. előbb jön a mesterségbeli ismeretek, mint a tálasság története) közli újra, de mindkét tanulmány klasszikus értékünknek számít és Kiss Lajos életművének a szegény emberekről írottak mellett legértékesebb darabjai. Ebben szabadon bontakozik ki a helytörténész, szociográfus, író, néprajzi kutató és novellista Kiss Lajos teljes egyénisége, mindig azt az arcát mutatva felénk, amely a megragadott jelenséget legjobban tudja megfigyelni és bemutatni anélkül, hogy mozaik-szerűnek éreznék magát az egész dolgozatot. A maga idejében megfelelően méltatták már mindkét művét, szép részletai azóta többször is megjelentek, ma is frissességükkel hatnak, és annál értékesebbek, mivel időközben az egész tálasság-fazekasság gyökeresen átalakult. F. dolgozatokat olvasva, múltó életünk és gyorsuló sebességgel folyton átalakuló tudományunk zajlásában élve is lehet annyi vigaszunk, hogy íme, vannak időálló leírások és megállapítások!

A könyv méltó köntösben jelent meg Kiss Lajos szelleméhez, emlékéhez.

Népi megfigyelés szerint, idős emberek, haláluk előtt szomszédolni kezdenek, bejárják házuk táját, birtokukat s ösztönösen is búcsúznak mindentől. Kiss Lajos e kötetbeli visszaemlékezései és sok egyéb közlése is ilyesféle szellemi búcsú, ő is sokat idős emlékeinél, otthonában, a temetőben, és ha nem is udvarol a halálnak, mint LAMPEDUSA Párdue-a, de lassankint bele-törődik az elkerülhetetlen vég gondolatába. Mindnyájunk őszinte fájdmájára eltávozott körünk-ből, gazdag örökségét hagyva ránk, amely a múltó idő mérlegére téve súlyával-értékével mélyen lenyomja a serpenyőt.

KATONA IMRE

Kiss Lajos: Régi Rétköz

Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 481 l. + 2 térképmelléklet és 38 községi pecsét kép

Az a terület, amit *Rétköz*-nek nevez a földrajzi tájmeghatározás, Magyarország (Szabolcs-Szatmár megye) északi részén fekszik. Ez a táj nem is olyan régen még mocsaras, nádas, folyami ártér volt. Területén, amely 142.444 kataszteri hold, ma 30 község helyezkedik el. Nem nagyok ezek a községek, átlagban 1500—3000 ember él bennük, csak néhány község lakosságának a létszáma haladja meg az 5000-et. Ez következik a földrajzi adottságok mellett a történelmi múltból: a mocsaras területen a földművelésnek csak nagyon szűkre szabott lehetősége volt: a történelem során ez a terület is megsínylette a hadak, háborúk járását, de nem került török megszállás alá, nem néptelenedett el, hanem gyűjtő helye, átmenő területe volt a máshonnét menekült lakosságnak. A múlt század végéig, pontosabban 1881-ig, amikor ezen a területen a folyamatszabályozási, csatornázási munkálatok befejeződtek, a lakosság életmódját itt a mocsarak, vizek, nádasok, ártéri erdők és rétségek határozták meg. Kevés földműveléssel és állattartással támogatott tipikus vízi, mocsári életmódot folytatott itt a nép. Mindezek a tények nemcsak néprajzilag, demográfiailag figyelembe veendőek, de a jelen művel kapcsolatban is döntően esnek a latba.

Kiss Lajos műve helynévgyűjtemény. A 30 rétközi helység területén 7039 helynevet gyűjtött össze a szerző. Helynév adatai négy forrásból származnak: 1. helyszíni gyűjtésből, 2. korábbi kéziratok helynévgyűjtésekből, 3. oklevelekből és 4. régi kataszteri és tagosítási térképekről. Adatait, bármilyen eredetűek is azok, minden esetben a helyszínen identifikálta és lokalizálta. Ezáltal a különböző korból és forrásból eredő helynevek idő- és térproblémáit tudta megoldani,

továbbá a történelem folyamán bekövetkezett elnevezési ingadozásokat, változásokat is regisztrálhatta, oly módon, hogy minden egyes helynévhez rövid magyarázatot fűz. Módszerét jellemzi még az is, hogy a helységenként alfabetikus sorrendben interpretált anyagát minden község esetében tömören fogalmazott — az illető községet karakterizáló — történeti, települési és néprajzi helyzetképpel vezeti be. Ezek a nagy anyagismerettel gondosan megírt helyzetképek — mint kis monográfiák — kiindulnak a lecsapolás előtti (1881) állapotból, bemutatják vázlatosan az életformát, majd a változás sommázott lefolyását és azt a képet, ami településség, gazdasági-lag, kulturálisan ezen a területen 1910-ig, és részben azután kialakult.

Az összegyűjtött helynevek tükrözik a „Régi Rétköz” településtörténetét, gazdasági életét és azok alakulását az idők folyamán, valamint a vonatkozó társadalmi és kulturális változások visszahatását a terrénura. Igen nagy kár, hogy ezt a részletes és nagyértékű helynév anyagot nem kísérik az 1700-as évek második felétől mindegyre gyakoribb részletes térképfelvételek, a múlt század közepétől kezdve pedig községre található ún. tagosítási és kataszteri térképek! Ezek a kéziratos térképek rendkívül gazdag adatot tartalmaznak, mind a korabeli térszíni jelenségek, mind pedig települési, művelési (pl. a halászó vizek kihasználását illetően is a fogó helyek, tanyák, vízi berendezések stb. tekintetében is) közlekedési, úthálózati (utak, ösvények, csónakutak stb.) és átkelő helyek tekintetében egyaránt, hiszen a térképeket készítő mérnökök helybeli emberek segítségével éveken át dolgoztak egy-egy község határának a feltérképezésén, helyszíni mindenféle adatfelvételn: jól ismerték tehát a területet. Adataikat, megfigyeléseiket — mint valami etnográfus — bőven tüntették fel kész térképeiken. Nem is lehet ez másként, hiszen csak így tudták a valóságot ábrázolni.

Költségek kímélése miatt a Kiadó csak egyetlen térképet: Beszterec község úrbéri-térképét publikálta ebben a kötetben. Ez nagy kár, mert a helynevek térkép nélkül csak bizonyos meghatározott célra, (többek között pl. nyelvészeti célra, de ott is korlátozott lehetőséggel!) használhatók biztonságosan. Azt a nagyméretű település- és gazdaságtörténeti adattárat, amit ez a páratlanul értékes toponimiai gyűjtemény jelent, éppen a kéziratos térképek tennék igazán teljessé és könnyen használhatóvá. De a térképeket eredeti színezésükben kellett volna publikálni! A Beszterec község, már említett, és 1863-ból való „Úrbéri térképe” mutatja, hogy a szüntelen, illetve fekete-fehér nyomásban közölt kicsinyített másolata (mégha fényképes másolat is az eredetiről!) is azt tanúsítja, hogy éppen azt nem ábrázolják az ilyen térkép-publikációk, ami a legfontosabb lenne: a térszín változatosságát, a települést és a művelés sokféleségét. Az eredeti térképeken színekkel ábrázolta a mérnök, hogy az adott kis földterületet, rétet, mocsaras tájat, vízfelületet mire, mi módon használta ki az ember. Eltekintve attól, hogy helyneveket térképek nélkül nagyon nehéz utólag lokalizálni, arra is tekintettel kell tehát lenni az ilyen természetű térképek publikálásakor, hogy ha már eredeti színezésben nem, de legalább színekkel ellátva közöljék a térképeket. Sajnos a Kiadó ennek a műnek az esetében csak egy térképpel hibázott. Említettük már, hogy Kiss Lajos mi módon gyűjtötte anyagát és azt is, hogy bejárta a községek területét, adatait tehát térképekre rögzíthető módon állította össze, illetve arra számított, hogy közölheti eredeti térképeit. Ez elmaradt. És ez nemcsak azért kár, mert aki komolyan akar a nagyon értékes anyaggal dolgozni, kézbe kell vennie az eredeti térképeket, amíg még megvanak azok. Mert bizony az ilyen térképek a leggondosabb őrzés mellett is egyre pusztulnak. Kiss Lajos térképei sínesenek ma már mind meg, egy részüket a háború megsemmisítette. (Általában a kéziratos térképek mindenütt nagyon pusztulnak. Néprajzi gyűjtőútjaim során — az 50-es években — gyakran láttam, hogy a tsz vezetők, más nem lévén, a régi kataszteri, vagy tagosítási térképeken tervezgették gazdasági, termelési programjukat, ami helyes dolog, csak hát azt nagyon megsínylítették a szakadozott térképek; sőt a használhatatlanságig elrongyolódtak, mikorra valakinek eszébe jutott hogy közgyűjteménybe vigye azokat.)

Kiss Lajos munkájáról mondhatják némelyek, hogy hiányos, hogy a különböző forrásból eredő adatokat nem különíti el egymástól, hogy nehéz megmondani, vajon élő helynévről van-e szó, vagy történeti adatról, azt azonban senki sem vitathatja el, hogy a mai Magyarország területén ez a legnagyobb, legteljesebb ilyenemű gyűjtemény! Magyar nyelvterületen az idő szerint csak ezt a munkát és SZABÓ T. Attila módszeres és igen gazdag publikációit (hogy csak a főbbeket említsük: *Kalotaszeg helynevei*. Kolozsvár, 1942; *Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból*. Bp. 1940; *Nires—Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században*. Cluj, 1937; *Dés helynevei*. Turda, 1937; *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse*. Kolozsvár, 1942; *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár, 1946; *Bábonny története és települése*. Kolozsvár, 1939; *A személynevek helyneveinkben*. Debrecen, 1940; *Műrt és hogyan gyűjtjük a helyneveket*. Cluj, 1938; *A magyar helynévkutatás a XIX. században*. Kolozsvár 1944; és GERGELY Bélával együtt: *A dobokai völgy helynevei*. Kolozsvár, 1946 stb.) használhatják a kutatók, továbbá ÁRVAY József: *A barcasági hátfalu helynevei*. c. művét, valamint GAZDA Ferenc: *Csomakörös helynevei*. (Kolozsvár, 1943). és KÁZMÉR Miklós: *Alsó Szigetköz földrajzi nevei*. (Bp. 1957.) című munkát. Ezeket kívül szép számmal vannak kisebb publikációk és PESZTY Frigyes nagy kéziratos gyűjteménye (vármegyéék szerint), valamint az írásban is megjelent:

Magyarország helynevei. (Bp. 1888.) Mindez azonban távolról sem elegendő. Különösen nem akkor ha tekintetbe vesszük, hogy korunk nagy gazdasági és társadalmi átalakulása erősen kihat a területre is. A tagosításokkal, táblás műveléssel teljesen átalakul a régi térszíni számontartás, elnevezési rendszer. Elpusztulnak a régi térszín-nevek, dülőnevek, de még a helységnevekben is élenk a változás. Gyakran tapasztalom, hogy a fiatalabb nemzedék már felét sem ismeri annak a helynévnyagnak, amit apái még nemcsak hogy ismertek, de a területen lokalizálni és körülhatárolni is tudtak, sőt azt is tudták, hogy a szóban forgó területet mi módon éltek, hogyan hasznosították, ki, vagy kik voltak annak birtokosai és hogy miféle hiedelmek, történeti stb. események kapcsolódtak hozzá. Érdekes megfigyelni, hogy bizonyos mértékig a helyben maradt öregek is sokat, többet felejtettek el a régi helynévanyagból, mint azok, akik 18—20 éves koruk után kerültek el végleg szülőföldjükről.

A helynévgyűjtés mindig fontos és sürgős feladat volt, de ma még inkább az. Örvendetes, hogy ma már nemcsak egyes kutatók, szűkös lehetőségek közepette végzik ezt a munkát, hanem az illetékes intézmények is szervezik és szervezetteren végzik a pusztuló helynevek gyűjtését, sőt a megyék kulturális vezetői is sok megértést tanúsítanak e munka sürgőssége és fontossága iránt, pl. *Zala megye*, ahol ezt a munkát már be is fejezték, vagy *Győr-Sopron- és Komárom megye*, ahol most van folyamatban a gyűjtés.

Kiss Lajos korán felismerte a helynevek gyűjtésének szükségességét, része volt az mindig programjának és az értékes kötet méltó része annak a gazdag életműnek, amit most elköltözött kiltűnő etnográfusunk és barátunk hátrahagyott. Munkája nagy érték a magyar tudomány számára és elsőrendű forrásműve marad, kézikönyve lesz mindazoknak a kutatóknak, akik a Felső-Tiszavidék népének gazdasági, demográfiai és művelődési problémáival foglalkoznak és azoknak is, akik bárhol az országban tanulmányozzák népünk történetét, gazdasági és művelődési kérdéseit.

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848.

Budapest 1964. Akadémiai Kiadó, 254 lap, 3 térkép

Baranya megye és ezen belül az Ormánság tudományos megismerését — két alapvető kezdeti munkától eltekintve (HAAS Mihály *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs, 1845; HÖBLING Miksa: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs, 1845.) — főképpen néprajzi kutatóknak köszönhetjük. Azokra gondolunk itt elsősorban, akik levéltári adatok felkutatásával a vadfogás (HOFFER Tamás: *Vadfogó vermek a töröknek hódol' Baranyában*. Ethn. 1957. 246—349.), az állattartás (BELÉNYESY Márta: *Az állattartás a XIV. században Magyarországon*. NÉ. 1956. 23—57.), vagy a viselet (KRESZ Mária: *Magyar parasztviseletek 1820—1867*. I—II. Bp. 1956., ifj. KODOLÁNYI János: *Egy XVIII. századi népviseleti ábrázolás*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1957. 90—95.) legrégebbi adatait tárták fel, de nem kisebb jelentőségű a népszokások SOMSICH Sándor: *Baranyai népszokások*. Ethn. 1898. 375—378; CSALOG József: *Busójárás [poklada] a mohácsi sokak tavasz-ünnepé*. Pécs, 1949.), a településtörténet (RÉVAY Sándor: *Az Ormánság*. NÉ. 1907. 192—200., 1908. 18—25; NÉMETH Béla: *Történeti adatok Baranya megye múltjából*. Pécs, 1900; HOFFER Tamás: *Deldunántúli településformáinak történetéhez*. Ethn. 1955. 123—186; DANKÓ Imre: *A dél-dunántúli-baranyai hajdúság*. Művelődési Tájékoztató, Pécs, 1960. 97—103.), a lakóház (GUNDA Béla: *A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kulturális-földrajzi jelentőségére*. Ethn. 1936. 183—210; BÁTKY Zsigmond: *Az ormánsági lakóház kialakulásának kérdéséhez*. Ethn. 1936. 262—268; GUNDA Béla: *Újabb adatok az ormánsági világiúti fülkéhez*. NÉ. 1937. 201.) és pázstorkodás (GUNDA Béla: *Juhásznyék az Ormánságban*. NÉ. 1937. 199—200.) részletkérdéseinek feldolgozása sem.

A megye történeti (KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I—III. Bp. 1951—1958; I. TÓTH Zoltán: *Magyar történeti bibliográfia 1825—1867*. I—IV. Bp. 1950—1959.), régészeti (BANNER János-JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebbi időkől a XI. századig*. Bp. 1954; Ua.: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959*. Bp. 1961.), nyelvészeti (BENKŐ Loránd—LŐRINCZE Lajos: *Magyar nyelvészeti bibliográfia 1817—1949*. Bp. 1951.), helytörténeti (BODOR Antal: *Magyarország helyismereti könyvszemle 1527—1940*. Bp. 1944.) vonatkozásban is eléggé feldolgozott.

Ilyen előzmények után joggal tekintettünk várakozással Rúzsás Lajos könyvének megjelenésé elé.

Ha Baranya mai helyzetét vizsgáljuk, akkor első pillanatra szembetűnik a megye keleti, északi és nyugati fele közötti nagy különbség. Ennek nyomán azonnal felmerül bennünk a kérdés, miéltalán okok idézték ezt elő. A szerző könyvéből, elsődlegesen a levéltári forrásokra építve, erre a néprajzilag is fontos kérdésre kapunk — véleményünk szerint — megnyugtató feleletet. A baranyai jobbágyország életét az 1711 és 1748 közötti időben vizsgálta meg tájanként. Összehasonlítás útján meg tudta állapítani azt a három főtenyezőt (földesúri hatalom, piac, földrajzi adottság), amelyek a fejlődést meghatározták. A megye ilyenirányú vizsgálata azért is tanulságos, mert a földesurak járadékköveteléseikkel százötven év alatt tették meg azt az utat, melyet az ország török uralomtól megküzdött részeinek földesurai 1926-tól háromszáz esztendő alatt. Ennek fogya a földesúri hatalom fejlődését a feudalizmus korának végén Baranya jobbágyországának életén keresztül mintegy tömörítve tudja bemutatni. Olyan összefüggésekre mutathat rá, amelyek e máshol lassabban lejátszódó folyamatnál nem voltak szembetűnőek. De nemcsak a földesúri hatalom feudalizmus végi fejlődése játszódtott le gyorsabban a volt török területen, hanem 1711 és 1848 közt ugyancsak másfél évszázad alatt érték el gazdálkodásukban a jobbágyok itt azt a fokot, amelyre másutt kétszer annyi időre volt szükségük. A szerző azt is megvizsgálta, hogy az ősi mezőgazdasági parasztkultúra milyen hatásokra kezdett a XIX. század elején átalakulni s ennek elemei honnan származtak.

Ismeretes, hogy a török háború költségeivel és hatalmas adósságokkal küszködő Habsburg birodalom birtokadományozással igyekezett hitelezőit kielégíteni. A bécsi udvarnak e kettős céltól vezetett politikája (hiteltörlesztés és megbízható mágnás osztály kialakítása) Baranyában 1724-ben fejeződött be. Miközben a nagy uradalmak sora alakult Baranyában, azok közé ékelve 5 középnyemesnek 8 falu birtokát sikerült megszerezni. A megye 288 községéből 174-et a nagybirtokosok, 99-et egyháziak, együttesen 94%-át vallhatták magukénak. A közép- és kismemesi birtok 1848-ra némileg megerősödött. A középnemesek urbánális és allodiális falvainak száma ekkor 43, a középbirtokos kismemeseké 8, a kurialistáké 1 volt. Igaz ugyan, hogy 52 falujukkal szemben a megye akkori 352 helységéből még mindig kerek 300-at tartottak kezükben a nagybirtokosok, de ez már „csak” a falvak 85%-át jelentette. E jelenséggel párhuzamosan a nagybirtokosok sorában is eltölődások következtek be. A folyamat végén, a XVIII. század utolsó harmadában három nagy gazdasági egység kristályosodott ki: a pécsi püspöké, a Batthyányi és Eszterházy családé. Az ő befolyásuk alá került a megye politikai-közigazgatási élete is.

Az új földesurak egyik legnehezebb feladata a török alatt elpusztult népesség feltöltése, pótlása volt (ANGYAL Pál: *Baranya vármegye a török hódoltság megszűnte után*. A Pécs—Baranyai Múzeum Értesítője, 1908; FOLLAJTÁR Ernő: *Baranya vármegye elpusztult helységei*. Pécs, 1942; KALMÁR Gusztáv: *A török uralom hatása a Dunántúli népességre*. Föld és Ember, 1929. 49—64; TABA István: *Baranya vármegye népessége a XVII. század végén*. Pécs, 1942.). Különösen nyomasztó volt az emberhiány a megye keleti felében, mert itt vezetett keresztül a Belgrádból Budára tartó hadiút (WEIDLEIN János: *Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában*. Századok, 1934. 611—630). Számos uradalom benépesülésében nagy szerepet játszottak a délszlávok (bosnyákok, sokácok, bunyevácok), akik három hullámban települtek le Baranyában (P. UNYI Bernardin: *A mohácsi ferencesek története*. Gyöngyös, 1943.). A délszlávok településformáinak (BARANYAI Tivadar: *A rácok elterjedése és településformái Baranyában*. Pécs, 1940; DONICA PINTEROVIC: *Etnografiske karakteristike hrvatskih sela u Baranji*. Osječki Zbornik, 1954. 75—90.) vizsgálata mellett újabban néprajzi téren is folytak kutatások (FÉZES Eudre: *A magyarországi szántalpaszombár*. Ethn. 1964. 1—33; Ua.: *A dúda[gajda] készítése Mohácson*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1958. 179—186; FÖLDES László: *A Néprajzi Múzeum busómaszkjai*. NÉ. 1958. 209—230; MÁNDOKI László: *Busómaszkok*. A Janus Pann. Múz. Évkönyve, 1961. 159—180.).

A horvátok, de különösen a szerb jobbágyok nagy családi rendszerben éltek a feudalizmus végéig, de sokhelyütt még a XIX. század második felében is. Ez a szervezet nehezen változtatta meg gazdálkodását, de kétségtelenül megvédett a zsellérsorba jutástól (O. M. UTISENOVIC: *Die Hauskommunionen der Südslaven*. Wien, 1859; JOEL MARTIN HALPERN: *A Serbien village*. New York, 1958.). Jól tudjuk, hogy a magyar nagy családot is a szükség tartotta össze a fejlődés kesei szakaszában (FÉL Ede: *Egy kisalföldi nagy családi társadalom-gazdasági vázlat*. A marcellházi Rancsó-Czíbor család élete]. Érsekújvár, 1944.).

A Rákóczi-szabadságharc után németek (svábok) tűntek fel Baranyában (Fr. WILHELM-J. KALLBRUNNER: *Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa*. München, 1932—1936; A. LUTZ: *Die ersten deutschen Ansiedler in Ungarn nach der Türkenherrschaft*. Graz, 1938; BABICS András: *Die ersten deutschen Ansiedler Fünfkirchens nach der türkischen Herrschaft*. Südostdeutsche Forschungen, 1927. 59—73; SCHMIDT J.: *Német telepek bevándorlása Hesszenből Tolná-, Baranya-, Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr, 1939; WEIDLEIN János: *Ansiedlung der Deutschen in der Baranya*. Buch der Deutschen Forschungen in Ungarn, Bp. 1940. 1—24; IRMA STEINSCHE: *Die Ansiedlung der privaten Grundherrschaften der schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert*. Deutsche Forschungen in Ungarn, 1942.), akik Európa olyan részéből kerültek ide, ahol az árutermelet már kibontakozott, és a családi szervezet már

ehhez alkalmazkodott. Magukkal hozták az árutermelő jobbágytársadalom kiscsaládi rendszerét. A német történetkutatás (Günter ISEN: *Gedanken zur Soziologischen Erforschung des Deuschturns in Ostmitteleuropa*. Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. 1933.) már régebben megállapította, hogy a németiség körében az elsőszülött örökösödése érvényesült, azaz az apai telket mindig a legidősebb fiú örökölte osztatlanul (BUDAY Dezső: *Az egyke Baranya vármegyében*. Bp. 1909.). A szerző szerint ez a szokás megakadályozta, hogy a jobbágytelek szétaprozódják, és a jobbágyesalád tagjai elszegényedjenek. Nem véletlen tehát, hogy az ő gazdálkodásuk vált leghamarabb árutermelővé Baranyában, amibe családi szervezetük (kiscsalád) már eleve alkalmas volt.

Különösen figyelemre méltó és elgondolkoztató a szerző Ormánsággal kapcsolatos vizsgálódása. A forrásadatokból világosan kiténik, hogy a magyar jobbágyok közt a XIX. század elején indult meg a nagyesaládok bomlási folyamata. Náluk azonban nem az első fiúgyerek örökölte a telket, hanem rajta a testvérek egyenlő arányban megosztottak. Ennek következtében a telkiállomány igen gyorsan felaprozódott. Jellemző például, hogy 1848-ban a síklósi uradalomban a jobbágyok 55%-a már 1/4 telken szotogott. Az uradalmak az 1/8-ad telket tekintették a legkisebb egységnek s ennek következtében a jobbágyok ebbe tíz körömmel kapaszkodtak, mert tudták, ha kettőnél több gyermekük marad, és azok az örökséget egymás között felosztják, a zsellér sors vár rájuk. Ezért az 1/4 telken ülő családok nem váltak szét, a telken nem osztozkodtak meg, hanem inkább nagyesaládban együttmaradtak. Így tehát a fejlődés iránya náluk visszajára fordult: kiscsaládok helyett nagyesaládok jöttek létre, illetve a már kiscsaláddá szétcsétt egységek is nagyesaláddá alakultak vissza. A megye délnyugati részén, az Ormánság 42 falujában különösen súlyossá vált a helyzet. 1784-ben minden 100 családra a megyében átlagosan 21 együttélő család jutott, az Ormánságban már ekkor 23 család. 1828-ban, ha a házas testvérek mellett a 18 éven felüli jobbágyfiúkat is házasoknak tekintjük 100 jobbágyesaládra 34 nem önálló jobbágyesalád jutott az Ormánságban, tehát az összesaládok 1/3-a. Mindezek következtében hatalmas méreteket öltött a földhiány, a portákon pedig a zsúfoltság. A szűkülő határok beláttatták a jobbágyokkal, hogy a nagyszámú utód a szegénységben bajt hoz fejükre. E felismerés következménye a születések csökkenése lett. A szerzőnek ezt a megállapítását az ormánsági egyke, oly sokat vitatott kérdésében (SZÉCHÉNYI Imre: *Az egyke*. Bp. 1906; ZOMBORY Ida: *Magyarország dunántúli részének népsűrűsége az 1900. évi népszámlálás alapján*. Földrajzi Közlemények, 1905. 18—21; PEZENHOFFER Antal: *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására*. Bp. 1922; PÁLFY Hona: *Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig*. Magyar Statisztikai Szemle, 1933. 972—988; TÉGLÁS J. Béla: *Dunántúli népességének változása a török uralom megszűnése óta*. Történetírás, 1937. 294—312, 418—430.) döntő fontosságúnak érezzük.

Rúzsás Lajos könyve gazdag és sokrétű forrásanyag alapján tanulságosan mutatja be miképpen alakultak ki Baranya tájegységei. A megye keleti felében a jobbágyok, gazdálkodásukat javítva, a polgárosodás felé haladtak. A gazdasági javulást itt a németeké. A megye nyugati részén viszont, ahol a majorságot gyarapító földesúri politika és a természeti adottságok kedvezőtlenek voltak, a gazdálkodás fejlődése elakadt. Ezeket az alapvető megállapításokat néprajzi kutatásunk nem hagyhatja ezentúl figyelmen kívül.

KÓHEGYI MIHÁLY

Janó Ákos: Hajdúvid (Egy szocialista falu kialakulása)

Debrecen 1963. 56. l., 1 térkép, Illusztrált

Kétségtelen tény, hogy az 1946—1954 között épült községeink nem csupán politikai (HEGEDŰS András: *A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdései*. Bp. 1951.), építésműszaki (*Hogyan építkeznek a termelészövetkezetek?* Bp. 1951.) és gazdaságszervezeti (ERDEI Ferenc: *A tanyarendszer kérdései a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban*. A Magyar Tud. Akad. II. Osztályának Közleményei, 1951. 133—146.) problémát jelentenek, hanem megvannak ezeknek a sajátos néprajzi vetületei is (KARDOS László: *A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései*. A MTA. II. Oszt. Közl., 1954. 409—453). Kutatóink érezték is: a magyar néprajznak nem volt még ehhez hasonló alkalmja arra, hogy újonnan települt, községek néprajzát születésük első percétől kezdve közvetlen szemtanúként vizsgálhassa. Az ilyesfajta kutatás módszertani alapvetésének megvitatása után (BALASSA Iván: *A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése*. Ethn. 1952. 434—445.; KARDOS László: *A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban*. Ethn. 1953. 366—380.) a Hajdú megyei Ebes (SZOLNOKY Lajos: *Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban*. Ethn. 1953. 104—147.), a bodrogközi Györgyterlő (BAKÓ Ferenc: *Adatok a szocializmus faluépít-*

kezéseinek történetéhez. Ethn. 1953. 24—85.) és a Bihar megyei komádi (MOLNÁR Balázs: *Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai átalakulásához*. Ethn. 1958. 371—406.) feldolgozása meg is jelent. A kezdeti lendület (1952—1953) azonban csakhamar alábbhagyott és az újabb szakirodalomban alig találjuk nyomát e témával való foglalkozásnak. Annál öröndetesebb, hogy JANÓ Ákos nagyobb lélegzetű tanulmánya most újra ráirányítja a figyelmet.

A szerző jól érzi, hogy a fejlődés jelenlegi képét, ütemét és tendenciáját nem képes megrajzolni úgy, hogy csak az újkori Vid történetét kíséri figyelemmel. Ezért visszanyúl a legrégebb adatokig. A falu első okleveles említését 1313-ból ismerjük. A falu neve személynévre utal és JANÓ Ákos valószínűnek tartja, hogy azt alapítójáról vagy régi birtokosáról kapta. Ezt azonban szinte bizonyosra vehetjük. Nemesak a korai helynévadás általános szabályai (BENKŐ Loránd: *A régi magyar személynévadás*. Bp. 1949.) erősítik ezt, hanem a XIII. században erősen megszaporodott Vyd nevű személyek is (SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Bp. 1923—1930. 202., 529., 972., 986., 1408. számú oklevél). A Vyd személynév 1250 körüli közzévetltté válása azt sejteti, hogy helységünk is e tájt keletkezett. Az 1313-as okleveles adat nyilván már régebben meglévő faluról szól. Erősíti feltételezésünket a nemrég folytatott ásátás, amely a falu templomát tárta fel. Az ásátó szerint a templom építési ideje nem tehető későbbre a XIII. század végénél (II. FEKETE Péter: *Vid középkori templomának feltárása*. Arch. Ért. 1959. 83—86.). Nincs kizárva annak lehetősége sem, hogy a falu már a tatárjárás előtt is létezett. GYÖRFFY György bizonyította legújabbban, hogy az Alföld különböző vidékein megfigyelhető tatárjáráskor elpusztult falvak neve két toldalékkal bővült: — egyháza és telke — utótaggal (*A tatárjárás pusztulásainak nyomai helyneveinkben*. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Túrkeve, 1961. 35—38.). Amennyiben GYÖRFFY állítása igaznak bizonyul, úgy Vid kétségtelenül a tatárjárás előtt keletkezett, hiszen a XV. században *Vidmonostora* (1411), *Wydmnostra* (1430), *Wydmonostor* (1484), *Vydttheleke* (1402) néven fordul elő (CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* Bp. 1890. I. 528.).

Az oklevelek a település folytonosságát bizonyítják, de a mohácsi katasztrófa után a Tiszántúl népe megfogyatkozott, elmenekült. A menekülésről a földre rejtett mezőgazdasági eszközanyag is tanúskodik (KISS Attila: *Debreceni késő középkori vaseszközlelet*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961. 29—37; IKVAI Nándor: *Néprajzi adatok a debreceni vaseszközlelethez*. Uo. 143—149.). Az addig színmagyar lakosság helyére rácok kerültek. Viden 1549-ben 54 kaput számláltak össze s ezekben túlnyomóan rácok laktak. Nem sokáig lehettek itt, mert a lakatlanul maradt határa Bocskai Istvánnak 1605. december 12-én a 9254 hajdú vitéz részére kiadott oklevelében adományként szerepel s azon a szomszédos három hajdúváros: Böszörmény, Nánás, és Hadház osztozkodott (BOLDIZSÁR K.: *Bocskai hadi népe*. Debrecen, 1906. 14.). A hajdúvárosok mezőgazdaságában a XVIII. század folyamán az állattartás volt a legnagyobb jelentőségű és a földközösségi rendszerbe Vid is beletartozott. Mivel azonban a vidi terület meglehetősen messze esett a városoktól és így nem tartozott a nyomásos rendszerű földművelés területéhez, egész gazdálkodási rendszerre jóval kötetlenebb volt, mint a határ más részein. Nem véletlen tehát, hogy itt a tanyák kialakulása is jóval korábban megindulhatott. A Helytartó Tanács tanya-ellenes magatartásával szemben (SZABÓ István: *A debreceni tanyarendszer kialakulása*. Föld és Ember, 1929. 214—244; Uő.: *Kísérlet az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években*. Agrártörténeti tanulmányok. Bp. 1960. 139—206.) az anyaváros mindig védelmébe vette a tanyásokat (MÓDNY György: *Javaslat 1792-ből a pusztai tanyák és szállások megrendszabályozására*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961. 47—52.) s így a XIX. század végére sűrű tanyahálózat jött létre. Ezt a folyamatot a szerző jól érzékelteti. Sajnáljuk azonban, hogy a tanyák és az azokban lakó népesség számát nem rögzíti. Az előbbire a területről készített — a debreceni levéltárban bizonyára meglévő — a múlt század utolsó harmadában végbemenő tagosításokkal kapcsolatban keletkezett kataszteri felmérések, az utóbbira az 1869-től évtizedenként megismétlődő rendszeres népességösszeírások nyújtottak volna támpontot (KOVACSICS József szerk.: *Magyarország történelmi demográfia*. Bp. 1963.).

A következőkben a tanyavilág népe egyes rétegeinek (napszámos, summás, eseléd, részes munkás, tanyás, taksás) életét vizsgálja, majd a lakásvizonyokat tárgyalja. Ez a fejezet vezet át szervesen a könyv terjedelmének mintegy kétharmadát kitevő kérdés-csoport: a falu felépítésének tárgyalásához. Az adottságok feltárásával azt az új tényleges gazdasági, társadalmi és települési keretet rajzolja meg, amibe az újonnan beköltözőknek bele kellett helyezkedniük, majd az alkalmazkodás, a készen kapott és eddig általuk nem ismert környezetre való reagálás, valamint az ebbe való beleilleszkedés különböző módjait részletezi. Megállapítja, hogy a beköltözött lakosság magával hozott hagyományos szokásai csupán az elsődleges életfeltételek előteremtésében nyilvánulhattak meg. A lakóházak berendezésében, a ház körüli mellékhelyiségek elhelyezésében, kialakításában az otthonról hozott szokások és eljárások csak olyan mértékben érvényesülhettek, amilyen mértékben azt a kötelezően előírt típustervek és a nagyon is szűkre szabott

anyagi feltételek megengedték, vagy éppen megkövetelték. Emiatt nem annyira a hagyományos formáknak, hanem az adódó nehézségekkel való megküzdések egyéni megnyilatkozásainak és az ezek miatt létrehozott kezdeti eljárásoknak van létjogosultságuk. Semmi jelét nem látjuk annak, hogy az új falu képét a környező helységek, tanyavilág hagyományain épülő szokások határoznák meg, a falu néprajzi képe e helységek és puszták szokásaiban gyökerező arculatának újfajta ötvözete lenne, vagy az ötvöződési folyamat most benne végbe előtünk. Nem az tehát a döntő, hogy a lakosságnak a már meglévő adottságok birtokbavételénél milyen irányú hajlamai és ösztönei működnek, hanem hogy a még hiányzó és megteremtendő életfeltételek kialakításában milyen eljárásokat használ, ezek érdekében milyen eszközöket, építményeket hoz létre.

A faluközösség kialakulásának még nagyon-nagyon csak a kezdetén volt 1952-ben a község. A falu egyes családjait összetartó szálak legerősebben a rokoni kapcsolatokban nyilvánultak meg. Az egész falut egybefogó közösségi szervezetté szélesülés folyamata éppen csak megindult. A gyűjtött anyagon jól látszik, hogy a társadalmi élet kialakításában a rokonság mellett legfőbb szerepe az egy helyről származásnak van, hiszen az együttélésnek bizonyos egyező gyakorlatát hozták magukkal, ami szokásaikban eddigi életüknek is keretet adott.

A tíz év múlva visszalátogató kutatót már gyökeresen más kép fogadta s ha ezt az új látogatást szinte csak számokkal és adatokkal érzékelteti is, mégis érezzük azt a haladást, fejlődést, melyet az alig tíz éve telepített falu megtett.

Érdemes lenne ezeket a vizsgálatokat 10 év múlva újra és újra megismételni, mert ez — úgy véljük — hasznos tanulságokkal járna. JAXÓ Ákos önmagában is kitűnő könyve így kapna igazán széles távlatot.

KÓHEGYI MIHÁLY

Az Egri Múzeum Évkönyve 1963.

Szerk.: BAKÓ Ferenc, Eger 1963. Globus—Budapest, 333 l., III.

Vidéki múzeumaink az utóbbi években egymás után jelentették meg Évkönyveiket, s ezekhez most az egri is csatlakozik.

Méltó és helyén való, hogy az első cikk (BAKÓ Ferenc: *Az egri műgyűjtemények története*) azokról a neves és névtelen elődökről, szakemberekről és lelkes gyűjtőkről szól, akik tevékenységükkel, összegyűjtött anyaguk átengedésével megvetették alapját v. megalapozását és fenntartották a ma már országosan ismert egri múzeumot.

Az első képtár alapját PYRKER János László érsek teremtette meg a XIX. század első felében, de ez a képanyag 1845-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került, melynek ez volt első állandó képzőművészeti kiállítása. Értékét és hatását csak országos mértékkel lehet mérni. Az 1925-ben megindult várástatis tárgyi anyagát (PATAKI Vidor: *Az egri vár élete*. Eger, 1934.), a románkori és görögus templomrom leleteit (CSEMEGI József: *Az egri várszékesegyház jelentősége a XII. században*. Arch. Ért. 1935. 217—223.), az időközben felszaporodott ősrészeseti, természettudományi, várostörténeti és néprajzi anyagot az 1948-ban megkapott Butler-házban mutatták be először a nagyközönségnek. 1952—57 között néprajzi tárgyakat az anyagi kultúra olyan területeiről gyűjtöttek elsősorban, melyek leginkább ki voltak téve a modernizálódás veszélyének. Ilyen tárgykörök a földművelés, viselet és a házberendezés. Összeállították Heves megye néprajzi lelőhelykataszterét, vagyis jegyzékbe vették azokat a Heves megyei lelőhelyű néprajzi tárgyakat, fényképeket, rajzokat és kéziratokat, melyeket a Néprajzi Múzeum, a Népművelési Intézet, a miskolci Herman Ottó Múzeum és az egri múzeum raktáraiban, illetve adattáráiban őriznek.

A múzeum 1957 utolsó hónapjaiban a Butler-házból a várba költözött, s ezzel új korszak kezdődik történetében. A múzeum falain belül folyó tudományos munkáról jó képet nyerünk, de a megjelent publikációkról csak néha esik szó, a néprajzi dolgozatokról pedig sehol. Jól tudjuk, hogy a szerzőnek itt zömében önmagát kellett volna idéznie, de amennyiben ez nem volt felfogásával összeegyeztethető, úgy külön bibliográfiában sorolhatta volna fel a megjelent munkákat. Kitűnő volna belőle, hogy az egrieknek ilyen téren sines restelkedni valójuk.

Rozsnyói Márton: *Mezolit-gyanyús szörványleletek a Bükk hegység északnyugati részén* címmel két telep (Nekézseny-Határtető, Bükkmogyoród-Hosszúbérc) szörványanyagát mutatja be, melyek a Bükk hegység régészeti szempontból elhanyagolt északnyugati részének megismeréséhez jelentenek hozzájárulást. Érdemes lenne e két mezolit-gyanyús helyen próbaátatást végeztetni, hogy a stratigráfiai viszonyok megfigyelhetőek legyenek.

A Bükk turistái és természetbarátai közül sokan ismerik az ún. kaptárköveket. Erdetüket és rendeltetésüket többféleképpen magyarázták a szakemberek. BARTALOS Gyula azt írta róluk, hogy kelta származású néptörzsek vajták ki az elégetett halottak hamvait magukba foglaló urnák elhelyezése céljából (*Egerkörnyéki „kaptárkövek” és barlangok*. Arch. Ért. I 891. 136—

141.), ezt a felfogást képviselte KLEIN Gáspár (*Borsod vármegye szociográfiája*. Bp. 1939.) is. Ismerünk ilyen kaptárköveket Érd és Budakeszi határából (HALAVÁTS Gyula: *Kaptárkövek Budapest környékén*. Arch. Ért. 1896. 446—447.). A népi hagyomány azonban azt tartotta róluk, hogy ezekben a sziklába vájt, aránylag csekély mélységű fülkékben méhészkedés folyt. SAÁD Andor: *A kaptárkövekről* c. közleménye most arról számol be, hogy két fülkékben, illetve a környékén ásatásokat folytattak rendeltetésük és koruk eldöntése céljából. A feltárások eredményeként idáig két helyen jól meghatározható eszerépletek alapján következtetni tudunk a fülkék használati korára, külföldi párhuzamok alapján pedig kétségtelen, hogy valóban méhészkedés célját szolgálták. A kaptárköves méhészkedés ilyen formán visszanyúlik a XI—XII. századig, vagyis abban a korban veszi kezdetét — véli a szerző —, amikor a honfoglalókhöz csatlakozott kabaroknak a Bükk délkeleti lejtőjén letelepedő törzse már a mai községek szerint csoportosult. GARDÍZI egy adata nyomán (. . . méhek is nagy számmal vannak és jó viaszt visznek . . . ki.” *A magyar honfoglalás külföldi*. Bp. 1900. 158.) joggal feltételezhető, hogy a Kazár Birodalomból kiszakadt kabarok is értettek a méhészkedéshez. A szerző e kutatás további feladatául jelöli ki annak megállapítását, hogy vajon ez a méhészkedési gyakorlat valóban a honfoglaló kabarokhoz vagy pedig a velük kezdetben itt együtt élt szlávokhoz kapcsolható-e? A szlávoktól való átvételre azonban aligha volt szükségünk. A XVII—XVIII. században meglévő, rendkívül kiterjedt méhészeti kéziratok irodalmunk (MÁNDOKI László: *Adatok a méhészet történetéhez a XVII. századból*. Agrártörténeti Szemle, 1959. 114—126.; SCHRAM Ferenc: *Méhészeti kéziratok a XVIII. századból*. Agrártört. Szemle, 1961. 514—521.) komoly előzmények meglétét sejteti, bár önmagában nem bizonyító erejű. Az azonban már elgondolkoztató, hogy az 1466-ban frott, Müncheni-Codexben *méz*, a Jordánszky-Codexben (1516—19) *meez* alakban fordul elő. Szécsaládja: *méz*, *erdei-méz*, *eresztelméz*, *lép-méz*, *lépes-méz*, *macska-méz*, *macskamézes*, *nád-méz*, *nádméz*, *rózsaméz*, *szőlő-méz*, *tárkony-méz*, *vad-méz*, *megmézel*, *mézes*, *mézesít*, *mézeség* — ahogyan a fenti példák mutatják — már a középkorban nagyon kiterjedt volt. Legkorábbi versünkben, az Ómagyar Mária-síralomban (1280—1310 között) keletkezett. GRAGGER Robert, Magyar Nyelv, 1923.) már szerepel (JAKUBOVICH Emil—PAIS Dezső *Ó-magyar olvasókönyv*. Bp. 1929. 123.). Helynévi összetételben ez ideig 1302/1398-ból ismertük (SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár*. Bp. 1902—1906.) és nyelvészeti irodalmunk is így tartotta nyilván (BÁRCZI Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941. 205.), nem véve tudomásul egy 1277-es oklevél *Mezadon* (mézadó) szaváról (SMIČIKLAS Tade: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb, 1934. XV. köt. 191.), pedig az oklevél hitele nem vonható kétségbe (BORSA Gedeon—SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Bp. 1961. II. 2—3 füz. 191.).

Ezek az adatok persze még mindig nem perdöntöek, de a maguk tömegével kétségtelenül meggondolkoztatóak. Méz zavunk azonban ennél jóval régibb és a finnugor népek lakóhelyének meghatározásában KORPEN Fr. Th. (Материалы к вопросу о первоначальной родине и первоначальном родстве индоевропейского и финно-угорского племени. 1886. problémafelvetése óta RAASONEN L. (*Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finnisch-ugrischen Völker*. Helsinki, 1923.). HÄMÄLÄINEN A.; (*Beiträge zur Geschichte der primitiven Bienenzucht bei den finnisch-ugrischen Völkern*. Journal de la Société Finno-Ougrienne, 1935.), a magyar GOMBOCZ Zoltán (*Életföldrajz és a magyar őstörténet*. Természettudományi Közlemények, 1925. 369—374.) és ZSIRAI Miklós (*Finnugor rokonságunk*. Bp. 1937.) munkájúg kiemelkedően fontos bizonyító szerepet tölt be. Nem kételkedik a szó — s nyilván a hozzátapadó gyakorlat — ilyen régi voltában újabb nyelvészeti (N. SEBESTYÉN Irén: *Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez*. MTA I. oszt. Közl., 1951. 351—406.; HAJDÓ Péter: *A magyarság kialakulásának előzményei*. Bp. 1953.) és régészeti (LÁSZLÓ Gyula: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Bp. 1961.) szakirodalmunk sem. A szláv átvétel lehetősége fel sem merült ez ideig (KNIEZSA István: *A magyar nyelv szláv jövevényiszavai*. Bp. 1955. I—II.).

Az ilyesfajta méhészdudá a Balkánon, Spanyolországban, és Angliában, Albániában (RUPP Kálmán: *Méhészet*, 1959. 229.), a Földközi-tenger és Adriai-tenger szigetein közismert, nyilván — szláv átvétel nélkül — ismerték honfoglaló magyarjaink is.

Honfoglaláskori asszonyaink viseletét — régebbi szakirodalmunk romantikus, sokszor megalapozatlan elgondolásai után (NAGY Géza—NEMES Mihály: *A magyar viseletek története*. Bp. 1900.) — (LÁSZLÓ Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.) rekonstruálta hiteles régészeti adatok alapján. Az általa megrajzolt kép a rakamazi (Dezső CSALLÁNY: *Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert*. Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1959. 281—235.) és mezőzombori temetők (MEGAY Géza: *A mezőzombor-bálványdombi honfoglaláskori magyar temető*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1959—1961. 32—53.) anyagának ismeretében tovább gazdagodott. SZABÓ János Győző: *A honfoglaláskori lemezes korongok viselete* címen számba vette az eddig előkerült (összesen 33 db) lemezes diszkorongokat és egykori ásatási leírásokból, valamint az általa feltárt új anyag gondos megfigyeléséből arra a következtetésre jutott, hogy a korongok a női viselet tartozékai, amire már HAMPEL József is gondolt (*Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Bp. 1907.). A szerző közleménye nyomán lépésről lépésre bontakozik ki az Aldebrő-Moecsáros 13. sírjában talált kislány viseletének rekonstrukciója:

Fején könnyű csuklyát hordott, szegélyéről kétoldalt áttört művű kerek bronz dísz csüngött a mellre. Fülében karikát viselt. Nyakát vasláncra fűzött kagylók koszorúzták, a sort néhány gömbös üvegpaszta szem tarkította. Ingét bőrruha (mellény, ködmön) takarta. A bőrruha felett közepén keszény kötény függött. *A lemezés korong rajta pihent.* A kötény alsó felét, a hasi rész felett őt rozettával díszítették (kettő-kettő a szélén, egy lejjebb közepén). Két karján a ruha újját a könyökhöz közel fonatos és szalagos bronz karperec szorította le.

A középkor folyamán egyre bővülő egri vár neve az 1552-es sikertelen török ostrom után Európa-szerte ismertté vált (PATAKI Vidor: *Az egri vár élete.* Eger, 1934.). 1925—34. között folyt a várban az első folyamatos, tervszerű ásatás. KOZÁK Károly cikkéből (*Az egri vár feltárása*) most az utóbbi hat év (1957—62) régészeti tevékenységéről, eredményéről kapunk jó áttekintést. A mondott időszakban elsősorban az időközben helyre állított püspöki palota feltárása folyt. Minket különösen a palotában és környékén feltárt leletek érdekelnének közelebbről. Néhány griffes, zöldmázas kályhacsempé és kályhaszem töredékről kétségtelen, hogy a budai várban feltárt, V. László idejében készített „lovagalakos kályha” griffes csempéjének formájából kerültek ki (HOLL Imre: *Középkori kályhacsempék Magyarországon.* Budapest Régiségei. 1958. 211—300). Kétségtelen, hogy a budai kályhaszem formája Egerbe került s ott a helyszínen készítették kályhát ezzel a formával. Lehetséges, hogy a budai műhely megszűnte után a mester a jó munkáalkalmat jelentő Egerbe ment és itt folytatta tevékenységét. Az északi várfal egyik betömött fülkéből került elő az a zöldmázos, kétfarkú, ágaskodó, koronás oroszlános csempe, mely a felvidéki, a füleki (KALMÁR János: *A füleki [Filakovo] vár XV—XVII. századi emlékei.* Régészeti Füzetek II. 4. Bp. 1959.) és Miskolc-diósgyőri (FERENCZY Károly—GERGELYFFY András: *A diósgyőri vár.* Bp. 1961.) kályhásíparral mutat rokonságot. A füleki és az egri várban előkerült régészeti anyag közt mutatkozó hasonlóságra már korábban felfigyeltek (KÁDÁR Zoltán: *A legkorábbi egri kályhacsempék.* Arch. Ért. 1949. 102—106.), de széleskörű vizsgálatuk csak nemrég történt meg (KOZÁK Károly: *Kétfarkú sasos kályhacsempék Magyarországon.* Budapest Régiségei, 1963. 165—200.). Törökkori fazekasságunk története (vándorlás, átvétel, motívumok, anyag, technika, funkció) most az egri anyag közzlésével újabb fogódzót nyert.

Az egri várban több évtizede folyó feltárások egyre jobban rávilágítanak Egernek, mint jelentős hazai feudális központnak XV—XVI. századi építészettünkben betöltött kiemelkedő szerepére. De amíg a későgótika és korareneszánsz alkotásainak csupán csekély maradványai, az erődremszernek erősen megtizedelt romjai maradtak csak fenn, addig az egykorú okleveles források aránylag bőségesen tájékoztatnak az ekkori építkezésekről, megismertetnek az ezeken dolgozó munkásokkal és mesterekkel, munkájukkal és munkakörülményeikkel. A nagy számú adatot *Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1599 között* címmel DÉTSY Mihály foglalta össze. Megállapítja, hogy a kőművesek nagyobb része észak-olasz. A magyar kőműves kevés. Az 1549-től 1564-ig terjedő tizenöt éves időszak alatt a számadások mindössze kilencet említenek. Ezek közül is csak egy egri, a többi a környékbeli falvakból jár évenként néhány napig vagy hétig dolgozni. Ezzel szemben az ácsok, faragómolnárok, pallérok szinte kivétel nélkül magyarok, akik az ország minden tájáról verbuválódtak. A nevezetes ostrom idején nem kis részben nekik köszönhető a vár megtartása. A várleltárokból megismerjük az ácsok szerszámkészletét, gyakran ezek korabeli magyar nevét is.

TROJÁN Marian József egy 1470—1524 között használatban volt kőfaragójel segítségével egy egerben is dolgozó mester vándorútját kíséri nyomon (*Egy egri kőfaragójel és szilészi vonatkozásai*).

A hódoltságkori anyagi műveltség fontos kutatási feladata lenne a török kézműipar tanulmányozása s ennek kapcsán a magyar iparfejlődésre gyakorolt hatásának vizsgálata, de ezen a téren kevés elmunkálattal, anyagközlő tanulmánnyal rendelkezünk. Ezért örvendetes, hogy ifj. FEHÉR Géza az egri vár anyagából egy ezüstkupa és ezüstgyűrű leírását közli és részletes elemzéssel igyekszik meghatározni azok készítési idejét és helyét (*Hódoltsági fémművességi kérdések*).

KOVÁCS Béla: *A Dobó István múzeum cseréppipái-t* szedi rendszerbe. A pipa feltűnően nagy száma (mintegy 700 db) és a formák változatos gazdagsága indokolja, hogy ezzel az anyaggal külön is foglalkozzék. Dolgozatának eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a várszűrésből előkerült cseréppipák négy nagyobb típusba sorolhatók. A XVI. század utolsó harmadában a nyugati zsoldosok a magukkal hozott pipákat használják, de ebben az időben, különösen a hódoltság területen elterjednek a török típusú pipák is, amelyek egyik csoportja feltehetően a módosabbak számára készült, míg az egyszerűbb formájú, díszetlen darabokat a szegényebb katonák használták. Ezek a pipák a dohányzás szélesebbkörű elterjedése után, a XVII. század közepétől kezdve készültek. A török hódoltság megszűnése után részben a nyugati formákat utánozó pipák terjednek el, mint ezt a *vegyes típusú pipák* vizsgálatánál látjuk, de a pipakészítők felhasználva az egyszerűbb, török típusú pipák formáit, sajátosan új, magyar típusú pipáformát alakítanak ki a XVIII. században, amelynek formái és díszítőelemei a XX. századi pipakészítő mesterek munkáin fejlődnek tovább.

SZÁNTÓ Imre: *Eger a Rákóczi-szabadságharc korában* c. tanulmánya a város szerepét, jelentőségét, a körülötte folyó harcok menetét, hatását elemzi sokoldalúan, az ország politikai és gazdasági történetének egészébe ágyazva.

A magyar parasztság és munkásság társadalmi szerkezete, intézményei és azok működése intenzíven csak újabban kerültek be a néprajz érdeklődési körébe (BODROGI Tibor: *A néprajzi terminológia kérdéséhez*. Ethn. 1957. 1—55.). FÉL Edit már 1948-ban figyelmeztetett arra, hogy a halászok és pásztorok eléggé ismert társadalmi formái mellett szűkükben vagyunk a csoportos erdők munkára vonatkozó adatoknak (*A magyar népi társadalom életének kutatása*. Bp. 1948.). BAKÓ Ferenc most az egyik jelentős erdei munka, a mészégetés munkaszervezetével, a társulás formáival, általában a munkához, a munka termékéhez való viszonyukkal és a munkamegosztás kérdésével foglalkozik behatóbban (*A Bükk hegység mészégetőinek munkaszervezeti formái*). Jelen dolgozata folytatása egy már régebben megkezdett cikksorozatnak, hiszen a mesterség munkafolyamatának leírása, az eszközanyag ismertetése már korábban megjelent (BAKÓ Ferenc: *A magyar paraszti mészégetés kutatása*. MTA II. Oszt. Közl., 1953. 339—420.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kérdés történeti összefoglalását egyre inkább nélkülözzük és ennek elvégzését éppen a szerzőtől várjuk.

TÓTH László (*Gárdonyi és a szabadkőművesség*) új vonásokkal gazdagítja az író arcképét, SZABÓ János György a régészeti kutatásokról számol be sommásan (*Tíz év régészeti feltárásai Heves megyében 1953—1962*).

Nincs itt terünk, hogy a növényföldrajzi, ősláttani és geológiai cikkekről szóljunk s ez nem is lehet feladatunk.

Az egri múzeum első ízben megjelent, *Évkönyve* híven tükrözi azt a sokrétű tudományos munkát, mely a múzeum falai között folyik. Színvonalas, magasigényű dolgozataira, tanulmányaira bizvást támaszkodhat régészeti és néprajzi irodalmunk.

KÖHEGYI MIHÁLY

A bárányka

Román népballadák — Fordította: Kiss Jenő — Az utószót és a jegyzeteket

írta: FARAGÓ József — Bukarest 1963. 203. l.

Magyar költők, műfordítók több, mint egy évszázada foglalkoznak a román népköltészet magyarra fordításával. Legújabb szép eredménye ennek a törekvésnek KISS Jenő romániai magyar költő ötcezer sornyi új népballada-fordítása. A költőnek nem volt könnyű dolga, hiszen a román népballada szerkezete, felépítése, hangulata, előadásmódja, hangzása meg más sajátosságai is nagyon különböznek a magyartól. Ugyanakkor a román népköltészet fordítás közben mindig csábította fordítóit arra, hogy „magyar népköltészetet csináljanak belőle”. Fel is öltöztették a fordítók a román népballadát szép, magyaros köntösbe. BARTÓK Béla, ILLYÉS Gyula, ÁPRILY Lajos, GULYÁS Pál, FRANYÓ Zoltán s még sokan mások foglalkoztak a román folklórlégjávánek tolmácsolásával. Kiss Jenő igyekezett az idáigi, kissé meghamisító fordítói hagyománnyal szakítani, és „románosan” átültetni magyar nyelvre a román népballadákat. Mennyire sikerült ez neki, és mennyire volt helyes a fordítás hűségéért még idegen nyelvtani szerkezetek alkalmazása is, nem itt kell eldönteni. Igen szép kritika látott róla napvilágot DEÁK Tamás tollából, Marosvásárhelyt (Igaz Szó, 1964. I. 129—133.). A könyv külső értékeivel is foglalkoztak már a sajtóban (POLGÁR István: *Az ízlés kultúrája*; Igaz Szó, 1964. I. 467—467.). Valóban említésre méltó az ízléses kiállítás, a nyomdatechnikai kivitel, ami TÓTH Samu technikai szerkesztő és a *Kolozsvári Nyomdaipari Vállalat*, nem utolsósorban az illusztrációk, ami pedig PLUGOR Sándor munkáját dicséri. Bizonyára nem ok nélkül nevezte POLGÁR István a kiadványt a romániai könyvművészet kiemelkedő eredményének. A kötetnek azonban vitathatatlanul legnagyobb érdeme, hogy ismét újabb román népköltészeti alkotásokat ismertet meg a magyar olvasóval. Ezzel beleilleszkedik a több, mint száz éve tartó sorba, ami 1858-ban, Ács Károly: *Virágok a román népköltészet mezejéről* c. fordításával kezdődött. Azóta minden magyar költőnemzedék folytatta ezt a kezdeményezést. Ma elmondhatjuk, hogy az eredeti román után magyar nyelven szólalt meg legtöbbször a román népköltészet. Az utóbbi öt-hat évben különösen érdemes figyelemmel kísérni a könyvkiadás alakulását: *Betyárok tüzénél. Kelet-európai népek betyárballadái*. Szerkesztette és az előszót írta DOMOKOS Sámuel. Bp. 1959. (12 román balladát közöl); *Legszébb román népballadák. Vadrózsák*. Válogatta és az előszót írta FARAGÓ József, Bukarest, 1960; *A román irodalom kis tükré I. Bukarest 1961* (54 népköltészeti db található benne); *Kihajtott a bükk levele*. Román népköltészeti gyűjtemény, bevezette ORTUTAY Gyula, Bp. 1961; *Román költők antológiája*. Szerkesztette KÖPECZI Béla Bp. 1961 (22 népköltés fordítását tartalmazza). ÁPRILY Lajos, JÉKELY Zoltán, SZEMLÉR Ferenc, FRANYÓ Zoltán új műfordítás-köteteit nem említem

cím szerint, ezekben is számtalan román népdalt, népballadát vagy kolindát találhat az olvasó. Sajnos, újabban megjelent román nyelvű magyar népköltés-kötetekről alig van tudomásunk. (*Balade populare maghiare din RPR*. În românește de H. GRAMESCU Colecția Miorița București, 1960.)

A folkloristát, néprajzkutatót sokkal inkább érdekli azonban a tanulmányának is beillő utószó és a gondos jegyzetek. FARAGÓ József a román népballadát a magyar népballadával összevetve mutatja be. Mindjárt kiderül, hogy jóval inkább különbségek, mint hasonlóságok mutatkoznak az összehasonlítás göröngyös útjain. Két olyan népről van szó akik régóta összekeveredve élnek, mégis talán csak az utóbbi két évszázadban beszélhetünk közös sorsukról. Más életmód, más vallás, gyökeresen más etnogenezis a nagy különbségek okozója. *A mai Románia három nagy országrésze korántsem alkotott egységet, nyilvánvaló, hogy fejlődési ütemük is különböző volt. Mindent figyelembe kell venni az összehasonlításnál.* Néhány jelentős formai, esztétikai különbséget tanulságos kiragadni a sorból. A moldvai magyarok kivételével a magyar népballada már seholsem élő népköltészeti műfaj, de Moldvában is már csak nyomai vannak az ún. ballada-előadásnak.) A ballada előadása egyéni feltételeket kíván meg. Viszont a románok még országszerte éneklék a népballadákat. A magyar balladák ún. közösségi használatával szemben (a ballada éneklése komolyabb egyéni feltételeket nem igényel), a román balladákat leginkább köztisztviselőben álló énekesek adják elő lakodalomban, ünnepnap este, rendszerint zenei kísérettel. Az énekes nemcsak élénelki, hanem valósággal élő is adja a balladát a nagyszámú közönségnek, akik végig feszült figyelemmel és együttérzéssel kísérik a történetet. A szövegekben gyakran van a hallgatóságnak szóló kezdő- és záróformula. Ez a nyilvánvalóan archaikus előadásmód még az ország nagy részén virágzik, de érdekes, hogy ma éppen Erdélyben ismeretlen. Itt viszont a „közösségek” nevezett előadásmódot találjuk, és a román balladák formailag a magyar balladákhoz hasonlítanak. A magyar népballadák szerkezete ugyanis inkább strófikus-izometrikus, dallamuk alig különbözik a lírai dalokétól, rövidebbek, tagoltabbak. A román balladák jellegzetes tulajdonságai pedig az egyéni előadásmódban legtöbbször éppen ellenkezőek. Szervesen illeszkedik ehhez a problémához az a megállapítás, hogy a közösségi előadásmóddal énekelt, főleg erdélyi román balladák műfajilag is leginkább hasonlítanak a magyar balladákhoz, és külön réteget alkotnak, az ún. családi balladákét. A szerző ezzel az elnevezéssel arra utal, amit ORTUTAY Gyula „... egyéni, családi tragédiákat és komédiákat eldőlő, eltáncoló epikus ének”-nek nevezett. (Az „európai” ballada kérdéséhez. Kodály-émlékkönyv I. Bp. 1953. 131.) Ezekről pedig tudvalevő hogy a magyar balladákincs legtekintélyesebb részét alkotják. A kétféle előadásmódból még nem egy jelentős különbség adódik. A magyar ballada drámaibb, tömörebb, sokszor párhuzammal jelenít meg, a román viszont leír, hosszan jellemez, tele van lírai részekkel. FARAGÓ az említett családi balladák rétegén kívül más rétegeket is bemutat AMZULESCU balladakatalógusa nyomán. (A katalógus a kötet megjelenésékor még kéziratban volt, megjelent: București, 1964; *Balade populare române I—III.*) Ilyenek a *fantasztikus balladák*, hőseik mesészerű történeteket élnek át. A magyar balladák közt alig találhatók megfelelőik. A *pásztor-balladák* szintén külön csoportot alkotnak, köziből tartozik a világhíres Miorița. (Legújabbban FOCHE Alexander hatalmas monográfiája foglalkozik vele: Miorița. București 1964.) A román balladaköltészet legnagyobb csoportját a *történelmi, vitézi énekek* jelentik. Egyik felük törökös tárgyú és szervesen kapcsolódik a balkáni betyárballadákhoz, másik felük az elnyomó bojárok, nemesek ellen harcoló, szegényekkel jót tevő betyár alakját állítja elének. Tulajdonképpen egyik csoport sem állítható párhuzamba a magyar betyárballadával, mert hosszú epikus énekek. Hőseik legtöbbször győzedelmeskednek, nem elszigetelt alakok, tevékeny résztvevői a korabeli politikai életnek. Összehasonlító vizsgálatoknál óhatatlanul felmerül az eredet problémája, a tartalmi elemek vándorlásának kérdése. FARAGÓ is foglalkozik a kölcsönzésekkel, hiszen majdnem ezer éves egymás mellett élésről van szó a két nép viszonylatában, bármennyire is különböző a történelmi sors, népi kölcsönhatások minden bizonnyal voltak. A magyaroknál és a románoknál egyaránt megtalált balladapárokat közös európai örökségnek tartja. Némelyik ballada kutatástörténetének rövid, jól összefoglalt menetét kapjuk, érdemes ezekből példaképpen követni egyet. A *Kömüves Kelemen balladája* immár 100 éve vita tárgya magyar és román kutatók között. 1863-ban egyike volt a „vadrózsa pőr” kirobbantóinak. Már akkor sem sikerült megegyezni a kérdésben, de mindkét nép folkloristái nagy buzgalommal kezdték gyűjteni a variánsokat. Az első komoly, tudományos igényű megoldást, SOLYMOSSY Sándorét, aki a görögországi Arta hídjához kötötte a ballada keletkezését, terjedésének útját pedig észak felé jelölte meg (Ethn. XXXIV—V. 133.), sokáig többé-kevésbé elfogadták a szakemberek. VARGYAS Lajos 1959-ben megjelent tanulmánya (*A Kömüves Kelemen eredete* NÉ XLI. 5—73.) viszont megfordította SOLYMOSSY elméletét. Feltételezi, hogy a ballada a középkor folyamán a magyar népköltészetben alakult ki, jórészt keleti elemekből, és tőlünk terjedt el a Balkánra. A román kutatók hamarosan választottak VARGYASnak, de még nem új elméletekkel, hanem ismeretlen szövegek publikálásával (Ion TALOȘ: *Balada Meșterului Manole și variantele ei transilvanene*. Revista de Folclor VII (1962) 22—57.; és Ovidiu PAPADIMA: *Neașoe Basarab, Meșterul Manole și „sînătorii de umbră”*. Revista de Folclor. VII. 68—78). TALOȘ szerint VARGYASRA is érvényes

az a kifogás, ami az idáig e kérdéssel foglalkozó szakemberekre mindre állt: nincs megfelelő alapja elméletének. Kevés román változatról tud, és más balkáni népek balladaanyagát sem ismeri elég behatóan. A változatok gyarapítására közül 31 szöveget, közöttük 17 ismeretlen, nemcsak balladákat, hanem prózai változatokat is, amiknek vizsgálatát szintén hiányolja VARGYASINÁL. Az eredet kérdését természetesen ő sem látja eldöntöttnek. — Ha a kölcsönzés szemszögéből vizsgálódunk, három eset lehetséges az eredet kérdésében: 1. a két nép külön-külön egy harmadiktól kapta (ezt szemlélhetjük leginkább a balladapárok esetében); 2. a magyar a kölcsönző; 3. a román a kölcsönző. FARAGÓ bizonyosan román eredetűnek tartja a *Miorita* több, mint 30 magyar változatát, s ebben feltétlenül igaza is van. Nem említi a szintén románból kölcsönzött *Öreg Danciát*, a román *Mizilke* magyar párját (FARAGÓ—JAGAMAS: *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Bukarest é. n. 39, 147.). Hiába keressük azonban a második csoportba tartozó balladákat, nem tesz említést róluk, pedig erre is lett volna példa: „A csudahalott”, melynek egyetlen román nyelvű szövegét Máramarosban jegyezték le, és magyar eredetűnek látszik (FARAGÓ József: *A csudahalott-ballada a máramarosi román népköltészetben*. Igaz Szó, 1961 I. 138—144.). Azért is érdekes ez az adat, mert úgy látszik, hogy más népek is kölcsönöztek tőlünk. Éppen legutóbb Szlovákiából kerültek elő új magyar és magyar eredet mellett szóló szlovák változatai (GYÜRE Lajos: *Újabb balladaváltozatok Nyitra környékéről*. Irodalmi Szemle, 1964. 356—359.). Természetesen egy szépirodalmi kiadvány utószavától nem lehet teljességet követelni, de ha már összehasonlítás történik, az arányokat be kellett volna tartani. Mindemellett *A báránka* szép példája annak, hogy a széles olvasó közönség számára készült könyv is közvetíthet sokatmondó tudományos eredményeket.

KÓSA LÁSZLÓ

A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai

Szerkeszti: DANKÓ Imre

28—54. szám.

„A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai tudományos igényű és ismeretterjesztő céllal Gyula és környéke régészeti, helytörténeti, néprajzi, képző- és iparművészeti, valamint természettudományi kérdéseivel foglalkoznak.” — olvashatjuk a sorozat célkitűzéseiben. Már ötödik éve jelennek meg, évente tízszer a gyulai múzeum füzetei. Egy-egy évfolyam bekötve vastag kötetet tesz ki. Nehéz lenne alapos ismertetést adni minden füzetről, különösen, ha arra gondolunk, hogy nem is egyenlő értékűek a kiadványok. Témájuk, horderejük és a feldolgozás nem egyenlő igényű készült, ez nehezíti meg az értékelést. A széles szerkesztői célkitűzés nem valósult meg következetesen. Az első három kötetet történelmi kiadványok jellemzik, míg a negyedik-ötödik kötet inkább néprajzi profilú. Ez a látszólagos egyszálalás nem vált kárára a füzet sorozatnak. Sajnálni lehet a történelmi kiadványok megfoglyatkozását, hiszen Békés megyében szép múltja van a helytörténetnek, régészetnek, ugyanakkor örvedetes a néprajz túlsúlya, mert Békés megyei néprajzi kutatásokról az elmúlt évekig alig lehetett beszélni. A tartalmas, változatos füzet sorozat Dankó Imre szerkesztő jó munkáját dicséri. Különösen értékelendő ez a munka, közelebről ismerve a megjelenés nehézségeit. Az anyagi terheket a gyulai Múzeumbarátok Köre hordozná, de a közönség részéről egyre jobban mutatkozó közöny és megemérett ezt lehetlenné teszi. Így egyes füzetek kiadása csak helyi tanácsok vagy megyei társadalmi szervek segítségével történhetett meg, ez pedig nyilvánvalóan megköti a szerkesztő kezét is. Mégis a füzet sorozat öt éven keresztül megjelent, ötvennégy száma egyedülálló jelenség tudományos életünkben. Az 1—27 füzetet Péter László már ismertette (Ethn. LXXIII. 169—170.). Az azóta megjelent füzeteket mutatom be tárgykörönként. DÖMÖTÖR Ákos kis mesegyűjteménye folytatja a sort. A *Sarkadi népmesék* mindössze két mesemondó huszonnégy meséjét tartalmazza. Más vidékek nagy mesekínéséhez viszonyítva talán nagyon eltörpül ez a néhány mese, mégis jelentős gyűjtemény, mert Békésből, Dél-Biharból igen kevés népköltészeti anyagot ismerünk. Érdekesen, krónikaszerűen írja le a falusi nők életét BERTALAN Ágnes: *Asszonyok, lányok Biharugrán* című munkája, amely szintén hozzájárul a kevésbé ismert dél-bihari paraszti élet megismeréséhez. DANKÓ Imre: *A gyulai fazekasságról* írt kismonográfiát. A gyulai fazekasság sohasem volt nagyhírű, a vele foglalkozó dolgozat ennek megfelelően íródott. Helytörténeti szerepét, néprajzi vonatkozásait tárgyalva jól megformált építőköve lehet egy a jövőben megírandó magyar fazekasmonográfiának. DANKÓ Imre másik jelentős munkája *A gyulai vásárok* a legnagyobb igényű az utolsó két év füzet sorozatából. Hajdani, híres gyulai vásároknak állít méltó emléket. Ismertetésére feltétlenül érdemes lenne bővebben visszatérni. SCHRÁMM Ferenc két kéziratot ad közre az Országos Széchényi Könyvtár anyagából, *Két 19. század eleji kézirat* címmel. Az egyik a nagy-

szalontai járás ismertetése 1822-ből. Részletes, értékes leírás a terület gazdasági és földrajzi viszonyairól, tele etnográfiai részekkel. A másik, kisebb terjedelmű kézirat „... az Erdély országi oláh nemzet eredetének és szokásainak s. a. t.” leírása, szintén sok néprajzi vonatkozással. KATONA Imre dolgozata *Parasztságunk életének átalakulása*-t tárgyalja. A magyar paraszti kultúra napjainkban történő hatalmas változásának rövid összefoglalását kísérli meg. Címe magáért beszél, átlépi a vidéki kereteket, általános kérdéseket boncolgat. Legutóbb SZABÓ Ferenc: *A dél-alföldi betyárvilágról* írt, illusztrált, kisebb könyvnek is beillő munkát. A gyulai múzeum munkáját ismertető évi jelentésekben is találunk néhány kisebb tanulmányt, így DANKÓ Imrétől a következőket: *A Magyar Néprajzi Atlasz előmunkálatai nyomán múzeumunk gyűjtőterületén: Adalékok a gyulai cigányság életéhez* (múlt századbéli cigánylajstromokat is közöl, az 1962-ben elhunyt neves cigánykutató, ERDŐS Kamill emlékének ajánlotta a szerző); *Az almaszimboliztika sláv kérdései; Néprajzi változásvizsgálókat problématicájához*. A néprajzi tárgyú dolgozatok mellett kisebb számban találjuk a történeti munkákat. A régebbi múltat *Egy délalföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták* képviseli JUHÁSZ Kálmán közlésében. A közelebbi múlt ismeretét bővíti egy kisebb kiadvány SUGÁR István: *A Gyulai Államépítészeti Hivatal futárszolgálat 1944, 45-ben*. Demokratikus életünk alakulásának első lépései közül a dél-alföldi postaszolgálat megszervezését dolgozza fel. Tartalmas gazdaságtörténeti tanulmány HANZÓ Lajosé, *A földkérdés Békés megyében*. Történeti adatközlés DANKÓ Imrétől: *Adalékok a XIX. század eleji szarvasmarha és lótenyésztés viszonyaihoz*. Az irodalomtudomány tárgykörébe tartozik két tanulmány. Az 1963. évi Jelentésben egy idáig ismeretlen *Arany János levél* publikálását végezte el Dánielisz Endre. DANKÓ Imre *Szakál Lajos* költőről írt egy füzetrelvót. Szakál Lajos a Petőfi előtti irodalmi élet szerepét vivő alakja volt. Gyulán élt, és idáig főleg a lokálpatriotizmus szempontjai érvényesültek értékelésében. Örvendetes tény két mutató művészettörténeti kiadvány megjelenése. Az elsőben M. KRISZ Pál a tótkomlói születésű *Jankó János* festőművész életét és munkásságát vázolja. CEZELÉDI Imre: *Munkácsy Gyulán* című munkája helytörténeti jelentőségű első sorban, de egyben értékes adatokat közöl Munkácsy Mihály életrajzához. Mindkét füzetben sok az illusztráció. Teljesen új szint jelent a sorozatban ÁBEL Andor-Vincze Ferenc: *Békés megye öntözőes gazdálkodása* című tanulmánya. A Körös vidék jövedelmező gazdálkodási ágának múltját, jelenét, jövőjét írták meg a szerzők.

KÓSA LÁSZLÓ

Bán Imre—Julow Viktor: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

Két szerző közös munkájának eredménye e gondos kiállításban megjelent kötet, mely a főleg Debrecenben, de az ország különböző jeles közgyűjteményeiben fellelhető kéziratok gyűjtemények diákirodalmi vonatkozásait gyűjtötte egybe s gazdag példatárral a tudományos igényeken túl nemcsak az irodalomtörténet, de néprajz, elsősorban a folklórkutatóknak és az olvasók széles táborának is tudományos, egyben a nagyközönség számára is olvasható antológiája. BÁN Imre bevezető tanulmánya értékeli a diákköltészetnek a kollégiumi deák műveltségben gyökerező táptalaját, s megállapítja többek között, hogy: „ez a kollégiumi diákpoezis témáiban és stílusában egyaránt közel áll a népies modorhoz. Nem a műköltészet népiessége ez, hanem a nép köréből származó, oda visszatérő értelmiségi tollforgatók természetes, szándékolatlan, szinte azt mondhatnók: ösztönös népiessége. Ez a magyaros olykor paraszti kifejezőmód keveredik a klasszikus poétikai iskolázáson keresztülment költő mesterségbeli tudásának fitogtatásával, sőt a korszerű divatos ízlés, a rokokó cicomáin való kapkodással. Éppen ez adja meg különös ízt, sutaságában is vonzó jellegzetességét”. Ha jól megnézzük az összeállítást, láthatjuk azt a forrást, mely a megyében fellelhető népköltészeti hagyatékban mint hatás jelentkezik. Nem tanulmányozhatja valaki a népköltészetet, de a babonás szokásokat sem anélkül, hogy összehasonlítsa etnográfiai vizsgálata során ne venné figyelembe a kéziratok diákköltészet fentmaradt, és a Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára a Déri Múzeum Néprajzi és Történelmi Adattára, az Országos Széchényi Könyvtár a Hódmezővásárhelyi Általános gimnázium Könyvtára, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtára gyűjteményeiben fellelhető kéziratok hagyatékot ne ismerje, melyre JULOW Viktor gondos válogatása gazdag szemléltető példatárral ad igen jó szemléltetést.

A szövegközlésben különösen figyelemre méltó szemelvények a Hatvani töredékek, melyeket „a babona, a paraszti hiszékenység ellen indított támadásnak kell felfognunk” mint BÁN Imre írja bevezetőjében, de amelynek egyes részletei elevenen élnek a hajdusági, elsősorban a Debrecen környéki emberekben. Ismét találkozunk az emberi hiszékenység kigúnyolásának

másik ismert termékével, A csökmői sárkányhúzás c. hosszabb elbeszélő költeménnyel s ezekkel együtt hetvennyolc szövegű közléssel, melyek eddig jobbra ismeretlen anyagot tárnak fel, s tesznek a szétszórta is értékes, de gyűjteményes ismertetés alapján közkinccsé. Annak ellenére, hogy a mű csak debreceni eredetű, diákok által másolt, 1770 és 1836 között keletkezett kéziratos gyűjteményekből, s ezen belül is lehetőleg debreceni vagy Debrecenben diákoskodott szerzők műveiből válogatott anyagot ismertet, mégis széleskörű s általánosítható áttekintésnek kell tekintenünk.

A kötetet a rövidítések és felhasznált gyűjtemények pontos jegyzéke egészíti ki, majd a versek jegyzetei következnek a két szerző közös összeállításában, a közölt szemelvények számsorrendjében. Érdemes e jegyzetekről néhány szóval megemlékezni. Itt közli a pontos címet, a bibliográfiai adatokat, ha már közölt anyagról van szó, a közlés helyét, s mindazt amit jelen ismereteik alapján tudni lehet az egyes művekről. A könnyebb megérthetőség kedvéért adja az idegen szavak magyarázatát, de közli az egyes darabokra vonatkozó irodalmat is. Ez a széleskörű összeállítás nagy anyagismeretre vall, s ha hozzávesszük, hogy a címek és kezdősorok, valamint névmutatók segítségével is igyekeztek a kötetben való eligazodást megkönnyíteni, világos, hogy egy igen hasznos különösen irodalomtörténet, de folklórkutatók számára nélkülözhetetlen kiadvánnyal gazdagodott a tudományos élet. A XVIII—XIX. század fordulóján kialakult debreceni diákirodalom, melynek népköltészeti vonatkozásai nyilvánvalóak és amelyek a magyar irodalom legnagyobbjainak: JÓKAI Mór, CSOKONAI VITÉZ Mihály és ARANY János munkásságára is megtermékenyítőleg hatottak, egyáltalán nem elhanyagolható, s ennek teremtették szerzőink maradandó alkotásukban tudományos dokumentumát.

A felvilágosodás kivirágzó diákköltészete, a tilalom ellenére is kiszélesedő magyar nyelven megfogalmazott történetek, versek, méginkább rigmusok néha mai napig tovább élnek a falusi lakodalmak vőfélyverseiben, de a temetési búcsúztatókban is, a farsangi népi játékok, vagy a lakodalmi dramatikus játékok széles rétege nem egyszer diákos obszcén szövegekből táplálkoznak. Miután az ethnográfiai irodalom s különösen párhuzamai lépten-nyomon vonatkozásba kerülnek e hatásokkal, s O. NAGY Gábor megközelítően hasonló jellegű munkáján túl apró tanulmányokat leszámítva ez az első széles áttekintésű összefoglaló munka, ajánlom a néprajzkutatók figyelmébe, mert kutatásaikhoz nélkülözhetetlen segédeszközt s a jegyzetekben mutatózó egészen elenyésző hiányosságokkal is kitűnő forráskötetet kapnak kezükbe. A debreceni irodalomtörténészek Bán Imre és Julow Viktor nagyjelentőségű és érdemes munkát állítottak össze. Az Akadémiai Kiadó igen helyes és nagyszerű lépést tett azzal, hogy ezt a szépen kiállított könyvet igen gondos tipográfiával s igen kevés nyomdai hibával megjelentette.

BÉRES ANDRÁS

Ramseyer, Rudolf: Das althernische Küherwesen

(Sprache und Dichtung NF., Bd. 8.) Bern 1961. Paul Haupt-Verlag. 249 S. 24 Taf.

Aki a svájci néprajzkutatók sokoldalú munkásságát ismeri, tudja, hogy műveik az alpesi gazdálkodás és pásztorkodás problémáit különösen jól tárták fel és írták le. (Többek között csak a következő munkákat említem: WEISS Richard: *Das Alpvesen Graubündens*. Zürich 1941; WACKERNAGEL Hans Georg: *Altes Volkstum der Schweiz*. Gesammelte Schriften zur historischen Volkskunde. Basel 1956.) Ha most, ezúttal ezt a tehénészetről írott új munkát vesszük kezünkbe, felmerül az kérdés, vajon nem agyoncsepegt, csupán a berni tartományra korlátozható jelenségeket tárgyal-e a szerző. Erre a kérdésre határozott nemmel kell válaszolnunk, mert ebben az alapos és pontosan kidolgozott monográfiában — Szerző — a pásztorkodásnak azzal a speciális fajtájával foglalkozik, amelyet az európai pásztorkodás kutatója is, eddig sajnos csak hiányosan ismert. RAMSEYER Rudolf könyve nemcsak ezt a hiányt pótolja a kutatásban, hanem kitűnő példát ad olyan vizsgálatra és feldolgozásra, amely egy meghatározott népréteg munkájában mutatkozó sajátosságokkal foglalkozik, és olyan értelmű és célú, szerző munkamódszere, hogy a dolgozó ember egész életét bemutatja.

RAMSEYER fejtegetéseit koronként, sok fejezetre oszló történeti és néprajzi részben adja elő. Az első részben a tehénészet 16. századi virágkorát és a 19. századtól meginduló hanyatlását vizsgálja sok, eddig még ismeretlen, archivális anyag segítségével, míg a második részben saját, pontos megfigyelései alapján a hétköznapiakban megjelenő emberek sajátos fajtáit írja le.

A „tehenész” (Küher) elnevezés 1552-ben jelenik meg először Bern város tanácsi kéziratában (*Küer*), tehát nem új szóalkotás, amint erre gondolhatnánk. Ez a tehén (*Kuh*) szóból az *-er* képzővel alkotott főnév „azt a személyt jelöli, aki az alapszóval szoros, tevékeny viszonyban

áll: a tehenész gondozza a teheneket". Ez a nyelvtörténeti- hangtani magyarázat természetesen nem terjed ki arra, hogy a tehenészet sajátosságát megmagyarázza; ha pl. még a juh — juhász párhuzamot említette, volna, rögtön érhetővé vált volna, hogy a *tehenésszel* egy embercsoport azonos, amely tevékenysége alapján ugyanúgy különbözik a pásztorkodás más képviselőjétől, mint a juhász. (JACOBERT Wolfgang: *Hirt und Schäfer*. In: Agrar ethnographie. Berlin 1957. S. 184. ff.)

Nem véletlen, hogy a *tehenész* mint hivatás megnevezés csak a 16. században fordul elő. Amint RAMSEYER meggyőzően rámutatott, ennek oka abban rejlik, hogy az állattartásról a megnövekedett tejjagazdálkodásra tértek át a korai kapitalizmus virágkorában megjelenő tejtermékek iránt megnövekedett szükséglet következtében. Míg a tehenészek kezdetben még városi állattartók alkalmazottai, akik a városi tulajdonosok megbízásából mennek ki az Alperekre nyaraltatni, a tejet saját dolgozzák fel, és télen megint visszahajtják a csordát otthoni istállóikba, a 17. század második felében néhányan már bérlővé emelkednek, akik a bérbe vett csordát saját vagy bérelt magaslati legelőkön nyaraltatják, ahol a tejet saját felelősségükre dolgozzák fel és készítményeiket eladják. A szarvasmarhatulajdonos ilyenkor több alkalommal rendelkezésre bocsátja a téli istállót a szükséges takarmánnyal együtt.

A tehenészek azonban a csorda tulajdonára törekednek, és így a 18. században már három csoportot lehet megállapítani közöttük: urasági tehenészek (városi szarvasmarhatulajdonosok alkalmazottai), hűbéres tehenészek (bérlők) és saját csordával rendelkező saját földjén legeltető önálló tehenészek. Éppen a tehenészet két utóbbi képviselője többszörre arra, hogy a téli takarmányt a völgyben megvásárolja vagy azt tartaléknak bérelt legelőkön lekaszálja és a csordával egyik-másik völgyi parasztnál, bér fejében, megszálljon. Számukra ezek a kiadások nem nagy terhet jelentenek, mert a sajt kivétel nagy jövedelmet biztosít, és a téli táplálék eladásával a völgyi parasztok is haszonbérhez jutnak. Sok Bern környéki és emmentali paraszt tér át lassanként földművelésről legeltetésre, és a 19. században fokozott takarmánytermesztéshez látnak. Ezzel azonban megtörik az emmentali tehenészek monopóliuma, amelyről főleg a jelenlegi múben van szó. A takarmánytermelő parasztok most kezdik el ugyanis állatállományukat növelni és völgyi sajtgazdaságra rendezkednek be. A tehenészet ezáltal fokozatosan lehanyatlak. Sokan újból állattartásra rendezkednek be, mások völgyi gazdaságot szereznek és földet művelnek, és csak kevés tehenész vonul úgy, mint azelőtt nyáron az Alperekre, ahol az „emmentali sajtot” exportra állítják elő — ma még részben régi módszerek szerint. Ezek a tehenészek a nyájjal együtt még mindig a völgyi vendéglátó parasztnál telelnek, akiktől a szükséges takarmányt is megveszik.

A nagyon rövidre fogott könyvismertetés kereteit szétfeszítené, ha mindazokat a körülményeket megemlítenénk, amelyek a tehenészet, illetve annak 19. századtól való szétomlását elősegítették. RAMSEYER szorgalmas és lelkiismeretes munkájában a problémát sokoldalúan átgondolta és tárgyalta. Azonban két dolgot kiegészítésként megemlítenék. Ezek azok a párhuzamok, amelyek a közép-európai juhtartás és juhász történetéhez szolgálnak adatokul. Itt vannak a korai kapitalizmusnak feltételei és következményei, amelyek a parasztok költségein urasági területen „erőszakolt” juhtartást indítanak meg, és ez a 18. században virágzó termelési ág (merinók) a 19. századtól hirtelen lehanyatlak. Párhuzamosan fejlődik mindenekeelőtt a juhászság a kelet-elbai urasági földeken. A juhász itt gyorsan emelkedik terményben fizetett bérmunkásviszonyban álló alkalmazottból bérlővé, majd nyájtulajdonossá. Az emmentali tehenészet történetével azonos közép-európai juhászat története egészen a részletekig ugyanazokon a gazdasági feltételeken alapszik. (JACOBERT Wolfgang: *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin 1961.) — Másodszor RAMSEYER műve végérvényesen bizonyítja be, hogy WERTH Emil a nomadizmus keletkezését az alpesi gazdálkodásból származtató elmélete csupán agyszülemény, amely egymás után következő fejlődésfokoknak tartja az alpesi gazdálkodást, a transzhumánsz-, tehenész- és nomád gazdálkodást. (WERTH Emil: *Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues*. Ludwigsburg 1954. S. 126 f.)

Csak néhány megjegyzést fűzhetünk még a könyv néprajzi részéhez, amely a tehenészek a nyájjal az Alperekre való felvonulását kimerítően tárgyalja, az Alperekben töltött nyári hónapok nehéz munkáját, az Alperekről való ünnepélyes levonulást és a völgyi vendéglátó gazdáknál töltött időt írja le. Érdekes részletekkel gazdagítják eddigi ismereteinket a néphitről, szokásról és a tehenészek folklórjáról szóló részletek.

A részletes jegyzetapparátus, különböző mutató és jegyzék, valamint a tehenésztípusok fényképeivel, az alpesi állattartás részleteivel, a különböző ház- és csürförmák képeivel tarkított kitűnő, művészilag szerkesztett rész teszi többek közt áttekinthetővé a sokoldalú anyagot. A képek közül mindenesetre szembevetendő a szerző által mesterien leírt sajt készítés eszközei.

RAMSEYER könyvével nemcsak azok számára alkotott maradandót, akik az európai pásztorkodás kutatásának alapjait rakják le, hanem ezen felül a néprajzi munkamódszer olyan példáját adta meg, amelynek ösztönzően kell hatnia a jövőben.

JACOBERT WOLFGANG

Haavio, Martti: Kuolematonten lehdot

(A halhatatlanok ligetei Porvoo—Helsinki 1961. 152. S. 36. Abb.)

A mű „Sämpsöi Pellervoinen rejtélye” alcímet viseli, mivel a szerző kutatásának tulajdonképpen ez a téma képezte kiindulópontját. A *sampo* létezéséhez és jelentéséhez hasonlóan Sämpsöi Pellervoinen kérdését is sokféleképpen magyarázták. A szerző a Sämpsöi Pellervoinennek énekelt dalból indul ki és jut arra a következtetésre, hogy eddig leginkább a villámlás istenének tartott *Ukko* (mint a skandináv Thor) Sämpsöijel, a termékenység istenével azonos (Ez a dal Inkeriben az ún. Ukko-ének második része, ugyanis az első rész Ukko ünnepi ebédre való meghívását és a termékenységre, növekedésre vonatkozó kérést tartalmazza.)

Ezt az Ukko-dalt énekeltek fiatal lányok Lenttinenben Heváról, mégpedig körülkerített helyen. Inkeriben ugyanis a szent ligeteket körülkerítették. Évente ott ülték meg a termés ünnepe, a *vakkajuhlat*, amelyre meghatározott társadalmi csoport gyűlt össze, és ebből az alkalomból sört ittak. A szerző ezt a problémakört vizsgálja és magyarázza jelenlegi, főleg vallástörténeti jellegű művében. Inkeri volt az egyedüli finnlakta vidék ahol a szerző 1936-ban ezzel a hagyománnyal találkozott: itt még emlékeztek a szent ligetekre és a hozzájuk fűződő ritusokra.

A szerző teljesen lemond a történeti szempontokról művében, mivel a fenomenológiában nincs helye a történelemnek. Elhagyja a többi európai országból származó összehasonlító anyagot, és az inkeri jelenséget közvetlenül ókori görög megfelelőjével, a Dionysosz-kultusszal, az ehhez kapcsolódó mítoszokkal és mondákkal, ünneppel és rituállal veti össze.

HAAVIO arra az eredményre jut, hogy Sämpsöinek, azaz Ukkónak ugyanaz a funkciója volt az inkeriek körében, mint Dionysosnak, a bor és a szőlő istenének az antik Hellászban. A sok egyezés csodálatos: ezek kiterjednek az istenek nevével (Sämpsöi = nádisten, Dionysos fleus = nádi Dionysos) és eredetüktől a kultikus szertartások részleteiig, amelyeken a két istent mindig megidéztek és ezalatt előadásos formában a mítoszban ábrázolt eseményeket számára felajánlották (pl. Inkeriben Sämpsöi szent lakodalmát, Görögországban Dionysos hierós gámosát adták elő).

Arra vonatkozólag, mivel indokolható ez a sok egyezés, a szerző reményét fejezi ki, hogy egyszer megnyugtató magyarázatot kapnak. Véleménye szerint nem lehet előre megmondani, jön-e majd egy kutató, aki meggyőzően bebizonyítja, hogy az inkeri Sämpsöi-komplexum genetikailag a görög Dionysos-komplexumból levezethető. A szerzőt különösképpen nem ejtené csodálatba egy ilyen megállapítás.

A forrásutalásokban sok az eredeti anyag, amelyhez különösen az inkeri szent ligetekben előadott színjáték szövege és cselekménye tartozik.

HAAVIO Martti új műve kérdésfeltevésében, módszertanában és eredményében egy nagy kutatószemélyiség átfogó ismereteinek és tudásának sokatmondó bizonyítéka.

SCHELLBACH INGRID

Hugger, Paul: Amden. Eine volkskundliche Monographie

(Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde Bd. 41) Basel 1961. 224 S. 26 Taf. G. Krebs-Verlag.

A hagyományos népi kultúrák újszerű értékelése alapján 1945 óta egész Európában olyan néprajzi jellegű helyi és tájmonográfiák készültek, amelyeknek a célja a népi kultúra maradványainak leírása és megőrzítése, mert a falusi-paraszti életéről tapasztalat útján még sok minden kutatható. Elsődleges forrásul többnyire az idősebb nemzedék-tagjainak a kijelentései, közlései és elbeszélései szolgálnak. Az „utolsó percben” „mentsük meg”, ami menthető — mondták a múlt néprajzkutatásának képviselői. Az ilyen monográfiákat azonban az jellemzi, hogy fájdalmasan gyászolják a néphagyomány elmúló jelenségeit és emellett az újonnan keletkező elemeket figyelmen kívül hagyják vagy nem is akarják figyelembe venni, mert ezek „a régi jó időkkel” nincsenek összhangban. Ennek a szemléletmódnak a következménye, hogy túlértékelik a szokásokat, amelyekben pedig igen tarkán és kézzelfoghatóan tükröződik vissza a népi kultúra. A néprajznak mint történeti tudománynak fő feladata a *dolgozó nép*, a *dolgozó ember jelenig nyúló művelődéstörténetének megalkotása*. Ezért érdeklik nagyon a néprajzot a táj- és falumonográfiák, amelyek csak akkor jelentősek igazán, ha a népi kultúra egészét áttekintik, mint ahogy ezt GRIMM Jacob és köre, majd WEINHOLD Karl követelte.

A recenziens számára ez az előzetes megjegyzés csak azért volt fontos, mert a következőkben olyan könyvet mutathat be, amely teljes terjedelmében megfelel azoknak a követelmények-

nek, amelyek a feladatkörében vázolt néprajztudomány alapjait vetik meg: HUGGER Paul a St. Gallen kantonban levő *Amden*, a kereskedelemtől egykor elzárt hegyi falu — a ma már sokak által felkeresett turistahely — pontos néprajzi tárgyfelvételét végezte el, amely egyúttal az ottani hegyi parasztok életének igen alapos leírása. HUGGER műve csatlakozik azoknak a már jelentős svájci monográfiáknak a sorához, amelyeknek minőségét és kifejezőerejét Németországban nem mindig érik el a kutatók. (Itt csak a következő munkákat említem meg: JÖRGER J.: *Bei den Walsern des Valsertales*. 2. Aufl. Basel 1947; STRÜBIN Eduard: *Baselbieter Volksleben*. Basel 1952; TOMAMICHEL Tobias: *Bosco Gurin. Das Walsertal im Tessin*. Basel 1953.)

HUGGER tárgyilagosan elemzi a hegyi falura jellemző amdeni életet, amint ez az élet közel száz évvel ezelőtt kialakult, és bemutatja, hogyan alakult át az életmód a közlekedés megindulásával, és hogyan jelenik meg ma, különösen a külföldi ipar hatása alatt. A szerző romantika nélkül, tudatosan és józanul szemléli a tényeket, és nem riad vissza attól sem, hogy a hihetetlenül primitív társadalmi viszonyokra felhívja a figyelmet, amelyek Amdenben részben még a századforduló körül uralkodtak.

HUGGER részletesen írja le az amdeni tájat és történetét, azután a hegyilakó házáat, amelynek terefelosztása és bútorzata az előbb vázolt hatásoknak van ma is kitéve. A helyi adatközlők jól válogatott, szó szerint feljegyzett közléscivel és elbeszéléscivel mutatja be HUGGER az amdeni ember életét a születéstől a halálig, amelyet a szürke hétköznaphoz és szokásvilághoz fűződő vonások tarkítanak. Ide tartozik a munkafolyamatok pontos ábrázolása is (állattartás, tehenészet, földművelés, fafaragás, selyemszövés). Nagyon fontosak a szerző „kereskedelmre és vándorlásra” vonatkozó megjegyzései, amelyek az amdeni népi kultúrában észrevehető külső hatásokra mutatnak rá. HUGGER az év szokásainak kimerítő fejezetet szentel monográfiájában, és foglalja közli a sokrétű közösségi élettel és a svájci alpesi gazdálkodásra jellemző társulási módokkal. A mondáról és a néphitről szóló fejezet zárja a kötetet.

Az ismertetés szűk keretei nem engedik meg, hogy mindegyik fejezettel részletesen foglalkozzunk. A recenzió csupán még módszertani szempontból kívánja megjegyezni, hogy HUGGER nemcsak az amdeni viszonyokra korlátozott ábrázolásra törekszik, hanem a jelenségeket a svájci kultúra egészében szemléli: erről tanúskodnak pontos megjegyzései. Művében összehasonlítással felhasználja a svájci néprajzi atlasz kiváló anyagát.

Ez a tárgyilagosságot, előítélet nélküli könyv olyan munkák példaképe lehet, amelyek az utóbbi száz év alatt a falusi-paraszti környezetben végbement kulturális változásokat vizsgálják, hogy fényt derítsenek a dolgozó nép művelődéstörténetére.

Berlin.

JACOBET WOLFGANG

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Dáloki János

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. III. 15. — Példányszám: 900. — Terjedelem: 14 (A/5) ív. 24 ábra

---

65.60428 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Redacteur

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI,
TEKLA DÜMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS,
IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVI

1965

1

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследования. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листах в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через предприятия иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом. № 32.; чековой номер: 45-790-057-50-032) или на границе: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. № 45-790-057-50-032), or with its representatives abroad. Annual subscription 40,— forint.

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVI

1965

1

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Zwei Dezennien — Два десятилетия	1—2
<i>Ortutay, Gyula</i> : Regularities in the oral transmission of popular tradition — Основные закономерности устного народного творчества	3—9
<i>Szabó, István</i> : Serfdom—Peasantry; Concept, terminology, social structure — Крепостничество—Крестьянство	10—31
<i>Lükő, Gábor</i> : Denkmäler der ugrischen totemistischen Exogamie in der ungarischen Folklore — Следы угорской тотемистической экзогамии в венгерском фольклоре	32—90
Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения	91—99
Diskussionen — Discussions — Дискуссии	100—131
Volkkundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия	132—141
Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия	142—158

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST, 1965

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS,
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON,
KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 44-010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111-48; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185-612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky ut 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 40,- Ft.

TARTALOM

<i>Balogh István:</i> A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században	161—186
<i>Tárkány Szűcs Ernő:</i> A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon I.	187—199
<i>Voigt Vilmos:</i> A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez	200—220
<i>Krizsa Ildikó:</i> Affinitás a népballadában	221—242

Kisebb közlemények

<i>Kanyar József:</i> Néhány ismeretlen Herman Ottó levélről	243—245
<i>Bodgál Ferenc:</i> A verpeléti műemlék kovácsműhely	245—248
<i>Podhola Istvánné:</i> Szűr-restaurálás	248—250
<i>Martin György:</i> Beszámoló a Népművészeti- és Népművelési Intézetben végzett táncutató munka eredményeiről	251—259

Néprajzi hírek

<i>Voigt Vilmos:</i> Az Agrártörténeti Szemle tevékenységének megvitatása	260
Sz.: 50 éves a norvég népköltési archívum	260
Sz.: Összehasonlító folklorisztikai új folyóirat Bloomingtonban	260
Sz.: Proverbium — nemzetközi szóláskutató folyóirat	261
Sz.: Az új nemzetközi néprajzi társaság értesítője	261
Sz.: 5 esztendő a Current Anthropology	261
<i>Dömötör Tekla:</i> A népmeseutatók nemzetközi kongresszusa Athénban. A Société Internationale d' Ethnologie et de Folklore közgyűlése	262—266
v.: Ariste akadémikus 60 éves	267
Sz.: Tudományos kongresszus az urbanizáció néprajzi vizsgálatáról	267
Sz.: Új egyetemes folyóirat indult Prágában	267

Könyvszemle	268—315
--------------------	---------

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI.

*

BUDAPEST, 1965

*

2. SZÁM

A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században

I. A ló és ökör igázása a XVIII–XIX. században

A múlt század közepétől kezdve az első világháborúig Debrecen népéről vagy gazdálkodásáról megjelent leírások egyike sem mulasztja kiemelni a debreceni fogatok és fogatos teherszállítás különleges formáit. Az itteni viszonyokat nem ismerők számára valóban igen jellegzetes lehetett a lófogatok nagyszámú változata, a nyeregből hajtott, négy-nyolc lovas szekeren; a kétkerekű, egy-három lovas talyigán történő teherszállítás. A leírások azt is nyomatékosan kiemelik, hogy a mezei gazdálkodás és fuvarozás szinte teljesen a ló igázásán nyugszik és az ismertetések nagy figyelmet fordítanak a paraszti lötenyésztésre is. A lófogatok nagy száma mellett szinte említés sem esik az ökör igázásáról.

Ebben az időben és az alföldi, nagyhatárú, tanyásgazdálkodású helyeken, mind a kisebb birtokú parasztságnál, mind pedig a nagyobb birtokosoknál az igásállat szinte kizárólag ló volt, ennek ellenére másutt sehol sem alakult ki a fogatolásnak és a járműveknek olyan változatossága, mint Debrecenben. A ló igázásának nagy arányait, a fogatolási mód és a járművek differenciálódását a történeti előzmények és a debreceniek gazdálkodásában a múlt század folyamán bekövetkezett óriási változás magyarázza meg.

A múlt század második harmadáig — sőt kisebb mértékben a kilencvenes évekig — míg csak a vasútvonalak építése be nem fejeződött, Debrecen egy óriási táj távolsági fuvarozásának központja volt. A távolsági fuvarozást pedig a XVIII. század elejétől kezdve szinte kizárólag lófogatú szekeresek bonyolították le. A város lakosságának jelentékeny része a XVIII. század végéig csak mellékesen foglalkozott földműveléssel, az adófizető polgárok nagy hányadának főfoglalkozása részben az Erdélybe és a Felvidékre történő fuvarozás, részben pedig a helyi áruszállítás lebonyolítása volt. A távolsági áruszállítást a *szekeresek*, a helybeli és környékbeli fuvarozást pedig a *talyigások* végezték. A debreceni *vasas szekér* és a kétkerekű talyiga jellegzetesen helyi, a célnak megfelelően kialakult jármű volt.

A szekeresek és talyigások számára vonatkozóan megbízható adatokkal csupán a XVIII. század közepe óta rendelkezünk. A királyi adókönyvek az adófizetők foglalkozásának megjelölése mellett minden esetben tartalmazzák az adóalapul felvett igavonó és heverő állatok számát is. Ezekből tudjuk megállapítani a szekeresek és talyigások számát¹.

¹ A debreceni lófogatok ügye az első világháború előtti évtizedben váratlanul heves tudományos vitát váltott ki az akkor még csak kialakulóban levő magyar néprajztudományban. A vihart HERMAN OTTÓ tanulmánya idézte fel (*Debreceni lófogatok*. MNY. 1910. 49.). Ebben a magyar néprajzi kutatásban akkor már elvülhetetlen érdemeket szerzett mester vázlatos ismertetést adott a szerinte ősi állapotokat őrző lófogatokról. A Herman Ottó tanulmányát az akkor még egészen fiatal etnográfus, a debreceni származású ECSEDI ISTVÁN bonckés alá vette és

Szekeresek és talyigások száma (1759—1848)

Év	Szekeresek	Talyigások
1759	371	76
1772	254	175
1809	—	112
1848	130	128

Az adókönyvekből megállapítható az is, hogy a szekeresek közül néhány-
nak négy-hat ökre; körülbelül felének négy, a többinek pedig nyolc-tizenkét
hámos lova volt. Az utóbbiak nyilván két, esetleg három négyes-fogattal rendel-

a szerző több tévedését helyesbíteni kívánta. (A debreceni fogatokról NÉ. XII 1911/ 36—51.)
HERMAN Ottó heves reflexióit ECSEDI István néhány megállapítása váltotta ki, ezekben a fiatal
néprajzi kutató kétségbe vonta a nagyérdemű tudós kutatási módszerének alkalmasságát a népi
élet jelenségeinek valóságú visszaadására. Ma már az etnográfusok az ECSEDI által hangoztatott
követelményt természetesnek tekintik, azonban akkoriban a néprajzi kutatóknál ez a felfogás
nem igen lehetett általános. Éppen ezért nem látszik szükségtelennek — a tudományos igényű
néprajzi kutatásunk kezdeti korszakában felmerült-, a későbbi időkben messzemenő követke-
ménnyel járó vita főbb pontjait felidézni.

Ecse di kifogásolta, hogy HERMAN Ottó: 1. csupán kérdezősködés és nem közvetlen meg-
figyelés útján gyűjtötte adatait; 2. a nép életével összefüggő jelenségről a tájékozódást nem
közvetlenül a néptől szerezte; 3. a tájékoztatói a parasztság polgárosult rétegéhez tartoztak, ahol
a vizsgált jelenségek eredeti formái már feledésbe merültek; 4. lehet, hogy informátorai is téved-
tek és a tévedésüket a tárgykörben nem járatos rajzolók az illusztrálás során még inkább tetézték.

ECSEDI István a népi élet jelenségeinek kutatásainál a tárgy és az eljárás beható ismeretét
jelölte meg alapfeltételül, szerinte a kikérdezést párosítani kell a tüzetes és hosszú ideig tartó
megfigyeléssel. A közvetlen kikérdezés még így is számos félreértést okozhat, mert „kevésbé
célravezető módszere a néprajzi kutatásnak. Egy vidék lakosságának évszázados szokásokon
alapuló kultúrájából ellesni egy szemernyit is, hosszú időt vesz igénybe. E hosszú időt néhány
óra munkával kipótolni még a mai gyors haladás századában sem lehet.” Ez a kívánság a népi
élet kutatásában a magyar etnográfusok körében a két világháború között annyira természetessé
vált, hogy semmiféle vita nem merült fel körülötte, de HERMAN Ottó részéről szokatlan éles
ellenetéssel találkozott. (A fogatok ügye. MNY. 1911. 270—273.) Ebben a nagy tudós a megbán-
tolt civis önérzetének tulajdonította a szerinte méltatlan támadást.

Ma már tudjuk, és ez az ismeretünk a magyar néprajztudomány története szempontjából
nem lényegtelen, hogy HERMAN Ottó kutatási módszere valóban számos hibalehetőséget rejtett
magában. Bizonyos, eleve megkonstruált elgondolásához gyűjtött adatokat és tájékoztatója
az akkor még fiatal *Zoltai* Lajos, a városi múzeum buzgó öre volt, a vele való levélváltás híven
tükrözi az öreg néprajztudós kutatási módszerét (vö. Ethn. (LXVII) 1956. 142—151).

A debreceni lófogatokról az ECSEDI által is korántsem teljesnek tartott leírás után maradt
még mondanivaló. E tanulmány az első világháború előtti évtizedekre vonatkoztatva kísérli
meg az akkor élő gyakorlatot felvázolni, azzal a hozzáátétellel, hogy ebben az időszakban a korábbi
évtizedekhez képest a lóartás, fogatolás, a teherszállítás módja már erősen változóban volt.
Különösen a ló nevelése és betanítása körüli eljárásokban erősen érezhető a katonaság, főleg
a huszárságnál tanult eljárások hatása. A hatások kimutatása azonban csak a népi gyakorlatban
élő, és a különböző lovassági utasításokban lerögzített eljárások részletesebb összevetése alapján
válna lehetségessé. A rekonstrukció alapját a legöregebb debreceni szekeresek, talyigások,
szíjgyártók, kerékgyártók és kovácsmesterek által adott tájékoztatás adja, amelyet saját, évti-
zedek óta gyűjtögetett megfigyeléseivel egészített ki a szerző.

Az igavonó jószágállomány arányainak alakulására elsőrendű forrás a debreceni Állami
Levélár, Városi Levélár állagában levő 1759. évvel kezdődő és 1849-cel végződő *Repartitiones*
sorozat. Ez tulajdonképpen adókimvetési főkönyv, amelyben a házsám szerint feltüntetett adózók
foglalkozása, ingatlan vagyona, igás- és heverő állatállománya fel van sorolva.

keztek. A talyigások nagy része csupán egy lovat tartott, néhányuk azonban két, — ritka esetben három ló után adózott.

A XIX. század második felében a távolsági fuvarozás jelentősége csökkent; a szekeresek és az országutak javulásával a fogatokba összefogott lovak száma kevesbedett, ennek ellenére a földművelés jelentőségének növekedésével, a város óriási határán elszórt tanyákon, de a városi lakóháztól folytatott gazdálkodás következtében mind nagyobb mértékben nőtt a helyi termény és takarmány fuvarozás aránya. A rossz dűlőutakon, a messzi határrészekről ide-oda szükséges szállítás miatt a debreceni gazdáknak a legfontosabb igásjósága a ló maradt. Az első világháború előtt a helyi teherszállítás legnagyobb hányadát továbbra is a talyigások bonyolították le, akiknek kétkerekű járműve az akkor még nagyrészt kövezetlen, őszi és téli időben feneketlenül sáros városi utcákon nagyon célszerű teherszállító eszköz volt.²

Az új követelmények nemcsak a fogatok és a fogatos teherszállítás sokrétű differenciálódását okozták, hanem a paraszti lótenyésztés fellendülését is eredményezték.

Mióta megbízhatóbb adatokkal rendelkezünk, a debreceniek állattartására — ez csak a XVIII. század második felétől mondható el — kétségtelenül

*Hámos lovak és jármos ökrök száma
(1770—1850)*

Év	Hámos ló	Jármos ökör
	db	
1770	5030	874
1780	6002	824
1790	4730	464
1800	5884	496
1810	7576	797
1820	—	—
1830	5183	408
1840	4459	306
1850	4159	428

² Az 1880-as évek elején írják: „Az idegen figyelmét ha városunkba lép, Debrecen két specialitása ragadja meg leginkább. E különlegességek a *civis nyolcas* s a *talyigás hármás fogata*. Ezek az idegennek nemcsak a szeme akad meg, de maga is fennakad azokon. Nyolc ló egy szekérbe, négyesével egymás elé fogva, még hozzá nyeregéből hajtva, tehát egy kis ménes hámban, lehet ennél visszasabbat még csak gondolni is? . . . Legalább is gondolja az idegen, főleg akkor, ha nyár derekán jár nálunk, vagy ha ittlőte alatt a város falain túl nem lép. De látná csak ősszel és tavasszal a hetes esőktől felázott, agyig kivágott utakat és ismerkednék meg azzal a félig városi, félig tanyai gazdálkodással, amely felette sok fuvarozást tesz szükségessé . . . belátná, hogy e sok ló a fogatban nem a nevetségességgel határos pazarlás, nem az elmúlt idők megszokásból fennmaradt emléke, hanem a helyi viszonyok egyenes kifolyása, s mint ilyen, kevés módosulással fent fogja magát tartani mindaddig, míg útjaink készítésénél más anyag hiányában sárt hánynak

megállapítható, hogy Debrecenben a hámos lovak száma mindig ötször-tízszer felülmúlta a jármos ökrökét.³

Az adatok tehát a jármos ökrök számának nyolc évtized alatti állandó csökkenését bizonyítják, viszont a hámos lovak állománya ez idő alatt nagyjából azonos szinten mozgott. A debreceni gazdák nem vonakodtak ugyan az ökör neveléstől, de ennek célja inkább a húzlalás, mint az igáztatás volt. A civisek által nevelt ökrök tekintélyes része ugyanis egész nyáron, tehát a nagy munkák idején is a hortobágyi legelőn járt, ezeket ősszel fogták húzlalásra és a téli debreceni vásáron (január 5.) adták el.⁴

A ló és ökör igázását sokkal jobban érzékelteti két statisztikai összeírás 1895-ből és 1935-ből.

Ló- és ökörfogatok száma

Év	Lófogat			Ökörfogat		
	egyes	kettős	négyes	kettős	négyes	hatos
1895	360	758	675	40	371	123
1935	886	2378	37	270	214	—

sárra, míg a gazda a városban és nem a tanyán lakva vezeti gazdaságát . . . Hét-nyolc ló után, olyan távolságra, hogy napjában csak egyszer fordulhat, felrak a debreceni ember még a téli rossz utakban is egy öl fát vagy tizenkét-tizenhat m. mázsza szénát, amelyet, tekintve az út nehézségeit, három nagy erős lóval legjobb esetben is csak két fordulóban, tehát két nap alatt lehetne elszállítani". ZELIZY Dániel: *Debrecen város egyetemes leírása*. Db. 1882. 648—649: — Az ismertetés írója BÉKÉSSY László a debreceni gazdasági akadémi állattenyésztési tanszékének tanára volt. Megállapításai azért is figyelemre méltóak, mert éppen ez időben kélt adoma szerint a debreceni civis arra a kérdésre, hogy miért fog ilyen sok lovat egy szekérbe, azt válaszolta volna: „Azír', mer'van!", s ezt a feleletet Ilberman Ottó igen jellemzőnek találta. A két világháború között az utak állapotának javulásával, a gazdáknak a tanyákra való kiköltözésével a nagyarányú belső fuvarozás csökkenésével, a lófogatok lovainak száma valóban csökkent; négy-nél több lovat csak ritkán alkalmilag és szinte kizárólag a nagygazdák fogtak egybe, olyan gazdák, akiknek a határ különböző részein, sokszor egymástól 15—20 km távolságra eső tanyái, vagy az egyes tanyák és a városi ház között kényszerültek a takarmányt és a terményt ide-oda szállítani.

³ DÁL. Városi Levéltár. Repartitiones, a jelzett éveknél.

⁴ A ló és ökörállomány egymáshoz való arányát az alábbi számok mutatják:

Év	Igásló	Jármos ökör
	darab	
1870	5073	2480
1880	6774	1870
1895	6993	3890
1911	8997	3142
1935	7258	1427

Az ökörállományból 1880-ban 1486 db, 1896-ban pedig 1600 db a Hortobágyon legelt. A ténylegesen igázott ökrök száma a jelzett éveken csupán 384, illetve 280 volt. ZELIZY i.m. 648, 952—953. — Szűcs Mihály: *Debrecen mezőgazdasága*. Db. 1892. 77., 101.; — az 1870, 1880, 1895, 1911 és 1935. évi adatok a különböző hivatalos statisztikai kiadványokban. Magyar sz. korona országaiban 1870. elején végrehajtott népszámlálás, Pest 1871. 484—485.; ua. 1880., Pest 1882. 822.; M. Stat. Közl. Új folyam, XV. 463—464.; ua. Új sorozat, 41. köt. 618—620. és uo. 112. köt. 475—476.

Négy évtized alatt a debreceni határból jóformán eltűnt a hatos lófogat, a második világháború után már nemigen akadt volna kocsis, aki nyeregből nyolc lovat el tudott volna igazítani, ugyanakkor óriási módon megnőtt a kettős lófogatok száma. Az ökörfogatok száma alaposan megfogyatkozott, korábban is inkább a csekély számú úri nagybirtokos és néhány nagyobb civisgazda tartott jármos ökröt, a harmincas években pedig már csak az előbbieik és a városi birtokok nagybérlői használtak igás ökröket.⁵

A parasztgazdaságokban Debrecenben az utóbbi száz év alatt lovon kívül egyéb igásállatot találni tehát alig lehetett. A jó ló a civisek büszkesége volt, ennek megfelelő tartásáért az állattenyésztés egyéb ágait is elhanyagolták. A ló kapta a legjobb takarmányt, ennek építettek legjobb istállót. A szarvasmarhát az első világháborúig legtöbb debreceni gazda még mindég félszilaj módra tartotta; még az is, aki a ló gondozására és tenyésztésére már nagy gondot fordított. A lótenyésztésben ez a fordulat az 1870-es évek táján következett be.

A XVIII. század folyamán, sőt a XIX. század első felében is a hortobágyi legelőn — amely a későbbi évtizedekben a debreceniek lótenyésztésében olyan nagy jelentőségűvé vált — a szarvasmarhák számához viszonyítva a ménesbéli lovak száma elenyésző volt. Az 1770—1790 közötti években a külső és belső legelőkön járó heverő lovak és csikók aránya a hámos lovak számának ötödét-hatodát tette. Ez az arány a múlt század közepén még romlott is, a javulás csak a nyolevanas években indult meg. A változást világosan mutatja a lóállomány számszerű alakulása, és ezen belül a legelőn járó heverő lovak és növendék csikók száma.

Lóállomány

Év	Összes	Ebből legelőn járt
1870	6985	3114
1880	—	3321
1895	9375	4311
1911	12454	4660
1935	8539	3459

⁵ Az igavonó állatfajtáknak a birtok nagysággal való összevetése világosan mutatja a ló fontosságát a parasztgazdaságokban.

Jármos ökrök és igás lovak 1935-ben

Jármos ökör		Igás ló	
s z á z h o l d o n			
aluli	felüli	aluli	felüli
g a z d a s á g o k b a n d b			
144	1283	6080	1283

Alább részletesen ismertetjük a debreceni gazdák által az utóbbi évszázad során kialakított lótenyésztési eljárást. Itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy a Hortobágyon legeltetett lovak több mint kétharmadát mindig a kicsikók anyakancák és a másod- harmad fűre menő csikók tették.

A debreceni lótenyésztés fellendülése összefüggésben állott a gazdálkodás súlyának a fuvarozásról a földművelésre való áthelyeződésével. A szekeresek és talyigások régebben sem, később sem neveltek csikót, sőt kancalovat sem nagyon tartottak. Inkább vásárolták a nyugodt, jó járású, nem egészen fiatal, erős, herélt lovakat. A mesterséges takarmánytermesztés, főleg a lucerna szélesebb körű elterjedése által a 30—100 holdas parasztgazdák számára is lehetővé vált, hogy 4—6 hámoslovak közül évente egy-két kancát befedztesse és az utánuk lett csikót fel is neveljék. Az ilyen nagyságú gazdaságban a debreceni gazdálkodás rendszere mellett ennyi ló már szükséges volt, viszont évente egy-két hasas kanca kiesését nem érezték meg.⁶

A debreceni gazdák nagyobbarányú csikónevelésének kialakulása másfelől szoros kapcsolatban áll a fajtaváltozással és a nemesebb vérű, helyi de messze-földön keresett tájfajta kitenyésztésével. A lótenyésztés irányának megváltozása a 80-as években már érezhető volt, de a debreceni lófajta határozott jellege csak az első világháború előtti évtizedben szilárdult meg.

A múlt század 80-as éveiből származó leírások szerint a debreceni gazdák apró, zömök, igénytelen, de kitartó lovakat tartottak. A ló marmagassága 124—133 cm volt, a hosszúfarkú és sörényű, egérszőrű lovat a debreceniek *macskalónak* mondták.

Ez a lófajta azonban már az első világháború előtt erősen megfogyatkozott. Főleg a kisebb 15—20 holdas gazdák és bérlők tartották, akik sem elegendő takarmánnyal, sem megfelelő istállóval nem rendelkeztek ahhoz, hogy az igényesebb, nagyobb munkaképességű és nemesebb vérű lovakat nevelhessenek.⁷

A helyi feltételeknek megfelelő új lófajta kitenyésztéséhez az 1859 óta céltudatosan nemesített városi ménes nagymértékben hozzájárult. E ménesben korábban meglevő angol és arab keveredést Nonius fajtájú ménekkel keresztezték, és a keresztezés eredményeként egy széles szügyű, magas nyakú, kosfejű, széles farú típus alakult ki. Az új fajta magassága 158 cm körül volt, kitartása, élénksége, edzettsége és jó húzó képessége miatt messze-földön híres lett igás- és kocsilónak egyaránt.

A paraszti tartásban leginkább a pej-szín különböző árnyalatait kedvelték, a sötét pejtől kezdve az almás-pejig. A szürke, deres és sárga szőrű lovakat kevésbé tartották. Ha a ló fején terjedelmes fehér folt volt, *lámposnak* mondták, ha a fehér folt a két pofájára is kiterjedt, *hókának* nevezték. Az orrán fehér foltú ló *piszra*, a homlokán kis foltot viselő *csillagos*, ha a folt félkörű volt, *hódas*. Az alsó lábszárán a fehér foltot viselőt *keselynek* nevezték.⁸

⁶ 1935-ben csikókat legnagyobb számban a 20—100 holdas parasztgazdaságok neveltek. Ez azonban így volt már az első világháború előtt is. M. Stat. Közl. Új sorozat 112. köt. 476—477

⁷ ZELIZY i. m. 648., kk.; a magyar lófajtának debreceni változatát TORMAY Béla, — aki ebben az időben a debreceni akadémia tanára volt, — írta le. TORMAY Béla: *Gazdasági lótenyésztés*. Db.; 1872. 58—61.

⁸ Az új lófajta kialakulását ugyancsak debreceni lótenyésztési szakember, BÉKÉSSY László ismertetéi. ZELIZY: id. helyen.

II. A ló nevelése, betanítása, gondozása

Előbb láttuk, hogy az 1870-es évek óta milyen nagymértékben megnőtt a hortobágyi legelőre hosszabb-rövidebb időre kihajtott és ott legeltetett lovak száma. A hortobágyi legelő és a tanyásgazdálkodás alakította ki a debreceni lótenyésztés sajátos félextenzív, de ennek ellenére célszerű és a paraszti gazdálkodás szempontjából olesó formáját.

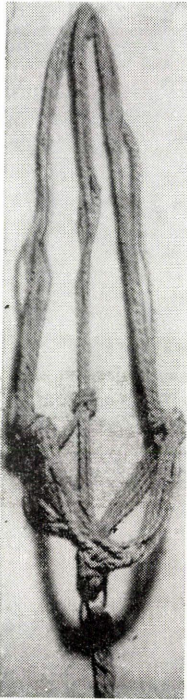
1. kép. Renyhe ménes a kútnál

Tavasszal, február végén vagy március elején meghágotott kancalovát a debreceni gazda éppen úgy hajtotta, mintha *üres* lenne, csupán etetésnél és itatásnál vigyázott rá jobban. Az őszi munkák elmúltával a hasas kancát inkább csak üres szekérbe fogták be, ellés előtt és utána három-négy hétig nem hajtották. A hasas kancát az istálló belső, ajtótól és ablaktól legtávolabb eső részébe — néha a fejőstehenek oldalára —, kötötték, a többiektől deszkakorlással, vagy a jászolkarikára kötött és külső végén láncsal a gerendába felfüggesztett vízszintes rúddal, *strájfával* választották el. Az ellés időpontja körül a kancára nagyon vigyáztak. A kicsikó az anyja körül szabadon járt az istállóban. A fiatalcsikós kancát eleinte üres szekérbe és csak rövid útra fogták be, míg a csikója kicsiny volt, lehetőleg nem is mentek ki a tanyából vele. Tavasszal, a szántás-vetés befejezése után a fiaskancát kicsapták a hortobágyi legelőre. A csikó addig szopta az anyját, míg az el nem rúgta maga alól. Ez rendszeren három hónapos korban következett be. Ha a kislías lovat be kellett fogni és hosszabb útra

mentek, általában rudasnak fogták és a csikót kötőfékszáron kívül az anyja hámjához kötötték.

A Hortobágyon az 1860-as évek óta mind a hét gulyajáráson volt egy-egy ménes. Ezekben a századfordulóig a gazdák csődőrei is szabadon jártak. Az ilyen méneseket *renyhe ménesnek* nevezték, megkülönböztetésül a *cifra ménestől*, ahova

2. kép.
Kötőfék kenderből

csak a gazdákból álló lótenyésztő bizottság által kiválogatott, jobb fajtájú lovakat lehetett hajtani. A cifra ménesek mellé a városi törzsménésből tenyészéméket adtak, de ezek már nem jártak szabadon a kancák között, hanem a ménesbeli sárló kancákat reggelenként kézből fedeztették. A cifra ménesek száma az utóbbi 60 évben öt volt, járásuk a hortobágyi legelő legjobb, apró-füves részén volt kijelölve. A két világháború között a gazdák törzskönyvezett lovaiból egy törzs ménest is állítottak fel, ezt *arany ménesnek* nevezték. Az első világháború előtti években néhány évig tartottak egy *szűz ménest* is, ide a 2—4 éves befedezetlen kanca csikókat hajtották. Az 1920-as évek óta a magánmének tartását erősen korlátozták, ezért a renyhe ménesekben csődört már egyáltalán nem tartottak, ezekben a ménesekben a nyári munkák megindulása előtt legelőre csapott herélt, kisleányos kancalovak, és a 2—3 éves betőretlen csikók jártak. A cifra ménesekben legeltek a tulajdonképpeni tenyészlovak; ezek, ha jó volt a legelő, szeptemberig is kint maradtak, csupán az őszi nagy munkák idején oszlottak fel. A renyhe ménesekből aratás után — főleg míg a nyomtatás általános volt —, később pedig a nyári szántás miatt az anyakancákat csikóktól hazavitték, legfeljebb 40—50 betőretlen csikó maradt kinn ősziig.⁹ (1. kép)

Az anyakancát ősszel már rendszeresen igázták, a csikó azonban legtöbb helyen szabadon járt a tanya körül a gyepen vagy a tarlón; kötőféket is csak késő ősszel húztak először a fejébe, amikor már éjjelre a jászolhoz kötötték, nehogy a többi ló megrúgja. A nagyobb gazdáknál a csikók három éves korukig kötőféket nem is ismertek. Az erdei

kaszálóknál és a pusztai tanyákon ősztől tavaszig a ridegen tartott marhák közt az akolban éjjeleztek, nappal pedig a tanya körül szabadon kószáltak. A csikókat sem nem ápták, sem nem gondozták. A kisebb gazdák nagyobb gondot viseltek a növendék csikóikra és sokkal korábban kézhez szokatták, mint a nagyobb birtokosok. A csikó már szopós korában nevet kapott. A kanca-csikó legtöbb esetben nőnevet viselt vagy színéről kapta a nevét. A ménló és a herélt neve mindig férfi név volt. (2. kép)

Tavasszal a *másodfüre* menő csikót *mebilyogozták*. A bilyog a gazda névbetűiből állott és általában a bal combra, ritkábban a bal oldalon a csikó nyakára sütötték. Bilyogozás alkalmából a csikó sörényét tövig levágták, a farkaszőrét pedig *grádicsosra* nyírták, azaz a *farkacsigája* végénél a szőrt két ujjnyira egyenesen rövidre vágták, a farkcsigolya alsó és felső harmadán levő fark-szőrt körülnyírták.¹⁰ (3. kép)

⁹ Idevonatkozóan vö. Ethn. (LXIX) 1958/555, 557—561.

¹⁰ Balogh István : *A járság telettetése Debrecen környékén* Db. 1938. 35.

A csődör csikót ugyancsak tavasszal herélték ki. Ha a *töke leszállott*, erre már egy éves sorában sor került. Ha nem, a következő tavaszig vártak vele, de voltak akik a harmadik tavaszon végezték el ezt a műtétet. A múlt század-végén, egészen az első világháborúig a herélés ehhez értő *csikó-herélők* végezték. Évtizedekig híres herélő volt Debrecenben *Nyilas Ferenc* és a hajdúböszörményi

3. kép. Csikóbilyogozás

csikószámadó *Kardos János*. A herélendő csikót vagy hozzájuk vitték vagy maguk mentek el hívásra.

A csikó nyakába kötelet löktek, a két első lábát a *csügénél* (csüd) szoros kötélnyűgbe rakták, a hátsó lábára pedig összecsavart köteles ponyvát vetettek. Oldalt döntve gerincre fordították, a két hátsó lábát előre húzták és kétfelé feszítették, a herezacskót a herélő éles késsel felvágta, a heregolyókat kifordította, a herevezetékét *csipkafával* (eserepecsik) leszorította. A leszorított heregolyókat levágta és a csipkafát egy hét múlva vette le, a herezacskó azután magától begyógyult. A herélő bére 25—40 kg búza volt minden csikó után. A herélés a két világháború között már állatorvossal végeztették, akik régebben a leszorított heregolyót szétzúzták. Ha a herélésnél mindkét herét nem sikerült kivenni, a herélő nem sokat törődött vele. Az ilyen lovakat *komornak* nevezték és ezekkel a ménesben és az igában is, főleg ha sárló kancákkal jártak együtt, igen sok baj volt. Ezekből lettek a harapós, *hamis*, rúgós lovak.

A csikót a kisebb gazdák, *harmadfűre* már nem igen csapták ki a hortobágyi legelőre. De ha mégis kihajtották, a kiverés a marhák kihajtásával egyidejűleg április végén, Szent György nap után volt. A nagyobb gazdák, ahol a

csikót nem törték be korán, vagy akik jó lovat akartak nevelni, még a negyed-éves csikót is a Hortobágyon legeltették. Ezek már valóságos lovak voltak és sok helyen a kötőféket sem ismerték. Ezért nagyon nehéz lett volna betörni őket, és hámolás előtt inkább nyereg alá szoktatták. A csikósbojtár egy mázsa búzát kapott a gazdától, akinek ilyen szilajcsikóját sikerült betörni. A bojtárok a ménesből kifogott csikót pányvával a kútágashoz húzták. Vigyázni kellett, mert a csikó hányta-vetette magát, könnyen megfulladt, vagy eltört a gerince, esetleg gutaütést kapott vagy a *szíve meghasadt*. A lekötött csikó fejébe zablás kötőféket húztak, a zablát a felső metsző- és zápfogak közötti foghíjjas részen a szájába nyomták, a kötőfékszárát a zablakarikába húzva, nyakán átvetve a másik oldalon levő zablakarikába kötötték. A bojtár a kitanult vén hátsaslóván ülve a pányván tartott csikót beleszorította a közeli nagyobb víztükrű szikfokba. Mivel a ló általában kerüli a vizet, fél is tőle és magától nem is megy bele, a csikó megzavarodott. A vén hátsasló mindig szorosan mellette állott és mikor a betörendő állat egy kissé megnyugodott, a bojtár hirtelen átlépett a hátsaslóról a csikó hátára. A vén hátsasló magától kiment a vízből, és a csikó a szokatlan környezetben mozdulni sem mert. De ha éppenséggel ugrálni vagy ágaskodni kezdett volna, a sár lefogta a lábát; ha pedig levágta magát, sem magának, sem a hátán ülőnek nem lett baja. Mikor megnyugodott és megállott, a bojtár veregette, simogatta a nyakát, szóval is becézgette, és lassan jártatni kezdte a vízben. Két-három kör jártatás után a gyepon leszállott róla, megsimogatta és elengedte. Néhány nap múlva újra kifogták és hasonló módon szoktatták. Öt-hat próbálkozás után már a priceset is a hátára lehetett tenni és meglovagolni; a bojtár mindig vigyázott, hogy a csikó mikor csapja hátra a fülét, ebből tudta, hogy készül valamire. A betört csikót a bojtárok egy-két hétig hátsaslónak használták, ez idő alatt a legszilajabb is lejártta magát.

A kisebb gazdák vagy akik féltették a drága jószágokat, korábban kezdték a szoktatást, már két- vagy hároméves korban inkább hámolással, mint nyereg alá törték be a csikót. Ilyen helyeken az kezesebb is volt, mert télen az istállóba állott, éjjelre már a jászolhoz le is kötötték. A gazda vagy a kocsis etetéskor a csikó mellett ment el, és abrakolásnál, mikor a fejébe húzta a tarisznyát, mindig megvakarta a homlokát, megveregette a nyakát, kézzel végigsimította a marját, a hátát és a farát, oldalt állva hátulról benyúlt a két hátsó lába közé, megvakargatta a combja belső oldalát. Így a csikó bőrének legérzékenyebb helyein megszokta az idegen tárgy érintését.

A betanítás nyár végén, kora ősszel esett. A gyepon vagy a tarlón, ritkábban a puha szántáson a kitoldott istrángú hámot a csikó nyakába vetették és *tuskót húztak* vele. A hámfára láncsal 50—60 kg súlyú, szabálytalan tuskót kötöttek, az elébe fogott csikót lépésben kötőféken vezetgették. Vigyáztak, hogy bele ne lépjen az istrángba, ha az mégis a lába közé került volna, kissé meghátráltatták és, oldalt kiléptették belőle. Ha már félig-meddig megszokta a húzást, szekérbe is fogták, a rudas felől lógósnak; szántásnál vagy szekérben ötös fogatnál a tanulatlan csikó először mindég láncos volt. Az istrángját kissé hosszabbra vették, mint a többinek, és a lógós csikónak gyeplője is volt. Ha már jobban betanult, a gyeplőt elhagyták és a bal zablakarikán áthúzott kötőfékszárral kötötték a rudas nyakához.

A betört csikót tavasszal már ekébe is lehetett fogni, a nyugodtabbat még ostorhegyesnek is. Ennek már kétágú gyeplője is volt. A gyeplőre nagyon kellett vigyázni, mert ha a farka alá kapta a gyeplőszárát, legjámborabb fiatal hámos is *megmohosodott*, felrúgott a két hátsó lábával. Arra is nagyon vigyáztak,

hogy a fiatal lovat meg ne húzassák, mert akkor könnyen megmakaesolta magát és ha nehezebb terhet érzett, semmiféle biztatásra nem indított. Az ilyen lovat egyedül sohasem fogták be, nagyon sokáig még rudasnak sem, hanem csak lógós-nak, láncosnak, vagy ostorhegyesnek. Ha mégis megesett, hogy egy-egy ilyen érzékeny szügyű ló *megütötte magát* és nem indított, az üres szekeret az inára rátolták és így magától is megindult, a megrakott szekeret pedig a rúd elébe fogott pár lóval meghúzták. A betanítás alatt általában ostort nem használtak.

4. kép. Tanya, balra lóistálló

tak. Később is inkább csak a marját és a hasaalját csapkodták vele. Így nem rúgott fel olyan könnyen.

Az első világháború előtt ekébe, nagyobb, teherszállításnál a szekérben általában négy- vagy öt lovat fogtak és az ilyen fogatot nyeregből hajtották. Még a kisebb gazdák sem mertek volna ekébe három lónál kevesebbet fogni. A széltére fogott két-három lovas fogatban a nyerges, az előre fogott négy-nyolc lovasnál a nyerges és a gyeplős ló volt a legfontosabb. A nyerges lónak a többinél erősebbnek, magasabbnak, széles terpesztett járásúnak és nyugodtnak kellett lenni. Legalkalmasabbnak az 5—8 éves herélt lovat tartották erre. A nyergest úgy szoktatták, hogy a fejét mindég magasra tartsa. Különösen alkalmas volt nyergesnek az olyan ló, amely nem rázott, és a hátsó lábával előrébb lépett az első lába nyománál. Az ilyen nyerges mindig lépésben ment, amikor már a többi kocogott mellette. Gyeplős lónak zömök, erős, nem túl érzékeny, de nem is erős szájú volt alkalmas. A gyeplőst úgy szoktatták, hogy fejét lefelé a térde irányába a földnek szegezze és fordulásnál vállával, fejével szinte leüsse a lábáról a mellette menő láncost, vagy ostorhegyest. A jó nyerges a kocsis térde nyomásáról érezte, hogy merre kell fordulni, a jó gyeplős a gyeplőszár enyhe húzásának rögtön engedelmeskedett és fordult a kívánt irányba.

Az indítás a gyeplő laza megrántásával és „na!”, nagyobb teher esetén „gyü hé!” kiáltással történt, egyidejűleg a kocsis a lassabban indító lovat az ostorral megcsapkodta. A jó kocsis arra nagyon vigyázott — akárhány lóból állott a fogat —, hogy mind egyszerre indítson. A megállásra a gyeplőt röviden meghúzták és „hó!” kiáltást használtak. A megbokrosodott, izgatott ló nyakát, marját, szügyét, első lábaközét veregették „na! na!”, „kis bolond!” szavakkal simogatva nyugtatták meg.

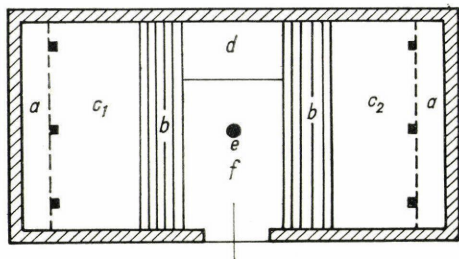

Debrecenben egész ritka kivételtől eltekintve a paraszti gazdálkodásban hátaslovat nem használtak. Alkalmilag sáros úton élelmet esetleg vittek ki lóháton a tanyára, vagy a fiatal gazdalegények is felültek a ló hátára, ha az egyik tanyáról a másikba mentek látogatóba, de lovagolni a huszároknál szolgált emberek kivételével általában nem is tudtak. A nyeregből hajtott fogatok nyerges lova is csupán fogatolásra volt betanítva.

Amíg a ló hámos nem lett, nem kapott különösebb gondozást. A csikó kisebb gazdánál az istállóban a többi ló mellett állott, azt ette, amit a hámos

lovak kaptak, de nem vakarták, se nem kefélték. Az igáslóra azonban már több gondot viseltek. A rendben tartott ló a gazdát is és a kocsist is dicsérte, és mondogatták is némely lóbolond debreceni gazdáról, hogy: „a lovát többet simogatja, mint a feleségét.”

A jó gondozás az istállóval kezdődött. A hámos lovaknak már régóta megfelelő tágas, világos és levegős istálló építettek. A városban a lóistálló az 1802-i nagy tűzvész óta tűzrendészeti okokból nem épülhetett a lakóházzal egy fedél alá, a tanyán azonban gyakran a tanyaház végében vele egy tető alatt állott. Nagyobb

5. kép. Ló és tehénál alaprajza: *a* — felszerjászol; *b* — hídlás; *c*₁-*c*₂ — ló- és tehénállás; *d* — szénatartó; *e* — mestergerenda tartó ágas; *f* — place; az épület hossza 10 m

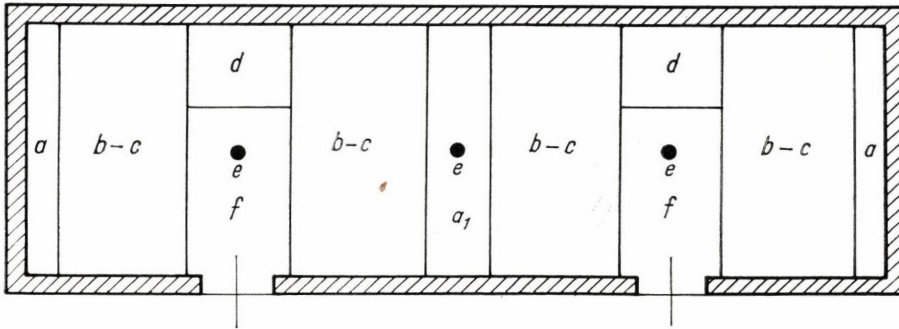
gazdánál, 6—10 lóra általában mindig külön istállót építettek. Az istálló vert agyag vagy vályog falú, minden esetben lepadlásolt, régebben nádfedeles épület volt. Ajtaja — nagyobb épületnél két ajtó is volt rajta — mindig délre, keletre vagy nyugatra nézett. Az ajtó felőli oldalon két magasan fekvő 60×30 cm nagyságú ablak volt vágva. Az ajtónyílás elég tágas, hogyha a ló beszaladna, le ne üsse a csipejét. Kétszárnyú deszka ajtaja kifelé nyílt, baj esetén könnyebben ki lehetett nyitni. Az ajtót egyszerű, csapponós fakilincs vagy belől fa toló-zár zárta. (4. kép)

Kisebb gazdánál, ahol csak 4 vagy 5 ló állott az istállóban, az ól egyik végében volt a lovak, a másik végében a tehenek állása. A nagyobb gazda, ha ökröt is tartott, a ló és ökör számára egy istállót épített. Az ilyen kétajtós istállóban a lovak állása az épület két végében állított *felszerjászol* előtt volt; a két ajtó között az istálló felezőpontján keresztben húzódó *arcaljászol* két oldalán egymással szemben a jármos ökrök állottak. Öt ló állásán azonban csak négy ökör fért el. (5—6. kép)

A jászol magassága 90—100 cm, felső szélessége 100 cm, az alja — amely kb. 40 cm magasan állott az istálló földjétől — 28—32 cm széles volt. A jászol-lábakra a deszkát belől szegezték fel, a jászol hosszában a lábak felső végére csapolt gömbölyű *prémfába* méterenként egy-egy jászolkarika volt ütve. A karikához kötötték *kungörcsre* a kötőfékszárát, ennek az a tulajdonsága, hogy minél jobban húzta a ló a szárát, annál inkább rászorult, de egyébként a kötőfék szárának szabadon maradt vége egyetlen rántásával könnyen ki lehetett oldani.

Újabb időben a jászol fölött a falra másfél méter magasságban előre dülő *szénarácsot* erősítettek. Ez csak a két világháború között kezdett elterjedni. Az állás tapasztó földdel volt ledöngölve, a lovak faránál árok, fölötté deszka

dobogó, *hidlás* húzódott, úgy hogy a lovak hátsó lába a hidlás közepére esett. A hidlás külső deszkájára hosszában faltól falig 12—15 cm átmérőjű gömbölyű fenyőrúd volt szegezve, ez a *körömrugó*. Az ajtó nyílásával szemben az istálló közepe szabadon maradt; ez a *placc*. A placcon a hátsó fal mellett éppen az ajtóval szemben állott a 150×200 cm alapterületű, deszkából ácsolt *szénatartó*, felette a *szénahányó lyuk*, itt lehetett a padlásról a szénát ledobni. A szénatartó

6. kép. Nagygazda ló- és ököristállója alaprajza: *a* — felszerjászol; *a₁* — arcaljászol; *b-c* — állás hidlással; *d* — szénatartó; *e* — mestergerendát tartó ágas; *f* — placc; az épület hossza 20 m

előtt állott a kocsis *dikója*, a szénatartóban a törekes kosár, vasvilla, oldalán felakasztva az abrakos tarisznyák, a vakarótartó pole, és a mécesstartó. A ganézóvilla, lapát és seprű az ajtón kívül, vagy a befelé nyíló ajtónál az ajtó hátamögött állott, a villa és lapát fejjel lefelé, a seprű mindig fejjel felfelé fordítva.

A nagyobb gazdánál, a múlt század közepe táján épült lóistállókban az ajtóval szemben a hátsó falnál, a szénatartó helyén hatalmas téglából épült boltíves lábakon álló szabadkémény-szerű *tüzelő* állott. A hajnali etetésnél a csatlós ez alatt szalmával tüzelgetett, hogy a lovat gondozó nagykocsis a munkáját el tudja látni.¹¹

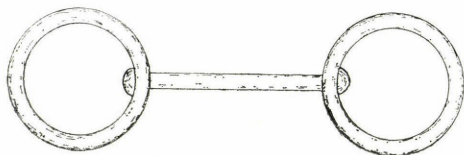
A placcot ganézás, almozás után gondosan felseperték, nyáron gyakorta locsolgatták is. Az istálló ablaka télen szalmafonattal be volt dugva, nyáron nyitva állott; az ajtó télen-nyáron félig be volt hajtva.

A hámos lovak napi gondozása, etetés, itatása általában télen-nyáron egyformán történt. A lovak gondozója, a kocsis, a gazda fia vagy maga a gazda, hajnalban 2—3 óra között — a harmadik kakasszóra — felkelt, kitakarította a jászolt, a megmaradt *íziket* a jászol elé a lovak első lábához szórta, és szálás takarmányt — munkák idején szénát, télen szalmát vagy töreket tett a lovak elé. Ősszel felvagdalt disznótököket, télen és tavasszal takarmányrépát is kaptak. A lucernát a tavaszi szántás idejére hagyták. Nyáron már nem feküdt le a kocsis, hanem *higanézott*, a trágyát targoncán vagy saroglyán kivitte a *sarvasba*, aztán friss szalmával újra *lealjazott*. Míg ettek a lovak, megvakarta, lecsutakolta, lekefélté őket. A vakarást az aprófogú lóvakaróval a fejnél kezdte, a jobb kézbe fogott vakaróval szőrméntében meghúzogatta a lovak nyakát, marját, hátát, felső lábászárát, hasát, farát, combját és a port a tiszta placcra kiverte a vakaróból. Ez volt a *sorpor*. Utána szalmacsutakkal az egész lovat szőre ellenében végigcsutakolta, az alsó csánkot, csüdöt, ledörzsölte majd jobb kezébe szőrkefével fogva, bal kézben a vakarót tartva előlről hátrafelé végigkefélté, időn-

¹¹ Ua.: *Debreceni tanya*. Db., 1937. 9—10.

ként a keféét a vakaró fogain végighúzta. Mikor a vakaró foga a lóporral megtelt, a placera kiverte. Kefélés után rossz pokróc-darabbal a fülénél, szeme környékén kezdve hátrafelé letörölte. Lábát, ha sáros volt, vizes kefével lekefélté, a magára adó kocsis még a ló sörényét is befonta, három ágra, de befogás előtt kibontotta. Sáros időben a ló farkát felkötötték. Az összezsavart farkszórt a farkesigolyához visszahajtva saját magával felbogozták. Így a ló nem csapta össze sem a hátsó lábát, sem a farka nem lett *csajhos*. Nagy melegben esti kifogás után az izzadt lovat két kézben fogott szalmaesutakkal egymással szembe dolgozva végigdörzsölték.

7. kép. Forgókarika

8. kép. Szörnyűg; kb. 55 cm hosszú; a fapecek kb. 8 cm hosszú

A takarmányozás mindig az évszakhoz és a munkához igazodott. A múlt század végéig a debreceni gazdák csupán a természetes fűtermésre, gabonaszalmára és törekre voltak utalva. Nyáron a munkák szünetében a tavaszi szántás-vetés befejezése és a nyomtatás kezdete előtt a hámos lovak nagyrészt kicsapták a Hortobágyra, a napi használatra otthon-tartottakat a város alatti nyomáson, a tanyák körül a gyepen, majd aratás után a tarlón járatták. A kcsis este összefűzte a lovakat, azaz kötőfékszáron egyiket a másik nyakához kötötte, a *bikót* (béklyót) — két lóra egyet-egyet számítva — nyakukba akasztotta. A bal-szélső hátára bundát vetett, a bundára ráült és kiporzott velük a város alatti belső legelőre. Ott párosával kibéklyózta a lovakat, a nyűgöt vagy béklyót mindkét ló első bal lábára tette, úgy hogy a kóborlóbb kedvű ló jobb lába a béklyóhoz verődött. Így a lovak *keresztbe* voltak téve és nem tudtak gyorsan menni. A csendesebb, jámborabb lópárnál az egyiknek a jobb, másinak a bal első lábára volt vetve béklyó, ez esetben *kísbe* béklyóztak. A kocsis a kötőféket kihúzta a lovak fejéből, fékszárral fogva összekötötte, s négy-öt kocsis bundát maguk alá gyűrve tüzelgetett, ha elaludtak, egy mindig ébren maradt, különben reggelre könnyen hűlt helye lett volna a lovaknak. A lótolvaj a nyűgöt elvágta, a *gönci* vagy *kúcsos bikót* vasfűvel kinyitotta, a *láncos bikót* elreszelte. Éjjel után, mikor a göncöl szekér rúdja már lefele hajlott, sokszor ébredt arra a kocsis, hogy a fejénél áll egy ember nagy bunkós bottal, lesve, hogy felébred-e, míg a másik a lovak körül mesterkedett. Ilyenkor legjobb volt úgy tenni, mintha aludna, míg a két betyár elporzott a lóval és gyalog vagy kölesönként lovon két-háromszáz lépésre maga is utánuk ment. (9—10. kép)

A tanya körül a gyepen, aratás után a tarlón minden gazda maga legeltette a lovát, ha szűk volt a hely vagy könnyen kárba mehetett volna a jószág, kipányvázva. A pányvás kötél 8—12 m hosszú kenderkötél volt, egyik vége meghegyezett cövekre hurkolva, a másik végén kettős forgókarika. (7. kép) A béklyó láncát a forgókarikán húzták keresztül. 1876 óta — mikor a belső legelőt felosztották — a nyomási legeltetés megszűnt, de a tanyákon a tarlósabadulás egyideig még szokásban maradt. Erre utal a régi debreceni kocsisnóta:

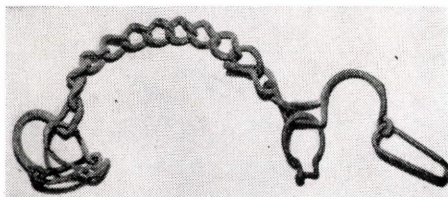
„Meggzabadult mán az árpatalló
Nem kell mán a kocsisnak a bíkó,
Eleresztí szabadra a lovát,
Felkeresi a régi babáját.”

A század végén azonban már senki sem járhatott és legeltethetett a más tarlóján. Ezért a lovakat vagy nyűgbe kellett tenni, vagy ki kellett béklyózni. A *nyűg* sodrott kenderkötél vagy fonott lószőr volt, hossza 45—50 cm, két

9. kép.

Kulesos (gönci) béklyó; kb. 70 cm hosszú

10. kép. Láncos béklyó

végén hurkos pecekkel. (8. kép) A nyűgöt a múlt század második felében a kulesos béklyó váltotta fel, ez hatalmas, több kiló súlyú, sokszor komplikált zárú láb-bilincs, *gönci béklyónak* is nevezték. Később az acélból készült könnyebb láncos béklyó jött divatba. Ennek a bilincs része félkör alakú két részből állott és ügyes fogással a karikás láncot egymáson áthúzva lehetett a ló két első bokájára rátenni. Ha éjjel legelt is a ló, este és reggel mindig enni kapott. Az első világháború előtt kizárólag szénát — a kaszálóokban és a Hortobágyon sokat kaszáltak —, később már lucernát is. Nyomtatás, cséplés után akadt már némi kis abrak is, árpa és rozs — zabot a debreceniek nem igen termesztettek —, ősszel már több lett a munka, ekkorra azonban már érni kezdett a tengeriben a *vörëshajú tök* (disznótök), majd a *zsenge tengeri* és este-reggel, szántás idején pedig délben is, tökből törekkkel keverve annyit kapott, amennyit meg tudott enni. A tengerivel azonban csínján bántak, szalma és törek nélkül sohasem adták elébe. Így a jó ló a nagy munka mellett is hamar *kidalmahodott*, nehezen lehetett vele bírni és nem igen állott meg az első szóra. Azért mondták aztán, „nagyot hall, mint ősszel a lú!” Télen szalma és törek volt a takarmány, újabban megvágott takarmányrépával kevert szeeska; ízelítőnek, „hogy a száját kitörölje”, egy kevés széna. A jobb szénát és a lucernát a tavaszi szántás idejére tartották, ekkor este és reggel egy *összemarék* morzsolt kukoricát is kapott abraknak minden hámos ló.

Ha dolgoztak vagy hosszabb útról jöttek haza, kifogás után a kocsis a ló üstökét megrángatta, hogy a fáradság kimenjen a lábából; ahogy a hámot kivették a nyakából, a kötőfékszárat utána a nyakába csapták, hadd járjon és hengerőzzék. Egy negyed óra múlva a vályúhoz vezették, *megkínálták*, utána a jászolhoz kötötték. Minden etetés után itattak. A ló a tiszta vízre nagyon kényes, a vályút tisztán tartották, nyáron mindig friss vizet húztak bele. Úton vederből itattak, a szekéroltal vagy a tengely sasszegébe akasztott vederben útközben szénát vagy szalmát tartottak, hogy valamiféle szagot ne kapjon, mert különben a ló akármilyen szomjas is volt, az ilyenből még a friss vizet sem itta meg.

A napi háromszori etetést, főleg a nagy munkák (szántás, és hordás, nyomtatás és kapálás) idején is megtartották. Reggel 7—8 óra között egy órát, délben 12—2 óra között kettőt, és ha éjjel is dolgoztak, este 6—7 óra között ismét egy órát etettek. Télen az etetés ideje megmaradt, de rendje már nem volt olyan szorosan megszabva, mert esetleg napközben is löktek a jászolba

II. kép. Lovak a zablón

egy-két villa szecskát egy-két darab takarmányrépával. Az istállóban álló lovak alól a trágyát minden etetés előtt kiszedték és friss szalmát ráztak alájuk.

Nyáron a lovakat nem tartották bent a meleg, legyes, levegőtlen istállóban, hanem a *nyári állás* alatt vagy árnyas fák között szabadon álló *zablóra* kötötték. A nyári állás szalmával fedett, oldalfalak nélküli szín volt, olyan nagy méretű, hogy a zablón álló 4—6 lovat a napsütéstől és a nyári záporoktól megvédje. Ahol nagy diófák és eperfák állottak a tanya körül, ez alá tették a zablót. A diófa különösen kedvelt volt, mert a levelének szagát a légy nem szereti, s így a lovak a kízó rovaroktól békén maradtak. (11—12. kép)

A zabló, hatalmas, mozgatható, szállítható jászol volt. A két méter hosszú, 40 × 40 cm vastagságú talpába bevéssett, ferdén kifelé dülő lábait belől deszkával szegezték be, felől a lábakra bevéssett prémfához kötötték a lovakat. Egy-egy zabló körül 4—6 lónak is helye volt.

Úton a szekeresek a napi háromszori etetés idejét és rendjét megtartották. Délben azonban nem fogtak ki, csupán a kizablázott lovak elé vetettek egy öl szénát. Egy negyed óra múlva vederből itattak, indulás előtt az abrakos tarisznyát

12. kép. Lovak a zablón, nyári állás alatt

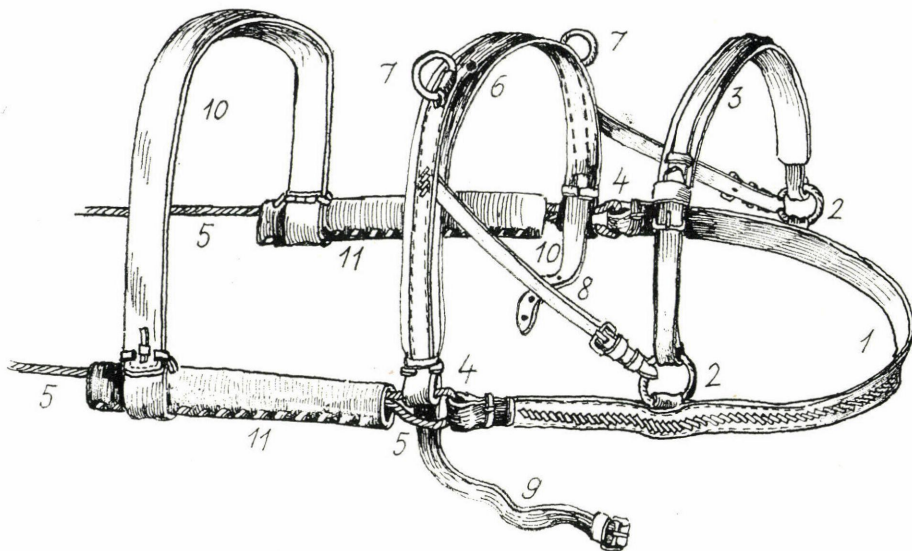

13. kép. Etetés mezőn, kasfarból

a lovak fejébe húzva abrakoltak. Abrakolás után néhány percre még hagyták szénázni a lovakat, aztán újra megkínálták őket. (13. kép)

A múlt században, amikor még kevés volt a köves út, Debrecenben csak a gyenge körmű lovak — ezek is csupán első lábukra — voltak *bevasalva*. A *tüzes vasalást* a kováccsal végeztették, de hidegen legtöbb gazda maga is tudott vasalni. Újabb időben, a múlt század vége óta a kövesutak mentén lakó gazdák, vagy akik télen is gyakran szekereztek, már rendszeresen vasaltatták a lovakat. Nyáron könnyebb és sarok nélküli patkót, télen kiesavarható sarkos patkót üttettek a lovakra. A téli patkó két sarkába ugyanis hegyes sarkot lehetett csavarozni.

A nyeregből hajtott fogat nyerges lova azonban mindig be volt vasalva. A ménesbe kicsapott ló lábáról a patkót leszedték, a feketeföldi gazdák ősszel a sáros időszakban vasalás nélkül járatták a lovakat, mert a sár amúgyis lehúzta volna a patkót. A ló hátsó lábának vasalásánál a gazda vagy a koesis az egyik első lábát felemelte, a rúgós lovat farral a korlátnak állították és a kovács a hátsó patát a bakon feltámasztva ütötte fel rá a patkót. A gyenge talpú ló számára *teletalpú* patkót készítettek.

14. kép. Igáshám és részei

A megbetegedett ló gyógyításához nem nagyon értettek. A tüdőgyulladásos lovat vizes borogatással kezelték, ha kólikát kapott, hátára ülve addig hajtották, míg a tajték kiverte és a *szél megindult benne*. A sebet, *megnyitalt* lábát farkasalma (aristolochia clematitis) főzetével borogatták. Vigyáztak, hogy sok rozstot, zöld lucernát ne egyék, a takarmánnyal toll, egérfészek ne kerüljön a jászolba, mert az kólikát okoz.

III. Lószerszámok

A debreceni lószerszám a fogatok fajtája és az egyes fogatokon belül a lovak szerint igen változatos formákat mutat. Ez az eltérés néha egészen lényegtelen, máskor azonban alapvetőnek is mondható. Az egy rúdú szekérbe fogott egyes ló szerszáma részleteiben erősen különbözött az ülésből hajtott kettős fogatétól, a nyeregből hajtott fogatok lovainak szerszáma ismét eltért az ülésből hajtott ötös fogatétól. A talyigás ló szerszáma jellegzetesen ehhez a járműhöz igazodott.

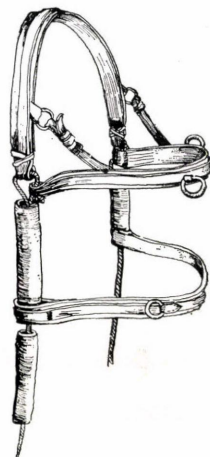
A lószerszám lényegében hét darabból állott: 1. hám, 2. gyeplő, 3. nyakló, 4. kantár, 5. nyereg, 6. ostor és 7. csengő. A hám, gyeplő, kantár és az ostor bőrből készült, mind a négyet szíjgyártó készítette; a gazda vagy „mondva csináltatta”, azaz rendelésre készült, vagy a vásáron készen vette. A hámhoz

való istrángot és a kantárhoz való fékszárat a kötélverőtől vették. Az istráng négy ágú, sodrott kenderzsinegből készült, a vastagabbik végén hurok volt. Ezen a vékonyabb végén keresztül, húzva *csürkői* alkotott. A fékszár három ágú sodrott kenderkötél, egy arasszal hosszabb és némileg vékonyabb mint az istráng.

A lószerszám anyaga hasított marhabőr, feketetére festve. A debreceni szíjgyártók 1812-ből származó limitációja már azt mutatja, hogy a parasztfogat, és a franciás fogat szerszámai között formában, kivitelben és árban igen lényeges különbség volt. A limitáció a hámból hat fajtát ismer: 1. *debreceni farhám körüljáróval*, 2. *farhám körüljáró nélkül*, 3. *széles hátszíjjas hám*, 4. *közönséges hátszíjjas hám*, 5. *paraszthám* és 6. *francia hám*. Ezek közül a most élő öreg szíjgyártók a farhámot, a francia hámot és a paraszt hámot ismerik, de a körüljáró jelentését és használatát nem tudták megmondani. A két első mindig az úri fogatok felszereléséhez tartozott, illetve az ülésből hajtott négyesötös fogatnál, a francia hám egyszerű formáját a rúd tartó nélküli hámot, a nagyobb parasztgazdák is használták.¹²

A hám mérete minden lóra azonos volt, de az egyes részeket csattos szíjakkal lehetett kisebbre-nagyobbra venni. Részai: 1. *húzója*, 2. *vállkarika*, 3. *vállszíj*, 4. *csürök*, 5. *estráng*, 6. *marszíj*, 7. *gyeplőkarika*, 8. *segédszíj*, 9. *hasló*, 10. *hátszíj* és 11. *hámtáska*. A hám húzója araszos széles három rétű bőrből, szíjjal varrott előrész, hossza hét arasz és egy *bakarasz*. (Az arasz a jobb kéz kiterjesztett hüvelyk és mutató ujjja közti távolság = kb. 18 cm; a bakarasz a két kiterjesztett hüvelykujjnál egymás mellé illesztett kéz kisujjtól-kisujjig mért távolsága = kb. 40 cm.) A két végén kb. egyharmad résznyi távolságra bele volt varrva a 6—8 cm átmérőjű vas, díszesebb három réz karika (2). A vállszíj (3) 6—8 cm széles kétszeresen varrott csattos szíj, az egyik végén a vállkarikába volt varrva, a másik vége a másik vállkarikába volt csatolva. A ló magassága szerint ezt hosszabbra vagy rövidebbre lehetett állítani azért, hogy a hám húzója pontosan a ló szügyére essék. Ha lejjebb esett, könnyen szakadt a hám és akadályozta a lovat a járásban, ha feljebb, elszorította a gégejét. Ha a ló sokat prüszköl húzás közben, annak a jele, hogy rövid a vállszíja. A hám húzója erős visszavarrott csürökben (4) végződött. Ebbe voltak behúzva az istrángok, (5) úgy hogy azok felső szára a marszíj csürökjén (6) ment vissza. A marszíj 10—12 cm széles, kétszeresen varrott szíj, két oldalt két vas vagy sárgaréz gyeplőkarikával (7). A marszíjat két oldalt egy-egy csattos segédszíj vagy kötőszíj (8) rögzítette a húzó karikáihoz. A magas lónál ez a segédszíj hosszabbra volt engedve, az alacsonyabbnál rövidebbre csatolták. A marszíj jobb végéhez a hasló (9) szíjának hosszabb csattos ága, a bal oldalához a felhúzó ága volt bevarrva. Az istrángra ráhúzva a hám különálló részét alkotta a hátszíj (10) a végére varrott két hámtáskával (11). A hámtáskák két első végét hasított szíj erősítette lazán a marszíj csürökjéhez. A hátszíj két oldalán két félkör alakú karika volt felvarrva. A nyakszíj kétszer

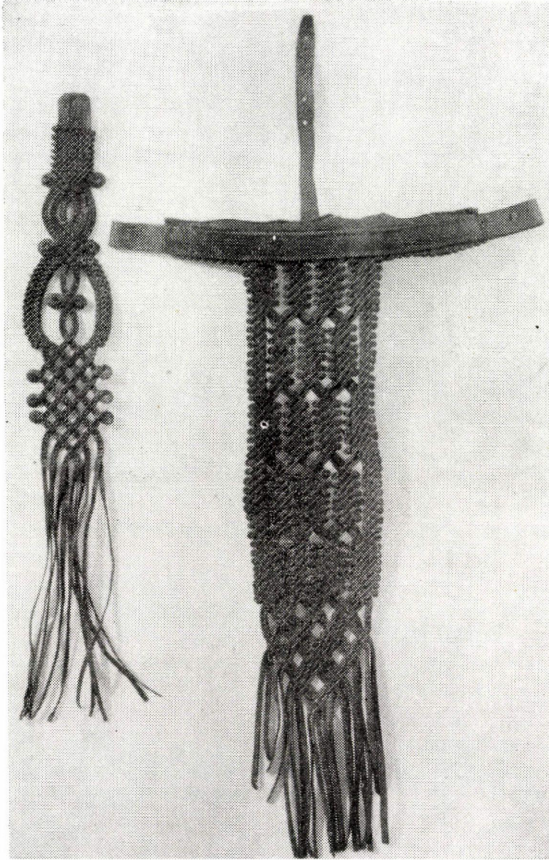
15. kép.
Nyerges hám és részei

¹² A szíjgyártó mesterek által készített lószerszámok méreteit az egyik legöregebb debreceni mester, *Tóthfalussy Géza* adatai alapján közöljük.

két arasz és egy bakarasz; a marszije öt arasz és egy bakarasz; a segédszije két arasz; a hátszija öt arasz és egy bakarasz; a hámtáska két arasz; a hasló öt arasz; a hasló húzója két arasz volt. A két istrángra ezen kívül két arasz hosszú combtáska volt húzva, de ez nem volt lekötve. (14. kép)

Az istráng befűzése külön mesterség volt, az új kenderkötelet egy kissé megpuhították, kéthárom hétig a hűvös kamrában állott — majd a hám házü-

16. kép. Sallangok, [balra hámsallang, jobbra kantár homloksallang

jának csürökjén keresztül húzva, csontár segítségével a sodrást fellazították és a fellazított sodráson a szöszös végét háromszor előre, majd háromszor hátra hajtva átfűzték. A hám marszija nemezéből készült izzasztóval, *hám párnával* simult a ló hátára, ez két csattos szíjjal volt felkötve.

A régi debreceni, nyeregből hajtott fogat *nyerges hámja* az előbbtől abban különbözött, hogy nem volt vállszíja, a marsziját a húzójába varrt karikához egy-egy segédszija kötötte ki, a hámkarikák kissé feljebb voltak varrva rajta. A hátszija hámtáskája is hosszabb volt, mint a rendes hám. Az egylovas szekér hámján pedig a csürök felett még két csattos szija volt felkötve, ezzel kötötték fel a szekér két rúdját. (15. kép)

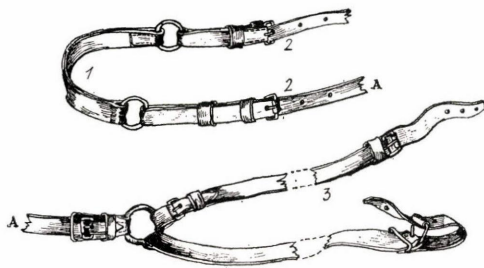
A jómódú gazdák az első világháború előtt még *sallangos hámokat* csináltattak. A sallang vékony hasított szíjkból font szíjgyártó remekmunka volt, a gyepplős ló hámján a hátszija bal, a rudas és ostorhegyesen a hátszija jobb oldalán a *sallang karikába* volt felcsatolva. A nyerges ló sallangja különösen díszes volt, ez a hátszija bal karikájába volt csatolva. (16.

kép). A fentebb említett szíjgyártó limitáció *első francia gyepplőt, hátulsó francia első és hátulsó paraszgyepplőt* ismer. A debreceni fogatnál azonban ennél többféle gyepplőt használtak, mert az egylovas, kétlovas, nyeregből hajtott és ülésből hajtott fogatok gyepplője lényegesen különbözött egymástól. A gyepplő mindig szija, anyaga hasított fekete marhabőr. Részei: 1. *markolatszija*, 2. *gyepplőszár*, 3. *ág*. A magyar gyepplőnek az ülésből hajtott kétlovas fogat két szárú, négy ágú gyepplőjét mondták. A gyepplő markolata háromszorosan varrott szija, erre van hurkolva egy kb. 3. arasz hosszú keskeny szija, amelyet *álomszijnak* vagy *kis-*

kocsisnak hívtak. A markolatszíj két végén két karika volt bevarrva, ezeken volt áthúzva a duplán vett bujtató csattal ellátott két szár, amelyet szükség szerint hosszabbra-rövidebbre lehetett csatolni. A szárak végére ismét egy-egy karika volt bevarrva a keresztágak befűzésére. A keresztágak közül a két belső sima, a hajtószár karikájára rá volt varrva, a két külső azonban csattal volt ráerősítve. A markolatszíj hossza egy arasz és egy bakarasz; a két hajtószár egyenként 18 arasz; a csattos külső ágak hossza 10 arasz és egy bakarasz; belső ág hossza 9 arasz és egy fél bakarasz. (16. kép)

Az *egylovas gyeplő* ennél lényegesen egyszerűbb, mert csak markolata és a végén két csattban végződő 19 arasz hosszúságú ága volt. Ezt szekéren és talyigánál egyaránt használták. A *lógós- és ostorhegyes gyeplő*nek csak egy szára (10 arasz) és két 9 arasz hosszúságú ága volt. E gyeplővel a lovat nem lehet kormányozni, csak visszatarítani. A *gyeplős ló gyeplője* markolatból és két 22 arasz hosszúságú, de az egylovas gyeplőnél szélesebb és erősebb sima ágból állott. A markolat két végére varrott karikába, két egyenként 6 arasz hosszúságú segédszíj volt varrva. Ez volt a gyeplő *kerítője*. A két szíjat a végén *bokrára* összekötötték. Befogásnál a gyeplőt markolatszíjánál a nyerges nyakába vetették, a kerítőt pedig a kengyel szíja alatt áthúzva a nyereg hátsó kápájába akasztották. Így az egész fogatot irányító gyeplős gyeplője nem csúszhatott le a nyerges nyakából a földre.

17. kép. Magyar gyeplő

A *francia gyeplő*, amelyet a négyes fogatnál használtak, két kettős fogathoz alkalmas gyeplő kombinációja. A fogat két első lovának gyeplője hajtószára a két hátulsó ló gyeplőjének keresztágai elágazásánál levő karikába volt csatolva. Az ilyen fogatot a kocsis az ülésben ülve, a markolatszíjait két kézzel tartva irányította. Franciás gyeplőt csak néhány nagygazda használt, de ezek sem fogtak be soha négy lónál többet.

A két vagy több lovas szekéren a nyerges és a rudas ló a szekeret a *nyaklónál* fogva tartotta vissza. A nyakló akadályozta meg a rúd ide-oda imbolygását. Ez a szerszám egy pár széles, 120 cm hosszú bőrszíj volt, a vége összevarrva, karikában végződött. Ebbe volt húzva a visszacsatoló *nyaklólánc-pár* amelyek a 15—16 cm átmérőjű *nyaklőkarikában* végződtek.

A kantár formái ismét igen változatosak voltak. Az 1812-i limitáció *debreceni szekeres féket, paraszt kantárt, istálló* kötőféket említ. Az újabb időben az első világháború előtt még igen díszes, sallangos kantárokat raktak a lovakra, ezek közül is a nyergesé különlegesen fel volt díszítve.

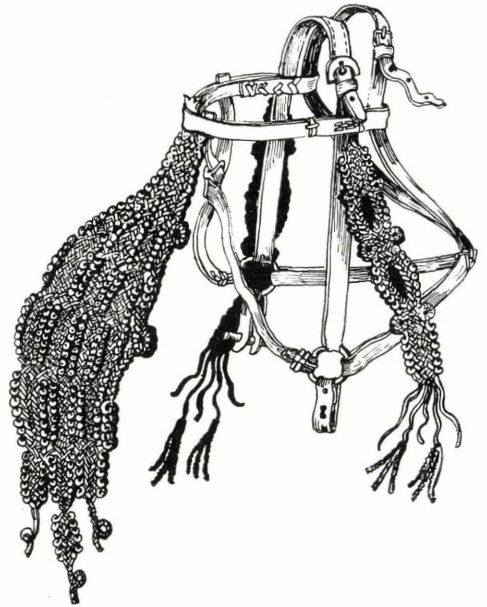
Újabbán azonban minden ló csak egyszerű szíj-kötőféket hordott. A kantár feketé tehénbőrből hasított, 4—5 cm széles három rétegesen varrott szíjból készült. Részei: 1. *homlokszíj*, 2. *orrszíj*, 3. *pofaszíj*, 4. *állszíj* vagy *álladzó*, 5. *csuklós zabola*, csattos szíjjal és pecekkel, 6. *homlok sallang*, 7. *oldal sallangok* és 8. *kantárszár*. (18—20. kép)

A két világháború közt a kötőfék formája egyszerűbb lett, a sallangok teljesen elmaradtak, csak a homlok-, orr-, pofa- és állszíjak maradtak meg. A szegényebb gazdák pedig már egyszerű, kenderzsinegből font kötőféket is használtak kantárnak.

A debreceni parasztfogat négy lovát a kocsis nyeregből hajtotta. A *kocsisnyereg* a hajtáshoz célszerűen átalakított lovagló nyereg volt. A *nyeregfa* két

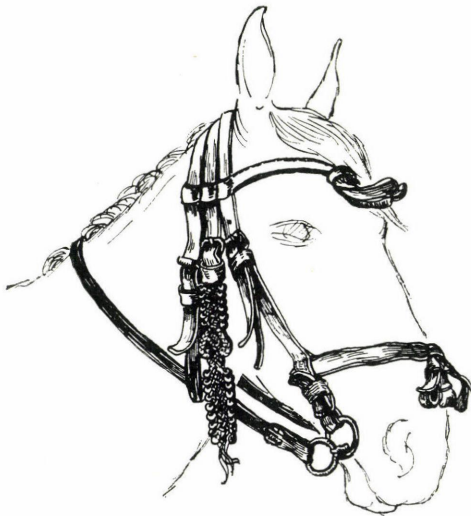

18. kép. Sallangos kantár és részei

19. kép. Sallangos kantár

oldalára széles *nyeregbőr* volt erősítve, a nyeregbőr széle színes szironnyal volt kivarrrva, vagy rézkarikákkal volt kiverve. A nyeret tiszafüredi nyergesek készítették. A gazda a vásárban vette és szíjgyártóval bőröztette be. Az első és hátsó kápát összekötő ívesen hajlott 20—22

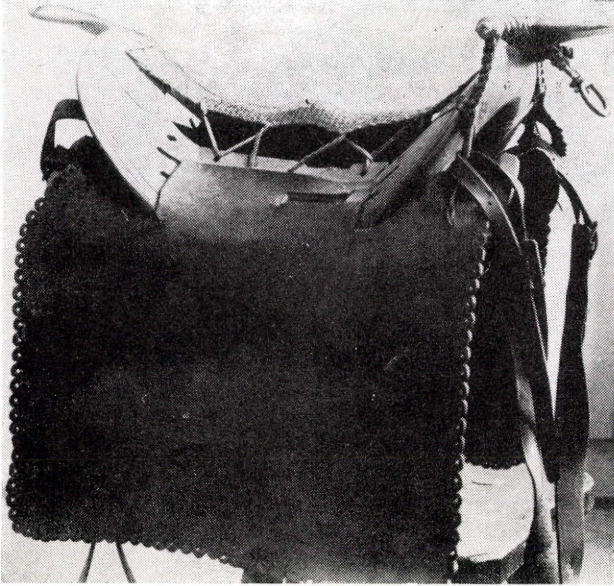

20. kép. Nyerges kantár (parasztkantár)

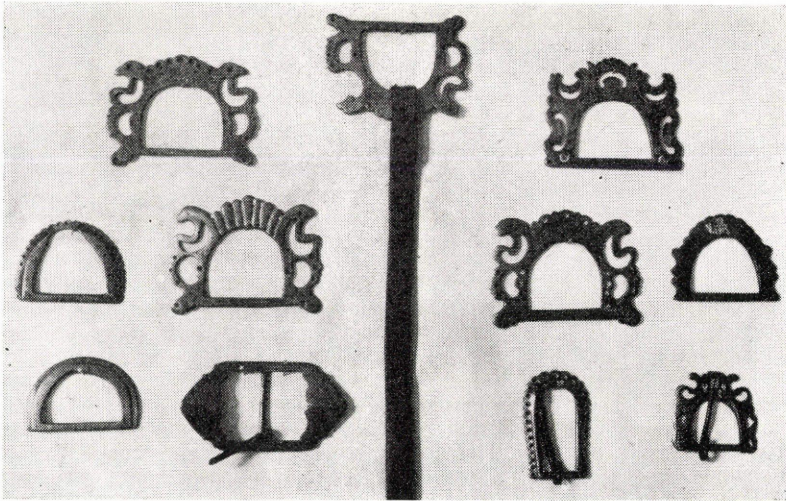
cm széles bőr (seggbőr) erős, nyersen tört marhabőr volt és hasi szíjjakkal kötötték a nyeregfához.¹³ A nyeret a ló hátára 20—25 cm széles három méter hosszú *terhelő szíjjal* kötötték le. A terhelő jobb oldali végén széles és díszes sárgaréz csatt volt varrva, a bal oldali végén pedig a kb. 2 m hosszú 8—10 cm széles lapos szíj, a *felrántó* szíj volt erősítve. A nyereg felszereléséhez tartozott még a fekete magyar bárány bőrből tört *nyeregbunda*. A nyereg első kápájának gombja át volt fúrva, a lyukba áthúzott szíjra egy karika volt kötve. Ezen húzták át a nyerges kantárszárát. Régebben az első kápára díszes, sárgaréz vagy kovácsolt vas *keresztfa* volt erősítve. A két duplán

¹³ A tiszafüredi nyereg készítését leírta László Gyula: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge.* (Arch. Hung. XXVII.) Bp. 1943. 94—106.

21. kép. Kocsisnyereg

22. kép. Nyeregszíz-csattok

vett és csattal hosszabbra vagy rövidebbre állítható kengyelszíjat egy nyereg-fába vésett nyíláson húzták keresztül. A nyeregfa elülső végére mindkét oldalon keskeny bőrszíjjal egy-egy rövid szíjas csatt voltal felerősítve, ezekbe csatolták az ostorhegyes és a láncos gyeplőszárát. (21. kép)

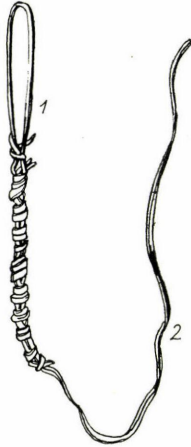
Az ostor a fogat nagyságához igazodott. Az ülésből hajtott egy és kétlovas fogat kocsisa mintegy másfél-két méter hosszú nyélre hurkolt rövid ostort használt. Az ostor négyszögletes hasított szíj, a *telke* (1) 12—15 cm hosszú, a

felső harmadára négy-öt görcsöt kötöttek, az egész ostor *csapószijjastól* (2) 100—120 cm hosszú volt. (23. kép)

Az előre fogott négy-öt lovat a kocsis a szijostornál hosszabb nyelvű, kétszer sodrott kenderzsinéből készült *könnyű suhogóval* hajtotta. A suhogó csupán hosszában különbözött a szijostortól, a végére lószőrből font *csapó* volt kötve

Az ostor nyele vásáron vett somfa, vagy később szijgyártó által készített hajlékony tengeri nád, ennek felső végén két gomb volt kötve, hogy az ostor hurkolása fel és le ne csúszhasson rajta.

A csengő a két világháború között jóformán teljesen kiment a használatból, csupán az anyjával járó csikó nyakába akasztottak kicsiny *csikócsengőt*. Korábban azonban a négyes-ötös fogat elképzelhetetlen volt csengő nélkül, a szépszavú szerszám a kocsis és a gazda büszkesége volt. A debreceni gazdák két lóra csak télen, ha szánkóba fogtak, tettek csengőt. A kétlovas szekeres fogat lovára ilyesmit sosem akasztottak. A szánkóba fogott két ló közül a bal oldali volt felcsengőzve. Három lovas fogatnál a lógós, négy lovasnál az ostorhegyes, öt lovasnál a láncos vagy az ostorhegyes, hat lovasnál az ostorhegyes vagy a hajszás nyakába kötötték a csengőt.¹⁴

23. kép. Ostorszj

A lószerszám az istállóban vagy a kamrában állott. A nyereg a kocsis dikójára a *fűajjba* volt téve, a többi szerszám a kamra, az istálló falába vagy a mestergerendát tartó ágasba ütött faszegre, *öszörüre* volt felakasztva. A szegre legfelül a csengőt, utána a nyaklót, erre a háموkat, legfelül az álomszíjjal csomóba kötött gyepelót akasztották. A szerszámokat időnként lekeféltették, évente egyszer-kétszer halzsírral megkenték; a kocsis szabad idejében az elfeslett varrást szurkos fonállal vagy a szíjjal varrott részeket csontár segítségével megvarratta.

BALOGH ISTVÁN

Иштван Балог:

КОННЫЕ ЗАПРЯЖКИ В ДЕБРЕЦЕНЕ В 18—19. ВВ.

(Резюме)

В первой главе очерка дается исторический обзор о развитии в течение двух последних столетий, гужевого транспорта товаров в значительном центре товарооборота и крупной сельскохозяйственной территории, в городе Дебрецен. Начиная с 16. в. до середины прошлого века, то-есть, до построения железнодорожных линий, город явился центром гужевого транспорта, распространяющегося на весьма значительную территорию. Во второй половине прошедшего века, в связи с преобладанием сельскохозяйственной продукции, вследствие хуторского хозяйства, проведенного на обширных окраинах города, возникла необходимость транспорта сельскохозяйственных продуктов на большие расстояния и в большом количестве. Гужевого транспорта на расстояние, ни перевозки сельскохозяйственных продуктов и местные условия вызвали высокую дифференцированность как в способе применения запряжек, так и в транспортных средствах. Гужевого транспорта на расстояние происходил на окованных железом повозках с 2—8 лошадьми, а местный транспорт на двуколках с 1—3 лошадьми. Значение транспорта на расстояние с построением железнодорожных линий снизилось, но местный транспорт до

¹⁴ ECSEDI István *Csengő öntés ősi módon Hajdúböszörményben*. Db., 1931.

первой мировой войны в больших чертах остался неизменным. После первой мировой войны гужевая тяга применялась в первую очередь на сельскохозяйственных предприятиях.

На основе налоговых реестров и статистических данных последних двух столетий можно установить, что в Дебрецене гужевая тяга обеспечивалась главным образом лошадьми, а воловьих запряжки применялись более крупными землевладельцами прежде всего для выполнения сельскохозяйственных работ. Число ломовых лошадей 5—10-кратно превышало количество рабочих волов. В 1895 г. численность конных запряжек была втрое, а в 1935 г. в восемь раз больше, чем воловьих.

Несмотря на это, дебrecенские хозяева начали заниматься коневодством в более значительных масштабах только с середины прошлого века. Состав лошадей в течение последнего столетия значительно возрос как в количественном, так и в качественном отношении. Используя местные возможности создалась своеобразная местная форма коневодства, и в результате целеустремленного разведения и селекции, старейшего и требовательный, выносливый, но слабый конь крестьян постепенно заменялся новыми, освеженными благородной арабской и испанской кровью. Нониусы, благодаря способу их держания стали выносливыми, нетребовательными, в одинаковой мере пригодными для верховой езды, для езды в коляске и для транспорта. Преобладающая часть коневодства в протяжении последних пятидесяти лет основывалась на крестьянских хозяйствах с 18—60 га земли.

Дебреценскому коневодству помогли огромные полупустынные пастбища и хуторский способ хозяйства, так как этим путем стало возможным, что жеребенок до четвертого года возраста прогулял вполне свободно. Молодых жеребят привязывали к стойлам в конюшнях только зимой во время больших морозов, главным образом ночью. (Рис. 1). В очерке описывается уход за кобылой, воспитание жеребенка, способ обучения тяге, кормление гужевых животных, уход за ними в разные времена года, как при сельскохозяйственных работах, так и при гужевом транспорте. Рассматривается разделение конюшни, ее части, оборудование, пастьба в перерывах работы, ее средства (рис. 2—11). В уходе за лошадьми старинная крестьянская традиция смешивается со способами ухода и лечения, с которыми крестьяне познакомились во время военной службы.

Как в дебrecенских крестьянских хозяйствах, так и возчиками, лошади применялись исключительно для тяги. Вследствие различий целей, запряжки были сильно дифференцированы в отношении числа лошадей и способа упряжки. При отдельных способах запряжки и упряжки, разумеется, и сбруи значительно отличаются. В дебrecенской запряжке было 1—8 лошадей, и возчик ехал на седле или же в коляске.

В сбруе самые существенные различия появляются в конной упряжи и в вожжах, в зависимости от способа запряжки. Конная упряжь изготовилась шорниками из кожи или ремней, на основе традиционных размеров. Они работали на заказ, как и в своих мастерских, иногда они продали сбруи на ярмарках, в и прошлом столетии упряжи были еще чрезвычайно богато украшены. Но после первой мировой войны, хотя и традиционные формы сохранялись, упряжи стали более простыми. В очерке сообщаются размеры и названия частей сбруи.

István Balogh:

GESPANNE IN DEBRECEN IM 18. UND 19. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Im Kapitel I dieser Studie wird ein geschichtlicher Überblick über die Gestaltung des Gütertransportes mit tierischer Kraft während der letzten zwei Jahrhunderte in Debrecen, einer bedeutenden Warenumsatzstelle und einem wichtigen landwirtschaftlichen Gebiet, gegeben. Die Stadt Debrecen war vom Anfang des 17. Jh. an bis zur Mitte des vorigen Jahrhunderts — bis zum Ausbau der Eisenbahnlínien — ein Mittelpunkt des sich auf ein bedeutendes Gebiet erstreckenden Frachttransportes. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts bildete sich dann, infolge des Aufschwunges der landwirtschaftlichen Produktion und der auf einer Gemarkung von großem Umfang geführten Meiereiwirtschaft, die Fernfuhr der landwirtschaftlichen Produkte in großen Massen. Die Fernfuhr, der Transport der landwirtschaftlichen Produkte und die örtlichen Verhältnisse haben in der Art des Einspannens sowie in den Verkehrsmitteln eine Differenzierung hohen Grades hervorgerufen. Die Fernfuhr wurde durch eisenbeschlagene Wagen (ung. *vasas szekér*), gezogen durch 2 bis 8 Pferde, der örtliche Transport dagegen durch Zweiradkarren abgewickelt. Die Bedeutung der Fernfuhr hat nach dem Ausbau der Eisenbahnen

abgenommen. Der örtliche Gütertransport blieb aber bis zum ersten Weltkrieg im großen und ganzen unverändert. Nach dem ersten Weltkrieg wurde das Zugvieh in erster Reihe in den landwirtschaftlichen Betrieben verwendet.

Auf Grund der Steuerkonskriptionen der letzten zwei Jahrhunderte und der statistischen Daten läßt sich feststellen, daß das wichtigste Zugvieh in diesen Jahrzehnten das Pferd war. Ochsengepanne wurden hauptsächlich durch die größeren Grundbesitzer vorzugsweise für die landwirtschaftlichen Arbeiten gehalten. Die Zahl der Zugpferde hat die der Zugochsen fünf- bis zehnmals übertroffen. Im Jahre 1895 war die Zahl der Gespanne dreimal, 1935 achtmal so groß als die der Ochsengepanne.

Trotzdem begannen die Landwirte von Debrecen sich erst von der Mitte des vorigen Jahrhunderts an, mit Pferdezzucht in größeren Dimensionen zu beschäftigen. Während der letzten hundert Jahre steigerte sich der Pferdestand sowohl qualitativ als auch quantitativ wesentlich. Durch Ausnützung der örtlichen Gegebenheiten bildete sich eine eigentümliche, lokale Form der Pferdezzucht aus. Als Resultat der zielbewußten Zucht und Veredelung hat der Nonius (eine durch edles, arabisches und spanisches Blut veredelte Rasse) die ältere, anspruchslose aber schwache Pferderasse der Bauern abgelöst. Dieser Nonius war infolge der entsprechenden Behandlung zäh, anspruchslos, abgehärtet, reitbar und für die Wagenfahrt sowie für den Gütertransport vorzüglich geeignet. Das Hauptgewicht der Pferdezzucht lag im letzten halben Jahrhundert hauptsächlich auf den Bauernwirtschaften von 30 bis 100 Joch (18—60 ha).

Die Pferdezzucht um Debrecen wurde durch die ausgedehnten Weiden der Puszta und durch die Meiereiwirtschaft begünstigt. Dadurch wurde nämlich ermöglicht, daß das Fohlen bis zu seinem vierten Lebensjahr vollkommen frei herumwandelt. Die jungen Fohlen wurden nur im Winter, in der großen Kälte, hauptsächlich über Nacht, im Stall angebunden (Abb. 1.). Verf. beschreibt die Pflege der Stute, die Erziehung des Fohlens, die Art seiner Einschulung auf den Gütertransport, die Fütterung und die Pflege der Lasttiere in den verschiedenen Jahreszeiten bei den landwirtschaftlichen Arbeiten sowie bei der Gütertransport. Es werden die Einteilung des Stalles, seine Einrichtung, das Weiden in den Arbeitspausen und die Geräte dazu beschrieben (Abb. 2—11). In der Pflege der Pferde haben sich alte bäuerische Überlieferungen mit beim Militär erlernten Verfahren gemischt.

In der Bauernwirtschaft von Debrecen wurde das Pferd ausschließlich zum Gütertransport gebraucht. Infolge der verschiedenen Verwendungen wurden die Gespanne die Zahl der Pferde und die Art des Einspannens betreffend stark differenziert. Bei den verschiedenen Gespannen und den verschiedenen Arten des Einspannens bildeten sich natürlich auch die Pferdegeschirre verschiedentlich. Beim Gespann von Debrecen wurden ein bis acht Pferde angespannt. Das Gespann wurde entweder vom Sattel, oder vom Bock des Wagens getrieben.

Unter den Ausrüstungen des Pferdes lassen sich die wesentlichsten Unterschiede bei dem Pferdegeschirr und dem Zügel, je nach der Art des Einspannens, finden. Das Pferdegeschirr wurde aus Leder und Riemen durch die Riemer den traditionellen Maßen nach verfertigt. Sie arbeiteten in ihrer Werkstatt teilweise auf Bestellung, andernteils verkauften sie ihre Pferdegeschirre am Markt. Diese Pferdegeschirre waren im vorigen Jahrhundert recht schön verziert. Nach dem ersten Weltkrieg wurden aber die Pferdegeschirre bei Behaltung der traditionellen Formen einfacher. Verf. teilt die Maße und die Benennung der Pferdegeschirre mit (Abb. 13—22).

A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon

I. Közlemény

A magyar néprajz nagy kérdései több évtizedes gyűjtő, elemző és feldolgozó munka nyomán lassan megoldáshoz közelednek vagy legalábbis számtalan területen eljutottunk odáig, hogy adatokban gazdag gyűjtemények birtokában áttekintő képet kapunk a néprajz egy-egy fejezetéről. Már vitatkozni merünk a népmesék, a népdalok, a gazdasági eszközök és a társadalmi szokások eredetéről, funkciójáról az adott társadalmi és gazdasági keretben, a merő általánosítások helyett pedig tételeket állítunk fel a változataiban is kimunkált, leírt jelenségek egyetemes emberi összefüggéseiről.

E nagy munkában könnyen megtörténhetett, hogy a kutatás a kisebb jelentőségűnek tűnő problémák mellett észrevétlenül, vagy legfeljebb a jelenség egyes helyeken való egyszerű regisztrálásával továbbhaladt. Különösen ilyen mostoha sors jutott osztályrészül a néprajztudomány más tudományok határáival érintkező területeire eső problémáinak, amelyek megoldása más módszerek alkalmazását, esetleg a néprajzi szempontból feltárt adatoknak más tudomány eredményeivel, szemléleti módjaival való összehangolását tette volna szükségessé.

Most ne keressük az indokokat, amellyel ez a sokszot kiáltó aránytalanságokat magában rejtő helyzet menthető vagy magyarázható volna, mert tulajdonképpen a szükségszerűt kívánánk igazolni. Amikor azonban a magyar néprajztudomány már összegező, szép eredményeket mutathat fel egyes területeiről, helyet kell szorítania a tudomány más ágaiban jelentkező, korábban elhanyagolt vagy kisebb jelentőségűnek ítélt problémák megoldásának is. Ilyen problémakört jelentenek a *jogi jelentőségű jegyek*, ezek között is a *tulajdonjegyek*, tehát a tárgyaknak a tulajdon szempontjából való megjelölési igényével kapcsolatos szokás alapján használt jegyek, amelyekhez rendkívül szorosan fűződnek jogi, főleg természetesen jogtörténeti, nyelvészeti, írástörténeti, heraldikai és egyéb összefüggések. Hogy pedig ez a problémakör — és szorosabban a tulajdonjegyek problémája is — részben mennyire szerteágazó, részben milyen mértékben elhanyagolt, mutatja ez a tanulmány is, amely egyelőre csak a tulajdonjegyek egy szűkebb csoportját, a jószágok égetett tulajdonjegyeit kísérli meg tanulmányozni.

I.

A tulajdonjegyek kutatása

A tulajdonjegy problémája az európai tudományt a XVI. század óta foglalkoztatja. A rendszeres kutatás azonban csak a múlt század elején indult meg, mégpedig egyidőben az írástörténet emlékeinek a feltárásával. A figyelmet

a romantikusok fordították a germán runákra és ez elegendő volt ahhoz, hogy a történészek egyéb jelekkel, így az ún. házijegyekkel is foglalkozzanak, amelyek hasonlítottak a runákhoz. A további vizsgálódás alapját az a feltevés képezte, hogy a runák a házijegyekből származtak vagy megfordítva. De MAGNUSSEN Finn 1841-ben Koppenhágában az északi népek jelölési módjairól *Runamo og Runerne* címen megjelent munkája — 1500 tulajdonjeggyel — már inkább szolgálta a tulajdonjegyek gyűjtésének, mint a runakutatásnak a céljait. Ezért ismertette MAGNUSSEN munkáját olyan lelkesedéssel 1842-ben SJÖGREN A. a pétervárad Akadémián¹ és idézte belőle, hogy a finn parasztok különböző vidékeken és még a XIX. század elején is milyen nagy mértékben használták a tulajdonjegyet, az ún. *puumerki*-t, amelynek semmi köze sincs a korábbi írásfajták bármelyikéhez és a ház vagy a föld birtokával ősi idők óta élő szokásként szállt át a családapákra. Anélkül, hogy a tulajdonjegy kutatásának a részletes tudománytörténetével foglalkozni kívánnánk, meg kell még említenünk néhány összefoglaló jellegű, főleg az égetett tulajdonjegyek tárgykörét elvileg érintő munkát, amelyek a XIX. század közepe óta fokozatosan tárták fel az ősidők homályából fennmaradt emlékeket.

Németországban a XIX. század elején a néprajzi, népnyelvi, őstörténeti, mitológiai stb. kutatások fellendülése sok tekintetben az akkor Berlinben élő GRIMM-testvérek működésére vezethető vissza. GRIMM W. C.-nek 1821-ben *Über Deutsche Runen* címen megjelent munkája² készítette a különböző jegyekkel való foglalkozásra a kieli egyetem jogtanácsosát, MICHELSEN A. L. J.-t, aki középkori okmányokon, aijtókon, házak gerendáin, szerszámokon, templomszékeken és sírfejekken talált tulajdonjegyek alapján foglalkozott a kérdéssel. Harminc év gyűjtési eredményeit 1853-ban Jenában publikálta *Die Hausmarke, eine germanistische Abhandlung* címen. Elvi megállapításai, hogy tudniillik, a jegyeknek az írással nincs feltétlenül genetikai kapcsolatuk, hogy a tulajdonjegy az ingó dolog jegye, amelyet a tulajdonos tesz rá a javakra, továbbá az az ösztönzése, hogy a jegyeket a skandináv és a közvetlen germán kultúrkörön kívül más, az európai kultúrától távol levő primitív népeknél is gyűjteni kell, a kutatás tudományossá válását eredményezték.

MICHELTSEN-el egyidőben, sőt párhuzamosan tevékenykedett egy másik jogtörténész, HOMEYER C. G., aki a berlini egyetemen tanított és személyesen is hozzátartozott az ott tevékenykedő germánisták csoportjához. Az általa feldolgozott *Sachsenspiegel*-ben egy szó, a „hantgemal” (Handgemal) ragadta meg a figyelmét és a megfejtésére tett többszöri kísérlete³ nem járt eredménnyel; végülis oda lyukadt ki, hogy ennek a furcsa szónak a tulajdonjegyet, vagy ahogy HOMEYER kifejezte, a *házijegyet* (Hausmarke) kell jelentenie. Erre vonatkozó alaposan megindokolt álláspontját először 1852-ben fejtette ki a berlini Akadémián,⁴ majd hatalmas, német alaposággal feldolgozott anyag alapján eredményeit — megsejtéséhez bizonyítékként — életmunkájában, az 1870-ben napvilágot látott *Die Haus- und Hofmarken* című könyvében⁵ tette közzé.

¹ SCHIEFNER A.: *Ueber die ethnographische Wichtigkeit der Eigenthumszeichen*. Mélanges Russes tirés du Bulletin Historico-Philologique de L'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. 1855 : 531.

² GRIMM, W. C.: *Über Deutsche Runen*. Göttingen 1821.

³ RUPPEL, K. K.: *Die Hausmarke*. Berlin 1939. 13.

⁴ HOMEYER, Carl Gustav: *Über die Heimat nach altdutschen Recht, insbes. über das Hautgemal*. Abhandl. Pr. Akad. d. Wissenschaften. Berlin, 1852, 47.

⁵ HOMEYER: *Die Haus- und Hofmarken*. Berlin 1870.

HOMEYER művében sokoldalú szemléltető anyagot halmazott fel: 54 táblán több mint 3000 tulajdonjegyet mutatott be példaszzerű rendben, meghatározott kategóriák szerint és többféle szempontból megvilágítva. A *leges barbarorum*, a Karoling korszakot megelőző ún. népjogok *signa* szavából levont következtetés, a középkori okirati és egyéb adatok, továbbá a HOMEYER korában is több helyen még uralkodó szokás alapján ki tudta mutatni a tulajdonjelölés gyakorlatának elterjedését Izlandban, a skandináv országokban, Angliában, a Baltikumban, Ausztriában és Svájcban, Francia- és Olaszországban. HOMEYER úgy vélte, hogy a tulajdonjegyek szinte kizárólagosan a germán nyelvterület jelenségei voltak és emiatt különösebben nem is marasztalhatjuk el, mert távolabbi területekről nem álltak rendelkezésére gyűjtések. Munkásságának főérdeme, hogy egy nagy nyelvterület szinte teljes jegyállományát felmérte, főleg jogi szempontból — de a szükségyszerű mértékben más tudományágak eredményeit is felhasználva — feldolgozta, rendszerezte, a jegyzés funkcióját és megjelenési formáit feltárta, amivel megvetette az alapjait a további német tudományos kutatásnak és példát szolgáltatott a nemzetközi méretű gyűjtéshez.

E két nagyszerű tudós munkássága hosszú ideig folytatás nélkül maradt és a németek az elődökhöz méltó színvonalon csak a XX. század harmincas éveiben kezdtek ismét foglalkozni a tulajdonjegyekkel. Természetesen időközben is folytatók gyűjtések és a néprajzi, a régészeti, a nyelvészeti stb. kutatás a jegyek jelentőtl tömegét hozta felszínre. Ezek fényénél a tulajdonjegyek területi határai már nem voltak korlátozhatók kizárólag germán területekre és KÜNSZBERG E. F., aki 1936-ban jogtörténeti szempontból⁶ értékes áttekintést nyújtott a tulajdonjegyek problémájáról, már megállapította, hogy a vagyontárgyak megjelölésének a szokása a rovásfával együtt az emberiség legrégebb jogintézménye, az írás nélküli, vagy az írást kevésbé ismerő időben keletkezett és minden európai népnél felfedezhető, ennél fogva egyetemes jogtörténeti jelenséggel van dolgunk.

A germán tulajdonjegyekkel kapcsolatos ismereteinket ha nem is mélyítette, de mindenképpen bővítette RUPPEL K. K. 1939-ben *Die Hausmarke* című könyvében⁷ és ezekben bizonyos rokonsági relációk szimbólumát vélte felfedezni. Végül igen jelentősnek ítéltethetjük meg a napjainkban is tevékenyen működő SPRUTH Herbert munkásságát, aki 1939-ben az akkori Pomerániából mintegy ezer tulajdonjegyet gyűjtött össze és egyébként is nagy érdemeket szerzett a német tulajdonjegy kutatás megszervezésében és irányításában.⁸ Más német területen EBBINGHAUS⁹ Karl, MEYER¹⁰ Georg Jakob, JACOBEIT¹¹ Wolfgang munkásságai mutatják a rendkívüli érdeklődést a tulajdonjegyek iránt.

A németek úttörése nyomán más népeknél is találunk törekvéseket a tulajdonjegyek gyűjtésére. MICHELSON és SJÖGREN említett értekezései készítették

⁶ KÜNSZBERG, E. F.: *Rechtliche Volkskunde*. Halle/Saale 1936, 143—150.

⁷ RUPPEL, K. K.: *Die Hausmarke*. Berlin 1939.

⁸ SPRUTH, Herbert: *Pommerns heutige Hausmarken*. Baltische Studien NF. XLI (1939): 149—220.; *Hausmarken- und Runenforschung*. Familie und Volk, VII (1958) 2—3. számú füzetek; *Hausmarkenfragen*. Archivum Heraldicum, 1956: 2—3. számú füzetek; *400 Jahre Runenschriftforschung und die Hausmarkenfragen*. Familie und Volk, VII (1958) 2. számú füzet; *Die Hausmarke*. Neustadt an der Aisch 1960. (Ez utóbbi ismertetését ld. Ethn. LXXIV (1963) 147.)

⁹ EBBINGHAUS, K.: *Hausmarken auf Hiddensee*. Különlenyomat PEESCH, Reinhard: *Die Fischerkommünen auf Rügen und Hiddensee* c. könyvéből (Berlin 1961).

¹⁰ MEYER, Georg Jakob: *Hausmarken und Hausmarkenbrauchtum im Trier—Koblenzer Raum*. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, 1958 7—27.

¹¹ JACOBEIT, Wolfgang: *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin 1961, 133—135.

SCHIEFNER A.-t arra,¹² hogy a pétervári Akadémián 1855-ben a keleti népek tulajdonjegyeire irányítsa a figyelmet, amely népek kézjegyei, *tamgái* szintén szolgálták a vagyontárgyak tulajdoni megjelölésének az igényét. Felszólalásában községenként való gyűjtést szorgalmazott a szibériai, vagy a kaukázusi földrajzi társaságok útján, valamint a levéltárakban. Ez a felhívás azonban ismert eredménnyel nem járt, és arra sincs adat, hogy megmozgatta volna a rokontudományok művelőit. Az orosz eredmények egy részét 1940-ben RIBAKOV B. A. foglalta össze.¹³ Ma a Szovjetunióban a tulajdonjegyekkel való foglalkozás a *tamga*-kutatás körében folyik.¹⁴

A germán és a keleti népek szálláshelyei között fekvő északi közbenső területen lakó finneknél a tulajdonjegyek gyűjtése 1872-ben indult meg az ókortudomány keretei között. Az első kinyomtatott gyűjtési eredmény a KILLINEN K.-é,¹⁵ aki anyagát a déli területekről szerezte. A legjelentősebb gyűjtést pedig SIRELIUS U. T. végezte, aki¹⁶ a finn-ugor népek többségénél megtalálta a tulajdon jelzésének a szokását és arra a következtetésre jutott, hogy a szokás még a finn-ugor ősnéptől eredt. A finn kutatás rendkívül értékes részét képezik VIRTANEN E. A. fejtegetései,¹⁷ aki számtalan keleti népre is kiterjedő nagy összehasonlító anyag felhasználásával mutatta ki a tulajdonjegyek alkalmazásának a hasonlóságát a finn-ugor népcsalád különböző egységeinek a szokásformáiban és ezzel bizonyossá tette, hogy a finnek ezt a szokást nem a germán népektől vették át. A finnek ilyen irányban végzett sokoldalú kutatásainak eredményeiről 1955-ben jelent meg összefoglaló munka.¹⁸

Európa egyéb népei közül a tulajdonjegyek kutatásában előkelő helyet foglalnak még el a svájciak, a norvégek, az olaszok, az osztrákok és a magyarok. Minthogy az előzőekben a tulajdonjegyek kutatásával kapcsolatos tevékenység tudományos szintre való emelkedésének folyamatát kívántuk csak vázolni, nem pedig tudománytörténeti áttekintést adni, ezért a továbbiakban az említett népeknél is arra szorítkozunk, hogy megemlítsük a jelentősebb szerzőket és munkákat.

Svájceban GMÜR M.,¹⁹ AMIRA K.,²⁰ és STEBLER G.²¹ átfogó jellegű alapmunkálatokat folytattak a tulajdonjegyekkel kapcsolatban, amely szerteágazó kutatáshoz a legősibb adatokat RÜTIMEYER L.²² nyújtotta. A norvégeknél STRÖMME L.²³ és WALLEM F. B.²⁴ egyes korok tekintetében alapos és részletes fel-

¹² Lásd az 1. számú jegyzetben idézett munkát.

¹³ РЫБАКОВ, В. А.: *Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв.* Советская археология VI. (1940) 227-257.

¹⁴ АБРАМЗОН, С. М.: *Этнический состав киргизского населения северной киргизии.* (труды киргизской археологоэтнографической экспедиции) Москва 1960, 3—137.

¹⁵ KILLINEN, Kustaa: *Puumerkeistä ja muista omistusmerkeistä.* Suomen Museo, 1896 17—21.

¹⁶ SIRELIUS, U. T.: *Suomen kansanomaista kulttuuria.* II. 1921, 518—521.

¹⁷ VIRTANEN, E. A.: *Kuwauksia Kyrönjokivarren kyläyhiteiskunnista.* Kyrönmaa, 1933. 49—83., vagy lásd a foglalójegyekről magyar nyelven is megjelent tanulmányát (Műveltség és hagyomány III (1961) 159—165.).

¹⁸ MÄKELÄ—HENRIKSSON, Eeva: *Hausmarkenforschung in Finnland.* Suomen Museo 1955 43—58.

¹⁹ GMÜR, Max: *Schweizerische Bauernmarken und Holzurkunden.* Bern 1917.

²⁰ Lásd AMIRA, K. ismertetését GMÜR könyvéről (Zeitschrift für Rechtsgeschichte 1917 443—458.), továbbá BRINKMANN, Carl ismertetését (Historische Zeitschrift 1919 129—132.),

²¹ STEBLER, G.: *Die Hauszeichen und Tessen der Schweiz.* Schweiz. Arch. f. Volkskunde. 1907 165—186.

²² RÜTIMEYER, L.: *Ur-Ethnographie der Schweiz.* Basel 1924.

²³ STRÖMME, L.: *Bumerker fra Sunnmøre.* Oslo 1943.

²⁴ WALLEM, F. B.: *En Indledning til Studiet af nordiske Bomaerker.* Kristiania 1903.

dolgozásait kell megemlítenünk. Olaszországban és Ausztriában és máris inkább részleteredményeket publikáltak, tehát egyes földrajzilag körülhatárolható területek anyagát, vagy foglalkozási ágak (kőfaragó, ötvös stb.) körében használt jegyeket tettek közzé.²⁵

Magyarországon a tulajdonjegyekkel való foglalkozás a XIX. század végén indult meg; első és ezideig egyetlen összefoglalását — a rovásírással kapcsolatban — SEBESTYÉN Gyula kísérelte meg 1909-ben *Rovás és rovásírás* című munkája II. részében.²⁶ Európai szinten mozgó könyvében nagy irodalmi tájékozottságról tett bizonyosságot és olyan összefüggésekre is rámutatott, amelyek hazai viszonylatban addig nem voltak ismertek. SEBESTYÉN feldolgozásának egyetlen hibája éppen az, hogy az égetett tulajdonjegyek szempontjából nem reprezentálja a magyar anyagot, bár a további kutatásokhoz így is jelentős segítséget nyújtott. A jószágok tulajdonjegyeivel kapcsolatban a múlt század végétől szintén összefoglaló jellegű munkára készült HERMAN Ottó a pásztorkodás történeti feldolgozásával, de terveit már nem tudta valóra váltani. HERMAN a pásztorkodásra vonatkozó adatgyűjtés közben a jószágok megjelölési módjaira is felfigyelt; amerre 1889—1905 közötti gyűjtőútjain járt, — többek között a Hortobágyon, a máramarosi esztenákban, az erdélyi havasi legelőkön, a dél-dunántúli nagygazdaságokban —, mindenütt készített feljegyzéseket a jószágok tulajdonjegyeire nézve is.²⁷ Életrajzának megírói — sajnos — szinte teljesen mellőzték naplójából is kitűnő, ilyenirányú érdeklődésének az említését, noha nemcsak hazánkban végzett gyűjtést, hanem 1888. évi norvégiai útja alkalmával *taránd füljegyeket* bemutató táblácskákat is hozott magával.²⁸ A magyar pásztorkultúra legősibb szakaszának keleti jellegét GUNDA Béla jelentős mértékben éppen a tulajdonjegyekkel látja bizonyítottnak.²⁹ GUBITZA Kálmán a házijegyek nyugati tanulságai alapján indult el kutatásában; az égetett tulajdonjegyek sok formális kérdésért érintették és használatukkal kapcsolatban értékes anyagot gyűjtöttek vagy hoztak nyilvánosságra ECSEDI István, GYÖRFFY István, NAGY-CZIROK László, SZABÓ Kálmán, TÁLASI István, K. KOVÁCS László, K. KOVÁCS Péter stb., akiknek eredményeit a későbbiek során felhasználjuk.

²⁵ Az olaszoknál de LASZLOZKY, L. (*Marchi di casa, a „sot la nape”* 1955. évi 5. számában), CICERI, Luigi (*I Contrassegni individuali in Friuli*, az említett folyóirat számában), PERUSINI, Gaetano (*Le Marche di proprietà in Friuli*, az említett folyóirat 1956. évi 1. számában), az osztrákoknál pedig TREMEL, Ferdinand (*Hauszeichen des 16. Jahrhunderts* Adler 1950. 6—9.), SIEGRIS, E. (*Wiener Hauszeichen, Aus deutschen Gauen*, IV (1938) 65—69.), ULLRICH, Karl (*Die alte Hausmarken in der Viehzucht, Deutsche Heimat XXI* (1926) 78., kk. munkásságát szükséges kiemelni).

²⁶ Budapest, 1909. SEBESTYÉN munkája igen élénk visszhangot váltott ki az országban és hatására sokan kezdtek figyelni a régi időkbeli fennmaradt különböző jegyeket. Néhány publikációra is sor került és több kérdésben élénk vita fejlődött ki. Például KÉMENES Antal a székelyföldi fajjegyeknek a rovásírásból való származása mellett szállt síkra és cáfolni igyekezett SEBESTYÉN azon nézetét, hogy a vezetéknevek és a tulajdonjegyek között kapcsolat áll fenn (*Székely rovásírás és a tulajdonjegyek*, Bp. 1914., 8., kk.).

²⁷ HERMAN Ottó útinaplója, Magyar Néprajzi Múzeum EA-182/B.

²⁸ HERMAN Ottó: *A magyar pásztorkok nyelvének*, Bp. 1914, BALOGH István: *Herman Ottó levelei Zoltai Lajoshoz* (Ethn. LXVII (1956) 132—153.), CSERMÁK Géza: *A néprajztudós Herman Ottó* (Ethn. LXVI (1955) 487—500.).

²⁹ *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Bp. 1961, 9.

II.

A tulajdonjegy fogalma

Mielőtt az égetett tulajdonjegyek magyarországi előfordulásait megtárgyalnánk, annak a fogalomnak a körülhatárolása szükséges, amit tulajdonjegy alatt értünk. A fogalom alkotó tényezőinek a megállapításához kétségtelenül sok hasznos szempont volt meríthető a vázolt irodalmi munkákból.

A szó első része a tulajdont említi, ami társadalmilag elismert viszonyt jelent az ember és valamely dolog (jóság stb.) között, mégpedig olyan viszonyt, amelynek alapján az ember társadalmilag meghatározott mértékben uralmat gyakorol a dolog felett. Ezt a viszonyt az ember a dolog elsajátításával hozza létre és akkor lehet szó tulajdonról, ha az elsajátítás kiterjed a dolog birtoklására, hasznainak a szedésére és a vele való rendelkezésre. Ha az elsajátítás módjait és a dologgal való rendelkezés tartalmát jog szabja meg, tulajdonjogról beszélünk. Az elsajátítás irányulhat uratlan vagy más tulajdonában levő dologra egyaránt; az első esetben az elsajátítás jogcíme a foglalás, az utóbbi esetben pedig az adásvétel, a csere, az ajándékozás stb. A szerzésnek és a tulajdonjog gyakorlásának egyaránt társadalmilag elismertnek, jogszabályban meghatározottnak kell lennie.

Az ember a tulajdonában levő dolgot más dologtól elkülöníteni, a társadalom más tagjaitól megvédeni törekszik. E két érdeket szolgálja már évezredek óta a dolog megjelölésének a szokása, amivel a tulajdonos (a történeti fejlődésnek megfelelően ez lehet törzs, nemzetség, család, egyén stb.) személyisége jelét kívánja a dologra maradandó módon, más által is érzékelhető formában rávinni. Ez a tulajdonjegy; a tulajdonjegyet a tulajdonos választja meg, de érvényesülésének — éppenúgy mint magának a tulajdonviszonynak is — előfeltétele, hogy azt a társadalom elismerje. Az elismerés megtörténte hasznos egyrészt a tulajdonos részére, mert ennek az a következménye, hogy a társadalom jogsegélyt biztosít a tárggyal kapcsolatban ért esetleges sérelmei miatt, de kedvező a társadalom részére is, mert a vagyonbiztonság megszilárdulását segíti elő. A tulajdonviszony és a tulajdonjegy ennek következtében szoros, elválaszthatatlan viszonyba kerül egymással, a tulajdonjegynek mintegy mögöttes területévé válik a tulajdonviszony.

Az elmondott alkotó elemek alapján meghatározhatjuk a tulajdonjegy fogalmát. *Tulajdonjegy alatt tehát a tulajdon megjelölésére szolgáló, a tulajdonos által választott, társadalmilag elismert,³⁰ érzékileg felfogható, technikailag különböző*

³⁰ A társadalmi elismerés kérdése közelebbi magyarázatra szorul. Hogyan lehet egy jegyet társadalmilag elismerni? Erre a kérdésre történetileg több adat ad választ. Pl. Pomerániában a jobbágyok azt a jegyet használhatták, amely a bíró pálcájára, vagy az e célra létesített deszkájára (csetleg a bírói asztalra) mint az egyes családok jegye fel volt jegyezve (SPRUTH, II.: *Pommerns heutige Hausmarken*. Baltische Studien N. F. XLI (1939 196.). Danzig és Braunschweig környéki falvakban az egyes gazdaságok jegyeit a bírói házban valamilyen formában ki kellett állítani (RUPPEL, K. K.: *Die Hausmarke*. Berlin 1939. 15.). Sváje néhány községében minden háztól kis fatáblát őriztek a községházán, amelyre a házijegy formája be volt égetve s amelynek a bőrfülszéle a füljegyet bevették (KÜNSSBERG, E. F.: *Rechtliche Volkskunde*. Halle/Saale 1936. 148, 151. GMÜR, M.: *Schweizerische Bauernmarken und Holzurkunden*. Bern 1917. 12. sz. tábla; SPAMER: *Die Deutsche Volkskunde*. II. 188.). A fejlődés idővel a nyilvános falusi jegy-regiszterek kialakulásához vezetett. Norvégiában pl. a levágott fa megjelölésére szolgáló fajegyet akkor ismerték el, ha azt hat szomszéd igazolta és egy könyvbe bejegyezték (OSTBERG, K.: *Norsk Bonderet*. IV. Oslo 1926. 92.). A legtöbb népnél az elismerés hallgatólagon történt. HERMAN Ottó adta hírül pl., hogy a lappok jószáguk füljegyét felmetszik egy fácskára, a fa másolatát a norvég lensmandnál elhelyezik és ez szolgál bizonyítékkal (*Az ősfoglalkozások*. Bp. 1898. 71—74.).

módon kivitelezett jelet, ábrát, betűt stb. értjük, amely egyúttal kifejezi azt a tulajdoni (birtoklás, használat, rendelkezés) viszonyt, amely egy személy vagy a személyek csoportja (esetleg jogi személy) és valamely tárgy között fennáll.

E meghatározás nem hagy kétséget a felől, hogy minden dolgot meg lehet jelölni tulajdonjeggyel, ami egyáltalában tulajdon tárgyát képezheti. Így nemcsak fizikai tárgy jöhet számításba, hanem valamely alkotás is; az alkotáshoz fűződő jogokat is kifejezheti a tulajdonjegy. Ez az eset áll fenn pl. az ötvösmunkánál, amelyen az egyik tulajdonjegy a tárgy tulajdonosát, a másik pedig az alkotóját jelöli.

A tulajdonjegyeket a tudományos kutatás sokféle szempontból osztályozza, kategorizálja; ezek között legfontosabbak a jogi (pl. birtokjegyek), a technikai (pl. égetés) és az alkalmazás helye szerinti (pl. jószágjegy) szempontok. Amikor tehát jószágok égetett tulajdonjegyeiről beszélünk, olyan jószágokról van szó, amelyek felett a tulajdonos jogi hatalma teljes és ezt a viszonyt az égetés technikájával fejezi ki a jószág szokásos testrészen.

Az égetett tulajdonjegyek egyes fajtáinak a meghatározása az említett három szempont együttes alkalmazása révén történhet. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést az alkalmazási hely szempontjából. A jószágon nem minden égetett jegy tulajdonjegy és nem minden tulajdonjegy égetett jegy. Pl. PALLAS P. S. a kaukázusi cserkeszknél olyan égetett jegyeket említ, amelyeket a lovak fajtáinak, leszármazásának a jegyeként használtak.³¹ Vagy ilyen jelek a jószágok közigazgatási származását jelölő ún. területi jelek, községjelek, amelyek mögöttes területe nem tulajdonviszony. Régebben a jószágok egészségügyi ellenőrzésére, pl. a kötelező védőoltás megtörténe a bizonyítására is meghatározott égetett jegyet alkalmaztak.³² Azt is mondtuk, hogy nem minden tulajdonjegy égetéssel kerül a jószág testébe. Ilyenek a füljegyek, a festett vagy tetovált jegyek, a karcolt jegyek stb. Ezek közül rendkívül értékesek pl. a füljegyek; amelyek tudományos álláspont szerint történetileg megelőzik az égetett jegyeket is, a velük való foglalkozás azonban tanulmányunk tárgyát nem képezi.

A technikai szempontból való osztályozási módszer sem lehet kielégítő. Égetéssel tulajdonjegyeket ugyanis nemcsak jószágok testébe helyeznek, hanem más használati tárgyakba (pl. hordó, szék, kasza stb.) is.

Végül a jogi szempont sem elégítheti ki igényeinket, mert jogi jelek — mint láttuk — nem minden esetben tulajdonviszonyt fejeznek ki.

A tulajdonjegy említett fogalmát tartjuk szem előtt a jószágok égetett tulajdonjegyeivel foglalkozó tanulmányunkban. A tárgy egyediesítésének a folyamata azonban a tulajdonjeggyel nem zárul le, mert ehhez a tárgy egyéb jellemzői is hozzátartoznak, pl. méretei, használati állapota stb. Így van ez a jószágoknál is, amelyeknél megkülönböztetjük természetes jeleiket és mesterséges jegyeiket. A természetes jelek részben a jószág születésétől adva vannak, részben később jelentkeznek és megkülönböztető jellegük felismerése nagy gyakorlatot és szakismeretet igényel. Ilyen jelek lehetnek a jószág faji jellemzői, a színe, a kora, a neme, a testtartása, a szarvállása, valamilyen hibája vagy rendellenessége, használhatósága stb. A pásztornépek a jószágok testi jellegzetességeiből, a tulajdonságaikból az egyedi elkülönítésnek rendkívül gazdag és finom nyelvi anyagát teremtették meg, amelyek a jószágok közti eligazodást, azonosítást szá-

³¹ PALLAS, P. S.: *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthaltschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794*. I. Leipzig. 1803., 354—355.

³² Magyar Néprajzi Múzeum. EA-1858.

mukra lehetővé tették.³³ A természetes jelek azonban a jószág fejlődésével, növekedésével megváltozhatnak, eltűnnek vagy átalakulnak. Ezért került sor a változásnak általában olyan mértékben nem kitett ún. mesterséges jegyek alkalmazására, amelyeket az ember technikai eszközök felhasználásával, maradandó módon tett rá a jószágokra. A tulajdonjegy természetesen az utóbbi csoportba tartozik. A természetes és mesterséges jegyek együttesen adják a jószág leírását, „termetes” leírását, régi magyar kifejezéssel élve „környülállás”-át, vagy a latin nyelvű források szerinti „descriptio”-ját.³⁴

A jószág leírásában a tulajdonjegy, főleg az égetett tulajdonjegy, meghatározó jellegű az egyéb tulajdonjegy (pl. füljegy) és mesterséges jegy mellett; a természetes jelek közül egyesek azonos értékűek lehetnek az égetett tulajdonjeggyel (pl. a fajta meghatározása), de nagyobb részük a jószág azonosításában alárendelt szerepet játszik.

A tulajdonjegy, amelynek a fogalmi kellékeit az előzőekben vázoltuk, az emberiség történetében a legősibb időktől kezdve jelentős szerepet játszott, ahogy ezt a régészeti leletek bizonyítják. A jószágok tulajdonjeggyel való megjelölésének a szokása a domestikáció korában alakulhatott ki, amikor az egyes törzsek, nemzetségek az első foglalás bizonyítására már egyébként korábban alkalmazott és elfogadott módon jegyeiket a birtokukban levő jószágokra is ráhelyezték. A régészet és az írásbeli emlékeket bűvárló történészek által feltárt sokrétű utaló anyag mellett az égetett tulajdonjegyekre vonatkozó első konkrét adatok Egyiptomból származnak; a thébai Ammon-templom fémbélyegzője és az áldozatra szánt marhák megbélyegzését bemutató relief funkcionális összefüggése kétségtelenül az égetett tulajdonjegyek legkorábbi és már fejlett fokon való előfordulását bizonyítja.³⁵ A tudományos kutatás eredményei azt igazolják, hogy ez a szokás azóta Európában és Ázsiában széles körben, Afrika népeinél az ez idő szerint ismert adatok szerint már sokkal lokalizáltabban, elterjedt és jelenleg is létezik, a felfe-

³³ A jószágokkal foglalkozó etnográfusok (TÁLASI István, SZABÓ Kálmán, ECSEDI István stb.) munkáikban oldalakon keresztül sorolják fel azokat a felismert sajátosságokat, finom árnyalati megkülönböztető vonásokat, amelyek alapján a szakemberek ősidők óta a jószágokat képesek egymástól egyedileg megkülönböztetni és leírni.

³⁴ Tolna vármegyében több ízben erre a célra a „rajzolás” kifejezést használják, pl. ilyen formában: „Rajzolása az Lónak Szőrére, Billegére és idejére nézve”, vagy „lovainak rajzolása”. Példaképpen bemutatunk néhány jószág-leírást:

„egy szürke Óreg kancza Lo, melynek a' bal czombján, és bal lapoczkáján a' NS Csongrád Vármegye béllége vagyon, de a' bal czombján ezen béllég HI vagyon sütvé . . .”

„16 éves pej kancza, jobb fülén jegy, bal czombján S bélyegű, hátulsó lábaira kesely . . .”

„kajla sárga szarvu, jobb és bal füle baltás jegyű, bal farán + forma billeg . . .”

„egy 6 éves daru szőrű csobán szarvú N bilyegű . . .”

„négy éves szürke deres kanca, bal tomporáján Iz bilyeg, bal füléből hátulról ki van csipve . . .”

„egy világos pej kanca ló fél szemű b. f. FP bilyeg, egy sötét pej paripa fél szemű b. cz. G. P. bilyeg . . .”

„szíjjhátu pej paripa, jobb czombján 130, hátulsó jobb lába kesely, bal cz. X.”

„egy világos, mintegy 5 éves, ismeretlen bilyegű, mind négy lábán vasalt, homlokán kis fehérszőrű, mint szinte farka tövén is fehér szőrök vannak, herélt, tarkóján serénye bakarasznnyira tövig nyírott, 14 marok egy hüvelyk magos . . .”

„kukora szarvu fiatal ökör, j. füle csonka, alul felül egyszer kivéve, b. pofáján M, bal sz. S . . .”

„Vacca, dextram auriculam excissam, sinistram vero fissam, et in dextra parte habens Stigma H.”

³⁵ WILKINSON—BIRCH: *The Manners and Customs of the Ancient Egyptians*. 2. ed. London 1878, 68.

dezásek révén eljutott Amerikába és Ausztráliába is, de az utóbbi három kontinensen sohasem jutott olyan jelentőségre, mint Euráziában.

Noha — mint láttuk —, a szakemberek egy elkülönült tudomány igényével több oldalról és önálló szempontok szerint igyekeztek megközelíteni a tulajdonjegyek, így az égetett tulajdonjegyek problémáit is, a kutatás eddigi eredményeit még korántsem tekinthetjük lezártak. Hogy a végleges eredményekhez hozzájussunk, minél több földrajzi egység és gazdasági ágazat részletes feldolgozása szükséges, mert a nemzeti eredmények visznek bennünket közelebb a nemzetközi összehasonlító munka lehetőségeinek a megteremtéséhez. A következőkben éppen azzal kívánunk kapcsolódni a nemzetközi méretekben napjaink során is folyó kutatómunkához, hogy összefoglaló áttekintést igyekszünk nyújtani a jószágok égetett tulajdonjegyei magyar kutatásainak az eredményeiről.

III.

A jószágok égetett tulajdonjegyeivel kapcsolatos történeti nyomok Magyarországon

Magyarországon a jószágok égetett tulajdonjegyeivel ezideig kétféle szempontból foglalkoztak. Először is a gazdasági szakemberek — főleg a XIX. század elejétől kezdve — a jószágtenyésztők okulására a jövőben való alkalmazás céljából leírták, hogy hogyan kell a jószágokat számontartani, az elveszés, elkóborlás esetére az azonosságuk felismerése érdekében megfelelő jegyekkel ellátni. Több ilyen szakkönyv kitér az égetés technikai leírására, az égetőpálcák szerkezetére, az égetés helyes módon való lefolytatására és az ezzel kapcsolatos egészségügyi szabályokra.³⁶

Más szempont vezette a történészeket és etnográfusokat, akik azt figyelték meg és írták le, hogy a jószágtartással foglalkozók valójában hogyan végezték a jószágok megjelölését, milyen célt szolgált az eljárásuk és milyen jeleket alkalmaztak. Amíg a gazdasági szakemberek általánosságban adtak konkrét tanácsokat szakmunkáikban, addig a történész és néprajzos kutatók inkább egy-egy tájegységre nézve írták le egyéni tapasztalataikat, vagy gyűjtötték össze a megfelelő vidékek levéltári anyagát. Egyik szempontból való foglalkozás sem adott azonban képet arról, hogy Magyarországon mennyire volt általános az égetett tulajdonjegyek használata a jószágtartásban, milyen jeleket alkalmaztak és milyen okból történt a bélyegzés.

A megvizsgálandó kérdések ilyen formában való felvetése azt eredményezi, hogy a jószágok égetett tulajdonjegyeivel kapcsolatban két problémakört kell elkülöníteni: egyik a megjelölés szokása, a másik pedig maga az önállósult égetett tulajdonjegy. A jószágokat Magyarországon is technikai szempontból nézve többféle módon látták el tulajdonjeggyel. Talán nálunk is legrégebb a vágott füljegy, de nem sokkal később jelentkezhetett az új technikai eljárás, a tüzesített vassal való égetés, majd jónéhány évszázaddal később a festés (beleértve a szurkolást, tetoválást is) és a karcolás, mint a szokás gyakorlati megvalósulásának az eszközei. Az égetett tulajdonjegy tehát nálunk is a tulajdonjegyzés szokásának egyik

³⁶ Ilyen szakmunkák változatos tartalommal láttak napvilágot folyóiratokban és könyvalakban is. Néhányat megemlítünk közülük, amelyek egyes részeiben a tulajdonjegyzés kérdéseire is kitérnek, főleg technikai vonatkozásban. Például NAGYVÁTHY János: „*Magyar praktikus tenyésztető*”-je (Pest 1826 III. kiadás); PETHE Ferenc: „*Magyar Juhjászoló és Juhszámoló Mesterség*”; DIENES Imre: „*A Birka Elletéséről*” szóló dolgozatok a Tudományos Gyűjteményben (előbbi 1819. V. 32—45., utóbbi 1826. V. 67—77.), BARTOSSÁGH: *Ungarische Mesta-Regeln* (Pesth 1839); CSONDOR: *Gazdasághélti Számadó és Számvevő Tiszti Utasítások* (Keszthely, 1819 42, 70, 279.).

megvalósulási formája. Az égetett tulajdonjegy önálló létet kap azáltal, hogy mint az égető vas nyomata, huzamosabb ideig a jószágon marad s formailag rendkívül gazdag változatokban fordul elő.

Ha az égetés szokásának a tulajdonjeggel való összefüggése szempontjából foglalkozunk a magyar viszonyokkal, történetileg három korszakot különböztethetünk meg.

Az első korszak a XV. századig tart. Ebben az időszakban elsősorban az égetés szokására találunk adatokat, de hogy az égetés a tulajdon megjelölése szempontjából történt-e, vagy ha az égetés nyoma valóban tulajdonjegy volt, ez együttvéve mennyire lehetett általános az ország területén, továbbá hogy mik voltak a tulajdonjegy figurális jellemzői, ezekre nézve az adatok a legtávolabbról való jellemzésre sem alkalmasak. A szokás létezését a bélyegzésre utaló szóhasználat teszi bizonyossá. Azt is tudjuk, hogy a királyság első századaiban megbélyegezték a rabszolgákat, sőt a süttött bélyeg embereken is alkalmazásra került büntetésül. Az elveszett vagy ellopott jószágok felkutatását I. LÁSZLÓ király törvényei intézményesen, igazgatásilag is biztosítani igyekeztek részben a nyomkövetés módozatainak jogi előírásaival, részben pedig a kóborló, de megtalált jószágok közközreadásának, meghatározott ideig a vármegye központjában való őrzésének a kötelezővé tételével. Ezek az intézkedések feltételezik, hogy a jószág azonosságának a felismerésére és bizonyítására nemcsak a természetes jegyei szolgálhattak, hanem mesterséges jegyeket is használhattak azok, akik elveszett, vagy ellopott jószáguk tulajdonjogát minden kétséget kizáróan igazolni akarták, noha a bizonyítás legfőbb eszköze ebben az időben még az eskü volt. De akad adat az égetett jegyekre is. A legkorábbi ilyen adat a *székelyek* adózásával áll kapcsolatban; a székelyek ugyanis ősi soron csak a király koronázása, házassága és első fia születése alkalmával adóztak, illetve adtak a királynak „önkéntes ajándék”-ot, mégpedig ökröt és az ebből a célból összegyűjtött ökrökre 1254-től a király, más források szerint a szék bélyegzőjét süttötték rá,³⁷ de hogy mit ábrázolt a bélyeg, annak az emléke nem maradt fenn.

A XIV. századi állattartást feldolgozó, hatalmas levéltári anyagon alapuló munkájában BELÉNYESY Márta jelzi ugyan a jószágokon tulajdonjegyek előfordulását, de erre nézve részletesebb adatokat nem publikált.³⁸ A XV. század elejétől már valójában egyértelműen világos, hogy az oklevelekben egyre sűrűbben előforduló *equus cauteriatus* latinnyelvű kifejezésen égetett tulajdonjeggel ellátott lovat kell értenünk, sőt 1436-ból felszínre került³⁹ *Bylegh* szó kizárólag égetett tulajdonjegyet jelent. Ebből a korszakból sincs azonban adatunk égetett nyomatra vagy figurális leírásra.

A második korszak, amelyben az égetett tulajdonjegyek bőséges alkalmazására országos viszonylatban elsősorban kapunk adatokat, a XVI. század elejétől 1794-ig tart. Ezt az időszakot az jellemzi, hogy egyes törvényhatóságok,⁴⁰

³⁷ GYÖRFFY György: *A székely társadalom*. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században e. kötetben (Bp. 1953. 105.); GYÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről* (Bp. 1959. 66. 1.); FÖLDES László: *Rideg lótarítás a székelyeknél*. NK III (1958) 1—2. sz., 31. és 38. és további irodalmi utalás a székely „ökörsütés”-re.

³⁸ BELÉNYESY Márta: *Az állattartás a XIV. században Magyarországon*. NF XXXVIII (1956) 23—59.

³⁹ „Decem septem Equos equales ipsius exponentis cum ipsorum cauteriis wlgo Bylegh consignassent potencia mediante.” (SZAMOTA—ZOLNAI: *Magyar oklevélszótár* 61.)

⁴⁰ A Kiskunságra lásd NAGY CZIROK László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Bp. 1959, 90—91. 1., továbbá egyéb területekre BALOGH István: *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból* (Ethn. LXX (1959) 291—292.); Somogy megyére vonatkozó rendelkezés (*Magyar Hírlap*, 1850 207.).

városok,⁴¹ községek,⁴² földesúri nagybirtokok⁴³ kötelezővé teszik a maguk igazgatási területén a tulajdonjegyek használatát és az adatgyűjtések azt igazolják, hogy a kiadott rendelkezések termékeny talajra találtak az állattartással foglalkozó lakosság körében. A tulajdonjegyek alkalmazásának elterjedését magyarázhatjuk a gazdasági viszonyokkal: a török háborúk idejében nagy pusztaságok váltak közös legelővé, amelyekre számos község, település hajtja a jószágait, ugyanakkor a közbiztonság fejletlenségében török, tatár, német, rác és magyar rablóbandák vetélkedtek a sanyarú helyzetben levő végvári katonasággal a rablásokban és fosztogatásokban, amelyekkel szemben a paraszt vármegyék és községek önkéntes rendészeti szervei többnyire tehetetlenek voltak.⁴⁴ A rendészeti szervek lépten-nyomon foglalkoztak a tulajdon védelmének a megszilárdítási követelményeivel, ezért főleg a XVII. századtól kezdve a jószágforgalmat kísérő jegyzékhez, ún. *passzushoz* (libere vanda) kötötték, ezen kötelezővé tették a jószág pontos leírását (a tulajdonjegyek megemlítését) és az adásvételi ügylet érvényességéhez közhatalóság jelenlétét feltételként szabták meg. Minden törvényhatóság és földesúr azonban nem intézkedett, vagy nem járt el kellő szigorral az ellenőrzésben, ezért a XVIII. század végén is még (az urbáriumokból kimaradt földtelen parasztokból összeállt) szervezett rablóbandák garázdálkodhattak az ország területén és az elkóborolt vagy ellopott jószágok felkutatására a vármegyék egymástól elszigetelt, sokszor kellőképpen nem is hatékony intézkedései már nem nyújtottak elég segítséget az állattenyésztőknek és a központi államigazgatás intézkedése vált szükségessé.

Az ország területén uralkodó rendezetlen állapotokból csak a jószágforgalom ellenőrzésének az igénye vonható le tanulságul, de korántsem annak értelme, hogy ebben a helyzetben — éppen a XVI. századtól kezdve — miért jutott ilyen fontos szerephez az égetett tulajdonjegy és miért vált a használata annyira álta-

⁴¹⁻⁴² Például Szegedre (Corp. Stat. III. 799. 1.), Kecskemétre (NÉ. XXIV (1932) 100.), Kolozsváron 1595-ben kötelezték a mézárásokat, hogy mielőtt a megvásárolt marhákat a város határába hajtánák, „cleob az lato avajj beliegezo Mesterrel megh beliegeztesse”. (HERMAN Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincese*. Bp., 1914. 413.)

⁴³ NÉMETH László Árva Bethlen Katáról szóló tanulmányában idézi Katának egy levelét 1746-ból, amelyben azt panaszolja Teleki Lászlónak, hogy megszökött egyik szolgálja és magával vitt egy pej lovat is, „melynek az alsó lába bogos, s az én bélyegem vagon rajta.” (Újabban megjelent: *Bethlen Kata Önéletírása*. Bp. 1963 258.) Erdélyen kívül természetesen más ország-részekből is származnak adatok, mint pl. — a körmenyi Batthyány-uradalomban 1640-ben „Peczét Vas”-at őriztek (MRÁZ Vera: *Inventáriumok a körmenyi Batthyány-levéltárból*. NK II, (1957) 1—2, sz., 292.), — az Orzsy-család erdősádoi (Szathmár m.) birtokairól 1733 óta vannak adatok az évi rendszeres jószágbélyegzésre és a megbélyegzett jószágok összeírására (Conscriptio equorum et vaccarum. Orzsy Levéltár, P. szekció 529, csomószám 11, fasc. X. Nr. 17, Országos Levéltár). — a Ráday-család birtokaira nézve 1820 körül készített instrukció a gazdatisztek kötelezte a marhák megbélyegzésére, de ez a direktió tudta nélkül nem folyhatott le (BENDA Kálmán: *Két gazdasági utasítás a Ráday család birtokairól a XIX. század elejéről*. Agrártörténeti Szemle I (1959) 138.), — ugyanez volt a rend a gödöllői Grassalkovich uradalomban is (WELLMANN Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása*, Bp. 1933 150.); — Erdélyben 1695-ben a Főkormányzók részéről is pártfogolt marhakereskedő társaság megbízottai részére olyan instrukciót akart adni, hogy többek között gondjuk legyen „a vett marháknak a bélyegzésére . . . (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle V (1898) 491.), — 1745-ben Mária Terézia királynő kabinetirodájára tervbe vette egy Magyarországon létesítendő királyi ménes felállítását és ehhez „2 Brenn Eisen mit dem königlichen Zeichen” beszerzését (uo. VII. (1900) 225.), — I. Rákóczy György 1648-ban így utasította gyalui udvarbíráját: „Az is meg kell látni rajta-e az bélyeg az juhok szarván s egyez-e az várbeli bélyegekkel mindenben, mert könnyű olyant nekik csináltatni . . .” (ti. a román pásztoroknak) (uo. II (1895) 62.

⁴⁴ Lásd részletesen GYÁRFÁS István: *A Paraszt vármegye* c. értekezését és az ott közölt vármegyei utasításokat (Bp. 1882, 15, 19, 26, 39, kk.).

lánossá. Zavaros belső állapotok korábban is uralkodtak az országban, mégse vált az égetett tulajdonjegy széles körben szokássá. Már tettünk említést arról, hogy a tulajdonjegy a tulajdonos személyét, nevét helyettesítette. A névnek, különösképpen a vezetéknevet is magába foglaló kételemű névnek a jelentősége a XIV. században nőtt⁴⁵ meg annak következtében, hogy a nemzetségi szervezet felbomlott, a faluközösségek megszűnőben voltak és az egyes kiscsaládok jutottak gazdasági és társadalmi szerephez. A nemzetségi vérségi kötelékből kilépő család nevében is megkülönböztetni igyekezett magát más, korábban esetleg a nemzetséghez tartozott családoktól; az önálló név viselését az igazgatási szervek ugyancsak elősegítették a lakosság ellenőrzése szempontjából. Nem célunk természetesen ennek a rendkívül sokrétű, sok részletében még fel sem tárt folyamatnak a felvázolása, de mindenképpen konstatálnunk kell a végső eredményét, hogy a családok vagyoniilag is kiváltak a nemzetségi közös vagyonnevelésből és ezt a tényt pl. jószágaik vonatkozásában úgy igyekeztek dokumentálni, hogy családi jegyüket vagy a család monogramját égették a jószág teste valamelyik részébe.

Ezen kívül talán nem szabad megfeledkezni még két másik körülményről sem. A jószágok tulajdonosai többnyire — noha ebben a korban az írásbeliség a középrétegeknél is terjedt és az írás tisztelete megnövekedett — nem tudtak írni-olvasni, akik számára egy jegynek, a család tulajdonjegyének a megtanulása nem járhatott különösebb nehézséggel, viszont ez a jegy kényelmesen eligazította, ha a saját jószágát kellett kiválasztania sok hasonló alkatú közül. És minthogy az égetett tulajdonjegy a jószágtól alig választható el (nem törődve most a jegy-csonkítás aránylag ritka lehetőségeivel), a tulajdonos szempontjából bizonyítékul is szolgált. A középkorban a tárgyi bizonyíték a bíró előtt folyó eljárásban az eskü mellett csak másodrendű értékű volt;⁴⁶ az eskü, mint a bizonyítás eme formális, de legfőbb eszköze eskütársak közreműködésével folyt, akik az esküttevő szavahihetőségét tanúsították. Ez a formális bizonyítás a per tárgyával összefüggésben nem volt és éppen a XVI. század óta mutatkoztak törekvések a bizonyítási eljárásnak az objektív tények feltárására való irányítására. A bizonyítási módban jelentkező új tendenciák szempontjából az égetett tulajdonjegy rendkívül alkalmas bizonyítási eszköznek mutatkozott és elterjedését — a korábban említett egyéb tényezők mellett — nagy mértékben elősegítette.

E néhány — inkább magyarázó, mint indokló — mondat után térjünk vissza az égetett tulajdonjegyek kortörténeti emlékeinek a felvázolásához. Mint említettük, a XVIII. század végén a központi államigazgatásnak kellett intézkednie a jószágforgalomban jelentkezett anomáliák megfékezésére. „Égy 1792-ből való jelentés — írja BALOGH István — megállapítja, hogy a marhatolvajoknak a moldvai és bánáti határtól Győrig és Léváig állomásról állomásra megvannak a támogatóik és társaik, akik a déli vidékekről lopott lovakat és marhákat kézzől-kézre adják, a felső vidéken lopottakat pedig a déli vidékre hordják, és így a károsult tulajdonos nem képes nyomára akadni jószágának”.⁴⁷ Nos, ez a helyzet érlelte meg a Helytartótanácsban azt az elhatározást, hogy véget vessen a meglevő áldatlan állapotnak, felszámolja a közbiztonságot látszólag zavaró hagyományos

⁴⁵ BÁRCZI Géza: *A magyar szókincs eredete*. Bép. 1958. 137—138.; ERDÉLYI László: *Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig*. Bp. 1942. 168—169.

⁴⁶ ECKHART Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században*. Bp. 1954. 51—52. BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708*. Bp. 1962. 107—108. A jószág mesterséges jegyei — a nyomkövetés és a jószág természetes leírása mellett — lehetővé tették az azonosítást és ezáltal bővült a konkrét tárgyi bizonyítékok köre.

⁴⁷ Ethn. LXX (1959) 292.

viszonyokat és egészséges irányban országosan rendezze a kérdést. A harmadik korszak tehát a Helytartótanács 1794-ben kiadott rendelkezésével⁴⁸ vette kezdetét, amelyben elrendelte a jószágok községenként való összeírását, kötelezte a törvényhatóságokat területi jelrendszer (vármegye, város, község jel) bevezetésére és alkalmazására. A törvényhatóságok ennek folytán kötelesek voltak az illetékességük alá tartozó községek részére községi jelet meghatározni, amellyel minden, a községből származó jószágot meg kellett égetéssel bélyegezni. A Helytartótanács országosan felújította egyúttal a jószág kísérőokmányának az időközben feledésbe ment gyakorlatát is, amelybe a jószág természetes jelei mellett tulajdonjegyeit is be kellett jegyezni, végül elrendelte a pásztorok számbavételét és a csárdák számának megszorítását.

Ennek az átfogó és erélyes intézkedésnek hamarosan kétségtelen eredményei mutatkoztak és többek között olyan eredménnyel is járt, hogy az égetett tulajdonjegyek használata az ország egyes területein — főleg a nagy terjedelmű legelőkkal is rendelkező vármegyékben — rendkívüli módon felvirágzott, más vármegyék pedig egyéb módon vettek részt a jószágforgalom ellenőrzésében. Tanulmányunkban feldolgozott égetett tulajdonjegyek legnagyobb része ebből, a XIX. század végével záródó időszakból származik.

(Folytatjuk.)

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

Ernő Tárkány — Szücs:

EINGEBRANNT EIGENTUMSZEICHEN DER HAUSTIERE IN UNGARN I.

⁴⁸ Lásd a Helytartótanács „Pecorum Stigmatio” jelzetű, 1794. évi 4052. számú rendeletét, melyet a királyi személynöki értekezlet határozata alapján adott ki; továbbá az 1806. évi 1705, az 1819. évi 18.567, az 1823. évi 2079, az 1836. évi 11.707. számú rendeleteit, a végrehajtás gyakorlatára a Corp. Stat. III. 446—447. és ZSOLDOS Ignác A szolgabírói hivatal c. munkáját (Pápa 1842 418—420., 448.), a marhalevelekre főleg az 1794. évi rendelet 23. §-át.; BALOGH István szerint az országos szabályozás végrehajtása — ha nem is minden tekintetben —, de a pásztorok regulációja, az állatok passzussal történő adásvétele és községi bilyoggal való megjelölése (és tegyük hozzá: az égetett tulajdonjegyek elterjesztése) szempontjából általában sikeresnek mondható (Ethn. LXX (1959 294.). — Erdélyre nézve hasonló rendelkezést adott ki a Királyi Főkörmányszék 30.525/1841. szám alatt (Országos Levéltár, Impr. Circ. C. 3337—3485. sz.). Az 1794. évi rendeletet megelőző vármegyei intézkedésekre és javaslatokra ld. MÓDY György munkáját: Javaslat 1792-ből a pusztai tanyák és szállások megrendszabályozására. (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1960—1961. Debrecen. 1962. 47—52.)

A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez

(Sagenmotiv—Sagentyp—Sagenstoff—Sagentheme—Sagencomplex)

Az újabban annyira megelégnült mondakutatás legfontosabb gyakorlati kérdése a nemzeti és nemzetközi mondakatalógusok elkészítése. Ehhez társul az a feladat is, hogy a nemzeti és nemzetközi mondakincsét nem katalógusok, hanem más rendező elvek alapján is csoportosítsuk. Bizonyos kartográfiai, illetve területi mondarendszerezésekről van tudomásunk, ezek azonban korántsem mindenütt elfogadottak, sőt nem is készültek egyetemes használatra.¹ Bizonyos elméleti jellegű tanulmányok is napvilágot láttak a mondák és a mondakutatás kérdéseivel kapcsolatban,² azonban ezeket sem tekinthetjük egy-egy problémában az utolsó szónak. Hiányzik magának a mondának mindenütt elfogadott definíciója, hiányzik az egyes mondai „műfajok” kanonikus felsorolása, hiányzik a mondának, mint társadalmi-történeti jelenségnek, nagyvonalú történeti fejlődésrajza, és folytathatnánk e búsító leltár felolvasását. Hiányzik a mondai motívumnak, a mondai típusnak a meghatározása is, ez pedig annál sajnálatosabb, mivel minden elkészült vagy készülöben levő katalógus típusok és motívumok alapján rendszerezi anyagát.

Amint ez ismeretes, a folklór kutatásban az úgynevezett finniskola honosította meg a motívum és a típus fogalmát, leginkább nagyszabású kataló-

¹ Éppen ez hozta létre a különböző nemzetközi megbeszéléseket, majd az 1959-es Kiel—Koppenhagen-i kongresszus után 1962-ben az antwerpeni nemzetközi kongresszust, a következő év tavaszán a XXVe Vlaams Filologencongres-t, az ISFN budapesti kongresszusát stb.

² A később idézendőkön kívül ilyenek az antwerpeni kongresszus anyagából: GREVERUS, I. M.: *Thema und Motiv. Zu einem Index der deutschsprachigen Bergmannssage*. In: *Tagung der "International Society for Folk—Narrative Research" in Antwerp*. Antwerpen, 1963. 78—85. A budapesti kongresszus anyagából: *Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk—Narrative Research in Budapest, 14—16. Oktober 1963*. in: *Acta Ethnographica XIII* (1964) 5—132., különösen a következő előadások: TILLHAGEN, C.-H.: *Was ist eine Sage? Eine Definition und ein Vorschlag für ein europäisches Sagensystem*. — PEETERS, K. C.: *Kartographische Probleme in Bezug auf die semantischen und onomastischen Begriffe bei der Volkserzählforschung*. — HAND, W. D.: *Stabile Funktion und variable dramatis personae in der Volkssage* — SÍROVÁTKA, O.: *Zur Morphologie der Sage und Sagenkatalogisierung*. — GREVERUS, I.-M.: *Bericht zu Veröffentlichungs- und Katalogisierungsplänen aus dem Zentralarchiv der Volkserzählung*. Az időközben Moszkvában, 1964. augusztusában tartott VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus dolgozatai közül elsősorban ČISTOV, K. V.: *Zur Frage der Klassifikationsprinzipien der Prosa—Volksdichtung* című előadása, majd az ezt követő termékeny vita, amelynek során a mondakutatás legörvendetesebb eseményeként bekövetkezett a Szovjetunió kutatóinak az eddig megindult mondakatalógizálásba való bekapcsolódása, az említett előadón kívül nem kis mértékben Gisela BURDE—SCHNEIDEWIND és Noy Dov közreműködése nyomán. Az Athénben 1964. szeptemberében tartott IV. *International Congress for Folk—Narrative Research* jelenleg még csak kéziratban hozzáférhető rendkívül gazdag anyagából elsősorban megemlítendő a következő felolvasások, amelyek mind felvetnek elméleti kérdéseket is: DĚGH Linda: *Processes of Legend Formation* — Dömötör Tekla: *Zur Frage der sogenannten Kausalfiktionen* — GREVERUS, I.-M.: *Thema, Typus und Motiv: Zur Determination in der Erzählforschung* — HOLBEK, B.: *On the Classification of Folktales*. Ezen kívül több konkrét javaslat, beszámoló is új ismeretekkel gyarapította a nemzetközi mondakutatást. A Szovjetunió folklóristái közül különösen a balti

gusában.³ Azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy e kategóriák gyakorlati használatát nem kísérte elméleti kutatás, sőt egyszerű értelmezés sem. A *típus*, THOMPSON általam ismert legáltalánosabb meghatározása szerint ("A term used by students of folk literature to designate narratives capable of maintaining an independent existence in tradition. Any tale, no matter how complex or how simple is, told as an independent narrative is considered to be a type. Some types like the longer folktales in Grimm's collection may contain dozens of motifs, and others like the anecdotes of the animal cycle may consist of a single narrative motif. In the latter, *type and motif are identical*."⁴) voltaképpen üres kategória, nem lehet sem az egyes alkotások tartalmától, sem azok részeitől (THOMPSON felfogása szerinti motívumoktól) elválasztani. THOMPSON különben is csupán mesetípusokról beszél, a mondatípusok kérdését nem veti fel. A *motívum*, THOMPSON hasonlóan elmosódó meghatározása szerint ("In folklore the term used to designate any one of the parts into which an item of folklore can be *analyzed*"⁵) inkább az elemzés, a folklorisztika, mint maga a folklór kategóriája. A motívumkutatás történetének szentelt kis füzetben sem változtat azon a véleményén, hogy a motívumok és motívumindexek hasznos segédeszközök. üres térképek a folklorista-felfedezők kezében, amelyre tetszésük szerint rajzolhatják rá észrevételeiket.⁶ Arra is emlékezhetünk, hogy a motívum-index első megjelenésekor is egyszerűen elutasította a „filozófiai” motívum-meghatározásokat (jelen esetben Albert WESSELSKI és Arthur CHRISTENSEN dolgozatait).⁷ THOMPSON ugyan időnként megkülönbözteti az általában vett folklór motívumtól az elbeszélő motívumot (narrative motif), azonban ezt sem indokolja részletesebben.

A finn iskola motívum és típusfogalma csakugyan nem is elméleti következtetések útján keletkezett. A finn típusú „katalógus-archetípus”, GRUNDTVIG gyűjteménye már ilyen rendszerben tartalmazta a meséket, sőt — bizonyos nagy topográfiai elrendezésen belül — a jelenleg szóbanforgó mondákat is.⁸ Ez a rendszer, minden elméleti kutatást megelőzőtt, és ha valamilyen premiszát követett is: ez a mesék nemzetközi elterjedtségének, monogenetikai eredetének, vándorlásának a finn iskola által csak tovább hangoztatott, de semmiképpen sem feltalált nézete volt. A nem mesék, hanem más folklór alkotások katalógizálása is ugyanilyen módon történt. Az első „monda-katalógus” — AARNE finn eredetmagyarázó monda-jegyzéke⁹ — a helsinki archívumok praktikus

archívumokban dolgozók jutottak el az ilyen igény fokáig, amint ezt a legutóbbi, Vilnius-ban tartott konferencia is bizonyítja. Itt a monáról: *Методическая записка по архивному хранению и систематизации фольклорных материалов*. Ред.: В. Я. ПРОПП. Бильнюс, 1964. 77-86). Feltétlenül megemlítendő még a *Fabula*, a *Volkskunde* (Amsterdam) cikkei és recenziói is. Itt mondom különben köszönetet mindazoknak, akik lehetővé tették, hogy a kiadott és kéziratoss mondaanyag rendszerezéseikbe belepillanthassak Észtországban, Leningrádban, Karjalában, Finnországban, Svédországban, Dániában és Norvégiában.

³ Ezek száma a kiadatlan, csak kéziratoss katalógusokkal együtt mintegy százra megy. Többségükben egy-egy archívumban való gyakorlati eligazítást is szolgáltak.

⁴ *Funk Sz Wagnall's Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. II, 1137. New York 1950. Kiemelés tőlem.

⁵ Ugyanott 753. Kiemelés tőlem.

⁶ THOMPSON, Stith: *Narrative Motif-Analysis as a Folklore Method*. Helsinki, 1955, (FFC 161.) 9.

⁷ THOMPSON, Stith: *Motif-Index of Folk-Literature*. Vol. I. Helsinki 1932. (FFC 106.) 3. (jegyzetben).

⁸ OLERIK, Axel: *Dansk Folkemindesamling (DFS)*. Helsinki, 1910. (FFC 1.) 9.

⁹ AARNE, Antti: *Verzeichnis der finnischen Ursprungssagen und ihrer Varianten*. Hamina 1912. (FFC 8.)

osztályozását, valamint DÄHNHARDT elméletét követi. A következő, és most már a mai szóhasználatban is mondákat tartalmazó jegyzék, AARNE észt katalógusa minden elméleti indoklás, vagy akár megjegyzés nélkül közli a HURT és EISEN által a GRUNDTVIGHoz hasonló rendszerben tárolt (tehát falvanként, és azon belül bizonyos tematikai sajátosságok alapján rendezett) anyagot.¹⁰ Nem túlzás ezek után azt állítanunk, hogy a meselípusok és mesemotívumok felfedezése a véletlen műve, a mesekatalógusok rendszerezési elve pedig az esetlegesség volt. A mondákat csak az óvta meg egy hasonló típusú katalogizálástól, hogy nem akadt AARNE-jük.

Bizonyos tudománytörténeti visszapillantásokban, olykor konkrét feladatokat elemző dolgozatokban gyakran találkozunk azzal a nézettel, hogy egy leginkább „m o r f o l ó g i a i”-nak nevezhető szemlélet kezdettől fogva szemben állt a fenti típusú motívum- és típus-értelmezéssel, sőt mi több, ennek a nézetnek a képviselői egész sor mindmáig helytálló, általunk is felhasználható megállapítást szögeztek le. JOLLES, WESSELSKI, SYDOW, CHRISTENSEN és mások jól ismert műveire hivatkoznak ilyenkor. Ezzel kapcsolatban azonban két megállapítást kell tennünk. Először: a felsorolt szerzők közül JOLLES és WESSELSKI (továbbá a morfológiai szemlélet olyan képviselői, mint PROPP, HONTI, később LÉVI-STRAUSS, az Egyesült Államokban kutató folklóristák zöme és mások) nem a motívum-típus kérdés felől közeledtek az epikus műfajok megoldásához, a mondakutatás számára nem adtak olyan sémát, ami *katalogizálás* céljaira is megfelelné. JOLLES alapvető kategóriája, a mondának a társadalmi közösségek szerinti szerveződése („Bei der Sage deuten wir die Geistesbeschäftigung mit den Kennworten Familie, Stamm, Blutverwandtschaft an.”¹¹ igen sokféleképpen értelmezhető, de semmiképpen sem egy katalógus alapgondolataként. WESSELSKI kategóriáláncolata (*Geschichte — Märlein — Märchen*, illetve *Sage*, de közben különböző *Märlein-műfajok*, sőt *Märleingeschichte* és *Märchengeschichte* is¹²) is az elhitt és művészileg ábrázolt motívumok nagy vonalakban megrajzolt fejlődésével magyarazandó, semmi köze sincs egy katalógus típusaihoz és motívumaihoz. Folytathatnánk e felsorolást is, de elég ennyi is annak a megmutatására, hogy a morfológiainak nevezett, a finn iskolától kétségtelenül különböző nézetek első csoportja ma nem használható mondarendező tevékenységünk folyamán. M á s o d s z o r olyan véleményeket vehetünk mérlegre, ha az előbb említett „morfológiai” irány nézeteit elemezzük, amelyek képviselői kifejezetten egy rendszerezésre alkalmas koncepció megteremtésén fáradoztak. CHRISTENSEN a maga mintegy 500 „motívum”-át — amelyek a mi szóhasználatunk szerinti „típusalapgondolat”-nak felelnek meg — nyilvánvalóan ilyen szándékkal szerkesztette meg. Igen sajnálatos, hogy ez az érdekes rendszer minden valódi anyagtól, igazi néphagyománytól idegen, elméleti és hipotétikus szisztéma. Alkotója előtt FEILBERG, a PANČATANTRA, LAFONTAINE, a GRIMM-mesék, perzsa mesés történetek, és az AARNE-katalógus típusvázlatai szerepeltek, igazi mesék vagy mondák helyett. Gyakorlati alkalmazhatatlanságát bizonyítja az is, hogy negyven év alatt egyetlen vállalkozó sem akadt, aki szembesítette volna a néphagyománnyal. Még nagyobb ballépés lenne azonban elméleti síkon alapul venni ezt a munkát egy bármilyen jövő monda-katalógushoz. CHRISTEN-

¹⁰ AARNE, Antti: *Etnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen*. Hamina, 1918. (FFC 25.)

¹¹ JOLLES, André: *Einfache Formen*. (2. Auflage) Halle/Saale, 1956. 61.

¹² WESSELSKI, Albert: *Die Formen des volkstümlichen Erzählguts*. In: (SPAMER, Adolf red.) *Die deutsche Volkskunde*. I. Berlin, 1934. 234.

SEN tudatosan semmi különbséget sem tesz folklór, népies, népszerű és kifejezetten egyéni irodalom, sőt az egyes prózai műfajok (monda, mese, fabula, verses regény stb.) között. Egy olyan nagyszabású összehasonlító kísérletre vállalkozik, amelyben mindezek az eltérések jelentéktelenek, katalógusa az emberi viselkedés egyetemes szabályszerűségeire épül.¹³ Csökönyös vaksággal vádolhat valaki, amikor nem csupán e rendszer — és esetleges hasonló újabb rokonai — alkalmazása ellen hadakozom, hanem SYDOW mondakategóriáival kapcsolatban is a legnagyobb óvatosságot, haogynem tartózkodást javaslok. Amint ez közismert, SYDOW szinte egész életében szenvedélyesen érdeklődött a finn iskola bírálata, valamint új folklór terminusok megteremtése iránt. Különösen a harmincas évek közepén élt benne erősen az a vágy, hogy egy tökéletes rendszert alkosson meg, amely nem csupán a kutatásokat segíti majd elő, hanem a prózai néphagyomány „természeté”-nek is a legjobban megfelel. Több alkalommal is megfogalmazta ilyen gondolatait, és egyszer megtalált megoldásaihoz sem ragaszkodott görcsösen, folyton újabb, még tökéletesebb rendszerre törekedett. Eltekintve most mindazoktól az erényektől, amelyek SYDOW kiterjedt ismeretanyagából, botanizáló-fogalomépítő gondolkodásmódjából, a bírálatul kiválasztott aarnei rendszerek valóban elégtelenségéből származnak — néhány aggodalmat kiváltható körülményt szeretnék megemlíteni. Elsőként azt, hogy SYDOW maga csak igen-igen elnagyolt rendszereket publikált, egyetlen következetes beosztási kísérlete, a finn iskola állatmeseosztályozásával szemben javasolt saját szisztémája, sem jut el az egyes típusok beosztásáig, nem is beszélve arról, hogy nem a monda, hanem a mese műfaját illeti.¹⁴ Másodjára azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy maga SYDOW éppen abban a kérdésben nem nyilvánította ki félreérthetetlen véleményét (tudniillik a *monda—memorat—fabulat* hármass összefüggésben), amelyben pedig a legtöbb kutató, különösen a skandináv államokban, ma is őt „követi”¹⁵ SYDOW rendszerével kapcsolatban az a teendőnk, hogy először megvizsgáljuk, belső összefüggéseit feltárjuk, gondolatrendszerének kialakulásáról és változatairól tanulmányokat írjunk, és az ebből

¹³ CHRISTENSEN, Arthur: *Motif et thème. Plan d'un dictionnaire des Motifs de Contes populaires, de Légendes et de Fables.* Helsinki, 1925. (FFC 59.) 7—11.

¹⁴ SYDOW, C. W. von: *Popular Prose Traditions and Their Classification.* In: *Selected Papers on Folklore.* Copenhagen, 1948. 127—145., eredetileg: *Saga och Sed* 1938. 17—32.

¹⁵ Sokat idézett *Kategorien der Prosa-Volksdichtung* tanulmányában SYDOW ezt írja: „Zu allerst muss von der Sage ein Gebiet abgetrennt werden, das zwar mancherlei Verwandtschaft mit ihr hat, aber weder dichterischen Character noch Überlieferung aufweist: die Erzählungen der Leute über eigene, rein persönliche Erlebnisse. Diese geben eigene Erinnerungen wieder, weshalb ich sie Memorates nennen will.” (*Volkskundliche Gaben* . . . Berlin — Leipzig, 1934. 261., vagy *Selected Papers* 73. A kiemelés tőlem.) Ennek ellenére se szeri se száma azoknak a helyeknek, ahol a memorat valamilyen módon a monda kategóriái között, mint annak első foka, alapja, kezdete stb. szerepel. (Tanulságos módon még a *Selected Papers* idézett helyének angolnyelvű kivonatában is: „Sagn Categories: Memorates are narratives of personal happenings which may pass into the tradition as memorial sagns (Erinnerungssagen).” *Selected Papers* 87. lap, a második kiemelés tőlem.) SYDOW egyébként ezzel a névvel egy korábban másképp nevezett, kisebb műfajkategóriát látott el. „Ich habe sie früher Zeugensagen (vitnessägner) genannt; aber da sie in Aufbau und Verwendung so nahe mit gewissen Fabeln übereinstimmen, dürfte es richtiger sein, ihnen einen anderen Namen beizulegen. Ich schlage die Benennung *Fabulat* vor, was nicht nur einen guten Gegensatz zu *Memorat* bildet, sondern als internationaler Ausdruck auch gut für jegliche Sprache passt.” (*Volkskundliche Gaben* 261—2. vagy *Selected Papers* 74.) Ugyanakkor és ugyanott ezt az elnevezést a monda általános fogalmaként is használja, ellentétben azzal, hogy eredeti koncepciója szerint a *fabulat* mind a mondák, mind a párhuzamként vett „Fabeln” között sajátos kategóriaként áll (a fenti idézet „gewiss” szavát én emeltem ki.). A „Glaubensfabulat”, „Personenfabulat” és hasonló elnevezésekből is úgy tűnik,

kiderülő esetleges tanulságokat ez után alkalmazzuk a mai vizsgálódásokban. Egy ilyen tanulmánytörténeti munka semmiképpen sem ígérkezik haszontalan-nak. Egy cseppet sem csodálkoznék például azon, ha eldugott könyvismertetései-ben, előadásiban annak is nyomára bukkannánk, tulajdonképpen mi volt SYDOW véleménye a monda *típus*ról, mint olyanról. Olykor új típusrendszerek kereteiül szánja kategóriáit, máskor tagadja az egyes mesetípusok létezését, és típusnyalábok vizsgálatát sürgeti, ami a mondára érve is nagy perspektívát jelenthető felismerés. Amíg azonban az ilyen munkák hiányoznak, a finn iskolá-val szemben álló katalóguskísérletek e második csoportjáról sem mondhatunk többet, mint a noli turbare circulos nostros ismert igazságát.

Tisztán s t r u k t u r a l i s t a monda (jobbanmondva inkább mítosz, mitikus monda és csak elvétve az európai népköltészetben közismert „monda”) rendszerezésre eddig még nem történt kísérlet. Ismerjük a mondák szövegének ilyen jellegű elemzési technikáját, a mondák operacionális definiálásának nehézségeit, sőt az egyes különböző kutatók egymást recenzáló megjegyzéseiből azt is, mennyire labilis, félreérthető sokszor maga az egész ilyen fajta elemző módszer is.¹⁶ Az sem látszik valószínűtlennek, amit a varázsmesék egy csoportjával kapcsolatban PROPP állít: a struktúrakutatások nem annyira a típusok, mint inkább a műfajkategóriák jobb megismerésére vezetnek¹⁷ Ebben az esetben igen nagy jelentőségük a mondakutatásban, még nagyobb, mint a mesék vizsgálatakor; hiszen a mesei műfajok léte nyílt titok, míg a monda, illetve az egyes mondacsoportok műfaji beosztása egy új kontinens felfedezésének az izgalma-val lenne egyenlő. Ha azonban így is van — ezt a magam részéről erősen hiszem —, akkor sem katalógusok előállítására kell majd felhasználnunk e ma még különben is hiányzó, de a jövőben remélhetőleg felbukkanó kutatásokat.

Szomorú szemlénket két újabb gondolat cáfolásával kell zárunk. Elhangozhat mindezek után például az a vélemény, hogy a mondák rendszerezését nem a mondai hagyomány belső összefüggései, hanem egy-egy, az adott mondatot hordozó *kultúra* elemeinek rendszere alapján kell szortírozni.¹⁸ Egy-egy ilyen rendszer már önmagában is hipotétikus, és az ábécét követő lexikonokra vagy szótárakra jobban hasonlíthat, mint egy tudományos építményre: azonban mégsem csupán ezért tartjuk távol magunkat ettől az úttól. Ázért nem az egész kultúra rendszerébe illesztjük bele kis mondakatalógusunkat, mivel a mondakatalógus *a monda és nem a társadalom regisztere* kíván lenni. A társadalmak, kultúrák igen fontos vonásai hiányoznak a mondából, és fordítva: a

hogy SYDOW egy mondaműfajcsoportosítás helyett egy „fabulatműfajcsoportosítást” szándékozott megteremteni, a többepizódos mondáknál azonban visszatér a „Sage” szóhoz, ezzel újabb törést okozva rendszerében. Ha mindehhez hozzávesszük a legkülönbözőbb értelmezéseit mindezeknek a kategóriáknak és azok egymásra való vonatkozásának, azt hiszem, nem tűnnek túl élesnek a főszövegben említettek.

¹⁶ Vessd össze KÖNGÄS, Elli-Kajja — MARANDA, Pierre: *Structural Models in Folklore. Midwest Folklore* XII (1962) 133—192. A dolgozat bibliográfiai eligazításai jók, kétséges azonban, hogy használhatók-e az ehhez hasonló monda-leírások (p. 173.)

„ $f_x(a) : f_y(b) :: f_x(b) : f_{a-1}(y)$.”

„egy katalógus számára. — DUNDES, Alan: *The Morphology of North American Indian Folktales*. Helsinki, 1964. (FFC 195.), itt, és a szerző korábbi munkáiban az ilyen elemzésekkel kapcsolatos sokféle félreértés felsorolása is.

¹⁷ PROPP ezt a nézetét említi a *Morfologija szkazki* (Leningrad, 1928) folytatásának szánt *Istoričeszkije korni volsebnjoj szkazki* (Leningrad, 1946. 7. lap.) bevezetőjében.

¹⁸ Például a MURDOCK, George P. és mások által szerkesztett anyagbeosztó kézikönyvek szerint (*Outline of Cultural Materials*. New Haven, 1950. és *Outline of World Cultures*. New Haven, 1958.) Ez a nézet a Julita-i megbeszéléseken el is hangzott.

mondakatalógus számára lényeges különbségek nagyobb összefüggésekben jelentőségüket veszítik. Ha majd áttekintettük a mondahagyományt, és azt társadalmi-történeti fejlődésében legalábbis ideiglenes érvénnyel ábrázoltuk — akkor jön el annak az ideje, hogy a tanulságokat a társadalom egészéről alkotott képbe beépítsük, a mondahagyományt a kultúra összefüggéseiben szemléljük. Maga a mondakatalógus azonban erre önmagában sohasem lesz elegendő.

Egy szillogizmus következetességével kerül elénk egy másik gondolat mindezek után. Ha ugyanis bizonyítottuk, mi mindent nem szabad követnünk egy mondakatalógus összeállításakor, mi mindennel *nem* egyenlő a monda típusa és motívuma, felmerül a kérdés, létezik-e egyáltalában ez a két kategória, érdemes-e egyáltalán törődni velük? Tudjuk azt, hogy a hagyományban mindig egyes változattal, mindig alakuló variánsokkal, sohasem típusokkal, elszigetelt motívumokkal találkozunk. Ezt senki sem tagadja. Mégis azt állítjuk, hogy — bizonyos értelemben — sem a mondatípus, sem a mondamotívum nem üres absztrakció, hanem létező kategória, és éppen ezért *készülő nemzeti és nemzetközi katalógusainkat egyaránt mondatípusok és mondamotívumok szerint kell rendeznünk.*

Noha pleonazmusnak tart, de ehhez le kell szögezünk, hogy ezek a „típusok” és „motívumok” a *monda* típusai, rendszerezésükhöz tehát azt kell tisztán látnunk, mi is tulajdonképpen a monda?

Nagyon sok jellemző vonást mellőzve, még a definíciók szokásos lapidáriságát is eltűzve azt mondhatjuk, hogy a monda: *népköltészet*. Gyakorlatilag azt is hozzátehetjük, hogy *epikai* népköltészet. Eszerint a monda katalogizálása is *esztétikai* törvényszerűségek, közelebbről *epikai* tulajdonságok alapján kell hogy történjék. Ez a definíció két irányban is határt szab további kutatásainknak. Először is — jelen céljaink szempontjából — nem tartja lényegesnek a „monda” hiedelem, rítus, vagy társadalmi szokás jellegét, másodsor pedig nem az egyéni élményeket (az úgynevezett „*Erlebnisbericht*”-eket), hanem a költészetté formált mondákat fogja mondaként katalogizálni. Szeretném remélni, hogy mind a katalogizálás, mind a további kutatások során éppen a monda jobb megismerésének az érdekében — kérlelhetetlenek leszünk minden nem monda iránt, szerepeljen az a legnevezetesebb „mondagyűjtemény”-ben, a legrégebb „mondafeljegyzés”-ben, vagy éppen az elődeink által oly gondosan összeállított „mondakatalógusok”-ban, „mondaenciklopédiák”-ban vagy hasonló helyeken. Igen valószínű, hogy egy szigorúan és következetesen végrehajtott katalogizálás, vagy bármilyen anyagáttekintés során az eddig vizsgált szövegek egyharmada, vagy még ennél is nagyobb része kikerül ily módon a katalógusokból, de ez csak ideiglenes veszteség. A tulajdonképpeni mondák megvizsgálása után rájuk is sor kerül majd, és éppen tisztázottabb kategóriáink segítségével jobban megértjük majd ezeknek a népi alkotásoknak, beszámolóknak, esetleg csupán a népre vonatkozó egyes adatoknak jelentőségét, szerkezetét, létrejöttét és funkciójukat. Igen valószínű az is, hogy nem kis részük valóban kapcsolatban áll a mondával (például a reális történeti események félremagyarázásai, vallásos elbeszélések stb.), azonban *voltaképpen* nem azok, és ez máris elegendő ok a kezdeti katalogizálásból és kutatásokból való kirekesztésükre.

Azzal, hogy a mondat epikus népköltészetként határoztuk meg, első látásra nem csökkent, hanem még növekedett is a katalogizálás és más kutatások előtt álló nehézségek száma.

Az első felvetődő kérdés mindjárt az: miben különbözik ez a felfogás a hagyományostól? Mind a finn iskola, mind annak bírálói népi *költészetnek* tar-

tották a mondát, és kárhoztatott típus-, valamint motívum-meghatározásaik éppen ebből a szemléletből következtek. A finn iskola és a jelenlegi felfogás közötti különbség abban foglalható össze, hogy a hagyományos folklór iskolák elterjedésükben, hagyományozásukban, tehát *a már megteremtett alkotások életfolyamataiban fedezték fel azt a közösségi vonást*, aminek alapján az egyes szövegeket folklór műveknek ítélték. A mi felfogásunk szerint a folklór alkotás nem azért folklór alkotás, mivel a nép ajkán él, hanem azért, mivel a *nép művészete, a nép alkotja is meg*. Ezt az elgondolást érdemes egy kicsit bővebben is megvilágítani, annál is inkább, mivel lényegében tér el attól a „das Volk dichtet” nézettől, amelyhez így — minden további magyarázat nélkül — igen hasonlóan mutatkozik.

Ha a művészetet úgy fogjuk fel, mint *a valóság esztétikai megismerését, a valóság művészi elsajátítását*, ebből a nézetből az következik, hogy minden műalkotás megértése szempontjából a legelső kérdés az: kinek a számára és milyen körülmények között történik ez a művészi birtokbavétel. A folklór esetében az a válaszunk erre a kérdésre, hogy az osztály nélküli társadalmak (őstársadalmak) idején valószínűleg az egész társadalom művészete ilyen jellegű, a tagolatlan társadalom tagolatlan, közösségi jellegű művészetet hordoz. A rabszolgatársadalom vagy a feudalizmus idején az alávetett osztályok, a rabszolgák és és a jobbágyparaszatok művészete a folklór. Az is természetes, hogy mivel az egyes társadalmi osztályok nem máról holnapra szűnnek meg, a rabszolgaság megszűnte után is találkozhatunk „rabszolga”-jellegű folklórral, napjaink egyáltalán nem feudális életkörülmények között élő parasztjai is őriznek egy egész sor olyan folklór alkotást, amit a fenti kategóriák szerint feudálisnak tarthatunk. Azok számára, akik jelen esetben éppen a mondák területét kutatják, nem újdonság, hanem közhely, hogy a ma gyűjthető mondakincs jelentős többsége tulajdonképpen derivátum, egy olyan korábbi társadalmi szintről származó örökség, amelyet lehet hogy nem mindenki nevez éppen „feudális” vagy „jobbágy-paraszti”, esetleg „általában paraszti” örökségnek, mégis szinte minden kutató egyazon régiségeként értelmez. Új — sokban tisztázatlan és vitatható — kérdés az, van-e folklórja napjaink társadalmának, van-e folklórja a munkásságnak, más szóval a kapitalizmus „alávetett” osztályának. Jelen esetben éppen a mondahagyományról lévén szó, nem a legelméletibb módon azt válaszolhatjuk erre a kérdésre: most folynak az erre vonatkozó vizsgálatok (például a bányászhagyományra vonatkozóan Svédországban, Németországban, Csehszlovákiában, a Szovjetunióban, Angliában és másutt, a tengerészahagyományra vonatkozóan különösen Dániában, az ipari munkásságra vonatkozóan főként Németországban és a Szovjetunióban stb.), ezek során bizonyára választ kapunk e kérdésekre. Annyi máris bizonyos, hogy egy „feudális” vagy „paraszti” jellegű folklór átértelmezése megfigyelhető a munkásság körében, ami igen természetes is, hiszen köztudomású, hogy a munkásság zöme nem a főhercegek és szerzetesek, hanem a parasztköréből toborzódott. A tulajdonképpeni nyitott kérdés az: teremtett-e lényegében új, voltaképpen előzmények nélküli folklórt a munkásosztály, vagy a művészi elsajátítás lehetőségei ez esetben már nem a folklór területén belül valósultak volna-e meg? Igenlő és tagadó véleményeket egyaránt ismerünk ezzel a kérdéssel kapcsolatban.¹⁹ Jelen esetben csupán az a fontos, hogy egy

¹⁹ PEUCKERT, Will—Erich: *Probleme einer Volkskunde des Proletariats. Zeitschrift für Volkskunde* LV (1959) 11—23. és BACH, Adolf: *Deutsche Volkskunde*. Heidelberg. 1960. passim, stb. Illetve: GELHARDT, R. R.: *Ob izučeníi rabočego folklora. Russzkij Folklór* VIII (1963) 245—228., az itt, és a kötetben idézett többi munkák stb.

munkás-folklór léte vagy nem léte, ilyen vagy olyan volta semmiképpen sem zárja ki egy fenti folklór felfogás érvényességének lehetőségeit. Az eddig ismert teljes folklór anyag alapján bizvást használhatjuk ezt a hipotézist, vagy ha úgy tetszik, bizonyítható elméletet.

A folklórnak a valóság közösségi jellegű elsajátításaként való felfogásából az következik, hogy vizsgálataink középpontja nem a már meglevő alkotások elterjedésének vagy megmaradásának a folyamata, hanem az általunk folklórnak nevezett művek *létrejötte, megteremtése*. Ha ugyanis létezik egy olyan közösség, amely képes arra, hogy tagjai által folklór jellegű alkotásokat produkáljon, ugyanez a közösség arra is képes, hogy ezeket megőrizze, fenntartsa — addig és olyan mértékben, amíg nem kap helyettük céljai számára jobban megfelelőt. A mondákat is megalkotásuk folyamata felől közelítjük tehát meg, *a típusokat és motívumokat is a mondák megalkotásakor megnyilvánuló valóságos kategóriáként fogjuk fel*. Ennek a tételnek a pontosabb értelmezéséhez azonban még tisztázni kell az így felfogott folklór egyetlen lényeges sajátosságát, *a folklór korlátozott lehetőségeinek a törvényét*.

Az a gyakorlati helyzet, hogy a folklorista a népköltészetet vizsgálja, és természetszerűen nem veti meg anyagát, nem szabad, hogy túlbecsültesse velünk a folklór értékét, lehetőségeit. Ha a folklórt egy osztatlan, kezdeti társadalom egészének művészeteként, majd az osztálytársadalmakban mindig az alávetett osztályok művészeteként határozzuk meg — ebből az következik, hogy *egy-egy adott társadalomban nem a folklór a legfejlettebb művészi forma*. Néhány kisiskolás példával érzékeltetem azt, mire gondolok. A monda területéhez közel maradván, a folklór nem ismeri a regényt és a novellát, ismeri viszont a mesét és a mondát. Itt a műfaji hierarchiáról azt hiszem, nem kell külön szót ejteni. A művészi módszerek területén a folklór nem ismeri a realizmust, a típusalkotást, nem ismeri az utóbbi száz esztendő során létrejött, összefoglaló néven talán „izmusok”-nak nevezhető analitikus, introvertált művészi módszereket. Ismeri viszont a kezdeti valóságghűség művészi módszereként való alkalmazását, a hiperbolizáló fantasztikus látásmódot, sőt, egyfajta tipizálást és bizonyos összetartozó témák ciklusokba fűzését. A stílus területén a folklór mindmáig a közvetlen stílusok eszközeit alkalmazza csupán, igen ritkán él az irodalomban oly jól ismert fogással, hogy a mondanivaló és a stílus ellentmond egymásnak. Innen következik, hogy a folklór nem alkalmazza az iróniát és a szatírárt, legfeljebb a kinevettetést és a csúfolódást, a komikumban a helyzetek komikumát, és nem az abszurd valótlanágok logikus, mégis kacagtató halmozását élvezi. Mindez — és még sok apróbb vonás — a folklór korlátozott lehetőségei törvényszerűségének az *egyik* oldala.

Ezzel szemben azt is meg kell állapítanunk — és ez a fenti törvényszerűség *másik* összetevője — hogy a folklór műalkotások teljes értékű művek, amelyekben a művészi teremtés és a művészi hatás minden sajátossága megtalálható. A folklór alkotások esztétikai kategóriái, még ha immanensen csak a folklór szöveggyűjteményeket elemezzük is, végül is egy éppen olyan terjedelmű rendszert, fogalmi hálózatot adnak, mint a hivatásos művészi kategóriák esztétikai rendszerei. Ha a hivatásos művészet fejlődése során fellép a tipikus alakok megteremtésének az igénye: ez az *igény* a folklórban is megtalálható. Ha a hivatásos művészet önálló stílusokat hoz létre, a népköltészetben is megtaláljuk a stílusok megteremtésére irányuló *kísérleteket*. Mindez azonban — ha a fejlettebb irodalom felől nézzük a dolgot —, olybá tűnik, mintha a folklór közeledne az irodalom kategóriái felé, de azokat soha el nem érné. Ez a sajátosság a

maga teljességében meglehetősen bonyolult, hiszen még azt sem mondhatjuk, hogy a folklór és irodalom története mondjuk egy hiperbolának vagy parabolának bizonyos tengelyekhez való végtelen közeledéséhez hasonló. Igen valószínű hogy amióta az irodalom elvált a folklórtól, a kettejük közti különbség egyre nagyobb lett, hiszen az irodalom fejlődése előtt mindig több lehetőség állt. Éppen ennek következtében azonban folyton nőtt is az irodalom hatása a folklórra, ami állandóan közelebb hozta egymáshoz magukat az egyes alkotásokat. Ugyanekkor azonban azok a folklór alkotások, amelyek ilyen módon ismét közelebb kerültek az irodalom adott fázisához, nem mint folklór alkotások kerültek közelebb, hanem végül is a folklóron kívül eső vonásoknak a folklóron belül való felhalmozódása eredményeként. És ez még nem minden. Hiszen ki tagadná azt, hogy a folklór, mint a valóság művészi megközelítése, a maga egészében is átvett hivatásos költészeti vonásokat. Éppen ez a tény bizonyítja alávetett voltát. Ez a sajátosság pedig az irodalomhoz való közeledést ismét — legalábbis bizonyos mértékben — folklóron belüli jelenséggé varázsolja. Azt hiszem, ennyi elég is a hasonló fejtegetések labirintusából. Ez úttal nem is akartam mást bizonyítani velük, mint azt, hogy a folklór korlátozott lehetőségeinek a törvényszerűségeiből másodjára az következik, hogy a *folklór alkotások vizsgálata során a hivatásos művészet kategóriáit egészen autonóm módon, lehetőségeiként, határesetekként kell vizsgáljunk.*

A mondatípus és a mondamotívum esetében az tehát az első kérdés: milyen irodalomesztétikai kategóriák autonóm megvalósulásaként kell tehát felfognunk ezt a két kategóriát? Egyelőre sajnos még az is kétséges egy percre, egyáltalán reménykedhetünk-e abban, hogy akár az eddigi irodalomtudományban, akár az eddigi folklorisztikában találunk-e ehhez megfelelő előmunkákat?

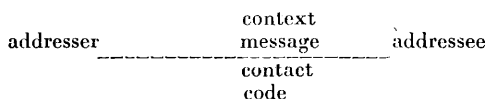
Erre a szóközi kérdésre nem kevés iróniával azt válaszolhatjuk: éppen az is a baj, hogy túlságosan sok ilyen előmunkát született eddig meg. Se szeri, se száma azoknak a különböző egyetemes esztétikai és filozófiai, speciális irodalomesztétikai, irodalomelméleti, vagy egyszerűen csak irodalomértelmező, interpretációs iskoláknak, amelyek mind az egyes műalkotások különböző tartalmi és formai kategóriái iránt érdeklődtek, ezeket rendszerbe is foglalván. Csak mutatóba veszünk néhány ilyen kategóriát, annak az eldöntésére, melyiket alkalmazzuk majd a készülő mondatakatalógusokban. Az egyszerűbb és mindjárt érthető kategóriáktól kezdve, mint amilyenek a *motiv (motif)*, (emellett van azonban *Leitmotiv*, *Grundmotiv*, *Kernmotiv* illetve *Rahmenmotiv*, *Füllmotiv* illetve *Randmotiv*, *individual motif(s)* illetve *collective motif(s)*, sőt maga a *motivation* fogalma is), *episod(s)*, *incident(s)*, *picture*, *figure*, *metaphor*, *image(s)*, vagy egyszerűen *material(s)*; eljutunk magának a formának a fogalmáig (ezen belül azonban megkülönböztethetünk *Erzählform(en)*, *Grundform*, *inner form*—*outer form* és más kategóriákat), majd a *Gehalt*, *Gestalt* (sőt *Gestaltungsebene* is), *story*, *history* (ezen kívül vagy belül van még *case history* is) a *das Geschehene*, *sujet*, *fabel (fable)*, *plot*, *narrative* (amelyhez hozzávehetjük a *story*—*narrative* és a *story-narrative-structure* kategóriáit is) fogalmain keresztül a szorosabban vett szerkezet jelentésű kategóriák sokaságáig: *sequence*, *scale*, *composition*, *Aufbau*, *structure (Struktur)*; (de ugyanitt *Grundstruktur* és *basic structure*, sőt *structure of determination* is) majd a központibb felfogásra valló *fiction*, *Idee*, *Theme(n)* (és a vele nem mindenben azonos *thème*), *Typ(en)* sorozatáig; ezután az előbbi kategóriák bármelyikének szerveződését, „intergrációját” kifejezhető *level*, *grammar*, *syntax*, *logic rhetoric*, *dialectic*, *symbolic* képzetekhez; hogy végül is a méginkább filozófikus,

olykor misztikus megjelenésű kategóriákhoz jussunk el, mint amilyenek az *abstraction, image, imagery, phenomenon, revelation, action, behavior, attitude, ritual, myth* — esetleg *Wert (value), ratio, Konkretisation, Realisation, Bedeutungseinheit, Identität, subsistence, Ontologie, logos*, sőt maga a *world* is. Tévedés ne essék, mindezek (és az orosz, francia, cseh, lengyel, skandináv és más nyelvű terminológia hasonlóan gazdag és változatos csokra) az egyes műalkotások és műfajok tartalmi és formai elemzésének a szempontjai, egytől-egyig olyan kategóriák, amelyek szerint akár a mondakatalógusokat is rendszerezhetnénk, ha ezt szándékoznánk. Nem is szerepel ebben a sorban a tulajdonképpeni *fenomenológia* és *filozófia*, a *nyelvtudomány* és a *pszichológia* szintén nem mindennapi bőségű kategóriagyűjteménye, az *információelmélet* vagy az *egyetemes strukturalizmus*, valamint a *tipológia* sok-sok kategóriája és mindezek különféle kombinációi sem.²⁰ Attól tartok azonban, hogy már ez a felsorolás is visszariasztott egyeseket attól, hogy irodalomtudományi kategóriákat vegyünk szolid és gyakorlati mondakatalógusaink rendszerezési bázisául.

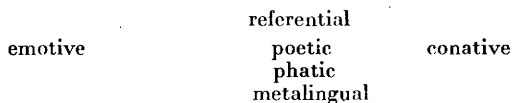
Az a tény mégis bizakodással tölthet el bennünket, hogy mindezek a kategóriák a mondáknál sokkal bonyolultabb irodalmi alkotások elemzését szolgálják, tulajdonképpen nem is egyetlen rendszer részei, sőt ha ha azt vizsgáljuk meg, végül is hány alapkategória különböző oldalról való megközelítését adják — az eredményül kapott fogalmak száma sokkal kevesebb. Minden ilyen rendszerezés tulajdonképpen a *tartalom* és a *szerkezet* bizonyos elemeit emeli ki, figyeli meg és csoportosítja. Gyakran formai elemek is beleszólnak a szerkesztésbe (az úgynevezett műfaji, vagy tágabban az epikus törvényszerűségek), ezek jelentkezését azonban csak az egyes szövegekben vesszük figyelembe, katalógusainkat nem építhetjük rájuk. Előttünk áll azonban a kérdés: tartalmuk vagy művészi szerkezetük alapján csoportosítsuk-e a művészi alkotásként meghatározott mondákat?

Első tekintetre a *szerkezet* szerinti csoportosítás látszik a használhatóbbnak. Azonban ha ismerünk is ilyen rendszereket (egyelemű — többelemű mon-

²⁰ Jó képet nyújt ezzel kapcsolatban a *General Inquirer System* és a hasonlók alkalmazásának eredményeiről és korlátairól: COLBY, B. N. — COLLIER, George A. — POSTAL, Susan K.: *Comparison of Themes in Folktales by the General Inquirer System. Journal of American Folklore* LXXVI (1963) 318—323. — Egy nyelvtudományi modell: (SEBEOK, Thomas A. ed.): *Style in Language*. New York — London, 1960. 353. „All these factors inalienably involved in verbal communication may be schematized as follows:

Each of these six factors determines a different function of language.” Vagy ugyanebben a kötetben (p. 357.), egy hasonló rendszer, amely már a költői kifejezőmód esztétikai-poétikai sajátosságait is figyelembe veszi: „Now that our cursory description of the six basic functions of verbal communication is more or less complete we may complement our scheme of the fundamental factors by a corresponding scheme of functions:

Idézhetnénk még a mélylélektan, a fenomenológiai vallástudomány és más tudományok kategóriáláncolatát, azok sémáit is.

dák stb.), ezek csupán igen nagyvonalú beosztást tesznek lehetővé. Volt már szó arról a kérdésről, hogy az egyes szövegek igen tágan általánosított szerkesztési sémái nem inkább műfaji jellegűek-e. Ha pedig erre a lehetőségre komolyan gondolhatunk (amint FOLKERS, LÜTHI, sőt RÖHRICH is teszi),²¹ a szerkezet saját-szerűségeit nem egy katalogizálás, hanem egy mondaműfaji analízis számára tartjuk majd fenn. Még egy megfontolás is visszatart attól, hogy a tartalommal szemben a szerkezetet válasszuk a mondakatalógusok alapjául. Igazán nagyszabású történeti áttekintésben — amely már közelebb van a filozófáláshoz, mint a gyakorlati mondakatalogizáláshoz, azonban mégsem haszontalan — ugyanis a tartalom az elsődleges, a szerkezet csak ezt szolgálja, ezt rendszerezi, ezt követi; és ha már egyszer a művészi alkotásokat megteremtésüktől kezdve figyeljük, tartjuk bizonyos vonások alapján folklór jellegűeknek, illő, hogy katalógusunk is respektálja ezt az ontogenetikus és filogenetikus mondai törvényszerű szubordinációt.

A tartalom lesz tehát az alapja katalógusainknak. Azonban még így is tisztázandó a kérdés, milyen irodalomtudományi kategóriák alapján? Igen sajnálatos módon, az irodalomesztétika nem foglalkozott eddig a motívum és a típus fogalmának a folklórban használatos értelmezésével. Ha olykor-olykor kirándulást is tettek az irodalomtudományi kézikönyvek szerzői a folklór kategóriák közé, többnyire egyszerűen csak azt közölték, hogy a típus és a motívum a finn iskola gyakorlatából került be a köztudatba, nem kísérelték meg ezeknek a fogalmaknak a folklór területén belül való elemzését.²² Amikor tehát mi kíséreljük meg ezt, nem az irodalomtörténet közvetlen kategóriáit, hanem általában vett megállapításait próbáljuk átültetni a mondaalkotások elemzésébe. Az előbbi fogalomjegyzékből pedig azt is megtanulhatjuk, hogy jobb kevesebb, de pontosan meghatározott kategóriával dolgozni, nem szükséges minden áron új rendszereket, új fogalmakat konstruálni. Hasznosabb munka csupán a legjobban megfelelő kategóriák közül tartani rövid szemlét. Erre térünk rá a következőkben.

Az eddigi mondakatalógusok rendszerezésében három tartalmi kategória határozottan elválik egymástól. Ezek a mondati típus, a mondamotívum és a mondatéma. Az elsőn, általában a mesetípusokhoz hasonló, viszonylag stabil szerkezetű, jelentős területeken elterjedt epikus absztrakciókat értjük.²³ A mondamotívum ezek egyes, elkülöníthető elemeinek felelt meg, az eddigi felfogás szerint.²⁴ Mondatémának két különböző kategóriát is neveztek. Egyrészt bizonyos olyan csoportjait a mondai hagyománynak, amelyekben több mondában is ugyanaz(ok) a szereplő(k) fordul(nak) elő, és ezért érezzük össze-

²¹ FOLKERS, Johann: *Zur Stilkritik der Volkssage*. Kiel 1910. — LÜTHI, Max: *Volksmärchen und Volkssage*. Bern — München, 1961. — RÖHRICH, Lutz: *Die deutsche Volkssage. Studium Generale* XI. (1958) 664—691.

²² KAYSER, Wolfgang: *Das sprachliche Kunstwerk*. Bern. 1958. 61. — WELLEK, René — WARREN, Austin: *Theory of Literature*. London, 1955. 225. — hogy csak mutatóba idézzünk fel néhány példát.

²³ Például: Woods, Barbara Allen: *The Devil in Dog Form. A Partial Type-Index of Devil Legends*. Berkeley — Los Angeles, 1959. 135—137. Type 1100. — vagy: CHRISTIANSEN, Reidar Th. J.: *The Migratory Legends*. Helsinki, 1958. (FFC 175.) 199. lap. Type: 7050. Ring Thrown into the Water and Recovered in a Fish.

²⁴ Az előbb említett típusokon belül maguk a szerzők sorolják fel az egyes motívumokat. Woods: pl. E 291. 2.2. — N 553.5. — N 555. 1. stb., stb. CHRISTIANSEN: pl. L 412.1. és összevetésre javasolja a B 548.1.2. motívumot is.

tartozónak a mondákat;²⁵ másrészt — az egyes típusoktól való megkülönböztetésképpen — így nevezhetjük azokat a vissza-visszatérő azonos történeteket amelyeket igen különböző szereplőkkel mondhatnak el.²⁶ Ebben a most említett

²⁵ Például SINNINGHE, J. R. W.: *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten* című munkájában (Helsinki, 1943. 47—52, illetve 52—83.) a mondák között az *Ursprungssagen* kategóriáján belül a következő csoportokat alkotja (zárójelben az ezeken belül közölt típusok száma): Himmel und Erde (6), Der Mensch (12), Säugetiere (5) Vögel (8), Fische (5), Pflanzen (11), Blumen (1). Az ez után következő *Sagen* csoporton belül 4 nagyobb kategóriát állít fel: Dämonensagen — Zaubersagen — Teufelsagen — Historische Sagen. Mindegyikben belül alkategóriák is következnek. A *Dämonensagen* további alcsoportjai: Wasserdämonen — Erddämonen — Feurdämonen — Luftdämonen. A legelőbb vett *Wasserdämonen* kategória alcsoportja, ismét zárójelben a megfelelő mondatípusok számával: Neck (5), Nixe (1), Meerweib (4), Andere Wasserdämonen (1). — Egy másik nemzettől véve példát, a finn mondakatalógusban SIMONSUURI, Lauri: *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen Mythischen Sagen*. Helsinki, 1961. (FFC 182.) 65—67. lapokon. C 1701—1900 „Väki” típusok. A „väki”-nek, ennek az Örendafogalomnak a leírása után 20 „típus” következik, amelyekben mind feltűnik a „väki”. Mintegy 7000 feljegyzés tartozik ehhez a csoporthoz. — Mindkét példából jól látható bizonyos önkényesség, valamint az, hogy ugyanazt a jelenséget mennyire különböző módon fogják fel más-más kutatók. Azonban ha SINNINGHE nagyobb kategóriáit, SIMONSUURI minden egyes apró máshova utalását olyan tudós aprólékoskodásnak is fogjuk fel, amelynek valódi alapja nincs is az élő néphagyományban, azt mégsem tagadhatjuk, hogy az előbbi példában az 5—6—10 összetartozó típusban van közös elem, vagy hogy a 700 szöveg valamilyen módon csakugyan kapcsolatban áll egymással.

²⁶ Erre a felfogásra a legjellemzőbb példa a finn, svéd, holland, norvég katalógusokból, valamint a marburgi *Zentralarchiv der Volks Erzählung* német rendszerezéséből GREVERUS, Ina-Maria által összeállított „Sagengruppen — Konkordanz” (kézirat) negyedik hasábjára, ahol „1. vorgeschlagene Gruppe 2. Hinweis auf Überschneidungen und eventuelle Umgruppierungen” címmel egy szándékolt nagyobb arányú rendszer következik. (Az első kategória címszavai aláhúzva, a másodiké folyóírással.) *Omina — Menschen mit besonderen Gaben und Kräften — Bau- und Gründungssagen — Schatzsagen — Heilige — Katastrophen — Unheimliche Orte und Erscheinungen — Unheimliche Orte und Erscheinungen — Zauber und Zauberer — Tote und Seelen — Der bestrafte Frevel — Die Toten — Erlösungssagen — Schätze Die Toten — Der bestrafte Frevel — Geisterumzüge und Geisterkämpfe — Tote und Seelen — Der bestrafte Frevel — Tote und Seelen — Krankheitsdämonen — Der bestrafte Frevel — Der Aufenthalt in der anderen Welt — Der bestrafte Frevel — Der bestrafte Frevel — Der Aufenthalt in der anderen Welt — Tote und Seelen — Verzauberung und Erlösung — Schätze — Mythische Tiere — Zauberer und Hexen — Standessagen — Menschen mit besonderen Gaben und Kräften — Teufel — Bau- und Gründungssagen — Schätze — Standessagen — Standessagen — Menschen mit besonderen Gaben und Kräften — Menschen mit besonderen Gaben und Kräften — Omina — Zauber und Zauberer — Der bestrafte Frevel und Standessagen — Der Teufel — Unheimliche Orte und Erscheinungen — Bau- und Gründungssagen — Mehrer des Wohlstandes — Der bestrafte Frevel oder Verstoß gegen Ordnungen der menschlichen Gemeinschaft — Katastrophen — Tote und Seelen (Wiedergänger) . . . (ez a kidolgozott konkordanciának mintegy a fele). A mondák nélkül, sőt a mondákra közvetlenül utaló „típusok” — ezek száma a kézirat szerint közel jár a százhoz — nélkül, a lehető legfonákabb képet kapjuk a marburgi katalógusról: éppen csak azt, milyen elvek alapján dolgozik a mondakatalógizáló. Futó szemléből is kiderül, hogy az anyag sokszorosán átfedi egymást, éppen kategóriáiban, szereplőiben, tipikus eseményeiben. Ezen úgy próbál segíteni a katalógizáló, hogy nagy, alternatív csoportokat választ (Tote und Seelen, Zauberer und Hexen stb.), vagy másrészt egy-egy epikus situációt igyekszik katalógusa alapjává tenni (Der bestrafte Frevel, Der Aufenthalt in der anderen Welt, stb.). Annál tanulságosabb ez a választás, mivel tudomásom szerint ezt sugallta a legnagyobb és nemzetközi anyag. Természetesen korai lenne a felsorolt kategóriákat elemezni — ennél fontosabb a mondák elemzése —, annyi mégis kiderül ebből a megoldásból, hogy e két elv (jelenségek nagy csoportjai, más szóval szereplők nagy csoportjai — illetve tágran értelmezett epikus cselekmények, olykor alternatív vagy párhuzamos felfogásban is) használható jelentékeny terjedelmű mondaanyag katalógizálására. Nem tudom azonban, mennyire tudatos az ilyen elvek követése a kategóriák megteremtésekor. Az olyan nagy kategóriák, mint „Verzauberung und Erlösung” ezzel kapcsolatban is újabb problémát vetnek fel: maguk az egyes mondák minden esetben tartalmazzák-e ezt a két elemet? Nem a mondák művészi tudatosságának az eltűlése-e ilyen típusú rendező kategóriák alkalmazása?*

kategorizálásban mindenütt igen nyilvánvaló a gyakorlati szükségszerűség, sőt sokszor az elméleti megállapítások többé-kevésbé tudatos semmibevéve is Előnye viszont ennek a végül is következtelen kategóriásornak, hogy közvetlenül arra az anyagra épül, amit a mindenkori rendszerezők (jogosan vagy jogosulatlanul, ez most nem vitatandó), mondának tartottak. Még egy negyedik kategóriát is hozzávehetünk az itt említettekhez; ez a német *S a g e n s t o f f* kifejezés. Amit ez a német *Stoffgeschichte* szinte önálló tudományából²⁷ köztudott, *Stoff-on*, egy-egy irodalmi mű tulajdonképpeni művészi tárgyát tekintik, az a történetet, amit az illető író — bővítve vagy kurtítva, forrásait követve vagy teljesen átértelmezve, a maga teljességében vagy olykor csak utalásszerű szaggatottsággal, de mégis mindenképpen elmesél — műve tárgyául választ. Már most megállapíthatjuk, hogy a *Stoffgeschichte* alap gondolata az, hogy az írók *már meglevő*, kész, megformált *történeteket felhasználnak*, követnek, az egyes történetek bejárák szinte az egész világot. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a kisebb epikus elemek hasonló felhasználását és terjedését az ettől elválasztott *Motivumgeschichte* kutatja.) Amint ez jól látható, mind az első három, mind az utolsó tartalmi kategória itt közölt személyleírása igen távol áll attól a felfogástól, amit az előbbi lapokon körvonalaztam. Az tehát most a feladatunk, hogy ezeket a valóban felbukkant kategóriákat próbáljuk meg az előbb bemutatott elméleti felismerések segítségével rendezni.

A m o n d a m o t í v u m epikus motívum. *Minden epikus motívum a valóság művészi elsajátításának legkisebb egysége*, amely epikus keretek között jelenik meg. Más szavakkal, a motívum az a legkisebb felismert egység, amelyet művészi módon ábrázol egy-egy műalkotás. Természetesen, minden egyes műalkotásban egész sor olyan elem van, amely valamilyen mértékegység szerint kisebb a motívumnál. Ezek azonban már nem a művészi elsajátítás egységei, hanem vagy magának a valóságnak, vagy a műalkotás formájának, nyelvének, stb. a részét, önmagunkban esztétikai jelentőséget nem hordoznak.²⁸ A motívum ilyen értelmezését

²⁷ Ebben a leggyorsabb eligazítás a szerző bevezetése FRENZEL, Elisabeth: *Stoffe der Weltliteratur*. Stuttgart, 1962. v-xv., az elsőkezi irodalommal.

²⁸ Jól tudván, hogy egyetlen példával semmit sem lehet érzékeltetni, mégis idézek (egyszerűsített nyelvi átírással, de szó szerint) egyetlen magyar mondát, amelyet 1958. novemberében, Kovács Jánosné mesélt, Északmagyarországon. A monda szövegét közölte: BALASSA, Iván: *Karcsai mondák*. Budapest, 1963, (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI.) 3. sz. 101—102. (A kötet egyébként egyetlen faluból mintegy 400 mondát és a hozzá fűzött magyarázatokat tartalmazza.):

„Most mán mondok a Rákóczi Ferenc várául is (egy történetet), amely a Nagykövesdi-hegyen van. Mikor még én pulya (kís gyerek) voltam, olyan öt éves körül. Hát elszaladtunk, mint a pulyák, elszakadtunk a nagyok után. Mondták van a várban egy nagy kút. Na mink is elmentünk megnézni. De még akkor *olyan volt az a kút, hogy ha lelökték a kacsát*, hát Vizibordán (egy másik település) jött ki a kacsá belőle. Olyan volt az a kút. Hát az híres volt, annak nagy híre volt, hogy a kövesdi várban olyan kút van, hogy ha a kacsát leeresztik, akkor a Karcsán jön fel. Mikor azután hazajöttünk, azután elbeszéltük itthon nagyapámnak, édesanyámnak, hogy: — Jaj édesanyám voltunk mi is fel a várba. *Dohtunk a kútba követ*. Hát az nem a Vizibordán jött ki, az nem tud kijönni csak a kacsá. Azután meg abból a várból *Rákóczi Ferencnek az útja ment Borsúig a föld alatt*. Meg ide is elvezetett a *ni falunkba* Karcsára. Le, le egészen le majd az Alvégig.

Úgy volt, hogy a *lován úgy volt a patkó*, hogyha *felfelé* ment, akkor a patkó lefele mutatott. Ha lefele ment, akkor a patkó fellele volt. *Így nem tudták Rákóczi Ferencet elfogni*. *Keresték mindenütt*, jártak utána mindenfele, de nem tudták elfogni.

De már volt azután. Mint a pulya elfelejtettem, hogy hogy volt meg mint volt. De a karcsai templom mellett is *van egy nagy lapos kő*, és azt mondták az emberek, hogy ha azt felvennék, akkor még talán el lehetne menni Nagykövesdre azon az úton, azon az alagúton.

Még *egy ember mondta is*, hogy kössenek egy kötelet a derekára, azután eresszék őt le

a mondatutásban igen komolyan kell vennünk, még ha ez azt jelenti is, hogy az eddigi motívumkatalógusok zömét, anyaguk nagy részét ezzel használaton kívül helyezzük is.²⁹

Mivel a motívum a legkisebb egység, építőköve az egyes alkotásoknak, de maga nem azonos azzal, a benne rejlő esztétikai visszatükrözés sem magára arra a műre jellemző, amelyben a motívum előfordul, hanem csupán a motívumra: *katalógusaink alapja nem lehet a motívum*. Tovább menve még egy lépést: a motívumok szerveződése sem válhat katalógusaink alapjává, legalábbis addig, amíg ez másik kategóriát nem fejez ki. *Katalógusaink alapja a motívumok bármilyen hosszú pusztá láncolata sem lehet*.

A m o n d a t í p u s a művészi valóságelsajátítás egy olyan foka, amelyen a monda témája teljes tartalmi-formai teljességében, műalkotássá formálva jelenik meg. Így fogalmazhatjuk meg a mondára alkalmazva a folklór egyetemes típusfogalmát — ismét csak az előbb vázolt folklór-szemlélet szerint. A típus a folklór-ban belül végrehajtható művészi általánosítás legmagasabb foka, a maga sajátos körülményei között éppen olyan teljes értékű alkotás, mint a hivatásos irodalomban az egyszer megtalált, megfogalmazott végleges szöveg. Tulajdonképpen éppen ebben a korlátozott tökéletességében áll életereje, hivatása, sőt realitása. Ha egy történet már típusra fogalmazódva jelenik meg, el is érte mindazt ami, a folklór korlátozott lehetőségei között egyáltalán elérhető. (A folklór társadalmi helyzete hozza magával, hogy a típus azután nem marad változatlan, nem

---

ebbe a lyukba, azután ameddig fog tudni menni hát elmegy. De nem mert seukisem. Nem mert megpróbálkozni vele.”

A bevezető mondat, és végig a stílus érzékelteti, hogy „történet”-ről, alkotásról van szó. Ezen az sem változtat, hogy színezés nélkül, szaggatottan visszaemlékezve, a gyűjtő felkérésre folyik csupán az emlékek felevenítése. Ennek ellenére is monda a szöveg. Első művészi motívuma a kút földalatti kifolyóját egy kacsa leusztatásával kifejező mondat. Jellemző, hogy az elbeszélő kifejezetten egy fa-kacsa formájában látja csak igazoltnak a motívumot. A „dobtunk a kútba követ”-gondolat ezt a kizárólagosságot igazolja. A következő motívum Rákóczi Ferenc nevével kapcsolatba hozott kút. Maga a fejedelem neve még semmiképpen sem művészi motívum — mint ahogy néhány „történeti monda” csak történeti nevek felvonultatása miatt nyerte nevét —, ezt csak titkos földalatti útról állíthatjuk. A következő gondolat, hogy „a mi falunk”-ba is vezetett egy út, megint nem művészi motívum, csupán mintegy igazolása az előbbinek, éppen nem a művészet, hanem a közvetlen valóság útján. Ez a vonás is jól bizonyítja a monda művészi alkotás módjának kezdeti voltát. A fordított patkók motívuma ismét művészi motívum. Ehhez tartozik az indoklás „így nem tudták elfogni”. Természetesen, ez az utóbbi nem művészi motívum, hanem a valóság oldaláról támogatja az előbbi művészi motívumot. Hasonló módon, a később említett „keresték mindenütt” is a művészi motívum elhíhetése, valóságérv alapján. Ez az utóbbi egyébként az első valóságérvben keresztül, mintegy közvetve, áttételesen igazolja a fordítva felvert patkók művészi motívumát. Az utolsó epizódból a nagy lapos kő önmagában még nem művészi motívum, csupán az alatta levő titkos úttal együtt az. A férfi, aki mondta, a szövegünkben szereplő megfogalmazásban már közel áll ahhoz, hogy művészi motívumként fogjuk fel, ebben az esetben azonban, még nem merném ezt határozottan állítani. Mielőtt azonban részletesebb eseményleírás övezné — azt hiszem — művészi motívum formájában jelenne meg.

²⁹ Csak egyetlen példát arra vonatkozóan, mennyire alkalmatlan jelen állapotában is a fentihez hasonló motívumfogalom kutatására a Motif-Index. A *solfejű sárkány* (ТРОМПСОН, Stihl: *Motif-Index*. I. Copenhagen, 1955. 350. lap) például nyilvánvalóan egyetlen művészi motívum, függetlenül a fejek számától. Az index mégis precízen megkülönböztet: B 11.2.3.: Many-headed dragon — B 11. 2.3.1. Seven-headed dragon — B 11. 2.3.2. Three-headed dragon — B 11.2.3.3. Six-headed dragon — B 11.2.3.4. Nine-headed dragon — B 11.2.3.5. Twelve-headed dragon — B 11.2.3.6. Two-headed dragon típusokat (csak a magyar folklór ismeri még az 1, 5, 8, 16, 24, 36, 48, 100, 1000 fejű sárkányokat is stb., amelyek eszerint mind új motívumot érdemelnének).

lévén rögzített formája. átalakul, nem is mindig előnyére váló módosulásokon megy át, sokszor egészen hamar elfelejtődik. Mindezek a folyamatok a folklorisztika legfontosabb kutatási problémái, csupán ez alkalommal hagyjuk őket — kényeszerből — figyelmen kívül.) Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a típus mindig egyéni alkotás, amit folklor jellegűvé nem az tesz, hogy egy sereg ember kollektívan költi, hanem az, hogy egyetlen szerzője hol és kinek mondta el, hősei kik és kiket képviselnek. A mondatípus mindig konkrét, mindig helyhez és időhöz kötött, mindig személyes megnyilvánulásokat is tartalmaz. Ezek a vonások — amelyek olyan sok gondot okoztak az eddigi kutatóknak — nem „tévedések”, „hibák” a monda mint esztétikai kategória esetében, hanem éppen annak legsajátosabb vonásai, életmegnyilvánulásai, nélkülözhetetlen attribútumai.

Ha azonban a monda típusát az egyszer megtalált és folyton változó teljes értékű műalkotásnak tartjuk, hogyan katalogizáljuk mindezt? Ehhez a kérdéshez akkor nyúlhatunk hozzá, ha előbb futólagos pillantást vetünk a korábban megemlített többi kategóriára is.

A mondatéma és a mondastoff a valóság és a megfogalmazott „mondatípus”-ok közti közbülső kategóriák. Felfogásom szerint — ha a néphagyomány keretein belül maradunk, és ezúttal eltekintünk az irodalomból átvett történetek „Stoff”-szerűségétől — a *mondastoff* a mondatípusok továbbélését jelenti, a *mondastoff* a hagyományozódó mondatípus, vagyis egy egyéni művészi alkotás folytatódása, amely — és ez igen lényeges — tulajdonképpen nem ad új művészi formát, hanem csupán egy régebben megteremtettet követ, variál, változtat, igen szűk határok között.

Mi a *mondatéma* : szerintem mindaz, ami a mondában előfordul. Igen tág kategória, amely a mondamotívumok által ábrázolt valóság egészének összegével egyenlő. Majdnem az egész valóság belefér, hiszen a folklór, és benne a monda számára szinte nincsenek korlátok a művészi elsajátítás előtt, csupán olyan módon nem adja a valóság egészének helyes képét, hogy az egyes jelenségeket művészileg, sőt mi több, a korlátozott folklór művészi lehetőségei szerint tükrözi. Éppen a monda személyes jellegéből adódik, hogy a mindennapi élet szakadatlanul beáramlik a mondatémába, ha víztükörhöz hasonlítanánk, nem egy moccanatlan hegyi tó, hanem a sebes áramlású folyamok felszíne adná a helyes párhuzamot. Egy másik vonás érzékeltetésére is felhazsnálva ezt a hasonlatot, azt is mondhatjuk, hogy olyan folyam a mondatéma, amely a valóságtól a mondatípusok felé áramlik, összeköti ezt a két némileg rögzíthető, azonban magukban szintén nem változatlan nagy gyűjtőmedencét. Nagyon-nagyon kétséges, lehet-e egy ilyen fogalomra, a mondatémák folyton váltakozó és megmérhetetlen sokaságára gyakorlati katalógusokat építeni.

A *mondastoff* elemzése azt mutatta, hogy ez a hagyomány a mondatípusokat követi. Ha tehát arra gondolnánk, hogy egy *mondastoff*-katalógust állítsunk össze, ez előbb-utóbb úgy is mondatípus-katalógus lenne — ha ezt esetleg maga a szerző nem is venné észre. Ha pedig mondamotívum-katalógus, mondatéma-katalógus, *mondastoff*-katalógus egyaránt elképzelhetetlenek, nem választhatunk egyebet, megkíséreljük egy mondatípus-katalógus összeállítását. Itt viszont — éppen ezért haboztunk már az előbb is egy ilyen lehetőségre való válaszadásánál — az egyéni alkotások tarka változatossága fogad bennünket, eleve kétségessé téve minden igyekezetünk majdani eredményességét. Mint már annyiszor, e rövid szemle során, ismét zsákutcába jutottunk.

Ez a zsákutca azonban — mint már annyiszor e rövid szemle során — ezúttal is csak látszólagos. Mert igaz ugyan, hogy kategóriáink mindenhol a

monda változékonyságának, nem könnyen katalogizálhatóságának, az irodalom-esztétikai fogalmaktól való távolesésének a híreivel tértek vissza — de ez magának a mondának a valódi tulajdonsága, és legalább azt bizonyítja, hogy elméleti keresgélésünk nem ragadott a fellegekbe bennünket, mindvégig a monda közelében maradtunk. Abban pedig különben is rendkívül szilárdan bízok, hogy a mondatakat számára éppen ezek a kategóriák, éppen ilyen megfogalmazással és éppen ilyen összefüggésben még különben, a katalógusokon kívül is igen sok szolgálatot tesznek majd. A mondák, mint a népköltészet részei, ezek szerint értelmezendők.

Azonban maga a monda nem tökéletes költészet, még azokat a lehetőségeket sem aknázza ki mind, amelyek egy folklór-valóságelsajátítás keretein belül adóttak. Ezek a fenti kategóriák pedig egy teljes értékű művészet-jellegű mondahagyományra érvényesek. Meg kell tehát keresnünk azt a *közbülső* kategóriát, amely a mondakincs zömét képező anyag művészi szintjének megfelelő, és amely kategória segítségével azt katalógusainkban reprezentálhatjuk is. Ez nem csupán utolsó lépésünk e hosszú úton, hanem célunk megpillantása is.

A lejegyzők és rendszerezők egybehangzó tanúsága szerint szinte minden egyes monda jellemző vonása *egyszerre komplex és fragmentális* volta. Különböző motívumok és elemek olyan módon keverednek az egyes szövegekben, hogy végül is ebből nem keletkezik egység. A sok-sok együvé tartozó és részleteikben össze is kapcsolódó motívumok nem egyetlen nagyszabású monda keretében illeszkednek össze, hanem majdnem minden, az egyes mondákban előforduló részlet egy-egy egész „mondaciklus”-ban megtalálható, és maguk az egyes mondák is sokszor egy-egy ilyen „mondaciklus” töredékének hatnak. Minden egyes szöveg több ilyen „mondaciklus”-ba is tartozhatnék, ha ugyan valóban léteznének ilyen „mondaciklusok”. Ha léteznének ilyenek, kétségkívül ezek szerint kellene rendezni a mondatak katalógusokat is. Sajnos, ilyen ciklusok gyakori előfordulásáról nincs tudomásunk. Azt azonban megtehetjük, hogy rekonstruáljuk, kikutatjuk azokat az esztétikai törvényszerűségeket, amelyek a mondák ilyen komplex és egyszerre fragmentáris voltát létrehozták, és ezek szerint az esztétikai törvényszerűségek szerint rendezzük katalógusaink anyagát.

Volt már szó arról, hogy a *motívum* csak a valóság kezdeti elsajátítása, alkalmi, helyhez kötött, nem nemzetközi, sőt még csak nem is nemzeti. Minden egyes kisebb közösségnek megvan a maga motívumkincse, amit az idegenek sokszor nem is értenek. Hasonlít ez a kezdeti motívumhagyomány az egyes családokon belüli nyelvhasználatra: kívülálló nem nagyon érti, de nem is nagyon törekszik megértésére, hiszen nem is érdekes másoknak, mint éppen az adott kis közösség tagjainak a számára. Egy *típus* azonban más. Mivel teljes értékű műalkotás, a valóság valamilyen helyesen felismert összefüggését fejezi ki, és természetesen mindenütt érdekes, ahol ez a törvényszerűség érvényesül. Jól megtalált formában csakhamar el is terjed, a mi kategóriánk szerint nemzeti, vagy akár nemzetközi jellegűvé is válhat. A típus már meg is szervezi a maga művészi anyagát, formába önti, tudatosan artisztikus jelenség. Egy kissé túlozva a különbséget, azt is mondhatnánk, szinte mindenben ellentéte a motívumnak. Ez a két kategória mégis összefügg egymással.

Van ugyanis egy olyan küzbülső fok, küzbülső stádium, vagy jobban mondva a küzbülső fokoknak egész sorozata, emlyen végigvándorolva alakult ki az egyszerű és egyszerű motívumból a típus, és amely fok, vagy fokok ma is megtalálhatók. Nevezzük el ezt a küzbülső állomást *complex*-nek, és nézzük meg, mi jellemző rá.

A complex tartalmi kategória, a művészetnek azt a formáját és azt a fokát jelöli, amikor a valóság művészi elsajátítása során már nem csupán egyes elemek, a motívumok alakulnak ki, hanem ezek összekapcsolódnak egymással. Ez a kapcsolat még nem következetes és állandó, az egymáshoz fűződésnek nincsenek meg azok az esztétikai és műfaji szabályszerűségei, amelyek a típusokra jellemzők. Hol ilyen, hol olyan rendszerbe illenek a motívumok, sokszor több complex közvetítésével több láncolatba is egyszerre. A komplexek társadalmi háttere közvetlen: gyorsan reagálnak a mindennapi élet eseményeire, sokszor annyira hozzá is kötődnek, hogy nem is élik túl azokat. A közvetlen valóság, és nem az esztétikai szervezettség az, ami gyakran bizonyítja komplexek helyességét, és a komplexek gyakran rá is szorulnak ilyen bizonyítékokra. A komplexek személyes élményekkel, hiedelmekkel, cselekvésekkel kapcsolódnak össze, igazukat nem a művészet autonóm igazsága adja, hanem a valósággal való, közvetlen és művészetten kívüli konfrontálás. A komplexek kisebb közösségekben teremnek, és csak lassan válnak nagyobb közösségek hagyományává. Ilyen irányú átalakulásuk során a típusok felé mutató jegyek erősödnek meg a komplexekben. Az epikus komplexek esetében pontosabb lesz az epikus történet, kikerekítettebb az epikus mag, megjelenik a csúcspont és a csattanó, nő a komplexekbe foglalt epizódok száma, ezek egymáshoz való viszonya, a mellérendeltségből alárendeltséggé válik, a szerkesztés már nem a megtörtént pusztá nyomkövetése, hanem önálló szervező erő. Egyszóval: a komplexekben művészileg rögzített valóság egyre általánosítottabb, ugyanakkor egyre szélesebb körben ismert, elfogadott lesz.

Azt hiszem, nem kell hosszasan bizonyítanom, hogy az epikus népköltészet complex-jellegű kategóriája éppen a *monda*. Nem minden monda, hiszen ismerünk egész sor monda-típust is. Mégis, a mondai hagyomány zömét complex-jellegűnek nevezhetjük. Ebben az esetben pedig katalógusaink is ezt fogják rendszerezési alapul választani.

Végül, *néhány konkrét gondolat*: 1. A mondakatalógusok egy része *nemzetközileg* valamennyire ismert³⁰ történeteket tartalmaz. Ha ezek típus-szinten nemzetköziek, természetesen így kell felvenni őket. 2. Ha a nemzetközi mondakincs csak complex-jellegű párhuzamokat mutat, ezekben az esetekben complex-jellegű részekkel kell kiegészíteni a nemzetközi katalógusokat. 3. Ha a nemzetközi megegyezés csak motívumokra terjed ki, ezeket semminemű mondakatalógusba nem vesszük be. 4. A *nemzeti* mondakatalógusok nemzeti keretek között ugyanígy felveszik a mondatípusokat, a mondacomplexeknek a típusokhoz közel álló fajtáit, de nem a motívumokat, és a kezdeti motívumszerveződések. 5. Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a complex esztétikai, epikai kategória, változáskategória, két nagy fokozat közti fejlődésnek felel meg. 6. Ne feledjük el azt sem, hogy mind a mondatípus, mind a mondacomplex *létező* kategória, amelyet bizvást lehet katalogizálni is.

E sok kitérés után, bizony eredményre jutottunk. Valaki azt is mondhatná, semmi új sincs benne, ha a típus helyett típust, a complex helyett

³⁰ Éppen ezért a nemzetközi mondakutatás talán legfontosabb feadata a nemzetközi előfordulású *típusok* és *complexek* kimutatása, hogy azután komparatív elemzéssel valóban részletezhessük a mondák mint művészi formák sajátosságait. Az úgynevezett legendák, a szenttérténetek, bizonyos hiedelemmondák, a vándormondák ismert nemzetközisége után újabban több fény derült a történeti mondák complexeinek, esetleg típusainak nagyobb területen való előfordulására is. (Keleturópai ellenségellenes mondák, „társadalomkritikai mondák” a Keleti-tenger mellékén stb.) Ez a terület további eredményekkel is bíztat, a társadalmi körülmények azonossága által megszabhatott kereteken belül.

fabulátot, fabulátsort, vagy témát mondunk. Természetesen eddig mindez száraz, teoretikus okoskodás. Bízom benne, hogy hamarosan a magyar mondananyagon elevenen is bemutatható lesz. Ezt megelőzően is bízom azonban abban, hogy elméletként sem haszontalan, nem fából vaskarika. Amennyiben új, közelebb van a folklór és a mondák valódi természetéhez, mint elődei. Amennyiben hagyományos, igyekszik mindazt felhasználni, amit elődeink és kortársaink eddig tettek.

1964. június. Stockholm — Julita — Stockholm — Helsinki

VOIGT VILMOS

Вилмош Фойгт:

ПРОБЛЕМЫ КАТАЛОГИЗАЦИИ УСТНЫХ НАРОДНЫХ ПРЕДАНИЙ

(К дискуссии терминов «мотив», «тип», «стофф», «тема» и «комплекс»)

(Резюме)

В июне 1964 г. в Швеции состоялось совещание о практических и теоретических вопросах составления национальных и международных каталогов устного народного предания. Предания, сказания, устные сказы, воспоминания, легенды, и другие — по немецкой терминологии: *Sage*, Автор выступил там устно с данным очерком, целью которого является осветить путем правильного фольклористическо-эстетического толкования народных сказаний такие черты последних, на основе которых становится возможным составить в правильной форме национальные и международные каталоги народного сказания. Для выполнения этой практической задачи необходимо в первую очередь выяснить результаты попыток классификации по содержанию, а потом определить те категории содержания, которые можно взять для основы каталогов народного сказания. В этом опыте исходной точкой является то, что фольклором считается художественное, коллективное усвоение действительности, следовательно, доказательство фольклористического характера следует искать не в факте предания, а в способе создания отдельных произведений. Все произведения, которые создаются фольклористическим путем художественного усвоения действительности, независимо от того, передаются ли они или нет, мы назовем фольклорными произведениями. В рамках этого народное сказание относится к эпическим жанрам, и в отношении своей художественной развитости занимает промежуточное место между жанрами только что создавшимися, и достигшимися высокого художественно-исторического уровня жанрами (ежедневные разговоры, и сказка, или же героическая эпика в стихах). Поэтому и категории, которые будут служить для систематизации народного сказания, будут промежуточными категориями; здесь нельзя заимствовать из других каталогов никаких принципов или решений, так как их необходимо предварительно приспособить к сказанию. В данном очерке рассматриваются одна за другой каждые категории, которые можно учитывать при составлении такой системы, как и те теоретические вопросы, которые могут возникнуть в связи с ними.

Из до сих пор известных попыток составления каталогов, понятия «типа» и «мотива» традиционной финской школы создалось, по сути дела, в процессе практических систематизаций, без предварительного теоретического осознания, и таким образом, это не годится для каталогизации сказаний. Некоторые исследователи, критикуя финскую школу, (*Йоллес*, *Вессельски*, затем *Пропп*, *Хонти*, *Леви-Штраусс* и другие), хотя и предложили правильные соображения, но сами не дали системы, пригодной для каталогизации. Прочие рецензенты (*Христенсен*, *Сыдов* и другие) предложили эскизы для каталогизации, но они непригодны для национальной и международной систематизации. Оживляющиеся в настоящее время структуралистические стремления до сих пор еще не дали конкретных предложений для каталогизации. Те этнологические каталогизационные системы (труды *Мёрдока* и других), которые служат для этнологического обзора отдельных культур в целом, не годятся для систематизации народного сказания, потому что усвоенное содержание действительности сказания не совпадает с содержанием действительности отдельных культур. Возникло и то требование, чтобы каталоги сказаний составились на основе категорий теории литературы и анализа текстов. Этому препятствует два фактора. С одной стороны, школы теории литературы не занимались еще материалами фольклора, их положения в этом отношении являются заимствованиями от устаревшей финской школы,

о которых мы уже высказали свое мнение. С другой стороны, имеется несколько сотен таких категорий, которые можно было бы принимать в качестве принципа каталогизации, но ни одну из них нельзя назвать единно-центральной. Исходя из вышеприведенного эстетического определения народного сказания, нам следует обратить свое внимание на его своеобразности, и в зависимости от них создать фольклористические и эстетические категории для систематизации.

В этом очерке нашей важнейшей задачей является устновить закон *ограниченных возможностей фольклора*: то-есть, то явление, что произведения фольклора в процессе художественного развития не достигают уровня сознательности, настоящего искусства, в них только возникает стремление, требование, например, к типизации, реализму, созданию литературных направлений по стилике т. п., но они сами не достигают этой степени. Это представляет собой старое, хорошо известное мнение, но к нему можно еще прибавить, что это не является никаким образом недостатком, пороком произведений фольклора, но, наоборот, это является неременной предпосылкой фольклора, которая может предоставить нам решения и в составлении каталогов.

В качестве основной категории каталога сказаний в вышеописанном смысле слова, в соответствии с вышеизложенными принципами, в первую очередь может идти речь о четырех понятиях: о мотиве, типе, Stoffe и теме. Под мотивом подразумевается наименьшая единица не устного предания, а художественного усвоения действительности, которая сама по себе только частично отражает небольшую деталь действительности, и таким образом она *еще* не годна для каталогизации. Под типом не подразумевается атавистически переживший отдельный архетип или древняя форма, а каждое художественное произведение, которое достигло высшего уровня полной художественной сознательности в пределах фольклора, единичные художественные произведения, которые могут дальше жить именно ввиду своих эстетических ценностей. Согласно такому пониманию, типы сказания *уже* не годны для каталогизации, так как они являются слишком обособленными и индивидуально изложенными. Stoff народного сказания (как и это понимается в Stoffgeschichte, немецком из которого этот термин заимствован), является пережившей, в форме сказания историей, следовательно, он восходит, в конце концов, к древнему «типу народного сказания». Темой можно считать все те предметные материалы, о которых речь идет в сказании, без учета их художественной организованности или неорганизованности. Как Stoff, так и тема представляют собой существенную часть сказания в ежедневной практике, но они сами не годны для каталогизации, так как больше всего указывают только на другие категории.

Все эти категории скорее оправданы в случае характеристики определенного полноценного искусства. Однако, отдельные произведения народного сказания размещаются между вышеописанными понятиями. *Комплексно—фрагментарный характер* сказаний (то-есть, то обстоятельство, что элементы одного из сказаний могут относиться и к различным другим подобным произведениям, или же, иными словами, что об одной теме говорится не только в одном произведении, но из многих, без исключения фрагментарных произведений слагается, в устном народном предании фигура мифического или исторического лица), внушает нам дать отдельное название организованности действительности на уровне сказания, степени художественного усвоения действительности, достигнутой в оказании. Эта категория получает название *комплекса народного сказания*, или же просто *комплекса*.

Комплекс представляет собой категорию содержания, и он обозначает ту форму художественного усвоения, при которой в процессе усвоения действительности создаются уже не только отдельные элементы, мотивы, но они связываются друг с другом. Эта связь еще не является последовательной, ни постоянной, она еще не обладает закономерностями, характерными для типов. Мотивы входят в состав той или иной системы, во многих случаях посредством нескольких комплексов они вступают одновременно в несколько связи. Комплексы имеют свой непосредственный общественный фон: они реагируют быстро на события ежедневной жизни, и они во многих случаях так сильно связаны с ними, что не переживут их (рассказы о впечатлениях). Правильность комплексов доказывается фольклористической автентичностью, непосредственной, в каждом случае вновь оправдывающей действительность, а не художественной структурой, и комплексы обычно и нуждаются в таких наружных доказательствах. Они создаются в менее обширных коллективах, и могут становиться устным народным преданием более крупных коллективов только медленно, в редких случаях, потеря при этом характер комплекса.

Предложение: организовать наши каталоги сказаний согласно таким образом определенным комплексам. (В конце очерка и в примечаниях имеется несколько конкретных предложений в связи с национальными и международными проблемами каталогов.)

Vilmos Voigt:

SOME QUESTIONS OF CATALOGUING FOLK LEGENDS

(What are the *motif*, *type*, „*Stoff*”, *thème* and *complex* of folk legends)

Summary

In June 1964 in Sweden a conference was held on the theoretical and practical questions of how to prepare national and international legend catalogues. It was there that this paper was orally delivered which was going to clear up such characteristics of legends with their right folkloristic-aesthetic explanation as to permit national and international legend catalogues possible to be compiled in proper form. This practical task needs first of all that the experiences drawn from the content experiments of the legend should be cleared up; this done such content categories of legends should be defined as are directly suitable to be bases of legend catalogues. Starting point in these experiments is that the artistic mastery of collective nature of the reality is considered by us as folklore i. e. the evidence of folklore character has to be looked for in the fact of producing certain compositions, and not in transmitting them on. All the works brought into being through an artistic attainment of reality of folklore nature are called folklore compositions irrespective of their being transmitted or not. Belonging, within these, to the epic genre, the legend takes up — for its artistic development — an intermediate place between the genre that has just taken shape and the other that has already attained a high degree of artistic-historic development (everyday stories, the folktale or the heroic epic in verse resp.). Thus the categories for systemizing legends are getting, themselves too, intermediate categories; principles or solutions cannot be taken over directly from other catalogues, they are first to be applied to the legend. In the present paper the categories that are of account for a system like this, and the theoretical questions arising in connection with them, are being dealt with one after the other.

From among the catalogue experiments done so far the „type” and „motif” concepts of the traditional Finnish School have actually been developed in the course of practical adjustments, without any previous theoretical deliberateness, and are, as such, unfit for cataloguing legends. Though some of the researchers criticizing the Finnish School (JOLLES, WESSELSKI, further PROPP, HONTI, LÉVI—STRAUSS and others) have raised proper thoughts, but they have failed to present any system fit for cataloguing. Other critics (CHRISTENSEN, von SYDOW and others) have though made catalogue draughts but these are unfit for national and international systemization of legends. The structuralist trends getting livelier nowadays have not presented any positive suggestion for a legend catalogue so far. The ethnologic ordering system (MURDOCK's works and others) prepared for ethnologic survey of the whole of different civilizations are not fit for systemizing legends, since the attained reality content of the legends does not agree with that of the whole of the civilizations. There has arose a claim, too, that legend catalogues should be prepared on the basis of literary-theoretical, textual-analytical categories. It encounters difficulties in two ways. On the one hand the schools of literary theory had not dealt just with folklore stuff, their respective statements are taken from the principles of the outdated Finnish School which are, as mentioned above, unfit for systemizing legends. On the other hand there are several hundreds of such categories that could serve as ordering principles, without anyone of them to be called uniformly central. On taking the above mentioned aesthetic definition of the legend for basis, we have to consider the characteristics of the legend and to form legend-systemizing folkloric-aesthetic categories in relation to them.

In this work *the law of limited possibilities of the folklore* is the most important to be laid down i. e. the phenomenon in which, in the course of the artistic development, folklore composition does not attain the level of consciousness of the professional art, only there suddenly emerges the claim in them e. g. for realism, typifying, shaping the course of literary styles, etc. but they fall short of that degree themselves. It is an old statement to which we may add, however, that this fact is not at all a deficiency of folklore creations, on the contrary, such a *sine qua non* (an indispensable condition) of theirs as can afford solutions in making catalogue, too.

According to the above principles, four concepts may be thought of as a basic category of a legend catalogue interpreter like this: the motif the type the stuff and the theme of the legend. By legend motif we mean the smallest unit of the artistic attainment of reality which, by itself, reflects a part of the reality only, and not the oral transmission, thus it is not fit to be catalogued *as yet*. — By legend type we mean every artistic composition got as far as the highest level of the complete artistic consciousness within folklore, individual works of art being able to survive just for their aesthetic value, and not the atavistic survival of an archetype or Urform. According to a conception like this the legend types are not fit *any longer* to be catalogued, they are too individual and of individual making. — The legend stuff (as comprehended also by the *Stoffgeschichte* (the German stuff history whence the term was taken) is the survival of a story of legendary

shaping going back in the last analysis to the „legend type” of yore. All objective stoffs occurring in legend may be looked upon as legend types regardless of their artistically organized or unorganized state. Both the legend stoff and the legend thème are essential parts of the legends of everyday relating practice, by themselves, however, they are not fit to be catalogued, for they rather refer back to other categories.

All these categories are rather in their proper place at characterizing an art of full value, but every single legend takes up place among the concepts just outlined. The fact that the legends are both *complex and fragmentary* (i. e. that the elements of one legend may fall within the scope of several others, or that there are many legends about the same theme, all of them fragmentary, contributing to the full picture of a mythical or historical figure, to be composed in legend tradition, suggests that a special name should be given to the content organization on legend level of the reality, to the stage of artistic reality attainment manifesting itself in legend. This category should be named *legend complex* or, simply, *complex*.

The complex is a content category, denoting that form of artistic attainment in which, in the course of the attainment of reality, not only single elements, and the motifs are developing, but, they are interlaced with one another. This connection with one another is neither consistent nor constant as yet, it has not the regularities characteristic of the types. The motifs link up now with this, now with that system, often, through the mediation of several complexes, with several chains simultaneously. The social background of the complexes is a direct one they quickly react to the events of everyday life, bound to them so strongly as not to survive them (testifying legends, memorates or reports). The correctness of the complexes is proved by direct reality verifying in some cases and not by artistic composition or „folkloristic credit”, and indeed, the complexes usually are in need of such external evidences. Complexes come into being in smaller collectives and become but slowly and rarely the traditions of greater collectives, losing usually thereby their complex nature.

Suggestion: let us order our national and international legend catalogues according to the complexes as determined above. (At the end of the paper and in notes there are several concrete suggestions in connection with national and international problems they involve.)

Affinitás a népballadában

(A népköltészet továbbformálódásának módjához)

1.

A népköltészet formálódásának két főiránya van; a külső impulzusok hatására végbemenő változás, valamint a belső, öntörvényű fejlődés. Az előbbit a népköltészet—műköltészet vonatkozásban sokoldalúan vizsgálták, jószerivel könyvtárnyi irodalma van ennek a kérdésnek. A folklór és műköltészet bonyolult kapcsolata, összefonódó fejlődése szükségessé tette az ilyen jellegű vizsgálatot, a tudomány korai szakaszában is.

A szájhagyományozódás belső törvényei még alig feltártak azonban, nehezebben nyomon kísérhetők, és kevesebb figyelmet is fordítottak erre. A népköltészet önmagát újra és újra formáló sajátosságainak törvényszerűségei között egyik igen lényeges jelenség a vonzástörvény, az affinitás nyomán jelentkező alkotómódszer. A folklórkutatásban ezt a törvényszerűséget ORTUTAY¹ vizsgálta, amely megállapítás szerint a népköltészet külső hatások nélkül, a már meglévő motívum- és formulakészletből újfajta alkotást hoz létre, hagyományos szerkesztési rendszerrel illesztve össze azokat olyan esetekben, amikor a szerkezetek lényegi tulajdonsága ezt lehetővé teszi. A „rokon vagy hasonló típusok, szerkezetek vonzást gyakorolnak egymásra, e vonzástörvények a variánsokon keresztül új típusok, formák megteremtésére vezetnek”.² A népdal dallamával kapcsolatban BARTÓK fedezi fel a variálódás új formát teremtő képességét: „A parasztdallam igen rugalmas; külső formája változékony, mégha egy és ugyanaz a személy éneklí is. Ha valaki többször egymás után énekel el egy dallamot, általában apró ritmikai, némelykor még hangmagasságbeli módosulásokat is tapasztalhatunk. E lényegtelen módosulásokból egy s más idők folyamán megszilárdul. Ezekhez mások részéről további, hasonló természetű módosítgatások járulnak, míg végül a láncszerű fejlődés utolsó tagja már erősen eltér az eredetitől.”³

A törvényszerűség más folklórműfajokban (mesében, dalban, balladában) való megnyilvánulására Ortutay idézett tanulmánya több példát említ.

Jelen dolgozat a ballada műfajban megnyilvánuló vonzásjelenséget szeretné vizsgálni néhány példán keresztül, hogy így egy folklór műfaj variálódási módjairól, fejlődéséről fogalmat alkothassunk.

A népballada sajátos jellegéből következően másképp jelentkezik benne az affinitás, mint a többi folklór műfajban. A ballada kikristályosodottabb, lezártabb alkotás a szájhagyományozó művészet más műfajánál, éppen ezáltal belső változása alig függ más műfajtól. A ballada formai sajátossága, zárt szerkesztése,

¹ ORTUTAY Gyula: *Variáns, invariáns, affinitás.* (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei.) (MTA II. Oszt. Közl. IX. 1959. 233—238.

² Uo. 233—4.

³ BARTÓK Béla: *Magyar parasztléne.* Válogatott írásai. Bp. 1956. 20.

a verses megfogalmazása, a dallama egyaránt megnehezíti a változást, szemben a kötetlenebb prózai műfajokkal. A ballada kötöttebb a dalnál is éppen epikus tartalma miatt, ezért a bekövetkező affinitás a sokféle kötöttség miatt bonyolultabb kapcsolódás eredményeként jelentkezik, mint egyéb műfajban. Megállapítható, hogy azok az alkotások közelítenek egymás felé, amelyek *társadalmi konfliktus típusai hasonlók*. A leglényegesebb konfliktusrokonság mellett természetesen a *stílusrokonság* is igen fontos feltétele az affinitásnak, hiszen a balladánk régi és új stílusa közötti különbséget alig néhány alkotás tudja áthidalni. Evvel tulajdonképpen azt állítjuk, hogy a népballadák esetében affinitás elsősorban a két stílusrétegen belül jelentkezik: vagy a klasszikus balladák között, vagy az újstílusú alkotások között.

Az affinitás jelentkezését a balladaköltészet három *történeli rétegén* belül vizsgáljuk: A régi stílusú, klasszikus népballada egy korai és egy kései típusán, valamint az újstílusú népballadán. Nem leíró elemzéssel, hanem történeli rétegek vizsgálatával világossá válik miért és miben különbözik az affinitás érvényesülése a különböző korszakok hagyományában.

A balladavariánsok vonzása során létrejött balladákat, a késői írásos feljegyzés miatt tulajdonképpen az utóbbi száz év anyaga alapján vizsgálhatjuk. A rendelkezésünkre álló anyag azonban arra enged következtetni, e törvényszerűség balladaköltészetünk korai szakaszában is alkotóképes volt. A középkori balladák némelyike az affinitás törvényének XV—XVI. századi jelentkezését mutatja, a klasszikus ballada virágkorában. A „Gyönyörű Bán Kata” ballada részeinek archaikus jellege, a megformálás zártsága nemesak magas művészségű fokot jelent, hanem mutatja, melyik kor alkotásának tarthatjuk. Változásának végső időpontja a XVIII. század közepére tehető (vagy pedig olyan közösségben őrződött, amelynek folklór kultúrája korábbi szinten megrekedt), mivel az alkotás egyetlen vonása sem jelzi az ekkor már létező újstílus hatását.⁴ Továbbá a hiedelemekkel teli ballada a klasszikus alkotások között is az archaikusabb jelleget mutatja, azt a stádiumot, amikor a műfaj valóságához való kapcsolata még kezdetlegesebb, áttételesebb, kevésbé racionális, mint később.⁵ Maga a ballada témája is egyike azon témáknak, amelyek a kötöttségektől felszabadulni vágyó kezdeti érzéseknek adnak hangot.⁶ A „Gyönyörű Bán Kata” konfliktusa a hősben magában lejátszódó belső, lelki konfliktus: a kegyetlen anya tragédiája, aki pénzért elhagyja gyermekeit. Ezután már hiába riad visszaönmaga tettétől, régi világát visszaállítani nem képes, nincs erre lehetőség. A ballada megfogalmazása látszólag a „Molnár Anna” és „Budai Ilona” ballada ismert mozzanatait tartalmazza, szervesen egygyólvastva azokat a kegyetlen anya sorsának ábrázolására:

„Gyere csak, gyere csak
Gyönyörű Bán Kata
A mi országunkra:
Szép Törökországra!”

Nem mék én, nem mék én
Fekete Rácz Pétör:

Mer’ van neköm fijam:
Kis, futósó fijam,
Karon ülő lányom,
Kedves, hitvös párom!”

Kétszáz ezüs’ pé’zé’,
Hatvanhat talléré’!

⁴ SZABOLCSI Bence: *Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez*. Népzene és történelem. Bp. 1955. 30—32.

⁵ A balladaköltészet misztikus jellege a műfaj korábbi szakaszára jellemző. Vö.: ORTUTAY Gyula: *Az „európai ballada” kérdései*. Kodály Emlékkönyv. Bp. 1953. 130—131. Hasonlóképpen ezt bizonyítja a kelet-európai népek balladaköltészetete is: *Balade populare românești*. I. București, 1964. 107—128, 283—465.

⁶ SCHIRMUNSKI, V.: *Vergleichende Epenforschung*. Berlin, 1961. 106—7.

(Ekkó mán émönt vele.)

Elérték az erdőt,
Ott hatta a fíját,
Kis, futosó fíját,
Karon ülő l'ányát.
„Jegőnye fa mellett
Itt hallak ti'töket.

Mikor a madarak
Szárnyukka csattognak:
Csak asz' gondoljátok,
Hogy édös anyátok
Beszél tehozzátok!

Mikor eső esik:
Csak asz' gondoljátok,
Hogy én fürösztögetek
Az édös anyátok!”

(Föltötte őket a fára, elmönt.)

Sasok vágik szívit,
Hollók szödik szömit,
Szögény ártatlan léloknek
Hasitytya bús szívit.

Möntek, möndögéltek,
Azután leültek,
Fejibe kerösött
Kata a töröknek.

„Mi dolog, mi dolog
Gyönyörű Bán Kata
Se' eső nem esik,
Sem főjhő nem lácczik,
Mégis az én fejem
Csupa csavaró víz!”

Most kereködött itt
Egy', fekete fölhő,
Abbú esöpörödött
Enynyihány szöm eső.”

(Fő'nézött, oszt' látta, hogy egy' madár
éteti a fíját, azé' sírt.)

„Indújunk, indújunk
Gyönyörű Bán Kata,
Indújunk, indújunk,
Me mán este lösz r'ánk!”

Ahogy oda értek,
Török lakására,
Hogy pihenést vöttek
Török szobájába',
- - - - -

Fekete Rác Pétör,
Mingyá'csak aszt mongya:
„Főzzé' mán, főzzé' mán,
Gyönyörű Bán Kata!”

Gyönyörű Bán Kata
Kimönt a konyhára,
A nyálát léköpte
A konyha középire:
„Most édös, kis nyáalom,
Ha monygya a török:
Főzzé' mán, főzzé' mán
Gyönyörű Bán Kata!
Csak aszt feleld néki:
Mingyá' készen lösz mán!”

- - - - -
Nem gyöszte mán várni
Fekete Rác Pétör,
Kimönt a konyhára,
Se hun se' taná'ta
Gyönyörű Bán Katát;
Gyönyörű Bán Kata
Útnak vötte magát.

Mingyá' fő'nyergölte
Fekete Rác Pétör
Legjobb paripáját;
Erdőru' erdőre
Ruktatott nyomába;
De mög nem taná'ta,
Vissza jis ruktatott
Fekete Rác Pétör.

(Gyönyörű Bán Kata a mikó oda
ért ahon az erdőhön, a hun a
kisedöktü' éváltak, nem taná't
semmit se' ,csak a csontokat;
vitt belüle haza, anynya lakására.)

„Nyis' ki anyám, nyis' ki
A zárós ajtódat!
Én vagyok a l'ányod
A te Kata l'ányod!”

„Möny nye sátán, möny nye,
Ne késérges' engöm!
Nincs én neköm l'ányom,
Kilencz hete elmúlt,
Tizedikre fordul:
Muta a halászok
Hálóvá keresik,
Se hogy' se' tanálik!”

(Mikor kinyitotta az ajtaját
az édös anynya, ott fekütt
Bán Kata, arcra borut a kis
gyer'ök esonytya mellett.)

Az alkotás nyilvánvalóan nem két ballada kontaminációja, az elemek rokon-
sága ellenére sem, hanem teljesen önálló alkotás, és esztétikai szempontból is
egyenértékű a „Molnár Anna” és „Budai Ilona” balladával. Az affinitással

⁷ KÁLMÁN Lajos: *Szeged népe. II.* Arad, 1882. 169—171. (Az ismétlődő strófákat és a Δ mellőztem.)

létrejött, vagy csak annak hatására megváltozott alkotás a népköltészet rokon elemeinek összetartozását bizonyítja. Ez a törvényszerűség pedig a klasszikus ballada virágkorától századunkig jelenlevő alkotásmódot jelent. A balladaformálódás módjainak kutatása pedig szükséges ahhoz, hogy népköltészetünket közelebbről megismerhessük.

A vonzástörvény megnyilvánulását három különböző jellegű balladán kívánom bemutatni, képviselve a balladaköltészet mindhárom nagy történeti hagyománycsoportját. E három ballada alkalmas arra is, hogy az affinitás különböző módozatait megfigyelhessük: elsőben új típus létrejöttét, amikor aktívan formálódik a konfliktus, és ez irányítja az affinitásos mozgást; második példánál egy „szubtípus” kialakulásának jellemző feltételeit vehetjük észre; harmadjára pedig az újstílusú alkotásokra jellemző, dallal kapcsolatos affinitás-típust észlelhetjük, amely a korábbiakkal szemben a művészi bomlást is kiszolgálja. A példák kiválasztása, más balladacsoportoktól való elkülönítése, azokkal párhuzamba állítása természetesen szükségszerű, mivel nem minden alkotás tartalmaz olyan jegyeket, amelyek más ballada felé vonzást mutatnak, még akkor sem, ha a motívumok hasonló jellegűek. A vonzás megnyilvánulása nem úgy általános, hogy minden balladára kivétel nélkül érvényes, hanem meghatározott körülmények között.

2.

A vonzástörvény legnagyobb hatású megnyilatkozása, amikor meglevő formakincsből olyan új alkotást hoz létre, amely tartalmában is képes újat adni, ezáltal egy eddigiektől eltérő, új balladacsoportot létrehozni.

Népköltészetünkben a „Kegyetlen anyós” (DVI. 76—77.)⁸ ballada bizonyítja az affinitás új alkotását létrehozó erejét. (A kevés ismert változat⁹ közül a teljesebb klézsei szövegen szeretném megmutatni, miként jött létre az új alkotás; azt a folyamatot, melynek során a különböző balladákban előforduló motívumok új funkciót nyertek az új szövegösszefüggésben.)

A ballada első része népdalmotívumot tartalmaz, igen archaikus hasonlatssal; — az égitestekhez való hasonlítás a balladaköltészetben alig fordul elő, mert annak racionálisabb képzetrendszerébe alig illik:

a) Merinka, Merinka	Napot es szeretem,
Rományul Merinka,	Hódat es szeretem,
Mondd meg te jajt nekem,	De fényes csillagot
Mondd meg te jajt nekem	Legjobban szeretem.
Száz katonám közül	Anyám, édesanyám,
Melyiket szereted?	Édes kedves anyám,
Napot-e, vaj hódat,	Üselje jó gondját
Vaj fényes csillagot?	Ez én Merinkámnak,

⁸ *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien*. Hrsg. vom Deutschen Volksliedarchiv. Bd. 4. Berlin, 1959. No. 76—77. (Die misshandelte Schwiegertochter, Die ermordete Schwiegertochter.)

⁹ „A kegyetlen anyós” ballada feljegyzett változatainak forráshelyét — mindössze 12 variáns szövege — VARGYAS Lajos közli: VARGYAS Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban*. Ethn. LXXI. (1960) 196. (továbbiakban: VARGYAS: *Francia eredetű réteg*) Az idézett szöveg megtalálható: FARAGÓ József — JAGAMAS János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Bukarest—Budapest, é. n. 103—107. A balladára vonatkozó kéziratok anyag VARGYAS idézett cikkének megjelenése óta szaporodott, amelyet a MTA Népzene-kutató Csoport archívuma őriz. Publikált változatok: DOMOKOS Pál Péter — RAJECZKY Benjamin: *Csángó népzene*. II. Bp. 1961. No. 2., szövege: 181—185 p.

Met én el kell menjek
Hadba hadakozni

Jó hírt hazahozni
Neki megmondani.¹⁰

A balladának ezen a pontján kapcsolódik „Az elégetett hűtlen asszony”, Barcsainé ismert égetési motívuma, amely népköltészetünkben egyike a konkrét balladatípushoz tartozó motívumoknak.

Barcsai ballada:¹¹

Kedves feleségem, asszony feleségem!
Három halál közül melyiket választod?

Húsvágó tőke léssz? favágó tőke léssz?
Vagy tizenkét asztali vendégnek vígan gyertyát
tartasz:

Vígan gyertyát tartok, vígan gyertyát tartok.
Hozzátok gyermekek az viaszos vásznot!

Lábánál megkezdjük, fejéig tekerjük,
A fején meggyújtjuk, vígan elégessük.

A kegyetlen anyós előbb, idézett változata szerint:

b) Lyányom, édes lányom,
Édes, kedves lyányom,
Azt megengeded-e,
Nyársba felhúzzalak?

Nyársba felhúzzanak,
Langon piríssanak?
Meg nem engedhetem,
Megszakad e szívem,

Lyányom, édes lyányom,
Édes, kedves lyányom,
Ketszerikszor mondom,
Ketszerikszor mondom,

Azt megengeded-e,
Azt megengeded-e,

Favágó tőkém légy,
Favágó tőkém légy?

Meg nem engedhetem,
Megszakad e szívem.
Harmadikszor mondom,
Lyányom, édes lyányom

Azt megengeded-e,
Asztali vendégnek
Gyortytartója légy,
Gyortyatartója légy?

Este meggyujtanak
Reggel eloltsanak?
Azt megengedhetem.
Ha annyira lettem.

Ugyancsak a „Kegyetlen anyós” balladából való a következő rész is, ugyanazt az égetési motívumot tartalmazza, mint az előbbi, és így egymás mellé állítva a különböző megfogalmazásokat, még jobban megvilágítható az élő népköltészet aktív formálókészsége.

Mit mond apám vigyázz oda!
Hallgass rivám szép Margitka!
Favágó helyemnek
Tőkéje nem lehecc-e,
Asztal vendégemnek

Világa lehecc-e?
Favágó helyednek
Tőkéje nem leszek,
Asztal vendégednek
Világa sem leszek.

¹⁰ A „hadba hadakozni...” formula is a népköltészet stereotip strofái közé tartozik. A kisebb epikai egységek, kifejezések különféle alkotásokban való alkalmazása még inkább mutatja, hogy a népköltészet mennyire a kész, megkövesedett formák segítségével alkot. „A zsvány felesége” balladában meglehetősen hasonló módon fejeződik ki a férj távollétének indokolása:

Ő lesz életemben nekem apám sz anyám.
Ki moszt isz oda van hadba hadakozni,
Hadba hadakozni, zászlót elhordani
Hajnalkor akarok elébe indulni.

Hasonló jelenség más népek népköltészetében is természetesen észlelhető: vö. ERK, L. — BÖHME, F. M.: *Deutsche Liederhort*. I. Leipzig, 1893. 67.

¹¹ KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene. Példatárát összeállította VARGYAS Lajos*. Bp. 1952. 339. sz. (Kibéd, Maros—Torda.)

Őt tekerni kezdék
 Vijaszas vászonba,
 Vijaszas vászonba,
 Fekete kátrányba.
 Talpától elkezdték,
 Fejig bétekerék,

Tetejin meggyujtják,
 Talpig elégeték.
 Csontjait elküldék
 Ki rózsamezőbe,
 Piros rózsák közé.¹²

Az idézett motívum többféle formájának egymás mellé állításával már láthatjuk, mennyire önálló formálódás eredménye az új alkotás. A „Kegyetlen anyós” ballada további része azt is mutatja — eddigieknél sokkal világosabban — nemcsak a motívum formája új, hanem a konfliktus is, érthetőbbé válik, az elmondott tragédia mozgatóereje.

c) Csak kapun szóla meg
 E katana-legén:
 Rományul Merinka,
 Magyarul Margitka,

Nyisd kapumat nekem,
 Eressz bié ingemet,
 Mert ién hazajöttem,
 Jó hírt hazahoztam.

Jó hírt hazahoztam,¹⁰
 Neked megmondanám.
 Állj meg, fiam, állj meg,
 Hogy én nyithassam ki.

Nem kell, anyám, nem kell,
 Nem kell, anyám, nem kell.
 Hol ez én Merinkám,
 Hogy maga nyissa ki?

A szerelmesek együvé tartozása, a velük szembenálló idegen erőt képviselő anya ábrázolása világos. Az ellentét igen elvont, általánosított ábrázolása ad lehetőséget a konfliktus különböző társadalom-történeti tartalommal való telítődésére. A ballada nemzetközi párhuzamai mutatják közvetlenebbül, hogy az anyós-meny ellentét — az igen általános emberi probléma — milyen társadalmi konfliktusok tükrözésére alkalmas.¹³

A „Kegyetlen anyós” ballada negyedik epikai egysége a halott feleség keresését tartalmazza. A keresési motívum nemcsak balladaköltészetben, hanem az egész népköltészetben meglehetősen közismert. A magyar balladákban elsősorban a „Szégyenbe esett lány” és az „Eladott lány” típusban gyakori. A motívumon belüli elemek legkülönbözőbbek, megfogalmazásuk, alakíthatóságuk bizonyítja a népköltészet mozgását, valamint azt is, hogy nem a fent említett alkotások egy részének merev, mechanikus átvételével került új helyére.

d) Elment, fiam, elment
 E rúzsamezőbe,
 Kössön bokrétákat
 Tegye kalapodba.

Tér meg, lovam, tér meg,
 Hogy műk es menjünk el
 E rúzsamezőbe.
 Kössél bokrétákat,

Tegyé kalapomba
 Tegyé kalapomba.
 Ő es csak elmene,
 E katana-legény.

Rományul Merinkám,
 Magyarul Margitkám,
 Szólj nekem bár egyet
 Hogy én szóljak hármat.

Met én hazajöttem,
 Jó hírt hazahoztam,
 Jó hírt hazahoztam,
 Neked megmondanám.

Tér meg, lovam, tér meg,
 Hogy műk es menjünk el,
 Hogy műk es menjünk el
 Ez édesanyámhoz.

Anyám, édesanyám,
 Édes, kedves anyám,
 Hol az én Merinkám,
 Hol az én Merinkám?

Elment, fiam, elment
 Virágos kűs kertbe,
 Virágos kűs kertbe,
 Rúzsabokor alá.

¹² DOMOKOS Pál Péter — RAJECZKY Benjamin: *Csángó népzene*. I. Bp. 1956. 88.

¹³ Deutsche Volkslieder . . . i. m. 76—77.

Ő es be van nyujtva
Rúzsabokor alá,
Mend egy porgolt* csutak,
Mend egy porgolt csutak.

Anyám, édesanyám,
Édes, kedves anyám,
Ha ezt cselekedted,
Ha ezt cselekedted.

Hozza ki, hozza ki
Aranybütű** kését

Aranybütű kését,
E kerek karszékét.

Met én is halálétt
Halált kell szenvedjek.
Ő es csak beüle
E kerek karszékbe.

Ő es csak elcsapá
Maga gyenge nyakát.
Őket es felvették,
Őket es elvitték.

Ugyanaz a cselekmény-típus vonzza a keresési motívumot a fenti példában, mint más balladában, pl. a „Szégyenbe esett lány”-ban, ugyanis a lány megölését titkolja ezzel.

— Jó napot, jó napot
Ismeretlen anya,
Hol vagyon leányod
Angodi Boriska?

— Elment a kis kertbë
Gyöngyvirágot szëdni
Gyöngyvári úrfinak
Gyöngybokrétát kötni

Nincs ottan, nincs ottan,
Ismeretlen anya,
Hol vagyon leányod
Angodi Boriska?

Element vendéglöbe
Asztalt teríteni
Asztalt teríteni
Tányért borogatni

— Nincs ottan, nincs ottan,
Ismeretlen anya,
Mondd még, hogy hol vagyon
Angodi Boriska?

Mit tőröm, tagadom,
Ha ki kell vallanom,
Szobájába fekszik,
Gombos ágyán nyugszik.

Bemegy a szobába
Benyúl kebelébe
Kihúzza ja nagykést
Szúrja ja szívébe.

Vérem a véreddel
Egy patakot mosson,
Lelkém a lelkeddél
Egy menyekbe jusson!¹⁴

A motívumok hasonlósága nem kétséges, de az is világosan látható, a különböző cselekmények rokon helyzetében — a népköltészet törvényeinek megfelelően, — hasonló szerkezetek illeszkednek. Ezt bizonyíthaták az „Eladott lány”, „A halálra táncoltatott lány” stb. balladák, amelyekre az alábbiakban még visszatérek.

A „Kegyetlen anyós” ballada zárómotívuma, a halálon túl egymásra találó szerelmeseket szimbolizáló sírvirág motívum:

Az egyiket temettette
Az ótárnak elejibe,
A másikat temettette
Az ótárnak háta mellé.
— — — — —

Addig s addig nevelkedtek
Amíg összelelkeztek.
Addig s addig nevelkedtek,
Amíg összelelkeztek.

Gyulainé azt meglátá
Mind a kettőt leszakasztá.
Kebelibe elhírvasztá!¹⁵

Nemcsak a „Kúdat Kata” balladára jellemző, hanem a magyar balladaköltészetben többfelé, és az európai népköltészetben annyiféleképp megfogalmazódott gondolata ez. Amikor a „Kegyetlen anyós” ballada is ehhez a motívumhoz for-

*porgolt : pörkölt, megszenesedett

** aranybütű : aranyvégű

¹⁴ SZTARECZKY Zoltán kéziratos gyűjtése Göncruszkaról. Bp. Egyetemi Néprajzi Intézet. Kézirattára.

¹⁵ CSANÁDI Imre — VARGYAS Lajos: *Röpülj, páva, röpjélj*. Bp. 1954. 63—64. p. (továbbiakban: CSANÁDI—VARGYAS)

dul, nem jelenti más balladából való kölcsönzést, hanem a népköltészet meglévő formakincsének alkalmazása.

e) E nagy templom alá, E nagy templom alá. Zegyiket temették Az ótár seggihez,	Zösszekapcsolódtak, Zösszekapcsolódtak, De zördögös bába*** Ott se férhetett el.
Másikat temették Zótár elejibe. Nőttek, nődegeltek, Zótárt meghaladták.	Oda es elmene, Oda es elmene. Őket leszakasztá; Őket leszakasztá. ¹⁶

A bemutatott alkotás különböző balladákban meglévő motívumokkal való rokonságát korábban VARGYAS kutatása rögzítette a következő módon: „Amint látjuk, a moldvai perem-magyarország, mint sok más esetben, itt is több ismert ballada-elemet olvasztott össze szövegünkben. Három terjedelmes mozzanata más balladából származik: a három halál közül való választás és elégetés a Barcsaiból, a halott kedvesét kereső férfi küldözgetése különféle ürügyekkel az Angoli Borbálából és az eladott lányból, a sírvirág pedig a Kádár Katából.”¹⁷ Látunk kell azonban azt is, hogy bármennyire hasonlítanak az említett balladatípusok motívumai az idézett alkotásokéhoz, az mégsem ismert ballada-elemek összeolvasztásának eredményeként jött létre. A balladaköltészet egyes elemei, amelyek valamelyes önálló epikai egységet jelentenek tartalmi és formai szempontból egyaránt, képesek korábbi szövegkörnyezetükből kilépve új mondanivalóul szolgálni, új alkotás létrejöttéhez hozzájárulni. „A kegyetlen anyós” alkotás mutatja, hogyan kapcsolódnak egybe a különböző balladatípusokra jellemző formulák, milyen mértékben szükséges önálló tartalom, hogy a motívumok egybeillesztése ne mechanikus legyen, hanem újfajta értelmezést adjon. A balladamotívumok pusztá kapcsolódása nyomán típusok nem keletkeznek, hiszen a forma nem fejez ki új tartalmat. *A népköltészet belső formálóereje éppen abban áll, hogy egy új tartalmat képes kifejezni már meglévő formulák némi alakításával.* A folklór folyamata, a variálódás természetesen ezeken az alkotásokon erősebb, a nem eléggé összeforrt motívumokból álló balladák sokkal változékonyabbak, mint az évszázadokkal korábban kikristályosodott, letisztult, megmerevedett balladákban.

„Az elégetett meny” ballada formai kapcsolódását, más ballada motívumával való rokonságát fentebb bemutattuk, a tartalmi vonatkozású párhuzamok azonban ettől meglehetősen eltérnek. Az anyós-meny ellentét az eddig idézett balladák egyikében sem fordult elő, sőt az eseményszál is egyedülálló. Ismeretlen a magyar balladaköltészet egyéb alkotásaiban az a mozzanat, amikor a hadba induló legény kéri anyját, vigyázzon feleségére. A ballada kelet-európai párhuzamai között néhány hangsúlyozottabban ábrázolja ezt a gondolatot¹⁸ ezáltal világosabban fejezi ki, milyen okok játszanak közre az anya gyilkos tervéhez. Az a rész, amelyben a fia távollétében az anyós kínozza, vagy valami módon megöli a menyét, a magyar balladaköltészetben a Barcsai ballada égetési motívumával fejeződik ki. Ez azonban csak egyetlen módja a tartalom megfogalmazásának, az ifjú asszony emberségének, méltóságának megalázása nem kevésbé súlyos büntetés más társadalmi viszonyok között.¹⁹ Éppen ezért felületes a

*** bába: öregasszony, vénasszony

¹⁶ FARAGÓ—JAGAMAS: *Moldvai csángó népdalok*... i.m. 107.

¹⁷ VARGYAS: *Francia eredetű réteg*. 198.

¹⁸ Deutsche Volkslieder No. 76.

¹⁹ SMITH V.: *Romania I.* 1872. 335. (idézi VARGYAS: *Francia eredetű réteg* 196, 199.)

büntetés mód formájára figyelő szemlélet, mert valójában egy sor más klasszikus ballada tragikumát állítható párhuzamként, és nem az égetési motívumot tartalmazó „Barcsai” balladé. A „Kádár Kata”, a „Csudahalott”, a „Betlen Anna”, a „Pogány király lánya”, a „Halálra táncoltatott lány” ballada azt fejezi ki, amit a „Kegyetlen anyós”, mivel a társadalmi különbségek miatt egymástól erőszakkal elválasztott szerelmesek tragédiáját fogalmazzák meg. Ezekben az alkotásokban mind társadalmi ellentét érződik, egyénített tragédiákon, amennyiben a kötöttségektől szabadulni vágyó szerelmesek érdekei összeütköznek a korábbi társadalmi törvényszerűséget képviselő szülőkkal. Mindezekből következik, hogy a „Kegyetlen anyós” ballada jellegében közelebb áll az említettekhez, mint a Barcsai balladához, amelyből jellegzetes motívumát kölcsönözte. A harmadik rész tartalmi kapcsolata még távolabbi a motívumot eredetileg megfogalmazó balladától. A hazatérő, kedvesét kereső legény küldözgetése a balladaköltészetnek egyik állandósult eleme; azokban az alkotásokban kap szerepet, ahol késleltetni akarják az eseményt, vagy nem akarják a valóságot feltárni. Közismert megfogalmazását a „Szégyenbe esett lány”,²⁰ a „Fogarasi István”²¹ balladából ismerjük, másutt esetlegesebben jelentkezik.²² A keresési motívum különböző balladákhoz társulását más népek költészete bizonyítja;²³ mindez azonban csak megfogalmazásbeli rokonságot, szemléletbeli közelséget jelent, amely a ballada lényegét nem változtatja meg.

A „Kegyetlen anyós” ballada eddigi összetevőit záró motívum — amint fentebb idéztem — szintén közismert az európai népköltészetben. A szerelmesek sírján növvő, összekapcsolódó virág örök optimizmussal fejezi ki a szerelem halált is túlélő erejét, a szükségszerűen bekövetkező tragédia mellett az emberi érzelmek győzelmét. A motívum önálló, sokhelyütt szerepet kapó jellegéből következően nem lehet arra következtetni, hogy a „Kádár Kata” és a „Kegyetlen anyós” ballada között tartalmi kapcsolat ennek eredménye lenne. Egyébként is a „Kegyetlen anyós” balladában végigvezethető esemény egyik balladával sem mutat közeli rokonságot. A nehezen, sokszor alig érthető eseményből az anyós-meny ellentét — amelyhez társul a román—magyar nemzetiségi ellentét —, csak részletesebb, az európai népköltéssel kapcsolatos vizsgálata során kapott önálló helyet a balladacsoportok között.²⁴ Balladaköltészetünkben ezt a konfliktust tulajdonképpen a két háború közti időben felfedezett csángó folklór tette közismertté. Az első magyarországi, Mihály-Gergéről közölt palóc változat²⁵ — amely kétségtelenül ide tartozik — mindaddig érthetetlen kontaminációnak, romlott változatnak tűnt, amíg egész sor párhuzamra fény nem derült.²⁶ Sajnálatos módon Petrás Ince 1841—42-ből való feljegyzése alig néhány éve²⁷ hozzáférhető a

²⁰ Például: KODÁLY: *A magyar népzene* i. m. Pt. 495.

²¹ *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. I. Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. Bp. 1872. 180.

²² Például „A halálra táncoltatott lány” balladában is némelykor megtaláljuk (l. alább).

²³ *Deutsche Volkslieder* . . . i. m. 55, 67, 73, 76 és 77 számú típusaiban

²⁴ VARGYAS Lajos a „Röpülj páva” balladakiadvány összeállításakor az „Élgetett hűtlenszöny” (Barcsai) mellé állítja — a megegyező büntetésforma következtében —, jegyzetében azzal rokonítja: „Voltaképp helyi — moldvai — változat, különböző ballada-clemekből. A Barcsai-ballada főmotívumát — a bosszúból való emberégetést, az öntéltelkezést — alkalmazza az anyós-meny-ellentétre.” (CSANÁDI—VARGYAS: 449 p.)

²⁵ NYÁRY Albert: *Mihály—Gerge népköltészete*. Ethn. XXI (1910) 348.

²⁶ DOMOKOS Pál Péter: *Moldvai magyarság*. Kolozsvár, 1941. 30—31. sz.

²⁷ *Moldvai Magyar Csángó Dalok. (11-es füzet) mellyeket össze szedett Petrás Ince sk 1841/42 ben* — az egész gyűjtemény anyagát közli: DOMOKOS—RAJECZKY: *Csángó népzene* I. i. m.

kutatás számára. A Petrás-féle balladához fűzött jegyzetben Domokos-Rajeczky feltételezi, hogy „A szegyenbe esett lány” ballada közeli rokona, „szinte változatnak tekinthető”,²⁸ és a két ballada mesében gyökerező közösségét villantja meg. A tiltott házasság, amelynek gazdag-szegény, úr-szolgá, később politikai ellentét az oka, tragédiát okoz akkor is, ha nem királyfi a legény. A konfliktus jellege, — az anyós-meny ellentét — azonban olyan, amely könnyen idézhet mesei analógiát. A mesében megfogalmazott szemben állása szimbolikusan a gonoszság-jóság ellentéte, ami a műfaj struktúrájából következően a jó győzelmével végződik, és így egészen más cselekményben fogalmazódik meg, mint a balladában. Ha ugyanez a téma ballada tárgyává lesz, tragikus, megoldhatatlan konfliktusként jelentkezik. Ezt bizonyítja ennek a balladának más népköltészetben megtalálható variánsa, pl. a legközelebbi rokonságot mutató erdélyi szász alkotás,²⁹ a jelentős motivációs eltérés ellenére is. A két közösség eltérő társadalmi felépítettségéből következően az erdélyi szász változat a társadalmi, vagyoni különbséget inkább hangsúlyozza, mint a moldvai, amely egy későbbi társadalmi problémát, a nemzeti kérdést, a román—magyar ellentétet ábrázolja a gazdag—szegény konfliktussal szemben. A két ballada közti motívumbeli különbség látszólag távolítja az alkotásokat: a szász változat fontosnak tartja a megalázás mozzanatait, és eltér a gyilkosság módja is, valamint más helyen keresi a visszatérő férj a kedvesét. Mindezek azonban nem lényegi különbségek, a hasonló szerkesztés a tragikum ábrázolása arra enged következtetni, hogy az meny ellentét önmagából az emberi kapcsolatból akódik, amit a különböző társadalmi viszonyok különböző módon éleznek; a balladában való megjelenési mód pedig mindig az adott nép népköltészetébe illeszkedve történik.³⁰

A „Kegyetlen anyós” ballada a magyar népköltészetben sajátos módon, mivel főként a moldvai magyarság körében él³¹ — a jelenlegi ismereteink szerint — az évszázadokon keresztül meglevő problémát, a nemzetiségi ellentétet önti művészi formába, a balladaköltészet egyénítő ábrázolásmódjával. Nem véletlen az sem, hogy ez az alkotás a legarchaikusabb elemekből tevődik össze, főbb motívuma mind középkori, tehát azt a hagyományt vitte tovább, amelyben gyökerezik az egész moldvai népköltészet. Egynémely változat pedig még inkább őriz olyan elemeket, amelyek tartalmukban is egy korábbi stádiumra utalnak:

— Olául Marinkám,
Magyarul Margitkám!
Mondd meg te azt nékem,
Mondd meg te azt nékem,
Száz katona közül
Melyiket szereted?
Napot-e, vagy holdat,
Vagy fényes csillagot?
— Napot is szeretem,
Holdat is szeretem,

De fényes csillagot
Leginkább szeretem.
Mert a holdnak fénye
Öreg Ráduly vajda,
De a napnak fénye
Öreg Ráduly asszony,
De a fényes csillag
Öreg Ráduly fia.
— Olául Marinkám,
Magyarul Margitkám!³²

A kelet-európai párhuzamokkal szemben a legény családjának rangossága helyett mind inkább a román—magyar ellentét fontosságát kívánja hangsú-

²⁸ DOMOKOS—RAJECZKY: *Csángó népzene*. I. m. 15—6.

²⁹ DOMOKOS—RAJECZKY: *Csángó népzene* I. m. 125—6.

³⁰ Deutsche Volkslieder . . . i. m. No. 77/1.

³¹ A tragédia megjelenési módjának általános voltára, illetve a formák különbözőségére számos példát idéz Deutsche Volkslieder 76—77. számú típusok bemutatása kapcsán.

³² L.: 8. jegyzet.

³³ Trunk ⁹(Moldva) DOMOKOS—RAJECZKY II. i. m. 181.

lyozni a ballada a refrénnel is. Minden változatnak lényeges, visszatérő sora „Olául Marinka, magyarul Margitka”, amely még a töredékes változatokban is hallható. A ballada egésze bizonyítja, a meny ellen van kifogása az anyósnak:

—Háj ki menyem, háj ki!	—Elszenveded-e te,
Selyem fátyolt hoztam.	Vágótökének légy?
—Nem kell anyám, nem kell,	—Nem szenvedem anyám,
Mert nekem is vagyom.	Nem szenvedem anyám.
—Háj ki menyem, háj ki,	—Elszenveded-e te,
Selyem fatát* hoztam.	Gyertyatartónak légy?
—Nem kell anyám, nem kell,	—Elszenvedem anyám
Mert nekem is vagyom.	Elszenvedem anyám. ³³

Eddigiekből látható, hogy a ballada lényege, maga a konfliktus, amely az elbeszélte epikumban fejeződik ki és meghatározza a ballada hovatarozását, eltér a korábban ismertektől. Mivel a „Kegyetlen anyós” ballada tragikuma történetileg más, mint a klasszikus balladáké, ezért ezek a balladavariánsok új csoportot alkotnak. A „Románul Marinka, magyarul Margitka” ballada minden eddigi balladatípustól eltérő konfliktust tartalmaz, így a formabeli hasonlóságok mellett is más alkotásról van szó, mint amelyekből létrejött.³⁴

A konfliktus szerinti elkülönítés, típusba sorolás a balladaköltészetben egyértelműen elfogadott, fontos módszer; nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a megformálást sem, mégha a típus meghatározásakor a motívumok segítségével világosíthatjuk meg az affinitás törvénye szerint. Vizsgálódásunk eredményeként megállapíthatjuk, a folklóralkotás folyamatában létrejött olyan ballada, amelynek minden lényeges formai eleme része más balladának, mégis új tartalmi mondanivalót vesz magába, ezáltal új variáncscsoportot teremt.

3.

A szájhagyományozó költészet belső törvénye alakítja a balladatípusok változatait is. Némely esetben egy-egy balladához többfelől kapcsolódhat kisebb-nagyobb epikus egység, amely az alkotást lényegesen megváltoztatja, ha nem is képes új konfliktust kifejezve újfajta alkotássá nőni.

„A halálra táncoltatott lány” ballada vizsgálatakor észrevehető, milyen ponton lép fel az affinitás. Megfigyelhető, hogy a két alkotás közti kapcsolódás rendszerint nem ott következik be, ahol az elemek formailag megfelelnek egymásnak, hanem sokkal inkább ott, ahol a két előadáson belül egyetlen közös tartalmi némelykor szerkezeti találkozáspont ezt lehetővé teszi. A halálharang megszólalása „A halálra táncoltatott lány” balladatípusban, a lány halála után, alkalmat ad arra, hogy egy másik ballada, a „Megölt legény” zárómotívuma kapcsolódjék a szöveghez. Ugyanakkor hiába van meg sok más esetben az elemek közötti egyezés, ha a mondanivaló nem találkozik a két különböző alkotásban, nem keletkezik olyan pont, amelyből kiindulva az affinitás összeolvasztaná a két alkotást.³⁵

* szoknyát

³³ Nagypatak (Moldva) uo. 183.

³⁴ Hasonló szempont érvényesül ellenkező folyamatban is, amikor „Az eladott lány” balladaesoporthoz tartozó — némelykor jelentős formai különbségeket mutató: ördögnek eladott és halálra hurcolt lány, illetve az idegenbe adott, útközben meghaló lány — változatokat egymás mellé állítjuk. Az alapkonfliktus rokonsága adja meg a balladák tartalmi közelségét, nem a büntetésforma.

³⁵ Példaként említhető, hogy „Az eladott és halálra hurcolt lány” balladában hasonlóan „A halálra táncoltatott lány” balladához, a kínzás érzékeltetésére a vérrel telt cipő képét festi. Ennek ellenére a két alkotás semmiféle kapcsolatot nem mutat, így a két tartalom sem találkozhat, vonzás nem jelentkezik a hasonló elem megléte ellenére.

„A halálra táncoltatott lány” ballada variánsai mutatják, hogy egy alkotásban több mozzanat is lehetséges, amely alkalmas az affiniálódás kiindulópontjával, még akkor is, ha maga a történet egyszerű epikumú, rövid, zárt eseményleírást, kevés bonyodalmat tartalmaz. Így pl. „A szégyenbe esett lány” záróformulája:

Vérem a véreddel egy patakba folyon
Testem a testeddel egy sírba nyugodjon
Lelkem a lelkeddel egy istent imádjon

illeszkedik a „A halálra táncoltatott lány” ballada végére. Valószínű, ennek a közhelynek hatására kapcsolódik a balladához „A szégyenbe esett lány” keresési motívuma a rédei változat szerint a következő módon:

Fekete falnak fehér tornya látszik
Láttam a babámat, más ölébe játszik
Nem bánom, nem bánom, csak mégis sajnálom³⁶
Hogy a kedves babám más ölébe látom.

Jó estét, jó estét, Sági bíróné asszony
Itthon van-e a lánya az én kedves galambom?
Itthon van ott benn van a belső szobába
Csendesen alszik a paplanos ágyba.

Menjen be keltse föl, küldje el a bálba,
Tíz forintos cipőjét húzza a lábára
Rózsaszínű pántlikát kössön derekára,
Három arany gyűrűjét, húzza az ujjára.

Halljátok hangászok, ezt a nótát húzzátok
Sági bíróné lányát nyugodni ne hagyjátok
Eressz ki angyalom, egy kicsit pihenni
Piros bársony cipőmből a vért kiönteni.

Itt kapcsolódik a „Szégyenbe esett lány” balladára jellemző keresési motívum. „A halálra táncoltatott lány” ballada első részében levő kikérési motívum asszociálja a másik ballada keresési motívumát. A két alkotás találkozása nem eredményez művészi kiteljesedést, hanem a népköltészet bomlási folyamatát mutatja:

Anyám édes anyám, édes kedves anyám,
Itthon van-e a te lányod, szép Erzsike mátkám?
Elment, elment, elment a nagy vendéglőbe
Asztalt teríteni, tányért mosogatni.

Nincsen ott, nincsen ott, édes kedves anyám,
Hol van a te lányod, szép Erzsike mátkám?
Nem tűröm tagadom, mert ki kell vallanom,
Fekszik a szobába gyászos ravatalon.

Bemegy a vőlegény nyúl a kebelébe
Fogja az öreg kést, szúrja a szívébe
Vérem a véreddel egy patakban folyon
Testem a testeddel egy sírba nyugodjon
Lelkem a lelkeddel egy istent imádjon.

A ballada eseményét ismerő közösség előtt a hiányzó részek hozzáértődhetnek,

³⁶ A népdalszerű kezdés jellemző az újstílusú balladákra. A strófa dal párhuzamára vö. JÁRDÁNYI Pál: *Magyar népdaltípusok*. II. Bp. 1963. 114. A versszak második fele feltehetően KACSÓH Pongrác János *Vitézének* hatására alakulhatott.

hiszen a tánc során a lány valóban meghal, és nem idegen a záró rész gondolata sem:

Verd meg isten azt az édesanyát
Ki este elereszti a bálba a lányát
Este elereszti reggelig nem látja
Reggel hat órakor meghalva találja.

Öt óra, hat hat óra harangoznak hajnalra.
Sági bíróné lányát most viszik meghalva.
Mehalt már, meghalt már el is van temetve.
Sági bíróné lánnya még sincs elfelejtve.³⁷

Nem ilyen esetleges a kapcsolódás „Az eladott lány” balladában, a „Fogarasi Istvánban”, ahol a keresési motívum szerves részévé vált a tartalom kifejezésének. A szeretőjét kereső legény motívuma — mint epikus egység — többhelyütt megjelenik a balladaköltészetben, ennek ellenére sem egyszerűsödik formulává, önálló epikus megfogalmazása, szerkezete is túlmutat a formulák sajátosságain. Különösen jól látható a régies megfogalmazású balladákban, ahol szövegbe illeszkedve, tartalomhoz igazodva mindig új színezetet is kap. Az újabban gyűjtött alkotások sokkal inkább mereven kapcsolják a motívumokat, nem törekedve azok egybehangolására. Ennek okát abban láthatjuk, hogy a kevés középkori ma is élő balladák közé tartozik, amely a kései százjaghyomázozódásnak egyik kedvelt gyakori eleme, és így az újstílusú népköltészet változási tendenciája szerint alakul. Természetesen azt a művészi fokot, amelyet a klasszikus balladák még meg tudnak teremteni az affinitás után a közösségi alkotás segítségével³⁸ (l. A kegyetlen anyós, Fogarasi István), arra századunk népköltészetében már nincs példa.

„Az eladott lány” ballada egyik változata magában foglalja a keresési motívumot és a megszólaló halott beszédét is; mindkettőt, amelyik „A halálra táncoltatott lány” eszázadi variánsaiban is jelentkezik. A fentebb idézett és a később bemutatandó változatok közé ékelve nézzük meg, milyen fokú művésziséggel tudott helyet kapni az új balladában az a két motívum abban a korban, amikor még alkotó erejű a népköltészet:³⁹

„Eljőve, eljőve a nagy török császár,
Kérdezi: „Hol vagyon gyűrűsöm, jegyösöm?”
„Virágos kertibe virágokat plántál.”
Óda mene, oda a nagy török császár
Hát a virágok is mind hervadoznak
Az ő szeretője pedig sehol nincsen.
Visszajőve, vissza a nagy török császár
Kérdezi: „Hol vagyon gyűrűsöm, jegyösöm?”
„Leányok házában magát öltözteti.”
Hát a leányok is mind gyászba öltözve,
S az ő szeretője nyújtópadon fekszik.
„Add ide, add ide, Fogarasi sógor,
Add ide énnékem gyűrűsöm, jegyösöm!
Csináltak nekí márványkő koporsót,
Be is behúzatom földig bakacsinnal,
Meg is gyászoltatom hatvan katonával.
„Nem adom, nem adom, te nagy török császár,
Csináltak én is márványkő koporsót,

³⁷ Réde (Veszprém m. Ethnológiai Adattár. 121/149.

³⁸ ANYIKIN, V. P.: *A szóbeli költői alkotás, a variáns és a verzió a folklór kollektivitás-elméletének megvilágításában.* Ethn. LXV. (1964) 350—359.

³⁹ *Magyar Népköltési Gyűjtemény.* III. Székelyföldi gyűjtés. Bp. 1882. 3.

Be is behuzatom földig bakacsinnal,
Meg is gyászoltatom hatvan katonával,
Hadd nyugodjék itten apjával, anyjával,
Apjával, anyjával szülötte földiben."

Nem kétséges, hogy a népköltészet élő, alkotó korszakában az epikus egységek variálódás során szervesen illeszkednek az alkotásba, nem egymás mellé helyeződnek, hanem egymásba fonódva hoznak létre új formát, amelyek a variáns csoportot szebbé, gazdagabbá teszik. A később keletkezett, a folklór alkotófolyamatból már kiesett változatok nem képesek az előbbihez hasonló organikussággal ötvözni a különböző eredetű motívumokat; sokkal inkább érezhető a megszerkesztetlenség, pusztá egymásmellettség, némelykor még a személynevek is felcserélődnek. Ennek ellenére mindkét esetben ugyanannak a belső folklóralakító folyamatnak az affinitásnak vagyunk tanúi.

A „Megölt legény” ballada zárómotívumának „A halálra táncoltatott lány” balladába való illesztése új gondolattal gazdagítja, ezáltal a halott iránti tiszteletet, megbecsülést tudja kifejezni. A rangos temetés előrevetítése az eredeti balladában is meglehetősen önálló epikai egység, így a konfliktustól függetlenül gyakran kap szerepet más alkotásban is, különösen ott, ahol némi tartalmi kapcsolódás is észlelhető. Bár a középkori alkotások közé tartozik,⁴⁰ mégis igen eleven életű napjainkban is. Terjedését, más balladához való csatlakozását elősegíti a tragikus hős iránti részvét-ébresztő tulajdonsága. Az újkori alkotásokban gyakori vonás a tragikus hős iránti szánalomkeltés, a szerencsétlenség miatt hosszas, érzelgős siratás, ami a középkori alkotásnak — ha van is — nem lényeges motívuma. Ismerve népköltészetünknek ezt a tendenciáját az affinitás indítókát is láthatjuk. Bár a vonzás nyomán létrejött alkotások új folklórelemet nem tartalmaznak sem formai, sem tartalmi szempontból, mégis egészében a korábbi variánsokkal szemben új, egyedi megformálású balladával gazdagítja a típust, amelyhez már csak konfliktusa köti.⁴¹

Kérettelek téged
Szalai Rózsika
Sem egyszer, sem kétszer
Hanem tizenkétszer.

Húzd rá, cigány, húzd rá
A te muzsikádat
Arannyal, ezüsttel
Mindennel szolgálok.

Hadd el, cigány, hadd el
A te muzsikádat
Arannyal, gyémánttal
Mindennel szolgálok!

Fogd be, apám, fogd be
A te lovaiddat
Kien had vigyék be
A te szép lányodat

Bontsd, anyám, bontsd le
Halottas ágyadat
Kire had tegyék fel
A te szép lányodat

Húzd le, anyám, húzd le,
Kopogós cipőmet
Mert bizony teli van
Piros aludt vérrel

Vedd le, anyám, vedd le
Halottas tükrödöt
Kibe had nézzem meg
Elfásult szememet

Csináltatsz-e anyám,
Diófa körösztet?
Bizony csináltakok
Márványkú keresztet.

Csináltatsz-e anyám,
Diófa koporsót?
Bizony csináltakok
Márványkú koporsót.

Behúzatod-e anyám,
Fekete fátyollal?
Bizony behúzatom
Fekete bársonnyal.

⁴⁰ VARGYAS: *Francia eredetű réteg*. 209—213.

⁴¹ Felső-Ireg (Tolna m.) BARTÓK. *Ethn.* XX. (1909) 303.

Megsíratsz-e anyám,
Hol senki se lát?
Bizony megsíratlak
Ahol mindenki lát.

Kikísérsz-e anyám.
Sírom fenekére?
Bizony kikísérellek
A Jézus nevébe!

Ebben az alkotásban már csak a tragédiát kiváltó ok azonos „A halálra táncoltatott lány” konfliktusával; a leány és legény közti társadalmi különbségre csupán néhány sor utal igen homályosan. Elmarad a halálra táncoltatás elénekélése, helyette egyre hangsúlyozottabb szerepet kap az anyai szeretet megnyilvánulása, amelynek következtében — a haldokló lány és az anya beszélgetése során — a ballada lírai hangulatot nyer.

A népköltészeti motívumok szövegkörnyezetüktől elszakadó, és új formában való megjelenése látható „Az eladott lány” és a „Szégyenbe esett lány” ballada között is, mint az eddigiekben is, itt is hasonló konfliktus típusú balladák közeledését láthatjuk, amelyben az eseményt tartalmazó motívumok kapcsolódnak:

„Édesanyám, anyám!
Ked talán eladott?”
„Mi tőrés tagadás,
Bíz én eladtalak.”

„Anyám, édesanyám!
Csak azt engedje meg:
Menjek bé kertembe.
Virágim nézzem meg.”

„Anyám, édesanyám!
Csak azt engedje meg:
Menjek be szobámba.
Levelem írjam meg.

Írom levelecském,
Vidd el kedves feccském.
Ha alva találod
Tedd a paplanára,
Ha sétál a szobában,
Tedd az ablakára.⁴²

Némely motívum önálló megfogalmazása pedig a balladákön belüli vándorlást teszi lehetővé. Különösen olyan helyzetben találkozunk ezzel a jelenséggel, ahol a motívum hasonló szerepet tölt be, értelmi módosulást nem okoz. Pl.: a „Kádár Kata” balladában megfogalmazott átok Fehér Anna átkává lesz:

Szóval mondja Márton fia:
— Átkozott vagy, édös anyám!
Éltünkben sem hagytál békén,
Hótunk után sem hagysz békén;
Víz előtted megáradjon,
Sár utánad felfakadjon,

Az ég téged meg se áldjon,
Az ég téged meg se áldjon.

A kenyered kővé váljék,
Mosdóvized vérré váljék,
Törülköződ meggyulladjon,
Tőle orcád lángra gyúljon.⁴³

Sem a motívumcsere, sem a képszerű kifejezések⁴⁴ különböző helyen való felbuk-

⁴² Magyar Népköltési Gyűjtemény. VII. Bp. 1905. 9—11. (Parajd.)

⁴³ Kadiacsfalva (Udvarhely) CSANÁDI—VARGYAS: 61—62.

⁴⁴ Számos megkövesedett kifejezése, formulája van a népköltészetnek (l. „hadba hadakozni” 10. jegyzet), amelyek viszonylag könnyen, tartalmi módosulást nem okozva kerülhetnek egyik-másik balladába. Pl. a misztikus jellegű „Júlia szép leány” balladában felbukkanó kifejezések

Első kakas-szókor jönnek látásomra,
Másod kakas-szókor ingömöt megkérnek,
Harmad kakas-szókor ingömöt elvisznek.

(CSANÁDI—VARGYAS: 95)

megtalálható a „Két rab testvér” balladában is:

Első kakas-szókor én lebetegedem;
Másod kakas-szókor egy mirigyem szöki;
Harmad Kakas-szókor világból kimúlok.

(CSANÁDI—VARGYAS: 209)

— ez azonban még a vonzás csíráit sem hordozza magában.

kanása nem mutatja a vonzástörvény jeleit. Az affinitás nyomán létrejött alkotások lényegileg adnak újat egy-egy balladacsoport variánsaihoz. „Az elátkozott lány” balladának egészen különleges változata az, amelyik a „Szégyenbe esett lány” motívumait illeszti a szövegbe. „A kétféle menyasszony” és a „Házasuló királyfi” balladák találkozására is olyan változat jön létre, amely racionálisabb és a kései balladaköltészetbe jobban beleilleszkedik. Az újstílusú népköltészet fejlődési irányára némelykor a dal hatása is jelentkezik pl. a „Három árva” ballada variánsai között. A törvény esetenkénti egyedi megnyilatkozása általános jellegén mitsem változtat.

4.

A balladaköltészet harmadik stílusrétegében, az újstílusú alkotásokban, különbözőképpen jelentkezik az affinitás, általános folklórtörvény voltából következően természetesen nemcsak a klasszikus alkotások különböző rétegében fedezhető fel, hanem a népköltészet legújabb alkotásaiban is. A kései balladaréteg alapjában egynemű műfaj, s mint ilyen különösen kedvező területe ilyenfajta affinitások szövődésének. A betyárköltészetben különösen szembeötlő az alkotások kapcsolódása az erősen rokon témák miatt, amit fokoz a más-más betyárhősök személyéhez fűződő dalok és balladák keveredése is. Tipikus példaként említhető a „Nem messze van ide Kismargita” betyárballada:

— Küldje ki hát annak a gazdáját,
Vagy jöjjön ki, vagy adja meg magát.
— Ki sem megyek, meg sem adom magam,
Fogjon meg, ha valamit akarnak.

versszaka, amely könnyen illeszkedik a betyár elfogásáról szóló balladák legtöbbszörébe; a kapcsolódástól kezdve az idézett ballada strófái következnek — a néhány kivételtől eltekintve. Túl a betyárballadák típuscsoporton belüli változásmódjain, vonzás lép fel egy-egy elterjedtebb gyilkosságballadával kapcsolatban is.⁴⁵ Mindezek az újkori népköltészet alakulásának — némelykor kristályosodásának — útját jelzik.

Az újstílusú népköltészet sajátosságaiból következően a balladák mind jobban közelednek a dal felé, és a megváltozott társadalmi körülmények között jelentősebb helyet elfoglaló dal vonzza is saját műfaji formájához alakítva a balladai témákat. Más esetben azonban a félnépi verselők, vagy ponyvairodalom hatására a népköltészet korábbi jellegétől idegen, konfliktus-oldó, irreális megoldást adnak.

Részletesebb elemzés tárgyául egy alapvető társadalmi problémát leginkább balladai módon kifejező alkotást, az „Endre báró lányá”-t választottam, amelynek széles körű elterjedtsége, sokszámu változata alapján látható, milyen variáns-csoport jöhet létre affinitás eredményeként. A ballada egyértelmű osztálytartalma — szegény—gazdag ellentét — a múlt századi valóságviszonyok

⁴⁵ „Pápainé” (kocsmai gyilkosság-történet) kezdő sorai utat nyitnak a betyárballadák felé, és némelykor kapcsolat is teremtődik:

Hejh de szíles, hejh de szíles ez az út,
Améken a kilenc betyár elindult.
Améken a kilenc betyár elindult,
Pápainé udvarára befordult

(ECSEDI István:

Hortobágyi pásztor- és betyárjáték. Debrecen, 1927. 139) kezdőstrófa után.

tükrözői romantikus vonásoktól nem mentes formában a bárólány és juhászlegény tragikus szerelmén keresztül.

Túl a Tiszán a szendrői határban
Egy nagy hársfa levelézik magában.
Egy nagy hársfa levelézik magában,
Juhászlegény búsulni jár alája.

Juhászlegény szíve nagyon szomorú,
Előveszi furulyáját, belefú.
Furulyaszó behallszik egy kastélyba,
Ébren van-é Erdő báró leánya!

Kinyílt az Erdő báró ablaka,
Erdő báró szép lánya néz ki rajta.
A kisasszony felsóhajtott magába:
Mért is vagyon Erdő báró leánya!

Másnap reggel Erdő báró bújába
Kilovagolt a szendrői határba,
Meggérdezte legkedvesebb juhászát,
Nem látta-é Erdő báró leányát.

— Nem láttam én, Erdő báró, ha mondom
A bojtárom három napja nem látom.
A bojtárom három napja oda van,
Talán bizony a kisasszony vele van.

A határon most faragják azt a fát
Amelyikre juhászlegényt akasszák
(Fújja a szél gyöles ingét, gatyáját
Mért szerette Erdő báró leányát)

A kisasszony kiment a temetőbe,
Letérdepelt a fészület elébe.
Jaj, Istenem, mire vitt a szerelem,
Akasztófán halt meg az én kedvesem.⁴⁶

A ballada az újstílusú alkotásokra jellemző módon, kisebb-nagyobb bővülésben mutat különbséget, semmint lényegét tekintve. A változatok között mégis találunk jókora csoportot, amely a dalok közé illeszkedik; és ismét egy másikat, amelynek alakulását egy újabb balladával való affinitásos kapcsolat okozta. „A kisasszony gulyája” ballada konfliktusában, stílusában igen hasonló a fent említetthez, csupán eseményszála mutat eltérést. A hasonjellegű alkotások között a szájhagyományozódás során olyan vonzás keletkezett, amely képes volt tartósan ötvöződött, új alkotást eredményezni. A létrejött új forma „A bárólány” és „A kisasszony gulyája” konfliktusát őrizte meg a két cselekmény egymásba kapcsolódásával. Eszerint tehát új típus nem jött létre, de a népköltészet formai gazdagodásának újabb útját láthatjuk.

Mielőtt az affinitás nyomán létrejött változatok egy példáját vizsgálánk, nézzük meg, milyen az az alkotás, amellyel rokonságba került a fent említett „Bárólány” ballada, mert ezek segítségével következtethetünk a népköltészeti alkotásfolyamatra, amikor törvényszerűen vonzódnak a hasonló jellegű művek egymás felé:

Szépen legel a kisasszony gulyája,
A kisasszony maga sétál utána.
Már messziről kiáltja a gulyásnak
—Szívem, gulyás, terítsd le a subádat!

⁴⁶ Regéc (Zemplén m.) SZTARECZKY Zoltán kéziratos gyűjtése. Néprajzi Intézet Kézirattára.

—Nem terítem le biz az én subámat,
Zöld a vetés, behajtják a gulyámat.
—Már te avval, szívem gulyás, ne gondolj,
Kiváltja azt a jó anyám, ha mondom.
—Jól van, lányom, kiváltom a gulyádat,
De én többet lányomnak sem fogadlak.
—Nem bánom én, édesanyám, tagadj meg,
Az én szívem a gulyásért hasad meg.
—Édesanyám, ha meguntál tartani,
Vigyél engem a vásárra eladni.
Ott is ott lesz az a gulyás megvenni,
Ezüst pénzzel fog érterem fizetni.⁴⁷

A két alkotás morális tartalma, valamint a tragédia feloldása eltér. A társadalmi kötöttségek ellenére kialakult szerelmi kapcsolat — a gazdag lány és a pásztor között — „A bárólány”-ban korábbi balladaköltészet jellegének megfelelően a szegény legény halálával végződik, míg „A kisasszony gulyája” romantikus, álmegoldást talál.⁴⁸ A két alkotás némileg eltérő végkifejlete az egymásba kapcsolódás után a ballada — még itt és még ekkor is ható — törvényszerűségei miatt nem fejlődhet a valóságot meghamisító, optimista megoldású forma felé a ponyvairodalom stílusában, hanem szükségszerűen el kell buknia annak a hősnak, aki nem a társadalmi helyzetének megfelelően cselekszik. Így a két ballada affinitása során létrejött alkotás mindkét megfogalmazásából a tragikus tartalmat hangsúlyozza:

Túl a vizen, az endrédi pusztában
Juhászlegény furulyálgat magában.
Furulyaszó áthallszik egy ablakon,
Ébredjen fel a nagyságos kisasszony.

A kisasszony így sóhajt fel magába:
—Mér is vagyok Endre báró leánya?
S a kisasszony így sóhajt fel magába:
—Mér is vagyok juhászbojtár babája?

Már messziről kiáltsa ja bojtárnak:
—Sándor lelkem, terítsd le a subádat!
Már messziről kiáltsa ja bojtárnak;
—Sándor lelkem, terítsd le ja subádat!

—Nem terítem le jén most a subámat,
S itt a tilos, behajtsák a juhokot.
—Sándor lelkem, te ja rosszra ne gondolj,
Kiváltsa jaz édesapám, ha mondom.

—Nem váltom ki jén, leányom, ha mondom,
Megttagadlak, lányomnak sem fogadlak!
—Ha megttagadsz, édesapám, nem bánom,
De én csak a juhászbojtárt sajnálom.

⁴⁷ CSANÁDY—VARGYAS: 374—5.

⁴⁸ A ponyvairodalom nyomán mind erőteljesebb az irreális, valóságot meghamisító hangvétel, amely a tragédiát elsimítja a megoldhatatlan problémákat megoldja (ilyen alkotás az országosan elterjedt „Eprésző kislány” is). A XIX. század legvégén, fokozottabban a XX. század elején a korábbi népköltészet helyett egyre több vonatkozásban hódít teret a problémákat félrelökő, tudomásul nem vevő félnépi vagy műalkotás a dalköltészetben, a népi prózai olvasmányokban, ponyvákban, népszínművekben. A balladaköltészetben — műfaji struktúrájából következően — csak néhány periférikus vonás mutat ebbe az irányba, de még akkor sem hagyva el a tragédia-ábrázolást.

Endre báró mit gondola magába,
Kiséttala az endrédi pusztába.
Meggördezi ja számadó gondnoktól:
—Nem látta-je a nagyságos kisasszonyt?

—Nem láttam én, báró uram, ha mondom,
Három napja jegy bojtárom oda van.
Három napja a bojtárom oda van,
Talán bizony a kisasszony vele van.

Túl a vizen most faragják azt a fát,
Melyikre ja juhászbojtárt akasszák.
Fújja ja szél gyolcsingét és gagyáját,
Mért szerette jel a báró leányát?

—Édesapám, kár volt eztet megtenni,
Juhászbojtárt akasztófára tenni.
Akasztófán kellett néki meghalni,
Nékem pedig örökös gyászt viselni.

Még az úton felfelé sem mehetek,
Mind azt mondják, fekete gyászt viselek.
Fekete gyász, fehér az én zsebkendőm
Nékem is volt juhászbojtár szeretőm.⁴⁹

Bár a változatok túlnyomó többsége egyértelműen ábrázolja az úr—szolga ellentétet a szerelmi konfliktuson keresztül, mégis mennyire eltér a klasszikus alkotások hasonló problémájától. A gazdag lány könnyelmű, felelősségérzet nélküli szerelmi kalandja a tragédia oka. Hiányzik a társadalmi költősségektől tudatosan szemben álló, a korlátokat átlépni vágyó küzdelem, amely a balladaköltészetre korábban jellemző; ebből következően hiányzik a tragikus sors közös vállalása is. Mindez a megváltozott társadalom jellegéből következik.⁵⁰ Még ennek ellenére is az újkori balladaköltészetben kimagasló művészségű ez az alkotás, alig van párja, amelyben ehhez hasonlóan kristálytisztán bontakozna ki a konfliktus és a morális állásfoglalás. A mondanivaló ilyen fejlettségű megjelenését a két balladacsoport találkozása és szerves összeforrása tette lehetővé.

Nyomon kísérve az affinitás módozatait a balladaköltészet történeti rétegeiben megpillanthattuk a népköltészet belső formálódásának egyikét. A folyamat többféle megnyilvánulása nem történeti egymásutániságot jelent, hanem a törvény más-más korú hagyomány-tömbjében való érvényesülését. Láthattuk, már a középkori balladában is lényegileg hasonló változást folyamat megy végbe, mint századunk népköltészetében formálódóakban. A folyamat időbeli mélységét a csiszolódás, a folklorizálódás mutatja, valamint azt is, hogy nem önmagában megvalósuló törvény az affinitás, hanem a szájhagyományozódás más jelentőségével együtt funkcionál. Csak így érthető, miért keletkezik új típus egyik esetben, máskor pedig „szub-típus”; és az is, hogy ez a pozitív alkotóerő miért képes a népköltészet bomlását is kiszolgálni.

A vonzástörvény általános népköltészeti érvényességét a részletesebben tárgyalt vagy érintőlegesen említett példák mellett bizonyítja a más műfajban való megjelenése is. Az elkövetkező kutatás feladata lesz megvizsgálni a jelenség

⁴⁹ KONSZA Samu: *Háromszéki magyar népköltészet* Marosvásárhely. é. n. 211—2.

⁵⁰ Ismerve hazánk társadalom-történeti viszonyait, az országrészekben belüli egyenlőtlen fejlődéssel (Alföld korábban polgárosodik, mint pl. a Felvidék) indokolni tudjuk, miért éppen az alföldi balladavariánsok távolodnak messzebb a klasszikus népköltészet ábrázolásmódjától. „A kisasszony gulyája” ballada sokkal inkább kifejezi a parasztság átalakuló tudatvilágát, mint a konfliktusábrázolás csiráját magában hordozó „Báró lány” balladacsoport.

más-más műfajban való hatóerejét; nemesak a meséket — ahonnan a legtöbb példa merithető —, hanem a mondákat is át kell tekinteni, amelyeknek jelentős számú változata mutatja, mennyire nem állandóak a motívumok, elemek kapcsolatai, milyen módon képes a népköltészet újat teremteni a meglévő formakincsből.

KRIZSA ILDIKÓ

Ильдико Криза:

РОЛЬ СРОДНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В НАРОДНОЙ БАЛЛАДЕ

(О процессе сложения народной поэзии)

В статье изучаются проблемы внутреннего процесса сложения народной поэзии, в частности явления притяжения сродных элементов в народной балладе. Одним из, существенных законов живучего фольклора является закон притяжения: т. е., что внутренняя творческая сила народной поэзии может создать из существующего запаса мотивов и формул произведение нового рода (напр. новый тип, новый вариант), присоединяя сродные элементы в традиционную композиционную систему, если ее существенные свойства дают на это возможность.

Законности трансформации, свойственные разным жанрам народной поэзии (сказка, сказание, песня), проявляются в балладе через несколько столетий. Наши данные показывают изменения, происходившие в самом архаическом слое этого жанра а также и те, которые мы наблюдаем в создающихся в нашем столетии новых вариантах. На этом явлении основывается наш взгляд, согласно которому мы считаем часто встречающиеся баллады, отличающиеся от старых форм, не только единичными вариантами а манифестацией закона притяжения. Баллада «Прекрасная Ката Бан» о жестокой матери, покинувшей своих детей, датируется из XIV—XV вв. и входит в состав классических баллад. Своеобразное изложение же позволяет делать вывод, что она создалась из двух других средневековых баллад — «Жестокая мать (Чайльд 20) и Соблазненная женщина (Чайльд 4, Дёйче Фолькслидер 41). В ней видим характерные черты баллады «Анна Мольнар» (незнакомый соблазняет ее, в лесу она плачет ища в голове мужчины, возвращается), но рядом с ними живут и особенности баллады «Жестокой матери» (за сокровище она покидает своих детей и доверяет их природе, при возвращении она не получает их обратно и сама мать погибает). В этой балладе мы видим органическое соединение указанных двух произведений а не случайную контаминацию. Высокая художественность композиции говорит о том, что она в свое время не могла быть инвариантом.

Притяжение сродных элементов может дать рождение и новому типу, если тяготеющие эпические части выражают новое содержание. Пример этому баллада «Жестокая свекровь» (ДФ 77), в которой общеизвестная в Европе тема жестокости свекрови со своей снохой выражается путем отдельных, ставших самостоятельными эпических частей баллад «Сожженная неверная жена» (неизвестна в западноевропейских балладах) и «Проданная девушка» (ДФ 55, 73, Чайльд 65, 66/а, 100, 101) или же путем образов, изложенных в сходной с ними композиции. Мотив цветка на гробе (Чайльд 75) часто включается в балладу и более своеобразное, по виду, изложение основывается часто на стереотипичной форме. Таким образом, в целом она служит прекрасным примером того, каким образом можно создать новые произведения из существующих элементов под влиянием внутренних созидательных сил. Вопреки своей теме, встречающейся почти во всех средневропейских поэзиях и вопреки тому, что и композиция часто близка молдавского варианта, «Жестокая свекровь» — совершенно самостоятельное произведение, так как она формулирует национальное противоречие между румынами и венграми, как чрезвычайно тяжелую проблему живших в данных общественно-исторических условиях людей.

Другое проявление притяжения, свойство создания вариантов видно в связи с балладой «Девушка, заставленная танцевать до смерти» (Чайльд 64), сложившейся вследствие притяжения баллады «Убитый парень» (Земан: *Deutsch-litanische . . . Jahrbuch für Volksliedforschung* 1951. 76.) Вариант, сложившийся под влиянием сродных элементов сохраняет мимоходом конфликт, на его место придает балладе высокий лиризм разговора умирающей девушки и матери.

Парень (или муж), разыскивающий умершую любовь, — это эпический момент, который легко становится самостоятельным и входит в новое произведение. В венгерской народной поэзии он присоединяется легче всего к балладе «Опозорившаяся девушка» (ДФ 55, 73; Чайльд 100, 101) и в европейской народной поэзии является частым мотивом. На двух различных произведениях мы показали свойство притяжения этой эпической единицы. Одно имеет средневековые черты, тогда как новый стиль другого коренится в классических балладах но жив еще и в наши дни. При сопоставлении разных процессов мы видим, что недостаточно изучать явления закона в самих себе. Если желаем получить картину, близкую к действительности, мы должны следить также и за процессом кристаллизации внутренней творческой силы фольклора. Это является причиной того, что притяжение сродных элементов в народной поэзии нового стиля не создает произведений такой высокой художественности, как «Жестокая мать».

Среди произведений нового стиля это притяжение — повышенное, хотя бы в количественном отношении. Многочисленные баллады о бандитах связываются между собой до такой степени, что попытки различить их составные элементы возможны лишь по следам не совсем связанной компоновки. Этому содействует также и творческий процесс, основанный на формулах. Приведенная баллада «Дочь барона» свидетельствует о сравнительно более высокой степени притяжения в рамках данного стиля. Она выражает конфликт между баринном и слугой, рассказывая трагическую любовь богатой баронессы и бедного пастуха. Другая баллада, сродная с ней, «Стадо барышни» излагает ту же самую тему, но смягчая конфликт, давая чувствовать оптимистический выход. Группа вариантов, сложившаяся на основе сродства, более сложна, чем обе эти баллады; после вступительной части двойной трагедии конфликт и гибель героя изображаются согласно строгому закону баллады, как будто доказывая, что законы общества ненарушимы. Изображение трагедии девушки, хотя оно еще далеко от художественности классических баллад, более дифференцировано в том, что выражает опозорение перед коллективом или угрызение совести.

Изучая внутреннее развитие народной поэзии мы могли следить, в связи с несколькими приведенными примерами, за многочисленными разветвлениями одного закона. Закон притяжения, вопреки своему общему характеру, действует иначе в каждом конкретном случае. Близость по содержанию более важно несмотря на видный характер формальных связей. В данном анализе мы постарались осветить три важнейших формы сродства, тем самым открыть путь для новой территории в исследованиях по балладе и содействовать раскрытию собственных законов развития народной поэзии.

Ildikó Kriza:

AFFINITÄT IN DER VOLKSBALLADE (ZUR ART DER GESTALTUNG DER VOLKSDICHTUNG)

Unter den Problemen der inneren Gestaltung der Volksdichtung untersucht Verfasserin die Affinitätserscheinungen der Balladen. Ein wesentliches Gesetz der sich stets erneuernden Folklore ist die Affinität, eine Erscheinung, laut der die innere schöpferische Kraft der Volksdichtung aus dem vorhandenen Motiv- und Formelbestand eine neue Schöpfung (neuen Typ, neue Variante) zustande zu bringen vermag, indem sie die kongruenden Elemente mit der traditionellen Methode der Abfassung vereinigt, wenn dies gewisse Wesenszüge der Konstruktionen ermöglichen.

Das Affinitätsgesetz der verschiedenen Dichtungsarten der Volkspoesie, wie Märchen, Sage, Lied, läßt sich in der Ballade viele Jahrhunderte hindurch beobachten. Die uns zur Verfügung stehenden Daten zeigen diese Veränderungen sowohl bei den Schöpfungen der archaischesten Schichte, wie bei den sich in der Neuzeit, auch in unserem Jahrhundert bildenden Varianten. Dieser Umstand hat uns dazu bewogen, in den von den älteren Formen abweichenden Balladen nicht nur individuelle Varianten, sondern Manifestationen des Affinitätsgesetzes zu sehen. Aus der eigenartigen Konzipierung in der klassischen Ballade der ihre Kinder verlassenden, unbarmherzigen Mutter, »Wunderschöne Katharina Bánc, entstanden im 14—15. Jh., läßt sich der Schluß ziehen, daß sie aus zwei anderen, mittelalterlichen Schöpfungen der »Unbarmherzigen Mutter« (Child 20) und der »Verführten jungen Frau« (Child 4, DVlr. 41) entstanden ist. Die Konzipierung der Ballade zeigt Züge, die für »Anna Molnár« bezeichnend sind (der Fremde verführt sie; im Wald vergießt sie Tränen während des Haarputzens; sie kehrt zurück). Daneben lassen sich darin auch die Charakterzüge der Ballade »Unbarmherzige Mutter« nacheinander

finden (des Schatzes wegen verläßt sie ihre Kinder, die sie der Fürsorge der Natur überläßt; nach ihrer Wiederkehr gehören die Kinder nicht mehr ihr; auch die Mutter stirbt). In der Ballade ist die Verknüpfung der beiden organischen Formen — nicht eine zufällige Kontaminierung — zu ersehen. Ihre Konzipierung in hoher künstlerischer Stilisierung läßt notwendigerweise voraussetzen, daß sie in ihrer Blütezeit keine Variante war.

Die Affinität vermag auch neue Type zustande zu bringen, wenn die ineinander greifenden epischen Einheiten einen neuen Inhalt ausdrücken. Das ist der Fall bei der Ballade »Die unbarmherzige Schwiegermutter« (DVlr. 77), in der durch je einen selbständig gewordenen epischen Teil der Balladen »Die verbrannte, unreue Frau« (unbekannt in der abendländischen Volksdichtung) und »Das verkaufte Mädchen« (DVlr. 55, 73; Child 65, 66/a, 100, 101), bzw. durch ähnlich geformte Bilder des in ganz Europa bekannten Themas, die Grausamkeit der Schwiegermutter der Schwiegertochter gegenüber, geschildert wird. In der Ballade tritt oft das Motiv der Grabesblume auf (Child 75). Auch die anscheinend individuellere Konzipierung baut sich auf einer stereotypen Form auf. Somit ist sie ein hervorragendes Beispiel dafür, wie auf Einwirkung der inneren schaffenden Kräfte eine neue Schöpfung aus vorhandenen Elementen entsteht. Die Ballade der unbarmherzigen Schwiegermutter ist eine selbständige Schöpfung; obwohl ihr Thema in der Volksdichtung fast aller mitteleuropäischen Länder bearbeitet worden ist und sie auch der Konstruktion nach den Varianten der Moldau nahe steht. Sie formuliert nämlich den rumänisch—ungarischen Gegensatz, als ein sehr schweres Problem der unter gleichen sozialen Umständen lebenden beiden Völker.

Eine andere Form der neueren Offenbarung der Affinität ist bei der Ballade »Das zum Tode getanzte Mädchen« (Child 64) zu sehen. Sie ist durch die Anziehungskraft der Ballade »Der umgebrachte Bursche (Seeman: Deutsch—litauische JbfVf 1951, 76) entstanden. Die durch die Affinität entstandene Variante erhält den Konflikt nur nebensächlich; statt dessen wird der Ballade eine lyrische Färbung hohen Grades durch das Gespräch der sterbenden Jungfrau und ihrer Mutter verliehen.

Eine sich leicht ver selbständigende, sich in Neuschöpfungen einpassende epische Einheit bildet das Motiv des seine tote Geliebte suchenden Burschen (oder des Gatten), das sich in der ungarischen Volksballadendichtung meist zur Ballade »Das in Schande gebrachte Mädchen« gesellt (DVlr. 55, 73, Child 100, 101) und auch in der europäischen Volksdichtung ein oft vorkommendes Motiv ist. In zwei verschiedenen Schöpfungen wurde also veranschaulicht, welche Affinität diese epische Einheit zu zeigen vermag: die eine enthält mittelalterliche Züge, die andere hat klassische Wurzeln und ist Träger eines auch in unseren Tagen lebenden neuen Stils. Stellt man die verschiedenen Vorgänge nebeneinander, wird es klar, daß es nicht genügt, die Manifestationen des Gesetzes für sich zu beobachten. Um ein der Wahrheit nahestehendes Bild zu gewinnen, soll auch der Kristallisationsprozeß der inneren bildenden Kraft der Folklore beobachtet werden. Hier ist die Ursache dessen zu suchen, daß die Affinität der Volksdichtung neuen Stils nicht in stande ist, solche Schöpfungen von hohem Kunstwert hervorzurufen, die es »Die unbarmherzige Mutter« ist.

Unter den Schöpfungen neuen Stils erreicht die Affinität, auf jeden Fall quantitativ, einen hohen Grad. Zahlreiche Betyärenballaden knüpfen sich ineinander in dem Maße, daß ihre Sonderung nur auf Grund der nicht ganz korrekten Konstruktion zu versuchen ist. Dieser Prozeß wird auch durch die Schaffungstechnik aus Formeln begünstigt. Die hier vorgelegte Ballade »Die Baronesse« zeigt — innerhalb des gegebenen Stils — einen relativ hohen Grad der Affinität. In dieser Ballade wird der Gegensatz Herrschaft-Diener bzw. die Liebestragödie der reichen Baronesse und des armen Hirten erzählt. Die andere, affinitätsverwandte Schöpfung, »Die Herde der Jungfrau«, formuliert dasselbe Thema, ermäßigt aber den Konflikt und deutet auf einen optimistischen Ausgang hin. Die durch die Affinität zustande gekommene Variantengruppe ist komplizierter, als diese beiden. Nach Einführung der doppelten Tragödie schildert diese Ballade ihrem strengen Gesetz nach den Konflikt, den Untergang des Helden und bestätigt damit gleichsam die Unübersteiglichkeit der gesellschaftlichen Konnektionen. Auch die Schilderung der Tragödie des Mädchens ist mehr differenziert — obzwar das Künstlerische der klassischen Werke nicht annähernd erreicht wird — dadurch, daß in ihr von der Beschämung vor der Öffentlichkeit und vom schlechten Gewissen die Rede ist.

Die innere Veränderung der Volksdichtung beobachtend, konnten vielerlei Verzweigungen eines einzigen Gesetzes auf den vorgelegten Beispielen untersucht werden. Das Affinitätsgesetz verwirklicht sich, trotz seines allgemeinen Charakterzuges, in allen konkreten Fällen verschiedentlich. Trotz des Anscheines der formalen Verbindungen ist die inhaltliche Verwandtschaft der Schöpfungen bei den Manifestationen des Gesetzes viel wichtiger. Die Analysen der Verfasserin trachteten auf die drei Hauptformen der Affinität Licht zu werfen. Dadurch wurde der Weg zu einem neuen Terrain der Untersuchungen innerhalb der Dichtungsart der Ballade eröffnet und wurde die Erschließung der Entwicklung des autonomen Gesetzes der Kunstgattung Ballade gefördert.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Néhány ismeretlen Herman Ottó levélről

Öt eddigelé ismeretlen Hermann Ottó levelet találtunk nemrégiben a mernyei piarista uradalom levéltárának rendezése közben a Kaposvári Állami Levéltárban. A leveleket a jeles néprajztudós BERTALAN Alajoshoz írta, aki 1888—1900 között volt a birtok jószágkormányzója.

A levelek a kiváló néprajz- és természetkutató tudós jelentős dokumentumai, antiklerikális (saját szavaival: „pogány”) gondolkodásának és fáradhatatlan műzeumszervező készségének hű bizonyítékai, amelyek a magyar folklórisztika nagy fellegvárára: Somogyra is jelentős etnográfiai adatokat tartalmaznak, rámutatva azokra az elvülhetetlen néprajzi gyűjtőmunkálatokra, amelyeket HERMAN Ottó végzett a megyében a jelentős egyházi nagybirtok vezetőjének a támogatásával. E gyűjtőmunka méltán egészítette ki az 1872-ben alapított Néprajzi Múzeum anyagát. HERMAN Ottó még a milleneumi ünnepek propagatív erejét is e gyűjtőmunka szolgálatába tudta állítani.

A levelek nemcsak a korabeli néprajzi gyűjtőmunka fogyatékoságát és népre utalt szegénységének a hátterét tükrözik, hanem arra a felbecsülhetetlen értékű folklórisztikai rezervátumra is rámutatnak, amelyet Somogy jelentett a magyar etnikum tengerében. Amikor — ugyancsak — e megyéből gyűjtötte somogyi népköltési remekait VIKÁR Béla fonográf hengereire, ugyanakkor fáradozott HERMAN Ottó is — párhuzamban — a megye pusztuló néprajzi eszközeinek és tárgyainak az összegyűjtésével.

A halászat és a pásztor élet, az ősi foglalkozások kiváló ismerője, a magyar pókfauna és madárvilág jeles képviselője *Kossuth-pártisága* és „pogány” volta ellenére jelentős kapcsolatot teremtett a mernyei uradalom jószágkormányzójával, akit „pogány létére” nemegyszer „kedves papomnak”, s „szeretett pajtásomnak” titulált levelében, akinek tudományszerető, szervező „jóindulata és készsége” nélkül — mint írta — nem boldogulhatott volna.

Vegyük sorba a leveleket:

„Budapest, 1895 januárius 31.

Kedves, jó papom!

A felekezet nélküli magyarok istene szentesítés nevében s az ezredéves kiállítás pásztoréleti csoportja érdekében vegye a következő parancsolatokat:

1. Tegye tűvé egész környékét és szerezzen egy használatban álló, vagy volt, eredeti somogyi kanászbaltát.

2. Szerezzen annyi kanásművészettel — de nem mondvasdizitt, szaruból való só-tartót, amennyit csak bír.

3. Annyi kanászfonta és egyáltalában készítette karikást, ahánynak fonása és nyele fonás és ornamentika dolgában föltünőbb eltérést mutat.

4. Annyi *faragott* juhász-kampót, amennyit lehet.

5. Egyéb pásztor-szerszámot, amelyet a pásztor-nép maga készít és használ.

Ezennel felhatalmazom, hogy egyelőre 50 frt, ötven kemény forintot költhet ezekre: megadom rögtön egy fillérig.

Fogadja, bár pogány, de jó magyar szívből eredő áldásomat!

Jó híve

Herman Ottó s. k

Értesítés nevem alatt a Nemzeti Múzeumba.”

„Budapest, 1895. júl. 9.

Kedves papom!

Szeretett pajtásom!

Abban a hitben, hogy az István villába intézett telegrammat megkaptad, intézem hozzád e pár sort, azon kezdve, hogy köszönöm Teneked azt a testvéri szeretetet, amelyet személyem iránt tanusítottál, — azt a készséget és jóindulatot, amellyel vállalatomat elősegítettél s amely nélkül nem is boldogulhattam volna.

Kacskovics főszolgabíró a legnagyobb odaadással karolta föl ügyemet, úgy Hochreiter ügyvéd és Hám főerdész úr is. Röptiben és mégis teljes sikerrel végeztem Berzenczén, hol Babochay számtartó kalauzolt, Berényben,

hová Hochreiter vitt s ahol Galluvich szám-tartó volt készséges vezetőm. A gf. Festetich népe tudatosan és hallatlan módon nyüzött; de azt, a mi szükséges volt, mégis megszereztem; Inkey népe ellenben roppant szerény volt s 40 kr kért egy-egy bárányrovácsomóért (!) — amely árt megdupláztam. Remek botokat, pár jó sőtartót, tükörfát szereztem; s a legnevezetesebb: akadt pár nyirfából — helyesebben kéregből — való sőtartó, mely nagyon fontos.

Közben megtudtam, hogy a mi „hosszifuruglyánk” a csurgói Times harangozása folytán „tárogatóvá” dagadt s hogy a kiállítási bizottság leküldötte Dr. Vályi Bélát Berzenczére e csoda számbavétele végett. Láttam, hallgattam tótos dünyögéseit — hogy mit fog a zenetudós jelenteni, az majd kiséül.

Berényben nagyon megéreztem zsebeim föltűnő könnyűségét s estve számadást csinálva, rájöttem, hogy nem tanácsos a Balaton tükreán csapást vágni, hanem jó lesz Bpestre menni s kasszáról gondoskodni — így is történt. Én 16 vagy 17-kén Győr—Pápa felé veszem utamat Göcsej felé s így nincs kilátásom, hogy Dörgicsén próbáljam ki baráti szeretetedet, amely már ugysem szorul semmiféle bizonyításra.

De már arra megkérlek, hogy hazakerülve, csomagoltasd el a múzeumot s küldd el gyors-áru címen, nevemre a Nemzeti Múzeumba, hogy a jelentést megírhassem, számadásomat elkészíthessem.

Add át — kérlek — legjobb üdvözteimeit Melhárd (vagy Melhardt, vagy Mhéhlhárdth, nem tudom, hová tegyem az y t!!) kedves és igazán jó papunknak és mindenkinek, aki jóindulattal viseltetik azíránt, aki Teenedik igaz szívből szerető és hű barátod,

hived
Herman Ottó s. k.”

„1896-iki
EZREDÉVES ORSZÁGOS KIÁLLÍTÁS

I/9 csoport-bizottság.

V. Akadémia utca 3.
Szám 61/1895.

Nagyságos Kormányzó Ur!

Engedje meg, hogy szívem legbensőbb ösztönét követve, egyszerű szavakkal ugyan de igaz érzésből fakadva, hálát és köszönetet mondhassak azért a páratlan készségért és buzgalomért, amellyel a magyar pásztor élet körül folytatott kutatásaimat fölkarolni és Somogy területén sikerhez vezetni méltóztatt.

Az igazságnak adom meg azt, ami illeti, ha mondom, hogy Nagyságod utmutatása és közreműködése nélkül nem is érhettem volna

célt — oly bámulatosan rövid idő alatt már semmiképpen sem.

Legyen meggyőződve, hogy azokat a napokat, a melyeket Nagyságoddal vállvetett kutatás közben töltöttem el, legszebb napjaim közé sorolom.

És legyen, kérem arról is meggyőződve, hogy az a vendégszeretet, amelyet kutatásaim, közben Mernyén, a kegyes tanító rend jószág kormányzója házánál élveztem, csak növelheti azt a nagyrabecsülést, amellyel Nagyságod iránt mindenkoron viseltettem.

Fogadja, kérem, legszivesebb üdvözlétemet.

Kelt Budapesten 1895 szeptember 1-én.
Nagyságodnak

tisztelő hive
Herman Ottó s. k.,
orsz. képviselő, az I/9 csop.
elnöke.

F. t. Nagyságos

Bertalan Alajos urnak, a kegyesrend jószágkormányzójának, az 1896 évi ezredéves orsz. kiállítás I/9 csoport bizottsági tagjának
Mernyén.”

„Budapest 1895 szeptember 5.

Kedves Lojzim!

A hivatalos nagyképűség után következik a jelen kisképűség. Nem mehettem Dörgicsére, mert Berzencze és Iharos-Berény kifosztott s így hazafutottam, új erőt szedtem zsebeimbe és Győr, Pápa, Ukk felé mentem Ollárra, hogy onnan ostromoljam meg a „hires” Göcsejt.

Olláron a vármegye uraival jöttem össze — vadászat volt —, kik unisono azt hirdették, hogy Zalában semmi sincsen, ami azonban nem akadályozott meg abban, hogy a következő napon, reggel 5 órakor ne vegyem meg a számadó kanásztól Zala legszebb karikását.

Ezen a soron azután ámulatba ejtettem a tagadókat: volt ott remek kampó, bárányrovás és egy fogas, melyről egy német professzor egy 15 kötetes munkát írhat.

A „Göcsej” a népies pásztorélet tekintetében teljesen meddő: Csupán a püspöki uradalom kanászaik adtak, de ezek aztán pár remeket is. Bali Márton ifju kanász bojtár első rendű tehetség.

Innen Tapolca-Diszelbe mentem a Dobos miatt, mely híresen-hirhedt terület absolute meddőnek bizonyult, — rongy és rongy és semmi egyéb.

Diszel környékén szedtem valamiket s szokás szerint szórtam a koronákat, minek hamar hire futott s az segítette kezembe Patkó uram diszkampóját, melyet egy bojtár rejtgetett. Igen szép ötvös (de nem Carolus) munka,

Sümegeen készült, homlokemeze ezüst, az ágaskodó kigyó szeme türkisz kő.

De a vége mégis csak az, hogy 10 nap alatt 48 számnál többet nem bírtam összeharácsozni — mi az Somogyhoz képest?!

Most várom Hauer Bélát, hogy a máramarosi expedíciót megejtsem.

Ezentul kérésem is van Tehozzád: feleségem szörnyen zaklat a hálóingemért, mely a menyei ágyban maradt. Ismertető jele: a gallér belsején HO monogramm. Küldd el, mert csak úgy vagy te azzal, mint én a Nancsi néni fölajánlott Nachtrekklijével: nem löhessen használni.

Add át legszivesebb üdvözetemet a jó plebánusoknak s tartsd meg továbbra is barátságodban

öreg ifju hivedet
Herman Ottót."

„MAGYAR ORNITHOLOGIAI KÖZPONT.

Hungarian Central Bureau for Ornithology,
165.

Budapest, 1896. III. 20.

Nemzeti Muzeun. National-Museum"

Barátom Lojzi!

A honhaza szent ügye mindkét ezredéves sarkantyuját oldalamba vágta: fogy az idő, szorul a kapca! Ha van valami küldeni valód, küldd rögtön.

Egyre külön kérlek föl: Rennernél, de máshol is láttam *zsombékokat* üldökének használna, ha vagy 4—6 tot szerezhetnél, roppantul emeléd czölöpépítményem praehist. zamatját.

Küldj és írd!

Ölel
Herman Ottó s. k."

Herman Ottó (1835—1914) kortársa volt Bertalan Alajos jószágkormányzónak (1843—1900), aki a jelentős egyházi uradalom élén elsőként indítványozta és sürgette a kapitalizáló nagybirtok minél nagyobb arányú gépesítését és termékeinek a brüsszeli és bécsi világkiállításokon történő bemutatását.

A kapitalizmus elterjedésével kezdtek elpusztulni azok a néprajzi eszközök és népművészeti tárgyak, amelyek a feudál-kapitalista birtoktartás maradványaként még ezekben az évtizedekben népünk használatában voltak.

A kapitalizmus néprajzpusztító korszakának a légkörét idéztük így a nagy nevű néprajztudós ismeretlen leveleinek a közzétételével, amelyek a páratlan értékű néprajzi és népművészeti tárgyak és eszközök utolsó órákban összegyűjtéséről tudósítanak bennünket. E szervező és eredményes gyűjtőmunka Herman Ottó elvitathatatlan érdemei közé tartozott, akit munkássága méltán avat a magyar néprajztudomány legjelesebb művelői közé.

Kanyar József

A verpeléti műemlék kovácsműhely

Verpelét Heves megyében Egerhez kb. 20 km-re fekvő nagyközség. Lakóinak száma ma megközelíti a hétezeret. A lakosok főfoglalkozása a föld- és szőlőművelés, dohánytermesztés. 1851-ben FÉNYES Elek a következőket írja a községről: „Verpeléth Heves vármegyei magyar mező város Egerhez dél-nyugotra 1 1/2 mfdnyire; 2861 kathol. 139 zsidó lak. Kath. parochia, templom. Határa első osztálybeli; gyümölcsösei, szőlői szépek; rétje, legelője jó és elég; dohányja felette becses és kapós...” Jelentősebb történeti munka nem jelent meg a községről, így lakóiról keveset tudunk.

A község központjában egy nagy téren régi, szabadkérményes kovácsműhely áll, mely a lakosok szerint még Mátyás király idejében épült. „Egy Kovács István nevű bűbajos kovács volt itt — mesélte nekem egy öregember. Egyszer itt ment Mátyás király a hintójával, rákiáltott a kovács a lovakra és mind a négy lábukról leesett a patkó.”

A műhely XV. századi eredetűre nincs bizonyítékunk. Kovács Béla az egri múzeum munkatársa a műhely belsejében ásástát

végzett, ahonnan középkori cseréptöredékek kerültek elő, vasanyag azonban csak a legfelsőbb rétegekben volt található. A leletek azt bizonyítják, hogy ezen a területen volt az egykori középkori falu s lehetséges, hogy itt valahol — nem pontosan a mai helyén — kovácsműhely állott s ennek nyomát őrizte meg a népi emlékezet. Formáját, építőanyagát tekintve a műhely a XVIII. század végén, vagy a XIX. század elején épülhetett.

A kovácsműhely kőből készült építmény, amely patkolószínnel 9,10 m hosszú, 6,60 m széles. Bakó Ferenc, az egri múzeum igazgatója gyűjtőútja során figyelt fel erre az igen szép, archaikus formát őrző épületre, mely az utóbbi években kihasználatlanul, elhanyagoltan állt a falu közepén. Elgondolása szerint az építmény megfelelően felmérve, helyrehozva és berendezve kiválóan alkalmas a már kivesző, ősi hagyományokat őrző kovácsmesterség bemutatására. 1963 júniusában és szeptemberben Kovács Márta kollégával tájékoztató gyűjtést végeztünk a községben. A műhely ekkor már igen rossz, romló állapotban volt. Falai ugyan még épek voltak, kéményét

azonban már a legtöbb helyen kikezdte az eső, cseréppel fedett teteje megrokkant, a padlás deszka vértelke és a szegélydeszkák hiányosak voltak. A falak vastagsága 50 cm volt. A voltaképpeni műhely 665 cm hosszú, ehhez csatlakozott két oldalfallal a fedett patkolószín 245 cm hosszúságban. A külső magasság a tetőzettel 320 + 170 cm, belső magasság 245 cm. A patkolószín magassága

ehhez tartozott a hátamegett levő kovácslakás is. Ez szabadkéményes, kőből készült épület. Beosztása: kamra-konyha-szoba-félhaj. Az épület cseréppel van fedve, jelenleg igen elhanyagolt állapotban, 54 □ öles telken.

A helybeliek úgy emlékeztek vissza, hogy a múlt században már két kovácsműhely volt a községben, ez és az Alvégen lévő, melyet két esztendeje bontottak le. A műhelybe a volt

I. kép. A verpeléti kovácsműhely helyreállítás előtt

170 cm. A műhely jobbsarkához kapcsolódott a kőből felfalazott 300×240 cm méretű kohó. Ezen a résen, a műhely külső falába kis nyílás volt vágva a hosszabb vasak számára. A műhelyen kétfelé nyíló deszkaajtó volt, az ajtómagasság 185 cm. Az ajtódeszkák telesütögetve hordó és állatbélgyevasakkal, az ajtógerendában több fűrt lyuk van és rozsdás patkoszegekkel van televerve. A műhely két oldalán egymással nem teljesen szemben kis, 85 cm belméretű ablakot találunk, kívül behajtható fatáblákkal. A padlást a műhelyben 3 db 43 cm vastag gerenda, a patkolószínt kívül két hasonló méretű gerenda tartotta.

A műhely eredetileg zsuppal volt fedve, ezt az 1920-as években cserélték ki cserépre. Ekkor vezették be a villanyt is. Gyűjtésünk időpontjában a külső vezetékek hiányoztak, szerszám nem volt a műhelyben, az épületet a helyi termelőségvetkezekt raktárnak használták.

A műhely a telekkönyv tanúsága szerint az „Ürbéres telkes gazdák” tulajdona volt,

„ürbéres telkes gazdák” fogadtak kovácsot. Kidobolták, vagy kihirdették, hogy kovácsfogadás lesz. A kovácsfogadást rendszerint szent Mihály napkor tartották. A gazdák a műhely előtt összegyűltek, a jelentkező kovácsoknak csinálni kellett egy *tarifát*, hogy mennyiért fognak dolgozni. Amelyik olcsóbban dolgozott, rendszerint azt fogadták fel kovácsnak. Előfordult, hogy szavazásra is sor került. Ilyenkor a pályázók nevét felírták egy papírdarabra és kalapból húzták.

A felfogadott kovács a kovácslakásban lakott és saját szerszámaival dolgozott. A községbe való költöztetéséről a gazdák gondoskodtak. Általában a kovács január elsején állt munkába. A kovácsműhellyel kapcsolatos ügyeket a gazdák közül kijelölt, vagy megválasztott „kovácsbíró” intézte. Ő gondoskodott a kovács holmijainak ide szállításáról, szentet fuvarozott a műhelybe, összeszedte a kommentciót, kovácsválasztáskor összehívta a gazdákat, összeszedte a műhely javításához szükséges

összeget. A legutolsó kovácsbíró Farkas Károly volt, 1945-től 1954-ig. Neki a fentiek elintézéséért ingyen dolgozott a kovács.

Az ekevasat a kovács *kommencióba* élte, borban, búzában egyeztek. Általában 10 hold föld után egy véka — 25 kg — búzát adtak a gazdák egy évi ekevaselésért. Volt idő, amikor 130—140 gazda is tartozott a műhely-

rossz állapotban lévő tartógerendákat kicserélték, a falakat, kéményt helyrehozták, a tetőt az eredeti állapotnak megfelelően zsuppal fedték be. A műhely berendezéséhez segítséget nyújtott az egykor itt dolgozott kovács, Jakab Ernő.

A bejárattal szemközt van a *kohó*, erre vannak helyezve *tűziszerszámok*, szén, víz.

2. kép. A verpeléti kovácműhely a helyreállítás után

hez, ezekről a kovácsbíró névsort vezetett és a *kommenciót* ennek alapján szedte össze.

A múlt században, vagy azt megelőzően itt dolgozott kovácsokról nem maradtak fenn adatok. Az utóbbi félszázadban többen dolgoztak a műhelyben: NAGY JÓZSEF, CÍMER, SIMON LÁSZLÓ, JAKAB ERNŐ, PINTÉR BÉLA. 1959-ben az egész község termelőszövetkezetbe lépett, a volt úrbéres telkes gazdák által használt műhely a községi tanács kezelésébe került. A termelőszövetkezetekben jól felszerelt, gépesített kovácműhelyekben dolgoznak a kovácsok, a régi műhely jó ideig üresen állt. Később terményraktárnak használták.

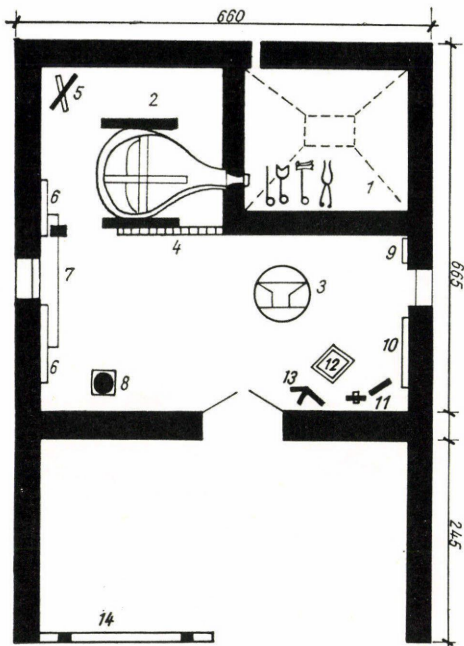
1963-ban az egri múzeum megvásárolta Jakab Ernő helybeli kovácmester szerszámaait, melyeknek egy részét apja, Jakab Péter készítette 1880—1900 között. Ezekkel a szerszámokkal és a kovácsok által készített produktumokkal (patkók, szekérvasalások stb.) lett a műhely a hagyományos módon berendezve.

A műhelyt az Országos Műemléki Felügyelőség terve alapján helyreállították. Az igen

Ehhez csatlakozik a lábbal működtető *fúvó*, ez előtt áll lécből készült *szerszámráma*, benne a különféle alakos *kalapácsok* és *steklik*. A fúvó mögött különféle hulladékvasak, ráfdarabok stb. találhatóak. A baloldali falnál az ablak alá van elhelyezve a *satupad*, rajta a *kovács-satu*. Az ablak mellett a falra erősített deszkán, vannak a különféle *menetmetszők* és *fűrőhajtók*, *kétnyelűkések*, *cigányfűrők*, *kerékagyfűrők* stb. Itt vannak a különféle olajok és zsírok, szögek, csavarok, fűrők stb.

Az ajtó baloldalán levő fal előtt van a kézzel hajtható áttételes *fűrőgép*. A kohóval szemközt van a földre ástott *üllőtoke*, rajta az *üllő* és a *kézikalapács*, nekitámasztva az egyik *ráverő*. Az üllőtökén levő hullámlemezbe van dugva a majdnem minden munkához nélkülözhetetlen *spiccszekli*, fűrők, csavarok, a *szarvas üllő*, vagy kisebbik *üllő*. A jobboldali falon a kohó mellett falra erősítve vannak a különféle szájkiképzésű *tűzfogók*, felettük a fogó szárának összeszorítására szolgáló *fogó szorító klógnik*. Az ablak másik oldalán a műhelyre vonatkozó főfelírat, mellette középkori kovács-

ábrázolás. A felirat mellett a lógyógyításhoz szükséges szerszámok: *ásítóvas, farkasfogvésző, érvágó*, vannak falra erősítve.

3. kép. A kovácsműhely berendezése:

1. kohó a tüziszerszámokkal, 2. fúvó, 3. üllő, üllőtöke, 4. szerszámárma, 5. hulladékvasak, 6. menetmetszők, fúróhajtók, 7. satupad kovácssatuval, 8. fúrógép, 9. tüzifogók, 10. állatgyógyítás szerszámjai, 11. javításra váró munkák, 12. patkolószék a vasalószerszámokkal, 13. lópatkoló bak, 14. strajfa

A sarokban javításra váró kocsí-oldal félig kész munkák, előtte a *patkolószék* a *vasaló szerszámokkal*, mellette *lópatkoló bak* látható.

A padlásgerendákra szögekre vannak fel akasztva a különféle *patkók, láncok, zabolák, szekérvasalások* stb.

A kovácsműhely, mint a Heves megyei Múzeumi Szervezet II. számú szabadtéri múzeuma 1964. október 25-én — a múzeumi hónap alkalmából — nyílt meg a nagyközönség számára. A megnyitó beszédet Sályi János a hazafias Népfront Heves megyei bizottságának titkára mondotta, a létesítményt Verpelét község tanácsa nevében Dobos István tanácselnök vette át. A megnyitón régebben a műhelyben dolgozott kovácsok bemutatták a különféle kovácsritmusokat, elmagyarázták a különféle szerszámok és készítmények rendeltetését, elmondták a mesterséghez és a műhelyhez fűződő hiedelmeket és hagyományokat.

Így például nem szabad az üllőn hagyni a kalapácsot, mert akkor éjjel az ördög dolgozik vele és nem tud a kovács aludni.

Jakab Ernő kovács mesélte el a nagyerejű kovácsról az alábbi történetet: Egyszer KINIZSI PÁL lovon erre járt és megkérte a kovácsot, hogy készítsen neki egy patkót. A kovács el is készítette.

— Mi az ára? — kérdezte Kinizsi.

— Egy tallér!

Jól van, a kovács megkapja a tallért, megfogja, kettétöri és azt mondja: —Ez nem tallér! Leakaszt egy patkót KINIZSI a műhely faláról. megfogja, kettétöri és azt mondja: —Ez nem patkó!

A verpeléti kovácsműhely a már kiveszőben levő egyik legősibb foglalkozás, a kovácsmesterség emlékeit őrzi s az ország első ilyen jellegű szabadtéri néprajzi múzeuma.

BODGÁL FERENC

Szűr-restaurálás

A múzeumokban folyó textilrestaurálási munkálatok közben állandóan újabb és újabb problémák adódnak. Egy sereg megadott eljárást nem lehet általánosságban használni, mivel majdnem minden tárgy más és más tisztítási vagy konzerválási eljárást kíván. Különösen nehéz problémát jelentenek azok a tárgyak, amelyek különböző szerkezetű textilalanyagok kombinációjából készültek.

A textíliák kezelését a tárgyak anyaga, fizikai állapota és részben nagysága, valamint formája határozza meg. Az alkalmazandó eljárást döntő módon befolyásolja a tárgyának azon tulajdonsága, hogy sok folyadékot felvevő, vastag, éppen ezért nehezen száradó vagy vékony, könnyen száradó textíliákból készült.

A Néprajzi Múzeum textilgyűjteményének egyik igen fontos csoportját a szűrök alkotják. Ezek a tárgyak nagyalakúak. Anyaguk vastag gyapjúposztó. A legtöbb fehér, vagy világos színű, általában színes hímzéssel, vagy rátéttel díszítettek.

A szűröket anyaguk szerkezete miatt vízben mosni nem lehet, mert olyan nagy mennyiségű vizet vesznek fel, hogy szabad levegőn történő szárításuk szinte lehetetlen anélkül, hogy a lassú száradás közben különféle mikroorganizmusok meg ne telepedjenek a szűrök anyagán. A mikroorganizmusok életműködésük alatt eltávolíthatatlan nyomokat hagynak a tárgyak felületén. Ezek a nyomok megváltoztatják és esztétikailag tönkreteszik

a tárgyakat, s ha nem sikerül idejében megátolni a gombák nagymértékű elszaporodását, akkor a tárgy színét is teljesen megváltoztatják.

A szűrők tisztítására korábbi kísérleteink során kipróbáltuk a *benzines tisztító eljárást*, amely nem hozta meg a kívánt eredményt. Ugyancsak eredménytelenül zárultak a *széntetrakloridos tisztítási* kísérletek is. *Triklóretilén* használatokor a hímzések és rátétek piros színe feloldódott. Ezért, valamint az egészségre való rendkívül káros hatása miatt a széntetraklorid, valamint a triklóretilén használatától is el kellett tekintenünk.

A fenti okok és kísérleti eredmények késztettek arra, hogy olyan tisztítóanyagok után kutassak, melyek használatokor elkerülhető, hogy a szűrők anyagába nagymennyiségű víz szívároghatna be, a rátétek, hímzések színének anyagát ne oldja és a legjobb szennyeződéssel-eltávolítást eredményezze. Különös tekintettel voltam arra, hogy olyan anyagokat használjak a kísérletekhez, amelyek kereskedelmi forgalomban kaphatók, kémhatásuk neutrális vagy enyhén savas és jó habképzők.

A kísérletekhez anionaktív — *zsíralkoholszulfát* — és nem ionos — *Jabusol* — mosószereket alkalmaztam.

Vizsgálati módszer és eredmények

Zsíralkoholszulfonát 0,5, 1, 1,5, 2, 4 és 10 súly/térfogat %-os, valamint Jabusol 1, 2 és 4 térfogat/térfogat %-os vizes oldatát elkészítve megvizsgáltam az oldatok pH értékét.

A zsíralkoholszulfonát különböző koncentrációjú oldatainak más-más volt a pH-ja.

%	pH
0,5	6
1,0	6,5
1,5	7
2,0	7,5
4,0	8
10,0	9

A gyapjótisztításra lúgos kémhatású anyagok nem használhatók, mert a gyapjút erősen zsírtalanítják és magát a keratint is oldják, ezért a kísérletezéshez a továbbiakban a zsíralkoholszulfonát 0,5, 1,0 és 1,5%-os oldatait használtam, amelyeknek pH-ja enyhén savas vagy neutrális volt.

A Jabusol vizsgálatnál — annak ellenére, hogy nem — ionos mosószert — azt tapasztaltam, hogy a pH értéke az 1%-os oldatnak 6, a 2%-osnak 6,2, míg a 4%-os oldatnak 6,5 volt.

A továbbiakban a fenti koncentrációjú oldatokat 50 ml-nyi mennyiségeit felhabosítottam és ezzel 1 dm² nagyságú nagyjából azonos mértékben szennyezett azonos vastagságú és színű szűrőposztó próbatesteket tisztít-

tottam meg, hogy megállapíthassam, hogy azonos idő alatt mely koncentrációjú oldat nyújtotta a legjobb tisztítási fokot. A zsíralkoholszulfonátnál azt tapasztaltam, hogy az 1 %-os, míg a Jabusolnál a 2%-os oldat nyújtotta a legjobb hatásfokot.

Tisztítási eljárás

A tisztítási eljárás megkezdése előtt tanácsos a szűrőket portalanítani. Ha jó állapotban vannak a szűrők, vagyis anyaguk, hímzésük még nem gyengült meg, akkor a portalanítást porszívógéppel is végezhetjük. Hímzett szűrők portalanításakor a hímzésre kétszeresen összehajtott gézborítást helyezünk, és azon keresztül szívatjuk fel a port. Amennyiben a tárgyak anyaga gyenge, molyrágott, hímzése foszladozó, a gépi portalanítást kerüljük el. Ilyen esetben célszerű puha, lószőrből készült kefével, vagy ecsettel óvatosan kefével eltávolítani a port. Természetesen a szűrőknek, mind a külső, mind a belső oldalát meg kell szabadítani a portól. Különösen sok piszkos és egyéb anyag rakódik le a befenekelt új szűrők ujjába, amelyet tulajdonképpen apró használati eszközök tartására használnak. A szűrők portalanítása után kezdetjük meg a tisztítást.

A tisztítást a szűrő belső felületén kezdjük. Zsíralkoholszulfonát 10%-os vagy Jabusol 20%-os oldatát jól felhabosítjuk, kezünk vagy szivacs erőteljes mozgásával az oldatban. Amikor megfelelő erősségű és keménységű habot készítettünk, poliuretánból készült szivaccsal a habot a tárgy felületére visszük úgy, hogy egyszerre mintegy másfél, két négyzetdeciméteres felületet dörzsölünk be vele. A dörzsölést, hossz és keresztirányba, vagy akár körkörösén is végezhetjük. Lényeges, hogy addig folytassuk a dörzsölést, amíg a szennyeződés fel nem oldódik. Ezután tiszta vízbe mártott és jól kinyomott szivaccsal a piszkos habot a tárgy felületéről eltávolítjuk. Amikor úgy látjuk, hogy a felület kellőképpen megtisztult, kb. 20×20 cm nagyságú papírvattával dörzsöljük át a megtisztított felületet. E műveletet mindaddig folytatjuk, amíg a papírvatta piszkot szed fel. Természetesen eközben gyakran cseréljük a vattát. Egy-egy rész teljes megtisztítása után térünk csak át a következő rész tisztítására. Munka közben nagyon kell ügyelni arra, hogy mindenütt azonos fokú legyen a tisztítás, mert ellenkező esetben csúnya foltok éktelenítik el a tárgy felületét.

Ha tisztítás közben azt tapasztalánk, hogy a hímzéshez felhasznált egyik-másik fonal vagy a rátét színt eresztene, a habot az előbbieket szerint gyorsan el kell távolítani a papírvattával a beszívárgott nedvességet felszívjuk. A papírvattát addig kell cserélni a víz felszívása közben, amíg csak elszínező-

dést tapasztalunk. Így elkerülhetjük, hogy a szűr anyaga a hímzősele vagy a rátéttel érintkező részein elszíneződjék. Miután a szűr belső felületét megtisztítottuk, külső felét befordítva vállfára helyezzük és szellős helyen függesztve megszáritjuk. Ha a szűr anyaga olyan, hogy a függesztett szárítás nem alkalmazható, akkor megfelelő nagyságú fából készült rácsra fektetjük és úgy szárítjuk meg. Ha farács nem áll rendelkezésre, akkor polietilén fóliával letakart asztalt is használhatunk. A polietilén fölé papírvattát terítünk és arra fektetjük a tárgyat. Ebben az esetben a száradás lassúbb lesz, mivel csak egyik oldalát éri levegő.

Miután a szűr balfelét jól megszáritottuk az előzőekben ismertetett módon a jobb felét is megtisztítjuk, víztelenítjük és kiszáritjuk.

Szűrök restaurálása

Mielőtt rátérek a szűrök restaurálásának ismertetésére, szükségesnek tartom kihangsúlyozni, hogy a restaurálás a szűrök statikai megerősítését szolgálja elsősorban, megelőzve az esztétikai igények kielégítését.

Már korábban is foglalkoztunk a szűrök restaurálásának problémájával, de a kísérletek nem hozták meg a kívánt eredményt, mivel az alkalmazott eljárások megbontották a tárgy összképét. Ezért tovább folytattam a kísérletezést, s végül olyan módszert dolgoztam ki, amelynek alkalmazásával a meggyengült szűr anyagát kellő mértékben sikerült megerősíteni és a tárgy összhangját a kiegészítés nem bontja meg.

Restaurálási eljárás

A szűrre asztalra fektetjük és baloldalára fordítjuk, majd ahol a legnagyobb a hiány ott kezdjük meg a hiányzó rész pótlását.

A szűr színének és anyagának megfelelő, gyapjúfonalat tübe fűzzük és a hiányzó rész egyik oldalától kiindulva a fonalat úgy húzzuk a szűrposztó anyagba, hogy a behúzott fonalak párhuzamosan, szorosan fekdjenek egymás mellett. Ezt a műveletet mindaddig folytatjuk, amíg az egész hiányzó részt be nem fedtük. Miután ezzel az alapművelettel elkészültünk,

a szálak egymáshoz erősítése következik. Az egymás mellé fektetett gyapjuszálakat úgy fogjuk össze, hogy a gyapjú színének megfelelő színű gyapott fonalat a gyapjuszálak irányára merőlegesen úgy húzzunk át, hogy az lehetőleg a gyapjuszálak hossz tengelyének közepén haladjon át. Az összefogó gyapotszálak egymás közti távolsága ne legyen nagyobb 5 mm-nél, mert máskülönben nem tudjuk biztosítani a pótoltságnak azt a kemény tartását, amely a szűrposztónak megfelel.

A szűrposztó texturáját úgy adhatjuk vissza, hogy az előbbi eljárás szerint pótoltságnak felületét közepes keménységű sörtekefével felbolyhozzuk. A felbolyhozás mértékét a kiegészítés körüli eredeti rész bolyhosága határozza meg.

Az eddigi tapasztalatok szerint ez a restaurálási eljárás mind a tudományos, mind az esztétikai követelményeknek megfelel, mivel a szűr jobb oldalán az eredeti részből nem takar el semmit, azzal egy síkban van. Filtrált ultraibolya fényben a kiegészítés körvonala jól kirajzolódik, tehát a kiegészítés megkülönböztethető az eredeti résztől mind a jobb, mind a bal oldalon.

A restaurált és tisztított szűrök védelme

A szűrök legveszedelmebb kártevője a moly. A molyveszély már eleve csökken azáltal, hogy a szűrök alapos tisztításon mennek keresztül, amikor portalanítással a molyok petéit és lárváit is eltávolítjuk, valamint azokat a szennyeződések, amelyek a molyok valóságos tenyésztelerei. Ennek ellenére a szűrök raktározásra való előkészítésekor nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy azokat úgy helyezzük el, hogy a restaurátor laboratóriumában az esetleges molyfertőzés lehetőségét a minimumra csökkentjük, s ugyanakkor gondoskodnunk kell arról is, hogy a tárgy újabb szennyeződését elkerüljük. E kettős feladatot úgy valósíthatjuk meg, hogy a szűröket külön-külön megfelelő nagyságú polietilén molyzsákba helyezzük el és a rovarok távoltartására a zsákban rovarriasztó anyagot helyezünk el. (kámfor stb.).

PODROLA ISTVÁNNÉ

Beszámoló a Népművészeti- és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről

A Népművelési Intézet újabb átszervezésével a magyar néptánc kutatás jelentős korszaka zárult le. A Népművészeti- majd Népművelési Intézet támogatásával végzett mintegy másfél évtizedes gyűjtőmunka teremtette meg az alapját és lehetőségét a magyar tánc néprajzi teljes feldolgozására irányuló tudományos munkának. E korszak végeztével szükségesnek érezzük e munka szakaszainak vázlatos áttekintését, az elért eredmények összefoglaló ismertetését, minthogy erről néprajzi közvéleményünk — a publikációk csekély száma — miatt — eddig csak kis mértékben szerezhetett tudomást.

A magyar tánc kutatást — mely intézményes formában a felszabadulást követő évek szülte — az elmúlt két évtized során több ízben érték ugyan fejlődését nehezítő kisebb-nagyobb megrázkódtatások, eredményei mégis jelentősek.

Az 1947-ben a *Néptudományi Intézet*ben meginduló — a *Táncszövetséggel* karöltve végzett — nagyszabású kutatómunkát két év múlva derékba törte az intézmény megszüntetése és a magára maradó Táncszövetség az elért eredmények továbbfejlesztését csak részben vállalhatta. A tánc kutatás kérdése 1951-ben újra előtérbe került a Népművészeti Intézet megalakulásával. A kibontakozó művészeti mozgalom igényei néhány év széles körű gyűjtő és rendszerező munkát, valamint újabb kutatógárdát fejlesztettek ki. A korábbinál kedvezőbb lehetőségekkel rendelkező tánckutató munka 1954—55-re már amilyen megerősödött, hogy a Néprajzi Osztály keretében önálló részlegként, több munkatárssal működött sok külső szakembert is foglalkoztatva. A művészeti mozgalom által felszínre vetett néprajzi anyag rögzítésén, valamint az aktuális igények kiszolgálásán túl 1954-től önálló terv szerint dolgozott a Néptánckutató Munkaközösség és 1958-

ig az eddigieknél sokrétűbb, komplex kutatási módszerek alkalmazásával, magasabb technikai szinten jelentős mennyiségű anyag gyűjtését, korszerű rögzítését végezte el, megteremtve ezzel a világviszonylatban is jelenleg legnagyobb nemzeti táncarchívum alapját. A Népművészeti Intézet 1958-as átszervezése átmenetileg újra megakasztotta a tervszerű kutatómunkát, de a megcsappant anyagi és technikai lehetőségek és minimális személyi feltételek ellenére végül is a Táncosztályra átmenetileg végzett munka az előző korszak produktivitását gyűjtés tekintetében csaknem elérte és a lejegyzés, feldolgozás, rendszerezés vonatkozásában túl is szárnyalta.

A következőkben részletesen ismertetjük e csaknem másfél évtizedes kutatómunka egyes szakaszainak jellegét és eredményeit.¹ Előre kell bocsátanunk, hogy ez a munka kezdetben nagymértékben támaszkodott az első, úttörő jellegű magángyűjtésekre,² valamint a *Néptudományi Intézet*³ és táncszövetségi kutatások⁴ eredményeire. A mai nagy archívum alapanyagát is e kezdeti korszak gyűjtései képezték mintegy 3000 méter táncfilmmel (A jelenlegi anyagnak 60₁₀-a).

A *Népművészeti Intézet*ben folyó munka *kezdeti korszakának* (1951—53) anyaggyűjtései sem tervszerűségükben, sem módszertanilag nem érték el a korábbi — főleg a *Néptudományi Intézet* — néptánc kutatás színvonalát. Az e korszakból származó táncfilmek többségére rányomja bélyegét az első művészeti versenyeken elemi erővel jelentkező falusi együttesek műsorainak dokumentációs célzatú — de nem néprajzi szemléletű — rögzítése, valamint később pedig az aktuális művészeti igények kiszolgálását célzó tervszerűtlen, ötletszerű „anyagbeszerzés”. Az akkori technikai szinten (magnetofon hiánya, rugós filmfelvevőgép) nem táncfolyamatok, hanem kiragadott.

¹ Az alábbiakban közöljük azoknak a tánc- és zenegyűjtő, valamint film-operatőr munkatársaknak névsorát, akik hosszabb ideig tartó rendszeres, vagy alkalmanként többszöri közreműködésükkel járultak hozzá a Népművelési Intézet Táncfilm-archívuma létrejöttéhez. Az operatőri és zenegyűjtő munkát is — különösen az utóbbi években — legtöbbször maguk a táncgyűjtők végezték, ezt azonban az ismétlések elkerülése végett külön nem jelezzük. *Táncgyűjtők*: ANDRÁSPALY Bertalan, BACSKAI Katalin, BELENYESY Márta, BENCSIK Sándor, BERKES Eszter, BÉRES András, BORBÉLY Jolán, BÖRÖCZ József, CSIKVÁR József, ERDÉLYI Tibor, ERŐSS László, FALVAY Károly, GÁBOR Anna, GÖNYEY Sándor, HUBAY Győző, IGAZ Mária, JAKAB Ilona, JAMBOR Márta, KAPOSI Edit, KARSAI Zsigmond, LÁNYI Ágoston, LUGOSSY Emma, MAÁCS László, MAGYARY Gizi, MANNINGER György, MOLNÁR István, MORVAY Péter, NOVÁK Ferenc, OSSKÓ Endréné, PÁLFI Csaba, PESOVÁR Ernő, PESOVÁR Ferenc, RÁBAI Miklós, SIMON Antal, SZENTPÁL Olga, TIMÁR Sándor, VADASI Tibor, VARGA Gyula, VÁSÁRHELYI László, VÉGVÁRI Rezső. *Zenegyűjtők*:

ALBÁN Tünde, BUCHBINDER Oszkár, HALMOS István, KALLÓS Zoltán, KERÉNYI György, KISS Lajos, MANGA JÁNOS, OLVSÁI Imre, SÁROSI Bálint, VARGYAS Lajos, VOLLY István, VUJICICS Tihamér. *Operatőrök*: BENE Zsuzsanna, ERDŐS Lajos, KÁPOLNAI Imre, KIS Márta, KISGYÖRGY Pál, K. KOVÁCS László, RAFFAY Anna, SZÓTS István, VÁSÁRHELYI István.

² GÖNYEY Sándor, LAJTIA László, LUGOSSY Emma és MOLNÁR István táncgyűjtő munkássága.

³ A *Néptudományi Intézet* és a *Magyar Táncszövetség* két éves közös kutatómunkájáról részletesen tájékoztat MORVAY Péter: *A népi tánc-kutatás két esztendeje*. Ethn. LX (1949) 387—393.

⁴ A *Néptudományi Intézet* megszűnése és a Népművészeti Intézet megalakulása közötti időszakban a Táncszövetség támogatásával BENE Zsuzsanna, K. KOVÁCS László és LUGOSSY Emma készített jelentékeny mennyiségű filmfelvételt a budapesti Világifjúsági Találkozó (1949) résztvevő népek táncairól. MOLNÁR István ezalatt ugyancsak a Táncszövetség keretében folytatta gyűjtőmunkáját.

filmszerű táncrészletek felvétele jellemző a kísérőzene rögzítése nélkül. E gyűjtések nélkülözök a teljességet a tekintetben is, hogy a táncokhoz tartozó legfontosabb nyelvi- és funkcionális adatok feljegyzése alig történt meg. A mégis jelentős mennyiségű informatív, felderítő jellegű kéziratok adatanyag forrását főleg a táncoktatói tanfolyamok kollektív gyűjtőútjai képezték, melyekhez viszont sajnos már ritkán kapcsolódott filmfelvétel.

A jelenlegi filmanyag mintegy 15⁰/₀-a (8000 méter) származik a gyűjtés e korszakából, mely több mint 100 községet érintett és gyakorlatilag cca. 400 táncváltozat, ill. táncrészlet rögzítését jelentette. Az említett hiányosságok ellenére is kiemelkedő eredmények születtek egyrészt néhány komplex módszerű, monografikus teljességre törekvő értékes gyűjtéssel,⁵ másrészt pedig néhány filmszerűségével, magas művészi és technikai szintjével kiemelkedő néptánc- és szokásfilm elkészülésével.⁶

A lejegyző és feldolgozó munka ez időben csekély mértékű és elsősorban a korábbi gyűjtések anyagát érinti.⁷ E korszak gyűjtéseit kiadványok⁸ néprajzi anyagot csak részlegesen, szórványosan tartalmaznak. A tervszerű kutatás megalapozását célzó Népi Táncakasztter és Táncatlasz Munkaközösség munkája⁹ — mely az eddigi irodalmi táncközlések és gyűjtések nyilvántartásba vételét végezte egészen 1955-ig — ez időszakban kezdődik a Néprajzi Múzeumban a Népművészeti Intézet támogatásával.

A Népművészeti Intézetben folyó tánckutató munka *második* — legnagyobb lehetőségekkel rendelkező — *korszakában* (1953—58) a tervszerű, kifejezetten néprajzi szemléletű táncgyűjtés egyre nagyobb méreteket öltött, majd 1955-től szinte kizárólagossá vált. A

művészeti mozgalom aktuális igényeinek kiszolgálása mellett nagyarányú munkaközösségi tánckutató munka indult meg a *Néprajzi Osztályon*.¹⁰ A kiemelkedő táncos egyéniségek, falvak vagy teljes táncdialektusok táncikésének tervszerű, monografikus feldolgozását célzó gyűjtést olyan komplex módszer jellemezte, mely a megfigyelések és intencionális tánc-néprajzi adatok kéziratok anyagával, fényképfelvételekkel és a tánczene párhuzamos rögzítésével egészítette ki, tette teljessé a most már hosszú táncfolyamatokat tartalmazó (1955-től motoros géppel készült) filmfelvételeket.

Az e korszakból származó filmanyag az egész archívum mintegy 43⁰/₀-át (23000 méter) képviseli és cca 200 táncváltozat rögzítését jelentette több mint 160 községből. Szinte az egész ország területét érintő gyűjtés főként három vidék táncikésének tervszerű, monografikus feltárására irányult: a somogyi, a rábaközi és a felső-tiszavidéki táncdialektusok hagyományainak kutatására. Az archívum ugyanekkor jelentős mennyiségű másjellegű néprajzi filmmel (dramatikus szokás-, népi gyermekjáték-, sportjáték-film) is gyarapodott.¹¹

A megélénkülő, s egyre intenzívebbé váló tánclejegyző tevékenység¹² éreztette az újabb szinkron gyűjtések anyagát érintette (somogyi és szabolcs-szatmári táncok), s ezzel megnyílt a lehetőség a néptáncok forma-elemezési, rendszerezési szempontjainak eddiginél sokrétűbb kidolgozására, valamint a tánc és zene kapcsolatainak figyelembevételére és vizsgálatára is.

E korszak kutatómunkáját dokumentáló anyagközlő, leíró, összefoglaló és elemző munkák sora — melyek egy része később jelent meg vagy kéziratban maradt — már határozottan tanúskodik a magyar néptáncutatis színvonalának jelentős emelkedéséről.¹³

⁵ Pl. a Decs, Hajdúhadház, Kótaj, Maglód, Sárpilis községekben, valamint a moldvai csángó telepések körében végzett részletes gyűjtések ERDŐS Lajos, IGÁZ Mária, JAKAB Ilona, KERÉNYI György, Kis Márta, LÁNYI Ágoston, LUGOSSY Emma, MAÁCS László, MARTIN György, MORVAY Péter, PESOVÁR Ernő, SZENTPÁL Olga, OLSVAI Imre, SZÓTS István közreműködésével.

⁶ Pl. az ALBÁN Tünde, BORBÉLY Jolán, JAKAB Ilona, PESOVÁR Ferenc, RAFFAY Anna és SZÓTS István közreműködésével készült drágszéki, pusztafalusi és apajpusztai filmek.

⁷ A korábbi gyűjtések anyagát érintő, már a Népművészeti Intézet szerkesztésében megjelent munkák: KAPOSI Edit: *Népi táncokról*. Bp. 1952. — LUGOSSY Emma: *77 leánytánc*. Bp. 1952. — *Pusztafalutól Karcsúig* Összeáll. SZENTPÁL Mária. Bp. 1953.

⁸ *A kultúrverseny legszebb táncai és dalai*. Összeáll. SZENTPÁL Mária. Bp. 1952. — *A Néptáncosok Kiskönyvtára*. c. sorozat 3., 4., 6—7., 9—10., 11. füzetek (Összeáll. SZENTPÁL Mária.). — Ugyancsak a Népművészeti Intézet szerkesztésében jelent meg később a korábbi és e korszakban gyűjtött, teljes egészében néprajzi anyagot tartalmazó munka: LUGOSSY Emma: 39 verbunktánc Bp. 1954.

⁹ MORVAY Péter: *A táncakasztterrel és táncatlaszról* ;

Somogyi táncok. Bp. 1954. 5—12. (Szerk. MORVAY Péter—PESOVÁR Ernő).

¹⁰ A Népművészeti- majd Népművelési Intézet MUHARAY Elemér által vezetett *Néprajzi Osztály* 1955—58-ig működő táncrészlegének irányítója PESOVÁR Ernő, munkatársai BERKES Eszter, BORBÉLY Jolán, GÁBOR Anna, JAKAB Ilona, LÁNYI Ágoston és MARTIN György voltak. A kialakult munkamódszerekre vonatkozóan lásd: PESOVÁR Ernő: *A Néptáncutató Munkaközösség módszereiről*. Táncművészet V (1955) 312—313. — MARTIN György — PESOVÁR Ernő: *A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus táncutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai*. Ethn. LXIX (1958) 424—436.

¹¹ A szokás-, gyermekjáték-, és sportjáték-filmek készítésében főként BENE Zsuzsanna, HAJDU Gyula, IGÁZ Mária, K. KOVÁCS László, Kis Márta, LUBY Margit, RAFFAY Anna és SZÓTS István vettek részt.

¹² A tánclejegyző munkát állandó jelleggel LÁNYI Ágoston végezte.

¹³ *Somogyi Táncok*. Szerk. MORVAY Péter—PESOVÁR Ernő. Bp. 1954. — MARTIN György: *Bag táncjai és tánclete*. Bp. 1955. (Néptáncosok Kiskönyvtára 16—18.) — JAKAB Ilona: *Szatmárváros-Ováros tánclete*. Népiünk II. gyományaiból. Bp. 1955. 118—128. (Szerk. MORVAY Péter. SIMON Józsefné IGÁZ Mária — TIMÁR Sándor:

A Népművelési Intézeti tánc kutatás *utolsó szakaszában* (1958—64) a *Táncosztályon*¹⁴ a korábbinál jóval kedvezőtlenebb személyi, anyagi és technikai feltételek alig csökkenthetők a gyűjtőmunka ütemét a munkatársak egyéni áldozatvállalásai következtében. A kialakult módszerek egyre következetesebb alkalmazásával a gyűjtött anyag minősége is jelentősen emelkedett. A nehéz körülmények szorosabbra fűzték a kapcsolatot az *Állami Népi Együttes*i gyűjtőmunkával és a *MTA Népzene kutató Csoportjával*.

A filmanyag további 36%-al (19000 méterrel) gyarapodott. Ez kb. 1600 táncváltozat rögzítését jelentette mintegy 120 községből.

A munka a szaboleszatzmári gyűjtés befejezésére, a sárközi-Duna-menti táncdialektus és a Kalocsa-vidéki szállások táncinckésének monografikus feltárására irányult, emellett azonban néhány elhanyagolt terület (Kiskunság, Dél-Tiszavidék, Komárom és Heves megye) egy-egy pontjának felmérésével is kiegészült. E korszak jelentős eredményének tekinthetjük a romániai magyarság egyes népcsoportjainak táncinckéséről szerzett tájékozódásunkat (Kalotaszeg, Mezőség, Székelység, gyimesi csángók, dél-erdélyi szórványok). Archívumunk ugyanakkor jelentős mennyiségű — végre néprajzilag hiteles — román (Munténia, Moldva, Dél- és Közép-Erdély) és szlovák összehasonlító anyaggal is gyarapodott filmsere illetőleg helyszíni gyűjtések útján. A különös gonddal gyűjtött és rögzített nagy mennyiségű, értékes tánczenei anyag a magyar tánczene összefoglaló áttekintésének is megvetette az alapját.

A lejegyző munka meggyorsult ütemének érzékeltetésére megemlítjük, hogy 1958—64-ig összesen 450 oldal terjedelemben 120 szinkron táncfolyamat, valamint 2700 motívumváltozat filmről való lejegyzése történt meg.

A gyűjtés és lejegyzés mennyiségi és minőségi eredményei, az egész magyar nyelvterületről rendelkezésre álló, változatokban gazdag táncanyag már egyre inkább lehetővé teszi a feldolgozó és rendszerező munka — a korábbiaknál gyorsabb — szélesebb körű és többirányú kibontakozását. A táncok formaelemzési, rendszerezési alapelveinek általános tisztázását a szerkezeti vizsgálat, a kísérőzenével való összefüggés, valamint a motívumrendszerezés kérdéseinek egyre részletesebb kidolgozása követi.¹⁵

Az általános formatani kutatások eredményei, elemzési szempontjai mindinkább érvényesülnek e korszak — különböző tánc típusokat és táncdialektusokat érintő, feldolgozó — tanulmányaiban. Az elkészült vagy befejezés előtt álló munkák sorában táncos egyéniségvizsgálatot, egy-egy falu táncinckésének részleges vagy teljes feldolgozását, táncialektus monográfiát épügy említhetünk, mint motívum-monográfiát vagy tánc típusok szerinti, illetve regionális motívumgyűjteménye, motívumkatalogusokat.¹⁶

A részletmunkák mellett megkezdődött a magyar táncinckés főbb típusaládjainak és történeti rétegeinek átfogó körvonalazása,¹⁷ az egyes táncdialektusok sajátosságainak és határainak felvázolása, valamint a magyar tánczene — tánc típusainak zenekíséretének — áttekintését célzó munka. Az összefoglaló jellegű tanulmányokat — de egyes részletmunkákat is — már a történeti és összehasonlító kutatás szempontjainak érvényesítése jellemzi.

A továbbiakban adatszerűen összefoglaljuk az ismertetett munka mennyiségileg is számottevő eredményeit, melynek kétségkívül legjelentősebb mozzanata — a tudomásunk szerint jelenleg világviszonylatban egyedülállóan nagy anyagot felölelő — nemzeti táncarchívum létrejötte.¹⁸ Összefoglalásunk során utalunk a korábban vagy egyidejűleg más intéz-

„Zsok” *Kincigpusztán*. Népünk Hagományyaiból Bp. 1956. 133—141. (Szerk. MORVAY Péter—SIMON Józsefné IGAZ Mária) — KAPOSI Edit—MAÁCS László: *Magyar népi táncok és táncos népsokások*. Bp. 1958. — PESOVÁR Ferenc: *Tánc mesterek a szatmári falvakban*. Táncotudományi Tanulmányok 1959—60. Bp. 1960. 309—332. (Szerk. Dienes G.—Morvay P.) — MARTIN György — PESOVÁR Ernő: *A magyar néptánc szerkezeti elemzése* (Módszertani vázlat). Táncotudományi Tanulmányok 1959—60. — Néprajzi anyagot részlegesen tartalmaznak a *Néptáncosok Kiskönyvtára*. c. sorozat 14., 15., 21., 22., sz. füzetei is. (Összeáll. SZENTPÁL Mária) — Kéziratban maradt tanulmányok: BORBÉLY Jolán: *Lakócsa táncai és táncletele*. 1956. — GÁBOR Anna: *Egy dunántúli verbunktípus*. 1956. — MARTIN György: *A magyar táncnyelv*. 1954. — PESOVÁR Ferenc: *Tyukod táncai és táncletele*. 1955.

¹⁴ A Népművelési Intézet — PÓR Anna majd MAGYARY Gizi által vezetett — Táncosztályán már csak egy felállítás (MARTIN György) és egy szerződéses tánclejegyző munkatárs (LÁNYI Ágoston) maradt meg az 1958-as átszervezés után néptánc-kutatás céljára. Külső munkatársak korlátozott foglalkoztatására azonban továbbra is lehetőség volt.

¹⁵ MARTIN György—PESOVÁR Ernő: *Determination of Motive Types in Dance Folklore*. Aethn. XII (1963)

295—331. — MARTIN György: *Motívumkutatás, Motívumrendszerezés*. A sárközi-Duna-menti táncok motívumkinccse. Bp. 1964. 11—215. — MARTIN György: *Szempontok a néptánc és népi tánczene kapcsolatainak vizsgálatához* (vázlat). Táncművészeti Értesítő 1964. 1. sz. 88—92.

¹⁶ PESOVÁR Ferenc: *Alaptípusok*. Alba Regia I (1960) 99—145. — PESOVÁR Ernő: *A simonfai verbunkok formái elemzése*. NÉ XLII (1960) 51—58. — BORBÉLY Jolán: *Egy horvát tánc típus magyar vonatkozásai*. Táncotudományi Tanulmányok 1961—62. Bp. 1962. 137—195. (Szerk. Dienes G.) — LÁNYI Ágoston: *Lippentős* (A Iriss csárdás domináns motívumának formai sajátosságai). Táncotudományi Tanulmányok 1961—62. 99—136. — ANDRÁSFALY Bertalan: *Párba jászterü táncainkról*. Ethn. LXXIV (1963) 55—83. — MARTIN György: *A sárközi-Duna-menti táncok motívumkinccse*. Bp. 1964. — *Üö.*: *Magyarvistai legényes*. Kézirat. 1959.

¹⁷ MARTIN György: *Magyar tánc típusok kelet-urópai kapcsolatai*. MTA I. Oszt. Közl. XXI (1964) 67—96. — PESOVÁR Ernő: *A magyar néptánc*. Táncművészeti Értesítő 1964. 3. sz. 67—70.

¹⁸ A bratislavai Tudományos Akadémia népzene kutató részlege, valamint a bukaresti Etnográfiai és Folklor Intézet rendelkezik még jelentős mennyiségű néptánc-filmmel.

ményekben folyó munka adataira is, hogy ezáltal az egész magyar tánc kutatás jelenlegi állapotának áttekintését lehetővé tegyük.

A Népművelési Intézet *Táncarchívuma*¹⁹ a következő anyagcsoportokból tevődik össze:

I. A *filmár* 557 tétel tánc- (95%) valamint egyéb néprajzi filmet²⁰ (5%) tartalmaz mintegy 53 000 méter terjedelemben.²¹ A több mint 420 helyről származó, cca. 4500 táncváltozatot jelentő anyag 90%-a néptánc, 10%-a pedig idegen — főleg szomszédos — népek tánca.²² (A más intézmények²³ és magánszemélyek²⁴ birtokában levő anyaggal együtt a magyar néptáncfilmek²⁵ jelenlegi összmenyisége — hozzávetőlegesen becslésünk szerint — eléri a 70 000 métert.)

II. A *tánczene-gyűjtemény* 250 db pyralés röntgen hanglemezen, valamint 40 tekercs magnetofonszalagon és — dróton rögzítve, továbbá kéziratos helyszíni lejegyzésben cca. 4500 táncdallamot tartalmaz. A tánczene anyag többsége zenekarok játéka nyomán, eredeti táncempóban és funkcióban — vagyis a filmre vett táncokkal egyidejűleg — rögzített hangszerezen táncdallam.²⁶ (E gyűjtemény tehát fontos kiegészítést képezi a korábban vagy egyidejűleg más intézmények által²⁷ — táncról elszakítva, funkciók kívül — gyűjtött, szintén jelentékeny mennyiségű tánczene anyagának.)

A *táncfoto-gyűjtemény* mintegy 10 000 db — túlnyomórészt a táncok filmrevételével egyidejűleg készült — táncfényképet tartalmaz.²⁸ (Ebből kartonozva és tánc típusonként csoportosítva 3500 db.)

IV. A *kéziratár* a táncok nyelvi-, funkció-

¹⁹ A Népművelési Intézet Táncarchívuma 1965 III.-tól a MTA Népzene-kutató Csoportjának gondozásába került.

²⁰ Dramatikus népszokás-, énekes-táncos gyermekjáték-, valamint népi sportjáték filmek. A filmjegyzékben a leltári számaik kurzív szedéssel jelölve.

²¹ A filmek túlnyomó része 16 mm-es keskeny — (kb. 0,5³/₈ mm-es), 16-os képsebességgel felvett fekete-

fehér néma film. Az 1955—64-ig készült felvételek (cca. 36 000 méter, 3000 (táncváltozat) többsége teljes szinkron táncfolyamatot tartalmaz (a szinkron párhuzamos magnetofon-felvétel megoldva), a korábbiak pedig aszinkron részletfelvételek. A pozitív, negatív, fordított, dubbozított és dubbnegatív filmállomány együttes mennyisége megközelíti a 100 000 métert.

²² A származási helyek felsorolását lásd a filmjegyzékben.

²³ Az Állami Népi Együttes tulajdonában cca. 10 000 méter, az Egyetemi Néprajzi Intézetben kb. 4000 méter néptánc-film. van. Ezen kívül az Országos Néprajzi Múzeum, a MTA Népzene-kutató Csoportja, a debreceni Déri Múzeum, a székesfehérvári István Király Múzeum, valamint a szolnoki Művelődési Ház birtokában van csakélyebb mennyiségű anyag.

²⁴ LUGOSSY Emma tulajdonában 16 mm-es filmanyag, MARTIN György tulajdonában pedig mintegy 1500 méter 8 mm-es táncfilm van.

²⁵ A magyarországi néprajzi filmfelvételekről nyújt történeti áttekintést. K. KOVÁCS László: *Néprajzi filmek Magyarországon*. NÉ XXXVIII (1956) 314—326. — Az 1957-ig készült néptánc-filmek jegyzéke a filmek tartalmának, gyűjtési adatainak megjelölésével: KAPOSZI Edit-MAÁCS László: *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Bp. 1958. 238—267. — az 1957—60-ig

nális és intencionális néprajzi adatait, a táncéletre, a szokáskeretre vonatkozó gyűjtések, megfigyelések, valamint a helyszíni vázlatos tánclejegyzések anyagát foglalja magába.²⁹ Az összesen mintegy 10 000 cédula terjedelmű, 770 leltári tétel csaknem 700 helységről származik.

V. A *tánclejegyzés-gyűjtemény* mintegy 200 leírással lejegyzett szinkron táncfolyamatot tartalmaz cca. 800 oldal terjedelemben. A tánclejegyzések főként a somogyi, szabolcs-szatmári és sárközi-Duna-menti táncinkest érintik.³⁰

VI. A *motívumár* a táncfolyamatok mellett — szintén filmről — lejegyzett 2700 táncmotívum rendszerezett gyűjteménye,³¹ mely a sárközi-Duna-menti, Kalocsavidéki, szabolcs-szatmári és rábaközi táncdialektusok anyagát érinti.

VII. A *táncutaszter* anyagát az 1955-ig közölt és gyűjtött táncok hozzávetőlegesen teljes, földrajzilag rendezett nyilvántartása képezi.³²

(A táncarchívumtól függetlenül létrejött és kezelt, de anyaguk révén kapcsolódó gyűjtemények: a Táncosztály *tánc történeti adattára*³³ valamint a volt Néprajzi Osztály énekes-táncos *gyermekjáték-gyűjteménye*³⁴

A magyar néptáncgyűjtés helyzetének összefoglalása³⁵ egyúttal a még hátralevő — sürgősen elvégzendő — feladatokra is felhívja a figyelmet.

A részletesen feltárt területek — melyekről megfelelő mennyiségű, arányosan eloszló kutatópontokról származó jó minőségű anyaggal

készült filmeké pedig: MARTIN György: *Táncfilmek jegyzéke 1957—60-ig*. Néptáncos 6. sz. (1960) 34—41.

²⁶ Az utóbbi évek (1957—64) tánczenei gyűjtéseinek jó része az intézményes technikák és anyagi ellátottság hiánya következtében MARTIN György felszerelésével és anyagával történt.

²⁷ A MTA Népzene-kutató Csoportja, az Országos Néprajzi Múzeum, az Egyetemi Néprajzi Intézet, valamint az Állami Népi Együttes tulajdonában van még jelentős mennyiségű tánczenei anyag.

²⁸ Az Országos Néprajzi Múzeum és a MTA Népzene-kutató Csoportjának foto-archívumai tartalmaznak még jelentékeny mennyiségű táncfényképet.

²⁹ Az Országos Néprajzi Múzeum *Ethnologia Adattára* rendelkezik még kéziratos tánc- és táncal kapcsolatos szokásgyűjtésekkel.

³⁰ Jelírással lejegyzett táncfolyamat- és motívumanyag LUGOSSY Emma, SZENTPÁL Mária és SZENTPÁL Olga magántulajdonában, továbbá az Állami Népi Együttes gyűjteményében (SZENTPÁL Mária lejegyzési) is van.

³¹ A motívumgyűjtemény rendszerezési alapelveinek kifejtését lásd a 15. jegyzetben id. tanulmányokban.

³² Lásd a 9. jegyzetet.

³³ A magyar tánc történeti kutatások anyagának zöme a Népművelési Intézetben, KAPOSZI Edit gondozásában, valamint a Magyar Táncművészek Szövetsége tulajdonában van.

³⁴ A Néprajzi Osztály keretében, IGAZ Mária irányításával létrejött gyermekjáték-gyűjtemény anyaga a MTA Népzene-kutató Csoportjának gondozásába került.

³⁵ Erre vonatkozólag lásd még MORVAY Péter 3. jegyzetben id. munkáját, — MAÁCS László: *A magyar tánc kutatás múltja és jelene*. Néptáncos 9. sz. (1961) 38—48. — PESOVÁR Ernő: *Der heutige Stand der ungar-*

rendelkezünk — a következők: a Felső-Tisza-vidéki (Szabolcs-Szatmár, Hajdú m., Bodrogköz.) a sárközi-Duna menti táncdialektus terület (Tolna, Baranya, Bács-Kiskun m. Dunamenti sávja), valamint Somogy, Rábaköz s Galgavidék, továbbá a bukovinai székely telep községek. Nemzetiségeink közül a románok és — főleg a tiszántúli — cigányság tánckincsének gyűjtése előrehaladt.

A részlegesen kutatott területek — melyekről meglehetősen bő anyaggal rendelkezünk ugyan, de a kutatópontok megoszlása egyrészt aránytalan, másrészt még nem elegendő a teljes kép kialakításához — a következők: az Alföld középső és déli része, az Alsó-Tisza-vidék, valamint a romániai magyarság bizonyos népcsoportjai (Kalotaszeg, Mezőség, Székelység dél-erdélyi szórványok, gyimesi és moldvai csángók). E területeken még kiegészítő gyűjtésekre van szükség.

A hiányosan vagy alig kutatott, rendkívül elhanyagolt, illetve eddig csak negatív eredményeket és igen gyenge, töredékes táncanyagot produkáló területek a következők: Baranya m., Nyugat- és Északkelet-Dunántúl, valamint a magyar nyelvterület teljes északi sávja (Palócvidek, a szlovákiai és kárpátukrajnai magyarság), továbbá a romániai magyarság alföldi népcsoportjai (Szilágy, Bihar), és a jugoszláviai magyarság (Bácska, Bánát, Szlavónia). Nemzetiségeink közül a délszlávok, szlovákok és németek tánckincsének kutatása elhanyagolt.

A gyűjtés helyzetét nemcsak területek, táncdialektusok szerint, hanem az egyes táncrétegek és tánc típusok vonatkozásában is szükséges áttekintenünk.

A feltárt anyag döntő többsége természetesen — a parasztságunk táncéletében és emlékezetében még viszonylag eleven, felszínen levő — új stílusú táncréteg típusait érinti, vagyis a csárdás és verbunk helyi változatainak rögzítése általában mindenütt bekövetkezett.

Tánckincsünk régibb rétegét képviselő, regionálisan differenciált, már csak perifériális szerepet betöltő, kevésbé általános és divatos tánc típusok gyűjtése viszont kisebb mértékű és egyenlőtlen. A magyar nyelvterület délnyugati és északi sávjára jellemző *leánykörtáncok*ról — Somogy, Sárköz-Dunamente és Galgavidék kivételével — meglehetősen hiányosak ismereteink. Az *eszközös pásztortáncok* (kanásztánc, botoló stb.) kutatása a Dunán-

túlon és Felső-Tisza-vidéken előrehaladt, a többi területen viszont rendkívül elhanyagolt. Más régi típusú férfi és páros táncok (ugrós, dús, tusoló, eszköznélküli kanásztánc, oláhos, erdélyi legényes) összegyűjtött változatainak többsége a magyar nyelvterület nyugati (Dunántúl, Dunamente) és keleti feléről (Erdély) származik, a kevésbé kutatott középső és északi rész e tekintetben is csekély anyagot eredményezett. (Megjegyezzük, hogy a dunántúli és erdélyi gyűjtések anyagának aránya általában — e területek táncéletéből archaizmusából adódóan — a régi stílusú tánckincs javára billen.)

A lakodalmi szertartásos és játékos táncok kutatása A Magyar Népzene Tára vonatkozó kötetének³⁶ előkészítő munkálatai során — mind területi, mind típusok szerinti megoszlásában — viszonylag kielégítően megoldottnak tekinthető.

Elhanyagolt terület végül a nyugati, *polgári eredetű* folklorizált *társastáncok* kutatása, mely csupán az ilyen anyagban különösen bővelkedő bukovinai székelyeknél és gyimesi csángóknál történt meg részletesen. Máshonnan csak szórványos, tájékozódó jellegű gyűjtésekkel rendelkezünk (Dunántúl, Felső-Tisza-vidék, Közép-Erdély, Székelyföld).

*

A magyar néptánc kutatás eddigi eredményei elsősorban a gyűjtés, az anyaggrázítás mennyisége és minősége tekintetében kiemelkedőek.³⁷ A tudományos feldolgozó, rendszerező és publikáló munka azonban — főként a néptánc kutatás intézményes megoldatlansága miatt — jelentős mértékben elmaradt a kétségtelenül legfontosabb feladat, a gyűjtés mögött. Egyre időszerűbb tehát a *feldolgozó munka ütemének fokozása*, az archívumokban felhalmozott gazdag anyag publikálása a tánckincsünkről kialakítandó korszerű összefoglalás érdekében.

Néptáncaink publikációjának eddigi — az úttörés természetesen nehézségeinek és bizonytalanságának nyomait magánviselő — szemléletét és módszerét, alacsony mennyiségi és minőségi igényeit a tánc kutatás mai szintjén már több vonatkozásban elavultnak érezzük. Éppen ezért új, magasabb követelmények kialakítására kell törekednünk. Az ötletszerű, a gyűjtés esetlegességeiből, sokszor véletlenekből adódó, tervszerűtlen, rendszer-

schen Volkstanzforschung. Journal of the International Folk Music Council XV (1963) 53–57. — Jelen összefoglalásunk már természetesen túllép a Népművészeti-Népművelési Intézet keretében folyt tánckutató munka határain s kiegészül a korábban vagy párhuzamosan működő más intézmények és kutatók munkája eredményeinek figyelembevételével is.

³⁶ *A magyar Népzene Tára*. Szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. III. B. *Lakodalmok*. Sajtó alá rendezte: KISS Lajos. A táncok rendje: L. LUGOSSY Emma munkája. Bp. 1956. 417–660.

³⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy a „minőségi” jelző sajnos nem vonatkozik a filmek technikai szintjére, mert a megfelelő, modern felszerelés hiányában még csak néma, keskeny, fekete-fehér néptáncfilmjeink vannak. noha szomszédaink (szlovákok, románok), már jelentős mennyiségű hangos-filmet is készítettek. Ezt a hiányosságot — amíg még egyáltalában lehetséges — sürgősen pótolnunk kell. A főbb magyar tánc típusok és táncdialektusok reprezentatív anyagának, néhány kiváló táncos népművésznünk tánckincsének hangos-filmre vétele néhány év múlva már megvalósíthatatlan lesz.

telen, szempontok nélküli válogatás helyett egy-egy témakör — mai lehetőségeinkhez képest — kimerítő, összefoglaló jellegű tárgyalására, egyes táncdialektusaink tánckincsének rendszeres, sokrétű összefoglalására, főbb tánc típusaink részletekbemenő, komplex, változatokban gazdag bemutatására, kiváló táncos egyéniségek hagyományanyagának és alkotó módszereinek részletes elemzésére kell törekednünk.

Nyilvánvaló, hogy a teljesség igényével összefüggő mennyiségi követelmények megoldása csak a legmodernebb, tudományos igényeket is kielégítő, nemzetközi táncközlési módszer, a kinetográfia szinte kizárólagos alkalmazásával válik lehetővé. A táncközlések minőségi színvonalát a hosszú, kifejtett, szinkron, táncfolyamatok hiteles, pontos részletes lejegyzésben való közzétételével kell biztosítani. Ez a néptáncok kisebb és nagyobb szerkezeti egységeinek, felépítésének, a zeneközléssel való összefüggésének, tehát sokrétű formai vizsgálatának előfeltétele.

Az egyes témák köré csoportosuló táncanyag bemutatását, elemzését a modern kutatási szemléletnek megfelelően komplex módon, a tánc minden összetevőjét és kísérőjelenségét figyelembe véve kell megvalósítani. A táncok komplex vizsgálatának helyes egyensúlyát az eddig elhanyagolt formai és zenei elemzés kiemelésével és az eltúlzott, gyakran rosszul

értelmezett funkcionális vizsgálat háttérbeszorításával, illetőleg részbeni újjáértelmezésével kell megteremtelnünk. A táncot alkotó tényezők együttes figyelembevételével tudományosan rendszerezett anyagközlésekre van szükség, mely sokrétű, változatos tánckincsünk típusonkénti szemléletét mélyíti el és közvetve hozzájárul a történeti rétegek elkülönítéséhez is. A típusok megállapításában elsődlegesnek ítélt formai jegyek közül a motívumkincs, a szerkezet, a zenekíséret és a zenével való összefüggés vizsgálatát tartjuk döntő jelentőségűnek.

Néptáncaink tudományos feldolgozását, rendszerezését és publikációját két, egymást szervesen kiegészítő szempont és módszer szerint kell elvégeznünk:

1. *Regionális monográfiák készítésével* — melyek az egyes táncdialektusok tánckincsének, tánczenéjének és táncéletének anyagközlő, leíró jellegű teljes feldolgozását tartalmazzák különös gondot fordítva a tánc típusok formai sajátosságainak, motívumkincsének, zenei anyagának rendszerezett bemutatására.³⁸

2. *Típusmonográfiák készítésével* — melyek az egész nyelvterület vonatkozó anyagát figyelembe véve tárgyalják az egyes tánc típusok sajátosságait, történeti fejlődését, valamint interetnikus kapcsolatait, hozzájárulva ezzel táncaink történeti rétegeinek és az európai tánckincshez való viszonyának tisztázásához.³⁹

A filmarchívum anyagának helyiségek szerinti jegyzéke⁴⁰

Baranyam.

Bezedek 445,
Birján 73, 74,
Dunaszekeső 476, 477,
Egyházaskozár 172, 245, 246,
Hidas 30,
Hosszúhetény 5,
Mohács 456,
Ócsárd 387,
Somogyapáti 464,
Szárász 172, 213, 214, 314,
Szebény 78, 403,
Vásárosbéc 530,
Vásárosbéc—Dióspuszta 530,
Villány 364,

Bács-Kiskun m.

Bátmonostor 486,

Dávod 472, 485,
Drágszél 89, 200, 317,
Dunaszentbenedek 92, 480,
Foktó 478,
Fülöpháza 465,
Géderlak 90, 321,
Hercegszántó 487,
Homokmégy 88,
Homokmégy-Halomszállás 351,
Kalocsa 21, 85, 86, 87,
Keckemét 351, 465,
Keckemét-Urrét 454,
Kiskunfélegyháza 396,
Kunszentmiklós 415,
Nagybaracska 372,
Óregcsertő 91, 474, 492,
Szakmár 93, 483,
Szakmár-Felsőerek 171, 489,

³⁸ Mindenekelőtt a teljesen vagy részben elkészült, illetve folyamatban levő regionális monográfiák befejezésére és publikációjára volna szükség. Ezek a következők: BELÉNYESY Márta és SZENTPÁL Olga bukovinai székely táncmonográfiájának még kiadatlan része (ebből megjelent: BELÉNYESY Márta: *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. Bp. 1958. — *Völgyesi Táncok*. Összeáll. SZENTPÁL Mária. Bp. 1951.); GÖNYEY Sándor és LUGOSSY Emma Galga-menti monográfiája; KAPOSI Edit és SZENTPÁL Mária bodrogközi gyűjtése. Az elkövetkező években a sírközi Duna-menti, a Szabolcs-Szatmár megyei, a Kalocsa-vidéki, a rábaközi, a kalotaszegi, gyimesi csángó táncok, valamint a magyarországi:

románok és cigányok táncainak monografikus feldolgozására és bemutatására látunk reális lehetőségeket.

³⁹ Főbb tánc típusaink mindegyikére vonatkozóan szükségesnek tartjuk az ilyen jellegű munkák elvégzését, az eddigi előmunkálatok folytatását, elmélyítését.

⁴⁰ Jegyzékünk a megyénként betűrendbe szedett helységnevek után a Népművelési Intézet volt filmtárának leltári számait tartalmazza. A felsorolás nem foglalja magába az ország határain kívül élő magyar népcsoportok táncainak érintő, mintegy 70 helyről származó, 120 tételnyi filmanyagot. A kurzív szedésű számok nem-tánc, hanem dramatikus szokás-, gyermekjáték-, valamint sportjáték-filmekre utalnak.

Tiszaújfalu 229,
Uszód 479

Békés m.

Battonya 138, 139,
Békés 295,
Bélmegyer 338,
Doboz 128,
Ecesgfalva 227,
Ecesgfalva-Kenderessziget 268, 382,
Elek 309, 381,
Elek-Kincigpuszta 309,
Füzesgyarmat 268, 382, 342,
Cyoma-Csudabala 342,
Gyula 112,
Kétegyháza 124, 427,
Méhkerék 143 144, 197, 269. 310, 471,
371, 373, 381, 388,
Őcsöd 461,
Tótkomlós 134, 188, 439.

Borsod-Abaúj-Zemplén m.

Bánszállás 192,
Boldogkőváralja 428,
Böcs 436,
Cigánd 1, 97,
Cserépfalu 380,
Dédes 141,
Domaháza 460,
Erdőbénye 83, 441,
Füzérkajata 24,
Karcsa 26,
Mezőcsát 272,
Mikóháza 497,
Miskolc 177,
Nagyvisnyó 435,
Ózd 436,
Pusztafalu 23, 163, 128,
Sajóvelezd 130,
Szentistván 27, 131, 175,
Vajdáccka 159,
Vizsoly 428,
Zalkod 398,

Csongrád m.

Apátfalva 251, 277, 65,
Csongrád-Bokrospart 229,
Pitvaros 103,
Sándorfalva 262, 365,
Szegevár 426,
Szentés 351,
Tápé 115, 154, 467,

Fejér m.

Alap 389,
Dunaújváros 185,
Jenő 412,
Mezőkomárom 6,

Győr-Sopron m.

Agyagosszergény 191,
Arak 28, 147,

Bágyogszovát 265,
Bogyoszló 259,
Bősárkány 257,
Csorna 258,
Darnószeli 28,
Halászi 254,
Kapunár 80, 293, 359,
Kóny 16, 264,
Lipót 28,
Magyarkeresztur 288,
Mihályi 289,
Mosonszentjános 290,
Pusztasomorja 290,
Rábapatona 370,
Rábatamási 156, 256, 258,
Sobor 349,
Szany 94, 349,
Szil 25, 33, 292,
Vitnyéd 111, 291, 349, 442,

Hajdú-Bihar m.

Berettyóújfalu 378,
Derecske 3, 106, 107, 363,
Ebes 488,
Hajdúdorog *Iszn.*
Hajdúhadház 166, 167, 380,
Hajdúnánás 98,
Hajdúszoboszló *Iszn.*
Kismarja 113,
Kőrösszegapáti 104,
Mikepécs 286,
Nagyléta *Iszn.*
Nádudvar 126, 343, *Iszn.*
Nyiracsád 379, *Iszn.*
Pocsaj 119,
Polgár 272, 327, *Iszn.*
Szentpéterszeg 488,
Vánecsod *Iszn.*
Vértés 140,

Heves m.

Bekőlce 270,
Boldog 357,
Egerbocs 79, 368,
Felsőtárkány 193,
Füzesabony 294, 352,
Gyöngyös 43,8 526,
Gyöngyóshalász 320,
Gyöngyőspata 455,
Mikófalva 199, 470,
Recsk 475,

Komárom m.

Bajna 473,
Csolnok 105,
Vérteskethely 168,

Nógrád m.

Becske 345,
Berkenye 209,
Buják 158, 357,
Dejtár 95,
Érsekvadkert 376,

Felsőpetény 316,
Galgaguta 440,
Kazár 132, 133,
Kisterenye 160, 161, 162,
Nagybátony 367,
Nógrádmegyer 297,
Órhalom 155,
Rimóc 347,
Vanyarc 359,
Vizslás 121,

Pest m.

Bag 201, 235, 261, 443, 453,
Budajenő 180, 194, 312,
Budapest-Óbuda 350, 390, 433,
Budapest-Pestújhely 528,
Budapest-Rákoskeresztúr 181,
Budapest-Soroksár 437,
Cegléd 313, 431,
Dömsöd-Apajpuszta 217,
Ecsér 22,
Galgahévíz 187,
Galgamácsa 129,
Gyón 444,
Ipolydamásd 151,
Isaszeg 481,
Maglód 157, 195,
Nagykörös 437,
Pécel 224,
Püspökhátvan 196,
Sári 231, 276, 417,
Tápiószecső 419,
Telki 180,
Tura 123, 202,
Zsámbok 127,

Somogy m.

Attala 145, 222,
Berzence 203, 220, 346,
Buzsák 81, 82, 358,
Csurgó 101,
Kapospula 100,
Karád 146, 207, 319,
Kutas 362,
Lakósa 208,
Nagyberki 120,
Simonfa 223, 362,
Szenna 218,
Szenyér 184, 190, 357,
Törökkoppány 173, 348, 377,
Vizvár 206,
Zselicszentpál 362,

Szabolcs-Szatmár m.

Ajak 234,
Aranyosapáti 336,
Balkány 284,
Barabás 332,
Bregdaróc 311,
Besenyőd 324,
Botpalád 238,

Bököny 280,
Darnó 244,
Encsencs 408,
Érpaták 261,
Gergelyi-Ugornya 3333,
Geszteréd 281,
Györtelek 250,
Gyüre 335,
Jánd 247,
Jánkmajtis 226, 243, 383,
Kállósemjén 263,
Kállósemjén-Kiscsere tnya 255,
Kék 326,
Kékese 279,
Kisar 385,
Kiskálló 255, 267,
Kispalád 239, 405,
Kisszekeres 400,
Kótaj 150,
Kölce 404,
Lövöpetri 336,
Magosliget 406, 423, 424,
Mándok 242,
Mátészalka 84, 344,
Méhtelek 423,
Mílotá 423,
Nagyecserkesz-Bundásbokor 299,
Nagydobos 249,
Nagyecsed 246, 403,
Nagyhalász 340,
Nagykálló 2, 198, 260, 273,
Nagykálló-Bodnár tnya 273,
Napkor 122,
Nemesborzova 401,
Nyírbátor 374, 468,
Nyírbéltek 411,
Nyíregyháza-Alsópázsit 303,
Nyíregyháza-Császárszállás 302,
Nyíregyháza-Debrőbokor 300,
Nyíregyháza-Rozsréti szőlők 301,
Nyíregyháza-Tamásbokor 303,
Nyírlugos 99, 230,
Nyírmada 325,
Nyírmihálydi 407,
Nyírparasznya 323,
Nyírtelek-Dózsaszőlő 416,
Nyírtelek-Gyulatnya 421,
Nyírtura 298,
Nyírvasvári 322, 463,
Olcsvapáti 456,
Ökörítő-Fülpös 14, 110, 117, 118,
344, 383,
Panyola 225,
Paszab 282, 384,
Petneháza 341, 413,
Piricse 420,
Porcsalma 7,
Rétközberencs 253, 384,
Szabolcs 274,
Szamosszeg 383,
Szatmárcseke 423, 424,
Tarpa 248,
Tákos 334,

Timár 422,
 Tiszaadony 330,
 Tiszabecs 237, 423,
 Tiszabercel 283, 384,
 Tiszadob-Reje tanya 329,
 Tiszakanyár 275,
 Tizsakórod 424,
 Tiszamogyorós 240,
 Tiszarád 339,
 Tiszavasvári 328,
 Tornyospálca 241, 278,
 Tunyogmatolcs 402,
 Tyukod 170, 285, 386, 491,
 Ujfehértó 318, 384,
 Uszka 424, 406,
 Vaja 331,
 Zsarolyán 245,

Szolnok m.

Jászsószenygyörgy 228, 360,
 Jászárokszállás 356, 493,
 Jászfényszaru 499,
 Jászkóhalma 165,
 Jászszentandrás 360,
 Karcag 125,
 Kisújszállás 343,
 Nagyvíván 114,
 Pusztamizse 153,
 Pusztamonostor 152,
 Turkeve 136, 266, 342, 268, 382,

Tolna m.

Báta 75, 76, 77, 176, 372, 410,
 Bátaszék 32,
 Bogyiszló 372, 409,
 Bonyhád 32, 224,
 Decs 148, 364, 372, 403,
 Értény 429,
 Iregszemese 527,
 Izmény 391,
 Kéty 30, 31,
 Kisdorog 30,
 Koppányszántó 434,
 Madocsa 183, 414, 484,
 Majos 31, 32,
 Ozora 287, 364,
 Sárpilis 174, 315,
 Sióagárd 372,
 Szedres 397,
 Váralja 3, 211, 212,

Vas m.

Alsószőlőnk 236,
 Bükk 355,

Csapod 169,
 Dozmat 418,
 Gencsapáti 29, 169, 490,
 Kisrákos 271,
 Molnaszecsőd 482,
 Nemesböd 169,
 Nemesládony 169,
 Olad 363,
 Óriszentpéter 363,
 Rábasömjén 169,
 Rőjtökmuzsaj 169,
 Uraiújfalu 169,

Veszprém m.

Borzavár 252,
 Dudar 71,
 Herend 135, 392,
 Sármellék 142,
 Szentgál 72,
 Szentgál-Hárságy tanya 72,
 Zalavár 149,

Zala m.

Bázakerettye 353,
 Botfa 186,
 Pötréte 210, 363
 Zalakaros 219,

Más népek táncai :

Ausztria 35,
 Albánia 49, 50, 137,
 Bulgária 47, 48,
 Csehszlovákia 39, 458, 494, 523,
 Finnország 36,
 Franciaország 69,
 Görögország 56, 57, 523,
 India 52, 53, 354,
 Indonézia 54, 55,
 Jugoszlávia 70, 523,
 Kína 40, 41,
 Lengyelország 42—46,
 Mongolia 51,
 Madagaszkár 58,
 Nigéria 37,
 Olaszország 523,
 Portugália 523,
 Románia 59—66, 68, 304, 498, 533—537
 543, 544, 554, 555,
 Svédország 67,
 Szovjetunió 38, 109, 369, 471, 446—452,
 471,
 Tunisz 523,

MARTIN GYÖRGY

NÉPRAJZI HÍREK

Az Agrártörténeti Szemle tevékenységének megvitatása

Meglehetősen szokatlanul széles nyilvánosság értékelt az idén hatodik évfolyamát kibocsátó *Agrártörténeti Szemle* tevékenységét a Magyar Történelmi Társulat, valamint a TIT budapesti történelmi és agrár szakosztálya által 1964. november 19-én délután a Kossuth Klubban tartott vitaesten. Először LÁZÁR Vilmos egyetemi tanár, a folyóirat főszerkesztője vázolta fel a folyóirat fejlődésének útját, további perspektíváit, majd több hozzászólás elemezte, illetve bírálta a folyóiratban megjelent dolgozatokat, a szerkesztés egyetemes irányát. A folyóirat tábora voltaképpen két csoportból áll: egyrészt az eseménytörténetnél tágabb historiai szemléletű különfajta történet tudományok kutatóiból, másrészt a gyakorlati

agrártudományok képviselőiből. Különösen az utóbbi csoport élénk figyelve volt örvendetes meglepetés. A megbeszélésből az a vélemény bontakozott ki, hogy történetileg is csupán azok a cikkek helyesek, amelyek technológiailag helyes alapokon állnak. A vita után HOFFMANN Tamás szerkesztő válaszolt a felvetett problémákra. Válaszából is kiderült az, a — különben nem mindig hangoztatott — tény, hogy az agrártörténet az utóbbi néhány év folyamán néhány kutató magánszórakozásából fontos, önálló tudományszakká vált, amelynek nemcsak pontos célkitűzései ismeretesként hanem rendelkezik ehhez orgánumokkal. Jó szerkesztett folyóirattal is. A vitailésen a etnográfusok közül is többen megjelentek.

Sz.

50 éves a norvég népköltési archívum

1914. őszén szervezték meg az akkori új egyetemi könyvtár épületében, Oslóban a norvég néphagyománytár, a *Norsk Folkeminnnesamling* archívumát. Az a gondolat, hogy egy centrális archívumban helyezték el a norvég népköltési gyűjtések kéziratát, a norvég nyelvjárások és népköltészet professzorává kinevezett MØE Moltketól származik, és a népköltési hagyománytár első nagyobb egységei (MØE, JØRGEN, ASBJØRNSEN, P. Chr., BÜGGE SOPHUS, valamint maga MØE, Moltke hagyatéka, a kezükbe befolyt gyűjtések stb.) is az ő elrendezését követték. Az egyetem mellett működő néphagyománytárból fejlődött ki az oslói egyetemen ma is működő folklorisztikai tanszék, az *Institutt for folkeminnnevitenskap*, amelynek jelenlegi vezetője SOLHEIM Svale professzor.

Az egyetemi folklor intézet kiadásában látott napvilágot a norvég népköltés reprezentatív antológiája, a *Norsk folkedigting* 7 kötete, valamint az archívum kiadványsorozata, a *Norsk Folkeminnnelag*. Az utóbbi sorozat századik kötete felé közeledik, az ötvenéves évfordulóra kiadott 92. kötet (*Tradisjonsinnsamling på 1800-talet.*) a norvég népköltési gyűjtés hős-korából, 1847. és 1878. közöttől közöl gyűjtési munkákról készült összefoglaló beszámolókat. A bemutatott 7 összefoglalás érdekes képen mutatja be a száz év előtti népköltési gyűjtés célkitűzéseit, rendszerezésének és értelmezésének elveit, egyben személyes visszaemlékezés is a norvég folklorisztika első jelentős személyiségeire.

Sz.

Összehasonlító folklorisztikai új folyóirat Bloomingtonban

1964. novemberében látott napvilágot a bloomingtoni egyetem folklor tanszékének új folyóirata, a *Journal of the Folklore Institute*. első évfolyamának összevont 1—2. száma. A folyóirat beköszöntőjében a szerkesztő, DORSON professzor vázolja fel az új vállalkozás kialakulásának történetét. A bloomingtoni

tanszék számos kísérlet után két folyóirat szerkesztésében vett eddig részt teljes súlyával. DORSON maga évekig szerkesztője volt a *Journal of American Folklore*-nak, és a tanszék adta ki a *Midwest Folklore* számait is. Az előbbi az USA folklor-társaságának a folyóirata, és keveset foglalkozott Amerikán kívüli témákkal.

A *Midwest Folklore* kis terjedelme ellenére is nyitott teret egyetemes folklorisztikai tanulmányok számára, különösen abban az esetben ha ezek bizonyos módszertani újdonsággal is jártak. Az új folyóirat azonban már elsősorban a nemzetközi folklorisztikának szentelődik, és mint ilyen, nem csupán az egyetlen angol nyelvű nemzetközi folklor folyóirat, hanem a *Fabula*

mellett az egyetlen nemzetközi folklor orgánom. Az európai és ázsiai folkloristák közül többen a szerkesztőség munkatársai lettek (köztük Magyarország képviselőjében DÉGH Linda). Egyetlen szám és a közölt tervek ismeretében úgy látjuk, fokozott igényesség, szerkesztő tudatosság és az európai folklor iránti nagyobb érdeklődés jellemzik majd e vállalkozást.

Sz.

Proverbium — nemzetközi szóláskutató folyóirat

A folkloristák régi elképzelése válik valóra az 1965 elején Helsinkiben végre megindult nemzetközi folyóirat (*Proverbium — Bulletin d'Informations sur les Recherches Parémiologiques*. No. 1—2. 1965.) hasábjain. A szólások, közmondások, szólásszerű kifejezések, formulák évezredek és földrészek át terjedtek el, jellegzetesen nemzetközi hagyományt hozva létre, amelynek azonban mind ez ideig éppen nemzetközi kutatóintézetei és közlönyei hiányoztak. Az új folyóirat szerkesztői folklor

professzorok (TAYLOR Archer, KRZYŻANOWSKI Julian, KUUSI Matti és LOUKATOS Démétrios), a tartalom pedig felöleli a tanulmányok, kutatási beszámolók, recenziók, valamint a szóláskutatásban oly nélkülözhetetlen adatkérések segítségével a parémiológia egész elméletét és gyakorlatát. Remélhetőleg a magyar népköltészeti kutatás is bekapcsolódik a munkába, újból felvirágoztatván ezzel a magyar szóláskutatást.

Sz.

Az új nemzetközi néprajzi társaság értesítője

S. I. E. F. Informations. Vol. I. (1964) No. 1.

A CIAP 1964. szeptember 7-én és 8-án Athénben tartott közgyűlésén határozták el a nemzetközi néprajzi társaság újjászervezését, a S. I. E. F. (azaz *Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore*) megalakulását. Az új szervezet évenként négy alkalommal megjelenő közlönyben tájékoztatja majd tagjait munkájáról. A most megjelent első számban PEETERS K. C. professzor, az új elnök rövid beköszöntőjét; az előző elnöknek, a norvég CHRISTIANSEN professzornak rövid üdvözlő levelét; az athéni közgyűlésről szóló beszámolót, a SIEF új statutumait, a SIEF alapító tagjainak a névsorát, a titkár és a pénztáros beszámolóját. Rövid cikk (a belga MARINUS tollából) ismerteti a CIAP előző elnökeinek tevékenységét. A SIEF-nek majdnem 400 tagja van, és mihelyt a csatlakozáshoz szükséges tagsági díj fizetése körüli pénzügyi nehézségek

megoldódnak, e szám feltehetőleg tetemesen megnövekszik. A társaság célkitűzése az európai és Európából származott népi kulturák egységének összehasonlító vizsgálata, ezen téren nemzetközi együttműködés elősegítése. Egyelőre a következő fontosabb területeken folytak és folynak erre vonatkozó munkálatok: európai néprajzi bibliográfia (a *Volkskundliche Bibliographie*, szerkesztője WILDHABER igazgató), európai néprajzi terminológiai kézikönyvsorozat (felelőse a svéd HULTKRANTZ professzor), európai néprajzi atlasz előkészítése (BRATANIĆ professzor elnöklétével) az európai néprajzi oktatás helyzetének felmérése (egy négytagú bizottság, a skót NICOLAISEN irányításával). Mind a négy feladatkörben magyar kutatók is részt vettek az eddigi munkálatokban.

Sz.

5 esztendő a Current Anthropology

1964 decemberében fejezte be ötödik folyamát a *Current Anthropology*. Tulajdonképpen 1941-ben kezdődtek meg azok az előmunkálatok, amelyek a mai folyóiratot eredményezték, közvetlenül azonban az 1957-ben az ausztriai Burg Wartenstein-ben tartott európai *Wenner-Gren Foundation* közgyűlés határozta el megszerkesztését. A TAX professzor szerkesztette nemzetközi folyóirat sajátos jelenség az emberről szóló tudományok köré-

ben. Több mint ezer munkatársa van, ezeket folytonos és gyakran a *Current Anthropology* hasábjain is megjelenő levelezés köti össze egymással. Maga a folyóirat felerészben ilyen nemzetközi gyakorlati fórum, másik felében pedig összefoglaló tanulmányokat, beszámolókat és értekezéseket közöl. Az első öt évben több mint 50 ilyen dolgozat látott napvilágot. Csak néhányat említve közülük (A táncetnológia alapjai, A nevelés etnológiai vizsgálata,

A rádiokarbon vizsgálata, Az öntözéses gazdálkodás, A rokonsági rendszerek kutatása, A komplex társadalmak néprajzi kutatása, A rasszizmus újraeledése, A művészet etnológiai kutatása, A kultúra integrációja, A glottokronológia, Az orvosi etnológia: egészség és viselkedés, Mai folklór elméletek, Az antropológia és a természettudományok: az evolúció kérdésének újra vizsgálata, Az antropológia társadalomtudományi vonatkozásai, Az etnológia értékelméleti érvényessége, Az enkulturáció, A népmesék társadalmi vizsgálata, A mágia, A forradalom koncepciója, Mit értünk „primitív”-en? Nemzetközi együttműködés az európai agráretnográfiaiban, Az etnikai egységek meghatározása stb.) jól látszik, hogy a kitűzött cél, amely felé a folyóirat halad: az emberre vonatkozó testvértudományok eredményeinek szintetikus összegezése értelemszerű és elérhető. Az a tény, hogy több tucat területen lehetővé vált összefoglaló cikkek megírása, világos, hiszen felelet arra a gyakran felmerülő kérdésre, egyáltalán elképzelhető-e univerzális tudás napjainkban. A válasz ezek alapján: sok erőfeszítéssel kiépíthető egyetemes antropológiai-etnológiai jártasság. Igaz ugyan, hogy a felsorolt mintegy 25 cikket vagy 30 szakember írta, és a minden cikkhez hozzáfűzött kiegészítő megjegyzések szerzőinek száma több mint száz, és még így sem került sor egyetlen olyan munkára, amely mindezt egy nézőpontból összegezte volna. Innét tekintve siralmas az antropológiai tudományok egészségének a képe. A kutatók létszáma nagyobb mint bármikor volt. A tudósok egyeteme által felhalmozott ismeretanyag is mennyiségben több minden korábbi foknál. A tudósok száma és az elszórtn megjelenő publikációk hírtartalma azonban régen meghaladta az egyes ember teherbírásának határait. Le kell mondanunk tehát a tudományos mindenhatóságról ahhoz, hogy itt-ott valódi áttekintést nyerhessünk. Ez közhely, azonban azt hiszem, hogy a *Current Anthropology* is arra mutat rá,

hogy ezek a kívánatos részkutatások semmiképpen sem részletkutatások. Éppen a nagyobb összefüggések feltárása és a globális problémák szem előtt tartása az egyetlen kivezető út napjaink tudományos tevékenység-burjánzásából. A folyóirat legutóbbi száma kétféle tudóstípust mutat be. HEINE-GELDERN professzor kitűnő tanulmányban rajzolja meg a német etnológiai gondolat száz esztendejét. WAITZ *Anthropologie*-jától (1858) napjainkig. BASTIAN, RATZEL, FROBENIUS, GRAEBNER, SCHMIDT páter, KOPPERS és mások nézeteiről derül ki, hogy univerzális igényük ellenére összeomlottak: egyetlen tudósnak a múltban sem sikerült maradandó képet alkotni az emberi kultúra egészéről. Amikor még egy kivételes koponya befogadhatta mindazt, amiről kortársai együttvéve tudhattak, ennek az ismeretanyagnak abszolút nagysága nem volt elegendő világméretű ténymegállapításokra, kérdések globális megoldására. Maga a szerző is középkori skolasztikusok gondolatépitményeihez hasonlítja ezeket az egyetlen főből keletkezett konstrukciókat. A másik tudóstípus maga a *Current Anthropology* szerkesztője, aki bejárja a világot folyóiratának és a nemzetközi tudományosságának a szerveztése közben. Intézkedik, kommentál, levelez, szerkeszt, kiad, elnököl, és megteremti egy világméretű közös gondolkodás előfeltételeit. TAX professzor maga is több tanulmány és kötet szerzője, élete fűműve kétségtelenül a *Current Anthropology* immár két és félezer lapja. Egy hasonlóan nemzetközi rendszerű tudományos kutatás, kezdve a témák kitűzésétől, végezve a kész munkák kiadásáig és megvitatásáig: ez a jövőendő útja. A *Current Anthropology* tartalma minden szempontból „kurrens” — nem egyszer a mai kutatás hiányosságai, elfogultságai és tájékozatlansága is meglátszik rajta erényei kísérőjeként. A célkitűzés és a lehetőségek azonban a jövő. Kevés olyan néprajzi vállalkozás van, amelynek ennyire örülhetnénk már ötödik évfordulóján is.

VOIGT VILMOS

A népmesekutatók nemzetközi kongresszusa Athénban

A Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore közgyűlése

1964. szept. 1. — szept. 6. között tartotta a görög Néprajzi Társaság meghívására Athénban IV. nemzetközi kongresszusát az International Society for Folk-Narrative Research. A kongresszus védnökségét a görög közélet és a görög tudományos körök kiemelkedő képviselői vállalták. A kongresszus két elnöke, RANKE Kurt professzor és MEGAS Georgios professzor, a görög Néprajzi Társaság elnöke mellett tizennegy tagból álló tudományos

tanács működött. A kongresszusnak mintegy 150 résztvevője volt és két szekcióban több mint 80 előadás hangzott el. A kongresszuson a magyar folkloristák közül részt vett ORTUTAY Gyula, mint a Tudományos Tanács tagja, továbbá DÉGH Linda, DÖMÖTÖR Tekla és KOVÁCS Ágnes, valamint megfigyelőként HAZAI György és KOPP Éva.

Az athéni kongresszus fő tárgyát program szerint a kelet-európai és közel-keleti nép

elbeszélés kutatása képezte. E középponti probléma mellett azonban az európai folklórkutatás sok más kérdése is felmerült. A kongresszus fő problémáit könnyebb áttekinthetőség kedvéért az alábbi kérdések körül csoportosítottam:

1. A mese-katalógus rendszerek kritikája. Az európai népmese; egyes mesetípusok összehasonlító vizsgálata.

2. A népmonda és katalógizálási módjai.

3. Kelet-európai és közel-keleti népi elbeszélések.

4. Más világrések népi elbeszélései. Általános kérdések.

1. Az első csoportba tartozó előadások során feltűnő jelenség volt az Aarne—Thompson mesekatalógus bírálata. HOLBEK Bengt Knud (Koppenhága) LÜTHI Max (Zürich) és GREVERUS Ina Maria (Marburg) előadásai — bár különböző témákat érintettek — megegyeztek abban, hogy a népi elbeszélés-katalógusoknak az elbeszélések magját képező mondanivalót is kellene tükröznie, ez lehetne a nemzetközi mesekatalógus valóban kielégítő elvi alapja.

HOLBEK rámutat a finn összehasonlító mesekutató módszer néhány régóta ismert gyengéjére, különösen a feltételezett „ősforma” vagy „normálforma” helyreállításának nehézségére. Kifejtette, hogy nézete szerint az Aarne—Thompson katalógust idővel fel fogja váltani a népi elbeszélések mondanivaló szerinti, gondolati csoportosítása.

LÜTHI előadásában (*Parallele Themen in der Volkserzählung und in der Hochliteratur*) azt a nézetet hangoztatta, hogy a népi elbeszélést vizsgálva meg kell keresnünk az általános emberi alapkereséseket, témákat s ezeknek történeti koronként változó, mindig megújuló realizálódását a költői formákban. Ezek az az alapkérdések, témák különböző elbeszélés-típusokban valósulhatnak meg s nem korlátozódnak a népköltészetre vagy az irodalomra, hanem mindkettőben egyformán feltűnnek. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy egy és ugyanazon elbeszélés-típus a fő mondanivaló helyett a mellékmondanivaló hordozójává is válhat. A népi elbeszélésekben (és az irodalomban) mindig újra visszatérő témák az embereket foglalkoztató fő alapkérdéseket tükrözik. Ilyen sokszor visszatérő alap-témák melyeket elemez pl.: „sorsunkat önmagunkban hordozzuk”; „a valóság és látszat ellentéte”; „a látszólag erőtlen legyőzi az erőt”. Ezek a gondolati elemek számtalan, egymástól genetikailag független vagy összetartozó elbeszélés-típusban térnek vissza.

LÜTHIRE nagy hatással voltak Propp művei, melyekre tanulmánya elején hivatkozik, és akinek népmese-rendszerezésére más előadások is mindig újra utaltak.

Lényegében hasonló kérdések kerültek előtérbe GREVERUS: *Thema, Typus und Motiv* című előadásában is. A finn földrajzi-történeti iskola mesetípus fogalmából kiindulva jut el ő is a fő- vagy alapotívum fontosságához, mely a történet mondanivalóját foglalja magában. Greverus nagyrészt HONTI János: *Mesemorfológia és mesetipológia* című tanulmányára támaszkodik (Magyar fordításban HONTI: *Válogatott tanulmányok* című kötetben), melyben HONTI a morfológiai szempontok szerint felépített mesetípus-rendszerezés lehetőségéről értekezik. Mint GREVERUS megjegyzi, ez nemcsak a mesék, hanem általában mindenféle elbeszélő műfaj gondolati rendszerezéséhez vezetne.

GREVERUS szerint csak a HONTI által is felvetett „alapgondolat” lehetne példának okáért a monda-klasszifikáció reális alapja is; hiszen minden elbeszélésnek van alapgondolata, éppen ez az, ami az elbeszélést egyáltalán létre hozta.

Az egy csoportba tartozó anyag (tehát az azonos alapgondolatot kifejező történetek) nem mindig függnek genetikusan össze. GREVERUS itt főként ZSRIMUNSZKIJRA utal, aki a népi epikában a genetikus összefüggések mellett a történeti-tipológiai egyezéseket hangsúlyozza, melyek hasonló társadalmi-kulturális feltételek között jönnek létre. Konkrétan a mondáról szólva genetikusan össze nem függő történeti vagy mítikus mondanók földrajzilag egymástól igen távol eső helyeken is hasonló epikus sablonok szerint alakulhatnak ki, ahogy ezt számos példa mutatja is.

GREVERUS szerint tehát lehetséges lenne a népmondák „eszemi abc-jének” megszerkesztése, mely a sokféle megjelenési forma mögött az azonos alapeszmét keresi meg, s egyúttal alkalmat ad arra is, hogy a mondaalakulás társadalmi és kulturális feltételeit és ezek törvényszerűségét is felderítse.

Az európai népmesékkal foglalkozó előadás-csoportba tartoztak továbbá a jelenlegi, intézményes munkálatokról való beszámolók. DORSON Richard (Bloomington) beszámol az új angol nyelvű „világ népmeséi” sorozat helyzetéről, melynek néhány kötete (pl. a japán, izraeli, norvég mesekötet) már napvilágot látott. (A magyar kötet DÉGH Linda összeállításában, jegyzeteivel 1965 elején kerül forgalomba.)

TENÉZE Marie—Louise (Páris) a francia állatmesék rendszerezéséről számolt be. A közép- és kelet-európai mesék etnikus jegyeivel két előadás foglalkozott: POP Mihai (Bukarest) és SROVÁTKA Oldrich (Brno) munkái. SROVÁTKA a cseh és szlovák mesék közötti formai és tartalmi eltérésekre hívta fel a figyelmet; POP pedig egy Közép-Európában igen elterjedt mesetípus lokális változatait elemezte.

A klasszikusnak mondható monografikus típus-feldolgozás legjelentősebb példája TAYLOR

Archer (Berkeley) előadása volt, aki egy népszerű vándor-anekdóta (*A szegény és a gazdag az égbe jut*) nemzetközi változatait hasonlította össze. A történet alap gondolata, hogy a szegény ember az égbe jutva méltatlankodik, mert a gazdagot ott is nagyobb tisztességgel fogadják, mint a szegény. Felháborodva a sirontúli igazságtalanságon, azt a sztereotíp választ kapja, hogy szegény ember naponta jut fel az égbe, de gazdag csak olyan ritkán, hogy fogadása ünnepélyesen történik.

Ez a történet igen alkalmas arra, hogy társadalmi ellentéteket éles formába hozzon kifejezésre és a szegény-gazdag ellentétet más — vallási és helyi — ellentétek is helyettesíthetik.

A hasonló monográfikus módszerű mese-típus-vizsgálatok mellett (amilyen pl. BRIGGS, K. és BRANDON Elisabeth előadása volt) nagy érdeklődés kísérte BOSKOVIC—STULL, Maja (Zagreb) előadását a Vuk Karadžić által feljegyzett és publikált mesék normatív jellegéről amely hasonló volt a Grimm testvérek mesegyűjteményének a német népmesékre gyakorolt hatásához. MATICETOV Milko (Ljubljana) ezúttal a friauli mesékről tartott előadást. Az első csoportba sorolható még SANDERSON Stewart (Leeds) előadása az angliai cigányok meséjéről, LECOTTE Roger (Paris) előadása egy Napoleonról szóló népi anekdotáról.

UTLEY Francis Lee a CHAUCER műveibe szőtt mesetémák forrásait elemezte. LOUKATOS Demetrios a népmese és a közmondás kapcsolatát taglalta.

Több előadás hangzott el a mesék stílusáról és a mesemondásról is. (Pl. PINON Roger (Liège), JECN Jaromir előadásai), BÄRBULESCU C. a romániai népi elbeszéléskutatás új eredményeit ismertette.

2. A második csoportba sorolhatjuk az európai mondáról és a mondakatalogizálásról szóló előadásokat. Ide tartozott a kongresszuson elhangzott két magyar előadás is. DÉGH Linda *Processes of Legend Formation* című beszámolójában azt a kérdést elemezte, hogyan kristályosodik az élő néphit költészeté, megformált elbeszéléssé, s így egy jelentős alkotói folyamat felderítésére tesz kísérletet. Példáiban elsősorban az élő magyar néphitből indul ki, amikor a boszorkányrontásról és a lidércről szóló hiedelemmondákat elemzi. — Dömötör Tekla a szokásokat magyarázó történeti mondákról szólva a VON SYDOW-i terminológiából indul ki és azt fejtegeti, van-e funkcionális különbség az élő néphitből táplálkozó „valódi” hiedelemmondák s a VON SYDOW által „kauzális fikciónak” nevezett másodlagos magyarázó mondák között (*Zur Frage der sogenannten Kausalfiktionen*).

HONKO Lauri (Turku) előadásában (*On the Funktional Analysis of Folk-Beliefs and Narratives about Empirical Supernatural Beings* a második világháborúig Ingriában lakó finn

népcsoport körében továbbélő, a természetfölötti lényekkel kapcsolatos hiedelmeket vizsgálja, különösen abból a szempontból, hogyan realizálódnak ezek konkrét egyedi élmények és elbeszélések formájában. Előadása harmónikusan illeszkedik abba a kutatómunkába, melynek eredményeit már megjelent műveiben is közölte. (Pl.: *Geisterglaube in Ingermanland*, 1962, FFC 185)

Három német előadás foglalkozott a germán népek mondáinak egy jelentős, összefüggő csoportjával, melyek az éjszakában lármásan tovarobogó szellemvadászokról és vezetőjükről, a bős vadászról szólnak. (RÖHRICH, Lutz: *Die Frauenjagdsage*; BEITL, Klaus: *Die Sagen vom Nachtwolk*; MUDRAK, Edmund: *Die Sagen vom wünten Heer und vom Wilden Jager*).

Míg RÖHRICH történetileg és földrajzilag rendszerezi az egész néphit- és monda együttest, BEITL főként az általa „alpinnak” nevezett, dél-alemán típusokat vizsgálja, MUDRAK pedig a mondakör irodalmi kapcsolatait, az antik-, és keresztény hatást. Végső következtetések azonban nem mindig egyezők.

A nemzeti mondakatalogusok munkálatainak jelenlegi stádiumáról is hangzottak el előadások. A holland katalogust SINNINGHE, a görög katalogizálási munkálatokat IOANNIDOU—BARBARHIGOU ismertette. BURDE—SCHNEIDEWIND (Berlin) a parasztalakjáról beszél a német mondákban.

3. A harmadik és legnagyobb csoportot, a kongresszus középponti témáját a kelet-európai és közel-keleti, főleg a Földközi-tenger körüli országok népi elbeszéléseiről szóló előadások képezték. Ezek az elbeszélések néha történetileg igen régi korokig vezethetők vissza, hiszen egyes témák, motívumok már az ókori Egyiptomban, a klasszikus görögéknél is feltetszenek, írásos emlékekben vagy képzőművészeti alkotásokon. Ezek a referátumok tehát több tudományágat kapcsolnak össze: az egyiptológiát, klasszika-filológiát, bizantológiát és a modern népköltészet-kutatást.

A történeti jellegű munkák közül kitűnt SEEMAN Erich bevezető előadása: *Wiederspiegelungen der „Mnesterophonia” der Odyssee in Liedern und Epen der Völker*. Seeman azt keresi, hogy az Odüsszeia története milyen nyomokat hagytak az új görög folklórbán, továbbá a közel-keleti, a török nyelvű népeknek epikájában, élő folklórkincsében.

SVEINSSON Einar az Eddák germán világméretű és Homerosz világát hasonlította össze. — MARINATOS professzor a bronzkori művészetben felfedezhető folklór elemekről szólt.

Több előadás foglalkozott az ó-egyiptomi novellisztikus témák népköltészeti továbbélésével; pl. a két fivér történetével és az ún. „mestertolvaj” motívummal. (Pl.: PETROPOULOS: *Das Rampsinitos—Märchen in neugriechischen Überlieferungen*.)

Különös érdeklődésre számíthatnak a bizánci periódus kevésbé ismert elbeszélésanyagával foglalkozó beszámolók. MEGAS professzor igen jelentős előadásában kifejtette, hogy bár e korszakban elég nehéz a népi elbeszélések nyomára bukkanni, az írott források mégis adnak bizonyos támpontot a kutatóknak. Az egyházi irodalomból, a történeti krónikából is számos folklór-téma meglétére következtethetünk. Különösen érdekes forrásmű *Kallimachos és Chrisorroé* verse szedett története, mely feltehetőleg sokat merített a korabeli élő népköltészetből. A három fivér, akik közül a legfiatalabb válik a mesehőssé, a sárkányölés, a varázserővel bíró alma, mely életre kelt stb. éppúgy, mint a tipikus meseformulák jól ismertek az élő európai mesekincséből is. Különben nem csupán MEGAS professzor foglalkozott a kongresszuson a történettel, hanem HORÁLEK professzor (Prága) is, aki az egyiptomi „Anup és Bata” elbeszéléssel vetette össze. Felfogását a hallgatók jórészt vitathatónak találták.

A görög tárgyú előadások tematikája igen változatos volt: szó esett Ariadné fonalaról, az Alkesztisz-dráma népi forrásairól, a „külső lélek” jelentőségéről a görög népmesékben, görög Pancsatantra-változatokról, az „öreg-asszony mint áruló” motívumról stb.

Külön szint jelentettek a kongresszuson az izraeli delegáció érdekes előadásai. Az izraeli folkloristák által gyűjtött meseanyag igen változatos. Európa, Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika népi elbeszéléseinek sok, eltérő redakciója jutott el az emigránsokkal Izraelbe. Másrésről sokat foglalkoztatja az iraeli folkloristákat az a kérdés is, hogy az európai folklór hagyományos elbeszélései közül melyek zsidó eredetűek. (Vö. pl. NOY D. előadását az AaTh 655-ös esetitípusról.)

JASON H. az AaTh 300—749-ig terjedő mesetípusok vizsgálatánál azt találja, hogy az izraeli és török varázsmesék nagyrészt nem felelnek meg az Aarne—Thompson katalógus típusainak, hanem különböző, e típusokhoz tartozó meseepizódok halmazai. E jelenlégre már régebben is felhívták a figyelmet, de inkább az egyes mesemondók egyéni eltéréseinek tartották. Jason viszont törvényszerűnek látja, hiszen e meséknek mintegy 30—40 százaléka affinitást mutat egymással és nem illeszthető a nemzetközi típuskatalogusba. Jason is a Propp által kidolgozott meserendszerezési módszert tartja használhatónak ennek az anyagnak csoportosítására.

Több előadás foglalkozott az állatmesékkel (AaTh 32 és 34-es típus: A róka és farkas a kútban) továbbá egyes Aesopus mesék és a Talmud történeteinek kapcsolatával. (SCHWARZBAUM H.)

KAGAN Z. az Amor és Pszühé elbeszélés zsidó változatait elemezve úgy találja, hogy az európai variánsokkal eltérően, ahol Pszühé

számára a férj megpillantása tabu, ezt a zsidó változatokban a titok kibeszélésének tilalma helyettesíti. Érdekesen fejtegeti ennek a változtatásnak feltehető társadalom-lélektani okait.

SCHNITZLER O. a „sárkányölő” mese (AaTh 300) Izraelben talált változatait elemzi. Eddig az Izraelben összegyűjtött ötezer mese között csak húsz változata került elő. Ezek mind héber nyelvűek és a mesemondók a Földközi-tenger körül elterülő országokból származnak. A sárkány ritkábban hétfejű állatalakú többnyire azonban egyfejű, emberformájú démon. A mesetípus az előadó megállapítása szerint nem különösen népszerű a palesztinai zsidóknál és araboknál. A hetes számot itt általában szentnek tartják és úgy gondolják, hogy nem illik a mesékbe.

4. Az előadások következő csoportjában más világrések népi elbeszélésanyagáról esett szó. Különösen érdekes volt UPADHYAYA Krishna előadása, aki az indiai (hindi) népi elbeszélések rendszerezését kísérte meg. A következő fő csoportokat választotta külön: 1. Didaktikus jellegű történetek. 2. Vallásos történetek. 3. Szerelmi tárgyú elbeszélések. 4. Szórakoztató történetek. 5. Helyi mondák. 6. Mitikus történetek.

Ebbe az előadás csoportba oszthatók a perzsa elbeszélésekről szóló előadások, EBERHARD előadása a kínai népi próza egy csoportjáról, a kanadai francia mesékről, az argentin állatmesékről, továbbá afrikai, polinéz elbeszélésekről szóló előadások, melyek bár nem tartoztak a kongresszus fővonalába, mégis igen tanulságosak voltak.

Végül általános etnográfiai kérdéseket tárgyalt CSERMÁK Géza előadása (Structuralisme et Folklore) és a távollevő VARAGNAC sokszorosított előadása.

Átfogó motívum-történetet adott SCENDA (Cethaltörténetek). GEISSLER a Pancsatantra közép-európai változatairól, PETZOLD a Don Juan téma folklorisztikus változatairól beszélt.

Mint az eddigiekből kitűnik, a kongresszus rendkívül sokszínű volt, témái változatosak, érdekesek. Azonban éppen e változatosság és az előadások nagy száma meg is bontotta a kongresszus egységét. Az, hogy az előadásokat két szekcióban tartották, valamint a korlátozott idő, lehetetlenné tették, hogy valóban mélyreható vita alakuljon ki. Ilyen szempontból eredményesebb volt a Társaság két mondanakabizottsági ülése Amszterdamban és Budapesten, ahol a résztvevők előre ismerték a vitaanyagot, s így valóban eredményes közös munkát végeztek, míg az athéni kongresszuson nehezen alakult ki egységes közvélemény. Mégis, mint erődőső irányzatot említhetjük, azokat az előadásokat, amelyek elfordulnak az AARNE — THOMSON mesekatalogizálási módszertől és ezzel egyidejűleg (vagy e helyett) a népi elbeszélések eszmei vagy

strukturális vagy másfajta csoportosításának lehetőségeit keresik.

A kongresszus fő témáját képező, mediterrán elbeszélés-anyagról szóló előadások viszont a korlátozott időtartam miatt nem érvényesülhettek kellő módon. Egy-egy évezredeken keresztül nyomon követhető mediterrán elbeszéléstípus vagy motívum felderítéséhez történeti sorsának helyes megrajzolásához rendkívül nagy filológiai, nyelvi apparátus szükséges és az ilyesfajta gondolatmenetet a bizonyító apparátussal együtt lehetetlen 20–25 perc alatt megfelelően ismertetni. SEEMAN, MEGAS előadásai és egy sor, e beszámolóban éppen csak érintett előadás hatása majd később fog kibontakozni, ha anyagukat részletezve, írásban is közreadják. Azonban már a rezümék is képet adtak a mediterrán elbeszélésanyag vizsgálatában jelentkező új elméletekről és eredményekről.

Aránylag kevesebb szó esett ezúttal a mese életének társadalmi kérdéseiről, a népmondáról — vagyis azokról a problémákról, amelyek az előző Kiel-i kongresszus és a két kongresszus közti munkaértekezletek fő tárgyát képezték. A nemzeti mondatakatalogusok munkálatai azonban tovább folynak és lassan elérkezik az idő a nemzetközi mondatakatalogus alapjainak lerakásához is.

A kongresszus megállapodott abban, hogy legközelebbi munkaértekezletét Prágában, legközelebbi kongresszusát pedig Bukarestben tartja majd.

A kongresszust szép kirándulások tették felejthetetlenné és némi alkalmat adtak a résztvevőknek a csodálatos görög táj, a görög nép páratlan műalkotásainak és népművészetének megtekintésére is.

A kongresszus után tartotta az *International Society For Folk—Narrative Research* közgyűlését. A vendéglátó MEGAS professzort tiszteletbeli elnöknek választották. Megállapodtak, hogy a Társaság jogi székhelye Párizsban lesz.

A közgyűlés kijelölte a tervbe vett mondatak-könyv szerkesztő bizottságát (RÖHRICH LUTZ; HAND WAYLAND D.; WILDHABER Robert; Pop Mihai; O'SUILLEABHÁIN Seán; TILLHAGEN Carl—Herman; DÖMÖTÖR Tekla; HONKO Lauri; PEETERS K. C.)

Az új tagok felvétele után a közgyűlés a következő tisztikart választotta:

Elnök: RANKE Kurt

Alelnökök: ORTUTAY Gyula (Európa)

HAND, Wayland D. (Észak-Amerika)

PINOS—SAAVEDRA, Y. (Dél-Amerika)

NOY D. (Nyugat - Ázsia)

IKEDA Hiroko (Kelet-Ázsia)

LUOMALA K. (Ausztrália és Océánia)

Afrikai alelnököt egyelőre nem választott a közgyűlés.

A tanácsadószervbe a következőket választották: PEETERS, TILLHAGEN, DORSON, POP, LÜTHI, DÉGH, JECH, HONKO, RÖHRICH és O'SUILLEABHÁIN.

A Társaság titkára továbbra is HARKORT Fritz maradt, pénztárosa pedig SINNINGHE Jacques.

*

A kongresszust követően szeptember 7-én és 8-án tartotta közgyűlését a C. I. A. P. (*Commission Internationale des Art et Traditions populaires.*)

A közgyűlés határozatot hozott az eddigi név megváltoztatására a Társaság új neve tehát *Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore* (S. I. E. F.) lett.

A C. I. A. P., mely 1928-ban Prágában alakult meg, 1949-ben az UNESCO meghívására a C. I. P. S. H.-hoz tartozó szervezetek közé lépett. Több éves, előzetes tárgyalás eredményeképpen a reformbizottság előterjesztésére a közgyűlés újra meghatározta a szervezet célját, jogi helyzetét, alapszabályait, munkabizottságait és tagdíját.

A közgyűlésen beszámoltak a régebben folyó munkák helyzetéről, így a terminológiai bizottság munkájáról (HULTKRANTZ) az európai atlasz munkálatairól (BRATANIC), a nemzetközi bibliográfia helyzetéről (WILDHABER) és annak a körkérdésnek eredményéről, amely 1964-ben zajlott le a néprajz egyetemi oktatásával kapcsolatban. (NICOLAISEN; a kelet-európai adatokat DÖMÖTÖR Tekla állította össze.)

Az újjá alakított S. I. E. F. a következő tisztikart választotta:

Elnök: PEETERS Karel C. (Belgium)

Alelnökök: POP Mihai (Románia)

TILLHAGEN Carl—Herman

(Svédország)

DORSON Richard M. (USA)

Főtítkár: PINON Roger (Belgium)

Pénztáros: LECOTTÉ Roger (Franciaország.)

Tanácsadó testület: DIAS, MEGAS, NICOLAISEN,

ORTUTAY, RANKE, ROUKENS, STEINITZ,

WILDHABER, ZENDER.

Az új tisztikar felterjesztésére a közgyűlés tiszteleti tagokká választotta a következőket: CHRISTIANSEN M. Reidar-t díszelnökké; MARINUS Albertet (Belgium), RIVIÈRE Georges-t (Franciaország), THOMPSON Stith-t (USA) és ERIXON Sigurdot (Svédország) pedig dísztagokká.

Az újjáalakult társulat tájékoztató bulletinje (S. I. E. F. Informations) háromhavonként fog megjelenni. Az első szám beszámol a közgyűlés eredményeiről és közli az ideiglenes tagnévsort.

DÖMÖTÖR TEKLA

Ariste akadémikus 60 éves

1965. február 3-án a tartui egyetemen rendezett tudományos ülészak keretében ünnepelték napjaink vezető észt nyelvésze, ARISTE Paul akadémikus hatvanadik születésnapját. A tartui egyetem finnugor tanszékének professzora több mint három évtizede foglalkozik elsősorban a balti-finn nyelvtudomány problémáival. A balti—finn népek és nyelvek kialakulásáról alakított nézete — amely alighanem a legmaradandóbb felfogás az jelenleg folyó vitában —, a vót nyelvről írott sok-sok tanulmánya, a *Kalevipoeg* külföldi fogadtatá-

sának szentelt cikkei, ezen kívül különösen vót folklór közlései (dalok és prózai) a néprajzi kutatók számára is nélkülözhetetlenek. A rendkívül sokoldalú professzor ezen kívül kitűnő ismerője a jiddis és a balti cigány hagyománynak is, továbbá irányítója a tartui egyetemen folyó magyar nyelvészeti kutatásoknak. Derűs, mozgékony, új tudományos módszereket kedvelő, a magyar kutatókhoz érdemtelenül is barátságos személyének további munkás évtizedeket kívánunk. v.

Tudományos kongresszus az urbanizáció néprajzi vizsgálatáról

1964. augusztus 27-e és szeptember 8-a között, az ausztriai Burg Wartenstein kastélyában, a *Wenner—Gren* alap etnológiai kongresszusainak megszokott helyén került sor a városi etnológia kongresszusára. Az eddigi várostudományi ülésszakoktól eltérően ezúttal az egyetemes néprajz szempontjából vizsgálták meg a világszerte jelentkező urbanizáció problémáit.

A 14 előadás mind az öt világrésszel foglalkozott, külön figyelve az urbanizáció kihatását a rokonsági szervezet, a migrációk területén. A kongresszuson felvetődött egy összehasonlító urbanisztikai tudomány megteremtésének az igénye is. Az előadások és hozzászólások anyaga könyvalakban is megjelenik. Sz.

Új egyetemes néprajzi folyóirat indult Prágában

A prágai Náprstek Múzeum évkönyveként jelent meg — első kötetét 1962-ről keltezve, de csupán 1964-ben — az *Annals of the Náprstek Museum* folyóiratának első száma. Az ázsiai, afrikai, amerikai és orientalisztikus tárgykörökkel foglalkozó folyóirat nem csupán

cseh, hanem általában a kelet-európai kutatóktól közöl tanulmányokat. Az első számban nyomtatták ki BOGLÁR Lajosnak a nambukuara indiánok akkulturációjáról írott tanulmányát is. Sz.

KÖNYVSZEMLE

BEITL, Klaus Die Umgangsriesen

Volkskundliche Monographie einer europäischen Maskengestalt mit besonderer Berücksichtigung der „Fête de Gayant“ zu Douai in Nordfrankreich. Wien 1961. Verlag Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. 138. p. térkép- és hangjegymelléletek, 9 képmelléklet.

Ez a módszertanilag példamutató, igényes szokásmonográfia az európai szokások egy igen jellegzetes figurájával, a felvonulásokon, körmenetekben megjelenő óriásokkal foglalkozik. Ilyen óriásokat elsősorban Nyugat- és Délnyugat-Európa népei szoktak felvonultatni. Előfordulnak Hollandiában és Belgiumban, Franciaországban, Angliában, ritkábban német—osztrák területen. továbbá spanyol, portugál és olasz nyelvterületen, az újvilágban Mexikóban és Braziliában.

A körmenetekben szereplő óriásokat a szerző funkcionálisan játékmáskoknak, jelmezeknek tekinti, melyeknek segítségével képzelt alakokat jelenítenek meg: bibliai hősöket, történeti figurákat vagy egyszerű polgárokat. Ez a maszk típus elsősorban méreteivel tűnik ki más álöltözetek közül és mindig anthropomorf. Morfológiai szempontból viszont nagy alakú szobroknak tekinthetők, melyek a felvonulások egyik fő látványosságát képezik.

A könyv egy része leíró: történeti és földrajzi rendben csoportosítja a körmenetek hagyományos óriásfiguráit, illetve készítményjüket, megjelenésük helyére és idejére, nevükre, öltözetükre, a velük kapcsolatos mondákra és anekdotákra, énekekre, táncra stb. (Nem tér ki azonban részletesen a nem hagyományos, tehát újabb keletű, inkább idegenforgalmi célokra készült karneváli óriások ismertetésére.)

Legrészletesebben az észak-franciaországi Douai tartomány *Gayant* nevű óriásmáskjával foglalkozik. Ilyen nevű maszkot 1530 óta emlegetnek a források. A *Gayant* nem egyedül jelenik meg, hanem felesége és gyermekei kíséretében. Az apa magassága jelenleg kb. 6,25 m. Hat ember viszi vállán, míg a „gyermekek” jóval kisebbek, egy ember is elbírná őket. A figurákat úgy látszik kezdetől fogva vesszőből font vázból konstruálták, arcuk, öltözetük, nagyságuk azonban történeti koronként változott. A jelenlegi *Gayant* 1954-ben készült, miután elődje a második világháborúban tönkrement.

A douaii óriások a június 6. után következő vasárnap, hétfőn és kedden járják be a várost. Útirányuk éppúgy mint mozgásuk hagyományos és szigorúan megszabott. A méltóságteljes lassú vonulás gyors tánclépésekkel váltakozik. Megjelenésükhöz már néhány évszázada történeti monda is csatlakozik.

Az európai felvonulásokban szereplő óriásfigurák megjelenését és történeti sorsát vizsgálva a szerző úgy találja, hogy ezek a XIV. század óta folyamatosan nyomon kísérhetők a felsorolt országokban. A középkorban főleg egyházi körmenetekben tűnnek fel más fantázia-alakok és mechanizmusok mellett: Úrnap körmenetekben vagy búcsúkor, továbbá céhes ünnepeken. Úgy látszik, hogy eleinte többnyire bibliai alakokat, különösen Góliátot ábrázolták. Néha dramatikus játék (Dávid-Góliát játék) is csatlakozott megjelenésükhöz. Az ellenreformáció idején allegorikus értelmezést nyerhettek. Az utolsó évszázadban sokszor kikerültek a vallásos szokáskörből és átkerültek a farsangi felvonulásokba, népiünnepélyekbe. Az évszázadok folyamán egymást váltották a történeti mondák és anekdoták. Ma az óriások sokszor népviseletben jelennek meg, különösen Belgiumban és népies az elnevezésük is.

A körmenetekben szereplő óriás jellegzetesen városi jelenség. A városi közösség viseli az előállítás költségeit, a nagy felvonuláson az egész város részt vesz és néha kissé a város szimbólumává is válik. A játékos felvonulás szervezése kezdetől fogva céhek, vagy laikus vallásos társaságok kezében volt és gyakran még ma is külön társaságot alkotnak az óriás-szobrok gondozói, őrei, hordozói és zenészei.

A szerző nem áll meg ennek a történetileg és földrajzilag összefüggő jelenséges csoportnak vizsgálatánál, hanem történetileg a múltban visszafelé haladva előképeit keresi. Így jut el azokhoz a körmenetes óriás-alakokhoz, melyeket Galliában CAESAR, DIODORUS és STRABO említ. Idekapcsol tovább Hallstatt-kori és bronzkori régészeti leleteket, skandináviai sziklarajzokat is, melyek kultikus jeleneteket ábrázolnak s ahol kisebb emberalakok álló anthropomorf óriási alakot húznak vagy vezetnek.

Ezekből az adatokból kiindulva az óriásalakok körmenetes szerepeltetését olyan régebbi rítusokkal kapcsolja össze, melyeknek magyarázatát a világteremtő vagy városteremtő óriásokról szóló mítoszok adják. Az eget tartó anthropomorf óriás-képzet az ókori Egyiptomban, a heti-

táknál ismeretes. BEITL tehát (más kutatókkal egyetemben) azt tartja, hogy az ókori keleti mítoszok, melyek egyidejűek a földművelés kezdetével és a fémek korai használatával, a megalit-kultúrával együtt jutottak fel egészen Skandináviáig. Összegezve tehát BEITL körülbelül így képzei el a folyamatot: a középkori körmenetekben szereplő óriásalakok játékos megjelenési formái annak a mítikus képzetnek, hogy a világot egy óriás alkotta (ill. az eget a földtől egy óriás választotta szét) és ez az óriás tartja is fenn a világot. Az eget tartó óriás-képzet az ókori Keleten alakult ki, északra való terjedése a dél-, nyugat- és észak-európai partok mentén történt. Ez a mítosz, és a hozzá tartozó rítus, mely új és új értelmezést nyert, maradt fent napjainkig, az újkorban már mint játékos szokás.

BEITL könyvének legproblematisabb, de egyben legérdekesebb része éppen ez a hipotézis, mely feltételezi az ókori keleti mítoszok kapcsolatát a skandináviai régészeti emlékekkel, a Galliáról szóló ókori feljegyzésekkel, továbbá mindezek kapcsolatát a nyugat-európai körmenetekben megjelenő óriás-figurákkal. A magam részéről a kérdés első részét: — tehát az ókori keleti mítoszoknak Észak-Európa felé való terjedését — itt nem vizsgálom, hiszen e kérdésnek nagy irodalma van már. Annál érdekesebb azonban a középkori körmenetes óriásoknak feltételezett kapcsolata a galliai és skandináviai prehisztorikus körmenetes óriás figurákkal. A szerzővel egyetértek ugyanis abban, hogy a körmenetes óriásokat nem csupán az európai középkor játékos képzelete hozta létre, hanem feltehetőleg régebbi előképük is volt. Azonban a galliai feljegyzéseket pl. több mint egy évezred választja el az első középkori említésektől. Azt hisszük, hogy ebben a hosszú periódusban a körmenetekben körülhordozott óriás-alaknak valamiféle más megjelenési formájával is kell számolnunk. Nyugat- és Dél-Európában. Ezeknek az óriásoknak előképei azonban ott szerepelhettek a római körmenetek, valamint a kora-középkori körmenetes szokások tárgyi anyagában is. Az óriások nem választhatók el élesen a nyugat- és délnyugat-európai középkori körmenetek más mechanizmusaitól, a Tarasque típusú szörnvalakoktól, a kerekeken mozgó hajóktól stb, ezeknek előképei azonban ott szerepelnek a későrómai körmenetek tárgyi anyagában is, ahol például van a körülhordott isten-szobroknak, a kerekeken vontatott Isis-hajónak, a kocsikon körülvitt isten-szimbólumoknak (vö. ALFÖLDI András: *Isis-szertartások Rómában a IV. század keresztény császárai alatt*. Bp. 1937. Diss Pan. II (7). Nem véletlen, hogy egyes kutatók mint Alföldi még a *karnevál* nevét is ezekkel a kerekeken vontatott körmenetes hajókkal hozták kapcsolatba. Nem kétséges és nem különösen új felfedezés, hogy a keresztény körmenetek előképét a római körmenetek különböző formáiban kell keresnünk s a körmenetekben körülhordozott öltöztethető szobrok, melyek Délnyugat-Európában még ma is általánosak, részben a későrómai kultuszra mennek vissza.

Funkcionális egyezés áll fenn továbbá az óriásszobrok között és a római halotti szertartásokon (ludi funebres) szereplő halotti képmások (imagines) között vö. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: *Terentius vígjátéka Aemilius Paulus temetésén*. Vallástörténeti tanulmányok 1960. 2. kiad. 251., kk.). Már említettük, hogy a körmenetekben szereplő óriások morfológiailag szobroknak, képmásnak tekinthetők, funkcionálisan pedig jelmeznek. Hasonló szerepe volt a római halotti szertartásokban az elhunytak képmásainak is, melyek hátul kitöltetlen szobrászí formák, tehát egyszerre szobrok és álarcok is voltak. Ha a nemzetség egy kiváló tagja meghalt, e képmásokat élő emberekre illesztették, akik a temetési menetben a szobor-álarcok segítségével a nemzetség elhunyt tagjait személyesítették meg.

Erre a kettős funkcióra természetesen még igen sok példát tudnánk idézni a világ minden részéről, olyan szobrokról, melyeknek ez a két funkciója van: álarcok is, szobrok is egyszerre. Az álarcok segítségével néha az istent, a szellemeket testesítik meg, néha azonban az álarcszobor maga az istenség. Érdekes párhuzamat nyújtanak az új-guineai titkos társaságok óriásmaszkjai is, melyek a nyugat-európai körmenetek óriásainak fantasztikus, távoli rokonai, de kétségkívül rokonai.

BEITL tételét tehát olyan formában fogadhatjuk el, hogy a nyugat- és észak-európai ókori feljegyzések és régészeti ábrázolások, melyek óriás-alakoknak körmenetekben való rituális szerepeltetésére utalnak, kapcsolatba hozhatók a nyugat- és délnyugat-európai középkori körmenetek óriásaival, de ez a kapcsolat nem okvetlenül genetikusan, hanem egyszerűen tipológiai is lehet. Nem lehetetlen azonban (erre BEITL ugyan nem utal, de tételeiből logikusan az következnék), hogy a galliai óriás-konstrukciók továbbélhettek valami formában a gallo-római kultuszban is, hiszen a régi kelta és germán rítusok sok eleme éppúgy utat talált a keresztény szokásokba, mint a római szokásformák.

Ami az alakok nagyságát illeti, az egész középkoron át szokások volt az istenségeket, szenteket jóval szobrokról, melyeket ábrázolni, ez a tény aligha kíván további bizonyítást. Embernagyság feletti isten-ábrázolásokat szintén a világ minden kultúrájában találunk. Tehát itt nem szükséges okvetlenül óegyiptomi mítoszokra gondolni.

BEITL könyve mindenesetre mintaszerű példája az olyan szokásmonográfiának, mely nem elméletéhez igazítja a tényeket, hanem anyagfeltárással, történeti-földrajzi csoportosítással igyekszik a feltett kérdésekre válaszolni.

DÖMÖTÖR TEKLA

Zbigniew Jasiewicz: Studia historyczno-etnograficzne nad kowalstwem wiejskim w Wielkopolsce

(Történeti-néprajzi tanulmány a nagylengyelországi falusi kovácmesterségről.) Poznan, 1963. 289 p. 85 á. 6 tábla 1 térkép. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Filozoficzno-Historyczny. Seria Etnografia Nr 2.

A kovácmesterségről aránylag kevés néprajzi cikket találhatunk s az ismert cikkek is többnyire adatközlések, illetve a díszítőművészettel kapcsolatosan vizsgálják a témát s nem lépek fel monografikus igénynyelv.

A szerző szintén készített több kisebb néprajzi munkát a kovácsokról és sokat használ fel más lengyel kutatók (KOTULA Fr. REINFUSS R. stb.) munkáiból.

Bevezetőjében JASIEWICZ vázolja a kutatás eddigi eredményeit s általában a kovácmesterség történeti-néprajzi kutatásának problematikáját. Célja: bemutatni a nagylengyelországi falusi kovácmesterség történeti fejlődését, néprajzi jellemzését a poznani, kalisi és gnieźnoi vajdaság területén. Időben a témát a városalapítás kezdetétől a XX. századig tárgyalja.

Többféle forrás felhasználása célravezető: régészeti ásatások, az anyagi kultúráról írt művek s természetesen a néprajzi gyűjtés. A régészet a legrégebbi korhoz nyújt értékes anyagot, fontosak a Biskupin melletti X—XI. századból előkerült leletek. Értékesek a munkaeszközök és kovácműhelyek nyomai. Sajnos a későközépkori anyag kevésbé kutatott, így e területen még sok munka vár a téma feldolgozóira. Az írásos források közül jelentősek a bírósági adatok és leltárkönyvek. Értékes mű a kézműves kéziműhely taksáskönyve 1732-ből. TRAWINSKI J. kovácmester könyve Dopiewiecből 1823-ból és 1828—29. évekből származó adatokat tartalmaz. Általában bő levéltári anyag van a XVIII. századból. Értékesek még a népdalszövegek, mágikus praktikák szokásai. A műhöz felhasznált források: 1. az 1956-tól végzett területi kutatások, 2. a Poznani Néprajzi Múzeum anyaga, 3. a Néprajzi Intézetben a kovácmesterségről tartott ankét, 4. a folklórsztikai anyag, 5. néprajzi publikációk.

A kovácmesterség vizsgálatánál az anyagfeldolgozást, a készítéstechnikát és a munkaszervezési kérdéseket különösen figyelembe kell venni. Ez a mesterség ugyanis évszázadokon keresztül a mezőgazdaság számára készített munkaeszközöket s nagy szerepet játszott az ország gazdasági fejlődésében. Ezt a kérdést részletesebben a III. fejezetben tárgyalja. Itt foglalkozik a falusi kovácsok nyersanyagaival; az acéllal, vassal, tüzelő- és egyéb anyagokkal.

A III. fejezetben a kovácsszerszámokkal, berendezésekkel, legfontosabb munkákkal foglalkozik. Részletesen felsorolja a kovácműhely fontosabb szerszámait: az üllőt, kalapácsokat, fogókat, reszelőket stb. Foglalkozik a reszeléshez, lyukasztáshoz, élezéshez, patkoláshoz szükséges szerszámokkal, a technikai eljárások közül a hevítéssel nyújtással, tágitással vastagítással, sodrással, fúrással, menetmetszéssel, élesítéssel, öntéssel stb. Felsorolja a kovácsszerszámok és technikák helyi elnevezését. Megfigyeli s alaposan leírja a műhelyhasználat szerinti beosztását, a munkamegosztást a kovács és más fémfeldolgozó falusi kismesterség között. A szerszámok leírásának sorra veszi a fontosabb régészeti leleteket, a levéltári adatokat, illetve a ma előforduló formákat s néhányat képekben is bemutat.

A falusi kovács produktumaival foglalkozik a IV. fejezet. A földművelés szerszámjai közül a kovács készítette régebben az ekét, boronát, kapát, ásót, kaszát, sarlókat, gereblyét, villát. A kovács készítette az állattenyésztés, halászat fontosabb szerszámait, bútor-, épület-, és kapuvasalásokat, de készített egyes esetekben fegyvereket is. A kovács legfontosabb munkája a patkókészítés és patkolás volt, a szekérvasalásnál a kocsigyártóval működött együtt.

Az ötödik fejezetben a munka megrendelésével, az eladással, piacratermeléssel, a vásárlás hatókörével, az elszámolás különféle formáival foglalkozik. Megállapítja, hogy egyes munkák elvégzésénél legtöbbször szóban egyeznek meg, a községi kovácsok fontosabb munkáit írásban meghatározott tarifa szabályozza. A vásárlási körzet a falusi kovácsoknál szűk, piacra inkább csak a városi kovácsok termelnek. A kovácsok az általuk készített munkákat különböző díszítéssel, vagy nevekkkel jelölik, ez a forma apáról fura öröklődik.

Kovács a nagylengyel folklórban címen a VI. fejezetben a kovács által végzett népi gyógyításokkal, mágikus praktikákkal foglalkozik, itt közli azokat a népdalokat, amelyekben a kovács szerepel.

A VII. rész a falusi kovács gazdasági és társadalmi helyzetét írja le. A társadalmi jogi helyzetnél leírja a kötelezéseket, a fizetését, a kovács vagyonát. Miután munkája történeti jellegű, levéltári források alapján közli a szabad és jobbágy kovácsok számát a kalisi vajdaság falvaiból a XVIII. századból, illetve a poznani és a gnieźnoi vajdaság területéről a XVIII. század második feléből.

Részletesen foglalkozik a községi kovácsokkal, ami, szerinte különösen a XIX. században szinte általános volt a nagylengyelországi falvakban. A községi kovács használatba kapta a

kovácsműhelyt, egy lakást és egy gazdasági épületet. Fizetést pénzben és természetben kapott s ezért kötelessége volt a meghatározott munkát elvégezni. Az általa feldolgozott területen 62 faluban a községi kovács tartása a mai napig megmaradt. A községi kovács tartása ismert volt Lengyelországban másutt is, valamint a szláv területek határán. A kovácsok a szakmai munka mellett földműveléssel is foglalkoztak s ennek arányait táblázatban mutatja be 1959-ből.

Befejezésében JASIEWICZ megállapítja, hogy a kovács szerepe a falvak életében azért volt jelentős, mert fontos termelészközöket készített és javított s nem egy esetben a meglévő eszközök tervezője, tökéletesítője és propagátora is. Fontos szerepe főleg a XIX. században s a XX. század elején van, amikor olcsó vas özőnlük be a falvakba is s a kovács versenyben áll a gyengén fejlődő iparral. A századfordulón bonyolultabb munkaeszközöket is készített (ekéket, hengereket, sarlót, kaszát, stb.), a gyári eszközöket javította. A középkori funkciói közé tartozott a kuruzslás, állatgyógyítás, működése szorosan kapcsolódott a mágiához is. Az anyagi helyzet, a társadalmi viszonyok nem engedték, hogy teljesen beépüljön a faluba. Mint szabadon mozgó kézműiparos változtatta helyét faluról falura, bérelt műhelyt az urasági falvakban, mindenütt megélhetésre talált megbecsült szakmája miatt. A nagylengyelországi falusi kovácsműveltség bemutatása sok nehézségbe ütközik, szokatlanul szerény az irodalma, nehezen hozzáférhetők a források, így a téma feldolgozása sem lehetett teljes.

JASIEWICZ munkája első összefoglalás a lengyelországi falusi kovácsmesterségről s ennek különösen a történeti forrásanyaga jelentős. Néprajzilag erről a témáról még sokat lehet mondani s műve remélhetőleg másokat is ösztönöz a kovácsmesterség feldolgozására.

BODGÁL FERENC

Alena Plessingerová: Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky.

(A tüzelőberendezés fejlődése, használata és jelentése a Javorníky alatti szlovák falukban.)
Sborník Národního musea v Praze — Acta Musei nationalis Pragae. 1963. 4—5. szám, 151—236
1. 1 térkép, 16 1. fénykép-melléklet.

PLESSINGEROVÁ Alena terjedelmes tanulmánya, mely a prágai Nemzeti Múzeum folyóiratának két számát tölti ki, a szerző rendszeres terepkutatásának eredménye, melyet a szlovák—morva határon, a papradnói, stiavníki és marikóvi völgy településeiben végzett. E kutatásokról a szerző 1951-től kezdve több tanulmányt tett már közzé, melyek a most ismertetett munkát kiegészítik. A korábbi publikációkra azonban művében hivatkozik a szerző, így bibliográfiai adataikat itt nem soroljuk fel.

A tüzelőberendezés fejlődéséről szóló értekezés központi témája a nyílt tűzhely leírása és funkciójának, szerepének elemzése. A vizsgált területen ugyanis a nyílt tűzhelyhez nincs mindennütt kemence építve s megfigyelhető olyan régies lakásmód, melynél ez a tűzhely az épület egyetlen tüzelőberendezése. A szlovák parasztság körében a kemence régen és általánosan elterjedt, s a tüzelőberendezésnek ez a formája elszigetelt jelenség. Ezt az archaikus típust éppen PLESSINGEROVÁ Alena fedezte fel ezen a vidéken.

A kemence nélküli tűzhely főleg a szállásokon fordul elő, a faluban lakó földművesek időszakos nyári lakóhelyein. Az állandó lakhelyeken, a házakban a szerző csak kivételesen találkozott a kemence nélküli tűzhely nyomaival. Ezek a szórványos adatok legnagyobbbrészt az alacsony szociális viszonyok közt élő lakosok házára vonatkoznak vagy a típus átmeneti jellegű felbukkanásáról szólnak olyan új házakban, ahol csak bizonyos idő múlva építenek kemencét. A tűzhelyeknek nem volt füstelvezető berendezésük, legtöbbszörnek az alapja fából készült, borona technikával és a helyiség (szoba) egyik sarkában álltak. Használatuk, velük kapcsolatban az ételek elkészítése, a fűtés rendje olyan sajátosságokat mutat, melyek elütnek azoknak a vidékeknek a szokásaitól, ahol a kemence a fő tüzelőberendezés. A szerző gondosan megfigyelte a parasztemberek lakóházait is, ahol kemencés tűzhely van használatban és finoman elemezte a kemence és a tűzhely funkcióinak megoszlását. Megállapítja, hogy ezekben a házakban sem vette át a kemence a főzés és a helyiség melegítésének funkcióját. Télen is csupán a tűzhelyen fűtöttek, a kemence csupán kenyérsütésre szolgált és nem vált igazi fűtő vagy főző berendezéssé. Ahol kenyéret csak ünnepi táplálékul, évente mindössze két-háromszor sütöttek, így a tűzhely volt a fő tüzelőberendezés, mégha mellette kemence állt is a szobában (és ezekben a falusi házakban többnyire kemencés tűzhelyet találnak, ellentétben a csupán tűzhelyes szállásokkal), — a mindennapi életben így a tűzhely jelentősége jóval felülmúlta a kemencéét.

A tüzelőberendezés fejlődéséről szóló fejezetben a szerző más típusokra is kiterjeszti-igyelemét. A tűzhely és a kemence mellett ismerteti a füstelvezetés megoldásait — bár a kürtös-

kemence ezen a területen ritka, átmeneti jelenség volt — leírja végül a takaréktűzhely bevezetését, sőt a korszerű villanyfűzők megjelenését is.

A második fejezetben, ahol a szerző a tüzelőberendezések használatát, szerepét, emberi jelentőségét ismerteti, az előző szakaszhoz hasonlóan nem csupán a tűzhelyek legrégebbi típusait vizsgálja (a tűz rakását, főzést, sütést, szárítást, világítást stb.), hanem a takaréktűzhely használatát is, amely sokban a korábbi tüzelőberendezésekhez kapcsolódó hagyományokat követ.

Mindkét fejezetben olyan gazdag, részletes megfigyelés anyagot találunk, amit csupán a helyszínen töltött hosszú idő és a környezettel való meghitt kapcsolat tesz lehetővé. A megfigyelések részletessége, gazdagsága a tanulmány egyik fő erénye. A nyílt tűzhelyen való főzés sokféle módját, a fazekak befedésének rendjét, a parázs megtartásának módjait, a kenyér kemencébe rakását, a tűzhely kiegészítő eszközeinek leltárát a való élet változatosságában nem lehetett volna leírni pusztán rövid időtartamú helyszíni gyűjtés után.

A színes részletmegfigyeléseket azonban a szerző tág koncepcióba illeszti be s a három szlovák völgy parasztjainak finom részletezéssel bemutatott tűzhelyeit összehasonlító módszerrel próbálja elhelyezni a széles táji környezet paraszti kultúrájában és a paraszti tüzelőberendezések alakulásának történetében. Az utolsó fejezet foglalkozik az összehasonlítás kérdéseivel s a kemence nélküli tűzhely előfordulásának problémájával. Szlovák, lengyel és magyar adatok, továbbá szláv régészeti eredmények és néhány történeti forrás elemzése alapján. PLESSINGEROVÁ azt a következtetést vonja le, hogy a nyílt, kemence nélküli tűzhelyek létrejöttét a helyi társadalmi-gazdasági viszonyok indokolták. Kialakulására — szerinte — nagy befolyást gyakorolt a kárpáti vlach pásztorok betelepítése.

A leírt, kemence nélküli tűzhelyek beillesztése a szlovák népi építkezésről, valamint a szomszédos lengyel, részben egyéb területek paraszti építkezéséről alkotott képbe és a paraszti lakáskultúra alakulásáról, fejlődéséről kidolgozott elméletekbe bizonyára nyeresége az etnográfiai szakirodalomnak. De hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem kisebb értékű a két első fejezet sem, amely az összehasonlító megfontolások számára az alapot adja. Ellenkezőleg. A leíró rész mintául szolgálhat későbbi gyűjtések számára is a megfigyelések sokrétűségét, pontosságát, módszerességét illetően. Mulandó tárgyak és még mulandóbb paraszti visszaemlékezések rögzítésével, összegyűjtésével a régies falusi életről olyan színes, gazdag és hiteles képet rajzolt a szerző, amely maradandó érték.

ŠVEC OVÁ SoŇA (Prága)

Schönfeld, Walther: Körperhemalen, Brandmarken, Tätowieren

Heidelberg é.n. Dr. Alfred Hüthig Verlag, 156 S., 84 Abb.

A könyv szerzője gyakorló dermatológus és munkáját is elsősorban orvosoknak szánta, de minthogy az emberi test festésének, égetésének és tetoválásának szokására vonatkozó történeti anyagot az ókor, a középkor és az újkor századaira nézve hatalmas gyűjteményben halmozta össze és munkájában több évtizedre visszanyúló kutatásának eredményeit jelentős részben közre is adja, ezt kultúrtörténeti és közelebről néprajzi szempontból is haszonnal forgathatjuk.

SCHÖNFELD az említett három jelenséget megfelelő bizonyítékok alapján kimutatja már a legkorábbi kultúrtörténeti korszakokban, fejlődésüket, változásukat, elmúlásukat vagy továbbélésüket végigkíséri az európai népek történetében napjainkig; a XVIII. századtól kezdve forráskutatásait kiterjesztette a tudományos irodalom mellett a különböző országokban megjelent napilapokra, személyi megemlékezésekre, bűnügyi rovatokra stb. Könyvét fényképekkel, rajzokkal gazdagon illusztrálta.

De az eredményeit nézzük meg közelebről. A testnek elsősorban kultikus szempontból történő festésére már a neolitikus festett arcesontjából lehet következtetni; az uralkodó szín a cinóberpiros (ez tulajdonképpen az életet osztó vérnek a szimbóluma, az életerőnek és a halhatatlanságnak a jele), ritkábban az okkersárga volt. A szokás továbbélését a különböző utazók még a történeti időkben is feljegyezték, így pl. PLINIUS a britannoknál, PETRÓNIUS pedig a galloknál, akiknél a fehér szín felfestése volt divatos. A test megfestését fontosabb ünnepeik alkalmával a görögök és rómaiak sem hanyagolták el. A festés másik céljaként JULIUS CAESAR a britannoknál az ellenség elrettentését tapasztalta. Későbbi időkben a festés már csak a test díszítését és a megtévesztést szolgálta, ahogy ennek emlékeit láthatjuk a nőknél a fej különböző részeinek (ajak, szemöldök stb.) és a körömnek a festésében; a kultikus, valamint az elrettentő elem ma már inkább a maszk használatában jelentkezik.

Az emberi testnek égő vassal való megsültése (kauterisatio) egyes ókori népeknél elsősorban gyógyászati célt szolgált, ahogy ezt pl. a görögöknél HIPPOKRATES leírta. De a más célból

való bélyegzés nyomán is korán fellelhetők. Az ókorban (i. e. VI. századtól) és a középkorban alkalmilag megbélyegezték embereket is tulajdon- vagy hovatarozandósági jellel, vagy büntetési jeggyel, pl. rabszolgákat, háborús foglyokat. A Nyugatrómai Birodalomban a bélyegzés értelme változáson ment keresztül; ekkor az állam a katonáit és alsóbb rendű alkalmazottjait bélyegezte meg annak az előjárónak a nevével, aki tőlük a hűségesküt kivette. A korai keresztények Krisztus nevének görög vagy latin kezdőbetűivel, a bárány vagy a hal képpel megbélyegeztetett jártak. Az ókorban a homlokra süttött bélyeg a megszegyenyítés, a büntetés jele is volt; a bélyegzésnek ez a jellege a római majd később a barbár jogokban szinte állandósult, sőt a középkoron keresztül az újkorig az adatok tömege bizonyítja a bélyegzés megszegyenyítő vagy hovatarozandóságot bizonyító voltának elterjedtségét és ebben az orvosok szerepét.

A *tetoválás* szokása ugyancsak az ókorban gyökerezik, de a bőrbe hegyes tárgyval végzett festési eljárás ma használt elnevezése csak 1769 óta ismert és a tahitiszigeti „tatau” szóval van kapcsolatban, aminek a jelentése „sebesült”. A tetoválási eljárás szinte az egész világon elterjedt; SCHÖNFELD a különböző európai népeknél és törzseknél fennmaradt adatokról részletes áttekintést nyújt könyvében a legrégebbi időktől napjainkig; megvizsgálja céljukat, a tetoválás technikáját, a kép létrehozásának és eltüntetéseinek módjait, főleg itt már az orvosi vonatkozásokat.

A tetoválás ma és nálunk is élő szokás; villamoson, fürdőben, általában nagyfogalmú helyeken lépten-nyomon láthatók nyomain szinte társadalmi osztályra és rétegre tekintet nélkül, főleg katonáknál, rakodó- és szállítómunkásoknál, bányászoknál, közlekedési dolgozóknál. Magyarországról SCHÖNFELD könyvében is alig találunk néhány adatot, noha már a Helytartótanács körözöveleiben a XIX. század elejéről bőven látható tetoválásra való hivatkozás, a rendőri elfogatóparancsok, a hullaleírások sokszor térnek ki rá. E néprajzi, orvosi és társadalomtudományi szempontból egyaránt rendkívül érdekes jelenség magyar vonatkozásainak a feldolgozására — néhány ismertetőcíken kívül — még alig került sor, pedig anyag bőven állna rendelkezésre.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

Internationale Volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1959 und 1960

Redigiert von Robert WILDHABER. Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1964. XIX, 725 S.

Egy évtizeddel ezelőtt a *Volkskundliche Bibliographie* összevont évfolyamokban jelent meg, évenként mintegy 1000 bibliográfiai adatot tartalmazva, és általában egy évtizedes késéssel követve a szakirodalmat. Robert WILDHABER professzor irányításával az utóbbi években ez a helyzet megváltozott. Új munkatársak közreműködésével új országok anyaga került be a bibliográfiába, amely ma mintegy évi 4000 cédulában közli Európai kurrens néprajzi szakirodalmát. 1963-ban már az 1957—58-as anyag jelent meg, 1964 végén pedig kinyomtatták az 1959—60. megszerkesztették az 1961—62. évek bibliográfiáját. Jelenleg már az 1963—64-es bibliográfiák összeállításai munkálatai folynak. Az anyag egyre növekedik, és noha a szerkesztő rendkívüli szigorúsággal tartja magát csupán a legfontosabb címek közléséhez, így is kétségtelennek látszik, hogy a soron következő kötet eléri az évi 5000 adatot, különösen akkor, ha a bibliográfiai munkába belekapcsolódnak azok az országok, amelyek eddig kimaradtak a kötetekből (Fészország, Lettország, Litvánia, Bjeloruszszia, Ukrajna, az Orosz Köztársaság önálló területei stb.) Az utóbbi évek során a magyar anyag is lehető teljességgel szerepel a bibliográfiában. Átlagban évenként mintegy 1000—1200 azoknak a könyveknek és tanulmányoknak a száma, amelyek magyar nyelven vagy Magyarországon néprajzi témákkal megjelennek. Természetesen ez nem a teljes évi anyag (újságcikkkel és a rokntudományok ide is vonatkozó műveivel ez a szám kétszeresére nő, ugyanakkor csupán felében nemzetközi jelentőségű), de még így azt jelenti e számadat, hogy a magyar néprajztudomány egy teljes bibliográfiája körülbelül százezer tételt tartalmazna. (Az eddigi régészeti bibliográfia feleennyi adatot, a történelmi bibliográfia pedig valamivel kevesebbet közöl.)

VOIGT VILMOS

Studies in Ethnomusicology

Volume I (1961). Editor: M. KOLINSKY. New York, 1961. Folkways Records & Service Corporation, 76 p.

Az újabban egyre jobban megélénkülő nemzetközi népzene kutatás újabb sorozata kezdődött meg ezzel a tanulmánykötettel. A nehezen lefordítható „ethnomusicology” (etnikai zene kutatás) elmélete abból áll, hogy a zenei kifejezésnyelv és motívika nemzeti-etnikus keretek között

alakul ki, él és változik, az egyes primitív vagy kulturált népek zenéi egészként is összevethetők egymással. A nagyon sokban elfogadható, másban annál vitathatóbb nézet azért igen lényeges az egyetemes zenetudomány számára, mivel általa a zenei formanyelv kialakulása, és általában a zenei alkotások létrejötte tisztázódhat. Az etnográfia számára azért fontos ez a kutatási lehetőség, mivel a legtestetlenebb művészet, a zene adatai kerestül egy-egy nép folklór jellegű művészi általánosításainak a legmerészebbjeit gyűjthetjük össze. Másrészt a folklór zene egyszerre alkotás és egyszerre „nyelve” az illető nép zenéjének, a nyelvtudomány ismert vitái kategóriájával élve „alap és felépítmény egyszerre”. Természetesen ma még messze járunk az itt felvetődött problémák végleges megoldásától, annál nagyobb örömmel kell üdvözlölnünk minden olyan munkát, amely ehhez közelebb segít. A gondosan szerkesztett kötet öt dolgozatot közöl. Ezek tárgyköre igen széles (a 22-hangú indián zene eredetéről, a latinamerikai zene esztétikai értékeiről, a jazz népzenei értelmezéséről, a holland népi tánczenéről, a tonális rendszerek összehasonlító vizsgálatának lehetőségeiről), általában az amerikai népzenei irányzat módszereit követik, egészen a modern gépesített adatfeldolgozás alkalmazásáig.

VOIGT VILMOS

Service. Elman R.: Profiles In Ethnology

A Revision of A Profile of Primitive Culture. Harper & Row Publishers, New York—Evanston—London. 1963., 509 p., figs.

Először 1958-ban látott napvilágot e könyv, majd a jelen kiadáshoz bővülve és átdolgozva készítették elő 1964-re. Mind a régi, mind az új előszót olvashatjuk a kötetben. Ezekből kiderül, hogy a szerző arra törekedett, egy-egy nép, törzs, falu bemutatásával néhány reprezentatív képet adjon az etnológiai kutatások tárgyáról. SERVICE hangsúlyozza, hogy az egész emberi társadalom azonos fejlődéstörvények hatását mutatja. Ennek megfelelően 5 csoportba gyűjti anyagát, annak megfelelően, hogy a példaként kiválasztott társadalmak milyen fokon élnek. Az első rész a horda-társadalmakat mutatja be (az arunta, a tűzföldi yahgan, az andaman-szigetek lakói, valamint a copper eszkimók életének alapján), a második fejezet törzsi társadalmakat (a rónszarvastartó tunguzok, a cheyenne-indiánok, a nilota nuerek, a navahok és a dél-amerikai jivaro törzs) dolgoz fel, a harmadik a főnökség fokán élőkkel foglalkozik (nutka-indiánok, a Trobriand-szigetiek, a tahiti lakosok és a Fülöp-szigeti kalinga törzs szerepel itt), a negyedik fejezet címe „primitív államok” (itt a zulu, a mexikói maya, a perui inka és a nyugat-afrikai ashanti népekről olvasunk), végül az ötödik fejezetben a modern népi kultúrák — „modern folk cultures” — címen négy mai parasztfalu (a yucatáni Chan Kom, egy marokkói falu, és egy indiai falu) túlnyomórészt akkulturációs kérdéseit ismerjük meg. Az egyes fejezeteket a vonatkozó szakirodalom alapján maga a szerző fogalmazta meg, minden egyes rész után közli a legfontosabb bibliográfiát is. A kötetben jó képek, végül pedig jó mutatók állnak az olvasó rendelkezésére. Külön érdeme a munkának, hogy igyekekszik a legmodernebb feldolgozásokat is felhasználni az egyes fejezetekhez. A kézikönyvnek szánt munka megfelel vállalt feladatának: áttanulmányozása után az olvasóban megelevenednek, etnológiai objektummá válnak a bemutatott társadalmi fokozatok.

Tartalmilag csupán két megjegyzést. A kötet előzményei nyilvánvalóan két etnológiai műfajban keresendők. Az egyik a THURNWALD, DARYLL FORDE, LOWIE, BEALS—HOJER és mások által is alkalmazott „reprezentatív” tanulmánygyűjtemények, amelyek a társadalmi fejlődés különböző fokán álló törzsek és népek életével bemutatásával igyekeztek valamilyen áttekintést adni az etnológia egy-egy összefüggésében világszerte megtalálható változatokról. Ezekhez az előzményekhez viszonyítva SERVICE könyve több is és kevesebb is egyszerre. Kevesebb, mivel nincs olyan jól átgondolt egyetlen kérdése, amelyet minden társadalmi szinten nyomon követne (ilyen lehetne a társadalomszervezet, az életmód, a természet elsajátításának a foka, vagy akár a gazdálkodás egyes módszereinek a bemutatása). Több, mivel a szerző arra törekszik, hogy minden oldalról, teljes etnológiai objektumokként mutassa be anyagát. Ez a tágabb horizont helyes, ugyanakkor szükségszerűen azzal jár, hogy az eklektikus közeli fejezeteket kapunk. Maga a nagy társadalmi kategóriák — az öt fejezet — éppen ilyen rendszere ellen is kifogásokat emelhetnénk. A kötet második unokatestvére az a reprezentatív falumonográfikus vizsgálat, amelynek termékeit leginkább a *The International Library of Sociology and Social Reconstruction* kötetiből ismerjük. SERVICE könyve utolsó fejezetében foglalkozik ilyen anyaggal. Itt meg a már terjedelem sem teszi lehetővé azt, hogy kellő mélységgel tárgyalja a kérdéseket, amelyek bemutatására egy-egy nomográfia is sokszor szűknek bizonyult. Mind az első, mind a második kifogás azonban SERVICE könyvének műfaji nehézsége. Ha az olvasó az után, hogy az anyagot átnézte, végiggondolta; még az itt felvetődött kérdésekre is választ keres magában: a kötet elérte célkitűzését.

VOIGT VILMOS

Lowie, Robert H.: Primitive Religion

New York, n. d. Grosset & Dunlap. xxii, 378, (4) p.

LOWIE klasszikus monográfiája 1924-ben jelent meg először. Visszhangja igen különböző volt. Egyesek minden idők legjobb vallásantológiai munkájának nevezték, mások kijelentették, hogy a szerzőnek fogalma sincs a minden vallásban megnyilvánuló közvetlen élményszerűségről, és mivel erről nem írt, egy szót sem lehet tanulni könyvéből. LOWIE 1948-ban új kiadásban bocsátotta közre munkáját. 1952-ben újabb kiadás látott napvilágot, és ettől kezdve szinte minden évben utánnymásban, vagy új sorozatba illesztve ismét kinyomatták a könyvet. LOWIE 1957-ben bekövetkezett haláláig figyelemmel kísérte a vallásantológia újabb eseményeit, néhány kiegészítő jegyzeten kívül azonban semmit sem fűzött hozzá több évtizedes könyvéhez. A mű felépítése ezt lehetővé tette. Maga a munka három nagyobb részből áll. Az elsőben négy primitív vallás leíró bemutatása olvasható (a vadászathalál élő *crow*-indiánok egyben Észak-Amerika benszüllött vallásait, a kameruni *ekoi*-törzs a kertgazdálkodó életformát és egyben Nyugat-Afrikát, az új-guineai *bukaua*-törzs, valamint néhány rokon csoport elsősorban a rendkívül gazdag ceremóniákat, végül a *polinéz* vallás tárgyalása egyszerűsége miatt egy nagyobb egység, sőt általában a primitív vallás lehetőségeinek a bemutatása céljából íródott), ezután a második részben három fogalom, az animizmus, a hagyományos mágia-elmélet, valamint DURKHEIM klasszikus részesedéskonceptiójának a bírálata következik; végül a harmadik fejezet LOWIE saját nézeteit tartalmazza. Itt kerül sor a primitív vallás történeti és regionális értelmezésére, a lélektani és történettudományi elemzések értékére, a nemek, az egyéniség, a művészet, a társadalmon belül megtalálható közösségek, a gazdálkodás és a vallás kapcsolatának a kérdéseire. A bemutatás mindenütt konkrét, ugyanakkor általános tanulságokra törekvő. LOWIE nem vallástörténeti, hanem etnológiai problémának tartja a primitív vallások kutatását. Ennek megfelelően sokszor hangsúlyozza, mennyire fontos a konkrét adatok megértése, az egymástól eltérő primitív vallások egységiségének a feltárása. Maga is mindvégig igyekszik az egy-egy vallásban résztvevők szemével felfogni a vallásos jelenségeket. Ebből a szempontból könyve pozitívista, nagyobb általánosításoktól húzódozó alkotás. Másrészt azonban LOWIE ezt a szolid analízist a legtagabb kategóriák között végzi el. Könyve bevezetőjében foglalkozik a „vallás” definíciójával, és ettől kezdve mind a filozófia, mind a gyakorlat, mind az egyéni benyomás szférájától elkülönítve, önálló fogalomként tárgyalja a primitív vallásokat. A vallások LOWIE véleménye szerint minden kultúrában megtalálhatók, és a reális, mindennapi tapasztalattal szembeállított rendkívüli, természetfeletti jelenségekre vonatkoznak. Ezt a „minimum-definíciót” azután egyes népeknél és koronként másképp kell értékelni. Hol az egyén, hol egy közösség dominál a vallások megnyilvánulási formáiban; egyszer misztikus, máskor alkuszzerű a vallás (ima, áldozatok), egyes helyeken művészet, máshol mágia a megjelenési tereuma. LOWIE mindezeket a vallásos élmények egyedi megnyilvánulásának tartja, és egyformán figyelemre méltatja. Hiányoznak viszont könyvéből az egyes vallások struktúrájára, fenomenológiájára vonatkozó megfigyelések, következtetések. Éppen ezért általános benyomásunk a könyvről: amit leír, abban igaza van a szerzőnek, mindez azonban csak egyik része a primitív vallások kutatásának.

VOIGT VILMOS

Anthropology and Human Behavior

Edited by: GLADWIN, Thomas and STURTEVANT, William C. Washington, D. C. 1962. The Anthropological Society of Washington, viii, 214 p.

1960 és 1961 között 8 előadást tartottak a Washingtonban működő *Anthropological Society* keretében. A felolvasóülések tárgya az Egyesült Államok egyetemes néprajzának fontos kérdései voltak. Az előadások szövegeit közli e kiadvány, röviden bemutatva azok szerzőit. Már a témák felsorolása (*The New Culture - and - Personality — The Ethnography of Speaking — Cultural and Cognitive Discontinuity — The Ethnographic Study of Cognitive Systems — A Social Learning Approach to Culture — Retrospects and Prospects* (Margaret MEAD megjegyzései életműve tanulságairól) — *New Directions in Motivation Theory — Anthropology and Psychoanalysis*) is mutatja, a nálunk megszokottól eltérő tudományok társulnak itt etnológiai néven. E téren különösen tanulságos HYMES dolgozata az emberi beszéd etnográfiai tanulmányozásának a kérdéseiről. A szerző a strukturalista nyelvtudomány és az információelmélet segítségével keres választ arra a kérdésre, hogyan lehetne a nyelvi közlés tényét etnográfiai vizsgálatoknak alávetni. CAUDILL dolgozata a pszichoanalízis és az etnográfiai kutatások összefüggéséről azért érdemes olvasni, mivel megkísérli e fél évszázad óta már oly sokszor megpendített kérdés lezárását. Véleménye szerint abban az esetben van jogosultsága a lélekelemző kutatásoknak, ha valamilyen cél érdekében az egyént

állítjuk etnográfiai vizsgálódásunk középpontjába. (Jellemzően ilyen feladat a világképek, a kultúra „patronja”, az egyéni beilleszkedés stb. kutatása.) Az egész kötet tematikájához végül azt jegyezhetjük meg, hogy az antropológia és az emberi viselkedés (*behavior*) kutatásának összefüggései ugyan világossá válnak a kötet áttanulmányozása után, azok a kérdések azonban, amelyek e körön kívül maradnak (és ezek száma nagy) kevésbé. Így is jelentékeny dokumentum a kötet, pillanatfelvétel napjaink útkereső irányzatairól az Egyesült Államok etnológiájában.

VOIGT VILMOS

Anthropology Today

Edited by: TAX, Sol Chicago — London 1962. The University of Chicago Press, viii, 481.
(Phoenix Books.)

1952. júniusában New Yorkban a *Wenner-Gren Foundation* két hetes szimpoziумot rendezett a legrégebben értelmezett antropológiai kutatások akkori helyzetének, elveinek és módszereinek világméretű felmérésére. KROEBER professzor, aki az egész vállalkozás lelke volt, vaskos kötetben adta ki az ötven előadás szövegét (*Anthropology Today — An Encyclopedic Inventory*. Prepared under the Chairmanship of A. L. KROEBER. Chicago 1953. The University of Chicago Press, xv, 966. A könyvnek igen sok utánnomása ismeretes), majd a *Yearbook of Anthropology — 1955*, még később pedig a *Current Anthropology — A Supplement to Anthropology Today* (Édited by William L. THOMAS, Jr. Chicago 1955. The University of Chicago Press, xii, 377. Ez is több kiadásban, illetve több utánnomásban ismeretes.) hasábjain mintegy folytatódott a new yorki szimpoziумon elhangzott, vagy ott csak említett, esetleg csupán oda kapcsolható dolgozatok közlése. TAX Sol professzor azóta világméretben elterjedt folyóirata, a *Current Anthropology* (első száma 1960. januárjában nyomtatott ki) hasonlóan e vállalkozás folytatásának tekinthető. Több mint 10 esztendő távlatából ma már megállapíthatjuk, hogy az ülészak előkészítőinek legmerészebb álma valóra vált: a szimpoziум anyaga lett a század közepétájának reprezentatív bemutatkozásává az antropológiai tudományok tág terén. A kezünkben levő kötet az eredeti *Anthropology Today* rövidített, válogatott, hatalmas példányszámban nyomott, népszerű változata. 1962 elejéről keltezett bevezetésében TAX Sol beszámol arról, hogy néhány tudománytörténetileg azóta meghaladott tanulmányon kívül (ilyenek elsősorban a régészeti korszakmeghatározásokra, valamint az alkalmazott antropológia pillanatnyi helyzetére vonatkozóak voltak) az új, rövidített kiadás közli mindazt, ami az első munkában olyan szokatlanul nagy nemzetközi érdeklődést váltott ki.

A kötet 25 tanulmányt közöl, változatlan formában, a szerzők által annak idején lezárt bibliográfiával. A kötet végén a szerzők rövid életrajza és műveik felsorolása következik (ezt TAX Sol és munkatársai az időközben megjelent munkákkal kiegészítették), majd tartalommutató index található. Igen tanulságos figyelemmel kísérni azt, mi maradt ki az anyag felére csökkenése során. A már említett datálási előadásokon kívül az új kötet nem közli WEINER Hanst (*Der fossile Mensch*) és MONGE Charlos (*Biological Basis of Human Behavior*) tanulmányait, minden bizonnyal az újabb leletek döntő jelentőségüknek tartása miatt. Hasonló oka lehet KRIEGER Alex D. (*New World Culture History: Anglo-America*) dolgozata mellőzésének, Három más tanulmány is kimaradt (STEWART, Julian H.: *Evolution and Process* — STRONG, Wm. Duncan: *Historical Approach in Anthropology* — CARTER, G. S.: *The Theory of Evolution and the Evolution of Man*), amelyek közül csupán az utóbbi foglalkozik konkrét tényekkel, a másik kettő (és részben CARTER tanulmánya is) elméleti problémákat vet fel, ezért mellőzésüknek nem annyira valamiféle elavulás inkább az evolúció fogalmának az amerikai antropológusok egynemelyike fülében nem jóhangzása lehet az oka. Két nagyobb fejezetbe gyűjtött előadásról (a *Problems of Process: Method* osztály 5 előadása, valamint a *Problems of Application: Results* osztályának 10 beszámolója) mellett még két dolgozat rostálódott ki: André MARTINET „*Structural Linguistics*” és Stith THOMPSON „*Advances in Folklore Studies*” című referátumai. Az előbbi időközben önálló könyv formájában is megjelent, kibővített tematikával (*Éléments de linguistique générale*, több nyelven és kiadásban is.), a másik eliminálását pedig az Egyesült Államok folklorzisztikájának bizonyos modernizálódása okozhatta (THOMPSON bloomingtoni katedrájára DORSON került, a *Journal of American Folklore* mellé megjelenik egy összehasonlító új folyóirat, a *Journal of the Folklore Institute* is stb.).

VOIGT VILMOS

King, C. Wendell: *Social Movements in the United States*

New York 1962. Random House, 127. (Studies in Sociology)

Ha szociológiai módszerekkel szeretnénk megközelíteni egy-egy adott ország társadalmi mozgalmait, két út nyílik előttünk: vagy lehetőleg pontos leírást adunk az egyes mozgalmakról, és az ilyen deskripciókból indukáljuk az általános következtetéseket — vagy eleve lemondunk a konkrét elemzésről és általános vonásokat szögezünk le. Mindkét útnak megvannak a maga előnyei és hiányosságai. Az is közismert, hogy az Egyesült Államok szociológiájának úgynevezett „keleti” (vagyis az Atlanti-óceán partvidékéhez közel eső) ágazata az utóbbi módszert kedveli. KING professzor, a Massachusetts egyetem professzora 1956-tól immár ötödik kiadásban megjelenő kis köteté is ehhez az irányhoz tartozik.

Rövid bevezetőjében tájékoztat a szerző arról, hogy KELLER, VOLKART és más kollégák bizonyos közreműködésével dolgozott. Munkája alapjául főként a Grange (az Egyesült Államok legbefolyásosabb farmer-önvédelmi mozgalma, amelyet 1876-ban alapítottak), a *Christian Science* (EDDY Mary Baker 1866-ban alapított vallásos mozgalma, amely szerint a bűn, sőt a betegség és minden nyomorúság lelki eltévelyedésből ered, a Szentírás megfelelő tanulmányozásával, orvos és törvényhozás nélkül is megoldható), valamint a *Ku Klux Klan* (a közismert szervezetnek két változata van: a polgárháború után szétszórta megalakult titkos társaságok némelyike máig él, igazán azonban csak az 1915-ben Atlantában megalakult „A. A. K. K. K. Lovagjainak Láthatatlan Birodalmá” szervezet aktív napjainkban is) szolgált. Összehasonlítási alapul három másik, meglehetősen heterogén természetű mozgalmat választott ki a szerző: a *Moral Rearmament*, a *Father Divine's Peace Mission*, illetve a *Birth Control Movement* röviden nehezen jellemezhető mozgalmait. A tárgyalás során a társadalmi mozgalmak létrejöttének okát a „tömegtársadalom” (*mass society*) tényében látja. Az egyes mozgalmakat megkísérli csoportosítani (reform-mozgalmak, forradalmi mozgalmak stb.), majd kialakulásuk, növekedésük belső és külső jegyei, népszerűsödésük, ideológiai és szervezeti kiformalódásukról beszél. A kötet végén található összegezésben megkockáztatja a szerző azt az állítást, hogy mindezek a mozgalmak hozzájárulhatnak bizonyos társadalmi változás eléréséhez. Rövid bibliográfia zárja a könyvet, amely egészen véve megbízható, de szürke mű, kielégítetlenül hagyja a nagyobb szociológiai általánosításokra kíváncsi olvasót. Mi lehet ennek az oka?

Egyrészt maga a szociológiai tudatosság sem éri el sok esetben a kellő színvonalat. Igaz ugyan, hogy alig néhány olyan munka van az Egyesült Államokban közkézben, amelyek inkább politikai szociológiai számba mennek ugyan, de mégis konkrétan, egyszerűen nagyobb távlatú általánosítással tárgyalják a társadalmi mozgalmakat [elsősorban HEBERLE Rudolf: *Social Movements* (New York, 1951) című könyve, illetve MERTON Robert K.: *Social Theory and Social Structure* (Glencoe, 1949.) című könyvének megfelelő fejezetei tartoznak ide. Ezt a két munkát KING is melegen ajánlja. Megemlíthetjük még ezen kívül: FONER, P. S.: *History of the Labor Movement in the United States* (New York, 1947.), CANTRIL, Handley: *The Psychology of Social Movements* (New York, 1941; különösen a 7. fejezet), HICKS, J. D.: *The Populist Revolt* (Minneapolis, 1931.), MACKAY, K. C.: *The Progressive Movement of 1924*. (New York, 1947.) könyveit, valamint MILLS, FOSTER és mások magyarul is többnyire kiadott munkáit. A forradalmakról írott amerikai szociológiai kézikönyvek szentháromsága: EDWARDS, L. P.: *The Natural History of Revolutions* (Chicago, 1927.), BRINTON, Crane: *The Anatomy of Revolution* (New York, 1938.) és SOROKI, Pálrím A.: *The Sociology of Revolution* (Philadelphia, 1925.) is ide kapcsolható]. Sajnos, a kezünkben levő könyv nem szakított a steril közvetlen problémáktól irtózó szociológiai elemzés hagyományával. Igaz ugyan, hogy erre a kötet kis terjedelme sem volt a legalkalmasabb.

Másrészt maguk az amerikai társadalmi mozgalmak is igen gyakran csodabogarak gyülekezetének tekinthetők. Különösen az etnológusok (MEAD, LINTON, de BENEDICT és mások is) hangsúlyozták gyakran, mennyire áttekinthetetlen, alkalmoszerű és sokszor egyszerűen érthetetlen egyes társadalmi mozgalmak fejlődése. Nem kevés vulgarizálással azt mondhatnánk, hogy egy kapitalista keretek között folyó magas technikai színvonalú élet, rohamosan emelkedő élet-színvonal, ugyanakkor a politikai lehetőségek rendkívül korlátozott volta egyetemesen; az ideológia felé kerekedő reklám, a célokat elhomályosító szervezkedés, és sokban társadalmi kérdések helyes felismerésére való nyilván látható társadalmi éretlenség: mindezek együttvéve aligha tehetik az Egyesült Államokat a társadalmi mozgalmak kibontakozásának, perspektívában való kutatásának klasszikus földjévé. A pótmozgalmakkal át-meg-átszótt amerikai társadalom mozgalmait részint százados alapításúak (mint a kötet tulajdonképpeni anyagát képező 3 példa is mutatta), amelyek ma már akkor sem felelhetnének meg a jelen követelményeinek, ha kialakulásukkor helyes megoldást kínáltak volna (erről viszont aligha beszélhetünk.) Mindazáltal egy-egy területen vezető szerepet töltenek be, sőt sok esetben jövőjük is biztosítottnak látszik. Olyan kérdések ezek, amelyek nem kisszabású, deskriptív munkákkal, hanem az Egyesült Államok egész mai társadalomszervezetének leírásával tárhatók fel igazán. Méginkább hiábavaló vállalkozás

lett volna azonban ezt az egész kérdéskört egy kisebb összefoglalástól remélni. Bizunk azonban benne, hogy mihamarabb szemünk elé jutnak ilyen művek is.

VOIGT VILMOS

Crawley, Ernest: *The Mystic Rose*

A Study of Primitive Marriage and of Primitive Thought in its Bearing on Marriage. Revised and greatly enlarged by Besterman, Theodore. New York 1960. Meridian Books, Inc. p. úú, 375; vii, 340.

A könyv keletkezéstörténete egyben tartalma is. Köztudott, hogy a múlt század vége felé heves vita dult a matriarchátus illetve patriarchátus előbbi vagy döntőbb voltáról. Először a matriarchátus hívei voltak előnyben, a század végére azonban ez a helyzet megváltozott. Leginkább a finn WESTERMARCK munkája (*The History of Human Marriage*) nyomán az a nézet terjedt el, hogy nem beszélhetünk a matriarchátus és a patriarchátus történetileg egymás utániségéről, inkább az figyelhető meg az egyetemes néprajzi gyűjtések során, hogy az anyajog és az apajog egyes elemei párhuzamosan fordulnak elő, sokszor egyazon törzs esetében is összekeverednek. WESTERMARCK társadalomtörténeti periodizációt is ígért — ennek pusztá variánsai lennének szerint a korábban felvázolt anyajogú vagy apajogi társadalomtörténeti kategóriák —, ezt azonban voltaképpen soha sem tette közzé. A fiatal angol etnológus, CRAWLEY (1869—1924) először ezt a feladatot szerette volna megoldani, majd tanárai hatására módosította célkitűzését: a házasságra és nemi kapcsolatokra vonatkozó primitív elképzelések és hiedelmek elemzését k kívánta nyújtani TYLOR és FRAZER módszerei szerint. 1895-ben látott napvilágot első tanulmánya e kérdéskörből, majd 1902-ben publikálta kötete első kiadását. A szerző alapvető nézete e kötetben, hogy a házassági rendszerek alapját a házassági szokások, ezek alapját a nemi kapcsolatra vonatkozó hiedelmek alkotják. A hiedelmek között túlnyomóan bizonyos félelmi komplexumok, amelyek társadalmi megjelenési formája a nemi tabuk sokasága. A tabu nyilvánul azután meg a házassági rendszerekben. A kötetlet megjelenése után jobbra elfogadták, a szerző életének végéig gyűjtötte az idevágó pótó adatokat, ezt az átdolgozott kiadást azonban már nem érte meg, hanem tanítványa BESTERMAN adta ki 1927-ben. A jelen kiadás ennek utánnyomása.

VOIGT VILMOS

Bronson, Bertrand Harris: *The Traditional Tunes of the Child Ballads*

With Their Texts, according to the Extant Records of Great Britain and America. Vol. I. 1959. xxxvii, 465 pp. Ballads 1 to 53; Vol. II. 1962. xx, 565 pp. Ballads 54 to 113. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Az angol-skót balladakincs alapvető kézikönyve CHILD, *Francis James: The English and Scottish Popular Ballads*, 1884—1894. A kötet összeállítása óta felszaporodott anyagot, különös képpen a balladákhöz tartozó dallamokat adja közre BRONSON e nagy jelentőségű vállalkozásában. Eddig két kötet látott napvilágot, mintegy 113 Ch. balladát tartalmazva a 9 kötetes Child-korpusz első két kötetének megfelelően.

Az I. kötet — nagy előzetes érdeklődés után — 1959-ben jelent meg. 1—53 Child-balladát tartalmazva. A balladacsoportok változatlanul őrzik a Child-számot és címet, minden számmal jelzett ballada dallammal együtt szerepel, amelyeknek nincs feljegyezve, csak forráshelyét tünteti fel. Dallamot azonban közzétesz szöveg nélkül is — amit különösen indokol, hogy nehezen hozzáférhető archívumok anyagát publikálja. BRONSON balladakiadványa csak akkor közli újra CHILD anyagát, ha dallammal együtt teheti, éppen ezért azt a benyomást teszi, mintha független lenne attól. Nem követi CHILD rendszerét a balladacsoporton belül — aki a természetes szöveg-rokonságot vette alapul, — hanem a dallamrendszer szerinti helyére illeszti az alkotásokat, csak az eredeti forráshelyre hivatkozva. CHILD minden balladacsoport elején a ballada rövid történetét, elterjedését, a cselekménnyel kapcsolatos európai rokonságot mutatja be. BRONSON ezt nem teszi, csak a dallamra vonatkozó adatokat, párhuzamokat vázolja. Kifejti mely dallam lehet az alap-típus, melyik a legarchaikusabb vonásokat őrző, és ezeket a „A” jelzettel különíti el a „B”-től, az újabb jellegű dallamoktól, amelyeknek egymásközi zenei és esetleges földrajzi rokonságát is feltünteti. „*Lord Thomas and Fair Eleanor*” (Ch. 73) balladától, amelyek csak múlt század végi feljegyzése van, csak a zenei vizsgálat után lehetett megállapítani, hogy XVII. századi brodsaide eredetű. Az eredményes zenei rendszerezés érdekében az iker dallamú balladákat ugyanazon a számon hozza (pl. Ch. 4. 87/a—b.), világosan elválasztva a dallam nélküli szövegváltozatoktól, amelyeket szintén betűvel jelöl, és az A—B csoporton belül folytatólagos. Mivel BRONSON a

Child-balladák dallamát közli, a szövegek ismételt publikálása nem célja, egy-egy balladáról teljes képet csak a két munka együttes figyelembevételével alkothatunk. Pl. *The Great Silke of Sule Sherry* (Ch. 113) CHILDnál 100 variáns kerül bemutatásra, BRONSON pedig mindössze egyetlen variánssal prezentálja. Az ilyen jelenség azonban kimondatlanul bizonyítja az alkotás népszerűségének mértékét.

A munka még korántsem befejezett a CHILD 305 balladacsoportja (amely nem jelent ennyi típust, mert több összetartozik belőle) harmadában került kiadásra, és óriási anyag folyamatos feldolgozás alatt áll. Azonban a kiadvány eddigi részéből is jelentős eredmények bontakozhatnak ki.

A balladakiadványok egyik alig megoldhatóan látszó feladatát tűzte maga elé BRONSON a szövegek dallammal való közlésével. A dallam, illetve a szövegpublikálás szempontjai közötti különbség szinte lehetetlenné teszi az együttes rendszerezést; mindezt mélyíti, hogy a balladát elsősorban tartalmi mondanivalója szerint vizsgálták, epikus jellegéből következően. CHILD gyűjteménye — amely a korabeli tudományos szint felső fokát jelzi — jöszereivel mellőzte a dallamot; csupán az utolsó kötet jegyzetei között találunk példányt 53 alkotás (főként archaikus) dallamára. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy CHILD nem látta volna fontosnak a ballada énekelt voltát, sőt a broadside balladáknál maga utal erre, gyűjteményéből azonban mégis kimarad, a rendszerezés nehézségei miatt.

Egy korszerű gyűjtemény azonban nem tekinthet el attól, hogy a ballada dallam és szöveg egysége, bármelyik hangsúlyozása a népköltészet torzítását jelentené. A század elején John MEIER már konkrét feladatlát tűzte a komplex szövegek közlését, hogy a vállalkozás milyen módon valósult meg, közismert *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien IV. Balladen. Herausgegeben von Erich SEEMANN und Walter WIORR*. Berlin, 1959. kötetből. Századfordulón még maximális eredmény volt regionális gyűjteményekben a dallamközlés, akárcsak jegyzetként is (vö. MNGy VI. és XIV.) j.

BRONSON az anyagközlésen messze túlmenve vizsgálat tárgyává tette a balladák dallamát, ezeknek sajátos rendszerét, egymáshoz való kapcsolatát, dallamkölcsonzést. Természetesen ilyen vizsgálatra csak azután kerülhetett sor, amikor jelentős anyag állott rendelkezésre. CHILD korában ismerhető dallamok száma még nem adott olyan mértékű lehetőséget az összehasonlító vizsgálatra, mint a századforduló meginduló, az Atlanti óceán mindkét partján folyó, és napjainkig tartó igen nagymértékű folklórgyűjtés eredményeként megduzzadt anyag.

Az összehasonlító népzene-tudomány szükségszerűen magában hordozza a rendszerezési igényt, azonban bármilyen minőségi kérdésre akarunk valóságnak megfelelő választ kapni, csak az anyag mennyiségi áttekintése során, az után kerülhet erre sor. Számos kutatásban alkalmazott gépi rendszerezéshez fordult BRONSON, amikor statisztikai analízissel tanulmányozza a balladák sokféle egymásba kapcsolódását. A dallamrendezés során elsődleges feladat a típus meghatározása, amelyet alapulvéve lehet kristályosítani az anyagot. A népköltészetben mindig problematikus típus-fogalom a dallam esetében még sokkal bonyolultabb kérdés, mert sokféle összetevő egyidejű figyelembevételével kell döntenie (vö. *Magyar népdaltípusok*. I. 7—11). Egy-egy kérdés eldöntéséhez (pl. a szólam meghatározása) 20 különböző szempontú táblázatos kimutatás szükséges. Ez a rendkívül bonyolult vizsgálat, a különböző problémák sokféle szemponttal történő elemzése azonban a hibalehetőséget maximálisan kiküszöböli. A dallamok helyének egymásutánját, magát a rendszerezési elvet és technikai módszert BRONSON már az első kötet megjelenése előtt közzétette: *Toward the Comparative Analysis of British—American Folk Tunes*. *Journal of American Folklore*. 72 (1959) 165—191. A publikálásban használt további jelrendszert a II. kötet csillag-ábráján teszi közzérthetővé a kevésbé szakavatottak számára.

A munka egészében a folklór dallamkutatás igen nagy jelentőségű műve, ahol meghatározott dallamkincsanyagot — melynek határai korábról adóttak — vesz vizsgálat alá. De azért, hogy éppen egy műfaj körvonalain belül dolgozik, nem csupán dallamvizsgálatot jelent a kutatás, hanem ennél többet is. A zenei szempontú folklórkutatás eredményességét bizonyítja *The Frank C. Brown Collection of North Carolina Folklore, General Editors, Newman Ivey WHITE and Paul F. BAUM*. Vol. IV. *The Music of the Ballads*, 1957. Az IBM adatainak vizsgálatával feleletet kaphatunk számos eddig mellőzött kérdésre: vajon van-e a balladának sajátos dallama? van-e egy balladatípusra jellemző dallam? mennyiben határozza meg a dallam a szöveget?

A ballada formáját figyelve látni kell, milyen nagymértékű a dallam balladaalakító ereje. A szólam határozza meg a megfelelő normál sorhosszúságot, azt hogy a dallam minden ismétlésére megfelelő sorhosszúsággal illeszkedjék a strófákhoz. Dallam fogja össze az alkotást olyan esetekben, ahol a szöveg a szabályos határok túllépésére készlet. Mivel egy-egy dallamsor egybeesik a szövegsorral — számos esetben mondatot alakítva, amelyeket kapcsolatos kötőszavak illesztnek össze — képesek megszilárdult folklór egységet alkotni, amely a hagyományozódás fontos jellemzője. A gondolat egységei is többnyire úgy vannak méretezve, ahogy a négytagú zenei kifejezés követli, vagy fordítva a dallam a hagyományozódás során simul a szöveghez. Anélkül, hogy az összhang megbomlana, felére, negyedére osztható a dallam a szövegeknek megfelelően, és ennek a közép kadencia természetes törést ad. A ballada párbeszéd formája különösen idomul

a zenei szólamhoz, és csak a legkritikább esetben fordul elő, hogy egyetlen zenei szólam kettéosztódjon a párbeszéd során a beszélők között. Ez a szabályos tagozódás köti a balladát, teszi zárttá — meghatározott variálódási határok között — maradandóvá a formát. Az alkotások formai változása a szöveg és dallam együttes változása sok esetben. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szöveg változása nélkül is változik a külső tartalom, ha a zenei dialektus módosul, pl. a lassúbb előadás jellegzetes méltóságot kölcsönöz az alkotásnak, fokozza a szertartásosságát. Továbbá a refrén alkalmazása, amely látszólag nem ad semmi újat a ballada tartalmához, mégis a tragédia lelassításával, a cselekmény eseményszálának késleltetésével belső feszültséget teremt, a végkifejlet megsejtését készíti elő.

A műfaj kialakulásától kezdve a dallam és szöveg egybetartozásának eredménye a párbeszédes forma zenei szabályozása. A zenei forma szövegösszefüggései még igen kevésbé tisztázottak, BRONSON jelen munkája azonban ilyen szempontú vizsgálatnak kiváló alapja lehet.

BRONSON eredménye elsősorban zenei, és így főként népzenei vonatkozásban gyümölcsözethető, bemutatva rendszerezési elvét IBM munkájának folyamatát, majd az eredményét. Nem kétséges azonban, hogy az óriási adatközlés, kötetenként több mint 1000 dallam közlése önmagában is jelentős. Egyetlen műfaj olyan gazdagsággal bontakozik ki, amelyről korábban semmi bizonyosság sem volt. A közzététel alatt álló anyag az amúgy is élénk angol—skót balladatudatásnak új impulzust ad, számos újabb szempontú kutatásnak válva alapjául.

KRIZA ILDIKÓ

Этнографические коммекции в музеях СССР

(Составили: А. И. МИХАЙЛОВСКАЯ, Д. А. РАВИКОВИЧ Москва, 1964.) Министерство Культуры РСФСР, Научно-исследовательский Институт Музееведения. 98 стр., 2006 р.

(A Szovjetunió múzeumainak néprajzi gyűjteményei. Moszkva, 1964. 98. p., 20 á.)

Újabbban egyes országokban felmerült az az igény, hogy múzeumaikat, a bennük fellelhető anyagot, a múzeumokban folyó tudományos munkát különböző kiadványokban ismertessék. Így kívánják megteremteni annak a lehetőségét, hogy a külföldi kutatók jobban tudjanak tájékozódni az illető ország múzeumi gyűjteményeiben, s az egyes múzeumi ágazatok szakemberei könnyebben építhessenek ki tudományos kapcsolatokat. Ezek a tájékoztatók kiterjedhetnek az összes múzeumra, de gyakoribb az, hogy valamelyik múzeumi ágazat megközelítőleg teljes országos ismertetését tartalmazzák.

Ez utóbbi csoportba tartozik az a kiadvány, mely az augusztusban Moszkvában megtartott VII. Antropológiai és Néprajzi Kongresszusra jelent meg, A Szovjetunió múzeumainak néprajzi gyűjteményei címmel.

A bevezetőben a szerkesztők felhívják a figyelmet arra, hogy a tájékoztató nem tartalmazza az összes olyan múzeumot, amelyben néprajzi anyag található, csak azokat, ahol viszonylag jelentős gyűjtemény-együttesek vannak. S ez érthető is, hiszen számtalan olyan múzeum van, ahol a néprajzot csak néhány tárgy képviseli.

A tájékoztató bevezetőjéből és további részeiből is, kitetszik az a nagymérvű fejlődés, mely a forradalom után indult meg a szovjet néprajzi muzeológiában. Hiszen a cári Oroszországban csak néhány központi múzeum, mint például a leningrádi A Tudományos Akadémia Antropológiai és Néprajzi Múzeuma, foglalkozott néprajzi tárgyak gyűjtésével. Ezek a gyűjtések felleltek az ország területén élő kis nemzetiségeket és az Oroszország határain kívül élő más népeket is. Viszont nagy hiba volt az, hogy e munkában elsősorban esztétikai szempontok érvényesültek, s az olyan területeket mint a gazdálkodás alig képviselte néhány tárgy és ezek sem voltak kellően nyilvánartva.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom e területeken is mélyreható változásokat hozott. A nagy központi múzeumok mellett sorra alakultak meg a különböző területi múzeumok. Ennek eredménye az, hogy ma a Szovjetunióban lényegében háromféle néprajzi anyaggal rendelkező múzeumtípust különböztetünk meg. Az egyik, amely a világ népeinek néprajzát anyagát gyűjti és őrzi meg, mint a már fent említett A Tudományos Akadémia Antropológiai és Néprajzi Múzeuma. A másik típus gyűjtőterülete az egész Szovjetunió, s ezek célja, hogy átfogó képet adjanak a különböző nemzetiségekről, és a köztük fellelhető kulturális kölcsönhatásokról. Ide tartozik a leningrádi Szovjetunió Népeinek Állami Néprajzi Múzeuma, vagy a Népművészeti Múzeum Moszkvában. A területi múzeumok gyűjtőterülete már kisebb, egy köztársaságra, kerületre, autonóm köztársaságra vagy autonóm területre korlátozódik. Ezek nagy része a forradalom után alakult, hiszen például az Azerbajdzsán, a Tadzsik, az Örmény SZSZK-ban, illetve autonóm területen egyetlen múzeum sem volt, míg jelenleg csak az utóbbiban négy, néprajzi anyaggal rendelkező múzeum van.

A számszerű növekedéssel párhuzamosan a múzeumokban folyó tudományos munka területén is nagy fejlődés mutatkozik. A forradalom előtt a paraszti gazdálkodás kutatásával alig foglalkoztak. Ma ez a terület is hangsúlyozott figyelmet kap. Kutatják a parasztság különböző gazdasági és szociológiai viszonyait, valamint a termelési erő és a termelési viszony kapcsolatainak kéréseit. Figyelemmel kísérik a parasztság körében megtalálható társadalmi különbségeket is. A néprajzi kutatás egészen új területe az, amely a munkásság életmódját tanulmányozza kialakulásuktól napjainkig.

A könyv használhatóságát elősegíti az, hogy az egyes múzeumok ismertetése azonos elvek szerint történik. A múzeumok csoportosításának alapja a Szovjetunió területi beosztása. A legnagyobb egységek a köztársaságok, majd ezen belül a területek, s ez után az autonóm köztársaságok következnek, alfabetikus sorrendben.

Az egyes múzeumoknál közlik a múzeum nevét, s utána pontos címüket, majd az alapítás évét. Ez utóbbiakból kitetszik az, hogy van néhány korai, már a XVIII. században alapított múzeum, mint a leningrádi A Tudományos Akadémia Antropológiai és Néprajzi Múzeuma (1744), vagy az Irkutszki Terület Helytörténeti Múzeuma (1782), mely utóbbiban a kelet-szibériai kutatás anyagát őrzik. Az alapítási évszámokból az is látszik, hogy a forradalom előtti múzeumok nagy részét a XIX. sz. hetvenes-nyolcvanas éveiben alapították. A forradalom után hasonló csomópontot képeznek az 1920-as évek ugyanis ekkor jött létre a néprajzi anyaggal rendelkező múzeumok több mint fele.

Az ismertető ezután közli a múzeumok néprajzi anyagának mennyiségét, és azt, hogy ezek honnan származnak. Érdekes, hogy itt olyan múzeumokra bukkanhatunk, melyekről nem, vagy alig volt tudomásunk, pedig rendkívül jelentős néprajzi anyaggal rendelkeznek. A Ivovi Állami Ukrán Néprajzi és Iparművészeti Múzeumnak például 70 000 néprajzi tárgya van. Összehasonlítással érdemes megemlíteni, hogy a Néprajzi Múzeum a magyar etnikum területéről 85 863 objektumot őriz.

A következőkben a gyűjtemény összetételéről szerezhetünk tudomást. Példaképpen bemutatom a már fent említett Ivovi múzeum anyagát, mely többek között a következő egységeket tartalmazza: a földművelés és az egész gazdálkodás eszközei, méhészet, halászat, vadászat (összesen 2800 tárgy); népi szőttek (1700 t.); népviselet (2000 t.); hímzések egész Ukrajna területéről (15 000 t.); kerámia 130 fazekas centrumból (7500 t.); fafaragás (1800 t.); népi fémművészet (2500 t.); népi díszítőművészet (41 000 t.); gyermekjátékok (1000 t.), és ezen kívül még számos kisebb, a nagy egységekbe be nem sorolható gyűjtemény.

A tájékoztató végül közli azt az irodalmat, ami a múzeum anyagáról megjelent, és közli a különböző folyóiratokat, illetve időszaki kiadványokat, melyek a múzeum gondozásában látnak napvilágot. Ez a rész is rendkívül értékes számunkra, mert a hazai kutatók előtt néhány nagyobb folyóiratot kivéve ezek jórészt ismeretlenek.

Sajnos a könyv nem ismerteti az egyes múzeumokban folyó tudományos munkát. Nem közli a múzeumok munkatársainak nevét és azt a szakterületet sem, amellyel foglalkoznak. Ez megnehezíti a tudományos kapcsolatok kiépítését. A másik hiányosságot abban látom, hogy nem ad tájékoztatót a múzeumok állandó kiállításainak tematikájáról, pedig ez a Szovjetunióba érkező külföldi néprajzos muzeológusnak nagy segítségére szolgálna, mert így már előre tájékozódhattak volna, melyik múzeum tud kutatási területükhöz anyagot szolgáltatni.

Ennek ellenére haszonnal forgathatjuk ezt a tájékoztatót, mert segítségünkre lehet a szovjet múzeumokban őrzött, eddig számunkra áttekinthetetlen anyag megismerésében. Ezért kívánatos lenne, hogy a könyv magyarul is megjelenjen.

Végezetül, reméljük beváltja a Muzeológia Tudományos Kutatóintézete (Moszkva) az előszóban jelzett elképzelését, hogy a néprajzi gyűjtemények összegzett katalógusát és a gazdag etnográfiai anyag teljes jegyzékét elkészítik, s ezekben remélhetőleg az említett hiányosságokat is orvosolni fogják.

BALASSA M. IVÁN

Garvan, John M.: The Negritos of the Philippines

Szerk. HOCHEGGER Hermann. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. XIV. köt. Horn—Wien, Verlag Ferdinand Berger, 1964.

Amikor SCHMIDT W. 1910-ben felhívást intézett az etnológusokhoz, sürgetve a primitív népek, s főként a pigmeusok felkutatását és leírását, még nem tudta, hogy egy ismeretlen, ír származású amerikai tanító, J. M. GARVAN már elindult, hogy gyűjtést végezzen a Fülöp-szigetek negritói között. A rendkívül kalandos életű kutató munkássága voltaképpen nem is vált ismertté, csak kevesek előtt, egészen 1947-ig. Ahogy SCHEBESTA írja előszavában: ha a kéziratot elkészültekor publikálják, szükségtelen lett volna 1938-ban a Fülöp-szigetekre utaznia. A kéz-

irat hosszas elfekvés, majd vándorlás után az Anthropos gondozásába került. Időközben többen felhasználták adatait, így COOPER 1940-ben (*Andamanese—Semang—Eta Cultural Relations. Primitive Man* 13.) és 1941-ben (*Temporal Sequence and the Marginal Cultures. Washington D. C.*), valamint SCHEBESTA 1957-ben (*Die Negrito Asiens. II. köt. 2. kiad. Wien—Mödling*), de kiadásra csak 1964-ben került, ha eltekintünk az eredeti, GARVAN által népszerűsítőnek szánt kézirat változatlan első három fejezetétől, amely az Anthropos 1955. kötetében jelent meg. GARVAN maga életében egyetlen művét publikálta, *The Manobos of Mindanao* címmel (Washington D. C. 1931.).

A *The Negritos of the Philippines* szerzője 1903-tól 1924-ig együtt élt a Luzon-szigeti *aeta* (*Iaitaita*) negritókkal, nomád életmódjukban osztozott, s főleg kereskedelmi tevékenységükben vett részt, állandóan vándorolva a sziget belsejében. Elve volt, hogy „... ahhoz, hogy igazán hathatós munkát végezhessünk ezek között a kis erdőlakók, valamint bármely primitív nép között, ... csak azt mondhatom, mindenben hasonlunk kell hozzájuk.”

A terjedelmes kéziratot több kutató (pl. FERREIRA J. V., KRÄMER G., CUSHMAN, Kay stb.) felülvizsgálta, s a kiadás végleges, rövidített, kiegészített szövegét Hoehgegg H. rendszerezte a szerző szubjektív közléseit kihagyva, s a terjedősebb leírásokból csak a lényeges leszűrve, jóllehet végső soron ez a módszer is szubjektív eredményt hozhat, bár kritikát csak a kézirat ismeretében lehetne mondani.

A könyv négy részben tárgyalja a Luzon-szigeti negritók néprajzát. Az első fejezetesoport a környezetet, a népesség megoszlását, valamint a fizikai antropológiai jegyeket körvonalazza, majd területenként foglalkozik az életképességgel, betegségekkel és gyógyításukkal.

A második rész az anyagi kultúra és a gazdaság leírása. Ugyancsak területenként részletezi a vándorló táborok és a lakóhelyek különbségeit és hasonlóságait; a tűzgyújtás módszereit és a tűz felhasználását; a ruházatot, ékszereket, a test védelmét és díszítését, mindezek hiedelméből vonatkozásaival együtt. A továbbiakban sorra veszi az élelmi- és izgatószerkeket, ezek megszerzését, majd a fegyverek és szerszámok rövid áttekintése után a vadászat, halászat és földművelés lehetőségeit és módjait vizsgálja.

A harmadik fejezetesoport a legterjedelmesebb: a társadalmi élet összefoglalása. A házasság és szabályai, az esküvő szertartásai s a gyermekszületés statisztikai feldolgozása után a család társadalmi jelentőségét írja le a szerző, s kitér a társadalmi együttlét szokásjogi követelményeire, a szórakozás, a zene és a tánc fontosságára. A politikai szervezet, a „kormányzás”-rendszere, valamint a filippinókkal való kapcsolat, a két érintkező társadalom egyenlőtlen viszonyának tárgyalása mellett a szerkesztő ebbe a részbe helyezte a negritók haláláról alkotott képzeteinek s temetkezési szokásainak területi különbségeit részletezett megkülönböztetését is.

Az utolsó rész a nyelv, viselkedés, értelmi képességek és a negritók hitvilágának és vallási rendszerének igen bő, de szövegekkel rendkívül kevésbé illusztrált összegzése.

A könyv anyagában észrevehető az, hogy a szerző nem elsősorban néprajzi kategóriákban gondolkodott műve megírásakor. Felkészületlensége — amely miatt szükségessé vált a szerkesztő rendező és rostáló beavatkozása —, azonban nem akadályozza meg abban, hogy kimerítő, bár tisztán csak leíró jellegű monográfiát adjon egy olyan népről, amelynek hasonló felkutatása ma vagy a jövőben már lehetetlen lenne. Tartalmi eltolódások — elsősorban az anyagi kultúra bemutatásának hiányosságait tekintve, nem beszélve a szöveges folklóranyag csekély voltáról, természetesen vannak, ezek azonban megmagyarázhatók a szerző személyéből, a gyűjtés körülményeiből és korai időpontjából. Mindenképpen üdvözlünk kell a gyűjtés kiadását, ha késett is több, mint harminc évet, bár ez csak anyagának értékét növeli.

HOEGGER, GARVAN szövegéhez bőségesen fűz jegyzeteket, a szerző állításait megerősítve, más oldalról mevilágítva, magyarázva, néha pedig bizonytalanságokra utalva.

A kötetet az alapvető bibliográfia mellett több szempontból összeállított index zárja, amely sokat könnyít a nagy anyagú könyv használatán.

ECSEDY CSABA

Hellenika Demotika Tragoudia

(Fkloge.) Tom. I. Akademia Athenon. Demosieumata tou Laographikou Archeiou. Arithm. 7. En Athenais 1962. *Görög Népdalok.* (Válogatás.) Első kötet. Az Athéni Akadémia Néprajzi Archivumának kiadványai. 7. szám. Athén 1962. 517. oldal.

Az első újjörög népdalgűjtemény — melynek révén a modern görög népdalok Európa szerte ismertté váltak — a francia FAURIEL, Cl. (*Chants populaires de la Grèce moderne. tom. I. et II. Paris, 1824—1825.*) kiadásában jelent meg.

Valójában azonban mégsem FAURIEL volt az első, aki újjörög népdalgűjteményt állított össze. A bécsi HAXTHAUSEN, Werner von báró már 10 évvel korábban, 1814-ben elkészítette újjörög népdalgűjteményét, mely azonban csak 120 évvel később került kiadásra. (Neugriechische

Volkslieder gesammelt von Werner von HAXTHAUSEN. Urtext und Übersetzung, herausgegeben von Karl SCHULTE KEMMINGHAUSEN und Gustav SOYTER. Münster, i. W. 1935. — Ismeretes, hogy GOETHE annakidején MAXTHAUSEN kiadatlan gyűjteménye nyomán ismerkedett meg az újjörög népdalokkal, melyek közül sokat le is fordított.)

A XVII. sz.-i MONTAIGU, Xavier de jezsuita szerzetes ugyancsak kiadatlan népdalgyűjteményén kívül (ezzel kapcsolatban lásd: LEGRAND, Ém.: Recueil de chansons populaires grecques. Paris, 1874. VIII. old. — A MONTAIGU-gyűjtötte dalokat, először kiadta LAMBROS, Sp.: Neos Hellenomnemon, XI. kötet. (1914) 423—432. oldal, — majd újabban: BOUVIER, Bertrand: Demotika tragoudia apo cheiographo tes Mones ton Iberon. Athena, 1960. 78. oldal, 8. képpel.) — figyelemre méltó még az a 13, kottával ellátott újjörög népdal, mely egy Athos-hegyi kódexben maradt fenn, ugyancsak a XVIII. századból.

FAURIEL említett gyűjteménye nyomán hamarosan megindult a fordítói tevékenység is: a gyűjtemény több darabja megjelent angol, német, francia és orosz nyelven. Az 1821—28. évi görög szabadságharc iránt Európa szerte megnyilvánuló filhellén rokonszenv ugyancsak nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy egyre több újjörög népdalfordítás, illetve népdalgyűjtemény lásson napvilágot. (Ezek közül említésre méltó: a) Neugriechische Volkslieder, gesammelt und mit deutscher Übersetzung, nebst Sach- und Worterklärungen, herausgegeben von Karl Theodor KIND, in Leipzig, Grimma, 1827. b) TOMMASEO, N.: Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Gredi, vol. III. Venezia, 1842. c) FIRMENICH, . . . — Tragoudia romaika, Berlin, 1840.)

Ilyen előzmények után került sor az első, görög szerzőtől összeállított újjörög népdalgyűjtemény kiadására. Jellemző az akkori görögországi viszonyokra, hogy a munka nem Görögországban, hanem Szentpétervárott jelent meg. (EULAMPIOS, G.: Ho amatantos etoi ta roda tes anagenethei ses Hellados? Petroupolis, 1843.) — Az első rendszeres gyűjtés alapján összeállított újjörög népdalkiadás a corfu-i MANOUSOS, Antonios nevéhez fűződik. (Tragoudia ethnika synagmena kai diasaphenisma hypo, — eis Kerkyran 1850.)

A XIX. század második felében azután mind sűrűbben jelennek meg újjörög népdalok, folyóiratokban (Pandora, Chrysalis, Euterpe, stb. . .) illetve gyűjteményes kiadásban. (Ezek közül, legfontosabbak: a) MARCELLUS, le Comte M. de: Chants du peuple en Grèce, tome I.—II. Paris, 1851. b) ZAMBELOS, Sp.: Asmata demotika tes Hellados, Kerkyra, 1852. — c) IATRIDES, A.: Sylloge demotikon asmaton palaion kai neon meta diaphoron eikonographion, en Athenais, 1859. d) PASSOW, Arn.: Popularia carmina Graeciae recentioris, Lipsiae, 1860. e) CHASIOTES, G.: Sylloge ton kata ten Epeiron demotikon asmaton, Athenai, 1866. f) LEGRAND, Ém.: Recueil de chansons populaires grecques, Paris, 1874. g) JEANNARAKIS, Ant.: Asmata Kretika, Leipzig, 1876.)

Új korszakot jelent az újjörög népdalkutatás történetében a modern görög néprajztudomány megalapítójának, POLITIS, N. G.-nek munkássága. Ő volt az első, aki következetesen tudományos módszert alkalmazott „Ekklogai apo ta tragoudia tou hellenikou laou” en Athenais, 1914 — (= Válogatás a görög nép dalaiból, Athén, 1914 c. munkájában. A hasonló jellegű korábbi kiadványokkal szemben POLITIS gyűjteményének felbecsülhetetlen érdeme, hogy az egyes népdaloknak több variánsát közli úgy, hogy a szövegen csak a legszükségesebb esetben eszközöl javításokat. Mint a munkához írt bevezető tanulmányban megjegyzi: „. . . a népdalok csak a legkritikább esetben jutnak el a kiadóhoz tökéletes, fölösleges elemektől mentes formában. A dalnok néha be sem fejezi a dalt, vagy pedig elhagy bizonyos verssorokat, — más alkalommal meg improvizál, behelyettesít elfelejtett szavakat és mondatokat, — gyakran meg — félrevezetve egyes rokonértelmű szavak asszociációitól — különböző népdalsorokat kever össze. . .” POLITIS mindazonáltal nem zárja ki a korrigálás lehetőségét: „. . . ha egy dalnak csak egyfajta szövege áll rendelkezésünkre akkor azt szükségképpen csonkán, illetve romlottan kapjuk kézhez De ha ugyanannak a dalnak több változata is van, akkor lehetséges a hiányzó részek helyreállítása, mert a különböző variánsok kiegészítik, illetve korrigálják egymást.”

POLITIS úttörő jelentőségű gyűjteményének megjelenése után — mely egyébként több kiadást ért meg — több értékesebb újjörög népdalgyűjtemény látott napvilágot, elsősorban görög szerzők gyűjtésében, — ezek azonban nem átfogó jellegűek, csupán egy-egy földrajzi pontra vannak korlátozva, mint Epirus, Thrákia, Makedónia, Peloponnesos, Ciprus, Kréta, Pontos stb. . . (Ezen gyűjtemények közül a fontosabbak: a) LUDECKE, E.: Hellenika demotika tragoudia, tom. I. Athenai, 1943—1947. b) MELACHRINOS, A.: Demotika tragoudia, Athena, 1946. c) THEROS, A.: Tragoudia ton Hellenon, Tom. I.—II. Athena, 1951—1952. d) PETROPOULOS, D.: Hellenika demotika tragoudia, tom. I.—II. Athenai, 1958—59.)

Ilyen körülmények között feltétlenül szükségessé vált tehát egy tudományos igényű, a modern görög népdaltermés legjavát felölelő, új gyűjtemény kiadása.

Az Athéni Akadémia 1918. óta működő Néprajzi Archivuma már régóta céljával tüzte ki egy kottával ellátott újjörög népdal-corpus kiadását. A hatalmas munkát és anyagi áldozatot követelő vállalkozás már hosszú évek óta folyamatban van, de egyelőre még gondolni sem

lehet a kiadásra. Ezért elhatározták, hogy a nagy műnek mintegy „előfutáraként” — megjelenetnek egy népdal-válogatást. Így került kiadásra a „HELLENIKA DEMOTIKA TRAGODIA” (Ekloge) első kötete. több, mint 500 oldal terjedelmű munka összeállításának munkálatai már voltaképpen 1945. óta folynak, — ekkor szavazta meg ugyanis az Atheni Akadémia a mű kiadására vonatkozó javaslatot. A válogatás, illetve összeállítás munkájában olyan kiváló tudósok vettek részt, mint MEGAS, G. A. professzor, a Néprajzi Archivum igazgatója 1955-ig, — SPYRIDAKIS, K. G., az Archivum jelenlegi igazgatója, — POLITIS, G. N., — PETROPOULOS, D., — valamint BARBARIGOU—JOANNIDOU, Maria.

A rendkívül alapos tudományos módszerességgel összeállított, igen szép kiállítású munkát SPYRIDAKIS, K. G. részletes Bevezető — tanulmánya nyitja meg (5—25. oldal). Szerző ebben áttekintést nyújt: *a)* a népköltészet fogalmáról keletkezéséről, *s* a népnél betöltött funkciójáról, *b)* az újjörög népköltészet kezdeteiről, *c)* az ún. „akritikus”, *d)* a történeti, *e)* valamint a „kleftisz”- (= betyár) dalokról, *f)* az elbeszélő népi költeményekről, *g)* az eddigi népdalkutatás, ill. kiadások helyzetéről, *h)* jelen válogatás céljáról, *i)* valamint a szövegválogatás munkájának nyelvi és egyéb problémáiról. Ez utóbbi két pontba foglaltakból megtudjuk, hogy jelen kiadás célja: hasznos kézikönyvet adni mindazok kezébe, akik akár hivatalból (pedagógusok, etnográfusok), — akár kedvtelésből (érdeklődő nagyközönség) a népköltéssel valamilyen kapcsolatba kerülnek. Ami magát a szelektálás munkáját illeti: a válogatók célja, hogy jelen kiadvány minden eddigienél reprezentatívabb legyen, nemcsak tartalmilag, de az egyes dalok formátípusai, illetve földrajzi elterjedtsége szempontjából is. — Az egyes variánsok kiválasztásánál a válogatók elsősorban az illető változat esztétikai értékét és logikai tartalmát tartották szem előtt. — A szövegeket — nyelvi szempontból — általában változtatás nélkül vették át régebbi gyűjteményekből, főként azért, hogy tudományos kutatás céljára is felhasználhatók legyenek.

A népdalgyűjtemény két részből áll. Az E l ő r é s z (3—306. oldal) három fejezetre oszlik. Az *Első fejezet* (3—118. oldal) a bizánci időkből ránkmaradt hősi énekeket, az ún. „*Akritikusdalokat*” tartalmazza. A bizánciak nemzeti hőisére, Basileios Digenis Akritas-ra vonatkozó dalokon kívül képviselve vannak itt *s* az egész Akritikus-ciklus dalai, gazdag válogatásban, összesen 40 népdalnyi terjedelemben. A *Második fejezet* (121—180. oldal) felöleli a *történeti énekek* legjavát, a XII. századtól 1944-ig. A válogatásban nyomomonkövethetjük az újjörög történelem legfontosabb eseményeit: a Konstantinápoly ostromáról (1453), Rodos ostromáról (1522), a hős Suli elcsészéről (évszám nélkül), az 1821-i forradalomról a Messolonghiről (1822), a Kréta-szigeti Arkadi-kolostor hősi pusztulásáról (1866) a Pavlos Melas-ról (1904), valamint az 1940—44-i háborúról szóló, összesen 52 dalban — A *Harmadik fejezet* (183—306. oldal) a múlt századi görög szabadságharcosok tevékenységéről szóló ún. *Kleftisz* — (= betyár) dalokat tartalmazza és témák szerint 5 csoportra oszlik: 1. a harmatoszok és kleftiszok tevékenysége, 2. a kleftiszok életéből merített események, 3. a kleftiszok életéről általában, 4. kalózdalok, 5. rablókról és a börtönről szóló dalok. Ez a fejezet összesen 110 népdalt tartalmaz.

A *M á s o d i k r é s z* (309—517. oldal), mely elbeszélő jellegű költeményeket (*Paralokes*) tartalmaz, témák szerint ugyancsak 5 csoportra oszlik: 1. *Népi hiedelmekkel kapcsolatos és elbeszélő költemények.* (309—346. oldal.) Ebbe a csoportba tartoznak a Halott testvéréről, az Arta hídjáról, a Pásztorról és neráidáról (= tundérről), a Sárkányölő Szent Györgyről, a Remetéről és az ördögről stb. . . . szóló dalok. 2. *Családi élet* (347—392. oldal.) Itt találjuk egyebek között a Gonosz anyósról, a Szerencsétlen menyasszonyról, a Csalfa asszonyról, a Gyilkos anyáról stb. . . . szóló dalokat. Ezenkívül itt szerepel az a népdal, mely egészen antik görög hagyományra megy vissza: a fivér felismeri hűgát. A felismerés = anagnórismus motívuma ósgörög, sőt KAKRIDIS, I. Th. professzor kutatásainak eredménye szerint praehomérikus néphagyományra megy vissza. — Lásd: Epistem. Epeteris Panepistemiou Thessalonikes, 1956. 251. skk. oldal. — Ismeretes, milyen nagy szerepe van az anagnórismos-motívumnak az Odyszeiában, illetve később a görög tragikusoknál: Elektra-Orestes felismerési jelenete. — Ugyanez a motívum él tovább az újjörög népdalok közül elsősorban azokban, melyek az idegenbe-szakadt fiú, szerelmes, vagy hitves visszatéréséről szólnak. — 3. *Közösségi élet* (393—459. o.) Ide tartoznak a Szerelem próbájáról, az Elhagyott leányról, a Fiatal lányról és a Halálról, a Bűnös szerelemről stb. . . . szóló dalok. 4. *Nemzeti élet* (460—470. oldal.) Ebben a témakörben találjuk a Keresztény fiú és zsidó leány szerelme, a Görög leány, Ali pasa és a pásztorkányka, a Dervis és a lány, valamint Ifjak a kalózek fogságában c. dalt. 5. *Hajósélet* (471—476. oldal.) Itt mindössze 4 dalt kapunk: Királylány és rabszolgája a királyfi, az Északi szélről, Szerzetesek hajót szerelnek fel és Zsidó a hajón címmel. A *M á s o d i k r é s z*-ben összesen 62 népdal szerepel.

A kötetet gondosan összeállított térképmelléletek, valamint gazdag név- és tárgymutató egészíti ki (479—517. oldal), mely: nevek, földrajzi elnevezések, szerzők neve szerint oszlik meg. Ehhez járul még egy részletes tájékoztatás arról hogy a válogatásban szereplő népdalok melyik vidékről származnak, valamint részletes tartalomjegyzék. Ebből azt is megtudjuk, hogy az *Akritikus-dalokat* SPYRIDAKIS, G. K., — a *Történeti dalokat* MEGAS, G. A., — a *Kleftisz* (=

betyár) dalokat PETROPOULOS, D. L., — a *Paraloges* címszó alatt szereplő dalokat pedig SPYRIDAKIS és PETROPOULOS közösen válogatta, ill. rendezte sajtó alá.

Összegezve a hatalmas vállalkozás első kötetéről szerzett benyomásainkat, azt mondhatjuk, hogy a válogatás munkája — a szó relatív értelmében — teljes sikerrel járt: a kötet munkatársai valóban a legjellemzőbb újrörög népdalok legjobb változatait adják az olvasó kezébe. Némi hiányérzetünk azért mégis marad: 1. A válogatás nem tesz különbséget népdalok és népballadák között. Előbbi — főleg a nem görög kutató számára — több konfúzió adódhat. 2. A kötet válogatói — tiszteletre méltó tudományos objektivitással, s nem utolsósorban politikai bátorsággal — elsőként publikálnak az 1941—44. évi hitleri megszállás idején keletkezett népdalokat. Azonban mindössze csak kettőt közölnek, holott jóval több változat van, s a közöltekéknél sokkal jellemzőbbek is akadnak. 3. Az 194—49. évi görög polgár háború idején keletkezett görög népdalokból egyetlen változat sincs a kötetben, holott ilyen dalok nagy számban vannak, s voltaképpen a „Nemzeti élet” címszó alá tartoznának. 4. Az egyébként rendkívül gazdag bibliográfiai anyagot — lapalji jegyzet formájában való feldolgozás helyett — talán jobb lett volna a kötet végén, „Bibliográfia” címszó alatt közölni, könnyebb áttekinthetőség végett.

A kötetnek egyik fő-erénye, hogy SPYRIDAKIS, G. K. említett részletes bevezető tanulmányán kívül — a válogatók minden egyes népdaltípus előtt alapos tájékoztatót adnak az illető népdal témájáról, eredetéről, kronológiájáról, utalva a rokon-változatokra.

Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a nemzetközi tudományos közvélemény nagy érdeklődéssel tekint az értékes kiadvány második kötetének megjelenése elé. A válogató előrejelzése szerint ez a kötet a siratódalokat, nászdalokat, valamint az ünnepi-kultikus, szatirikus, gnómikus és szerelmi dalokat adja majd, gazdag válogatásban. Tervezik továbbá, hogy az Első kötet népdalainak kottáit sikerül majd Függelék formájában a Második kötethez csatolni.

KOPP ÉVA

Loukatos, S. D.: Synchrona laographika

(folklorica contemporanea), Athén 1963. 22 + 142. oldal.

LOUKATOS, S. D. neves görög néprajztudós munkásságának nagy részét a görög városi folklore tanulmányozásának szenteli, s ebben a vonatkozásban valósággal megújítója a modern görög néprajztudománynak. „Synchrona laographika” c. legutóbbi művében 22. téma köré csoportosítja a városi folklore köréből merített kutatásainak eredményeit.

LOUKATOS a munkájához írt részletes *Bevezetés*-ben (1—22. oldal) meghatározza a városi néprajztudomány tartalmát. E szerint a városi, vagy másképpen modern néprajz a városi-népi kultúrjelenségeket két szinten tanulmányozza: 1. egyrészt a tömeges városbatömörüléskor történő megnyilatkozásukban, 2. másrészt e megnyilatkozásoknak a falusi (paraszti) folklore-ra gyakorolt hatásában. — Az athéni városi-népi folklore alkotóelemeiről szólva szerző megállapítja, hogy ezek igen sokrétűek. Az athéni lakosság — mai formájában — annak az intenzív városba-tömörülésnek a produkta, mely 1922 óta van folyamatosan. (1922-ben Kemál pasa végzetes esapást mért a nagy hatalmak felbújtására török területre betört görög hadseregre. Maga a háború, illetve utána a görög—török lakosság kieserelése — a törökök atrocitásai következtében — több, mint egymillió áldozatot követelt görög részről. Ezért hívják a görögök 1922. a „kisázsiai katsztrófa” évének.) Ez a lakosság igen tarka eredetű, különböző társadalmi rétegekből tevődik össze, különböző műveltségi fokon áll és ennek megfelelően ily módon a legkülönbözőbb szokások keveredését mutatja, s olyan nagyvárosi-népi kultúrát teremt, melyben egyfelől tovább élnek a (faluról) hozott régi szokások, másfelől új, a) városi élettel kapcsolatos) szokások alakulnak ki, illetve újjáélednek esetleges régebbi, elfeledett szokások. Az előbbire példának hozza fel az athéni „Kalandá”-kat, mint faluról származó, de az athéni városi élet követelményeihez alkalmazott szokást. (A „Kalandá”-k a mi betlehemezésünknek megfelelő régi (újévi) görög népszokás. Modern formájában sok szatirikus, aktuális-politikai elemmel bővült, s lassanként már publicisztikai műfajjá kezd válni.) Az utóbbira példaként említi „Grigorisz és Sztamatisz” folklorisztikussá vált formát, mely már kizárólagosan a városi élet produkta. („Grigorisz és Sztamatisz” a közlekedési villanyrendőr népi elnevezése Athénben. Grigorisz = siess! a zöld — Sztamatisz = állj! a piros jelzés neve. A két szó különben személynévként is használatos, ezáltal a szójáték még frappansabb jelentést kap.)

A mi a könyv érdemi részét illeti: figyelemre méltó szerző véleménye a népies szokások „néprajzi rendezését” illetően. Így pl. a már említett „Kalandá”-kal kapcsolatos tanulmányban (4—5. oldal) gyakorlati útmutatást ad arra vonatkozóan, hogyan lehetne elérni a népszokás további megerősítését és fejlesztését. — A munka a továbbiakban foglalkozik azokkal a formulákkal, melyekkel a kiskereskedők áruikat hangosan kínálják (17—20. oldal), továbbá a népies szólások, közmondások felhasználásával egyes árucikkek reklámozását illetően. (33—37. oldal). —

Több oldalt szentel a majdnem népdallá vált népes „slagerek” (= rembetika tragoudia) kérdésének (38—43. oldal). — „A modern Afrodité imádata” c. fejezetben (29—32. oldal) érdekes összehasonlítást tesz a néphit „neráidái” és a modern sztár-imádat között. (A neráidák — a régi görög nereiszek, tengeristenők késői utódai — általában „tündér”, mégpedig vészhozó tündér értelemben szerepelnek a modern görög néphitben.) Szerző véleménye szerint a képes levelezőlapok reklám-hölgyei — nem egyszer szerencséthez, „guri”-ként az autók volánja mellé akasztva — jellegzetesen idololatrikus (képimádási) funkciót töltenek be. — A néplélektan köréből meríti témáját „A helyesírási hibák logikája” (48—52. oldal), „A futball felsőfoka” (58—63. oldal), illetve „A választási hadjáratok néprajza” (64—70. oldal) c. fejezet. — Figyelemre méltó még „A plasztik (műanyag) százada” c. fejezet (53—57. oldal), valamint a „Szent Marina búcsúja” c. tanulmány. Ez utóbbiban (80—89. oldal) szerző főként a népszokás modern, ill. hagyományos elemeinek összehasonlására hoz fel példákat. — Sajátos funkciót próbál betölteni a könyvben „A hercegnő menyegzője” c. tanulmány (101—119. oldal). Itt a „leghívatalsabb és legarisztokra tükusabb szokások folklorisztikus eredetét” próbálja bebizonyítani a szerző, annak az anyagnak az alapján, mely Szófia görög királyi hercegnő 1962 májusában megkötött házasságával foglalkozik. (Szófia hercegnő Juan Carlos-hoz, a jelenlegi spanyol trónkövetelő fiához ment férjhez. A menyegzőről annak idején egész archívumnyi anyag feldolgozására (120—130. oldal). A Függelék-ben szerző 32. olyan témát jelöl meg a városi flklore köréből, melyek alkalmasak tudományos filmfeldolgozásra.

LOUKATOS rendkívül érdekes tanulmánykötetének legfőbb érdeme, hogy a valóság talaján állva, s onnan kiindulva mutatja be azt a folyamatot melynek során állandó, szerves kölcsönhatás jön létre népi kultúra és városi élet között. Ezenkívül: a városi folklore-kutatás további fejlődés szempontjából komoly segítséget jelentenek szerzőnek a „Turisztika és folklore” c. fejezetben részletezett javaslatai az idevontkozó anyag feldolgozására (120—130. oldal). A Függelék-ben szerző 32. olyan témát jelöl meg a városi flklore köréből, melyek alkalmasak tudományos filmfeldolgozásra.

KOPP ÉVA

B. Я, Пропп: Русские аграрные праздники

Издательство Ленинградского Университета Ленинград 1963. 143 l.

ПРОПП, В. Я.: Orosz mezőgazdasági ünnepek

A könyv kettős célkitűzéssel íródott. Egyrészt ismeretterjesztő mű és ateista propaganda egyházi ünnepek ellen, másrészt hézagpótló néprajzi tanulmány. A kettős cél azonban nem zavarja a szerkezet egységét, és a második mindvégig jobban érvényesül. A tanulmány első felét elméleti-tudománytörténeti rész alkotja, második felében pedig a szerző kutatásainak eredményeivel ismerkedhetünk meg. Szerkezetileg bevezetésre, 7 fejezetre és befejezésre tagolódik a mű. A bevezetésben a szerző összefoglalja nézeteit, módszereiről is szól, mindezt elődei munkájának bírálatával teszi. A tanulmány terjedelméből adódik, hogy csak a nagyobb ünnepekkel és a hozzájuk fűződő szokásokkal foglalkozik. Röviden esik szó az egyházi és a népi ünnepkör kettőségéről, a naptári eltolódásokról, amit a szerző a különböző középkori naptári zavaroknak tulajdonít. Hangsúlyozza, hogy idáig még nem dolgozták ki az orosz mezőgazdasági szokások tanulmányozásának módszerét, egyáltalán, a módszer kérdését sem vetették fel. Előbb az orosz, majd a szovjet tudomány eredményeit tárgyalja. Az igen gazdag, sokszínű orosz agrárünnepek korán kiváltották a kutatók érdeklődését. Az elsők SZNYEGIREV I. M., SZAHAROV I. P., TRES-CSENKÓ A. V. reakcióis, szlavofil nézeteket vallottak, az orosz paraszt életformáját ideálisnak állították be. Munkásságuk egyedüli érdeme az összegyűjtött anyag, ami már néhány évtizeddel működésük után pótolhatatlanná vált. Tudományos igényvel először az ún. mitológiai irányzat képviselői közeledtek az orosz népi kultúrához. АФАНАСЗЬЕВ А. N. a népszokások egy részét a napkultusz maradványainak tekinti, és dicsőíti az ősi szlávok általa mesterségesen konstruált Nap-mitozsát. Az irányzat ferdesége hamar kiváltotta nagy kritikuskor bírálatát (ДОБРОЛУБОВ N. A., CSERNYISEVSKIJ N. G.), de megjegyzéseik nem fogantak meg, mert a mitológiai irányzat még egy ideig uralkodott az orosz folklórban. A 19. sz. második felében fokozatosan váltotta fel a mitológiai irányzatot a Пропп által „kölcsonzési iskolának” nevezett új áramlat. Ennek az irányzatnak a követői a népszokásokat kölcsonzés és átvétel szempontjából vizsgálták. VESZЕLOVSKIJ A. N. volt az első, aki az orosz népi kultúra vizsgálatát kiemelte nemzeti elzárkózottságából. Ezt az elméletet sem fogadja el a mai szovjet folklorisztika, amellet, hogy nem tagadja a kölcsonzések és a vándorénekesek szerepét a népi kultúra alakulásában, de nem itt kell keresni az orosz szokások forrását. Az összehasonlítás még nem tudományos módszer, hanem csak módszertan (metódika), ami minden történettudományi kutatásnál alapvetően szükséges. Azt

az állítást semmiképpen nem lehet elfogadni, hogy a szokások minden hasonlósága kölesönzés eredményeként jött létre. Ennek más, mélyebb okai lehetnek. Tény az, hogy kölesönzések vannak, és gazdagítják a kultúrát, de rendszer kölesönzéséről nem lehet beszélni. Inkább azokat a törvényszerűségeket kell megállapítani, amelyeknek eredménye az alapformák egyezése. Ez a három nagy irányzat hatott még a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után is. A szovjet korszakban a szokások vizsgálatát jóideig mellőzték. A figyelem leginkább a művészi hagyományok felé fordult. Nehezítette a helyzetet az, hogy a nyilvánvalóan elavult módszerek helyett újat kellett kialakítani. A I. N. НИКИФОРОВ az orosz történelem kereteiben próbálta a rítusokat vizsgálni. Elvetette a napkultuszos magyarázatokat, helyette az orosz nemzeti istenségek kultuszát állította. Módszere az volt, hogy az orosz szokások elemeit összehasonlította a kereszténység előtti orosz vallás töredékeivel. A törekvés helyes lett volna akkor, ha a kultikus szokások alapjait teisztikus vallás alkotná, de ezt nem lehet bizonyítani, sőt úgy látszik, hogy ezek az alapok jóval archaikusabbak, mint akármelyik teisztikus vallás. Más oldalról tárgyalta a kérdést Csircešev V. I., a 16—19. századi orosz földművelés jelesnapjainak téli időszakáról írt disszertációjában. Ő a szokásokat a paraszti munkával hozta kapcsolatba. Vitathatatlan érdeme, hogy lefektette a szovjet népszokás-kutatás alapjait. Egymással kapcsolatban vizsgálta a rítusokat és a földművelést. Ilyen vizsgálatokat még senki sem végzett, azonban neki is vannak elődeihez hasonló hibái. Az ő útján kell haladni, ugyanakkor kiküszöbölni hibáit, mondja Propp. Az eddigi kutatók ugyanis csak egyes rítusokat vizsgáltak. Propp nem külön tanulmányoz, hanem összeveti az ünnepeket, s azonnal szembetűnik, hogy minden különbözőség ellenére mennyi hasonlóság van. „Módszerünk az, hogy az ünnepeket elsősorban egymással vetjük össze, azért, hogy meghatározzuk, melyek azok a konstruktív elemek, amelyekből összetevődnek, és milyen fokú az egyezés” — írja Propp. Továbbá feladat, hogy a megkülönböztető elemek kapcsolatát meg kell határozni. A vizsgálatnak elsősorban abban kell állnia, hogy meghatározzuk a szertartások célját, a rítusok jelentésének értelmezése nem lehet cél. Ezt a munkát — ahogy a szerző megjegyzi — az orosz anyag elemzésével sikerült elvégezni, sőt néhány megtevő eredményre is jutott. Propp V. J. könyvének egy-egy fejezetében az orosz agrárszokásokat egy-egy szempontból vizsgálja. Módszere az, hogy felsorolja a történeti és a recens anyagból a szerinte összetartozó elemeket, s a fejezet végén röviden közli véleményét a kérdésről. Teljes szokásleírásokat nemigen ad, s ha igen, akkor is vázlatosan. Az első fejezet címe: Megemlékezés a halottakról. A téli és a tavaszi ünnepekben visszatérő motívum a halottakról való megemlékezés. Karácsony és Vízkereszt közötti időszakban minden házban megtalálható egy terített asztal, amire a halotti torok jellegzetes eledelét, az édes rizskását tálták. Farsang búcsuztatásakor, húshagyó kedden palacsinta-féle tészát esznek, ami a történeti bizonyságok szerint régi étele a halotti tornak. Karácsonykor pontosan meghatározott szokások szerint gyújtanak tüzet, amibe meghívják az őseket melegedni. A farsangi játékok tréfás halotti játékaik ősi szláv halotti torok agónisztikus játékaikra vezethetők vissza. Tavasszal tovább folyik a halottakról való gondoskodás, Húsvét hétfőjén, egyes vidékeken kedden, mindenki kivonul elhunyt családtagjainak sírjához, a sírra különféle ételeket helyez és pálinkát öntöz. A Pünkösd előtti héten is találunk halottetető szertartásokat. Propp ezt a szokáskomplexumot a halottaknak tulajdonított termékenység-varázsló erővel magyarázza. Ezt az erőt szeretnék befolyásolni a parasztok a halott megvesztegetésével: a halott együtt melegsik a tűz mellett az élőkkel és közösen lakomáznak. A nagy nyári ünnepre, Szent Iván napjára (Ivána Kupála) már nyoma sincs ilyesféle szokásoknak. Ennek okát abban látja, hogy a téli napfordulóval kezdődik az új földművelő esztendő, Június 24-re viszont már majdnem megérett a termés, nem kell többet félni, hogy nem lesz, a halottakról való gondoskodás is háttérbe szorul. A második fejezetben a szertartásos étkezésekről van szó. Különösen gazdag ilyen szokásokban Karácsony és Vízkereszt ideje. Karácsonykor állatalakú süteményeket esznek (tehénke, őzecke), újévkor vágják az ún. Kaszaréti malacot. A termékenység, bőség, a családi jólét biztosításának rituális ételei továbbá: a kutja (mazsolás kása-féle), készítése is megszabott szertartások között folyik; a blina (újév reggeli, élesztős palacsinta vagy lepény-féle), amiből a falu koldusait is megvendégelik. A különféle ételek tájilag különbözőképpen terjedtek el, de nem is mindenütt ugyanahhoz az ünnephez kapcsolódnak. Egyes vidékeken farsangkor találjuk meg ugyanazokat a süteményeket, amelyeket másutt Karácsonykor vagy újévkor. Külön említést érdemelnek a süteményeket napjának (áldozó csütörtök) süített tésztaletrácskák. Ezekkel ebéd után az egész család a mezőre megy, a rozsvetéshez. Ott a világ négy égtája felé fordulnak és feldobják a letrácskákat, ezt kiáltva: ilyen magasra nőjjön a rozsunk! Propp csak annyit von le tanulságnak, hogy az ételek valaha nemcsak a jóllakás eszközei voltak, hanem a gazdálkodásé is, amelyek kapcsolatot teremtettek magasabb erőkkel, amikben elfogyasztóik hittek. A harmadik, igen rövid fejezetben a tavasz fogadásáról van szó. A tavasz kezdetét Oroszország egyes vidékein másképp számítják, március elejétől végéig több jeles naphoz kötik. A tavaszfogadás voltaképpen gyermekek ünnepe. A szerző jónéhány rövid versikét idéz, amelyek hasonlóak a mi „Süss föl, nap!” kezdetű gyermekdalunkhoz. Kifejezi véleményét, amely szerint ezek a versikék és a hozzájuk fűződő szokások valamikor jelentős rítusok

voltak, idők folyamán azonban elvesztették mágikus jellegük jórészét, és a legutóbbi időben gyerekek száján maradtak fenn. A negyedik fejezet címe: Köszöntő mágikus ének. A Karácsony-Vízkereszt szokáskör jellemzői közé tartoznak a köszöntő énekek, amelyeknek többféle nevük van. PROPP közös néven koljádáknak nevezi őket, az időszak neve után. Ezek az énekek tájilag nagyon sokfélék lehetnek, de alapvonásaikban megegyeznek. Az éneklők (rendszerint fiatalok) házról házra járnak, ablak alatt, udvaron vagy benn a házban énekelnek, a ház urát magasztalják, dicsérik, és ajándékot kérnek. Ajándékul leginkább étel-italfeleség szolgál. Vagy azonnal elfogyasztják, vagy összegyűjtik és végül közös lakomán költik el. Az előző fejezetekben említett állatalakú sütemények a legelterjedtebb ajándékok. Az adományt a köszöntők mindenféle javak kívánságával hálálják meg, de ha nincsenek megelégedve, rosszat kívánnak. A szerző hosszas tartalmi és formai elemzésnek veti alá a koljádákat, megállapítja közös szerkezeti és formai jegyeiket, szövegeiket összeveti más, Újév környéki rituális cselekmények szövegeivel, és arra a megállapításra jut, hogy ezekben mind nyoma van a koljádáknak, ami feltehetően ősiségét bizonyítja. Nyelvészetiileg is vizsgálja az eltérő terminusokat. A szokásoknak bővebb magyarázatával azonban adós maradt PROPP, egyszerűen a termés dallal való varázslásának tartja, és utal arra az általános néphitre, ami mágikus erővel ruhazza fel a bizonyos alkalmakkor és keretek között elmondott jókívánságokat. Az ötödik fejezet a növények kultuszáról szól. Itt a szerző végigveszi az ünnepkörök növényi vonatkozásait, és alapvető hasonlóságokat keres. Farsang végén, az álarcos felvonulásban a szánokat fenyőágakkal díszítik, Húsvéti körmenetek díszé a barka, Pünkösdkor fiatal nyírfát vágnak ki, és felállítják a falu föterén, zöld nyírfagallyakkal díszítik a templomot és a házak elejét. A legnagyobbszabású, legbonyolultabb szokás az elhunyt lelkek ünnepéhez kapcsolódik (a Húsvét utáni hetedik csütörtök). Az egész falu kivonul az erdőbe, ahol kiválasztanak egy nyírfát, aminek koronáját úgy hajlítják vissza, kötözik össze, hogy az koszorúalakot mutat. Fiatal lányok éneke, tánca után kivágják, és díszes menetben viszik a mezőre, ahol a növekedő rozsvetésbe dobják. Kiderül, hogy az oroszok a fiatal nyírfágnak erőt tulajdonítanak, az erő forrását pedig az ágak végében jelölik meg. A szerző szerint a nyírfa koronájának begöngyölése az életerő visszatartását célozza. PROPP szorosan idekapcsolja az aratás utolsó napjának ünnepét, az utolsó kétét nem esépelik el, Karácsony estéjén ott áll az ikon alatt, újévkor szalmájával etetik az állatokat, néhány kihullott magját a jövő évi vetőmaghoz keverik. Szerinte ez alátámasztja MANHARDT W. elméletét, amely azt mondja, hogy a rozsmezőn hiánytalanul leszedett rozsanya néhány népnél a bőség forrása. A hatodik, egyben legterjedelmesebb fejezet címe: Halál és nevetés. A koljáda időszakában találkozunk olyan maszkos, alakoskodó játékokkal, amelyek egyházi temetést utánoznak. A felvonulás vidám, papok, szerzetesek, gyászoló közönség mind feltűnő jókedvvel kísérik a halottnak öltözött legény menetét. Farsangkor szalmával kitémőtt bábu a halott, amit szintén nevető gyásznép kísér, a babát ünnepélyesen eltemetik vagy vízbedobják vagy kiviszik a földekre, ahol darabokra tépik, és szétszórják. A szokás értelmezésében PROPP vitatkozik CSICSEROVVAL és RUMJANCEVVEL, akik szerint a bábu megsemmisítése a tél vagy az elmúlt esztendő temetése. Szerinte csakis termékenységarázslás lehet. Ide sorolja a pünkösdi nyírfa vízbedobását, egyes vidékeken szétdarabolását, vagy a gyermekünnepeket, a ruszalkák elűzését. Pünkösdből körül van a Kosztrom-járás és Jaril-járás. Mindkettő bábu-temetés. A Kukuska szintén baba, amit körülhordoznak és a veteményeskertben temetnek el. Ivána Kupála ünnepén is törtek szét babút. A felsorolt szokások közös jellemzője a mimelt sírással és ugyanakkor nevetéssel kísért temetési menet. PROPP ennek értelmezésében vitatkozik FRAZER állításával, amely szerint ez a szokás a meghaló és feltámadó istenek hiedelmével egyezik és antik eredetű. Az állítás az orosz anyagon nem bizonyítható, mert az orosz szokások nem tartalmazzak feltámadást, és a sírás meg a nevetés együtt kísérik a temetést. PROPP kimutatja, hogy itt megsemmisített növényi istenségekről van szó, akik nem támadnak fel, hanem a növekedő növényzetbe mennek át. A nevetésnek pedig életető erőt tulajdonítanak a folklórban. A hetedik, egyben utolsó fejezet címe: Szertartásos játékok és mulatságok. Az előző fejezetekben tárgyalt szokásoknak mindig kísérfője valamilyen játék, amelynek kifejezetten erotikus jellege van. PROPP az erotikus jelleget azzal magyarázza, hogy a termékenyítő szertartások résztvevői között állandóan jelen van a megtermékenyítés gondolata. Különösen fontosak a játékos jóslások, főleg a január elseji jóslás, ami tulajdonképpen az első nap mágiáját takarja. Kora tavasztól Ivána Kupáláig találkozunk rituális fürdésekkel. A fürdés történetet folyóban, akár jeges vízben is, lehet öntözés vagy egyszerű lábmosás. A szerző mindezeket tisztító szertartásoknak tartja, és magyarázatul azt hozza fel, hogy az erotikus jellegű ritusok idők folyamán ellentétbe kerültek a közérkölcselel, ezért kell minden szokáscelekmény befejezése után tisztálkodni. PROPP rövid zárszavában sürgeti a kutatásokat, a gyűjtés és feldolgozás területén egyaránt. Néhány szóval ecseteli, hogy mennyire elszíntelenedtek az orosz agrárritusok. A mai kutató jórészt csak emlékeket vagy csökevényeket talál. De az orosz anyag így is nagy és alkalmas arra, hogy össze lehessen vetni más népek hasonló szokásaival. Ennek gyakorlatát és kiszélesítését sürgeti, bár ő nem élt bőven a lehetőséggel, hiszen műve végén megadott nagyon szép, részletes bibliográfiában a százhat

könyvből és tanulmányból mindössze hét nem orosz nyelvű. Végül kifejezi reményét, talán sikerült újat hozni elődei után. Ezzel pedig én is egyetértek, figyelembe véve munkájának töretlen logikáját, lelkes tárgy szeretetét és eredményeit.

Kósa László

Bohannon, Paul and Dalton, George (eds): *Markets in Africa*

Evanston 1962. Northwestern University Press. XXVI + 762 l.

A Northwestern University African Studies kilencedik számaként megjelent munka az ötvenes évek afrikai kereskedelemre vonatkozó legjobb kutatásait publikálja. A két szerkesztő mellett huszonnyolc neves francia, angol, amerikai és afrikai kutató szerepel (hogy csak az ismertebbeket említsük, pl. SIMON és PHOEBE OTTENBERG, DAVID AMES, MARY DOUGLAS, SKINNER, R. KLUCKHOHN, P. H. GULLIVER, E. COLSON, MCCALL, ROBERT F. GRAY stb.), akik saját szűkebb területüknek megfelelően a könyv egy-egy fejezetét írták, többnyire 1960-ban. Így minden fejezet egyben önálló tanulmány is, amely sokszínű és kimerítő illusztrációját adja annak a kategorizálási rendszernek, amelyet a szerkesztők a „Bevezetés”-ben ismertetnek, mint a kötet vázát és lényegi részét. A rendszer közgazdasági alapjait a nemrég elhunyt POLÁNYI Károly munkái szolgáltatják *The Great Transformation*, New York 1944; „Our Obscure Market Mentality”, *Commentary* 13. köt. 1947; („The Economy as Instituted Process” in *Trade and Markets in the Early Empires*, Chicago 1957).

A fejezetek felépítése megközelítően azonos: a tárgyalt népek és gazdaságföldrajzi környezetének rövid áttekintése után a rekonstruált hagyományos, majd a megváltozott, mai kereskedelmi rendszert ismertetik, a számos akkultúrációs problémával együtt. Végül kitérnek a piacok nem-gazdasági aspektusaira is. A fejezetek többsége rövid összefoglalással zárul.

A *Markets in Africa* nem egy terület kereskedelmének formai elemzése, hanem megkísérli egységbe és rendszerbe foglalni az afrikai bennszülött gazdaságok összetettségét, — amelyben az ártermelés legfeljebb a munkamegosztáson alapuló ártermelés fokát éri el, — hogy megismerhetővé tegye „az érintkezési rendszerek összeütközéseinek különböző intenzitását” (HERSKOVITS VII). Ez a célkitűzés a közölt afrikai anyagon túlmenően olyan összefüggéseket eredményezett, amelyek az etnológiai-gazdaságtörténeti kutatás számára egyetemes szempontból is értékesek. A könyv legnagyobb érdeme éppen az, hogy — híven a szociálintropológia helyesen értékelt hagyományaihoz, — a kereskedelmét, a „piac-elv” érvényesülésének fokát s a felállított rendszertől való eltérések okait a gazdaság többi szférájával a legszorosabban összekapcsolja, s a megoldás teljességének érdekében megközelíti a vallási rendszert és a társadalomszervezet oldaláról is, ha másért nem, azért, hogy megmutassa, mindez ott hogyan tükröződik. Ez a szándék néhány esetben (l. pl. DOUGLAS, MARY: *Lele Economy Compared with the Bushong*) azt eredményezi, hogy csak a fejezet egészének megértése után válik az olvasó előtt nyilvánvalóvá, hogy a leírtaknak mi közük a kereskedelemhez, amelyről látszólag igen kevés szó esik a tanulmányban.

Az afrikai piacok tanulmányozásához megkülönböztetést kell tennünk a *piactér intézménye* és a *piaci csere elve* között. „A piactér specifikus hely, ahol az eladók és vevők egy-egy csoportja találkozik.” „A piac-elv a kínálat és kereslet személytelen erő által létrejövő arányosság alakulást jelenti; nem foglal magába különleges piaci szituációkat, mint pl. a tényleges konkurrenciát, vagy kevés számú eladó versenyét.” (1.) A piac-elv gyakran érvényesülhet a piachelyen kívül is. A piacjelenségek osztályozása a bemutatott társadalmakban a piachely és a piac-elv szerepe szerint történik. Az első csoportba azokat a társadalmakat soroljuk, amelyekben nincs formális csereközpont, piacgazdálkodás. A második kategória a perifériális piacokkal rendelkező társadalmaké, a harmadikba pedig olyan közösségek tartoznak, amelyekben a gazdasági központok a piachelyek köré tömörülnek, olyan mértékben, hogy „az ár mechanizmusa úgy működik, mint integratív eszköz, amely uralja a gazdaságot” (1—2.). Hogy ezeknek a kategóriáknak hajlékonyaknak kell lenniük, a kötet fejezetei bizonyítják: a tradicionális csere rendszerének szomszédságában az akkulturatív hatások következtében többnyire megtaláljuk a piacgazdálkodást is. Emellett pl. az ajándékcseré, a hatalmi presztizs követelésének módjai vagy a kereskedelmi műveletek geográfiai határai ugyancsak lazítják a kategóriákat.

A *piachely nélküli társadalmak* sokközpontú gazdaságokként jellemezhetők, — ezt a jellemvonást megosztják a perifériális piacokkal rendelkező társadalmakkal. Multicentrikus gazdaságnak azt nevezzük, amelyben van néhány különböző *kereskedelmi szféra*. Minden szféra megkülönböztethető az eltérő anyagi cikkek és a szolgáltatások, valamint ezek más-más társadalomerkölcsi és emocionális értékelése szerint. MALINOWSKI kitérő leírásának példájával élve (*Argonauts of the Western Pacific*, London 1922.) — részben ennek terminusait használják ugyanis a szerzők, — az egyik kereskedelmi szféra, a *kula*, csak ékszereket tartalmaz, s cseréjük

elvé a kölcsönösség: társadalmilag kötelező ajándékcseré (leggyakoribb a házasság esetében: a menyasszony és hozománya, valamint az érte fizetendő ár cseréje, l. pl. GIBSON tanulmányát a hererókról). A másik szféra a *gimwali*, a fő létfenntartási javakat foglalja magába (élelem, eszközök stb.), s a csere elvé a piac-elv. További módja a cserének POLÁNYI (1957) terminusával az *ismételt szétosztás*, amelyet megelőz a javak és szolgáltatások társadalmilag kötelező fizetése az elosztó hatalom központjainak.

A szférák hagyományszilárdságára jellemző, hogy az európai pénz kategória-romboló hatása többnyire nem érvényesül, miután bekerült a kulturális reinterpretáció folyamatába, elsősorban ott, ahol az egyes kereskedelmi szférák rendelkeztek a hagyományos gazdaságban is értelmjelölővel, — s ilyen az afrikai piactalan társadalmak nagyobb része is. Ezekben a pénz egyszerűen elfoglalta a régi pénzféleségek (kauri, manila, szarvasmarha, ruhapénz stb.) helyét. Máshol a tranzakcionális közvetítés helyett az egy szférán belül elcsereélhető alkalmatlanságok listájára került. Világosan bizonyítja ezt pl. REINING tanulmánya a *zande* társadalom pénz-adaptálásáról. A *zande* asszony a piacon arra a kérdésre, hogy lisztjét mennyiért adja, általában így válaszol: „pénzért adom el”. Tehát a pénz és a liszt egyenértékű gazdasági javak, és egyik becsereélhető a másikra, bár az áru-pénz folyamat ritkán fordul meg, ha csak nem importált javak vásárlásakor (551—552). „A modern *bulu* a pénzt a fogyasztási cikkek közé sorolja, amelyet főlegként szétoszt a rokonok és cseretársak között, vagy presztizspozíció megszerzésére használ fel”. (HORNER 184.) A tanulmányok sorából az is kiderül, hogy a létfenntartási cikkek szférájába tartozó javak cseréjét nem tekinthetjük szociális szempontból olyan fontosnak, mint a társadalmi rangot biztosító és a vagyont jelentő, tehát emocionálisan is magasabbra értékelt prestige (a kula-ciklusba sorolt) javak tranzakcióját.

Annak ellenére, hogy a szféra-hierarchia miatt a *konverzió* (átváltás a szférák közt) morális ítéletet vált ki a közösség részéről, mégis gyakran előfordul. Kétféle konverziót különböztethetünk meg: *intézményesített* és *kényszerű* formát. Alapvető különbség a két forma közt, hogy az előbbinek a piac, kölcsönösség vagy újraelosztás elvén történő kihasználása egyaránt véghezvihető egyetlen társadalomban, mint a társadalmilag elismert vagyonserzés egy módja, míg a kényszer-konverzió, — amely gyakoribb, oka háború, aszály, állatvészt stb., s ilyenkor kincseket, rabszolgát, gyerekeket adnak el élelemért, — különböző etnikai csoportok között valószínűleg csak meg, minthogy a más-más szférendszerrel rendelkező közösségek közt morális létra nincs. Az átlépésnek még egy lehetősége van, a *kísérő konverzió*: a pénz, amely eredetileg az egyetlen szférán belüli összes pénzféle árucikket megtestesíti, tehát szféránként különböznie kell, általában idővel áttöri a határokat, s mindent egységként felvásárol, mint egyetemes szféra képviselője. Ennek a szétromboló folyamatnak sokszor nem is jelentéktelen nyomai találhatók pl. a társadalomszervezetben (a legáltalánosabb: a hozomány ajándékcseré-jellege helyett piac-szellem uralodik, amely nagy mértékben elüzettesíti a rokoni kapcsolatokat.)

A *perifériális piacokkal* rendelkező társadalmak gazdasága is nagyrészt multicentrikus. A piac-elv itt már jelentősebb szerepet játszik, de nem feltétlen és általános, a piachelyen megjelenő javakra, vagy azok egy részére korlátozható. A népesség többsége nem vesz részt a piaca-termelésben és az eladásban, s ezek a tevékenységek is csak ideiglenesek, a piaca-termelők és az eladók állandóan cserélődnek. A piachely elsősorban különleges cikkek és civilizációs javak árusítására szolgál. Nincs összekötve meghatározott termeléssel, s az értékektől nem teljesen determinált árak a jövőbeli termelést sem befolyásolják. Ezek az árak részben mesterségesen jönnek létre (az árus halogatja az eladást, mivel a piachelyet főként társadalmi összefüggések tekinteti), részben az eladók vásárlási előzmény hiányából fakadó bizonytalanságának eredményei, végül sok esetben társadalmi megfontolások befolyásolják. Az elefántcsontparti *guro*-k pl. a rokonoknak teljesen eltérő, jóval olcsóbb árat szabnak, főleg presztizs-javaik eladásakor (MELLASSOUX 288—90). A perifériális piacok megszűnésével a gazdaságot nem érné jelentősebb kár, csak egyes javak hiányoznának, nem pedig a piac, mint a megélhetés forrása. Részletesen írja le pl. КЛУЦКОНН ezt a situációt a dél-etiópiai *konso*-k gazdaságában.

A gazdasági életben domináló *piacrendszer* kevés helyen található meg Afrikában, kivált a nyugati befolyás korai hatásának pontjain (a kötet mindössze három ilyen közösséget ismeret: az ugandai Kampala, a ghanai Koforidua és a Copperbelt Elizabethville környékén). Fő jellemzői: a csere alapja a piac-elv, amely meghatározza a gazdaságot és a tevékenységek széles skáláját. Az árakat a kereslet-kínálat szabályozza; a termelt javak piaci árai visszahatnak a termelésre; a vásárló és eladó megélhetése a piaci csere sikerétől függ, s a csere nem szükségszerűen a piachelyen megy végbe. Pl. a két legfontosabb *yoruba* pénznem, a kakaóbab és a pálmamag elkerüli a piachelyet, ahol az asszonyok apró pénzügyei zajlanak (HODDER 106). Megjegyzendő, hogy az asszonyok szerepe a kereskedelem legtöbb területén, — mint erre először jellegű tanulmányában HERSKOVITS is felhívja figyelmünket, — jóval nagyobb a férfiakénál, s ez a nők bizonyos gazdasági függetlenségével jár együtt.

A piachelyek nem-gazdasági aspektusai sokkal jelentősebbek magánál a kereskedelemnél, ez a fejezetekből mennyiségileg is kitűnik. Csak a legfontosabbakat ismertetjük. A piachely

közlekedéshálózati és hírközlési csomópont; barátok és rokonok találkozóhelye (ahogy egy *mossi* mondta SKINNERnek: „a piacra — el kell mennem, s amikor ott vagyok, három embert keresek: barátnőmet, adósomat, ellenségemet, s . . . ha nem látom ott őket, akkor a piac nem jó” 270), elsősorban az asszonyoké, akiknek a piac csaknem egyetlen lehetőségük a szülőfalúval való kapcsolat fenntartására (Afrika legnagyobb részében a házasság virilokális, még ha a le-szármasz matrilineáris is); jogszolgáltatási központ; széleskörű vallási tevékenység színhelye (néhol a beavatás is a piactéren zajlik le, l. SKINNER: *mossi*). Szexuális és baráti ismeretek megkötése szinte csakis itt történhet. Főként Nyugat-Afrikában az intézményes, évszakhoz kötött többnapos sörivási ünnepséget ugyancsak a piachelyen rendezik meg. A középkori európai gyakorlatra emlékeztet a „piacbéke” szokástörvénye: a piac a bűnösök és üldözöttek menedékhelye. A hasonlóságot fokozza pl. az is, hogy többek közt az *afikpo ibo*-k piacán a béke és menedék szimbólumai sérthetetlen szentélyek, akárcsak Európában a templomok voltak (OTTENBERG: *Afikpo Markets*). A szabályok betartására és a rendre a közösség egésze felügyel, Nyugat-Afrikában minden nap másik törzs, minthogy a piacok itt „gyűrűket”, ciklikus rendszereket alkotnak, többnapos, szabályosan ismétlődő periódusokkal, — ez biztosítja a társadalmi aktivitás folyamatosságát (pl. HODDER: *The Yoruba Rural Market*).

A kötetet, — amely annak ellenére, hogy konklúzióiban néha talán túlzottan absztrahál, véleményünk szerint az afrikai kereskedelem kutatásának alapvető kézikönyvei közé tartozik, — jó bibliográfia és részletes index zárja.

ECSEDY CSABA

Magyarország történeti demográfiája

Szerkesztette KOVACSICS József. Budapest, 1963. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 441. 4 mell.

KORABINSKY Mátyás (*Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn . . . Pressburg, 1786.*), VÁLYI András (*Magyarország-leírása . . . Buda, 1796—1799.*), MAGDA Pál (*Magyarországnak és a határőrök katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.*) és FÉNYES Elek (*Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1837—1841.*) művei mindmáig sokat forgatott kézikönyvei néprajzi kutatóinknak. Belőlük nemcsak azt lehet megállapítani, hogy egy adott korban a vizsgált település létezett-e egyáltalán, hanem legtöbbször igen becses népesség-, gazdaság- és településtörténeti adatokkal is szolgálnak. Ha valaki azonban az egész ország egy adott időszakban népességi állapotára volt kíváncsi, úgy legfeljebb a XVI. századra (ACSÁDY Ignác: *A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után. Bp. 1889.*), a XVIII. század elejére (ACSÁDY Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720—1721. Bp. 1896.*) és a XVIII. század végére (THIRING Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.*) állottak rendelkezésre feldolgozások. E rövid felsorolásból is világos, hogy történet-szeink, az egyetlen ACSÁDY Ignácot kivéve (GÜNST PÉTER: *Acsády Ignác történelmírása. Bp. 1961.*), csak alkalmyszerűen foglalkoztak e kérdéssel s nem véletlen, hogy ezideig még nem történt átfogó kísérlet hazánk történeti demográfiájának megírására. *A történeti statisztika forrásai* (Szerk.: KOVACSICS József. Bp. 1957.) c. könyv elsősorban módszertani-gyakorlati kérdésekkel foglalkozott és feldolgozásokra csak ott és annyiban került sor, amennyiben az elmélet alkalmazásának gyakorlati bemutatása megkívánta. Ám ez a kötet, kitűnően megválogatott munkatársaival (BAKÁCS István, ILA Bálint, MAKSAY Ferenc, FELHŐ Ibolya, BOTTLÓ Béla, TRÓCSÁNYI Zsolt, THIRING Gusztáv, DÁVID Zoltán, ACSÁDY György) már sejtetni engedte, hogy kialakulóban van, vagy már ki is alakult, egy olyan történetészekből és statisztikusokból álló gárda, mely elmélyülten foglalkozik ilyen irányú kutatásokkal. Bizonyos fókig ezért nem volt meglepetés, bár osztatlan örömet keltett, a mostani gyűjteményes kötet megjelenése, mely elsőnek kísérli meg, hogy az ország egész területéről, a honfoglalástól kezdve a mai napig átfogó képet adjon a népesség alakulásáról.

KOVACSICS József: *Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába* címen azokat a nehézségeket, buktatókat ismerteti, amelyek egy-egy forráscsoport megszólaltatásánál felmerülnek és amelyek fel nem ismerése sokszor magát a kutatás eredményét is kétségessé tehetik. A statisztikai tudomány nyilván akkor segítheti kellőképpen a történettudományi, gazdaságtörténeti, néprajzi, gazdaságföldrajzi, településtörténeti stb. kutatásokat, ha hosszú időtartamokra rendezett, egyenmű adatsorokat alkot, ha kiküszöböli a különböző időben történt számlálások eltéréseit. A statisztikai kifejezés eszközei: a viszonyszámok, az átlagszámítás, a szóródásvizsgálat, a becslés és más módszerek nem minden évszázadban és nem minden forrásnál alkalmazhatók egyforma biztonsággal. Más források alapján és természetesen más módszerrel dolgozható fel a XI—XIV. század népesedéstörténete és más jellegű kutatómunkát kíván az

újkori összeírások elemzése. Kovacsics József sorra megvizsgálja az egyes forráscsoportok (adóösszeírások, egyházi jellegű népszékszámok és népmozgalmi statisztikák, az 1784—78. évi népszámlálás, hivatalos magyar népszámlálások 1869—1960.) értékét a történeti demográfiai kutatások szempontjából. Itt kapunk lényegében összképet a könyv egészéről s így több helyen átfedések is vannak a későbbi tanulmányokkal. Az egyházi jellegű összeírásoknál említi a szerző, hogy a *Visitationes Canonici* az esztergomi primási levéltárnak lélekszám, helytörténet, nemzetiség stb. szempontjából legfontosabb gyűjteménye (71.). A *Visitationok* azonban nem csak Esztergomban találhatók meg, hanem a XVII. századtól kezdve, legtöbbször helyen folyamatosan, minden püspöki levéltárban, sőt rendszerint a falusi plébániákon is fellelhetők. Közismert, — ezt Kovacsics is említi —, hogy a *Visitationok*nak ma meglévő sorozata OLÁH Miklós korában, azaz 1550 körül kezdődik és 1889-ig tart. Bár a XVII. századiak is sok értékes anyagot tartalmaznak, de a plébániák mindenre kiterjedő leírása csak BATHYÁNY primás által elrendelt *Visitationok*ban van. Nem ártott volna BATHYÁNY József primáskodásának idejét (1776—1779) zárójelben megadni, hiszen ez nem általánosan tudott adat. Talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy az ő idejétől kezdve előregyártott nyomtatványokon, azonos sorrendben történik a plébániák felvételezése, ami lényegesen megkönnyíti a kutatást és összegezést. Bennük az újévi, karácsonyi, keresztelési, lakodalmi, halotti szokásokról igen részletes és néprajzi szempontból rendkívül becses leírásokat kaphatunk, melyekről nem egy esetben csak innen szerezhetünk tudomást. A *Visitationok* mellett — ezt Kovacsics nem említi — minden esetben a *Historia Domust* is érdemes végiglapozni, melyben sokszor a hirtelen népesség-csökkenés okát (járvány, éhínség, árvíz, tűzvész, elvándorlás) is meg lehet találni.

Az egész népességet felölelő, annak összetételét hűen jellemző demográfiai értékelés alapjait csak az első hivatalos (1869) népszámlálással teremtették meg. Dinamikát, fejlődést vizsgálni a korábbi adatok alapján alig lehet, hiszen azok katonai céllal készültek és nem fordítottak gondot a műveltségi adatok, begyűjtésére, a női népességre és a gyermekekoriakra, a foglalkozásra és a kormegosztásra.

A feldolgozások sorát GYÖRFFY György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig* c. dolgozata nyitja meg. Megállapítja, hogy az obi-ugorság elődeitől elszakadt ősmagyarországi sorsára döntő volt az ogur-törökökkel való együttélés, ami a szarvasmarha- és juhtenyésztés nagymérvű kifejlődését és az ekés gabonatermesztés kezdeteinek elsajátítását eredményezte. Ezzel lényegében az élelmiszerzés gondja megszűnt, amiből törvénytörően következett a népességszám gyors növekedése. Egykori leírások (IBN RUSZTA, GARDIZI) és XI. századi okleveles adatok visszavetítése alapján megállapítja, hogy a honfoglaló magyarság mintegy 500 000 főt számlált. Számításával a magyar történetírás régi vitáját zárta le a szerző. Ismeretes, hogy a honfoglaló fegyveresek számát XIII. századi krónikásaink 210 000, illetve 216 000 főben jelölik meg, ami 1 000 000 lélekszámnak felel meg. E számot már SALAMON Ferenc (Századok, 1876. 720—721. l.) túlzottnak tartotta. PAULER Gyula (Századok, 1884. 450. l.) 500 000-re, NAGY Géza (Ethnographia, 1894. 95. l.) 250 000-re, legutóbb pedig MOOR Elemér (Acta Ethnographica, 1951. 59. l.) 100 000-re, MOLNÁR Erik (*A magyar társadalom története az Árpádkorig*. Bp. 1945.) 150—200 000 lélekre tette a honfoglalók számát. A számításokban mutatkozó nagyfokú ingadozást, úgy tűnik, GYÖRFFY igen körültekintő és logikus becslése feltétlenül az 500 000-hez közelítette. A honfoglaláskor megfogyatkozott magyarság számát 400 000-re, minden egyéb, a XIII. századig beolvadt etnikum (elsősorban szlávok, másodsorban avarok, bolgárok, talán gepidák) számát ennek felére, 200 000-re becsülve, a honfoglalás utáni Magyarország népességét végeredményben 600 000 főre teszi. A beolvadt népek száma azonban túlzottnak látszik. A szlávok jelenlétét már ezeidig is nehezen tudta kimutatni a régészeti kutatás, mióta pedig kiderült, hogy az S-végű hajkarikák sem kizárólag szláv etnikumot jelző viseleti tárgyak (KRALOVÁNSZKY Alán: *Adatok az ún. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez*. Archeológiai Értesítő, 1956. 206—212.), tovább csökkent a szlávoknak tulajdonítható emlékanagyság. Természetesen számolnunk kell — elsősorban a Dunántúlon — szlávok jelenlétével (Á. Soós—S. Bökönyi: *Zalavár*. Bp. 1963. —), de számuk, feltételezhetően, csak töredéke lehetett a magyaroknak. Minden esetre feltűnő, hogy még a Dunántúl szívében fekvő halimbai temetőben is nehezen fogható meg jelenlétük (Gyula Török: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Bp. 1962.). Az utóbbi időben viszont kiderült, hogy Szeged környékén (CSALLÁNY Dezső: *Az Átokháza-bilisicsi avarkori sírleletek*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1957. 109—132.), de az ország más trületein is (CSALLÁNY Dezső: *A X. századi avar továbbélés problémája*. Szabolcs—Szatmári Szemle, 1956. 39—48.) fokozottabban kell számolnunk továbbá, a magyarságba beolvadó avar lakossággal. Nem lenne számunkra meglepő, ha kiderülne, hogy számuk megközelítette a szlávokét.

A XI. századból 13 falu létszámát ismerjük, közülük azonban csak háromnak tudjuk területét is meghatározni, azaz csak három alkalmas arra, hogy belőle népsűrűséget állapíthassunk meg. Az egész ország területére azonban ebből a 3 adatból nem mernénk általános népsűrűséget számítani. Az adatok időbeli szórása is kedvezőtlen, hiszen valamennyi a század

második feléből való. Tudjuk viszont, hogy népünk életében éppen a XI. században döntő változás (kereszténység felvétele, letelepedés, földművelésre való áttérés stb.) következett be, ami régészeti anyagon is lemérhető (SZŐKE Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Bp. 962.). Ennek a változásnak feltétlenül tükröződnie kell a települések nagyságrendjében is. Jóval megnyugtatóbbak a XII. századra vonatkozó számítások, hiszen ebből az időszakból már nemesak a megnövekedett okleveles anyag, hanem III. Béla jövedelem-összeírása is rendelkezésünkre áll. Rendkívül figyelemre méltó az az adatsor, mellyel hat vármegye (Abauj, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bodrog) okleveles anyagának alapján a tatárjárás pusztítását igyekezik bemutatni a szerző. A pusztulás átlaga 37⁰/₁₀₀-os, de az alföldi megyék-nél majdnem a községek fele elpusztult (Bács 45⁰/₁₀₀, Békés 50⁰/₁₀₀, Bodrog 45⁰/₁₀₀). A veszesség azonban ennél feltétlenül nagyobb kellett legyen, nemcsak azért, — amire GYÖRFFY György is gondol — mert egyes községek a XIV. század folyamán újra benépesültek s így elpusztulásukat nem tudjuk kimutatni, hanem két további ok miatt is: 1. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy falvaink egy részéről csak a XIV. századból vannak okleveles adataink, pedig azok valójában már az Árpád-korban léteztek, sőt el is pusztulhattak a tatárjáráskor. A XIV. században jelentkező falvak egy része tehát nem okvetlenül új település, csak éppen korábbi említésünk nincs róla. 2. A tatárjáráskor véglegesen elpusztult községek nevének bizonyos hányada sohasem került feljegyzésre okleveleinkben, következésképpen létezésükről-pusztulásukról sem szerezhetünk tudomást. A két utóbbi csoportba sorolt települések számát még hozzávetőlegesen sem mernénk megbecsülni. Az általunk behatóbban ismert területen (Bodrog megye, Solt megye déli, Bács megye északi, Csongrád megye nyugati része), szerény számítással is, mintegy 1/3-át képezik ezek a „névtelen” községek az oklevelekből ismert falvaknak, a települések összlétszámát tehát ennyivel bízzást meg lehet emelni.

Ami mármint GYÖRFFY György dolgozatának egészét illeti, teljesen érthetetlen előttünk miért mellözi, szinte tudatosan, a társtudományoknak, elsősorban a régészetnek és antropológiának eredményeit. Pedig az antropológusok az utóbbi években nemesak módszereileg fejlődtek sokat (NEMESKÉRI János—HARSÁNYI László: *A csontvázleletek életkorának meghatározási módszereiről és azok alkalmazhatóságáról*. A M. Tud. Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei, 1958. 115—164. — Lipták Pál: *Embertan és történeti embertan*. Antropológiai Közlemények, 1959. 111—120.), hanem egyes kiásott temetők feldolgozása során maradó értékű megállapításokat tehettek az adott település népességszámát illetően is (ACSÁDY Gy.—NEMESKÉRI L.: *Analyse des trouvailles anthropologiques du cimetièrre de Képuszta [XIe siècle] sous l'aspect de l'age* Acta Archeologica, 1959. 419—456.). Ezeknek az adatoknak fel nem használása feltétlenül gyengíti GYÖRFFY számításainak erejét, súlyát.

SZABÓ István: *Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között*. c. tanulmánya nem kevesebbre vállalkozott, mint egy olyan mozgalmas időszak népességtörténetének bemutatására, melyben a források hallatlanul felduzzadnak és rendkívül differenciálódnak. A bonyolult, sokszor ellentmondásos belső fejlődésen (pártviszályok, felkelések, harcok) és a külső tényezőkhöz (járvány, éhínség) nem volt könnyű úrrá lenni és a hullámzó fejlődést megrajzolni. Szerencsére a XV. század végéről, az 1494—1495. évekből fennmaradt királyi számadásokban az országos adókvetések megtalálhatók és így ismeretes a jobbágy porták — helyesebben: az adóporták — megyénként összegezett száma. Am ez, valamint néhány idevonható forrás-csoport (királyi-, földesúri szolgáltatások, egyházi tized) csak a korszak végére nyújt biztos támpontot, az 1330-as évektől a XV. század végéig jóval nehezebb a helyzet. A nehézséget a dézsmáösszeírásokkal lehetett áthidalni. SZABÓ István gondos adatsorai, óvatos és sokszor fárasztóan (de helyesen) körültekintő becslései, a bizonytalanságot mindig jelző, sőt az ellentmondásokat sem eltagadó fogalmazása, a száraz adatokon is átsütő minstelenség iránti szeretete, a kötet legjobbjává rangosítja írását. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a telekátlag kiszámítására egyedülállóan fontos hodrogmegyei Baracka, helyesen Baracska (ma Nagybaracska) faluval azonos.

A legtöbb munkát kétségtelenül BARÁCS István: *A török hódoltság korának népessége c. dolgozata igényelte. A háromre szakra tört ország fejlődési ütemét külön-külön sem lett volna könnyű hozzávetőleges biztonsággal felvázolni, együttes szemléltetése pedig egész embert kívánt. A Habsburg Magyarország népességének kiszámításához lényegében három forrás-csoportot lehetett felhasználni: a portális összeírásokat, a tizedjegyzékeket és az urbáriumokat. Éppen BARÁCS István tisztázta nemrégiben azt a kérdést, hogy a portális összeírások porta száma nem fejezi ki egységes mérték szerint az adózó családfelek számát és így a porták alapján nem lehet pontos következtetéseket levonni az összeírásokban számba vett adózó rétegek lélekszámáról. A lakosság gazdasági és társadalmi rétegződését azonban igen jól tükrözik és éppen ezért a történeti néprajz szempontjából rendkívül értékesek (BELÉNYESI Márta: *A XV—XVI. századi jobbágy-összeírásokról mint a paraszti gazdaság és háztartás egyes formáinak statisztikai értékű forrásairól*. Eth. 1963. 493.) — OSZVALD Ferenc: *Adatok a paraszti gazdálkodás termelési szervezetéhez — a munkaerő igénybevételével — egy nagy uradalomban, 1525-ben*. Eth. 1963. 494—*

500.). Úgy látszik teljesség szempontjából az urbáriumok a legmegbízhatóbbak, a dézsmáosszeírásokról már kevésbé mondható ez el.

Azok a leírások, melyeket a korabeli megfigyelők hagytak ránk a XVI—XVII. század török hadjáratairól s annak következményeiről, megrendítő képet festenek a kifosztott, felégetett s rommá lett falvak százairól, a Törökország felé vezető úton rabszjira fűzött magyarok ezreiről. BAKÁCS István most — részben KÁLDY-NAGY Gyula (*A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. Történeti Statisztikai Közlemények, 1959. 108—117.*) módszertani tanulságai alapján — helyesen mutat rá arra, hogy ez a pusztulás számszerűen nem lehetett olyan nagy, amint azt történetírásunk eddig elképzelte. Ezzel bizonyos mértékig az etnográfusok álláspontjához közeledett, akik már régebben sem ítélték el ennyire egyértelműen a török tevékenységet. A szerző most arra figyelmeztet, hogy egyes községek szereplésének megszűnté nem jelent okvetlenül pusztulást. Így pl. Győr megyében az 1529. évi, Bécs elleni hadjárat következményeképpen a Duna menti Gönyű és Vének a következő évi adóösszeírásokból hiányzik, s 47⁰/₀-kal csökken a Dunához közel fekvő más községek portaszáma is. Ezzel szemben Szentmárton vára körül 25⁰/₀-os emelkedés figyelhető meg. Kézenfekvő itt arra gondolni, hogy a lakosság a biztonságosabb vidékre menekült. Ilyen belső jobbágyköltözéssel még országrészek között is számolnunk kell. Amikor Esztergom környékét 1595-ben Pálffy Miklós főkapitány erőszakkal telepíti be Óbudáról és Pócsmegyerről, 16 mérföldnyire mindent elpusztít, hogy a lakosság ne költözzék vissza. A felhozott emberanyag (2066 személy) azonban aligha töltötte meg a Vág, Nyitra, Garam és Ipoly vidékét, amint azt a szerző véli (117 l.), hanem az ország más részéből is vittek ide embereket, nevezetesen Baja környékének 23 falujából (Katymár, Gara, Bokod, Kelebia, Szentiván, Madaras, Rémm, Borota, Kunbaja, Almás, Mélykút stb.). Az áttelepülők kizárólag rációk voltak, amit kalugyereik aláírása is bizonyít. (IVÁNYI István: *Bács-Bodrog vármegye történelmi helynévtára. Szabadka, 1909. III. 39.*) Az ország déli megyeiben (Bács, Bodrog, Csanád), ma még számszerűen alig felmérhető, délszláv betelepüléssel kell számolnunk (Unyi BERNARDIN: *Sokácok—Bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Bp. 1947.*) Észak-Bácska bunyevác lakosságának egy része (pl. Katymáron) már az 1720-as években mai helyén van (Petar PEKIĆ: *Hrvata u Vojvodini od najstarijih do 1929 g. Zagreb, 1930.*). Még a hadak útjába eső Sárköz vidékén sem semmisült meg a teljes lakosság (KATONA Imre: *Sárköz. Bp. 1962.*), hiszen az úrbérendezéskor összeírt családneveknek mintegy ötöde az 1575. évi adóösszeírásban is szerepel. Itt kell felhívni a figyelmet arra a szinte páratlan lehetőségre, amely a Baja melletti Szeremle összeírási adataiban rejlik. A község lakóinak teljes névsorát ismerjük a mohácsi katasztrófa előestéjéről (1496-ból), egy évszázaddal később két, egymást tíz évre követő török defterünk van (1580., 1590.), a magyarul vezetett anyakönyvek pedig 1748-tól állanak rendelkezésünkre. Ráadásul a feltárt XIV. századi sirok antropológiai anyaga (KÓHEGYI Mihály: *Középkori temető feltárása Szeremle—Temetőhegyen. Népkutató Füzetek 8. szám Kecskemét, 1961.*) jól összevethető a nemrög mért szeremlei embertani anyaggal (HENREY Gyula: *Szeremlei magyarok embertani vizsgálata. Népkutató Füzetek 10—11. szám Kecskemét, 1961.*). Néprajzi szempontból sem lenne közömbös a kontinuitás kérdésének eldöntése, hiszen a falu erősen archaikus színezete közismert (CSILLÉRI Klára: *Pünkösdi leányező Szeremléről. Néprajzi Értesítő, 1961. 171—178.*).

A magyar történelemnek a szatmári békétől a kiegyezésig terjedő, önmagában is több periódusra tagozódó időszaka mind gazdasági és politikai, mind közigazgatási és államjogi szempontból, valamint egy sor más tényező vonatkozásában is a nagy átalakulás korszakának tekinthető. E korszakot PÁPAI Béla: *Magyarország népe a feudálisizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867)* c. tanulmánya dolgozza fel. Miután az 1720—21-es, valamint az ún. II. József-féle népszámlálás adatait már többen is elemezték, a szerző — nagyon helyesen — ezekhez a tanulmányokhoz utalja az érdeklődőt, ő maga pedig ezeitől figyelemre nem méltatott jelenségeket vesz vizsgálat alá. A népesség tömörülése, a települési rendszer 1720-ban, a föld művelés alá vételének fejlődése, az adózó nép rétegződése (1721—1775), a települések hálózata, a népesség száma országrészek és tájegységek szerint II. József korában, a népsűrűség a XVIII. században mind olyan kérdések, melyek a néprajzost egészen közelről érdeklik. A táblázatok mellett tesznek bizonyosságot, hogy az ország túlnyomó részén a kisközségek abszolút túlsúlyt képviseltek. A falvak országos átlagban is kicsik voltak: egy községre átlagosan 36 adózó gazdaság (háztartás) és 208 magyar hold szántóterület jutott. Ha nem a megyéket, hanem az egyes országrészeket tekintjük, igen feltűnő az, hogy a kistalvas települési rendszer az országnak a Nógrád, Gömör, Zemplén megyei vonalán (az Alföld északi peremén) volt a legszembetűnőbb. Hangsúlyoznunk kell azonban ezek mellett azt is, hogy a Nagy-Alföldet már a XVIII. század elején a nagyfalvas települési mód sokkal inkább jellemezte, mint bármely más országrészt. Itt a községeknek mintegy 46⁰/₀-ában 25 adózó gazdaságnál többet írtak össze, sőt 9⁰/₀-ában 100-nál is több volt az adózó gazdaság. Ezzel szemben viszont az ország 43 szabad királyi városának egyharmada (15) az ország északi részén volt.

A legújabb kor, immáron hivatalos népszámlálások adatain nyugvó feldolgozását THIR-

RING Lajos: *Magyarország népessége 1867—1949 között* c. tanulmányában végezte el. A tárgyalt nyolc évtized társadalmi-gazdasági tekintetben — a legvégén bekövetkezett nagy társadalmi átalakulástól eltekintve — meglehetősen egységes volt. Ez a körülmény az egyébként térbeli és időbeli tekintetben kevésbé homogén népességi jellemzők és népesedési jelenségek összefoglaló áttekintését megkönnyíti; annál nagyobb nehézséget jelent, a történeti demográfiai kutatás szempontjából is, az országterület csaknem pontosan az időszak közepén történt lényegbevágó módosulása. A tanulmányban néhány olyan tényező is feldolgozásra került (anyanyelv, írni-olvasni tudás, nyelvismeret, tényleges népszaporodás, élveszületés, halálozás, háborús veszteségek, városiasodás, bel- és külterületi népesség, családnagyság, nemzetiségek, vallás, iskolai végzettség, keresők és eltartottak, őstermelők, osztálytagozódás), amelyek korábban, éppen a hiányos források következtében nem szerepeltek. E tanulmány elsősorban sokoldalú témafelvetéssel, bizonyos kérdéscsoportok kimerítő elemzésével tűnik ki.

S végezetül álljon itt néhány általános megjegyzés a kötet egészére vonatkozóan. Az egyes tanulmányokra az anyag természete, valamint a szerző egyénisége érezhetően rányomta a bélyegét, ez azonban nem megy a mondanivaló rovására, sőt helyenként színessé teszi azt. A szerkesztő tehát — helyesen — meghagyta e sajátosságokat. Kevésbé helyeselhetjük azonban, hogy a nem egységes jegyzetelési rendszert nem hozta közös nevezőre. Az egyes szerzők kevés helyen utalnak arra milyen értékes anyag rejlik az összeírásokban a történeti statisztikán kívül más tudomány-szakok, elsősorban a néprajz, de a művészettörténet, nyelvtudomány, földrajz stb. számára is. Helyenként a társtudományok eredményeinek mellőzése szembetűnő, ez itt-ott már az értékelés rovására megy. A kötet izléses kötése, jól áttekinthető táblázatai mellett meg kell jegyeznünk, hogy a tördelés nem egyszer mechanikusan történt, a szép tükör kialakítása néhány esetben a mondanivalót háttérbe szorította. Néha oldalakkal későbbben következik a táblázat, melyre ráadásul hol hivatkoznak és beszámozzák, hol nem. Egyes helyeken bekezdésnyi, sőt nagyobb helyet kénytelenek üresen hagyni, mert a táblázat csak a következő lapra fér el. Az sem segíti elő a megértést, ha a szöveget (néha a szó közepén) megszakítja a táblázat, mint pl. a 177., 228., 230., 234., 243., 251., 253., 293., 299. stb. lapokon, ahol sokszor 2—3 lappal későbbben olvasható a szöveg. A melléklet-megoldás csak egyik lehetséges útját jelzi az áthidalásnak, de talán érdemes lenne elgondolkozni azon is, hogy nagyobb alakú kiadvány nem lenne-e áttekinthetőbb, sőt talán még gazdaságosabb is. Feltétlenül helyes volt a történeti demográfia válogatott bibliográfiáját csatolni a kötethez, melyet talán koronkénti csoportosításban lehetett volna közölni a teljesen esetleges betűrend helyett.

A felsorolt fogyatékok — és ezt hangsúlyozni szeretnénk — nem érintik a kezdeményezés érdemét s azt a sokrétű segítséget, melyet az egyes tanulmányok szerzői a társtudományoknak nyújtottak. Meggyőződésünk, hogy a *Magyarország történeti demográfiája* maradandó értékű kézikönyve lesz kutatóinknak.

KÓHEGYI MIHÁLY

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve III. 1959—1961

Miskolc, 1963. Borsod megyei Nyomdaipari Vállalat, 208 l., 17 t.

Örvendetes jelenség, hogy fellendülő kulturális életünkben a vidéki múzeumok is részt kérnek és vállalnak. A miskolci múzeum *Évkönyve* bizonyíték arra, hogy a múzeum egy város, sőt ezen túlmenően távolabbi területek tudományos életének irányítására, összefogására is képes. A kötetben megjelent cikkek, tanulmányok, adatközlések Miskolc történetének megismerése mellett a magyar föld egészének szempontjából is fontosak.

Amikor a természettudományok művelői HERMAN Ottó emlékére ünnepi ülést tartanak, az emlékezésből és ünnepelésből a magyar régészet is kéri a maga részét. Kéri, mert a magyar őskőkorkutatás tudományos alapjairól csak azóta beszélhetünk, amióta Miskolc környékének 1906-ban végrehajtott geológiai felvétele, ha nem is tette kétségtelenné a miskolci Bársony-ház pincéjének ásása közben előkerült és HERMAN Ottó által 1893-ban bemutatott leletek eredeti diluviális rétegből előkerülését, de megindította azokat a tudományos igényeket kielégítő kutatásokat, amelyeknek eredményeként — az eddig el nem ismert leleteket is figyelembe véve — beigazodott, hogy az emberi élet Magyarországon is a negyedkorban kezdődött. Erről az éles, sokszor személyeskedésig ment harcról nyújt tájékoztatást BANNER János: *Herman Ottó helye a magyar őskőkorkutatás történetében* c. cikke. Egykori közleményekből, de legfőképpen a tudós leveleiből vett idézetekkel mutat rá arra a ma már kétségtelen tényre, hogy a *miskolci szakóca* hitelessége és kora körül fellángolt vita volt elindítója a modern értelemben vett őskőkori kutatásunknak. BANNER János cikke afelől is elgondolkoztat, hogy érdemes lenne HERMAN Ottó ma még fellelhető — sajnos hiányosan megmaradt — leveleit kötetbe gyűjtve közreadni. Termé-

szettudományi, régészeti és néprajzi tudománytörténetünk egyaránt hasznát látná egy ilyen kiadványnak.

BÓNA István tanulmányából (*Tiszakeszi későbronzkori leletek*) az Alföld és Erdély egész területére kiterjedő, keletről jövő népmozgalom eredményeként idekerült steppi fegyvertipus bontakozik ki előttünk. Fejlődését a legkorábbi, még keleten készült, vagy egészen keleties példányokból kiindulva, a korai vaskorig kísérhetjük nyomon. A korszak elején, keleti töreink elterjedésével egyidőben helyi és közép-európai alapokon kialakulnak az ún. *magyar kardok*. Ezek a korszak közepéig versengenek a keleti törökkel és kardokkal, hogy azután célszerűbb, nagyobb méreteik következtében csaknem kizárólagos használatra jussanak.

Honfoglaláskori asszonyaink viseletét — régebbi szakirodalmunk romantikus, sokszor megalapozatlan elgondolásai után (NAGY Géza—NEMES Mihály: *A magyar viseletek története*. Bp. 1900.) — LÁSZLÓ Gyula (*A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944.) rekonstruálta hiteles régészeti leletek alapján. Az általa megrajzolt kép a rakamazi (D. CSALLÁNY: *Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert*. Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, X. 1959. 281—325.) és dormándi temetők (SZABÓ János Győző: *A honfoglaláskori lemezés korongok viselete*. Az Egri Múzeum Évkönyve 1953. 95—116.) anyagának ismeretében tovább gazdagodott. *A mezőzombor-bálványdombi honfoglaláskori magyar temető* MEGAY Géza által közölt 4. sírjának gazdag mellékletei alapján most már azt is tudjuk, hogy a merev-nyakú, középen nyitott ingyszerű kabátot ezeken a helyeken csüngős, szív alakú veretek díszítették. Valószínű, hogy a ritkaszövésű gyolcs vagy vászonszerű ing ujját az alkaron karpereccel szorították le. Ezt bizonyítja a karperec belső felületére erősen rátapadt textildarab. A mell táján előkerült fonatos láncdarabokból a szerző lehetségesnek tartja, hogy azok a ruha nyílását fogták össze, vagy pedig valami amulettféleséget tartottak, amely idővel a föld alatt elenyészett. Az előbbi a valószínű. A magyarral sok vonásban rokonságot mutató avar viseletben, illetve annak régészeti anyagában az ilyen erősítési mód több helyről is kimutatható. A régebbiről ismert példányok (HAMPEL József: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. I—III. Braunschweig, 1905.) és a nemrég feltárt fajszi (ZALOTAY Elemér: *A fajszi avar temető*. Népkutató Füzetek 12—13. Kecskemét, 1961.) és madarasi lelet (közöletlen anyag a bajai múzeumban. Leltári száma: 63. 10. 292.) is e mellett tanúskodik. Mindent összevetve honfoglaláskori női viseletünk ruhadarabja a kaftánhoz hasonló szabású lehetett.

Régebbi régészeti, gazdaságtörténeti és néprajzi szakirodalmunknak meglehetősen elhanyagolt területe volt vaseszközaink előállításának vizsgálata. Érdekes módon mindhárom tudomány szinte egyidőben ismerte fel e téren mutatkozó mulasztását és a középkori falusi, kovács műhelyének (SZABÓ György: *A falusi kovács a XV—XVI. században*. Folia Archeologica 1954. 123—145.), honfoglaláskori szerszámkészítésünk történeti és metallográfiai vizsgálatával (BARTHA Antal: *Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről*. Történeti Szemle, 1958. 315—327.; FUCHS Erik—NÁNDOR Gyula: *Honfoglaláskori vas készítés szám metallográfiai vizsgálata*. Uo. 1958. 328—330.), korai magyar gazdasági eszközanyagunk összegyűjtésével (KRALOVÁNSZKY Alán: *Kora Árpádokri eszközök a Közép-Duna-Medencéből*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1962. 116—127.), zárt leletegyüttesek közlésével (KIS Attila: *Debreceni késő középkori vaseszközlelet*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960—1961. 29—37.), illetve azok néprajzi vizsgálatával (IKVAI Nándor: *Néprajzi adatok a debreceni vaseszköz-lelethez*. Uo. 143—149.), valamint kezdetlegesebb öntési (BODGÁL Ferenc: *A rézöntés technikájához*. Ethn. 1959. 369—391.) és kovácsolási (M. LADVENICZA Ilona: *A csobánkai cigányok szegkovácsolása*. NÉ. 1955. 227—241.; ERDŐS Kamil: *Fémműves cigányok*. NÉ. 1962. 289—306.) eljárások felgyűjtésével igyekezett megteremteni azt a széleskörű alapot, amely vasiparunk történeti fejlődésének megismeréséhez okvetlenül szükséges. NOVÁKI Gyula és VASTAGH Gábor most a középkori vasolvastóhely módjáról nyújt — egy ásatás anyag alapján — hasznos adatokat (*Középkori vasolvastóhely feltárása Felsőkelecsényben*). Magának a kemencének a szerkezetére egyelőre nem derült fény. Mindenesetre a salakok összetétele nem tér el a bucakemence-salakok összetételétől s a nagyszámú agyag fujtatócső alapján az is bizonyos, hogy a kemencéket fujtatóval működtették.

KALMÁR János: *A keréklakatos puskáról* írott rövid cikkének végső következtetését, hogy ti. Miskolcon már 1501-ben keréklakatos puskát készítettek, nem tartjuk megnyugtatónak. Az írott források szerint az újfajta gyújtószerkezetet 1517-ben alkalmazta először Johann Kiefuss nürnbergi puskaműves. Kézikönyveink (W. BOEHEIM: *Handbuch der Waffenkunde*. Leipzig, 1890.) sem teszik ismeretét 1515-nél előbbre. A szerző a Hippolit codexek, vagyis az esztergomi és egri püspökség gazdasági számadás-könyveiben található adatok alapján jutott a fenti következtetésre. Az egykori bejegyzés azonban mindössze annyit mond, hogy az egri püspökség főkormányzója egy küldönc költségére 12 dénárt fizetett ki, aki Miskolcra ment, hogy az érsek számára egy puskát hozzon. Ebből azonban nem tűnik ki, hogy a puskát Miskolcon csinálták volna, (még akkor sem, ha a golyóöntő forma készítésre ugyanakkor 20 dénárt fizettek is ki), másrészt pedig semmi bizonyosságunk a puska keréklakatos voltáról. Ha az Egerrel szomszédos

Miskolcon „az újfajta puskák intenzív gyártása” folyt volna, akkor aligha lenne szükséges egy Németországba menő várszolgát tűzköves (keréklakatos) puská vásárlásával megbízni (NYÁRY Albert: *A modenai Hippolit Coderek. Századok*, 1870. 679 l.).

Miskolc fejlődését nagyon elősegítette, hogy a XIV. század közepétől királyi, illetőleg királynéi birtok volt. A földesúri hatalmat ugyan a király nem gyakorolta személyesen, mint a szabad királyi városoknál, hiszen Miskolc csak mezőváros volt, hanem a diósgyőri királyi várnagyok által, mégis, mivel az uralkodók gyakran tartózkodtak Diósgyőrben, ez a közvetett hatalom nem jelentett veszélyt a városra. A királyi földesúri hatalom magánkézbe jutása katasztrófális lehetett egy mezőváros számára. Tekintélyes városok süllyedtek így jobbágyfalu színvonalára. Így volt ez Miskolc esetében is, amikor a XVI. század közepén a diósgyőri uradalom Miskolccal együtt — zálog címén ugyan — Balassa Zsigmond, majd özvegye Fánchy Borbála kezére jutott. A város lakosságának közös panaszeit, illetve egyéni sérelmeit tartalmazó levelek summáját KUBINYI András foglalja össze *Miskolci jobbágylevelek 1563-ból* címmel.

A *sajóladói háromszög alaprajzú temetőképalma* alaprajzi elrendezése, külső megjelenése és arányai alapján a XVIII. század közepe körül épülhetett — állapítja meg KOZÁK Károly s az ország más területein található hasonló kiképzésű kápolnákból következtetve úgy véli, hogy azt egy nagyobb pestisjárvány elmúlta után, hálából emelhették.

A múlt század elején a Helytartótanács elrendelte a céhek szabályzatainak egységesítését, a régi céhek újakra való kicserélését, új önálló és vegyes céhek alakítását. A cél az volt, hogy megszüntessék a céhszabályok helyi viszonyokból adódó sokféleségét és csökkenték a viszálykodásokat az egyes céhek között. Az új rendelkezés lehetőségével élve a miskolci kékkfestők is kérték önállósításuk engedélyezését. DOMONKOS Ottó: *Adatok a miskolci festő céh megalakulásához (1822)* című közleményében az Országos Levéltárban található articulus-tervezetet elemzi. Kifejti, hogy a helyi mesteremberek szervezkedése a felvidéki festők és gyolcsosok ellen irányult, akik a miskolci vásáron komoly versenytársat jelentettek, hiszen a táj földrajzi adottságaiból következően sokkal olcsóbban vehették meg a háziszőttés vásznakat és ezért olcsóbban is adhatták tovább.

Vámosújfalú települését DANKÓ Imre vizsgálta közelebbről. A sokrétű, szerteágazó feldolgozás összefoglalásaként megállapítja, hogy Vámosújfalú átmeneti település az alföldi és a hegyaljai településforma között. Eredetileg utcás település volt, ami terjeszkedés közben halmaztelepüléssé változott. Zárt település, tanyái nincsenek, a település irányát és módját a közlekedési lehetőségek szabták meg. Ezek kihasználása a falu társadalmát nagymértékben polgárosította. Az egykori halásztelepből földművelő falu, majd a földművelésen kívül piaci árutermeléssel és fuvarozással foglalkozó községgé fejlődött. Ebben a fejlődési folyamatban néprajzi sajátosságait inkább elvesztette, mint a környék elszigeteltebb és életmódjában konzerváltabb községek. Ezt bizonyos fokig az is magyarázza, hogy lakói a XVII. század folyamán teljesen kicserélődtek és csak a XVIII. század elejétől állandó a település, míg a környező helységek lakosságának egy része az ősi lakosok leszármazottai. Vámosújfalú ezért majd teljesen elűt a keleti szomszéd Bodrogsára és a nyugati szomszéd Olaszliszka települési és társadalmi rendjétől.

MÁR GYÖRFFY György körvonalazta a matyó *völegénysurc* rendeltetését, társadalmi szerepét (*A házasság és a lakodalom a matyóknál*. Népünk és Nyelvünk, 1930.; Új.: *A matyó népviselet*. Bp. 1936.), de különböző megjelenési díszítési formájának elemzését csak DAJASZÁSZY-NÉ DIETZ Vilma most megjelent cikkében (Mezőkövesdi kötetnyek) találjuk meg. A *surcok* divatját időbeli sorrendben tárgyalja: 9 fő és számtalan altípust különböztet meg.

LAJOS Árpád: *Díszes fafaragás a Hór völgyén* címmel írta az Évkönyv leghosszabb-lelegzetű és legmagvasabb tanulmányát. A famivesség kifejlődése és egyedi jelenséggé válása Cserépfalun nem volt véletlen dolog. Megvoltak az okai. Legfőbb ok: a táj természeti adottságainak s az ezekkel összefüggő munkának szükségzerű megosztása nemcsak falvanként, hanem egy falun belül is. A gabonatermő terület szűkössége miatt a táj egyéb, háziiparra felhasználható természeti kincseit (mészkö, terméskő, fa) felhasználták s szinte falvanként eltérő háziipari szakágakat fejlesztettek ki. Így lettek a bükkzserciek *meszesek*, a szomolyaiak kőfaragók, a noszvajiak *hátasok* (hátkosárfonók), a bogácsiak kőművesek, a váralyaiak favágók. LAJOS Árpád részletes elemzéssel mutatja ki az egyes motívumok alakulását, módosulását, tovább fejlődését, a *szekerezés* (értékesítés) mikéntjét, a hagyomány családon belüli öröklődését s mindezen túl a szépműves fafaragás lassú halódását. Tanulmánya ennek az ősi mesterségnek szinte monográfikus feldolgozásának csiráit rejti magában. Érdemes lenne, amíg nem késő, kiegészíteni s egy tucat jó fényképpel, rajzzal, külön kötetben publikálni.

Az *iszófalvi „ördögös bányász”*-ről szóló feldolgozás, NAGY Dezső munkája, elsősorban a folklorizáció kérdéséhez nyújt új adatokat. Igen kevés olyan mondánk van, melyet a keletkezés pillanatától, az irodalmi adatok szakadatlan láncolatán keresztül a mai napig nyomon tudunk kísérni. (ÜZSOKI András: *A győri vaskakas jelvény és a hozzáfűződő monda kialakulásának története*. Arrabona, 1961. 55—77.). NAGY Dezső szokatlanul gazdag adatsorából a bővülés és színezés folyamata is szépen kihámozható. Néhány esetben a születés pillanatában sikerült

megragadnia egy-egy változatot. Az általa közölt történetek az ország más etnikai vidékein jórészt szintén megtalálhatók (Szűcs Sándor: *Pusztai szabadok*. Bp. 1957.).

A *diósgyőri vár rondellájában 1958—59-ben végzett régészeti kutatás* menetéről KOMÁROMY József tájékoztat. A rondella megépítésének idejére nincs írásos adatunk. A mostani feltárás eredményeire és az előkerült régészeti leletanyagra támaszkodva a XVI. századra tehető.

Az 1944 októberében szervezett ellenállási mozgalom plakátjait, röpcéduláit KOMÁROMY József tette közzé (*A miskolci MOKAN-komité dokumentumai*). Ezekből a mozgalom szervezetségére, kiterjedésére, tevékenységére lehet következtetni.

A 60 éves múzeum történetét, sajnos csak igen vázlatosan, KOMÁROMY József tekinti át (*Múzeumunk 60 éves*), míg BODGÁL Ferenc az 1958-ban folyó néprajzi munkáról nyújt tájékoztatást (*Néprajzi munka 1958-ban*).

Az *Évkönyv* hiba nélküli tipográfiája, jó kliséi dicséretet érdemelnek. Egyetlen megjegyzésünk lenne csupán: megjelentése túlságosan lassú és vontatott. Jelenleg még az 1962-es évfolyam van sajtó alatt és a mostaniban 1958-ban megírt cikk is található. Így azután könnyen megeshet, hogy egy eredeti felismerés már másodlagos lesz. A gyorsabban megjelenő országos folyóiratok ugyanis későbbben születő cikket előbb hoznak az évkönyvnl. Bántó, hogy a cikkek nem idézik az új kutatási eredményeket. Pedig ez nyilván nem a szerzők hibája, hiszen ők évekkel előbb leadták dolgozatukat. A szerkesztés jobb megszervezésével ezen bizonyára lehetne segíteni.

KÓHEGYI MIHÁLY

Matthias, Hermanns: Die religiös-magische Weltanschauung der Primitivstämme Indiens. Bd. I. Die Bhagoria Bhill

Wiesbaden, 1964. Franz Steiner Verlag GmbH. pp. 543. Tafel XXVI.

Az 1941. évi hivatalos népszámlálás szerint Indiának mintegy 30 millió főt kitevő ős-lakosságához több, mint 2,3 millió személlyel a *Bhillek* járultak hozzá. Ennek a gazdaságilag visszamaradt s a hinduk által hosszú időn át elnyomott népnek a települései nehezen megközelíthető hegyvidékek erdőségeiben vannak szétszórva, délen és északon a 17° és 27° szélességi, nyugaton és keleten pedig a 70° és 78° hosszúsági fokok által határolt hatalmas területen. A bhillek nyelvi és faji hovatartozandósága kétséges. A kérdés eldöntését különösen megnehezíti, hogy maga az ún. bhill-komplexum sem egységes, mert ennek a nagy területen szétszórtan települt népnek különböző részeit különböző faji és nyelvi behatások érték. Különböző formákat mutat termelő tevékenységük is, de alapjában a vadászó-gyűjtőgető és erdőirtásokon primitív (eke nélküli) földművelést folytató gazdálkodás jellemezte őket egészen a legutóbbi időkig.

HERMANNS könyve az említett terület központi részén lakó bhillek, a bhagoria bhillek között folytatott gyűjtőmunka eredménye. Anyaga magában foglalja a Szerző által „Ursprungsmythen”-nek nevezett varázslók, sámánok, gyógyítók embereket. Az általuk előadott mítoszok központi alakja *Bhagwan*, „aki csak egy van és aki mindig létezett”. Ő teremtette az égboltozatot, a földet és az összes élőlényeket „egy-egy szavával”. Csak ezután került sor az ember teremtésére. Az embert agyagból formálta, miként a fazekas egy fazekat. Az első ember férfi volt, akinek oldalbordájából — miután mély álmat bocsájtott rá — formálta *Bhagwan* az első asszonyt. Az első emberpár *Bhagwan* kertjében élt, de miután ott nem tetszett nekik, a földre jöttek lakni. Ettől az ősember-pártól származik az egész emberiség. A földön az emberek mind inkább elromlottak és elfordultak *Bhagwantól*. Ezért *Bhagwan* elhatározta, hogy megbünteti őket s vízőönt bocsájt rájuk. Egy nagy hal azonban meghallotta *Bhagwan* morfondírozását s elárulta a szándékát egy embernek, aki a folyóparton szokott mosni s gyakran szórt élelmet ennek a halnak. A hal azt tanácsolta az embernek, hogy építsen egy bárkát s vigye magával a nővérét és egy kakast. Az ember így is tett s ezért ő és a nővére megmenekült a mindent elpusztító özönvíz clől. Ettől a két embertől származott azután az emberiség.

Egészen nyilvánvaló, hogy ezek a hagyományok nem érintetlenek, nem a kultúrnépek behatásaitól megkímélt gyűjtőgető-vadászó és primitív földművelő népek eredeti mítoszai. Hermanns információit majdnem kizárólag barwo-któl kapta. Az egyik ilyen informátor barworól Szerző maga említi meg, hogy „miután belátta, hogy varázslatai hamisak, felhagyott velük és kereszténynek lett. Később azonban elhagyta a kereszténységet és visszatért a varázsláshoz, mert az pénzt jelentett számára.” Egy másik barwo informátora viszont fiatalabb korban a sadhusokkal való bensőséges érintkezés következtében a hinduizmus által volt erősen befolyá-

solva. Mégis HERMANNNS minden kritika, minden elemzés nélkül közli a barwo-któl hallottakat, s kísérletet sem tesz arra, hogy anyagában szétválassza az eredetinek, az ősínek és a bhil nép általános hiedelmének tekinthető elemeket, a kultúrnépek befolyását tükröző elemektől. Nagyon jellemző ebben a vonatkozásban Szerzőnek egy csillag alatti közlése. Egy Mocha nevű misszionáriusnak, aki hosszú idő óta él a bhillek között és azok nyelvét tökéletesen elsajátította, elbeszélte a barwo-któl hallott mondákat. A misszionárius előtt az elbeszélések teljesen ismeretlenek voltak s körzetében csak egy barwo akadt, aki tudott hasonló hagyományokról.

Kétségtelen, hogy a HERMANNNS által összegyűjtött anyagban ősi elemek is vannak. Ezeknek az elemeknek a kimunkálása és elkülönítése azonban reménytelennek tűnő feladat. A primitív népek ún. mítoszai elválaszthatatlanul összefonódnak az illető népnek a „lélekről” és az elhalt ősök „szellemeiről” való elképzeléseivel egyrészt, társadalmi szervezetükkel, totemekkel és klán- vagy gens-szervezetükkel másrészt. Minderről azonban Szerző semmit sem közöl s a közzé tett anyagból még csak az sem világlik ki, hogy a bhilleknél anya- vagy apaági szervezetek-e az uralkodók, aminek az ismerete viszont az egyik előfeltétele a mítoszok értelmezésének, valódi jelentése megállapításának.

A könyv második része a varázslók „védőszellemeinek” eredetével kapcsolatos — ugyan-csak a barwo-k információi alapján előadott — anyag. Ismeretes, hogy a primitívek medicin men-jeinek gyógyító és varázsló tevékenysége jórészt az ősök „szellemeitől” kapott segítségen, támogatáson alapszik. Valamennyi — kellő alapossággal feltárt és ismert — primitív népnél ezeket a „szellemeiket” egy meghatározott és az élő ember, „lelkének” jelölésére szolgáló szótól különböző szóval jelölik. Az ősök szellemének fogalmát jelző szó mellett azokat az ősöket, akiknek emléke, cselekedetei, kiemelkedő tettei a hagyományokban fennmaradtak, ember korukban viselt nevükkel is megnevezik. Egy-egy különösen jelentős régi ősnak a személyneve ilyen módon önmagában, a „szellem” fogalmát jelző szó nélkül az „ősök szelleme” fogalmának általános jelölőjévé válik. Mindezeket a tényeket azonban Hermannns még csak ismerni sem látszik. Anyagából az tűnik ki, hogy *Bhagwan*, a „teremtő” és az emberek közötti kapcsolatot nem az „ősök szellemei”, hanem „varázsló-védőszellemeik” közvetítik s ezek közül egy bizonyos *Bholo Iswor* oly nagy mértékben elemkedik ki, hogy ő tekinthető a tulajdonképpeni varázsló-védőszellemnek. Ugyanezkor azonban Hermannns azt is közli, hogy ennek a *Bholo Iswor*-nak „száz és ezer különböző neve van.” (101. l.). Nyilvánvaló tehát, hogy ez a „száz és ezer” különböző név valójában különböző ősöknek személynevei voltak s csak éppen az nem állapítható meg, hogy miként hívták azt, ami ezekben a manesekben a közös volt: az „ősök szelleme”.

A könyv harmadik — és legterjedelmesebb — része a barwo-k gyógyító és varázsló tevékenységének aprólékos, felesleges részletességű leírását tartalmazza.

LÁNG JÁNOS

Agrikultúra

Sborník Pol'nohospodárskeho múzea v Nitre (A nyitrai Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve)
Nitra, 1962. (1.) 158 o. — 1963. (2.) 303 o. 8°

A mezőgazdálkodás eredetével, fejlődéstörténetével és mai kialakulásával több tudományág is foglalkozik. Ezek sorába tartozik a néprajztudomány is. Evvel kapcsolatban megelégedettséggel állapíthatjuk meg, hogy igen sok esetben éppen a néprajztudomány volt az a tudományág, mely helyenként első ízben kezdett a mezőgazdálkodás kérdéseivel intenzívebben foglalkozni. Ma már természetesen a mezőgazdálkodás tudományának igen sok széles skálájú önálló kutatói is vannak, akik ennek a témakörnek csak egy kisebb problémájára specializálják magukat. Egy ilyen szűkebb problémakör a mezőgazdálkodás-történet, melynek eredményeit a néprajztudomány művelői is figyelemmel szokták kísérni.

Az alábbiakban a magyarsággal szomszédos, cseh és szlovák nép mezőgazdálkodás-történetét kutató és figyelemmel kísérő hivatalos orgánumára: az AGRIKULTÚRA-ra kívánjuk a magyar etnografusok figyelmét felhívni.

Mielőtt ennek a kiadványnak a közelebbi ismertetésébe kezdenénk, bevezetésképpen meg kell állapítanunk azt, hogy a cseh és a szlovák mezőgazdálkodás-történetnek egymástól eltérő fejlődéstörténete van. A cseh mezőgazdálkodás múltjáról igen gazdag forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére. Sajnos a szlovák anyagról már nem mondhatjuk ezt el. A korábban publikált idevágó anyag is igen szegényes s az is legtöbbször magyar nyelvű kiadványokban, elég szétszórtan jelent meg. (Tört. Tár., Századok, Gazdaságtörténeli Szemle stb.). Ezen a téren némi javulást csak az első világháború utáni években tapasztalhatunk. Így pl. a szlovák mezőgazdálkodás múltjára vonatkozó tárgyi anyagot az I. republika idején a mártoni *Szlovák Nemzeti Múzeum*, a levéltári anyagot a múzeum levéltári osztálya, valamint a pozsonyi (bratislavai) volt Mezőgazdasági Múzeum (Zemedeľské múzeum) kezdte rendszeresebben gyűjteni. A második

világháború után ez a gyűjtő és feldolgozó munka kezdetben a *Mezőgazdasági Levéltár*, később a Pozsonyból (Bratislava) Nyitrára költöztetett s újonnan alapított *Mezőgazdasági Múzeumba* központosult. Ez az intézkedés már azért is helyes volt, mivel az akkori szlovák iskola- és kultúrpolitika a szlovák mezőgazdasági főiskolai oktatást Nyitrára irányította és összpontosította. Ezzel az intézkedéssel Nyitra a szlovák mezőgazdasági tudományok Mekkája lett és az idetelepedett Mezőgazdasági Múzeum is komolyabban foghatott hozzá a szlovák mezőgazdálkodás múltjának és jelenének vizsgálatához.

Ennek a kutatómunkának az eredményeit kívánja a fentiekben is szóváltott évkönyv közzétenni. A nyitrai Mezőgazdasági Múzeum nagyjában átvette a volt bratislavai Mezőgazdasági Múzeum használható *fontjait* (a régibb anyag közül igen sok a második világháború alatt bombatámadás révén megsérült). Az utóbbi évek során sok újabb anyaggal is gyarapította állományát. Mint a szlovák mezőgazdálkodás-történet központi kutató-intézete, ezidőszerint még a kiépítés, szervezés és anyaggyűjtés stádiumában van. Nagyjában elmondhatjuk róla, hogy évről évre gyarapodik, fondjai szaporodnak, személyzete újabb kutatókkal egészül ki. A fejlődés méretét világosan szemlélteti a múzeum kiadványa: az *Agrikultúra* is, — amennyiben az 1962-es (1.) évfolyam csak 158 oldalon, (csaknem 10 iv terjedelemben), az 1963-as (2.) évfolyam már 303 oldalon, tehát 18,5 iv terjedelemben, vagyis az elsőnek kétszeresére növekedve jelent meg.

Az eddigiek során a két kötetben megjelenő Agrikultúra és magának a nyitrai Mezőgazdasági Múzeumnak a programját az I. évfolyamban közzétett tanulmányokból (PODOLÁK J., RAJNOHA Š.) ismerhetjük meg. RAJNOHA Š. megállapítása szerint a múzeum legelső feladata a *múlt*, — a dolgozók, az anyagi javak termelőinek sorsa, munkájának, teljesítményeinek a bemutatása, — dokumentálása, — a főcélja. E cél elérésének érdekében a múzeum vezetősége intenzív terepmunka-programot dolgozott ki, melybe beletartozik a föld egykori, hagyományos és mai megművelésének leírása, az állattenyésztés, erdei munkák, vadászat, halászat, közlekedés, házipar, mesterkedés, háztáji munka, lakóház, melléképületek, a viselet, táplálkozás, közösségi élet, népszokások, hiedelmek, a népi művészkedés számos megnyilvánulása, — röviden szólva — a nép egész élete, tevékenysége, termelő munkája. A magunk részéről kíváncsian várjuk a programpontokba foglalt munkaterv realizálását, s annak megvalósításához sok sikert kívánunk. RAJNOHA Š. szerint a kutatómunka Szlovákia területén előre kiválasztott falvakban fog lezajlani. Természetesen ebbe a kutatómunkába bele kívánják kapcsolni a többi tudományágak művelőit is, így pl. a régészet, középkori történettudomány, néprajz, földrajz, geológia, botanika, zoológia, statisztika, demográfia, szociográfia kutatóit is. A terepen végzett tárgy-gyűjtésen kívül az anyagot tudományosan is fel kívánják dolgozni. Ennek egyik módja az anyag publikálása volna, a másik módja az anyag múzeumi kiállítása. Ez már inkább a népművelés céljait szolgálná. A múzeum évkönyvében — az *Agrikultúrában* — nemcsak Szlovákia, de a szomszédos területek, népek, — egész Kárpát-Európa mezőgazdálkodási kérdéseit is figyelemmel kívánják kísérni.

Az évkönyv legelső — s egyben a legfőbb rovatát — a „*mezőgazdálkodás-történet*” képezi. Ebben a rovatban helyet kapnak a régészeti, történeti és néprajzi jellegű, (sőt a többi tudományággal is összefüggő) mezőgazdálkodást tárgyaló tanulmányok is. A szerkesztőség eme elhatározását csak üdvözölni tudjuk. Reméljük, hogy ez a rovat rövidesen ki fogja tölni azt az űrt, amit az eddigiek során a szlovák mezőgazdálkodás alapjainak kutatása során éreztünk.

Ha a továbbiak során számbavesszük a mezőgazdálkodás-történeti rovatba sorolt tanulmányok arányát a többihez viszonyítva, akkor elmondhatjuk, hogy a két kötetben valóban ezek a tanulmányok képezik az évkönyv gerincét (40%).

Ha most minőség és tartalom szempontjából értékeli a egyes tanulmányokat, akkor ezek közül — néprajzi szemmel nézve, — a következőket kell kiemelni. Igen tanulságos az I. kötetben RIHOVÁ D.-nak a szlovákiai elfordulású szláv aratószerszámok (arató-sarló, kasza, kézi-sarló, szőlőmetsző-kés stb.) fejlődéstörténetéről nyújtott beszámolója. A tanulmánynak egyik figyelemre méltó momentuma az, hogy a régész RIHOVÁ itt magáévá teszi a magyar ethnográfus VINCE István nézetét, mely szerint az itt található szőlőmetsző késekét nem annyira a római, mint inkább a kelta lakosság hagyatékának lehet minősíteni. A tanulmánynak van azonban mégis egy gyöngye pontja. Ez az, hogy a szerző nem illusztrálta mondanivalóját hiteles fényképekkel és rajzokkal. Nézetünk szerint az ilyen topológiai tanulmányt nem szabad illusztrációk nélkül megjelentetni. Ez persze nemcsak a szerző, de a szerkesztőség hibája is. A másik hasonlóan tanulságos és néprajzi szempontból is kifogástalan tanulmány PODOLÁK J. adatközlése, melyben a Felsőgrammenté (Horchronie) határhasználatát, (a föld megművelését) és a gabonaművelés vetésmódját ismerteti. A szerző szerint ebben a kis völgyben kétfajta földművelési zóna ismeretes: egy folyóvölgyi és egy hegyvidéki zóna. Igen tanulságosak a hegyvidéki gazdálkodás termelés-formái, elsősorban az égetéses és irtványos eljárás hagyományai. Nagy gondal foglalkozik a szerző a régi faekés földműveléssel, igen sokat érők az eketerminológia adatai. Kíváncsok volna, ha a szlovák ethnográfia vagy mezőgazdálkodás-történet több hasonló tanulmányban tenné közzé a szlovák földművelés hagyományait. Igen sokra kell értékelnünk

a szerkesztőségnek azt az igyekezetét, hogy az egyes tanulmányokhoz kétnyelvű kivonatokat is mellékel (orosz és német). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kivonatokban igen sokszor ismétlődő sajtóhibák igen zavarólag hatnak a külföldi kutatókra. A további történeti tanulmányok sorából meg kell emlékeznünk HORVÁTH P.-nak a XVI—XVIII. századi szlovákiai gabonatermelés történetéhez nyújtott adatairól. Ennek a tanulmánynak összefoglaló jellege van. A szerző adatait elsősorban a már publikált adatokból, valamint az eddig át nem kutatott levéltári forrásokból merítette. Mint az adatok jelzik, a levéltári forrásokban még igen sok értékes anyag fekszik, amit mielőbb publikálni kellene. A cseh mezőgazdálkodás történetéhez értékes adatokat találunk KRAMAŘIK J. tanulmányában is, melyben két régi mezőgazdasági szerszámtípust és azok északi határát írja le a Šumava folyó mentén. A leírás során azt igyekszik kimutatni, hogy egy-egy mezőgazdasági szerszám egy bizonyos területen hosszú évtizedeken át van használatban. A szerző szerint ennek megvan a maga gazdasági vagy földrajzi oka. KRAMAŘIK szerint a jövőben ilyen szerszámnak a térbeli vagy időbeli előfordulását a fenti szempontok figyelembevételével kell megvizsgálnunk. Technikatörténet szempontjából tanulságosnak minősíthető még TOMOVČEK J. és LISÝ M.-nak közösen írt tanulmánya, mely az aratógépek és arató-szerszámok fejlődéséről nyújt rövid áttekintést. Igen figyelemre méltó adatokat találunk itt a kaszahasználat kezdeteiről, mely mint széna-szerszám észak felől déli irányba terjed. Közép-Európában mint aratósi szerszám a XVIII. század folyamán válik ismertté, s használatossá. Az aratógépek megjelenése már a nagyzemeli termelés kezdetét jelentette. A többi mezőgazdálkodás-történeti adatközlést kisebb értékűnek kell minősítenünk. Ilyenek pl. a cseh szarvasmarha-fajták fejlődéstörténetéről nyújtott közlések, (OBTULOVİČ, MYDLARČEK) vagy a tönköly morvaországi termelésre vonatkozó adalékok (Tempír), — a gömöri gyümölcsstermesztés adalékai (MAREKOVÁ). Többé-kevésbé idegennyelvű vagy hazai irodalomból már eléggé ismert témát dolgoztak fel tanulmányukban JANŠÁK és MÉSZÁROS is. (A mezőgazdálkodás ősrégi múltja, A kelet-szlovákiai parasztlázadás 1831-ben).

Az *Agrikultúra* egyik további specifikus rovatában a szlovák mezőgazdasági iskolaügy és az általános népművelés múltját és jelenét tárgyaló tanulmányok foglalnak helyet. Ezek között első helyen kell említenünk TIBENSKÝ J.-nek FÁNDLY J.-ről írt megemlékezését, melyben a szlovákiai modern mezőgazdálkodás egyik legkorábbi előharcosának az életét és munkásságát értékelik ki. Hasonló jellegű tanulmány LEDNÁR F.-nek TEŠEDÍK Sámuelről és GAJDOS V. J.-nak BERNOLÁK-ról írt adatközlése. Ezek a tanulmányok a szlovák mezőgazdálkodás kimagaslőbb alakjait kívánják megeleveníteni számunkra. Egyes esetekben már ismert tényekkel találkozunk (pl. TEŠEDÍK) — de egyik-másik tanulmányban sok eddig kevésbé ismert adat birtokába jutunk, s ezzel a szerzők jelentékenyen hozzájárulnak a szlovák mezőgazdálkodás-történet eddig kevésbé ismert arculatának helyesebb megismeréséhez.

Hasonló szolgálatot teljesítenek LEDNÁR F.-nak folytatásban közzétett tanulmányai, melyben a szlovákiai mezőgazdasági iskolaügy történetének a vázlatát dolgozza fel. Itt különösképpen, a sajnos aránylag rövid életű, szeneci (Senec) *ekonomiai kollégium* kelti fel érdeklődésünket (Collégium scientiarum economico-camerarium), amit gróf ESZTERHÁZY támogatásával 1763-ban Mária Terézia alapított. Ez az iskola voltaképpen megelőzte a TEŠEDÍK szarvasi gazdasági iskoláját is. Az egyes iskolák leírása során a szerző igen tanulságos párhuzamokat von a szeneci, a keszthelyi Georgicon, TEŠEDÍK szarvasi iskolája, a selmecbányai (B. Štiavnica) akadémiák között.

Külön rovatba sorolja a szerkesztőség a *levéltárak, múzeumok, valamint a terepjűjtésből származó anyagok* az ismertetését. Ezeknek az értéke különböző. Egészben véve azonban dicsérendő teljesítmény. A magunk részéről érdeklődéssel várjuk e rovat további és még sokkal terjedelmesebb közléseit. Az I—II. kötetben közzétett tanulmányok közül meg kell említenünk SEDLÁK F.-nek a divékújfalusi (Diviacka Nová Ves) kasznárok (mezőgazdasági uradalmi tisztviselők) számára szlovák nyelven kiadott XVIII. századi instrukcióit, továbbá KRAMAŘIK J.-nak a csehországi mezőgazdasági munkabéreknek 1817-ből való értékelését, ŠTIBRÁNI V.-nak Rejdova (Gömör megyei) községnek 1786-tól emlékiratként vezetett községi jegyzőkönyveknek (községi krónikának) a kommentálását, — valamint a múzeumi anyagból MARKUŠ M.-nak a kassai (Košice) Kelet-Szlovákiai Múzeum gyűjteményeiben levő mezőgazdasági témájú címerek és községi pecsétek leírását. Ez utóbbi adatközlésnek magyar szempontból is van értéke, mert a szerző a bemutatott anyagában a mai Magyarország területéről származó (főleg abaúji) pecséteket is ismertet. A pecsétek legtöbbször kevas és csoroszlya látható.

Az *Agrikultúra* 2. számában külön „múzeológia” rovatot is találunk. Ebben a rubrikában a szerkesztőség elsősorban a mezőgazdasági múzeológia kérdéseit kívánja szakmai vonalon megtárgyalni. A közzétett két tanulmány egyikében RAJNOHA Š. a mezőgazdasági jellegű múzeumok feladataira hívja fel a figyelmet. Ismerteti a csehszlovákiai mezőgazdasági múzeumok ez idő szerinti szervezetét, benső tagolódását (tudományos vagy kutató osztály, népművelési vagy kiállítás-szervező csoport, konzerválási osztály, ügyviteli és gazdasági hivatalok) stb.

A másik múzeológiai beszámoló LOUDIL L.-nak a csehországi szarvasmarha fejlődésének, egy új, múzeológiai kiállítás keretében való bemutatását ismerteti a kačini Mezőgazdasági Múzeumban. Mind múzeum-technika, mind tartalom tekintetében tanulságos beszámoló.

Az *Agrikultúra* figyelemmel kíséri a mezőgazdasági szakirodalmat, így pl. a szakfolyóiratok, bibliográfiák produkcióját is. Ezzel komoly segítséget kíván nyújtani a hazai kutatóknak, — elsősorban a mezőgazdasági főiskolákon tanuló, leendő mezőgazdasági szakembereknek. Meg vagyunk róla győződve, hogy a nyitrai Mezőgazdasági Múzeum kiadványa hézagpótló munkát teljesít. Az *Agrikultúrát* nemcsak a szlovák szakemberek fogják haszonnal forgatni, — de a szomszédnépek kutatói is — legyenek azok történészek, régészek vagy ethnográfusok. A kiadvány programja, rovatai jól vannak összeállítva — s ha a szerkesztőség a jó start után megfelelő író-gárdát is tud összetoborozni maga köré, a további kötetek még sikerültebbek lesznek. Munkájukhoz sok sikert kívánunk.

MARKUS M.

Martin György: Motívumkutatás, motívumrendszerezés. — A sárközi-dunamenti táncok motívumkincse

Népművelési Intézet. Budapest 1964. 467. old. Melléklet: Motívumtár. Összeállította MARTIN György, a kinetográfiai munkákat LÁNYI Ágoston végezte. Bp. 1964. 62 old. (917 motívum).

Folyóiratunk könyvismertetési rovatában elvétve találhatunk csak tánc tudományi munkákat, annál indokoltabb egy olyan jelentős mű bemutatása, mint amilyen MARTIN Györgyé. Munkája fontos állomás tánckutatásunk fejlődésében, maga a szerző ennek az új, szemünk előtt kialakult és immár a többivel egyenrangú szaktudománynak egyik legjelentősebb képviselője, akinek működése elválaszthatatlanul összeforrott a tánckutatás hősi korszakával. Amilyen fáradtságos a recenzensnek az elméleti összegezés és rendszerező elemzés eredményeit tüzetesen áttekintenie, oly hálás dolog e szakmunkáról és arról az egész irányzatról is, melyet képvisel, határozott véleményt nyilvánítania: úgyszólván csak dicsérőleg nyilatkozhatik és elégedettséggel mutathat rá arra, hogy ez az új tudományág felzárkózott idősebb testvérei mögé és elérte máris a világszínvonalat. Pedig korántsem volt diadalmenet ez a kibontakozás, sőt! A néptánckutatás szervezeti keretei folyton változtak, ennek folytán cserélődtek a szakemberek is, a tudományos igényű munkálkodás sokáig alá volt rendelve a kérészerűtlen mozgalmi szempontoknak; állandó átszervezések és kulturális divathullámok hányták-vetették a bontakozó kutatómunkát. Telve van ez a közelmúlt különböző ellentmondásokkal: míg pl. a mozgalom szinte kövérré hízott a tudományos igényű kutatás emlőin, maguk a fiatal szakemberek csak súlyos áldozatok árán folytathatták a munkát: ahogy mélypontra zuhant egy-egy divatáramlat, úgy feledkeztek el róluk is, munkájukról is, valahogyan perifériára szorultak, néprajztudományunk hamupipókéi lettek. Ragyogó eredményeiket siralmasan elavult technikai apparátussal érték el. Annál szebb és elismerésre méltóbb mindaz, amit végeztek. De mennyi mindent tehettek volna még, ill. mennyivel könnyebben érhetek volna el ezeket az eredményeket! Nemzedékünknek aligha lehet kitérni a felelősségvállalás elől, s legalább most kellene mindez a kérdést nyugvópontra juttatnunk.

Minden új tudományág szinte törvénytörően végighalad a fejlődés megfelelő lépcsőfokain, míg önérvényűvé és önállóvá nem lesz. A tánckutatás is a motívumgyűjtőgéttel és — a mozgalom azonnali szolgálata miatt — a stilizálással indult el, majd megkezdődött a hiteles anyag felhalmozódása. Maga a gyűjtés a tánc rendkívül összetett jellege miatt minden más népművészeti ág nál nehezebb, ugyanakkor azt sem szabad elfelednünk, hogy a többi népművészeti ág gyűjtése és feldolgozása során felhalmozott tapasztalatok nagy segítségére voltak a tánckutatásnak; mindezek és a kedvező személyi feltételek következtében is a tánckutatás elég hamar jutott el a viszonylagos gyűjtési telítettség állapotába és kezdődhetett a feldolgozás és értelmezés.

Jelenleg a Népművelési Intézet táncarchívuma 420 kutatópontról 4500 táncváltozatot (ugyanennyi dallamot), 53 000 m keskenyfilmet őriz; ezenkívül 10 000 táncfénykép, 10 000 oldal terjedelmű szöveges leírás, 200 db 800 oldalnyi táncírásos leírás és 3000 rendszerezett motívum található. Ez a legnagyobb hazai táncgyűjtemény, a többi összes ennek csak töredéke, e páratlan gazdagság nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő. Az anyag 90%-a magyar, a többi nemzetiségiek számának megfelelő arányban van képviselve. A gyűjtése nagy anyagbőség ellenére sem mondható lezártnak, akadnak még regionális (palókok, Baranya stb.), tematikus (női körtáncok, archaikus táncok stb.) és egyéb hiányok, sajnálatosan keveset tudunk a határokon túli magyarság táncairól is, holott eddigi ismereteink szerint az erdélyi anyag a legrégebb.

A táncok tudományos feldolgozása és értelmezése egy fellépéssel elmaradt a gyűjtés ütemétől. Mozgalmi jellegű táncközlés volt éppen elég, és nem tagadhatjuk egyes tánc típusok (verbunk, csárdás), táncdialektusok (Somogy, Szabolcs-Szatmár, Bag stb.), sőt az összefoglaló

művek (KAPOSÍ—MAÁCS) jelentőségét sem, de a lehetőségek ennél sokkal többre jogosítanak fel. Éppen a szerző és közvetlen munkatársai működésének eredményeképpen tört meg a sokáig szinte egyeduralkodó funkcionális szempontú vizsgálat. Ma már elérkezett az ideje a típusok és táncdialektusok monografikus feldolgozásának, továbbá egyes kiemelkedő tehetségek egyéni-ségvizsgálatának. Sőt meg lehet kezdeni a történeti rétegek kimutatását és mindezt a nemzetközi összehasonlító anyag bevonásával. Ilyen széles horizontú tanulmányt írt maga a szerző az 1963-as néprajzi kongresszuson a fontosabb magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatairól elhangzott előadását követően.

Mindezekhez azonban a táncok és szerkezeti egységeik egzakt rendszerezésére van szükség, sokkal nagyobb, mint bármely más művészeti ágban, ennek megfelelően a szerző munkásságában külön hangsúlyt is kapott a táncok szerkezeti, motívikai elemzése, továbbá a kísérő zenevel való összefüggések vizsgálata. És ami több népköltészeti műfaj (dal, ballada) esetében még mindig nyitott kérdés, vagy most indult el a megvalósulás felé (dallam), a táncrendszerezésben példamutató előrehaladást ért el MARTIN György, PESOVÁR Ernő, valamint közvetlen munkatársunk, LÁNYI Ágoston, jóvoltából.

Először a Táncudományi Tanulmányok 1959—60-i kötetében jelentkeztek a magyar néptánc szerkezeti elemzéséről írott tanulmányukkal, amely az ismertetendő mű egyik közvetlen előfutára, ennek eredményeire épülnek a továbbiak, indokolt tehát futólagos áttekintése. (Velük csaknem egy időben végzett rendszerező munkát SZENTÁL Olga is, aki eredményeit az *Ethnographia* hasábjain publikálta.) A szerzők szerint a táncokat tartalmi, zenei és formai szempontból lehet rendszerezni, elemezni; míg a tartalmi-funkcionális elemzés korábban szinte egyeduralkodó volt, a jóval bonyolultabb formai rendszerezés kimunkálatlan maradt. A szerzők a néptáncok szerkezeti elemzését tekintik a tudományos kutatás kiindulópontjának, alapjának. Elvonás útján jutnak el a legkisebb, nem önálló részhez, amelyet itt *mozgáselemnek*, későbbi tanulmányaikban pedig *motívumelemnek* neveznek. (Nézetem szerint jobb lett volna megmaradni a szerencsésebb első fogalomnál.) Ezekből épülnek fel a laza mozgáscsoport, mozgássor, mozgásbokor) és a szerves (motívum, motívumsor) egységek. Az elemi részesek mindig a táncfolyamat egészétől függenek, a nagyobb szerves egységeket pedig már a zene figyelembevételével lehet tovább rendszerezni, osztályozni. A motívumokból felépülő nagyobb egységeket (motívumsor, szakasz és tétel) rendszerint zenei zárlatok határolják. A zenevel való összefüggés világosan követhető ugyan, de érvényesülnek a táncok szerkezeti öntörvényszerűségei is. A terjedelem szempontjából vannak azonos és változó, a sorrendiség szempontjából pedig ismétlődő, visszatérő és különböző szakaszok. A táncfolyamat egésztelvé tekintve a *kötött* és *kötetlen* megkülönböztetés kissé általános, mert az előzőekben mondottak szerint kötött lehet pl. a motívumsorok sorrendje, száma, a szakaszok terjedelme stb.

Ezekre az eredményekre épül az *Acta Ethnographica* 1963. évfolyama 3—4. számában megjelent újabb motívum-elemző tanulmányuk is; amelyben hangsúlyozzák, hogy a tánc típusok megállapítása csak motívumok segítségével lehetséges; pontosabban: a motívum típusok meghatározása vezet el a tánc típusok meghatározásához is. Fontosságuk szerint megkülönböztetnek uralkodó, mellék- és szórványmotívumokat; a motívumcsoporton belül pedig a ritmus és az általa bevezetett ún. *támasztékszerkezet* (tulajdonképp: testsúlyhelyzet) elvének együttes figyelembevételével különböztetik meg az egyes típusokat és altípusokat. Ezzel eljutnak a változatképződés törvényszerűségeinek kérdéséig.

MARTIN György jelen tánc-elemző monográfiája egyetlen táncdialektikus részletes elemzését tartalmazza. A kötet nagyszabású elvi tanulmányt és részletes elemzésnek alávetett motívumanyagot közöl; ezeket követően a jövőben megjelenendő II. rész fogja majd feldolgozni a tánczenét, egy III. kötet pedig típuskatalógus lesz.

A szerző bevezető elvi tanulmányában az eddigieknél is részletesebben fejtegeti a motívumra épülő tipizálás kérdéseit; ennek során áttekinti a szomszédos és a rokon tudományágakat; ebből a szemléből azonnal és közvetlenül kiderül, hogy a tánc kutatás a például vett szakmáknál is messzebbre jutott. A szerzőnek gondja van arra, hogy elhatárolja magát a kezdetleges gyűjtésen alapuló motívumelemzéstől, amely e szerves szerkezeti egységeket a táncfolyamat egészéből kiragadva vizsgálta. A magyar néptáncok motívikára épülő elemzését csak még jobban aláhúzza európai viszonylatban is feltűnő rögtönzöttségük és változékonyságuk. MARTIN György a táncmotívum fogalmát finom elemzés tárgyává téve kapja meg a legkisebb szerves szerkezeti egységet, amelynek segítségével jól elhatárolható részesekkére bontja az egész táncfolyamatot. A motívumok általa felsorolt sokféle változóje közül legjellemzőbbnek és fontosabbnak a szervezést és az ismétlést tekinti, ezek nélkül nincs motívum, legfeljebb más, amorfi, alkalmi alakulat. A motívikára épül a tipizálás.

A szerző e tanulmányban legkisebb oszthatatlan egységnek a *tagot* (mozdulatelemet) vagy motívumelemet teszi meg, ezekből tevődik össze egy-egy motívum; a motívumok felső határa több zenei ütemre terjedhet; általában zárlat határolja ezeket, amely pontnál a mozgás lelassul, pillanatnyi szünet áll be. A motívumok szerkezeti típusait több tényező figyelembevételével

dolgozza ki, közülük legfontosabb az egyszerű, a bővített és az összetett motívum. Az utóbbi kettőben már két vagy több *különböző* motívum van jelen, s ezek átmenetet képeznek a következő magasabbrendű egység, a motívumsor felé. Ez utóbbival azonban szerzőnk jelen alkalommal már nem foglalkozik.

A motívumok szerkezete funkcionális vizsgálatánál előfordulási gyakoriságuk a fő szempont, de elhelyezkedésüket is figyelembe kell venni. Így jutunk el a változatképződéshez. A nagyszámú változat alapján felállítható tánc típusok legbiztosabb vezérelve az említett *támaszték-helyzet*, ezen nyugszik az egész motívika is. E vezérelv lényegében zseniálisan egyszerű, hiszen csak kétféle támaszték lehetőség van: páratlan (testsúly egyik lábon) és páros (testsúly mindkét lábon); mivel azonban mindig két egymást követő mozdulat támasztékviszonyát kell meghatározni, ennek megfelelően többféle kombináció lehetséges. E támasztékszerkezet és a ritmikai szempont együttes figyelembevételével alakítható ki a motívumok logikus, szótárszerű rendje.

Az egyik legfogósabb kérdés a motívumvariálódás törvényszerűségeinek megragadása; a szerző mérhetetlenül finom megkülönböztetések segítségével dolgozza ki a motívikát, elemzései, ill. ennek eredményei plasztikusak. Nézete szerint minőségi szempontból van jelentős és jelentéktelen, mennyiségileg pedig fő-, mellék- és szórványvariáns. Formai szempontból megkülönbözteti a szerkezeti, ritmikai, ütemezés szerint a térbeli, mozdulattípusok szerint pedig a szólamvariáns stb. Elméleti-rendszerezési eredményeit a főszöveghez csatlakozó külön példatáron is bemutatja, amelyben részletes és sokszempontú mutatók igazítanak el. A szerző jegyzetanyaga imponálóan nagy és abszolút pontos, éppúgy példázza kiterjedt ismeretkörét, mint a főszövegben érvényesülő ökonomiáját.

A monográfia II. része a sárközi táncdialektus meghatározásával kezdődik, amelyből megtudjuk, hogy a vizsgált terület túlterjed a tolnai Sárköz határán, viszont nem veszi ide a kalocsai szállásokat, hanem a Duna-mentét. 20 kutatópontról 450 adatközlőtől 500 táncváltozatot (4500 m filmen) gyűjtöttek, tehát ez az egyik legalaposabban feltárt táncdialektusunk. Az összes táncváltozat lejegyzésre került, motívumkinése 1550, ebből 917-et választott ki közlésre, melynek 80%-a publikálatlan. A vizsgált motívumok $\frac{2}{3}$ -a van csak kényyszerűen kiragadva a táncfolyamat egészéből, a többi teljes összefüggésében került feldolgozásra. A szerző e hatalmas anyagban 82 motívumtípust állapított meg, ezek 5 tánc típus (ugrós, karikázó, verbunk, lassú és friss csárdás) alkotórészei.

A motívumokat az említett tánc típusokon belül és nem kiragadva mutatja be, az affinitás törvényszerűségeinek megfelelően. Az egyes tánc típusokon belüli motívumokat szótárszerű, logikus rendbe foglalja, kielemezi az altípusokat is, sőt nyomon követi a változatképződést. A szerző részletesen ismerteti publikálási elvét és az eligazodás módját is.,

MARTIN György művének III. fejezete tartalmazza a típusok szerinti motívumjegyzéket. A motívumjegyzék túlmutat egy pusztá regisztráláson, katalógusáláson: értelmezés is egyszerűsmind. Kétségtől eltekintve van fektetve a legtöbb munka, ugyanakkor ezt lehet később továbbfejleszteni és értékelni is. A motívumok itt egymáshoz való viszonyuk, affinitásuk szerint kerülnek bemutatásra; utalás történik irodalmi adatokra, sokszor országos kitekintést nyerünk. A csoportosítás használható: bármilyen szempontból érdekeljen is bennünket a táncmotívikai azonnal el tudunk igazodni, s a bennünket érdeklő adatokat összerakosgatni.

A IV. rész különféle mutatókat, táblázatokat és jegyzékeket (ritmus- és földrajzi mutató, filmjegyzék stb.) tartalmaz. Legkitűnőbbnek a fogalomszótárt tartom, amely kiküszöböl minden pontatlanságot és félreértést, és a legnehezebb, legbonyolultabb fogalmakat is pontosan meghatározza és utal a megfelelő vonatkozásokra; ezzel megteremt a táncszaknyelv biztos alapjait. Az V. rész válogatott szöveges motívumleírásokat tartalmaz a típusok sorrendjében. A külön kötetként megjelent Motívumtár pedig LÁNYI Ágoston utólráhetetlen finomságú és pontosságú kinetográfiáját tartalmazza.

Hallatlan szorgalmas munka ölt testet a kitűnő monográfiában, amely a lehető legnehezebb és ugyanakkor mégis a lehető leglelkesítőbb olvasmány. Szinte logikai öröm végigkövetni a szerző gondolatmenetét, melynek során egzakt pontossággal lesz arról ezen a látszólag megfoghatatlan komplex művészi jelenségen és áttekinthető rendszerbe foglalja a legrejtettebb jelenségeket is. E siker azonban nem mámorosítja meg a szerzőt, ellenkezőleg, határozottan kijelenti, hogy mechanikus rendszerezésről szó sem lehet; kutatásait sem zárja le, hanem bizonyos távolságra megáll. Az azonban már most sem kétséges, hogy jó úton halad. Talán e haladást megkönnyítené néhány terminológiai egységesítés, amelyre nézetem szerint a továbbiakban szükség lesz: ilyen pl. a legkisebb oszthatatlan egység közös neve (tag, mozdulatelem, motívumelem) és jelentése, ill. a motívum és a belőle felépülő táncrészek számának csökkentése, a szerkezeti felépítés vizsgálati szempontjainak megszükitése.

Ritka pillanat a tudományok történetében, amikor bátor kutatók lendületes előretöréssel új, addig ismeretlen területet fedeznek fel és ott hamarosan be is rendezkednek. Ilyen ritka pillanat szemtanúi és részesei lehetünk most. Erről az új területről még bőséges szellemi javak fognak tudományunk asztalára kerülni, nincs vége még a felfedezésnek: a valóság, a valóság művészi

vetületének új és új oldalai kerülnek a tudomány sugárkévéjébe, rendeződnek jól áttekinthető sorokba, tárnak fel a mozgás törvényei a szónak eredeti és átvitt értelmében egyaránt.

Minden elismerés és dicséret ezeknek a bátor, áldozatos, fiatal tudósoknak, akikről a jövőben nem kevesebbet, mint népi tánc hagyományunk teljes értékű feldolgozását és értelmezését várjuk. Minden jó reményünk megvan rá, hogy ezt el is tudják végezni, nekünk pedig a maximális támogatás a kötelességünk.

KATONA IMRE

A honismereti mozgalom kiadványai

A *Hazafias Népfront* támogatásával, a *Népművelési Intézet* irányításával kezd végre kibontakozni a honismereti mozgalom hazánkban. Már az önkéntes néprajzi gyűjtők munkáiból összeállított gyűjtemények ismertetések e hasábkon is sürgettük, hogy a néprajzon kívül minden szóba jöhető tudományág helyismereti vonatkozású tárgykörének kutatóját tömöríteni kell egy általános szülőföldismereti, táj- és népkutató munkára, fölhasználva a negyvenes évek hasonló, bár jobbára csak az ifjúság körében végzett tevékenységnek minden egészséges hagyományát, s természetesen a külföldi — főként a film — példák átülthető módszereit is.

Örömmel rögzíthetjük: *elindultunk azon az úton*. A néprajz mellé egyelőre ugyan csupán a nyelvtudomány társult, de a mozgalom irányítói már a földrajz és a történelem kutatóinak bekapcsolását is kezdeményezték. *A kört tovább kell tágítani: elsősorban az irodalomtörténeti kutatásnak van sokat ígérő hivatása a helyi hagyományok feltárása és ápolása, a honismereti mozgalom hazafias nevelést, némes patriotizmust szolgáló szerepe terén*. De a természettudományokra is kell már manapság gondolni, sőt itt-ott a műszaki élet, a technika történetének hagyományai is számba veendőek. Elengedhetetlen, hogy a mozgalom irányítói — elsősorban a Népművelési Intézet illetékesei — megkeressék e tudományágak társadalmi szervezeteit, s bevonják őket a helyismereti kutatásba. A fővárosban az országos szerepű tudományos társaságok, társulatok, vidéken helyi csoportjaik keresendők meg. A főként néprajzi kutatást serkentő múzeumokon, a helytörténeti bűvarkodást segítő levéltárakon kívül mindenütt támaszkodni kell a helyi — megyei, városi és járási — könyvtárra. *Helyismereti bibliográfiai tevékenységük egyrészt kiindulópontja, megalapozója minden tudományág további munkájának, másrészt pedig az új publikációk folyamatos regisztrálásával ők teszik lehetővé a folyó kutatások rendszeres áttekintését, eredményeinek szemlélését*.

A Népművelési Intézet hasznos kiadványokkal segíti a honismereti mozgalom megerősödését. 1961-ben rotaprintes technikával füzetsorozatot indított a mozgalom helyi csoportjai, a szakkörök vezetőinek tájékoztatására. Az eleinte váltakozó című füzet a 3. számtól kezdve *Honismeret* címmel folyóirat jellegét öltött, s bár szabálytalan időközökben, eddig hat száma jelent meg. A füzetek elvi és módszertani cikkeket, a mozgalom eredményeiről szóló híradásokat, helyismereti kiadványokról ismertetésekkel, sajtószemlét közölnek. Az eddig megjelent számok repertóriumát időközben a Népművelési Intézet *Könyvtári és Adattári Tájékoztatójának* 1964. évi 3. számában (65—82. p.) részletes tagolásban, földrajzi mutatóval kiegészítve DÖMÖTÖR Sándor — a mozgalom egyik első szervezője — közzé tette. Ugyanő állította össze a mozgalomnak a földszabadulás évfordulójával kapcsolatos tennivalóiról szóló tájékoztatót és főbb irodalomjegyzéket. (*Húsz év művészetéből*. Módszertani útmutató népművelőknek. 1964.)

Az időszaki kiadványokon kívül még önálló füzetek sorozatát is az érdeklődők kezébe adja a Népművelési Intézet. MORVAI Péter: *Honismeret és néprajz*, 1962—, SZABÓ János: *Régészeti alapismeretek* (1962), SZÁNTÓ Imre: *Honismeret és helytörténet* (1963), KAPOSVÁRI Gyula: *Honismereti kiállítások rendezése* (1963), végül SZEPESSY Géza: *Honismeret és földrajz* (1964) című füzetei láttak eddig napvilágot. A szakkörvezetők rendelkezésére bocsátja még a Népművelési Intézet a tanítóképzők, főiskolák és egyetemek számára készült *Néprajzi alapismeretek* című régebbi (1959) jegyzetet is, DÖMÖTÖR Sándor és KATONA Imre sikerült összefoglalását.

Valamennyi kiadvány általánosságban megfelel rendeltetésének, *jó eligazítója* a honismereti mozgalom híveinek, kutatóinak. A jövőben azonban célszerű lesz átgondoltabban, tervszerűbben szerkeszteni e füzeteket, kiküszöbölni a szinte számonkint eltérő, az olvasót megzavaró címbeli váltakozást. A *Honismeret*et rendszeressé, a *mozgalom negyedévi szemléjévé* kell tenni, az önálló sorozatot — megállapodva végre a *Honismereti Útmutatók* sorozatcíménél — praktikusabb, kisebb alakban, egyöntetű kiállításban kell megjelentetni. Helyet kell bennük szorítani irodalomtörténeti bibliográfiai stb. tárgyú füzeteknek is.

A honismereti mozgalom elindítója, kezdeményezője és mindmáig központja a néprajz. Élesítő szerepét föl nem adva hassa át a néprajzi kutatásban bevált öntevékeny kutatás az egész honismereti mozgalmat.

PÉTER LÁSZLÓ

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (1957–1962)

A Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű folyóirata

A mai magyar irodalom legalább négy önálló közpponttal rendelkezik. Ezek a sajátos irodalmi központok és irodalmak az első világháború után születtek szinte a semmiből, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Romániában. Sajátos a helyzetük, mert bár vitathatatlanul a magyar irodalom részei, mégis országoként más-más szint jelentenek és különféle problémaköröket kapcsolnak be az egységes magyar irodalomba. Ebből a helyzetből fakadt a múltban és a jelenben a népek közötti híd-szerepük. A magyar irodalom részei belenőttek a román, a csehszlovák, a jugoszláv szocialista irodalmakba. Az új irodalmak mellett egyedül a Kolozsvárott alakult ki szervezett tudományos élet (irodalomtörténetírás, nyelvtudományi és történettudományi munkálkodások, különböző természet tudományok művelése.) A most ismertendő folyóirat a romániai magyar nyelvészek és irodalmárok munkáját mutatja be, a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének magyar nyelvű folyóirata. A *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* az RNK. következetes nemzetiségi politikájának eredményeként 1957-ben látott napvilágot. Jó néhány, az etnográfusok figyelmét is felkeltő tanulmány található benne. A folyóirat 1957–1960-ban évi négy, 1961–1962-ben évi két számban, összesen idáig kilenc füzetben jelent meg. (Az ismertetés írásakor, 1965. január, még az 1963. évi első szám található a magyarországi könyvtárakban.) 1957-ben a következők voltak a szerkesztőbizottság tagjai: PETROVICI Emil akadémikus, JANCOS Elemér felelős szerkesztő, KELEMEN Béla szerkesztőszéki titkár, MÁRTON Gyula, SZABÓ T. Attila. A következő évben NAGY István akadémiai levelezőtag lett a felelős szerkesztő, rajta kívül ABAFÁY-ÖFFENBERGER Gusztávval bővült a szerkesztőbizottság és azóta nem változott. Az 1957-es számban a *beköszöntő*ben jelölték meg a folyóirat céljait: fellendíteni a dialektikus materialista magyar irodalomtörténetírást és nyelvészeti kutatásokat, új kutató nemzedék nevelése, közlési lehetőség biztosítása. Elsősorban hazai romániai tudósokra, a Kolozsvári Nyelvtudományi Intézet és az akkor még különálló Bolyai Egyetem tudományos munkatársaira akarnak támaszkodni. Folytatni szeretnék az erdélyi haladó hagyományokat, ezért főleg romániai témákat fognak feldolgozni, de egyaránt kívánatos lesz a romániai mellett a külföldi tudományos eredmények ismertetése is. Végül fontos, nem utolsó feladatnak jelölték meg a magyar-román kapcsolatok kutatását. Bemutatom hogyan váltották valóra a célokat 1962-ig, és röviden ismertetni fogom az etnográfiai értékű tanulmányokat. Minden füzet, *tanulmányok, kisebb közlemények, adattár, hírek* rovatra és mutatóra oszlik. A folyóirat megadott rövidítése: NYIRK.

Emek a folyóiratnak a két nép közötti híd-szerepe a legközvetlenebbül a román meg a magyar folyóiratok és szakmunkák ismertetésében, kritikájában nyilvánul meg. Rendszeresen olvashatunk a *Limba romina*, a *Cercetări de lingvistică*, a *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, ritkán a *Revista de folclor* számairól. Sok teret venne igénybe a bemutatott könyvek, kiadványok listájának ismertetése, ezért ettől el kell tekintenünk. A *szemle* rovatban a két ország tudományos kutatásainak eredményeiről olvashatunk. Szintén változatos, színes a *hírek* rovat tartalma is. Leginkább a Kolozsvári Nyelvtudományi Intézet és a Babeş-Bolyai Egyetem dolgozóinak gyűjtőútjairól, előadásairól, ankétjairól szerezhetünk ismereteket. Olvashatunk a Romániai Magyar Nyelvatlasz előkészületeiről, de azt is megtudhatjuk, hogy az egyetem orosz tanszékének három magyar nemzetiségű munkatársa a dobrudzsai lipovánok életét kutatja. Sokat megtudhatunk az egész romániai tudományos élet különböző eseményeiről. Az előbbieken a folyóirat függelék-részeiről esett szó. Az önálló munkák, a *tanulmányok*, a *kisebb közlemények* és az *adattár* rovatokban található. A dolgozatok általában részletproblémákat fejtegetnek vagy adatközlések. KAZINCZY, ARANY, BOLYAI, ADY, ISAC Emil stb. levelei, kiadatlan versek kéziratok énekeskönyvekből, az erdélyi színjátszás, erdélyi írók életrajzi adatai, illetve főleg nyelvjárási, nyelvtörténeti adatok publikálása. Nem hiányoznak az összefoglaló és elméleti tanulmányok sem, akár a munkásosztály irodalmáról, akár a nyelvtudomány elvi kérdéseiről is van szó. A nyelvészet kétségek nélkül túlsúlyban van az idáig megjelent számokban, és a nyelvészek érdeklődése is szélesebb körű az irodalmárokénál. Közppontban áll a nyelvjáráskutatás, de leíró nyelvtannal, stilszttikával, névtudománnyal, általános nyelvészettel egyaránt foglalkoznak.

Az etnográfus számára legnagyobb igényű vállalkozás ANTAL Árpád tanulmánya *Balog Józsi balladája keletkezésének és változásainak kérdéséhez* címen. (1962. 27–67.) A tanulmány monográfiának is beillik. A ballada újstilusú, tizenöt többé-kevésbé teljes változata került elő idáig. A szerző a szöveg ősből, egy kántori búcsúztatóból indul ki, amit a sócesempészésért kivégzett legény emlékére írtak üztetlenül halála után. 1834-ben. Végig kísérelhetjük, hogyan kerül a búcsúztató a szóbeliség útjára, hogyan érik balladává mintegy nyolevan év alatt, azután hogyan kezd bomlani, kopni. ANTAL Árpád kitűnően jellemzi a változások történeti, gazdasági hátterét, megokolja a ballada szűk elterjedését, a szöveg kialakulását szemléletes táblázatokon mutatja

be, végül közli a ballada minden fellelt variánsát. Az előbbihez hasonló nagy vállalkozás FARAGÓ József, *Farkas István balladája* címen. (1958. 19—44.— FARAGÓT is a népi alkotásmód műhelytitkai érdeklik. Indítványára egy lészpedi (Moldva) asszony balladát rögtönzött egy nemrég történt falubeli szerencsétlenségről. Az új alkotást FARAGÓ egy hónapon belül még kétszer élénkeltette vele, és azt tapasztalta, hogy a szöveg egyre hosszabb és egyre részletesebb lett. Ez ellentmond a magyar népballada olyan jellegzetességeinek, mint a szüksézszerűség, tömörség, párbeszédes forma stb. Az ellentmondás okait FARAGÓ az előadásmódban keresi. Moldvában még él és alkot a magyar népköltészet, szórványosan él az ún. egyéni ballada-alkotásmód is, ami hagyományokban él, a közösségtől ellenőrzött, de abból kiemelkedő énekes egyéni teljesítménye. Szemben a másutt általában feltalálható alkotásmóddal, ami nem enged nagy szabadságot a balladaénekesnek, inkább a hosszantartó népi, kollektív alkotó munka reprodukciójára szorítja. FARAGÓ a Moldvában még fellelhető klasszikus balladáknak tulajdonítja az egyéni balladaéneklés meglétét. Farkas István balladája egy ilyen énekes alkotása. FARAGÓ József ügyesen utasítja vissza az előre várható vádakait, módszere figyelemre méltó és tanulságos, tanulmánya értékes munka, de fejtegetései mégsem elég meggyőzőek.

ALMÁSI István új balladaszöveget publikál Magyargyverőmonostorról: *A Kádár Kata ballada kalotaszegi változata*. (1960. 339—341.) Az új variáns 1958-ban került elő. Fennmaradásának körülményei érdekesek. Az adatközlő, bár gyermekkorában helyben hallotta, mégis egyedül ismeri az egész községben. Ez az elszigetelt fennmaradás hasonló Bodor Katalina-balladájának törökkoppányi fennmaradásához, amiről TAKÁCS Lajos tudósít részletesen. (*Históriások, históriák*. Bp. 1958. 112—115.)

FARAGÓ József: *Creangă egyik meséje a moldvai csángó népköltészetben*. (1960. 83—101.) Ugyanazt a mesét három különböző csángó faluban jegyezték föl. Mindhárom változat feltűnően hasonlít CREANGÁ egyik meséjéhez, pedig az adatközlők mindegyike magyarul hallotta régebben a falujában. Bár CREANGÁ szülőfaluja nincs messze e vidéktől, mégsem biztos a románból való kölcsönzés, mert ez a mese román népmeseként még nem került elő. Mivel az eredeti mese első magyar fordítása 1937-ben egy aradi újságban jelent meg, csak feltételezhető, hogy magyar—román népköltészeti kapcsolatról van szó. Az eset egyelőre megoldatlan folklorisztikai rejtély marad. A moldvai Trunkon előkerült egy Ludas Matyi-mese is, ami nagyon közel áll FAZEKAS Mihály híres művéhez (FARAGÓ József: *Egy moldvai csángó Ludas Matyi mese*. 1960. 255—268.) A szerző fölveti annak lehetőségét, hogy a Moldvában katonaként járt FAZEKAS itt hallotta magyar nyelven a mesét, hiszen alcímében „eredeti magyar regének” nevezi. Ez az egy adat bár magában még nem bizonyító, de értékes, és a Ludas Matyi kutatást befolyásolhatja.

A magyar néprajztudomány sokat vitatott problémája a regölés. FARAGÓ József újabb felfedezéssel gyarapította a székelyföldi regölés irodalmát, Kénos közelében, Homoródregetén ma is regölnek. A szokás nagyon eleven, de új. A múlt század második felében honosodott meg, valószínűleg kénosi hatásra. Az eldugott falucska élénk közösségi életének szép példáját mutatja be ez a gondos szokásleírás. (*Regölés Homoródregetén*. 1961. 51—55.)

Az irodalomtörténészek tanulmányai mellett, igen értékesek a nyelvészek munkái is CSAK László: *A paprikatermelés munkamenete és műszókincse Belsőfenyéren*. (1958. 157—169.) És új: *A dinnyetermelés munkamenete és műszókincse Belsőfenyéren*. (1959. 91—98.) című tanulmányai-ban azt mutatja be, hogyan találta meg egy Fekete Körösvölgyi község a jobb megélhetést a zöldségtermelésben. A belfényéri szegény parasztok és zsellérek a szomszédos tenkei bolgároktól tanulták a kertészkedést a húszas évek elején. Sajátos kultúrát alakítottak ki, és ma már a 300 kilométerre eső Kolozsvárra is eljutnak terményeikkel. Ez a két tanulmány értékesen járul hozzá az alföldi zöldségtermelő körzetek ismeretéhez. A belfényéri paprikatermelés kialakulása sokban hasonlít a közeli Gyula és Szentenszabolcs zöldségtermelésének kialakulásához.

KOVÁCS Júlia: *A szamosújvári tímárok szókincse*. (1960. 343—351.) Egészen a második világháborúig hagyományos módszerekkel dolgozott a néhány szamosújvári tímármester, a város és a környék szükségleteit elégítették ki. A tanulmány nyelvészeti szempontból vizsgálja a munkafolyamatot és a szaknyelvet, de számunkra is érdekes megállapításokat tesz. A tímárok hagyományos műszókincse túlnyomó részt magyar, az idegen elemek főleg németek, leginkább szinonimákat jelölnek.

Nagyon sok új néprajzi adatot mutat be VIGH Károly szótárszerző közlése: *Bihari, érmelléki, szatmári és szilágysági növénynevek*. (1957. 149—155.) A névadás indítékait vizsgálja, és népmozgalmi adatokat is közöl CSAK László: *Méra keresztnévei 1818—1960*. (1962. 289—306.) című dolgozatában. Nyelvészeti vizsgálódással von le néprajzilag is hasznosítható következtetéseket *A moldvai csángó öltözet román jövevényszavai* (1957. 87—96.) című tanulmányában NAGY Jenő. A csángó lakosság, ruháinak többségét magyarul nevezi. Leginkább a mintaelemeknek van román neve, rendszerint a magyarral párhuzamosan. Majdnem teljesen román a nevük az újabb, városi ruhadaraboknak.

ZSEMELYEI János: *Adalékok a fazekas mesterség műszókincséhez* (1961. 188—189.) és VÖÖ István: *A rákláb és névváltozatai* (1962. 315—323.), a romániai magyar fazekasság módszeres

nyelvészeti feldolgozásának első eredményeiről adnak számot. Mindkét tanulmány néprajzi fontosságú, különösen az utóbbi alapos tárgyi néprajzi leírást ad. A rákláb: „... leginkább hangvilla alakú, vasból vagy kemény fából készült alkatrész, mely a korongtengelyt többnyire a korongtányér alatt a korongpadhoz rögzíti és biztosítja függőleges síkban történő szabályos forgását.” A fazekasmunka eme fontos alkatrészének nyelvi vizsgálatához Vöö István következetesen segítségül hívja az etnográfiaét.

Cs. Bogáts Dénes: *Háromszéki helynevek* címmel írt tanulmányt a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára kihoesátott kötetben. (Sepsiszentgyörgy 1929.) Munkáját folytatta, de 1944-ben egész kézirat anyaga elpusztult. Töretlen szorgalommal újrakezdte a munkát, s ennek elkészült részét találjuk *Adatok Háromszék történeti helynév anyagának ismeretéhez* (1958. 213—224.) című posthumus közlésben. Az aprólékos, lelkiismeretes munka földrajzi neveket közöl a 16—19. századból. Szinte minden tétele néprajzi adatot is rejt. Sok érdekes megjegyzése közt találjuk pl. a következőt is: „Arany Allj elé vén Márkusára emlékeztet a Kézdi-polyán és Kézdi-szentkereszt közti Sándorárka meséje.” Tovább lehetne sorolni az etnográfust érdeklő tanulmányokat, közléseket. Szinte minden népnyelvi mutatvány szöveget és dolgot említeni kellene Vöö István pl. a Bánságban 33 falut járt be, olyan vidékről közli adatait, ahonnan LŐRINCZÉ Lajos—BENKŐ Lőránd: *Magyar nyelvjárás bibliográfiájában* csak három jelentéktelen közlést ismer. Minden szó mellett jelzi a lehelyét is. (*Bánsági tájszavak*. 1958. 238—242.)

A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények számos figyelemre méltó adatot és eredményt tartalmaz. Kicsiny, de tevékeny kutató rétegre támaszkodik, (magyarországi nevet csak néhányat találunk a szerzők közt: BÁRCZI Géza, BENKŐ Lőránd, GÁLDI László, TAMÁS Lajos) azonban tudományos jelentősége így is számottevő. Kapcsolatot jelent a két nép között, ezenkívül a minden tanulmány és kisebb közlemény után következő román nyelvű összefoglalót mindig követi orosz és francia nyelvű kivonat és ezzel hozzáférhetővé válik az európai tudományos élet számára is. Sajnálatos viszont, hogy Magyarországon elég szűk körben ismert. Szeretném, ha ez a róla való híradás, ismertebbé tenné hazánkban a Kolozsvárt megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeket.

Kósa László

Ethnographische Sammlungen der Museen in Ungarn

Zusammengestellt von I. BALASSA und I. SZOLNOKY. H. n., é. n. 36 l.

Régi és mindmáig nem megoldott probléma múzeumaink és néprajzi gyűjteményeink külföldi propagandája. Akkor, amikor a nem világnyelvet beszélő is számos, gazdagon illusztrált kiadványban ismertetik néprajzi gyűjteményeinket, külön a nagyközönségnek, külön a szakembereknek (elég, ha a szomszédos Csehszlovákia ilyen irányú tevékenységét említjük), nálunk ezen a téren jóformán semmi sem történt. Legfeljebb a folyóirat hasábjain látott napvilágot néhány magyar nyelvű ismertetés.

Ezért üdvözljük örömmel a fenti címen német nyelven megjelent füzetet, amelyet BALASSA Iván és SZOLNOKY Lajos állított össze a moszkvai VII. Nemzetközi Néprajzi és Anthropológiai Kongresszusra. Külön kell szólni arról is, hogy a füzet nemcsak a múzeumokról, illetve a múzeumok néprajzi gyűjteményeiről nyújt tájékoztatást, hanem ismerteti a múzeumokban dolgozó néprajzkutatókat is, megemlítve fő kutatási területüket. Ez minden bizonnyal előmozdítja a külföldi kollégákkal való kapcsolat felvételét. A füzet tehát elsősorban szakembereknek készült és az az érdeklődés, amellyel a kongresszusra összesereglett különböző nemzetiségű küldöttségek és szakemberek szétkapkodták, igazolta elkészítésének szükségességét.

A 36 oldalas füzet elején rövid szöveg foglalja össze a magyar múzeumok és szervezeti felépítésük történetét SZÉCHENYI Ferenc múzeumalapításától a vidéki múzeumok tanácsi kezeléséig. Ezután 46 néprajzi gyűjtemény ismertetése következik, elsőnek a *Néprajzi Múzeum*, amely súlyánál és szerepénél fogva a legnagyobb helyet kapta. A múzeum rövid története után tájékoztatást kap az olvasó a múzeum szervezeti felépítéséről, osztályairól, az egyes gyűjteményekben őrzött tárgyak jellegéről és számáról. Foglalkozik a füzet a *Népzenei Gyűjtemény* és az *Ethnológiai Adattár* jelentőségével, az ezekben őrzött archivális anyag fontosságával és az *Ethnológiai Adattár* gyűjtésszervező tevékenységével. Felsorolja a múzeum tudományos kutatóit, megjelölve fő kutatási területüket és hivatali beosztásukat (sajnos egy két név kimaradt!). Jó áttekintést ad a Néprajzi Múzeum periódikus kiadványairól, megjelöli az egyes kiadványok jellegét. Tovább felsorolja az országos szakfolyóiratokat és gyűjteményes kiadványokat, amelyek munkájában a Néprajzi Múzeum kutatói is résztvettek.

A füzet további részében ismerteti a *Mezőgazdasági Múzeumot* (amit az eddigi ismertetések következetesen kihagytak a néprajzi gyűjtemények sorából) és a vidéki néprajzi gyűjteményeket a következő adatok feltüntetésével: a múzeum neve és címe, a néprajzi tárgyak száma, jelen-

tősebb gyűjteményes csoportok, a néprajzkutató neve és kutatási témája, a múzeum kiadványai és állandó kiállításai. Említés történik a néprajzi anyagot tartalmazó helytörténeti gyűjteményekről is. A borító belső oldalán térképen tüntették fel az ország összes néprajzi tárgyakat őrző múzeumát, a különböző jelek alapján leolvasható az egyes múzeumokban tárolt tárgyak száma is.

A füzet értékét nagyban emelik a technikailag és esztétikailag szinte kifogástalan fényképek. Külön elismeréssel kell szólni az izléses borítót tervező MOLNÁR Szilárd grafikus munkájáról.

FÜZES ENDRE

Eliade, Mircea: Patterns in Comparative Religion

A study of the element of the sacred in the history of religious phenomena. Translated by Rosemary Sheed. Meridian Books. The World Publishing Company. Cleveland and New York. 1963. 484 p.

ELIADE Mircea-t, a chicagói egyetem vallástörténetész professzorát nálunk főleg a sámánizmusról írt könyvével ismerik. (*Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris, 1951.) A román származású szerző szanszkritológusként kezdte pályafutását, de munkássága a valláskutatás széles területeire terjedt ki, művei az egyetemes vallástörténet és a néprajz kutatói számára is alapvető fontossággal bírnak.

Itt bemutatásra kerülő munkája, amely először 1949-ben franciául jelent meg, nem vallástörténet, hanem a vallásos jelenségek átfogó rendszerezése. Ez a tény már magában is elég ahhoz, hogy módszerét fokozott figyelemmel vizsgáljuk. Mint a mű címe mutatja, a szerző a „minták” (*patterns*) módszerével dolgozott, ezen belül gondolatai főként a *szentség* (sacred) fogalma és megjelenései körül csoportosulnak; ez a fogalom zárt egységbe foglalja a „minták” által látszólag szétbontott rendszert. Álláspontja, hogy vallásos jelenséget nem lehet helyesen megragadni fiziológia, pszichológia, szociológia, közgazdaságtan, nyelvészet, művészet, vagy más tudományok révén; ez egy, a maga nemében egyedülálló elemet, a *szentség* elemét nélkülöznél. Nem tagadja a különböző nézőpontból történő megközelítés hasznosságát, de leginkább célravezetőnek saját módszerét tartja. Határozottan elveti például az evolúciós módszert, amely a legegyszerűbb vallásos képzetekből kiindulva a totemizmuson, fétiszizmuson, többistenhiten át végül az egyisten monotheisztikus képzetéhez jut el. „Alacsonyabb” („*lower*”) és magasabb” („*higher*”) vallási formákat egyidejűleg vizsgál, mégpedig úgy, hogy megmutatja, ezek miképpen formálódnak egésszé. A szentség ugyanis szent jelenségekben („*hierophany*”) manifesztálódik, ezek a jelenségek osztályozhatók, (éghöz, vízhez, vegetációhoz stb. kapcsolódók), egymással morfológiailag és történetileg is összefüggnek (istenek, mítoszok, szimbólumok). Ezért kell a kutatásnak időben és térben távoleső kultúrákat vizsgálnia.

Meg kell említeni, hogy ELIADE, ha történelemről, helyesebben történeti folyamatról beszél, azon sohasem társadalmak, hanem vallásos jelenségek történetét érti, a valóságos történelem csak annyiban játszik szerepet, hogy a szentség megnyilvánulásai mindig egy adott történelmi situációban jönnek létre, kutatásuk tehát csak ezzel összefüggésben valósulhat meg. Minden vallásos képzet is csupán annyiban történeti jelenség, amennyiben feltárja az ember viselkedését a szentséggel szemben.

A könyv első fejezete bevezetés jellegű. Mindenekelőtt a szentség definícióját adja a szerző, más kutatókkal egyetértésben: „a szent a profán ellentéte.” Foglalkozik a helyi és az egyetemes jelentőségű vallási képzetek kialakulásának okaival, módszerének nehézségeivel, a szent jelenségek sokféleségével, dialektikájával, struktúrájával, a szentség ambivalenciájával, a tabuval, manával stb. — végül a primitív vallás bonyolultságával. Néhány megállapítását érdemes, ha nem is szó szerint, mégis idézni. A szentség dialektikája az emberre gyakorolt vonzásban — taszításban nyilvánul meg; ennek oka egyfelől az, hogy az ember azt reméli, hogy a szentséggel való érintkezés megerősíti, biztonságosabbá teszi létét; másfelől fél, hogy elvesztheti azt, ha a létezésnél magasabb síkra emelkedik, magasabbra, mint az ő természetes helyzete, — vágyódik ugyan túljutni létén, és mégsem képes teljesen elhagyni azt.

A manát vizsgálva, személyes és személytelen, testtel rendelkező vagy szellemi terminusok helyett, a problémát ontológiai síkra helyezve, létező vagy nemlétező terminust javasol.

Itt fogalmazza meg egyik alapvető meggyőződését, hogy a *Legfelső Lény* képzete létezik minden vallásban — noha gyakran más-más vallási erők dominálnak alakjában (az ősök kultusza, nap- és hold-mitológia stb.). A kultuszok a *Legfelső Lény* alakjában integrálódnak, például az afrikai négereknél is, ahol pedig nincs szigorú vallási rendszer. Seholy sincsenek tehát „csak” elemi kultuszok; ezek magasabbrendű vallási formák (*Legfelső Lény*, erkölcsi törvények stb.) nyomaival együtt jelennek meg. Ez a gondolat a későbbiek során csaknem minden jelenség vizsgálatánál fellelhető, hasonlóképpen az a felismerés is, hogy az emberek vallásos cselekedetei

egy ősi formát, archetípust követnek, amelyet egy korai időben egy isteni lény vagy mítikus személy alakított ki.

Ilyen és ehhez hasonló bevezető gondolatok után következik maguknak az egyedi vallásos jelenségeknek a vizsgálata, rendszerezése. A szerző ezeket olyan modellek keretein belül tárja fel, mint az ég, égistenek, nap, hold, víz, szent kövek, föld, nő, termékenység, vegetáció, földművelés és termékenység kultuszok, szent helyek, a templom és a palota, a „világ közepe”, a szent idő és az örök visszatérés mítosza, végül foglalokzik a mítoszok alakjánál és funkciójával, továbbá a szimbólumok struktúrájával. A modellek nem egymástól független, zárt keretek; a szentség egybefoglaló elvén kívül összeköthet két modellel például az is, hogy azonos vallási folyamat részei, azonos tárgyakra nyilvánulnak meg, vagy fordítva, azonos jelenségek tűnnek fel különböző objektumokon keresztül is. A fő modelleken belül szűkebb területeket vizsgál a szerző, pl.: A hold és misztikája című fejezet ilyen egységeket tartalmaz: a hold és az idő, a hold és a vizek, a hold és a vegetáció stb. Ezeket a jelenségeket magyarázza, elhelyezi a modellen belül és példák-
kal illusztrálja. A példákat térben és időben korlátozatlanul és rendezetlenül találjuk, — igen tiszteletré méltó bőséggel és a szerző rendkívül széles tájékozottságához híven.

ELIADE szemléletére jellemző valamiféle kozmikus látásmód — úgyszólván minden jelenséget elhelyez a világegyetemben, visszavezeti archetípusára, párhuzamba állítja egy kozmikus érvényű jelenséggel; így például az *orgia* magyarázata az, hogy az emberek megpróbálnak visszalépni valami ősi, kaotikus, formákat megelőző állapotba, amely a kozmikus világrendben a teremtés előtti kaotikus formátlanságnak felel meg. Egyik fontos gondolata, hogy a vallásos jelenségek az idők folyamán egyre alacsonyabb szintre kerülnek, egyre inkább olyan formát öltönek, amey az emberek számára jobban hozzáférhető. Ezt szemléletesen mutatja az égistenek átalakulása, akik kezdetben mindenható, teremtők, a rend fenntartói stb., majd egy következő fejlődési fázisban az emberek közelebb hozzák magukhoz őket, — viharistenekké, esőistenekké, termékenységet adó istenekké stb. válnak, tehát egy fenomen által közvetlenül tapasztalható lényre, ugyanakkor az égistenek, azaz főistenek háttérbe szorulnak. Majd megjelennek az ikrekről szóló mítoszok, akik gyógyítják az embereket, jótékony tevékenységet fejtenek ki és akik az égisten fiaí, — hogy a következő lépésben megjelenhessék az „Isten fia”, aki olyan közel kerül az emberiséghez, hogy osztozik szenvedéseiben és megváltja a világot.

Összehasonlítva hasonlóan egyetemes vallástudományi célkitűzésű, de más módszerű munkákkal a kötetet (például: HEILER, Friedrich: *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*. Stuttgart. 1961.; RINGGREN, Helmer—STRÖM, Åke V.: *Les religions du monde*. Paris. 1960.; BOUQUET, A. C.: *Comparative Religion*. London. 1962.; WACH, Joachim: *Vergleichende Religionsforschung*. Stuttgart. 1962.; TOKARJEV, Sz. A.: *Rányije formü religijü i ih razvityje*. Moszkva. 1964.), jól látható, hogy ELIADE rendszere csak egyike a vallástudomány lehetséges összegezésének. Nézetét a hasonló kísérletektől megkülönbözteti történeti és etnikai keretek helyett a vallásos jelenségek rendszerét középpontba állítása, ezoterikus miszticizmusa, a vallásosság világszemléletének a tudományos nézőponttal való elegyítése. Mindazáltal ELIADE könyve különbözik a fenomenológiai — teológiai iskola kézikönyveitől (VAN DER LEEUW, G.: *Religion in Essence and Manifestation*. London. 1938.; OTTO, Rudolph: *The Idea of the Holy*. London. 1950.) is, amelyek általában a keresztény vallás álláspontról kiindulva, mintegy a kinyilatkoztatás kibontakozásaként foglalják világméretű rendszerbe a vallásos jelenségeket. ELIADE a vallástudományi kérdéseket önnön rendszerük, „modell”-jeik alapján osztályozza. Amennyivel ez több a teológiai vallástudománynál, ugyanannyival kevesebb a társadalmi-történeti szempontú összehasonlító vallástudománynál.

NAGY ILONA

Vuorela, Toivo: Paha silmä suomalaisen perintein valossa

(A szemmelverés a finn néphagyományban.)

Suomi 109 : 1. Helsinki 1960. 112. S.

A helsinki *Finn Irodalmi Társaság* archívumában rendkívül sok és sokrétű adalék található a finneknek a szemmelveréshez fűződő néphagyományjaiból. A forrásul szolgáló anyag közzétételét, e jelenség leírását és a nemzetközi összefüggések feltárását, amelyet finn részről eddig figyelmen kívül hagytak, tűzi ki célul VUORELA Toivo előttünk levő tanulmányában. A szerző maga is megállapítja bevezetőjében, hogy ezt az anyagot, „nyelvünk különös jellege miatt” a nemzetközi kutatás nem vette figyelembe. Ez után a helyes megállapítás után csak csodálkozhatunk azon, hogy a tanulmány ismét „különös jellegű” nyelven, azaz finnül jelenik meg, még hozzá angol, német vagy francia nyelvű összefoglalás nélkül.

A tanulmány felépítése következő: a bevezetésben rövid leírást találunk a szemmelverésről mint hagyományos jelenségről és tudományos magyarázatairól. Fontos és irányadó számunkra

a szerző azon megállapítása, hogy a kölcsönhatások figyelembevételével az anyag mindkét oldalát egymással összhangban kell kutatni: magát a szemmelverést és az elhárító (védekező) magatartást. — A következő fejezet a szemmelverés kritériumaival foglalkozik. Fontos az a megállapítása, hogy a szemmelverés gonosz hatását nehéz vagy egyáltalán nem lehet csupán a szemre, azaz a pillantásra korlátozni, helyesebb inkább az irigység különböző fajtáiról és az ellene való védekezéstről beszélni. — Következőekben a szerző a szemmelveréssel való rontásnak kitett tárgyakat vizsgálja meg különböző helyzetekben; különösen a házaspárral foglalkozik, a gyermekekkel, szarvasmarhákkal, disznóval, juhval, csirkével, lóval, tejjel és vajjal, szántófölddel és aratással, sütéssel, könnyűsör-készítéssel, szappanfőzéssel, szövéssel, valamint halászzattal és vadászattal. — A következő fejezet a szemmelverés hatása alá került egyének és tárgyak védelmét, a rontás elhárítását és gyógyítását tárgyalja. A védelem legfőbb módja az objektum szemmelverés elől való elrejtése volt. Továbbá kerültek, hogy gonosz pillantással találkozzanak, vagy hogy valakit gonosz pillantással megtévesszenek, pl. a gyerekek arcát korommal kenték be. A szemmelverést még a helyes-helytelen varázs elve szerint hárítják el: a vadász fordítva lő, a gyerekek az első ruhadarabot balról adják föl, a vendég az utolsó lépésnél körbefordul és hasonlók. A tárgyak által való elhárítás rendkívül sokoldalú; néha amulett vagy talizmán szolgál erre, néha varázsjel, néha egy könyv, egy kő, vágóeszközök, kátrány és pálinka, higany, hamu, só és kenyér, trágya és ganj, medvebőr, medvekarom, és medvefog, néha egy védőmadár (sas, bagoly, sólyom, fajakakas, szarka). Néhány fejezetet szentel a szerző az aktív elhárításnak és az ennél használt eszközöknek; s ez alkalommal a ruhadarabról vagy az emberi test szubsztanciájáról, etetésről, vízzel való leöntésről, lövöldözésről, szita használatáról, fa és hangyaboly zárt részéről van szó. Az elhárításnak további módja, hogy megkísérlik a gonosz hatást legyőzni, azaz eselvéssel megsemmisíteni. Ide tartozik a vendégekkel szemben való kitüntetéti bánásmód. Különösen az állattartási, földművelési és vadászritusok alkalmával szemmelverésnek rendszerint a betakart testrészt van kitéve. Ilyenkor az eredeti objektumról máshová terelik a gonosz pillantást, mint pl. a fejéssnél a tehén tőgyére, és a kárt ezáltal elkerülik. Egy különösen Karjalában ismert elhárítási ritus írja elő, hogy a gyerekekre rá kell lépni. Ezenkívül a túlaradó dicséretre, amely a gonosz hatás bizonyítéka, lehet durván, feltűnő szemtelenül válaszolni.

A szemmelverés diagnózisának eszközei közé tartozik a gyerek természetének és súlyának megmérése is. Gyógyító ritus az objektum körüljárása, a mosás és a fürdés, az ijesztés és a rítavasások mondogatása, a sző erejébe vetett hit. A szerző hangsúlyozza, hogy akik *elsőként* tesznek valamit vagy jutnak el valamihez, előnyt nyernek embertársaikkal vagy vetélytársaikkal szemben.

Az összefoglalásban VUORELA rámutat az egyén társadalomban való egocentrikus magatartására, az irigységre mint elsődleges tulajdonságra, amely éppen a szemmelverésnek is az alapja. Ennek a hatásnak különösen azok az objektumok, esetek vannak kitéve, amelyek az élet jelentős fordulópontjai (születés, házasság), és ezek a fordulópontok a mindennapi életből is kiemelkedőek. A krízis minden ilyen jellegű helyzet sajátja. A szemmelverés elleni küzdelem vagy prophylaktikus (védekező), vagy agresszív (támadó). Lényegében az a végső megállapítása a szerzőnek, hogy a szemmelverés döntően szociális természetű jelenség.

Ezután szó- és irodalommutató következik.

A szerzőnek sikerült a szemmelverésről szóló igen gazdag finn, és részben észt, anyagot célszerű rendszerezésben bemutatnia és a jelenség megfelelő néprajzi magyarázatát megfigyeléseivel gazdagítani.

SCHELLBACH INGRID

Honko, Lauri: Geisterglaube in Ingermanland. I.

FFC 185. Helsinki 1962. 470 S. 7. Abb.

A *Studia Ingrica* első kötete HAAVIO Martti és HONKO Lauri szerkesztésében az inkeri nép szellemi kultúrájának kutatására összeállított program egy részét hozza nyilvánosságra. Ennek a kutatási programnak az eszméje HAAVIO Marttitól, a finn akadémia tagjától, származik. Két célja van ennek a vállalkozásnak: egyrészt, hogy megalapítsa Inkeri szellemi néprajzának archívumát, másrészt, hogy kutatómunkát végezzen az inkeri néphit központi jelenségeinek terén. (Jelenleg az archívum több, mint 30 ezer adatot tartalmaz.) Az utóbbi célnak első látható eredménye HAAVIO Martti *Kuolematonten lehdot* („A halhatatlanok ligetei”) c. műve és a most ismeretésre kerülő munka.

Bevezetésül a szerző tisztázza Inkeri kultúrföldrajzi fogalmát, és ismerteti a különböző településrészeit, amelyeket a *votok*, *inkeriek*, *äyrämäisiek*, *savakkóiak* képviselnek, és ezek a csoportok alkotják az etnikus Inkerit, amelynek lélekhite képezi a kutatás tárgyát. Továbbá

ismerteti az általa kitűzött kutatási feladatot: az inkeri lélekképzetek és azok funkcióinak életfeltételeit és aktualizáló helyzeteit kívánja bemutatni. Ezért kérdezi mindig újra meg újra könyvének következő oldalain: hogyan újulnak és egészülnek ki azok az élmények a szociális magatartásban? Kinek vannak ilyen élményei, és milyen helyzetben? Milyen lélektani feltételek között keletkeznek ezek az élmények, és hogyan befolyásolják a magatartást? Így jut el a szerző funkcióelemző módszeréhez (beható elemzését lásd **HOŇKO**: *Funktionalyttisesta tutkimustavasta*, Sananjalka 3, Turku 1961). Ezzel összhangban **HOŇKO** hangsúlyozza, hogy a különböző tudományterületek, vallástudomány, a folklorisztika és a társadalomtudományok összeműködéséről és egymásra utaltságáról van szó.

A kultúrföldrajzi tájékoztatás után következik a kutatott anyag bemutatása, amely eddig alig volt önálló kutatási objektum, mert főleg összehasonlítás céljából használták fel. Az ehhez esatlakozó terjedelmes, módszertani és terminológiai kérdésekről szóló, fejezetben építi fel a szerző kutatására szolgáló vázlatát. „Gyakorlatban a funkcióelemzés a népi szájhagyomány környezetvizsgálatának és a lélektani-szociológiai elemzésnek az elmélyítése, ámbar a történeti kutatási szempont sem teljesen idegen tőle.”

A szerző ebben az első kötetben az épületekkel kapcsolatos szellemeket: a ház, az istálló, a gabonamagtár és a szanna szellemére vonatkozó adatokat dolgozza fel. A következő két-két kötet majd a természeti szellemekkel foglalkozik.

A szerző, a legnagyobb részt memoratokból álló, szájhagyományanyagot teljes terjedelmében idézi, és ezáltal az adatközlőt is szóhoz juttatja. Értékeli az adatokat, amelyeket mindig kritikailag kell szemlélni vagy meghatározni (háziszerenese, állatszerenese, eséplési szerenese, fürdési szerenese), ismerteti a szellemekkel való találkozás helyzetét, a találkozás formáit (vízió, hallucináció, vagy megézés), a hagyomány csoportjait és azoknak szerepét. Az épületek szellemeire vonatkozólag a következők állapíthatók meg: a helynek mindig túlságosan rendes birtokosáról van szó. A birtokjognak a szemlélete, a „szellem által helyéről elűzött ember (vagy állat)” motívuma, illetve a tiltott helyen levő ember képzele állandóan megismétlődik. Az épületek szellemeinek a sajátossága továbbá az, hogy megővják a lakóépületet (pl. az égéstől, beomlástól) és jó útra térítik a ház lakóit az illetlen viselkedés elítélésével vagy megbüntetésével.

A tulajdonképpeni leíráshoz változatmutató és irodalmi jegyzék kapcsolódik; a tárgymutató a második kötet végén jelenik meg.

A szerzőt művének minden részletében a feltétlen módszertani biztosság, imponáló és meggyőző elgondolásait pedig a szigorú tudományos elvek szerint lerakott alapok figyelembevétele jellemzi. Kétségtelenül módszertani haladást jelent ez a monográfia a finn és a nemzetközi folklorikuskutatásban. Joggal várjuk feszült érdeklődéssel a második kötet megjelenését.

SHELLBACH INGRID

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Redacteur

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI,
TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS,
IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVI

1965

2

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследования. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листах в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензии, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через предприятия иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом. № 32.; чековой номер: 45-790-057-50-032) или на границе: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. N° 45-790-057-50-032), or with its representatives abroad. Annual subscription 40,— forint.

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVI

1965

2

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

- Balogh, István*: Gespanne in Debrecen im 18. und 19. Jahrhundert
— Конные запряжки в Дебрецене в 18—19 вв. .... 161—186
- Tárkány Szűcs, Ernő*: Eingebrannte Eigentumszeichen der Haustiere
in Ungarn I. — Отличительные тавровые знаки скота в
Венгрии I. .... 187—199
- Voigt, Vilmos*: Zur Frage der die Kunstart betreffenden Klassifikati-
on der Sagen — Проблемы каталогизации устных народных
преданий ..... 200—220
- Kriza, Ildikó*: Affinität in der Volksballade — Роль сродных эле-
ментов в народной балладе ..... 221—242
- Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения** 243—259
- Volkkundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques —**
Этнографические известия ..... 260—267
- Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия** ..... 268—312

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST, 1965

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS,
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON,
KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felélő kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 141—040. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOM

<i>Kisbán Eszter</i> : A kenyér néprajzi kutatása Európában.....	313—340
<i>Péterdi Ottó</i> : A féltelkes jobbágy életszínvonala Bakonytéren 1800 körül	341—358
<i>Tárkány Szűcs Ernő</i> : A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon (II. közlemény)	359—410
<i>Győrffy György</i> : Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában	411—434
<i>Bellon Tibor</i> : Határhasználat Nyíradonyban a jobbágyfelszabadítás után	435—445
<i>Rónai Béla</i> : Újabb adatok egy ritka balladánkhoz.....	446—455

Kiseb közlemények

<i>Béres András</i> : A jószág szóása, szózályú.....	456—461
<i>Erdélyi István</i> : Látogatás egy mongol kovácsmesternél.....	462—464

Néprajzi hírek

<i>KKL.</i> : Fiastyúk	465
<i>Czigány Tamás</i> : Ethnográfiai és folklór filmsztyivál	465—467

Könyvszemle	468—480
--------------------------	---------

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI.

*

BUDAPEST, 1965

*

3. SZÁM

A kenyér néprajzi kutatása Európában

A népi táplálkozás, s ennek keretében a kenyér kérdéseinek történeti szemléletű vizsgálata sokoldalú érdeklődésre tart számot, s így nem meglepő, hogy ahhoz számos tudományág hozzájárult.

Az újkori kutatás kibontakozása enciklopédikus felmérések, gazdasági törekvések, természettudományi megfigyelések jegyében indul, majd a nyelvtudomány, kultúrtörténet, régészet és a néprajz térben és időben széles távlatokat nyitó anyagfeltárásaiban épül tovább. Ebben az időszakban a sokoldalú közelítésnek megfelelően sokféle a kérdésfeltevés is, a gyakorlati célok szerepe és a szűkebb környezet eljárásaitól eltérő, ezért feltűnő formák rögzítésére való törekvés gyakran hangsúlyos. Még a társadalomtudományok differenciálódásának korai szakaszán több oldalról elindított átfogóbb kezdeményezésekre is jellemző, hogy a munkálatok egymástól függetlenül folynak, egymás eredményeire igen kevésbé támaszkodnak. Mindennek ellenére jelentős anyag gyűlik össze, amit azonban csak a későbbi kutatás tár fel újra, s szemlél bizonyos mértékben egységként.

A kibontakozás ezen sokszínű periódusából nő ki a botanikus MAURIZIO nevéhez fűződő első modern áttekintés, amely a tudományos vizsgálat szempontjából egyben választóvonalnak, új indításnak is bizonyul.

Sokrétű anyag és lényeges összefüggések ismeretében indulhat a második korszak, amelyben noha a kutatás nem veszi el sokoldalúságát, a néprajzi vizsgálatok szerepe egyre fontosabb hangsúlyt kap. Rendszeressé váló módszeres feltárások kísérhetők nyomon napjainkig Európában, ahol az az általánosabb szinten létrejött felismerés, hogy a recens formák gyakran a fejlődés különböző történeti rétegeit tükrözik, különösen két terület felé fordította a figyelmet. Az Alpok és Skandinávia változatos anyagának felmérése gazdag tapasztalatokkal szolgál más vidékek számára is.

I.

A 18. századnak a kor egész tudásanyagát áttekinteni kívánó törekvéseiből született enciklopédikus munkák legjobbjai meglepő tájékozottsággal foglalkoznak a kenyér kérdéseivel. Egy korai közép-európai példát választva megállhatunk a ZEDLER-féle *Universal-Lexikon*nál.¹ A kenyér és kásaterület elhatárolása után főleg német anyagra építve tájékoztat az előbbiről. A nyersanyagul szolgáló gabonafajták számbavételén túl figyel a lisztminőség változataira, rögzíti a szo-

¹ ZEDLER, J. H.: *Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste*. Halle—Leipzig, 1—64. Bd., 4 Suppl. Bdc. 1731—1754.

kásostól eltérő eljárásokat, így pl. a fenyőkéreg őrlését Skandináviában. Megkülönböztetett figyelmet szentel az erjesztésnek. A hazai környezetben kizárólagos, egyik sütéstől a másikig eltett kovász használata mellett számba veszi az egyéb megoldásokat is. Kémiai erjesztőkön kívül — sajnos meg nem nevezett forrásból merítve és területre vonatkoztatva — ismeri a borhabos erjesztést, s részletes leírást szentel a magyarok búzakorpa és komlófözetből nagy mennyiségben előre elkészített, szárított *Parrjának*.² Nem kerüli el figyelmét a kovász más irányú felhasználása sem, amit a lengyel, litván erjesztett italokig kísér nyomon. Megtalálható a kenyérsütés teljes eszközanyaga, a kemence bemutatása mellett a lepény kövön sütése Norvégiából, s foglalkozik a tárolással is.

KRÜNITZ enciklopédiája két címszó köré csoportosítva a kenyér problematika jelentős részét már rendszerezést is megkísérel.³ Feltűnő itt, hogy pár évtized alatt mennyit gyarapodtak az idevágó ismeretek éppen a népi eljárások tekintetében. Hogy erre a szempontra különösen ügyeltek is, mutatja pl. a kenyérsütésből készült lepények részletes bemutatása mellett a kapcsolódó hiedelemanyag természettudományos mérlegelése. Így többek között konkrét angol példán elemzi a vízbefult holttestének a folyóra tett kenyér segítségével való megkeresését.

Noha az enciklopédikus kiadványok egyes részeket gyakran egymástól betűről betűre átvesznek, nem érdektelen mégsem ezeket egyenként megvizsgálni, mert mindegyikben felbukkan valami számottevő új körülmény is.⁴ Itt azonban csak egy munkáról szeretnénk még szólni, miután ez egy vasos kötetben kizárólag a molnár- tésztakészítő- és pékmesterséggel foglalkozik.⁵ A francia MALOUIN feladata e tevékenységek korabeli hazai helyzetének felmérése, nem utolsósorban a színvonal emelése érdekében. Éppen ennek köszönhetjük, hogy — nagyjából helyszíni megfigyelések alapján — igyekszik az összes francia variációkat összegyűjteni a jónak vagy rossznak tartott házi módszerektől a jónak vagy jobbnak tartott pékeljárásokig. Mindezt megelőzi a kenyérsütés rövid története főleg ókori források alapján, s a francia őrléstechnika leírása táji tagoltságban, beható technikai elemzéssel. A pékmesterséggel foglalkozó részt a munkamenet szerint építi fel. Így külön tárgyalja, milyen feladatokat kell egyáltalán a kenyérsütés során elvégezni, s melyik kire esik; ezt követi az eszközanyag, dagasztóvíz, erjesztőanyag, különféle liszt, dagasztásmód, s ennek megfelelően tésztafajták számbavétele, aminek alapján különféle kenyerek készülnek. Végül a sütés maga, a kenyér ára és a hatóságok felügyeleti szerepe. Kétségtelen, hogy a hangsúly a mesterségszerűen űzött sütésre esik, de éppen a teljesség kedvéért, s gyakran bírálatot gyakorolva szélesebb körben dolgozik. Ha a munkának a jogdoktor SCHREBERTől származó német kiadását használjuk, bizonyos mértékig együtt látjuk Ny- és Közép-Európa anyagát, helyenként még északra is tekintve, mert a lipesei egyetem kamarai-tudományok professzora

² I. m. XXXIV(1742), 324. h.

³ KRÜNITZ, J. G.: *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-, Haus- und Staats-Wirtschaft*. 1—242. Bd. Berlin 1773—1858. Ld. különösen VI(1775), 750 és XI(1777), 492—493. l.

⁴ Hogy csak néhány példát említsünk: ZINKE, G. H.: *Allgemeines oeconomicches Lexikon*. 1—2. Bd. Leipzig 1742.; JACOBSON, J. G. K.: *Technologisches Wörterbuch*. 1—4. Bd. Berlin—Stettin, 1781—1795. PIERER, H. A.: *Encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*. 1—19. Bd. Altenburg 1825—1833.

⁵ MALOUIN, P. J.: *Description et détails des arts du meunier, du vermicelier et du boulanger*. Paris 1767. (Descriptions des arts et metiers. 7. t.)

éppen az eltérő pontokon bőséges megjegyzésekkel kíséri, függelékekkel látja el a fordítást.⁶ MALOUINTól származik a munkához csatolt szótár, amely mindhárom mesterség szakkifejezéseit tartalmazza. Az csak külön öröm a magyar táplálkozástudomány számára, hogy MALOUIN egy minden bizonnyal félreértett megjegyzése (ahol a kenyér nagyságáról van szó) SCHREBER arra ösztönözte, hogy a kecskeméti kenyérral foglalkozzék,⁷ sőt annak erjesztését egy meg nem nevezett forrásból hozzá közvetlenül befutott leírásban közölje.⁸ Itt az előre elkészített, szárított házi erjesztőanyag szintén korai, ha a komlós-korpás variáció szempontjából nem is, de a szőlő-borhabos eljárásnak eddigi ismereteink szerint legelső közlését kapjuk a Kárpát-medence területéről.

Az enciklopédikus törekvésektől független az olasz MANETTI jóval szűkebb szavú, de alig szűkebb problematikájú munkája.⁹ A fizikai-botanikai társaság ülésén előadott értekezés nyilvánvaló ökonómiai céllal készült, a rossztermésű évek inségeire keres megoldást. Mielőtt azonban az Itálián kívüli kenyérfajtákat és kenyérpótlókat ismertetné, részletesen beszámol a különféle hazai készítményekről mind a paraszti, mind a legfejlettebb városi gyakorlat síkján.

A botanikus orvosdoktor LINNÉ 1732-es lappföldi útján mellesleg a kenyérfajták változatosságát is megfigyeli.¹⁰ A rendszerező elme nem tagadja meg magát, ennek köszönhetjük az összes egykorú északi variánsok igen átgondolt szempontú számbavételét.¹¹ Sajnos LINNÉnek erre a kéziratban maradt munkájára is csak a legújabb kutatás hívja fel a figyelmet.

Európa jelentős része a középkor végére olyan kenyérfajtára szokik, amelynek elkészítésénél számos különböző technikai megoldás lehetséges, és fenn is áll valóban, mindez azonban a kész kenyéren kívülről kevésbé látszik. Ez a kenyér finomra őrölt lisztből, erjesztőanyag hozzáadásával készül, formája, nagysága ugyan különböző, de nem lépi át azt a határt, amelynél az általános gyakorlatban levő kemencéknél az átlagos 2 óránál lényegesen hosszabb sütési idő szükséges. Ez a köztudatban élő kép fordítja a figyelmet a westfáliai kenyérré, amely nevezetesen összes szembetűnő vonásaiban eltér a fenti formáktól. Az a körülmény, hogy alapanyaga durva, darált, korpás rozs, nem a 20. században adott okot először fiziológiai mérlegelésre. Ezen a ponton kapcsolódik be éppen korán az orvostudomány. HOFFMANN 1695-ös disszertációja¹² után BÄHRENS 1800-ban már későbbi hódító útjának kezdetén figyelheti meg a *pumpnickelt*.¹³ Világosan különbséget tesz a városi, eladásra, megváltoztatott eljárással készült forma, és a házi sütés között. Mivel az utóbbit értékes tápláléknak tartja, s maga is propa-

⁶ *Schauplatz der Künste und Handwerke*. Übers. mit Anmerk. v. D. G. SCHREBER. VIII. Leipzig—Königsberg 1769. és klny.: *Ausführliche Beschreibung der Müller- Nudelmacher und Beckerkunst*. Leipzig 1769.

⁷ MALOUIN—SCHREBER, klny. *Die Beckerkunst*, 148—149.

⁸ I. m. *Die Beckerkunst*, F melléklet, 409—410. *Nachricht, wie man in Ungarn das Brot bäckt*.

⁹ MANETTI, S.: *Delle specie diverse di frumento e di pane, siccome della panizzazione*. Florenz 1765. Németül MALOUIN—SCHREBER i. m. *Die Beckerkunst*, 418—532.

¹⁰ LINNÉ, K.: *Flora Laponica*. Amsterdam 1737.

¹¹ Uő. *Ceres noveca*. Kézirat, London. Vö. CAMPBELL, Å.: *Det svenska brödet*. Stockholm 1950. 157—162.

¹² HOFFMANN, F.: *Propemptico de pane grossiori Westphalorum vulgo Bompournickel*. Halle 1695.

¹³ BÄHRENS, J. Ch. F.: *Anweisung, den westphälischen Pumpnickel auf die beste Art zu bereiten*. Dortmund 1800. Változatlan utánnomásban kiadta PELSSENKE, P.: *Westfälischer Pumpnickel nach einem alten Rezept*. Stuttgart 1948. (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Getreideforschung, Detmold. 5.)

gálni kívánja, annak részletes néprajzi értékű leírását adja. Elsősorban azokra a kritériumokra figyel, amelyeknél ez a készítmény a jól ismertektől eltér. Beható megfigyelésnek és természettudományos műveltségének köszönheti, hogy nem esik abba a hibába, amelyet számos későbbi kutató nem került el, nevezetesen észreveszi, hogy a pumpernickel, noha nem tesznek hozzá külön készített erjesztőanyagot, mégis erjesztett. Így figyelmet fordít egyben a sütőteknő kezelésére, számbaveszi a teljes eszközanyagot, s mivel itt feltűnő körülmény, hogy a 10—20 kilós négyszögletes kenyerek 12—24 órán át maradnak a forró kemencében, agyaggal külön betapasztott tévő mögött saját gőzükben — részletesen elemzi a helyi parasztkemencék struktúráját is. Különleges szabályok címén gyakorlati fogásokat és hiedelemanyagot vegyesen közöl. A ténybemutatást az orvos értékelése és tanácsai kísérik.

A korszak kiterjedt gazdasági irodalma érthetően szintén figyelmet szentel a kenyér kérdésének. A mezőgazdasági év teendőinek leírása mellett ott találjuk gyakran a táplálkozás problémáit is, mégpedig a műfaj gyakorlatának megfelelően a korabeli vidéki eljárások összegezése során sürgetve az ésszerű megoldásokat. Mivel ezek a munkák döntő mértékben a vizsgálat alá vett földrajzi terület helyi anyagával dolgoznak, számbavételük részletessége, problémalátásuk éppen a terület nagyságával arányosan gazdag. HOHBERG, e forráscsoport egyik klasszikusa — hogy csak egy jellemző példát említsünk — figyelmét nagy tájékozottságra fordítja.¹⁴ Kétségtelen, hogy az osztrák viszonyokat ismeri legjobban, de egyedül a kenyérhez használt gabonafajták bemutatásánál bizonyítja már, hogy az egész délnémet területen tájékozott. Így módja van számos különféle malomfajtát éppen a lisztminőség szempontjából megvizsgálni. Gondosan leírja a kenyérsütés egész munkamenetét, a részletekben figyelmét egészen a szakajtóig terjesztve. A térbeli eltéréseken túl társadalmi különbségeket is rögzít. Noha elmékedéseibe más korból és területről származó ismeretanyagot is bevon, más vidékek néprajzi anyagát érthetően nem ismeri. Ez az oka annak, hogy számos lényeges körülménynek, azokat magától értetődő és egyetlen lehetségesnek tartva nem tulajdonít feljegyzésre méltó fontosságot. Az ismert kritikus pontokra ügyel, ezért kapcsolódik pl. a búza, ill. rozskenyér előbbrevalóságának már nagy múltú vitájához.

Szándékosan foglalkoztunk viszonylag részletesen a korai írások tematikájával. Kitűnik ugyanis, hogy a problematika — közelítsen a szerző bármely irányból — széleskörű. Különböző indítóokból, változó céllal, de közös vonás az, hogy anyagfelmérésről van szó, amely a jól ismert, s véletlenül fellelt eltérő jelenségeket egyaránt behatóan rögzíteni igyekszik. Történeti szemléletről egyelőre nem beszélhetünk, noha a klasszikus ókor írásos forrásanyaga buzgón idézett a téma kapcsán.

A történeti kérdésfeltevés, s vele együtt a rendszeresebb kutatás a differenciálódó társadalomtudományok vizsgálataival jelentkezik. Hogy itt a kenyér kérdése több vonalon is viszonylag korán az érdeklődés homlokerébe kerül, ahhoz kétségtelenül nagy mértékben hozzájárult egy objektív körülmény, nevezetesen a svájci prehisztorikus lepenyleletek napfényre kerülése.

1851-ben bukkannak az első neolitikus telep,¹⁵ amely nem bizonyul egyetlennek. Az eddig elképzelhetetlenül távoli időszak kultúrájába betekintést nyújtó

¹⁴ HOHBERG, W. H. v.: *Georgica curiosa aucta*. Das ist: Umständlicher und klarer Unterricht von dem adelichen Land- und Feld-Leben. 1—2. Bd. Nürnberg 1687. (A 3. k. nem HOHBERGTŐL, uo. 1715.) Vö. különösen 1. k. 95—99, 293—299.

¹⁵ AEPPLI, J.: *Die Entdeckung der Pfahlbauten in Obermeilen*. Stäfa 1870.

leletek felfedezés erejével hatnak, s az érdeklődés központjába helyezik a kultúra alakulását általában. Érthetően jelentős hangsúly esik gyakorlatilag az anyagi kultúra jelenségeire. A svájci ásatások során olyan környezetben kerülnek elő neolitikus lepények, ahol ezektől szemmel láthatóan nem sokban különböző készítmények recens gyakorlatban még jól ismertek. HEER 1865-ös beszámolójában olvasunk először a kiásott kásák, lepények, lepénykenyerekről,¹⁶ s ezt követően évtizedeken át foglalkoztatja a kutatókat mind a neolitikus „kenyerek” mind újkori társaik kérdése.

A régészet kenyérleleteket produkál az ókori egyiptomi kultúra köréből is, ahol az anyag értelmezését a feltárások során előkerült falfestmények, kisplasztikák, s egykori irodalmi emlékek is segítik. Világosan kitűnik, hogy e területen a kenyér és sörkészítés összefüggésben állt, ami azután a tézsaerjesztés és italerjesztés kapcsolataira fordítja a figyelmet. WITTMACK korai beszámolóját¹⁷ követően visszatérő aktuális probléma marad Egyiptom kenyér és sörkészítő tudománya.¹⁸ Meglehetősen tájékozottak vagyunk a gabonafajták, lepény és kenyérformák tekintetében, közel sem ilyen világos azonban az erjesztés kérdése konkrétan, noha általános elméletekben éppen e szemszögből az egyiptomi példa gyakran emlegetődik a későbbi európai néprajzi vizsgálatokban.

Egyelőre mégis jobban ismert a klasszikus ókori európai anyaga. A kultúrtörténet rövid időn belül két összefoglalással is jelentkezik. BLÜMNER a görög-római,¹⁹ BENNDORF az ógörög kenyér²⁰ bemutatásánál minden elérhető forráscsoportot felhasznált. Irodalmi, művészettörténeti és archeológiai adatokra támaszkodva igen részletesen elemzik a gabonafajta, kása és lisztnyerés, sütéstechnika, erjesztés, kenyérformák és fajták, a házi sütés és az önálló pékmesterség kérdéseit. Ezzel az ókori írók évszázadokon át folyó szemelvényes idézgetése után először áll rendelkezésre teljes történeti metszet e témakörből.

Szinte egyidejűleg jelentkezik az olasz AMBROSIANI egy szintén kultúrtörténeti szemléletű, de lényegesen hosszabb korszakot átfogó munkával, míg HEYNE a teljes táplálkozás keretében mutatja be a német kenyér középkori történetét.²¹

A szétágazó régészeti, kultúrtörténeti vizsgálatok eredményeit hamarosan a nyelvtudomány adalékaival összehangolt szintézisben, kézikönyv formában fogják össze.²²

A téma recens anyagból kiinduló, történeti célkitűzésű vizsgálatát a nyelvtudomány indítja. A svájci Idiotikon gondolata a Grimm testvérek ihlette kor-

¹⁶ HEER, O.: *Die Pflanzen der Pfahlbauten*. Zürich 1865. Kiny. A további régészeti leletek számbavételét ld. STOKAR, W. v.: *Die Urgeschichte des Hausbrottes*. Leipzig 1951.

¹⁷ WITTMACK, L.: *Altägyptisches Gerstenbrot*. 70. Sitzungsbericht der Gesellschaft der naturforschenden Freunde. Berlin 1896.

¹⁸ Az áttekinthetőség kedvéért itt említjük a későbbi vizsgálatokat is: WRESZINSKI, W.: *Bäckerei*. Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde (Leipzig) 61(1926), 1—15; BORCHARDT, L.: *Ein Brot*. uo. 68(1932), 73—79.; GRÜSS, J.: *Untersuchungen von Broten aus der ägyptischen Sammlung der Staatlichen Museen zu Berlin*. uo. 68(1932), 79—80.; ERMAN, A.—RANKE, H.: *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*. Tübingen 1923.; BREASTED, J. H.: *Geschichte Ägyptens*. Zürich 1954.; WINKLER, H. A.: *Ägyptische Volkskunde*. Stuttgart 1936.

¹⁹ BLÜMNER, H.: *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*. 1—4. Bd. 1874—1887. (2. Aufl. Leipzig—Berlin 1912. 1. Bd.)

²⁰ BENNDORF, O.: *Altgriechisches Brot*. Franos Vindobonensis. Wien 1893. 372—385.

²¹ AMBROSIANI, V.: *Breve storia popolare del pane*. Mondovi 1886. HEYNE, M.: *Das deutsche Nahrungsweesen*. Leipzig 1901.

²² SCHRADER, O.: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*. Strassburg 1901. Később HOOPS, J.: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. 1—4. Bd. Strassburg 1911—1919.

szakban érlelődik, sarkköve, hogy a népi kultúrát nyelvi megnyilvánulási formáiban s történeti rétegződésében egységként szemléli. Az Idiotikon még munkában levő anyagából első bemutatkozásként szótár formájában egy zárt témakör publikálását határozzák el.²³ A választás éppen mint történetileg jól nyomonkövethetőre esik a kenyér kérdésére. Noha erre hivatkozás sehol nem történik, kétségtelenül szerepet játszott az előző évek régészeti tevékenysége is. A STAUB szerkesztésében 1868-ban megjelent munka kiindulópontja a témakör recens nyelvi anyagának egzakt felmérése. Ezen alapanyag interpretálásához két irányban lépnek tovább. Tudatos célkitűzésként kerül sor az egész munkafolyamat és felhasználás népi, ill. hivatásos mesterségbeli recens és történeti bemutatására.²⁴ Gyakorlatilag ez úgy realizálódik, hogy az élő anyagban észlelt elhomályosodott, ill. többféle jelentésű szavak, kifejezések esetében törekszenek e körülmény okát korábbi, nagytájlal azonos területre vonatkozó írásos források segítségével felderíteni. Az eredmény a fejlődés egyes állomásainak megállapítása. A kenyér problematika kapcsán így a modern tudomány eszközeivel először világítják meg konkrétan, hogy a kortárs jelenségek különböző korú elemekből tevődnek össze.

A munka felépítését tekintve a kenyérnek a népi táplálkozásban betöltött szerepéből kiindulva annak nagyrabecsülését, különböző formáit és fajtáit, tulajdonságait, végül a mesterséggént űzött sütést — mindezek nyelvi tükröződése szerint rendezi. Éppen ez a beható nyelvi számbavétel tette lehetővé, hogy az anyagbemutatás a néprajzi problematikát is felrajzolja, ha olykor széttördelve is. Rögzítésre kerül a kása- és pépes ételek — kenyér váltás, a különböző gabona- és nem gabonafajták alapanyagul való használata, erjesztési eljárások, sütéstechnika, a kenyérsütés gyakorisága s ezzel kapcsolatban a szárazon fogyasztott lepénykenyér, ill. a magas kenyér kérdése. Gondosan szétválasztva, s mégis kapcsolataiban szemlélve találjuk a házi kenyér, parasztsütés és a sütőmesterség szintén tovább tagolt anyagát. Éppen e ponton, amelynek középkori megvilágítása a néprajz szempontjából oly lényeges, történeti források jelentős bevonásával dolgoznak oly mértékben, ahogy azt a magyar kutatás pl. a mai napig sem érte el. Megemlítve, hogy nem marad el a szokás- és hiedelemanyag bemutatása sem, hangsúlyoznunk kell, hogy az egész munka csak a mindennapi kenyérről foglalkozik, az ünnepi tészták tárgyalását tudatosan kizárták egy következő kötetre hagyva. Mindenesetre tanulságos, hogy ekkor még megvolt az egészséges arányérzék, ami azt tanácsolta, hogy először a rendszerest, a mindennapit kell megismerjük, s csak aztán összpontosítsuk figyelmünket a kivételesre. A munka érdeme, hogy olykor még értékes negatív adatokat is hoz, ahol ebben korábbi írások segítségére támaszkodhatott. A nem néprajzi kiindulásból következik, hogy nem tartalmazza viszont pl. a különböző kemence megoldások számbavételét, s azokon a pontokon, ahol az anyag a témán kívül álló kapcsolatokat rejt magában, nem követi azt tovább (pl. erjesztés).

A svájci kezdeményezés nagy érdeme, hogy ha célja szerint nem is, de eredményeiben feltétlenül a kenyér néprajzi kutatásának széleskörű, modern megalapozását is létrehozta.

²³ *Das Brot im Spiegel schweizerdeutscher Volkssprache und Sitte*. Vorrede im Auftrage der Commission für das schweizerische Idiotikon v. F. STAUB. Leipzig 1868.

²⁴ „Wir glaubten das allgemeine Interesse zu befriedigen durch einen antiquarisch-culturgeschichtlichen Stoff; und zwar bietet der gewählte, wie kaum ein anderer, . . . nebenbei den Beweis geleistet zu haben, dass ein Idiotikon, welches mit Umgehung älterer Quellen sich bloss mit der Sammlung der gegenwärtigen noch erhaltenen Volkssprache begnügen wollte, nur einen beschränkten Werth hätte, der Wissenschaft nur sekundär dienen könnte.” i. m. IV.

A következő átfogó terv ugyancsak közép-európai területen, de a svájci vállalkozástól függetlenül születik. A Német Történelmi és Régészeti Egyesületek Szövetsége elhatározza a kenyér és sült tészták népi gyakorlatban élő változatainak az egész ország területén való összegyűjtését. Az indítók a témakör lehetséges történelmi tanulságainak felismerése.²⁵ Törekvésüket egyelőre kultúrtörténelmi feladatnak nyilvánítják, noha az etnográfia ekkor már Németországban is önálló tudományág, s WEINHOLD K. megfogalmazta célkitűzéseiben a népi táplálkozás kutatása is bennfoglaltatik.²⁶ A terv eredeti, átfogó formájában nem valósult meg. Egyetlen konkrét termése MESTORF schleswig-holsteini munkája. A szerző a tervezett általános áttekintéshez dolgozik e területen. Kitűnő néprajzi felmérést végez helyszíni és kérdőíves gyűjtés segítségével. Bár látja, hogy a munkálatok nem a kívánatos ütemben folynak, reméli még, hogy az összefoglalás tető alá jut, saját nyersanyagát ezért nyilvános archívumban helyezi el.

A tematikát tekintve egyaránt foglalkozik a kenyér, s az összes egyéb sült tészták kérdésével. Gondosan rögzíti az egyes készítményeknél mindennapi vagy ünnepi szerepüket, háztartásban előállított ill. péknél vásárolt voltukat. Míg az előbbieket esetében a munkamenetet bemutatva részletesen foglalkozik a lisztminőség, erjesztés, forma és kemence kérdésével, az utóbbiaknál e körülményekre csak annyiban ügyel, amennyiben az a készítmények kétségtelen azonosíthatósága szempontjából kívánatos. Nem a pékiparral foglalkozik tehát, hanem azt vizsgálja, mennyiben, s milyen körülmények közt kerülnek felhasználásra annak termékei a parasztháztartásban. A felbukkanó számos ünnepi sütemény helyét a népi kultúrában szokás és hiedelemanyag bevonásával párhuzamosan rögzíti. MESTORF szemléleténél kétségtelen a téma néprajzi megközelítése, s így annál inkább sajnálhatjuk, hogy a tervezett országos felmérés — amelyről nyilván összehangolt szempontok szerint haladtak volna — nem valósult meg, sőt egyetlen eredménye is feledésbe merült.

Igen tanulságos, hogy Kelet-Európában a kenyér kérdése ebben a korai időszakban azonnal az erjedés — erjesztés összefüggésében jelentkezik. BLAUBERG az orosz anyagot kenyér — bor — sör együttesében vizsgálja.²⁷ A természettudományok képviselői az alacsony alkoholtartalomú erjesztett italoknak nemcsak táplálkozásfiziológiai, hanem erjesztéstechnikai jelentőségére is figyelnek. Az orvos KOBERT beható tanulmányt szentel az orosz kvasz elemzésének. Ennek során az ókori „söröktől” az osztrák—magyar monarchiában fellelt bozán át a letteknél a kvaszt helyettesítő erjesztett kásáig igyekszik éppen az erjesztés problémáját sokoldalúan nyomonkövetni.²⁸

²⁵ MESTORF, J.: *Das landesübliche Backwerk in Schleswig-Holstein. Die Heimat.* (Monatschrift des Vereins zur Pflege der Natur- u. Landeskunde in Schleswig-Holstein, Hamburg u. Lübeck.) 2(1892), 97—108. bevezetőjében olvasható: „Auf Anregung des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine ist die Abfassung einer Geschichte des volkstümlichen Backwerks in ganz Deutschland in Aussicht genommen. Ich habe diesen Beschluss s.Z. mit Freuden begrüsst, weil ich längst erkannt hatte, dass in der vorschriftsmässigen Bereitung und dem an bestimmte Tage oder Jahreszeiten sich knüpfenden Genuss von Speise und Trank ein schätzbares kulturgeschichtliches Material steckt . . .” 97. l.

²⁶ WEINHOLD, K.: *Zur Einleitung.* Zf. des Vereins für Vk. 1(1891), 4—10.

²⁷ БЛАУБЕРГ: *Изследование хлеба, виноградного вина и пива.* Москва 1892.

²⁸ КОБЕРТ, R.: *Ueber den Kwass and dessen Bereitung.* (Separatdruck) Historische Studien aus dem pharmakologischen Institut der Universität Dorpat 5(1896), Halle 1896. Uő. *Über den Kwass.* Halle 1913.

Végül meg kell emlékezzünk ZEININGER pékmester munkásságáról. E gyakorlati szakember érdeme az első kis délszláv összefoglalás, ahol a pékipar készítményei mellett népi eljárások is gazdagon rögzítésre kerülnek.²⁹

Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a kenyér problematika a népi táplálkozás legjobban, legsokoldalúbban előkészített kérdése abban az időszakban, amikor a fiatal néprajztudomány körülbelül egy időben az európai országokban megjelenik. Mégis hibás következtetés lenne azt várni, hogy a kutatás rögtön felismerve ezt az előnyt, kiemelkedő figyelmet fordítson a témának. A korábbi munkálatok, eredmények — éppen nehezen áttekinthető voltuk miatt — egyelőre ismeretlenek. Az egész táplálkozás nem a legerősebb, s később is hagyományosan elhanyagolt oldala az etnografiai vizsgálatoknak. A kutató szívesebben nyúl olyan kérdéshez, ahol a recens anyag variációkat mutat, s ezzel mintegy kérdőjelet téve rögtön vizsgálandó problémákra hívja fel a figyelmet. Az azonos funkciójú eszközök, épületek, településformák stb. különböző kivitele szembe-tűnő; eljárások változatainak felismerése — különösen ha végtermékük nem mutat lényeges eltérést — intenzívebb megfigyelést követel. A népi táplálkozás esetében az utóbbi helyzettel számolhatunk. Egy terület ételfajtáit alapvetően meghatározza a rendelkezésre álló nyersanyag, s az annak felhasználásában alkalmazott technika. A táplálkozás esetében a nyersanyagok köre igen nagy területen azonos, s technikai szempontból csupán korlátozott számú lehetőség van. Történeti értékű eredményekre csak a technikai megoldások egész apró részletekbe menő megfigyelésével juthatunk, itt ugyanis a variációs lehetőségek száma lényegesen nagyobb és sok esetben valóban rendszert, törvényszerűséget mutat. A kutató helyzete éppen ezen a ponton nehéz viszont, mert gyakran csak pár perces munkafolyamatról van szó, vagy olyan kézenfekvőnek látszó eljárásról, amit lényegtelennek gondolva nem is rögzítenek, ha történetesen a megfigyelő számára más megoldás nem ismeretes. De ezzel már időben előre is szaladtunk, mert e körülmények a népi táplálkozás vizsgálatának máig sajnálatosan kiható nehézségei, amelyek azonban kezdettől fogva nyomunkkövethetők.

Az induló néprajzi vizsgálatokban egyelőre három ponton jelentkezik a kenyér kérdése.

Első tájékozódásként számos területen folynak általános népi táplálkozási anyaggyűjtések. Közös törekvésük, hogy először a teljes táplálkozási anyag bizonyos áttekintését biztosítsák. Kevés támpont áll még rendelkezésre, így e leírásokban egyforma szűkszavúsággal szerepelnek a lényeges s kevésbé fontos készítmények, nevükön kívül tájékozódhatunk alapanyaguk fajtájáról (de minőségéről már csak ritka esetben), míg a technika tekintetében legtöbbször csak igen nagyvonalú kategorizáló meghatározás (leves, kása, tészta stb.) igazít el. Ezek a fogyatékoságok vonatkoznak a felmérésekben bennefoglalt kenyér anyagra is, de e munkálatok figyelmüket mégis legalább a mindennapi kenyérré fordították elsősorban, mert a népi táplálkozás keretében annak elsődleges szerepét az ünnepi süteményekkel szemben nem volt nehéz felismerni.³⁰

A másik témakör, amelynél, a korai néprajzi vizsgálatok a kenyér kérdéseivel érintkezésbe jutnak, a néphitkutatás. Az első tájékozódásoknál igen célszerű-

²⁹ ZEININGER, A.: *Krušna peciva u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb 1897. (Kluny. Trgovački i obrtni svijet.)

³⁰ Nem lehet itt feladatunk a korszak teljes európai népi táplálkozási irodalmának felsorakoztatása, ezért csak példaként hivatkozunk néhány munkára. COSSU, M.: *Cibi tradizionali*. Rivista delle trad. pop. 1(1893); ЗОВКО, I.: *Narodna jela i pića po Bosni i Hercegovini*. Zbornik za narziadni vot i običaje južnih Slavena 1(1896), 107—118.; ТРОЈАНОВИЋ, С.: *Старинска*

nek bizonyult a néphit anyagot egy külső rendező elv, vagyis meghatározott munka, tárgy vagy életegység keretében összegyűjteni. Egy ilyen jól körülhatárolt egység éppen a mindennapi kenyér, amellyel kapcsolatban aztán különböző jellegű képzetek serege fogható meg. HABERLAND összefoglalásra törekvő szép munkája megteremti az alapot egyrészt e munkamódszer most már gazdag előismeretek birtokában való továbbépítéséhez, másrészt a konkrét téma kapcsán felszínre hozott anyagnak a néphit komplexum belső rendező elvei szerinti értékeléséhez.³¹ Számos hasonló jellegű munka kerül közlésre a későbbiekben, ezek a kenyérrrel magával, mint elsősorban anyagi kultúra kérdéssel nem foglalkoznak. E teljesen más irányú eredményeinek számbavételétől a továbbiakban itt eltekintünk, mert jelenleg nem tartoznak vizsgálatunk körébe. A magunk részéről a „kenyérrel kapcsolatos hiedelmek” témakört a néphitkutatás szempontjából mindenesetre csak gyűjtési, előkészítési, semmi esetre sem lezáró, feldolgozási egységként tartjuk jogosnak. Más oldalról kétségtelenül igen tanulságos lenne európai nagyságú területen magának a kenyérnek, s vele párhuzamosan néphitbeli szerepének felmérése. Ma általánosan elfogadott, de egyelőre nem kellő mélységben bizonyított tétel, hogy az anyagi és szellemi kultúra jelenségeinek mozgástörvényei különbözőek. A kenyér kapcsán alkalom kínálkozik azonos tárgyra vonatkoztatva a két különböző oldal megfigyelésére.

A korai szokás- és néphitkutatás egy másik iránya szándékán kívül évtizedeken át rendkívül kedvezőtlenül befolyásolta a népi táplálkozás vizsgálatának tematikáját. A meghatározott szokásanyagban hiedelemelemekkel átszótt szerepet játszó ünnepi sütemények kétségtelenül joggal tartanak számot néprajzi érdeklődésre. A speciális magyar helyzettől eltekintve igen nagy formagazdagság, sok figurális ábrázolás is jellemzőjük. Ez az egyik oka annak, hogy mihelyt a kérdés jelentősége egyszer felszínre kerül, olyan vonzórót gyakorol, ami más oldalról éppen a táplálkozás, a mindennapi kenyér vizsgálatának rovására megy. Akik azt gondolták, hogy a Gebildbrote kutatás táplálkozástudatás, azok ott már a második hibába estek, hogy a különleges, rendkívülinek szenteltek figyelmet egyedül az elengedhetetlen, mindennapi rovására. El kell tekintenünk itt ismét ezen irányzat képviselőinek felsorolásától, annyit azonban mindenesetre hangsúlyozva, hogy ha a korszakot általában legismertebb képviselője, HÖFLER nevével is jellemezhetjük, a tendencia sokkal szélesebb területen jelentkezik, s nem az osztrák kutató tevékenységével kezdődik.³² E szokás-hiedelemkutatási

српска јела и пића. Српски етнографски зборник. 2(1896).; уф. *Alterthümliche Speisen- und Getränkebereitung bei den Serben.* Archiv f. Anthropologie 27(1904), 239—264.; MAJSTROVIĆ, St.: *Храна наџић теџака у Босни.* Glasnik Zemaljskog Muzeja 20(1908), 333—348.; *Српска народна ела н пића.* Уред. Ј. ЕРДЕЛАНОВИЋ. Српски етнографски зборник. 10(1908).; VUKOUKAL, F. V.: *Ze selské kuchyne.* Český Lid 1(1892), 47—52, 137—142, 237—243, 384—390. A munka fordítását S. ŠVECOVÁNAK köszönöm; SCHRAMEK, J.: *Die Volksnahrung im Böhmerwalde.* ZföV 10(1904), 216; FISCHER, E.: *Die Küche des rumänischen Bauern.* Archiv f. Anthropologie 36(1909), 246—248.

³¹ HABERLAND, C.: *Das Brot im Volksglauben.* Globus 42(1882), 76—79, 88—92, 104—108. Míg a szerző itt elméletileg is csak a néphit oldaláról kívánja vizsgálni a témát, mások hamarosan ezt az oldalt az egyetlen kenyér problémaként fogják fel. Ld. pl. KÜHNAU, R.: *Die Bedeutung des Brotes in Haus und Familie.* Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde 4/VIII, (1901), 25—44.; TAJOVSKÝ, G. J.: *Chlieb u Slovákov.* Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti 3(1900), 22—23.

³² Ld. pl. LEGO, F.: *Svatební pečiva z jižních Čech.* Český Lid 7(1898), 129—132.; уф. *Jindřichohradecké pečivo Mikulášské.* uo. 10(1901), 128—131.; PETRÁK, J.: *Štědrovečerní lidová jídla.* u.o. 165—166.; уф. *Lidové pečivo v Podkrkonoší.* uo. 288—291. — HÖFLER és követőinek jól ismert munkássága nem szorul bemutatásra.

egység saját magának is ártott azzal, hogy a legminimálisabb érdeklődést sem szentelte az anyagi kultúra jelenségeinek. Míg történetiségre céltudatosan törekszik — a görög-római hagyományig visszanyúló párhuzamok keresésében sok módszerbeli hibát vétve, de más oldalról kétségtelenül szép eredményekre is jutva — nem látja kellőképpen az ünnepi alkalmaknak az anyagi kultúrára gyakorolt konzerváló hatását, aminek megfigyelése pedig kézenfekvő, s rögzítése kívánatos lett volna.³³ Természetesen ahol a süteménynek csak formája, de készítmódja már nem tart számot figyelemre, ez nem is lehetséges. Német területen ennek az irányzatnak igen kedvez, hogy ebben az időszakban az akadémikus kutatás a szellemi kultúra jelenségeire korlátozódik, s anyagi kultúra vizsgálat csak annak keretein kívül, néhány témakörben, gyakran korán szinte külön tudományággá szakadva folyik. (A népi táplálkozás mindenesetre nincs ezek között.) Hogy azonban nem ez az egyetlen ok, arra példa az ezen elmélet hatósugarán kívül teljesen magányosan dolgozó kitűnő bolgár MARINOV, aki az ünnepi tésztáknak egy vaskos kötetet szentel.³⁴ Gondosan rögzíti e lepények, lepénykenyererek díszítését, de a tészta összetételéről, erjesztéséről, sütésmódjáról alig tudunk meg valamit, a közönséges kenyérről pedig még ennyit sem. Egyszerűen könnyebben látják még be a különleges fontosságát a mindennapinál.

A 18—19. századi hazai irodalomban éppúgy, mint az európaiban általában, különböző jellegű kutatások, gyakorlati törekvések kapcsán fordul a figyelem a kenyér kérdésére.

BÉL Mátyás veszi sorra először a különféle gabonafajtákból készült kenyereket, látja a különbségeket a sík és hegyvidéki eljárások között. Kiemeli a debreceni és árokszállási kenyér nagy méretét, a galgóci, nagyszombati, pápai és komáromi kiváló minőségét.³⁵

Az orvos MÁTYUS István a hazai környezetből elsősorban erdélyi anyag ismeretében az egészséges táplálkozás feltételeit vizsgálja. A tűzhely paraszában sült erjesztelen *molnár pogácsát* a kelesztett, kemencében sült kenyérral állítja szembe, s ez utóbbit éppen az erjesztés három különböző módja szerint rangsorolja. Hogy tanácsainak fogantatja lehessen, mindhárom részletesen is ismereti. A székely *kiszi* bemutatása során kása erjesztésével is foglalkozik.³⁶

MITTERPACHER Lajos gazdasági munkája aztán enciklopédikus szemlélettel foglalkozik a kérdéssel. A korabeli európai irodalom s hazai ismeretei alapján az ókortól a jelenig nyúló áttekintését nyújtja a kenyérfajtáknak nyersanyag, technika szempontjából. Figyvel a skótok újkori zabkenyerére, de ismeri az olasz Alpok gesztenyepényeit is, a hazai sulyomhasználatról és a román kukoricalepényről éppúgy tud, mint a westfáliai pumpnickelről. Részletesen foglalkozik az őrlés problémájával, s nagy figyelmet fordít az erjesztésre. Nemcsak SCHREBER kecskeméti adatait ismeri, hanem közli az erjesztőanyag készítését Komáromból is, s a nagyszombati kenyér hírért is e kíváncsi sikeres kivitelében keresi. A kenyér készítésének munkafolyamatát a sütésig kíséri nyomon.³⁷

³³ Ugyanezt az anyagot más módszerrel kezelve a mindennapi kemény lepények fogyasztásának hagyományát hámozta ki pl. újabban BURGSTALLER, E.: *Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen*. Linz 1957. és úő. *Österreichisches Festtagsgebäck*. Wien 1958.

³⁴ МАРИНОВЪ, Д.: *Народна въра и религиозни народни обичаи*. (Жива старина 7. т.) Сборник за народни умотворения и народопис. 28(1914).

³⁵ *Tractatus de re rustica Hungarorum*. Kézirat az Orsz. Széchenyi könyvtárban. Fol. lat. 276. 160—162. l. Erre a leírásra TÁLASI István professzor úr hívta fel a figyelmemet.

³⁶ *Diaetetica*. I. Kolozsvár 1762. 108—124. l. és úő. *Ó- és új diaetika*. II. Pozsony 1787. 42—167. l. ld. különösen 56—57, 66, 81—87, 91—92, 112, 144. l.

³⁷ *Elementa rei rusticae*. III. Buda, 1794. 1—68. l.

SIMAI Kristóf szakácskönyve³⁸ és NAGYVÁTHY János háztartási tanácsadója³⁹ gyakorlati céllal közöl kitűnő néprajzi leírást a témáról, mindkettő elsősorban az erjesztési módok rögzítése szempontjából figyelemre méltó.

A néprajzi szemlélettel és törekvésekkel dolgozó CSAPLOVICS János számos munkájában figyel az erjesztetlen és erjesztett, különféle lisztből készült kenyerekre, s igyekszik szerepüket vidékek és nemzetiségek szerint a táplálkozás egészében is lemérni.⁴⁰

A *Tudományos Gyűjtemény* néprajzi és természettudományi témák kapcsán közül elsősorban szegényességével, egyszerűségével, a gyűjtögető gazdálkodáshoz kapcsolódásával feltűnő recens népi anyagot.⁴¹

EDVI ILLÉS Pál a magyar néprajzi jelenségek kis összefoglalását további gyűjtésre buzdítván közreadva a lepényeknek és kenyérnek egyaránt figyelmet szentel.⁴²

Más folyóiratok azonban még a kenyér — helyenként távoli népek recens lepényeiről is megemlékező — egyetemes kultúrtörténeténél tartanak.⁴³

A század utolsó negyedében KELETI Károly kitűnő statisztikai felmérését nem előzi meg és nem követi hasonló mértékű néprajzi anyagfeltárás.⁴⁴

A hazai természettudományi kutatás viszont a kor modern feladatainak munkálkodva mellesleg a népi erjesztési eljárások hatékonyságát is elemzi.⁴⁵

Ezekben az évtizedekben társadalomtudományi síkon sajnos kimaradt egy olyan széleskörű alapozás, amely Közép-Európa más tájain a kutatási feladatokat legalább felmérte, szerencsés esetben további szervesen kapcsolódó munkálatok alapjait vetette meg.

Az önállósuló fiatal néprajztudomány, noha a népi táplálkozás vizsgálata itthon sem legerősebb oldala, hozzákezd a kenyér kérdéseinek boncolásához.⁴⁶ Az első próbálkozásoknál mindenütt régiességével vagy éppen ellenkezőleg, fejlettségével feltűnő anyag kerül előtérbe. Így Délkelet-Dunántúlon az erjesztés, Zalában annak nem túl távoli időben még fennállt hiánya, a kenyérliszt legkülönbébb póanyagokkal való kiegészítése. Palóc területen a kézzel kimorzsolt kalászkok pirított magvainak lisztjéből hamuban sült bodag, míg Hódmezővásárhelyen a magas alföldi búzakenyér.⁴⁷ KISS Lajos ez utóbbi helyen végzett mun-

³⁸ SCHRAM Ferenc: *Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve* (1795). Ethn. LXXV(1964), 578—598.; különösen 585. l. Láttuk, hogy nem az első ismert leírás már.

³⁹ *Magyar házi gazdasszony.* Pest 1820. 52, 65—76.

⁴⁰ *Slavonien und zum Theil Croatien.* I. Pest 1819. 114—121. lapon a kanalas malom és a lepénykenyér készítésének részletes leírása: *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern.* II. Wien 1821. 98—99, 181. l.; *Croaten und Wenden in Ungern.* Pressburg 1828. 18—19, 71—72. l.; *Gemälde von Ungern.* I. Pest, 1829. 273, 275. l.

⁴¹ PL. BITNIGZ Lajos: *A Vass és Szala vármegyei tótokról.* 1819/III. 59—74., különösen 74. l.; KÁROLYI Sándor: *Az ehető s tápszeközül szolgáló növényekről.* 1841/IX. 3—81.

⁴² *Miben áll a magyar nemzetiség?* Magyar Hazai Vándor 5(1835), közli MADARASSY László Ethn. XL(1929), 208—216.

⁴³ SZABÓ Nepomuk: *Kenyer.* Felsőmagyarországi Minerva 8(1832), 34—40.; — —: *Erkölcstörténeti vonások.* Magyar házi barát 11(1844), 103.; — —: *Kenyer története.* Uo. 14(1847), 60—61.

⁴⁴ *Magyarország ételmezési statisztikája.* Bp. 1887.

⁴⁵ KOSUTÁNY Tamás: *A mindennapi kenyérről.* Bp. 1902. (Klny. Természettudományi közlöny 395—397. f.)

⁴⁶ Az egész kérdéskör hazai vizsgálatához ld. VAJKAI Aurél: *A magyar népi táplálkozás kutatása.* Bp. 1947.

⁴⁷ NAGY József: *A Hegyhát vidék néprajzához.* NÉ I (1900), 125—126.; GÖNCZI Ferenc: *A göcseji s helési nép étete, itala és étkezése.* NÉ 8(1907), 232—233.; PINTÉR Sándor: *A palóc család otthona.* NÉ 8(1909), 204—205.; KISS Lajos: *A kenyérsütés Hódmezővásárhelyen.* NÉ IX (1908), 178—184.

kája a témakör első teljességre törekvő helyi felmérésével úttörő kezdeményezés, amely csak két évtizedre múlva talál folytatóra.

A figyelem egyelőre elsősorban az archaikus elemek köré csoportosul, a parázsban, kővön, sütőharang alatt sült lepények vizsgálata a tüzelőberendezés kérdésével összefonódva a peremterületeket állítja előtérbe.⁴⁸ A kivesző gabonafélék korábbi jelentőségének mérlegelése a nemesítések előtti alföldi búza lisztjének sütésével kapcsolatos népi tapasztalat felderítésénél hangsúlyosabb.⁴⁹

A nyelvtudomány a táplálkozás szóanyagának keretében a kenyérrel kapcsolatos kifejezések körében is felmérést végez, s noha számos kérdés megoldatlan, bizonytalan vagy tovább vizsgálendő marad, felhívja az etnográfusok figyelmét ezen adatok figyelemmel kísérésének jelentőségére.⁵⁰

II.

Véletlenül feltétlenül többnek kell tartanunk, hogy éppen a svájci MAURIZIO szenteli egész munkásságát a gabona, majd szélesebb körben a növényi táplálék kérdéseinek kutatásának.⁵¹ A lemergi technikai főiskola botanikus professzorát e vizsgálatokra minden bizonnyal az archeológiai eredmények is ösztönzik, természettudományi felkészültsége és szláv nyelvtudása pedig nagy mértékben segítik. Figyelmét tematikusan fokozatosan kiterjesztve európai áttekinthetőségre törekszik,⁵² Munkamódszere a következő: térben és időben számba veszi a táplálékul szolgáló nyersanyagot és az ételkészítés technikáját, eszközkészletét. Nagy figyelmet szentel a közben lejátszódó kémiai folyamatok elemzésének. Maga „naturwissenschaftlich-geschichtliche Untersuchung”-ként jelöli meg kutatásait,⁵³ ebben a vonatkozásban a néprajz szót egyetlen egyszer sem használja. Forrásanyaga viszont tudatosan 90 százalékban néprajzi. A recens európai anyag értelmezéséhez más világrészek tanulságait, s régészeti eredményeket hív segítségül, a rossz termésű, vagy háborús évek inségeinek visszanyúló tendenciáit felismerve ezen időszakok másodlagos jelenségeinek számbavételére törekszik.⁵⁴ A különböző korból és területről származó adatokat nagy körültekintéssel használja fel kölesönösen homályos részletek értelmezésénél. Kutatásainak eredményeit összefoglalva a táplálkozás történeti alakulásának törvényszerűségeire hívja fel a figyelmet. Jól látja, hogy az ételkészítés technikájának fejlődésével párhuzamosan egyre több nyersanyag veszít jelentőségéből vagy szorul ki teljesen a felhasználás köréből, nevezetesen azok, amelyek morfológiai felépítésük

⁴⁸ SZILÁDY Zoltán: *Erdély régi tűzhelyei*. NÉ X (1909), 1—20.; BELLOSICS Bálint: *Tárgyi Néprajzi adalékok*. Cserepulya. NÉ XII (1911), 260—262.

⁴⁹ BÁTKY Zsigmond: *Kivesző gabonaféléink (tönköly, köles, tatárka)*. FK XLVI (1918), 23—35.

⁵⁰ GOMBOCZ Zoltán: *A régi magyar ételnevek eredetéről*. MNy I(1905), 160—168, 254—261. különösen 161—164.

⁵¹ MAURIZIO, A.: *Verarbeitung des Getreides zu Fladen seit den urgeschichtlichen Zeiten*. Zürich, 1916. (Sonderabdruck, Anzeiger für schweizerische Altertumskunde N.F. 18.); uő. *Botanisch-chemisches zur Getreidenahrung der Pfahlbauer*. uo.

⁵² *Getreide, Mehl und Brot*. Berlin 1903.; *Die Getreidenahrung im Wandel der Zeiten*. Zürich 1916.; *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart*. Berlin 1927, Számos cikkének felsorolásától itt el kell tekintsünk.

⁵³ MAURIZIO 1927. IV.

⁵⁴ Az egész témakörben ezt a módszert követi, elvileg kifejezi pl. a gyűjtötgetett táplálék-növények esetében MAURIZIO 1927. III.

vagy kémiai tulajdonságaik folytán nem, vagy csak korlátozott mértékben alkalmazmasak a korábbi nyersanyagkészlet egy más csoportjának segítségével kialakított új technika alkalmazásában. A növényi táplálék történeti alakulását első áttekintés céljából evolúciós sorba rendezi, amit a gazdálkodási, művelési rendszerekkel is igyekszik összhangba hozni. Nyilvánvaló, hogy rendszerezése éppen ezen a ponton nem maradt máig mindenben korszerű, annál inkább azonban számos konkrét elemzése, ahol egy meghatározott kultúra keretében a táplálék-készítés technikája fejlődésének immanens lehetőségeit, s azok tényleges realizálási formáit tárja fel. Forrázat — kása — lepény — kenyér: ezt a sort tartja a növényi táplálék fő, egymást követő, egymásból kialakuló állomásainak. Amennyiben a mindenkori növényi táplálék uralkodó megjelenési formáját tartjuk szem előtt, álláspontja helytálló. Más kérdés az, hogy a tűz szerepének és kémiai hatásának szempontjából az anyag másként rendezendő, s itt MAURIZIO álláspontját az evolúciós sor tekintetében újabban STOKAR részéről jogos híralat is érte.⁵⁵ Kiemelkedő figyelmet szentel MAURIZIO a kenyér alapkövetelményének, az erjesztésnek. A direkt tésztaerjesztés kialakulásának egyik lehetőségét a híg, cukortartalmú gabonakásából készült, enyhén erjesztett italok területén keresi, s nagy jelentőséget tulajdonít itt a délkelet-európai (s azon messze túlterjedő) kölesvidék *braga* — *boza* készítményeinek, valamint az újabb gabonafajtákból készült kelet-európai *kvasz*, *zur*, *keszöce* vizsgálatának. Összefoglaló munkája máig kitűnő forrásanyag, de annál jóval több is. Igen széles áttekintésben fogja össze az egész kenyér problematikát, amelynek lépésről lépésre, területileg és történetileg, olykor fel nem ismert alapváltozatokkal való kitöltése a néprajzi kutatásra vár, számos vizsgálatnál ösztönzőül, támpontul is szolgált, lényegében azonban máig csak kevés helyen valósult meg.

III.

A kutatás rendszeressé válásáról jelentősebb mértékben századunk harmincas éveitől kezdve beszélhetünk. Ez a folyamat napjainkig tart, sőt egyelőre még fokozatosan erősödik. A vizsgálatok kezdetben elsősorban az Alpok területe és Skandináviára koncentráálódnak, újabban kiemelkedő rendszerességgel zárkózik fel Westfália is. Mindhárom területen szembetűnő, hogy az anyag feltűnő sokrétűsége, ill. a közismerttől eltérő volta a szakkutatás figyelmét éppúgy vonzza, amint a korai, még nem néprajzi vizsgálatok érdeklődését is felkeltette. A kutatás menetének dialektikájából következik, hogy a leíró előmunkálatok sokasága összefoglalásra nyújt módot, ezeknek tanulságai viszont, gyakran területileg szélesebb körben is újabb anyagfeltárásokra vezetnek. Ahol a táplálékozás kutatás a problematikát felszínen tartja, az általános táji, helyi monográfiák is nagyobb figyelmet szentelnek a kérdésnek, s ezzel lényegesen hozzájárulnak az ismeretek növekedéséhez.

Nehéz feladat röviden áttekinthető képet nyújtani a kutatás állásáról, jellegben, tematikában, területileg igen szétágazó az. Az ismétlések elkerülése végett legrövidebbnek tartjuk, ha a vizsgálatok tematikus és területi kiépülésének belső kapcsolatait kísérjük nyomon, ez úton egyben reális képet alkothatunk arról is, hol áll ma az európai kutatás, hazai felmérés esetén milyen összehasonlítható anyagra, általános tanulságokra számíthatunk.

Az etnográfusok figyelmét kezdetben a régebbi történeti réteget képviselő

⁵⁵ STOKAR i. m. 94, 99, 114. 1.

lepények, lepénykenyerek vonzzák. Nagy múltjuk és az a körülmény, hogy a vizsgálatok időszakában intenzív elterjedtségük már csak néhány területre szorul vissza, s ezzel bizonyos különállást mutat, minden további megfontolás nélkül vizsgálatra érdemessé avatja a kérdést. Az erjesztett magas kenyérral ezzel szemben eleinte nem tudnak mit kezdeni. Ez utóbbi kontinensnyi területen való néprajzi áttekintésére a mai napig sem történt kísérlet, míg a régebbi, egyszerűbb, reliktum formák témakörében igen korai európai felmérés serkenti a további részvizsgálatokat.⁵⁶

SCHÜRER v. WALDHEIM észreveszi, s rendszerezési kísérletében felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy az erjesztetlen lepényt egyes vidékeken naponta készítik és frissen fogyasztják, másutt ritkábban sütik, nagyobb mennyiségben, tartalékolják, tárolják, s így szükségszerűen szárazon, keményen használják fel. Az erjesztés kérdésének nem szentelvén figyelmet, egyelőre nem látja ugyanezt a kettősséget a lepénykenyereknél.

A naponta kétszer, sőt háromszor időrabló munkával friss lepényt készítő vidékeken e kenyérfajták közel sem vonják úgy magukra a külső szemlélő figyelmét, mint a nagy időközökben, évente egyszer-kétszer előre elkészített, és így tekintélyes mennyiségben tárolt vékony száraz sütemények. Ilyen erjesztetlen és erjesztett lepények századunkig élő gyakorlatban figyelhetők meg nagyobb összefüggő területeken az Alpokban és Skandináviában. A feltűnően egyszerű formájú készítmények hónapokon át nagy tömegben állnak a házban, tárolásmódjuk maga is mindkét vidéken változatos tárgyi anyagot mutat. Ezek a körülmények kétségtelenül közrejátszanak abban, hogy a kérdés lényegesen kutatottabb a naponta friss lepényt fogyasztó vidékek problémáinál. Az említett észak- és közép-európai területen egyaránt előfordul a kis vizek archaikus, vízszintes kerekű, áttétel nélkül hajtott őrlőtengelyű vízimalma, Svájcban ezen kívül a házi kemence önálló közösségi sütőházakkal váltakozik. Noha e két utóbbi körülmény nem kizárólag ezeken a területeken jelentkezik, az itt amúgy is sokrétű kenyéranyagot tovább színezve hozzájárultak ahhoz, hogy a kutatási központok itt kristályosodjanak ki. E vidékekről valók az eddig elkészült néprajzi kenyérmonográfiák, módszerükben, jellegükben, az átfogott terület nagysága szerint meglehetősen különböző munkák..

Az alpesi parasztság kenyérfajtáinak számbavételénél WOPFNER az archaikus formák érdeklik elsősorban.⁵⁷ Elméletileg azonban mindig a népi táplálkozás egészében gondolkozva nagy gondot fordít arra, hogy ennek keretében a lepények, lepénykenyerek szerepét lemérje, s világosan látja a kásák, pépes ételek kiemelkedő jelentőségét az előbbieik alárendelt fontossága mellett. Összefoglalásában számos lényeges technikai kérdésnek nem jár a végére, gazdag adattára viszont termékenyen befolyásolt helyi felméréseket.

E területen a monografikus vizsgálatoknál DORSCHNERnak a Wörter und Sachen törekvések sorában készült munkájával már másodszor részben nyelvészeti célkitűzésű vizsgálat jut el odáig, hogy a kenyér valamennyi formáját azonos gonddal számba vegye.⁵⁸ Délkelet-svájci anyagában a magas kenyér kérdései is a helyi viszonyoknak hűségesen megfelelő súllyal jelentkeznek.

⁵⁶ SCHÜRER v. WALDHEIM, H.: *Zur Geschichte und Verbreitung des Fladenbrotes in Europa*. ZfÖVk 20(1914), 23—35.

⁵⁷ WOPFNER, H.: *Das Brot des Bergbauern*. Zf. des Deutschen Alpenvereins. 70(1939), 113—131.

⁵⁸ DORSCHNER, F.: *Das Brot und seine Herstellung in Graubünden und Tessin*. Winterthur 1936.

Míg Közép-Európában elsősorban anyagfelmérés igényével közelednek a témához, északon a módszeres kutatás hamarabb érlel tudományos eredményeket. Lépcsőzetes előmunkálatok után⁵⁹ ma lényegében mindhárom skandináv ország figyelemre méltó összefoglalással rendelkezik.

VILKUNA Finnország három különböző recens mindennapi kenyérfajtáját az erjesztés, sütés- és tárolásmód, valamint a terminológia összefüggésében vizsgálva kísérli meg a történeti fejlődés kibogozását. Igen tanulságos az a tény, hogy az erjesztett, kemencében sült kenyér e területen jól ismert már, amikor azt a finnek maguk még nem készítik. Kezdetben délnyugatról érkező kereskedelmi cikkeknek látszik. Később a kemence elterjedésével már helyben is előállítható, megtartja azonban korábban jövevényszóként meggyökeresedett nevét.⁶⁰

CAMPBELL monográfiájában a svéd adottságok következtében Európa szinte valamennyi kenyérfajtáját megtaláljuk, a népi gyakorlat édes erjesztésű változataitól és a búzakenyértől eltökintve. A szerencsésen gazdag korai forrásanyag feltárása és a recens jelenségek példás elemzése mellett erőssége a különböző irányú helyi fejlődésnek az egész gazdálkodási és táplálkozási rend keretében való nyomkövetése, a teljes kenyér anyag azonos figyelemmel való kezelése. Így sikerül megállapítania, hogyan fonódik össze az erjesztetlen lepény, ill. erjesztett lapos és magas kenyér puha, frissen fogyasztott, és kemény változata a hagyományos gabonafajtával, tüzelőberendezéssel, őrléstechnikával, hogyan vonja maga után egy körülmény változása az egész kenyérkultúra átalakulását. Ez a munka kétségtelenül az etnográfia egyik legkitűnőbb teljesítménye a témakörben.⁶¹

A skandináv vizsgálatok kiemelkedő oldala az összefüggések észlelése. A kutatók például egyetértenek abban, hogy a gondosan kiszárítva tárolt lepénykenyerek fél évre előre való sütése itt a középkori kezdetleges malomviszonyokkal függ össze. Bizonyítani tudják, hogy a kis vizek vízszintes kerekű malmai csak a tavaszi és őszi vízbőség időszakában dolgoztak, az őrleményt pedig nem liszt formájában, hanem kenyérré sütve tárolták. A frissen őrlt liszt az erjesztés kimenetele szempontjából feltétlenül előnyösebb, mert tartós állás után a felgyülemelő kóli baktériumok azt kedvezőtlenül befolyásolnák.

HANSEN dán összefoglalásánál a skandináv kutatások ösztönző hatása félreismerhetetlen. Erjesztett rozskenyeret vizsgálva szépen csatlakozik területileg is a hasonló dél-svédországi övezethez.⁶²

NAUMANN áttekintő munkája az egyetlen, amely elvileg hagyományos búzaterületet is magában foglal. Ez azonban elsősorban korábbi eredmények kivonatos összegezése, így a fehér kenyér kidolgozatlan kérdésében nem visz tovább. A gabonából készült ételek kenyeret megelőző változatainál és az egész fejlődési vonal felvázolásánál Maurizio írásaira épít, az erjesztett magas kenyér

⁵⁹ VILKUNA, K.: *Kaltiaisen historiaa*. Kalevalaseuran vuosikirja 1934. 230—241.; uő. „Kaka söker maka”. Rig 1939, 177—186.; uő. *Kuiva leipä ja sen kehitys*. Kotiliesi 1939, 247—249.; CAMPBELL, Å.: *Bröd och bak*. In: *Gruddbo på Sollerön*. Till. S. ERIXON. Stockholm 1938. 453—465.; uő. *Äldre svensk brödkultur i belysning av 1880-talets allmogbröd*. Svenska landsmål 1943/44. 1—89. — GRÖN, F.: *Om kostholdet i Norge indtil aar 1500*. Oslo 1927.; uő. *Brødets Saga gjennem tidene*. Oslo 1939.; uő. *Akerbruk, korn og brød i Norge fra Vikingetiden*. Oslo 1939.; uő. *Om kostholdet i Norge fra omkring 1500-tallet og op til vår tid*. Oslo 1949. Norvégia esetében GRÖN e munkáinak tanulságai a svéd és finn összefoglalások eredményeinek figyelembevételével ugyancsak összegező képet nyújtanak.

⁶⁰ VILKUNA, K.: *Brödet och bakningens historia i Finland*. Folk-liv 9(1945), 17—56.

⁶¹ CAMPBELL, Å.: *Det Svenska brödet*. Stockholm 1950.

⁶² HANSEN, H. P.: *Bondens brød*. København 1954.

esetében az ókori és középkori pékműhelyek, a kolostori sütőtevékenység kultúr-történeti tényein nem lép túl. Néprajzi anyaggal elsősorban az ünnepi sütemények és a hiedelem kérdéseinél dolgozik.⁶³

Egy társtudomány más korszakra vonatkozó kérdésfeltevéséből születik a régész STOKAR kenyérmonográfiája.⁶⁴ A kása, lepény és erjesztés közép-európai őstörténete a néprajz szempontjából elsősorban a bemutatott anyag tanulságos kémiai analízise szempontjából figyelemre méltó. MAURIZIO után STOKAR az, aki ezekre a kérdésekre ismét nagy gondot fordít. A természettudományokban közismert, régi eredmények egyszerű tudomásul- és számításbavételével történeti célkitűzésű társadalomtudományi vizsgálatnál nagy segítséget nyújtó objektív rendező elvhez jut, beható kémiai ismereteket tulajdonképpen csak laboratóriumi elemzései igényelnek. Néprajzi anyagot saját kérdéseinek megoldásához von be segítségül, viszont az összefüggések kibogozásához az etnográfia számára is tanulságokat hoz. Egy tiltó hiedelemesoport és az erjesztés módjának objektív összefüggése nagyon is reális alapjait tárja fel e képzetkörnek, az egysejtű ház bizonyos klimatikus viszonyok közti meghatározó szerepe a lehetséges kenyérfajták tekintetében a néprajzi anyag mérlegelésénél éppoly lényeges lehet, mint neolitik telepek esetén. Kevésbé érdekel bennünket itt az a vita, hogy vajon a görög—római, ill. kelta kultúra, vagy pedig a szomszédos germánok ismerték-e korábban az erjesztést. STOKAR mindenestre saját világos rendszerezését téveszti szem elől, amikor egyik részről a spontán erjedést, a másikról a tudatos teszt-erjesztés gyakorlatát egy nevezőn időben összehasonlítja, hogy a germánok javára dönthessen.⁶⁵ A gabonafélékből készült ételek egymásra épülő fejlődési sorának kérdésében MAURIZIO véleményétől eltérő elméleti álláspontja megalapozottabb.

Távolabbi történeti példák tanulságainak felderítése etnográfiai igényként is jelentkezik. WÄHREN cikksorozata az ókori egyiptomi kenyér kérdéseiről monográfiává nőtt már, ha nem is ilyen alakban jelent meg. Néprajzi szemlélettel és néprajzi tanulságok céljából vizsgálja át a teljes forráscsoportot nyersanyag, sütéstechnika és kenyérformák szempontjából, csupán az erjesztés fontos de nehéz kérdésével marad még adókul.⁶⁶ Más ókori civilizációk s a középkori Európa kenyér kérdéseinek is figyelmet szentel.⁶⁷

A kenyér néprajzi kutatásának egy másik súlypontja azoknak a vizsgálatoknak kapesán alakult ki, amelyek a népi kultúra jelenségeinek térbeli elrendezettségéből kívánnak a fejlődési folyamatok törvényszerűségeinek felismeréséhez eljutni, s a nagyobb területen egységes szempontok szerint gyűjtött recens anyag összehasonlító vizsgálata segítségével teremtik meg az objektív megismerés alapjait. E módszer szervezett vállalkozássá a különféle néprajzi atlaszokban érik, ezeket megelőzően azonban közismerten eredményes kísérletekkel bizonyítja jogosultságát. A kenyér a népi kultúrának nem lényegtelen alkotórésze

⁶³ NAUMANN, W.: *Das Brot*. Ciba Zeitschrift 7(1940), Nr. 78., 2693—2724.

⁶⁴ STOKAR, W. v.: *Die Urgeschichte des Hausbrottes*. Leipzig 1951.

⁶⁵ I. m. 125—128, 134—137.

⁶⁶ WÄHREN, M.: *Getreide und Brot im alten und neuen Nordafrika*. Brot und Gebäck 13(1959), 21—29.; *Die Backvorrichtungen des Altertums im Orient unter Berücksichtigung ihres Weiterbestehens in der Gegenwart*. uo. 14(1960), 86—96.; *Typologie der altägyptischen Brote und Gebäcke*. uo. 15(1961), 1—18.

⁶⁷ *Das Brot im alten Babylonien*. Schweizerische Bäcker- und Kond. Zeitung 1957.; *Sizilien, die Wiege des Feingebäcks*. uo. 1954.; *Getreidespeise und Brot als Militärverpflegung*. Brot und Gebäck 13(1959), 145—150.

lévén, mind a korai elszigetelt vizsgálatoknál, mind pedig az atlaszok anyagfelvételénél kutatási témaként szerepel. Az előbbi kezdeményezésekre csak egy példát említve NÖRRENBURG próbálkozására hívjuk fel a figyelmet.⁶⁸ 1918-ban a Rajna bal partján fekvő Eifel vidék kenyérfajtáinak és formáinak összegyűjtésére buzdít. Kis kérdőíve a hozzá fűzött magyarázatokkal módot nyújt az egyértelmű anyagfelvételre. Előre elhárítja azt a veszélyt, amely az azonos jelenségek különböző, ill. különböző jelenségek azonos elnevezésének figyelmen kívül hagyásából származhat. A mindennapi rozskenyér őrölt, szitált lisztből, ovális formában sült, ill. durván darált, korpás nyersanyagból szögletesre alakított változatainak elterjedését munkahipotézise igazolása céljából kívánja megismerni. miszerint ezek határa nyelvjárási határral is egybeesnek.

A néprajzi atlaszok a kenyérré vonatkozó kérdéseket természetesen nem állíthatják úgy össze, hogy a gyűjtött anyag a témakör valamennyi kérdésére választ nyújtson. Figyelmet elsősorban a táji differenciáltságot mutató részletekre fordítanak. Itt viszont éppen az összehasonlíthatóság biztosítása céljából alapvető követelmény az, hogy csak funkcióban azonos, minden részletükben félreérthetetlenül meghatározott jelenségek kerüljenek egy nevezőre. Így ha a népi táplálkozási kutatás nem is várhat e művektől teljes körű számbavételt, igen jelentős támpontot nyer megbízható anyagukban. Másrészt viszont kétségtelenül megmutatkozik, hogy minél magasabb szintű egy területen a korábbi táplálkozáskutatás, annál jobb az atlaszokban szereplő kérdések válogatása, célravezetőbb a megfogalmazása. Ennek az összhangnak szép példája a *svéd néprajzi atlasz*, s az ennek munkálataival összefonódott, azt anyagában is egészszé építő CAMPBELL-monográfia.⁶⁹

Közép-Európában eddig az ADV és az ASV foglalkozott a témával. Közlebbi környezetünkről lévén szó, nem érdektelen részletesebben is megnevezni, milyen módon és milyen eredményekkel.

Az ADV 196. kérdése a mindennapi kenyérről kapcsolatban arról érdeklődik, a) hány fajtáját készítik, b) milyen gabonafajtákból, c) milyen százalékban kiőrölt vagy darált lisztből, megadandó d) az egész kenyér és legnagyobb szeletének formája méretekkel, kenyérfajták szerint, továbbá, hogy e) fűszerezik-e rendszeresen a mindennapi kenyeret, melyiket mivel, f) megbecsülik-e különösen a kenyér utolsó maradt sarkát és miért, g) mi ennek a neve a nyelvjárásban. A 197. kérdés a kemence elhelyezésére és tulajdonviszonyaira vonatkozik, s a saját háztartáshoz tartozó, ill. közös falusi vagy kisebb közösségek használatában álló kemencék, sütőházak elterjedését kutatja.⁷⁰

Ezek a kérdések az 1933-ban kiküldött negyedik kérdőívben állnak, korábban azonban már az 1929-es próbafelvételnél is szerepeltek. Ez a kísérlet nem terjedt ki a későbbben kutatott egész vidékre, viszont a befutott anyagból készült bemutatkozó térképek egyike éppen a kenyér kérdését választotta témájául. HANSEN összeállítása a mindennapi kenyér formájának elterjedését ábrázolja kisebb nyugati területen.⁷¹ A térkép értelmezésére máig nem került sor, noha

⁶⁸ NÖRRENBURG, C.: *Die Schwarzbrotgrenze*. Eifelvereinsblatt 19(1918), 31–32.

⁶⁹ Vö. *Atlas över Svensk Folkkultur*. Red. S. ERIXON. I. Uddevalla 1957. és CAMPBELL 1950.

⁷⁰ Vö. *Der Wortlaut der Fragebogen*. Atlas der Deutschen Volkskunde. Neue Folge. Hrsg. v. M. ZENDER. Erläuterungen zu den Karten 1–12. Marburg 1959. 30. l.

⁷¹ *Die Form des täglichen Brotes*. (Rheinland, Hessen, Westfalen.) Először közli BOEHM, F.: „Volskunde”. Dem ADV Zum Geleit. Berlin 1929. 33–36. l.

megjegyzéseket többen fűztek hozzá, s több alkalommal is közölték.⁷² PESSLER 1932-ben a kenyér anyagának és formájának megállapítása mellett az erjesztési eljárások számbavételének fontosságát is aláhúzza,⁷³ sajnálatos módon azonban, mint láttuk, ilyen kérdés a végleges kérdőívbe sem került. Az ADV anyaga ennek ellenére is nagy terület kenyér problematikáját mutathatná be egységes szempontok szerint, ha közölt formában hozzáférhető lenne. Ezzel szemben a mai napig csak töredékes közlésekre vagyunk utalva. Pomerán területen KAISER az anyagi kultúra kérdések közül a kenyér fűszerezését emeli ki és feldolgozza, hogy a felvétel időpontjában sütnék-e még otthon kenyeret.⁷⁴ Alsószász vidéken PESSLER a mindennapi kenyér fajtáit és formáit kartografizálja, és különösen az előbbinél igen kevésbé ügyel a korábban maga is állította követelményre, nevezetesen, hogy az anyag világos és egyértelmű legyen. A térkép megértéséhez olyan előismeretek szükségesek, amelyeket nem lett volna szabad feltételeznie, a csupán egy névvel jelölt kenyérfajtáknál feltétlenül kívánatos lett volna azok jellegének közelebbi meghatározása, ha az anyag erre alkalmas része nem kerül külön közlésre.⁷⁵ Örvendetes fordulat viszont, hogy az ADV eddig kiadatlan anyagának feldolgozásán fáradozó ZENDER vezette intézetben legújabbán a táplálkozási kérdések, s így a kenyér problematika is gazdát talált. Végre várható, hogy a közeli jövőben ez a gazdag adattár használható formát ölt. WIEGELMANN munkatérképe jogos reményeket táplál.⁷⁶

Az ASV két kenyértérképe a 7. kérdés nyomán készült. Itt a helyi mindennapi kenyér fajtáiról érdeklődtek, feljegyzendő volt a kenyér formája, neve, súlya, a lisztfajta, valamint az a körülmény, hogy pékségben vagy otthon készül-e. Ezen adatok alapján egy lapon a házi sütés és a közösségi sütőházak kérdését, egy másikon pedig a kenyér formáját és a kenyérgabonát kartografizálják. A kommentár kötetben WEISS ezekből az adatokból kiindulva, a nem kért, de a válaszokban mégis szereplő körülményeket ismertetve, a teljes korábbi ismeretanyag bevonásával kísérli meg az értelmezést, az egész svájci kenyér problematika felvázolását.⁷⁷ Kitűnő összefoglalásából is kitűnik, részleteiben mennyivel jobban ismert az éppen nem tipikus kenyérterület, az alpi magasvidék, másrészt pedig az, hogy az ASV felmérése néhány kérdés megragadásával is milyen nagy mértékben járult hozzá az elhanyagolt alacsony tájak anyagának feltáráshoz.

Számos ma munkában álló néprajzi atlasz tervei közt szerepel táplálkozási és kenyér kérdések kiválasztása is, mivel azonban ezek folyamaotsan kibocsátott kérdőívekkel dolgoznak, a részletekben egyelőre nem tájékozódhatunk. A hazai munkálatokról későbbben szólunk.

⁷² PESSLER, W.: *Die geographische Methode in der Volkskunde*. Anthropos 27(1932), 707—742.; SCHLENGER, H.: *Die Sachgüter im Atlas der deutschen Volkskunde*. Jahrbuch für historische Volkskunde 3/4(1934). 348—390.

⁷³ PESSLER i. m. 723. l. „Die geographische Verbreitung solch eines komplexen Begriffes, wie es das tägliche Brot ist, gestaltet sich je bekanntlich so, dass die Unterschiede der Form, des Backstoffes, des Gärungsmittels, Unterschiede, die sich landschaftlich gegeneinander absetzen, durchaus nicht immer die gleichen Grenzen ergeben.” Stb.

⁷⁴ KAISER, K.: *Atlas der Pommerschen Volkskunde*. Textband u. Kartenmappe. Greifswald 1936. IV/28, 29. térkép és 182—186. l.

⁷⁵ PESSLER, W.: *Volkstum atlas von Niedersachsen*. Lief. IV. Braunschweig 1939. 22—23. térkép és 4—5. l.

⁷⁶ WIEGELMANN, G.: *Brotwürze*. A kéziratoss térképet a feldolgozó szíves figyelméből állt módomban megismerni.

⁷⁷ *Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Hrsg. v. P. GEIGER und R. WEISS. 1. Teil, 2. Lief. Basel 1953. 1/17—18. térkép és kommentár.

A kenyérrrel kapcsolatos néprajzi vizsgálatok harmadik, tekintélyes csoportját a kérdést helyi anyaggyűjtés alapján többnyire leíró szinten bemutató közlések hosszú sora képezi.⁷⁸ Ezek a munkák összességükben kétségtelenül lehetőséget nyújtanak ma nagy vonalakban európai áttekintésre, annak ellenére, hogy számos közülük önmagában helyi alapkérdésekről is tájékoztatásban hagy. A cikkek lényeges része alkalmi megfigyelőktől származik, akik a témával egyszer, egy helyen foglalkoztak csak, melléktermékként közölték szinte, a korábbi hasonló tárgyú publikációkról nem vettek tudomást. A kenyéret többnyire a készítés munkamenete szerint bemutatva nem egyszer több lényegtelen körülményt említenek meg, mint ahány lényegesről egyáltalán nem szólnak, vagy csak olyan felületesen, amire nem tudunk tovább építeni. Az egész népi táplálkozás kutatók régi és alapvető hibája a magától értetődőség túl gyakori megalapozatlan feltételezése. Azt a valóban magától értetődő követelményt, hogy a vizsgálat tárgyát elsősorban egyértelműen meg kell határozni, összes lényeges tulajdonságait leírni, legtöbbször nem vették figyelembe. Ez az oka annak, hogy egyetlen publikált adat felhasználásához további cikkek egész sorát kell gyakran végigforgatni, s még így sem dönthető el minden esetben, miről is van szó. Azokról az objektív körülményekről, amelyek ezt a szerencsétlen helyzetet nem mentik, de magyarázzák, szoltunk már. Így fordulhat elő, hogy magas kenyéret készítő vidéken éppen az erjesztés módjáról nem számolnak be.

⁷⁸ BAROLO, A.: *Il pane e il vino nei detti piemontesi*. *Lares* 5(1934), 289—293.; VIDOSI, G.: *Appunti sulle denominazioni dei pani e dolci casavecci in Italia*. *Arch. Glottologico Italiano* 30(1938), 69—109.; PRATO, L.: *Gente e cose di Calabria*. III. *Pane e fuoco*. *Archivio delle tradizioni popolari italiane* 15(1940), 41—52.; CHIMIRRI, G.: *La preparazione del pane nella tradizione popolare italiana*. *Lares* 23(1957), 34—46.; RASMUSSEN, H.: *Brødbagning i Syditalien*. *Kuml* 1959. 166—194.; GONZALES Palencia, A.—GARCIA del SANTO, P.—GARCIA, R.: *Fórmulas populares*. *Revista de tradiciones populares* 1(1944), 346 ff.; LIS QUIBEN, V.: *Los ensalmos de la elaboración del pan en Galicia*. *Revista de dialectología y tradiciones populares* 9(1953), 525—532.; VIOLANT y SIMORRA, R.: *Panes rituales, infantiles y juveniles en el Nordeste y Levante español*. *uo.* 12(1956), 300—359.; HOYOS SANCHO, N. de: *Algunos aspectos de la etnografía Soriana*. *Estudios Geográficos* (Madrid) 19(1958), 241—273.; VIOLET, E.: *Cinquième enquête de folklore*. *La panification, les boissons et piquettes, l'eaude-vie et ses dérivés*. *Annales de l'Académie de Mâcon*. 32(1937), 155—177.; DESFORGES, A.: *La vie d'autrefois: le blé et le pain*. *Revue de Folklore Français* 8(1937), 135 ff.; BAL, W.: *Boulangerie et pâtisserie familiales*. *Pro Wallonia* 4(1939), 15—21.; HENRY, A.: *A propos de cramiqne*. *Miscellanea J. GESSLER*. Deurne — Anvers 1948. 596—601.; BAERT, G. P.: *Brood- en Banketgebak te Deinze*. *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze* 15(1949), 29—72.; MOODY, F. W.: *Oatbread*. *Trans. Yorkshire Dialect Soc.* 8(1949), 20—30.; Ó DANAHAIR, C.: *Bread*. *Ulster Folklife* 4(1958), 29—32.; ATKINSON, F.: *Oatbread of Northernengland*. *Gverin* 3(1960), 44 ff.; KRAGELUND, T.: *Rug, Mel, Bagning*. *Sprog og Kultur* 17(1949), 33—60.; EDHOLM, H.: *På mormors tid. Hur barkbrödet bakades*. *Norrland* 1(1936), 22 ff.; NORDSTRÖM, A.: *Bakning av vardagsbröd i luleorten under 1880-talet*. *Norrboten* 1939. 55—64.; HAGEN, M. G.: *Bakstegogne*. *Tidsskrift for Valdres historielag* (Oslo) 1953. 125—126.; LAMPINEN, A.: *Ohrarieska*. *Kotiseutu* 1951. 12—21.; ULLIUS, F.: *Sitte und Brauch im Nassauer Land im Arbeitsleben*. *Nassauische Blätter* 8(1928), 125—126, 146—147, 165—167.; FLADT, W.: *Bauernbrot und Bauernbutter*. *Der Schwarzwald* 74(1937), 145—146.; JUNG, R.: *Alt-Siegerländer Brot und Gebäck*. *Siegerländer Heimatkunde* 1952. 121—122.; NOEVER, J.: *Brotbacken und Brot*. *Die Heimat. Zf. f. niederrhein. Heimatpflege* 26(1955), 86—91.; MATERBRUGGER, M.: *Unser tägliches Brot*. *Carinthia* 147(1957), 881—885.; DELACHAUX, C.: *Le „gâtelet“ du Pays d'Enhaut*. *Folklore Suisse* 33(1943), 7—13.; BOURDIN, A.: *Le pain de Pâques a Hérémence*. *uo.* 34(1944), 34—35.; BIELANDER, J.: *Kartoffelbrot*; *Rieja*. *Schweizer Volkskunde*. 34(1944), 72—74.; DORZIVAL, A.: *La fabrication du pain en Anniviers*. *SchAVk* 34(1934—35), 45—56.; MÜLLER, G.: *Das Brot im Baselbieter Volksleben*. *uo.* 37(1939), 1—24.; ZINSLI, P.: *Vom Brotbacken in Safien*. *Schweizer Volkskunde* 31(1941), 2—5.; VEČEREK, O.: *Domáci pečeni chleba*. *Radostná zeňe* (O pava), 4(1954), 52—68.; LOŽAR, R.: *Kruh*. *Zbornik Zimske pomoči 1944*. 496—498.; NOVAK, V.: *Kruh slovenskega ljudstva*. *Tovariš* 3(1947), nr. 17.; ARNOTT, M.: *Ein griechisches Weihnachtsbrot*. *SchAVk* 51(1955), 243—245.

vagy egyenesen erjesztetlen magas kenyérről beszélnek, ami nyilván fából vas-
karika, míg ki nem derül, hogy a tészta természetesen erjesztett, csak nem külön
tárolt erjesztőanyagot tettek hozzá, hanem a teknőre száradt kovászdarabokkal
kelesztették. Ezek az egymástól független vizsgálatok területileg sokkal sűrűb-
ben hálózzák be a kontinens rozstermő vidékeit, mint a délebbi hagyományos
búzavidékeket, és sajnos a legrosszabb a helyzet Franciaországban, noha hazai
kutatásunk számára éppen az itteni anyag bírna kiemelkedő jelentőséggel. A
Pireneusi- és Appenini-félsziget, valamint a délorosz síkság tanulságos anyagá-
ból is csak a legutóbbi évek egy-két kisebb közléséből tájékozódhatunk.

Szervezett anyagfelmérés folyik átgondolt célokkal leíró formában újabban
elsősorban Westfáliában és a szomszédos alsószász területen,⁷⁹ de Hessenben is,
kérdőívek⁸⁰ és társadalmi gyűjtők segítségével; Svájcban más módon,⁸¹ de
mindkét vidéken azzal a jól felismerhető törekvéssel, hogy a korábban terüle-
tileg és tematikusan elhanyagolt pontokat feltárva korszerű összefoglalás le-
hetőségét alapozzák meg.

Új jelenség az is, hogy egyre inkább figyelmet szentelnek a kenyér és
készítéséhez kapcsolódó tárgyi anyag sokoldalú vizsgálatának. A legújabb kutá-
sokból csak néhány példát említve a kemence, szakajtó és kenyértartók kér-
désére kell felfigyelnünk. Az építkezési tanulmányok a közösségi sütőházak szere-
pét a táplálkozás alakulásának szempontjából is mérlegelni kezdik, míg koráb-
ban ezeknek építmény voltán túl társadalmi jelentősége kapott csak figyel-
met.⁸² A szalmatálak esetében a háziiparos technikai ismereteinek bemutatása
mellett az edények funkciójára is ügyelve a kenyérsütés egyik fontos eszköze
kerül előtérbe.⁸³ Felfedezik Svájcban és Skandinávián kívül is a különféle kenyér-
tartókat, KRÜGER⁸⁴ és MÖSSINGER⁸⁵ kitűnő anyagbemutatói mellett QUIETSCH
német felmérése a leíró keretet már át is lépi.⁸⁶

⁷⁹ *Vom Brotbacken in früherer Zeit*. Berichte. Zusammenge stellt v. M. BRINGEMEIER.
Münster 1961.; BRINGEMEIER, M.: *Bäuerliches Brotbacken*, Mitteleuropa, Westfalen. Göttingen
1964. Encyclopaedia Cinematographica.; *Backen und Backwerk in Westfalen*. Ausstellung im
Landesmuseum Münster. Text v. A. Wurmbach. Münster 1957.; SCHOUERTE, H.: *Brot und
Gebäck im westfälischen Glauben und Brauch*. Rhein.-westfäl. Zf. f. Vlk. 7(1960), 66—82.

⁸⁰ *Das Backen im Dorfbackhaus*. Berichte. (Hrsg.) Hessische Abteilung im Institut für
Volkskunde, Universität Frankfurt. Frankfurt a.M. 1955.

⁸¹ MAGET, M.: *Le „Pain Bouilli“ à Villâr-d'Arène (Hautes Alpes)*. SchAVk 45(1948),
1—39.; SURDEZ, J.: *Le pain et les funéraires aux Franches-Montagnes*. Folklore Suisse 38(1948),
2.; WILDHABER, R.: *Vom Kartoffelbrot und vom Brotbacken in Münster (Goms)*. Schweizer Volks-
kunde 41(1951), 76—83.; ESCHER, W.: *Vom Brotbacken in Ernen (Goms)* uo. 42(1952), 67—69.;
SIEGEN, J.: *Brot im Lötschental*. uo. 46(1956), 65—71.; WÄHREN, M.: *Das Brot in Bosco-Gurin*.
uo. 46(1956), 91—93.; uő. *Das Gebäck im Leben und Brauch des Wallis*. Brot und Gebäck 12(1958),
102—109.; uő. *Backhäuser und Backen im Schwarzenburger Land*. Schweizer Volkskunde 49
(1959), 49—57.; uő. *Backen und Backhäuser in Berner Gebieten*. uo. 52(1962), 17—29.

⁸² PL. ROSENKRANZ, H.: *Gemeindebackhaus oder Zwangsbackhofen?* Thüringer Heimat
1(1956), 121—127.; FIEDLER, A.: *Zur Frage des privaten und kommunalen Backens in den Dörfern
Sachsens während des 18. und zu Beginn des 19. Jh.* Abhandlungen und Berichte des Staatlichen
Museums für Völkerrunde Dresden 22(1963), 181—196.

⁸³ HEIMBERGER, H.: *Die Strohkorbflechterei im Bauland*. Mein Heimatland (Freiburg
i. Br.) 26(1939), 268—273.; SCHIER, B.: *Das Flechten im Lichte der historischen Volkskunde*.
Frankfurt a.O. 1951.; KOST, E.: *Strohkörbe als Urgefässe*. Württembergisches Jahrbuch f. Vlk.
2(1956), 54—63.

⁸⁴ KRÜGER, F.: *El mobiliario popular en los países románicos*. Coimbra 1963. LXI—LXIII.
t. és 691—692. l.

⁸⁵ MÖSSINGER, F.: *Von alten Bauerngeräten im Odenwald*. Hessische Blätter 51—52(1960),
147—169.

⁸⁶ QUIETSCH, R.: *Der Zusammenhang von ethnischen, ökonomischen, sozialen und hand-
werklichen Elementen — dargestellt an den Arten der Brotaufbewahrung in deutschen Landschaften*.

Jelentős, túlnyomórészt leíró anyaggal járulnak a kenyér kérdések feltárásához a különféle kisebb helyi ill. nagyobb tájegységekkel foglalkozó táplálkozási tanulmányok, monográfiák.⁸⁷ Erősségük, hogy gondot fordítanak a kenyér és egyszerűbb változatainak a népi táplálkozás egészében elfoglalt helye, jelentősége tisztázására. A technikai részletkérdésekben gyakran ezek is hiányos felmérést végeznek. Ennek ellenére is sajnálatos, hogy az ilyen jellegű munkák száma meglehetősen alacsony, országgrésznyi területek teljesen kimaradnak.

Az egyes népek, népcsoportok vagy nagyobb történeti tájak kultúráját szintézisben tárgyaló művek csak igen kis része foglalkozik egyáltalán táplálkozási kérdésekkel. Hogy ezeknél aztán pl. a kenyér kapcsán csak formális számbavétel következik-e, vagy pedig jó anyagbemutató, nagy mértékben függ attól, szembetűnő, „érdekes-e” a helyi anyag, ill. hogy a tájegység korábbi kutatásában milyen súllyal jelentkeztek ezek a kérdések.⁸⁸

Staatsexamenarbeit an der Humboldt-Universität zu Berlin. 1961. A kézirat munkát a szerző készsége folytán volt alkalmas megismerni.

⁸⁷ SAYCE, R. U.: *Food in the Highland-Zone of Britain in the 18th Century*. Folk-liv 12—13 (1948—49), 199—207.; LUCAS, A. T.: *Irish food before the potato*. Gverin 3(1960), 8 ff.; STEENBERG, A.: *Bondekosten for 100 Aar siden*. Tidsskrift for Husholdning, Odde 21(1942), 109—111, 116—119.; WÄHLER, M.: *Thüringische Volksnahrung*. ZfV 42 (1933), 211—226.; ROSENKRANZ, H.: *Zur Geschichte der Volksnahrung in Südostthüringen*. Thüringer Heimat 2(1957), 65—75, 148—154.; FUCHS, H. M.: *Die Bauernkost im Sulmtale*. ZfV 39(1930), 26—50.; LANG-REITSTÄTTER, M.: *Villgrater Bergbauernkost*. Wiener ZfV 38(1933), 18—27, 53—62.; PUBATSCHEK, E.: *Über die Alltagskost beim Tiroler Bergbauern*. Schlern-Schriften 53(1948), 159—178.; KRANZMAYER, F.: *Kärntner Bauernkost und ihre Geschichte*. Carinthia 139(1949), 446—462.; WIRLEITNER, F.: *Die Bauernkost im Lande Salzburg*. Salzburg 1951.; HÖFER, K.: *Waldviertel Kost und Küche*. Das Waldviertel N.F. 2(1953), 66—72.; BOTHAR, M. F.: *Von den Speisen der Hienzen*. Volk und Heimat 6(1953), Nr. 6. 4—6, Nr. 7. 10.; ILG, K.: *Vorarlberger Nahrungsvolkskunde*. Jahrbuch des Vorarlberger Landesmuseumsvereins. Bregenz 1954. 87—101.; NOVAK, V.: *Ljudska prehrana v Prekmurju*. Ljubljana 1947.; FILIPOVIĆ, M.: *Ishrana južnosrbijanskog seljaka*. Beograd 1937.; uő. *Odlazenje na prehranu*. Glasnik Geografskog Društva 27(1947), 76—93.; uő. *Žir u ishrani balkanskih naroda*. Zbornik za narodni život i običaji južnih slavena. 37(1953), 17—38.; DAJAKA, A.: *Ene dhe orendi te Dukagjinit*. Etnografia Shqiptare 1(1962), 105—136.; CLAUDIAN, I.: *Alimentația populară română*. București 1939.; DRĂGUȘIN, L.: *Alimentația locuitorilor din com. Contemir-Gorj*. Revista Noastră 5(1945—46), 132—136.; ULEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, M.: *Česká strava lidova*. Praha 1945.; LUDVIKOVÁ, M.: *Lidová strava na Brněnsku*. Časopis Moravského Musea 46(1961), 83—126.; uő. *Lidová strava v jižní části Dražanské vysočiny*. uo. 48(1963), 151—198.; JOSTOWA, W.: *Tradycyjne pożywienie ludności Podhala*. Lud 41(1954), 703—727.; TESHISHIN, S.: *Traditional Ukrainian Cookery*. Winnipeg 1957.; МАСЛОВА Г. С. *Пища и хозяйственный утварь*. (Материальная культура русского сельского и заволжского населения Приуралья.) Материалы и исследования по этнографии русского населения европейской части СССР. Труды института этнографии. Н. с. 57. т. 143—171.; ПАРНИКОВА, А. С.: *Пища, посуда, утварь*. (Материальная культура сельского населения южновеликорусских областей.) uo. 205—209. МИЛЮС, В.: *Пища и домашняя утварь литовских крестьян XIX и начала XX в.* Балтийский этнографический сборник. Труды института этнографии. Н. с. 32. т. 127—169.; LOOKE-JAAGOSILD, E.: *Die volkstümlichen Speisen und das Problem der rationellen Ernährung im estnischen Dorf*. Tallin 1964.; LESKINEN, E.—SYRJÄNEN-KAUKORANTA, L.: *Ilomantsin itäkylien ruokataloudesta ym. naisten askareista*. Kansatieteellinen Arkisto 3(1939), 193—216.; RÄNK, G.: *Vadja rahva endisaegsetest toitudest*. Virittäjä 63(1959), 145—153.; LAGERSTEDT, T.: *Mat och dryck i Sverige på 1600-talet*. Historiska bilder 2(1949), 326—349.

⁸⁸ Viszonylag jól tájékozott pl. HESS, J.: *Luxemburger Volksleben in Vergangenheit und Gegenwart*. Grevenmacher 1939.; GOLDSTERN, E.: *Hochgebirgsvolk in Savoyen und Graubünden*. Wien 1922.; PESSLER, W.: *Handbuch der deutschen Volkskunde*. III. Potsdam é.n.; BOMANN, W.: *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen*. 4. Aufl. Weimar 1941.; KRÜGER, F.: *Die Hochpyrenäen*. A/2. Bd. Hamburg 1939.; SCHEUERMEIER, P.: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*. 1—2. Bd. Zürich—Bern, 1943—56.; *Narodopisje Slovencev*. I. Ured. R. LOŽAR. Ljubljana 1944.; FISCHER, A.: *Lud polski*. Łwów—Warszawa—Kraków 1926.; PIETKIEWICZ, Cz.: *Polesie Rzeczyckie*. I. Kraków 1928.; *Kultura ludowa Wielkopolski*. Red. J. BURSZTA. Poznań 1960.; *Československá vlastivěda*. Rada II. Národopis. Praha

Az Alpokban és Skandináviában itt is szép közlések sora követi egymást, ugyanakkor pl. KRÜGER, aki pirencusi vizsgálatait kapcsán bizonyította korábban, hogy a kérdés fontosságát érti,⁸⁹ Franciaország néprajzi monográfiájában többet ír a német kenyérről, mint a franciáról.⁹⁰

Az átgondoltság növekedésének jele kétségtelenül az 1955-ben Ulmban létrehozott *Deutsches Brotmuseum* tevékenysége is,⁹¹ amely a témára vonatkozó tárgyi és korai írásos forrásanyag gyűjtését tűzte céljául, s ezzel szélesebb munkaterületet vállalt a korábbi svájci és detmoldi gyűjteményeknél, amelyek érdeklődési köre elsősorban az ünnepi süteményekre szorítkozik.

Örvendetes jelenség, hogy az utóbbi időben a téma kapcsán a nagyközönség számára készült összefoglalások színvonala nemcsak hogy jó, mert van mire építenie, hanem nem sejtett magángyűjtemények szép néprajzi anyagát is hozzáférhetővé teszi a szakkutatás számára.⁹²

Általánosabb szinten egyre erősödik az az igény, hogy az európai etnográfia valóban Európában gondolkozzék. A népi táplálkozás kutatóira ehhez először hazai feladatok várnak, mert ez a témakör kétségtelenül egyik legelhanyagoltabb, legkevésbé ismert területe a nemzeti kultúráknak. A tudományos előfeltételek, s talán a követelmények szempontjából is éppen a kenyér kérdése az, amelynek kiemelésével ezen elsősorban változtatni lehetne. Hogy a helyzetet másutt is így mérik fel, arra bizonyosság a kenyér néprajzi kutatásának egyik hagyományos központjából, Svájból induló legújabb kezdeményezés a nemzeti vizsgálatok összehangolására,⁹³ amely első lépésként homogén anyagfeltárásban realizálódhatna.

A kenyér problematika néprajzi kutatásának nemzetközi kiépülésével párhuzamosan a hazai etnográfia vizsgálataiban is nagyobb súly esik e kérdéskörre.

MAURIZIO összefoglaló munkáját RAPAICS Raymund magyar anyagot bedolgozva kivonatolja, bővítései kevésbé recens, inkább a régi szótárirodalom nyelvi, a 18—19. századi botanikai, orvosi és gazdasági írások néprajzi vonatkozású adatait ölelik fel. Kísérletet tesz ezen kívül annak megállapítására, milyen búzafajtát ismertek, ill. találtak a Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok.⁹⁴

A *Magyarság Néprajzában* BÁTKY Zsigmond foglalja össze a korábban feltárt ismeretanyagot, bemutatása egyben fényt vet az idevágó vizsgálatok nagyméretű hiányosságaira is.⁹⁵

1936.; ZELENIN, D.: *Russische (Ostslavische) Volkskunde*. Berlin—Leipzig 1927.; MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa słowian*. I. Kraków 1929.; LEINBOCK, F.: *Die materielle Kultur der Esten*. Tartu 1932.; MOORA, H.—VIIRES, A.: *Abriss der estnischen Volkskunde*. Tallinn 1964.; VISTED, K.—STIGUM, H.: *Vår gamle bondekultur*. II. Oslo 1952. — A gyakran szép anyagot közlő falmonográfiákra nagy számuk miatt itt nem térünk ki.

⁸⁹ KRÜGER i. m. és uő. *Die Gegenstandskultur Sanabrias und seiner Nachbargebiete*. Hamburg 1925.

⁹⁰ Uő. *Géographie des traditions populaires en France*. Mendoza 1950.

⁹¹ Ld. *Mitteilungen des Deutschen Brotmuseums*, Ulm; *Kleiner Wegweiser durch die Ausstellung des Deutschen Brotmuseums*. Ulm 1959.

⁹² WÄHREN, M.: *Brot seit Jahrtausenden*. Bern é.n. (1952.); JACOB, H. E.: *Sechstausend Jahre Brot*. Hamburg 1954.; ADRIAN, W.: *So wurde Brot aus Halm und Glut*. 2. Aufl. Bielefeld 1959.; MEISE, H.: *So backt der Bauer sein Brot*. Bielefeld 1959.; ROHRLICH, M.: *Brot. Ewiges Motiv künstlerischen Schaffens*. Detmold 1960.

⁹³ Ld. az Institut zur wissenschaftlichen Bearbeitung und Förderung der Gebäckkunde, Bern és a Schweizerisches Archiv für Brot und Gebäckkunde, Bern 1964 folyamán kiküldött tájékoztatóját.

⁹⁴ RAPAICS, Raymund: *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története*. Bp., 1934.

⁹⁵ *A magyarság néprajza*. I. Bp. [1933].

E két munka megjelenése után a kutatás határozottan megélénkül. A vizsgálatok három kiemelkedő irányban indulnak, s valamennyi vonalon lényegében napjainkig folytatódnak. Az a felismerés, hogy a feltárt anyag mennyisége közel sem elegendő még, recens felmérések végzésére sürget. GUNDA Béla kitűnő indítása nyomán a kenyér készítésének és fogyasztásának témakörében helyi bemutatások készülnek, olykor táplálkozási monográfiák keretébe ágyazottan is. A leírások példákat nyújtanak alföldi és dunántúli, búza és rozsvidekről, jelentkezik bennük az erjesztés, tárolás különbözősége, konkrét elemzéseikkel számos ponton továbbépítik a Magyarság Néprajza első összefoglalását.⁹⁶

A recens leírások másrészt már hagyományosan kiemelkedő érdeklődéssel nyúlnak a lepények, lepénykenyerek, a nem kemencében való tésztasütés kérdéséhez, gyakran változatlanul éppen a tűzelőberendezés vizsgálata kapcsán.⁹⁷ A csíráztatott gabonából készült édes lepények kérdésére külön hangsúly is esik.⁹⁸

Nem rendeződik ilyen szerves egységbe a kenyér erjesztőanyagának vizsgálata, feltűnőbb vonásai révén azonban — mint már korábban is — többször magára vonja a figyelmet.⁹⁹

A vizsgálatok egyoldalúságát kívánja elhárítani GUNDA,¹⁰⁰ majd MORVAY Judit kérdőíve,¹⁰¹ célja szerint társadalmi gyűjtőknek készült, igényessége, átfogó problémalátása alapján a kérdéshez nyúló szakember számára is kitűnő mindkettő.

Az anyagfeltárásokkal párhuzamosan jelentkeznek összefogó kísérletek is. GUNDA Béla történeti szemlélettel vázolja fel a kutatás hazai problematikáját, megoldásra nem látja még érettnek.¹⁰²

Cs. SEBESTYÉN Károly egy történeti metszet tisztázására vállalkozik, igen korán, a nomád teóriában és a sütőharang általános hazai elterjedtségében gondolkozva, nem meggyőző és ma túlhaladott eredménnyel.¹⁰³

⁹⁶ GUNDA Béla: *A kenyérsütés Orosháza környékén*. NÉ XXIV(1932), 102—111.; VÉGH József: *Rozskenyérsütés Kiskunhalason*. Ethn. LI(1940), 419—432.; ECSEDI István: *A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása*. Debrecen 1935.; KARDOS László: *A Őrség népi táplálkozása*. Bp. 1943.; BOLLA József: *A népi konyhamesterség műszókincse Felső-Őrzsönyben*. Debrecen 1939.; ZENTAI János: *Kenérsütés Rádfalván*. Népünk hagyományaiból 1956. 49—51.; HEGYI Imre: *A lisztminőségek és a tésztaételek összefüggése*. Ethn. LXXV(1964), 362—383. SZABÓ Pál: *Orosházi házikenyér*. Orosháza 1937.

⁹⁷ KISS Lajos: *A Rétköz régi tűzhelyei*. NÉ XXIV(1932), 1—10.; GUNDA, Béla: *Adatok a tűzhely körüli ősi élethez*. NÉ XXV(1933), 73—80.; uő. *Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból*. NÉ XXVI(1934), 1—16.; uő. *Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén*. Népünk éy Nyelvünk 7(1935), 15—29, 95—101.; BORZSÁK Endre: *A régi tűzhelyek, ételek, étkezés*. NÉ XXXIII(1941), 209—230.; KÓS Károly: *Erdélyi adatok a pogácsa készítéséhez*. NK IV/1—2. (1959), 3—14.

⁹⁸ NÉMETHY Endre: *Két kemenesaljai nagybőjti tészta: a málé és szalados*. Ethn. LX(1949), 281—282.; DÖMÖTÖR Sándor: *Dunántúli és alföldi édes lepények*. Ethn. 71(1960), 45—58.

⁹⁹ PERESZLÉNYI Márta: *Adatok a kenyérsütéshez a Balaton környékéről*. NÉ XXXIII(1941), 276—278.; GÖNYEY Sándor: *Koborec*. NÉ XXXI(1939), 388—389.; FÉL Edit: *Kocs 1936-ban*. Bp. 1941.; uő. *Néprajzi adatok Órhalomból*. NÉ XXX(1938), 73—85.

¹⁰⁰ GUNDA Béla: *A gyűjtőgető gazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig*. Utmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. 1. Bp. 1939.

¹⁰¹ MORVAY Judit: *Népi táplálkozás*. Utmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. 6. Bp. 1962.

¹⁰² GUNDA Béla: *A magyar kenyér*. Magyar Szemle 24(1935), 273—277.

¹⁰³ Cs. SEBESTYÉN Károly: *Milyen kenyeret ettek a honfoglaló magyarok?* Szegedi füzetek 1(1934), 158—169.

Legújabbán MOÓR Elemér tesz kísérletet egy másik réteg felgöngyölítésére, s ezzel egyben ismét a nyelvtudomány bekapcsolódását köszönhetjük.¹⁰⁴ A *pest és pemet* szóból — általa biztosnak tartott pontokból — kiindulva a kenyérsütés és a kemence, s szerszámainak bizonytalan szláv nyelvből eredő teljes hazai terminológiáját a bolgár—szlávhoz köti, s ezzel együtt az e szavakhoz tartozó technikai tudásanyag bolgároktól való átvételét az Alföld területén, a 10. század vége körül, a felső társadalmi rétegek vegyesházasságai alapján képzeli el. A szlavisták e teóriához még nem szóltak, az etnográfus egyelőre megelégszik annak megemlítésével, hogy a szerző sajnálatos módon csak a nomád elméletben gondolkodik, a pest és kemence szó jelentőségének mérlegelésénél azokat az újabb eredményeket, amelyek a honfoglalók kemence ismeretét valószínűsítik, még ellenvetések felsorakoztatása céljából sem veszi figyelembe. Ennek ellenére a problémakör egy nyelvi rétegének vizsgálatával olyan munkába kezdett, amit a néprajzi kutatás nyelvészeinktől minél nagyobb számban vár és örömmel üdvözölne.

A közelmúltban az anyagi kultúra kutatás készül a magyar kenyér néprajzi monográfiájának elkészítésére.¹⁰⁵ MORVAY Judit e céllal kiterjedt gyűjtőmunkát folytatott, sajnos vizsgálatainak eredményeit — a témát más feladatok miatt felretéve — közvetlen formában eddig nem közölte. A népi táplálkozás és különösen a kenyér témakörében végzett kutatásainak tapasztalatai egy másik munkában mérhetők le legjobban.

A *Magyar Néprajzi Atlasz* kérdőíve a lepénykenyér, az élesztés, a kenyér formája és lisztanyaga, tárolásmódja után érdeklődve a témakör recens alapkérdéseinek összességét vizsgálándóul jelölte, s így anyaga az egész mű átfogóbb célkitűzései mellett a népi táplálkozási kutatást is nagymértékben segíteni fogja.¹⁰⁶ Ebben a vonatkozásban az *MNA* kiemelkedik a hasonló törekvésű munkálatok sorában, amihez bizonyára nagymértékben járult hozzá, hogy a kenyér néprajzi kérdései a szerkesztő bizottság két tagját is foglalkoztatták korábban.

Míg a kenyér recens néprajzi anyagának feltárására évtizedeken át folyamatos törekvést látunk, igen keveset tett az etnográfia a hazai történeti anyag megismerése érdekében. Kétségtelen, hogy itt véletlenül fellelt adatok igen szórványos közlésén nem léptünk tovább.¹⁰⁷

Az utóbbi időben az összefoglalásra való készülődés jelének tekinthetjük azt is, hogy tudományágunk helyet ad a kenyér fejlődését térben tőlünk távoleső területen vizsgáló tanulmányoknak.¹⁰⁸

A társadalomtudományok közül középkori régészetünk korai kemencék feltárásával a sütőberendezés kérdésében történeti fogódzópont kialakítását tette lehetővé,¹⁰⁹ lepény vagy kenyérleletet azonban egyelőre nem nyújthat.

¹⁰⁴ MOÓR Elemér: *Backofen und Brot bei Slawen und Ungarn*. Slavica (Debrecen) 2(1962), 47—58.

¹⁰⁵ Vö. TÁLASI István: *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve. (1945—1955)*. Ethn. LXVI(1955), 31—33.

¹⁰⁶ A *Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve*. Bp. 1958. III. k. 110—113. kérdés.

¹⁰⁷ Pl. BÁTKY Zsigmond: *A magyar ház eredetéhez*. NÉ XXII(1930), 83. l.; SCHRAM Ferenc: *Simai Kristóf kéziratok szakácskönyve*. Ethn. LXXV(1964), 585. l.

¹⁰⁸ HARMATTA János: *Iráni adatok a kenyér történetéhez*. Ethn. LXIV(1953), 169—196.; GUNDA Béla: *Az iráni kenyér történetéhez*. Műveltség és Hagyomány 3(1961), 219—226.

¹⁰⁹ MÉRI István: *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Turkeve-mórici ásátások eredményeiről*. I. Arch. Ért. (1952), 49—67.; uő. *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Oroszába határában*. Bp. 1964. Régészeti füzetek. Ser II. 12.; TÁLASI István: *Hozzászólás Gunda Béla: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája c. előadásához*. A MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei. 5(1954), 390—399.

Áttekintésünk végére érve szeretnénk megjegyezni, hogy természetesen nem foglalkozhattunk itt azonos részletességgel a kenyér néprajzi vizsgálatának minden mozzanatával. Elsősorban azokat a munkákat igyekeztünk nagyobb súllyal kiemelni, amelyek szemléletükkel, tematikájukkal, módszerükkel a kutatást lényegesebb mértékben befolyásolhatták, illetve ilyen szereppel később is rendelkeznek. Másrészt hazai feladatainkra gondolva fel kellett mérjünk mindazokat a lényegesebb munkákat, amelyek anyagukkal az összehasonlító vizsgálat alapját nyújthatják. Nem lehet előttünk ma már kétséges, hogy egy nemzeti keretű szintézis elkészítése, jelen esetben a magyar kenyér fejlődéstörténetének megértése csak szélesebb körű európai összefüggés ismeretében remélhető.*

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy az európai etnográfia a kenyér téma kapcsán elvégzett anyagfeltárásokkal, s a néhány hosszú idő óta előtérben álló területen elért kutatási eredményekkel megteremtette a lehetőséget ahhoz, hogy ma a kérdést bármely területen történeti tanulságok jogos reményében lehessen elővenni. Az eddigi vizsgálatok elegendőnek bizonyulnak annak a nehézségnek a kiküszöböléséhez, hogy helyi felméréseknél fontos körülményeket lényegtelennek tekintünk, vagy jelenségek tényleges hiányának tanulságát ne ismerjük fel. A legutóbbi években határozottan látszik Európa-szerte a táplálkozási vizsgálatok megélénkülése, s tematikusan ez elsősorban a kenyér kérdéséhez kapcsolódik. Az érlelődő összefoglalások mellett eddig elhanyagolt vidékek anyaga is egyre sűrűbben jelentkezik, kezdetnek természetesen leíró szinten. Ezzel másodsor alakul ki az a helyzet, hogy a táplálkozás kutatásának körében éppen ez a probléma a legelőkészítettebb.

KISBÁN ESZTER

Эстер Кишбан:

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ХЛЕБУ В ЕВРОПЕ

(Резюме)

Автор различает два периода в этнографических исследованиях по хлебу.

I. В период сложения касающихся исследований несколько отраслей науки занимаются этим вопросом, но независимо друг от друга. Лишь более поздние исследователи могут обобщить их результаты. Автор занимается энциклопедическими обобщениями, которые служат источниками (Целлер, Крюниц, Малуэн), новейшими исследованиями в области естественных наук (Хофман, Бэрнс, Манетти, Линне) и экономической литературой (Хоберт). Исследования исторического характера начинаются в середине XIX в. в археологии. Раскрытие доисторических швейцарских лепешек ставит в центр внимание современные лепешки-хлебы, известные в зоне Альпов. Обнаруживаются знания египтян в области производства хлеба и пива. Позднее, труды по истории культуры резюмируют то, что знали в этой области греки и римляне. (Блюмнер, Бенндорф). Исследования на основе современного материала начаты лингвистами. Обзор по Швейцарии Штауба обосновывает этнографические исследования по этой теме. Союз немецких исторических и археологических обществ планирует сбор материалов по всей стране для составления Истории хлеба и других печеных тест К сожалению из нее сделана лишь небольшая часть (Месторф). Молодая этнография подходит с трех сторон к теме хлеба. В ходе первых, ориентировочных исследований народного питания, изучается в первую очередь будничный хлеб. Исследования верований, связанных с хлебом, также как и праздничного печенья на долгое время отвлекли внимание от исследования обычного хлеба.

II. Первый обзор сделан ботаником Маурицио, деятельность которого является, с точки зрения научных исследований, новым началом. Правда, что его теория эволюции

* Itt mondok köszönetet szíves figyelmükért GAVAZZI Milovan, JACKE Alice, JACOBETT Wolfgang, JOHNOVA Helena, MORVAY Judit, QUIETSCH Rudolf, ŠVECOVÁ Soňa, TÁLASI István, UJVÁRY Zoltán és WEINHOLD Rudolfnak, akik egyes forrásokra felhívták a figyelmet.

не во всем остается приемлемой, тем не менее раскрытие закономерностей исторической эволюции питания, освещение проблем приведенного этнографического материала служили толчком для многочисленных последующих этнографических исследований.

III. Во втором периоде господствуют этнографические исследования. В начале систематических работ в центре внимания стояли лепешки, испеченные каждое полугодие, консервирование которых связано с богатым предметным материалом. Это указывает и на то, что самые основательные и подробные исследования относятся к Альпам и к Скандинавии. Гораздо меньше знаем, и до сегодняшнего дня, о квашенном, так называемом высоком хлебе и меньше всего о южных пшеничных территориях. Автор рассматривает материалы, опубликованные в описательных статьях, в трудах по питанию, в этнографических обобщениях и относящиеся сюда данные различных этнографических атласов. Эти труды обеспечивают генеральный обзор проблем хлеба в Европе, однако в отношении подробностей имеется много не выясненных областей и географически и тематически. Исследования по питанию не являются сильной стороной этнографии, самый большой недостаток их, что, ввиду отсутствия более общего обзора, местные описания не обращают иногда внимание на важные детали и таким образом годятся лишь ограниченно для сопоставления. Обобщение имеется лишь из северных стран. В трудах Кампбеля, Вилькуны, Грона изучается вся проблематика хлеба в Скандинавии, дается комплексный этнографический анализ с исторической точки зрения. Выводы весьма полезны и для других областей. Исследования Хансена в Дании связаны с ними. Из других частей Европы не имеются такие обобщения, хотя и в Швейцарии и, в последнее время в Вестфалии имелись бы такие возможности. Монография о хлебе археолога Штокара и обзор по Египете Верена могут быть поучительны и для этнографов.

На общем плане все усиливается пожелание, обеспечить в европейской этнографии мышление в европейском масштабе. Чтобы осуществить это, исследователи народного питания должны в первую очередь разрешить задачи в своей стране, так как эта тема является уже давно одной из самых пренебреженных тем в национальных исследованиях. Раскрытые до сих пор материалы, достигнутые в отдельных центральных вопросах результаты создают возможность подхода к этой теме с обоснованной надеждой, что из нее можно вывести исторические заключения. Исследования, проделанные до сих пор уже достаточны для устранения трудности, состоящей в том, что при местных исследованиях важные обстоятельства рассматриваются как несущественные, или же фактическое отсутствие отдельных явлений не приводят к правильным выводам. В последние годы по всей Европе мы видим оживление интереса к вопросам питания, и этот интерес проявляется в первую очередь к теме хлеба. Венгерские этнографы желают содействовать этому обобщению венгерских материалов. Желательно, чтобы эти исследования проводились при знании более широких европейских связей, для этой цели делался настоящий обзор истории исследований.

Исследования народного питания не являются сильной стороной венгерской этнографии, тем не менее мы располагаем несколькими хорошими монографиями по отдельным областям страны. К раскрытию этнографического материала по хлебу содействовали раньше местные описания, но также и наблюдения при исследованиях отопительных сооружений. Ключевые вопросы этой темы входят также в вопросник для Венгерского Этнографического Атласа. Ясно, что при разработке этнографической монографии венгерского хлеба мы будем иметь дело с комплексным материалом, в связи с которым нам придется заниматься территориями распространения пшеницы и ржи, технологией брожения, аналогичной с средневропейской средой и различной от нее, сверхвесом высокого хлеба, следами производства лепешек и запоздалым переходом в отдельных местах от каши к хлебу.

Eszter Kisbán:

ETHNOGRAPHISCHE ERFORSCHUNG DES BROTES IN EUROPA

(Auszug)

Verfasserin unterscheidet in der Geschichte der ethnographischen Erforschung des Brotes zwei Perioden.

I. In der Zeit der Entfaltung der Forschung beschäftigten sich viele Zweige der Wissenschaft mit dieser Frage. Diese Forschungen verliefen jedoch unabhängig voneinander und erscheinen nur dem späteren Beobachter in einer gewissen Einheit. Es werden die enzyklopädischen Zusammenfassungen als Quellen (Zedler, Krünitz, Malouin), die naturwissenschaft-

lichen Forschungen der Neuzeit (Hoffmann, Bährens, Manetti, Linné) und die Literatur über Wirtschaft (Hohlberg) überblickt. Die historisch eingestellten Forschungen wurden Mitte des 19. Jh. durch die Archäologie in Bewegung gesetzt: Durch die Erschließung der prähistorischen Fladenfunde in der Schweiz wurde auch das neuzeitliche Fladenbrot der Alpengegenden in den Mittelpunkt des Interesses gestellt. Es wird die Wissenschaft der Brot- und Bierverfertigung in Ägypten bekannt. Bald werden die diesbezüglichen Kenntnisse des antiken Griechenlands und Roms in kulturgeschichtlichen Arbeiten zusammengefaßt (Blümner, Bendorff). Die vom rezenten Material ausgehende Forschung wird durch die Linguistik gefördert. Die Zusammenfassung des Materials von der Schweiz — durchgeführt von Staub — begründet auch gleichzeitig die ethnographische Erforschung des Themas vorzüglich. Der Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine plant eine Materialsammlung im ganzen Land für die Verfassung einer Geschichte des volkstümlichen Backwerks in ganz Deutschland. Davon ist leider nur ein kleiner Teil fertig geworden (Mestorf). Die junge ethnographische Wissenschaft nähert sich dem Thema des Brotes von drei Seiten. Bei den ersten herumtastenden Aufnahmen der Erforschungen der volkstümlichen Ernährung wird vorerst das Alltagsbrot beobachtet. Die überwiegende Forschung der Aberglauben in Verbindung mit dem Brot sowie der „Gebildbrote“ hat leider die Aufmerksamkeit von der Forschung des Brotes selbst auf eine lange Zeit abgelenkt.

II. Die erste allgemeine Übersicht verrichtet der Botaniker Maurizio. Seine Tätigkeit erweist sich von der wissenschaftlichen Forschung aus als eine Scheidelinie, als ein neuer Ausgangspunkt. Wenn auch seine Evolutionstheorie nicht in allen Einzelheiten die Probe besteht, dient sie doch mit der Erschließung der Gesetzmäßigkeiten der historischen Entwicklung der Ernährung und mit der Beleuchtung der Probleme der vorgelegten ethnographischen Materialien als Antrieb bei den späteren Forschungen.

III. In der zweiten Periode dominieren die ethnographischen Forschungen. Bei Beginn der systematischen Forschung stehen die halbjährig gebackenen flachen Fladen, die Fladenbröte, mit deren Lagerung auch ein reiches sachliches Material verbunden ist, im Mittelpunkt des Interesses. Dies bedeutet gleichzeitig, daß die Alpen und Skandinavien die gründlichst durchforschten Gebiete sind. Über das hohe Gärungsbrot wissen wir auch heute noch viel weniger und besonders über den südlichen Weizengebieten sind die Kenntnisse außerordentlich mangelhaft. Verf. zieht das in den beschreibenden Artikeln, in den Studien über die Ernährung sowie das in den ethnographischen Zusammenfassungen vorgelegte Material und die einschlägigen Aufnahmen der verschiedenen ethnographischen Atlasse in Betracht. Diese Arbeiten verschaffen uns heute eine allgemeine Übersicht über die Fragen des Brotes in Europa; in Einzelheiten gibt es aber noch sowohl territorial, als auch thematisch viel nicht genügend erforderte Fragen. Die Erforschung der Ernährung selbst ist keineswegs die stärkste Seite unserer ethnographischen Untersuchungen. Der größte Fehler ist, daß die regionalen Beschreibungen in Ermangelung einer allgemeinen Übersicht gewissen wichtigen Einzelheiten keine Aufmerksamkeit schenken und sind somit für Vergleichsarbeiten nur in beschränktem Maß geeignet. Eine zusammenfassende Übersicht steht aus den Nordstaaten zu unserer Verfügung: In den Arbeiten von Campbell, Vilks und Grøn wird die ganze Problematik des skandinavischen Brotes und die komplexe Analyse dieses ethnographischen Problems vorgeführt, was auch in Bezug auf andere Gegenden sehr lehrreich ist. Die Untersuchungen von Hansen in Dänemark schließen sich an die Tätigkeit der nordeuropäischen Fachleute an. Aus anderen Teilen Europas haben wir keine solche Zusammenfassungen, obwohl die Voraussetzungen dafür in der Schweiz und in Westfalen vorhanden wären. Die Monographie des Archäologen Stokar über das prähistorische Brot und die Übersicht von Währen über Ägypten machen auch für die Ethnographie gute Dienste.

Im allgemeinen läßt sich der Wunsch immer stärker verlauten, daß die europäische Ethnographie wirklich „europäisch“ denken soll. Die Forscher der volkstümlichen Ernährung müssen — um dieses Ziel zu verwirklichen — vorerst die Aufgaben ihres eigenen Landes zu lösen trachten; dieser Themenkreis ist nämlich immer das vernachlässigste Gebiet der nationalen Untersuchungen gewesen. Die bisher vorgenommenen Materialsammlungen zur Problematik des Brotes und einige auf den im Vordergrund stehenden Gebieten erzielte Forschungsergebnisse erschaffen die Grundbedingung dazu, daß diese Frage heute überall mit der gerechten Hoffnung auf historische Lehren behandelt werden kann. Die bisherigen Untersuchungen erweisen sich als genügend, um jene Schwierigkeit auszuschließen, daß wichtige Umstände bei den regionalen Aufnahmen als unbedeutend betrachtet werden, oder daß die Konsequenzen der Lückenhaftigkeit der Erscheinungen nicht erkannt werden.

In den letzten Jahren läßt sich ein Aufleben der Untersuchung der Ernährungswesens beobachten. Es knüpft sich thematisch in erster Reihe an das Problem des Brotes. Die ungarische Ethnographie trachtet mit einer Zusammenfassung unseres ethnographischen Materials dazu beizutragen. Es ist erwünscht, daß die Bewältigung dieser Aufgabe im Kenntnis der weitesten

europäischen Zusammenhänge vor sich geht; dies bezweckte Verf. mit dieser Übersicht der Forschungsgeschichte.

Die Prüfung der Volksernährung ist auch nicht die stärkste Seite der ungarischen Ethnographie. Trotzdem verfügen wir über mehrere gute regionale Monographien. Zur Erschließung des ethnographischen Materials des Brotes haben frühere regionale Beschreibungen und die Beobachtungen bei den Untersuchungen der Feuerungsanlagen beigetragen. Die Schlüsselfragen dieses Themenkreises sind auch im Fragebogen des Ungarischen Ethnographischen Atlas' angeführt. Es ist klar, daß man beim Verfassen der ethnographischen Monographie des ungarischen Brotes mit einem zusammengesetzten Material zu tun haben wird, wo man die Weizen- und Roggengebiete, die sich in die mitteleuropäische Umgebung fügenden oder davon stark abweichenden verschiedenen Gärungsverfahren, das Übergewicht des hohen Brotes, jedoch auch die vielschichtigen Andenken des Fladenverbrauches, stellenweise auch das späte Eintreten der Ablösung des Breises durch das Brot, Schritt für Schritt verfolgen kann.

A féltelkes jobbágy életszínvonala Bakonypéterden 1800 körül

Dolgozatunkban arra vállalkozunk, hogy megvizsgáljuk a jobbágygazdaság termelésének és fogyasztásának a szintjét egy dunántúli, Veszprém megyei falu, Bakonypéterd¹ mezőgazdasági életének színterében a feudalizmus utolsó száz évében. Feladatunk közelebbről az lesz, hogy válaszoljunk két kérdésre: milyen volt a *féltelkes jobbágy életszínvonala 1800 körül* és milyen következtetések vonhatók le az életszínvonal adataiból a *mezőgazdaság korszerűségére* vonatkozóan.

Mielőtt a két kérdés egymásutáni taglalásába kezdünk, előre kell bocsátanunk néhány szót a falu társadalmi és birtokviszonyairól és közelebbről kell bemutatnunk a jobbágyházat a hozzátartozó birtoktesttel együtt.

A XVIII. század folyamán több hullámban *telepített falu*² történelmi társadalma négy rétegből tevődött össze : a 33 féltelkes jobbágyból, a 9 földes zsellérből, az idők folyamán 42 családra felszaporodott házas zsellérekből és a változó számú háztalan zsellérekből.³ A lakosság lélekszáma állandóan kb. 530 körül járt.⁴

Ezek a társadalmi rétegek a birtokviszonyok alapján keletkeztek. A birtokviszonyok pedig úgy alakultak ki, hogy, miután a Mária Terézia-féle 1767. évi úrbérrendezés⁵ megtervezte a jobbágygazdaság gazdasági életét a feudalizmus utolsó száz évére, mindjárt a következő évben, 1768-ban⁶ Péterden a földesúr, a pannonhalmi főapátság újra felosztotta az ingatlanállományt 33 fél jobbágyzszesszióra. Ezzel a földesúr is megteremtette a gazdálkodás objektív feltételeit 33 féltelkes jobbágy számára, akiket 1856-ig, az örökváltságig, sőt azontúl 1945-ig a birtoklás alapján alapuló öntudatuk tartott össze mint társadalmi réteget, mint a falu „33

¹ A győr—veszprémi országút és vasút mentén fekszik Veszprémtől 50, Győrtől 30 km-re

² A német nyelvjárás jellegéből következtetve a telepések többsége Alsó-Ausztriának és Nyugat-Magyarországnak *ui*-nyelvjárásos (Pl. Mutter — muide) vidékéről származott. — PÉTERDI OTTÓ: *Az észak-bakonyjaljai német falvak dűlőnevei* Bp. 1934.

³ Die 33 Bauern, die 9 Kleinhäusler, die Holden. A települési térképen a főutcában a féltelkes gazdák házeit 1—33 számmal, a földeszsellérek házeit *a-i* betűkkel jelöltük. A házas zsellérek a kis utcába települtek.

⁴ II. József-féle 1785. évi népsz. Tabella conscriptionis popul. Veszprémi Áll. Levéltár (VÁL), Veszprém Acta Part. Congr. 6. Julii. 1785. No. 18.

⁵ Mi Mária Thérézia . . . Urbariumokat, vagy-is Földes Uraság Robottinak, és adózásának rendjét Vármegeyékben igazságosan el-intéztetni akarjuk . . .

Bécs 1767 2°, 1 lev. (Több nyelvű kiadás. Található Budapesten, a Széchényi Könyvtárban.) — SZABÓ DEZSŐ: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. I.Bp. 1933. A II. kötet kéziratban a Tört. Társ. irattárában. (Oklevélkiadás)

⁶ 1768. évi urbarium. VÁL, Veszprém Cs. kir. úrbéri törvényesk, Péterd c. iratesomó.

gazdáját”. A falu határában még fentmaradt, szántóföldnek szánt területből részesültek azután a zsellérség rétegei az 1787. évi földesúri összeírás szerint.⁷

Telkes jobbágy, colonus, Bauer szavak egyként jelölik azt a kiváltságos földművest, aki a falu főutcájában kapott (a házi kerttel együtt) kb. 900 □ öles házhelyet, ahol felépült a *jobbágyház*. A mellékelt képek szemléltetik a falu

I. kép. Bakony Péterd főutcája (MAHIG Attila felv.)

főutcáját, a jobbágyházat gazdasági udvarával az 1930-as évek állapotában, amint magukban egyesítik a hagyományt és haladást.

A lakóházban hagyományos az alaprajz (szoba — nyitott kéményes konyha — szoba — kamra), a haladás rajta a cseréptető és az oszlopos folyosó. A gazdasági épületeken ugyanesak hagyományos az alaprajz, a haladás rajtuk, hogy falbontással újra tagolták a térségeket, és hogy új külsőt kaptak. A pajta eredetileg keresztben állt a szérű és házikert között.⁸

⁷ *Conscriptio universorum bonorum*. Budapesti Orsz. Levéltár Bp. Helytartótanács C 99. Jelzetes könyvek E 15. F 30. K 7. L. 1. Ez a mindenre kiterjedő összeírás 1787-ben keletkezett, amikor II. József feloszlatta a bencés rendet és vagyonát átvette a Vallásalap 1802-ig.

⁸ A lakóház az ún. középdunántúli parasztház egy fajtája. A folyosó szélesebb ereszeljával oszlopsor nélkül készült. A hosszú ház az összes épületekkel a házhely északi mesgyéje mellett húzódtott, azért a gazdasági udvarban magában álló hidasdisznóórlól következtethető, hogy későbbi eredetű és német nyelvű. neve: di meststei, die Mäststeig, „hizlalóól” keletkezésének időpontját is elárulja, mikor erdei makkolás helyett istállóban kezdtek hizlalni a XIX. sz. közepe felé. A hosszú házban elhelyezett eredeti disznóól neve der Saustall, előtte tető nélküli akollal, aminek a neve der soilash (hangsúly az utolsó szótagon), der Solasch.

A kútból a vizet gém merítette, nyelvű. neve der koilroache, der Gallreicher.

Ehhez a jobbágházhoz, mint a gazdálkodás telepéhez (die Hofstatt) elválaszthatatlanul hozzátartozott a *földbirtok*,⁹ amely lehetővé tette a szántó-földi növénytermesztést és az állattenyésztést.

A növénytermesztés terén a kötelező gabonatermesztés folyt az 1768-ban kiosztott „úrbéri telkeken” (ahonnan a telkes jobbágy nevét vette), és az 1770-es

2. kép. Jobbágy lakóház Bakony Péterden (Szerző felv.)

években erdőirtás útján kialakított, tizedköteles „irtásföldön”. A gabonán kívül, az abban a korban szokásos egyéb szántóföldi és kerti növényeket a jobbágy saját-szükségletre, az úrbérmentes szántókon termelhette.

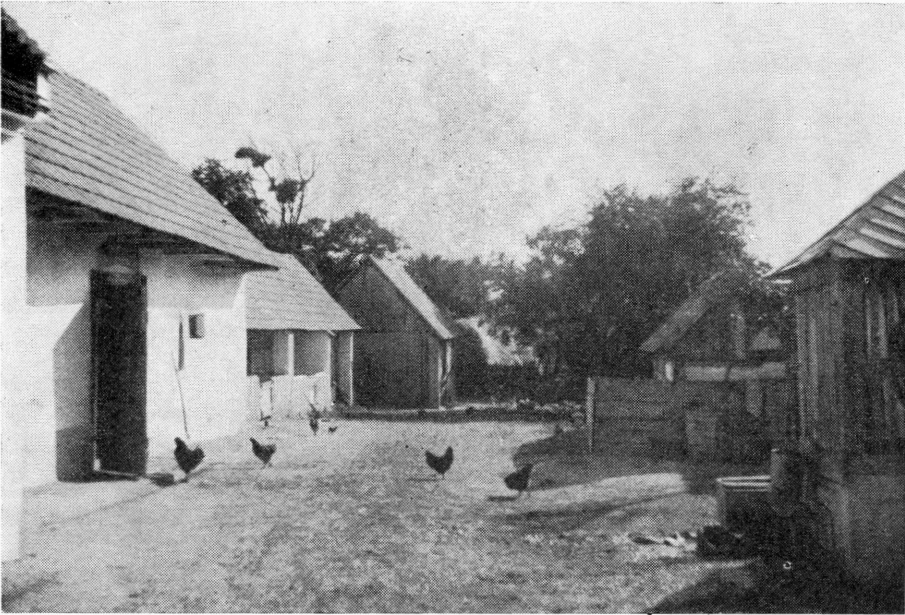
A külterjes állattenyésztés alapjául szolgáltak a rétségek, az eszmei hányad a közlegelőből és a földesúr saját kezelésében levő ún. likivarsányi erdő rétjeivel együtt.

A különös jogállású Szőlőhegy nedve, bár a földesúr is megdézsmálta, a munkakedvet sarkallta a jobbágyban.¹⁰

⁹ A jobbágház és félésszűzió elválaszthatatlan és felaprózhatatlan egységben személytelenül tartozott szolgáltatásokkal. Jobbágyok között adásvétel tárgyát nem képezhetette. Fű- és leányágon örökölhető volt a szülők jomagaviselete folytán. Leányági örökösödés esetén a férj kezén két fél szeszűzió egyesült. Örökléskor a jobbágy bemutatatta örökösét a földesúr ravazdi ispánján és egyúttal borjával is kedveskedett, talán az átírási költségek fejében. — A szőlők vagyonszája, közigazgatása és rendtartása elkülönült a félésszűziótól. Felaprózható, eladható volt. Eladáskor minden frt vételár után egy kr a földesúr illeté tulajdonjog elismerése címén és járt persze átírási költség címén is fél mérő zab (25 kg) és két kappan. Eladáskor a germán közelségi jog (Näherecht) éreztette hatását. — PÉTERDI OTTÓ: id. m. 22. lap. — SZABÓ ISTVÁN: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyok korában*. Budapest 1947.

¹⁰ 1787. évi idézett conscriptio.

A jobbágy a nevét: „egész”, „fél”, „negyed”, „telkes-jobbágy” az úrbérkötés, „úrbéri telkek” terjedelme után kapta. Az úrbéri szabályzat értelmében összesen 44 pozsonyi mérős, azaz 22 magyar hold szántó képezte az „egész” úrbéri telket és 11 magyar hold a „fél” úrbéri telket. Számítottak továbbá az egész telekhez 10 szekér széna rétet, azaz 10 magyar hold rétet. Péterden a föl-

3. kép. Bakonypéterdi jobbágy gazdasági udvara (Szerző felv.)

desúr 16 magyar hold úrbéri telket osztott a féltelkes jobbágynek, mert nem jutott neki érdemben rétet. A határban levő ún. likivarsányi-rétből, melyet a földesúr saját kezelésben tartott, bérelhetett a jobbágy megfelelő területet és egy szekér szénáért 2 forint bért fizetett.¹¹

Ezek után rátérhetünk tárgyalásunk első kérdésére: *milyen volt a féltelkes jobbágy életszínvonala 1800 körül*. A jobbágy életszínvonala a két mezőgazdasági termelési főágtól: a szántóföldi növénytermesztéstől és az állattenyésztéstől függött.

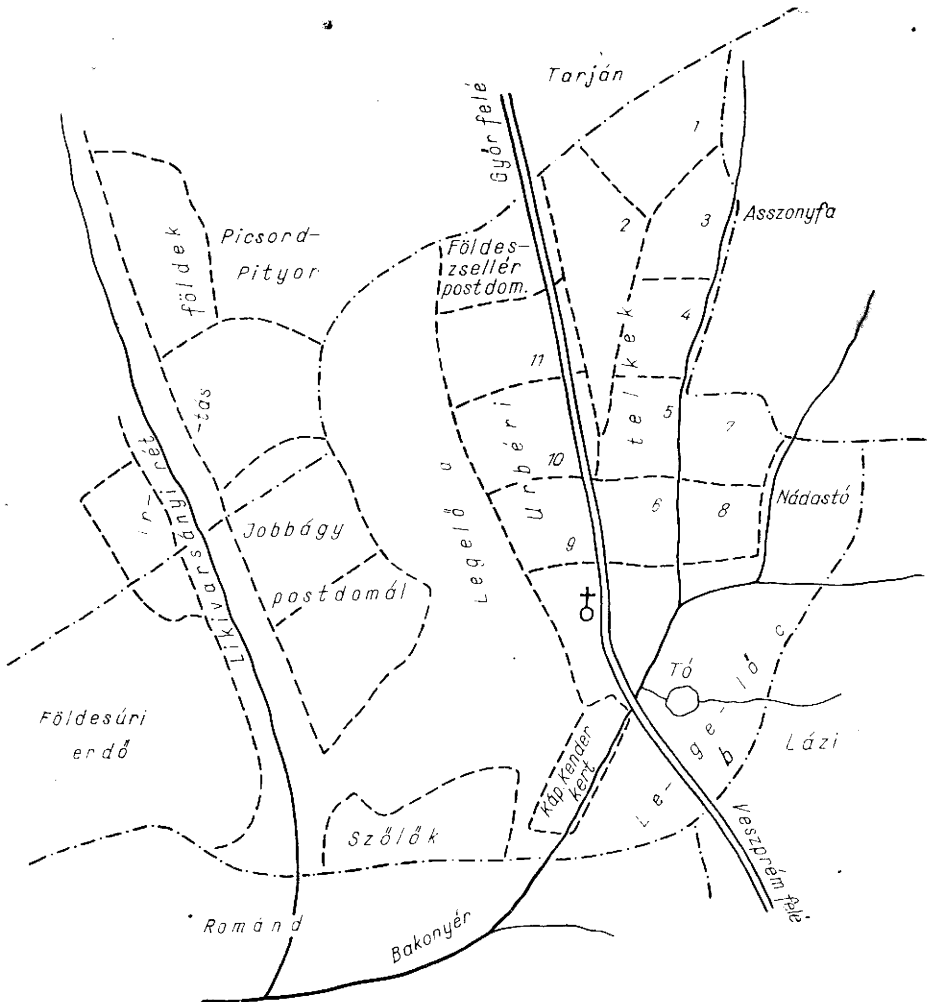
A szántóföldi növénytermesztésről úgy alkothatunk magunknak tiszta képet, ha előbb a rendelkezésre állt szántóföldek területét rögzítjük táblázatba, azután pedig a gabonatermés mennyiségéről szóló levéltári statisztikai adatokat dolgozzuk fel szemléltető táblázatban.

Az 1. táblázat részletesen felsorolja a féltelkes jobbágy teljes földbirtokát kat. holdban 1780 és 1828 között.¹² E két időpont között a jobbágy földbirtok-

¹¹ 1768. évi idézett urbarium.

¹² Az akkor is kb. 1732 kat. holdnyi határ nyugati, dombos fele löszös altalajú, keleti, a Bakonyér csermelyeitől szabdalt fele homokos altalajú. Az úrbéri telkek 11 dűlőben oszoltak szét. A nevek mellett a számok és betűk a határtérképen igazítanak el.

1. Hai(d)nacker (Heidekorn, hajdinaföld), 2. Krainacker (Grein, kavicsos föld), 3.4.5. Letzer, Mitterer, Unterer Kreuzacker (felső, középső, alsó keresztföld), 6. Raaber Ackerl (Győri

2. térkép. Péterd határa 1800 körül

úti földecske), 7. Schmiedackerl (a felső faluvégi kovácsműhely után elnevezve), 8. Langes Ackerl, 9. 10. Unterer, Oberer Bergacker (alsó, felső hegyredűlő), 11. Pitjor Bergacker (ennek a dűlőnek a felső végében, de már a mai hármastarjáni határban volt Péterd-Picsord-Pityor középkori faluhelye). Az Irtásföld-Überlendacker az 1770-es években került az úrbérköteles földek közé és a térképen is látható, hogy a falu határán kívül terült el. A szőlőhegy-Weingarten kiültetését 1750-ben kezdték és az 1828. évi idézett összeírás házakint veszi censusba a szőlőket 6 fossort számítva 2 pozsonyi mérős, tehát 1200 □ öles területre. A Postdomális-Hausacker mérete 1787-ben 6 kat. hold, az 1856. évi Birtokkönyvben 3 kat. hold helyesen, amelyben a káposztás és kenderkertek mérete is megtalálható. A legelő három területből állt: a) die Hutweide (közlegelő), b) Ochsenweide (Ökörlegelő), c) Stand (Marhaállás vagy pihenő) és 1856-ban az örökvátság előtt még 400 kat. hold volt.

állománya nem változott. Ez kiderül az idézett 1787. évi földesúri összeírás és az 1828. évi conscriptio regnicolaris vonatkozó adatainak összevetéséből. Az egyes földterületek pontos nagyságát adja az 1856. évi, a jobbágykor utolsó állapotát rögzítő Birtokkönyv is.¹³

I. táblázat. A jobbágy földbirtoka — 1780—1828

A szántóföldek földesúri kötöttség szerint	A szántóföldek megnevezése	Területe	
		kat. hold	□ öl
Úrbéreköteles	úrbéri telkek	12	1400
	irtásföld	3	
	szőlő		
Úrbérmentes	házikert		400
	káposztás és kenderkertek		765
	postdomális föld	3	1000
	rétság		
	legelőilletmény	6	
	Összesen	26	365

Az 1. táblázatból kitetszik, hogy ez a jobbágy 15 kat. holdon termelte kötelezően az úrbér-(-kilenced-)-köteles és tizedköteles gabonát az ún. háromnyomásos (így is: kétnyomásos) vetési rendszerben. E vetési rendszer szerint a 15 kat. holdból évenként 10 hold állt művelés alatt. A 10 kat. holdból 5 hold termelt őszi gabonát (búzát és rozsot), 5 hold pedig tavaszi gabonát (árpát és zabot.) A fentmaradó 5 kat. hold ugarban pihenve gyűjtötte az erőt a következő évi őszi gabona termeléséhez. Őszi, tavaszi gabona és ugar évenként úgy váltogatták egymást, hogy az előbbi a következő helyére lépett.

Az őszi és a tavaszi gabona vetésterületén termelt gabona mennyiségét ki tudjuk számítani az idézett 1787. évi földesúri összeírásba felvett tizedösszeírásból. A földesúri tized volt: búzából 130 kereszt, keresztjét hétnyolcad poszonyi mérő (50 kg) szemesterméssel és mérőjét 54 kr-val számítva, rozsából 122 kereszt, keresztenkint egy és egynolcad mérővel és mérőjét 45 kr-val számítva, árpából 16 kereszt, egy és egynolcad mérővel és 36 kr-val számítva, zabból 36 kereszt, egy és egynolcad mérővel és 24 kr-val számítva. A 2. táblázat részletesen tárja elénk a féltelkes jobbágy 1787. évi gabonatermését azzal a szépséghibával, hogy a tavaszi gabona átlag termését nem tünteti fel. A tavaszi gabona vetésterületéből arra lehet következtetni, hogy belőle fél tizedet szedtek és az árpa területének

¹³ *Conscriptio Regnicolaris Possessionis Peterd.* 1828. Budapesti Orsz. Levéltár, Bp. N. 26. Com. Veszpr. — Péterdi határ Birtokkönyve 1856 (és két térkép). VÁL, Veszprém Cs. kir. úrbéri törvényszék, Péterd c. iratcsomó.

egy részébe hajdinát, később kukoricát is vethetett a jobbágy és ezek után földbért fizetett. Tizedet adtak a jobbágyok és földeszellérek a sematikus 2. táblázat és 2a. táblázat terméskimutatása szerint.¹⁴

2. táblázat. A jobbágyok és földeszellérek gabonatermése — 1787

Gabona		A vetésterület kat. holdban					Az összes termés q-ban			
		A jobbágyok			a földeszellérek irtás-földjei	összesen	jobbágyok	földeszellérek	összesen	átlag
		úrbéri telkei	irtás-földjei	összesen						
Őszi	búza	133,0	33,0	166,0	6,70	172,6	546,75	22,0	568,75	7,3
	rozs és kétszeres						659,60	26,40	686,25	
Tavaszi	árpa	66,5	16,5	83	3,35	86,3	173,20	6,80	180,0	—
	zab	66,5	16,5	83	3,35	86,3	346,20	13,80	360,0	4,2
Ugar		133,0	33,0	166	6,70	172,6				
Összesen		399	99	498	20	518	1725,75	69,0	1794,75	—

2/a táblázat. Gabonatermés — 1790

Gabona		Vetésterület kat. holdban	Termés (q)	
			Részletesen	Átlag
Őszi	búza	172,6	516	8,4
	kétszeres		250	
	rozs		693	
Tavaszi	árpa	86,3	270	3,9
	zab	86,3	320	
Ugar		172,6	—	—
Összesen		518	2049	—

¹⁴ Az 1787. évi összeírás terméadatai alapján végezte el kalkulációját a Vallásalap. A kat. átlagtermést nyugodtan lehet 8 q-ra tenni, mert a vetésterületbe bele kell számítani a pontatlan földmérést, utakat stb. Erre az átlag termésre fényt vethet az a tény, hogy a mostani áll. gazdaságok átlagos búzatermése 10 q körül mozgott 1950 és 1960 között javított vetőmag és mérhetetlen kemikáliák felhasználása mellett. (Stat. zsebkönyv. Bp. 1962.) — A föld minőségét illetően a régebbiek helyett az 1909. évi V. t. cikk alapján végrehajtott kat. tisztajövedelem becslése szerint a határ szántóföldjéből 54 kat. hold első osztályú, 146 második, 350 harmadik, 377 negye-

A 3. táblázat gabonamennyisége valószínűen átlagos év közepes termése. Az árak pedig valószínűen erősen helyi jellegűek, mint általában abban a korban. Minthogy azonban a vetésterület 1780 és 1828 között nem változott, azért ennek a termésmennyiségnek statisztikai adatai számítási alapul szolgálhatnak a féltelkes jobbágy háztartásban 1800 körül.

3. táblázat. A jobbágy gabonatermése — 1787

Gabona		Vetésterület kat. holdban			Termés			
		úrbéri telkek	irtás föld	össze- sen	gabona (q)	átlag (q)	ára	
						frt	kr	
Őszi	búza	4	1	5	16,50	7,3	29	42
	rozs				20,—		30	—
Tavaszi	árpa	4	1	5	5,25	—	6	18
	zab				10,50	4,2	8	24
Ugar		4	1	5	—			
Összesen		12	3	15	52,25	—	74	24

Mindjárt fel is vetjük és meg is válaszoljuk az *életszínvonalat lényegesen érintő kérdést*. Milyen kiadásokat tudott a jobbágy ebből a termésmennyiségből fedezni? Itt arra gondolunk, hogy a paraszt terméséből mindig előbb közkiadásait egyenlítette ki és a megmaradt gabonából gazdálkodott tovább háztartásában. Ennek megfelelően először a 4. táblázatban felállítjuk a gabonatermésrel fedezhető kiadásokat és azután az 5. táblázatban már csak a fentmaradt búza és rozs mennyisége felhasználásával folytatjuk, minthogy az árpa és zab az állatok takarmányozására szolgált.

A gabonával fedezhető kiadások táblázatához azonban néhány megjegyzést kell előrebocsátani arra vonatkozóan, hogy milyen tételeket állítsunk a táblázatba.

dik, 210 ötödik, 3 hatodik és 23 hetedik osztályú. Átlagolva a tiszta jövedelem kat. holdankint 1196 fillér (12 aranykorona), a föld minősége átlagolva a harmadik és negyedik osztály között állt. (Veszprém vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként.)

Az 1909. évi V. t. cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Bp. 1914. Található Bp. a Stat. Hiv. könyvtárában. (1907—11. között a búza ára 24,04 aranykorona körül fluktuált. Magyar Stat. Közl. Árstatisztika. Bp. 1913.) — Az 1787. évi összeírásba az összeíró bizottság jegyezte be az árakat. Ugyanakkor a győri és veszprémi városi piacon a búza mérője (50 kg) 1,40 frt, rozs 77 kr, az árpa 70 kr, a zab 47 kr körül ingadozott évek és évszakok szerint. (Győri Áll. Levéltár, Győr városi lt. Limitatio victualium Piaci árjegyzékek 1787. — VÁL, Veszprém városi lt. Tabella pretii frugum Piaci árjegyzékek 1787.)

— Mindez részletesen: *Jobbágy gazdálkodás egy 1787. évi összeírás alapján* c. dolgozatomban.

A földesuraság követelése: őszi gabonából a teljes, tavasziból a féltized természetben, kilenced helyett 2 frt 5 kr készpénz, házadó 1 frt.¹⁵

Ami az állami és megyei adókat illeti, a kutatót nehéz helyzet sújtja. A veszprémi áll. levéltárból hiányoznak az adószedő iratok, dikajegyzékek, konskripciók, págális könyvek. Megvan azonban több évről, így 1785-ből is egy *cassa visitatio-nak Extractus libri manualis* okmánya.¹⁶ Eszerint végső összegként a falu befizetett erre az évre ad *cassam ordinariam* 247 frt 36 kr-t és ad *domesticam* 200 frt 59 kr-t. Nem ismeretes az adózók száma, összetétele, a kivetés kulcsa. Talán vagyunk olyan igazságosak, mint a hivatalos adógépczet, ha az összeget, 448 frt 35 kr-t a jobbágyok és zsellérek között felosztva egy jobbágyra 12 frt-ot kirovunk. Ez természetesen approximatív szám, ez lehet 1–2 frt-tal több is és persze háborúban hadiadóval még nőtt. Falusi praxis szerint egy szekér gabona ára az adókövetelés.

A községi alkalmazottak illetménye¹⁷ abban a korban: a jobbágytól gabona természetben, pár kr készpénz, továbbá a községtől kb. egy magyar hold földjáromóság és lakás községi házban. Községi alkalmazottak a következők:

Az idézett 1828. évi összeírás öt pásztorot sorol fel. Közülük a sertéspásztor gabonajáromóságát száz évvel későbbi állapotból lehetett kikövetkeztetni és a táblázatba éppen a bér alaptételei kerültek, úgy, hogy a sertéspásztor teljes évi bére is kiszámítható, mert ismeretes a falu sertésállománya az összeírásokból. A pünkösdkor gyűjtött pár kr készpénz összege nem ismeretes. A többi pásztornak az egyenlőség elvén oszthatunk oda ugyanannyi bért.¹⁸

A Láziban lakó plébánosnak egy jobbágyházból járó párbérbúzáját és készpénzjáromóságát az 1748-ban¹⁹ kelt „plébánosszerződés” tartalmazza. Stólapénz családi események (keresztelés, esküvő, temetés) alkalmával járt.

Az iskolamester a kántori teendők ellátásáért kapta a jobbágyháztól párbérrosztát és néhány kr készpénzt. Stólapénz alkalom szerint. A tanításért a „tanpénzt” (das Schulgeld) két gyermek után állítottuk be a táblázatba. (Egy korabeli veszprémi egyházmegyei *canonica visitatio*-ban olvasható, hogy az iskolamester számolást, olvasást, írást ebben a fokozati egymásutánban tanított és fokozatonként egy-egy forintot szedett tanpénzként egy gyermek után.) A falu jegyzőségének vezetését a megye fizette.²⁰

Az éjjeliőr mellett még a szőlőőrök és harangozó szerepelhetnének a táblázatban gabonajáromóságukkal.

A jobbágyháznál szolgáló szolgálóegény, az összeírásokban is szereplő házatlan zsellér bérének megállapítására nincs támpontunk, kivéve azt a tételt, hogy a jobbágyházban külön kis „zsellérszobácskában” lakott.²¹

¹⁵ 1787. évi id. összeírás.

¹⁶ VÁL, Veszprém Acta Part. Congr. 15. Febr. 1786. No. 299/J.

¹⁷ Részletesen. *A zsellérség és községi alkalmazottak házatája 1800 körül Bakonypéterden c. dolgozatomban.*

¹⁸ A nyelvj. di hoild, die Halde — a konda, csorda, der hoilde, Halder — pásztor, állatnemek szerint der Sau- Kühe-, Ochsen- Schafhalder. Der Kuppelhalder — a csikós. — A pásztoroknak készkenyér járandóságuk is volt. A disznópásztor egy anya disznó, két süldő és négy malac után egy-egy kenyeret kapott.

¹⁹ Ebben a specificatióban 25 dénár a készpénz jobbágyházaenként. PBL, Pannonhalma Acta archiabb. Fasc. 33 d. nr. 7.

²⁰ Járt neki bor és tűzifa, továbbá borszedési joga volt szüretkor.

²¹ Das Holdenstübel.

Ezen megjegyzések után tekintsük át a 4. táblázatnak a gabonával fedezhető kiadási adatait, majd folytassuk az 5. táblázattal, mely az őszi gabona összesített felhasználását szemlélteti.

4. táblázat. A gabonával fedezhető kiadások

A kiadás neve		Búza (q)	Rozs (q)	Árpa (q)	Zab (q)	Ára			
						részletes		összesen	
						frt	kr	frt	kr
Földes- uraság	tized	1,65	2,—	0,25	0,50	6	40		
	kilenced	1,17				2	05		
	házaadó	0,55				1	—	9	45
Állami, megyei adó		3,75	3,60					12	
Községi alkalma- zottak	plébános-párbér	0,50						—	54
	kántor-párbér		0,50			—	45		
	tanpénz (2 tanuló)	1,15				2	—	2	45
	anyakoca	0,125							
	sertés- 2 süldő		0,125						
	pásztor 4 malac		0,125					—	36
	ökörpásztor	0,125	0,25					—	36
	tehénpásztor	0,125	0,25						36
	esikós	0,125	0,25					—	36
	juhász	0,125	0,25					—	36
éjjeliőr	0,125	0,06					—	20	
Összesen		9,52	7,42	0,25	0,50			28	44

5. táblázat. Az őszi gabona felhasználása

A kiadások neve	Búza (q)	Rozs (q)
A gabonával fedezhető kiadások	9,52	7,42
A vetőmagszükséglet	3,30	3,30
A fejadag 6 személyre	3,—	7,—
Kiadások	15,82	17,72
Termés	16,50	20,—
Maradék	0,68	2,28

A gabona elszámolásáról szóló 5. táblázatban a termés és a kiadások fedezésére szolgáló gabonamennyiség között az egyenleg nem sok biztatást ad az élet-

színvonal emeléséhez. Ez persze approximatív egyenleg, mert a 2a táblázat szerint kb. 7 q kétszerest számíthatnánk ide még.

A vetőmagszükséglet és — hozzátehetjük — a tavaszi gabona meg az úrbérmentes földeken termesztett takarmánynövények (lucerna, bükköny, széna, répa) az újra termelést tették lehetővé.

A gabonafejadag fontos tételt képviselt a jobbágyháztartás fogyasztási alapján, mert a család jórészt liszten élt. Változatokat a liszttemára hoztak az úrbérmentes földeken termesztett gabonapótló (hajdina, köles), kapás — (tarlórépa, majd 1800 után burgonya, kukorica), konyhakerti növények (káposzta, bab, lencse), és a gyümölcsfélék. Ezek termésmennyiségének megállapítására levéltári adatok nem állnak rendelkezésre. Tüzetes tárgyalásuk esetén a népi hagyományra kell hagyatkoznunk.²²

Nehéz munkaidőben (aratáskor, csépléskor) a hét napjai közül a vasárnapon kívül kedd és csütörtök húsnapok voltak. A hús a téli disznóölésből és a mészárszékből került elő. A bárányhús gombóccal és a Nádastóból a hal ingyencfalatnak számított. A nagybőjt idejére esett a nehéz szőlőmunka (felásás, metszés stb.), melyet juhtúrón és sajton, tehéntúrón és savanyúkáposztán tartva végeztek.

Külön ki kell emelni a gyógynövényeket (vermut, kamilla, hársfavirág stb.) és az ipari növények közül a lent és kendert rostjuk és olajuk miatt. (Olajütő működött a település térképén 12-vel jelzett jobbágyházban 1883-ig. A vízimalom az idézett 1828. évi összeírás idején már használaton kívül hallgatott az alsó faluvégén.)

Az 1787. évi összeírásba felvett 26 akó összes bortized nem reális adat. Az 1790. évből az egyik összeírás ugyanezt az adatot hozza. A másik összeírás, amely három év átlagából kiszámított gabonatermésével is különvéleményt képvisel, az 1784—89-es évek bortizede alapján az évi bortizedet 110 akóban állapítja meg. A plébánosnak járó tizenhatod résszel együtt tehát 117 akó. (Akója 1 frt 12 kr.) A szőlőhegyben az 1200 □ öl alapegységet hat fossor, szőlőásó ember egy napi munkájával mérték. Akkor az 1787. évi 445 fossornyit területen 74 magyar holdon, 55 kat. holdon 1170 akó, ill. 60 840 liter bor termett. Minthogy e területbe a présházakat, gyümölcsösöket, utakat is bele kell kalkulálni, azért egy kat. holdra minimálisan 21 akó, ill. 11 hektoliter jutott. FÉNYES Elek Magyarország leírásában dicséri a péterdi „nehéz, felette édes” bort.²³

Bár mindenkinek volt saját bora, mégis — a népi hagyomány szerint — nagy mulatságokat rendeztek a felső faluvégi földesúri nagy kocsmában farsangkor, május elsején (májusi tánc), búcsúkor (június 29.), Katalin napkor (november 25.).²⁴

A kiadási tételek egyrészét (kilenced, adók, mesteremberek: kovács, bográr, kádár, mészáros) készpénzben kellett kiegyenlíteni. Ez terhet rótt a jobbágy-

²² Ezek a tételek arra is jók voltak, hogy rossz gabonatermés idején sem éhezett a jobbágy. A gyümölcs termelést előmozdította az alsó faluvég és a malom között az iskolamester gondozásában állt kis faiskola (kb. 70 □ öl).

²³ FÉNYES Elek: *Magyarország leírása*. Pest 1847. — A jobbágyoknak három, vízmosásoktól elválasztott dűlőben volt szőlője. Az első dűlő mindjárt a vízmosástól kapta nevét: der Ludlweingarten, a második neve: Ackerl-, a harmadik neve der grosze Weingarten. A második vízmosásban voltak leginkább a présházak. Egy présház pálinkafőzésre volt berendezve 1790-ben, később négy présház. — OL Bp. Helytartótanács C 99. Jelzetes könyvek L. 1. K7.

²⁴ A május elsejei tánc Maitanz germán eredetű. A lázii kat. anyaegyház leányegyháza volt a péterdi templom. Az elsőnek nov. 25-én Katalin napkor volt a búcsúja, innen a név Kathreintanz, a másíknak jún. 29-én volt a búcsúja, der khiritoch — Kirchtage.

ra, mert a gabonát kocsin kellett a 30 km-re fekvő Győrbe szállítani, ahol a Vízikapunál levő Gabonapiac téren egyes magánosok mellett leginkább vízimolnárok és gabonakereskedők irányították az árakat.²⁵ A gabonáról szóló elszámolás számadatai szemléletesen jelölik meg azt a keretet, ameddig a jobbágy nyújtózhatott, hogy kiadásai fedve legyenek. Ha tovább kívánt nyújtózni a kiadások terén, akkor az állatállományhoz kellett nyúlnia. Szerencsénkre a jobbágy állatállományáról két összeírásból is tudunk magunknak egészen pontos képet alkotni. Az 1787. évi összeírás a falu állatállományát házanként jegyezte fel, amelyből könnyen kivehető egy jobbágy állománya. Az 1828. évi összeírás pedig szintén házanként vette censusba az egy évnél idősebb állatokat, majd összegezte őket. A baromfiak és a méhcsaládok száma nem ismeretes. A népi hagyomány szerint népes libacsaládok úszkáltak a Nádastó vizén.²⁶

A féltelkes jobbágy állatállományát tartalmazó 6. táblázat a két összeírás adatainak átlagolásával sorolja fel a fehér magyar fajta marhák, lovak, rackajuhok és a bakonyi fajtájú pontyhátú sertések számát.

6. táblázat. A jobbágy állatállománya

Ökör	Tehén	Növ. marha	Ló	Csikó	Juh	Sertés		
						anya	süldő	malac
2	1	3	2	2	15	1	3	3

A 6. táblázat többek között három mozzanatra hívhatja fel figyelmünket: az igavonó állatokra, az állateltadásra és az állati termékekre.

A jobbágnak legalább két erős fogatra volt szüksége, egyrészt saját földjeit művelte aprólékos munkával, másrészt 27 napi igásrobottal tartozott a földesúrának, melyből két hosszú robotot (Vorspann) lehetett összevonni. Különben is egyik évben a szomszédos tarjáni, másik évben a 10 km-re fekvő pannonhalmi határban a vesztőhely körül szántott robotban. A tehéntartás gazdaságosságát még nem ismerték fel.

A kifejlődött számos állat eladásából jutott a jobbágy család nagyobb pénzösszeghez, amelyből — ha szabad a mai kifejezést visszavetíteni — a felhalmozási alapra is futotta háztartásában, közelebről beruházásra a gazdaság bővítéséhez, beruházásra a lakóházban és pénztartalékolásra a szűk esztendőkre. Szűk esztendő bőven fordult elő, azért is került a litániás imádságba ez a könyörgés: „Az állatvéstől,²⁷ éhínségtől, háborútól ments meg Uram minket!” és a lányok kiházásításától — tehette volna még hozzá. Egy pár ökör eladási ára egyben felért kb. az egyévi gabonatermés összes árával. Ilyen eladás azonban nem minden évben akadt.

Az állati szaporulat eladásából csak krajcárokra tehető a jobbágy jövedelme. Az 1787. évi összeírásban a bárány ára 40 kr, a választási borjúé 49 és fél kr, a beszolgáltatott egy kappant, két csirkét, hat tojást összesen 24 kr-ra érté-

²⁵ SZÁVAY Gyula: *Győr. Monográfia I.—II.* Győr 1896.

²⁶ Vö. a későbbi dűlőnevet a Nádastó mellett: Gänsackerl — libaföld.

²⁷ Az állattemető a Stand nevű legelő (c) keleti csücskében volt. Az állatállományt külön védőszent védelte és névnapja községi ünneppé lett, miként a természeti törvények érvényesülése következtében bekövetkezett elemi csapások ellen a falu szentek védelme alá menekült és tiszteletükre községi ünnepeket fogadott.

kelte a földesuraság. Az 1828. évi regnikoláris összeírás már magasabb árakat tüntet fel, de akkor, a napóleoni háborúk okozta infláció után is emelkedtek az árak. Persze abban a „krajcáros világban” is kr-ból lett a frt és annál könnyebben, mert a frt csak 60 kr-ból állt.

A külterjes állattenyésztés korában nagyon gazdaságosnak számított a juhtartás. Az állati termékek közül a gyapjú, bárányprem és juhsajt járulhatott hozzá előnyösen a közvetlen *fogyasztási alapon* nyugvó életszínvonal emeléséhez. A földesúr is bárányból kilencedet és tizedet szedett, sőt az 1800-as évek elején legelő céljára bérbe adott saját kezelésű tarjáni majorságból nagyobb területet a péterdi jobbágyoknak.²⁸

A prémmel bélelt ruhák, a gyapjúból szőtt alsónemű és felső ruhaszövetek, a lenből és kenderből való alsó- és ágynemű előállítására egy szűcsöt, és nyolc takácsot foglalkoztatott, míg két ún. német varga a lábbelit gondozta. Ezek az iparűzők a falubeli zsellérséghez tartoztak az 1828. évi összeírás szerint. Sőt még a győri kékfestő iparosoknak is akadt dolga, míg elkészült a kék posztó a férfi öltönyökhöz, köpenyeghez, amelynek a végső simítást valamelyik szomszéd falu szabómestere adta meg.

Persze a textilfonalakat a serénykező nők állították elő körülményesen fonókeréken, rokkán minden házban. Egyébként e hosszú türelmű nők tudtak kötni, horgolni és kivarni is.

Eddigi tárgyalásunk folyamán vallatóra fogtuk a levéltári okmányokat, hogy az életszínvonalra vonatkozó statisztikai adatokhoz juthassunk, és persze segítségül kellett hívnunk a népi hagyományt is. *A világos adatok alapján több oldalról nyílt betekintés a jobbágy életszínvonalára.* Ha most még tovább kívánjuk értékelni az életszínvonal adatait, akkor azt helyesen úgy tesszük, hogy az előjáróban feltett második kérdésre is válaszolunk: *a mezőgazdaság korszerű volt-e a feudalizmus utolsó száz évében?*

Tárgyalásunk eddigi menetéből már ki lehetett venni, hogy a növénytermesztés volt a *jobbágyi gazdálkodás* alaptényezője, mert a gazdaság jövedelmezősége elsősorban attól függött, hogy mekkora volt a termés. A termést értékesítette a jobbágy egyrészt szolgáltatásaiban természetben és eladás útján, másrészt az állattenyésztésben mint takarmányt az úrbérmentes földeken termelt takarmány mellett.

A jobbágy gabonaterméseinek fenti mennyisége és az azzal kiegyenlíthető közkiadások, vetőmagszükséglet és fejadag mennyisége között az egyenleg borotvaélen táncolt. Egy-két évi rossz termés vagy adóemelés passzívába kényszeríthette a jobbágyot egy évtizedre is, még ha állatállománya ki is került az állatvést és állta a vele szemben támasztható követelményeket a jobbágyháztartásban.

Persze kevésből is lehet jól élni. Az öreg jobbágy örököseinek is egy tanácsot adhatott: *Halt's enk zam!* (Haltet ihr euch zusammen — igényeiteket szabjátok szűkre!)

A jobbágy gabonaterméséből merített a *közélelmelés* is. A korszak közgazdasága is fontosnak tartotta ilyen szempontból is a jobbágytermelést, azért volt mentes a jobbágy fiaival együtt a katonáskodás alól. A feudalizmus utolsó száz éve gazdasági szemmel nézve expanzív korszaknak minősül. Az ipari termelés mellett foglalkoztak kényszerűen a mezőgazdasági többtermelés kérdésével. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés a többtermelést is célozta.

²⁸ PBL, Pannonhalma Acta archiabb. Fasc. 59. litt. ff.

Többet lehet termelni extenzíve a vetésterület növelésével, intenzíve jobb talajműveléssel és mindkettővel egyszerre. A vetésterület növeléséhez Péterd földesurának is volt érzéke. Az úrbéri telkeket összesen kb. 400 kat. holdban mérte. Az 1770-es években engedélyt adott, hogy a jobbágyok és zsellérek erdőirtás útján juthassanak tizedköteles irtásföldekhez, összesen kb. 170 kat. holdon. 1787-ben ezután az 520 kat. hold szántó után a cséplőbér²⁹ leszámításával 48 q búzát, 61 q rozsot, 8 q árpát és 16 q zabot kapott tizedként. Ez nem nagy jövedelem. Továbbá 1787 körül bérbeadott a jobbágyoknak ismeretlen mennyiségű szántót picesordi — hármastarjáni pusztáján ismeretlen feltételekkel. A napóleoni háborúk után a búza ára folyton emelkedett, amelyet a 7. táblázat mutat be.³⁰ Azért 1828 és 1856 között kb. 169 kat. holddal még növekedett a tizedköteles szántó az 1856. évi Birtokkönyv adataiból kideríthetően.³¹ Ezzel azonban a földesúr jövedelme lényegesen nem emelkedett.

7. táblázat. Búzaárak (q)

Évszám	Aranykorona
1820—24	11,74
1825—29	12,03
1830—34	15,05
1835—39	11,49
1840—44	15,51
1845—49	19,60
1850—54	20,81
1855—59	24,31

A szántónak ez a kiterjesztése szervei hibában szenvedett. A szokásos ugarolás miatt a vetésterület egyharmad része minden évben kiesett a termelésből. Az ugarolást pedig fent kellett tartani, mert ezzel kímélték meg a termőtalajt a kimerüléstől. A talaj erőnlétét szerves trágyázással akár még emelni is lehetett volna, de a trágyázásos talajművelést akadályozta az, hogy az állatok az év legnagyobb részében legelőre jártak és nem termelhettek elegendő szerves trágyát az istállóban. Sőt maga a legelő (1787-ben kb. 520 kat. hold) értékes szántóföldnek való területet vont el a szántóföldi növénytermeléstől. Az ugarhoz azért is ragaszkodtak, mert ugar után jól sikerült az őszi gabonatermés nemcsak a föld pihentetése miatt, hanem azért is, mert volt idő a vetés előkészítéséhez szántással.^{31a}

²⁹ Egy kereszt (17 kéve) kicséplése után 6,25 kg. szemesgabona a bér az id. 1787. évi összeírás szerint.

³⁰ REGE Károly: *A magyar búza áralakulása és termelési költsége 1820-tól 1930-ig*. Budapest 1931. — *Beiträge zur Geschichte der Preise ungarischer Landesprodukte im 19. Jahrhundert nach der Notierung des Pester Marktes. 1820—1872*. Budapest 1873. (Található Budapesten a Stat. Hiv. Könyvtárában.) — KÖRÖSI József: *Adalékok az árak történetéhez*. Pest 1873.

³¹ Az egyes új dülők elnevezése: Neuriszacker, Ochsenweideacker, Weingartenacker, Morastacker — az 1856. évi Birtokkönyv szerint és egy jobbágyra kb. 5 kat. hold jutott összesen.

^{31a} A búzából a rozsdakárt úgy igyekeztek elhárítani, hogy a búzát rozssal keverve vetették. Termése a kétszeres (die Halbfrucht). — GRABNER Emil: *Szántóföldi növénytermesztés*. Bp. 1935.

A háromnyomásos vetési rendszerben három éven belül váltogatták egymást az őszi, a tavaszi gabona és az ugar. Az 1770-es években az angliai Norfolkban négy évre tervezett olyan vetésforgót kezdtek alkalmazni, melyben ugar nélkül vettek részt az összes szántóföldi növények: őszi gabona, kapásnövények, tavaszi gabona, takarmánynövények ebben a sorrendben és évenkénti váltogatással. De erre a vetésforgóra nem lehetett nálunk áttérni, mert a jobbágy gabonán kívül más szántóföldi növényt nem termelhetett az úrbérköteles földön. Pedig a négyes vetésforgó is lényege szerint a talajművelés egy fajtája, mert a növények ezen vetési sorrendjük szerint egymásnak előkészítik a talajt.

Marad tehát a talajművelés egyetlen alakja a szántás. Sokat szántottak és egy ekével naponként kb. 0,6 vagy 0,7 kat. holdat szántottak.³² Abban a korban ugar után vetették az őszi gabonát. Három szántással készítették elő a vetést. Már júniusban (Brachmonat) feltörték az ugart. Augusztusban másodszer szántották az ugart, és szeptemberben harmadszor a vetés alá szántottak.³³ A tavaszi növények alá kétszer, ősszel és tavasszal szántottak.

A vetés természetesen kézzel történt. Az elvetett magot földdel be kellett takarni vagy fogasállással vagy boronálással. A szántás nagy göröngyeit hengerléssel apritek, de hengerlétek és fogasolták a vetést időjárás szerint is.³⁴

A fenti 8 q kat. holdankinti átlagtermés mögött tehát igen sok talajművelési munkaidő húzódik meg. A munkaidő még növekszik az aratással, csépléssel (cséphadaróval, lónyomatással) és a gabona tisztításával (kézirostával, lapátonkinti szélvutatással). Ma azt tartjuk, hogy az idő pénz. A jobbágyoknak idejük volt bőven, tehát szántottak. Pénzük kevés volt. Ha kevesebbet szántottak volna, még annyi pénzük sem lett volna, mint amennyi így adódott.³⁵

Persze nemcsak mi vagyunk ma olyan okosak annak megállapításában, hogy a feudalizmus utolsó száz évének mezőgazdasága a maga korában is elmaradottnak számított, mert a termék abszolút mennyisége nem tudta sem a jobbágy, sem a földesúr, sem a közlelmezés igényeit kielégíteni. Egyes kiváló kortársak,³⁶ akik a századfordulón már tanulmányozhatták a nyugati országok intenzív irányú mezőgazdaságát, maguk is hirdették korszerűtlenségét. Például PETHE Ferenc, a keszthelyi Georgikon 1797-től négy éven át tanára szakfolyóirataiban és könyvben követelte a mezőgazdaság korszerűsítését,³⁷ mikor írt a vetésforgóról, szervesstrágyázásról, a takarmányozásról, a korszerű földművelő eszközökről. Vagyis mindarról írt, aminek megvalósítása a kapitalista kispaszti intenzív gazdálkodásnak volt történelmileg fenntartva.

³² A magyar szó „hold” német neve das Joch, a járom az iga, tehát olyan nagy terület, amelyet egy igával egy nap alatt lehetett felszántani.

³³ A három szántás egyre fokozódó mélységgel: nyelvj. proche — brachen — az ugart feltörni, zwiproche — zwiebrachen — másodszer szántani az ugart, anbauackern — vetéshez szántani. Ha aratás után valamelyik földbe tarlórépát (die Halmrübe) vetettek másodvetésként, akkor tarlóbuktatással — das Halmstürzen (Halm-tarló) készítették elő a talajt.

³⁴ Az eke mellett szereplő talajművelő eszközök: die Röll — a henger, die Agn — (Egge) — a favázás és vasfogasborona, der Tes (s ejtsd sz) — a kökény tövises galyaiból készült borona.

³⁵ Vö. WELLMANN Imre: *Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Főként az 1715. évi országos összeírás adatai alapján.* Bp. 1961.

³⁶ Vö. *Bibliographia oeconomica Hungarica: A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete.* I. kötet (1505—1805). Bp. 1934. —

A magyar gazdasági irodalom könyvészete. II. kötet (1806-1830). Bp. 1938. — *A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete.* III. kötet (1831—1867). Bp. 1956. Kiadta a Budapesti Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára.

³⁷ *Gazdaságot Tzélző Ujság* (1796) és *Nemzeti Gazda* (1814—18), továbbá három kötetes könyve: : *Pallérozott Mezei Gazdaság* Sopron, Pozsony, Bécs 1804—14.

Az állatállomány kicserélése gazdaságosabbal, a következő kapitalista évszázadra maradt. A lóállomány állapotára nem kisebb egyéniség, mint SZÉCHENYI István hívta fel földesúrtársai figyelmét.³⁸

Persze minden változásnak szerény és bátortalan kezdeményezései a történelemben messze nyúlnak vissza és a megvalósulás ígéretföldjének távoli jövőjébe csak kevesen pillanthatnak. A jobbágy, akit állandóan szorított a jövedelemcípő kötelességszerű gazdálkodásának lehetőségeiben keskeny ösvényén, bizonyára álmodott a szabad gazdasági boldogulás olyan sima útjáról, melyet a jobbágyfelszabadulás sorompója tárhatna előtte szélesre.

PÉTERDI OTTÓ

Otto Peterdi:

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ КРЕПОСТНЫХ В С БАКОНЫПЕТЕРД ОКОЛО 1800 Г.

(Резюме)

В наши дни, по ступени развития экономической жизни судят по уровню жизни трудящихся. В данной статье изучается уровень жизни крепостного в с. Баконьпетерд около 1800 г. и из результатов делаются выводы относительно отсталой производительности крепостного хозяйства.

Население села, поселенцы немецкого языка, прибыли в течение XVIII в. из Нижней Австрии и Западной Венгрии, из территории диалекта «уи» (напр. Муттер — Муиде). На основе собственности сложилось четыре общественных слоя: 33 крепостных, имеющих оброчную землю, 9 безземельных с небольшим наделом, 42 безземельных, имеющих дом и несколько безземельных не имеющих дома.

Собственность крепостного состояла из крепостного дома и пашни в полунадел. Его приходы происходили из земледелия и скотоводства.

На т. н. оброчных наделах (6 га 90 ар), где крепостной был обязан производить зерно и платить оброк (т. н. девятину и десятину) также как и на вырубях (1 га 73 ар), применяли трехполье. На 2 га 88 ар сеяли озимое зерно. В 1787 г. получили 17 центнеров пшеницы и 20 центнеров ржи, т. е. 13 центнеров по гектару. Из яровых на 2 га 88 ар собрали 5 центнеров ячменя и 11 центнеров овса. (На части, предназначенной для ячменя крепостной мог сеять гречиху и позднее кукурузу.) Перелог остался незасеянным.

Какие расходы покрывал урожай пшеницы и ржи в хозяйстве крепостного? Прежде всего так называемые первичные расходы (оброк — девятину и десятину, налог, зарплату сельских служащих), потом нужду в семенах и в муке для крепостного. Ячмень, овес, вместе с сеном, фуражем и пастбищем служили для корма скота.

Необрочные земли, как сады, огороды для капусты и для конопля и более значительные постдомальные земли (1 га 73 ар), также как и винограды, по которым платили десятину, дали крепостному более значительный, но трудно измеримый приход.

Особое имущество крепостного составлял скот, из которого он добился легче денег. Около 1800 г. состав скота был: 2 вола, 1 корова, 3 молодых рогатых, 2 лошади, 2 жеребенка, 15 овец, 1 свинья, 3 молодых свини и 3 поросенка. Больше всего он выручил из тяглого скота, прироста из продажи животных продуктов и убоя скота.

Все приходы вместе взятые, зерновой урожай крепостного был скромный, приход помещика небольшой. Оба, и кроме них общественное питание, пострадали из-за экономической системы и сельскохозяйственной техники последнего столетия феодализма, которые задержали развитие производительности сельского хозяйства. Производительность скота плохой породы также на стояла на желательном уровне.

³⁸ Gróf SZÉCHENYI István: *Lovakról*. Pesten 1828.

Péterdi Ottó:

DAS LEBENSNIWEAU EINES FRONBAUERN UM 1800 IN BAKONYPÉTERD

(Auszug)

Die Entwicklungsstufe des Wirtschaftslebens wird heutzutage mit dem Lebensniveau des verktätigen Menschen gemessen. In der vorliegenden Abhandlung erörtert Verf. das Lebensniveau eines Fronbauern um das Jahr 1800 im Dorfe Bakonypéterd und schließt daraus, daß die Produktivität der damaligen Fronbauernwirtschaft unzeitgemäß war.

Die Einwohner des Dorfes waren Siedler deutscher Muttersprache, die sich während des 18. Jahrhunderts vom benachbarten niederösterreichischen und burgenländischen u-Mundartgebiet (z. B. Mutter — muide) zusammengeschart und sich infolge der Agrarverhältnisse in vier historisch-soziale Schichten gruppiert hatten: 33 Bauern, 9 Kleinhäusler, 42 Holden mit und einige Holden ohne Haus.

Das Hab und Gut eines Bauern bestand aus der Hofstatt und einer halben Session Ackerfeld. Sein Einkommen stammte vom Ackerbau und von der Viehzucht.

Auf den abgabepflichtigen (neunter Teil und Zehent), sog. urbarialen Feldern (6 ha 90 a) und dem Rodeacker (1 ha 73 a) wurde die Dreifelderwirtschaft betrieben. Mit Wintergetreide wurden 2 ha 88 a bestellt, wovon im Jahre 1787 17 dz Weizen und 20 dz Roggen, also 13 dz Hektarertrag geerntet wurde.

Vom dem Sommergetreide auf 2 ha 88 a wog der Ernteertrag 5 dz Gerste und 11 dz Hafer. (Auf einem Teil des Gerstenfeldes durfte der Bauer auch Heidekorn oder später Mais säen.) Das Brachfeld (2 ha 88 a) blieb unbebaut.

Wozu reichte dieser Ernteertrag, der Weizen- und Roggenertrag im Bauernhaushalt? Er reichte zur Bestreitung der Ausgaben ersten Ranges (neunter Teil und Zehent des Grundherrn, Steuer, Lohn der Gemeindediener), sowie des Samen- und Mehlbedarfs des Bauern. Gerste und Hafer samt Heu, Futterpflanzen und Weide dienten zur Ernährung der Tiere.

Die Erträge von den nichtabgabepflichtigen Äckern, also Haus-, Kraut- und Hanfgarten sowie vom größeren Hausacker (1 ha 73 a) und von den zehentpflichtigen Weingärten lieferten eine Menge Imponderabilia in den Bauernhaushalt ein.

Das spezielle Vermögen des Bauern war sein Viehstand, wovon ihm Geld zuwinkte. Sein Viehstand war um 1800: zwei Ochsen, eine Kuh, drei unerwachsene Rinder, zwei Pferde, zwei Füllen, 15 Schafe und Schweine (eine Zuchtsau, ungefähr drei Sommer- und drei Weihnachtsferkel). Der Verkauf der Saumtiere, des Tiernachwuchses, der tierischen Produkte und das Tiereschlachten bedeuteten für ihn ein besonderes Einkommen.

Alles Einkommen zusammengenommen war der Getreideertrag des Bauern karg, das Einkommen des Grundherrn dürftig und beide sowie die allgemeine Nahrungsmittelversorgung litten an dem Agrarsystem und der Agrartechnik des feudalen letzten Jahrhunderts, welche die Steigerung der Produktivität im Ackerbau hemmten. Auch der Viehstand von mindervertigen Rassen war von mangelhafter Produktivität.

A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon

II. Közlemény

IV.

Az égetett tulajdonjegyek ábráinak gyűjteménye

Az égetett tulajdonjegyek ábráinak az összegyűjtése közel tíz esztendőtt vett igénybe és a táblákon közölt jegyeket több mint százezer átvizsgált előfordulásból válogattuk ki. Természetesen nem lett volna helyes minden figurális eltérést, változatot bemutató ábrát közölni, ezért a hatalmas adathalmazból mintegy 4000 ábrát teszünk közzé, amelyek azonban — szerény megítélésünk szerint — feltétlenül *reprezentálják a magyar jószágtenyésztésben használt égetett tulajdonjegyek teljes állományát.*

Mint említettük, a XVI. század előttről tulajdonjegy ábrája nem került elő. A XVI—XVIII. századokból származó ábrák legnagyobb részét az I—IV. számú táblákon mutatjuk be; ezeket az is jellemzi, hogy velük kapcsolatban néhány származási körülmény ismeretlen, így egyeseknél nem tudjuk, hogy milyen fajta jószágon szerepeltek, másoknál nem volt kideríthető az alkalmazás ideje vagy helye. A XVIII. század végének és a XIX. századnak a tulajdonjegy-ábráit az V—XXXIX. számú táblák mutatják be. Gyűjteményünk lóra, szarvasmarhára, számarra és juhra terjed ki; egyéb fajta jószágon csak ritkán, elvétve alkalmaztak égetett tulajdonjegyet.

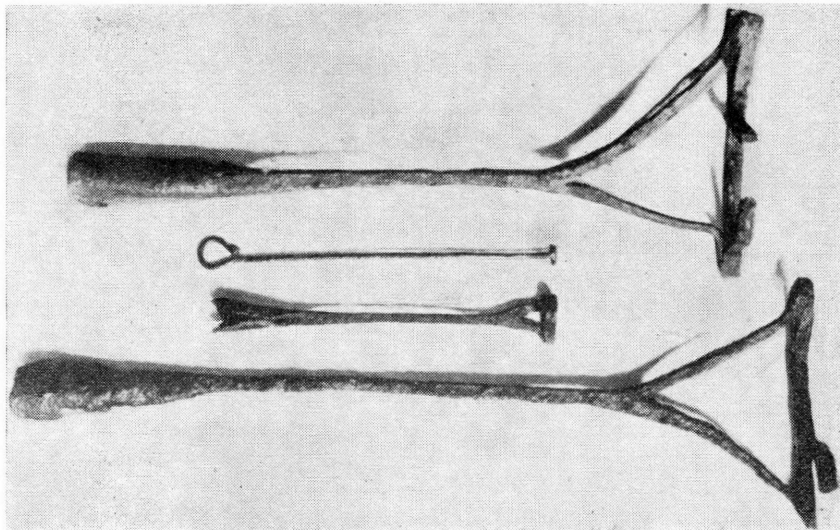
A táblákon feltüntetjük a tulajdonjegyek *ábráit*, majd a tanulmány e részének a végén tájékoztatást nyújtunk az egyes ábrák előfordulási *helyéről* és *időpontjáról*.* Nagy gondot fordítottunk arra, hogy a gyűjteményben azonos ábrák lehetőleg ne szerepeljenek, tehát hogy minden ábra valamiben különbözőek egymástól. Kivételt csak az I—IV. számú táblák képeznek, amelyeken a legrégibb ábrák sorakoznak fel. A legrégibb, legértékesebb anyaggal kapcsolatban ugyanis a teljességre törekedtünk és így akartuk elérni azt, hogy az 1794. év előtti és utáni anyag egyaránt felölelje valamennyi előfordult ábrát. Már most utalnunk kell azonban arra, hogy a hely és az idő feltüntetése csak forrás jellegű, mert a közölt ábrák a felkutatott anyagban esetleg több helyen és eltérő időpontban is felbukkanhattak, amint arra a későbbiek során még rá fogunk térni; az itt közölt időmeghatározás csak az első előfordulás adatát mutatja.

A tulajdonjegyhez a származási hely és az előfordulási időpont mellett egyéb adatok is járulhatnak, amelyek a további kutatás és az összefüggések megismerése szempontjából lényegesek lehetnek. Ezeket — amennyiben a felkutatás során kétségtelenül megállapíthatók voltak — ugyancsak a táblák későbbi ismertetése során közöljük.

* A használt rövidítések: m. = vármegye vagy megye, BB. = Bács-Bodrog, JNSz. Jász-Nagykun-Szolnok, PPSK. = Pest-Pilis-Solt-Kiskun.

A tulajdonjegyek ábráinak a forráshelyei a következők voltak: a Helytartótanács által kiadott ún. *Impressa Circulariá-k*,⁴⁹ a különböző törvényhatóságok *kurrenssei*, *futólevelei*, *nyomozólevelei*, továbbá a községek *publikációs könyvei*, vagy a jószágok nyilvántartására szolgáló *összeírások*, amelyeket a vidéki

I. kép. Bélyegzővasak a XVI. századból

levéltárakban lelhettünk fel. Az irodalomban már szerepelt adatok újból való felhasználása esetén a szerzőre (gyűjtőre) külön utalunk.

Az egyes táblákon szereplő égetett tulajdonjegyekhez számsorrendben még a következő ismertetést látjuk szükségesnek hozzáfűzni:

I. számú tábla (Az I—XXXIX. tábla egyéb adatait lásd a 399—408. terjedő oldalakon.)

Az 1—12. számú jegyeket SZABÓ Kálmán közölte.⁵⁰ Ebből az 1—4. számú jegyek Bene, Lakitelek és Baracs nevű, Kecskemét környékén 1600 előtt elpusztult kun községek régészeti felmérésénél kimentett bélyegzővasakon (*I. számú kép*) fordultak elő. Az 5—12. számú jegyek 1597—1599 közöttől származó kecskeméti levéltári anyagban szerepeltek. A 13—90. számú jegyeket Kunszentmiklósról TÁLASI István,⁵¹ a 91—100. számú jegyeket pedig ZOLTAI Lajos⁵² jegyezte ki ugyancsak levéltári anyagból, Debrecenből.

⁴⁹ Országos Levéltár, Helytartótanácsi anyag. C. 3337-C. 3485. „Impressa circularia”. No. 1—9133. 1776—1848-ig.

⁵⁰ SZABÓ Kálmán: *A jószág jegye és billege Kecskeméten*. NÉ XXIV. (1932) 96—102., továbbá *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bp. 1938. 115—117. A 8. szám alatt közölt jegy mellett az eredeti feljegyzésben a következő olvasható 1598-ból: „Vörös deres Kabla, bal felől az farán illien bellege vagion”. (A továbbiakban SZABÓ neve alatt ezt a két tanulmányt értjük.)

⁵¹ TÁLASI István: *A kiskunsági pásztorkodás*. Bp. 1936 63. (a továbbiakban: TÁLASI).

⁵² ZOLTAI Lajos gyűjtése HERMAN Ottó gyűjteményében található (Magyar Néprajzi Múzeum EA-482/B). (A továbbiakban ZOLTAI v. HERMAN hivatkozás erre a gyűjteményre utal.)

I. tábla. Tulajdonjegyek
(XVI–XVIII. század)

II. tábla. Tulajdonjegyek
(XVII–XVIII. század)

III. tábla. Tulajdonjegyek
(XVII–XVIII. század)

IV. tábla. Tulajdonjegyek
(XVIII. század)

A 67. számú jegy neve — HERMAN Ottó⁵³ szerint — „iszparing”, a 98. számú jegyé „lánchorog”.

II. számú tábla

Az 1—26. számú jegyeket Debrecenből ZOLTAI, a többbit HERMAN gyűjtötte, mégpedig a 27—46. számú jegyeket Kunmadarásról, a 47—99. számúakat Turkevéről.

III. számú tábla

Az 1—15. számú jegyeket Turkevéről HERMAN, a 16—45. számúakat Kecskemétről SZABÓ, a 46—100. számú jegyeket ismét HERMAN gyűjtötte, de az utóbbiak ismeretlen helyről és időszakból származnak, feltehetően azonban a XVIII. századból.

IV. számú tábla

Az 1—28. számú jegyeket HERMAN gyűjteményéből közöljük, de a jegyekre nézve közelebbi adatokat nem sikerült megállapítani. A 29—100. számú jegyek Bács—Bodrog megyében talált jószágokon szerepeltek, de a további adatok rájuk vonatkozóan is hiányzanak.

V. számú tábla

A Hódmezővásárhelyről származó adatokat a szerző⁵⁴ már korábban is közzétette és kommentálta. A jegyeknek a helyi használatban külön nevük is volt a következők szerint: 1. számú jegy: „vella”, 2. „öszve fordított s”, 3. „daru láb”, 4. „daru láb” vagy „madár láb”, 5. „csatlós”, 6. „csatkás”, 7. „sarló”, 8. „körösz”, 9. „körösz”, 10. „kerek”, 11. „tulipánt”, 12. „sarló”, esetleg „szénavágó”, 13. „polcos”, 14. „hódos”, 16. „csillag”, 20. „csillag”, 22. „vella”, 27. „öreg”, 36. „patkó” vagy „patkó jegy”, 42. „sarkantyú”, 64. „daruláb”.

A 3. számú jegyre külön is ki kell térnünk, mert az ország egyéb vidékein más-más név alatt is szerepelt, pl. „háromláb”, „három ágú bilyog”, „természeti jegy”, „rác bélyeg”, „szántó vas bélyeg”, „három ágú sütés”.

A 14. számú jegyet Tiszaszalókon (Heves m.) „hódos bilyog” néven is emlegették. A 42. számú jegyet „szigony”-nak is nevezték.

A jegyek használói a következők voltak:

1. Kis Varga János, 2. Szomor Ferenc, 3. Szűrös Szabó Mihály, 4. Lugosi Ferenc, 5. Balogh Mihály (Nagyszalontán az Arany-család), 6. Hős Nagy Mihály, 7. Kristó Ferenc, 8. Tabányi Tóth Mihály (Branovacska Mózsa, Zenta, BB. m., 1844), 9. Timár Mátyás, 10. Oláh Mihály, 11. Hódi Mihály, 12. Zsarkó István, 13. Nemes János, 14. Kincses Mihály, 15. Kristó János, 16. Kanász Mihály, 17. Kérdő Márton, 18. Szabó András, 19. Baranyi Ferenc, 20. Takács Pál, 21. Nagy János, 22. Kátai János, 24. Barna János, 26. Vatai Mátyás, 27. Kukovai András, 28. Bojgó Nagy Gergely, 29. Tóth József, 30. Kincses András, 31. Lázár János, 36. Kardos Ferenc, 42. Sztás Ferenc, 44. Kovács Imre, 48. Mucsi Péter, 51. Kürti Szabó Jánosné, 52. Czakó Antal, 53. Bán Ferenc, 57. Lázár Imre, 62. Hős Nagy István, 65. Tóth József, 68. Baranyi János, 72. Fekete Péter, 74. Szántai János, 76. Szénási János, 77. Tamás Péter, 81. Csikós Pál, 84. Kanász Ferenc, 85. Szántó János, 87. Kovács Pál, 95. Gy. Kovács Pál, 96. Borzás Péter, 97. Fülöp János.

⁵³ A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp. 1914, 358. Itt idéz Debrecenből egy 1668-i adatot így: „felül felül kereszt bélyog, az négy végén iszparing vagyon”. Szerinte ez a szó a „Spanring”-ből származik, annak a kettős vaskapocsnak a nevéből, amellyel a kovács a fogó ágait egybekapcsolja. (Lásd még: Ethn. LXVII (1956) 141.)

⁵⁴ Régi vásárhelyi tulajdonjegyek IE III (1958) 210—228, továbbá Vásárhelyi testamentumok Bp. 1961 225—230., XXIV—XXVII. t.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

V. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1782—1813)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

VI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1794—1798)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

VII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1803—1808)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

VIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1810—1814)

A táblázaton szereplő ábrák az ország más tájain is elég gyakorta fordultak elő, mert pl. az 1. számú ábra még 18, a 3—4. számú ábra 86, az 5. számú ábra 23, a 8. számú ábra 10, a 10. számú ábra 24, a 38. számú ábra 14, a 47. számú ábra 13, a 70. számú ábra 15, a 75. számú ábra 21, a 96. számú ábra 19 különböző helyiségekben bukkant fel.

VI. számú tábla

A közölt tulajdonjegyek közül a 3. számú 22, a 72. számú ábra 8, a 99. számú ábra pedig 9 alkalommal fordult elő más-más községekben.

A jegyek használói a következők voltak:

1. Jákó Ádám, 2. Vellám Mihályné, 32. Nyitrai István (Dávid Jakab, Tataháza, BB. m., 1797), 43. Lilió János, 44. Veréb János, 45. Veréb János, 53. Barta István, 78. Simkó János.

VII. számú tábla

Az 1—43. számú jegyeket HERMAN, a 94—100. számú jegyeket VARGA Gyula gyűjtötte.⁵⁵ A közölt ábrák ismételt előfordulásai nem jellemzőek.

A jegyek használói a következők voltak: 55. Árvay György (Nagyszentmiklós), 71. Szél János, 72. Hederi János, 75. Jakab István, 76. Horváth István.

VIII. számú tábla

A közölt jegyek közül más vidéken a 19. számú 6. a 25. számú 7, az 59. számú 4 esetben fordult elő. Az 59. számú ábrát Ducás Varga József (Szentés), a 100. számút Lukács Illés használta.

IX. számú tábla

A jegyek közül csak a 100. számú ismételt előfordulása volt megfigyelhető mintegy 12 alkalommal. Jegyhasználót is mindössze egy személyt sikerült kétségtelenül megállapítani: 38. Horváth Péter.

X. számú tábla

A 8. számú ábrát „Ketske-Bak bélyeg”-nek nevezték. A többszöri előfordulás nem számottevő. Jegyhasználó: 34. Nagy István.

XI. számú tábla

A közölt tulajdonjegyek közül számottevő mértékben más országrészekben (községekben) a 39. számú ábra 12, az 57. számú ábra 6, a 71. számú ábra 8 alkalommal került elő. A jegyek használói voltak: 71. Szaja Tódor, 79. Ondrekó János, 98. Sóvágó István.

XII. számú tábla

A jegyek más községekben csak elvétve fordultak elő. A jegyet viselő jószág tulajdonosát is csak a következő esetekben sikerült megállapítani: 69. Dér Mihályné, 100. Timár János.

XIII. számú tábla

A Debrecenből származó tulajdonjegyek ábráit ECSEDI István tette először közzé⁵⁶ levéltári anyag alapján. A jegyek közül a 3. számú 8, a 9. számú 18 alkalommal fordult elő más községek jegyei között. A jegyek név szerinti használóira adat nem merült fel.

XIV. számú tábla

A jegyek ismételt előfordulása ritka; az 57. számú jegyet Ollár János használta.

⁵⁵ VARGA Gyula: *Kismarja község jószágbélyegei 1844-ben*. Ethn. LXIII (1952) 169. Feltevésünk szerint ló-bélyegekről van szó; a továbbiakban: VARGA.

⁵⁶ ECSEDI István: *A Hortobágy pusztja és élete*. Debrecen 1914. (a továbbiakban: ECSEDI).

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40
 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50
 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60
 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70
 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80
 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90
 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

IX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1813—1816)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40
 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50
 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60
 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70
 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80
 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90
 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

X. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1815—1819)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40
 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50
 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60
 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70
 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80
 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90
 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

XI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1819—1826)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40
 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50
 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60
 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70
 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80
 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90
 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

XII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1823—1829)

XV. számú tábla

Ritkán előforduló jegyek; a 75. számút Balmos Endrej, a 99. számút pedig Tóth Sándor használta.

XVI. számú tábla

Megjegyzésre érdemes, hogy a 98. számú jegy ábrája más 16 községben is előfordult; egyébként a 48. számú ábrát Boch András, az 55. számút Knézi József, a 78. számút Kakas András használta.

XVII. számú tábla

A jegyek ismételt előfordulására és használóira nézve adat nem merült fel.

XVIII. számú tábla

A jegyek közül a 30. számú 8, a 62. számú 9, a 84. számú pedig 4 esetben fordult még elő. Jegyhasználók: 32. Papp Lajos, 85. Duczás Varga József, 87. Györgye Mutz Giládi, 100. Petur Koszta.

XIX. számú tábla

A közölt jegyek közül a 80. és a 100. előfordulás 8—10 alkalommal volt megfigyelhető. A csongrádi jegyek KATONA Imre gyűjtéséből származnak. A jegyek használói: 4. Ilia Sztója, 20. Szász István, 21. Szász István, 31. Mándoki János, 80. Tószegi Péter, 100. Fekete Bálint.

XX. számú tábla

A 10. számú jegy Nagyőrösön „patkó jegy” néven is említést nyert. A 78. számú jegyet Hatvanban „fehér jegy”-nek, Hevesen pedig „fejér jegy”-nek nevezték. A 87. számú jegy „két kivésett kereszt” néven szerepelt. A jegyek egy része elég gyakorta előfordult az ország különböző tájegységeiben, így pl. a 10. számú ábra 9, a 70. számú ábra 8, a 93. számú pedig 21 alkalommal.

A jegyek használói voltak: 14. Nicolai Balázs, 20. Kovács Tamás, 25. Szél Sámuel, 26. Búzás Mihály, 31. Hegedűs Péter, 65. Zákány Albert (Szeged), 79. Mucsi Péter (Hódmezővásárhely), 91. Baranyi Mihály.

XXI. számú tábla

A 12. számú jegy leírása: „egy pais alakú jegy, mely felett egy korona”,⁵⁷ egyébként a tulajdonjegyet a község lelkésze használta. A más községekben leginkább előfordult ábrák a 35., a 68. és a 90. számúak, de gyakoriságuk a tíz alatt maradt.

A jegyek használói voltak: 28. Pallag János, 31. Cserta András, 32. Csaba Ferenc; 37. Deutsch Salamon kereskedő, 61. Lantos Lajos, 64. Kristó Sámuel, 69. Kóti Pálné, 99. Sánta János (Kiskunhalas).

XXII. számú tábla

A Debrecenből származó jegyek ábráit ECSEDI gyűjtötte. A 89. számú jegyet „szénavonó” néven említik. A bemutatott jegyek közül az 50. számú 9, a 89. számú 8 alkalommal fordult elő más községekben. A jegyek használói a következők voltak:

9. Janity György, 18. Sánta István, 21. Csókás József, 28. Dernai vasgyár lovainak a bélyege, 33. Szirbik János, 34. Krajcsovits János, 35. Kabai János, 36. Spissák István, 39. Harsányi Szilárd, 42. Nagy Rébék József, 43. Basa Szabó József, 63. Bihari János.

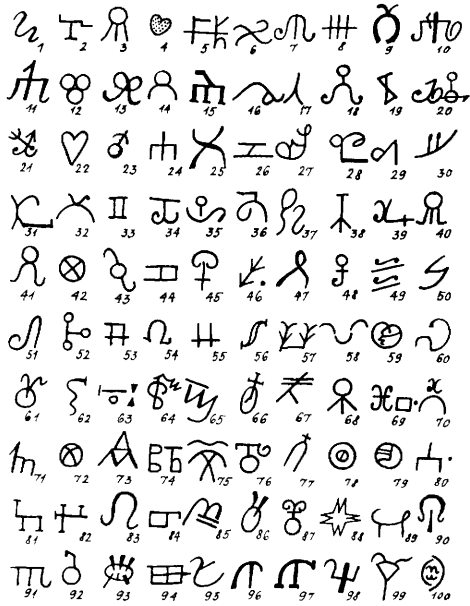
XXIII. számú tábla

A hódmezővásárhelyi eredetű jegyek egy részét a szerző már korábban is közzétette említett munkájában. A jegyek közül az 50., a 62., a 65. és a 67. számúak előfordulása más területen általában gyakori.

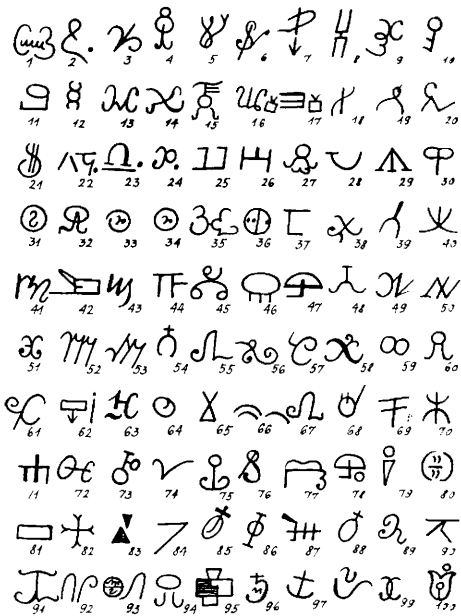
⁵⁷Polizei—Blatt 1853. 659.

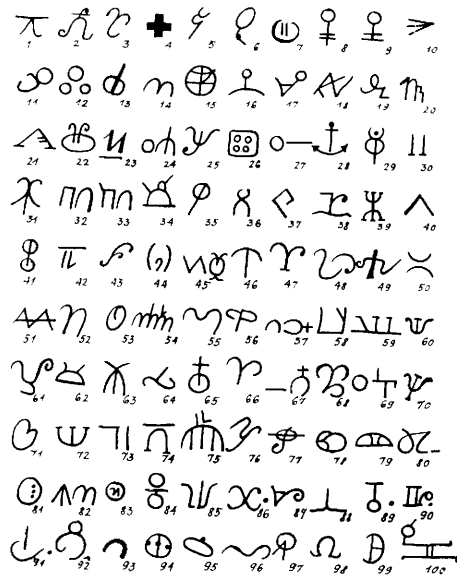
XIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1826—1840)

XIV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1831—1833)

XV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1833—1836)

XVI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1836—1839)

A jegyek használói:

1. Pokornyk István, 2. Kaszap József, 3. Öreg Nagy János, 4. Balogh Istvánné, 5. Széll Sámuel, 6. Borotvás József, 7. Várna Ferenc, 8. Gál István, 9. Dobozi Mihály, 10. Paskó István, 11. Deák József, 13. Banga István, 15. Dudás Mihály, 16. Kátai János, 17. Nemes Beretvás József, 18. Tímár Mátyás, 19. Héjja László, 20. Barna János, 21. Olasz Tamás, 22. Kardos Ferenc, 23. Nemes Tamazsik Mihály, 24. Meszlényi Mihályné, 25. József Pál, 27. Ferencz Mihály, 28. Tóth Ferenc, 29. Nicolai Balázs, 45. Bakos József (Salgótarján), 50. Vas István, 57. Haselmus János molnár, 62. Andróczy Mihály (Baracska, Fejér m.), 66. Kubinyi Ágoston (a zsákjait és vajbödönjét is ezzel a jeggyel látta el), 67. Kovács Pál, 78—79. Hóra Mitron és Hóra János, 82. Mudrity Steva, 83. Törösi Ferenc, 84. Czakó Mátyás, 90. Minkó János, 91. Gulyás György, 96. Hódi András, 97. Kristó András, 99. Szabó Batáncs Pál.

A forrásokból még azt is meg lehetett állapítani, hogy Kardos Ferenc a 22. számú jegyet valamennyi jószágán használta, de volt ún. „titkos jegy”-e is, mégpedig annak „patkó” volt a neve és kicsinyített formában a ló sörénye alá rejtette el.

XXIV. számú tábla

A 20—100. számú jegyeket ECSEDI már közölte, előfordulásuk nem gyakori. A jegyek ábráinak használói:

1. A horváth-szlavóniai önkéntes zászlóalj lovainak bélyege, 2. Brán Mihály, 3. Kapitány Lőrinc, 4. Varga Ferenc, 7. Herbály András, 9. Tóth András, 10. Hódi-család bélyege (egyéb gazdasági eszközök megjelölésére is használták), 11. Hunya Mátyás, 12. Hunya János, 13. Fleisz József, 15. Kranicz István, 17. Tóth József, 18. Haustein Ferenc, 19. Csirsmos József.

A 11—12. számú jegyek történetéhez hozzátartozik, hogy a két testvér lovait a legelőről egyszerre lopták el; az eltérő betűjelzés mellett Hunya Mátyás lován 211, Hunya János lován pedig 212 szám-bélyeg is volt.

XXV. számú tábla

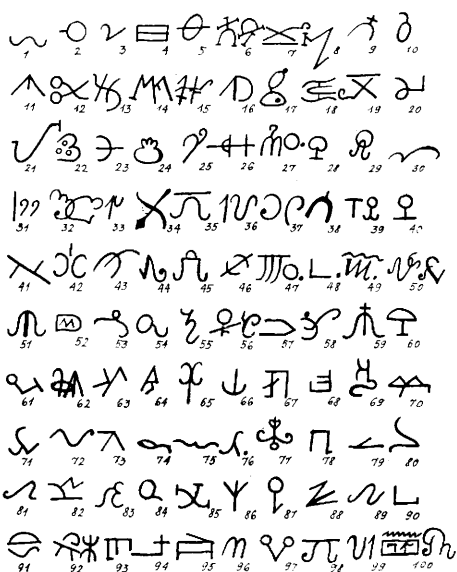
Az 1—49. számú jegyek ECSEDI gyűjteményéből származnak. Az 57—91., valamint a 93—94. számú jegyeket először GUBITZA Kálmán⁵⁸ közölte; a 86—89. számú jegyekhez hozzáfűzte, hogy „a házijegyet mellett a másik két betű legtöbbször a község ellenőrző billege”. A jegyek általában több ízben nem fordultak elő. A jegyek használói voltak: 50. Schnell Károly, 92. Gábori Károly, 95. Katona György, 97. Reinde Bernát.

XXVI. számú tábla

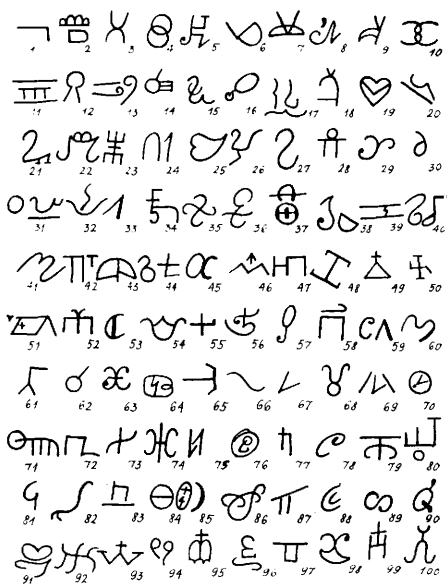
A 73. számú jegy elnevezése szempontjából figyelemreméltó a megjegyzés: „visza fordított Koronás Czímer ezzel a bötüvel”. A jegyek ismételt előfordulása nem jellemző.

A jegyek használói ezek voltak: 2. Bagi János, 3. Nagy Szabó János, akinek a jegye az S betű volt, alól pedig a korábbi tulajdonos jegye maradt meg, 10. Vas Imre, 13. Oláh János (ugyanilyen, de festett vörös színű bélyeggel látta el a zsákjait is), 14. Palócz István (zsákjaira is ezt a jegyet festette), 15. Kupitz Szabó László (Kiskunfélegyháza), 31. Thoma Ruzs és Petru Dallosz lovainak jobb fülén, más jeggyel együtt. A 98. számú jegy német szövegben fordult elő.

⁵⁸ GUBITZA Kálmán: A „lábasszóság” bélyegzése Bács-Bodrog vármegyében a múlt század első felében. NÉ VII (1915) 29—84. (a továbbiakban: GUBITZA).

XVII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1839–1842)

XVIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1842–1846)

XIX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1846–1848)

XX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (XIX. század közepe)

XXVII. számú tábla

A közölt jegyeknek, mint általában a betűjegyeknek az ismételt előfordulása ritka volt. A jegyek használói: 4. Gróf Béli Vencel, 42. Kosta Jurich, 47. Novák Trailla, 52. Lajos János, 53. Konga József, 61. a kisfaludi urasági pusztáról ellopott ló „urasági bélyeggel”, de a földesúr neve nem ismert, 66. Borik András, 67. Kenéz János, 70. Vas Lajos, 71. Fibik István, 80. Kis Gy. János, 83. Archim Mátyás, 86. Nagy Pál.

A forrás a 14. számú jegyet „vak bélyog”-nak, a 45. számút „vak billeg”-nek nevezte. A 25. számú jegy szövege szerint: „auf der linken Hüfte mit Waagen mit den Zeichen gemerkt”.

XXVIII. számú tábla

A 35—36., 40—47., 50. és 57. számú jegyeket ECSEDI gyűjtötte. A közölt ábrák előfordulása nem figyelemreméltó. A bélyegek használói: 1. Hegedűs István, 20. a budapesti cs. kir. katonai parancsnokság felügyelete alatt levő táborból (5. lovas század) elszökött ló bélyege, a GB. 59. és a GB. 140. számú lovak pedig a 7. lovas századtól szöktek el, 22. Sárosy Ferenc, 24. Boór István, 25. Szűcs Mihály, 26—27. a cs. kir. dzsidás ezredhez tartozó ló bélyege, 28—29. a cs. kir. 3. vérteszredhez tartozó ló bélyege, 30. Papp János, 39. Agócs János, 68. Hoffmann Dániel.

A forrásból megtudjuk, hogy a 8—9. számú jegyeket viselő lovakat Kátai Kiss László nemzetőr őrmestertől vették el, mert a tulajdonjogát nem tudta igazolni 1850-ben. A 11. számú jegyet használó lovat Major József volt „guerilla” százados lefoglalt vagyonában találták. Az elbukott szabadságharc sok-sok következménye olvasható az akkori hivatalos lapok hasábjairól, köztük a szerte-széjjel csatángoló volt katonalovakról való híradás és az elmenekült honvédek elkobzott vagyonáról közzétett leltárak.

XXIX. számú tábla

A jegyek elvtve fordulnak elő más községekben. Jegyhasználók: 40. Thomas Hofmann. A forrás szerint az 5. számú jegyet viselő jószág baloldalán még 2471. szám is létezett s mindez a ló „bal oldalára hajló sirinye alatt”.

XXX. számú tábla

A 12., 57. és 69. számú tulajdonjegyek VARGA Gyula,⁵⁹ a 23—25. számúak ECSEDI, a 70—72. számúak pedig GUBITZA gyűjtéséből valók. Az 1., 2., 4—6. számú jegyeket egyszerűen „császári billog”-nak nevezték (I. Ferenc József császár nevének kezdőbetűi).

A katonai tulajdonjegyeket viselő jószágokról szóló híradások az egész ország területéről előfordulnak. Mint már említettük, 1849 őszén katonai lovak — a források tanúsága szerint — szinte valamennyi vármegyében nagy számban kóboroltak.

A jegyek használói:

1. Katonai alakulat, 2. katonai alakulat, 4. katonai alakulat, 6. katonai alakulat, de a jegy 355, illetve más lónál 888 számmal volt kiegészítve, 11. Bengovszky Vince, 14. Kováts Márton, 16. gróf Tige Lajos, aki jószágait arab sorszámmal jelölte, 17. Molnár János, 20. Gazdag Antal, 21. Hachspacher Antal, 22. Varga Mihály, 27. Meszlényi Mihály (Hódmezővásárhely), 29. Bíró Mihály, 32. Czárány Gergely, 54. Fodor Antal, 55. Szabó Lajos, 62. Szegedi Ferenc.

A forrás szerint a 45. számú jegyet „ötágú korona”, az 58. számút pedig „korona, magyar címér” egészítette ki. A 65. számú jegy ellopott ló nyakának

⁵⁹ Feltevésünk, hogy ló-billogokról van szó.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon
(XIX. század közepe)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon
(1857—1861)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon
(1847—1859)

1	2	3	4	5-6	7	8	9	10	
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXIV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon
(1858—1860)

baloldalán volt, a nyereg helyén bal felől „uradalmi billeg”, aminek a közlése elmaradt.

XXXI. számú tábla

A 32. számú jegyet HERMAN gyűjtötte, a 67. számút ECSEDI publikálta. Az 50. számú jegy teljes megjelölése: „beavat. sz. 222.” Az 58. számú jegy megjelölése ez volt: „katonai besütött bélyeg”. A jegyek előfordulása más területen nem volt ritka, főleg pl. a 42—43. számú jegyeké, akár az ország egymástól legtávolabb eső helyein is. A jegyek használói voltak: 34. Rostás József, 50. katonai alakulat, 51. katonai alakulat, 58. Prokop Ferenc (de korábban katonai alakulat használta), 60. Doszlop István, 65. Tunyogi János, 66. Fekete Ignác.

A 62. számú jegyet viselő bitanglovon a közölt bélyeg mellett a nyakán 27. szám, a nyakában lógó børszeleten pedig 156. szám volt.

XXXII. számú tábla

A 96—99. számú jegyeket ECSEDI gyűjtötte. Némely jegynek ismeretes a külön neve is, így pl. az 1. számú jegyet „kehely”-nek, a 4. számút „körösz”-nek, Ráckeven (PPSK. m.) 1853-ban „keresztformájú bélyeg”-nek nevezték és szinte kivétel nélkül orrsütéssel égették a jószágba. Az 5. számú jegynek „vella” volt a neve. A 7. számú jegy előfordult „daruláb”, „madárláb” megjelöléssel egyaránt. A 10. számú jegyet „vellás”, a 14. számút „patkó”, Örvenden (Bihar m.) „patkó idomú bélyeg”, a 16. számút „sarló”, egy esetben „szénavágó billeg”, a 17. számút „daruláb”, a 18. számút „csillag”, a 47. számút „orrán palha vonás”, az 59. számút „fehér foltjegy”, a 66. számút „egyenes vonal” néven jelölték. A jegyek közül azok voltak a legsűrűbben előfordulók, amelyekről számszerű adatokkal a ló-jegyek ismertetése során már megemlékeztünk (4, 7, 10, 14 stb.).

A jegyek használói a következők voltak: 1. Tóth-család, 2. a taxaszedő (neve nem ismert), 4. Kátai István, Hencze András (Ráckeve), 5. Bocskoros János, 6. Vatsi Mátyás (összes jószágán alkalmazta), 7. Tatár Péter, Bátori János (Gyöngyöspata, Heves m.), 8. Timár Mátyás, 9. Nagy János, 10. Kátai János (összes jószágán alkalmazta), 11. Nemes János, 12. Szomor Ferenc, 13. Varga György, 14. Kardos Ferenc (összes jószágán és gazdasági eszközén alkalmazta), 15. Lázár János, 17. Nagy Sándor, 18. Benyhe Kis István, 19. Fülöp János, 24. Vajnai József, 58. Kiss János, 63. Kenéz János, 66. Berniczei József, 75. Lázár András, 76. Jólas Zsigmond és Takács Mátyás egyaránt.

A forrásból kitűnt, hogy a 79—84. számú bélyegek hamisítványok.

XXXIII. számú tábla

Az 1—19. számú jegyet ECSEDI, a 22—23. számúakat VARGA Gyula közölte. A jegyek előfordulása nem gyakori. A jegyek használói: 21. Varga János, 22. Szabó János, 23. Kun András, 52. Szigli Ádám.

XXXIV. számú tábla

Az 53—58. számú jegyeket HERMAN gyűjtötte. A 69—70. számú jegyeket először ECSEDI közölte. A jegyek előfordulása más vidékeken nem számottevő. A jegyek használói: 26. Dékány István, 27. Futó Józsefné, 28. Cseh Andrásné, 61. Czárány Gergely, 68. gróf Nemes János, 97. N. Hegedűs Jánosné.

XXXV. számú tábla

A 85—100. számú jegyeket először ECSEDI közölte. A jegyek ismételt előfordulása nem gyakori.

A jegyek használói: 1. Kaszap József, 2. Hegyi Mihály, 3. Derecskei Szűcs György, 4. Banga István, 6. Búza Ferenc, 9. Dögei Miklós, 10. Kis Péter, 11. a városi közösség tulajdonában volt jószágok bélyege, 12. Vatsi Albert, 13. Varga György, 15. Balogh Ferenc, 16. Hős Nagy István, 17. Vincze Péter, 18. Kardos

□	ƒ	mm	ſ	u	∞	∞	∞	∞	∞
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1855—1870)

∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXVI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1797—1816)

∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXVII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1816—1855)

∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXVIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1800—1850)

Ferenc, 20. Timár Mátyás, 21. Docka István, 22. Tarján János, 23. Meszlényi József, 29. Vajnai József, 44. Böger Dávid, 47. Szalai György, 52. Bartha János, 53. özv. Marschó Lajosné, 54. Véssey István, 55. Tukots Ferdinánd, 56. Ruff Lénárt, 66. Muraközy József, 71. Szűcs Antal, 72. Muhoray Menyhárt, 75. Bankis Kozma, 80. Szajbert Tamás bíró, 81. Ring Mihály, 82. Gulyás István.

A forrás arról is nyújt tájékoztatást, hogy az 55. számú jegyet viselő marha szarván „60”, a másik jószág szarván „61” számjegy is volt; a 70. számú jegy a marha nyakában lógó fatáblán volt égetve elhelyezve, a 75. számjegyet viselő jószág szarván „104” számot is viselt.

XXXVI. számú tábla

Az 1—50. számú jegyeket ECSEDI, az 51—63. számúakat HERMAN, a 64—100. számú jegyeket pedig legelőször VARGA közölte. A jegyek használói a következők voltak: 64. Hőgye István, 65. Kis Bálint, 66. Faragó István, 67. Bereczki István, 68. Pető Imre, 69. Kun János, 70. Nagy Sándor, 71. Szabó János, 72. Erdei Mihály, 73. Halász Mihály, 74. Kolos Mihály, 75. Vass Ferenc, 76. Sz. Kiss István, 77. Ó Kiss Sándor, 78. Erdélyi István, 79. Pető János, 80. Pető János, 81. Kiss Sándor, 82. Osváth Sándor, 83. Nagy Sándor, 84. Halász Mihály, 85. Salyó Mihály, 86. Varga Ferenc, 87. Kiss István, 88. Szabó János, 89. Pető János, 90. Pető Imre, 91. Kovács János, 92. Szabó János, 93. Kovács István, 94. Szilasi László, 95. Varga János, 96. Pető Sándor, 97. Gencsi János, 98. Nagy Bálint, 99. Hőgye István, 100. Katona István.

XXXVII. számú tábla

A jegyek használói: 34. özv. Polimpergerné, 38. gróf Brunsvik József, 60. Szokolai József, 82. Hajdú István.⁶⁰

XXXVIII. számú tábla

A 49—52. számú jegyek HERMAN gyűjteményéből valók, a 63—65. számúakat pedig először ECSEDI tette közzé. A jegyek használói: 28. özv. Küri Andrásné, 29. Öreg Szabó Andrásné, 62. Halasi Mihály, 92. „Cs. K. Gazdaság”.⁶¹

XXXIX. számú tábla

A 41—46. számú jegyek HERMAN gyűjteményéből valók. A 21. számú jegyet „oláhos billeg”-nek nevezték. A jegyek használói: 61. Wagenhoffer Mihály,⁶² 63. Papp László, 64. Kenéz János.

XL. számú tábla

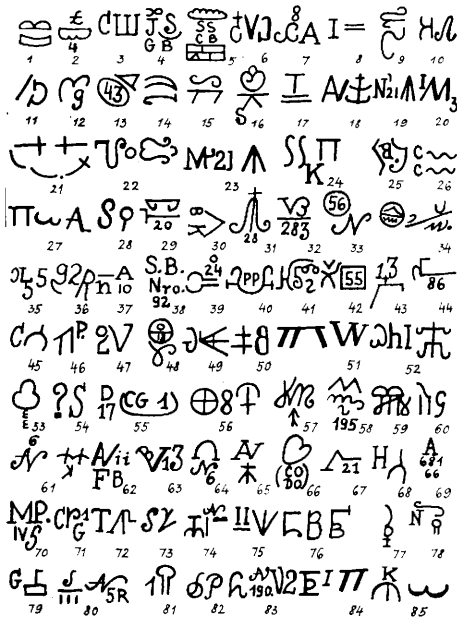
A táblán *erdélyi szász községek* jeleit közöljük, amelyeket a községből származó jószágokra sütöttek. A községek nagyobb részben *Szeben* vármegyében feküdtek abban az időben, 1826-ban, amikorból a jelek fennmaradtak; ha a község más vármegyéből való, ezt külön feltüntetjük. A példaképpen bemutatott jelek csak egy töredékét alkotják az ún. *területi jószágjeleknek*. Az egyes községek a következők:

1. Nagyszeben, 2. Bongárd, 3. Czód, 4. Dolmány, 5. Felek, 6. Fenyőfalu.

⁶⁰ A forrás a 21. számú jegy körülírt használatát a következő módon őrizte meg: „a bal szarván a' töve felé vagyon LM Billeg vassal sütve, és fellül rajta késsel meczeve, és a' Bal Tomporán ☉ betű van mostanában szurokkal reá ütve”. A 83. számú jegynél a jószág fajtáját így jelölik: „pohlnische Kuh (Riska)”.

⁶¹ A forrás elárulja, hogy a 79. számú jegy hamisított volt, a 92. számú jegy pontos leírása pedig ez volt: „Cs. K. Gazdaság ökre elszaladt, leírása — bal szarván Nro. 59. vagyon sütve”.

⁶² A 61. számú égetett bélyeg az anyajuh farán volt, kiegészítette azt füljeggy; de a jegy használója csak az anyajuhoknál alkalmazta ezt a jegyet, mert a bárányoknál már nem sütött bélyeget használt, hanem a fülükbe W jegyet vágatott. A vásárolt anyajuhok tehát tovább viselték a régi bélyeget, de Wagenhoffer a bárányainál már saját jegyét használta.

XXIX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1811–1836)

XXX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1844–1870)

XXXI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1836–1857)

XXXII. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1849–1859)

7. Guraró, 8. Hermány, 9. Kakasfalva, 10. Kereszténysziget, 11. Kiscsűr, 12. Kistorony, 13. Moichen, 14. Nagycsűr, 15. Nagydisznód, 16. Omlás, 17. Paplaka, 18. Resinár, 19. Roszesűr, 20. Selimber, 21. Szakadát (Maros-Torda m.), 22. Ujfalu, 23. Szelindek, 24. Szentersébet, 25. Veresmart, 26. Kúhalom (Nagy-Küküllő m.), 27. Talmács, 28. Kistalmács, 29. Bojca, 30. Felsősebes, 31. Alsósebes, 32. Porcesd, 33. Apátfalva (Kis-Küküllő m.), 34. Bolkács (Kis-Küküllő m.), 35. Földvár (Brassó m.), 36. Kerc (Fogaras m.), 37. Kisdisznód, 38. Nagyekemező (Kis-Küküllő m.), 39. Kisekemező (Kis-Küküllő m.), 40. Kolun (Fogaras m.) 41. Mese (Nagy-Küküllő m.), 42. Miklóstelke (Nagy-Küküllő m.), 43. Ruklór (Fogaras m.), 44. Rűsz, 45. Sittve, 46. Szászkeresztúr (Nagy-Küküllő m.), 47. Szelistye—Szibiel—Tiliska—Válya—Gális (közös jel), 48. Az előbbi községek új jele, 49. Kákova, 50. Hortobágyfalva, 51. Szecsel, 52. Szunyogszék (Fogaras m., a szám fölött levő), 52. Ótohán (Fogaras m., a számtól balra levő), 52. Vád (Fogaras m., a szám alatt levő jel), 53. Órlát, 54. Vestény, 55. Sina (Fogaras m.), 56. Rákovica (Temes m.), 57. Ohába (Fogaras m. a bal felőli), 57. Sinka (Fogaras m. a jobb felőli jel), 58. Bucsum (Fogaras m.), 59. Segesvár (Nagy-Küküllő m.), 60. Bene (Nagy-Küküllő m.).⁶³

V.

Az égetett tulajdonjegyek földrajzi elterjedése

A jószágok égetett tulajdonjeggyel való megjelölése országos szokásként széles körben el volt terjedve. Ha mégis azt látjuk, hogy egyes vármegyékből adat nem áll rendelkezésre, vagy kevesebb adat található a gyűjteményben, mint a vármegyének az állattartásban játszott szerepe után az várható volna, mégse vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a kérdéses vármegyében az állattenyésztők jószágaikon égetett tulajdonjegyet nem alkalmaztak. Forrásainkat ugyanis többnyire a közigazgatási szervek tették közzé; az elveszett vagy talált jószágokra vonatkozó meghirdetést a jól dolgozó közigazgatási hivatalok valóban publikálták és így a hivatali hanyagság vagy nemtörődomség is eredményezhette azt, hogy a jószágok adatai a különböző kurrenszekbe nem kerülhettek bele. Egyértelmű azonban a helyzet azokon a helyeken, amelyek híradásai olyan szöveget tartalmaznak, hogy a jószágokon nem voltak égetett jegyek. Az ilyen adatokat, illetve helyeket a továbbiakban kifejezetten feltüntetjük.

A jegyek területi elterjedésével kapcsolatban egy mellékjelenségről is meg kell emlékeznünk. 1794-től — egyes helyeken már korábban is — a vármegyék a Helytartótanács intenciójának megfelelően, ahogy erről korábban megemlékeztünk, arra kötelezték a községeket, hogy a tulajdonjegy mellett a jószág eredetének, származásának, illetve a jószág tulajdonosa községi illetőségének a megjelölésére községjeleket égettessenek a jószágokra. Ilyen esetben a területi jel, a községjel a *tulajdonjegy kiegészítő jelévé* vált, a kettőt együtt nevezték *bélyegnek* (billog stb.). A két jel nem helyettesítette, hanem kiegészítette egymást, mert pl. az elveszett jószág tekintetében a területi jel azt mutatta meg, hogy a jószág *honnan*, mely vármegyéből vagy községből származott, a tulajdonjegy pedig

⁶³ A szász községi jelek megtalálhatók a következő munkában: *Abbildung der in den sächsischen Ortschaften bestehenden Viehbrandzeichen nach den einzelnen Stühlen und Districten geordnet.* Hermannstadt 1826. (Lásd még GYÖRFFY István: *Erdélyi szász falubilyogok.* NÉ XIX (1927) 116—118. SEBESTYÉN Gyula: *Rovás és rovásírás* Bp. 1909. 132.

4	^	λ	Ω	⊙	†	∞	7	φ	∥		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
X	λ	ψ	∥	∇	θ	∞	∞	∇	∇		
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100		

XXXIII. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1804—1859)

∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100		

XXXIV. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1831—1855)

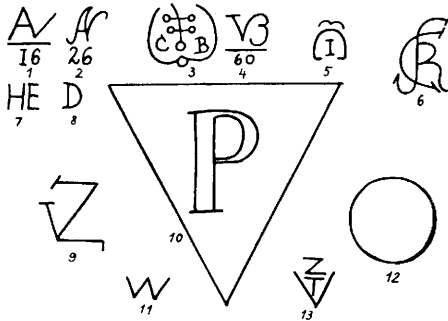
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100		

XXXV. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1849—1860)

∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90		
∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞	∞		
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100		

XXXVI. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (XVIII—XIX. század)

arra adott választ, hogy a szóban forgó közigazgatási egységen belül a jószág *külről*, mely természetes vagy jogi személytől vészett el. A két jogi jelhez fűződő különböző érdekek eredményezte azt, hogy a XVIII. század végétől a XIX. század hetvenes éveiiig egy-egy jószágon rendszerint *mindkét jogi jel* feltalálható volt. *A két jel együttesen segítette a nyomozást a hatóságok, a bizonyítást pedig a jószág tulajdonosa részére*, de a jelek önállóan is fontosak lehettek, mert pl. jószágjár-

2. kép. Vármegyék jelei:

(1–2. Arad, 3–4. Baranya, 5. Csongrád, 6. Esztergom, 7. Heves, 8. Jászság, Nagykunság és Kiskunság, 9. Szabolcs, 10. Pozsega, 11. Veszprém, 12. Torontál, 13. Zala vármegye)

vány esetén a hatóságok a területi jelek segítségével tarthatták távol a vásároktól a fertőzött területekről felhajtott jószágokat. A területi jelek rendszerét és értelmét, főleg pedig a tulajdonjegyektől való jogi különbségét ezúttal csak azért kellett érintenünk, mert a területi jelek kizárólag égetett jelek voltak, feldolgozásuk azonban külön tanulmány tárgyát képezheti. Példaképpen bemutatunk néhány vármegyei (2. számú kép) és községi jelet (XL. tábla).

A tulajdonjegyek alkalmazása természetesen összefüggött a jószágtartás méreteivel, formáival, a legelők jogi kérdéseivel. A vidékek szerint változó természeti, történeti és közgazdasági viszonyok az állattenyésztés különböző típusait alakították ki. A magyarországi állattenyésztő gazdálkodás két fő típusát szokták ebből a szempontból megkülönböztetni, amelyek élesen el nem határolhatóan kisebb-nagyobb területi eltolódásokkal egymás mellett is léteztek. Az egyik típus az *ázsiai*, az ősi, a kizárólag szabadban, összefüggő nagy legelőkön uralkodott állattartási mód, amely főleg az Alföldön és a keleti végeken volt kizárólagos, a másik típus pedig az *európai*, a modernebb, a részben vagy egészben istállóban, színekben, továbbá takarmányozással összekapcsoltan folyó gazdálkodás, amely a Dunántúlon és a Felvidéken, a tárgyalt időszakban különösen ezek nyugati részein kezdett általánossá válni.⁶⁴ Azt látjuk, hogy a tulajdonjegyek fennmaradt emlékei főleg arról a területről kerültek ki, ahol az ősi, extenzív állattartás dominált, míg az intenzív állattenyésztés területein sokkal gyérebben alkalmazták a jószágokra égetett tulajdonjegyeket.

Vizsgáljuk meg ezt a kérdést az ország régi, a XIX. század végén még érvényes vármegye rendszere szerint az egyes vármegyék adatai alapján.⁶⁵

⁶⁴ ÉBER Ernő: *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Bp. 1961. 37, 125, 126.

⁶⁵ A feldolgozás során néhány technikai nehézséggel meg kellett küzdenünk. Ilyen volt a községek elnevezésének, a név írásának és a községek vármegyei hovatartozásának az idők folyamán való sűrű változása, amit úgy igyekeztünk áthidalni, hogy a legkésőbb előfordult (tehát legújabb) helységnevet, névírást használtuk és a községekkel a korabeli vármegyei beosztás

A	Ä	Π	⊕	☆	Vsj.	6	Tu	M ₁₀	U ₉
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
⊕	Λ	N	⊕	IW	W	GFK	⊕	V	HH
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
LM	⊕	⊕	ΠC	β	⊕	AK	B3	⊕	⊕
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
P	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
+C	⊕	⊕	⊕	⊕	A\$	H	⊕	⊕	⊕
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
AA	R	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
ΠOC	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXXVII. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1798—1831)

⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
M	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
R	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
X	N _{ro.}	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

XXXVIII. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1812—1858)

+	2M	⊕	IA	NPRE	WI	PEHM	SJ	VH	EH
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80

XXXIX. tábla. Tulajdonjegyek számarón (1—60) és juhön (61—80) (XVIII. század)

⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
1	2	3	4	5	6
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
7	8	9	10	11	12
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
13	14	15	16	17	18
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
19	20	21	22	23	24
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
25	26	27	28	29	30
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
31	32	33	34	35	36
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
37	38	39	40	41	42
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
43	44	45	46	47	48
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
49	50	51	52	53	54
⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕
55	56	57	58	59	60

XL. tábla. Erdélyi szászok községjelei (1826)

ABAÚJ-TORNA vármegyéből mindössze 8 községből maradtak fenn égetett tulajdonjegyek és az előfordulások száma is elenyésző. A legtöbb égetett jegy Kassáról származik, ezek is többnyire betűjegyek. Több adat kifejezetten azt mutatja, hogy a jószágokon se bélyeg, se füljegy nem volt.

ÁRVA és ALSÓ-FEJÉR vármegyékből égetett tulajdonjegy egyáltalában nem került elő.

Más a helyzet a délen fekvő ARAD vármegyében, ahonnan 55 községből ismertek az égetett jegyek; Aradról, Nádobról, Zarándról, Borosjenőről, Simándról, Sikuláról az előfordulások száma meghaladja a százat, Mikelakáról, Újszentannáról, Borossebesről, Almásegresről és Seprősről pedig az ötvenet.

BARANYA vármegyében mindössze tizenhárom községből találtunk adatokat égetett tulajdonjegyre nézve; itt lovaknál és szarvasmarháknál egyaránt nagy számban füljegyek fordultak elő. Az égetett tulajdonjegy előfordulások száma Mohácsról és Baranyavárról, a két legintenzívebb helyről is alig haladja meg az ötvenet, Sepséről, Pécsről, Bikalról és Vörösmarthról pedig a tizet.

BARS vármegyéből *Kisölvéd* szerepel égetett tulajdonjeggyel, továbbá néhány ismeretlen község, amelyekből az elveszett lovakat messze földön körözték; számtalan odavaló jószág leírása úgy szerepelt viszont, hogy azok tulajdonjegy nélkül valók voltak.

Az ország egyik leggazdagabb jószágirtó területét alkotta Bácska; ÉBER szerint⁶⁶ a XVIII. században az örmény és a görög „göbölyösök” az ország déli részében (Csongrád, Békés, Arad, Torontál, Bácska stb.) bérelt nagyobb pusztákon ezerszámra legeltették és ezáltal javították fel a továbbadásra szánt marhákat. De a lótenyésztés is lényeges ága volt a gazdálkodásnak. BÁCSBODROG vármegyében Szabadkán, Zomboron, Baján, Kulán, Hódságon az égetett tulajdonjegyek előfordulási száma eléri a többzetet is. Ezen a területen továbbá a lovaknál gyakori a hasított füljegy, a marhánál az égetett szarvjegy (betűjegy) és egyúttal a füljegy.

BÉREG vármegyében égetett tulajdonjegyek csak elvétve fordultak elő, a megjelölés szokása kizárólag a hasított füljegyekre korlátozódik lovaknál és marháknál egyaránt.

CSIK, HÁROMSZÉK, KOLOZS, KÖRÖS, LIPTÓ, MÁRAMAROS, POZSEGA, SÁROS, SOPRÓN, SZEPESE, SZILÁGY, SZOLNOK-DOBOKA, TORDA-ARANYOS, TRENCSÉN, TÚRÓC, UDVARHELY, UGOCSA, UNG, VARASD, ZÁGRÁB, ZÓLYOM, ZALA és ZEMPLÉN vármegyék területéről jószágok alig fordultak elő, így a tulajdonjegyek szempontjából az adatok egyáltalában nem használhatók, vagy csak hiányosak.

BÉKÉS vármegye a déli gazdag vármegyék egyike; különösen bőséges volt az égetett tulajdonjegy állomány Szarvason, Gyulán, Békéscsabán, Tótkomlóson, de Békésen, Szentandrásán, Űcsödön, Orosházán, Dobozon, Nagyálláson, Szeghalmon, Csorváson az előfordulások száma jóval meghaladja az ötvenet. A területre még jellemző a szarvasmarháknál a füljegy párhuzamos, sőt az égetett jegy melletti alkalmazása Szarvas és Orosháza környékén.

Ugyancsak kiemelkedő szerepet játszottak a tulajdonjegyek BIHAR vármegyében, ahol a fő gócpontok Nagyszalonta, Derecske, Kőtegyán, Kismarja,

szerint foglalkoztunk. Az elveszett jószágok esetében általában megállapítható volt a tulajdonjegy alkalmazásának a helye és a jószág tulajdonosának a neve, a talált jószágoknál az említett adatok ismeretlenek maradtak, ezért ilyen esetben „ismeretlen község”-ről teszünk említést a táblákon és a IV. fejezetben természetesen a tulajdonjegy használatát se tudtuk feltüntetni.

⁶⁶ ÉBER i. m. 92.

továbbá *Nagyvárad, Sarkad, Mezőgyán, Micske, Biharkeresztes, Bagamér, Berettyóújfalu, Hajdúbagos, Zsadány, Almás és Sárrétudvari.*

Már lényegesen kisebb jelentőségű az égetett jegyek szempontjából BORSOD vármegyében *Miskolc és Mezőkeresztes*; az előforduló jószágok száma ugyan elég magas, de jegy és bélyeg nélkül valók, vagy inkább kizárólag füljegy vagy szarvjegy volt rájuk a jellemző, még lovaknál is füljegy, mégpedig a jobb oldali fülön.

BRASSÓ vármegyével együtt tárgyaljuk le azokat az erdélyi területeket, amelyekben szászok laktak; ezek BESZTERCE-NASZÓD, FOGARÁS, HUNYAD, KIS-KÜKÜLLŐ, MAROS-TORDA, NAGY-KÜKÜLLŐ és SZEBEN vármegyék. Az említett vármegyéket azért vonhatjuk egy kalap alá, mert területükről égetett tulajdonjegyre utaló adat aránylag ritkán fordult elő; ez elsősorban azzal állhat összefüggésben, hogy ezeken a vidékeken a juh, a sertés és a kecske sokkal inkább játszott szerepet, mint a nagyobb lábasjószág, viszont tulajdoni megjelölésük nem égetett, hanem vágott jeggyel a fülbe történt. Korántse jelenti ez azt, hogy az égetett jószágjegyek nem lettek volna szokásban, hiszen TEUTSCH⁶⁷ leírásából tudjuk, hogy minden szász gazdasághoz hozzátartoztak azok az égetővasak, amelyekkel a jegyüket a jószág testébe égették. A szászoknál a XVI. század közepe óta a községi jelek is szerepet játszottak.⁶⁸ A fentebb körülírt területen fekvő községek közül a hunyadmegyei *Hátszeget* szükséges kiemelni, ahol az égetett tulajdonjegyeknek nagyobb szerep jutott.

CSANÁD vármegye ismét arra a dél-alföldi körzetre irányítja a figyelmet, amelyben az égetett tulajdonjegyek élénkebb szerepet játszottak. Itt *Makó, Nagylak*, és *Battonya* voltak a főhelyek ebből a szempontból, de alig homályosultak el mellettük *Mezőkovácsháza, Földeák, Csanádpalota, Elek* és *Lókösháza*. Makón a szarvasmarhánál erősen divatozott az égetett szarvjegy, de ez a jelölési mód a bőr védelmét is szolgálta.

Nem kevésbé emelkedett jelentőségre CSONGRÁD vármegye, ahol *Szeged, Hódmezővásárhely, Csongrád, Szegvár, Szentes* a központok, de sok égetett tulajdonjegy ismert *Horgosról, Algyőről, Tápérről, Mindszentről, Kiskundorozsmárról, Kistelekről* és *Sámsonról*. Ezenkívül a XVIII. században Vásárhelyen jellemző volt a marhánál a füljegy, a XIX. században pedig a vármegye egész területén is, sőt a lovak füljegyzése szintén általánosnak mutatkozik.

ESZTERGOM vármegye déli részéről (Dorog, Tokod, Esztergom, Nyergesújfalu) elég sok égetett jegyre vonatkozó adat került elő, az északi részen viszont éppen az ellenkezőjére kell következtetnünk: a források kifejezetten azt közlik, hogy itt a jószágok jegy és bélyeg nélküliek voltak. *Dorog* környékén 1850 körül általános a lovaknál a füljegy.

FEJÉR vármegyéből az előfordulások száma igen mérsékelt; *Székesfehérvár* és *Sárkeresztúr* kivételével alig-alig bukkantunk tulajdonjegyre, pedig — érthető okoknál fogva — a régi pannóniai területet különös érdeklődéssel kutattuk. Általános volt lovaknál is a füljegy — égetett jegy nélkül; a vármegye déli felében pedig az égetett betűjegy dominált.

⁶⁷ TEUTSCH, FR.: *Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. Hermannstadt 1928. I. 35. „Zum Hofe gehörten die Marken, die Zeichen die man auf Ackergeräte, auf Weinbergpfähle, ins lebendige Vieh einbrannte . . .”

⁶⁸ GYÖRFFI István: *Erdélyi szász falubélyogok*. NÉ XIX. (1927) 116—118., KOPF, E.: *Siebenbürgische Viehbrand—Zeichen*. Odal, 1939 184—187., STRAUSSBURG, A. A.: *Siebenbürgische-sächsische Viehbrandzeichen*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1927 79—81.

GÖMÖR-KISHONT vármegyére a tulajdonjegyek szinte teljes hiánya a jellemző, *Rimaszombat* és környéke kivételével, ahol pedig leginkább égetett betűjegyek fordultak elő.

GYŐR vármegye hasonló módon rendkívül szegényes égetett tulajdonjegyekben.

HAJDÚ vármegyében *Debrecen*, *Hajdúszoboszló*, *Nádudvar*, *Hajdúböszörmény*, *Püspökladány* jelentősége az égetett jegyek szempontjából kiemelkedő, változatai, motívumai rendkívül gazdagok.

HEVES vármegyében szinte járásonként eltérő kép alakult ki. Az égetett tulajdonjegyek használatára a legintenzívebb a *tarnai* (ma hevesi járás) területén volt; azután következett a *hatvani*, majd a *gyöngyösi* járás területe; a vármegye északi része kevésbé jöhetett számításba. A tarnai járásban, de általában a vármegye egész területén a szarvasmarháknál a füljegy volt az uralkodó, 1850 körül pedig általánossá vált az orron keresztül való sütés. Fontosabb helyek voltak: *Gyöngyös*, *Hort*, *Tarnaméra*, *Hatvan*.

HONT vármegye teljesen szintelen volt témánk szempontjából, általában az előkerült jószágokon se jegy, se bélyeg nem fordult elő. E helyzetben *Bélabánya*, és *Királyfiapuzta* nyújtottak némi érdekességet az égetett római számos bélyegeikkel.

JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK vármegye jelentősége ugyancsak kiemelkedő volt; *Mezőtúr*, *Törökszentmiklós*, *Szolnok*, *Kisújszállás*, *Túrkeve*, *Jászladány*, *Kunmadaras*, *Karcag* a főbb helyek, de *Kenderes*, *Jászberény*, *Cibakháza*, *Dévaóvnya*, *Tiszabő*, *Jászkisér*, *Jászfelsőszentgyörgy*, *Jászárokszállás* és *Tiszaroff* is gazdag változatokkal bírt. E vármegyében sokan ugyancsak füljeggyel látták el a szarvasmarhát és a lovat egyaránt.

KOMÁROM vármegyében az előfordult jószágok se jegyet, se bélyeget nem viseltek *Komárom*, *Guta*, *Oroszlány*, *Szentmiklós* és *Tárkány* környékének a kivételével, de országos szempontból ezeknek sincs különösebb jelentőségük. Megemlékezésre méltó még, hogy szarvasmarháknál szinte kizárólagos a betűjegy a szarvban.

KRASSÓ-SZÖRENY vármegyében ritka volt az égetett tulajdonjegy, legfeljebb a szarvasmarhánál fordult elő betűjegy a szarvba; a déli részeken a vágott vagy hasított füljegy uralkodott valamennyi nagyjószágnál.

MOSÓN vármegyében alig fordult elő égetett jegy, legfeljebb lovaknál néhány égetett betűjegy.

NOGRÁD vármegyében *Salgótarján*, *Diósjenő* és *Ipolyszele* környékéről maradtak fenn égetett tulajdonjegyekre utaló adatok.

NYITRA vármegyét kizárólag *Tardoskedd* reprezentálhatja égetett betűs szarvjegyeivel.

Más volt a helyzet az ország közepén elterülő PEST-PILIS-SOLT-KISKUN vármegyében, ahol az égetett tulajdonjegyek használatára szinte a XVI. század közepére vezethető vissza a Kecskemét környéki kihantolt községek leletanyaga alapján. *Kecskemét*, *Kiskőrös*, *Cegléd*, *Nagykőrös*, *Kiskunfélegyháza*, *Kiskunhalas*, *Kunszentmiklós*, *Szabadszállás* népének az alkalmazásában az égetett tulajdonjegyek a XIX. század végéig folyamatosan fennmaradtak. Talán még annyit szükséges kiemelnünk, hogy a Kis-Kunságban, de Gödöllő és Budapest környékén is szarvasmarháknál a füljegy és a betűjegyes szarvjegy, lónál az önálló füljegy nagy jelentőségre tett szert.

POZSONY vármegyében néhány *Pusztafödemes* körül előfordult szarvjegy és csallóközi (*Dunaszerdahely* stb.) égetett betűjegy kivételével témánkat érintő pozitív adat nem fordult elő.

SOMOGY vármegyében néhány monogramos szarvjegy, egy-két füljegy és néhány egyéb égetett tulajdonjegy mindössze a gyűjtés eredménye, noha a jóságtartás rendkívül magas szintet ért el ezen a területen. SZABOLCS vármegyében *Nyíregyháza*, *Nagykálló*, *Polgár* és *Újfehértó* környékéről került elő néhány adat. SZATMÁR vármegyében még szűkösebb a helyzet munkánk szempontjából; *Szatmárnémeti*, *Felsőbánya* és *Nagybozincz* környékéről sikerült néhány tulajdonjegyet összegyűjteni. Itt is nagy szerep jutott a füljegyeknek.

Érdekes helyként zárhattuk le SZERÉM vármegyét, amelyben *Ruma*, *Irreg* és *Vuková*r elég gazdag anyagot nyújtottak, de az elveszett jóságok közül csak átlagban minden hatodiknak volt égetett tulajdonjegye; Irreg körül bélyegként római számokat használtak és mindenfelé általánosnak mutatkozott a vágott füljegy. Egy másik déli vármegyében, TEMES-ben szinte ugyanilyen helyzet alakult ki, a jóságok száma magas volt, de ehhez viszonyítva *Temesvár* és *Versce*, valamint néhány kisebb község kivételével égetett jegyre alig akadhattunk, TOLNA vármegye sem volt külön és csak *Dunaföldvár*, *Szekszárd*, *Simontornya* és *Alsónyék* emelkedett ki az égetéses szokás alkalmazásával, *Paks*, *Simontornya*, *Alsónyék*, és *Pincehely* pedig a második sorba helyezkedett el; itt szintén gyakori a lovaknál és a marháknál a füljegy.

A délvidéki állattenyésztés főszéke volt TORONTÁL vármegye és ez megmutatkozott rendkívül gazdag tulajdonjegy állományában is. A jegyhasználat központjaiként a következő helyiségeket említhetjük meg: *Nagykikinda*, *Nagybecskerek*, *Újpecs*, *Nagyszentmiklós*; kisebb mértékben *Párdány*, *Úrményháza*, *Szaján*, *Basahíd* és *Szentmihály* körzetében. Jellemző, hogy a lovakat is füljeggyel látták el, önállóan is és az égetett jegy kiegészítő jegyeként is.

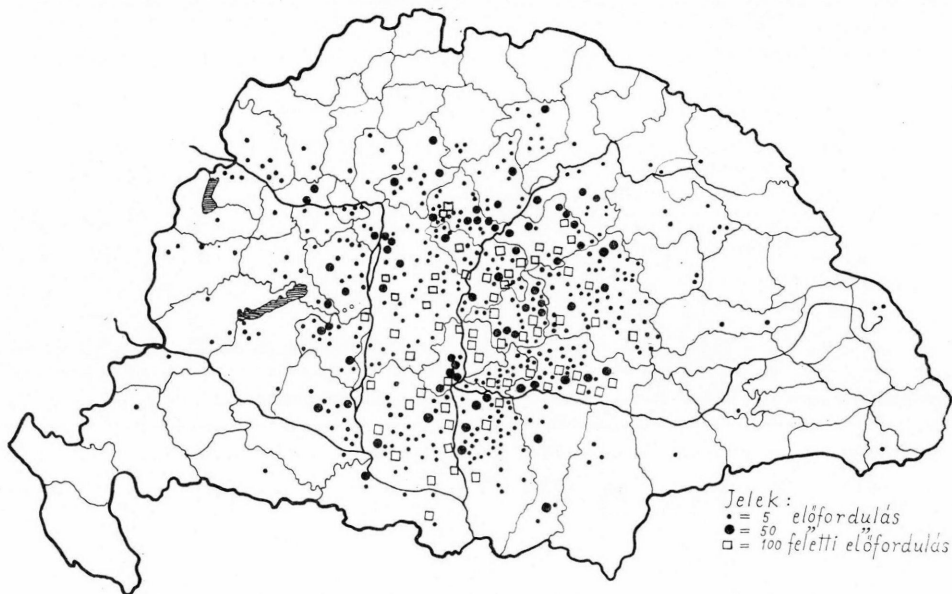
VAS vármegyében néhány helyen (pl. *Bába* környékén) betűs égetett jegy fordult elő, de egybként nincs adat a szokás gyakorlatára. Hasonló állapot uralkodott VERŐCZE vármegyében, ahol csak *Eszék* tűnt ki. Mindkét vármegyében tulajdonjegyként a vágott vagy hasított füljegyeket alkalmazták, de egyáltalában nem nagy következetességgel. VESZPRÉM vármegye se mutat sokkal eltérőbb képet; itt *Szilasbálás* és *Tótvázsony* környékének, tehát a keleti szélnek jutott csak szerep. Ezen a területen a füljegy volt az uralkodó szokás.

Az égetett tulajdonjegyek területi megoszlását a 3. számú kép mutatja. A térképen csak azokat a községeket és városokat mutatjuk meg, amelyekben legalább öt égetett tulajdonjegy előfordulására a gyűjtés során kaptunk adatot. Az ország területén 786 önálló közigazgatási egységben fordult elő égetett tulajdonjegy, az összes közigazgatási egység alig több, mint 60/0-ában. A jegyek legsűrűbben — a füljegyekhez viszonyítva aránylag nagyobb tömegben — *Arad*, *Bács-Bodrog*, *Békés*, *Bihar*, *Csanád*, *Csongrád*, *Hajdú*, *Jász-Nagykun-Szolnok*, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun*, *Torontál vármegyék* és a közvetlenül ezekhez kapcsolódó területeken voltak feltalálhatók; ahogy földrajzilag távolodunk ettől a megemlített körzettől, olyan mértékben gyérült az előfordulások száma. A szóbanforgó vármegyék területén kívül eső országrészekben a jóságok tulajdoni szempontból való megjelölésére általában nem az égetett jegyet, hanem a füljegyet alkalmazták. A vármegyékben tapasztalt viszonyok leírása során már utaltunk arra, hogy az égetett jegyek előfordulási területén — egyes helyeken — a füljegyeknek is jelentős volt a szerepük. ECSEDI megfigyelése szerint pl. a *Hortobágy* környékén a füljegyet önállóan leginkább a szegény néposztály használta.⁶⁹ A kérdés társadalmi szempontból való megítélésére azonban az adatok nem elégségesek.

⁶⁹ ECSEDI i. m. 251.

Az égetett tulajdonjegyek dunántúli előfordulásának a csekély volta miatt felmerült az a gyanú, hogy talán a Helytartótanács és a vármegyei publikációk voltak hiányosak és erre vezethető vissza a gyér előfordulás konstataciója. Hogy kételyeinket eloszlassuk, több dunántúli község jószágösszeírását (conscriptio pecorum et pecudum) és községi hirdetőkönyvét tanulmányoztuk át, valamint néhány monográfiát. Ezek a helyi „mélyfúrások” megerősítették, hogy a XVII—

3. kép. Az égetett tulajdonjegyek előfordulásainak földrajzi megoszlása Magyarországon (XVI—XIX. század)

XIX. században a központi és a vármegyei igazgatási szervek részéről nyújtott adatok meglehetősen nagy biztonsággal a valóságos helyzetet tükrözik.

Az égetett tulajdonjegyekkel kapcsolatban a közölt térkép áttekintése alapján *néhány alapvető következtetés vonható le*, éspedig:

1. az égetett tulajdonjegyek alkalmazásának a szokása nagyjából arról a területről ismert, amely valamikor török hódoltság alatt állott; az előfordulások zöme a Nagykovács, a Kiskovács, a Jász, a Hajdú és ezek déli szomszédterületeire esett;

2. a törököktől visszafoglalt, a Duna és a Tisza mindkét partjára eső területeken hatalmas méretekben, nagy közös legelőkön folytatott állattartás szükségessé tette a már korábbról is ismert, de — valószínűleg a kunok részéről — szükségéből átmertett szokás széles körben való elterjesztését;

3. az égetett tulajdonjegyek használói szinte 90%-ban magyarok voltak, de az égetést alkalmazták Arad és Bihar vármegyék déli részein a románok, Békés vármegyében a szlovákok, a Bácskában, a Bánátban, és a Szerémségben a szerbek, Erdélyben a szászok, Budán, Temesváron, Zomborban és Esztergomban az ott élő németek is. Néhány adatból arra lehet következtetni, hogy a magyar, az örmény, a görög és a zsidó göbolyös kereskedők is alkalmazták égetett tulaj-

donjegyet Békés és Torontál vármegyékben, bár a továbbeladásra hízlalt jószágoknál ezek leginkább a *vöröskréta jelzést* használták.⁷⁰

A hazai égetett tulajdonjegyek nemzetközi kapcsolatára Lengyelország és Ausztria viszonylatában merültek fel adatok; e két országból tartalmaztak a publikációk megkereséseket a határokon átköborolt vagy áthurcolt jószágoknak a közölt égetett — kizárólag betűjegyes — tulajdonjegyek alapján való felkutatására.

VI.

A bélyegzés

(Az égetett tulajdonjegy keletkezése és átszállása)

Hogy az égetett tulajdonjegyek ábráit és képanyagát ilyen bőségesen állítottuk össze, bizonyára arra kötelez bennünket, hogy megvizsgáljuk jellemző vonásaikat. E feladatot a most következő fejezetekben kívánjuk megoldani.

Elsősorban a szokás és a szokás elnevezései érdekelhetnek bennünket. A szokás lényege az, hogy a jószág valamely testrészébe a jószág tulajdonosának a jelét általában erre a célra készített vassal beégették. A megjelölés *technikai* kérdéseivel, a megoldás változataival természetesen részletesen nem foglalkozunk. Elégge világos képet nyújt erről ECSEDI István a Hortobágyról:

„Bilyogozáskor nem kötözik meg a csikót, hanem felfikezik és ennélfogva szoroson a szekér löcsfűhöz kötik, midőn egy hosszú rúd, vagy vendégoldal segítségével két ember a csikót a szekér oldalhoz szorítja, a gazda hirtelen farához nyomja a kemencében szalma pernyével megtüzesedett bilyogvasat.”⁷¹

A Kiskunságban a nagyobb jószágot többen megfogták vagy eldöntötték. A lovakat gerincere, a szarvasmarhákat oldalukra döntötték, hogy a bélyegzést elvégezhesék. NAGY-CZIROK László ezt az eljárást ugyancsak képszerűen így írta meg:

„A döntésnél a hátulsó bal lábba, csüdön felül egy hosszabb kötéllel hurkot vetettek, majd a kötéllel az állat jobb lábát a bal lábához húzták, a kötelet a hasa alatt az első két lába között előre húzták, s a ló vagy marha nyakára kötött rövid kötélén át a másik kötelet a hasa alatt ismét hátravezették a lába között. Mikor a kötél végét meghúzták, az állat feje és nyaka lefelé és hátrafelé, hátsó lábai meg előre húzódtak. Mikor így a jószág négy lába már majdnem összeért, nem tudott megállni a lábain, hanem eldőlt.”⁷²

A jószág megbélyegzésének a technikáját egy gyűjtés *Hajdúnánásról* a következőképpen foglalta össze:

„A vasat leginkább tengericsutka tűzben melegítik. A csikó és a ló bürit csak megérintik a tüzes vassal, mert annak a büri érzékenyebb és hamarabb

⁷⁰ Pl. Schwarz Löbel kereskedő 1857-ben Békésről Pestre és Pöstyénbe hajtott marhát, amelyek P vöröskréta jeggyel voltak megjelölve (*Politzei Blatt* 1857. 216. sz.); máshol vöröskrétás + és K. S. betűjegyek fordultak elő (*Politzei Blatt* 1857. 218. sz., *Politzei Anzeiger* 1859. 216. sz.). NAGYVÁTHY János is azt tanította, hogy ideiglenes jelölés céljára legjobb a veres kréta (*Magyar practikus tenyésztető*. Pest 1826. III. kiad. 165.).

⁷¹ ECSEDI i. m. 249.

⁷² *Pásztorélet a Kiskunságban*. Bp. 1959. 94. A döntésnek ez a módja már ókori leírásokból ismert.

pörkölődik, nemúgy mint a marháé, amelyiknek vastagabb a büri. A friss sebet forgó olajjal vagy valamilyen zsírral kenik. Az olajat pamaccsal vagy penzlivel kenik a sebre.”⁷³

A megbélyegzés időpontja attól függött, hogy az állat tulajdonosának mi volt a későbbi terve jószágával. Ha a bélyegzés azért történt, mert a jószágot idegen jószágok közé legelőre akarták hajtani, a bélyegzésnek a számadó részére történő átadás előtt már le kellett folynia. BALOGH István⁷⁴ leírása szerint Debrecen környékén a pásztor „a gazda jegyibe veszi” a jószágot, mielőtt az a ménesbe, gulyába vagy nyájba menne. A marhát, lovat első fűre menendős korban bélyegezték meg. rendesen nagypénteken, ünnepélyes körülmények között. ZOLTAI Lajos szerint viszont a csikókat a XVIII. század közepén vadon növesztették Debrecenben és csak akkor bélyegezték meg azokat, amikor a negyedfű kort elérték.⁷⁵ A Kiskunságban nagyjából ugyanilyen szabályokat találunk,⁷⁶ az ország egyéb vidékein is.⁷⁷

A Dunántúlon, ahol nem annyira a legelőre való felhajtás tette aktuálissá a bélyegzést, hanem inkább a ló kocsiba való befogása, nem alakult ki határozott időpont a bélyegzés lefolytatására. TÁLASI István szerint pl. a Bakonyban a borjút összeel bélyegezték meg.⁷⁸ De ettől eltérő szokások is érvényesültek a magyar állattenyésztésben. A gödöllői Grassalkovich uradalomban⁷⁹ évente kétszer bélyegezték az örkényi csárda udvarán, György és Mihály napkor. Az Orczy-család erdőszádai (Szatmár m.) birtokain⁸⁰ a XVIII. század közepétől a lovakat augusztusban írták össze és bélyegezték meg. Dévaványán⁸¹ a lovakat május közepén bélyegezték, mikor bogarazni kezdtek.

A bélyegyet általában a jószág baloldali testrészébe sütötték.⁸² Hogy az említett szokás milyen történeti előzményekkel bír és mi az indoka, hogyan vált szinte országos gyakorlattá, nehezen lenne kikutatható. Nem arról van ugyanis szó, hogy a bélyegyet inkább a jószág baloldalára sütötték, hanem — néhány kisebb tájegység kivételével — szinte kizárólagosság tapasztalható ezen a téren. Feljegyzéseink szerint a kivételek száma is elenyésző; így felfigyeltünk arra, hogy Borsod, Heves, Temes vármegyék néhány községében, Torontál vármegyében Nagyikinda környékén lovaknál meglehetősen rendszerességgel ismétlődik meg a jobb oldalra, Veszprém vármegye néhány községében pedig szarvasmarháknál a jobboldali szarvba sütött bélyeg.

Említettük már korábban a területi jeleket, amelyek a jószág származási helyéről nyújtottak tájékoztatást. A XVIII. század végétől egy jószágon általában tulajdonjegy és területi jel egyaránt szerepelt, mégpedig rendszerint úgy, hogy a tulajdonjegy a jószág valamelyik baloldali, a területi jel pedig jobboldali testrészén volt található. E szabály alól természetesen kivételek is voltak ismertek, részben

⁷³ Magyar Néprajzi Múzeum EA-3123.

⁷⁴ A jószág telettése Debrecen környékén. Debrecen 1938 34.

⁷⁵ ZOLTAI i. m. 4.

⁷⁶ TÁLASI i. m. 65.

⁷⁷ ECSEDI i. m. 249., SZABÓ i. m. 96. Kecskeméten a juhokat Dömötör-napkor jelölték meg; továbbá szerző: Régi vásárhelyi tulajdonjegyek. IE. III (1958). 219.

⁷⁸ TÁLASI István: A bakonyi pásztoroklás. Ethn. I. (1939) 15.

⁷⁹ WELLMANN Imre: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása. Bp. 1933 150.

⁸⁰ O. L. Orczy Levéltár. P. szekció 529, csomószám 11, fasc. X. Nr. 17., „Conscriptio equorum et vaccarum”

⁸¹ Magyar Néprajzi Múzeum EA-2441.

⁸² Alátámasztják ezt az irodalmi adatok is, így Kiskunságra NAGY-CZIROK i. m. 90—91, 94., TÁLASI i. m. 62., TÁRKÁNY i. m. 219., Berég megyére EA-1858.

olyan formában, hogy a községi jel a jószág baloldalára került, részben mindkét jogi jel egyaránt előfordult a jobb- és a baloldalon.

A jószág közelebbi testrésze, amelyre a bélyeget sütötték, a legkülönbözőbb lehetett; szinte azt mondhatjuk, hogy a józágnak nem volt olyan fontosabb testrésze, amely alkalomszerűen vagy rendszeresen elkerülhette volna ezt a megtisztelő szerepet. Leginkább mégis e célból a következő testrészeket vették igénybe: *far, comb, lapocka, láb, száj* (pofajegy),⁸³ *hát, nyak, tompor, csípő, forgó, orr* (orrjegy),⁸⁴ *szarv* (szarvjegy). A juhnál a sütés az orrba,⁸⁵ kosnál a szarvba történt. A Kiskunságból TÁLASI nagyjából ugyanezeket a testrészeket említi.⁸⁶ ECSEDI⁸⁷ után ezt még azzal egészíthetjük ki, hogy a bélyeget a Hortobágyon szembetűnő testrésze tettek. A ló patájába égetett jegyet nem tettek. A testrészek közül is legkedveltebb bélyegzési hely a *comb*, a *lapocka* és a *far* volt. Néhány esetben előfordult, hogy a bélyeget nem közvetlenül sütötték a jószág testébe, hanem a nyakába akasztott bőr- vagy deszkadarabra; a juhok nyakba lógó apró fatábláira a juh sorszámát és a tulajdonos betűjelét bélyegezték bele.

A bélyegzés *eszköze* a bélyegzővas⁸⁸ (latinnyelvű források szerint tudicula, cauterium, németnyelvű forrásokban Brenneisen) volt, amelyet némely helyen más névvel is illettek, pl. „bélyeg-vas”, „beliegező vas”, „bilyogvas” v. „bijok-vas” Debrecenben és környékén, „stempelő-vas” a Szigetközben, „billegző vas” a Kiskunságban, „tüzes vas” Kecskeméten, „sütővas” Kismarján, „gyelölővas” a Bakonyban, „billyegző vas” Bártfán, „billegvas” Bugacon, „billegző” Arad megyében.

A bélyegzővasat rendszerint kovács vagy lakatos készítette; leginkább drótból vagy vashól kovácsolt pálcá volt ez, amelynek a végén a tulajdonjegy díszlett. A pálcát puha- vagy keményfa nyélre húzták. Bács-Bodrog vármegyében a vaspálcá teljes hossza — GUBITZA szerint⁸⁹ — 62 cm, a hozzátartozó fanyél 23 cm volt; ugyanitt ilyen célból bonyolultabb szerkezeteket is használtak, pl. szivalakú vaspálcadobozt, amelynek a fenekére nittelték a betűket. A rideg tudós, ECSEDI a bélyegzővasban még művészi teljesítményt is értékelt, amikor így írt: „A bilyogvas a kovácsok, vagy kovácsoló cigányok igazi mester alkotásainak tekinthető”.⁹⁰

De a bélyegzővas helyett más alkalmi eszköz is jó szolgálatot tehetett. TÁLASI szerint⁹¹ a Kiskunságban ásóval, ekevassal és nyárssal bélyegeztek, de az említett adatból nem tűnik ki, hogy a felsorolt helyettesítő eszközöket tüzesítve használták-e, vagy csak szőrbilleget készítettek velük. A Hortobágyról ECSEDI ugyancsak megemlékezik ilyen kezdetleges eszközökről, amelyeket meg-

⁸³ Torontál m., 1798: „száján égetéssel V billog”.

⁸⁴ *Szuhány* (Hont m., 1842): „az orrán egy újni hosszú, és vastag égetett egyenes bélyeg vagon” (ló); *Szeged* (1803): „orrába sütve”; *Cegléd* (1813): „az órán kereszt billeg sütés”; VARGA i. m. 168.

⁸⁵ SZEBENI Géza: *A csiki juhászat*. Ethn. LXX (1959) 86—87 — BARABÁS Jenő: *Békés megye néprajza a XVIII. században*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 58—59. Gyula 1964. 23.

⁸⁶ TÁLASI i. m. 62.

⁸⁷ ECSEDI i. m. 249.

⁸⁸ A név történeti előfordulásai: „1587. Byligh was. 1638. Beliegező vas.” A XVI. század második feléből: „Billegző vassal megbillegzeve.” (HERMAN: *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Bp. 1914. 358.)

⁸⁹ GUBITZA i. m. 78.

⁹⁰ ECSEDI i. m. 249.

⁹¹ TÁLASI i. m. 62.

tüzesítve, bélyegzésre használtak.⁹² SZABÓ még a bajszbilleget is ismerte, amit bajszsütő vassal a marha orra fölött sütöttek.⁹³

A bélyegzést a jószág tulajdonosa, a bélyegzővasat készítő kovács, vagy valamely hivatalos személy végezte. A jószágok tulajdonosai társadalmi helyzetüket illetően leginkább jobbágyok voltak, de városi polgárok, kereskedők is szép számmal fordultak elő közöttük; a tulajdonosok egy része nemességét betűjegyében is kifejezte. Égetett tulajdonjegyeket használtak jószágaik megkülönböztetésére a földesurak, sőt jogi személyek, így városok, állami gazdaságok (pl. méntelepek), a katonaság, kereskedelmi és ipari vállalkozások stb. A bélyegzővasat természetesen a jószág tulajdonosa szerezte be; 1837-ben pl. Nógrád megyében 4 váltóforintért volt kapható a lakatosnál.⁹⁴ A beszerzett bélyegzővasra rendkívüli gonddal vigyáztak, mert a jószág elveszése esetén kedvezőbb körülmények között bizonyíthatott az, akinek a vas a birtokában volt. Hódmezővásárhelyen a XVIII. században sok helyen a ház ajtajába beégették a család tulajdonjegyét.⁹⁵ Szigetközben a bélyegzést az a kovács hajtotta végre, aki a vasat elkészítette.⁹⁶ Néhol a kovács végezte a tulajdonjegyek nyilvántartását is szokás szerint, mert az elkészített bélyegzővasak nyomatait rendszeresen gyűjtötte, adott esetben felvilágosítást adott, hogy kinek milyen jeggyel készített bélyegzővasat. *Tiszacségén* (Hajdú m.) pl. a kovács a bélyegzővasak nyomatait a palánkba gyűjtötte;⁹⁷ így mindig nyilatkozni tudott, hogy melyik gazda milyen bélyegyet használ. Nógrád megye egyes községeiben a bélyegzést a község bírái végezték.⁹⁸ Békés vármegyében a XVIII. században egy ideig olyan rendelkezés volt hatályban, hogy a pásztorok jószágait csak a vármegye katonáinak a tudtával bélyegezhették meg.⁹⁹ Kolozsváron a XVI. század végén a jószágok bélyegzését a látó- vagy bélyegzőmester végezhette.¹⁰⁰

A bélyegzés helyén olykor gyulladás, seb keletkezett. KATONA Imre ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Billegzéskor a nagyon tüzes, erősen rányomott vagy sokáig rajta tartott bélyegzővastól a bőr átszakadt s az égés helyén seb keletkezett. Mivel a friss hús kedvéért a szarkák gyakran kikezdtek, megelőzőképpen meleg marhaganéval tapasztották be.”¹⁰¹

Hogyan történt a társadalmi elismerés, amit a tulajdonjegy fogalmának a meghatározásakor a fogalom tartozékaként jelöltünk meg? Nálunk a közhatósági előzetes elismerés a tulajdonjegy alkalmazásának nem volt előfeltétele, tehát a tulajdonjegy érvényéhez nem volt szükséges a hatósági tudomásulvétel és nyilvántartás, hanem elegendőnek mutatkozott a közismertség, amit adott esetben bizonyítani kellett. A közismertséget az is biztosította, ha pl. a pásztor a gazda tulajdonjegyét rovásra vette, vagy a jószágot a tulajdonjeggyel együtt jegyezte fel a listájára. Amikor azonban valamely jószág tulajdonjoga vitás volt és a tulajdonjegy bizonyító erejétől függött a vita eldőlése, a közigazgatási

⁹² Ecsedi i. m. 249.

⁹³ Szabó i. m. 102.

⁹⁴ NÓGRÁD Vármegye Hírléteiseinek Jegyző Könyve 1836—1849. Balassagyarmati Múzeum.

⁹⁵ TÁRKÁNY: *Vásárhelyi testamentumok*, Bp. 1961 XX. kép.

⁹⁶ *Viehuzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* Bp. 1961. 623.

⁹⁷ K. KOVÁCS Péter szóbeli közlése alapján.

⁹⁸ Ld. 94 számú jegyzetet.

⁹⁹ BANNER János: *A békési pásztorok élete a XVIII. században*. Népünk és Nyelvünk I. (1929): 224.

¹⁰⁰ HERMANN: *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Bp. 1914. 413.

¹⁰¹ KATONA Imre: *Népi állatorvoslás Csongrádon*. NK III (1958) 4. sz. 134—135.

szervek és a bíróságok felvették a bizonyítékokat a tulajdonjeggyel kapcsolatban és a bizonyítás eredményétől függően foglaltak állást a tulajdoni vitában. Azt mondhatjuk tehát, hogy nálunk a jószágok égetett tulajdonjegyei körében az utólagos hatósági elismerés érvényesült.

A tulajdonos bizonyítási lehetőségeit növelte az a körülmény, hogy a bélyegzővasat őrizte, a bélyegzővas nyomatát a kovács feljegyezte, házának ajtajára és egyéb — elcserelődés veszélyének kitétt — vagyontárgyaiba beleégette, sőt a bélyeg figurája annyira ismertté vált, hogy a temetőben a fejfákba is belesütötték és ez a megoldás lehetővé tette az elgazodást a temető családi sírhalmai között egy olyan korszakban, amikor az emberek nagy része még nem tudott írni-olvasni.¹⁰²

Eddig foglalkoztunk az égetett tulajdonjegy keletkezésének a kérdéseivel; ezt a folyamatot, illetve eseményt általában *bélyegzés* (bilyogozás, billegzés, bélyagozás, billegölés, bélyogzás, bilogzás, billegezés), *sütés* (rásütés, lesütés, megsütés), *jegybeverés* („verő” — a szláv eredetű „kovács” szó régi magyar megfelelője lehetett), *jelölés* (jelelés, gyelölés, meg-gegyülés) néven illették. Latin forrásokban *signatura*, *signatio* a megfelelő szó, németben pedig *Siegeln*.

Még röviden a bélyegzés *gyakoriságára* kívánunk kitérni. A gyakorisági arány országosan változó volt. Pl. a már említett Tiszacsege 1835—1839. évek közötti adatai azt mutatják, hogy a megvizsgált 432 marhából, melyeket a községen kívüli vásárbá való hajtás végett láttak el útilevéllel és emiatt jegyzőkönyveztek, 30 darab marhán volt égetett bélyeg, 125 darabon füljegy, 22 darabon égetett bélyeg és füljegy egyaránt, 55 darabon pedig mesterséges jegy egyáltalában nem szerepelt. A megvizsgált 54 lóból 39 darabon szerepelt égetett tulajdonjegy, 3 darabon füljegy és égetett jegy egyaránt, 20 darabon pedig semmiféle mesterséges jegy nem volt.¹⁰³ Más az arány a Dunántúlon. Pl. a Somogy megyei *görögáli* istállónál 1844-ben meghágotott 146 ló közül 121 lovon nem volt se égetett bélyeg, se egyéb jegy.¹⁰⁴

Gyakori volt a jószágra sütött bélyeg vagy a bélyegzővas csalárd célból való megváltoztatása. Ezt nevezték *rontásnak*, a bélyeget *rontott-billegnek*. A megváltoztatás történhetett rásütéssel, átsütéssel, szarvjegynél vakarással, faragással, reszeléssel. A bélyegzővas elrontásához a kovácsok értettek. A lopott jószágok értékesítésének a megkönnyítése érdekében az ún. *passzusokat* is meghamisították, illetve a községi eljárók pénzért hamis passzusokat bocsátottak ki, amelyeken az égetett tulajdonjegyeket is megváltoztatták.

A tulajdonjegynek más személy részére való *átszállására* a szokásjog külön alakított ki szabályokat.

A tulajdonjeggyel ellátott jószág más személy birtokába kerülhetett *átruházással*, különböző egyéb jogi aktusokkal, vagy jogellenesen. Felmerül a

¹⁰² *Hódmezővásárhelyre* nézve ld. szerző i. m. 230.; a *monostorszegi* róm. kath. temetőben (Bács-Bodrog m.) a sírkereszteken látható bélyegekkel kapcsolatban GUBIRZA ezeket írta: „Az idősebb sokácok között ugyanis sok analfabéta volt. Ezeket a régen elhunyt családtag sírjára a keresztbe mélyen beégetett és az analfabéta családtagok által is jól ismert házijegy tájékoztatta” (i. m. 79.). A székelyekkel kapcsolatban KÉMENES Antal feljegyezte, hogy fajegyüket a temető fejfájába is belevágták (*Székely rovásírás és a tulajdonjegyek*. Bp. 1914 34—42.). GYÖRFFY István megfigyelte, hogy a *ceglédi* temető kopjafáira égetett bélyeget sütöttek (NÉ XIX. (1927) 116.).

¹⁰³ *Tiszacsege község marhalevél nyilvántartása (1835—1839)* (Debreceni Állami Levéltár, 1371. lelt. szám).

¹⁰⁴ *Hágatalási Napló Könyv Görögáli Istállónál levő Mén Lovakról 1844. Évre*. Kaposvári Állami Levéltár, 2/12. Feudáliskori gazdasági ügyek.

kérdés, hogy ilyen esetekben a tulajdonjegy hogyan követte a jószágot, milyen szabályok érvényesültek ezen a téren?

Erre vonatkozóan eligazítást elsősorban a betűjegyes tulajdonjegyet tartalmazó jószág leírások adhatnak. Azt látjuk, hogy számtalan, egyébként legális formában szerzett jószágon nemcsak a tényleges és igazolt tulajdonos monogramjai, hanem idegeneké, illetve idegen betűjegy mellett a tényleges birtokos jegyei is szerepeltek. Arra lehet ebből következtetni, hogy az új tulajdonos nem semmisítette meg az eredeti tulajdonos technikailag meglehetősen nehezen eltörölhető égetett tulajdonjegyét, hanem az átvétel után saját jegyével is ellátta a jószágot. Ez történhetett úgy, hogy az új tulajdonos saját betűjegyét égette a jószág bőrébe, esetleg más testrészébe, vagy pedig más technikával alkalmazott tulajdonjegyet, pl. füljegyet. Ekkor a két jegy együttesen jelentette az új tulajdonos megkülönböztető tulajdonjegyét. Az ügylet szabályosságát ilyen esetben úgy dokumentálták, hogy a jószág új okmányába az eredeti tulajdonos tulajdonjegyével együtt az új tulajdonos jegyét is szerepeltették.

A kérdés részletes megoldására többféle szokás alakult ki. Pl. *Kecskeméten* az eredeti szerző, a jószág felnevelője a ló hátulsó bal combjába sütötte bélyegét, míg a vevő a jószág egyéb baloldali részeibe. *Hódmezővásárhelyen* az a szokás járta általában, hogy a felnevelő bélyege a jószág baloldali, a származékos szerzőé pedig a jószág jobboldali részébe került. A *Hortobágyon* ECSEDI szerint¹⁰⁵ — a vett marha szarvát egy kisebb vassal sütötték meg.

Az átszállás másik esete az *öröklés*, amikor a jószág az apáról a fiúra szállt. Ha a családban csak egy örökös volt, a tulajdonos-változás ilyenkor külön problémát nem jelentett a tulajdonjeggel kapcsolatban. Más volt a helyzet több örökös esetében. Ilyenkor a jószág öröklésének a tényével az egyik örökös fiú átvette az apa tulajdonjegyét is. A többi testvér érdeke volt, hogy a közös legelőn megkülönböztethesse a saját, öröklött jószágát, amelyen ugyancsak az apai jegy szerepelt, ezért úgy járt el, hogy az apai tulajdonjegyet kiegészítette valamilyen vonással, vagy egyéb módon. Ez az oka annak, hogy a községi legelőkről származó jószágleírásokban a testvérek tulajdonjegye alig, vagy csak csekély mértékben különbözik egymástól, a különbséget legfeljebb lényegtelen, az apai jelet módosító kiegészítő jel, vagy az apai jegy mellé égetett betűjegy alkalmazása mutatja.

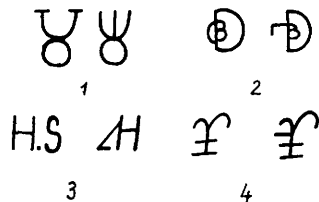
Megfelelő példákat mutatunk be az elmondottakra nézve a *4. számú képen*. *Árokszálláson* 1816-ban a gulyát meglopták és két testvér, Szabó Ferenc és Szabó Jakab jószágait is ellopták; a két testvér jegye csak kis mértékben tér el egymástól (1. sz. jegyek). A *Békésen* 1825-ben Ondrekó Jánostól ellopott két ló bélyege között sincs jelentős különbség; az eltérés oka valószínűleg valamilyen családi jellegű esemény volt (2. sz. jegyek). *Nagylak-ról* (Csanád m.) származik két jegy, melyek közül az egyik az apa Hóra Mitrué, a másik a fiú Hóra Jánosé volt (3. sz. jegyek). 1807-ben *Bács-Bodrog megye* középső járásában egyszerre elfogott kóbor lovak jegyei is hasonlítottak egymáshoz, de erre nézve semmi egyéb adat nem került elő (4. sz. jegyek).

A románok között olyan szokást figyelhettünk meg, hogy mindkét testvér azonos jegyet, vagy a községjegyet használta, de azzal a megkülönböztetéssel, hogy a jószág más-más testrészébe sütötték a jegyet. Így családi szokás a községjel használata volt *Seprősön* (Arad m., 1870), ahol pl. Petrás Ilie az ökre jobb, Petrás Mihály pedig a bal, vagy *Tornován* (Arad m., 1860), ahol Forton

¹⁰⁵ ECSEDI i. m. 256.

Nyitra a marha hátsó jobb combjába, Forton Flóra pedig a hátulsó bal combjába sütötte ugyanazt a jegyet.

A tulajdonjegyek öröklését az irodalom is számontartja. BALOGH István pl. ezeket írta Debrecen környékéről: „Addig, míg nem a név kezdőbetűit használták bilyognak, a bilyogvas nemzedékeken keresztül öröklődött a család-

4. kép. Tulajdonjegyek eltérései családon belül

ban. Ma már minden gazda csináltat magának saját bilyogvasat, ellenben a jószág füljegye a család szétválása után is ugyanaz marad.¹⁰⁶ VARGA Gyula figyelte meg, hogy a süttött bélyeg némely esetben a család egyik őséneke a nevével mutatja.¹⁰⁷ A *Páring-hegységben* (Hunyad m.) — ahol a legtöbb családnak közös szűnájája volt — még a századfordulón is a családban öröklötték a juhok jegyeit.¹⁰⁸

VII.

Az égetett tulajdonjegyek jellemző vonásai

A tüzesített bélyegzővasnak a jószág megfelelő testrészébe tett nyomata a *bélyeg*; e szó eredetére nézve a nyelvészek sokat vitatkoztak. MOÓR Elemér a *bélyeg* szót mongol eredetűnek feltételezte,¹⁰⁹ majd a honfoglalás előtti állattenyésztési szókészletbe sorolta a „hurok” szóval együtt;¹¹⁰ BÁRCZI honfoglalás előtti török jövevényszónak tekinti,¹¹¹ FEHÉR Géza tiszta bolgár—török szót lát benne.¹¹² A szó történelmüket valóban végigkíséri; megelevenedik középkori oklevelekben,¹¹³ a XV. század közepétől számtalan változatban jelentkezik irodalmi és jogi emlékekben¹¹⁴. A XVI. századtól nyomonkövetett táji gazdag szóváltozatait az jellemzi, hogy a szó első magánhangzója -i, -í, esetleg -e hangra (billeg-bílyeg-belleg), a -ly hang -ll-re, -lly-re, esetleg -j-re (billeg-billyeg-bijeg), a második magánhangzó pedig -o -a -á-i hangokra (billog-bélyog-béjog-béjjog-bilyag-bélyag-bilig), a -g mássalhangzó -k-ra (bélyok) módosul. A *bélyeg* szó említett változatai a köznapi használatban minden hangváltozásuk ellenére általában égetett tulajdonjegyet jelentettek.

¹⁰⁶ Ld. 74. számú jegyzetben említett munka, 35.

¹⁰⁷ VARGA i. m. 169.

¹⁰⁸ PÉTERFI Márton: *A páringi juhászat*. (NÉ VI (1905) 201.

¹⁰⁹ Népünk és Nyelvünk, 1939 : 31. „belege”, „belge”, „belik”.

¹¹⁰ *A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból*. Magyar Nyelv 1954 67.

¹¹¹ BÁRCZI: *Magyar Szófejtő Szótár*. 18. — *A magyar szókincs eredete*, Bp. 1958. 77.

¹¹² *A bolgár—törökök szerepe és műveltsége*. Bp. 1940. 104. „beleg”.

¹¹³ SZAMOTA-ZOLNAI: *Magyar oklevél-szótár*. 61.

¹¹⁴ SZARVAS—SIMONYI: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. I. 209. — CZUCZOR—FOGARASI: *A magyar nyelv szótára*. I. 555.

A bélyeg szónak az idegen nyelvű forrásokban talált megfelelői a nemzetközi szóhasználatnál kapcsolnak bennünket össze. A hazai latin-nyelvben a *stigma*, a *cauterium* szóval azonos a jelentése, míg a jószágok természetes megkülönböztető jegyeit (szín, alkat, állás stb.) a *signa* (signum) szóval jelölték, noha a *signa* szó fejezte ki sokszor az ugyancsak mesterségesen készült füljegyeket is. A német nyelvű forrásokban a magyar jegy-nek, a latin signá-nak megfelelő szó hazai használatban a *Zeichen*, a *Merkmahl*, a *stigma* fogalmának pedig a *Brand*, a *Mark*, a *Brandmaal*.¹¹⁵ A páringi (Hunyad m.) románoknál az égetett orrjegy neve *cer*,¹¹⁶ az egyéb jegy széles körben a *rebus*,¹¹⁷ a füljegy neve pedig a *semni* volt. GUBITZA a tulajdonjegyet *házi jegy*-nek is nevezte a német Hausmarke szó fordításaként, de ezt a kifejezést a gyakorlatban nem használták.

A jószág testébe sütött tulajdonjegyek az elhelyezése vagy speciális rendeltetése további megkülönböztetést is eredményezett. Ismert volt például a *szarv*-, a *bajusz*-, az *orrbélyeg* stb. Több forrás említi a *pásztorbélyeg*et;¹¹⁸ ez a pásztor jegye volt, aki az általa huzamosabb időre átvett jószágba külön bélyeget sütött. A pásztorjegy rendszerint számjegyet ábrázolt és ilyenkor minden jószág más számot viselt, vagy a pásztorok használtak — megállapodás alapján — más-más számjegyet, amivel a jószágok gyors elkülönítését kívánták elősegíteni, ha esetleg a közös vagy határos legelőkön összekeverednének. Hasonló célból készült a *titkos* bélyeg; ezt a jószág tulajdonosa égette — az egyébként jól látható tulajdonjegye mellett — a jószág valamely nem szembeszökő helyére, pl. a ló sörénye alá. Hódmezővásárhelyen a titkos bélyeg kicsi, 1—2 cm nagyságú volt.¹¹⁹

Az égetett tulajdonjegyeket tipológiai szempontból négy csoportra oszt-hatjuk. Megkülönböztetjük a szorosabb értelemben vett *ábrákat*, a *betűket*, a *számjegyeket*, végül ezek *kombinációit*. Ez a sorrend egyúttal az égetett tulajdonjegyek figurális csoportjainak a történeti fejlődését is jelzi. Legrégibbek kétségtelenül a képszerűséghez közelebbálló ábrák, majd ezt követik a betűk, a számjegyek, végül összetettebb jelölési módot valósítanak meg a különböző kombinációk, pl. ábra és betű együttes ábrázolása. A tanulmányhoz csatolt táblázatok közül az I—XXII., XXXII—XXXIV. és XXXIX. számú táblázatok nagyobb

¹¹⁵ A szóhasználatra nézve bemutatunk néhány idézetet a gazdag forrásanyagból:

Nagykálló (1803): „in sinistra clunium parte Z, in dextra fero II cauterium habens”;

Bácska (1804): „absque Signaturis et Stigmatibus”;

Esztergom (1803): „Vacca, dextram auriculam excissam, sinistram vero fissam, et in dextra parte habens Stigma H.”;

Bars m. (1803): „infra Nares Signa albescencia habens”;

Bácska (1809): „sine omni Signo et Cauterio”;

Buda (1827): „ohne Brand und Zeichen”, „Brand-Mark”;

Temesvár (1807): „ex B. Vétseyano Equatio Coronam pro Stigmatibus habens”.

¹¹⁶ PÉTERFI i. m. 200—201.

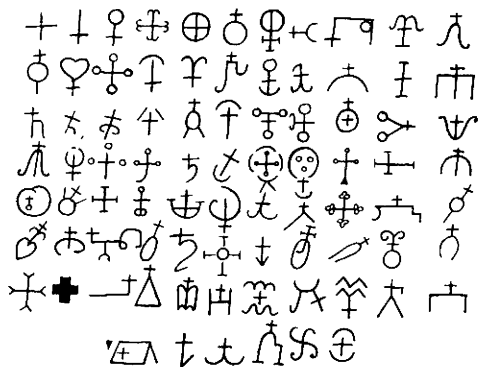
¹¹⁷ MOLDOVÁN Gergely: *A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál*. Budapesti Szemle 1887. 69. Egyébként pedig a következők írták: „Vagyonosabb egyének, bojárok tulajdonjegyeiket, monogrammaikat beégetik a szarvasmarha farába, szarvába.” A falusi parasztok — írja MOLDOVÁN — inkább egyéb jegyeket használtak erre a célra.

¹¹⁸ Például *Kis-Belényesen* (Bihar m.) Kodrán István marháját „pásztor bélyeggel jobb szarván” lopták el (*Politzei Anzeiger für Ofen—Pesth*, 1859).

¹¹⁹ Egyébként titkos jegyet nemcsak égetéssel rejtettek el a jószágon. KADA Elek írta 1903-ban HERMAN Ottónak *Kecskemétről*, hogy ott a titkos jegyet a jószág fülének a belső részébe karcolással ejtik és a karcolás alkalmával pipa pörnyét dörzsölnek bele. Így a „jegy” feketére válik és az ellopott jószág tulajdonjogát vele lehet igazolni. (*Magyar Tudományos Akadémia Kéziratára*, 234/1953. sz.) Végül Csákváron (Fejér m.) a következő titkos jegy fordult elő egy lovon: „a fülé között a sörénye ki van vágva”.

részben ábrákat, a XXIII—XXVII., XXXV—XXXIX. számú táblázatok túlnyomó részében betűket, a XXXI. és XXXVIII. számú táblázatok egy része számjegyeket, míg a XXVIII—XXX. és a XXXIV. számú táblázatok nagy részben kombinációkat mutatnak be. Tartsunk azonban sorrendet a tulajdonjegyek figurális különbözőségeinek a megközelítő felkutatásában.

Először foglalkozunk az ábrákkal, vagy jegyekkel. A táblákhoz kapcsolódó forrásismertetőből (IV. fejezet) láthattuk, hogy az ábrák egy részének a külön

5. kép. „Kereszt” motívumok

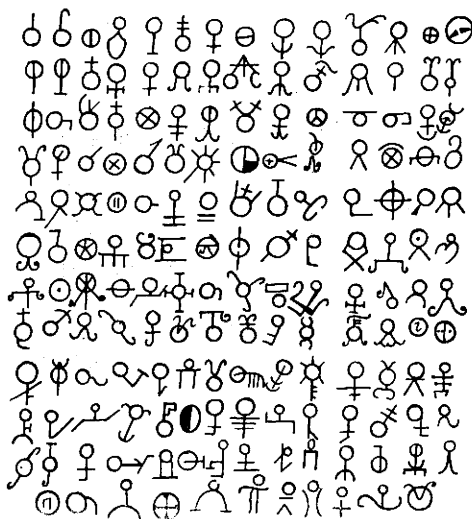
elnevezése is fennmaradt. Ilyen nevekkel találkoztunk: *vella*, *daruláb*, *madárláb*, *csatlós*, *csatkás*, *sarló*, *köröszt*, *kerek*, *tulipánt*, *szénavágó*, *polcos*, *hódos*, *csillag*, *öreg*, *pathó*, *sarkantyú*, *háromláb*, *kehely* stb., amelyek a megfelelő ábrák képszerűsége mellett bizonyítanak.¹²⁰ Úgy véljük, hogy a legősibb ábrákat majd azok között kell keresnünk, amelyeknek az elnevezése is fennmaradt, de úgy a jelölés szokásának, mint az ábrának az eredetével az egyéb tulajdonjegyekkel fennálló összhang, valamint a nemzetközi összehasonlító anyag elégtelensége miatt nem foglalkozhatunk.

Mégis igyekszünk valószínűsíteni ezt a feltevésünket. Az ábrák közül szinte kiugrik például a „köröszt”, tehát a kereszt motívumot viselő tulajdonjegyek nagy tömege (5. számú kép). A keresztnek is sokféle változata tűnik a szemünkbe. Itt van a *latin kereszt* (XI-74, XXXVII-83), a *crux ordinaria*, *Péter-keresztje* (VI-3), *András keresztje* (XIX-91, XXXIII-11), a *crux decussata*, ami már a rómaiaknál az útkereszteződésből származó határjelzés ábrája volt; a tulajdonjegyek között megtaláljuk az *Antal-kereszt* vagy *egyiptomi kereszt* ábráját (XXII-64), a *crux commissa*-t, amit László király aláírásul használt; a *kerékkeresztet* (III-66), a *görög keresztet* (IX-68, XV-82, XVI-4, XXX-83, XXXII-4, XXXIII-66, XXXIX-1), a *crux immissa*-t, a *máltai keresztet* (VIII-82), az *iszpárgi keresztet* (I-67), a *pátriárka* vagy *lotharingiai keresztet* (III-22, XX-42), a *kettős kereszt* egyéb változatait (III-28, XX-88, XX-100), a *hármaskeresztet* (I-45, V-53), a *horogkeresztet* vagy *svasztika-keresztet* (I-38, XIII-28, VIII-28, XI-93, XII-26, XVI-6,

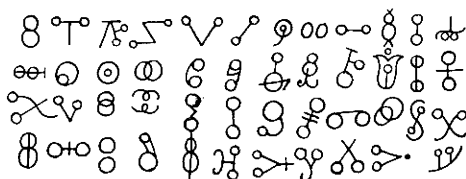
¹²⁰ A források fenntartottak néhány nevet, amelyek ábráját azonban nem sikerült eddig megállapítani. Ilyen elnevezések: fél csillag, vasmacska, „fél talpú atzél forma béleg”, „atzél-billeg sütés”, „fél hód”, pápaszem forma, nyitott hamvverő forma bélyeg, „öszsze futott bélyeg”, „rakoncaforma bilyog”, „gömbölyeg sütés”, kulcs.

XVIII-35, XIX-49, VII-28). A kereszt mint egyházi jel, nem messze nyúló történeti fejlődés eredménye, de a keresztet már a történelemelőtti korokban varázsjelként alkalmazták és ilyen minőségben némely helyen ma is használják.¹²¹

A kör motívum is rendkívüli módon élénkíti a gyűjteményt. Eredetét természetesen a régi napkorong adja, ami a keleti és az északi népeknél a nap jel-

6. kép. Egy körrel képzett fontosabb motívumok

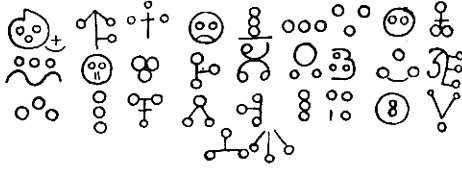
7. kép. Két körrel képzett motívumok

képe volt. A tulajdonjegyek képzése történhetett egy körrel (6. számú kép), két körrel (7. számú kép), három (8. számú kép) és négy (9. számú kép) körrel.

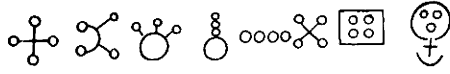
Hasonló jelentőségre emelkedik a *daruláb* nevű ábra (V-3—4), amely hazánkban közel száz helyen fordult elő,¹²² de egész Európában a legelterjedtebb jegyek egyike (10. számú kép), alakja a nemzetségi tamgák között is fel-

¹²¹ GUNDA Béla: *A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken* (Ethn. LII (1941) 66.). — CSABA József: *Kereszt alakú varázsjelek alkalmazása a vendeknél* NK I (1956) 102—109.). *Ráckeve*n igen gyakorta sütöttek „keresztformájú bélyeg”-et az ökör orrára a tulajdonjegyen kívül, vagy tulajdonjegyképpen (*Politzei Blatt*, 1852 : 714.).

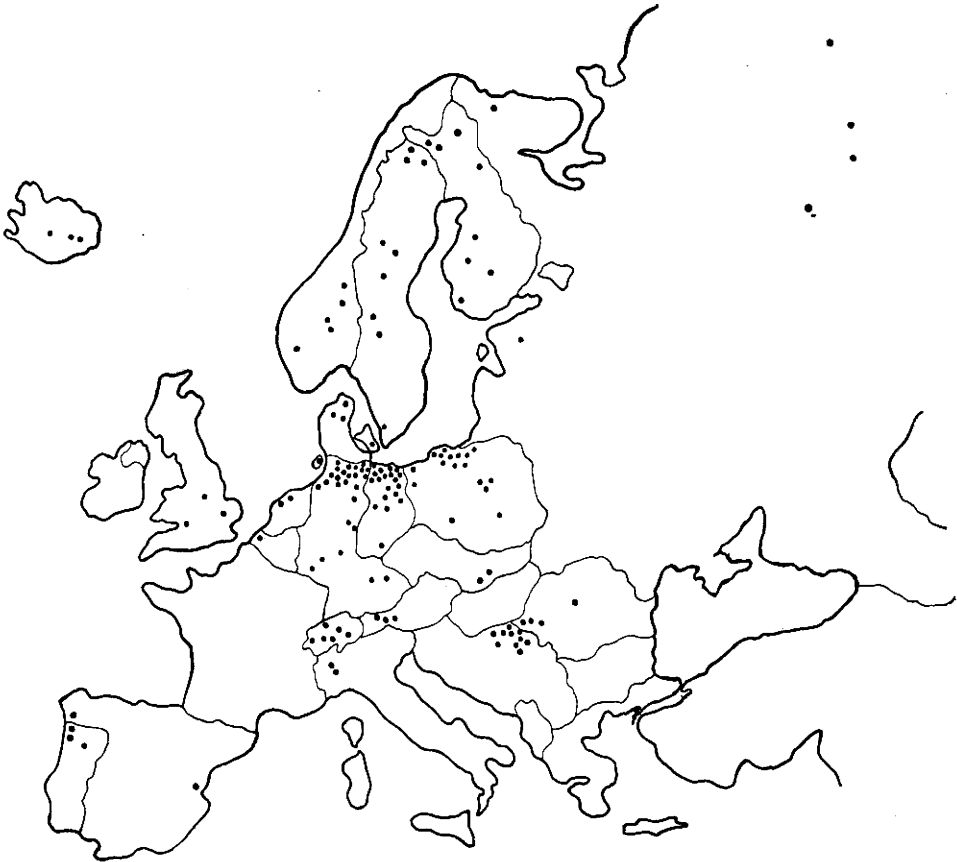
¹²² *Debrecen*ben 1665-ben „háromágú belyög”, 1691-ben „tatár bilyog”, 1730-ban „háromágú felszolgáló Tatár-nyíl forma bélyeg” néven szerepelt (HERMAN: *A magyar pásztorok nyelvének* Bp. 1914. 358—359.). ZOLTAI Lajos ugyaninnen közölt hasonló jegyet, mint amelyet az ottani Hídvégi-család használt (Ethn. LXVII (1956) 141.). TÁLASI István a *Kiskunság*ból adott hírt a „daruláb” nevű bélyegről (i. m. 63.). A *Hortobágyon* „három ágú sütés”, „három ágú bilyog”.

8. kép. Három körről képzett motívumok

9. kép. Négy körről képzett motívumok

10. kép. A „daru láb” ábra elterjedése Európában

bukkan. Ez az égetett jegy „háromláb” néven már előfordul SOPHOKLES egyiptomi papiruszokon fennmaradt *Ichneutai* (Szimatolók) című darabjában, megtalálható a XV. századi *mongol kánok* érméin, *szamojéd és zürjén* névbélyegeken, *osztják* ún. „kézjegyek” között, *vogul* személyi tamgák, *cserkesz* ló tamgák között, az *irokézek*nél, a kolumbiai *guaji-roknál* egyaránt. CSERNYECOV, V. N. az ábrát a

11. kép. „Daruláb” motívumok Magyarországon

voguloknál talált adatok alapján visszavezette a nemzetségi totemállathoz.¹²³ A nemzetközi nagy összefüggések feldolgozására természetesen nem vállalkozhatunk ezen ősi figurával kapcsolatban sem, de érdemesnek tartjuk megemlíteni ECSEDI jó megfigyelését: „A daruláb forma bilyog a magyar ember szemében a természetes jegy. . .”¹²⁴ E motívum hazai változatait a 11. számú kép szemlélteti.

Az ábrák képszerűségét, vagy legalábbis valamely kép egyszerű formában való visszaadására való törekvést árul el a gyűjtemény szinte minden darabja. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha a táblákon levő égetett tulajdonjegy ábrák felett *művelődéstörténeti szempontból* megfelelő csoportosításban áttekintést tartunk.

A természet világából származnak például a következő ábrák:

c s i l l a g (X-33, XII-97—100, XXXII-48, XXXIV-75, XXXVII-5),
t u l i p á n (12. számú kép),
f e n y ő f a (XIV-57, XIX-10),
k a k a s (I-85, XII-84),
k í g y ó (XIV-1, XIV-37, XIV-62),
m a d á r (XI-6, XVI-48, XVIII-15, XXXIV-39),
b o g á r (XVIII-5, XV-12),
s z í v (13. számú kép).

A társadalom köréből erednek például a következő ábrák:

e m b e r a l a k (IX-72, X-67, XI-65, XX-74),

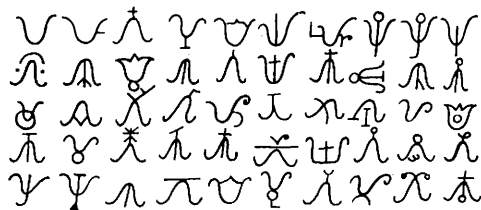
„természeti jegy”, „rác bélyeg” néven is nevezték (ECSEDI i. m. 248—268.). GYÖRFFY István *Turkevén* találta meg „rácforma bélyeg” néven (*Az alföldi szarvasmarhák megjelölései*. Magyar Nyelvőr 1910. 163.). Az európai népeknél is a legkülönbözőbb név alatt fordul elő az említett ábra, amelyek közül a legismertebbek a következők: *boszorkányláb*, *varjúláb*, *Krähenfuss*, *Hühnerfuss*, *Hahnenfuss*, *Gänsefuss*, *Drudenfuss*, *Entenfüsse*, *Hahnentritt*, *Hennenklawe*, *Dreibein*, *cranesfoot*.

¹²³ CSERNYECOV, V. N.: *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez*. Bp. 1949. 10.

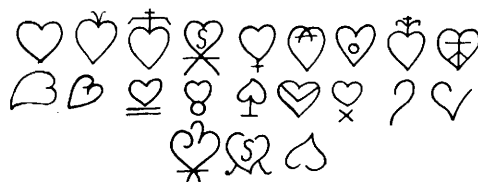
¹²⁴ ECSEDI i. m. 268.

Megkülönböztető jegyek:

császári (ország) korona¹²⁵ (XX-45, XXX-1, 2, 4, 6),
hercegi-grófi korona (XVIII-2, XXI-12, 24), (XXX-11, 13, 14,
16, XXXVII-38, XXXIV-68),

12. kép. „Tulipán” motívumok

13. kép. „Szív” alakú motívumok

nemesség jegye (I-13, I-62, III-69, XXIII-86, XXIII-17, XXIII-23,
XXVII-17, XXVII-85—86, XXX-21—22, XXXVI-53, 58, 60, 61—
62, XXXVII-61, 82),
családi címerek (I-36, III-26, X-23, XVIII-95, XXIV-58, XXV-89,
XXV-98, XXX-33, XXXIX-58),
uradalmi jegyek (XXX-65—66, XXXI-42—43),
katonai jegyek (XXVIII-8—9, 20, 26—29, XXIX-5, XXX-1—2,
4, 6, XXXI-50—51, 58),
gyári jegy (XXII-28, kalapácsok a biharmegyei Derna vasgyári
lovain).

Mezőgazdasági eszközök :

olló (I-82, II-15, XX-40, XXI-27, XXII-96, XVII-12),
kampó (II-94),
sarló (XXXII-16),
kasz a (II-21),
kapa (X-69),
patkó (V-36, VI-37, VI-63, XV-23, XXXII-14),
kerék (IX-58),
villa (III-39, IV-20, IX-70, X-7, XIV-24, XV-71, XX-21, XXXIV-18).

¹²⁵Több helyen „álladalmi bélyeg” név alatt is előfordult.

Ipari eszközök :

reszelő (XXXIII-44),
szénvonoó (XXII-89, XXXII-16),
mérleg (XI-8, XI-12),
fogó (X-52, XII-31, VII-32),
kalapács (XXII-28).

Egyéb ábrák :

szigony (XV-75, XVI-28),
vasmacska (XI-43),
vízimalom (VII-2),
szélmalom (VII-43),
kalap (XI-77),
sarkantyú (V-42, XIV-83, XIV-90, XV-39, XIV-54),
szemüveg (VII-27),
pohár (XX-52),
kehely (III-95, IV-95, XX-54, XV-65, XIX-76, XXXIX-59),
gyertyatartó (IV-14, V-30, XVI-39),
íj, nyíl (II-10, II-90, III-50, X-25, XIV-21, XIV-46, XXI-32, XXXIII-57, 70),
kard (XX-61, XI-12),
paragrafus (V-48, XX-79),
merkur-bot (VII-13),
akasztófa (III-80, IV-22, X-47, XI-99, XII-9, XII-10, XVII-93, XIX-79, XXVI-81, XXVI-93, XXVII-8, XXXI-17, XXXVII-51),
templom (XXXIII-4),
ház (XVIII-54).

A jegyek között ún. *beszélő jegyeket* is találhatunk. Ilyen pl. az akasztófa-jegy, amely a jószágon arra figyelmeztette az idegent, hogy óvakodjék azt ellopni, mert lopás esetén halálbüntetés (akasztófa) vár rá. Megyei statutumok bizonyítják, hogy jószáglopásért valóban halálbüntetést szabtak ki. Régen a jószág-tolvajra — ha életben hagyták — akasztófa bélyeget sütöttek.¹²⁶

Rendkívül jellegzetesek és figyelemre méltóak a *szász községjelek*, amelyek képszerűek és sok köztük egyúttal beszélő jegy is, mint pl. a kakas, amely Hahnbach (Kakasfalva), vagy a sertés, amely Porcesd jelét tartalmazza. A képszerű jelek létrát, kulcsot, szigonyt, kardot, sarkantyút, lovas embert, különböző állatokat, keresztet stb. ábrázolnak. Külön tanulmányt érdemelne ezek művelődéstörténeti szempontból való kiértékelése és a figurális fejlődés nyomonkövetése a szász jelek első ismert történeti megjelenésétől, az 1577-ből származó ún. *Signetbuchtól*, amely a nagyszombeni Brukenthal-múzeum egyik becses régisége.

A fejlődés a képszerű ábráktól a betűk felhasználása felé történt. A betű ugyanis jobban képes egyediesíteni a személyt, mert nevének egy vagy két kezdőbetűje eredményesen kirekesztő hatású. Ennek történelmileg azonban két elő-

¹²⁶ ECKHART Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században*. Bp. 1954.

feltétele volt: egyik az írás, a másik a név fokozottabb elterjedése. Mindkettő a XV—XVI. században indult meg nálunk és a XVIII. századra fejeződött be, noha éppen az égetett tulajdonjegyek gyűjteményéből az tűnik ki, hogy még a XVIII. században is legalább olyan mértékben bélyegezték meg a jószágokat egyszerű ábrákkal, mint betűkkel.

A betűjegy is elsősorban tulajdonjegy, tehát nem a betű a fontos, hanem a jelölési képessége. Ezt bizonyítja az, hogy ha valaki betűvel ellátott jószágot vásárolt, a saját bélyegét nem minden esetben sütötte a jószágba, hanem átvette a korábbi tulajdonos betűjegyét, az lett az ő tulajdonjegye (valójában a jószág megkülönböztető jegye).

A források *betű*, *bötü*, *bütü* néven nevezik ezt a fajta tulajdonjegyet. A betűs bélyegeknél formailag több fajtájáról beszélhetünk; megkülönböztetünk ugyanis *egybetűs*, *kétbetűs* bélyegeket, *monogramokat* és *többbetűs* bélyegeket.

Az egybetűs bélyegek között a betűsor valamennyi törzsbetűje képviselve volt. Az idevonatkozó betűs bélyegek többnyire *latin* (XXIII—XXVIII. számú táblák) írásmódot képviselnek, de *gót* (V-91, IX-81—82, X-2, X-66, XXVI-97—98, XXVII-16, 33, 38, 39, 41, 43, XXXI-59, 62, XXXV-51, XXXVII-53, 57, 63, 79), *cirill* (XXV-60, XXVI-80), *görög* (XXXIII-100, XXXIV-71) és *héber* (XXVII-12) betűk is lappanganak közöttük. A kétbetűs bélyegek többnyire latin írásmód szerinti nyomtatott nagybetűk (ez jellemzi az egybetűseket is). A betűk egyike a vezetéknev, a másika a keresztnév első betűjét mutatja, mégpedig a XIX. század közepéig — német módra — elől a keresztnév, utána a vezetéknev kezdőbetűje. Ha két betű össze van fűzve, monogramnak tekintjük; ezek sokszor már művészi formában kiképzett figurák, amelyek egyúttal díszel voltak a jószágának.

A számok önállóan is előfordultak, de leginkább betűkkel együtt szerepeltek. Leggyakoribb az *arab* szám (XXVIII, XXXI-8, 12, 14, 33—34, 38, 46, 69, 89, XXXVIII), kevésbé volt gyakori és inkább az ország déli területein jelentkezett a *római* szám (XXVIII, XXXI-1—2, 35, 47, 86, 87, XXXVIII). A számokat tulajdonjegy minőségében rendszeresen az állami gazdaságok (pl. Bábolna) és a katonaság alkalmazta.

Végül a gyűjteményben nagy számban szerepelnek *kombinatív* ábrákat magukba foglaló tulajdonjegyek. Kombinációnak mondjuk ezeket, mert ábra és betű, ábra és szám, betű és szám, vagy mindhárom együttesen alkotja a tulajdonjegyet. Ilyenek láthatók a XXV. számú táblán, de különösen a XXVIII—XXXI. számú táblákon.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

A táblák adatai

I. tábla. Tulajdonjegyek (XVI—XVIII. század)

1. Bene (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m., XVI. század), 2. Lakitelek (PPSK. m., XVI. század), 3—4. Baracs (PPSK. m., XVI. század), 5—12. Kecskemét (1597—1599), 13—90. Kunszentmiklós (PPSK. m., XVIII. század), 91—100. Debrecen (XVII—XVIII. század).

II. tábla. Tulajdonjegyek (XVII—XVIII. század)

1—26. Debrecen (XVII—XVIII. század), 27—46. Kunmadaras (Jász-Nagykun-Szolnok m. kb. XVII. század), 47—99. Turkeve (JNSZ. m., kb. XVIII. század eleje).

III. tábla. Tulajdonjegyek (XVII—XVIII. század)

1—15. Turkeve (JNSZ. m., XVIII. század), 16—45. Kecskemét (XVII—XVIII. század), 46—100. Ismeretlen hely és időszak.

IV. tábla. Tulajdonjegyek (XVIII. század)

1—28. Ismeretlen hely és időszak, 29—100. Bács-Bodrog m. ismeretlen községei.

V. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1782—1813)

1—22. 24—44., 48., 53., 57., 59—65., 68—80., 82—100. Hódmezővásárhely (XVIII—XIX. század), 23. Makó, 45. Öcsöd (Békés m.), Horgos (Csongrád m.), (47., 58. Szabadka, 49). Birnica (BB. m.), 50. Szenttamás (BB. m.), 51. Algyő (Csongrád m.), 52. Szentés, 54—56., 66. Makó, 67. Sárrettudvar (Bihar m.), 81. Szaján (Torontál m.).

VI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1794—1798)

1. Sámson (Csongrád m.), 2. Szőny (Komárom m.), 3., 19., 23. 32., 53—54., 56., 60. Gyula (Békés m.), 4. Endrőd (Békés m.), 5—6. 55. Pacsér (BB. m.), 7. Tard (Borsod m.), 8—9., 20—21. Temesvár, 10—13. Szeged, 14—18. Ismeretlen községekből (BB. m.), 22. Orosháza (Békés m.), 95. Obrovác (BB. m.), 25. Ujverbác (BB. m.), 26. Moholy (BB. m.), 27. Tolna, 28. Gyoma (Békés m.), 29. Békéscsaba, 30. Feketehegy (BB. m.), 31. Kula (BB. m.), 33—35., 49—50. Földvár (BB. m.), 36—42. Ismeretlen községekből (PPSK. m.), 43. Tatabánya (BB. m.), 44—45. Kiskunfélegyháza, 46., 51. Szentivány (BB. m., 1797), 47—48. Mohács, 52. Komárom, 57—58. Csongrád, 59. Kisújszállás, 61—94. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 96. Szilbás (Torontál m.), 97. Bogyán (BB. m.), 98. Kernyaja (BB. m.), 99. Ujvidék (BB. m.), 100. Csonóplya (BB. m.).

VII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1803—1808)

1—43. Kecskemét (1832—1850), 44—45., 65—67. Temesvár, 46. Buda, 47. Várkony (PPSK. m.) 48. Kóspusztá (PPSK. m.), 49. Bezdán (BB. m.), 50. Szentmiklós (Komárom m.), 51—60. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 61. Ujpecs (Torontál m.), 62—63. Ismeretlen községekből (BB. m.), 64. Csorvás (Békés m.), 68. Kiskundorozsma, 69. Hódmezővásárhely, 70. Cibakháza (JNSZ. m.), 71—72. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 73. Bánlak (Torontál m.), 74. Módos (Torontál m.), 75. Kiskunhalas (PPSK. m.), 76. Nyíregyháza, 77. Békéscsaba, 78. Fehérvár, 79—92. Tiszacsege (Hajdú m. 1835.), 93. Mohács (1798), 94—100. Kismarja (Bihar m., 1844.).

VIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1810—1814)

1—9. Nagybecskerek (Torontál m.), 10—12. Csongrád, 13., 87. Tata (Komárom m.), 14. Horgos (Csongrád m.), 15—19., 67—68. Ismeretlen községekből (BB. m.), 20. Mezőberény (Békés m. 1835.), 21. Algyő (Csongrád m.), 22. Békéscsaba, 23., 37—38. Eger, 24. 36., 77—78. Makó, 25—27. 62—65. Ujvidék, 28. Temesvár, 29. Kecskemét, 30—31., 33. Nagykőrös, 32. Cegléd, 34—35. Nagyszentmiklós, 39—45. Szeged, 46. Battonya (Csanád m.), 47., 56., 58—59. Gyula (Békés m.), 48. Mártonos (BB. m.), 49—50. Szarvas (Békés m.), 51., 96—98. Zenta (BB. m.), 52. Szenttamás (BB. m.), 53. Komárom, 54—55. Diósjenő (Nógrád m.), 57. Endrőd (Békés m.), 60—61. Kiskunfélegyháza, 66. Margitta (Bihar m.), 69—70. Hódmezővásárhely, 71. Szered (Pozsony m.), 72. Becse (BB. m.), 73. Hódság (BB. m.), 74. Páka (JNSZ. m.), 75. Kiskundorozsma, 76. Galambos (JNSZ. m.), 79. Doroszló (BB. m.), 80—84. Keresztúr (BB. m.), 85—86. Ópalánka (BB. m.), 88. Palánka (BB. m.), 89. Monostorszeg (BB. m.), 90. Bácsújfalú (BB. m.), 91. Ókéske (PPSK. m.), 92. Abony (PPSK. m.), 93. Szőröspusztá (PPSK. m.), 94. Szentandrás (Békés m.), 95. Öcsöd (Békés m.), 99. Buda, 100. Polgár (Szabolcs m., 1798).

IX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1813—1816)

1. Temesvár (1796), 2., 76., 99—100. Ujvidék, 3. Komárom, 4. Algyő (Csongrád m.), 5., 91. Békéscsaba, 6. Zenta (BB. m.), 7—17. 33. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 18., 77—80.

Hódmezővásárhely, 19. Piros (BB. m.), 20. Doroszló (BB. m.), 21. Felsőszele (Pozsony m.), 22—24., 36—37. Makó, 25. Boldogháza (Temes m.), 26. Tótkomlós (Békés m.), 27—31., 61—63. Szeged, 32., 59., 92. Horgos (Csongrád m.), 34. Kisdárda (Baranya m.), 35. Kopács (Baranya m.) 38. Brestovác (BB. m.), 39—40. Gyöngyös, 41. Jászárokszállás, 42. Jászberény, 43. Lacháza (JNSZ. m.), 44., 93—96. Kiskunfélegyháza, 45., 88—90. Halas (JNSZ. m.), 46—48. Sámson (Csongrád m.), 49. Keresztur (BB. m.), 50. Felsőörs (Komárom m.), 51. Orosháza, 52—57., 82. Ismeretlen községekből (BB. m.), 58. Ság (Nógrád m.), 60. Homok (Csongrád m.), 64., 75., 97. Nagybecskerek, 81. Ófuttak (BB. m.), 83. Eger, 84—85. Szentmihály (Torontál m.), 86. Szankpuszta (PPSK. m.), 87. Szabadszállás (PPSK. m.), 98. Miskolc.

X. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1815—1819)

1. Brestovác (BB. m.), 2., 29. Temesvár, 3—5., 16., 31. Ujvidék, 6—7., 9—11., 22—24., 27—28., 48., 57—61., 72—78., 84—86. Szeged, 8. Ismeretlen községből (Krassó-Szörény m. 1824), 12—13., 32—35., 66. Hódmezővásárhely, 14. Orosháza, 15., 99. Szolnok, 17., 64. Eger, 18. Frejdorf (Temes m.), 19. Doboz (Békés m.), 20. Vál (Fejér m.), 21. Komlós (Békés m.), 25—26., 65. Makó, 30., 36. Békéscsaba, 37—40. Nagybecskerek, 41—42., 47. Ujpécs (Torontál m.), 43—45. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 46. Kisorosz (Torontál m.), 49—50., 96—98. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 49—50., 96—98. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 51—56. Ujbecskerek (Torontál m.), 62. Jászárokszállás (1820), 63., 79—83., 88—93. Solt (PPSK. m.), 87. Zombor (BB. m.), 94—95. Kigyós (Békés m.), 100. Ujpalánk (BB. m.).

XI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1819—1826)

1., 93—94. Törtel (PPSK. m.), 2., 17., 84. Eger, 3., 79. Békés, 4—8., 31., 66. Komlós (Békés m.), 9. Orosháza, 10—13., 24—25., 26., 29., 34., 40—42., 67., 69., 80. Szeged, 14., 50. Ismeretlen községekből (BB. m.), 15., 16., 73. Hódmezővásárhely, 18., 46—49., 82. Ujvidék, 19. Ócsöd (Békés m., 1799.), 20—22. Nagybecskerek, 23. Ruma (Szerém m., 1842.), 27. Sály (Borsod m.), 28. Szakálház (Temes m.), 30. Nagygáj (Torontál m.), 32—33., 36., 39., 53—55., 57., 58—63., 74., 87., 99. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 43., 75—78. Ismeretlen községekből (Csanád m.), 44—45. Szabadka, 51—52. Ismeretlen községekből (Komárom m.), 56. Temesvár, 64. Emőd (Borsod m.), 65. Györgye (PPSK. m.), 68. Kistelek, 70., 88—92. Ismeretlen községekből (Csongrád m.), 71—72. Ujpécs (Torontál m.), 81. Makó, 83. Nagyszentmiklós, 85. Hajdučica (Torontál m.), 86., 100. Bánlak, 95—96. Mosnica (Temes m.), 97. Bóka (Torontál m.), 98. Hajdúszoboszló (1800.).

XII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1823—1829)

1. Tömörkény (Csongrád m.), 2. Szabadka, 3—5., 10., 32—35. Szeged, 6., 78. Gyöngyös, 7. Tolna, 8. Mezőberény, 9. Óverbász (BB. m.), 11—12., 94. Hódmezővásárhely, 13. Ujvidék, 14—17., 19—20., 81., 98—100. Nagybecskerek, 21—23., 62., 71—72., 79—80. Tarnalesz, 24., 56., 89. Szentés, 25—27. Nagykőrös, 28., 96. Orosháza, 29. Komlós (Békés m.), 30., 61. Nagylak (Csanád m.), 31., 66., 76. 90—91. Makó, 36—37. Ismeretlen községekből (Krassó-Szörény m.), 38—40. Szentjános (Torontál m.), 41. Párdány (Torontál m.), 42—43. Alpár (PPSK. m.), 44., 49—50. Ürményháza (Torontál m.), 45—47. Istvánfa (Torontál m.), 48., 55. Ujvár (Torontál m.), 51—54. Nagygáj (Torontál m.), 57—59. Pilis (PPSK. m.), 18., 60., 73—75. Battonya (Csanád m.), 63—65. Kecskemét, 67—68. Békéscsaba, 69. Csantavér (BB. m.), 70. Nyüvedi (Bihar m.), 77. Gyula, 82—87., 97. Ujpécs (Torontál m.), 88. Magyaróvár (Moson m.), 92. Csongrád, 93., 95. Tótkomlós (Békés m.).

XIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1826—1840)

1—24. Debrecen (XVIII. század), 25. Gyula, 26. Ujarad (Temes m. 1870), 27. Magyarcsanád (1870), 28. Dombegyháza (Csanád m. 1870), 29. Sikló (Arad m., 1870), 30. Temespéteri (1870), 31. Pusztafödémes (Pozsony m., 1870), 32. Mikelaka (Arad m., 1870), 33. Miske (Arad m., 1870), 34—78. Ismeretlen községekből (Bács-Bodrog m., XIX. század), 79. Bánlak (Torontál m.), 80. Surján (Torontál m.), 81. Ürményháza (Torontál m.), 82. Oregy (Torontál m.), 83—91. Nagybecskerek (Torontál m.), 92. Csongrád, 93—94. Kecskemét, 95. Bicske (Fejér m.), 96. Pincehely (Tolna m.), 97. Battonya (Csanád m.), 98—99. Ujvidék, 100. Hódmezővásárhely.

XIV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1831—1833)

1., 40—45., 89. Nagybecskerek, 2—4., 81—87., 91., 93—100. Ujjpéc (Torontál m.), 5. Zalaegerszeg, Németgyula (Békés m.), 7. Mezőberény (Békés m.), 8—11., 31—34. Ujvidék, 12—18., 59—62. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 19., 49., 52. Pilis, 20—21. Soroksár (PPSK. m.), 22., 75—79. Világos (Arad m.), 23. Hódmezővásárhely, 24. Bulesen (Krassó-Szörény m.), 25. Gyula, 26. Szeged, 27—28. Nagytótfalu (Bihar m.), 29. Mihályfalva (Bihar m.), 30. Szarvas (Békés m., 1800.), 35—36., 73—74., 80. Makó, 37., 72. Battonya (Csanád m.), 38—39. Gyöngyös, 46. Gödöllő, 47—48. Szentés, 50. Tas (PPSK. m.), 51. Kecel (PPSK. m.), 53. Székesfehérvár, 54. Temesvár (1800), 55—56. Olaszi (Bihar m.), 57—58. Ruma (Szerém m.), 63. Temesvár, 64—65. Tiszarof (Heves m.), 66. Gálos (Somogy m.), 67. Gyoma (Békés m.), 68—69. Csongrád, 70—71. Basahid (Torontál m.), 88. Mohács, 90., 92. Szentmihály (Torontál m.).

XV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1833—1836)

1., 27—32., 64. Ujjpéc (Torontál m.), 2. Ujszász (PPSK. m.), 3. Vukovár (Szerém m.), 4. Mezőtúr (JNSZ. m.), 5—7. Földvár (Tolna m.), 8—10., 20., 97—98. Cegléd, 11—14., 43., 45—46., 70—72. Világos (Arad m.), 15., 44. Ujvidék, 16—19. Battonya (Csanád m.), 21. Nagykőrös, 22. Zombor (BB. m.), 23—24., 47., 100. Szeged, 25—26., 88—90. Solt (PPSK. m.), 33—35. Árkod (Torontál m.), 36. Szentmihály (Torontál m.), 37—42., 49—54. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 48. Baja (1800), 55—57., 92—95. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 61., 63., 91. Makó, 62. Gödöllő, 65., 96. Ujkécske (PPSK. m.), 66. Homok (Szatmár m.), 67. Emőd (Borsod m.), 68. Mezőberény (Békés m., 1840), 69. Varsad (Varasd m.), 73. Gálos (Somogy m.), 74—75. Arad, 76. Sepse (Baranya m., 1803), 77—79., 81—84. Nagybecskerek (Torontál m.), 80. Gyoma (Békés m. 1800.), 85—87. Bece (Torontál m.), 97—98. Cegléd, 99. Mindszent (Csongrád m.).

XVI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1836—1839)

1. Tótkomlós (Békés m.), 2., 48. Csongrád, 3—4., 24—25., 98. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 5—6., 94—96. Szeged, 7., 18—20., 21., 36—38. Orosháza, 8—14., 28., 30., 63—65., 73—74. Telecske (BB. m.), 15—17., 40—41., 45., 69. Makó, 22. Gyoma (Békés m.), 23., 39., 56. Mezőberény (Békés m.), 26. Zombor (BB. m.), 27. Nagybecskerek (Torontál m.), 29., 54., 75. Törtel (PPSK. m.), 31., 72., 93., 99. Szabadka, 32—33. Békéscsaba, 34. Komlós (Békés m.), 35. Szarvas, 42. Battonya (Csanád m.), 43., 44., Madaras (BB. m.), 46. Cegléd, 47., 49—50. Hódmezővásárhely, 51—53. Zaránd (Arad m.), 55., 61. Ismeretlen községekből (Temes m.), 57—58. Ruma (Szerém m.), 59. Temerin (BB. m.), 60., 70. Szeghalom (Békés m.), 62. Tolvajos (BB. m.), 66. Palánka (BB. m.), 67—68. Temesvár, 71. Jászakisér, 76. Füzesgyarmat, 77. Örkény, 78. Ináncs (PPSK. m.), 79—92. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 97. Szegvár, 100. Óbecse.

XVII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1839—1842)

1., 95. Óbecse (BB. m.), 2—3., 73—76. Szeged, 4—6. Ismeretlen községekből (Temes m.), 7—8. Szeghalom (Békés m.), 9. Nagykőrös, 10. Ecska (Torontál m.), 11. Dorozsma (Csongrád m.), 12. Mohács, 13. Kiskunfélegyháza (PPSK. m.), 14. Halas (PPSK. m.), 15. Majsa (PPSK. m.), 16. Tiszaszentmiklós (Torontál m.), 17. Fülöpszállás, 18. Körösladány, 19., 85. Békéscsaba, 20., 71—72. Szegvár (Csongrád m.), 24—26. Telecske (BB. m.), 27., 77., 94. Ismeretlen községekből (Krassó-Szörény m.), 28—40., 53—56. Ismeretlen községekből (BB. m.), 41., 67—70. Csongrád, 42—43. Ürményháza (Torontál m.), 44. Kanak (Torontál m.), 45. Modos, 46. Nagygály (Torontál m.), 47—48. Ujvidék, 49. Szentés, 50—51., 99. Hódmezővásárhely, 52. Földvár (Tolna m.), 57—59. Törökkanizsa (BB. m.), 60. Besenyő (BB. m.), 61. Nagyszentmiklós (BB. m.), 62., 89. Ireg (Szerém m.), 63—65. Apostag (PPSK. m.), 66. Solt (PPSK. m.), 78. Szabadka, 79—81. Törökkanizsa (Torontál m.), 82. Gödöllő, 83. Darda (Baranya m.), 84. Békés (1841), 86—87. Kecskemét, 88. Jászapáti, 90—93. Dömsöd (PPSK. m.), 96. Orosháza, 97—98. Tótkomlós (Békés m.), 100. Gyula.

XVIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1842—1846)

1—2., 29. Hódmezővásárhely, 3., 33—35. Makó, 4. Szentetornya (Csanád m.), 5., 27. Gyula, 6—12., 31., 68., 70., 78—79. Szabadka, 13., 15—19., 36—47., 80—83. Szeged, 20—21. Ismeretlen községekből (BB. m.), 22—23. Apátfalva (Békés m.), 24., 88—89. Ujvidék, 25., 86. Arad, 26.

Simontornya (Tolna m.), 28., 74. Nagyszénás (Békés m.), 30., 72—73. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 32., 98. Nagykőrös, 48. Szarvas, 49—50. Kiskunfélegyháza, 51—52. Turkeve, 53., 61. Törökkanizsa, 54. Kassa, 55. Tarnaleisz, 56. Temesvár, 57—60. Szenttamás (BB. m.), 62. Margitta, 65—67. Ismeretlen községekből (Szerém m.), 69., 85. Szentés, 71. Nagyköveses (Temes m.), 75. Békéscsaba, 76—77. Csongrád, 84. Fertőszentmiklós, 87. Gilad (Temes m.), 90. Sövényháza, 91. Szentanna (Arad m.), 92. Izsák (PPSK. m.), 93—94. Gyömrő (PPSK. m.), 95. Hajdúböszörmény, 96—97. Ruma (Szerém m.), 99. Kecskemét, 100. Csákvár (Temes m.).

XIX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1846—1848)

1—3. Hódság (BB. m.), 4. Dragsina (Temes m.), 5., 31. Makó, 6—9., 60—62., 79—85. Szeged, 10. Szeghalom (Békés m.), 11—13., 15., 36., 40. Szabadka, 14. Bezdán (BB. m.), 16. Törtel, 17. Temesvár (1803.), 18., 30. Györgye (PPSK. m.), 19. Hajdúböszörmény, 20—21., 49. Gyula, 22., 51. Szarvas, 23. Torda (Torontál m.), 24—25., 99. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 26—27., 32., 76., 78. Csongrád, 28., 38., 65. Békés, 29., 33. Nagylak (Csanád m.), 34. Battonya (Csanád m.), 35. Zaránd (Arad m.), 37. Beszenovó (Szerém m.), 39. Hódmezővásárhely (1803.), 41. Püspökladány, 42. Mezőtúr, 43. Derecske (Bihar m.), 44., 48. Tiszanána, 45—46. Nádudvar, 47. Tiszaföldvár, 50. Orosháza, 52. Knézi (Temes m.), 53. Alsószentiványi (Fejér m.), 54. Gyoma (Békés m.), 55., 73—74. Kiskőrös, 56. Cegléd, 57. Darda (Baranya m.), 58—59. Nagykálló (Szabolcs m.), 63. Sámson (Csongrád m., 1807.), 64. Jászberény (1803), 66. Kémle (Moson m., 1803), 67. Amarovica (Temes m., 1818.), 68—72., 99—100. Nagybecskerek (Torontál m., 1810.), 75., 93—98. Ismeretlen községekből (BB. m. 1810), 77., 86—89. Ismeretlen községekből (Heves m., 1810), 90. Dombóvár (1810), 91—92. Sárosd (Fejér m., 1810).

XX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (XIX. század közepe)

1—21., 25., 29—30., 90. Hódmezővásárhely, 22., 42., 44. Hort (Heves m.), 23. Battonya (Csanád m.), 24. Algyő (Csongrád m.), 26. Szarvas, 27. Szenttamás (BB. m.), 28. Nagylak (Csanád m.), 32. Csongrád, 33—37. Ismeretlen község (Heves m.), 38., 64—69., 80., 85—86., 88., 94—95. Csongrád, 39. Kenderes, 40. Szentés, 41. Szakállastelep (JNSZ m.), 43. Atkár (Heves m.), 45—48. Makó, 49. Guta (Komárom m.), 50—54. Szabadka, 55—58. Nagyszalonta, 59—62., 70—71. Makó, 63. Dunaföldvár, 72—73. Szeged, 74—76. Tiszafüred, 77. Törökszentmiklós, 78—79. Hatvan, 81—82. Erdőtelek (Heves m.), 83. Királyfia (Hont m.), 84. Nagyvárad, 87. Nagyszokod (Szatmár m.), 88—89. Debrecen (1852), 91. Derecske (Bihar m.), 92. Ujpécs (Torontál m.), 93. Rácalmás (Fejér m.), 96. Szentetornya (Békés m.), 97—98. Battonya (Csanád m.), 99. Pest, 100. Marcilháza (Bihar m.).

XXI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (XIX. század közepe)

1., 9—10., 30. Csongrád, 2—4., 38., 79. Debrecen, 5., 26., 36., 42., 62—63., 88., 90., 92., 100. Szeged, 6—8. Csány (Heves m.), 11., 84. Kecskemét, 12. Cselej (Zemplén m.), 13. Gyöngyös, 14. Akasztó (PPSK. m.), 15—16. Pilis (PPSK. m.), 17. Sátoraljátjhely (Zemplén m.), 18—19. Isaszeg (PPSK. m.), 20. Tiszafüred (Heves m.), 21. Bánkút (Csanád m.), 22. Szilasbaltás (Veszprém m.), 23. Nábod (Arad m.), 24. Horgos (Csongrád m.), 25. Besenyszög (JNSZ m.), 27., 45., 64—65., 67—69., 93. Hódmezővásárhely, 28. Kőtegyán (Bihar m.), 29. Enying (Veszprém m.), 31. Jászberény, 32. Mezőkovácsháza, 33. Sarkad (Bihar m.), 34. Váradles, 35. Kurtits (Arad m.), 37. Abony (PPSK. m.), 39. Bercel (Nógrád m.), 40. Környe (Komárom m.), 41. Sándorfalva (Csongrád m.), 43. Pilisvörösvár (PPSK. m.), 44. Ujszász (PPSK. m.), 46. Kisújszállás, 47. Dusnok (PPSK. m.), 48. Algyő (Csongrád m.), 49. Valkó (PPSK. m.), 50., 52., 71., 73—74. Szentés, 51. Tápé (Csongrád m.), 53. Haraszi (PPSK. m.), 54. Rákoskeresztúr, 55. Solt, 56. Mindszent, 57. Kiskőrös, 58. Sereglyés (Fejér m.), 59., 72. Eger, 60. Cegléd, 61. Mindszent, 66., 76., 83. Mezőtúr, 70. Taksony (PPSK. m.), 75. Tószeg (PPSK. m.), 77. Nagykőrös, 78. Kiskundorozsma, 80. Tápé (Csongrád m.), 81—82. Párdány (Torontál m.), 85. Apostag (PPSK. m.), 86. Szegvár (Csongrád m.), 87. Monor, 89. Makád (PPSK. m.), 91., 96. Kiskunfélegyháza, 94. Kiskunhalas, 95. Mihálytelek (Békés m.), 97. Tószeg (PPSK. m.), 98. Mindszent (Csongrád m.), 99. Tiszavárkony (JNSZ. m.).

XXII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1857—1861)

1., 3. Kistelek, 2. Kisgyőr (Borsod m.), 4. Kiskunmajsa, 5., 13. Dunapataj (PPSK. m.), 6., 17. Szolnok, 7. Mezőtúr, 8. Kiskunfélegyháza, 9. Arad, 10—11., 14., 16., 18. Szeged, 12. Szentandrás (Békés m.), 13. Dunapataj (PPSK. m.), 15., 21—22., 32., 43. Kecskemét, 19. Rákoskeresztúr,

20. Cegléd, 23. Pusztaamogyoród (Zala m.), 24—26. Hajdúszoboszló, 27. Alsónémedi (PPSK. m.), 28. Derna (Bihar m.), 29. Ottlaka (Csanád m.), 30. Perkáta (Fejér m.), 31. Solt (PSK. m.), 33. Makó, 34. Szarvas, 35., 42., 89. Hódmezővásárhely, 36. Áj (Abauj-Torna m.), 37. Felsőcece (Abauj-Torna m.), 38. Úszód (PPSK. m.), 39. Jászberény, 40. Mende (PPSK. m.), 41. Tas (Heves m.), 44—62. Debrecen (XVIII. század), 63. Nyíregyháza, 64—83. Debrecen (XVIII. század), 84. Lugos (Krassó-Szörény m.), 85—99. Debrecen (XVIII. század), 100. Törtel (PPSK. m.).

XXIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1847—1859)

1—8., 10—11., 13., 15—17., 19., 21—22., 24—29., 40—41., 47—49., 68., 73., 96—97. Hódmezővásárhely (1780—1799.), 9., 46., 89., 95. Szentes (1803), 12. Öcsöd (Békés m. 1805.), 14. Szegvár (Csongrád m. 1788.), 18. Endrőd (Békés m. 1808.), 20. Mindszent (Csongrád m. 1781.), 23., 36. Szabadka, 30—31. Igar (Fejér m.), 32., 58. Mezőtúr, 33. Guta (Komárom m.), 34., 37. Kistelek (PPSK. m.), 35. Abda (Győr m.), 38. Kőtegyán (Bihar m.), 39. Mezőgyán (Bihar m.), 42. Zaránd (Arad m.), 39., 43., 109. Nagyszalonta, 44. Kistarcsa (PPSK. m.), 45. Kecskeméti, 50. Bokod (Komárom m.), 51., 99. Csongrád, 52. Szeged, 53. Belecska (Tolna m.), 54. Ambrózfalva (Csanád m.), 55. Gyoma, 56. Törökszentmiklós (JNSZ. m.), 57. Óbuda, 59. Soroksár, 60. Martfű (JNSZ. m.), 61. Diósjenő (Nógrád m.), 62. Kiskunfélegyháza, 63. Kisölvéd (Bars m.), 64. Cece (Fejér m.), 65. Tiszapüspöki (JNSZ. m.), 66. Vilke (Nógrád m. 1842.), 67. Gyón (PPSK. m.), 69., 80. Debrecen, 70. Tótvázyony (Veszprém m.), 71. Dunaföldvár, 72. Battonya (Csanád m.), 74—75. Örkény (PPSK. m.), 76. Tótkomlós (Békés m.), 77. Turkeve, 78—79., 82., 91. Nagylak (Csanád m.), 81. Kömlő (Heves m.), 83. Újkigyós (Békés m.), 84. Apátfalva (Csanád m.), 85. Kisújszállás, 86. Makó, 87. Mezőkeresztes (Borsod m.), 88., 98. Solt, 90. Kiskörös, 92. Hatvan, 83—94. Hajdúszoboszló.

XXIV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1858—1860)

1. Zágráb, 2. Dorog (Esztergom m.), 3. Makó, 4., 11—12. Dévaványa (JNSZ. m.), 5—6. Szalóc (Gömör m.), 7. Mezőtúr, 8., 19. Szolnok, 9. Algyő (Csongrád m.), 10. Hódmezővásárhely, 13. Kecel (PPSK. m.), 14. Nagyvárad, 15. Nemed (PPSK. m.), 16. Sárkeresztur (Fejér m.), 17. Gyömrő (PPSK. m.), 18. Pankota (Arad m.), 20—100. Debrecen (XVIII. század).

XXV. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1855—1870)

1—49. Debrecen (XVIII. század), 50. Szeged, 51. Szigetbecse (PPSK. m.), 52. Solt (PPSK. m.), 53. Csermő (Arad m.), 54. Dunapataj (PPSK. m.), 55. Tass (PPSK. m.), 56. Fehérvár, 57—91., 93—94. Ismeretlen községekből (BB. m., XIX. század), 92. Baja (1838), 95—96. Nagykörös (1795), 97. Battonya (Csanád m., 1797), 98. Földvár (BB. m., 1797), 99. Bogojeva (BB. m., 1797), 100. Pacsér (BB. m., 1797).

XXVI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1797—1816)

1. Tiszalő (JNSZ. m. 1857.), 2., 10. Csongrád (1857), 3., 13—14. Hódmezővásárhely (1857.), 4. Szentes (1857.), 5., 9., 15., 66., 92., 100. Szeged, 6., 93. Nagykörös (1858.), 7—8. Mezőtúr (1858), 11., Dusnok (PPSK. m. 1858.), 12. Szentetornya (Békés m. 1859.), 16., 54., 63. Kiskunfélegyháza (1859.), 17. Földvár (BB. m.), 18., Füzesgyarmat, 19. Kisújszállás (JNSZ. m.), 20—24., 53. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 25. Begecs (BB. m.), 26., 32. Birnicza (BB. m.), 27—28. Guta (Komárom m.), 29. Polgár (Szaboles m.), 30. Borosjenő (Arad m.), 31. Szent-János (Torontál m.), 33. Omorovicza (BB. m.), 34., 39. Óbecse (BB. m.), 35. Kula (BB. m.), 36. Keryne (Békés m.), 37., 84—87., 96., 99. Újvidék, 38. Hegyes (BB. m.), Palánka (BB. m.), 41—42. Tata (Komárom m.), 43—44., 53., 55., 59., 61. Ismeretlen községekből (BB. m.), 45—46. Kunszentmiklós, 47. Derony (BB. m.), 48. Dorog, 49. Tolna, 50. Komlós (Békés m.), 51. Nyíregyháza, 52. Abony, 56. Margitta (Bihar m.), 57. Zombor, 60. Alsónémedi (Borsod m.), 62. Buda, 64., 83. Ujpecs (Torontál m.), 65. Kónyi (Tolna m.), 67—68. Hajdúböszörmény, 69—70. Nagybeckerek, 71—72. Jakabszállás (PPSK. m.), 73—74. Komárom, 75. Horgos (Csongrád m.), 76. Középlak (Kolozs m.), 77—78. Keresztur (BB. m.), 79., 98. Temesvár, 80. Újkécske (PPSK. m.), 81. Pest, 82. Hódság (BB. m.), 83. Bácsújfalú (BB. m.), 89. Nemete (Tolna m.), 90—91. Makó, 94. Kőnesög (PPSK. m.), 95. Gyöngyös, 97. Petrovác (BB. m.).

XXVII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1816—1855)

1. Sóvé (BB. m.), 2—3. E. Farnos (Borsod m.), 4. Báld (Kolozs m.), 5., 20., 29. Szeged, 6., 22—23. Nagybecskerek, 7., 42. Ujvidék, 8—9., 13. Köncsög (PPSK. m.), 10. Mindszent (Csongrád m.), 11. Ismeretlen községből (Szatmár m.), 12. Ujkácske (PPSK. m.), 14. Sajószentpéter (Borsod m.), 15. Jánosföldre (Torontál m.), 16. Temesvár, 17. Böleske (Tolna m.), 18. Ujvár (Torontál m.) 19., 24., 30. Ujpécs (Torontál m.), 21. Pártos (Torontál m.), 25., 81—82. Pest, 26. Dabas (PPSK. m.), 27., 61. Fejérvár, 28., 31., 33. Miskolc, 32. Jankóhida (Torontál m.), 34., 38. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 35. Törtel (PPSK. m.), 36. Nagyszöllös (Ugocsa m.), 37. Martfű (Heves m.), 39. Pészak (Torontál m.), 40. Halászi (Moson m.), 41. Örkény (PPSK. m.), 43., 46., 50. Makó, 44—45. Tarnaméra (Heves m.), 47. Gilád (Temes m.), 48. Ruma (Szerém m.), 49. Szabadka, 51. Jászladány 52., 56., 67., 72., 85. Hódmezővásárhely, 53. Kecskemét, 54. Pusztaszentmárton (Bihar m.), 55., Mezőtúr, 57. Szegvár (Csongrád m.), 58. Szentés, 59. Szajol, 60. Valkó (PPSK. m.), 62., 69. Csongrád, 63. Tiszaszőlős, 64. Martonvásár (Fejér m.), 65—66. Kiskunfélegyháza, 68. Apostag (PPSK. m.), 70. Turkeve (1802.), 71. Nagyszalonta, 73—74., 86. Csány (Heves m.), 76. Tápióság (PPSK. m.), 77. Felsőhernád (PPSK. m.), 78. Szarvas, 79. Nádudvar (Hajdú m.), 80. Felsődabas (PPSK. m.), 83. Békéscsaba, 84. Algyő (Csongrád m.), 87. Szentkirályszabadja (Veszprém m.), 88—91. Fejérvár, 91—94. Pusztavám (Fejér m.).

XXVIII. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1800—1850)

1., 49., 54—55., 60. Ismeretlen községekől (BB. m.), 2—4., 32. Hódmezővásárhely, 5., 65. Csongrád, 6. Nagykőrű (JNSZ. m.), 7. Pásztó (Heves m.), 8—9. Kecskemét, 10. Kaba (Hajdú m.), 11. Miskolc, 12—13., 63., 91., 93. Szeged, 14. Orosháza, 15. Romhány (Nógrád m.), 16. Dunaföldvár, 17. Cibakháza (JNSZ. m.), 18—19. Dunaföldvár, 20. Pest, 21. Gyöngyös, 22. Osszia (Bihar m.), 23. Téglás (Hajdú m.), 24—25. Battonya, 26—27. Heves, 28—29. Borinta (Szatmár m.), 30. Erk (Heves m.), 31. Kiskunfélegyháza, 33. Nagyszakond (Szatmár m.), 34., 80. Nagybecskerek, 35—36., 40—47. Debrecen (XVIII. század), 37. Bánkút (Csanád m.), 38. Zaránd (Arad m.), 39. Ecséd (Heves m.), 48. Szentés (1799.), 51. Békés (1799.), 52. Martonos (BB. m. 1798.), 53. Földes (Szabolcs m.), 56., 58. Sepse (Baranya m.), 59. Zombor (BB. m.), 61. Békéscsaba, 62. Szolnok, 64. Komárom, 66. Emőd (Borsod m.), 67. Gyula, 68. Mezőberény (Békés m.), 69. Rácmilitics (BB. m.), 70. Zenta (BB. m.), 71—72. Ujpécs (Torontál m.), 73. Sisák (Hont m.), 74. Jászkisér, 75. Mőzs (Tolna m.), 76—78., 99. Ujvidék, 79. Ótelek (Torontál m.), 81. Makó, 82. Kecel (PPSK. m.), 83. Roff (JNSZ. m.), 84—86. Ismeretlen községekől (Szerém m.), 87. Temesvár, 88. Csonoplya (BB. m.), 89. Polgárdi (Fejér m.), 90. Eszék (Verőce m.), 92. Jazak (Szerém m.), 94. Nagykőrös, 95. Zsurszova (Krássó-Szőrény m.), 96. Ürményháza (Torontál m.), 97. Balassagyarmat, 98. Teluska (BB. m.), 100. Szabadka.

XXIX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1811—1836)

1. Győr, 2., 18. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 3., 6., 32., 71. Ujvidék, 4. Tarnaméra (Heves m.), 5. Palkonya (Borsod m.), 7., 9—10., 70. Ujpécs (Torontál m.), 8. Doroszló (BB. m.), 11. Alsószentgyörgy (JNSZ. m.), 12—14., 17., 52—53., 56—58. Nagybecskerek, 15—16., 21., 39., 54., 62. Szeged, 19., 23—25., 29. Szabadszállás (PPSK. m.), 20. Gyula, 22. Solt, 26., 61. Orosháza (1819.), 27., 47., 55., 73. Roff (JNSZ. m.), 28. Kumand (Torontál m.), 30., 63. Békéscsaba, 31. Ürményháza (Torontál m.), 32. Ujvidék, 33—36., 52., 66. Ismeretlen községekől (Torontál m.), 37. Nagylak (Csanád m.), 38. Eszék (Verőce m.), 40. Barátfalu (Minichof—Moson m.), 41., 45. Párdány (Torontál m.), 42. Lázár föld (Torontál m.), 43. Hajducica (Torontál m.), 44., 48. Nagygáj (Torontál m.), 46. Kikinda (Torontál m.), 49. Mosnica (Torontál m.), 50. Bánlak (Torontál m.), 51. Tógyér (Torontál m.), 59—61. Makó, 64—65. Gyula, 67—68. Szentés, 72. Mihályfalva (Bihar m.), 74. Kétegyháza (Békés m.), 75—76., 79—81., 83. Világos (Arad m.), 77. Cegléd, 78. Nagykőrös, 82. Abony (PPSK. m.), 84. Bece (Torontál m.), 85. Csongrád.

XXX. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1844—1870)

1., 17., 30—32., 39., 47., 61., 94. Hódmezővásárhely (1808.), 2. Kiskunmajsa (1789.), 3. Horgos, 4., 41., 45. Hort (Heves m.), 5. Nagyszalonta 6., 58. Csongrád, 7. Püspöktele (Csanád m.), 8., 53., 78. Kiskunfélegyháza, 9. Algyő (Csongrád m.), 10. Kistelek (Csongrád m.), 11. Ócsa (PPSK. m.), 12., 57., 69. Kismarja (Bihar m.), 13. Pákozdi (Fejér m.), 14., 19., 50—51., 54., 62. Kecskemét, 15. Zenta (BB. m.) 16., 18. Szolnok, 20. Makó, 21. Haraszti (PPSK. m.), 22. Monor (PPSK. m.), 23—25., 44., 63. Debrecen, 26., 73. Gyula (1798.), 27—28. Birnica (BB. m. 1800.), 29. Szentés

(1792.), 33. Csány (Heves m.), 34. Árpádhalom (Csongrád m.), 35. Tiszaföldvár, 36—37., 42—43. Mezőtur, 38. Érsekivádkert (Nógrád m.), 40. Gyöngyös, 48. Dunaegyháza (PPSK. m.), 49. Újszentanna (Arad m.), 52. Battonya (Csanád m.), 55—56., 91. Temesvár (1803.), 59. Sári (PPSK. m.), 60. Simánd (Arad m.), 64. Nádudvar (Hajdu m.), 65—66. Kisszállás (BB. m.), 67. Ószivác (BB. m.), 68. Szarvas, 70—72., 80—81., 86—87., 90., 92—93. Ismeretlen községekből (BB. m. 1800 körül), 74. Földvár (BB. m. 1797.), 75. Poroszló (Heves m. 1797.), 76—77. Szatmárnémeti (1797.), 79. Ókér (BB. m. 1800.), 82—83. Palánka (BB. m. 1798.), 84. Békés (1799.), 85. Békéscsaba (1802.), 88. Laska (Baranya m. 1803.), 89. Margitta (Torontál m. 1804.), 95. Ujpécs (Torontál m. 1807.), 96. Ujvidék (1811.).

XXXI. tábla. Tulajdonjegyek lovakon (1836—1857)

1., 77. Ujvidék, 2—3., 14., 29. Orosháza, 4. Pécska (Arad m.), 5. Piros (BB. m.), 6—7., 15., 19., 39. Makó, 8., 75—76., 83—84. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 9. Kiskunmajsa, 10., 24., 27. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 11., 18., 22—23., 28., 31. Szabadka, 12. Jászapati, 13. Gyula, 16. Dorozsma (Csongrád m.), 17. Cece (Fejér m.), 20. Alsónémedi (PPSK. m.), 21. Tarnaméra (Heves m.), 25. Székesfehérvár, 26. Vogány (Szerém m.), 30. Szarvas, 32. Kecskemét (1832.), 33. Elek (Csanád m.), 34—36., 41., 61., 65., 68—74. Hódmezővásárhely, 37—38. Barossuzta (Nógrád m.), 40. Cegléd, 42—43. Ismeretlen községekből (Bars m. 1800 körül), 44. Ismeretlen községből (Krassó-Szörény m., 1800), 45. Csongrád, 46., 89. Kiskundorozsma, 47. Adony (Fejér m.), 48. Izsák (PPSK. m.), 49. Kaba (Hajdu m.), 50. Cegléd, 51. Páty (PPSK. m.), 52. Martfü (JNSZ. m.), 53. Bugyi (PPSK. m.), 54. Gálospetri (Bihar m.), 55—56. Dunaföldvár, 57. Mártély (Csongrád m.), 58., 67. Debrecen, 62. Soroksár (PPSK. m.), 63. Szeged, 64. Törökzentmiklós (JNSZ. m.), 66. Páhi (PPSK. m.), 78. Szilba (Krassó-Szörény m.), 79. Vaskut (BB. m. 1799.), 80—81. Ismeretlen községekből (BB. m. 1804.), 82. Ismeretlen községből (Fejér m. 1803.), 85. Ujpécs (Torontál m. 1809.), 86. Nagybecskerek (Torontál m. 1809.), 87. Békéscsaba (1812.). 88. Kiskunfélegyháza (1812.).

XXXII. tábla Tulajdonjegyek szarvasmarhákon (1849—1859)

1—2., 4—7., 9—20., 24—25., 41., 58., 61., 63., 68—69., 72., 87. Hódmezővásárhely (1799), 3., 55. Algyő (Csongrád m. 1790.), 8. Endrőd (Békés m. 1799.), 21—23. Földeák (Csanád m. 1801.), 26—29., 36—38., 56—57. Makó, 30., 51—52., 62. Csongrád, 31—35. Tarnaörs (Heves m.) 39. Nagylak (Csanád m.), 40., 42., 43., Szabadka, 44., 54., 64. Szeged, 45—46. Tarnabod (Heves m. 1842.), 47. Szerencsény (Gömör m. 1840.), 48. Biharkeresztes, 49. Szentcs. 50. Jászapati, 53. Szegvár (Csongrád m.), 59. Urkut (Veszprém m.), 60. Nagyálló (Szabolcs m.), 65. Ráczkeve (PPSK. m.), 66. Szentlászló (Fejér m.), 67. Tápé (Csongrád m.), 70. Kecskemét, 71. Pilis (PPSK. m.) 73. Tiszaug (JNSZ. m.), 74—78., 89—94. Jászládány, 79., 82—83. Fülöpszállás (PPSK. m.), 80—81., 84. Izsák (PPSK. m.), 85. Szabadszállás (PPSK. m.), 86. Törökzentmiklós (JNSZ. m.), 88. Kiskunhalas, 95. Lajoskomárom (Veszprém m.), 96—99. Debrecen (XVIII. század), 100. Törökbalint (PPSK. m. 1845.).

XXXIII. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákon (1804—1859)

1—19. Debrecen (XVII—XVIII. század), 20. Arad, 21. Kecskemét, 22—23. Kismarja, 24—25. Bulkesz (BB. m. 1796.), 26., 60. Szentandrás (Békés m. 1797.), 27. Kiskér (BB. m. 1797.), 28. Topolya (BB. m. 1797.), 29., 33. Nagyszentmiklós (1800.), 30. Esztergom (1800.), 31. Kőrösladány (Békés m. 1800.), 32. Székesfehérvár (1798.), 34. Alpár (PPSK. m.), 35., 38., 41—42., 44. Ismeretlen községekből (BB. m.), 36. Margita (Torontál m. 1800.), 37., 56—57., 65., 80. Szeged (1803.), 39., 40., 61., 76., 84., 95—97. Nagybecskerek (1803.), 43. Lugos (Krassó-Szörény m.), 45. Ujpécs (Torontál m.), 46. Bezdán (BB. m.), 47. Amarovica (Temes m.), 48. Kónyi (Tolna m.), 49. Baranyavár, 50., 55., 64., 66., 69., 87. Tarnaméra (Heves m.), 51., 93. Endrőd (Békés m.), 52. Hajmáskér (Veszprém m.), 53—54. Zenta (BB. m.), 58., 67. Jászberény, 59. Kiskunfélegyháza, 62., 63., 68., 71., Solt (PPSK. m.), 70., 75—76. Nagygáj (Torontál m.), 72. Kistelek (Csongrád m.), 73. Szeghalom (Békés m.), 74. Szentjános (Torontál m.), 77. Nagylak (Csanád m.), 78—79. Zenta (BB. m.), 81. Csongrád, 82. Hódmezővásárhely, 83. Ókéske (PPSK. m.), 85—86. Békés, 88. Nagykörös, 89—93. Békéscsaba, 94. Gyöngyös, 98. V. Kanizsa (BB. m.), 99—100. Orosháza.

XXXIV. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákon (1831—1855)

1., 10—11., 87. Ujpécs (Torontál m.), 2., 14., 21., 71. Ismeretlen községekből (Torontál m.), 3., 20., 49., 62., 84., 98. Makó, 4—6., 37—40., 64., 81., 96. Szeged, 7. Szentlőrincáta (PPSK. m.), 8., 43., 83. Battonya (Csanád m.), 9. Uri (PPSK. m.), 12. Écska (Torontál m.), 13. Fehérvár.

15. Orosháza, 16. Pészák (Torontál m.), 17. Szentandrás (BB. m.), 18. Nagykőrös, 19. Tardoskódd (Nyitra m.), 22. Verseck (Temes m.), 23. Paks (Tolna m.), 24., 30. Szarvas, 25. Csanádapalota, 26—27., 97. Jászkisér, 28—29. Felsőszentgyörgy (JNSZ. m.), 31. Kassa, 32—33. Törökkanizsa (Torontál m.), 34. Ujfehértó (Szabolcs m.), 35., 45., 72. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 36. Pest, 41. Hantháza (PPSK. m.), 42. Gyömrő (PPSK. m.), 44. Ruma (Szerém m.), 46—48. Kunszentmiklós, 50. Butyin (Arad m.), 51—52. Tornyos (BB. m.), 53—58. Kecskemét, 59. Zombor, 60. Császártöltés (PPSK. m.), 61., 74—76., 94. Hódmezővásárhely, 63. Mezőkeresztes (Borsod m.), 65. Tiszasüly (JNSZ. m.), 66. Izsák (PPSK. m.), 67. Cegléd, 68. Felsődabas (PPSK. m.), 69—70. Debrecen (XIX. század), 73. Békéscsaba (1810.), 77—78. Módos (Torontál m. 1824.), 79—80., 85., 88., 92—93., 95. Szabadka (1826.), 82. Szeghalom (1828), 86., 89. Világos (Arad m.), 90., 95., D. Földvár (Tolna m.).

XXXV. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1849—1860)

1—4., 6—8., 10—18., 20—21., 23—27., 29., 38—39., 52. Hódmezővásárhely (1796), 5. Algyő (Csongrád m. 1788), 9. Szentcs (1799), 19., 30—32. Makó (1797), 22., 57. Kétegyháza (Békés m. 1796), 28. Földeák (1801), 33—34., 40. Földeák (1801), 35—36. Tarnaörs (Heves m.), 37., 70. Pest, 41., 76. Szabadka, 42., 55. Szeged, 43. Szegvár, 44. Diósjenő (Nógrád m.), 45. Tótkomlós (Békés m.), 46. Szekszárd, 47. Tass (PPSK. m.), 48. Jászapáti, 49. Solt (PPSK. m.), 50. Ujszentanna (Arad m.), 51. Magyarpintér (Bihar m.), 53. Izsák (PPSK. m.), 54. Marcali (Somogy m.), 56. Taksony (PPSK. m.), 58., 85—100. Debrecen (XVIII. század), 59. Nagykálló (Szabolcs m.), 60. Heves, 61—63. Jászárokszállás, 64. Fehérvár, 65. Szabadszállás (PPSK. m.), 66. Kecskemét, 67. Karcag, 68. Kisújszállás, 69. Kaszaper (Csanád m.), 71. Kunszentmárton, 72. Jászberény, 73—74. Jászladány, 75. Vészalja (Arad m.), 77. Pécska (Arad m.), 78. Almás (BB. m.), 79. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 80. Örkény (PPSK. m.), 81. Kiskunfélegyháza, 82. Nagykőrös, 83. Felsődabas (PPSK. m.), 84. Szolnok.

XXXVI. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (XVIII—XIX. század)

1—50. Debrecen, 51., 53—63. Kecskemét (1895), 52. Szabadszállás (PPSK. m. 1898.), 64—100 Kismarja (Bihar m. 1844).

XXXVII. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1798—1831)

1. Szeghalom (Békés m.), 2—3. Palánka (BB. m.), 4., 6., 8—9., 11. Zombor (BB. m.), 5. Komlós (Békés m.), 7. Nagyalás (Békés m.), 10. Sámson (Csongrád m.), 12. Almás (BB. m.), 13. Szalka (Hont m.), 14. Szendrő (Borsod m.), 15. Doroszló (BB. m.), 16., 98. Orosháza, 17. Kiskunfélegyháza, 18., 28., 32. Ujvidék, 19. Pincehely (Tolna m.), 20. Zenta (BB. m.), 21. Esztergom, 22. Kevermes (Csanád m.), 23. Miklósfalu (Moson m.), 24., 35., 39—40., 95. Szeged, 25—26. Horgos (Csongrád m.), 27. Nagybecskerek, 29—30. Temesvár, 31. Bogárd (Fejér m.), 33—34. Kula (BB. m.), 36. Szentandrás (Békés m.), 37. Pécs, 38. Korompa (Pozsny m.), 41. Szücsi (Heves m.), 42—44., 46., 75., 80. Békéscsaba, 45., 51. Nagygáj (Torontál m.), 47—48. Szabadka, 49. Sarkad (Békés m.), 50. Szentjános (Torontál m.), 52., 58—59. Csongrád, 53. Vári (Békés m.), 54. Pusztaszer (Csongrád m.), 55. Tömörkény (Csongrád m.), 56—57. Szabadka, 60. Kecel (PPSK. m.), 61—62., 73., 89. Szentcs, 63—69., 79., 81—82. Békés, 70—72. Nagykőrös, 74., 76—78., 84—88., 90—94., 96—97., 99. Érolaszi (Bihar m.), 83. Buda.

XXXVIII. tábla. Tulajdonjegyek szarvasmarhákön (1812—1858)

1., 68. Szentcs, 2—5., 16., 31—32., 96. Szeged, 6. Világos (Arad m.), 7. Szentlőrincáta (PPSK. m.), 8. Tápiószentmárton (PPSK. m.), 10., 14., 30., 38., 72. Makó, 11—13. Nagykőrös, 15. Arad, 17., 33—34., 87., 97. Tarna (Heves m.), 18., 37., 98. Solt (PPSK. m.), 19—20. Teleska (BB. m.), 21., 39., 44., 47., 69—70., 76., 100. Szabadka, 22. Kistelek, 23., 71., 73—74. Hódmezővásárhely, 24. Écska (Torontál m.), 25. Besenyő (BB. m.), 26. Apostag (PPSK. m.), 27. Zombor, 28—29. Jászkisér, 35. Óbecse (BB. m.), 36. Ujfehértó (Szabolcs m.), 40. Kiskunfélegyháza, 41. Izsák (PPSK. m.), 42. Nagyszentmiklós (Torontál m.), 43. Endrőd (Békés m.), 45. Szilha (Krássó-Szörény m.), 46. Tura (PPSK. m.), 48. Seregély (Fejér m.), 49—59., 62. Kecskemét (1832—1850), 60. Nagyváradi, 61. Kisújszállás (JNSZ. m.), 63—65., 80. Debrecen (XVIII. század), 66. Sámson (Csongrád m.), 67. Horgos (Csongrád m.), 75. Dunaföldvár, 77. Diósjenő (Nógrád m.), 78. Csong-

rád, 79. Fülöpszállás (PPSK. m.), 80—81. Nagyszalkó (Esztergom m.), 82. Nagyállás (Békés m.), 83. Szeghalom (Békés m.), 84—86. Zenta (BB. m.), 88. Baranyavár, 89. Miskolc, 90—91. Szendre (Borsod m.), 92. Bábolna, 93. Komlós (Békés m.), 94. Tömörkény (Csongrád m.), 95. Tótkomlós, 99. Ismeretlen községből (Bereg m.).

XXXIX. tábla. Tulajdonjegyek számaron (1—60) és juhon (61—80) XVIII. század

1—2., 27—28., 31., 67—68., 70—71. Szabadka (1840—1850), 3—7., 32—33. Csongrád (1840—1859), 8. Tiszafüred (1850), 9., 49—50., 58., 64., 69. Hódmezővásárhely (1850), 10. Dunaegyháza (PPSK. m. 1857), 11. Ismeretlen községből (Borsod m. 1810), 12., 19. Kiskunfélegyháza (1825), 13., 22. Solt (PPSK. m. 1818), 14. Pest (1919), 15., 17., 24. Kiskundorozsma (1820—1840), 16. Szakálház (Temes m. 1820), 18. Cegléd (1824), 20., 41—46. Kecskemét (1832—1850), 21. Mezőtur (1833), 23. Telecska (BB. m. 1838), 25—26. Dömsöd (PPSK. m. 1842), 29—30., 35., 59—60., 65. Szeged (1843—1850), 34. Fonyos (BB. m. 1846), 36—38. Dunapataj (PPSK. m. 1846), 39—40. Tornyos (BB. m. 1847), 47. Szigetvár (Somogy m. 1819), 48. Görösgál (Somogy m. 1819.), 51. Acsád (Vas m. 1819), 52—55., 62. Kistelek (Csongrád m. 1820), 56—57., 63. Őesöd (Békés m. 1856), 61. Gicpuszta (Veszprém m. 1852), 66. Csantavér (BB. m. 1827), 72., 74. Nagyszokond (Szatmár m. 1840), 73. Vértesboglár (Fejér m. 1855), 75. Kisjenő (Bihar m. 1870), 76—78. Szentés (1859), 79—80. Debrecen (1844).

Эрнő Таркány Сюч:

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ТАВРОВЫЕ ЗНАКИ СКОТА
В ВЕНГРИИ

(1-я и 2-я части)

(Резюме)

Автор занимается отличительными знаками собственности на скоте и в данной статье публикует свои исследования о тавровых знаках. В первой части он коротко излагает важнейшие результаты исследований, проведенных в Европе по этому вопросу и знакомит с трудами, немецкими, русскими, финскими, швейцарскими, норвежскими, итальянскими, австрийскими и венгерскими, которые продвинули вперед научное решение, как принципиальное, так и практическое, этих проблем.

Вторая глава определяет понятие отличительного знака собственности. По автору под ним подразумевается метка, фигура, буква и т. п., выражающие право на собственность, выбранные владельцем, признанные обществом, распознаваемые, технически разным образом производимые, которые одновременно выражают отношение собственности (владение, использование, распоряжение), имевшее место между определенным лицом или группой лиц (возможно и юридическим лицом) и определенным предметом. Не все выжигаемые тавра на скоте являются знаком собственности, так как в отдельных местах выжигают метку в скот для отчисления породы или территориального происхождения, с другой же стороны применяются клейма не только выжигаемые (напр. на ушах).

В III главе исследуются исторические данные, связанные с тавром на скоте, применяемым в Венгрии. Первые следы обнаруживаются в середине XIII в., но они свидетельствуют лишь об обычае применения тавра, а само тавро дошло до нас лишь с конца XVI в. Хаотические условия во время турецкой оккупации, распространение фамилий и то обстоятельство, что суды перешли от средневековых формальных доказательств к предметным доказательствам, содействовали распространению применения тавра. В 1794 г. Совет Наместника принял решение о применении выжигаемого тавра. С одной стороны он обязал административные органы (комитат, город, село) определить для каждого села отдельный знак, доказывающий территориальную принадлежность скота (территориальный знак), предписал снабдить скота в обязательном порядке документами, в которые внести и тавро (знак собственности).

В IV. главе приводится по таблицам приблизительно 4000 тавр, применяемых на скоте (лошадь, рогатый скот, овца), выбранных автором из больше ста тысяч тавр, изученных в ходе его исследований. В таблицах указаны: вид тавра, время и место применения стр. 399—408). В текстовой части анализируются народные названия тавр, частота их применения и владельцы, поскольку их можно было определить без сомнения.

В V. главе обсуждается географическое распространение в Венгрии приведенных тавр. Детальные вопросы выясняются по комитатам и результат анализа показывается

на рис. № 3. На территории Венгрии, в XVIII—XIX вв. применяли выжигаемые знаки собственности в 786 административных единицах. На карте указываются лишь те местности, из которых имеются данные о не менее 5 случаях применения. Квадратом указываются те местности, где это число превышает 100. На основе карты можно установить, что применение выжигаемого тавра на скоте распространялось в основном на территории, находившейся под турецкой оккупацией, когда на всей этой территории господствовало экстенсивное скотоводство в больших масштабах, на общих пастбищах. 90% владельцев были венгры, но выжигаемые тавра применялись также на южных территориях у рымын, саксонцев, словаков, сербов и, местами, у немцев.

В VI. главе автор занимается техническими вопросами возникновения выжигаемого тавра: в какое время, в какую часть животного (больше всего на левый бок), какими инструментами и кто производил выжигание знака; как осуществлялось общественное признание знака и какие обычаи существовали в связи с ним в случаях продажи, переноса права собственности или унаследования скота.

В VII. главе излагаются характеристики выжигаемых знаков собственности. Автор знакомит с относящимися к ним областными выражениями, соответствующими латинскими, немецкими, румынскими выражениями, применяемыми в разных источниках. Знаки разделяются, с типологической точки зрения, в четыре группы. Автор различает простые формы (напр. птичья нога, круг, крест и т. п.), буквы, цифры и в качестве четвертой группы, их комбинации. Наряду с крестом и кругом он обращает особое внимание на форму, называемую «журавлина нога» (рис. № 11), распространенную по всей Европе (рис. № 10), происхождение которой доводится до родового тотемистического животного. Наконец автор оценивает тавра с точки зрения истории материальной культуры и указывает на их образность.

(1-я часть статьи была опубликована на стр. 187—199 Этнографии LXXVI)

Ernö Tárkány Szücs:

EINGEBRANNT EIGENTUMSZEICHNEN DER HAUSTIERE IN UNGARN

(Auszug)

Verf. beschäftigt sich mit den Eigentumszeichen und veröffentlicht hier einen Teil seiner Arbeit, u. zw. die Bearbeitung der eingebrannten Eigentumszeichen der Haustiere. Im Kap. I werden vorerst die wichtigsten Resultate der Erforschung der Eigentumszeichen in Europa besprochen. Es werden die wichtigsten Arbeiten, die die Lösung der Probleme bei den Deutschen, Russen, Finnen, Schweizer bei den Norwegen, Italienern, Österreichern und Ungarn gefördert hatten, aufgezählt.

Im Kap. II wird der Begriff Eigentumszeichen bestimmt. Nach Verf. werden unter Eigentumszeichen Bild, Zeichen, Buchstabe usw. verstanden, die zum Bezeichnen des Eigentums dienen, gewählt durch den Besitzer, anerkannt durch die Gesellschaft, wahrnehmbar mit den Sinnen und ausgeführt in verschiedenen Techniken. Dieses Eigentumszeichen drückt gleichzeitig auch das Verhältnis (Besitz, Gebrauch, Verfügung) zwischen einer Person, oder Gruppe von Personen (eventuell Rechtsperson) und irgendwelchem Gegenstandens. Es wird ausgelegt, daß nicht alle eingebrannte Zeichen der Haustiere Eigentumszeichen bedeuten. In gewissen Gegenden werden nämlich Zeichen als Beweise für die Rassenabstammung oder Abstammung von einem Gebiet in die Haut der Haustiere eingebrannt. Andererseits lassen sich auf den Haustieren nicht nur eingebrannte Zeichen finden, sondern auch Eigentumszeichen von anderen technischen Ausführungen (z. B. Ohrzeichen).

Im Kap. III werden die historischen Daten über die eingebrannten Eigentumszeichen der Haustiere aus Ungarn untersucht. Die frühesten bekannten Daten stammen von der Mitte des 13. Jh. Diese legen aber nur über den Gebrauch der Einstempelung Rechenschaft ab. Stempel sind erst vom Ende des 16. Jh. bekannt. Die unsicheren Verhältnisse der Türkenzeit, die Verbreitung des Gebrauches des Familiennamens sowie der Umstand, daß die Gerichte von der formellen Beweisführung zur Methode der Untersuchung der sachlichen Argumente übergegangen waren, haben zur Verbreitung der eingebrannten Eigentumszeichen wesentlich beigetragen. Der Statthaltereirat hat 1794 eine Verfügung über die eingebrannten Eigentumszeichen getroffen, laut welcher die Verwaltungsorgane der Komitate, Städte und Gemeinden verpflichtet wurden, für jede Gemeinde ein Zeichen festzustellen (Gebietszeichen), mit welchem die Zugehörigkeit der Tiere dokumentiert wird. Außerdem wurde die Einführung der schriftlichen Dokumente, mit Eintragung des Eigentumszeichens des Tieres obligatorisch.

Im Kap. IV werden beinahe 4000, bei Haustieren (Pferd, Rindvieh, Esel, Schaf) gebrauchte Eigentumszeichen den Tafeln nach untersucht. Diese Serie wurde aus mehr als hunderttausend Eigentumszeichen durch Verf. ausgewählt. Auf den Tafeln sind das Bild des Eigentumszeichens, Zeitpunkt und Ort seines Vorkommens (S 399—408.) zu finden. Im beschreibenden Teil werden die volkstümliche Benennung eines jeden Eigentumszeichens, die Zahl der Vorkommen, die Namen der Besitzer, soweit diese sich unbestritten bestimmen ließen, mitgeteilt.

Im Kap. V wird die geographische Verbreitung der hier vorgelegten, eingebrannten Eigentumszeichen in Ungarn untersucht. Die Resultate dieser Untersuchung werden nach Klärung der Detailfragen nach Komitaten auf Abb. 3 veranschaulicht. In Ungarn kamen eingebrannte Eigentumszeichen in den 18. und 19. Jh. auf dem Gebiet von 786 Verwaltungseinheiten vor. Die Fundkarte zeigt nur jene Ortschaften, wo wenigstens 5 Vorkommen notiert werden konnten. Mit viereckigem Zeichen sind jene Ortschaften bezeichnet, wo die Zahl der Vorkommen das Hundert übertroffen hatte. Eine Übersicht dieser Fundkarte läßt feststellen, daß der Gebrauch, die Haustiere mit Eigentumszeichen zu versehen, im großen und ganzen in jenen Gebieten verbreitet war, die sich einst unter türkischer Besetzung befunden hatten und wo in jener Zeit eine extensive Viehwirtschaft enormen Umfanges auf gemeinsamen Weiden getrieben wurde. Die Besitzer der gestempelten Tiere waren in 90% Ungarn. Das Einbrennen der Stempel wurde aber im südlichen Teil des Landes auch von Rumänien, Sachsen, Slowaken, Serben, und in einigen Gegenden auch von Deutschen angewendet.

Im Kap. VI wird über die technischen Fragen der Entstehung der eingebrannten Eigentumszeichen gesprochen. Es wird hier untersucht, wann und in welchem Körperteil des Tieres (meistens in die linke Seite), mit welchen Geräten und durch wen die Einstempelung durchgeführt wurde. Es wird auch die Frage geklärt, wie die Anerkennung des Eigentumszeichens seitens der Gesellschaft vor sich gegangen war und welche Gebräuche im Fall des Verkaufes, der Übertragung des Eigentumsrechtes oder der Vererbung geherrscht hatten.

Im Kap. VII wird die Charakteristik der eingebrannten Eigentumszeichen erschlossen. Verf. beschäftigt sich mit den örtlichen Ausdrücken der Stempel, mit den in den verschiedenen Quellen gefundenen lateinischen, deutschen, rumänischen Analogien. Die gebrannten Eigentumszeichen werden in vier Gruppen geteilt. Es werden einfache Bilder (z. B. Fuß eines Vogels, Kreis, Kreuz usw.), Buchstaben und Zahlen als Eigentumszeichen unterschieden. Als vierte Gruppe werden deren Kombinationen vorgelegt. Neben kreuz- und kreisförmigen Bildern lenkt Verf. die Aufmerksamkeit auf das Motiv »Kranichfuß« (Abb. 11), das in ganz Europa verbreitet war (Abb. 10) und dessen Ursprung bis zum Totemtier des Klans zurückzuführen ist. Schließlich werden die eingebrannten Eigentumszeichen kulturgeschichtlich ausgewertet; auch ihre Bildhaftigkeit wird besprochen.

Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában

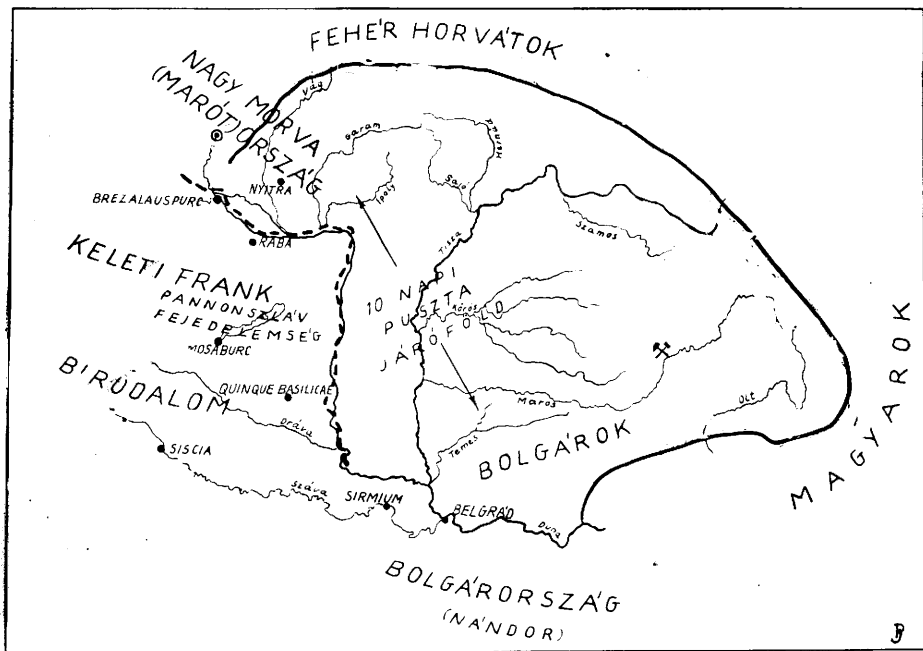
I. Tóth Zoltán emlékének

Béla király névtelen jegyzője a történeti kutatás mai állása szerint, III. Béla magyar király (1173—1196) jegyzője volt; a nevét rejtő *P. magister sigla* alapján legvalószínűbben Péter magister esztergomi préposttal azonosítható, ki *Gesta Hungarorum* c. művét 1200 körül írta.¹

A *Gesta Hungarorum*, mely a Prológuson kívül 57 fejezetből áll, lényegében a magyar honfoglalás (896) történetét beszéli el, emellett első fejezeteiben kitér a magyarok eredetére és vándorlására, utolsó fejezeteiben pedig X. századi történelmükre. A honfoglalástörténetben számos helyen ír a Kárpát-medence IX. századi államalakulatairól. Közléseinek különös értékét az adná meg, hogy a Kárpát-medence 896 előtti viszonyait viszonylag kevés forrásból vagyunk kénytelenek rekonstruálni. Annál sajtáságosabb, hogy mindaz, amit P. magister a Kárpát-medence IX. századi államalakulatairól ír, szöges ellentétben áll az egykorú forrásokkal.

A Kárpát-medence Attila halála (453) és birodalmának felbomlása (454) után germán törzsek (főként gótok, longobárdok és gepidák) lakhelye volt. Az avarok 567-ben verték le az Alföldet és Erdélyt birtokló gepidákat, 568-ban hozzá foglalták Pannóniát, melyet a longobárdok kiűritettek. Az avarokkal együtt költöztek a Kárpát-medencébe kutrigur-bolgárok és szlávok. Arra nézve, hogy milyenek voltak az etnikai viszonyok a Tiszától keletre, egy sokatmondó adattal rendelkezünk. Eszerint a VII. század elején az avarokat legyőző bizánci sereg a Temes vidéken 8800 harcost fogott el, akik között 3000 avart, 3000 gepidát, 800 szlávot és 2000 barbárt [valószínűleg bolgárt] talált. Az avar uralomnak a Kárpát-medencében Nagy Károly hadjáratai vetettek véget (791, 795—96, 799—803). Etnikailag a kép úgy alakult, hogy a szláv-ságé lett a számbeli fölény; az avarok Sabaria (Szombathely) és Carnuntum (Petronell) között telepedtek meg, Pannóniában bajor kolóniák jöttek létre, míg a *Conversio* szerint közelebből meg nem jelölt helyen tovább élt a gepidák egy kisebb csoportja; politikailag viszont a Kárpát-medencére, három szomszédos állam terjesztette ki uralmát: az avarok leverése után Pannónia a dunai limes vonaláig a keleti frank birodalom határtartománya lett, melynek egy részén 933-ban a Nyitráról menekült szláv Pribina kapott hűbéres fejedelemséget, ugyanakkor Nyitra vidékét a Morva folyó körül létesült Nagymorvaország szállta meg, míg a Tisza—Maros vidék valószínűleg bolgár fennhatóság alá

¹ Legújabb kiadása: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed.: E. SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937, 33—117 [alább a *Scriptores* ben kiadott forrásokat csak kötet- és lapszámmal idézem]; a mű korára, szerzőjére I. SZILÁGYI L. cikkét ugyanitt: II. Budapestini, 1938. 631—634 és *Századok* 71 (1937) 1—54, 136—202.

1. Térkép. A Kárpát-medence államai a IX. század végén, egykorú adatok szerint.
Tervezte: GYÖRFFY György

került.² A DŽAJHÁNI 870 körül írt geográfiáját másoló GARDÍZI (X. század) szerint a dunai bolgárok (itt *nándor* < *onogundur* néven) és morvák között 10 napi járóföld terült el,³ e 250–300 kilométer széles uratlan terület lényegében a Nagyalföldet foglalta magában délkeleten a Temes-vidékéig. Ez lehetett az a terület, melyet REGINO a 889 évnél *Avarum solitudo*-nak nevez.⁴

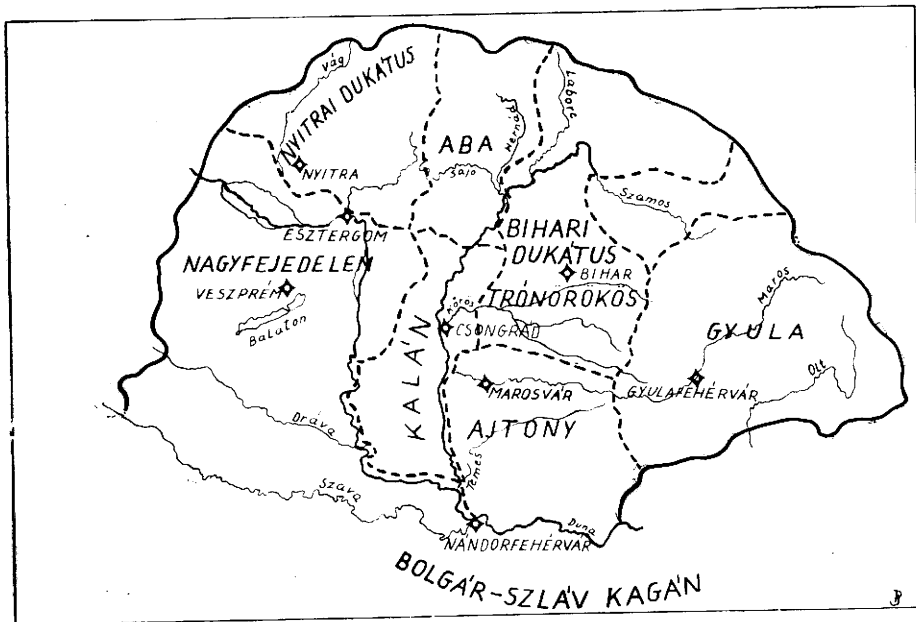
Az elmondottakon kívül más nép és más politikai alakulat a Kárpát-medencében egykorú adatokból nem igazolható.

Mit találunk ezzel szemben P. magister *Gesta Hungarorum*ában?

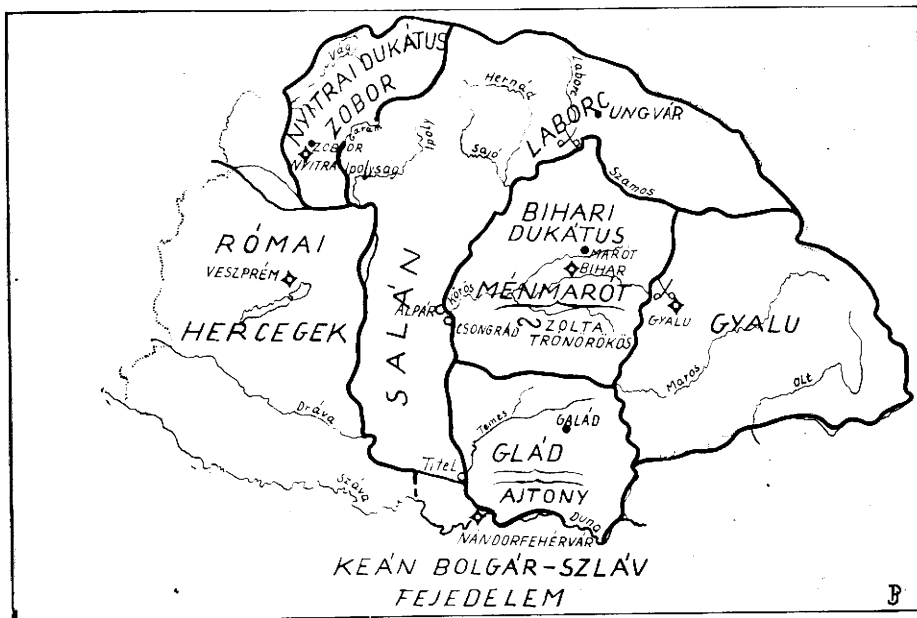
² A kérdés történeti adatait máig használhatóan állította össze: HUNFALVY Pál: *Magyarország ethnographiája*. Bp., 1876. 109–195; a kérdés legutóbbi összefoglalása: FERENCZY Endre: *A magyar föld népeinek története a honfoglalásig*. Bp., 1958. 90–131. A szlávok megtelepedésére I. VÁCZY, P.: *Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern*. Bp., 1963. (A IV. nemzetközi szláv régészeti szemináriumon (Budapest 1963. október 22–24) tartott előadás sokszorosított szövege.) A *Conversio Bagvariorum et Carantanorum* említett helye: *A magyar honfoglalás kutfői*. Szerk.: PAULER Gyula és SZILÁGYI Sándor. Bp., 1900. [röviden: MHK.] 306.

³ MHK. 170–171; CZEGLÉDY Károly, *Magyar Nyelv* 41 (1945) 37; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról kortársak és krónikások híradásai*. Szerk.: GYÖRFFY György. Bp., 1958. 52; a szóbanforgó hely vizsgálatára I. GYÖRFFY György: *Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története*. — Kurzan und Kurzans Burg. Angaben zur Frage des Doppelkönigtums und zur Geschichte von Óbuda zur Zeit der Landnahme. Budapest Régiségei. 16 (1955) 10–11, 35–36 = *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp., 1959. [röviden: *Tanulmányok*] 130–132.

⁴ *Pannoniorum et Avarum solitudines* (Monumenta Germaniae. Scriptores [röviden: MG. SS.] I. 600 = GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae ... ab anno Christi 800 usque ad annum 1301*. Bp., I–III. 1937–1938 [röviden: GOMBOS] 2039).

2. Térkép. Uralmi körzetek Magyarországon i. u. 1000 körül. Tervezte: GYÖRFFY György

3. Térkép. A Kárpát-medence országai a IX. század végén ANONYMUS elképzelése szerint. Tervezte: GYÖRFFY György

P. magister nem tud avarokról, gepidákról, bajorokról és morvákról e területen, ellenben a következő népeket említi, mint akiket a magyarok itt találtak: szlávok, bolgárok, csehek, vlachok, rómaiak, kazárok, kunok, székelyek azaz Attila népe és görögök. Nem ismeri a frank birodalmat, Nagymorvaországot és az önálló, görögöktől független Bolgárországot, hanem hat fejedelemséget nevez meg, amelynek vezéreit a magyarok legyőzték: *Zubur*, a csehek és szlávok vezére a Nyitra vidéken, római hercegek Pannóniában, *Salan* bolgár vezér a Duna—Tisza közén, *Menumorout* kazár vezér a Körösök vidékén, *Gelou* vlach vezér Erdélyben és a vidini *Glad* vezér, bolgár, vlach és kun katonaság ura, a Maros—Temes vidéken.

Nem ismeri a pannonszláv fejedelmi központ, *Mosapurc* (*Urbs paludarum*—Zalavár), valamint a magyarok és frankok közötti 907-i döntő csatahely, *Breza-luuspurc* (Pressburg, Prešporok, Pozsony) nevét, hanem szerinte Zobort Zobor mellett, Salant az Alpár melletti görög révnél, Menumoroutot Bihar várban, Gelout Gyalunál, Gladot Giládnál és a rómaiakat Veszprémben győzték le.

Hogy a P. magister által 1200 körül adott kép mennyire anachronisztikus, elég felhozni, hogy a kunok csak 1055-ben költöztek Ázsiából Kelet-Európába és a bolgár—vlach—kun összefogás először az 1186-ban Bulgáriában létrehozott Aszenida birodalomban jött létre.

Ilyen módon ANONYMUSnak a 300 évvel korábbi földrajzi és néprajzi viszonyokra vonatkozó adatai önálló forrásértékkel nem rendelkeznek, pontosabban adatai csak akkor értékelhetők történetileg, ha más hiteles források is alátámasztják. A kutatás feladata tehát e téren elsősorban irodalomtörténeti: tisztázni forráskritikai módszerrel, hogy miképpen jött létre a forrás és honnan crednek a régi népekre vonatkozó adatai.⁵

A *Gesta Hungarorum* műfajilag a Nyugaton a XII. században megjelenő regényes gesták közé tartozik. E műfaj inkább irodalmi igényű, semmint az események hű elbeszélésére törekvő történet. A benne szereplő személyek részben a szerző képzeletének születtei, akik a meseszövevényben arra hivatottak, hogy a szerző hőseinek pályafutását és történeti mondanivalóját színesebbé tegyék.

Mi a *Gesta Hungarorum* mondanivalója?

P. magister műve prologusában jelzi, hogy célja megírni a magyar királyok és nemesek genealógiáját, valamint azt is, hogy hány országot és királyt győztek le.⁶ A magyar honfoglalás elbeszélésében a szerző főúri kortársainak őseit szerepelteti és azt meséli el, hogy a vezéri ősök miképpen foglalták el az itt élt fejedelmektől azokat a birtokokat, amelyeket leszármazottaik 1200 körül is birtokoltak.⁷ Ebben rejlik a munka társadalmi mondanivalója. ANONYMUS műve az ősi, nemzetségi jogon birtokló főnemesség érdekében készült az új nagybirtokos arisztokráciával szemben. A *Gesta* készülése idején, Imre király (1196—1205) uralkodása alatt indult meg ugyanis a királyi és várbirtokok nagymérvű

⁵ Ilyen irányú vizsgálatokat folytatott MACARTNEY, C. A.: *Studies on the early Hungarian historical sources*. Bp., 1940. e. művében [röviden: *Studies*] és *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*. Cambridge Univ. Press. 1953. 59—84; I. TÓTH Zoltán: *Tuhutum és Gelou*. Századok 79—80 (1945—46) 21—84; GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Les chroniques hongroises et l'histoire primitive des Hongrois*. [röviden: *Krónikáink*] Bp., 1948. 17—26; Tanulmányok 97—100.

⁶ I. TÓTH Zoltán: Századok 79—80 (1945—46) 30—32; vö. GYÖRNY János: *Gesta regum — Gesta nobilium*. Bp. 1948. 76—112.

⁷ GYÖRFFY: *Krónikáink* 108—124; HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. [röviden: *Stílusprobl.*] 234—235.

szétadományozása azoknak a jórészt idegen főuraknak, akik a király és királyné (arragóniai Konstancia, utóbb II. Frigyes császár felesége) környezetét alkották. Ebben az időben kezd el az ősi birtokososztály a *de genere* szóval feltüntetni a birtokszerző ős nevét és nem véletlen, hogy ANONYMUS Gestája az első magyar forrás, amelyben a *de genere* kifejezés előfordul.⁸

ANONYMUS magyar főúri kortársai többnyire számontartották honfoglaló őseik nevét és olykor azt is, hogy melyik vár és körzete (megyéje) volt birtokuk mindaddig, amíg I. István király (1000—1038) a nemzetségfők várait és földjeik zömét (többnyire kétharmadát) elkobozta.⁹ Azt viszont, hogy az ősök milyen történeti epizódok kapcsán vettek részt a honfoglalás harcaiban, milyen nevű vezéreket győztek le és milyen etnikumú népet találtak az elfoglalt földön, a hagyomány nem tartotta fenn. Márpedig ANONYMUSnak szüksége volt népekre, akiket a magyarok legyőznek és szüksége volt vezérekre, akiktől a magyar honfoglaló vezérek elfoglalják a földet.

A szerző műve elkezdésekor még nem alkotta meg költött alakjai sorát, s amikor Pannónia (azaz Magyarország) régi állapotáról beszél, csak Attilát emlegeti. Majd mikor Pannónia lakóinak felsorolására tér rá, írott történeti forrásokból merít motívumokat. Csak a behatóbb ismertetés és az epikus meseszöveg során alkotja meg jórészt helynevekből azokat az ellenséges vezéri alakokat, akiket a magyarok legyőznek s országaik megalkotásához a X. századi magyar törzs-területek halovány reminiscenciáit használja fel.

Vegyük közelebről vizsgálóra P. magister írói módszerét.

Az 5. fejezetben van szó először Pannóniáról, mint Attila egykori földjéről: *terram Pannonie, quam audiverant fama volente terram Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus pater Arpad descenderat.* (I. 40.)

Az, hogy a magyaroknak lett volna keletről magukkal hozott hun eredet-hagyományra, nem igazolható. Európában azonban a *Huni—Hungari* azonosítás a X. századtól általánosan elterjedt.¹⁰ A magyar uralkodóház pedig már a XI. században Attila örökösének tekintette magát, amit mutat Hersfeldi Lambert évkönyvének 1071-i adata, mely szerint midőn Salamon magyar király 1063-ban Nordheimi Ottó bajor herceg segítségével elfoglalta a magyar trónt, Salamon anyja Attila kardját ajándékozta Ottónak.¹¹ Ezek szerint ANONYMUS e helyen olyan történeti hagyományt közöl, ami a magyar királyi udvarban köztudott volt.

A 9. fejezetben Attila mellett népeket is sorol fel, szlávokat, bolgárokat, vlachokat és római pásztorokat: *in terram Pannonie descenderent, que primo Athile regis terra fuisset . . . quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum. Quia post mortem Athile regis terram Romani dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur. Et iure terra Pannonie pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie.* (I. 45—46.).

A kérdés az, hogy e felsorolás hagyományra, írott forrásra vagy a szerző elgondolására vezethető vissza.

⁸ GYÖRFFY: *Tanulmányok* 10—15.

⁹ Uo. 20—21. Vö. GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp., 1963. [röviden: *Tört. földr.*] I. 44, 497, 839, 884.

¹⁰ *Attila és hunjai*. Szerk.: NÉMETH Gyula. Bp. 1940; MACARTNEY: *Studies* 214—225; GYÖRFFY: *Krónikáink* 126—146; a kérdés irodalmára l.: MORAVCSIK, Gyula: *Byzantinoturcica*. Bp. 1942. I. 39; Berlin, 1958. I. 64—65.

¹¹ MG. SS. V. 185; GOMBOS 1391—2; TÓTH Zoltán: *Attila's Schwert*. Budapest, 1930. 204 k.

Hagyományról biztosan nem beszélhetünk, mert a magyaroknak az itt talált népekről szóló történeti hagyományát ismerjük. 950 körül Árpád vezér dédunokája, Tormás (*Τεοματζοῦς*) két fejedelemmel együtt felkereste Bizáncban KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS császárt. A császár a magyar fejedelmek elmondása alapján jegyezte fel 'De administrando imperio' címen ismert műve 38. fejezetében, hogy a magyarok a honfoglaláskor Nagymoráviára támadtak s lakóit elűzték.¹² Frankokról és bolgárokról, akiknek csupán határai szenvedtek változást, nem történt említés. A XI—XII. században a Konstantinos által feljegyzett hagyomány módosult tovább, amennyiben az volt a közfelfogás, hogy a magyarok Marót (*Morot* ~ *Morout*) vezért találták Pannóniában és őt győzték le. *Marót* ugyanis a morva népnév régi magyar alakja, a néphagyomány azonban a népet megszemélyesítette, a népből heros eponymost formált, ugyanúgy mint a magyar ősmondák más alakjai esetében, ahol a *Hunor* (< *uno'ur* < *onogur*) és *Magor* testvérpár mellett *Belar* (< *belar* < *bulgar*) és *Zuard* (< *savard*) népből perszifikált alakokkal találkozunk.¹³

Mi tartotta fenn a XI—XII. századi magyar hagyományt?

A magyar gestairódalom a történészek egyöntetű felfogása szerint a XI. század második felében indult meg.¹⁴ Az elveszett *Gesta Ungarorum*ból, az ősgestából merített motívumokat ANONYMUS is, de az ősgesta legtöbb fejezetét ő szerint átvette és továbbfejlesztette az V. István-kori krónikás: ÁKOS mester. Az ő munkája is elveszett, de fennmaradtak azok a krónikák, amelyek ÁKOS mester krónikáját továbbfejlesztették: egyrészt a KÉZAI Simon által írt rövid *Gesta Hungarorum* (1282—1285), másrészt a bővebb krónikák: a XIV. századi *Képes Krónika*, a *Budai Krónika* és változatai. A ránk maradó krónikák egy XIII. században írt huntörténettel vezetik be a magyar történetet, melyet a történészek többsége KÉZAI Simonnak tulajdonít.

Ma már nehéz eldönteni, hogy mit tartalmazott a XI. századi *Gesta Ungarorum*. Korábban elterjedt az a nézet, hogy ami közös ANONYMUS *Gesta Hungarorum*ában és a magyar krónikákban, az az ősgestából származik.¹⁵ Ma már a kutatók többsége azt vallja, hogy ANONYMUS művéből merítettek a gesta XIII. századi folytatói is, tehát a közös elemekből nem rekonstruálható egyértelműen az ősgesta tartalma.¹⁶

Mindamellet a XIV. századi bővebb krónikaszovegek fenntartották a honfoglalást elbeszélő fehérló-mondát, amelyet biztosan visszavezethetünk a XI.

¹² CONSTANTINE PORPHYROGENITUS: *De Administrando Imperio*. Ed.: Gy. MORAVCSIK. — Transl.: R. J. H. JENKINS. Bp., 1949. 172—173.

¹³ A *Marót* 'morva' jelentésére l. PAULER Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp., 1900. 201; MHK. 408; MELICH János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp. 1925—29. 224—229, bár az ő szerbiai Morava-menti értelmezését nem fogadhatjuk el; GYÖRFFY: *Krónikáink* 19—21. Az egész *Marót*-hagyomány fejlődésére: GYÖRFFY György: *Die Erinnerung an das Grossmährische Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns*. Bp., 1963. (A IV. Nemzetközi szláv régészeti szemináriumon (Budapest, 1963. október 22—24) tartott előadás sokszorosított szövege.) Sajtó alatt az *Acta Archaeologica* 1965. évi kötetében.

¹⁴ TOLDY Ferenc: *Marci Chronica* 1867. 2—5; Századok 2 (1868) 387—8; MARCZALI Henrik: *A magyar történet kulfői*, Bp., 1880. 53; DOMANOVSKY Sándor: Századok (1905) 399—400, 1933. 168; GYÖRY János; Egyetemes Philológiai Közlöny 67 (1943) 218; *Gesta Regum — Gesta Nobilium*, 1948. 72—3; GYÖRFFY: *Krónikáink* 5, 91; HORVÁTH János: *Stilusprobl.* Bp., 1954. 305—315; GERICS József: *Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésének problémái*. Bp. 1961. 30—83.

¹⁵ Ezen az elgondoláson épült fel HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói* Bp., 1925. c. műve; vö. DEÉR, J. *Scriptores R. Hung.* Ed.: E. SZENTPÉTERY I. 3—11.

¹⁶ Vö. GYÖRFFY: *Krónikáink* 6—10, 43 kk.; HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti Közl.* 67 (1963) 454.

századi Gesta Ungarorumra, nem csupán azért, mert töredékei bekerültek ANONYMUS Gesta Ungarorumába, hanem azért is, mert igen archaikus elemeket tartalmaz.¹⁷ Ez a monda, amely a magyaroknak a Kárpátokon át való menekülésével és Álmos fejedelem megölésével kezdődik, elbeszéli, hogy a magyarok mint vásárolták meg az itt lakó fejedelemtől egy fehér ló, fék és nyereg árán a földet, fűvet és vizet. Ebben a mondában az itt talált fejedelem Szvatopluk, Attila utódja: *venit ad ducem provincie, qui regnabat post Attilam, vocatum Zuatapolug* (I. 288). Az, hogy Attila neve szerepelt a XI. századi Gestában, annál is inkább elfogadható, mert — mint említettük — az ősgesta keletkezésének idejét, 1063-ban a királyi udvarban Attilát, mint elődöt tartották számon. Ugyanakkor bizonyos, hogy Szvatopluk neve nem volt benne a XI. században feljegyzett mondában. A nagyhírű Szvatopluk morva fejedelem ugyanis már a magyar honfoglalás előtt, 894-ben meghalt; emellett a *Zuatapolug* név XIII. századi nazális nélküli szláv névalakot mutat, holott a Képes krónikának az 1070-es éveket elbeszélő részében, amely az ősgestából származik, egy cseh herceg *Sentepolug dux Bohemorum* ~ *Sentapolug* (I. 391, 418) néven szerepel, s ez megőrizte a szláv nazálist.¹⁸ Szerencsére a *Képes Krónikából* azt is megtudjuk, hogy ki állott az eredeti mondában *Zuatapolug* helyén. A *Képes Krónika* szerzője, aki a hun—magyar krónika mellett merített az ősgestából is, több helyen *tradunt quidam* szavakkal hivatkozik az ősgesta eltérő szövegére. Esetünkben ezt mondja: *Tradunt quidam, quod Hungari Morot, non Zuatapolug . . . in Pannonia reperissent principatem* (I. 282). Ebből kiderül, hogy a XI. századi *Gesta Ungarorum*ban az itt talált vezér neve *Morot* volt, a *marót* 'morva' népnévből perszonifikált mondai hős. Minden bizonnyal ő volt a fehér-ló monda hőse. A mondában ugyanakkor egyetlen népnevet sem találunk. Bizonyára nem is őrizte a néphagyomány más nép nevét, mert a KONSTANTINOS által feljegyzett hagyomány sem említ morvákon kívül más népet. De ha őrizte volna, ez is megszemélyesített alakban kellene jelentkezzen; a bolgárokról szólván *Nándor* vezér, a frankokról szólván pedig *Blak*, *Blas*, *Vlach*, *Vlach* (Olasz, Oláh) vezér szerepelne a mondában.

Fel lehet tenni, hogy a magyarországi szlávok hagyománya tartotta fenn az itt élt népek nevét és ez jutott Anonymus tudomására. Arra nézve, hogy a szláv-ság 1100 körül mit vallott a Kárpát-medence régi lakóiról az orosz Nesztor krónikából értesülünk. Eszerint a Duna mentén szlovének (Словѣни) és avarok (Обри) laktak; a szlovéneket volochok (Волохи) igázták le, a magyarok (Угры) pedig elkergették a volochokat és hadat viseltek a görögök (Греки), Morvaország (Морва) és a csehek (Чехи) ellen.¹⁹ GYÓNI bizonyította be, hogy a volochokon frankokat kell értenünk, akik uralmukat valóban kiterjesztették a dunamenti szlávokra és akiket a magyarok elűzték.²⁰ Ezt az azonosítást egyébként kétségtelenné teszi, hogy a szerémségi Mandjelo falu középkori latin neve *Frankavilla*, magyar neve pedig *Nagy-Olaszi* volt (olasz < szláv *vlasi*, a *vlach* szó többese) ugyanakkor a szépeassági *Olaszi* latin neve *Villa Latina*; német neve *Wallendorf*, szlovák neve *Vlachy*.²¹ Bár számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a helyi szláv hagyomány a XII. századig őrizte annak emlékét, hogy Pan-

¹⁷ GYÖRFFY: *Krónikáink* 92—96; HORVÁTH: *Stilusprobl.* 293—4.

¹⁸ MELICH: *Magyar Nyelv* 18 (1922) 110—114; MACARTNEY: *Studies* 169; GYÖRFFY: *Krónikáink* 20.

¹⁹ *Повесть временных лет*. Ак. Наук СССР. 1950. 11, 14.

²⁰ GYÓNI M.: *Les Volochs des Annales primitives de Kiev*. Études Slaves et Roumaines 2 (1949) 56—92; vö. MELICH: *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp. 1925—29. 415—417.

²¹ Uo. 88—89; Frankavillára l. még GYÖRFFY: *Studia Slavica* 5 (1959) 12.

nónia vlach, azaz frank uralom alatt volt, valószínű, hogy nem ANONYMUS volt az első gestairó, aki ezt feljegyezte. A fent idézett népfelsorolás ugyanis a vlachokkal együtt rómaiak pásztorait is említi és azt mondja, hogy Pannónia a rómaiak legelője volt. Ennek a hagyománynak a legkorábbi változatát pedig KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS tartotta fenn, de bekerült az ANONYMUS előtti magyar gestairodalomba is.²²

KONSTANTINOS műve 29. és 30. fejezetében két változatban elmondja, hogy Diocletianus császár Rómából népeket telepített Dalmáciába, akiket románoknak (*Ρομᾶνοι*) neveznek. Ezek fennhatósága a Dunáig terjedt, a Dunán túl [mai elnevezéssel a Dunán innen] pedig avarok barmait látták. Ezeket megrohánva zsákmányt szereztek tőlük.²³

Nem ANONYMUSra, hanem a régi Gesta Ungarorumra hivatkozik a rómaiak legelőjét említő RICARDUS *De facto Ungarie Magne* c. jelentésében (1237): *Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod . . . septem duces cum populis suis . . . venerunt in terram, que nunc Hungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum* (II. 535), valamint a „*Chronicon rhythmicum Sitticense*” (XIII. század közepe) szavai: *Senum tradunt pagine codices maiorum, extitisse primitus regnum Vngarorum, Romanorum pascua* (II. 606). Ennek az adatnak a XII. századi ismeretét bizonyítja a II. kereszties hadjáratot leíró és Magyarországon is átutazó Odo de DEOGLIO (+ 1162), aki Magyarországról írja, hogy *Terra hec tantum pabulosa est, ut dicuntur in ea pabula Iulii Cesaris extitisse* (GOMBOS 1720).

A vlachok és római pásztorok együttesen a hun—magyar krónika 1270—1272 körül írt hun történetében szerepelnek, és pedig egy olyan motívumban, amely visszavezethető a régi gesta magyar történetére. Köztudomású, hogy a szerző a hunok regényes gestájában ókori források mellett merített motívumokat a magyar történetből is. Ilyen pl. a hun honfoglaláskor Pannóniában talált Macrinus vezér motívuma: *eo tempore Pannoniam, Pamphiliam, Frigiam, Macedoniam et Dalmaciam tetrarcha Macrinus natione Longobardus de Sabaria oriundus gubernaret* (I. 258, vö. KÉZAI változatát I. 148—9.), majd alább ehhez az országfelsoroláshoz kapcsolódva a következőket olvassuk: *Pannonie, Pamphilie, Frigie, Macedonie et Dalmacie civitates, que per Hunos obsidione crebra erant fatigate, natali solo derelicto in Apuliam . . . transierunt; Vlachis, qui ipsorum coloni existere ac pastores, remanentes sponte in Pannonia* (I. 269, vö. KÉZAI változatát I. 157: *Blackis, qui ipsorum fuere pastores*).

A forráskritikai kutatás megállapította, hogy a hun történet szerzője az országnév felsorolást az *Ezordia Scythicaból* merítette, mely Julius Caesarról írja: *perdomuit . . . Macedoniam, . . . Dalmaciam, Frigiam, Pamphiliam* (MG. Auct. Ant. XI. 318), Macrinus sabariai származásához pedig a Sulpicius Severus-féle Vita S. Martini adott ötletet, ahol ez áll: *Martinus Sabaria, Pannoniarum oppido oriundus fuit*, de e szinkretisztikus alak kialakítására hatottak talán KÉZAI egyéb ókori olvasmányai: Trebellius Pollio szkitaverő Marcianus-vezére és Illíriát is uraló Macrinus tyrannusa, a Sz. Jeromos féle Eusebius chronologia és Orosius tetrarchája és Opilius Macrinus császára.²⁴ A hun—magyarok által

²² HÓMAN: *Szent László-kori Gesta* 33—37, 72; DEÉR, MIÜG. 45 (1931) 11—16; TAMÁS, L., *Archivum Europae Centro-Orientalis* (röviden: AECO.) 2 (1936) 363—366.; MACARTNEY: *Pascua Romanorum*. Századok 74 (1940) 1—11; Studies 161—164; I. TÓTH Zoltán: Századok 79—80 (1945—46) 52; GYÖRFFY: *Krónikáink* 22—23.

²³ Ed. MORAVCSIK i. m. 122—125, 139—141.

²⁴ ECKHARDT Sándor: *A pannóniai hun történet keletkezése*. Századok 61—62 (1927—28) 605—614.

legyőzött Marcianus vonásait viszont valószínűleg a *Gesta Ungarorum*ból merítette, ahol ez mint I. István király által legyőzött illíriai vezér szerepelhetett.

Az ősgestának ez az adata a török nyelvű Tārīḥ-i Ungurus-ban maradt fenn, melynek szerzője Terdzümān Mahmūd az 1526 utáni években egy olyan magyar krónikát dolgozott át török nyelvre, melynek szövege közel állt a hun—magyar krónikához. Műve emellett számos olyan részt tartalmaz, amely nincs benne a hun—magyar krónikában. Ez származhat a hun—magyar krónikának egy bővebb, teljesebb variánsából, de lehet kiegészítés egy elveszett másik *Gesta Ungarorum*ból is. A Tārīḥ-i Ungurus elbeszéli István király harcát a bolgárok uralkodójával, Kánnal, majd így folytatja: „Une autre tradition veut, que lorsque le roi, ayant rassemblé son armée, voulut marcher contre le peuple bulgare, Marčīyanus, prince d’Illyrie — pays des Slovènes — ayant entendu qu’ Etienne rassembloit une armée . . . réunit et arma les Slovènes . . . Le roi Etienne avait tué Kán et occupé la province bulgare . . . il ordonna immédiatement de marcher contre Marčīyanus”. Folytatólag elmondja Marčīyanus legyőzését.²⁵

Az itt említett Kán az ősgesta szövegére támaszkodó hun—magyar krónikában ilyen attributumokkal szerepel: *Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum* (I. 315; vö. KÉZAI, I. 172); az utána említett Marčīyanusnak megfelelő Macrinus országainak lakói: *Blackis, qui ipsorum fuere pastores*.²⁶ S ezzel el is jutottunk ANONYMUS 9. fejezete népfelsorolásának forrásaihoz.

A XI. századi gesta a fehérló mondába ágyazva beszélt A t t i l á-ról, mint Pannónia egykorú uráról; ugyanez, vagy egy másik Gesta közölte Pannóniáról, hogy valaha a r ó m a i a k l e g e l ő j e (*pascua Romanorum*) volt; ami pedig a Pannóniában talált bolgárokat, szlávokat és vlachokat illeti, ezek az ősgestában nem a honfoglalás történetében, hanem I. István délszlávok elleni harcainak leírásában szerepeltek.

A továbbiakban többszörösen be fog bizonyosodni, hogy ANONYMUS honfoglalástörténetének egyik fő motívumforrása I. István harcainak története volt.

Amíg a 9. fejezet Attila után csak népeket sorol fel, addig a 11. fejezetben felsorolt népek vezérei is megjelennek — a római hercegek mellett Salan, Menu-morout és Glad — akik a meseszövegben hivatva vannak arra, hogy a honfoglaló hősök ellenségei legyenek: *in terram Pannonie . . . que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos. Terram vero, que iacet inter Thisciam et Danubium, preoccupavisset sibi Keanus magnus, dux Bulgarie, avus Salani ducis, usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum et fecisset ibi habitare Sclavos et Bulgaros. Terram vero, que est inter Thisciam et silvam Igfon, que iacet ad Erdeuebu, a fluvio Morus usque ad fluvium Zomus, preoccupavisset sibi dux Morout, cuius nepos dictus est ab Hungaris Menu-morout eo, quod plures habebat amicas et terram illam habitarent gentes, qui dicuntur Cozar. Terram vero, que est a fluvio Mors usque ad castrum Vrschia preoccupavisset quidam dux nomine Glad de Bundyn castro egressus adiutorio Cumanorum, ex cuius progenie Ohtum fuit natus, quem postea longo post tempore sancti regis Stephani Sunad filius Dobuca, nepos regis in castro suo iuxta Morisium interfecit* (I. 48—50).

E vezérek, ill. az általuk uralt négy honfoglaláskori ország forrásai az alábbiak:

²⁵ HAZAI G.: Acta Orient. Hung. 13 (1961) 76—77.

²⁶ MACARTNEY: Studies 168; I. TÓTH Zoltán: Századok 79—80 (1945—46) 39—42, 51—52.

1. A fentebb tárgyalt *pastores Romanorum* vezéreül alkotja meg ANONYMUS a *principes Romanorum*-ot.

Megjegyzendő, hogy ANONYMUSnak volt tudomása arról, hogy Attila előtt Pannónia a rómaiak kezén volt és az Óbudán található romok (Aquincum) a rómaiak építményeinek maradványai (I. 35). Amíg ez közvetlen megfigyelésből is származhat, hiszen az antik Pannónia földje tele van felírtos római kövekkel, addig az Attila utáni rómaiakról való tudása világosan a *pascua Romanorum* motívumból származik. Innen erednek a 9. fejezet *pastores Romanorum*-jai, utóbbiból nőttek ki a 11. fejezet *principes Romanorum*-jai, a 47. fejezetben pedig Árpád óbudai átkelésekor Pannónia római lakói (*Romani, per terram Pannonie habitantes* I. 94), majd a 48. fejezetben Veszprém bevételkor a várat védő római katonák, akik elesnek vagy Németországba menekülnek (*militēs Romanorum in ore gladii consumpserunt . . . Reliqui vero Romanorum . . . in terram Theotoniorum properaverunt* (I. 97, vö. 98—99, 103), ami már átvezet a német—római értelmezéshez, hiszen bővebb krónikáink X—XIV. századi története „római” alatt német birodalmat ért (I. 305, 361, 416, 490). Kétségtelenné teszi a római ilyetén „modern” értelmezését ANONYMUS fentebb említett aktualizáló mondata: *nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie* (I. 46), amit elsősorban a nyugatról a királynék kíséretében beköltözött lovagokra értelmezhetünk, akik hatalmas birtokokat szereztek és a királyi tanácsban a magyar főurakat háttérbe szorították. Ezt tekintve nem véletlen, hogy az elkergetett római katonák lakhelye Veszprém, a királynék állandó székhelye. III. Béla feleségei: Châtilloni Ágnes antiochiai hercegnő (1168—1184) és Margit, VII. Lajos francia király leánya (1186—1193); Imre felesége Arragoniai Konstancia (1198—1205) és II. Endre felesége Merani Gertrud (1203—1214).²⁷

Az, hogy a Dunántúl lakói közt az 50—51. fejezetben a *Carinthinorum Moroanensium fines* kifejezés mellett szlávokról és pannonokról (*Sclauorum et Pannoniorum gentes* I. 100; *regnumque Pannoniorum* I. 103) is szó esik, világosan REGINÓTól való átvételnek bizonyul, ahol a 889. és 894. éveknél a magyarokkal kapcsolatban e népnevek mind felbukkannak (GOMBOS 2039).

2. A *Sclavi* és *Bulgarii* népek vezérét ANONYMUS az ősgestában foglalt Szent István történetéből emeli át, amennyiben kifejezetten megmondja, hogy vezérük: *Keanus magnus dux Bulgarie*, aki *fecit ibi habitare Sclavos et Bulgaros*. A szerző annyiban ragaszkodik forrásához, hogy magát Kean-t nem helyezi Magyarországra, csak Kean állítólagos rokonát, Salan-t, aki a magyar irodalomban Zalán néven vált ismeretessé.

A krónikákban szereplő Kean rávezet Salan (olv. Csalán) alakjának forrására. *Salanus* ANONYMUS gestájában kezdetben úgy szerepel, mint akinek Kean bolgár vezér a nagyapja (*avus*, I. 48), dédapja (*preavus*, I. 51); alább *Salanus* a bolgár vezér vérokonja (*consanguineus*, I. 86), sőt nagybátyja (*. . . dux Bulgarie . . . mandavit, quod partem Salani ducis, avunculi sui non foveret . . .*, I. 86). A bővebb krónikák I. István apja, Géza fejedelem házasságának elbeszélése kapcsán beszúrnak egy archaikus színezetű megjegyzést Kulanról, melyben Kulan fivére és ellenfele, Kean szerepel.²⁸ Ez a megjegyzés, amely a megelőző

²⁷ A szóban forgó hely értelmezéséhez vö. SZILÁGYI Loránd: Századok 71 (1937) 199; MACARTNEY: *Studies* 156. Más értelmezéssel: SEBESTYÉN: *Ki volt anonymus?* Bp. 1898 II. 90; JAKUBOVICH: *Klebelsberg Emlékkönyv*, Bp. 1925. 211; SCHÜNEBANN: *Ungarische Jahrbücher* 6 (1926) 448—457; MOLNÁR Erik: *A magyar társ. tört. az őskortól az Árpádkorig*. Bp. 1945. 332; GYÖRBY János: *Gesta Regum Gesta Nobilium*. 22—36.

²⁸ MACARTNEY: *Studies* 154; GYÖRFFY: *Krónikáink* 23—24, 170.

rész tanúsága szerint bennfoglaltatott az ősgestában,²⁹ a szóegyezés szerint motívumforrásul szolgált ANONYMUSnak is.

Képes Krónika:

... Sarolt ... Geysa dux consilio et auxilio Beliud, qui terram Kulan possiderat, traduxit in uxorem legitimam. Isti Beliud Kulan dedit filiam suam, ut contra fratrem suum Kean debellaret. (I. 291.)

Anonymus:

... Keanus preavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus auxilio et consilio imperatoris Grecorum, preoccupaverat terram illam ... (I. 51.)

Kean és Kulan, akikről itt szó van, nem bolgárok voltak, hanem magyar törzsfők, Géza és I. István kortársai.³⁰ Az I. István-kori birtokos ős nevét a XIII. századi magyar főúri nemzetségek a *de genere* szóval tüntették fel. Ennek oka az volt, hogy Kálmán király I. törvénykönyvének 20. fejezete³¹ szerint a Szent István adományából bírt birtokok a tulajdonos vagy testvére halála után nem háranlottak vissza a királyra, hanem a rokonság örökölte. Ezért a leszármazottak, hogy különleges birtokjogukat hangsúlyozzák nevük után viselték az I. István-kori birtokszerző ős nevét.³² Magyarországon volt Kean és Kalan (*Calan*) nemzetség,³³ ami annak bizonyítéka, hogy I. István idejében élt két ilyen nevű birtokos főúr.

Kalan a honfoglaló Ond fia Ete törzsfő leszármazotta; központja Csongrád vár volt a Tisza jobb partján és nemzetségét uralta Csongrád megye Alpártól le délre.³⁴ Egy törzsfő alá azonban legalább 4—5 nemzetség tartozott, ami ugyanannyi vármegyét jelent.³⁵ Minthogy a Tiszától keletre eső terület Ajtony törzsfő és a Biharon székelő Árpád-házi herceg (*dux*) között oszlott meg, a Duna melléki Pest, Fejér, Tolna és Baranya megyék pedig az Árpád-házi nagyfejedelmet uralták, Kalan törzsfő a kettő között levő Duna—Tisza közti megyék felett gyakorolhatott uralmat; ilyen volt Bács, Bodrog, Csongrád és Szolnok.

Ez a terület jelenik meg ANONYMUS gestájában, mint Salan ducatusának azon része, amelyen Salan személyesen uralkodik. Vára Alpár (*ducem Salanum in castro Opar iuxta Thysciam invenerunt*, I. 56; *invenissent ducem Salanum in sabulo Olpar*, I. 71; Alpárt még a XIII. században is részben a Kalán-nemzetség birtokolta); központja Titel (*Salano duci Tytulensi*, I. 59; *ad ducem Salanum pervenissent, in illo loco, qui dicitur Tetel*, I. 80; *Salanus ... egressus de Tetel*, I. 81.).

Mindez arra mutat, hogy Kalan törzsterülete adta az elgondolást ANONYMUSnak Salan országa kialakításához.

Salan vezér nevének kigondolásához és Titellel kapcsolatos szerepeltetéséhez hozzájárulhatott, hogy a titeli káptalan 1234-ben *Salan* falu mellett birtokolt.³⁶ E falu neve 1299-ben *Arky-Chalan* (Árkicsalán) néven tűnik fel,³⁷ ami

²⁹ A megelőző Gyula-motívumra l. GYÖRFFY: *Tanulmányok* 114.

³⁰ Uo. 27, 99.

³¹ *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000—1526.* Bp., 1899. 102.

³² GYÖRFFY: *Tanulmányok* 14.

³³ KARÁCSONYI János: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Bp., 1900—1901. I. 139 kk., II. 280 kk.

³⁴ GYÖRFFY: *Tört. földr.* I. 882—883.

³⁵ GYÖRFFY: *Tanulmányok* 35, 39.

³⁶ WENZEL: *Codex diplom. Arpadianus continuatus VI.* 547; vö. GYÖRFFY: *Tört. földr.* I. 241.

³⁷ WENZEL: X. 332.

biztosítja a helynévnek a magyar *csalán* szóból való származtatását. Egyedül erre a helynévre azonban nem vezethető vissza *Salan* vezér neve. Egyrészt a helynév a Várad Regestrumban az 1214. évnél *Soluhan* alakban található és e hosszabb alak felel meg a *csalán* szó török *čalayan* etymológiájának;³⁸ ANONYMUS helyesírása alapján pedig a hosszabb *Soluhan* alakot várnánk hiszen ő a *Lel* és *Tetun* neveket is az archaikusabb *Lehel* és *Tuhutum* alakban adja. Másrészt *Salan* nem *Salan* faluban hal meg, mint ANONYMUS helynévből költött vezérei általában, hanem *Titelből* a bolgár fejedelemhez menekül *Belgrádba* (*dux Salanus . . . fuga lapsus est et salute vite Albam Bulgarie properavit. I. 82—83*).³⁹

ANONYMUS vezéralakja mögött tehát elsősorban a területen uralkodó *Kalan* törzsfőt kell keresnünk. A *Salan* és a *Kalan* nevet közel hozza, hogy egy *Kalan* helynév 1387-ben *Chalantheluch Kalanteluk* alakban merül fel;⁴⁰ etymologiai összetartozásról azonban nem lehet szó. ANONYMUS olyan játékos névválasztásával állunk itt szemben, mint a *Geula* történeti személy esetében, akinek földjén hasonló nevű vezért, *Gelou*-t konstruált (l. alább).

Ami végül *Salan* görög katonaságát illeti, itt kifejezetten névmagyarázó kitalálással állunk szemben. ANONYMUS 38—39. fejezetében elmondja, hogy Árpád seregével Alpár homokján állott fel és a *Titelből* ellene felvonult görög és bolgár sereget megfutamatította. A görögök és bolgárok a *Tiszába* menekülve majd mind belefultak, ezért e helyet Görögrevnek nevezik. (*Greci vero et Bulgari . . . fere omnes in fluvio Thyscie mortui sunt . . . Unde locus ille, ubi Greci mortui fuerunt, a die illo usque nunc portus Grecorum nuncupatur. I. 83.*) Ma már tudjuk, hogy Alpár és tiszai révje a XII—XIII. században a szávaszentdemeteri görög monostor birtoka volt és a görög birtokosokról nevezték „portus Grecorumnak”; ANONYMUS azonban e helynévhez a Duna—Tisza közén harcoló görög hadsereg meséjét költötte.⁴¹

3. Marót, ill. Ménmarót vezér Tisza, Maros, Szamos és Erdély között elterülő kazár lakosságú országának forrásai könnyebben kielemezhetőek.

A honfoglaló magyar törzsszövetség 7 magyar és 3 kazár, helyesebben a kazár uralom ellen fellázadt kabar (*Кáбагои*) törzsből állott, akik részben khvárezmi (*khvalis* > magyar *káliz*), részben alán (*oslar, osian* > magyar *varsány*.) részben bolgár török (*barsil, eskil* > *sikil* > magyar *széke'y*) eredetűek voltak. Ezek a katonai segédnépek a honfoglalás után a trónörökös herceg (*dux*), vagy több herceg uralma alatt állottak. Lakterületük két tömbje a bihari és nyitrai *ducatus* volt, mely a XII. század elejéig állott fenn.⁴² A bihari dukátus magában foglalta Bihar, Békés, Zaránd, Szaboles, Zemplén és Borsova megyét; központja Bihar vár volt.

Ez a *ducatus* adta ANONYMUSnak az alapot, hogy itt egy honfoglalás előtti országot alkosson meg. Kétségtől kiderül ez abból, hogy ANONYMUS e *ducatus* területének régi lakóit kazároknak mondja, márpedig kazárok csak a magyarokkal együtt költöztek be erre a területre. ANONYMUS a bihari dukátus forrását

³⁸ *Ritus explorandae veritatis*. Ed.: KARÁCSONYI—BOROVSKY. Bp. 1903. 179. vö.; GOMBÓCZ—MELICH: *Magyar Etymologiai Szótár* Bp., 1914—826.

³⁹ ROESLER (Romänische Studien 201) és I. TÓTH Zoltán (i. h. 82) *Salan* nevét a *Titellel* szemközt fekvő Zalánkemén város nevéből eredeztette, az azonban ANONYMUSnál az eltérő *Zoloncaman* alakban fordul elő és nincs szerepe *Salan* történetében. Hasonló módon nem meggyőző MACARTNEY nézete, aki a dalmáciai *Salona* névével hozta kapcsolatba (*Studies* 170).

⁴⁰ CSÁNKI: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp. 1913 V. 98—99.

⁴¹ GYÖRFFY: *Studia Slavica* 5 (1959) 46—47; *Tört. földr.* I. 890—1.

⁴² GYÖRFFY: *Tanulmányok* 44—96.

azzal is elárulja, hogy elbeszélése szerint a bihari vezér, Menumorout leányát feleségül adta Árpád fiához, Zulta herceghez, majd reá hagyta országát (*Menumorout . . . sine filio mortuus est et regnum eius totaliter Zulte generi suo dimisit in pace.* I. 106).⁴³

Marót szerepeltetésének, mint fentebb láttuk, történeti mondai magja volt. A morva nép, amelynek magyar neve marót volt, a IX. században kiterjesztette uralmát Nyitra vidékére. A magyarok megsemmisítették a Szvatopluk halála után bomlásnak indult Morvaországot és ez a történeti tény a nép hagyományában átalakult Marót vezér legyőzésévé. Marót vezér bekerült a XI. századi Gesta Ungarorumba is, mint Pannónia ura.

ANONYMUS már nem tudta, hogy Marótnak valami köze is van a morvákhoz; ennek bizonyítéka, hogy a nyitrai dukátus kapcsán a marót, vagy morva név fel sem merül. ANONYMUS azért helyezte Marót vezért Biharba, mert a középkorban Bihar megye területén két *Marótlaka* és egy *Maróc* (Marót) falu volt, emellett XIII. századi forrásban egy Marót nemzetség is szerepel.⁴⁴ Ez pedig csupán annyit jelent, hogy a XI—XII. században egy-egy Marót nevű ember telepedett meg a Bihar megye területén.

Ami a *Menumorout* név eredetét illeti (. . . *dux Morout, cuius nepos dictus est ab Hungaris Menumorout, eo quod plures habebat amicos*), ANONYMUS játékos névalkotásával állunk szemben. E nevet feltehetően az ősgestában talált többnejű *Menrot* és pannóniai *Morout* alakjaiból olvasztotta össze és az egybevont *Menumorout* nevet a magyar *mén* szóval magyarázta.⁴⁵

ANONYMUS gestája semmi utalást nem tartalmaz arra nézve, hogy *Menumorout*-nak valami kapcsolata lett volna a morvákkal, vagy a vlachokkal. ANONYMUS szerint *Menumorout* népe kazár volt, ugyanő görög alattvalónak mondja magát (*Athila . . . rapuerat terram hanc ab athavo meo, sed tamen modo per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani nemo potest auferre . . .* I. 61) de „bolgár szívvel” adott válaszokat (*Menumorout . . . duci Arpad . . . per legatos proprios Bulgarico corde superbe mandando . . .* I. 104).

A székelyek szerepeltetése a bihari dukátus területén arra vezethető vissza, hogy Bihar megye a XII. században székelyek lakta föld volt. Nézetünk szerint a székelyek a kazár—kabar törzsek közé tartoztak és a hét magyar törzset legfeljebb egy évvel előzték meg a honfoglalásban.⁴⁶ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a székelyek eredete máig vitatott kérdés és többen azon a nézeten vannak, hogy a székelyeket azért írja ANONYMUS Attila népének, mert évszázadokkal megelőzték a magyarokat e földön és valaha az avar birodalom kötelékében éltek.⁴⁷

4. A negyedik ország forrására hasonló módon maga ANONYMUS vezet rá. A Vidinből (*Bundin*) eredeztetett Glad fejedelemről, akinek állítólag a Marostól az Alduna mellett fekvő Orsováig, ill. Haram várig (Palánka) terjedt az országa, megmondja, hogy tőle származik Ajtony (*Ohtum*), akit Szent István győzött le. Már HUNFALVY észrevette, hogy Glad irodalmi forrása Ajtony. Ajtony magyar törzsfő országáról a nagyobbik Gellért legenda a következőket írja: . . . *erat*

⁴³ Uo. 45. Vö. MÁLYUSZ: Melich Emlékkönyv. Bp. 1938. 257.

⁴⁴ CSÁNKI: I. 616, V. 380; GYÖRFFY: *Tört. Földr.* I. 571—572. Itt jegyzem meg, hogy *-laka* típusú helyneveink korábbiak a *háza, falva* típusnál; l. pl. 1086: Keteloca (Magyar Oklevélszótár, Bp., 1902—1906: *Lak* címszó).

⁴⁵ GYÖRFFY: *Krónikáink* 21—27.

⁴⁶ GYÖRFFY: *Tanulmányok* 64—76; *Tört. földr.* I. 572—573.

⁴⁷ E nézetet vallja pl. LÁSZLÓ Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Bp., 1944. 95—101.

quidam princeps in urbe Morisena, nomine Achum, potens valde, qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus . . . Habebat autem septem uxores, pro eo, quod in religione Christiana perfectus non erat . . . Serviēbat namque eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren . . . Achum vero interfectus est in loco prelii ab exercitu Chanadini. (II. 489—491.) Ajtony Vidinben való megkeresztelkedése adta az ötletet ANONYMUSnak, hogy Ajtony állítólagos ősét, Gladot Vidinből eredeztesse.⁴⁸ Maga Glad kétségtelenül költött alak. Nevének forrását elárulja ANONYMUS azzal, hogy a 44. fejezetben elmondja Glad serege pusztulásának helyét. Eszerint a magyarok *venerunt versus fluvium Temes et castra metati sunt iuxta Vadum Arenarum et, cum vellet transire amnem Temes, venit obviam eis Glad, a cuius progenie Othum descendit, dux illius patrie . . . adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum.* (I. 90.) A Temes folyó mellett, a Vadum Arenarum-mal azonosítható Fövény, ma Fény falu közelében fekszik Gilád falu (1332—37: *Galad*, 1462: *Galadmonstra*),⁴⁹ amelynek nevééről P. magister Glad vezért elnevezte.⁵⁰ ANONYMUS szokott eljárása szerint elváránk, hogy Glad vezér utód nélkül hal meg Gladon. Glad azonban nem halhat meg utód nélkül, mert a 11. fejezetben már azt mondta róla, hogy tőle származik Ajtony.

Ajtony kétségtelenül magyar törzsfő volt; földje, a Duna, Temes és Maros köze, KONSTANTINOS szerint a magyarok X. századi szállásterületéhez tartozott.⁵¹ ANONYMUS valószínűleg azért csinál belőle idegen vezért, mert a Gellért legenda szerint többnejű volt, márpedig ANONYMUS szemléletének megfelelően a többnejűség a magyaroktól idegen tulajdonság. Mutatja ezt, hogy ANONYMUS REGINOT követve azonosítja a szkítákat a magyarokkal és az Exordia Scythica szavaival jellemzi az ősmagyarokat, de midőn forrásában a szkítákról ezt olvassa: *solummodo suas habebant uxores*, ezt a mondatot így alakítja át Gestájában: *solummodo unusquisque suam habebat uxorem* (I. 36).⁵² Magát Ajtonyt nem tehettem meg a honfoglalók ellenségének, mert I. István és Ajtony harcának története túlságosan ismert volt a Gellért legenda révén, de Ajtony dukátusa alkalmasnak kínálkozott egy honfoglalás előtti-ország konstruálásához.

Glad etnikai jellemzését saját kora bulgáriai viszonyaiból meríti. Mint említettük, 1186-ban hozta létre Bulgáriában Aszen és Péter a bolgár, vlach és kun népelemeket összefogó második bolgár cárságot. Ez tükröződik a 11. fejezet azon szavaiban, hogy a Vidinből jött Glad a kunok segítségével foglalta el a Maros és Duna közötti országot, majd a 44. fejezetben, ahol azt meséli el, hogy Glad kun, bolgár és vlach segédcsapatokkal harcolt Árpád vezérei ellen.⁵³

ANONYMUS ezek szerint Glad vezér nevét helynévből, országát I. István ellensége, Ajtony országából, népeit pedig az 1200 körüli Bulgária népci alapján konstruálta.

Ugyanez a módszer nyilvánul meg a további fejezetekben feltűnő ellenséges vezérek megalkotásában.

⁴⁸ HUNFALVY Pál: *Magyarország ethnographiája* 291; MACARTNEY: *Studies* 153—154; GYÖRFFY: *Krónikáink* 24.

⁴⁹ CSÁNKI II. 13, 38.

⁵⁰ PAIS: *Magyar Anonymus*. Bp., 1926. 115; MOÓR: *Ungarische Jahrbücher* 9 (1929) 64; I. TÓTH Zoltán i. h. 82; GYÖRFFY: *Krónikáink* 24—25; *Tanulmányok* 99—100.

⁵¹ Ed.: MORAVCSIK 176—179.

⁵² GYÖRFFY: *Krónikáink* 24, 51.

⁵³ PAULER Gyula: *Századok* 17 (1883) 113; PIÓ L.: *Zur Rumänisch-Ungarischen Streitfrage*. Leipzig, 1886. 418; MACARTNEY: *Studies* 147—8; I. TÓTH Zoltán i. h. 56; GYÖRFFY: *Krónikáink* 125.

Mint láttuk, ANONYMUS a 11. fejezetben négy pannóniai országot hozott létre: a római hercegek, Salan, Menumorout és Glad országát. A honfoglalás teljes elbeszéléséhez azonban ez kevésnek bizonyult, ezért a munka folytatása során a szükségletnek megfelelően a fenti módszerrel még további három ellenséges vezért és két országot alkotott.

5. Már a 13. fejezetben Ungvárnál feltűnik egy helynévből kitalált alak, akit ott ölnek meg, ahol a helynév található: *ad castrum Hung equitaverunt . . . comes eiusdem castris nomine Loborcy . . . fuga lapsus ad castrum Zemlum prope-rabat, quem milites ducis persequentes iuxta quendam fluvium comprehendentes laqueo suspenderunt in eodem loco et a die illo fluvium illum vocaverunt sub nomine eiusdem Loborcy* (I. 51—52). A *Laborc* folyó adta az indítékot *Laborc* vezér életrehívásához. *Laborc* azonban nem kap önálló országot, mert földjét a szerző már a 11. fejezetben kiosztotta a bolgár *Kean* vezérnek.

Településtörténetileg nem tisztázott, hogy mi a háttere ANONYMUS azon híradásának, hogy *Kean* bolgár vezér szlávokat és bolgárokat, ill. bulgáriai szlávokat telepített az Észak-keleti Kárpátokig elterülő vidékre (*Keanus magnus, dux Bulgariae avus Salani ducis, usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum . . . fecisset . . . habitare Sclavos et Bulgaros*. I. 48; . . . *partes Hung., . . . magnus Keanus, preavus ducis Salani, dux de Bulgaria . . . preoccupaverat terram illam, . . . ipsi Sclavi de terra Bulgariae conductu fuerunt ad confinium Ruthenorum*. I. 51). Ami a *confinia Ruthenorum et Polonorum* kifejezést illeti, ez a magyar 'oros és lengyel végek' fordítása, ami magyarul 'Oroszország és Lengyelország felé eső határvidék'-et jelent. Nem értelmezhető úgy, hogy a Kárpátoktól délre levő terület rutén és lengyel fennhatóság alatt állott, mert a magyarok beköltözésének leírásában világosan megmondja, hogy a rutén fejedelemségek a Kárpátokig (*Houos, magyar Havas*) terjedtek s ezen túl Pannónia volt. A 11. fejezetben: *Duces vero Ruthenorum . . . rogaverunt Almu ducem, ut dimissa terra Galicie ultra silvam Houos versus occidentem in terra Pannonie descenderent* (I. 45); a 13. fejezetben: *dux Galicie . . . Almu ducem . . . rogare ceperunt, ut ultra Houos versus occidentem in terram Pannonie descenderent* (I. 48), s a magyarok átkelvéen a havasokon az Ung folyó, ill. Ungvár vidékére (*ad confinium Hung ~ ad partes Hung. ~ ad castrum Hung*, I. 50—51) értek, amely már a bolgár *Salan* országához tartozott. Az Északkeleti Kárpátokat KÉZAI Simon krónikája (1282—1285) a magyar „Orosz havasok” elnevezés fordításával *Ruthenorum Alpes*-nek nevezi. (I. 165); ugyanez a hegység azonban az orosz évkönyvekben „Magyar hegyek” néven szerepel: — 1116: горы Угорьския, — 1292: горы Оугорьскыѣ.⁵⁴ A *confinia Ruthenorum et Polonorum* elnevezés egyébként kétségtelenül ANONYMUS korának felel meg, mert a honfoglalás után a magyarok északi szomszédai a Kárpátokon túl nem lengyelek és rutének, hanem a fehér horvátok voltak.⁵⁵

Amíg ANONYMUS a *Laborc* ispánnak tulajdonított földre önálló országot nem helyezett, addig a munka további írása folyamán két előre be nem tervezett országot konstruált, *Gelou* és *Zubur* dukátusát.

6. A 24—27. fejezetekben találkozunk először és utoljára *Gelou* erdélyi fejedelemmel és országával. A forráskritikai kutatás megállapította, hogy e négy fejezet a szerző utólagos interpolációja. A 20. fejezetben megkezdett *Menumorout*

⁵⁴ HODINKA Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916. 40, 52, 58, 366; vö. GYÖRFFY: *Tört. földr.* I. 519.

⁵⁵ KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, ed.: MORAVCSIK 142—3, 146—7, 152—3; vö. GYÖRFFY: *Byzantinische Zeitschrift* 55(1962) 306—7.

elleni hadjárat ugyanis a 23. fejezetben megszakad és a 28—29. fejezetben folytatódik. Ez az interpoláció még valószínűleg a munka írása során bekövetkezett, bár van olyan vélemény, hogy a beszúrás 15 évvel a mű megírása után történt.⁵⁶

A 24. fejezetben feltűnő Gelou (*terre Ultrasilvane, ubi Gelou quidam Blacus dominium tenebat*, I. 65) kétségkívül helynévből életrehívott alak. Gelou vezért ugyanis a 27. fejezet szerint a Szamos és Kapus folyók összefolyásánál levő váránál ölik meg (*Gelou dux . . . fugeret . . . ad castrum suum iuxta fluvium Zomus positum, . . . ducem Geloum iuxta fluvium Copus interfecerunt*. I. 67), azon a helyen ahol Gyalu (román: Gilău) város és vár emelkedik (1246, 1263: *Golou*, 1439: *castellanus de Gyalo*).⁵⁷

Maga a helynév a török *Jolıy* személynévből vezethető le; e helynév a régi Magyarországon 12 helyen található fel.⁵⁸

Mint I. TÓTH Zoltán kimutatta, Gelou nevének és országának kialakításához az ötletet az adta ANONYMUSnak, hogy a X. században Erdély a magyar Gyula (*Tvlåg ~ Gyła ~ Geula*) törzsfő szállásterülete volt és I. István király Gyula országát haddal foglalta el.⁵⁹ ANONYMUSnak tehát Gelou esetében ugyanúgy István király ellenségei szolgáltattak alapot, mint Kean és Ohtum esetében és ugyanúgy hasonló hangzású nevet választott a kitalált ellenséges vezérnek, mint *Kalan—Salan* esetében.

A 25. fejezet szerint a föld lakói vlachok és szlávok voltak, akik sokat szentvedtek a kunoktól és besenyőktől: *habitatores terre illius viliores homines essent tocius mundi, quia essent Blasii et Sclavi, quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas et dux eorum Geleou minus esset tenax . . . quia a Cumanis et Picanatis multas iniurias paterentur* (I. 66).

Mint láttuk, ANONYMUS már a 9. fejezetben, Pannónia népeinek felsorolásában említést tett szlávokról és vlachokról; az ősgestában ezek a népek valószínűleg az illíriai Marcianus alattvalóiként szerepeltek. A nyíllal harcoló vlachok, a szláv *Blasi* névalak és a velük együtt emlegetett kunok és besenyők motívuma azonban más forrásra mutat.

A vlachok, akiket ANONYMUS könnyű fegyverzetük miatt illet hitvány jelzővel, 1210-ben jelennek meg a magyar hadsereg katonai segédnépei között.⁶⁰ A sereg parancsnoka ekkor a szebeni ispán volt, ami azt mutatja, hogy lakhelyük a délderényi Kárpátok volt, ahol határőri szolgálatot is láttak el. Az a körülmény, hogy ANONYMUS nem pásztorkodó életmódjukra, hanem fegyverzetükre utal, világosan mutatja, hogy a dél-erdélyi vlach határőrség volt az Erdélyben való szerepeltetés etnikai alapja.⁶¹ A görög uralom alatt levő Bolgárország területéről Komnenos Mánuel 1166-ban két irányból hadjáratot indított Magyarországon: a Szerémséget támadó sereg vezére Béla-Alexios bizánci trónörökös (a későbbi III. Béla magyar király) volt, a Kelet-Magyarországot támadó sereg, melynek vezére Leon Vatatzes volt, részben vlach segédcapatokból állt. Az

⁵⁶ KARÁCSONYI János: Turul 27 (1909) 3—4; I. TÓTH Zoltán i. m. 29; GyÖRZY János i. m. 76—80.

⁵⁷ CSÁNKI: V., 299, 304. vö. I. TÓTH Zoltán, i. m. 81—82.

⁵⁸ MELICH (*A honfoglaláskori Magyarország* 300) a magyar *gyalu* szóból eredezteti, amit nem tartok meggyőzőnek. Ugyanó utal a török *Jolıy* névből való magyarázat lehetőségére. Az orchoni feliratok szerint *Jolıy* tegin a türk Bilgü qayan unokaöccse és a feliratok fogalmazója volt.

⁵⁹ Századok 79—80 (1945—46) 24—84.

⁶⁰ SZENTPÉTERY: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. [röviden: *Regesta*] I. Bp., 1923.-n. 926; *Documenta Valachorum*. Bp., 1941. 22.

⁶¹ I. TÓTH Zoltán, i. h. 50.

utóbbi támadást Vidinből kiindulva még ez évben megismételték. Ez alkalommal a vlachok még ellenségként jelentek meg Magyarországon, de III. Béla 1173-ban a magyar trónra kerülvén, kedvező helyzet állt elő betelepítésükre. Észak-Erdélyben csak a XIV. században jelent meg nem katonáskodó, hanem pásztorkodó románság.⁶²

Blasi nevük, mely a *blak* név szláv többszáma, arra mutat, hogy ANONYMUS nevüket szláv közvetítéssel ismerte meg, bizonyára III. Béla idejében, amikor a vlachok Aszen birodalmában fontos szerephez jutnak. Támogatja ezt a nézetet, hogy a nyugati irodalomban *Blazi* és *Blas* névalakok csak a balkáni vlachok jelölésére merülnek fel.⁶³

Ami a vlachokat és szlávokat sanyargató kunok és besenyők motívumát illeti, itt a *Picenati* névalak vezet nyomra. ANONYMUS a besenyőket általában a magyarországi latin *Bisseni* néven emlegeti, a 25. fejezetben viszont a nyugati latin forrásokból ismert *Picenati* nevet használja. Ennek a motívumnak az irodalmi forrását I. TÓTH Zoltán a I. kereszties hadjárat leírásaiban találta meg, ahol részben a bizánci birodalom, részben a Balkánon átvonuló keresztiesek zaklatói között említik a kunokat és besenyőket; Guilelmus TYRIUS († 1190): *Commanos et Pincenantes*; TUDEBODUS: *Piccinaci et Comani*.⁶⁴

E rész összefoglalásául I. TÓTH Zoltán szavait idézve a következőket mondhatjuk: „Az anonymusi részlet az erdélyi vlachokról és Gelouról . . . tipikusan szinkrétisztikus szerkesztmény, melynek történeti hitelessége a honfoglaláskori Erdéllyel és népeivel kapcsolatban nincsen, ANONYMUS korával kapcsolatban is csupán annyi, hogy alapján könnyű fegyverzetű román gerédcapatok jelenlétét feltételezhetjük 1200 körül Délkelet-Magyarországon.”⁶⁵

Gelou országának irodalmi előképe a magyar Geula törzsfőnök szállásterülete (országa) volt.⁶⁶

⁶² MORAVCSIK Gyula: *Antik tanulmányok* 11 (1964) 87—89; az 1283-i Bihar megyei adat, melyet I. TÓTH Zoltán (i. h. 57) elsőként említ, hamis: SZENTPÉTERY—BORSA: *Regesta* II. Bp. 1961. n. 3233.

⁶³ GÓRKA O.: *Anonymi descriptio Europae Orientalis*. Cracoviae, 1916. 13; POPA G.—LISSEANU: *Romanii in poezia medievală*, București, 1935. 27—7. vö. MELICH i. m. 309—312; TAMÁS: *Arch. Eur. Centro-Or.* 2 (1936) 355—62, de főként I. TÓTH Zoltán, i. h. 59.

⁶⁴ GOMBOS 1113, 2269; I. TÓTH Zoltán, i. h. 61.

⁶⁵ Uo. 62.

⁶⁶ ANONYMUS a Gelout legyőző Tuhutum vezértől eredezteti az erdélyi Gyula (*Gyla* ~ *Geula*) vezért (I. 65, 68—69). ANONYMUS itt bizonyíthatóan két Árpád-kori nemzetség, a Pest megyei Gyulazombor vagy Maglód és az erdélyi Zsombor nemzetség hagyományait kavarja össze. Midőn műve 6. fejezetében a magyar vezéreket és ivadékaikat felsorolja, szó sincs az erdélyi Gyulákról (*Tuhutum pater Horca, cuius filii fuerunt Gyyla et Zombor, a quibus genus Moglout descendit*. I. 41). Tuhutum, Horca és Moglout nevét a Pest megyei Tétény, Harka és Maglód falu neve tartotta fenn, míg a *Gyulazumbur* nemzetség (Mon. Eccl. Strig. II. 406) birtokai Pest, Nógrád és Zemplén megyében fekvtek, monostora pedig Bars ill. Nyitra megyében állott (BÁRTFAI SZABÓ: *Pest megye okl. eml.* 33) és semmi köze nem volt az erdélyi *Sumbur* nemzetséghez (GYÖRFY: *Krónikáink* 113—114; *Tanulmányok* 32). Nem szól ANONYMUS az erdélyi Gyulákról a 20. fejezetben sem, ahol a *Moglout* leszármazását megismétli (I. 60). Csak az interpolált 24—27. fejezetben köti össze genealógiailag Tuhutumot az erdélyi Gyulákkal és a Zsombor nemzetséggel, amit nyilván műve írása közben a nevek ismétlődése alapján talált ki.

Amennyiben Tuhutum történetének van mondai magva, ez I. István kortársához, Tétényhez kapcsolódhat. Az Árpád-korban Pest megyében és a Dunántúl virágzó *Tetun* (< *Tuhutum*) genus ugyanis bizonyítja, hogy I. István idejében élt egy ilyen nevű jelentékeny személyiség. Maga a *Tuhutum* név végső fokon a török *tegin* ~ *tigin* 'herceg' szó mongol többszel elterjedt *tigit* alakjából (MELICH i. m. 217) és a török *-m* birtokos személyragból áll; jelentése: 'hercegem'.

Merő véletlen, hogy az orchoni feliratok fogalmazójának, *Jolij tegin*-nek a nevében a *Gelou* és *Tuhutum* nevek etymológiai forrása egyesül.

7. Amint Gelout és országát a mű elkezdésekor ANONYMUS még nem konstruálta meg, ugyanúgy Zuburt és országát csak a mű második részében jeleníti meg.

A Nyitra körüli vidék elfoglalására szerzőnk a 33. fejezetben Árpád két unokaöccsét (*duos filios avunculi sui Hulec, Zuardum et Cadusam*, I. 74), valamint kortársa, az általa nagyrabcsült Szemere (*Zemera*) semptei ispán ösét, Hubát küldte ki (*Huba, a quo prudens Zemere descendit*, I. 75.). A honfoglaló vezérek megválasztása nem ok nélkül történt. Nyitra, mint említettük, kezdetben a kazároktól a magyarokhoz csatlakozott kabarok egyik törzsének, a *kálizok*-nak volt a lakterülete, s mint ilyen az Árpád-házi hercegek dukátusa lett. Amennyiben több herceg volt, a trónörökös bírta a bihari dukátust, a soron következő herceg, vagy hercegek a nyitrai dukátust.⁶⁷ ANONYMUS Gestájában Árpád fiáé lett Bihar vára, Árpád nagybátyjának fiai foglalták el Nyitrát. A velük együtt harcoló *Huba* szerepeltetésének oka az, hogy a Hubától származtatott Szemere nemzetség az Árpád-korban a Nyitra és Garam közötti területen birtokolt⁶⁸ és így a tulajdonos őse fegyverrel foglalja el azt a földet, amit utódai is birtokolnak.

A 33. fejezetben, ahol a fenti vezérek kiküldéséről van szó, ellenséges vezér még nem szerepel, az irány pedig a csehek végeinél Nyitra vár (*versus fines Boemorum usque ad castrum Nitra*, I. 74).

Csak a 35. fejezetben, a Nyitra folyó elérésekor tűnik fel a szlávok és csehek felett uralkodó új vezér, Zobor: *viderunt habitatores illius provincie Sclavos et Boemos . . . mortuo Athila rege terram, que iacet inter Wag et Gron a Danubio usque ad fluvium Moroua, dux Boemorum sibi preoccupaverat et in unum ducatum fecerat et tunc tempore per gratiam ducis Boemorum dux Nitriensis factus erat Zubur*. (I. 77.) ANONYMUSnak fogalma sem volt arról, hogy a honfoglaláskor ez a terület Morvaországhoz tartozott, ezért a saját korában ezen a vidéken élő népeket szerepelteti. A folyóvölgyekben és hegylábaknál szláv lakosság élt,⁶⁹ csehek azonban csak mint a szomszédos Cseh- és Morvaországból benyomuló harcosok szerepeltek e területen. Nyitra vidékét cseh seregek az 1030, 1051, 1108., 1109. években dúlták fel, sőt 1098-ban a Trencsén közelében fekvő báni uradalomba csehek is telepedtek.⁷⁰

Maga Zobor (*Zubur*) kétségtől a szerző által helynévből kigondolt személy. Mutatja ezt mindenekelőtt, hogy a szerző szerint Zobor vezért egy hegyen akasztják fel, amelyet ettől kezdve Zobor-hegynek neveznek: *Zuburium ducem illius provincie . . . supra montem excelsum ducentes laqueo suspenderunt, unde mons ille a die illo usque nunc mons Zubur nuncupatur* (I. 78.). Zobor vezér fikatív voltát bizonyítja a *Zubur* helynév etymológiája is. *Zubur* neve onnan ered, hogy e hely a IX. századtól kezdve nevezetes szerzetesi konvent volt; a konvent ó-egyházi szláv neve ugyanis *szborz* (vö. cseh, szlovák, lengyel *zbor*).⁷¹ ANONYMUS nem ismervén a helynév szláv jelentését személynevet csinált belőle.

⁶⁷ GYÖRFFY: *Tanulmányok* 38. kk.

⁶⁸ KARÁCSONYI: Magyar nemzetségek III. 57—60; GYÖRFFY: *Kronikáink* 112—3; Magyar Nyelv 47 (1951) 47—8.

⁶⁹ KNEZSA: *Magyarország népei a XI. században*. Szent István Emlékkönyv. Bp., 1938. II. 403—5 és térkép = *Ungarns Völkerschaften im XI. Jh.* AECO 4 (1938) 296—99.

⁷⁰ DEDEK CREKENS Lajos: *Nyitrávármegye története*. Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye. 552—554; GOMBOS 530, 804, 1302. 1992.

⁷¹ ROESLER i. m. 201; HUNFALVY: *Magyarország ethnographiája*. Bp., 1876. 322; MELICH (i. m. 347—53) azon feltevése, hogy egy 'konvent' elnevezésű történeti személyről lehet szó, teljességgel elfogadhatatlan. Vö. MOÓR i. h.; MACARTNEY: *Studies* 206—207; I. TÓTH Zoltán, i. h. 81—82;

Az alábbiakban összegezzük azokat az ismérveket, amelyekből ANONYMUS *Gesta Hungarorum*ában a IX. századi Pannónia vezéreinek és országainak költött volta megállapítható.

A. A helynévből költött alak általában ott hal meg, vagy veszít esatát, ahol az illető helynév található. Ilyen a tárgyalt Labore, Glad, Gyalu, Zobor. Helynévből költött alak a magyarokhoz csatlakozott kun Tarcal (*Turzol*) vitéz is; ez ANONYMUS szerint elsőnek nyargal fel egy magas hegyre és erről kapja a hegy nevét (*Turzol miles . . . cacumen montis primus omnium ascendit et montem illum a die illo usque nunc montem Turzol nominaverunt*, I. 56), de az ő esetében hozzáfűzi előzőleg azt is, hogy saját személyében magvaszakadt (*Turzol miles Cumanus, cuius genealogia defecit in semetipso . . . I. 54—55*).⁷² Nem helynévből, hanem az ősgestában feljegyzett népmondából merítette a szerző Marót (*Morout*) nevét, de helynév alapján lokalizálta Bihar megyébe és szintén fiúutód nélkül halatja meg (*Menumorout post istam causam in secundo anno sine filio mortuus est*, I. 106).

Felvetődhet a kérdés, hogy ANONYMUS e költött alakokat nem névmagyaró népmondából merítette-e, tekintettel arra, hogy az ilyenfajta népetymológiák igen elterjedtek. Ha ez a lehetőség minden esetben nem is zárható ki, általában el kell vetnünk és ANONYMUS szerzősége mellett kell lándzsát törnünk. ANONYMUS művének ugyanis egyik jellemző vonása az etymologizálás; művében 21 etymológia található s névmagyarázatainak eredményei általában helykapnak a meseszövegsben vagy jellemzésben.⁷³ Emellett a Görögrevhez kitalált történet biztosan nem eredhet a helyi népességtől, amely ANONYMUS idejében is a görög apátságának fizette a révpénzt.

B. A költött alak olyan népből való és olyan népek felett uralkodik, amely a magyar honfoglalás előtti évtizedekben a Kárpát-medencében nem található, viszont a XI—XII. században Magyarország területén már elképzelhető vagy igazolható.

Rómaiak a Dunántúlon csak az ókorban laktak; IX. századi jelenlétük nem igazolható, csak frank (német-római) formában, amelyet az orosz NESZTOR krónika a szláv szóhasználatnak megfelelően *voloch* szóval jelöl. A XI—XII. századi „római” német-római jelöl. A görög császár uralma alatt bolgár vezér (ilyen Kean, Salan, Labore és nem kimondottan Menumorout) az első bolgár cárság idején (679/80—1018) korszerűtlen, viszont megfelel a Balkán 1018—1186 közötti politikai viszonyainak. A Menumorout képes szerepeltetett kazár nép nem a magyar honfoglalás előtt, hanem ez után igazolható. A Bulgáriából eredeztetett Glad kun, bolgár és vlach segédesapatai az 1186-ban létrejött második bolgár cárság etnikai viszonyait tükrözik. Az erdélyi Gelou vlach harcosai 896 előtt nem igazolhatók, viszont a délerdélyi vlach határőrséggel magyarázhatók, melynek létezésére III. Béla 1173-i trónralépése után kerülhetett sor. Zobor cseh fennhatósága és katonasága a morva állam idejében elképzelhetetlen, és csak a 955 után létrejött politikai helyzetben érthető meg, amikor a régi Morvaország területe a Morva és felső Vág folyóig cseh uralom alá került, s még inkább az 1091 utáni helyzetben, amikor csehek költöztek a Vág vidékére. A Tarcal és más csatlakozott vezérek etnikumát jellemző *Cumanus* népnév csak a kunok 1055-i Kelet-Európába költözése után vált ismeretessé Európában.

KNIEZSA: *A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei*. Debrecen, 1949. 6; GYÖRFFY: *Krónikáink* 21, 25; *Tanulmányok* 99—100.

⁷² GYÖRFFY: *Krónikáink* 21.

⁷³ I. TÓTH Zoltán i. h. 77—81.

C. ANONYMUS költött vezéralakjainak irodalmi forrásai I. István ellenfeleiben ismerhetők fel; a vezérek országainak magyar törzsi területek szolgáltak mintául.

I. István 1002-ben győzte le az erdélyi Gyula törzsfőt és szállta meg országát: ez lett a mintája az erdélyi *Gelou dux*-nak; ezt követően vezetett hadat Ajtony törzsfő és országa ellen: a Gestában *Ochtum öse*, *Glad dux* szerepel ugyanazon dukátus területén; 1015-ben vezetett hadat a bolgár—szláv kagán (*Keanus*) ellen: a Gestában *Keanus magnus* bolgár—szláv dux fennhatósága alatt van a Duna és Tisza köze, kinek itteni exponense, *Salan dux*, az I. István idejében ugyanitt lakott *Calan* magyar törzsfő és országa mintájára készült. A magyarok kazár—kabar törzsei a bihari és nyitrai országrészen telepedtek meg és területük Árpád-házi hercegek uralma alá került. I. István 1009 és 1035 között haddal menve ellenük, térítette meg őket.⁷⁴ A bihari dukátus a Gestában a kazárok felett uralkodó Menmorout leányával együtt Árpád fia Zulta dux országa lesz; a nyitrai dukátust az Árpádházi Hulec fiai, Zuard és Cadusa hódítják meg.

A dunántúli Pannóniában ANONYMUS nem szerepeltet névszerint megnevezett vezéreket és e földet nem osztja országokra. Csupán a régi gestában I. István ellenségei közt szereplő Marcianus illíriai vezér népei, a vlach pásztorok jelennek meg a mű elején; a későbbi fejezetekben a magyarok római hercegek uralma alatt levő római katonasággal harcolnak, akik német földre menekülnek. Nincs kellő alapunk arra, hogy e harcokban az 1030-ban I. István ellen támadó Konrád német-római császár dunántúli hadjáratának reminiscenciáit lássuk.

Arra a kérdésre, hogy mi adta az alapot ANONYMUSnak, hogy I. István ellenfeleit honfoglalás előtti vezéreként, törzsterületeiket pedig IX. századi országokként szerepeltesse, erre két magyarázat kínálkozik.

A régi gestákban ANONYMUS csupán annyit talált, hogy Magyarországon *Morot* vezér uralkodott és Pannónia földje *pascua Romanorum* volt. Ez pedig nem adott elégséges támpontot a regényes gesta színtere számára. A magyar források „Pannónia” földjével először I. István hadjáratái kapcsán foglalkoznak, s így kézenfekvő volt az időben legközelebb eső államalapító harcokból meríteni a honfoglaló harcok motívumait.

A X. századi törzsterületek országok gyanánt való értelmezését a magyar ország szó jelentésváltozása tette lehetővé. Az ősgestában a hét magyar törzsfő *septem duces* néven szerepelt, mint ez a RICCARDUS-féle jelentésből kiderül: *Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant* (II. 535). A *dux* 'törzsfő' szó XI—XII. századi magyar nyelvi megfelelője pedig az *úr* szó volt. (Pl. a XI. századi *Úrkuta* helynév latin fordítása *Puteus Ducis*)⁷⁵ Amint a törzsfő neve *úr* 'dux' volt, az alá tartozó társadalmi egység, a törzs neve *uruszág* 'ducatu' kellett legyen; az *uruszág* szóból származó *ország* szónak viszont már a XIII. századra 'ország', 'regnum' jelentése lett. Ha tehát ANONYMUS 1200 körül azt hallotta, hogy Magyarország területén régen országok voltak (a *Biharország* megnevezés a magyar nyelvben ma is ismeretes), ez a X. századi értelme szerint magyar törzsterületeket jelentett, ANONYMUS korában pedig országokat. ANONYMUS tehát nem követett el nagy botlást, amikor e régi országokat honfoglalás előtti országoknak értelmezte.⁷⁶

⁷⁴ A kabarokkal azonosítható fekete magyarok megtérítésére ld. GOMBOS 11. 430; GYÖRFFY *Tanulmányok* 76.

⁷⁵ ERDÉLYI László: *A Pannonhalmi Sz. Benedek Rend Története*. X. 426—29. 499, 501.

⁷⁶ GYÖRFFY: *Tanulmányok* 96—102.

Összefoglalásunkat az alábbi táblázat teszi szemléletessé:

Szereplő neve	Helynévből kitalált személy	előképe I. István ellenfele	országa magyar dukátus	XII. századi népi viszonyok
Kean		+		+
Salan		+	+	
Loborc	+			
Glad	+	+	+	+
Menemorout			+	+
Gelou	+	+	+	+
Zubur	+	+	+	+

Mindebből megállapítható, hogy ANONYMUS *Gesta Ungarorum*a a IX. századi politikai és etnikai viszonyokra forrásul nem használható. A tárgyalt részek a középkori etymologizálás, I. István harcai és a XII. századvégi politikai és népi viszonyok vizsgálatához nyújthatnak tanúságot.

GYÖRFFY GYÖRGY

Дьёрдь Дьёрфи:

НАРОДЫ С СТРАНЫ КАРПАТСКОГО БАСЕЙНА В IX В. ПО ТРУДУ
АНОНИМУСА GESTA HUNGARORUM

(Резюме)

Памяти И. Тот Золтан

Безымянный нотариус короля Бэла III, которого, по инициалу, называют «магистер П.», написал свой труд «Геста Хунгарорум» около 1200 г. Это, по сути дела рассказ, в романическом изложении, завоевания страны венграми (896 г.). Он говорит о многочисленных народах и странах в карпатском бассейне, о которых современные источники ничего не знают.

После низвержения гуннской власти (454 г.), в карпатском бассейне жили германские племена (готы, лонгобарды, гепиды); в 567—568 гг. авары заняли территорию и вместе с ними поселились славяне и болгаротюрки; после поражения авар (791—803 гг.) три государства владели этой территорией: Паннония стала маркой франкского государства, где славянин Прибина, со столицей Мосабург, был сюзереном (833 г.); область г. Нитра находилась под моравским господством и область р. Марош под болгарским авторитетом. Низменность была известна как пустыня в десяти днях пути между моравцами и болгарами.

Анонимус же говорит о следующих народах: славяне, болгары, чехи, валахи, римляне, хазары, половцы, сиккули (т. е. народ Аттилы) и греки. По его описанию в карпатском бассейне имелись следующие страны: Паннонское княжество римлян; княжество в Нитра Зубура, господствующего над чехами и славянами; княжество болгарского Шалана между рр. Дунай и Тисса, которое зависело от греков; страна Бихар, принадлежавшая Менумороуту, имевшему хазарских подданных, но зависевшему от греков; валахское княжество Гелюу в Трансильвании; и страна между рр. Марош и Дунай под господством Глада, располагающего болгарскими, валахскими и половецкими войнами.

Чтобы иллюстрировать анахронизм данной картины достаточно сослаться на то, что половцы лишь в 1055 г. переселились из Азии в Восточную Европу и соединение болгар, валахов и половцев произошло впервые в 1186 г. в империи Асенидов.

Данная статья применяет метод критики источников для установления, каким образом Анонимус дошел до описания этих стран.

Геста Хунгарорум не является критической историографией, это — романическая геста, мода которой распространилась в XII в. Цель автора — показать в своем труде, что предки велмож-современников его приобрели оружием тот удел, которым владели около 1200 г. Семейные предания этих велмож в большинстве случаев сохранили имя предка, участника завоевания родины и крепость, которая стала центром их владений, но ничего не знали о тех, против кого они сражались. Анонимус создал этих противников, описывая князей и их страны. Приступая к работе, он еще не выдумал их, анализ текста показывает, что их образы создавались в ходе работы.

В 5-й главе владыка Паннонии — Атила, как это уже написано в венгерской гесте XI в.

В 9-й главе он перечисляет, рядом с Атилой, также и народы: славян болгар, валахов и пастухов римлян. Перечисление не опирается на венгерскую традицию, так как зафиксированная венгерская традиция сохраняет лишь название моравцев в образе князя Мороут. Возможно, что славянская традиция хранила воспоминание о франкском господстве в названии народа *Валахи*, так как славянское название франков было *Волохи*. Народы, перечисленные в 9-й главе, известны гесте XI в., как это видно из источников, пользующихся этой гестой. Там говорилось, что Паннония была *pascua Romanorum*; в части, относящейся к 1000 годам говорится о Кеан, владыке болгар и славян и о Марцианус, владыке Иллирии — может быть в такой связи, что он имел валанхских пастухов.

В 11-й главе уже появляются князья вышеупомянутых народов и страны Паннонии: принцессы римлян за Дунаем, родственник болгарского князя Кеана — Шалан между рр. Дунай и Тисса, хазарский Мемумороут между рр. Тисса и Марош и князь Глад, прибывший из Видина, между рр. Марош и Дунай.

1. Принцессы римлян созданы по мотивам *pascua Romanorum*.

2. Преобразом князя Шалан, между рр. Дунай и Тисса служил венгерский родоплеменный вождь Калан, господствовавший тут до 1000 г.

3. Преобразом хазарского дукатства сына Мороута, Мемумороута в Бихар служило венгерское *дукатство*, местожительство хазарских кабаров в X в. В следующем, XI в. оно было уделом наследника престола и это внушило Анонимусу выдумку о бихарском дукатстве. Это доказывается также и тем, что по его мнению *Мемумороут* дал свою страну, вместе со своей дочерью сыну и наследнику Арпада, Зульта. Вблизи от Бихар имеются топонимические названия *Марот* и *Маротлака* (дом Марота), что дало ему основание для выдумки имени князя.

О князе Глад Анонимус говорит, что от него происходит *Охтум* (Айтонь), один из венгерских родоплеменных вождей, живший около 1000 г. Удел Охтума дал Анонимусу идею выдумать удел Глада. Имя же *Глад* сложилось в народной этимологии по объяснению названий местностей. Анонимус в нескольких случаях говорит о своих героях, имя которых происходит из топонимии, что они умерли там, где встречается такое название местности; в случае Глада в средневековом селе Галад (сегодня Гилал).

В ходе сочинения текста Анонимус еще выдумал, для большей красочности, трех дальнейших вождей, которые еще не фигурируют в 11-й главе.

Лицом, выдуманным на основе топонимии является комес *Лоборц*, игравший роль у Верхней Тиссы, около крепости Земплен. По его рассказу р. Лоборц получила свое название, потому что венгры повесили Лоборца на берегу реки.

6. Лицо валахского трансильванского князя *Гелю* создано Анонимусом по венгерскому вождю *Геула*, побожденному королем Иштван в 1002 г. Выдуманный характер его доказывается также и рассказом о том, что этот князь умер около Гелю (сегодня Дьалу, Гилау). Валахские воины Гелю, носившие легкое оружие, описаны по образцу валахских воин, исполняющих во время Анонимуса пограничную службу в Южных Карпатах. Валахские воины пришли в Трансильванию из Болгарии впервые в 1166 г. с византийскими войсками, как правое крыло той армии, левое крыло которой находилось под руководством византийского наследника Алексиса — Бэла из рода Арпад, ставшего в последствии венгерским королем Бэла III (1173—1196 гг.).

7. Преобразом страны *Зубур* служило дукатство Нитра в XI в., удел князя дома Арпад, следившего после наследника. *Зубур*, владыка чехов и славян из Нитра, тоже лицо выдуманное на основе названия местности. По рассказу, венгры повесили его на горе, названной с этих пор горой *Зубур* (Зобор). Эта гора на самом деле получила название от монастырского конвента, на славянском языке *збор*, находящегося там может быть уже в IX в.

В создании лиц князей мы видим у Анонимуса следующие законности:

А. Лицо, выдуманное на основе топонимии умирает на месте, название которого он носит.

В. Выдуманное лицо принадлежит такому народу и господствует над такими народами, которых не было в карпатском бассейне до 986 г., но которые, в эпоху Анонимуса, встречаются в Венгрии или о них говорится в летописях.

С. Литературные преобразы лиц, приведенных Анонимусом можно узнать в врагах венгерского короля Иштвана I. (1000—1038); образцами для стран этих князей служили родовые уделы венгров. Объяснением этого служит факт, что венгерское слово «орсаг» (страна) в X в. означало родовой удел, но во время Анонимуса уже значение его стало «страна». Анонимус, не зная старое значение слова думал, что венгерские родовые уделы (Бихарорсаг) существовали как страны в карпатском бассейне до прихода венгров.

György Györffy:

DIE VÖLKER UND LÄNDER DES KARPATENBECKENS IN DEM GESTA HUNGARORUM DES ANONYMUS'

(Auszug)

Dem Andenken von Zoltán I.-Tóth

Der Notär des Königs Béla III, genannt nach den Initialen seines Namens Magister P., oder einfach ANONYMUS, hat sein Werk *Gesta Hungarorum* um das Jahr 1200 geschrieben. Sein Werk, als Geschichtsquelle, ist von keinem selbständigen Wert, nur wenn seine Daten durch andere Quellen bestätigt werden. Sonst ist dieses Gesta eigentlich eine romanhafte Erzählung der ungarischen Landnahme (896). Es werden darin zahlreiche Völker und Länder des 9. Jh. im Karpatenbecken erwähnt, die aber den gleichzeitigen Quellen vollkommen unbekannt sind.

Nach dem Untergang der Hunnenherrschaft (454) lebten im Karpatenbecken germanische Stämme (Goten, Langobarden und Gepiden); im J. 568 eroberten es die Awaren und wanderten mit ihnen Slawen und Kutrigur-Bulgaren ins Land ein; nach der Niederlage der Awaren (791—803) haben sich drei Staatsbildungen in diesem Gebiet geteilt: Pannonien wurde eine Grenzprovinz des Ostfränkischen Reiches, wo der slawische Pribina ein Lehensfürstentum mit dem Sitze Mosapurc erhielt (833); die Gegend von Neutra geriet unter morawische Herrschaft; die Maros-Gegend wurde dagegen unter bulgarische Oberhoheit genommen. Die Tiefebene wurde als eine unbewohnte Wüste von 10 Tagereisen zwischen Morawen und Bulgaren in Evidenz gehalten.

Diesem Tatbestand gegenüber führt ANONYMUS hier die folgenden Völker an: Slawen, Bulgaren, Tschechen, Walachen, Römer, Chasaren, Kumanen, Székler (d.h. ein Volk von Attila) und Griechen. Nach ihm sollen sich im Karpatenbecken die folgenden Länder befinden: das pannonische Herzogtum der Römer; das Fürstentum des Zobor von Neutra, bevölkert von Tschechen und Slawen; das Fürstentum des bulgarischen Fürsten Salan, abhängig von den Griechen; das Land von Bihar des Menemorout mit chasarischen Untertanen, abhängig aber gleichfalls von den Griechen; das walachische Fürstentum von Gelou; endlich das Land des Glad zwischen Maros und Donau, mit bulgarischem, walachischem und kumanischem Soldatenvolk.

Die Anachronismen dieses gegebenen Bildes werden schon durch die Umstände gezeigt, daß die Kumanen erst im J. 1055 aus Asien nach Europa eingewandert sind, und daß die bulgarisch-walachisch-kumanische Vereinigung im Asenidenreich erst im J. 1186 zustande gekommen ist.

Verf. untersucht mit der Methode der Quellenkritik, wie ANONYMUS seine oben erwähnten Länder konstruiert hatte.

Das Gesta Hungarorum ist kein pragmatisches Geschichtswerk, sondern ein im 12. Jh. in Mode gekommenes romanhaftes Gesta. Das Ziel des Verfassers mit diesem Werk war zu zeigen, wie die Vorfahren seiner zeitgenössischen Aristokratie jene Landesteile mit Waffe erobert hatten, die sie um das Jahr 1200 innehatte. Die Familienüberlieferungen haben den Namen des landnehmenden Ahnen und der Burg (Mittelpunkt ihrer Besitztümer) aufbewahrt. Über jene Fürsten aber, die damals bekämpft werden sollten, sind in diesen Überlieferungen keine Nachrichten erhalten geblieben. ANONYMUS hat diese Fürsten und ihre Länder deshalb erfunden, um für die Helden der ungarischen Landnahme Gegner zu kreieren. Beim Beginn seiner Arbeit hat er sogar seine Gestalten, die feindlichen Fürsten, noch nicht vorgesehen oder erfunden. Aus dem Gesta läßt sich durch Analyse feststellen daß diese Gestalten erst im Gang des Niederschreibens geschaffen wurden.

Im Kap. 5 wird Attila als Herr von Pannonien vorgeführt — wie es auch im ungarischen Gesta aus dem 11. Jh. gestanden hatte. Im Kap. 9 werden beim Attila Völker, wie Slawen, Bulgaren, Walachen und *pastores* der Römer aufgezählt. Diese Aufzählung stammt nicht aus einer ungarischen Überlieferung. In der im 11. Jh. aufgezeichneten ungarischen Überlieferung wurde nämlich nur der Name der Morawen in der personifizierten Form *dux Morout* aufbewahrt. Möglicherweise hat die slawische Überlieferung das Andenken der Frankenherrschaft in der

Form des Volksnamens *Vlach* aufbewahrt; der slawische Name der Franken war ja *Volochi*. Die Völker des Kap. 9. waren bereits im Gesta des 11. Jhs aufgezehlt, wie es aus jenen Quellen erhellt, die dieses Gesta benutzt haben. In diesem Gesta soll geschrieben sein, daß Pannonien *pascua Romanorum* war. Im Teil dieses Gesta über die Geschichte der Zeit um 1000 war die Rede von *Kean*, Fürsten der Bulgaren und Slawen, sowie von *Marcianus*, Herrscher von Illyrien, — vielleicht in einem solchen Zusammenhang, daß dort walachische *pastores* gewohnt hätten.

Im Kap. 11 erscheinen bereits auch die Fürsten der obererwähnten Völker und die Länder Pannoniens: die römischen Herzoge in Transdanubien; *Salanus*, ein Verwandte des bulgaro-slawischen Fürsten *Kean* zwischen Donau und Theiß; der chazarische *Menemorout* zwischen Theiß und Maros; endlich *dux Glad* aus *Vidin*, zwischen Maros und Donau.

1. Die römischen Herzoge hat ANONYMUS aus dem Motiv *pascua Romanorum* konstruiert.
2. Das literarische Vorbild des *Salan* zwischen Donau und Theiß war der vor 1000 hier herrschende ungarische Stammeshaupt *Kalan*.

3. Das Vorbild des Herzogtums von *Morout* und seines Sohnes *Menemorout* mit chazarischer Bevölkerung war der ungarische *ducatus* des 11. Jhs, Wohnplatz der chazarischen *Kabaren* im 10. Jh. Dieser *ducatus* war im 11. Jh. der Landesteil des Kronprinzen. Davon stammt also der Einfall ANONYMUS', den *ducatus* von *Bihar* zu konstruieren. Dies erhellt aus dem Umstand, daß er in seiner Erzählung das Land von *Menemorout* samt dessen Tochter dem Sohn und Nachfolger *Arpads*, *Zulta* geben läßt. In der Nähe von *Bihar* finden wir die Ortsnamen *Marót*, *Marótlaka* 'Wohnort des *Marót*'; diese gaben ANONYMUS den Anlaß, den Fürsten *Marót* an diesen Landesteil zu lokalisieren.

4. Über *dux Glad* wird bei ANONYMUS behauptet, daß der ungarische Stammeshaupt um 1000, *Ohtum* (*Ajtony*), von ihm stamme. Der Landesteil des *Ohtum* soll ANONYMUS den Einfall gegeben haben, das Land von *Glad* zu rekonstruieren. Der Personennamen *Glad* ist dabei durch eine ortsnamenerklärende Volksetymologie zustande gekommen. ANONYMUS erzählt nämlich in mehreren Fällen über seine nach einem Ortsnamen genannten Gestalten, daß sie dort gestorben seien, wo der betreffende Ortsname zu finden ist. Der Sterbeort des *Glad* ist das mittelalterliche *Galad* (heute *Ghilad*).

Während der weiteren Konzipierung des Gesta hat ANONYMUS, um sein Werk noch bunter zu gestalten, weiter drei Fürstengestalten erfunden.

5. Aus einem Ortsnamen abgeleitete Gestalt ist bei ihm auf der oberen Theißgegend der *comes Loborcy*. Nach ANONYMUS soll nämlich der Fluß *Laborc* seinen Namen davon erhalten haben, daß der *comes Laborc* am Ufer dieses Flusses erhängt wurde.

6. Die Gestalt des walachischen Fürsten *Gelou* hat ANONYMUS nach dem ungarischen Stammeshaupt *Geula* geformt, der durch König *Stephan I* im J. 1002 besiegt wurde. Die Textur seiner Erzählung verrät aber, daß der Fürstennamen *Gelou* eine Erfindung ist; der Fürst *Gelou* sei nämlich neben *Gelou* (heute *Gyalu*, *Gilău*) gestorben. Die leichtbewaffneten walachischen Krieger des *Gelou* hat ANONYMUS nach den in seiner Zeit in den Südkarpaten Grenzschutzdienst leistenden walachischen Kriegern geformt. Walachische Krieger sind zuerst 1166 in byzantinischem Verband aus Bulgarien nach Siebenbürgen gekommen; sie bildeten den rechten Flügel jenes Heeres, dessen linker Flügel durch den byzantinischen Kronprinzen *Alexios-Béla* aus dem *Arpadenhaus*, der spätere König *Béla III* (1173—1196) geführt wurde.

7. Das Vorbild für das Land des *Zubur* war der *ducatus Neutra* vom 11. Jh., Landesteil des dem Kronprinzen folgenden Prinzen des *Arpadenhaus*, *Zubur*, ein angeblicher Fürst der Tschechen und Slawen von *Neutra*, ist gleichfalls eine aus einem Ortsnamen erfundene Gestalt. Nach der Textur der Erzählung soll er durch die Ungarn auf einem Berg erhängt worden sein, der seitdem *Zubur* (*Zobor*) genannt werde. In Wirklichkeit hat der Berg *Zobor* seinen Namen nach dem Ordenskonvent, slawisch *zbor*, erhalten, der vielleicht seit dem 9. Jh. dort bestanden hatte.

In der Erfindung der Fürstengestalten des ANONYMUS' läßt sich also die folgende Regelmäßigkeit beobachten:

A. Die nach einem Ortsnamen erfundene Gestalt stirbt oder wird geschlagen dort, wo der Ortsname zu finden ist.

B. Die erfundene Gestalt stammt aus einem solchen Volk, oder regiert über solche Völker, die im Karpatenbecken vor 896 nicht gelebt hatten, die aber in Ungarn zur Zeit des ANONYMUS', ja sogar in den späteren Chroniken, zu finden sind.

C. Die literarischen Vorbilder der Gestalten von ANONYMUS lassen sich in den Feinden des ungarischen Königs *Stephan I* (1000—1038) erkennen. Als Vorbilder der Fürstentümer der Landnahmezeit wurden die Landesteile der ungarischen Stämme genommen. Als Erklärung dazu soll die Bedeutung des ungarischen Wortes *ország* (Land) dienen, das im 10. Jh. *Stammesgebiet* bedeutet hatte und erst in der Zeit des *Anonymus' ország* in heutigem Sinn (Land) bedeutete. ANONYMUS hat die alte Bedeutung nicht gekannt; über diese Stammesgebiete (z. B. Land von *Bihar*, ung. *Biharország*) war er der Meinung, daß sie im Karpatenbecken vor der ungarischen Landnahme bestanden hätten.

Határhasználat Nyíradonyban a jobbágyszabadítás után

Nyíradony a Nyírség délnyugati sarkában helyezkedik el, magán viselve a táj minden jellegzetességét. A község kis határának legnagyobb része futóhomok, mely termékeivel csak a szűk önellátást tudta biztosítani. Mezőgazdasági termékeiből egészen minimális mennyiség került piacra. A paraszti gazdaságok jövedelmének jelentős része az állattenyésztésből eredt. Ezért érthető, hogy a földművelés mellett miért olyan jelentős az állattenyésztés, s ezzel magyarázható a kettő intenzív együttélése is. A múlt században még csak a kötöttebb földeket művelték, de a lakosság gyarapodásával a homokbuckák is eke alá kerültek, az erdőket is kiirtották a megnövekedett földigények kielégítésére. A szántóterület további növelésére — szemben az alföldi nagyhatárú településekkel — nem volt lehetőség, mivel a körülötte fekvő nagybirtokok és a szomszédos községek hasonló szándékai mindenirányú terjeszkedésnek gátat szabtak. Nyíradonyban a századfordulóra kialakul a végleges határkép, már nincs lehetőség sem az erdők, sem a rétek rovására történő terjeszkedésre. Ekkorra minden erdőt, ami a községé, kiirtottak, s minden rétet, amely nincs évenként víz alatt, eke alá fogtak. A lakosság természetes szaporodása és más gazdasági, társadalmi tényezők következtében egyre inkább jelentkezik az elszegényedés folyamata.

Nyíradony urbéres község volt. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés során a községben 74 egész úrbéres sessió volt, melyből a pap és a kántor 2—2 telkét leszámítva 70 sessió maradt, melyen 170 házas gazda, 66 házas és 20 házatlan zsellér lakott. Egy egész telek 32 hold szántóból és 12 hold rétből állt. Ezenkívül 1393 hold közös legelője is volt a községnek.¹ A jobbágyszabadítással az úrbéri terhektől megszabadult gazdáknak birtokában maradtak a korábbi jobbágytelkek, a zsellérek viszont teljesen kiszorultak a földekről, s feles, harmados munkával, valamint napszámmal tartották el magukat. Kaptak a községtől is egy-egy hold földet az erdő alatt, ezeket ma is *zsellérföldeknek* nevezik.²

Nyíradony szántóterületét 1932-ig háromnyomásos vetés és fordulókényszeren alapuló rendszerben művelték. Ekkor a község gazdái hivatkozáva a népesség nagyarányú szaporodására, s ennek következtében a megművelt föld elégtelenségére kérték, hogy engedélyezze a megye a „szabadgazdálkodást” a falu határának a legjobb részein.³ A „szabadgazdálkodás” előnye az volt, hogy mindenki maga határozza meg a földje művelésének menetét, a természet

¹ KÁROLYI László: *A Nagy-Károlyi gr. Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. I—II.* Bp. 1911. 150—151.

² Az 1871-ben felvett színes kataszteri birtokív szerint 95 helyrajzi számon vannak a zsellérek földjei. A térkép a Nyíradonyi Községi Tanács Gazdasági Osztályán van.

³ Nyíregyházi Állami Levéltár. Szabolcs v. m. alispáni iratok 4281./1932.

növények elhelyezését. Az engedélyt az illetékes hatóságok megadták, azonban a falun belül a részleges szabadgazdálkodás tervének megvalósítása akadályokba ütközött. Ennek oka az, hogy nem volt minden gazdának földje a szabadgazdálkodás céljaira kijelölt táblában, így ezek hátrányba kerültek. Az alapvető ok az uralkodó öröklési rendben kereshető. A vetés- és forduló-kényszeren alapuló gazdálkodás mellett szabad öröklési rend volt, s nem arra ügyeltek, hogy a részesedés a fordulókat figyelembe véve történjék, hanem arra, hogy azonos értékűek legyenek a különböző szempontok szerint párosított földek.⁴ Így a részleges szabadgazdálkodás csak kevés gazdának volt jó, mindenki más hátrányba került. Ennek ellenére a terv mégis megvalósult. A *Polyána* nevű dűlőt ezután szabadgazdálkodás szerint művelték.

Az egész határra kiterjedő szabadgazdálkodás csak 1942-ben következett be. Ekkor ugyanis a Jurcsék-gazdálkodás néven ismert beadási rendszer nagy terheket rótt a községre, melynek a hagyományos termeléssel már nem tudtak eleget tenni. Erre hivatkozva kérték, hogy teljesen szüntessék meg hivatalosan is a vetés és forduló-kényszert. Természetes, hogy a rég túlhaladott gazdálkodási rendszer megszüntetését támogatták. Hatása többirányú volt. Nagymértékben csökkent az állatállomány, nem volt elegendő mennyiségű trágya a földnek javítására, termőképességük csökkent. Ugart a szabadgazdálkodás idején is hagytak, de rendszertelenül, a határban szétszórva. Ezeket az ugarokon csak állandó felügyelettel lehetett néhány állatot legeltetni. Az ugar területe állandóan csökkent, s az 1950-es évek elejére csak elvétve lehetett egyet-egyet látni.

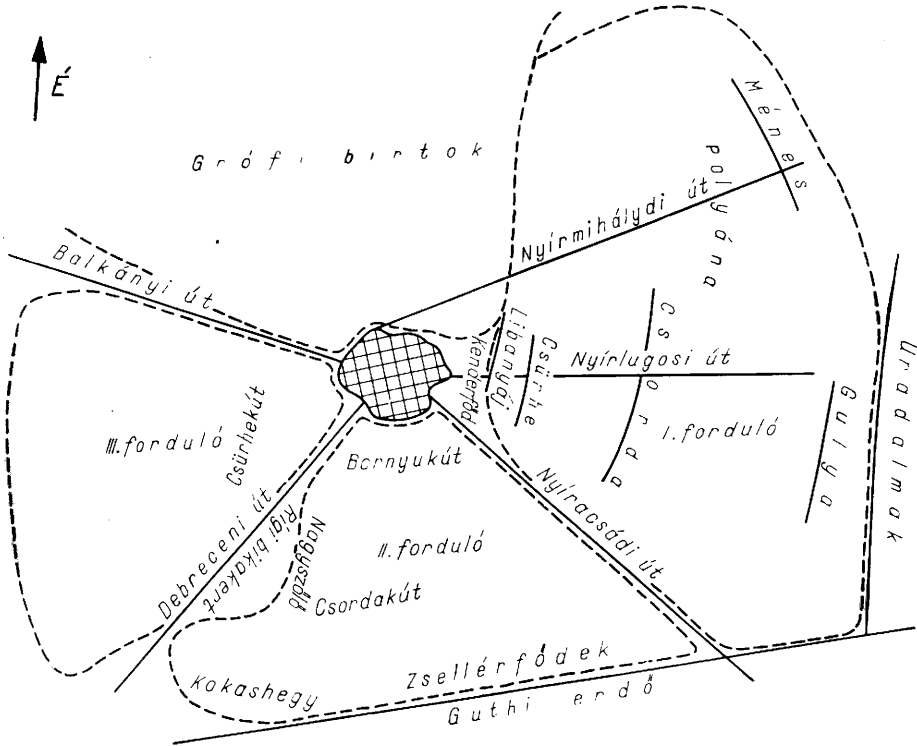
Nyíradonyban a vetéskényszeren alapuló háromfordulós rendszer lényege az volt, hogy az egyik fordulóra őszi, a másikba tavaszi vetettek, a harmadik ugarban maradt. Az őszi fordulóra főleg rozsot és kevés búzát, árpát vetettek, a tavasziba burgonya, kukorica, napraforgó, bab, stb. került, az ugaron a jószág legelt.⁵ A forgás iránya a következő volt: az ugarba vetették az őszi, a következő évben az őszi helyébe a tavaszi, a harmadik évben ismét ez maradt ugarban, s kezdődött előlről. (1. kép.)

Az őszi vetés alá kétszer, ill. háromszor szántották meg a földet. Az első szántás neve *ugarolás* volt. Ekkor még csak a mélyebben fekvő, laposabb földeket, az *ajjakat* ugarolták. Erre azért volt szükség, mert ezek a földek kötöttebbek voltak, nehezebben járta az eke, többször kellett megforgatni, hogy jól fellazuljanak. Az ugarolást már aratás előtt elvégezték, s hagyták, hogy a föld pihenjen, érjen. Az első szántást a második hat hétre követte. Kb. negyven nap kellett ahhoz, hogy a föld *megírjen*. A második szántás a hordás és a eséplés után következett, amikor már a „tálló is jó mezőt eresztett”, s a jószágot rá lehetett hajtani. A felszabadult ugart a második szántás alkalmával már teljesen felszántották. Ezt a szántást, amely mélyebb volt mint az első, *keverésnek* nevezték. A szántás után két héttel ismét nagy legelő nőtt, s az állatokat ismét vissza lehetett hajtani

⁴ Érdekes lesz a fenti öröklési rendszerrel összevetni a szomszédos Nyírlugos példáját. Itt az volt a szokás, hogy a földek mindegyikét annyi darabra vágták szét, ahány örökös volt, de legalábbis úgy intézték, hogy mindegyiknek arányosan jusson minden fordulóban. Ez érvényben volt akkor is, ha valaki vett vagy eladott földet. Ilyenkor pl. egy hold föld úgy volt elosztva, hogy minden fordulóban egyenlő arányban legyen belőle.

⁵ Nyíradonyban tehát a határnak egyharmada volt csak legelő. Ezzel szemben érdekes lesz összevetni Nyírlugos példáját. Itt a határt négy fordulóban művelték. A fordulók megoszlása a következő volt: az első fordulóra őszi, a másodikba tavaszi vetettek, a harmadik ugarban maradt, a negyediket legelőnek használták. Így tulajdonképpen a határ fele állandóan legelő volt, aminek következtében intenzívebb állattartással kell számolnunk.

rá, ahol augusztus végéig, szeptember elejéig legeltek. Ekkor végezték el a harmadik, a *vetés alá szántást*. A szokásjog szerint minden munkát igyekeztek együttesen végezni. Ezt a közösség kényszerítő ereje diktálta. A munkával elmaradókra nem voltak tekintettel.

1. kép. A háromnyomásos gazdálkodás fordulóinak területi megoszlása Nyíradony határában

Szántáskor ökröt vagy szarvasmarhát igaztak, lófogat viszonylag kevés volt, s ezt a mezőgazdasági munkák mellett szállításra és közlekedésre használták. A munkaállat a legutóbbi időkig a szarvasmarha és az ökör volt. Egy 1828-as összeírás is az ökörről való szántást említi.⁶ A szarvasmarha igazásának a jelentőségét bizonyítják a statisztikai adatok is. 1897-ben 80 tehénfogat, 73 ökörfogat és 89 lófogat volt.⁷ 1938-ban viszont 160 kettős 31 egyes lófogat, 53 kettős 20 négyes ökörfogat és 176 tehénfogat volt a községben.⁸

Szántás után azonnal hozzákezdtek a vetéshez. Ha a földbe került mag azonnal esőt kapott, 4–5 nap alatt *kigyőtt* a vetés. Az adatközlők állítása szerint mikor a kisasszony napi búcsúra (szept. 8.) mentek, már mindenféle zöldellt a határokon a vetés. Nagyobb idénymunkák esetén, mint pl. a vetés, őszi beta-

⁶ Nyíregyházi Állami Levéltár 1828-as összeírások.

⁷ Magyar Statisztikai Közlemények. Bp. 1897. 478–479.

⁸ Magyar Statisztikai Közlemények. 105. Bp. 1897. 478–479.

karítás stb., este haza sem mentek, hanem kinn aludtak a földeken. E munkaalkalmak a hagyományozódásnak is jó alkalmak voltak.⁹

A századforduló után már alig említésre méltó az a kevés terület, melyet állandóan legelőként hasznosítottak. Így a nagyszámú állatállomány legeltetését az ugaron kellett megoldani. A történeti adatok azt bizonyítják, hogy a XVIII. századtól kezdve jelentős volt a község állatállománya. Egy 1740-es pásztorösszeírás említi, hogy itt volt egy borjúcsorda, tehéncsorda, ökörcsorda, csürhe és gulya.¹⁰ 1796-ban öt számadója volt a községnek: egy szilaj gulyás, három kezes csordás és egy csürhész.¹¹ 1895-ben 1664 szarvasmarha, 277 ló 2943 sertés 3484 juh; 1911-ben pedig 1442 szarvasmarha 373 ló, 1630 sertés és 833 juh volt a község tulajdonában.¹² Az első világháborúig lényegesen nem változott az állatállomány. Eddig az időig a falunak volt egy ménese, egy borjúgulyája (szűzgulya) két csordája, három csürhéje és egy libanyája. A háború után már csak egy ménes, egy gulya, egy csorda három csürhe és egy libanyáj maradt. 1916-ban az üszögulyában 350—360 db jószág volt. A tinögulyában 250 jószág legelt. A két csordába kb. 4—600 db járt ki. A ménesben 1912-ig 350—500 db ló volt. A háború után nagyon mecsappant ez a szám, oka a háborús viszonyokban keresendő. A csürhében az egyik nyájban 5—600, a másik kettőben külön-külön 250—300 sertés legelt. A libanyájban 1000—1200 db volt. A libapásztorokodás az 1920-as évekig folyt. Korábban kislányok, a háború után egy-két háborús özvegy látta el ezt a feladatot.

Az ugaron való legeltetés rendjét, a fordulóok használatát, általában a falu gazdasági életét a módosabb gazdákból három évenként választott Közbirtokossági Tanács szabályozta. Tevékenységük körébe tartozott a legelők kijelölése, a kihajtott állatok számbavétele és ellenőrzése, a legeltetési rend megtartása, az apaállatok beszerzése és gondoztatása, a határbeli kutak rendbentartása, a kerülők kijelölése. A Tanács döntött a nagyobb mezőgazdasági munkák megkezdésének idejéről is (hordás, aratás, szántás, szüret stb.). A Közbirtokossági Tanács a következő tisztségekből állott: elnök, jegyző, pénztárnok és négy tanács-tag. E funkciók ugyan tiszteletbeli megbízatásokat jelentettek, de mellette jövedelmi források is voltak. A tanács tagjai legelőjuttatásban részesedtek. Az elnöknek négy, a jegyzőnek is négy, a pénztárnoknak három, a tanács-tagoknak fejenként két legelőjog járt, melyekkel szabadon rendelkeztek.

A tanács gondoskodott arról, hogy elegendő számú bika legyen a gulyában. Vásárláskor a bika árának egy része a közbirtokosság pénztárából került elő, a hiányzó összeget pedig annyifelé osztották, ahány bika alá való tehén volt a községben, s ezt az összeget kivetették a gazdákra. A magyar fajta bikákat

⁹ A szántás idején, de más mezőgazdaságimunkák alkalmával is (őszi betakarítás, csutkavágás) a messzebb fekvő földekről nem mentek haza este, hanem kinn főztek maguknak, az állatokat szabadon engedték legelni, maguk pedig befeküdtek a gubába, bundába s aludtak. Sokszor a gyerekek is kinn éjszakáztak, csak az asszony ment haza főzni és enni adni az aprójószágoknak. Ősszel a levágott, s kúpokba rakott csutkába húzódtak be, mivel hidegebbre fordult az idő. De ha szép holdvilágos volt az éjszaka, le sem feküdtek, hanem dolgoztak, mert ilyenkor nem tört annyira a harmattól megpuhult kukorica levél. Ezek a kinti esték a hagyományozódásnak is az alkalmak voltak. Vacsorakészítés közben vagy utána is elbeszélgettek, s ilyenkor mesék, történetek is szórakoztatták a hallgatóságot.

¹⁰ BALOGH István: *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból*. Ethn. LXX. (1959). 291—313. 303.

¹¹ Nyíregyházi Állami Levéltár. Szabolcs v. m. közgy. ír. Fasc. 12. No. 1187/1796. vö. BALOGH i. m.

¹² Magyar Statisztikai Közlemények 41. Bp. 1913. 634—637.

Kismarjáról szerezték be. Takarmányozásukra fenn folt tartva kb. 60 holdnyi kaszáló, melynek ma is *rigi bikakert* a neve. A csürhére járó kanok eltartása a község feladata volt. Kocánként kivettek fél kg burgonyát, melyet az állatokat gondozó kondás szedett össze.

A határbeli kutak felszerelése és rendbentartása is a közbirtokossági tanács feladatkörébe tartozott attól függetlenül, hogy a kút valamelyik gazdái volt. Ezt a munkát a kerülők végezték el, melyért bérükön kívül egy-egy legelő-jogot nyertek. Tavasszal, jószágkiverés előtt kitisztották a kutakat, felszerelték a kádár által készített favedreket, vályúkat. Ősszel, a jószág beverése után ugyan-csak az ő feladatuk volt a kutak leszerelése, s a leszedett tárgyak védett helyre történő szállítása. A közbirtokosságnak kellett bőséges ivóvízről is gondoskodni. Kutat leginkább a gazdák ásattak. A kút ásása azért volt előnyös, mert az ott delelő csorda, csürhe taposta, trágyázta a földet. Ha egy gazdának nem volt elég széles a földje, összefogtak ketten, hárman s közösen ásattak kutat.¹³ A kút rendszerint a föld tulajdonosának a nevét viselte, pl. *Vass kúttya*, *Buju kúttya*, *Pintye kúttya* stb. Még a közbirtokosság által ásott kutak is annak a nevét vették föl, akinek a földjén állottak. A határ minden dűlőjében volt egy-két kút. A községben és a határban levő kutak különböző típusúak voltak. Pl. a *Bornyukútnál* levőnek az oldala csak pusztá föld volt, nem védte semmi a beomlástól. Viszont körülkerítették, hogy a jószág ne férjen közel hozzá, nehogy beomlassza. Ebbe a kútba két veder járt, mellyel a vizet a kút szája felett átfektetett gerendán állva húzták. Kétfémű kút volt még a kokashegyi dűlőben és a falu közepén. Gyakori volt a *faládás kút* is. A víz nagy tölgyfából ácsolt ládában gyűlt össze, így a meréskor nem kavarták fel az iszapot. Emlékeznek még olyan kutakra is, melyeknek az oldala vesszőből volt fonva, s ez védte meg a beomlástól.

A közbirtokossági tagok tisztsége volt az évenként megválasztandó pásztorok kijelölése is. A pásztorválasztás előtti héten a kisbíróval kidoboltatták, hogy mindazok, aki pásztorok akarnak lenni vasárnapig jelentkezzenek a közbirtokosság elnökénél. A jelentkezés alapján jelölték ki a megválasztandó pásztorok nevét, s ezt a névsort vasárnap délután az egybegyűlt gazdák elé terjesztették. Az egész falu együttesen csak a csikóst és a gulyást választotta meg, azt a két pásztor, aki az egész község jószágára vigyáz majd. A kondást csak az a falurész választotta, ahonnan hajtani fog. A pásztorok általában a falu legszegényebbjei közül kerültek ki. Nem emlékeznek, hogy valaha is idegenből fogadtak volna pásztor. „Kitőtt a főt a zsákból” — jegyezték meg. Pásztor csak az lehetett, akiért két vagyonos gazda kezességet vállalt. Addig a jelentkezést sem fogadták el, míg a kezesek meg nem voltak. A kezesek vállalták, hogy a pásztor fizetésképtelensége esetén a kárt megtérítik a károsultnak.

A pásztorválasztás január végén, február elején történt. A megválasztott pásztor áldomást fizetett a gazdáknak, majd egésznapos mulatozás kezdődött. A pásztorok bérét is a választáskor állapították meg. Nagy eltérés nem volt az egyes pásztorbérek között. Egy számos állat után fél véka rozs, fél kenyér fél kg. szalonna volt a bér, ezenkívül két jószágot is tarthatott. A kondás csak negyed kg. szalonnát kapott a többi járandóság mellett, de minden koca, vagy ennek megfelelő 10 malac után járt neki egy vacsora, melyet meleg vagy hideg élelemben kapott meg. Este, hazahajtás után bojtárjával ment házról házra vacsorázni. A pásztoroknak a rendes kialakított béren kívül más apró jövedelmük is volt.

¹³ Az 1950-es években is volt egy ilyen közös vállalkozás. A ruthegyi szőlőben ásattak a szomszédok közös kutat, hogy közel legyen a locsoláshoz a víz.

Pl. ha vigyázott a legelőre újonnan kihajtott malacra, hogy haza ne szaladjon, külön adtak érte valamit. Vagy ha a nyájban fiat fogott a jószág, s a pásztor jelentette, kapott egy-egy féldecire valót. Ilyen mellékes jövedelem volt még a dugott jószágért járó díj, és a hálátásért adott pénz. Ezekre még visszatérünk.

A község határának a legeltetésre álló terület legtöbbször mértékű kihasználása lehetővé tette, hogy a szomszédos tanyákról és községekből is hajtsanak nyaraltatni a nyíradonyi legelőre állatokat. Tudunk arról, hogy mind a ménesben, mind a gulyában voltak más helyekről legelő állatok. Így pl. az 1920-as évek végén Hajdúsámsonból 10—12 ló, Kismogyorósról 8, Jármi tanyáról 8, Büte tanyáról 12, Balkányból 6, Bökönyből 6, Debrecen alól 4, Guthról 2, Nyírmihályiból pedig 50—60 db ló is volt az adonyi ménesben. A gulyában 1916-ban egyedül Cikkelyből, e szomszédos tanyáról 32 db *vállalt marha* (pásztor által vállalt, dugott jószág) volt.

Legelőre mindaz hajthatott állatot, akinek földje volt abban a fordulóban, vagy a közbirtokosságtól legelőjogot vett. Egy legelő évi díja egy mázsa *gabona* (rozs) vagy annak az ára volt. Egy legelőnek négy *félődet* számítottak, ami kb. 4—5 kh-nak felelt meg. A közbirtokosság jegyzője tartotta nyilván, hogy kinek hány legelő illendősége van és hányat vesz igénybe. Ha legelő vásárló jelentkezett, ahhoz küldték, akinek volt felesleges, de ha ilyen nem volt, adott el a közbirtokosság. Ilyenkor az ára a közös kasszába került. Aki a saját legelőjén legeltetett annak csak a pásztor bérét kellett megfizetnie. Egy legelőre egy számos állatot lehetett hajtani, tehát egy szarvasmarhát vagy lovat, vagy két borjút, vagy öt anyakocát, vagy tíz malacot vagy tíz libát.

A gulyában csak magyar, fehérszörű szarvasmarha volt, a községben nem is tenyésztettek más fajtát. A tarka szarvasmarha csak a két világháború között kezdett tért hódítani, s az 1950-es évekre szorította ki teljesen a magyar fajtát. A tenyésztett sertés a legutóbbi időkig a fekete és szőke mangalica volt. A ménesbe a fiatal csikókat és az éppen nem dolgozó lovakat hajtották ki. A gulyában az 1—3 éves növendékmарha, tinó, ökör, meddő volt, s kihajtották azokat is, melyeket csak a legnagyobb dologidőben igaztak. (Az ökröket pl. kihajtották, s csak őszi szántásra, hordásra, betakarításra vitték haza.) A mindennap kijáró csordára csak a borjak és a tejelő tehenek jártak.

A gulyában levő szarvasmarhát a gazdája kéthetenként sózta. A sózás úgy történt, hogy a gazda hajnalban kiment a gulyához, s a pásztor segítségével megfogott állat szájába tett egy kanálnyi sót. A pásztornak segítségért adott egy féldecire valót, vagy vitt ki magával, s megkínálta.

A jószág kiverése az időjárástól függött. Rendszerint Szent György napkor hajtottak ki, de előfordult, hogy már március elején kimentek. Ilyenkor azonban még a gulyabeli jószág is hazajárt éjszakára, kint csak akkor aludt, mikor az idő eléggé felmelegedett. Ha meleg volt az idő, kellett egy hét is, hogy a mostmár kinnháló gulya megszokja a kint éjszakázást. Ezalatt a hét alatt talpon kellett lennie a gulyásnak, hogy féken tudja tartani az állatokat. Ha azonban megszokták a kinnhálást, nem volt velük tovább baj.

Míg az idő ki nem nyílt, nem kezdődtek meg a tavaszi munkák, addig a különböző állatokat a tavaszi alá még fel nem szántott tarlóra hajtották, hogy addig is kíméljék az ugart, hagyják, hogy itt *erősögyjék a mező*. A szántás megkezdésével teljesen az ugarra szorult a jószág, s itt maradt hordás utánig, a *tallószabadulásig*. Az aratás és hordás befejeztével áthajtották az állatokat a felszabadult tarlóra, mely az aratás és hordás között eltelt két hét alatt *jó mezőt eresztett*. A hordás megkezdését a közbirtokossági tanács is siettetete, hogy az

állatok minél hamarább átmelessenek az új legelőre. Az első világháborúig, míg sarlóval arattak, s magas, féllábszárig, vagy térdig érő tarlót hagytak, az az előnye is megvolt a tarlón való legeltetésnek, hogy a jószág letaposta, lejárta az ottmaradt gabonaszárat, s tavasszal könnyebb volt leszántani.

A jószág mindaddig a tarlón legelt, míg a második szántás, a *keverés* után újból nagy mező nem nőtt az ugaron. A csürhét hamarabb visszahajtották a vizes, rétes helyekre, mert a kalász hamar *kikezdte a száját*, s nem tudott enni. Miután a tarlón nőtt füvet lelegelték az állatok, újra áthajtották a már megszántott s újból jó mezőt eresztő ugarra. Ez kb. augusztus közepére esett. Az első szántás nem zavarta a legeltetést, mivel csak kis területet érintett. Az ugaron legelt a jószág augusztus utolsó, szeptember első napjaiig, amíg meg nem kezdődött a vetés alá szántás. Ekkor újra a tarlóra hajtottak, ahol közben megint jó legelő nőtt. Itt legeltettek az őszi betakarítás végéig, a tavaszi vetésű földek felszabadulásáig. Ezután ismét áthajtottak ide a pásztorok, s itt legeltettek a hó leeséséig, az állatok hazahajtásáig.

Az őszi vetést is szokásos volt legeltetni ha dúsán nőtt. A csürhét sohasem, a csordát néha ráhajtották, de csak akkor, ha a föld megfagyott. A falu bikái azonban szabadon legelhettek a felfagyott vetéseken mindaddig, míg a hó engedte. Tavasszal Szt. György napig lehetett a vetéseket legeltetni. A vetésekre ráhajtották a nagyszámú birkanyájakat is. Tavasztól ősziig a juhászok a Hortobágyon és a Hajdúságban kerestek legelőt, mivel a község határában elegendő nem volt. De ősszel és télen birtokukba vették az egész határt. A vetés legeltetése hasznos volt azért is, mer utána dúsabban nőtt, másrészt a legelő állatok trágyázták is a földet.

A kinnháló jószágot az első leeső hó szorította be, bármilyen kevés is volt az, s lehetett utána akármilyen jó idő, nem „aludt” kinn sem a gulya sem a ménés. Míg azonban végleg le nem esett a hó, legeltetni lehetett, a gulyát is minden nap kihajtották mint a csordát. A gulya beverésekor az a szólás járta, hogy „hozza mán a hátán haza a gulya”, azaz itt a tél nemsokára. A hó leesése után csak a csürhe járt ki, minden más jószág istállóba szorult.

A kinnháló gulya és ménés az 1910-es évekig szabadon, minden karámnélkül töltötte az éjszakákat. A lovakat igyekezett a csikós lehetőleg valamilyen *enyhesebb* helyre, erdő alá vagy dombhajlatba állítani, a gulya viszont mindig más-más helyen aludt minden védelem nélkül. A ménésnek 1910-ben készítettek először karámot, melyet három-négy naponként tovább vittek, de a gulya továbbra is szabadon hált. Sokszor előfordult, hogy egy-egy nagyobb vihar szétzavarta mind a ménest, mind a gulyát. Sok ilyen eset kering közszájon.

A gulya, — mint említettem, — minden éjszaka más-más helyen éjszakázott. A kinnháló jószágnak igen fontos haszonvétele volt az elhullatott trágya. Ezzel függ össze egy egyszerű kosarazási mód a *hálátás*. A lényege az volt, hogy a talaj trágyázása érdekében minden éjszaka más-más földön hált a gulya. A gulyás ugyan köteles volt annyi éjszaka a gazda földjén hálalni, ahány jószága annak a gulyájában volt, viszont nem mindenki igényelte ezt. Így még maradt sok éjszakája a gulyának, mellyel szabadon rendelkezett. Ha valaki azt akarta, hogy több éjszaka is aludjon a földjén a gulya, mint amennyi megilleti, fizetett a pásztornak egy pengőt egy éjszakára. A pásztor a hálátás sorrendjét úgy állította össze, hogy mindig a nappali legelőhöz közel essen, ne kelljen messze menni. Mikor már alkonyodott, a gulya lassan húzódott az éjszakai szállás felé. A pásztor előre értesítette a gazdát, hogy mikor fog a földjén hálalni. Ilyenkor a gazda estefelé tett a tarisznyába kenyeret, szalonnát, hagymát, pálinkát, vagy a fele-

sége által készített *habart paszulylevest*, *habart krompét* hússal, *csőrögét*, fánkot stb, vállára kanyarintotta a gubát, lapátot vett a kezébe, s indult ki a földjére. Volt olyan gazda is, aki szekérrel ment ki, s szalmát is vitt magával, melyet szétszórt azon a helyen, ahol a gulyát hálalni kívánta. Miután a gulyát beállították, a gazda vendégül látta a pásztorokat. Éjjel felé rendszerint felköltötték az állatokat, hogy trágyázzanak, aztán kissé arrább terelték őket. Előfordult, hogy egy éjszaka kétszer is felkötötték a gulyát. Ha a gazda nem rendesen vagy szívesen látta vendégül a gulyást, vagy nem fizette rendesen a bérét, ezt a hálátás alkalmával megbosszulhatta a pásztor. Reggel, miután a gulyát elhajtották, a gazdák a lapáttal a szomszéd földjére hullatott trágyát átdobták a sajátjukra. A hálátás főleg a soványabb földeken volt szokásban.

A gulyásoknak, — mivel nem volt állandó szállásuk — nem volt kunyhójuk sem. Reggel, mikor *megindultak*, a bojtár a „cókémókjukat” ahhoz a kúthoz vitte, amelyiknél majd delelni fognak, délután pedig oda ahol majd az éjszakát töltik. Ruhájukat és eszközeiket lehetőleg látótávolságban helyezték el.

A ménes karámját az a gazda készítette el a pásztor segítségével, akinek egytagban nagyobb földje volt, s így azon azt tovább-tovább teheték. A négyzet alakú karám egy-egy oldalának hosszúsága 30—40 lépésnyi volt. Egymástól 3—4 méterre *culá*pokot ástak le, s ezek közé vízszintesen 3—4 sor karvastagságú hasított rudat szereztek. A legfelső olyan magasan volt, hogy a ló nem tudott kiugrani felette. A karám mellé a csikós nyeregtelejű kunyhót is csinált már magának. Leástak két *ágast*, végigfektettek rajta *szelement*, melyhez oldalról lecsonkolt karókat támasztottak. Ezt a vázat szalmával fedték be, majd vastagon meghányták földdel. A kunyhóhoz szükséges fát a csikós szabadon vághatta a határban levő fasorokból, Ősszel ez a faanyag a csikósé lett.

A legeltetést, a különböző nyájak járását szigorú szokásjog határozta meg. A különböző állatokat nem lehetett áthajtani a másiknak a legelőjére. Különösen arra ügyeltek nagyon, hogy ne menjen a liba és a sertés a szarvasmarha és a ló legelőjére. A határok meghúzása viszonylag könnyű volt, mivel a naponta kijáró jószágot (csorda, csürhe) a faluhoz közelebb eső területeken helyezték el, míg a kinnlevő állatok (gulya, ménes) a határ legtávolabbi részeit járták. Nagy általánosságban azt mondhatnánk, hogy koncentrikus körszerűen helyezkedtek el az egyes állatok legelői a falu körül. A libanyáj és a csürhe a falu alatti területre járt, kintebb legelt a csorda, s legtávolabb a gulya és a ménes (1. kép). A faluhoz közel eső helyen a tarló felszabadulása után a közbirtokosság *icakai nyomás*nak kijelölt minden évben jó füves területet. Ezt a területet a naponta igázott szarvasmarháknak és lovaknak tartották fenn. Más állatot nem lehetett ide hajtani. Az éjszakai nyomást tarlószabadulás után egy-két hónapig tartották fenn, míg a „mező le nem vínült rajta”. Ide azok is hajhattak állatokat, akiknek nem volt legelőjárandóságuk. Az éjszakai legeltetéskor az igás állatokkal leginkább fiatal fiúk vagy legények jártak ki, s hagyományos alkalmi voltak a fiatalság találkozásainak. Sokszor olyan fiúk is kimentek, akiknek nem volt kint állatuk. Megesett, hogy a vasárnap délutánt is itt töltötték el. A legelőn nagy tüzet raktak, kukoricát, krumplit sütöttek, tréfálkoztak, játszottak.

A szűkös legelőterület arra készítette a jószágtartókat, hogy a szomszédos Debrecen tulajdonát képező guthi erdőbe is menjenek lopva legeltetni. Ez azt eredményezte, hogy állandó volt a torzsalkodás Nyíradony és Debrecen között. Ezt már a múlt századi feljegyzések is tanúsítják. Az egyik panaszos azt mondja, hogy „Azok az adonyi oláhok mindig éjszaka járnak lopni a debreceni erdőkre, s hatvan-hetven ökröt is hajtanak oda.”¹⁴ Érdekesen világítja meg ezt más oldal-

ról egy ugyanabban az időben keletkezett folyamodvány. Melkó János adonyi lakos kéri, hogy ne büntessék meg, mivel „e folyó hónapnak hetedik napján virradóra minden vigyázás mellett is, homályos lévén az idő, három darab marháim a Nyír Adonyi Határból Guthra eltévelyedvén a Nemes Városnak egyik Csössze által behajtattak. . . Bízván annyival inkább szokott kegyességében, mivel eddig az én marháim soha sem voltak be-hajtva — mos se hajtattak be a többi társaim ökreivel, hanem véletlenül eltévelyedtek, nem pedig szántsándékkal hajtattak Guthra.”¹⁵ Ekkor 24 ökör, két tinó és egy tehén került a város istállójába.

Az állatokat télen istállózták. Takarmánytermesztés a szántóföldeken nem volt, csak a kaszálókön vágott szénát, a kukoricaszárat és szükség esetén a töreket használták etetésre. Kaszáló kevés volt, s ezt sem tudták minden évben teljesen kihasználni. Csak a tavaszi fordulóban kaszáltak kétszer: *anyaszénát* és *sarjút*. Az őszi fordulóban csak anyaszénát tudtak vágni, mert a tarlószabadulás után már a jószág legelte a kaszálókat. A takarmány másik jelentős részét a kukoricaszár, a *csutka* adta. Ez a szarvasmarha téli eledele volt. Levágták, kévébe kötötték, s a kertben kúpba rakva tárolták, s különösen tavasz fele igen keresett, értékes takarmánynak számított. Hosszú tél esetén a búzaszalmát és töreket is megetették. Nyáron az igazott állatoknak, ha nem hajtották ki legelőre *zöldet* (füveket, gatz) vágtak. Hordáskor fonnyasztva vagy frissen vágva a *csalamádét* (sűrűn vetett kukoricát) etették az állatokkal.

Röviden itt vázoltam azokat a problémákat, melyek Nyíradony gazdasági életét a jobbágyszabályozástól kezdve hosszú időn keresztül alapvetően meghatározták. A XX. század közepéig elhúzódó háromnyomásos gazdálkodás és a hozzá kapcsolódó állattenyésztés és legeltetési rendszer sajátos kivetítődése nemcsak e község, hanem az egész terület gazdasági tevékenységének. Hogy ilyen későig megmaradtak e hagyományos formák, feltétlenül annak köszönhető, hogy a nyírségi falvakba csak egészen későn hatolt be a kapitalista termelési mód, s akkor sem okozott alapvető változásokat a kisüzemekben, legalábbis a művelés technológiai oldalát illetően. A változás okainak alaposabb feltárása azonban a későbbi kutatás feladata lesz.

BELLON TIBOR

Тибор Беллон:

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЕЛЬСКИХ ЗЕМЕЛЬ В С. НИРАДОНЬ ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ КРЕПОСТНЫХ

(Резюме)

С. Нирадонь находится в югозападной части Ниршег (северо-восточная Венгрия). Преобладающая часть земель — зыбучий песок, продукты которого обеспечивали лишь внутренние потребности и только в минимальном количестве попадали на рынок. Большая часть приходов крестьянских хозяйств происходила из скотоводства.

Исследуемое село проходило тот же исторический путь развития, как и другие крепостные села Венгрии. Однако, особенности феодально-капиталистического производства, характеризующего венгерское сельское хозяйство еще более выявляются на исследуемой территории, чем на низменности к западу от нее, так как сравнительно густое население, крупное землевладение, окружающее небольшие сельские земли и отсутствие машин и железной дороги, содействующих развитию капиталистического производства, были тут факторами, сохранившими производство почти на уровне XVIII в.

¹⁴⁻¹⁵ Debreceni Állami Levéltár. Guthi Birtokgazdálkodási iratok 316./1815.

На основе исторических данных и этнографического материала излагается сложение, развитие экономической жизни с. Нирадонь в данный период. Вследствие ограниченного количества земли не было никаких возможностей развиваться, расширяться, и так постепенно создавалось оптимальное совместное земледелие и скотоводство. Увеличение населения имело последствием обработку даже менее плодородных песчаных земель, лугов, и постоянных пастбищ. Вследствие этого, сохранившийся многочисленный скот пасся только на перелог, так как обработка земель не влекла за собой более интенсивную эксплуатацию, и фураж производился в незначительной мере.

Земли около села эксплуатировались в системе трехполья. В первое сеяли озимые (пшеницу, рожь), во второе яровые (картофель, подсолнечник, кукурузу), третье осталось под паром. Озимые сеялись всегда после перелога. Эта система стала менее строго соблюдаться лишь к середине 1920-х годов, но исчезла окончательно только к началу 1940-х годов. С этого времени каждый мог использовать свою землю по своему усмотрению, без всяких коллективных ограничений. В принципе, с этого времени капиталистическое производство в сельском хозяйстве стало свободным, но на практике делался лишь небольшой шаг вперед, так как материальные и технические предпосылки отсутствовали. Таким образом производство большей частью осталось на уровне предыдущих десятилетий.

Рядом с земледелием скотоводство предоставляло более значительную часть доходов. В основном скота пасли на перелогах и, зимой, держали в хлеве. Летом главный, часто исключительный корм была трава перелога, т. е. зеленый фураж.

Из хлева не увозили удобрения на землю, плодородность повышали отдыхом через каждые три года и удобрением от пасущегося скота. С этим связан примитивный способ удобрения, существо которого состоит в том, что скота не гоняют за ночь в защищенное место, а, по желанию хозяина, он переночует на определенной части его земли. Каждый день определяют другой участок земли для ночевку.

Земли под паром не могли кормить растущее количество скота, поэтому, по мере возможности использовали для пастбы и остальные два поля трехпольной системы. После урожая скот пасся на живне (стерни), после осенней уборки он использовал земли яровых. К этому времени на перелог уже зеленели озимые.

Такую сильно координированную работу можно было бесперебойно проводить лишь так, что создали Совет сельских землевладельцев, избираемый каждые три года из крупнейших хозяев села.

В его компетенцию входило определение пастбища, расчет и проверка выгоняемого скота, приобретение самца и уход за ним, назначение пастухов, содержание колодцев и назначение сторожей. Совет решил также о сроке начала более крупных сельскохозяйственных работ (урожай, уборка, пахота, уборка винограда и т. п.).

Рядом с исторической частью, в статье описываются вышеуказанные формы земледелия и скотоводства, и также процесс осуществления этих функций в рамках хозяйственного года.

Tibor Bellon:

NUTZNIEBUNG DER GEMARKUNG IN NYIRADONY NACH DER AUFHEBUNG DER LEIBEIGENSCHAFT

(Auszug)

Nyiradony liegt in der südwestlichen Ecke des Nyírség. Der größte Teil seines Bodens ist Flugsand, der mit seinen Produkten nur die dürftige Selbstversorgung sicherte. Von seinen landwirtschaftlichen Produkten gelangte nur ein ganz minimales Quantum auf den Markt. Der bedeutendste Teil des Einkommens der Bauernwirtschaft stammte hier aus der Viehzucht.

Die hier besprochene Gemeinde hat in ihrer Entwicklung denselben Weg zurückgelegt wie die anderen Leibeigendörfer Ungarns. Die Eigentümlichkeiten der für die ungarische Landwirtschaft bezeichnenden feudal-kapitalistischen Produktionsweise kamen im untersuchten Gebiet besser zur Geltung als westlich davon auf der Ungarischen Tiefebene. Hier haben nämlich die relativ hohe Bevölkerungsdichte, das die engen Gemeindegrenzen umgebende latifundium und nicht zuletzt das Fehlen der die kapitalistische Produktion befördernden Maschinen und der Eisenbahn die landwirtschaftliche Produktion auf dem Niveau des 18. Jh. konserviert.

Verf. schildert auf Grund der historischen und rezenten Daten, wie sich die wirtschaftliche Basis der Gemeinde Nyiradony in der angegebenen Zeit gestaltet hatte. Infolge der kleinen Ausdehnung der Gemarkung entstand mit der Zeit zur möglichst besten Ausnützung eine Symbiose des Ackerbaus und der Viehzucht, für eine Erweiterung und Entwicklung gab es nämlich hier

keine Möglichkeit. Mit der Bevölkerungszunahme wurde auch der weniger fruchtbare Sand unter den Pflug genommen, die Wiesen wurden umgebrochen und auch die ständigen Weiden regelmäßig bestellt. Dies hatte zur Folge, daß der gebliebene große Viehstand weiterhin nur auf dem Brachfeld geweidet werden konnte. Der Inanspruchnahme des Terrains gesellte sich nämlich keine intensivere Bebauungsweise nicht und auch die Futterproduktion war nicht befriedigend.

Die Gemarkung der Gemeinde wurde auf Grund des Zwanges der Dreifelderwirtschaft angebaut. Im ersten Feld wurden Herbstweizen und Roggen, im zweiten Sommersaat (Kartoffel, Sonnenblumen, Mais, usw.) bestellt, das dritte blieb brach. Die Herbstpflanzen wurden immer in ausgeruhtes Feld (Brachfeld) angebaut. Dieses strenge System wurde erst Mitte der 20er Jahre unseres Jh. aufgelockert aber erst Anfang der 40er Jahre endgültig aufgehoben. Seitdem konnte jeder seinen Acker anbauen, wie er wollte, ohne Gebundenheit seitens der Gemeinschaft. Im Prinzip ist die kapitalistische Produktion der Landwirtschaft seit diesem Zeitpunkt frei geworden. Praktisch ist aber diesbezüglich kein großer Fortschritt zu verbuchen, weil die materiellen und technischen Vorbedingungen hier durchaus fehlten. Die Produktion verblieb somit auf dem Niveau der vorigen Jahrzehnte.

Die Viehzucht, die neben dem Ackerbau eine bedeutende Quelle der Einkünfte bildete, baute sich auf der Beweidung im Brachfeld und auf das Stallen im Winter auf. Die primäre und fast einzige Futterquelle war in der Sommerperiode das Gras der Brachfelder, also ausgesprochen Grünfutter.

Der Acker wurde nicht mit Stalldünger gedüngt; seine Produktionskraft wurde durch Ruhenlassen in jedem dritten Jahr und durch den Mist der draußen weidenden Tiere gesteigert. Damit hängt eine primitive Methode des Pferchens zusammen: das Übernachten der Tiere (ung. hálatás, kosarazás). Sein Wesen besteht darin, daß die übernachtende Herde nicht auf einen schützenden Ruheplatz getrieben wird, sondern die Tiere an einer, durch den Bauer zugewiesener Stelle des Ackerfeldes übernachten. Jede Nacht wird ein anderes Teil des Feldes zum Zweck des Übernachtens zugewiesen.

Der große Viehstand hat aber die ernährnde Kraft des Brachfeldes übertroffen. Deshalb wurden auch die beiden anderen Felder des Dreifeldersystems zum Zweck des Beweidens den Möglichkeiten gemäß in Anspruch genommen.

Nach der Ernte wurde auf dem frei gewordenen Stoppelfeld geweidet. Nach der Einspeicherung im Herbst hat man die Felder der Sommersaat für den Viehbestand in Anspruch genommen. Zu dieser Zeit hat schon die Herbstsaat auf dem Brachfeld geerntet.

Einen stark so koordinierten Arbeitsgang konnte nur so reibungslos abgewickelt werden, daß ein Kompossorenrat gebildet wurde (aus den reichsten Bauern des Dorfes dreijährlich gewählt). Sein Ressort war die Weiden anzuweisen, die Zahl der ausgetriebenen Tiere in Evidenz zu halten und zu kontrollieren, die Ordnung des Beweidens einzuhalten, die Zuchttiere zu beziehen und zu pflegen, die Hirten zu bestimmen, die Brunnen der Gemarkung in Ordnung zu halten, endlich die Hüter und Feldwächter zu bestimmen. Der Rat hatte auch über den Zeitpunkt des Beginnens der größeren landwirtschaftlichen Arbeiten zu entscheiden (ernte, Einspeicherung, Ackern, Weinlese, usw.).

Verf. schildert neben dem geschichtlichen Teil die oben erwähnten Formen der Ackerbaus und der Viehzucht sowie den ganzen Prozeß der Realisierung der erwähnten Funktionen innerhalb eines Wirtschaftsjahres.

Újabb adatok egy ritka balladánkhoz

A Tolna megyei *Bátán* 1962. március 11-én *A kegyetlen anyós* balladatípusnak egy eddig ismeretlen változatát jegyeztem föl. *Katica szép leány* (A gonosz anyós, illetve A vízbeölt menyecske balladatípus egy változata) címmel közöltem.¹ A balladaváltozat rövid jellemzése és a forrásokra vonatkozó szűkszavú adatolás ezzel a megjegyzéssel zárult: „Elterjedtségének megállapítására további kutatások szükségesek.”²

Több mint két évvel később, 1964. április 5-én jutottam el ismét Bátára. Főként az a szándék vezetett, hogy a kérdéses balladáról újabb adatokat szerezzek. Azt tartottam a legcélravezetőbbnek, ha az első gyűjtésem adatközlőit hallgatom meg először. Minden előzetes tájékoztatás, illetve befolyásolás nélkül idéztem föl a két évvel azelőtti „mesélés” emlékét, és arra kértem adatközlőimet, mondják el még egyszer a *Katica szép leány* történetét. Mielőtt az ekkor magnetofonszalagra vett újabb változatokat alább közlöm, szükséges megemlíteni, hogy az első adatközlő hallotta a tőle fölvevett balladát a Kossuth Rádió 1962. november havi egyik ifjúsági riportműsorában. A közfigyelemnek a „mese” iránti ilyen megnyilvánulása őt is arra készítette, hogy az első előadás után többször emlékezetébe idézze a kérdéses balladát, amelyet másodszor így mondott el:

„Vót éccő egy nagyon szép lány. Nagyon szegény kislány vuót. A falu végin legétette ja libákat. Nagyon szép vót, azér éneveszték Katica szép leánynak. Ára mént éccő a kirájnak a fija. Meglátta. Nagyom mékszerette. Éhatároszta magába, hogy ű esztet elviszi, feleségú vészi. Hát monta jis a kislánynak. A kislány el is mént vele. Évitté jám a palotájjába. Miko bemént a palotájjába, odamént a zédesannya elé, ékeszte, hty:

Hát a zannyanak nem nagyon teccött, mer szégém vuót. Ném szerette, de hát azér nem merete mutasztani, mer hát fét a fijátű. Hát tét-mút a zidő. A fijának el kellett menni ja háborúba. Na, gondóta a zannya magába, eszt a zalkalmat most kihasználli. Addig még a fija odaléssz, maj ű a Katica szép lejánt elemészi. Még is parancsóta a szolgáljjajinak, hoty fogják még a Katica szép lejánt, osz dobjág bele ja vízbe. Ezök szót is fogattak neki. Évitték. Beledopták a vízbe. Belefullatt. Hát még'gyütt ám a kiráji, mingyá kereste ja feleségit. Kérdöszte a zédösannját, hogy monygya mék hát, mi léte, hogy űtet nem vári a felesége. Aszt monta neki ja zannya, hoty

Elkültem, elkültem a hosszi pincébe
Néked vörözs borér, néköd vörözs borér.

¹ Acta Universitatis Szegediensis Sectio Ethnographica et Linguistica IX (1965).

² Uo.

Ēmĕnt a pincĕbe, kereste, sz llogatta, n m tal ta. H t ahogyann ot keresi,  cc r 'z  ggyik hord nn  pattant a zabroncs. Aszitte, hogy valaki ot van,  keszte hogy:

Mid bussz  nel lem, Katica szép l j ny?
Mit bussz  nel lem, Katica szép l j ny?

Tempo giusto ♩=kb. 70

Jó na - pot, jó na - pot,
ked - ves   - d s - a - nyám.
M k - hosz - tam  n n  - k m
Ka - ti - ca szép l  - jánt.

De bizony a Katica szép l j nyt n m tal ta ott.  mĕnt  m a zanny h  követete, kereste rajta, hogy  neki aggya el . Akkó m  zanny nak mit vót mit t nni, mek kell t mondani a zigazat. H t monta is:

Elkültem, elkültem a messzi foj ra.
Addik fürösztötték, el is ereszt tt k.

H t  re nagyon szomorú lett. Fokta magát, oszt   mĕnt  m a hal szokh .  keszte nekik:

Jó napot, jó napot, halász pajtássajim.
Vessétök, vessétök ezüst hállótokat!
Fogjatok, fogjatok mindömféle halat!
Nek m is fogjatok szívembéli halat!

Bevet tt k a hállót, sok halat foktak, de bizony a Katica szép l j nyt n m fokták ki.  re fokta magát a kir jfi,  mĕnt továB.  keszte m gin:

Jó napot, jó napot halász pajtássajim.
Vessétök, vessétök arány hállótokat!
Fogjatok, fogjatok mindömféle halat!
Nek m is fogjatok szívembéli halat!

Bevetették a hállót, de bizony a Katica szép lejárnt azok sē fokták ki.
Ēmēnt mégin továb:

Jó napot, jó napot, halász pajtássajim.
Vessétök, vessétök gyémánt hállótokat!
Fogjatok, fogjatok mindömféle halat!
Neköm is fogjatok szívembéli halat!

Bevetötték a hállót, ki is fokták ám a Katica szép lejánt. Akkó jü csak aszt
monta:

Foktatok, foktakot mindömféle halat.
Neköm is foktatok szívembéli halat.

Ēvē mēkszakatt a szíve. 'kò ētemették űket ēty sírba. 'kò két lilijom nyöt
ki ja sirgyigbu. Osztám még a zannya aszt is lészakajtotta, úty haragudot
rájjik."³

Az első közlésben utaltam arra, hogy balladánk életútjának felderítéséhez
maga az adatközlő segített hozzá. Először ugyanis így kezdte a balladát: „Idēs-
anyám úgy mesēte. . .” Édesanyja, aki ugyancsak a faluban, de külön házban,
külön háztartásban él, leányától függetlenül ugyanazon a napon a következ-
képpen adta elő a Katica szép leány történetét:

„Először a Katica szép leján öröszte ja libákat ott. . . valahol a pus-
tába . . . vagy a zuccán . . . vagy mit tudom é. Öröszte a . . . libapásztor vót ez a
Katica szép lejány. És āra mēnt a kirāfi, és nagyom mēkteccöt neki. Ugy mēk-
teccöt neki, hogy mēkkerte feleségül. Hát a lejány el is mēnt vele. Ēvitte a kirāli
kastélba a Katica szép lejánt. Osztá akkó minygvár mondta, hogy:

Tempo giusto

Jó na - pot, jó na - pot,
ked - ves é - dös - a - nyám.
El - hosz - tam ma - gam - nak
Ka - tí - ca szép lē - jánt.

Hát asztánn akko, na jó van, akko . . . akkor asztán ez a királfiju elmént katonának. Elmént katonának a királfiju. Odavót jó sokájjig. A királné még nem szerette a Katica szép leján, mer szögém vót. Aszténn akkor sokára meggyütt a királfí, kereste a feleségit:

Jó napot, jó napot, kedves édosanyám.
Hol van az én kis Katica . . . kisléján?
Hum van a Katica szép leján. . . . Na!⁴

Akkor aszonta:

Elkültem, elkültem a hosszi pincébe
Néköd vörözs borér, néköd vörözs borér.

Ēmént a királfí ja pincébe. Ēpattant éty hordórú ja zabrones. Akko monta neki:

Mit bussz énelüllem, Katica szép leján?
Mit bussz énelülem, Katica szép leján?

Hát megín csak követüte a zédösannyán, hogy hol van a Katica szép leján. Ilát nagyon követüte, erőssen rajta. Akko monta neki:

Elkültem, elkültem a hosszi folóra.
Addik föröszötték, el is eresztötték.

Hát akkor ěmönt a királfí, aszonygya, hát most hogyan tuggya ü mektaláni.
Ēmént a halászokhó, először a

Jó napot, jó napot, kedves halásszajim.
Vessétök, vessétök ezüst hállótokat!
Fogjatok, fogjatok mindömféle halat!
Nékem is fogjatok szívembéli halat!

Hát még is vetötték a hállót, de bizo hát nem fokták ki a Katica szép leján. Akko másoccor is elmént. Méginn asz monta:

Jó napot, jó napot halász pajtássajim.
Vessétök, vessétök arány hállótokat!
Fogjatok, fogjatok mindömféle halat!
Néköm is fogjatok szívembéli halat!

Akko hát nem foktak, há nem foktak halat, mer hát nem vót még a leján.
Akkó harmaccor megín monta:

³ Elmondta és dalolta: *Vörös Mihályné Ivánka Teréz* 41 éves Magnetofonra vette és a szöveget lejegyezte: RÓNAI Béla. A dallamokat lejegyezte és a szövegjegyzést ellenőrizte: VARGHA Károly. A felvételt tartalmazó N/3 jelzésű magnetofonszalag a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékének archívumában van.

⁴ Az adatközlő eltévesztette a szöveget, s nem is találta meg az ideillő helyes megoldást.

Jó napot, jó napot halász pajtássajim.
Vessétök, vessétök gyémánt hállótokat!
Fogjatok, fogjatok mindömféle halat!
Néköm is fogjatok szívembéli halat!

'kó harmaccor kifokták a lějánt. Akkor má monta nekik:

Foktatok, foktatok mindömféle halat.
Néköm is foktatok szívembéli halat.

Akko mikor kifokták a lějánt, akko megrepett a királfinak a szíve. Akkor elte... izé... mind a kettőjük mékhatak, akkor ëty sírba lëttek temettè. 'szt két szép lilijomszál nyilt a sírgyikon. Osztám még aszt is akkor lészakitotta ja zédösannya.⁵

Kérdéseimre elmondta még, hogy ezt a „mesét” még kislány korában hallotta és tanulta meg édesanyjától. Lánypajtásai mind ismerték és dalolták.

Az elmondottakból az adatközlő kortársainak további vallatása nélkül is bizonyosnak tekinthető, hogy balladánk szerves része a falu népköltészeti hagyományainak s még ma is eleven népzenei anyagának. Alaptalan tehát az a bennem is felvetődött feltételezés, hogy adatközlőim a környékre települt moldvai, illetve bukovinai székelyektől vették át valamilyen úton-módon. Ez egyébként az itt közreadott változatok tartalmi és formai elemzéséből, illetve a magyar nyelvű megfelelőekkel való összevetésből is kiviláglik.

A *kegyetlen unyós* balladatípus általánosan ismert, és sok változatban él más népek balladaköltészetében.⁶

Annál feltűnőbb, hogy e balladánk egyetlen palóc töredéktől eltekintve csak Moldvából ismeretes.⁷ Ez a tény ad értelmet a bátai lelettel való foglalkozásnak.

Az itt közreadott két teljesebb változat az először följegyzettel együtt jellegzetesen mesei hangvételi. Adatközlőim is meseként mondták el és dalolták. Epikus részletezés nélküli, rövid környezetrajzzal kezdődik. Közvetve ugyan, de ez is azt igazolja, hogy egy, valamikor teljesebb balladai szöveg oldódott benne prózává. E bevezetés lényege a főhős foglalkozására, életkörülményeire való utalás. Hangsúlyozza a leány különösen szembetűnő szépségét. Ez részben a névadást is megmagyarázza.⁸ A másik fontos tény a főhős libapásztorlány és a királyfi társadalmi helyzete között fennálló és csak a mesében áthidalható különbség.

A tárgyalt típus ismert magyar változataiban még ennél is szűkszavúbb bevezetést találunk. „Leggyakoribb formája az, hogy néhány bevezető sor után, mely *igen homályosan utal a fiatalok szerelmére, összekelésére* (én emeltem ki — R. B.), a férj bejelenti, hogy el kell távoznia”⁹.

Terjedelemben és a mondanivaló részletezésében tehát a fentebb közölt változatok bevezetés és észrevehetően különbözik nemcsak a palóctól és a moldvaiaktól, hanem az először megörökített bátai variánstól is. A prózává romlott

⁵ Elmondta és dalolta: Özv. *Ivánka Ferencné Szántó Anna* 71 éves. L. még a 3. sz. jegyzetet!

⁶ L. VARGYAS Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban.* Ethn. LXXI (1960) 196—201.

⁷ VARGYAS i. h. 197.

⁸ Vö. a palóc töredék címével (Duricza *szép Kata*). Ethn. XXI. (1910) 348.

⁹ VARGYAS i. h. 197.

elbeszélésben ugyanis már itt megszólal a kötött szövegű és énekelt eredetibb ballada:

„Jó napot, jó napot, kedves édesanyám.
Meghoztam én nékem Katica szép leányt.”¹⁰

Feltételezhető az első és a második felvételben mutatkozó eme különbség alapján, hogy korábban még teljesebb formában élhetett a ballada Bátán is. Erre utal az is, hogy az első adatközlő csak az imént idézett, dalolt szöveggel egészítette ki az először rövidebben előadott balladát, a második adatközlő viszont a háborúból hazatérő királyfit is zenei nyelven szólaltatja meg. Így tudakozódik itthon hagyott felesége után:

„Jó napot, jó napot, kedves édesanyám.
Hol van. . .” stb.

Balladánkból hiányzik az a mozzanat, amelyben a királyfi hadbavonulása-kor feleségét az anyjára bízta. Hiányzik továbbá annak részletezése is, hogy a gonosz anyós hogyan teszi el láb alól a nem kedvére való, „mert szegény” menyecskét. Ebben a megjegyzésben: „Hát az anyjának nem nagyon tetszett, mert szegény volt” — a szegény és gazdag szerelmesek társadalmilag áthidalhatatlan távolsága mint balladánk egyik leggyakoribb és uralkodó motívuma bukkan fel.

A moldvai változatban a főhős, Marinka vagy Merika három halálnem közül választhat.¹¹ Ezt az elemet, amely VARGYAS szerint is a *Barcsaiból* való,¹² hiába keressük a bátai balladában. A menyecskének nem tűzben kell elégnie, mint a moldvai változatban, hanem a gonosz anyós vízbe vetteti, és ott leli halálát. Ebben a tekintetben a palóc töredékhez áll közel, amelyben a háborúból visszatérő férj tudakozódó kérdésére anyja a következőket mondja:

„— Ejküttem, ejküttem a folyó kis kútra
Utánna ejmentem, fővej bele ötem”¹³

Bátai változatainkban megtalálható a halott kedvesét kereső férj félrevezető, megtévesztő elküldése, de csak egyetlen helyre, mégpedig „a hosszú pincébe”. A palóc töredékben először „a virágoskerbe”, majd a sikertelen keresés után a gyilkosság valódi helyére: „a folyó kis kútho” megy „Nagy Antal úrfiu”.¹⁴

A moldvai változatokban is különbözik az elküldések száma. A *Merinka* című A) változatban először „e rúzsamezőbe” küldi az anyja a fiát, majd a „virágos kús kertbe”, s ott meg is találja a tűz által „porgolt csutak”-ká vált kedvesét.¹⁵ Ugyanennek a B) változatában először egyszerre „Kici rózászkerbe” és „Búza-mezejére”, utána pedig a „Cipkerúzász kerbe”.¹⁶

¹⁰ A szemléltető részeket itt és a továbbiakban köznyelvi helyesírással idézem. — R. B.

¹¹ CSANÁDI Imre — VARGYAS Lajos: *Röpülj páva, röpülj*. Magyar népballadák és balladás dalok. Bp. 1954. 103., kk.

¹² VARGYAS i. h. 198.

¹³ NYÁRY Albert: *Mihály — Gerge népköltészete*. Ethn. XXI (1910) 349.

¹⁴ Uo. 348—349.

¹⁵ *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. A Folklor Intézet Kolozsvári Osztályának gyűjteményéből szerkesztette FARAGÓ József és JAGAMAS János. (Bukarest) É. n. 103—107.

¹⁶ Uo. 107—109.

E tekintetben kétségtelen balladánk összefüggése az *Angoli Borbála* és az *Eladott lány*-típusok megfelelő részével,¹⁷ illetve BERZE NAGY gyűjteményében a *Fodor Katalin* és a *Landervári Doroka*-típusokkal.¹⁸

Balladánk legsértetlenebb része az, amely azt mondja el, hogy az anya rosszat sejtető szavai után a férj milyen állhatatosan keresi feleségét. Halászaival, illetve halász pajtásaival (!) bevetteti az első helyen az ezüst, a másodikban az arany, majd a harmadikon a gyémánt hálót. Figyelmet érdemel az a tény, hogy a háromféle háló bevetése csak az itt közreadott változatokban van meg, az elsőből a gyémánthálóval való kísérlet kimaradt.

Talán az sem véletlen, hogy a bátai ballada Katicája nem a tűzben leli halálát, miként a Moldvai Marinka vagy Merika, és nem is a „folyó kis kútban”, mint a palóc Duricza szép Kata, hanem „a folyóban”. Ez nyilván nagy víz lehet, hiszen mellette és benne csapatostul dolgoznak a halászok: egyik helyen ezüst, a másikon arany, a harmadikon pedig gyémánt hálóval. A középkori, francia eredetű ballada bátai meghonosodásának egyik bizonyítéka éppen az, hogy elemeiben a Duna mellett élő és sokáig a Dunából élő halásznép természeti viszonyaihoz, életmódjához, szemléletéhez asszimilálódott.

A Katica szép leánynak már csak a holttestét fogják ki a halászok a gyémánt hálóval. A királyfi azonban ekkora fájdalmat nem bír el, megszakad a szíve. Nem öngyilkos lesz tehát, mint a palóc töredék, illetve a moldvai balladák férfi hőse.¹⁹

Az itt közölt bátai változatok azáltal is teljesebbek, kerekesebbek, mint az első, hogy megvan bennük záróelemként a szerelmesek közös sírba temetése, a sírjukból kinövő két lilomszál, melyeket a kegyetlen anyós leszakít. E zárómotívum alapján a közismert *Kádár Kata* balladánkkal van közeli rokonságban.

A *Katica szép leány*nak a francia *Porcheronne*-nal való összefüggése az első rész töredékes, romlott és jórészt prózává oldott változata ellenére is fölismerhető, csaknem nyilvánvaló. A nyelvi, költői megformálásukban mutatkozó különbségeken kívül abban tér el ez a magyar változat az eredetijének föltételezett franciától, hogy az anyós kegyetlensége a bátai magyarban a gyilkosságig fokozódik. A többi ebből már természetszerűen következik. Hiszen a feleség pusztulása után már nem volt meg a lehetőség a férj visszatérésére úgy, ahogy az a franciában történik.²⁰ Ezért kellett másik balladából, illetve balladákból kölcsönözni a történet második felét.

Balladánkat a palóc és moldvai magyar változatok, valamint a forrásul szolgáló francia eredeti mellett a déli szlávoknál élő variánsokkal is célszerű egybevetni. VARGYASnak idevágó megállapításából azt emelném ki, amit a 2. déli szláv változatról mond: „...már annyira kopott, hogy a búcsúzási jelenet is kimaradt belőle, ahol a férj anyjára bízta feleségét. A magyar név árulkodik bennük a kölesönzésre: *Kata*, *Katica* a hősnő. Ilyen módon csak a magyarban lehet becézni a Katarina, Katalina nevet.”²¹ Nem kétséges, hogy a bátai változatok, amelyekből ugyancsak hiányzik a búcsúzási jelenet, s a hősük neve Katica, a legszorosabb kapcsolatban van a déli szlávok között élő és említett formával. S nyilván Báta és környéke, ahol még eddig föl nem derített módon meghonoso-

¹⁷ CSANÁDI—VARGYAS: I. m.

¹⁸ *Baranyai magyar néphagyományok*. Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta BERZE NAGY János dr. I. Pécs 1940. 163—181.

¹⁹ *Nyáry* i. h. 349. — *Moldvai csángó népdalok és népballadák* 103—109.

²⁰ VARGYAS i. h. 199.

²¹ Uo. 199—200.

dott e francia eredetű ballada, a déli szlávok felé való közvetítésnek fontos állomása lehetett.

Balladánknak a VARGYAS tárgyalt típusba tartozását az eddig felsorolt hasonlóságokon és egyezéseken kívül bizonyos formai sajátosságok megfelelése is bizonyítja. Ezek közül VARGYAS LÜKŐ Gáborra hivatkozva elsősorban a sorismétlés három fő típusát emeli ki, mint a neolatin népek költészetének közös formai sajátosságát, amely a francia balladákra is igen jellemző.

A sorismétlés típusai — ha nem is szembeötlők —, a bátai változatokban is fölismerhetők. Bár e tétel szemléltetésére nyilván csak a még prózává nem romlott és dallamhoz kapcsolódó verses töredékeit használhatjuk fel, még így is kétségtelen, hogy a legszembeütőbb formai sajátossága az *ismétlés*. Ismétlődnek pl. szószerkezetek, mondatsémák vagy különösen fontos szavak, sőt fél sorok:

„J ó n a p o t, j ó n a p o t, halász pajtásaim.”
 „F o g j a t o k, f o g j a t o k mindenféle h a l a t!
 Nekem is f o g j a t o k szívembéli h a l a t!”
 „E l k ü l d t e m, e l k ü l d t e m a hosszú pincébe.
 N é k e d v ö r ö s b o r é r t, n é k e d v ö r ö s b o r é r t.”

Egyszerű sorkettőzéssel is találkozunk:

„Mít bújsz éneőőem, Katica szép leány?
 Mít bújsz éneőőem, Katica szép leány?”

A sorismétlés magasabbrendű formájának fogható fel a következő:

„Fogjatok, fogjatok mindenféle halat!
 Nekem is fogjatok szívembéli halat!
 Fogtatok, fogtatok mindenféle halat.
 Nekem is fogtatok szívembéli halat.”

Balladánk verses részei az itt közölt lejegyzésben tizenkettes sorokból állnak. De minden sor nehézség nélkül két hat szótagosra is felbontható. Hogy a hat szótagú szövegsorok felvétele sem erőltetett, azt a dallam zenei sajátosságai is igazolják. Az első hatos végén plagális, a másik három zenei frázis végén autentikus zárlatot találunk. Figyelmet érdemel még a dallam ritmikai megoldása is. A 3/4, 4/4, 6/4 váltakozik mindkét adatközlő dallamában. Helyenként kissé szabadabban értelmezve, mindkettőnek a tempója *giusto* (♩ = kb. 70). Talán nem jelentéktelen az a tény sem, hogy a balladát mindkét énekes mind a két fölvétel alkalmával azonos hangon kezdte. (L. a dallamlejegyzést!)

A bátai ballada főként ritmikai megoldásában, de dallamszerkezetében is mutat rokonyonásokat a VARGYAS közölte francia dallammal.²² Intonációjuk egyezésén kívül azonban csak hasonlóságról beszélhetünk. A teljesebb egyezés nem igazolható.

Az eddigi gyűjtés közzétett adatai alapján bizonyosra vehetjük, hogy a *Katica szép leány* balladája nem újkeletű kölcsönzés a Tolnába vagy Baranyába telepített moldvai székelyektől. Ezt igazolja egyébként a ballada nyilvánosságra kerülésével kapcsolatos minden mozzanat, s főként az adatközlők köz-

²² VARGYAS Lajos: *Egy francia—magyar dallamegyezés tanulságai*. NÉ XL (1958) 156—160

vetlen és közvetett vallomása. A ballada sokkal inkább tekinthető a bátai nép kultúrája szerves, régi elemének. Ha csak gazdag zenei hagyományait nézzük, amelyben még mind a mai napig aktívan élnek a Tolnában és Baranyában eddig följegyzett más középkori balladáink, kiegészülve újakkal, sőt legújabbakkal,²³ nem is olyan feltűnő, hogy közöttük ilyen ritkaságszámba menő *piece de resistance* is akad, legföljebb azért meglepő, „mert ma már inkább csak Moldvából vagy Nyitra megyéből szoktunk hozzá ilyen fölfedezésekhez.”²⁴

Tartalmi és formai sajátosságai igazolják VARGYASnak e balladatípus és e típusba tartozó bátai változat középkori francia eredetéről meggyőzően indokolt álláspontját.²⁵

Meggyőződésem, hogy e ballada bátai előfordulása szoros kapcsolatba hozható a Dél-Dunántúlon kimutatott középkori francia telepések mellett az egykori bátai bencés monostorral. Eddig sajnos nem méltattuk kellő figyelemre a monostornak a magyar középkorban betöltött országos és helyi szerepét, szakrális hatását, a bencés monostor francia kapcsolatait.²⁶

A ballada hősének neve Katica nyilván nem független a Baranyában és Tolnában szokatlanul intenzív Katalin-kultuszról.²⁷ E megkülönböztetett, az átlagosnál intenzívebb Katalin-tisztelet ösztönzői, indítórugói ugyancsak tisztázásra várnak.

Az itt érintett kérdésekkel való foglalkozás és a ballada életére vonatkozó további adatok gyűjtése jelentősen hozzájárulhat *A kegyetlen anyós* balladatípusunk eredetére vonatkozó eddigi tudományos téziseink bizonyításához.

RÓNAI BÉLA

Бéла Ронаи:

НОВЫЕ ДАННЫЕ К ОДНОЙ СТАРОЙ БАЛЛАДЕ

(Резюме)

Тип баллады «Жестокая свекровь» был известен лишь в вариантах, записанных среди венгров Молдавии, кроме одного отрывка, известного у палоч (Северная Венгрия). В 1962 г. был обнаружен один вариант в с. Бата (комитат Тольна, Южная Венгрия), под названием «Катица (Катя) красавица». Через два года автор еще раз заслушал тех, у которых записал этот редкий вариант. В данной статье он публикует, вместе с мелодией, фонетическую транскрипцию варианта баллады, дополненного с вновь записанными деталями. Потом дается анализ содержания и формы, сравниваются публикуемые варианты с известными до сих пор венгерскими вариантами и с французской балладой «Поршерон», которая считается первоисточником.

Автор приходит к выводу, что эта баллада не в последнее время заимствована от переселенных из Молдавии в комитаты Тольна и Бараня сикулов а входит органически в традицию народной поэзии и народной музыки села Бата, которое, уже во время королей Арпад (896—1301 гг.), было цветущим поселением. Внедрение этой баллады французского происхождения может быть связано с монастырем бенедиктинского ордена, основанным в Бата около 1090 г. и процветавшим до 1526 г. а также и с культом св. Екатерины, распространенным в этих комитатах, но происхождение которого еще не выяснено. Эти гипотезы еще нуждаются в дальнейших исследованиях.

²³ *Báta népköltészeti és népzenei hagyományai* című készülő összefoglalásban részleteiben is bemutatom. — R. B.

²⁴ VARGYAS Lajos szíves levélbeli közlése.

²⁵ Uő: *Kutatások* . . . 198—201, 262—265.

²⁶ CSALOG József—DERCSÉNYI Dezső: *A bátai apátság és Krisztusvére ereklyéje*. Pécs É. n. — FÁJTH Jenő: *A Szentvér története*. TÓTH Nándor: *A bátai Szentvér*. Novellák című kiadványban. Paks 1940. 3—7.

²⁷ SZENTKIRÁLYI (István): *A szabadszentkirályiak nemessége*. A „Pécs-baranyai Múzeum Egyesület” Értesítője IV (1911) 149—151.

Béla Rónai:

NEUE BEITRÄGE ZU EINER UNSERER ALTEN BALLADEN

(Auszug)

Der Balladentyp die unbarmherzige Schwiegermutter war uns — außer einem Fragment aus dem Palozengebiet — nur in den Varianten aus der Moldau bekannt. Im J. 1962 kam in Bába (Kom. Tolna) eine bisher unbekannte Variante unter dem Titel Katica schöne Maid (Katica szép leány) zum Vorschein. Verf. untersuchte das Schicksal des seltenen Fundes und hat seine Datenangeber nach zwei Jahren wieder angehört. Die mit den neuen Details ergänzte, vollständigere Balladenvariante wird samt Melodie in phonetischer Umschrift hier veröffentlicht. Nachfolgend wird eine skizzenhafte Inhalts- und Formanalyse gegeben, die hier mitgeteilte Variante wird mit den bisher bekannten ungarischen Analogien sowie mit der als Urquelle betrachteten französischen Porcheronne verglichen.

Verf. gelangt zur Schlußfolgerung, daß diese Ballade kein neuzeitliches Leihgut von den in den Komitaten Tolna und Baranya angesiedelten Moldauseklern ist, sie ist eher ein organischer Bestandteil der auch schon in der Árpádenzeit (896—1301 u. Z.) blühenden Volksdichtung und Volksmusik von Bába. Die Einbürgerung und Vermagyarisierung unserer Ballade französischer Abstammung mag mit dem um 1090 gegründeten und bis zur Niederlage bei Mohács (1526) blühenden Benediktinerkloster in Bába, bzw. mit dem Katharinen-Kult in den Komitaten Tolna und Baranya (dessen Ursprung bis jetzt noch ungeklärt ist) im engsten Zusammenhang stehen. Die Hypothese bedarf jedoch noch weiterer Untersuchungen.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A jóság szózása, szózóvályú

1964 nyarán a hajdúszoboszlói Angyalháza pusztá szárnyékerdeje melletti kútnál érdekes, most már lyukas fenekű, kétkerekű, nyárfából készült, elsődleges használatból kiszorult eszközt találtam, az úgynevezett *sózóvályút*. Kisebb keményfa tengelyre szerelt tömör keményfa kerekén 2 mm vastagságú lemezből készült ráf. A tengely végében egy-egy meghajlított vas tengelyvégseg. Ma nagyobbára mosdásra, s alkalmi víz tartásra használják ferdére állított formában. Az arra járó pásztorok sáros eszímájukat alkalomadtán megmossák benne. Első részén egy vasfogantyút látunk, amivel felemelhető, s könnyebben lehet kerekén gurítani, vagy húzni. Emlékezet szerint a vályút 1930 táján cigány teknővájóktól szereztek be, kerekét a Hajdúszoboszlói igen ismert Nyitrai nemzetű kerégyártó mester készítette, és helyi kovács vasalta. (1, 2, kép.)

A kerék azért volt szükséges, hogy horozható legyen. „Kősót, vagy marhasót raktak bele, a fél végít megfogta az ember, oszt a keréken görgött.”

Pásztorok a Hajdúszoboszlói Legeltetési Társulat rendeletére használták 1962-ig, amíg az egyik jóság bele nem lépett, s a feneké ki nem lyukadt. Az angyalházi legelőkön kettő darab volt használatban. *Nyaló sót* tartottak benne, amit a jóság, főként szarvasmarha és juh különösen száraz nyári időben nyalt, hogy sóhiányát pótolni tudja. Akkor volt erre inkább szükség, amikor a mező lesült, s a jóság legalább vízzel pótolta a legelőt. Ilyenkor ugyanis kevesebb ásványi anyagot kap, a sót is jobban megkívánja a szervezete.¹

A száraz idő sokkal nagyobb erőfeszítést kíván a pásztoroktól. Több a betegség, száj- és körömfájás, marhavész lehetőség. Így naponta egy rendes gulya, 500—600 szarvasmarha, vagy nyáj 600—800 juh-birka számára 1500—2500 cseber vizet kell felhúzni a kútból,

hiszen „a jóságot nem ostorral kell itatni, hanem vízzel.”²

A Hortobágyi Állami Gazdaság ohati üzemében Gyökérkúton a Völgyesi hodálynál két magyar juhnyáját tartanak. A juhek szózásának egész évben két módját alkalmazzák. Az □ alakú hodály belsejében mindkét végén vastagabb karóra felszerelt deszkából összeszegelt tálcán áll a darabos marhasó, a juhok tetszés szerint lyukakra nyalják.³

Másik módja, különösen nyári időben, amikor a juhok a fulas hodály hátánál a kút mellett delelnak, az hogy szarufára zsíneggel felerősített *sózórácsba* helyezték darabos sót, a veres marhasót nyalják. A juh rendszeren hozzászokik s amikor sóra van szüksége, a szózórácsot megkeresi. (3. kép.) Nádudvari adatok szerint a haszonállatok sózása legelőn és istállóban, vagy szabad telelőn egyaránt történhetett. A *sózóládikát* a gulya vagy nyáj állásán helyezték el, a *dörgölőző fa* környékén. rá 30—40 kg súlyú egy db *kősót* helyeztek, amit a jóság kívánalma szerint nyalogatott. Az ilyen kősó használat közben előbb kitanyérosodik, lassan elkopik. A *sózóládika* kb. 40×40 cm nagyságú deszkából készült lap, lécs kerettel, hogy a jóság ne tudja lelökni róla a kősót. Aljára keresztben két vastagabb lábat szegeztek, hogy a földre ne érjen és rothadását meg tudják akadályozni. Gulya és juhok sózását így oldották meg, mind a nyári legelőn, mind a teletető aklokban. Nem véletlen, hogy a *dörgölőző fa* környékén helyezték el, mert itt fordult meg legtöbbször a gulya. Az öregebb jóság már ismerte, odament ha megkívánta a sót, nyalogatta, de vele ment a növendék jóság is és megnyalta, így kapott rá a sóra.

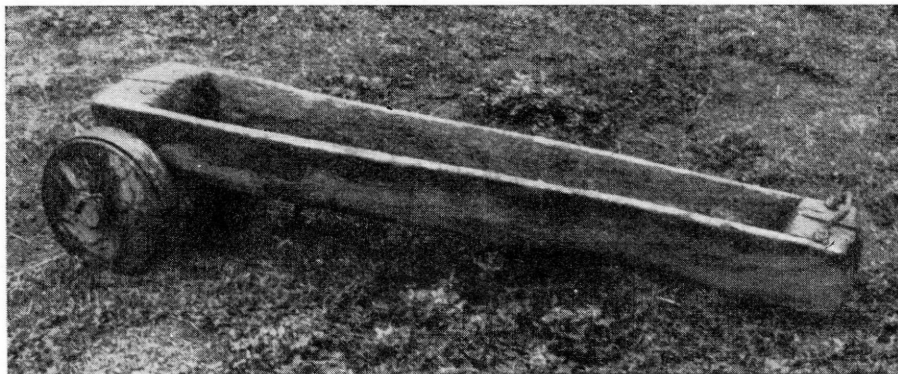
Kisebb gazdaságok takarékosabban végezték e műveletet. A juhnyájnak a dranka oldalára kötötték fel a kősót, vagy a piros 5 kilós ipari kockasót. Így sózódtott a nyáj.

A lovakat, a ménest tapasztalat szerint

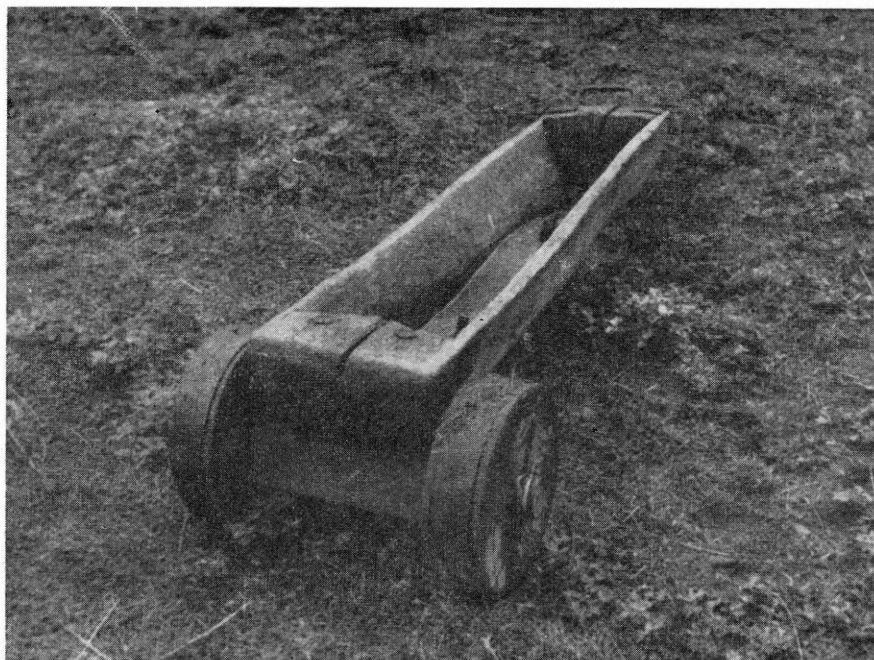
¹ BÉRES András gyűjtése. Hajdúszoboszló. Angyalházapusztá 1963. Vö.: BENE Zs.: *Die Schafzucht auf dem Gebiet des Cserehát*. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 572.

² BÉRES András gyűjtése. Hajdúszoboszló. Angyalházapusztá. 1963.

³ BÉRES András gyűjtése. Hortobágy, Gyökérkút. 1957. Vö.: BENE Zs. i. m. 565. 1.

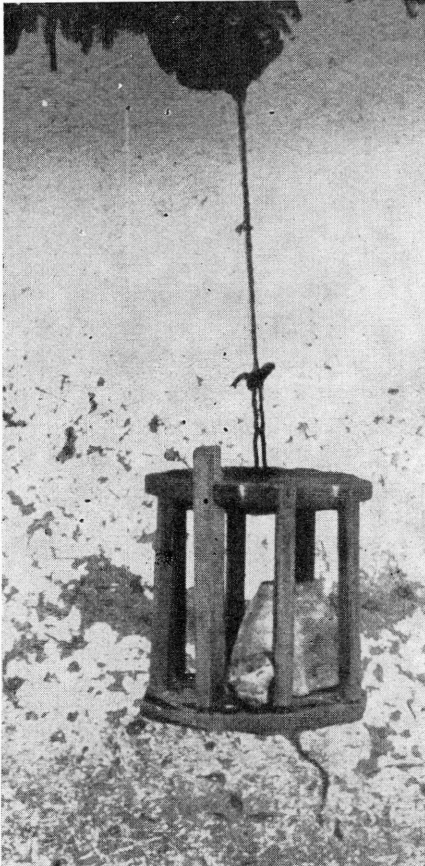
1. kép. Sózóvályú. Hajdúszoboszló-Angyalháza 1963. DMA. F. 16.994. Foto: BÉRES András

2. kép. Sózóvályú. Hajdúszoboszló-Angyalháza 1963. DMA. F. 16.997. Foto: BÉRES András

sohasem sózták a legelőn, hanem sózásra leginkább hazavitték, ha a szükség úgy kívánta.

Az első világháború után gyakorta adódott feszültség a pásztorok és az uradalmak, vagy a legeltetési társulat vezetősége között, mert a pásztorok *elhasználták* a kősót a gulyától vagy nyájtól. Az eltulajdonítás lehetőségének megszüntetésére új sózási mód ala-

3. kép. Sózórács. Hortobágy-Gyökerkút. 1957. DMA. F. 11.118. Foto: BÉRES András

kult ki a legelőkön. Földbe ástak egy oszlopot, erre erősítették egy rácoszott hosszú ládikát, amibe öt-hat kocka, öt kilós ipari só t helyeztek és lezárták. Az ipari só t már nem tudták a pásztorok étkezésre használni.

A *sózóágas* olyan széles és hosszú volt, hogy abba téglalakú ipari só könnyen befért, de a keményfa rácoszattól a jószág akadály nélkül nyalogathatta a só t. Ezt a praktikusnak bizonyult sózási eljárást alkalmazták

egészen 1945-ig, amikor az Angyalházával határos nádudvari Szelenesen is meghonosodott rövid időre a kerekes sózózáló használata.⁴

Az istállóban a lovat és a szarvasmarhát több helyen, úgy sózzák még mai napig, — s ez az eljárás a szövetkezeti gazdaságokban is elterjedt —, hogy az öt kilós piros kockasót a jászolban tartják és a jószág nyalogatja. Evés közben hol erre, hol arra dűrja, a takarmánnyal együtt, s lassan minden jószág elé odakerül, sózza önmagát. A felszabadulás előtt uradalmakban a kocsis vagy béres tette rendszeresen minden jószág elébe. Az ilyen sózási eljárásról azt tartják, hogy nem jó, mert a só hamar bepiszkolódik és tovább nem nyalja a jószág.

„Az egyéni világban a kisparasztok, de uradalmak is úgy sózták a lovat Nádudvaron, hogy egy ember megfogta a ló fejét az orránál, félrefordította, benyúlt a szájába, mutató és hüvelykujjával kihúzta a nyelvét, mire a ló kitéotta a száját. A másik ember pedig egy evőkanál só t a torkára tett. A nyelvét eleresztette, s nyelvével együtt a só t is bevette. Ezt a sózási eljárást átlagosan két hetenként megismételték.”⁵

A szarvasmarha sózására istállóban már három ember közreműködése szükséges. Egyik a szarvát fogva fejét félre fordítja, a másik kinyitja száját úgy, hogy az orra lyukába dugja jobb keze két ujját bal kezével szétfeszíti a száját, a harmadik ember evőkanállal szájába teszi a só t. A szarvát mindaddig el nem eresztik, míg le nem nyelte a só t. A szarvasmarha sózását is rendszerint kéthetenként ismételték a tél folyamán.

A juhnyáj sózását mind a legelőn, mind az akolban az álláson levő só nyalatásával végezték el a pásztorok.

A sertések sózását úgy végezték, hogy rendszeresen eleségébe tették bele a megkívánt sódagot, hogy emésztését ezzel is elősegítsék.

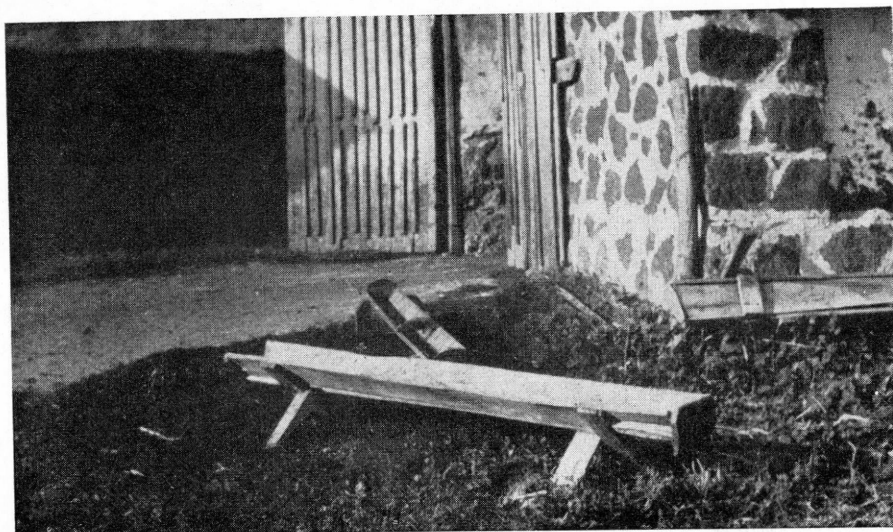
Hortobágyon szolgált pásztorok szerint, ha sós, szikes mezőn legelt a jószág, felesleges volt a sózás. De ha nem ilyen volt a legelő, akkor úgy intézték, hogy a földhöz erősített deszkára tettek egy 70—80 kilós darab kősót és azt nyalatták a jószággal. Azt szerették minél nagyobb. Ezért előfordult néha, hogy mázsás darabot tettek ki, mert azt nem tudta elrúgni.⁶

A tiszacsegei pásztorok között néhány érdekes módja terjedt el a jószág sózásának. A százfördülőn gyakran saját maguk készítették. 70×70 cm nagyságú kasszerű tartót

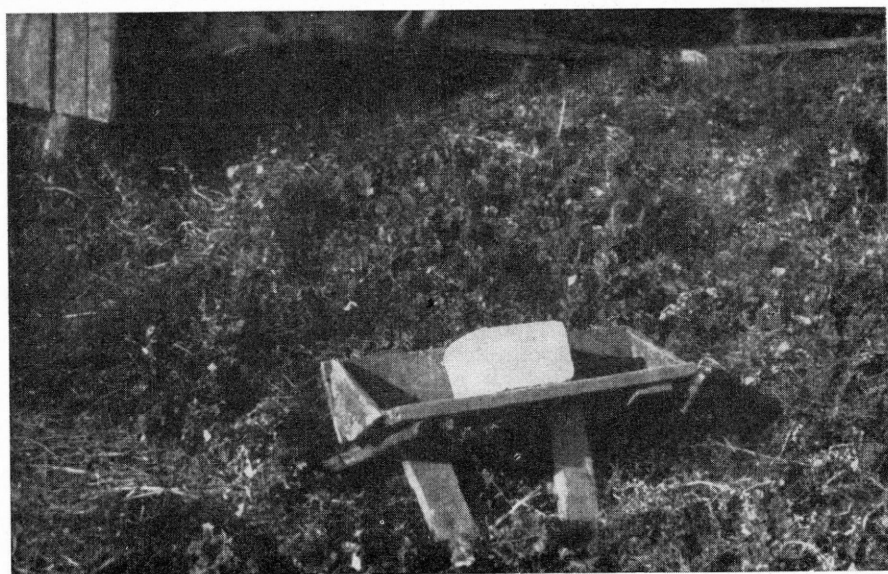
⁴ BALÁZS Lajos gyűjtése Nádudvar. DMA. NGy. 740.

⁵ BALÁZS Lajos gyűjtése Nádudvar. DMA. NGy. 740.

⁶ BEKECS Lászlóné gyűjtése. Tiszacsege DMA. NGy. 752. Szalontai Sándor pásztor közlése Tiszacsege, Temető u. 4.

4. kép. Sózó-válló a magoshegyi pásztortanyánál. Mikófalva. Foto: Kovács Attila 1964

5. kép. Sózó-válló sóval, Magoshegy, Mikófalva Foto: Kovács Attila 1964

fontak vesszöböl, melyet egy vastg karóra erősített deszkára erősítettek, ráhelyezték a kósót, és a kút közelében levő szőzóra járt a jőszág nyalogatni.⁷

A nádudvarihoz hasonlóan ismerős volt Tiszacsegén is az istállóban való szőzás, amit vasárnap itatás előtt végeztek el két ember közreműködésével. *Simon Mátyás* 70 éves pásztor a szőzásnak egészen sajátos módjára emlékszik. Kb. 2 méter magas 20–30 cm átmérőjű, középen fúrott lyukú ágast ástak le a legelőn, oldalán több lyukat fűrtak, felső lyukába törött sőt raktak és vízzel gyakran öntözték. Így a só állandóan levett. A kifolyt sós levet nyalogatta a jőszág. Ezt *sőzfű*-nak, vagy *sőzfűgáznak* is nevezték.

Az 1920-as években egy földbevert kecskebak szerű alkotmányra 60×80-as ún. ferslőgot (ládát) tettek, belehelyezték a kósót, „erre is rájárt a jőszág, ha szózhatnékja volt”.⁸

Bihar megyei adataink szerint Komádi-ban a régi Sáróten úgy tudják, hogy a szarvas-marhák, juhok és kecskék szőzásának hivatali elrendelése az 1895–96-os évben történt. Ezt a szőzást *métre hajtásnak*, *métezésnek* nevezték. Bár ez előtt is megvolt a jőszág szőzása, de tömegesen csak a rendelet után tettek eleget a métezési köteleességnek.⁹

A gulyáknak, juh- és kecskenyájaknak a legelőterület itatókútja közelében volt a *métje*, a szőzás a külön erre a célra készített vályúkban történt. A vályúkat a kúttól 150–200 méterre állították fel, két-három hosszú sorban, egymástól mintegy harminc-negyven méter távolságra. Ezek a vályúk három méter hosszúak és hatvan cm szélesek voltak, a peremek magassága általában tíz cm. A száz cm. hosszúságú karókból, 40–50 cm-t a földbe ástak. Egy-egy *mét*-vályú huszonöt-harminc jőszág szőzására volt elegendő, s számuk mindenkor a jőszág számához aránylott. Métezésre naponta kétszer hajtottak. Nyáron reggel és este hat órakor, reggeli legeltetés előtt étvágygerjesztésre, estefelé éjszakai emésztésre. Tömegszőzásnál, *métezés*nél vályúnként öt kg darabos kósót tíz-tizenöt dkg-os darabokra törtek, ezeket helyezték el a vályúban.

A vályúk általában könnyen szétszedhetők voltak, s ahogy a jőszággal vándoroltak, felszedték és magukkal vitték. A szőzásnak ez a formája, a métezés, ma már nem található sem Komádi-ban, sem környékén. Mind a mezőgazdasági szakemberek, mind a község régebbi vagy mai jőszágtartó gazdái egyöntetű véleménye szerint ma már a külső legeltetésnél nincs szőzás. Azt ki-illetőleg *behajtás*-nál, otthon, az istállóban végzik el. Néhány éve egy-egy, kettő-három dekás kósó enyeletésé-

vel történt. Reggel gyakorta darába kb. három dkg. lisztsőt kevernek, amit a jőszággal felnyalotnak. Behajtás után *jőszággötözés*-kor ugyanezt a sőmennyiséget adják széna vagy szécska takarmánnyal. Szokás Komádi-ban is, hogy az 5 kg-os bolti sőt a jőszág előtti jászolban helyezik el, amit tetszése szerinti időben nyalogathat.

Télen kukorica, vagy vegyes silóval kapja szükséges sődagját a jőszág.¹⁰

A *métezés* szóhasználatlalt kapcsolatban fel-felmerül a kérdés, hogy esetleg Kecskemét városának neve, melyben megtaláljuk a mét szót, nincs-e összefüggés, vagy nem kecske szőzhely volt e korábban az a terület.

Tőfaluban a Károlyi uradalomban a juhok szőzására a hodályl an vastag drót, vagy láncon lógó *vaspántokból*, abrondarabokból összeállított *kosarok*ban kósót helyeztek el. A pántok között olyan lézagot hagytak, hogy a birka feje beférjen.¹¹

Ez a megoldás egyébként nagyon hasonló az Ohat-gyökérekúti hodálynál megfigyelt *sőzórács* használatára.

A Monosbéli pásztoroknál „egyezség szerint a szőzashoz sőt biztosítani a gazda kötelessége volt. Mert a sőnak állandóan a jőszág előtt kellett volna lenni. Amikor adott a gazda megszóttak, amikor nem adott, magam vettem sőt.” A századfordulón 3–5 ágú ún. *águs* közé tettek egy kb. 50 kg-os kősődarabot. A 70–80 cm magas *águs*-t a hodály közepén állították fel, azaz földbe ásták. Ez volt a rendes szőzás.¹²

GUNDA Béla megfigyelése igazolja,¹³ hogy a szőzasi forma a Kárpát-medencében, máshol is elterjedt. „Feltételezhető, hogy a román, a szlovák, a morva-vlach pásztorok ősi soron nem törték a sőt, hanem töretlenül a földre kölapra, vagy ágas karóra helyezték, s a juhok így jutottak sőhoz. A sőtartó karók a Keleti- és Északi-Kárpátokban a magyaroknál, románoknál, szlovákoknál nagy területen ismeretesek.”¹⁴

Monosbelen, Mikófalván a felszabadulás előtt a tanya udvarán helyezték el a *sőzaválókat*. Ott történt a szőzás a deszkából össze-ütött *sőzaváló*ban. Hetenként egyszer szóztak, de ebben kapták az abrakot is. Gyakorta egy darab fából vajt sőzaválókat használtak, mint pl. Domaházán, melyeket a legelőn hosszú szál fákon keresztben helyeztek el.¹⁵ Hiteles történeti adatok tanúskodnak arról, hogy a

⁷ BARÁTOSI L. Lajos gyűjtése. Komádi. DMA. NGy. 751.

⁸ KOVÁCS Attila gyűjtése, és szíves közlése. Tőfalu. Berényiné 1887.

⁹ KOVÁCS Attila gyűjtése és szíves közlése. Monosbél. Sipos P. 1900.

¹⁰ GUNDA Béla: *Prehisztórikus jellegű őrlőkövek a Kárpátokban*. Ethn. LXIX. (1958) 339. Vö.: KOPZYNSKA — JAWORSKA: *Das Hirtenwesen in den polnischen Karpaten*. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 432.

¹¹ GUNDA Béla i. m. 343.

¹² KOVÁCS Attila szíves közlése.

⁷ BEKECS Lászlóné gyűjtése Tiszacsege DMA. NGy. 752. *Bozsó István* közlése Tiszacsege. Kinizsi u.

⁸ BEKECS Lászlóné gyűjtése. Tiszacsege DMA. NGy. 752. *Simon Mátyás* 68 é. közlése. Tiszacsege.

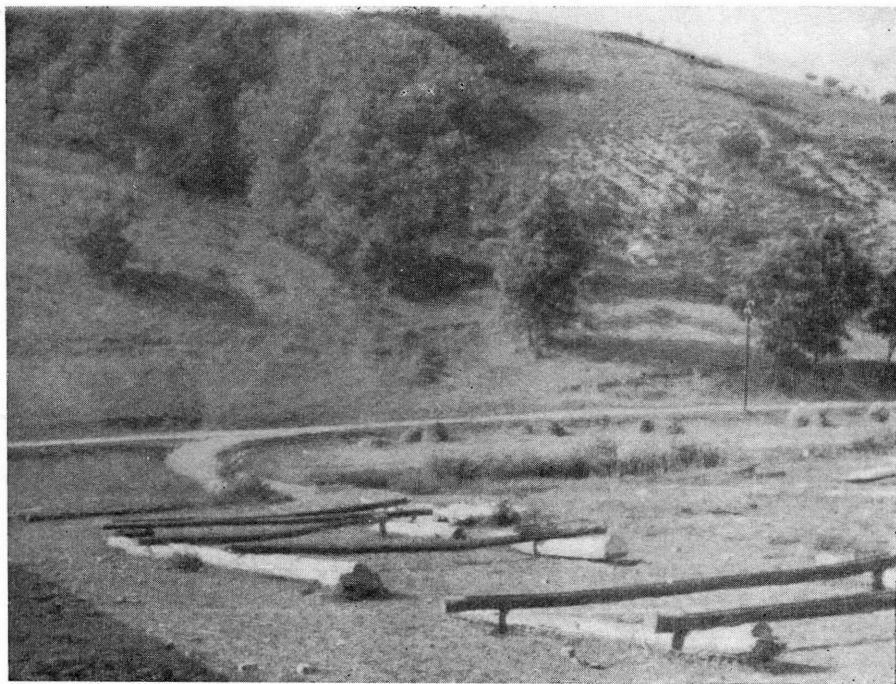
⁹ BARÁTOSI L. Lajos gyűjtése. Komádi DMA. NGy. 751. *Balogh Lajos* 36 é. Tsz-tag közlése.

jószágsózás eszközei a vagyonleltárakban is nem utolsó helyen szerepeltek. A Fischer és Pyker utáni vagyonleltárban 1822. szept. 5-én Deménden sózó-válló négy db. Füzesabonyban kettő db szerepel.¹⁶ Az 1848. máj. 9-i összeírás Makláron 7, Deménden 6, Füzesabonyban 5 db sózó-válló-ról ad számot.¹⁷

Kettőszáz-kettőszázötven juh sózására

beli marha sózása. Vasárnap ebéd után, kora délután a gazdák még 1940 körül, kerékpárral, gyalog, csapatosan mentek sózni. Otthon törött *veres sót* kevertek korpával, azt kis tarisznyába kötve a sózóteknőt ráakasztva indultak a sűrűsi ún. Haynau legelőre,²⁰ ahol a sót teknőbe öntötték és a növendék jószággal a teknőt kézben tartva felnyalatták.

6. kép. Juhsózóhely az akol előtt. Domaháza. Foto: Kovács Attila 1962

Monoshélen 5 kg sót használtak fel, de hetenként csak egyszer sóztak. Télen ugyan nem kívánta a jószág úgy a só, de sózni csak kellett. A pásztorok megállapítása szerint az anyajuh mindig jobban kívánta a só. A nyájakat mindig külön sózták.¹⁸

Néhol a vasárnapi gulyasózás vasárnap kora délután valóságos népünnepély formájában zajlott le. Kint az erdei legelőn sós korpával sózták a Sajóvárkonyi gazdák növendék jószágait.¹⁹

A Szatmár megyei Rozsály községben is ismerős volt a nyári legelőn tartózkodó gulya-

Sóhiányos világban, vagy szegény helyen megtörtént, hogy a jószág elé tett szénát vagy szecskát levizelték, hogy a jószág jobb étvágygal egye.²¹

A jószágsózás területileg is jól elhatárolt sokféle variációja azt bizonyítja, hogy a gazdák, a jószágnevelők igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a haszonállat nevelésében annak a momentumnak, mely segített, hogy a jó legelő, a jó takarmányozás mellett jobb minőségű igavonó legyen segítője, vagy hízó formában anyagi bázisa. Ezért fordítottak nagy gondot nevelésére, s ezért nem hanyagolható el a tartáshoz nélkülözhetetlen sózás ismerete.

BÉRES ANDRÁS

¹⁶ KOVÁCS Attila szíves közlése.

¹⁷ EÁL. EÉL. Gazd. lvt. 2014. csomag. KOVÁCS Attila gyűjt.

¹⁸ KOVÁCS Attila gyűjtése és szíves közlése. Monoshél. Vö.: TIMAFFY László: *Hirtensven auf den Donauinseln*. In: *Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Bp. 1961. 632.

¹⁹ KOVÁCS Attila szíves közlése.

²⁰ BÉRES András gyűjtése, Rozsály. 1959. *Béres János* közlése.

²¹ BÉRES András gyűjtése, Rozsály. 1959. *Béres János* közlése.

Látogatás egy mongol kovácsmesternél

Az 1963. évi mongol—magyar régészeti expedíció ásatásai közben látogatást tettünk egy „nomád” kovácsmesternél. A szállás neve, ahol dolgozott *Ider Ulaani honhor* (*Arhangaj ajmak, Erdenimandal szumun*), a Hüni folyó balpartján fekszik.

A kovács neve *Gonszikdzsav*. 17 éves kora óta foglalkozik mesterségével. Jelenleg 62 éves.

Alapvető munkája jelenleg az, hogy a kombinált vas-fa nyergek vaskápáit kovácsolja. Fiatal korában ezüst ékszereket is készített, de kovácsolt csiholóvasat, zablát és kengyelt is. Nyersanyagul hulladékvasat használ, ezeket igyekszik begyűjteni.

Műhelye a jurta mellett van (1. kép.) Tűzhelyén fenyőfaszemet éget, a fát ő maga

1. kép

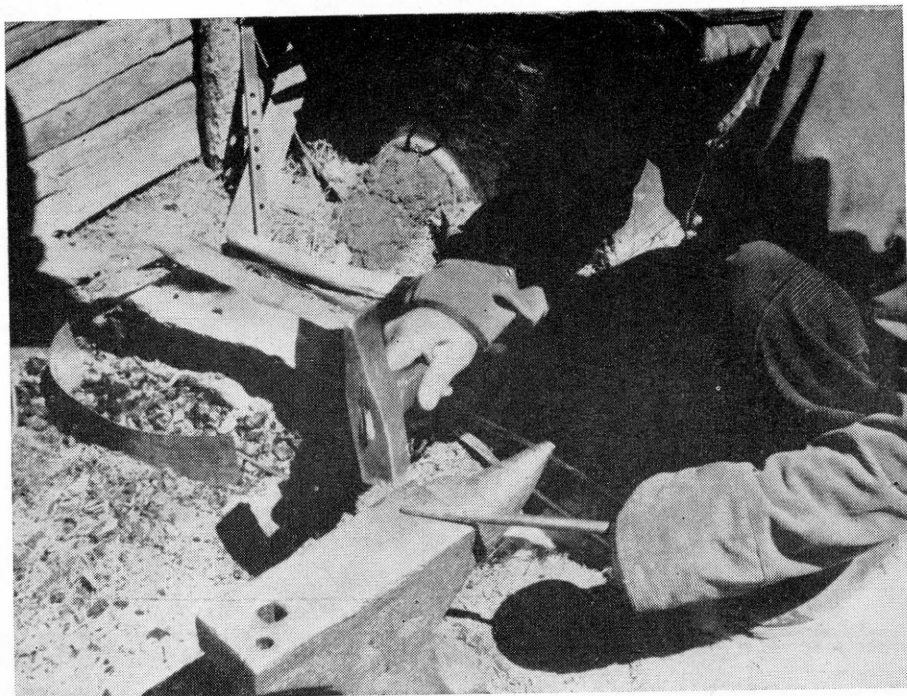
Itt született az egyik szálláson és bevallása szerint autodidakta módon tanulta ki a mesterséget. A fogásokat egy másik mesternél „látta”. Beszédéből érezhető volt, hogy ő is mint ennek a nagymúltú és titokzatosságokkal körülvett mesterségnek képviselője, nem akarja feltárni tanulóveinek titkait: kezdeti tanulmányait mágius cselekmények veszik körül. Ezekről nem volt hajlandó beszélni.¹

¹ A kirgizeknél a kovácsok védője (pir) Döt Pajgambar, a mesterség feltalálója, akinek szent helye délen a Csanvaj szorosban van. Egy legenda szerint tanítványa (a *sagit*) találta fel a fogót. Döt Pajgambar segítségét kéri a munka megkezdésekor. — Антина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе 1962. 136—137; Бурковский А. Ф. Из истории техники металлургического производства у киргизов. Ученые Записки ист. Ф—та КиргГУ. У.

égeti szénmé a jurta bádorgályhájában. Ez a faszéntűz is könnyen meglágyítja azokat a könnyű vascsöveket, amelyekből a kápát kikalapálja. (Egy ilyen nyereg ára 85 tugrig, vagyis kb. 265 Ft). Egy nyereg nagy részét egy nap alatt tudja elkészíteni. Egyedül dolgozik.

Szerszámjai: a nagy kalapács, amelynek egyik vége tompa, a másik éles (*lantü*) a tűzifogó (*örlöv*), a kikalapács (*alx*) és egy valamivel nagyobb (*tom alx*), amelynek a keskenyebbik fele kissé hajlott és végül az üllő (*dös*)² Ez utóbbi már gyári készítmény.

² A déli kirgizeknél az üllő neve dösü. 1958. 73. Антина К. И. i. m. 133.

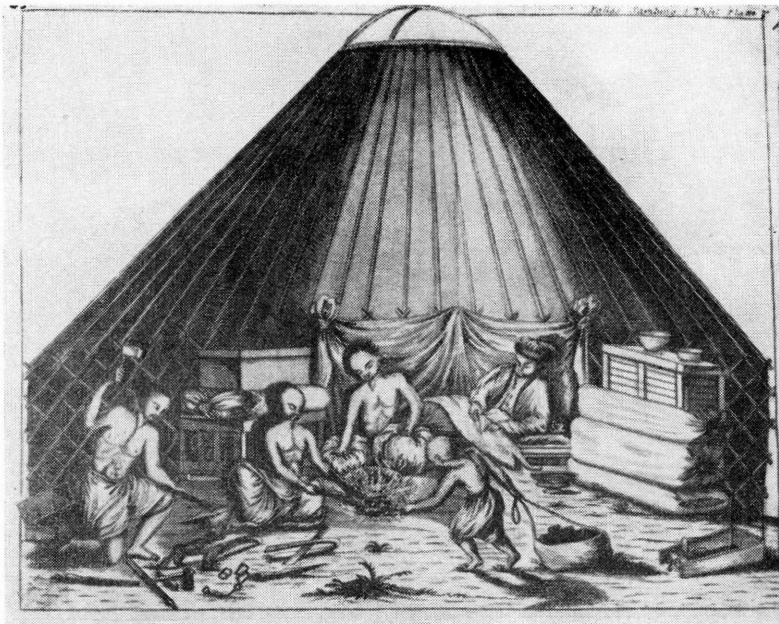

2. kép

3. kép

4. kép

Láda-fújtatójának neve *awdar hörgő*. A farészeket, vagyis a nyereg szárnyait egy kis kapaszerű eszközzel munkálja ki, olyannal, amelyekhez hasonlók elég gyakran találhatók avarkori sírjainkban (3. kép). Ezt is ő maga kovácsolta (neve: *ül*). Térd alakú hajlított fára van ráhúzva. Szerszámai közül az ő kezemunkája a lukasztó is (2. kép).

Tanítványa, segédje nincsen és jogosan úgy véli, hogy vele mint utolsó képviselőjével a messze környéken, kihal ez a mesterség.

Ha összehasonlítjuk mesterünk munkakörülményeit, szerszámkészletét a XVIII. sz. 70-es éveiben dolgozó kalmük kovács mesterkével, azt látjuk, hogy lényegében nem változtak meg azok.³ Más az üllő formája, más a nagykalapács, ezt a gyári készítmények elterjedése okozta (4. kép).

ERDÉLYI ISTVÁN

³ PALLAS, P. S. *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften*. I. St. Petersburg 1776. V. t.

NÉPRAJZI HÍREK

Fiastyúk

Megszoktuk, hogy a finnek mindent megtesznek a tudományos munka szervezett együttműködése érdekében. Most arról adhatunk hírt, hogy rotaprintes kiadásban, jó minőségű kivitelben és 16 oldal terjedelemben *Seulaset* (Fiastyúk) néven híradó folyóirat jelent meg. Ez a kis folyóirat, amely a tervek szerint évente négyszer fog megjelenni, a „Kalevala Társaság Híradója”, amely híreket, tudósításokat, beszámolókat közöl a finn nyelvészeti, irodalmi és népeleti kutatómunka területéről.

A beköszöntőben elmondják a szerkesztők, hogy „SNELLMAN idejében mind a finn nyelvészet, irodalom, a népi kultúra hivatásos aktív és mind az amatőr kutatói tisztában voltak egymás kutatómunkáját illetőleg. Nem volt ismeretlen és érdektelen senkinek, hogy miben fáradozik LÖNNROT Eliás Kajaaniiban, vagy hogy hová készül munkatársaival BORENIUS Akseli a jövő nyáron.” A múltban mindegyik tudós kutató tudta, hogy miben fáradozik a másik. De nem így van ez ma, jegyzik meg a szerkesztők. Ha vannak is tudományterületek, amelyek el vannak látva belső és külső propagandával, a folyó tudományos munkáról hírt adó tájékoztatással, a legtöbb kutató területéről azonban semmit sem tud, sem a közvélemény, sem a különböző szakkutatók többsége. A nemzeti tudományok területén, de általában is, egymástól elszigetelten, egymás munkájáról mit sem tudva végzik az egyes intézmények kutatói, tudósai a maguk munkáját. Ez azonban végül is azt

eredményezi, hogy az egységes célért való munkálkodás a gyakorlatban nem hangolódik össze, nem segítik egymást kellőleg a tudományos szakok.

A *Fiastyúk* néven most megindított híradónak az lenne a szerepe, hogy számba vegye, miféle tudományos intézetekben is dolgoznak ma az ún. „nemzeti tudományok” kutatói és az adott időpontban milyen tervek, milyen feladatok megoldásán fáradoznak. Már az első szám értékes és hasznos tájékoztatót ad arról, hogy milyen munkák folynak pl. CASTRENIANUM néven egyesített tudományos intézetekben: A Helsinki Egyetem Finn-ugor Intézetében és a Finn-rokonság Tudományos Kutató Intézetében, vagy a Finn Irodalmi Társaság Könyvtárában, A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában, a Turku Egyetem Finn-nyelvtudományi Intézetében, a Turku Egyetem Néprajzi Intézetében, és olvashatunk arról: hogyan halad az Irodalomtudomány oktatása Tamperében stb. Beszámolnak a terepmunkákról is, nemkülönben a néprajzi kutatók filmező munkájáról, tárgygyűjtő tevékenységéről stb. Hírt adnak az éppen megjelent tudományos művekről és jelzik, hogy milyen Archívumokban kutathatnak az egyes problémákkal foglalkozó amatőr kutatók stb.

Elismeréssel köszöntjük finn testvéreinknek ezt az új kiadványát! A jó kezdet után várjuk a folytatást, abban a reményben, hogy nálunk is feljön egyszer az égbe, a *Fiastyúk*-hoz hasonló csillag. KKL

Ethnográfiai és folklór filmfesztivál

Beszámoló jelentés az 1964. XII. hó 10—14. között megtartott a *Balkán Népeinek Első Ethnográfiai és Folklór Filmszemléről*.

A filmszemle jellege:

A Balkán Népeinek Első Ethnográfiai és Folklór Filmszemléje a Jugoszláv Etnológiai Filmbizottság (elnök PERSICS Zsarko) kezde-

ményezésére jött létre. Ez a filmbizottság foglalkozik Jugoszláviában a népszerű-tudományos és kutató jellegű néprajzi, népművészeti filmek készítésével.

A filmszemle előkészítését és létrejöttét aktívan, segíten támogatja az UNESCO jugoszláviai bizottsága, melynek képviselői a szemlét megelőzően összejöttek Bukarestben, a román és bolgár hasonló UNESCO szervezet

képviselőivel és megegyeztek a most megvalósult, regionális — szakmai jellegű filmszemle létrehívásában. — Meg kell jegyezni, hogy ez igen helyes kezdeményezésnek bizonyult, mert a regionális jelleg szűkebb kiterjedésű, elhatárolt volta, az egyes fesztivál rendező államok elé nem állít súlyosabb anyagi követelményeket, szemben a belajstromozott nemzetközi fesztiválokkal. Ugyanakkor a regionális jelleg a kultúrájukban sok közös elemet felismerő egyes népek folklór kutatásainak eredményére, ezek összehasonlítására biztosít jó alkalmat.

A Nis-ben megtartott első filmszemle, fesztivál jellegű kezdeményezés, amelynek azonban a fő célkitűzése a közvetlen szakmai feladatán túl az volt, hogy eszmeileg, gyakorlatilag előkészítse az elkövetkező és már valóban fesztivál jellegű bemutatásokat. A filmszemle regionális karakterét a meghívott államok összetétele is jellemezte. Meghívták: Albániát, Bulgáriát, Görögországot, Jugoszláviát, Magyarországot, Romániát, Törökországot. A meghívásnak cleget tettek a szervező országon kívül: Bulgária, Magyarország és Románia.

Albánia valószínűleg nem a kitűzött célokkal való egyet-nem értésből, hanem más megfontolások alapján nem vett részt a szemlén. A görögök, a törökök — azért nem vettek részt, mert nincs szervezett kisfilmgyártásuk és így nem tudták méltóan képviselni magukat a filmszemle programjának megfelelő tematikájú filmekkel.

A filmszemle célja:

Először gyűltek össze tudósok és filmalkotók Európa délkeleti országaiból, hogy megismerkedjenek olyan tudományos és filmművészeti kérdésekkel, amelyek mindegyik fél számára sok érdekeset nyújthattak. A szemlén résztvevő etnográfusok, tudósok és kutatók tájékozódhattak sok olyan tudományos kutatás eredményéről, amelyet eddig még nem publikáltak. A szemlén jelentős számban vetítettek kutatók által készített keskenyfilmeket, melyek egy-egy kutatási terület eredeti anyagát örökítették meg. A szemlén rendezett összejöveteleken alkalom nyílt vitákra, egyes tudományos ismeretek kicserélésére, nézetek összehasonlítására. Ugyanakkor a filmszemle céljának megfelelően ezeken a vitákon módja nyílt a filmalkotóknak betekinteni a néprajztudomány belső problémáiba és megismerni olyan lehetőségeket, melyek a közeljövőben érdekes filmek elkészítésére inspirálhatnak. Természetesen a filmszemle fő programja az egyes nemzetek által megtekintésre küldött filmek bemutatása volt. A vetítések során mintegy 54 film került lepergetésre,

közöttük tudományos, ismeretterjesztő, kutató és dokumentum filmek. (A bemutatott filmek részvételi diplomát kaptak.)

A filmszemle fő célkitűzése a viták során kialakuló megegyezésben fejeződött ki. Ez a megállapodás szigorúan elítéli a kommersz, olesó propaganda célzatú, néprajzi tematikát felhasználó kisfilmeket és azokat a jövőt illetően kirekesztették a vetítések programjából.

A filmszemle eredményei:

A filmszemle jelentős vívmánya az a tény, hogy közvetlen baráti kapcsolatok alakultak ki a résztvevők között. Megállapodás született arra nézve, hogy kéténként megismétlődik a filmszemle és bejelentették, hogy 1966 őszén Bulgáriában, Szófiában tartják ezt a fesztivál jellegű filmszemlét. Továbbá a filmszemle záróközleménye megerősítette azt a kapcsolatot, amely eddig az UNESCO nemzeti bizottságok és a filmszemle szervezői között kialakult. Egyben fenntartja azt az igényt, hogy továbbra is az UNESCO támogatásával, annak védnöksége alatt fejtje ki tevékenységét. Ugyanakkor a záróközlemény felhívja a résztvevőket, hogy tudósok bevonásával hazájukban hozzanak létre az UNESCO támogatásával nemzeti Etnográfiai és Folklór filmbizottságokat. Ennek a bizottságnak lenne a feladata 1965 szeptemberéig összeállítani az egyes országok etnográfiai, néprajzi filmjeinek katalógusait, amelyeket az UNESCO az 1966-os fesztivál idejére együttes katalógusban összevonva közrebocsátanak. Ez a katalógus lehetővé tenné az egyes államok között kialakuló filmesere jobb lehetőségét, s a tudományos kutatóknak jelentős segítséget nyújtana tudományos munkájukban.

Végül — ha nem is hivatalos formában — kifejezésre jutott az egyes résztvevők közös óhaja: hogy szorosabbra fűzzék az egymás közötti együttműködést és ha lehetséges egy-egy közös érdeklődésre számító etnográfiai film kooperációkat hozzanak létre. Jelentős eredménye végül a fesztiválnak, hogy regionális jellege kibővül, többek között éppen Magyarország részvétele miatt, és majd a későbbiekben — mint a Délkelet-Európa népeinek etnográfiai és folklór filmfesztiválja működjön.

Magyarország részvétele a filmszemlén:

Mi egy küldöttel vettünk részt a filmszemlén, illetve annak munkájában (Czigány Tamás). Sajnálatos, hogy néprajzkutató tudósok nem voltak jelen a mi részünkről. Valószínű sok hasznos kapcsolatot tudtak volna kiépíteni.

Filmjeink jelentős sikert arattak és szimpátiát ébresztettek mind a fesztivál közönségében, mind a résztvevő delegátusok között.

Megítélésem szerint érdemes résztvenni ezeken a fesztiválokon mert:

1. Kapcsolataink bővülnek.
2. Tudományos tapasztalateserére nyílik alkalom.

3. Népszerű-tudományos filmjeinknek elismerést szerezhetünk.

4. Filmalkotók számára művészi, szakmai továbbképzést biztosíthatunk.

A nisi fesztiválnak a magyar rövidfilmgyártásra vonatkozó konklúziói:

A fesztivál általános tapasztalatait leszűrve ki kell emelni azt a nagyon is kínáló következtetést, hogy a szomszédos baráti népekkel mind szorosabbra kell fűzni kulturális kapcsolatainkat. Hasonló sorsú, hasonló kultúrájú szomszédaink sok segítséget, már megszerzett tapasztalatot adhatnak át nekünk és ezeket mi hasonló értékes, számukra közvetlenül használható tapasztalatokkal, művészeti eredményekkel, már megoldott műfaji stb. sikerekkel viszonyozhatjuk. Az ilyen regionális jellegű fesztiválokon való részvétel számunkra legalább annyira fontos kell legyen, mint a világ-fesztiválokon való megjelenésre irányuló törekvéseink.

Ki kell itt hangsúlyozni, hogy a nisi fesztivál esetében ezt a lehetőséget bizonyos mértékig elmulasztottuk, hiszen csak egyetlen résztvevő képviselte Magyarországot.

Ugyanakkor a szomszédos Románia három delegátust küldött, nem beszélve Bulgáriáról, ahonnan tizennyolc küldött érkezett Nisbe, a folklór fesztiválra. Igen sajnálatos tény, s ezt több ízben hiányolták a fesztivál rendezői, hogy ismert és jó kapcsolatokkal rendelkező magyar néprajzkutatók nem vettek

részt a fesztivál munkáján. Nagyobb létszámú részvételünk annál is inkább fontos és indokolt lett volna, mert még nagyobb súllyal vehettünk volna részt olyan kérdések megtárgyalásában, mint a délkelet-európai népek folklór fesztiválja — regionális — karakterének kiszélesítésében.

Végső soron a továbbiakban aktívan be kell kapcsolódnunk ennek a fesztiválnak a munkájába, melynek feltétele a ránk háruló feladatok gondos teljesítése, melyhez be kell kapcsolni mind az UNESCO Nemzeti Bizottságot, mind a néprajztudósokat és a TIT-et. Nem utolsósorban lényeges lenne, hogy a fesztivál eredményeképpen létrejött kooprodukciós lehetőségeket kiaknázzuk, de nemcsak filmeket készítenénk közösen, hanem a film folyamán és később közös kutatási programot is teljesíthetnénk.

Mihamarabb meg kellene szervezni a magyar néprajzi-filmbizottságot a fent említett szervek részvételével és szerény keretek között elkezdni az 1966-ban Szófiában megrendezésre kerülő II. folklórfesztiválra való felkészülést.

A következő filmszemléig ránk háruló feladatok:

1. Megszervezni a magyar etnográfiai és néprajzi filmbizottságot, tudósok, filmesek és a TIT részvételével, ehhez megszerezni az UNESCO támogatását.

2. Előkészíteni 1965 őszéig a magyar etnográfiai és néprajzi filmek katalógusát.

3. A megalakuló bizottságok egyik feladata lehetne, hogy a TIT szervezésében Budapesten és egyéb nagyvárosban előadásokat és ezekkel egybekötött bemutatókat tartani a nisi filmszemlén levetített filmek anyagából.

CZIGÁNY TAMÁS rendező

KÖNYVSZEMLE

Dömötör Tekla: Naptári ünnepek, népi színhátszás

Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, 271 l.

Dömötör Tekla könyvének megjelenését pusztán az a tény is indokolta teszi, hogy a magyar népszokásokról egy emberöltő óta nem jelent meg összefoglaló munka, s a *Magyarság Néprajza* összefoglalása, valamint BÁLINT Sándor művének (*Népünk ünnepei*, Bp. 1937.) megjelenése óta eltelt idő kutatásai — ha népszokások terén sajnos kevés — újabb eredményeket hoztak napvilágra. Ezekből a naptári ünnepekhez kapcsolódókat foglalja össze a szerző, kiegészítve széleskörű — elsősorban történeti jellegű irodalmi alapra helyezett vizsgálattal. Nem a recens anyagból indul ki vizsgálódásainál, hanem megkísérli összeállítani azokat az adatokat, melyekben említés történik valamely — jeles naphoz kapcsolódó — dramatikus szokásról; ez könyvének újszerűsége. Mivel a történeti adatok értelmezése pár száz év távlatából sokszor már nehéz, a recens anyagot hívja segítségül, elkerülve ezáltal a csapdát, melybe a *Magyar Mythologia* óta oly sokan beleestek, ti., hogy az értelmezésnél a germán és szláv szokásanyagot hívták segítségül, ezzel egészítve ki a töredékes magyar szokásokra vonatkozó adatokat.

Jóllehet szerző munkáját szerényen pusztá számbavételnek tekinti, ennél sokkal többet nyújt, nemcsak a ránkmaradt, sokszor nagyon is töredékes szokásanyagot tárja fel, hanem azt bele is ágyazza az európai anyagba, mind a korabelibe, mind a maiba; megkísérelve arra is feleletet adni, hogyan vélekedtek annak idején ezekről a szokásokról. Ő maga így fogalmazza meg célkitűzését: „sorra veszem azokat a feljegyzéseket, melyek valamely formában a naptári ünnepekkel, jeles napokkal kapcsolatos dramatikus szokásokra, a kapcsolódó költői szövegekre és színhátszó formákra hivatkoznak, egészen a XIX. század elejéig, vagyis a tudományos igényű leírások megjelenéséig”. (9. p.) „... azokat a formákat vizsgáljuk, melyeken keresztül ezek a jelenségek egy adott történeti-földrajzi összefüggésben, konkrét gazdasági és társadalmi viszonyok között, tehát ez esetben Magyarországon a feudalizmus évszázadaiban megvalósultak”. (15. p.)

Bevezetőjében szerző az ünnepek és színhátszás kapcsolatairól szól, nagyon jó kritikát kapunk a magyarságnak az európai anyaggal összefonódott szokásanyagáról, felsorakoztatva a legújabb eredmények mellett a „korabeli” álláspontot is TEMESVÁRI Pelbárt, TELEGGDI Miklós prédikációiból, SZKÁROSI HORVÁTH verseiből, BOD Péter *Temet Heortokrates*-éből. Elemzi a népszokások „hivatásos” szereplőjének funkcióját, az előforduló komikus mozzanatok feltűnését, adománykérő formulákat, mindezekre példákat is bőségesen sorakoztatva fel.

Történeti forrásaink az ünnepi szokásokról címet visel a következő fejezet, melyet három kronológiai rétegre bont: a XV. század közepéig tart az első, ekkor honosodtak meg nálunk a középeurópai szokások, forrásanyagunk sajnos erről a korszakról alig van. A második a XVII. század végéig terjed, forrásaink leginkább prédikációk, hitviták, számadáskönyvek, melyek közül kiemelkedik ZSIGMOND herceg budai számadáskönyve (1500—1506), prédikátorok vita-iratai, külföldi utazók leírásai. Ebből a korból maradtak ránk az első feljegyzések köszöntőkről, betlehemesekről, gergely-és balázsjárásokról. A harmadik periódus a XVIII. század utolsó évtizedéig terjed, a tudatos néprajzi gyűjtésre vonatkozó első felhívások megjelenéséig, bár itt a határt talán célszerűbb lett volna egy-másfél generációval kitolni, hiszen BÉL Mátyást, BOD Pétert, BARTHOLOMEIDES Lászlót minden forrásértékük mellett sem tekinthetjük néprajzi gyűjtőknek, talán CSAPLOVIC Jánosban kereshetjük ez elsőt.

A magyarság — és rokonnépeinek — pogánykori ünnepeinek elemzése számbaveszi, hogy a kereszténység felvétele előtt milyen ünnepei lehettek népünknek, milyen szokások kapcsolódhattak hozzájuk.

Az *Ünnepkörök* című fejezet tárgyalja az egyes napokhoz fűződő szokásokat, a nyári és téli ünnepkörre felosztva. Az első, leghosszabb és szokásokban leggazdagabb rész a farsang, TEMESVÁRI Pelbárt prédikációjától kezdve CSOKONAIIG idéz bőséges adatokat, a jelmezes alakoskodásokról, ünnepontokról, tuskóhúzásról, különböző játékokról, kakasütésről, libanyakázásról, lóversenyről. Itt egy kiigazítást szeretnénk tenni, az idézett XVII. századi kassai rende-

letek nem azért nevezik a vízkeresztli csillaggal járókat „farsangosoknak”, mert alakoskodók, hanem mert vízkeresztkor a templomban az ünnepeket kihírdették, s ezzel vette kezdetét a farsang. (94 p.) Ebbe a fejezetbe sorolja szerző a Cibere vajda—Konc király típusú párviadalo-
kat is.

A *Húsvét* című fejezetben az ide tartozó szokások közül a húsvéti tojást, öntözést, komatál küldést, egyházi eredetű szokásokat, mint pl. Krisztus keresést, Pilátus verést, misztérium játékokat, zórlág hordást találjuk rengeteg irodalmi adattal. Egy jelentéktelen észrevétel: húsvétkor a jobbágyok tojásszolgáltatása korántsem egyházi, hanem földesúri járandóság volt. (98. p.)

A pütkösi király és királynő választásról, májusfa állításról hasonlóan gazdag adatokban bővelkedő elemzést kapunk, utánuk a nyári ünnepkör legkiemelkedőbb ünnepéről a Szent Iván nappról olvasunk, a szokáshoz fűződő énekkel együtt.

A téli ünnepkör természetesen annak legkiemelkedőbb napjával, a karácsonnyal kezdődik, kialakulásával, köszöntőkkel, vízkeresztli szokásokkal, aprószenteki korbácsolással, évkezdő babonákkal-jóslásokkal, betlehemes játékokkal foglalkozik a szerző. Külön fejezetet szentel a regélésnek, eldönti a magyar irodalomnak azt a régóta tartó vitáját, hogy mely napot kell érteni regélő hétfő alatt, megállapítja, hogy ez a vízkeresztet követő hétfő.

A szerző által egyik ünnepkörbe sem sorolt szokások a *Jeles napok* című fejezetbe kerülnek, balázsjárás, gergelyjárás, gonoszjáró napok, pl. szt. György, Luca, körmenetek, határjárások.

Az utolsó fejezet *Ünnepi szokásaink költészete* címen ritusénekeink, dramatikus gyermekjátékaink elemzését kísérel meg.

Példatár és német nyelvű — sajnos nagyon rövid, mindössze négy és fél oldal — kivonat teszlik teljessé a könyvet, melyben néhány jól sikerült fényképfelvétel illusztrálja a mondani-valót.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy DÖMÖTÖR Tekla könyve igen nagy nyeresége a magyar néprajzi irodalomnak, méltán aratott külföldön is megérdemelt sikert. (L. a magyar kutatás eredményeivel általában szkeptikus SCHMIDT Leopold ismertetését a *Zeitschrift für Österreichische Volkskunde*-ben.) Széleskörű, gazdag irodalmi adatokon nyugvó elemzéseit mindennit beleegyezva a korabeli európai anyagba, figyelemmel kísérve a legújabb kutatás eredményeit is. Könyve azonban egyúttal figyelmeztetés is, hogy ha tovább akarunk menni népszokásaink ismeretében, mivel a recens anyagból új adatok előkerülését már nem igen remélhetjük, kéziratáraink és levéltáraink anyagát kell megszólaltatnunk, prédikációs anyagunk teljes feltárása is sok meglepetéssel szolgálna. A népszokásaink teljesebb megismerése felé vezető úton ennek kell a következő lépésnek lennie.

SCHRAM FERENC

Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon

Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 463. p. (német nyelvű kivonattal).

TAKÁCS Lajos műve olyan témát dolgoz fel monografikus formában, amelynek kutatását a magyar néprajztudomány másfél évtizeddel ezelőtt felvázolt, és azóta is többé-kevésbé irányadónak tekintett terve, elsőrendű fontosságúnak jelölt ki. Az eltelt tizenöt év alatt e program keretében még több, területi jellegű és tematikus monográfia jelent meg, igazolva az akkori célkitűzés szükségességét és helyességét is. Az elsődleges kívánság akkor az volt, hogy a magyar népi műveltség új, enciklopédikus és korszerű összefoglalását meg kell előznie több, az addigi néprajzi kutatás által elhanyagolt terület fehér foltjai eltüntetésének. Emellett — jóllehet azóta is kevés szó esett erről — már akkor sürgető feladatként jelentkezett a néprajz, mint önálló diszciplínával rendelkező tudomány, módszertani, sőt ismeretelméleti kérdéseinek tisztázása is. Ez utóbbi tekintetben az igény ma is fennáll, az eredmények e vonatkozásban nem mondhatók olyan jelentőseknek, mint az előbbiben. Az elmúlt évek alatt az akkor kitűzött célokat, több-kevesebb nehézség ellenére, sikerült elérni. Számos, korábban elhanyagolt téma talált gazdára, a feldolgozások több szempontot figyelembe véve, valójában dialektikus összefüggésekben tárgyalják a kérdéseket. A monográfiák a problémák felvetése, a követett módszerek tekintetében is magasabb szintet jelentenek a korábbiakhoz képest.

Mégis, a kétségtelen eredmények ellenére sem jutottunk közelebb a néprajz elméleti és módszertani kérdéseinek tisztázásához. A magyar néprajztudomány, történetének közel száz éve alatt — három kísérlettől eltekintve —, sohasem foglalkozott saját tudományának kutatási módszereivel, problémái kitűzésével, azaz a tudomány ismeretelméletével. Ha a néprajztudomány történetének egyszer — ma már nagyon is esedékes — megírására sor kerül, a történetes kénytelen lesz megállapítani, hogy ez olyan tudomány volt, amelynek határa a nyelvészetől a művelődéstörténet felé tartva a végtelenben kezdődik és a végtelenbe nyúlik, a kutatás és feldolgozás

módszereit pedig minden jelentékenyebb művelője saját maga alakította ki. KATONA Lajos és SOLYMOSSY Sándor e kérdésbe vágó tanulmányai a maguk idejében nem sok visszhangra találtak az ethnografusok körében, hatásuk alig is mérhető. A *Magyarság Néprajznak* bevezető fejezetét is nehezen lehetne módszertani szempontból előremutatónak tekinteni, sokkal inkább visszatekintésnek a néprajztudománynak a 30-as évek végéig megtett útjára (V. ö. Ethn. (I) 1890. 71. sköv., (XXXVII). 1926. 19. sköv., *A Magyarság Néprajza*². I. k. 10. sköv.).

A recenzensnek tehát nincs könnyű dolga, ha egy-egy ilyen terjedelmes és a dolgok lényegéig lehatoló s emellett a jelenségeket teljes történeti, területi és társadalmi összefüggésében tárgyaló monográfia ismertetésére vállalkozik, mint a TAKÁCS Lajosé is. A néprajznak nincs ugyan módszertani kézikönyve, de alig van érintkező tudományterület, amely az ethnografustól ne kívánná meg a saját tudományának diszciplináin kívül az érintett szakok eredményeiben való jártasságot is. Ezt a kötelezettséget az ethnografusok érzik is, kiki a maga képességéhez képest igyekszik eleget is tenni neki, sokszor oly mértékben, hogy immár kétség is támad affelől, hogy a néprajzi megjelölés alatt nem nyelvészeti, gazdaság- vagy társadalomtörténeti, más esetekben pedig szociológiai mű rejtezik-e. Néha a szerzőt egyéni érdeklődése, a szomszéd tudományterületeken való nagyobb jártassága is esábitja a néprajz határain kívülre. Sokszor oly mértékben, hogy a határterületek elmosódása már kétséget is támaszt a néprajz önálló módszerei tekintetében.

A komplex módszer és szemlélet a valóság helyesebb megismerésének nem hogy ártana, sőt inkább használ. Ebben a tekintetben az ismertetett mű nem is hogy kívánivalót. De megnyugvással olvashatja az is, aki a szomszéd tudományágak területi igényei alapján a néprajz önálló léte vagy jövője tekintetében kétségeket érez. Az ilyen igény ugyanis csak akkor lenne jogosult, ha a rivális tudományágak a maguk területén a feladatukat elvégezték volna. Sajnos, ez éppenséggel nem mondható el, sőt TAKÁCS Lajos tanulmánya mutatja legvilágosabban, hogy mennyit kell az ethnografusnak pótolnia a társadalom-, agrár- és gazdaságtörténet vagy a szociológia mulasztásából. A szerző fáradsága éppen ezért kétszeres is volt.

Magának kellett kialakítania a kutatási és feldolgozási módszert, de saját magának kellett feltárnia a problémakomplexum történeti és társadalmi vonatkozásait is. A mű itt-ott tapasztalható egyenetlenségei és elvértve előforduló hiányosságai is ebből a tényből fakadnak. A monográfia, ebben a formájában valóban komplex módszerű néprajzi tanulmány, egyben társadalom- és kultúrtörténet, a paraszti művelődés jelentékeny területének az utóbbi két évszázad alatt bekövetkezett gyarapodásának és átalakulásának mintaszere feldolgozása.

A dohány, mint kultúrnövény, a paraszti termesztés technikában új jövevény nálunk. Meghonosodása három évszázad alatt megbontotta a paraszti gazdálkodás hagyományos rendjét, természetese új eljárását, a korábbiól eltérő technikát kívánt. Termesztését nem az elemi életszükségek kielégítése, hanem a távolabbi felvevő piacok igénye szabta meg, később pedig hatósági előírások is szabályozták. De mind a piaci árutermelés, mind pedig a termelési előírások csak a keretét adták meg a speciális termelési technikának, annak belső tartalma mégis a hagyományos paraszti művelődés formái szerint alakult.

A dohánytermesztés speciális technikáját igen jelentékeny számú, a feudális társadalmi rendben sajátos félszabad-féljobbágy bérlőréteg alakította ki. A dohányosoknak ez a felemás (félig cselédsor, félig önálló vállalkozó bérlői) állapota a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődési szakaszában is megmaradt. A speciális szakismeret és társadalmi helyzet mindvégig olyan szoros kölcsönhatásban állottak egymással, hogy a dohányosok a parasztság társadalmi rétegződésében az utóbbi másfél évszázad alatt a leghatározottabban elkülöníthető és elkülönülő csoportot jelentettek. Sőt 1945 után, a földreform következtében önálló kisbirtokossá lett dohánykertészek, jóllehet területileg nem határolódtak el, speciális tájtermelési körzeteket nem alakítottak ki, üzemvitelük révén a paraszti gazdálkodás legintenzívebb formáját folytatták.

A dohánynak nagy utat kellett megtenni, míg a főúri kertek dísz- és gyógynövényéből nagy területen természet, komoly gazdasági értéket jelentő, szántóföldi művelésű ipari növényé válhatott. De a parasztságunk e növény természetével foglalkozó rétegének még nagyobb utat kellett megjárnia, a termelési technika teljesen új, a hagyományostól gyökeresen eltérő eljárásait kellett elsajátítani és empirikusan kialakítani. A speciális termelési technika, a termelési viszonyok és a társadalom alakulása között bonyolult kölcsönhatás jött létre, a tényezőknek egymásrahatása az elmúlt kétszáz év folyamán a mostanitól eltérő gazdasági, jogi és társadalmi feltételek mellett nem mindig azonos módon érvényesült ugyan, de végső kihatásában már közel kétszáz év előtt is jellegzetes vonásokkal látta el a dohánykertészeket.

A feudális társadalmi szerkezet fennállása idején, a faluközösség hagyományos határhazsnálati és termelési rendjébe a dohány csak két formában illeszkedhetett be; a forduló kényser alól kivett, falu alatti kertek területén kis mennyiségben való természetes formájában vagy nagyobb arányokban a földesúri allodiumokon, a saját kezelésű majorsági szántóföldeken lehetett számára területet kihalásítani. A XVIII. század közepétől kezdve mindkét formára van adunk, — TAKÁCS Lajos gazdag anyaggal támasztja alá a természet kibontakozásának e kora

szakaszában felismerhető típusokat. Rendszerezése még meggyőzőbb — a paraszti termeléstecnika múltjának megismeréséhez még döntőbb — adatokkal járult volna, ha rámutatott volna, hogy fordulókényszeren alapuló, a földközösség számos maradványával és a földesúri szolgáltatásokkal terhelt jobbágyfalu hagyományos gazdálkodása milyen nehézségeket gördített az új növény meghonosodása és elterjedése elé. Így sokkal inkább érthető lett volna az is — amire nemcsak a dohány, hanem más, speciális növénykultúra meghonosodásánál is fel kell figyelni a kutatásnak —, hogy az új növény természetével a jobbágyság birtoktalan rétege foglalkozik nagyobb mértékben, mind a kerti, mind a majorsági természetű formában. A falu alatti kertek vagy a határ fordulóba nem osztott, parlagon heverő területei nem estek sem a kilenced, sem a dézsma-fizetés kötelezettsége alá, de ezekre a területekre nem vonatkozott a faluközösség fordulókényszerrel előírt szabályozása sem. Az allodiális, majorsági földeken éppenséggel nem állott fenn ilyen kényszer, itt a földesúr birtokjoga érvényesült csupán, e területek a kilenced és dézsma alól is mentesek voltak (vö. 28—29. l.).

TAKÁCS Lajos azt is világosan látja, hogy a dohánytermesztés a hagyományos gazdálkodás extenzív formájával szemben mind a termeléstecnika, mind pedig az üzemvitel intenzívebbé válását jelzi, sőt azt is látja, hogy már igen korán a paraszti árutermelés kibontakozását is jelenti (12—13. l.). Éppen ezért újdonság erejével olvashatja a társadalomtörténész, amit az első dohánykertészekről mond, azt ti., hogy ezek a jobbágyparasztság birtoktalan rétegéhez tartoztak. Ámbár aligha lehet teljesebbé tenni a dohánytermesztés korai központjainak jegyzékét, egy-két lapon talán mégis kívánatos lett volna kifejteni, hogy ezeken a helyeken milyen tényezők hatására jutott egészen korán ilyen jelentőségre ez a termelési ág (15. és 26. l.). Feltehető, hogy mint Aldebrón, másutt is a piaclehetőségek szilárdították meg ezt a termelési ágat. Az általa felsorolt korai központok némelyikében idők folytán a termelés lehanyaglott, s ez a tény aligha egyetlen okra vezethető vissza.

A jobbágy-teleszervezetben élő községekben azonban nagy arányokban schol sem bontakozhatott ki a dohánytermesztés, erre nem állott elegendő szabad föld rendelkezésre. Valójában a XVIII. század folyamán és XIX. század elején a dél-dunántúli és délföldi dohánytermesztés a földesuraktól berbevert területeken válhatott nagyarányúvá. A délföldi dohánytermesztő körzet Csanád és Csongrád, kisebb részben Bács, Arad és Torontál megyékre terjedt ki. A gazdaság- és társadalomtörténeti irodalom valamit már tudott erről, és senki sem figyelte fel arra a sokoldalú kapcsolatra, amely a termelési technika, a termelési és társadalmi viszonyok kölcsönös vonatkozásában fennállott. A szerző is csak recens, ma is élő termeléstecnikai eljárások tökéletes ismeretében volt képes értelmezni a források szűkszavú utalásait, és ezáltal a dohánytermesztés múlt századi technikáját rekonstruálni. Ezt a többletmunkát az agrártörténeti kutatás ritkán vagy éppen nem is vállalja, az esetben azonban nemcsak ez, de még a társadalomtörténeti előzmények is felderíthetetlenek voltak.

A múlt század elejétől kezdve e tájon a kedvező szállítási lehetőségek (vízi úton az adriai kikötő, Fiume és a Dunán Dél-Németország felé) az óriási kiterjedésű kincstári és magánföldesúri puszták korábbi hasznosítási formájánál, az extenzív marhalegeltetésnél a nagyobb befektetést kívánó, de lényegesen több haszonnal szántóföldi művelésre való áttérésre buzdította a földesurakat és a bérlőket. Az intenzívebb gazdálkodási formára való áttérésnek azonban két nagy akadálya volt, a földesurak tökeszegénysége és a terület viszonylag néptelen volta. Mindkét tényező az aránylag kevés munkát kívánó gabona monokultúra felé sodorta a birtokosokat, amihez hozzájárult még az évtizedekig tartó gabonakonjunktúra is.

A tökeszegénység alakította ki a másik, igen keresett növény, a dohány termelésének ismert formáját, a *dohánykertészségeket* is. A nagybirtokosok ugyanis annyi forgótőkét nem tudtak volna biztosítani, amennyi a dohánykultúra bér munkás, házi kezelési formájához kellett volna. A viszonylagos néptelenség amúgy sem vonatkozott ezen a tájon ritkán álló, többkevesebb szabadsággal rendelkező mezővárosokra, ahol a XIX. század első évtizedeiben jelentékeny számú, földnélküli réteg alakult ki. Ez a mezővárosi agrárszegénység nem azonos a jobbágyfalvak zsellérségével, mert a mezővárosi lakónak némi kis ingó vagyona, állatállománya, külvárosi háza van. De a mezővárosi teleszervezet kialakulása, a határbeli földeknek és haszonvételeknek (legeltetés, kaszálás) a belső városi háztelekhez való kötődése, a legelők fokozatos felosztása hovatovább azzal fenyegette őket, hogy előbb-utóbb nincstelen bérmunkás zsellérsorba kerülnek. A mezővárosok — itt elsősorban Szeged — gyarapodó szegénységét, külvárosi lakóit ez a kényszer hajtotta a földesúri puszták bérlésére, dohánykertészség vállalására.

Így érthető TAKÁCS Lajosnak az a megállapítása, hogy a dohánykertészek között széles skáláját találjuk a zsellérségnek, a munkaerejére utalt kapástól a négy-öt heverő jószággal és megfelelő igaerővel és gazdasági felszereléssel is rendelkező, szegedi külvárosi házzal bíró lakóig. Egyideig maga Szeged városa is bérelt magánföldesúri és kincstári pusztákat, amelyeket aztán albérltebe osztott ki vállalkozó kertészek között, vagy legelőnek (45. l.). A kérdést csak szűkítően komplikálja TAKÁCS Lajosnak az a feltevése, hogy a dohánykertészségek többé-kevésbé zárt települési formája, a XVI—XVII. századi állattartó kertek és tanyásgazdálkodás megelőző

fokozatát jelentő állattartó szállások között valamiféle genetikus kapcsolat állana fent. A kertészségek gyakori helyváltoztatását sem kell valamiféle „nomád” előzményekre visszavezetnünk, sem pedig a földtulajdon-jog valamiféle tisztázatlanságának tulajdonitanunk (43—44., 62—63. l.), mert a magyarázat kézenfekvő. A feudális viszonyok közt sínes föld tulajdonos nélkül, a XVIII. században pedig éppenséggel nem áll ez fent, tehát a kertészfalvak népe nem foglaltott önkényűleg földet, sem a kincstári, sem a földesúri pusztákon, ellenben a bőségesen rendelkezésre álló — ezidőben még nagyrészt legelőnek használt — határból valójában ott választották ki a művelésre szánt területet, ahol a talaj- vagy közlekedési viszonyok legkedvezőbbek voltak, s használták addig, míg a szerződés fennállott, vagy ha ez hosszabb tartalmú volt, míg csak a talaj ki nem merült. A gabonamonokultúránál ezen a tájon a gypváltó gazdálkodás (azaz a permanens szántás a talaj kimerüléséig, utána pedig 3—4 évi parlagon hevertetés) még a paraszti, kisebb gazdaságokban is eléggé általános a XIX. század közepén is.

A dohánykertészek bérlő vállalkozók, akik saját termelőeszközzel (igás jószág, felszerelés rendelkeznek, és változó feltételek mellett (pénzbeli bérfizetéstől feleesség) vesznek bérebe egyes földesuraktól dohányföldeket (69—77. l.). A dohánytermesztésre használt földterületen kívül azonban saját háztartása ellátására gabonát és kukoricát is termeszt a dohányos, az erre szánt földet vagy vetésforgóban használja a dohánynyal, vagy pedig dézsma ellenében a földesura adja neki. A zárt, faluserű kertészségek jószágállományának ismét a földesúrtól kell legelőt bérelni. A jobbágyfelszabadítás előtti évtizedben a déalföldi dohánykertészek már zárt falutelepülési rendszerben élnek, határhasználati formájuk alig különbözik a jobbágyfalvakétól, de annál inkább eltérő azoktól a jogállásuk és termelési rendszerük. E falvak népének léte a speciális növénykultúrán alapszik (78., 90., 110—111. l.).

Innen már egyenes az út a kapitalista nagybirtokon élő dohányosokhoz. Az úrbérrendezés a dohánykertész falvakra nem vonatkozott, hiszen szerződéses bérlők voltak, a saját házi üzemvitelre áttért nagybirtok jogi megfontolásból, de üzemviteli okok miatt is, egy évtized alatt szétverte a dohánykertészeket, s új feltételek mellett, mint a eseléd és szabad bérlő közötti kategóriával kötött szerződést velük.

A kapitalista fejlődés útjára lépett nagybirtok gazdálkodása ugyanis még évtizedekig nagy mértékben extenzív maradt, krónikus tökeszegénysége miatt az intenzív kultúrához szükséges beruházásokra csak részben volt képes, a munkáigényes termelési ágban a kvalifikált munkaerő biztosítására még évtizedekig, a nagybirtok fennállásáig a részes termelési forma volt a legmegfelelőbb. A részes termelés feltételei a kapitalista korszak alatt fokozatosan romlottak, de nagyüzemi kereteken belül a dohánytermesztés sajátos kisüzemi formája továbbra is fennmaradt, mint ahogy a dohányosok is megrekedtek felúton a nagybirtok eselésége és a parasztság kisbérlő rétege között. A termelési eljárás mindvégig a paraszti tapasztalatokon nyugodott, a dohánytermesztés fogásai a paraszti művelődés sajátos útját követte, eltanulás és belenevelődés révén szállottak — szó szerint véve — apáról fiúra, mivel a dohánykertészség mindvégig szinte azonos körben öröklődött. A dohányosok mellett az elmúlt század folyamán a parasztságnak vannak már ilyen speciális szakismerettel rendelkező rétegei — ezek közül némelyek a nagybirtok üzemszervezetében helyezkedtek el mint dinnye- és gyümölcskertészek, mások pedig a saját kisüzemükben foglalkoznak a speciális növénytermesztéssel (pl. a makói hagyma, a ceglédi, keeskeméti, nagykőrösi gyümölcskertészek) —, akik hasonló módon alakították ki az agrotechnikai ismeretkinésüket. A dohányosok ezek között a legjobban felismerhető csoportot alkotják, a csoport zártágát foglalkozásuk specializáltságán kívül a környező társadalomtól eltérő helyzetük is megerősítette. TAKÁCS Lajos nagyon jellemző példákat említ erre a szakmai és társadalmi tényezők által előidézett különállásra.

A tanulmányban itt érezzük némi kis hiányt, a délvidéki dohánykertészségek sorsának az 1850-es években bekövetkezett nagy törése után a szerző nem kíséri végig a számszerűleg is jelentős rétegnek további történeti sorsát.

De ez az észrevételünk nem esőkkenti a monográfia értékét. Világosan kell látnunk, hogy TAKÁCS Lajosnak éppen úgy, mint a korábban már megjelent hasonló monografikus feldolgozások szerzőinek, nemcsak a problémafeltevésével és az anyaggal kellett megküzdeni, de saját magának kellett kialakítani, a legegyszerűbb módszert is. Emellett azonban pótolnia kellett mindazt, amit a néprajz iránt oly sok igényvel fellépő rokon és szomszédos tudományzakok is elhanyagoltak a tények és összefüggések feltárása területén.

Nehéz volna egy etnografustól számonkérni mindazt, amit mások helyett is teljesíteni kell. A monografikus feldolgozások kiszélesedése, ezek közt elsősorban TAKÁCS Lajos tanulmánya mutatja, hogy a korszerű néprajzi feldolgozásokban most már nem lehet megelégedni a jelenségek egyszerű leírásával, azokat bonyolult összefüggésükben kell szemlélni. Éppen ezért most még idősebb, hogy a KATONA Lajos által vázolt követelményt a néprajztudomány feladatairól a mai követelményekkel összevegyjük. Az ilyen tanulmányok, mint a TAKÁCS Lajosé is, eleget adnak fel a tudományunk elmélete számára a problémafelvetéssel és a megoldásra használható módszerekről.

BALOGH ISTVÁN

A mordvin epika

(A. И. Москаев: Мордовская народная песня Саранск 1964.)

A velünk nyelvrokon finnugor népek három csoportjából (1. balti csoport, 2. oroszországi, 3. szibériai rokonnépek) a mordvinok a legszámosabb és legdélibb oroszországi nyelvrokonaink. Régebben (1939) közel másfél millióra becsülték, mostanában (1959) 1 285 000-ben állapították meg a számukat. Mint ismeretes, a Volga folyóktól zömmel délnyugatra, de a Volgán túl is szétszóródva élnek. Fővárosuk Szaranszk, 70 000 lakosú egyetemi város az Inszar partján, amely a mordvinok két nyelvi csoportja megoszlásának, ti. a nyugati moksa- és a kb. kétannyi keleti erze-mordvinságnak is a határa. Hajdan ez a nép mostani lakóhelyétől nyugatabbra, Moszkva közelében lakott és ott két kihalt finnugor néppel: a merjával és a muromával állott szoros rokonsági kapcsolatban. Ezen az úton húzódtott a finnség a Baltikum felé; balti jövevény-szavak tanúsítják a mordvin nyelvben lerakódott őstörténeti érintkezések nyomait. A volgai ághban nyelvük a cseremisszel legközelebb rokon, aiktől a nyelvészek feltevése szerint i. u. a VI—VII. században szakadhattak el.

Mínthogy nyelvileg mindjárt a finnségi nyelvek után következnek a rokonsági sorban s tőlünk kissé távolabb maradnak: felkutatásuk körül finn nyelvészek szereztek legkomolyabb érdemeket. Néprajzi szempontból foglalkozott építkezésükkel a 80-as években HEIKEL A. O. és lakodalmi szokásaikkal HÄMÄLÄINEN A. az első világháború előtt. Ebbe a korba esik az orosz SZMIRNOV I. N. munkássága. A mordvin filológia nagy alakjai PAAASONEN H. akinek 4-kötetes népköltési gyűjtését RAVILA P. adta ki 1938—47 között és SAHMATOV A. A., akinek 1910-ben jelent meg mordvin néprajzi gyűjteménye. A mordvin anyanyelvű népköltési gyűjtők úttörője JEVSEVJEV M. Je. A nem nagy számú magyar mordvin-kutatók közül BUDENZ Józsefet, BARNA Ferdinándot, KLEMM Antalt és JUHÁSZ Jenőt tarthatjuk nyilván elsősorban. Az első mordvin népmesét közölte, a második a mordvaiak történelmi viszontagságairól értekezett finnugor tere terjeszkedő érdeklődésünknek még szinte a kezdő korában (1867).

Ma már bőven folynak a mordvinokról az ismereteink a szovjet tudományos irodalomból. Felvirágzásukról tájékoztat HAJDÚ Péter kézikönyve (Finnugor népek és nyelvek). És most itt van előttünk egy Szaranszkban 1694-ben megjelent doktori disszertáció a mordvin epikus népköltéséről. Szerzője MASZKAJEV A. I., ismert folklorista, tankönyvíró, egyetemi docens. 440 lapnyi részletes, összefoglaló monográfiáját érdeklődéssel tanulmányoztuk át és vállaltuk ismeretetését a petrozavodszki Kalevala-kutató, JEVSEVJEV V. Ja. szíves felkérésére. Mert hisz meg- lepetést tartogat számunkra könyve. A mordvin népköltészetre túlságosan kevés figyelmet fordítottunk eddig.

Érdeemes ez alkalommal elemlékednünk arról, hogy mit kerestünk néprajzi szempontból a finnugorságnál? Primitív életmódot, ősi foglalkozásokat mindenkor az arktikus népeknél: az obi-ugoroknál, a lapoknál, a szamojédeknel találtunk. A finnugor ősvallás meg a népzene kutatói számára a cseremiszeknél nyíltak meg különleges értékű források. A régészeket mindenek- előtt vonzották a permi régiségek meg újabban az uráli s a karjalai ásatások. S hogyha az antropológusokat érdekelték, az ő érdeklődésüket is az uráli rassz, meg természetesen az oly annyira rejtélyes lapp kérdés ragadta magához. — A mordvinok, mint mondtuk, délibb elhelyezkedésű nép, amely igen korán áttért a földművelésre. Életmódjuk a többi között a miénkhez közelíti őket, különösen ha tekintetbe vesszük harcias múltjukat. JULIANUS barát, aki a tatárjárás előtt ismerkedett velük, kegyetleneknek s vérszomjasoknak jellemzi őket. AHLQVIST finn nyelvész viszont igen rokonszenves képet fest róluk: szorgalmas, jómódú, mély kedélyű nép, jellemre a finnhez hasonló s termetre is (164 cm. átlag magassággal) szálásabbak a többi finnugorságnál. Szétszóródásuk következtében sokban eloroszdottak. MANNINEN Ilmari finn etnográfus, a finnugor népek közös vagy annak vélt műveltségéről írván, éppen a mordvint hozza fel például, hogy anyagi műveltségükben alig találni olyat, amely őket a környezetükből kiemelne és szorosabban csatolná a többi finnugor nyelveket beszélő népekhez.

Szétszórtságuk valóban igen nagy. Az 1934-ben alakult mordvin autonóm köztársaságnak csak 37% -át teszik ki a mordvin nemzetiségűek a köztük élő oroszokhoz, tatárokhoz viszonyítva. De ez is csak jellemüket tárja fel és vállalkozó kedvüket igazolja. Történeti helyzetükben évszázadokig a kelet felől szorongató tatárok és a nyugaton védekező oroszok közé voltak beékelődve. A mordvinság becsatlakozása az orosz birodalomba a XVI. századtól fogva vált végérvényessé. Szétteltelepülése emlékeztet a magyarság és a székelység kivándorlásaira. Miként ezek már a középkortól fogva Moldva felé rajzottak ki, ahol aztán nagy fokú beolvasztásnak voltak kitéve, úgy tettek a mordvinok is később, főként a XIX. században; csoportosan fel- kerekedtek, hogy hazájuktól távol, keletre, a Volgán túl szerezzenek maguknak kedvezőbb életfeltételeket. Erőszakos megtérítésük a XVII—XVIII. században folyt le. Részvételüknek a ПУГАЧОВ-féle parasztfelkelésben egyaránt volt egyház és úr-ellenes éle, s nem egy drámai

mozzanatában — amely a népköltészetben is fennmaradt — emlékezetünkbe idézi a mi I. István korát követő, XI. századi, egyúttal nemzeti színezetű spontán pogány lázadásainkat.

Azok, akik a finnugor népek ismertetésének keretei között a mordvinok néprajzával foglalkoztak, többnyire építkezésüknek és ősi viseletüknek szenteltek legtöbb figyelmet. Népköltészetükre az epika túlsúlya jellemző. Ősi epikus költészetük egyedül képviseli a népköltészetnek ezt a nemét nyelvrokonaink oroszországi csoportjában, minthogy a cseremiszeknél és a votjákoknál a líra az uralkodó, a zürjéneknél pedig a siratóének virágzik. Ezzel a mordvinok érdekesen egészítik ki a finnugorság epikájáról való képünket, amelynek nyugati szárnyáról a világhíres kalevalai költészetet, keleti szárnyáról pedig az obi-ugor epikát tarthattuk némileg a miénknek. Most kiderült, hogy a közbülső mordvinok népköltésze is gazdag epikus hagyományokat őriz. Elmondhatni tehát, hogy a finnugorságnál az epikus népköltészetnek valóban mély gyökerei vannak. De ez az elbeszélő énekköltészet mégis más, mint akár az obi-ugor, akár a finn-ész-t-karjalai; sem nem oly szövevényes mint az, sem nem oly nagy lélegzetű és formailag is egyöntetű mint emez. Karban előadott darabjai változatosak, egy részükben lírailag is kiaknázott rövid epikai helyzetképet kapunk a mindennapi életből, annak egyszerű vonásokkal jól megrajzolt tipikus alakjairól, vagy balladai drámai fordulatairól, másokban kidolgozott cselekvény van előttünk, s az ilyen dalok megkapják olykor azt az eposzi távlatot is, amely az egyes eseményt behelyezi a nagyobb összefüggésbe.

Példaképp hadd hozzuk fel erre az eposzi távlatra azt „A föld keletkezése” címmel ellátott és JEVSZEVJEV gyűjteményéből vett éneket, amellyel a MANNINEN Otto finn fordításában közzétett mordvin-cseremis-zürjén-votják népköltési antológia (*Heimokannel* III. 1932.) kezdődik, s amely nyelvrokonaink népköltészetét igazi patinás formaművészettel adja vissza. Nyersen fordítva finnból az említett költemény eleje így hangzik:

Meglett a föld s a szokások.
Minek volt első léte a földön?
Mi volt a földön az első termés?
Először a nap született,
Azután meg a holdvilág,
Mi volt a harmadik létező?
S ki a harmadik, aki felnőtt?
Az emberi fajzat, az erze népe,
Az erze nyelvet beszélő.
Haj, de haragban élnek az erzek,
Veszekednek, össze nem férnek.
Nincs, aki uralkodjék rajtuk,
Lecsendesítse az erze törzset.

Az ének folytatása elbeszéli, hogy a falusi tanács összeül és vezérnek választja meg az egyik gazdát. Ez éppen földjét szántja, mikor közlik vele megválasztása hírért. De az öreg türelemre inti népét. Majd ha az almafa-ekeszarva kivirágzik és almát terem, akkor tegyék meg vezérnek! — Legyen ez a kis példa ízelítő a paralelizmust kedvelő mordvin epika kérdezve felelő fordulatok énekezdésére is.

Másik példánk afféle kis helyzetkép. Címe „Öreg ló”. Rövidsége miatt egész terjedelmében fordítjuk:

Szántóföldön kocog az öreg ló,
Utoléri, megfogja az öreg tatár.
„Ne fogj meg engem, öreg tatár!
Hét évig voltam háborúban,

Hét országot rúgott a lábam,
Hét év múlt el a fejem felett.
Puskafüsttől vakultam meg,
Puskadurrogástól süketültem meg.”

Ennyi hozzákészülés után lássunk most MASZKAJEV A. I. művének ismertetéséhez. Mindig, mikor egy disszertáció kezünkbe kerül, hátulról szoktunk belelapozni. Így teszünk most is. MASZKAJEV utolsó fejezete a mordvin epika stilisztikájával foglalkozik s túl is lépi feladata kijelölt körét, midőn a népköltészet hatását is megvizsgálja a fiatal mordvin műköltészetre, különösen jeles úttörőjére, M. BEZBORODOVRA, (meghalt 1935-ben). Ezelőtt áll, utolsónak a sorban, a történeti énekek tárgyalása, amelyek a XVII—XVIII. század népmozgalmait (főként a PUGACOV-féle felkelést) és az erőszakos térítések epikus visszhangjait tükrözik. Még egy csoportja az énekeknek csatlakozik a történeti énekekhez: ezek a fogság énekek. Bennük a következő tipikus helyzet áll elő. Egy mordvin nőt a betört ellenség: a nogájok elraboltak. Felesége lett a török fajú embernek; gyermeke is van már tőle. Beletörődne a sorsába; az érintkezés ezekkel az idegenekkel helyenként egész barátságosan alakult. Ekkor esik fogságba az asszony üccse.

A testvérek felismerik egymást és ez zavart kelt a békés családi együttélésben. A nogáj férj nem tűrheti jelenlétét. Erdőbe vezeti és ott felakasztja. Ez a balladai feszültséggel teljes, életszerű történeti ének megvan SAHMATOV gyűjteményében és onnan fordítva MANNINEN szemelvényei között, ahol „Az erze fiú” címet viseli.

A történet énekek előtt, viszonylag röviden, tekinti át a szerző a mordvin népballadákat. Nagy részük XVII. század utáni szerzemény. Vannak köztük mesetémájúak. Ilyen a jávorfa mese balladai feldolgozása. Ez egyike a hosszú énekeknek; MANNINENnél „Három nővér” cím alatt található. Tréfás genre-képek és betyárhistóriák a mordvin mindennapokat ábrázolják. E csoportban folkloristák számára az orosz balladaköltészet viszonya a mordvinhoz válik a kutatás állandó, vizsgálendő problémájává.

Mind ezeket az érintett fejezeteket magunk mögött hagyva, áll elénk a nagyszabású monográfia történeti bevezetése után, mintegy 200 lapon, annak legfőbb mondanivalója, ti. a munka 1. főfejezete: „Hősi tartalmú énekek”, több, különváltan feldolgozott kisebb-nagyobb témakörrel. Mi itt csak a szerintünk jellemzőbbeket fogjuk szóhozhozni, hogy azután, befejező leg, Maszkajev kutatásainak méltatására is tartogassunk néhány megállapítást.

Van-e igazi mordvin hősköltészet? Többször felmerülő kérdés a nagy epikus anyag bemutatása során. A nekiünk kissé diplomatikusnak tetsző felelet megtagadja ugyan a hősköltészetet (*bogatirszkaja*) a mordvin néptől, de elismeri hősinek (*geroicseszakaja*) az epikus énekek legrégibb rétegét. Indokolásul felhozza, hogy ez a nép a múltban sohasem alkotott külön államot, nem is voltak kiemelkedő történeti hősei, akik körül ilyen hősköltészet képződhetett volna. Voltak-e vagy csak nem maradt fenn a nevük? Mindenesetre egy Tyustján nevű vezér szerepel az énekekben, aki egyszerűen mint népének papja (or. *zsrec*) is magára vonja a figyelmet. Ezt a szerző a finnek *Väinämöinen*jéhez hasonlítja s kürtjét emennek kantele hárfájával veti össze. Mielőtt eltávozna népétől s átkelne a tengeren (amin a mordvinok esetében konkrétan a Volga folyó értendő), előbb kását főz a parton — a megbékélés jeléül. Alakja a moksáknál, későbbi korban, negatív vonásokat öltött. E vezéri alak keletkezését illetőleg a szerző még egy elméletet is felvet. Párhuzamba állítja az orosz bylinák Volga nevű hőisével, akit a korai és középféudalizmus átmeneti idejéből eredeztetnek. Szerinte azonban *Tyustján* alakja régibb lehet Volgánál.

A mordvin énekek egy meglehetősen nagy csoportja állattémájú. Ezekből kiemelkedik a ló kultusza, amely e nyelvrokunknál szent állat. Megbecsülése nem lehet kölcsönzés az orosz népköltészetből; ellenkezőleg a mordvinból való átvétel ennél a népnél, a szerző megállapítása szerint. Érdekesen kapcsolódik a ló kultusz az énekekben azzal a felfogással, amely a földművelést részesíti előnyben más régibb foglalkozásokkal, pl. a vadászattal, szemben. A mordvin ének vadászával is megesk az, ami a regösének szarvasvadászával, a dunántúli dozmati változat szerint, hogy mikor ráemeli fegyverét a vadra, az adott esetben egy vadkacsára, hogy lelője, megszólal a kacsa emberi hangon és kérleli, hogy ne bántsa; ő nem az, aminek gondolja! Ez a kis motívum-egyezszerintünk okot ad annak a feltevésnek a megvizsgálására, hogy vajon a regösének szarvasepizódja nem valamely nemzetközileg elterjedt vadászelendának vagy mondának az ide lerakódása-e? Ez 5. alfejezetre még más szempontból is fel kell hívni a figyelmet. 224. lapjától kezdve, hosszasan tárgyalva, sok olyan anyagot ismerttet meg velünk a szerző, Veszelovszkijra és más kutatókra hivatkozva, amely egy XVI. századi — téma szerint igen hasonló — széphistóriánk: „Béla királyról és Bankó leányáról” összehasonlító vizsgálatához hasznosnak és elengedhetetlennek látszik.

Minket különösen érdeklő epikus témája a mordvin népköltészetnek: *Kömvies Kelemenné*, vagyis amint a szerző nem kevesebb mint 33 lapot kitevő egész alfejezete címében meghatározza: Énekek a város építéséről. Tudjuk, hogy ennek a székely népballadánknak kutatásába VARGYAS Lajos már bevonta a mordvin ének némely változatait. Annál fontosabb most számunkra a teljes mordvin énekanyag beható ismertetése. Hat változata Kazany várához kapcsolja az építőáldozat szokását, egyebekben más városok vagy meg nem nevezett falvak építményei, erődök, malmok, templomok szerepelnek. A szerző szerint az ének a patriarchátus világába vezet bennünket. Kimutat benne katonai bucsúztatókból, lakodalmi versekből vett és mesei meg ráolvasási elemeket. Utóbbiak igazolnák az epikum nagyobb régiségét. Mindamellet úgy véli, hogy e nemzetközi témának nincsen őshazája, mivelhogy el nem kölcsönözhető ősrégi felfogás az alapja.

Utójára említjük *Litova* énekét, amely egy égbe ragadott leánynak mitikus házasságáról szól. E tárgyú énekeknek két alaptípusa van: az egyikben a férj a mennydörgés istene, Purginye Páz, a másikban közönséges nogáj pásztor. Természetesen a mitikus felfogású az eredetibb. Ez az ének a mordvin epika legarchaikusabb darabja. Világa még a matriarchátus. Miután meguntta égi otthonát, az ifjú menyecske hazavágyik szüleihez. Hazatérhet, de csak egy órára, s ez a nagy égzengéssel kísért látogatása eredménytelen marad számára, mert szüleit éppen nem találja otthon. Ez a meséje a drámai hatású énekeknek, amelynek egy szép példányát, egy régi orosz kiadványból (*Obrazci*) MANNINEN idézett antológiában finn nyelvre fordítva is közölte. MASZKA-

JEV a matriarchátus felbomlásának korából keltezi a keletkezését és megemlíti (128. l.), hogy a mordvin mitológia még nincs kikutatva (úgy látszik, HARVA Uno ilyen tárgyú kísérletét vagy nem ismeri vagy nem találja kielégítőnek), annak az érdekes felfogásának ad hangot, hogy ez a mitológia alapján női istenek pantheonja, amelyben csak az énekben szereplő *Purgine Pázzal* lép fel az egyik első férfi istenség.

Litova énekehez az a megjegyzésünk van, hogy az égbe ragadott leány témájának, úgy látszik, nem egyetlen feldolgozása a mordvin néphagyományban. PAASONEN nyomán közölte MANNINEN még egy másik, „Szép Darja” című epikus darabot is felvesz a már említett *Litova éneke* előtt, többször idézett antológiájába. Ennek a befejező szakaszát, mely az egész versnek egyharmada, csak azért iktatjuk ide, igen hevenyészett, finnől készült fordításban, mert nem tartjuk kizártnak, hogy „Júlia szép leány” néven ismert székely néphalladánk témájával rokon, akár mint változata annak, akár mint analógiája. — Egy *Kanda* nevű asszonynak hét lánya van, csak a legidősebbet nem adhatja férjhez, másutt járnak a gondolatai. Évekig vár, ekkor megérkeznek a mennyei kérék, s mindjárt viszik is magukkal. (A verselés az orosz bylinákéra emlékeztet!)

A szegény szép Darját viszik az egekbe,
 Leteszik szép Darját egy hegy tetejére.
 Futnak a paripák, az otthon messzi marad,
 Mindjára felkéklik szemben a magas ég.
 Széles a föld, nagy a hegy, ott van az ég közel,
 Darja a magas égbe már meg is érkezik.
 Az égnek udvarán szép tiszta szoba van,
 Ezüstdől a falai, aranyos a teteje.
 A holdnak és napnak fehér hálószobája van,
 Az ég csillagainak szép lakó tanyája van.
 Beviszik szép Darját a belső szobába,
 Leültetik a csűrbe a fenyőfapadra.
 Négy irányban hajlongani Darját megtanítják,
 Szép Darját felfogadják mennyei cselédnek.

MASZKAJEV A. I. disszertációjáról ezek után véleményemet így foglalhatom össze. Kiváló, alapos, nagy anyagot átfogó, elemző és értékelő alkotás. Felépítése áttekinthető. Színvonala a mai szovjet kutatásokén mozog, amelyekhez eredményeit hozzátámasztja, amelyekből szempontjait meríti. Megjelenése nagy nyereség a finnugor kutatások számára.

Tárgyalásmódja inkább történeti mint térbeli-topográfiai. Szempontjai közül visszatérő problémája a matriarchátushoz és patriarchátushoz való viszony s műfajilag az énekköltészetnek a mesekincshez és esetenként a mitológiához fűződő kapcsolata. Összehasonlításainak köre nemcsak a szlávokra terjed ki, hanem a szovjetunióbeli nemzetiségekre és közelebről a finn népek költészetére is. Bőséges anyagismertetése és irodalmi hivatkozásai révén új távlatokat nyit meg a magyar népköltés kutatása számára.

Ha összehasonlításai során általában nem törekszik is mindenkor biztos és kézzelfogható eredményekre jutni, hanem leíró jellegénél fogva beéri sejdítésekkel: ebben csak a szovjet álláspontot követi, mely szintén szívesebben tartózkodik manapság a migrációs és más komparatista elméletektől. Egyedül a Kalevala egyes témáinak a mordvin népköltéssel való rokonításában érezzük helyenként túlmerésnek a probléma-felvetéseit. Az ilyenekben egyezsége kellene jutnia a finn, az észti és a szovjet kutatókkal. Színvonalas munkája azonban ezen a téren is előrelépés — azon az úton, amelyen majd a részletek felől tájékozódni akarók eligazítást nyerhetnek egy mitőlünk távol szakadt, de figyelmünkre érdemes nyelvrokon nép szellemi kultúrájának a múltjába és fejlődésébe.

KOROMPAY BERTALAN

Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben

Bp., 1964. Mezőgazdasági Múzeum (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 1.)

213. p. 152 kép.

Ma, amikor újra napirenden van az *Új Magyarorság Néprajza* nagy szintézise és amikor befejezett tény már a hagyományos paraszti gazdálkodás, a földnek kisparaszti módon való művelése; minden agrárethnografiával foglalkozó munka nagy nyereség a magyar és az egyetemes néprajz számára.

Ezekkel a gondolatokkal kell köszöntenünk a Mezőgazdasági Múzeum nagyszerű törekvését, a jelen munkával megindult Mezőgazdaságtörténeti sorozatot. Ismertetésünkben — tekintettel a kiadóra — az agrárszakirodalom és a néprajz kapcsolata szemszögéből kívánjuk először véleményünket kifejteni. Az már régen eldöntött, de kellő mértékben még mindig nem alkalmazott tény, hogy a népi gazdálkodással foglalkozó kutatóknak szorosan együtt kell működnie a szakterület kutatóival, illetve figyelembe kell vennie a modern szakutatók általánosított megállapításait, párhuzamba állítva (mintegy magyarázatul) a hagyományos jelenségekkel, adatokkal.

Ezt az agrár-izű néprajzi feldolgozást vártuk volna — éppen a kiadó igényeinek megfelelően — BALASSA Iván néprajzilag egyébként nagyszerűen megoldott feldolgozásánál. A nyelvészet és a néprajz kapcsolatára a szerzőnek a „Debreceni cívis földművelése...” témakörben írott munkája; a történeti és agrártörténeti felhasználásra „A magyar kukorica” c. munkája szolgáltatott többek közt példát, a szakterületen belül.

A Hegyköz földműveléséről írott munka bevezetőjében utalás találunk az agrárkutatók és néprajz szükségszerű kapcsolatára (pl. hagyományos, jól bevált növények nagyüzemi termelése, a népi tapasztalatok figyelembevételével végzett nagyüzemi tervezés), de ennek konkrét kifejtésére a munkában nem kerül sor. A két tudományág kapcsolatát vizsgálva néprajzi szempontból részünkről, a fentiekben túlmenően, szinte a gazdálkodás egész menetén párhuzamosan végigvihető összehasonlításban, regisztrálásban gondolnánk teljesnek. Pl. a talajművelés, a trágyázás stb. kémiaiilag, biológiaiilag, növényélettanilag meghatározott normáit hogyan érvényesítette a hagyományos paraszti gazdálkodás; vagy megfordítva, a hagyományos művelés munkamódjaiban, módszereiben, növény- és szerszámanyagában mi az ami modern tudományos bizonyítékok, vizsgálatok súlyát is elbirja. Ily módon történő összevetésekkel olyan eredményeket produkálhatunk, aminek mindkét tudományág hasznára válhat. Részünkről nem a néprajz által végzett agrárkutatókat sürgetjük, hanem inkább, az agrárkutatók eredményeit, mint módszert

figyelembe vevő néprajzos eredményeit, megállapításait hiányoljuk.

Mindezeket az elsősorban módszertani kérdéseket e munka kapcsán tartottam célszerűnek felvetni, annál is inkább, mert mind ez ideig tisztázatlan még a népi földművelő-gazdálkodás monografikus jellegű vizsgálatának módszertana. A jelenségeket belülről vizsgáló NAGY Gyula egészen másként építette fel a hallatlanul gazdag anyaggal rendelkező néprajzi monográfiáját. Ugyanakkor BALASSA Iván történetileg és földrajzilag jól talált feldolgozást nyújt a Hegyközről írott munkájában. A nagy szintézis megalkotásához, valamint a témaköröket átfogó összefoglalásokhoz elengedhetetlenül szükséges szerintünk az alaposan feldolgozott, tájilag meghatározott földművelésmonográfiák készítése. Mielőtt azonban mindezek sorozatban napvilágot látnak, tisztázunk kell a feldolgozás módszertani kérdéseit, amelyhez a fentebb elmondott néhány gondolattal is szeretnénk hozzájárulni.

Rátérve BALASSA monográfiájának tartalmi ismertetésére, meg kell állapítanunk, hogy a szerző, a fentebb rögzített, általános módszertani megjegyzéseinken túlmenően sikeresen és jól oldotta meg feladatát és a feldolgozás eredményeként a 22 falut magába foglaló hegyközi földművelés adatokkal gazdagon illusztrált történeti mélységében megvilágított szintézisét kapjuk.

A szerző a munka elején a történeti anyag felsorakoztatásával a terület gazdaságtörténeti hátterét rajzolja meg, körültekintő alaposággal és statisztikai pontossággal. Adatai ily módon fejlődésében mutatják be a földművelés változását, egészen a nagyüzemi gazdálkodás kezdetéig. Az egyes jelenségek és munkafolyamatok bemutatása pontos és egyben helyénvaló, a bemutatott anyag szerves része. A munka történeti mélységét adó fejezetben belül, vagy azt követően, a dűlőnevekből levonható tanulságok rögzítését hiányoljuk csupán, amely különösen ezen a területen nyújtott volna hasznos adalékot a határ kialakulása, az írtások térhódításával kapcsolatosan. A művelési rendszerről írottak éppen a dűlőnevek-adta tanulságokkal váltak volna teljessé. Kiemelkedően jók a munka nyomáson kívüleső földekkel foglalkozó részei, amely nagymértékű hozzájárulás a nyomásos gazdálkodás eddigi ismert képéhez.

A talajművelés, talajjavítás fejezetben belül a jellegzetesen hegyvidéki, primitív körülmények között végzett munkamódokra kapunk hasznos adatokat, amelyek éppen a zárttság miatt sok archaikus vonást őriztek

meg. Jól megoldott a fejezeten belül a szerszám-készletnek és a munkamódoznak a leírása, bár néhány eszköz (simítódeszka, tövisborona) leírása hiányzik, amelyek a szomszédos területeken megvannak.

Hasznos adalékokat találunk a területről az egyes szerszámközösségekkel kapcsolatosan, bár a Nyíriből leírt hengerközösség (ki hol találja, viszi?) túlzottan egyszerűnek tűnik. Hiányoljuk a használt területmértékek, gabonaműekkel kapcsolatos űrmértékek bemutatását; az igavonó-erővel, annak fogatolásával kapcsolatos adatokat, amelyek még teljesebbé tették volna az egyébként alaposan szerkesztett fejezet anyagát.

A munka gerincét a legterjedelmesebb fejezet, a gabonatermesztésről írottak adják. Az anyag szokásos tematikai bemutatásán és felsorakoztatásán belül különösen a sarlós aratásra és a cséphadarós cseplésre vonatkozó részek a legjobban kimunkáltak és a legértékesebbek. A két részlettéma eddig még nem adott alapos, aprólékosan megfigyelt bemutatást adják. A fejezeten belül az egyes munkalkalmak (aratás, cseplés, behordás, szórás stb.) viseletének, ruhadarabjainak bemutatását valamint ugyancsak ezekhez a nagy nyári munkákhoz kapcsolódó összesegítések módjainak, szokásainak leírását hiányoljuk. A terület zártágából következtetve, jóval több hiedelemanyagot vártunk volna az egyes témakörökön belül. Hiszen a parasztember számára (különösen ilyen hegyvidéki mostoha körülmények között, ahol mindig bizonytalan a termés) a különböző varázslatos cselekedetek végzése egyenértékű a jó talajmunkával, a vetés gondozásával, általában a manuálisan végzett munkával. A Hegyköz szomszédos területein főleg a vetéssel, időjárással, az aratással kapcsolatosan bő a hiedelemanyag.

A vetemények fejezetben a zord éghajlat ellenére is meghonosodott különféle kapások stb. bemutatására kerül sor. Nagy különbségek vannak a gabonaművek és a vetemények esetében a talajelőkészítésben és megmunkálásban. Ezekre vonatkozóan, az összefogott fejezetek nem mindig adnak elég felvilágosítást, pedig az egyes növénykultúrák monografikus vizsgálata és feldolgozása ezt nem nélkülözheti.

A szénamunka adatbő feldolgozása néltőképpen csatlakozik a gazdag anyagú munkához. A történeti anyag felsorakoztatásával készült fejezet, a hegyi és völgyi rétek, szénatermő helyek munkálását, a széna készítése, tárolása módját mutatja be részletes vizsgálattal. Csak sajnálhatjuk, hogy az országosan

egyre nagyobb teret hódító és a szomszédos területeken már a XIX. század közepén jelentőssé vált különféle takarmánynövények meghonosodása és természetese kérdéseire nem szánt a szerző nagyobb helyet. Gondos gyűjtőmunkát sejtet a kapcsolódó szerszám és épületanyag (csűrök) bemutatása, bár szerintünk a szekerismertetése inkább a növénytermesztés fejezeten belül lett volna célszerűbb.

Az egész feldolgozás összefoglalása kitűnően oldódik meg az utolsó fejezetben, amelynek középpontjául a hegyközi földművelés változását és jellegét teszi. Időbelileg és térbelileg biztosan elhelyezett tagolásban veszi számba a szerző a korábban részletesen bemutatott témakörök területi és időbeli kapcsolódásait, változásait; a szerszám és munkamódo, növények meghonosodását, terjedését.

A munkán végigvonuló történeti szemlélet egységes vizsgálati módot és ebből eredően egységes szemléletű szintézist eredményezett, amelynek kapcsán a különböző jelenségek, munkamódo, eszközök és növények a legkülönbözőbb kölcsönhatásban, egymásutáni-ságban és történeti mélységben tárulnak fel. A témakörhöz kapcsolódó társadalmi vonatkozások; a szegény és módosabb paraszti kultúrák egymásmellettege és egymásrahatása mozzanatosan vizsgált. Az adatok nem állnak meg a szövetkezeti gazdálkodás kezdeténél, hanem utalásokat találunk a közösen művelt föld megmunkálására, egyes hagyományos formák, eszközök továbbélésére vonatkozóan is. Az egész munka adatbősége, mértéktartó összehasonlító módszere térben és időben határozott képet ad a terület népi földművelő-gazdálkodásáról. Az említett észrevételek és az anyag még gazdagabbá tétele szempontjából hasznos lett volna feldolgozni a Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézetnek a területre vonatkozó többszáz cédulából és fotóból álló gyűjtését.

A gondosan szerkesztett és illusztrációs anyagában páratlanul gazdag munkát részletes tárgy-, szó- és helynévmutató, valamint bőséges német nyelvű kivonat teszi teljesebbé, használhatóbbá.

Amikor BALASSA Iván munkáját a magyar néprajz, az agrártörténezsékek, valamint az agrárszakemberek figyelmébe ajánljuk, nem mulaszthatjuk el újra üdvözölni a Mezőgazdasági Múzeum jelen sorozattal indított kezdeményezését, amely minden bizonnyal megteremti majd a két rokon kutatási terület régóta várt egymásratalálását.

IKVAI NÁNDOR

Kurucz Albert: Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás

Debrecen 1964. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 5. szám

A néprajzi gyűjtők számára egyik leg-hálásabb téma a honi szőlőművelés és borgazdálkodás hagyományainak összegyűjtése és feldolgozása.

Egyrészt azért, mert szőlőkultúránk megszűnése a középkorba nyúlik vissza és így ősi foglalkozásnak tekinthető. Levéltáraink, — főleg az Országos Levéltár Mohács előtti Gyűjteménye — számos, becses adatot őriznek, amiket érdemes volna feldolgozni és publikálni. Több oklevél Árpád-kori szőlőtelepeket említ, másutt egyes vidékek tizedeit az ottani szőlő telepek után vetették ki. (L.: Hazai Okmánytár IV. 6, kk.) Ezekben az iratokban sokszor érdekes etnológiai vonatkozású adatokra is bukkanhat a kutató.

Másrészt azért hálás ez a téma, mert éppen ehhez a munkához fűződik a legtöbb színes népi hagyomány, még olyan vidéken is, ahol egyébként nincs önállóan kifejlődött népművészet, színesebb népi hagyomány, mint pl. a Hajdúságban.

A szőlőművelés több, mint egyszerű mezőgazdasági munka. Több munkafázisa a családnak, barátoknak találkozási alkalma, mint a metszés a férfiaknál, kötözés, kaccsolás az asszonyoknál és a szüretkor együtt van apraja, nagyja.

Értekes, színes és hasznos tanulmányt ismerhetünk meg KURUCZ Albert munkájában. Szorgalmas utánjárással gyűjtögette az adatokat a feldolgozott tájon. Nem sajnálta a fáradságot, hogy felkeresse mind otthonában, mind munkahelyén azokat, akiktől feljegyzésre méltót hallhatott.

Ma már az egyéni szőlészet és annak hagyományos munkamenete hanyatlóban van. Átalakul úgy, mint sok egyéb, a nép életével nemzedékeken át gyűjtjártó életforma. Ennek példáját láthatjuk éppen az egyik gyűjtőterület, Konyár szőlőskertjeiben, ahol sorban elbontják a pajtákát, kivágják a diófákat és a szőlőt sem szaporítják, hanem inkább irtják, hogy helyette konyhakerti területet kapjanak. Egyik magyarázata az, hogy a fiatalok nagy része falujától távol dolgozik. Az idősebbek egészségi szempontból egyre kevesebb bort fogyasztanak, a szőlőművelés egyes munkája pedig csak fiatalnak való, mint a permetezés. Erre nehéz fizetett munkást kapni, de nem is ért hozzá mindenki. Ezért „nem kínlódnak vele”, hanem inkább isznak „sert”.

Igy KURUCZ Albert a 24. órában mentette meg a feldolgozott vidék ilyirányú népi emlékeit. Ezek máris történelemmé váltak, mert sok olyan adatot, képet közöl, ami a mai fiatalok előtt máris ismeretlen. A termelőszövetkezetek egyre fejlődő szőlőkultúrája munkamenetében, közösségében egészen más, mint

a hagyományos egyéni volt. A tagok onnan kapják (munkaegységre) borfejadagjukat, amely bort egyre jobban megkedvelnek, egyrészt minőségéért — a Tsz-nek nem szabad direkttermőt telepíteni — másrészt a kedvezményes fogyasztási adóért.

Szólunk kell a könyv jól olvasható, élvezetes előadásmódjáról is. Bár közöl minden népi kifejezést, ami ide vonatkozik, mégsem válik sem népieskedővé, sem nehézkesévé, ami a néprajzi tanulmányok egyik kísértése. Ugyanis valamely táj beszédmódjának kiejtés szerinti közlése azt a veszélyt rejt magában, hogy más vidékek olvasója alig érti meg. A képanyag bőséges, szép és gondos kivitelű. Jól kiegészíti a tanulmány szöveges részét. Egészen véve nagyon hasznos forrásmunkája lesz azoknak, akik egyes részletkérdéssel kívánnak bővebben foglalkozni.

Néhány, részletprolémát érintő fogyatékoság azonban elkerülhető lett volna, ha a szerző nemcsak a gyakorlott néprajzi gyűjtő, hanem a hozzáértő szakember szemével is vizsgálta volna a munkafolyamatot és a kapott adatokat. Néhány ilyen észrevétel: a 15. lapon: „A kunyhók bejárata a szőlő felőli oldalon van...” A közölt 7, 8, 12, 18, 28, számú képek és a tapasztalat azt mutatja, hogy az egy öreg csőszkunyhó kivételével ellenkezőleg vannak. A csőszkunyhó azért néz a szőlők felé, hogy akkor is odalásson a kerülő, ha benn van. A 36. lapon: „A metszőkésről csak hallottak, de nem emlékeznek rá...” Még ma is számtalan példány található Konyáron, amit fanyesegetésre, szőlőgyökerezésére használnak. „Kacor” néven ismeretes. Van a Helytörténeti Gyűjteményben is. Ugyanitt: „Előfordul, hogy a csapvesszőn is terem 2, 3 billeng...” A csaposmetszés a szakszerű munka és termése minőségileg is, mennyiségileg is kielégítő. A 37. lapon: „... Ott (ti. a föld közelében) hamarabb érnek, mert a földről visszaverődő napsugarak éreleik meg előbb a fürtöket...” Az ún. csaposmetszés alacsonyán jövő termése azért jobb — ha nem is koraibb —, mert a tőke közelében több tápanyagot kap a fürt, mint a vessző hegyén és a kánikulai nap nem szárítja annyira, mert az árnyék némi védelmet nyújt, nem úgy, mint fenn, ahol a napszúrás veszélye is fennáll, ami egyes fajtáknál, pl. Othello, állandó. 39. lapon a „bevágásnak” nevezett kapalásnál ellentmondás van, mert egyik helyen „ormóra” húzza, (7. sor.), lentebb pedig ellenkezőleg a tőke felé (10, 11. sor.). A 42. lapon: „... tölcseren át öntik a levét a permetezőbe...” Tölcser csak a magasnyomású rendszerű permetezőhöz kell, a többi fajta bőszejű. (Lásd a 43. oldalon a 38. képet), ugyanitt a szerző a „locsolásra a jó napos

időt” tartja alkalmasnak, pedig ekkor a ráégés miatti perzselés veszélye nagyobb. Sokkal alkalmasabb a kora reggeli, harmatmentes napon, vagy félig derült idő, hogy lassú legyen a száradás. „A jó meszes lé jobban tapad, gyorsabban szárad és szebb is . . .” Mindez igaz, de a jó meszesítés, túl lúgosítást jelent, ami a bordói lé hatóerejének rovására megy. Erre külön kell tanítani a szőlősgazdákat. A 47. lapon azt a trágyázási módot tartja „jó és szakszerű”-nek, mely csak a barázdába szórja a trágyát és ráhúzza a földet nyitáskor, mert „hiszen a tőkéek gyökerei kinyúlnak egészen a sorközéig és jól tudják hasznosítani a trágyát.” Holott ez a szakszerűtlen kezelés, mert a talajszínen futó, ún. nyakgyökereket le kell tavasszal vágni, mert ha ezek megerősödnek, elhal az alsó, ún. talpgyökérzet s a szőlő rövid életű lesz. Tehát éppen az a helyes kezelés, ahol „csak szétszórják . . . és belekapálják, vagy két oldalon lyukat ásnak és abba rakják . . .” Ugyanitt lehetett volna szólni nemcsak a késői, de korai kártevőkről és az ellene való védekezési módokról is (pl. kendermagbogár, barkó stb.). Ennek is vannak hagyományai, mint kézzel szedés, taposás, baromfival — pulykával etetés, újabban vegyszeres. 48. lapon az Ezerjót a korai fajták közt említi, holott ez szeptember közepétől érő, míg a koraiak (Csaba gyöngye, Irsai Olivér, Kossuth stb.) július elejétől. A 53. lapon érdemes lett volna a taposás mai változatára is utalni mert egyre kevesebb a meztlábás taposó, hanem új gumicsizmát húznak, így nem annyira hideg a sokszor deres szőlő. A 78. lapon: Téves az a megállapítás, hogy „tormát látatnak a borba.” Ha beleér a torma, ihatatlanná lesz a bor, de ha csak fölé látatják, ereje némileg gátolja a virág képződését.

Ugyanitt idézi a „legöregebb” emberek emlékezetéből, hogy a nyúlós bort „nyírfavesszőn szűrték át a régi gazdák, vagy nyírfavesszővel kavarták azt fel . . . A konyári parókia pincéjében még mindig őriznek egy ilyen nyírfavessző seprűt . . .” A nyírfaseprűnek borászati célra történő használata egyáltalán nem a „legöregebbek” hagyománya, mert a modern borászat is használja (lásd PROHÁSZKA: *Szőlő és bor* Bp. 1956. 239.) és a konyári pince ilyen

eszköze is alig pár esztendőes készítésű (81. lap 82. kép). A 77. lapon: „Az első fejtés időpontjának általában októbert jelölik . . .” Ilyenkor még ki sem forrnak a borok, mert általában a főszüret ideje szeptember második fele és október első hetei. Tehát a forrásban levő bort nem lehet fejteni. Majd csak november végén, decemberben. Ugyanitt: „Az ecetes bor javítására semmiféle eljárást nem ismernek.” A szakirodalom sem ismer. (Lásd: PÁLINKÁS: *Szőlészeti és borászati zsebkönyv* Bp. 1960. 187., PROHÁSZKA im. 237.)

A munka forráshasználatával kapcsolatosan annyit, hogy egyik forrásmunkát globálisan, másikat legapróbb részletekig ismereti a Jegyzetben pl. 13. 58. kk. jegyzetek. A szóbeli adatközlők nevét és életkorát is jó lett volna feltüntetni, mert ez a tanulmány is forrásmunkává válik, különösen a későbbi korok kutatója számára s a név és dátum fontos támpont lehet, mint 47, 69. oldalakon Laboncz József nyug. konyári kerti csész közlései, ki jelenben 85 éves, vagy id. Tőgyi Sándor 80 éves, egykori konyári pálinkafőző (82. lap).

Végül még a képekhez: ha két hordó közt csak annyi a szintkülönbség és gumicső ekkora ívben hajlik, a bor nem megy át egyik edényből a másikba (79. kép). Nem munkaközben készült, hanem beállított ábra. A 36. kép pedig fordítva van.

Ismétlem, a fenti megjegyzések részletkérdéseket érintenek csupán. A tanulmány egésze értékes, színes, hasznos. Még fokozódott volna jelentősége, ha a szerző nemcsak a felsorolt községekben gyűjti anyagát (3. lap), hanem belefoglalja Léta, Kokad, Álmosd, Bagamér, Hajdúbagos vidékét is. Ez is észak-bihari rész és éppen a gyűjtött terület sem talajára, sem egyéb adottságaira nézve nem borvidék, míg ez utóbbi azok közé tartozik és jóminőségű boraik távolabbi vidékeken is ismeretesek. Itt a szőlőművelés és borkezelés is szakszerűbb, fajták nemesebbek. (Hajdúszóvat egyébként soha nem volt bihari község. Így lett volna kerek és hiteles képünk Észak-Bihar szőlőkultúrájáról.

MOLNÁR GYULA

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Redacteur

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI,
TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS,
IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVI

1965

3

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследования. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листах в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензии, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через предприятия иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом. № 32.; чековой номер: 45-790-057-50-032) или на границе: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. N° 45-790-057-50-032), or with its representatives abroad. Annual subscription 40,— forint.

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVI

1965

3

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

<i>Kisbán, Eszter</i> : Ethnographische Erforschung des Brotes in Europa — Этнографические исследования по хлебу в Европе	313—340
<i>Péterdi, Ottó</i> : Das Lebensniveau eines Fronbauern um 1800 in Bakony- péterd — Уровень жизни крепостных в с Баконьпетерд около 1800 г	341—358
<i>Tárkány Szűcs, Ernő</i> : Eingebrannte Eigentumszeichen der Haustiere in Ungarn — Отличительные тавровые знаки скота в Венгрии (1-я и 2-я части)	359—410
<i>Györffy, György</i> : Die Völker und Länder des Karpatenbeckens in Gesta Hungarorum des Anonymus — Народы с страны Карпатского Бассейна в IX в. по труду Анонимуса Gesta Hungarorum	411—434
<i>Bellon, Tibor</i> : Nutzniebung der Gemarkung in Nyíradony nach der Auf- hebung der Leibeigenschaft — Использование сельских земель в с. Нирадонь после освобождения крепостных	435—445
<i>Rónai, Béla</i> : Neue Beiträge zu einer unserer alten Balladen — Новые Данные к одной старой балладе	446—455
Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения	456—464
Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия	465—467
Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия	468—480

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVI. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST, 1965

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztő bizottság tagjai:

**BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS,
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON,
KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN**

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185-612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közleti: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 40,- Ft.

TARTALOM

<i>Voigt Vilmos:</i> A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései ..	481—500
<i>Újváry Zoltán:</i> Az egyén szerepe a népszokásokban	501—520
<i>Bodgál Ferenc:</i> A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fém- művészete	521—546
<i>Schram Ferenc:</i> A Szentiván-napi tűzgyújtás	547—556
<i>Katona Imre:</i> „Alku” típusú népdalaink	557—571
<i>Ruitz Izabella:</i> A parasztfjúság társasélete a Bódva-vidéken (1880—1950)	572—601

Kisebb közlemények

<i>Csiszár Árpád:</i> Gyógyítás emberkoponyával Beregben	602—603
<i>Balogh István:</i> Egy országos jellegű hatósági néprajzi „gyűjtés”-ről....	603—607
<i>Balázs Árpád:</i> Az igásló felszerszámozása	607—610
<i>Nagy Lajos:</i> Csere gazdalgények	610—612
<i>Sonkoly István:</i> Helyreigazítás	612

Néprajzi hírek

<i>Dömötör Tekla:</i> Német Néprajzi kongresszus Marburgban	613—614
<i>Sz.:</i> Hírek a Current Anthropologyból	614
<i>Sz.:</i> Új kutatási perspektívák és módszerek a finnugor néprajztudo- mányban	614—615
Könyvszemle	616—640

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYOIRATA

LXXVI.

*

BUDAPEST, 1965

*

4. SZÁM

A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései*

Egy tudomány értékét és elevenségét az adja, hogy van-e társadalmi mondanivalója, fejlett módszerekkel dolgozik-e és eredményeiben körüljárható-e. Ez a három feltétel természetesen összekapcsolódik egymással, ugyanakkor nyilvánvalóan más és más mozzanatok döntik el az egyes tudományok társadalmi igényeltségének, módszereinek vagy befejezettségének a mikéntjét. Az első két feltétel magáért beszél (és külön alkalommal lenne tüzetesen megvizsgálandó), a harmadikhoz azonban néhány magyarázó szót szeretnék fűzni. Egy tudomány eredményei akkor körüljárhatók, ha ezek egymással összefüggnek, közös gondolkodási alpból erednek és egy viszonylag szabatosan meghatározott tudományterület egészére vonatkozóan megbízható ismereteket nyújtanak. Akkor tudomány egy tudomány, ha a benne foglalt részletkutatások nem csupán ötletszerűek, sokszor egymásnak ellentmondók, vagy egymást figyelmen kívül hagyók, hanem bizonyos tudományelméleti alapokat egyenként és egyetemesen figyelembe vesznek, azokra épülnek. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy csak az olyan tudományok nevezhetők méltán tudománynak, amelyben sivár egyhangúság, viták hiánya és szingulelkű egyöntetűség uralkodik. Éppen ellenkezőleg, az igazán eleven és színvonalas tudományokban gyakori a vita, jól látszanak a még megoldandó feladatok: az új elméleti és gyakorlati eredmények, módszerek csakugyan megjelennek, a tudomány fejlődése folytonos, egyre több a már megoldott kérdések száma, a tudományos vizsgálódás szintézisek felé halad, lépést tart a rokon tudományosság egészének fejlődésével. Éppen ezért fokozottabban kell figyelmet fordítanunk arra, hogy a spontán igényeknek és tudatos tervezésnek egyaránt megfelelően a mai magyar néprajztudomány elméletileg és gyakorlatilag körüljárható legyen. A következőkben elsősorban a magyar folklorisztika — érintőlegesen azonban a teljes etnográfiai kutatás — néhány terminológiai-elméleti kérdéséről éppen ilyen összefüggésben esik majd szó.

1. Tudományos terminológián itt és a következőkben mindig az érintett tudomány szakkifejezéseit értem, tudományelméleti és tudománytörténeti fogalmakat, nem pedig az etnográfiai vizsgálatok terrénumául választott népi kultúrák önnön terminusait, szakkifejezéseit, tájnyelvi megnevezéseit.

* A dolgozathól a praktikus részeket tartalmazó 1, 2, 3, 4, 5 és 7. pontok ismertetés, a többiek felolvasás formájában elhangzottak 1965. január 25-én, a Magyar Néprajzi Társaság ülésén, „A néprajz tudományelméleti kérdései” címmel. Korreferenseim (HOFFMANN Tamás és TÖKEI Ferenc), valamint mások (BARABÁS Jenő, DÖMÖTÖR Tekla, ISTVÁNOVITS Márton, KATONA Imre, ORTUTAY Gyula és TÁLASI István) szíves tanácsainak figyelembevételével néhány helyen módosítottam az eredetileg élőszóra szánt szöveg formáját. Észrevételeikre igyekeztem válaszolni a 10. pont most megfogalmazott mondataiban is. Mindegyiküknek külön is köszönöm figyelmét és szíves segítségüket.

Ez utóbbiak épp olyan adatai az etnográfiai tudományoknak, mint a tények, szövegek; elemzésük elsősorban gyakorlati és nem elméleti feladat. A néprajzi kutatások elmélete ugyanakkor elképzelhetetlen a használt tudományos fogalmak értelmezése nélkül. Ennek az értelmezésnek az a feladata, hogy a már meglevő szakkifejezéseket megmagyarázza, rámutasson eredetükre, megvilágítsa a bennük megnyilvánuló általánosabb társadalomszemléleti sajátosságokat, feltárja a szakkifejezések rendszerét; sőt, ezt a rendszert szembeesítse a valósággal, arra a kérdésre is választ adjon, hogy egy adott elmélettel rendelkező tudomány mit vesz észre a valóságból, annak melyik szeletét vizsgálja, és mennyiben helyeselhető az a mód, amellyel ezt teszi. A folklorisztika, illetve tágabban az egész etnográfia valamilyen teljességre törekvő terminológiai áttekintése egyszerűs mind e tudományok egészének mérlegelése is tehát. Mindez igen szükségessé, vonzóvá is teszi egy terminológiai kutatómunka elvégzését; ugyanakkor azonban azt is jelzi, hogy ez a feladat cseppet sem könnyű, cseppet sem egyszerű, nem is annyira egyes vállalkozók, mint összefogott és irányított intézmények számára kifizetődő.

2. A magyar néprajzi kutatás több mint évszázados története során már több ízben is sor került hasonló összegezésre, egyáltalán nem véletlenül mindig olyankor, amikor a tudományos terminológia rendszerezése egy újabb tudományos lendület, vagy éppen szintézisek kísérő jelensége volt. Tudománytörténetünkben ismertek a reformkori folyóirat- és könyv-viták. ERDÉLYI János, HUNFALVY Pál, HERMAN Ottó, JANKÓ János, KATONA Lajos, SOLYMOSSY Sándor, MARÓT Károly, és a jelenleg dolgozó kutatók elméleti tanulmányai. Egy-egy szempontból és pillanatban a terminológiai-elméleti kérdések lezárásaként is több munka látott már napvilágot. (VISKI Károly tanulmánya a *Magyarság Néprajza* bevezetéséeként, TÁLASI István tudománytörténet-elméleti rendszerezése a *Magyar Népkutatás Kézikönyve* számára, ORTUTAY Gyula folklor-történeti szintézisei a harmincas évek végétől, ugyancsak tőle a néprajzi kutatás elméleti átértékelésére tett kísérletek 10 évvel később; valamint egy-egy új „magyarság néprajza” elkészítésére vonatkozó időnként elkezdődő előtanulmányok is ezt a célt tűzték maguk elé.) Ezeknek a szintéziseknek akkori végeredményeivel a tudományos közvélemény egyet értett, ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy ma már a legkésőbbben megfogalmazottnál is határozottabb és végig-gondoltabb rendszerezést várhatunk. Az utóbbi években több tudományterületen új irányzatok, vagy legalábbis nézetek jelentek meg, amelyek önmagukban is mintegy előjelei egy újabb elméleti összegezésnek. (Elsősorban a történeti és szociológiai szemlélet kiterjedésének, az összehasonlító és tipológiai elemzés felé való fordulás, ezzel egyszerre az anyaggyűjtés, reprezentálás is elméleti megfogalmazást nyert.) Ezek a nézetek többnyire nemzetközi méretekben jelentkező irányzatokhoz, elgondolásokhoz kapcsolhatók, és teljes terminológiai rendszerezést nem nyújtottak, ide vágó megjegyzéseik tulajdonképpen konkrét kutatásaik melléktermékeként láttak napvilágot. Csupán legújabban alakult ki egy kifejezetten elméleti-terminológiai kutatásra való igény.

3. 1964. augusztusában hagyta jóvá a VII. nemzetközi antropológiai és etnológiai kongresszus Moszkvában azt a bejelentést, hogy a CIAP szerkesztésében megindult *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore* sorozathoz kapcsolódva, a budapesti egyetem néprajzi intézetében készítik elő Kelet-Európa néprajzelméleti szótárát. Magától értetődik, hogy ebben a nemzetközi vállalkozásban a magyar résztvevők feladata lesz a magyar néprajzelméleti bibliográfia és szócikkek elkészítése, mégpedig korszerű és hangsúlyozot-

tan nemzetközi kereteket szem előtt tartó módon. A már megkezdődött munka során felmerült kérdésekről való beszámoló ez az előadás is. Éppen ezért szeretném felvázolni azokat az adott kereteket, amelyek már kialakultak.

3.1. 1951-ben terjesztette elő néhai VAN GENNEP Arnold professzor azt a tervét, hogy egy egyetemes jellegű európai néprajzelméleti kézikönyvet kellene megszerkeszteni, nemzetközi közreműködés segítségével. A gondolatot csakhamar az Unesco kulturális megbízásaként a CIAP vette a kezébe, és VAN GENNEP halála óta tulajdonképpen ERIXON Sigurd professzor irányítja. Javárészt skandináv kutatók kezében az eredeti terv csakhamar megváltozott, és úgy módosult, hogy egyetlen kötet helyett egy 10 kötetes sorozat látna napvilágot, amelyben az első könyv az Európában is használatos egyetemes néprajzi fogalmakat, a második az európai népköltészet terminológiáit, a harmadik az európai néphitre vonatkozó címszavakat tartalmazná. 1960-ban jelent meg HULTKRANTZ Åke szerkesztésében a mindmáig egyetlen publikált kötet (*General Ethnological Concepts*. Copenhagen), amely túlnyomórésztben egyetemes néprajzi — tehát nem Volkskunde-típusú — elméleteket dolgoz fel. A kötetből hiányzik a marxista etnológia, hiányoznak az ezzel bizonyos tekintetben összefüggő progresszív-evolucionista nézetek, és egyáltalán Kelet-Európa egész etnológiai kutatása. A most nyomdában levő második kötet szerkesztője, a dán BØDKER Laurits is kihagyta a munkához kezdetben gyűjtött kelet-európai adatokat, jószerivel csupán a germán és néhány román nép folklór műfajainak, valamint az ezekre vonatkozó elméleti kategóriáknak a lexikonát adja. Mindkét szerző maga is több ízben kifejezte elégedetlenségét a kelet-európai anyag hiánya miatt, nyelvi és egyéb nehézségek következtében azonban maguk nem változtattak a helyzeten. Annál nagyobb örömmel üdvözölték viszont azt a gondolatot, hogy egy külön munka tartalmazza majd a kimaradt kutatások terminológiáit.

3.2. *Formai szempontból* a következő rendszer alakult ki az eddigi gyakorlatban. Az egyes kötetek lexikonszerűen, abc-rendszerben közlik a címszavakat. Az egyes szócikkek angol nyelven íródnak, autoritív definíciók formájában. Ez azt jelenti, hogy a fogalmi meghatározások nem idézetek, hanem a szerkesztő által tömörített változatok, egy-egy szócikknél egyetlen meghatározás található. Az esetleges átfedésekre, kételyekre, egyik terminusnak a másikhoz való szoros kapcsolatára a szócikkek utalnak. Minden egyes cikk végén forrásjegyzék, az egész kötet zárásaként pedig bibliográfia olvasható. Ezekben csupán a legfontosabb és csakugyan felhasznált munkák találhatók meg.

3.3. A készülőfélben levő kelet-európai elméleti szótár némileg *formailag* is különbözik majd ettől a mintától. Megmarad az abc-be szedett szócikksorrend, az utalások és bibliográfia módszere. Minden esetben közöljük a terminusokat eredeti nyelvükön is, és a kötet végén nemzeti nyelvű szómutatók igazítanak majd el ebben az anyagban. Egy-egy összefoglaló tanulmány rajzolja majd meg az érintett nemzetek etnológiai, etnográfiai és folklorisztikai fejlődésének a képét. Teljességgel hiányzik majd a néprajzi szakkifejezések közlése, a kötet csupán tudományos fogalmakat tartalmaz. A jelenlegi elgondolások szerint továbbá helyes lenne az angol mellett az orosz nyelv mindvégig következetes használata is.

3.4. *Tartalmilag* elsősorban abban különbözne a munka elődeitől, hogy elméletibb, összefogottabb módon tárgyalná anyagát. Ugyanakkor az autoritív definíciók módszere akként módosulna, hogy egy-egy szócikken belül felvetődnének az érintett terminusok különféle értelmezései, a szerkesztő csupán az egyes definíciók formáját változtatná, ezeket azonban önnön szándékából nem

egyeztetné össze. Az előzetes elgondolások szerint a kötet tartalmazná az egyetemes néprajzi (etnológiai) fogalmakat, a tárgyi néprajzi fogalmakat, a folklorisztikai fogalmakat, ezen kívül a többi társadalomtudomány olyan kategóriáit (pl. nép, osztály, társadalom, fejlődés, forradalom, család, rokonság, közösség stb.) amelyeknek a fenti tudományokban sajátos jelentése van; más szóval az úgynevezett társadalmi néprajz fogalmait is. Ehhez viszont az szükséges, hogy viszonylag pontosan értelmezze magának az etnográfianak, etnológiának és folklorisztikának a fogalmát, az egyes meghatározásoknál utalva arra, hogy melyik felfogásból milyen kategóriák kerülnek be, illetve ki az úgy értelmezett néprajzi tudományok határain. A kötet tartalmazná az orosz, a fehérorosz, ukrán, észt, lett, litván, lengyel, cseh, szlovák, román, magyar, szlovén, horvát, szerb, albán, bolgár, görög kutatások legfontosabb kategóriáit. Ezeket, valamint az európai Szovjetunió kisebb népeire vonatkozó fogalmakat azonban elsősorban nemzetközi jelentőségüket figyelembe véve, válogatva közölné. Esetenként kellene mérlegelni azt is, hogy a kelet-európai telepések, illetve az innen kivándoroltak népi kultúrájára vonatkozó kutatásokból milyen kategóriákat tartalmazzon. Külön kérdés a német és török etnográfiai kutatások helyes képviselése is. Természetes végül, hogy a magyar elméleti-terminológiai anyagot is nemzetközi kereteknek megfelelően válogatjuk meg. E nemzetközi vállalkozással párhuzamosan azonban előkészülne egy bővebb magyar kézikönyv is, amely a lehető teljes etnográfiai terminológiát adná.

4. Már az előkészítő munka során több olyan nehézség bukkant fel, amelyek a magyar néprajzi elmélet viszonylagos elrendezetlenségéből fakadtak. Ezek feloldása nem csupán a készülő kötetnek, hanem az egész tudomány-nak is érdeke.

4.1. Sok fontos jelenségre nézve egyáltalán semmi, elméleti igényű *definíció-rendszert* nem találtam. Hiányzik egy korszerű műfajelmélet a folklorisztika területén, egyáltalán hiányzik a nem empirikus folklór esztétika, nincs pontosan meghatározva a folklorisztika helye a tágabb értelemben vett etnográfiai tudományok körében. A magyar tárgyi néprajz koncepciói közül hiányoznak az összehasonlító kutatásra vonatkozó elméleti fogalmak, valamint az etnogóniai folyamatok elméleti kategóriái. Az egyetemes etnológiai kutatások magyar vonatkozású szeptetéből sajnálatos módon hiányzik a magyar őstörténet és a finnugor összehasonlító etnológia metodikai-elméleti összegezése. Mindezek a hiányok nem azt jelentik, hogy az egyes részlettanulmányok minden elméleti iskolázottság nélküliek, vagy tévesek lennének: csupán arról van szó, hogy a bennük foglalt elméleti felismerések, az alkalmazott kategóriák nem kerülnek elő definícióban megfogalmazva.

4.2. Más kategóriákról *téves nézetek*, végig nem gondolt következtetések vannak forgalomban. Alapjában véve helyes megállapítások között sok téves nézet él például az egyéniség és közösség viszonyáról, a realizmus jelentkezéséről a folklórban, a reprezentatív közösségvizsgálat és anyaggyűjtés módszereiről a tárgyi kutatásban, a néphit és néphiedelem viszonyáról bizonyos vallástörténeti típusú vizsgálatokban. Gyakran ezek a téves fogalmak sincsenek határozottan megfogalmazva, mégis számolnunk kell hatásukkal, amely az újabban megnyilvánuló elméleti törökvések, viták, szakcikkek, monográfiák ellenére is számottevő.

4.3. Hasonlít ehhez az olyan kategóriák sorsa, amelyekről *többféle elképzelés* forog közkézen. A különbség az, hogy az utóbbi esetben a felmerült definíciók legtöbbször nem „rossz”, inkább csupán egyoldalúak, és ennek következménye az,

hogyan ugyanarról a jelenségről több, egymással sokban megegyező elképzelés és definíció található meg egymás mellett. Gyakran éppen az az oka a terminológiai és elméleti bizonytalanságnak, hogy hiányzik egy autoritív definíció, illetve ha történtek is ilyen megfogalmazással kísérletek, ezeket tudományos közvéleményünk nem fogadta el. Az etnográfiai tudományok legfontosabb kategóriái, alproblémái közül kerül ki e csoport fogalmainak legtöbbje. Mi a nép, mi a népi kultúra, mi az etnikum és az etnikai specifikum szerepe kutatásainkban, hogyan viszonylik egymáshoz az egyetemes etnográfiai kutatás és a magyarság néprajza, folklorisztikája, mi a folklór, a népköltészet és népi kultúra közti tartalmi különbség, milyen osztályokat vizsgálnak az etnográfiai tudományok, van-e feladata a munkásság és a városi lakosság kutatásában a néprajznak — ilyen és ehhez hasonló kérdések tartoznak ide.

4.4. Csupán a teljesség kedvéért említem meg, hogy alkalmazunk olyan koncepciókat, fogalmakat is, amelyek tudományunkban *idegenből származó átvételek*. Gyakran ezekkel kapcsolatban is joggal merülnek fel kételyek. (Ide sorolhatjuk az őshaza- ősnép- ősnyelv- őskultúra kérdéskörét, az úgynevezett „földrajz-történelmi” folklór iskola nyomán elterjedt típus- és motívumdefiníciókat, a tárgyi kultúra formai analizisének múlt századi morfológikus válfaját és ennek leszármazottait stb.) A problémák megoldása ez esetben a néprajzi kutatásokon kívül keresendő, tudományunk azonban elősegítheti e kérdések tisztázását.

5. E négyféle nehézség esetenként más és más feladatot ró a készülő terminológiai kötetre, távolabbról a magyar néprajzi kutatás egészére.

5.1. Azokat a kategóriákat, amelyekre szükségünk lenne, de eddig definitív módon nem fogalmazódtak meg, a kötet szerkesztése során ki kell dolgozni, lehetőleg szélesebb nyilvánosságot előtti és közreműködésével.

5.2. Azokat a kategóriákat, amelyekről *téves* nézetek élnek, nem a nyilvánvalóan idejétmúlt felfogások szerint, hanem helyes megoldásra törekedve kell definiálni. Ebben az esetben a terminológiai szótár nem lesz hű a jelenlegi kutatás álláspontjához, hű lesz viszont a kutatás tárgyához — és azt hiszem, ez voltaképeni feladata.

5.3. A még *vitatott* kérdések esetében lehetőleg józan mérlegelés után fel kell tüntetni a ma forgalomban levő és egymástól eltérő megoldásokat, természetesen oly módon, hogy a nyilvánvalóan téves fogalmakat vagy túlzó általánosításokat kívül hagyjuk a kötet keretein.

5.4. A *téves*, de nem Magyarországon elgondolt, nálunk csupán *alkalmazott* elgondolásokat, legalább utalásszerűen tartalmaznia kell a kötetnek. Nem lenne azonban helytelen rámutatni arra, hogy az ilyen fogalmak mennyiben vitathatóak. Erre leginkább alkalmas helynek a tervezett összefoglaló cikkek látszanak. Néhány esetben kézenfekvőnek látszik ugyan ezek helyébe javasolható, új kategóriák felvetése, máskor azonban — igen régen és széles körben elterjedt pontatlan, *téves* fogalmak esetében — az ilyen korrekció külön szakcikkek és nem egy ilyen, sok száz fogalmat említő munka feladata.

6. A *vitatandó* kérdések egy újabb csoportja már tudományunk egészének múltban és jelenben való felépítettségére utal, szerkesztési nehézségeken túlmenően is meggondolandó problémákat villantva fel. Ezek közül csupán a legfontosabbakat szeretném sorra venni, az eddigieknél perspektivikusabb modorban.

6.1. Sajátos problémát jelent a kelet-európai etnográfiai tudományok elméleti-terminológiai rendszerezésében e tudományoknak a nyugat- és észak-európai fejlődéshez mért *viszonylagos késedelmessége*. Igen gyakran találkozunk azzal a

jelenséggel, hogy egyes angol, francia, német, skandináv tudományos kérdéskör tudományunkban évek, évtizedek múlva jelenik meg. Tendenciózusan csoportosítva az ilyen tényeket, sokszor igen elszomorító képet kaphatunk tudományosságunk elevenségéről, korszerűségéről. Még legkiemelkedőbb tudósaink sem kivételek ez alól a szabályszerűség alól. A magyar hegelianizmus nálunk az 1840-es években terjedt el. ERDÉLYI elméleti gondolatai 1848-ban, illetve 1868-ban fogalmazódnak meg; holott HEGEL halálának éve 1831, és az 1840-es években már a marxizmus bontja szárnyait. DARWIN halálának évében, 1882-ben lát napvilágot az autodidakta banktisztviselő, BEÖTHY Leó egyetemes néprajzi monográfiája „A társadalmi fejlődés kezdetei”, amelyben DARWIN, LUBBOCK, MORGAN, a pozitivisták és más kortársi társadalomtudományi irányzatok hatása alatt önálló jellegű rendszerbe illeszti az őstársadalmakra vonatkozó elgondolásait — hogy munkája mindmáig egyetlen e tárgyban magyarul megírt nagyszerű szakmű maradjon. KATONA Lajos 1903 és 1904 között dolgozik az első katalógusszerű magyar meserendezésen, tudomással bírván ugyan a készülő finn katalógusról, módszerében javarészt mégis HAHN 1864-es, valamint GOMME 1890-es rendszerét követve. Az is a történethez tartozik, hogy KATONÁnak kemény vitái vannak a GRIMM-iskola legrosszabb sarjadékát képviselő hazai tudományos ellenfelekkel — évtizedekkel az iskola nemzetközileg végérvényes elmúlta után. A magyar népmesekincs pedig mindmáig is csupán részben és gyakran téves helyen szerepel a különben időközben elavult módszerű nemzetközi mesekatalógusokban. A funkcionalista iskola tanításainak elméleti megrostálását a második világháború után kezdték meg a kutatók, a skandináv illetésű „európai etnológia” irányzatot nálunk több mint két évtizedes késéssel, 1940-ben mutatták be, a kultúrkörök elméletét és a bécsi iskolát csöppet sem meggyőző módon csupán egy évtizede vitatták meg. A példákat sorolhatnám tovább, de azt hiszem, ennyi is elég. Végezetül még egy területen való késedelemről azonban mindenképpen meg kell emlékezni. Bizonyos, a néprajzi kutatáson kívül álló publikációk elmaradása következtében ugyanis a marxista tudat- és felépítményvizsgálatok is rendkívül nehézkesek voltak Magyarországon. Mindmáig nem jelent meg MARX, ENGELS és LENIN idevágó munkáinak méltó színvonalú és terjedelmű kiadása, VIGOTSKIJ, LEONTYEV, CLARK Graham, CHILDE Gordon, THOMSON George, LUKÁCS György, LIFSIC Mihail vagy akár PLEHANOV és GRAMSCI munkái pedig még ma is csupán kis részben hozzáférhetőek, a beavatók ismerik őket, etnográfiai kutatásunk fő sodrától távol esnek. Nem véletlen tehát az, hogy hiányoznak az összehasonlító-tipológiai monografikus tanulmányok, jobban mondva ezek száma igen elenyésző a hagyományos módszereket követő dolgozatokhoz képest. Nem merem határozottan azt állítani, hogy szerencsére a modern polgári filozófiai áramlatok is késve és töredékesen jutottak el hozzánk, ennek következtében öröndetesen hiányoznak a nyelvészeti, antropológiai és etnográfiai strukturalizmus termékei is tudományunkból. A lemaradás ténye azonban mindenképpen megállapítható.

6.2. Annál sajnálatosabb ez, mivel nem a kutatók rátermettségének vagy érdeklődésének a hiányáról, még csak nem is egyéni teljesítmények sajátos csökkentett értékűségéről teszünk bizonysgót a fenti adatok. A vitathatatlan lemaradás nem egyének bűne és nem egyéni tevékenységekben nyilvánul meg, hanem az etnográfiai kutatások egész mezőnyében figyelhető meg. Napjaink ilyen szempontból tipikus lemaradási formája például az egyénenként végzett, technikai segédeszközöktől alig támogatott kutatás. A témák már bizonyos mértékig koordináltak, mintegy „intézményesítettek” — ez korszerű. Ugyanakkor a témák

feldolgozása manufakturális módon történik, nyilvánvalóan elméleti-metodika területen is idejétmúlt feltételeket teremtve meg. Ez végül is tudományszervezeti kérdés. A terminológiai rendszerezés során azonban a tudományban alkalmazott koncepciók nem csupán a múltra, hanem a jelenre vonatkozóan is árulkodnak tudományszervezeti formákról, lehetőségekről és nehézségekről egyaránt.

6.3. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a metodikai elmaradottság egy másik jellemvonása is, amely fontosságánál fogva megérdemli, hogy külön is szó kerüljön rá. A néprajzi tudományok ugyanis nem társtalanok, rokon tudományok veszik őket körül: ezek egyrészt kijelölik a néprajzi kutatások sajátos területét, másrészt eredményeket és módszereket cserélnek ki egymás között. Ha a néprajzi kutatások nem is változnának — tegyük fel ezt a megengedhetlenséget —, pusztán abból következően is módosulna a néprajz tudományos helyzete, hogy a környező tudományágak változtatták konstellációjukat. A reformkor etnográfiai kutatásainak szülő anyja az államtudomány, amely korán felnöveli szülöttzeit, a történettudományt és a nemzeti statisztikát is. E korszakunk folklorisztikai érdeklődése nagyjában a népiesség egyik ágazata csupán. Finnugor kutatásaink az ugor—török háború filológiai tudományosságát nevezhetik létrehozójuknak, pszichoanalitikus kutatóink művei, vagy a felszabadulás utáni néprajzi áramlatok szinte évnyi pontossággal összekapcsolhatók a közvetlen szak-tudományokon kívül eső tudományszervezeti és tudományhierarchikus viszonyokkal.

6.4. Elmaradottabb tudományos szervezettség és tudatosság, oly sokszor elpanaszolt nehézkességek a kutatásokban — ezzel szemben sok jó tudós töretlen kutatási vágya, sok ötlete és ilyen körülmények között elért eredményei: minden bizonnyal ez az ellentmondás hozta létre azt, hogy igen sok etnográfus életműve sajátosan egyenetlen. Régesrég felvetett kérdések egy életen keresztül való nyomozása, az egyszer megpillantott törvényszerűségek folytonos megfogalmazása, próbált módosítások szakadatlan betoldása, ugyanakkor az alapgondolathoz mindenhonnan csupán újabb érvek összehordása, nem egyszer anakonizmusnak tetsző álláspontbeli következetesség jellemzik ezt a tudományos magatartást és ennek kialakítóját. Tudományunk, és általában is a filológia talán legkiválóbb ilyen képviselője MARÓT Károly volt. Példájával szeretném röviden megmutatni, milyen nehézségekkel jár minden, az övéhez hasonlóan „*aszinkron szintetikus*” életmű teoretikus értelmezése. MARÓT Károly — és a hozzá hasonló többi ilyen típusú kutató is — széles területről gyűjtötte ismereteit, a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó művekről, kutatókról mondta el a véleményét. Mindvégig ismerte a kurrens szakirodalmat, azt is állíthatná valaki, hogy a kurrens irányzatokat is. Azt hiszem azonban, hogy MARÓT voltaképpen indulásának korát képviselte élete végéig: már nem a pozitívista tudós, hanem a „német hiperkritiká”-nak nevezett irányzatok bírálója, aki a szellemtörténetet megelőzve, noha azzal néhány apróságban egyező programmal lép fel. Gondolatrendszerének jó vagy baljós állócsillagzatai GOETHE, HERDER, TYLOR, FRAZER, BETHE, WILAMOWITZ, ROHDE és NILSSON, sőt maguk a klasszikus auktorok, HOMÉROS, PLATON, ARISTOTELÉS; a magyar folklorisztika területéről pedig ORTUTAY Gyula és a kivételes mesemondó FEDICS Mihály, később az egyéniség-kutató irányzat többi képviselője is. MARÓT mindezek segítségével azt bizonyítja, hogy helytelen a népköltészet, sőt általában a „szellemi élet” jelenségeinek történeti megközelítése, hiszen a költészet, a vallás nem folyamatos történések láncolata, hanem pillanatnyi reakciók időfeletti azonossága. Ezért veti el MARÓT LÉVY-BRUHL „prelogikus” kategóriáját, a maga „szublogikus” fogal-

máért: LÉVY-BRUHL, ha torzan is, de egy rögzített társadalmi fejlődés elé helyezi a „prelogikus” gondolkozást, míg MARÓT öröknek tartja a „szublogikum” jelentkezési lehetőségeit. Ezért utasítja el MARÓT a TYLOR által fontosnak tartott „szervetlen csökevények” (*survival*) elképzelését, helyébe kínálván a mindig megújuló (*revival*) jelenségeket. Ha csak ebből állna MARÓT tudományos arcéle, nem beszélhetnénk arról, hogy nézetei „aszinkron szintetikus” módon olyan elemeket olvasztanak össze, amelyek voltaképpen egymást kizárják. Azonban ugyanő elveti a kultúrkörök elméletét [feltehetőleg történeti része miatt, amely éppen a helyes, sajnos sokszor szóhoz sem juttatott eleme volt a bécsi iskolának], nem ért egyet OTTO W. F. és KERÉNYI mitologizálásával [ugyanakkor vallástörténeti problémákat magyar folklór analógiákkal és nem vallástörténeti-társadalomtörténeti kutatásokkal vél megoldani], hevesen vitatkozik a funkcionális hazai képviselőivel [számomra is érthetetlen módon, talán azért, mivel bennük a bécsi iskola követőit látta — jóllehet MARÓT biologizmusa egyáltalán nem idegen a funkcionalisták kultúra-felfogásától], PAVLOVot, MARXot, SZTÁLINT és LUKÁCS Györgyöt viszont 1949 után fegyvertársainak érzi [ami félreértés, ugyanakkor kétségtelen az, hogy MARÓT értelmezi még így is a legpontosabban az általa ide idézettek], a szorosabban vett néprajzi kutatásból pedig két szemléletet fogad el magáénak [TÁLASI és ORTUTAY kutatásait], ezeket viszont „egyeztető” tehát klasszikus, nem modern felfogásoknak vallja. Azt gondolom, elég a jól ismert tények felsorolásából cunyi is. Csupán ennyiből is érezhető már, mennyire nehéz egy ilyen életművet bemutatni, különösen egy pusztán lexikonszerű szócikkgyűjtemény és nem egy tüzetes tudománytörténeti monográfia keretei között. Az pedig vitán felül áll, hogy a készülő kötetnek tartalmaznia kell a MARÓT kialakította gondolatokat, mégpedig olyan módon, hogy valamilyen formában az egész gondolatrendszer ilyen aszinkron szintetikusságára is fény derüljön. Ismétlem, MARÓT Károly e helyen csupán egy szélesebb körben közismert típusnak egyedi példája, és esetenként módosult formában, de típusában azonosan sok kutató esetében kell hasonló kérdésekkel szembenézni.

7. Az itt felsorolt problémákkal kapcsolatban a következő konkrét megoldásokra gondoltam az egyes szócikkeket illetően.

7.1. A tudomány *elkésztségéből* fakadó fogalmi egyenetlenségek kétféle úton lennének kiküszöbölhetők. Vagy csupán azokat az új fogalmakat sorolná fel az elméleti szótár, amelyek többletet jelentenek a fejlettebb nyugati kutatásokhoz képest — vagy pedig felsorolnánk minden használt kategóriát, tekintet nélkül arra, hogy új ötlet avagy csupán alkalmazás és átvétel útján kerültek-e forgalomba. Az előbbi esetben csupán részleteiben hű képet nyújtanánk magunkról, az utóbbi esetben szegénységi bizonyítványt állítunk ki kutatásainkról. Az egyes fogalmak esetében egyébként egyéni elbánást kell alkalmaznunk, és ez a módszer azt hiszem, jórészt csökkenti a fenti két veszély nagyságát.

7.2. A *tudomány-szervezeti helyzetnek* elméletet megszabó vonására nyilván utalni kell, mégpedig mind az egész munkát nyitó bevezetőben, mind pedig az egyes nemzeti kutatásokat összegezõ cikkekben. Itt attól kell óvakodni, hogy e bemutatás ne csupán a tényszerű kapcsolatokra utaljon: ennél sokkal helyesebb, ha tágabb horizont szerint, az etnográfiai tudományok mindenkori társadalmi feladatait és szerepét rögzítve kerülnek bemutatásra az ebből magyarázott elméleti gondolatok.

7.3. A *néprajzi tudományok és a rokontudományok közti viszony*-ból származó kérdések egy részének nyilvánvalóan az a megoldása, hogy a rokontudományok néhány kategóriáját, amelyeket a néprajzi kutatásokban is alkalmaznak, fel

kell venni a szócikkek közé. Másrészt viszont a tudománytörténeti áttekintésekben külön is kell utalni arra, mikor milyen más tudomány befolyásolta a néprajzi kutatást. Ezen a téren pótolni kell azokat a hiányzó vizsgálatokat, amelyek néprajzi kutatásunknak a mai tudományos hierarchiában való elhelyezkedésére vonatkoznak. A szociológiával, valamint a marxista ideológiai társadalomtudományokkal való konfrontálás egyik legsúlyosabb adóssága tudományelméletünknek, annál inkább, mivel a néprajzi kutatások éppen a marxizmus társadalomtudományi szektorában napjainkban végbement forradalmi változásokból maradtak ki; és a marxista szociológia, társadalmi ontológia, marxista etika, marxista személyiségkutatás voltaképpen megszületése, az összehasonlító nyelvészet és irodalomtudomány alapvető feladatainak a megváltozása, a marxista esztétika és vallástörténet megteremtésére irányuló friss kísérletek nagyon is időszervő tesznek egy ilyen önvizsgálatot. Természetesen e kötet és maga a terminológiai rendszerezés igénye csupán kiindulópontja lehet az ilyen vizsgálatnak, nem szolgáltathat elegendően széles terepet ehhez. Még így is felhívom azonban a figyelmet arra, hogy csupán egy ilyen szemlével, majdan pedig az itt felbukkanó eredmények következetes alkalmazásával lehet megszüntetni oly sokat idézett elméleti hátramaradottságunkat.

7.4. Az egyes kutatók erudíciója és a tudományos kutatás egésze közti feszültségekből származó „*aszinkron szintetikus*” elméleti rendszerek tényére esetenként természetesen utalni kell.

8. Noha rendkívül messzire vinne, ha megkísérelnénk feltárni, hogyan|következik mind erénye mind hiányossága a magyar etnográfiai kutatásoknak abból a t á r s a d a l m i h e l y z e t b ől, amelyre a kutatások vonatkoznak és amelyek között maguk a tudósok is éltek, mégsem szeretném anélkül befejezni ezt a kérdésbemutatást, hogy néhány, eddig csupán megemlített problémával kapcsolatban ne beszéljek társadalmi feltételekről. Annál is inkább szükség van erre, mivel ily módon egy kissé közelebb kerülünk ahhoz is, miért van szükség éppen a megrajzolt földrajzi keretek közötti elméleti összegezésre, hogyan és miért kelet-európai elméleti néprajzi szótárt lehet és kell összeállítani.

8.1. Ez etnikai tudományok bizonyos mértékű megkétségének az oka a bemutatott terület egészén a *társadalmi fejlődés hasonlóan megkésett volta*. Ez a közhely külön értelmet nyer a néprajzi tudományokban, amelyek közvetlenül társultak olyan társadalmi mozgalmakhoz, mint a múlt századi liberalizmus, a jobbágyfelszabadítás, a rokonnépek összetartozásának tudata (pánszlávizmus, illirizmus, román őstörténeti gondolatok, finnugor—magyar és turáni—magyar rokonítások stb.), az egyes országok különböző nacionalista áramlatai, sőt századunk hasonló célkitűzésű jelenségei. Ugyanakkor a gyarmatosítás, a polgári fejlődés, a feudális részállamokra való tagolódás, az akkulturációnak elnevezett gyarmati válságok, majd a felszabadító harcok és a nemzeti függetlenségre való törekvés e területen nem befolyásolta a néprajzi tudományokat, mint Nyugat-Európa, Afrika vagy az Újvilág esetében. A *Volkskunde*-típusú, saját népre vonatkozó kutatások e területeken nem függenek össze a *Völkerkunde*-típusú vizsgálatokkal, és Kelet-Európa területén nem is alakult ki nevezetesebb *Völkerkunde*-irányzat. Egyes kutatók ugyan innen származnak (MALINOWSKI, RÓHEIM, a szovjet egyetemese néprajzi iskolák, a kelet-európai és szovjet orientalista kutatók, a lengyel antropológiai és ökonómiai iskolák stb.) ezek azonban kivétel nélkül nem a néprajz, hanem más tudományágak (a politikai gazdaságtan, a lélektan, az összehasonlító nyelvtudomány, a szociológia stb.) területéről indultak el, és gyakran nem is önnön megnevezésük, hanem csupán a mi fogal-

maink szerint műveltek egyetemes néprajzot. Némileg eltérő helyzet alakult ki a cári Oroszországban, amelyben a gyarmatosított népek kutatói gyakran Völkerkunde-módszereket alkalmaztak. Azonban a „gyarmatok” és az „anyaország” egymásba ékeltsége itt is — akár csak az Egyesült Államok esetében — a klasszikus gyarmatosító-egyetemes néprajzzal szemben egy általánosabb érvényű, és a birodalom minden egyes népére vonatkozó tudományos diszciplínát hozott létre. Ezek a kezdemények azután különösen a szibériai népek kutatásában már a Szovjetunió létrejötte előtt is jeles eredményeket értek el. A szovjet korszak nem orosz kutatásainak két legizmosabbika — a közép-ázsiai és a kaukázusi népek etnikai vizsgálata — azonban nem ezt az utat folytatja, hanem Volkskunde-jellegű saját tudományokat hozott létre. Voltaképpen a szovjet egyetemes néprajz ma sem egyezik a *Völkerkunde* vagy a *social anthropology* fogalmával. Amennyiben Afrika, Ausztrália, Óceánia, Amerika és a távolabbi ázsiai népek kutatásával foglalkozik, statisztikai-politikai-történeti-nyelvészeti jellegű, de nem kifejezetten egyetemes néprajz. Amikor a Szovjetunió határa körül élő népeket kutatja, etnikus keretek tágításával, de zömben filológiai-történettudományi feladatokra ügyel. Végül sem a Szovjetunióban, sem más kelet-európai országban nem alakult ki olyan tudomány, amely speciálisan Európa népi kultúráival foglalkoznak. Rendkívül nagytávlatú szintézis formájában csupán a marxista társadalmi formációk történetét vizsgálva hangzottak el erre vonatkozó következtetések.

8.2. Külön kérdés az, és elsősorban a magyar tudományosság veti fel: hogyan kapcsolódik egymáshoz Kelet-Európában a nálunk társadalomtudományként felfogott *tárgyi néprajz és folklorisztika*. Általában az a helyzet, hogy sehol sincs olyan szoros kapcsolat a két tudomány között, mint éppen Magyarországon. Másutt a tárgyi néprajz rendszerint a történettudományok körébe sorolódik, a szellemi néprajz pedig a nemzeti irodalomtörténethez való bevezetés vagy melléklet szerepét tölti be. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy Magyarországon sem annyira a közös elvek, mint inkább a közös intézmények kapcsolták össze e két tudományt. Amíg azonban nálunk a társulás azt eredményezte, hogy a tárgyi néprajz messzebb került a történettudományoktól, a folklorisztika pedig az esztétikától teljesen, az irodalomtörténetírástól, művészettörténettől, zenetörténettől csaknem teljesen elszakadt; a többi országban szorosabb a kapcsolata a nemzeti néprajznak a történettudománnyal, illetve az irodalomtudománnyal, sőt még a nyelvészettel is. Szükségszerűen igen sok elgondolás és módszer került így át egyik tudományból a másikba, és más közlekedő edényrendszeren keresztül, mint minálunk. A román tárgyi néprajzi vizsgálatokat a két világháború között a szociográfia és a történettudomány hatotta át. Lengyelországban lassan százados hagyománya lesz a sajátos etnogenetikus, lengyel és szláv ősműveltséget kutató irányzatnak, az összehasonlító nyelvészet analógiájára megszületett a keleti szláv néprajz (*ostslawische Volkskunde, szlavianovegyenije*), ugyancsak nyelvészeti-történeti tudományos eredmények nyomán az etnikai határok és nagyobb területi egységek vizsgálata (germán—szláv etnikai határ, balti—szláv etnikai határ, román—moldován—szláv etnikai határ, stb. — illetve balti etnikai terület, balkáni etnikai terület, szláv etnikai terület stb.), amelynek Magyarországon érthető okokból csak későn és kis mértékben alakult ki a megfelelője (német—magyar etnikai kölcsönhatások, sajnos gyakran a kultúrlejtő és az Ostforschung koncepciói által befolyásolt eredményekkel; illetve a Közép-Dunamedence együvértartozásának századunkban felbukkant gondolata). A folklorisztikában inkább a kulturális centrumokból való

műveltségi elemek szétsugárzása teremtett irányzatokat. Az orosz folklorisztika történetében is megfigyelhetjük az indoeurópai, a közszláv, a normann—kijevi, vagy a bizánci eredeztetők táborát. Legújabbban a szláv kereszténység és a cirill írásjelek kialakulása körül lefolyt kutatások rajzolták meg az ilyen összefüggésekről alkotott korszerű felfogásokat. Itt is nyilvánvalóan különböznek egymástól a tárgyi és szellemi néprajzi eredmények. Az az érzésem, hogy a magyar kutatásban is nagyobb a különbség a két testvértudomány látens alapkoncepciói között, mint köztudott ez. Folklorisztikánk ugyanis nem követte sem HERMAN és JANKO egyetemes evolucionizmusát, sem GYÖRFFY etnocentrikus gondolatait, sem pedig az utóbbi két évtizedben bekövetkező historizálódást. Fél látható ez abból a tényből, hogy a tárgyi kutatásokban hovatovább axiómává jegecesedő 14. és 18. századi életformabeli fordulópontokról nem sok konkrét folklorisztikai ismeretünk van, ugyanakkor folklorisztikánkban a legnagyobb méretű kollektív kutatás éppen 1848-ra vonatkozik, amit viszont a parasztság köztörténetére vonatkozó legújabb felfogások egyáltalán nem öveznek eddig megszokott, teljes fordulópontnak járó tisztelettel. Azzal zárom e problémát: szemmel láthatólag érdemes alaposabban megvizsgálni e jelenségeket.

8.3. Újabb tárgykörre szeretnék utalni: hogyan helyezik el a *kelet-európai nemzeti kutatások* saját kultúrájukat Európa, illetve Kelet-Európa többi népi kultúrája körében? A magyar néprajz kétféle választ ismer e kérdésre (eltekintek most attól a harmadik esettől, amikor a kutató fel sem veti ezt): a múlt század elején már felbukkanó gondolat szerint „Magyarország Európa kicsinyében”, vagyis vannak nem magyar komponensek is az országban, ezek azonban éppen a történelmileg kialakult államhatárokon belül jelennek meg, és a rájuk forduló figyelem sem történetükkel, etnogenezisükkel foglalkozik, hanem a kutatás pillanatában való egymásmellettségüket fedezi fel; kezdetben empirikus ismérvek alapján, később történelmi-embertani és kis részben néprajzi jelenségek szerint hasonlítja össze az egyes nemzetiségeket. Nem a heterogén eredet kérdése izgatja a kutatókat, hanem a különböző népek közötti szimbiózis kezdeti felismerése figyelhető meg ez időben. A magyar szent korona testében élő népek és nemzetiségek ilyen Hungária-centrikus kozmopolita, mellérendelő szemlélete természetesen nem választható el bizonyos nagyhatalmi ábrándoktól. A szent-istváninak nevezett politikai tézis (a soknyelvű állam egységes) alkalmazása mintegy örökérvényűvé nagyította ezt a szemléletet. Néprajzi gondolkodásunkban elsősorban a nemzetisme fogalomkörébe tartozó, valamint bizonyos területeken magyar kulturális szupremáciát feltételező vizsgálatok formájában jelenik meg ez a szemlélet. A másikfajta megoldás, amely elhelyezi a magyarságot Európa többi népe között, később alakul ki. Ha egy betűnyi ismeretünk sem volna a magyar köztörténetről, pusztán a néprajzi szemlélet változásából is látni lehetne, hogy egy állami válság után válik ez az új nézet uralkodóvá. Az első világháború után erősödik meg a magyar kultúrában külföldi hatásokat nyomozó irányzat. Német, szláv, balkáni „hatások” jellennek meg a néprajzi szakmunkákban, és az ilyen dolgozatok száma csupán azért nem nagyobb, mivel kevés olyan szakemberünk dolgozott ekkor, akinek tudása, ismeretanyaga több nép etnográfijára behatóan kiterjedt volna. Ennek az új nézetnek a kiegészítőjeként figyelhető meg a nemzetközi kérdések, összefüggések elől való tudatos és elvszerű bezárkózás jelensége is. Az „egyedül vagyunk” gondolatának távoli és tudományos visszhangja még a Magyarság Néprajza szintéziseiből is kihallgatható. — Rendkívül nehéz és felelősségteljes munka lenne megrajzolni ugyanezeknek a problémáknak a képét az egész Kelet-Európában. Annyi mégis jól lát-

ható, hogy sok kérdés másképp vetődik fel szomszédainknál. Ha eltekintünk a 18. században meginduló és a 19. század közepére már befejeződő orosz etnográfiai felmérésektől — amelyek a korabeli német államtudomány befolyása alatt is teljes toleranciát mutattak a nem orosz lakosság irányában, és nem nemzeti, hanem birodalmi keretek között gondolkodtak —, nincs jelentékeny irányzatnyi társa a régebbi magyar felfogásnak. Hiányzik a szláv népek etnográfiai tudatából a magányosság és az ebből következő elzárkózási igény is. Gyakran feltűnik a szláv testvériség gondolata — ennek megfelelően a kutatások erősen őstörténeti jellegűek lesznek és minél több elemről kimutatják azok évezredek és közös szláv múltját. A nemzeti specifikum hangsúlyozása erős viszont a lett és litván kutatásban, és ismeretes módon a román etnográfiában is. A cseh és szlovák, a szlovén, horvát és szerb kutatások pedig meglehetősen önállóak, függetlenek egymástól, annak ellenére, hogy a jelenlegi állami keretek sok közös vállalkozást és alkalmat teremtettek meg az etnográfiai tudományok számára.

8.4. A magyar néprajzi kutatás sokszor és már régóta foglalkozik a magyarságon belüli *etnikai csoportok* kutatásával. Hasonló törekvések határozott programként elsősorban Lengyelországban figyelhetők meg. A Szovjetunióban, Romániában inkább táji körzetek szerint megválogatott kutatások folynak, Jugoszláviában az előbb említett etnikai elkülönítésben kerülnek elő ilyen kísérletek. Bulgáriában a törökök kutatása szolgál ilyen célokat, a románok pedig a mai Románián kívül levő románokat vizsgálják inkább. Természetesen mindennütt az illető társadalmak története az oka az eltéréseknek. A regionális elkülönüléseknek ugyanis két nagy csoportját vizsgálja a néprajz: a törzsi és a feudális táji csoportokat. E két formáció közül az elsőt, az állam alakulását megelőző törzsi differenciáltságot a történeti tudományok egész sora vizsgálja (régészeti, őstörténet, antropológia stb.), az úgynevezett táji csoportokat viszont szinte kizárólag csupán a tárgyi néprajz vonta be érdeklődési körébe. Hosszú ideig olyanféle felfogás uralkodott az etnikai csoportokról, hogy azok eo ipso etnikai törvényszerűségek szerint szerveződtek volna meg. Újabban azonban világosan látjuk, hogy legtöbbjük nyilvánvalóan feudalizmuskori alakulat, és a nagyobb gazdálkodási egységek, birtokok, természetes felvevő piacok és termelő területek hozták létre őket. Ennek a fejlődésnek a leginkább klasszikus példáját a feudális Franciaország, illetve Németország adja. Különösen az első példa sokatmondó: itt ugyanis még csak megkísérelni sem lehetett azokat a különben csődbe jutott feltevéseket, amelyek például a német vagy lengyel etnikai körzeteket törzsi, az őstörténet korából való maradványnak vallották. A nyelvjáráskutatás — amely éppen napjainkban válik hovatovább összehasonlító tudománnyá — ugyanerre a következtetésre jutott. Fontos tényező e kérdésben azoknak a lokális egységek feletti összetartozást kialakító törvényszerűségeknek a megléte, amelyeket gyakran a *társadalmi integráció* fogalmával határoznak meg. Az integráció eredetében szociológiai terminus, majd az egyetemes néprajzba is átvevődik, legújabbban a Volkskunde-tudományosság is alkalmazza. Annál fontosabb feladat lenne tehát nem csupán az etnikai-lokális csoportok, egységek, hanem ezek mindenkori integrációs sajátosságainak összehasonlító, társadalmi-történeti analízise. Azt hiszem, a kelet-európai feudalizmus elterjedési területéről és formációiról is sokat megtudhatnánk eképpen.

8.5. Nem hangzottak el légiures térben azok a megállapítások sem, amelyek a *népi kultúrák társadalmi megosztottságára* vonatkoztak. Nem csupán abból következtethetünk Kelet-Európa társadalmi szerkezetére, amiről a néprajzi kutatások beszéltek, hanem az is e társadalmi szerkezetnek a következménye lett, amit és

ahogyan ebből a tudósok észrevettek. Gyakorlatilag két kérdéskör tartozik itt együvé: először az, kik és hogyan vették észre azt, hogy a népi kultúrák osztálykategóriák között helyezkednek el — másodsor az a kérdés, hogy egy ilyen osztálykategória-rendszerben immár melyik osztályban kell meglátunk a néprajzi kutatások alanyát. Az első kérdésre nagyléleketű általánosítással azt kell mondanunk, hogy a jó szemű kutatók mindig felismerték az osztálytagozódás nyomait. Ezek a meglátások többnyire jószándékúak, progresszívak, de fogalmi szempontból kezdetlegesekek voltak. A marxista osztályfogalom más tudományokból származott. A megfogalmazódása óta eltelt évek során több alkalommal megkísérelték e kategóriák újraértelmezését, ezek a kísérletek azonban nem a kelet-európai néprajzi kutatás berkeiben zajlottak le. Itt csupán tudomásul vették a marxi gondolatokat, és a MARX utáni osztályfogalmak is kívül maradtak a néprajzi tudományokon, illetve csak érintették azt. Ennek következtében voltaképpen csak most kellene megvizsgálni azt, mit adhat hozzá az osztályokról alkotott tudományos felismerésekhez Kelet-Európa néprajza. Vitatott a másik fő kérdés is: milyen osztályokról tudósít a néprajz? A feudalizmus korában a jobbágy-ság az egyetlen olyan társadalmi képlet, amelyre vonatkozóan minden kelet-európai forrás egyetért abban, hogy kutatásuk a néprajztudomány feladata. Megoszlik azonban a tudományos közvélemény arra vonatkozóan, hogy a feudális uralkodó-osztály nem tartozik-e az etnográfiai stúdiumok tárgykörébe? Egy „*vulgus in populo*”, „*Leben in überlieferten Ordnungen*”-típusú Volkskunde-meghatározásba bizonyos fokig beletartozik a feudalizmus korának egész közönségi kultúrája („köz-kultúrája”), és az e véleményen levő kutatók fel is mutattak egy sor olyan jelenséget, amelyek közösek a középkori uralkodóosztálynál és az alávetetteknel egyaránt. Természetesen e közös vonások javarészt az uralkodó osztály körében virágoznak, ott fejlődnek és onnan kerülnek le az alávetettek közé. Mind a hiedelmek, mind az építkezések, mind a díszítőművészet, sőt az egész gazdálkodási szisztéma területén is sok adatot találhatunk erre a folyamatra. Nem szükséges még egyszer elmondani azt, hogy a „lesüllyedt kultúrjavarok” elmélete mennyiben tarthatatlan és reakciós nézet. Azt azonban mindenképpen jó tudatosítanunk, hogy éppen azt a társadalmi dichotómiát mossa el, amelyet az imént kutatásaink eljövendő és jelen centrumába állítottunk, és már ezért is érthetetlen, elméletileg zűrzavarra vezető megoldásnak ítéelhetjük. Azoktól a kutatásoktól eltekintve, amelyek nálunk és a többi kelet-európai országban is az „úr és paraszt a történelmi múlt egységében” szemléletet követték, nem történt jelentékenyebb kísérlet arra, hogy az egész feudalizmust néprajzi kutatás terevévé változtassák. Némileg bonyolultabb a helyzet a kapitalizmus osztályai és az etnográfiai kutatások közti viszony esetében. Csupán a városi néprajz (illetve a várostörténet, helytörténet) néhány képviselője merészkedett el ugyan addig, hogy a kapitalista uralkodó osztályt, vagy annak egyes képviselőit a néprajzi érdeklődés szférájához csatolja. Ez esetben nyilvánvaló tévedéssel állunk szemben. Nem ilyen egyszerű viszont a munkásság befogadása, illetve kirekesztése a néprajzi kutatások közül. Csehországban, Nyugat- és Délnyugat-Lengyelországban, Oroszország régi iparvidékein, bizonyos nyomokban pedig Magyarországon is a munkásélet nem egy vonása folklorisztikus. Ez természetes is, hiszen a kezdeti iparosodás a feudalizmus keretei között indul meg, és a munkásosztály maga az alávetettekkel toborzódik. Másrészt a kapitalista ártermelés elválaszthatatlan a feudális körülmények között kibontakozó céhek, manufaktúrák, kereskedelmi társaságok, utazások résztvevőitől, akikről az etnográfiai kutatás Kelet-Európa egyetlen országában sem mondott le. Még a múlt században, sőt sok helyen napjainkban is éltek olyan

társadalmi csoportok (pályamunkás, kubikos, vándormunkás, bérért szegődött agrárproletár stb.), amelyek hazai kultúrája néprajzi terület, és ily módon a kutatók spontán figyelme is gyakorta rájuk irányult. Ezekkel kapcsolatban sok elméleti vita elhangzott már. Ezek felidézése helyett praktikus okokból is azt kell mondanunk, hogy mindezek a közbeeső rétegek beletartoznak a néprajzi érdeklődés szférájába, a velük foglalkozó tudományok terminológiai, elméleti hozadéka belekerül tehát a készülő szótárba. További kutatásokra és gondolatokra van azonban szükség ahhoz, hogy tisztázzuk e terület még megoldatlan kérdéseit. Ha kissé szeszélyes is a sorrend, most kell rátérnünk arra, hogy viszonylik a rabszolgatartó társadalom kutatásához a kelet-európai etnográfia. Történeti adatokból tudjuk, hogy e területen elsősorban a szláv rabszolgaság intézménye virágzott, ezt is felváltotta azonban igen korán a szláv feudalizmus, sanyarú életű, személyében mégis szabad jobbágyságot teremtve meg. Kétségtelenül sok köze van ennek a hajdani rabszolgaságnak a későbbi feudalizmushoz, így nem is került a kezembe olyan munka, amely kirekesztette volna a rabszolgákat néprajzi vizsgálatok objektumai közül. A rabszolgatartók esetében már bizonyos fenntartással kellene élnünk, abban az esetben, ha a néprajzot az osztálytársadalmak elnyomott osztályait vizsgáló tudománynak tartjuk. Kérdéses végül az is, hogy az osztály nélküli társadalom adekvát tudománya az etnográfia, esetleg az etnológia (egyetemes néprajz), avagy az őstörténet legyen. Minden kelet-európai országban elhangzottak ezzel kapcsolatban különböző nézetek, amelyek között egyelőre nehéz igazságot tenni, és ezért a tágabb határokat kell a kötet előkészítése során figyelembe vennünk. Ez azonban csak a munka hitelességét, nem elméleti értékességét és korszerűségét növeli majd.

8.6. A legutóbb említett nehézségek már közel hoztak bennünket minden néprajzelmélet punctum saliens-éhez, magának a „*nép*” fogalmának a tárgyalásával kapcsolatos nehézségekhez. Erről az elméleti problémáról gazdag irodalom áll a rendelkezésünkre, nem csupán ez a legtöbbet tárgyalt magyar etnográfiai terminus, hanem Kelet-Európa egészének legtöbbször elemzett világi kategóriája. Ha egy kellőképpen rugalmas és modern meghatározást veszünk, kiviláglik, miből ered a nehézségeknek a legnagyobb része. A nép — mondja a hipotétikus definíció — az osztály nélküli társadalom minden egyede, az osztálytársadalmak alávetett osztályai, kivéve a kapitalizmus idején a munkásságot, mivel az már nem rendelkezik etnográfiai kultúrával. E meghatározásban logikai hiba az, hogy hol egyedekre, hol osztályokra, hol semmire sem utal: ugyanakkor következetesnek tartja magát. Kétféle megoldás képzelhető el: vagy ragaszkodunk az „*őstársadalom egésze + rabszolgák + jobbágyok = etnográfiai nép*” egyenletéhez, és akkor új definíciót keresünk ehhez, amely ezt és csakis ezt tartalmazza — vagy pedig ragaszkodunk a definícióban mondottakhoz, és ez esetben háromféle etnográfiai népfogalmat kapunk: 1. az osztály nélküli társadalom, 2. az osztálytársadalmak alávetett osztályai, 3. kapitalizmus előtti alávetett osztályok. Nyilvánvaló, hogy e háromféle eredmény egymással összeegyeztethetetlen. Mivel pedig a definíció hű ahhoz a zűrzavarhoz, amely a szakkutatásban uralkodik, ez az egyenletlenség kikerülhetetlen lesz a kötetben is, amennyiben hívek kívánunk maradni az ott bemutatott tudományos eredményekhez.

8.6.1. Eredetileg nem akartam a *népre vonatkozó definíciók* számát e helyen még egyvel szaporítani, baráti figyelmeztetést követve mégis egy lépéssel továbbról azt mondhatnám, hogy az etnográfiai népfogalom definíciója szükségképpen annak a tudományos munkamegosztásnak az eredménye, amelyben a néprajzi tudományok helyet foglalnak. Sok szempontból helyesebb lenne a feladatok és

tudományok másként való elosztása: jelesen oly módon, hogy az osztály nélküli társadalmak egykori és mai életének egészével foglalkozzék az *etnológia-őstörténet* (ezek ismeretanyaga és eljárásai amúgy is nagyjából egyeznek) — az osztály-társadalmak alávett osztályainak társadalmi létét és tudatát az *etnográfia* (tárgyi és szellemi néprajz) kutassa. Ennek az elkülönítésnek természetes alapja az, hogy az osztálytársadalmak és az osztály nélküli társadalmak egész lényükben különböznek egymástól, kutatásukra egyazon tudomány nem is lehet kellő színvonalon alkalmas. Amíg az így értelmezett etnológia ~ őstörténet a vizsgált társadalom egészét kutatja, a néprajz a vizsgált társadalmi formákban csak egy-egy szelet kutatására vállalkozik, amint az eddigi tudománytörténet ezt igazolja is. A mai társadalmak kutatása esetében sok olyan feladatot, amelyet — indokolatlanul — eddig néprajzi kutatók számlájára írtak, inkább a *szociográfia*, illetve egy filozófiai tudomány, *társadalmi ontológia* látná majd el. A társadalmi ontológia feladata az, hogy minden társadalom életét filozófiai szinten, jelenségek rendszereként felfogva tárgyalja. A szociográfia-szociológia pedig a jelenlegi társadalmi mozgások elemzését végezné el. A társadalmi ontológia foglalkozna ezek szerint a nép, a kultúra, az osztály és más fogalmak vizsgálatával; a szociológia pedig az egyes társadalmi rétegek, csoportok, éppen csoport- és rétegmivoltukban megnyilvánuló életével. (A munkások, parasztok, városi lakosok, nők élete stb.). Ezt a munkamegosztást mintegy előre sejteti az a tény is, hogy éppen e kérdésekre a néprajzi kutatás eddigelé nem is tudott kellő terjedelmű választ nyújtani. Visszatérve a kiindulóponttra, mindebből az következik, hogy sem a nép, sem a nemzet definiálása nem tartozik az etnográfia tárgykörébe. A definíciók (és főleg az ezeket megelőző filozófiai általánosítások) a társadalmi ontológia szférájába illenek. Annak a ténynek tehát, hogy az etnográfiai tudományok központi kategóriájuknak a „nép” (és nem egyes osztályok) fogalmát tartják, tudománytörténeti jelentősége van.

9. Minden metodikai-terminológiai lexikon retrospektív munka. Olyan ismereteket gyűjt össze, amelyek már megformálódtak, és eközben természetesen kissé el is évültek. Az összeállító hiába szeretné azt, hogy minél modernebb legyen az etnográfia elmélete, egy határnál mégis meg kell állnia. Éppen azokat a *p e r s p e k t i v i k u s e l k é p z e l é s e k e t* nem tartalmazza majd a készülő kötet, amelyek a feldolgozott anyag áttekintése során alakultak ki, és amelyek legszebb eredményei, jutalma egy ilyen könyv létrehozásának. Mivel azonban — a kiszabott feladat természetéből következően — eddig több szerepe volt a bírálatnak és hiányok felsorolásának, mint a konstruktív javaslatoknak; mégis szeretnék néhány olyan lehetőséget felsorolni, amelyek már az eddigi munka során felbukkantak, és talán el is oszlathatják az egyesekben esetleg felmerült kételyeket tudományunk színvonalát és jövőjét illetően.

9. 1. Volt már szó arról, hogyan és milyen társadalmi körülmények szabták meg Kelet-Európa közös jellegű etnográfiai tudományosságának sorsát és hogyan tükröződik mindez az összehasonlító elgondolások fajtáiban is. Egyelőre jobbra csak lehetőségként áll elöttünk, de már nem előzmények nélkül egy új rendszerű *összehasonlító kutatás*: Kelet-Európa összehasonlító társadalomtörténete, amelyben méltó helyet kapnának majd az etnológiai problémák is. A minálunk „Kelet és Nyugat között” gyűjtőnéven megindult kutatások már ebbe az irányba mutatnak. Az államok kialakulása, a tételes vallások felvétele, a feudalizmus két nagy szakasza, a kapitalizmus „porosz utas” fejlődése, a proletárforradalmak és proletárdiktatúrák megszületése azonos, mégis eltérő folyamatokként jelentkeznek, elégséges alapot adván egy olyan nagyszabású összehasonlító társada-

lomtörténetre, amelyben helyet kaphat az etnográfiai tudományok mindegyike. Ezek az új tudományok módszereikben komplexek, tematikájukban nemzetköziesek, szándékukban összehasonlítóak lesznek.

9.2. Ami a tudományos hierarchiával kapcsolatban közvetlen *perspektíva*-ként elképzelendő, elsősorban az előbb már említett társadalmi ontológiai és szociológiai kutatásoknak a néprajztól való elkülönülése, ezen túlmenően e tudományok valós eredményeinek bekövetkezése kell legyen. Mihelyt ez az elméleti tisztázódás lejátszódik, a néprajzi kutatások perspektívái is kitisztulnak, a pontosabban körülhatárolt feladatok megoldása könnyebb és színvonalasabb lesz. Amikor napjainkban régi tudományok működési területe kisebbre változik, ez a folyamat különben is azt kell, hogy eredményezze, az egyes kutatók immár több tudományterületen is dolgoznak. Ha el is válik például az előbb javasolt megoldás szerint az etnográfia és az etnológia módszere, nincs annak semmi akadálya, hogy az egyes kutató mindkét területen továbbra is dolgozzon. Ez az elméleti megkülönböztetés csupán azt hangsúlyozza, hogy más-más területeken más-más módszerekkel kell dolgozni. A tudományos hierarchia jó elméleti megalapozása esetén a néprajzi kutatók amúgy is közvetlen munkájukkal fejezhetik majd ki a tudományok között bekövetkező szerkezeti változásokat.

9.3. Még az általános elméleti tisztázatlanságban is feltűnően homályos egy *marxista folklorisztika-koncepciónak* a többi tudományhoz való illeszkedése, illetve legalább nagy vonalakban való szerkezete. Az előbb megállapított tények szerint a folklorisztika az osztálytársadalmak alávetett osztályainak társadalmi tudatát vizsgáló tudományos diszciplínák egyike. Ilyenformán a következő tudományos hierarchiában vesz részt. Egyrészt vonatkoznak rá a történettudományok általános kategóriái, másrészt a filozófiai tudományok egyetemes megállapításai. Közvetlenül azonos közegben mozog a tárgyi etnografiával, ettől az általa vizsgált jelenségek más milyensége (nem a társadalmi létet, hanem a társadalmi tudatot figyelni) választja el. Az adott esetben a társadalmi tudat legfontosabb ismérve a társadalmi megismerés. Ennek három formáját különböztetjük meg: a *mindennapi* gyakorlatban megnyilvánuló közvetlen megismerést, az ebből sarjadó *tudományos és elméleti* megismerést, valamint a *művészi* megismerést. Az eddigi felfogás szerinti folklorisztika mindhárom fokon előfordul, és csupán a jövőben elvégzendő tüzetes kutatás mutatja meg majd, hogy a folklor névvel felhalmozott anyag- és megfigyelés-halmazból mi hova kerül e hármas beosztás szerint. Egy bizonyos: elválik egymástól a *néphit* (amely a kezdeti tudományos megismerés egyik sajátos válfaja), a *népszokás*, amely másrészt a kezdeti mindennapi gyakorlat egyik sajátos válfaja) valamint a *folklor-művészet*. E rendszerben a két előbbi kategória nagyobb funkcionális egységek keretébe, a folklor-művészet pedig végre esztétikai kategóriák, önnön törvényszerűségei által kijelölt helyre kerül. Az ezen túlmenően pontosabb beosztásból leginkább világosan a folklor-művészet elemzésének további bontása látszik. Itt három csoportra oszlanak majd a vizsgálatok: 1. történetileg, 2. társadalmi tényként (szociográfiai módon), 3. esztétikailag (elméleti módszerekkel) elemezzük majd a folklor-művészet egészét és egyes alkotásait. E hármas kutatás termékei lesznek: 1. összehasonlító, egyetemes folklor művészet-történetek (ezek alapja műfajstruktúrák összevetése, fejlődésük bemutatása), 2. folklor-művészet életformáit elemző szociográfiai munkák (e kérdéskör magva a közösségi alkotás és hagyományozás jelenségei lesznek), 3. folklor-esztétikai munkák (itt kerül sor az egyes alkotások, az egyes műfajok, műfajcsoportok, a folklor művészi módszerek, a folklor stílusok, stb. vizsgálatára). Egy így értelmezett folklor-

művészetelemzés azért is nagyjelentőségű tett lenne, mivel éppen e területen válik el egymástól a mindennapi gyakorlat, a kezdeti tudományos és a kezdeti művészi megismerés. A tudomány és a művészet forrásvidékén jár majd e kérdések leendő bátor és szerencsés kutatója.

10. E dolgozat első megfogalmazása óta eltelt néhány hónap, miközben elhangzott, megbírálták és megvitatták. Noha mind az alapfeladat — a terminológiai szótár igénye — mind az elméleti és gyakorlati teendőkre vonatkozó elképzeléseim változatlanok maradtak, mégis a dolgozat visszhangjának ismeretében néhány ponton szeretném *pontosabban* körvonalazni ezeket.

10.1. Egy terminológiai szótár alapja csak szilárd tudományelmélet lehet, amelyben az egyes definíciók nem formálisan függnek össze egymással, hanem *egységes fogalomrendszert* alkotnak, amely az adott tudomány terjedelmében totális, ugyanakkor rendszerében is megfelel a valóság szerkezetének. Már a definíciókhoz is azért van szükség az etnográfiai tudományok lehető teljes elméleti áttekintésére. E fogalomrendszer igénye az, amely egyenesen megköveteli az éles kritikát, ugyanakkor a merész újrafogalmazásokat. Nyilvánvaló azonban az a tény is, hogy egy mégolyan terjedelmes tudományos fogalomgyűjtemény sem pótolhatja egy-egy tudomány történeti feldolgozásait, kifejtő-bizonyító elméleti kézikönyveit. Egy tudomány fejlődésének sem lehet ismérve vagy bizonyítéka egyetlen ilyen vállalkozás.

10.2. A nyugat-európai kutatásokhoz mérhető viszonylagos elmaradottság hangsúlyozásával kapcsolatban *nem* e terminológiai szótár előkészítése során merült fel először e gondolat. A sokszor ennél élesebben megfogalmazott véleményeket azonban csak olyan mértékben követtem, amennyiben ez az egyes fogalmi definíciókat elősegítheti. Jelen esetben nem ennek az elmaradottságnak a kárhoztatásáról, hanem ennek indokolásáról, terminológiai megnyilvánulásairól volt szó. Olyan tudománytörténeti jelenségek, amelyek nem mutatják ezt az elmaradást, nyilvánvalóan nem kerültek itt bemutatásra.

10.3. Ezzel szorosan összefügg egy további kérdés: az egyszerűen máshonnan átvett fogalmak tárgyalásának a mikéntje. Ez a jelenség részint érthető ugyan — éppen az előbbi lemaradással szembeállítható „*együttlutás*”-ként jelentkezve —, másrészt azonban igen megnehezíti a terminológiai szótár összeállítását. Ha tartalmazni kívánjuk mindazokat a kategóriákat, amelyeket a nyugat-európai és észak-amerikai tudományosság alkalmazott először, Kelet-Európában csupán adaptálódtak: e kategóriák nagy száma eltünteti a kelet-európai jelleget a kötetből, szellemi gyarmatként mutatja be ezeket az országokat. Ha pedig mindazokat a kategóriákat elutasítjuk, amelyek máshonnan eredtek, a végeredmény nem lesz igazi képe a kelet-európai országok egész etnográfiai kutatásának. Csak azt a megoldást választhatjuk, hogy mindkét szélsőséges véleménytől távol maradva, esetenként döntjük el a követendő eljárást.

10.4. Azzal kapcsolatban, hogy a folklorisztikát és a tárgyi néprajzi kutatást az eddigiekhez képest kissé másképpen mértük össze, főként az az ellenvetés hangozhat el, hogy a közösnek *feltett tényezők* (osztályszerűség, történetiség stb.) is különböző módon érvényesülnek a folklór és az anyagi kultúra területén. Nyilvánvalóan lényeges a különbség a valóság újratermelése és ábrázolása között, vagyis a munkafolyamatok és a folklór művészetek között. Azonban éppen ennek a különbségnek a feltárása érteti meg igazán azt, miben is áll az anyagi kultúra és a folklór társadalmi-történeti értelme.

VOIGT VILMOS

Вильмош Воигт:

ПРОБЛЕМЫ МЕТОДОЛОГИИ И ТЕРМИНОЛОГИИ В ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ НАУКАХ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

(Резюме)

В конце 1963 г. начались подготовительные работы к редакции труда *Ethnological Concepts in East Europe*. Он войдет в начатую в 1951 г. серию *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore* и содержит, в виде энциклопедии, важнейшие понятия материальной этнографии, фольклористики и сравнительной этнологии с истолкованиями, отражающими употребление их в трудах эстонских, латышских, литовских, польских, чешских, словацких, венгерских, словенских, хорватских, сербских, албанских, греческих, болгарских, румынских, украинских, белорусских, русских авторов и авторов других, небольших национальностей, живущих среди этих народов. Предполагается приводить термины на отдельных национальных языках, само определение же на английском и русском, и давать краткие резюме истории этнографических наук в данных странах. Ввиду того, что этот труд является первым в Восточной Европе, его редакция ставит ряд теоретических и практических проблем.

Практические проблемы происходят из международного характера труда, составляемого в Будапеште. Они должны разрешаться благодаря двусторонним отношениям, существующим между СИЕФ и восточноевропейскими исследовательскими институтами. В интересах этого, мы заявили об этом проекте и на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук имевшем место в Москве в августе 1964 г. и о нем разумеется знают сотрудники предыдущих серий, как и компетентные лица СИАП и Юнеско. Самая главная их теоретическая проблема состоит в том, что для такого рода труда необходимо иметь возможно полный обзор теории этнографии и создать логичную систему имеющихся понятий и категорий. 27 января 1965 г. состоялось заседание Венгерского Этнографического Общества, задача которого была зафиксировать методические и теоретические выводы такого обзора этнографических исследований в Венгрии и дать отчет о подготовительных работах энциклопедии. Доклад и два коррелята к нему (публикуемые тут статьи Тамаша Хофмана и Ференца Тэкеи) были обсуждены. Мнения сводились к тому, что нельзя рассматривать терминологию этнографических наук отдельно от их исторической и теоретической оценки и от определения их общественной роли. В этих рамках следующие группы вопросов были обсуждены (нумерация придерживается структуры статьи):

1. Стремления создать обобщенную теоретическую базу для этнографических исследований и подготовительные работы в этой связи в областях терминологии и теории.
2. Предыдущие попытки такого обобщения в венгерской этнографии.
3. Проект редакция труда *Ethnological Concepts in East Europe*; практические проблемы составления определений понятий; делимитация круга вопросов, входящих в труд.
4. Вопросы, связанные с категориями, применяемыми в венгерских этнографических исследованиях.
5. Разрешение трудностей, возникающих в связи с п. 4: формулировка новых категорий, исключение ошибочных категорий, выяснение всех оттенков спорных категорий, оценка категорий, принятых из общественных наук и их толкование.
6. Поучения истории и теории этнографии в систематизации терминологии: сравнительное отставание восточноевропейских исследований по отношению к западноевропейским, влияние факторов научной организации на методику и терминологию, место этнографии в системе родственных наук, «асинхронные синтетические» теории в Восточной Европе (несвоевременные синтезы).
7. Непосредственное отражение каждого из этих явлений на терминологию.
8. Общественно-исторические причины и последствия фактов, приведенных под п. 6.: почему и как исследуются в восточноевропейской этнографии собственный народ, общие этнологические проблемы, общественные классы, этнические группы, какие науки входят в группу этнографических наук?
9. Новые исследовательские перспективы в трудах по терминологии, опубликованных до сих пор: сравнительная история восточноевропейских обществ, как основа сравнительной этнографии, новая научная иерархия между этнографией и родственными науками по признаку типа общества, к которому они относятся, более строгое определение области фольклористики в данных рамках на основе фольклористического решения ежедневного мышления, научного познания и художественного освоения действительности.

10. Толкование вопросов, возникших в связи с обсуждением статьи: терминологические попытки создания единой системы понятий, изображение явлений «отставания» и «совместного продвижения», аналогичные черты явлений материальной этнографии и фольклора (общественность, историчность и их конкретные манифестации)

Все эти явления показываются, в общем, одинаково, но, по случаям, специфически в научной жизни всей восточной Европы. Раскрытие их является задачей сравнительных исследований.

V. Voigt:

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS IN RECENT EAST EUROPEAN ETHNOLOGY, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE.

(Summary)

Preparations for the edition of a manual entitled *Ethnological Concepts in East Europe* started late in 1963. The volume would include, in connection with the enterprise initiated in 1951 under the title *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore* in the form of an Encyclopaedia in single entries the most important concepts of objective ethnography, folklore and comparative ethnology with such interpretations as are made use of by Estonian, Latvian, Lithuanian, Polish, Czech, Slovakian, Hungarian, Slovenian, Croatian, Serbian, Albanian, Greek, Bulgarian, Roumanian, Ukrainian, White Russian, Russian research workers and those of the smaller nationalities living among these peoples. The volume would refer to the technical terms in the respective national languages while the definition itself would be given in English and Russian. On the history of the ethnological sciences of the countries referred to short summaries would inform the reader. Since this undertaking is the first of its kind in East Europe, its composition raises a series of theoretical and practical problems.

The practical problems arise from the international character of the volume edited in Budapest and will be solved by the aid bilateral relationships between the SIEF and the East European research institutes. With this purpose in view we had reported on this project at the VII. international anthropological and ethnological Congress held in Moscow on August 1964 and it is known of course to the co-workers of the earlier series as well as to the competent organs of CIAP and UNESCO. The most important of the theoretical problems involved is that for a work of such objective the widest possible survey of the ethnographical discipline and the adjustment of the related notions and categories in a comprehensive system are necessary.

For the most part to fix the methodical — theoretical consequences deriving from such survey of Hungarian ethnographical research work and to report on the preparations for this Dictionary the Hungarian Ethnographical Society held a meeting on January 27th 1965, where a paper read on this occasion and the related two co-reports (by T. Hoffmann and F. Tókei) were discussed. These papers are published in the present issue. According to these papers the terminological investigation of the ethnographical sciences is inseparable from the historical and theoretical evaluation of these sciences and from the presentation of their role in society. In this framework the following groups of problems were presented (with a numeration following the division of the paper).

1. Aims at theoretical summing up of ethnological research work and their terminological-theoretical preparations.
2. Earlier attempts to sum up Hungarian ethnography in this way.
3. Project of the volume *Ethnological Concepts in East Europe*, practical problems of how to form definitions of concepts, delimitation of the area discussed in the volume.
4. Problems related to categories generally used in Hungarian ethnographical research work.
5. The solution of difficulties arising in the scope of (4) drafting new categories — eliminating erroneous categories — presenting all the nuances of categories discussed — evaluating presentation, interpretation of categories taken over from associated disciplines.
6. Consequences in the history and theory of ethnography arising from terminological systemization: relative lag of East European researches as compared with West European — influence factors of organizing science on methodics and terminology — the place of ethnographical sciences in the system of related disciplines — "asynchronous synthetic" theories in East-Europe (untimely syntheses).
7. Direct reflection of each of these phenomena in terminology.

8. Sociological-historical causes and consequences of facts referred to in point (6) as why and how the East European ethnographical sciences search their own peoples, the universal ethnological problems, the social classes, the ethnic groups and what disciplines belong to the group of ethnographic sciences?

9. New perspectives of research as reflected by terminological works up to now: comparative social history of East Europe as the basis of a comparative ethnography-new scientific hierarchy among ethnography and its related sciences according to what type of society they refer to — a closer determination of the scope of folkloristics within such framework, on the basis of the folkloristic solutions of every day's thinking, scientific cognition and mastery of artistic reality.

10. Interpretations of questions emerged on discussing the study: terminological attempts to evolve a uniform system of concepts — representation of the phenomena of "lagging behind" and "proceeding together" — identical traits of phenomena of objective ethnography and folkloristics (concrete appearance of socially and historically determined characters).

All these phenomena appear by and large in the same way but specially in each case in the whole scientific world of East Europe and their disclosure forms the objective of comparative investigations.

Az egyén szerepe a népszokásokban

Az egyén és a közösség szerepét a különböző folklór műfajok (mese, ballada, népdal stb.) eredetével, variálódásával, hagyományozódásával stb. kapcsolatban a kutatók igen részletesen behatóan vizsgálták. Ezen a téren komoly eredményeket értek el, olyannyira, hogy a folklór fontosabb műfajainál az idevonatkozó kérdések lényegében lezárhatók. Az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó tanulmányok egyöntetűen kiemelik az egyén, illetőleg a közösség alapvető, a szóbeli hagyományt döntően alakító tevékenységét. Az elvi és gyakorlati vonatkozásokban elért eredmények kiindulási alapot nyújtanak a népi kultúra más területeinek vizsgálatához is. Az idevonatkozó tanulmányok nyomán azonban megállapíthatjuk, hogy a folklór műfajokat kivéve, a kultúra más területéről, így pl. a népszokások vonatkozásában, az elvi tények megállapításán túl, konkrét, az anyagnak az egyéni hatóerők szempontjából való elemzése valójában nem történt meg.

Az egyéni hatóerők vizsgálatának irodalmából a népszokásokra való utalásai miatt is ki kell emelnünk HOFFMANN—KRAYER Eduard tanulmányát. HOFFMANN-KRAYER 1930-ban, Antwerpenben, a II. Nemzetközi Népművészeti Kongresszuson tartott előadásában fejtette ki nézeteit a népéletben jelentkező egyéni hatóerőkről. Az ő vizsgálatát azonban nagymértékben meghatározza sokat vitatott megállapítása, amelyben tömören fogalmazza meg, hogy „Das Volk produziert nicht, es reproduziert”. A népi kultúra változásait előidéző okok keresésének lényegében nem tud elszakadni NEUMANN Hans ugyancsak sok vitára alkalmas tételétől, amely szerint a modern néprajzi munka fő célját annak a kérdésnek kell alkotni, hogy a népi kultúrában alulról jött primitív közösségi javakkal, vagy pedig fentről jött lesüllyedt kultúrjavakkal állunk-e szemben. NAUMANN Hans kifejti, hogy a primitív, az alsó réteget az „individualizmus nélküli” közösség, a magasabb, a felső réteget pedig az individualizmus és a differenciálódás jellemzi. Mindezekkel szemben HOFFMANN-KRAYER Eduard csak azt veti fel, hogy vajon lehetséges-e szigorúan elválasztani egymástól a felső és alsó réteget? Ugyanis mindkét rétegben vannak erős és gyenge egyéniségek, akik között csupán fokozati különbségek vannak. A magasabb civilizáció körében több az egyéniség, differenciáltabbak, mint az alacsony műveltségűek, noha az alsó rétegben is vannak jelentős egyéniségek. Éppen ezért HOFFMANN-KRAYER Eduard szerint nem alsó és felső rétegről kell beszélni, hanem egyénileg erősen differenciált és gyengén differenciált csoportokról. Valójában a lényegét érinti, amikor azt mondja, hogy még a legprimitívebb percepciók és tevékenységek sem jönnek létre primér módon egy kulturálatlan csoport minden egyedénél, hanem először mindig egyeseknél, a könnyebben percepciók-nál jelennek meg, majd gyorsan átterjednek a csoport többi tagjaira is, ahol

addig maradnak meg változatlanul amíg újabb egyéni kezdeményezések nem módosítják őket. Vagyis tehát az egyénhez, a kimagasló egyéniséghez asszimilálódnak a többiek, a gyenge egyéniségek és így kimondhatja a tételt: a népi javak mindig asszimiláció útján képződnek.

Azok a példák, amelyeket HOFFMANN-KRAYER Eduard az individuuum tekintetében három csoportba sorolva felhoz, lényegében a felülről lefelé irányuló egyéni hatások bizonyításai, legtöbb esetben az egyén személyének pontos ismerete nélkül. Végső konklúziójában, bármennyire is a magasabb kultúra süllyedésének elvi keretei szabják meg szemléletét, megállapítja, hogy a kultúrában minden módosítás egyéni *hajtóerőnek* (Triebkraft) az eredménye és ebben a tekintetben különösen kitűnik az individuuumokban szegény tömegek asszimilációja a prominens egyéniségekhez. Ez a folyamat nemcsak a magasabb kultúrjavaknak a mélyebb rétegekbe való lesüllyedésénél játszódik le, hanem az ún. felső réteg és az ún. alsó réteg keretein belül is. Bizonyos értelemben NAUMANN Hans tételét azzal módosítja, hogy az általa körülhatárolt „individualizmus nélküli” rétegekben is vannak egyéniségek, akik hatással vannak a népre, csakhogy ezeket az egyéniségeket az alsóbb rétegekben nem olyan könnyű felismerni, mint a felső rétegben.¹

Az egyéniségek konkrét tevékenységére a népszokások tekintetében valóban nem könnyű rámutatni. A szokáskutatók tudatában vannak a kérdés fontosságának. Rendszerint — természetszerűleg — az egyéniséget és a közösséget, mint két pólust állítják egymással szembe a vizsgált jelenségben. A szokásokról írott kitűnő könyvében GEIGER P. is kitér az individuuum és a közösség szerepére és kapcsolatára. Hangsúlyozza, hogy a közösség nem egységes, differenciálatlan tömeg, nem nyáj. Ezt különösképpen bizonyítja az, hogy némely szokást a közösségen belül egyesek, vagy kisebb csoportok gyakorolnak, vagyis a közösség megszlik a szokást fogantatókat (ezt mi aktív résztvevőknek nevezzük) és a nézők (passzív cselekvők) csoportjára. Utal arra, hogy vannak olyan szokások, amelyeknél meghatározott személyeknek kell cselekményeket végrehajtani és így a szokásnak a hatása, a megfelelő formában való bemutatása elsősorban ezektől az egyénektől függ. A problémáknak a szokásokra való kivetítésével azonban GEIGER Paul lényegében adós marad és a kérdés komplexumba belefoglalja az ún. Einzelgänger-ek közösséghez való viszonyulásának vizsgálatát is, amely bizonyos értelemben más vágányra tereli az egyéni hatóerőkre vonatkozó kutatást. Konklúzióként helyesen állapítja meg, hogy az egyes emberek szorgalmazták néha az újításokat és a változtatásokat, hatást gyakorolnak a szokás életére, de nem mindig könnyű rájuk ismerni és nyomukra akadni.²

A természeti népek kultúrájával kapcsolatban többek között LOWIE R. H. mutatott rá az egyéniség szerepének fontosságára. Megállapítja, hogy a megfigyelések az egyes egyedek lenyűgöző hatását példázzák a kultúra alakulása tekintetében. Éppen ezért hangsúlyozza, hogy a terepen dolgozó számára az elvégzendő feladat nem csupán abból áll, hogy megszilárdult formában jegyezzen fel kulturális hagyományokat, hanem hogy futólagosan megpillantsa az inspiráció új folyamatait és ennek végrehajtásában csak akkor lesz eredményes, ha figyelmét az egyéni változatok ügyére fordítja.³

¹ Az idetartozó kérdéseket I. HOFFMANN-KRAYER Eduard: Individuelle Triebkräfte im Volksleben. In: Kleine Schriften zur Volkskunde. Basel, 1946. 223—236.

² GEIGER Paul: Deutsches Volkstum in Sitten und Brauch. Berlin—Leipzig, 1936. 29—30.

³ LOWIE R. H.: Individual Differences and Primitive Culture. In: Festschrift Publication d'Homage offerte au P. W. Schmidt (Red.: KOPPERS W.) Wien, 1928. 495—500.

A külföldi eredményekre való utalásoknál meg kell említenünk, hogy a magyar kutatók is hangsúlyozták az egyéniség fontos szerepét a népi kultúrában. Többek között megállapították, hogy az egyéniség, individualizmus valamilyen formában mindig érvényesült a parasztok között. Az egyéni kezdeményezés mindig közösségi közreműködéshez volt kötve ugyan, de minden vonatkozásban a legtekintélyesebb egyének voltak a fő irányítók.⁴ Az egyén beleilleszkedett ugyan a közösségi életbe, de egyénisége minduntalan megnyilvánul, legyen az nóta, tánc stb.⁵ ORTUTAY Gyula több alkalommal rámutatott az egyéniség és a közösség szerepére a paraszti kultúrában. Kifejti, hogy a társadalmi élet és szokásrend minden területén jelentkezik az egyéniség, aki mindig a közösségi törvény, stílus megvalósítója és szándékait a közösség előírásai szerint, annak ellenőrzése alatt valósítja meg.⁶ Az epikus hagyomány összefüggésében az egyéniség szerepét a magyar kutatók rendkívül részletesen tárgyalták.⁷ Szükségtelen lenne az idevonatkozó kérdések ismételt összegezése, hiszen az önmagában egy tanulmány keretét töltené meg. Célunk az, hogy az elvi megállapítások érvényesítésével népszokások életében mutassunk rá a kivételes képességű egyének, egyéniségek szerepére.

Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy az idevonatkozó kérdések szerteágaznak és a közösséget forradalmi tettekre serkentő egyedektől a népelet legkisebb jelenségében a többiktől eltérő szerepet játszó személyig, az individuumnak igen változatos típusait figyelhetjük meg. Nem kétséges azonban, hogy esetenként más és más irányból kell az egyéni hatóerő kérdéséhez közelednünk. Egészen más problémák merülnek — azonos elvi megállapítás mellett is — ha pl. a politikai vagy gazdasági jellegű megmozdulásokat szervező, irányító egyének, kimagasló egyéniségek és a közösség viszonyát tekintjük, vagy ha pl. a farsangi játékok változásában, alakulásában mutatkozó egyéni hatóerők mozgató rugóit tárjuk fel. Valójában mindkét esetben az individuum áll előtérben, azonban szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy az individuum tevékenységét nagymértékben meghatározza a miliő, amelyben él, illetőleg az a szokás, hagyomány, amelyben mint „kiemelkedő” egyénnek szerepe, jelentősége van. Tulajdonképpen az egyéniség és az „anyag” egymásra hatnak: a közösség, a hagyomány az egyénre, az egyén pedig — és itt már a kiemelkedő individuumról van szó — lényegében többszörös erővel szemben, olykor önmagát is legyőzve — fejti ki hatását. Ezek előrebocsátásával kell az egyéni hatóerőket a népszokások életében vizsgálat alá venni.

A következőkben az egyéniséget, az egyéni hatóerőt, mint a népszokások életét és fejlődését befolyásoló tényezőt konkrét példák fényénél vizsgáljuk, természetesen kiindulásunknál nem mellőzhetjük az egyénnel bizonyos vonatkozásban szemben álló közösségnek a hagyománnyal szemben tanúsított magatartására való utalásokat.

A szokások rendkívül tág lehetőségeket nyújtanak az egyéni és közösségi

⁴ ERDEI Ferenc: Társadalomrajz. Egy parasztváros társadalmi szerkezete. Népünk és Nyelvünk, VI (1934) 94. — A műveltségi elemek egyéni átvételéhez I. GUNDA Béla: Műveltségi elemek és társadalmi tényezők. Ethn. LXIX (1958) 567, 575.

⁵ SZENDREY Ákos: A népi társadalom tagozódása. Ethn. XLVIII (1937) 187.

⁶ ORTUTAY Gyula: Magyar népismeret. Budapest, 1937. 67.

⁷ ORTUTAY Gyula: Fedics Mihály mesél. Budapest, 1940. Bevezetés. — BUDAY György — ORTUTAY Gyula: Székely népballadák. Budapest, 1948. 25. kk. — ORTUTAY Gyula: A magyar népköltési gyűjtemények története. Ethn. L (1939) 222 kk. — DÉGH Linda: Pandur Péter mesél. Budapest, é. n. 14. kk. — V. DÉGH Linda: Az egyéniségvizsgálat perspektívái. Ethn. LXXI (1960) 28—42. — VARGYAS Lajos: Kollektives Schaffen in der Volksmusik. Acta Ethn. IV (1955) 395 kk. — ORTUTAY Gyula és DÉGH Linda tanulmányaiban l. bő irodalmat.

erők cselekvő és alkotó kibontakozásához. A szokások alkalmazása, gyakorlása egy bizonyos időpotban (pl. karácsony, farsang) egyszerre érinti a közösség minden tagját. Ez az állapot valójában még akkor is előáll, ha valamely szokás gyakorlásában egy meghatározott alkalommal (pl. lakodalom, temetés) tényleges értelemben a közösségnek csak egy része vesz részt. Vagy abban az esetben is, ha nem-, vagy kor-szerint csoportosulva hajtanak végre egy szokást (pl. villőzés, májfaállítás, legényavatás).

Az epikus és lírai műfajok előadásánál — funkcionálódásánál — sokkal inkább egy szűkebb kör van jelen és az egyén áll a cselekmény, esemény közép-pontjában. A közösség valójában csak áttételesen cselekvő részese és irányítója az aktusnak. Példákkal részletesebben megvilágíthatjuk a fentieket.

A karácsonyi szokásokban a közösség minden tagja aktívan vesz részt. A részvétel, az aktivitás foka a legkülönbözőbb lehet. A karácsonyi szokáskomplexum lényegében a közösség nem- kor-szerinti egyedeire bomlik le. Helyi hagyományoktól függően pl. a gyermekek kántálnak, a nők a karácsonyi asztalhoz teszik meg az előkészületeket és ekörül fejtik ki hagyományos szokásukat, a férfiak az állatokkal kapcsolatos cselekedeteket végzik el. A karácsony-esti szokások mindegyikében nem vesz ugyan részt aktívan a közösség minden tagja, de a szokás egészének a részeken keresztül mégis cselekvő részese. A karácsonyt, amely helyett mondhatunk itt szokáskomplexumot, ha a változásokat akarjuk vizsgálni a közösség csoportjai, tagjai, egyedei szerint kell szétbontanunk s vizsgálnunk.

A lakodalmi szokásoknak a közösség minden tagja hagyományos képviselője. Ennél és ehhez hasonló szokásoknál (mint pl. keresztelő, temetés) az aktív részvétel nem egy időpontban történik. Így látszólag a szokásban csak a lakodalmi közösség működik közre. Ez azonban csak időpont és alkalom kérdése. A lakodalomnak ugyanazon menetében, szertartásában, hagyományos komplexumában másik alkalommal — az alkalmak párhuzamosan is állhatnak egymás mellett — a közösség más-más csoportja vesz részt, működik aktívan közre.

A kor- vagy nem-szerinti szokásokat tekintve ha nem is beszélhetünk a közösség egészének aktív részvételéről, mégis megállapíthatjuk, hogy a szokásokhoz való kapcsolódásuk a hagyomány legkülönbözőbb szálain biztosítva van. A villőzés leánykák szokása, de a szokás csak akkor teljes, véghezvihető, befejezett, ha a felnőttek is részt vesznek benne. A házról-házra járásnál ez elkerülhetetlen. A májusfaállítás, zöldgallyletűzés túlnő a legények szokásán. Ebbe bekapcsolódnak a leányok mellett a szülők (ledöntés, megvendégelés stb.), a cselekmény mögé pillantó, a szokás formáján túl az okozati összefüggéseket (fiú—lány kapcsolata) kereső közösség. Nem elhanyagolható körülményekként kell itt megemlítenünk azt, hogy a kor-szerinti szokásoknak mindenki részese volt és részese lesz. Ez önmagában is bizonyosfokú aktivitást jelent visszafelé (a fiatalok tanítása) és előre felé (a fiatalok érdeklődése). Számtalan példa mutatja, hogy a szokásokban ténylegesen már részt nem vevő idősebb egyén — erről részletesen szólunk — milyen aktívan irányítja azt. Ugyancsak tényszerűen megállapítható, hogy az ifjak mennyire igyekeznek már korán elsajátítani az idősebbek szokásait s így igen gyakran játékszerűen utánozzák is őket (pl. lakodalmas játékok).⁸

⁸ Idevonatkozóan l. pl. KRESZ Mária: *Gyermekélet és játék Sárpilisén*. In: *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról* (Szerk.: MÁDY Zoltán), Budapest, 1942. 45—62. — KRESZ Mária: *A hagyományokba való belenevelődés egy paraszt faluban*. In: *Néprajzi Tanulmányok* (Szerk.: ORTUTAY Gyula), Budapest, 1949. 53—92.

Valójában tehát a kor-szerinti szokások nem szűkülnek le teljesen egy-egy csoportra.

A példákat tovább bővíthetnénk. A kivételekre is kell azonban gondolnunk. A szokások egy bizonyos része, az ún. familiáris, egyházi jellegű, mesterségbeli stb. szokások, ill. hiedelem és a szokás mezsgyéjén álló cselekvések (mint pl. a szt. György-napi tüskerakás, nagypénteki mosdás) az egyéni és közösségi magatartásnak egészen sajátos területét jelentik, amelyeknek a vizsgálata feltétlenül összefügg a különböző szokások csoportosításával és legfőképpen a definíciók rögzítésével.

Mindettől függetlenül azonban, az eddigiek nyomán is kitűnhet, hogy az egyén és közösség a szokások rendkívül bonyolult rengetegében valami egészen sajátos és az eddigi vizsgálódási szempontokkal teljesen meg nem oldható szereppel bír.

A folklór műfajok területéről említett példák jól igazolhatják azokat a különbözőségeket, amelyek az egyéniség és közösség szerepének vizsgálatánál a szokások és az egyes műfajok között fennállnak. Nem szükséges a különbözőségek részletes kimutatása. Elég, ha idevonatkozóan néhány alapvető vonásra utalunk.

A mese, ahol a legjobban érvényesült az egyéniség és közösség szerepének vizsgálata, lényegében egyének, egyedek művészetete. A közösség tagjai sohasem vesznek részt a mesélésben, nem válnak mesélővé, a mese előadóivá, aktív hordozóivá, mint a szokások esetében, ahol a szokást éppen az teszi szokássá, hogy tömeg műveli, és mindenki külön-külön is ismeri a szokás menetét, szabályait és gyakorolja azt vagy résztvevője annak. Nem kétséges, hogy a közösség rányomja vagy rányomhatja a maga sajátos bélyegét a mesélésre, a mesei alkalomra, noha abban döntő átalakulást, változást évszázadok (sőt évezredek) során sem eredményezett, míg a szokások kialakulásában, olykor évtizedek alatt történő teljes átalakulásában vagy egyenesen eltűnésében mind a közösségnek, mind a kiemelkedő egyedeknek döntő szerepe volt. Amíg a mese elmondása, hallgatása az esetek többségében szűk körre szorul és előfordul, hogy ennek a körnek a tagjai (fonó vagy más alkalom esetében) lényegében alig változnak, addig a szokás gyakorlásában a legszorosabb néprétegek érdekelve és képviselve vannak. Természetesen nincs kizárva az, hogy a közösség minden tagja életének egy bizonyos időszakában nem vett volna részt a mese hallgatásában. Viszont nem kétséges az, hogy amikor az érintett közösségből kikerült, további hatása se aktíve, se passzíve lényegében nincs a mesére, ugyanakkor a szokásoknál — mint említettük —, ha ténylegesen nem is gyakorolja, nem résztvevője minden szokásnak, hatása, a szokás mögötti funkciója (résztvétel az előkészítésben, segítségnyújtás a szokás aktív tagjainak stb.) döntő jelentőségű. De mindezekről függetlenül is a szokások területén vannak olyan pontok (pl. az ünnepek), ahol a közösség legkülönbözőbb tagjait összekötik a hagyomány szálai. Meg kell azonban emlétenünk, hogy a folklór műfajok közül a nóta, dal vizsgálódási szempontjai az egyén és a közösség tekintetében a szokásokkal leginkább megegyezik, és amely műfajnál a közösségeket összekötő szálak éppúgy felismerhetők és ugyanolyan erősek, mint a szokások területén.

Mindezeket azért tartottam szükségesnek elmondani és előrebocsítani, hogy lássuk azt az alapvető különbséget, amely az egyének, egyéniségek és a közösség szerepének vizsgálata során a folklór műfajok és a szokások között fennállanak. Természetesen a vizsgálódási szempontok között érintkezési területek vannak, a problémák megoldása azonban a rendkívül szerteágazó szokások tömkelegében sokkal bonyolultabb, körülményesebb és az esetek többségében

akkor érhetünk célhoz, ha az egyes szokásokat az egyén és a közösség szerepének tekintetében külön-külön vesszük vizsgálat alá.

Úgy gondolom, nem szükségtelen, ha a szokásokkal kapcsolatban is figyelemzetetünk arra, hogy bár a tömegek, nagy csoportok vesznek benne részt, a szokás mögött valamiféle egységes, homogén közösséget tételezzünk fel. Ebben a közösségben (pl. egy falu lakossága) az azonos foglalkozásúakon (pl. földművelők) kívül a legkülönbözőbb egyedek (mesteremberek, tanító, pap stb.) tartoznak.⁹ De még az azonos foglalkozású közösség sem egységes, sőt éppen ellenkezőleg, erősen differenciált és így ez a körülmény már önmagában is jelentős szerepet játszik a szokások életében. Gondoljunk csak pl. a karácsonyi, szilveszteri kántálásra vagy a betlehemes játékokra, csillagozásra stb. Ezekben a szokásokban lényegében a falu minden tagja részt vesz valamilyen formában, aktíve (a szokást végzők) vagy passzíve (a szokást fogadók). A szokásvizsgálat szempontjából a döntő itt azonban az, hogy a közösség tagjainál milyen mérvű aktivitás, illetőleg passzivitás tapasztalható a szokásokkal szemben. Ez adott esetben alapvetően meghatározza a szokás jellegét, sőt a szokás életbenmaradásának vagy kihalásának lehet a mozgatója. Pl. a különböző kántálásokban, farsangi nyársalás szokásában, szerencsekívánó köszöntésekben, vagy akár pl. a betlehemezésben is, a közösségnek ajándékot, pénzt ilyen úton szerezni próbáló tagjai (főleg szegényebb gyermekek, ifjak) vesznek részt. Ezek a szokások aktív képviselői. A szokásban bekapcsolódnak a közösség többi tagjai is. Ez egyrészt a szokás előkészítésében, másrészt a szokás fogadásában, meghallgatásában, megtekintésében, igen gyakran a szokásba való bekapcsolódásban (pl. mikor nyársra tűzik a szalonnát, amikor helyet készítenek a betlehemezőknek, amikor a pásztor vesszőzésére magasra ugrálnak stb.) jelentkezik. Ha most már azonban pl. a szokásnak az adománygyűjtő mozzanatát a szokást aktívan végzők között egyesek gazdasági vagy társadalmi helyzetének alakulásával (szegényparasztok között a jobbmódúak közé emelkedett család, vagy az ifjú magasabb iskolába jár, ipari tanuló stb.) abba a körbe emelkednek, amelynek a tagjai a szokásban aktívan nem vettek részt, azaz csak passzív (fogadó) képviselői voltak annak, abban az esetben a közösségen belül egyre szűkebb körre szorul az aktív cselekvők száma és ez a szám egy bizonyos idő múlva teljesen lecsökkenhet, olyannyira, hogy többé a szokás funkcionálásáról nem beszélhetünk. Így pl. Gömörben a szalonnaszerző farsangi nyársalás teljesen eltűnt, mivel a szokás korábbi évtizedeinek aktív résztvevői a gazdasági-társadalmi élet alakulásával felemelkedtek arra a szintre, amelyiken a szokás passzív képviselői, résztvevői voltak, vagyis a szokást végzők közül a szokást fogadókká váltak. Ezzel az átalakulással azonban a szokás is megszűnt. A szokás azonban nemcsak a szokást végzők, hanem a szokást befogadók miatt is kihalhat. Pl. némely helyen a lakodalmi szokásokban helyet kapó dramatikus játékokat a lakodalomban résztvevő vendégek utasították el és így az előbbi pandantja következett be: a szokást és a szokást képviselő aktív szereplőket a szokás passzív résztvevői szorították háttérbe, tüntették el. Megállapítottuk, hogy az egyént és a közösséget a szokást végzők (aktív cselekvők) és a szokást fogadók (passzív cselekvők) csoportjába sorolhatjuk. A szokás életében, alakulásában, formai vagy tartalmi változásában ennek a

⁹ Az egyén és a közösség összefüggésében a kutatók rámutattak az ún. Einzalgänger-ekre is, mint pl. amilyenek a vándoremberék, koldusok, akik mind a városi, mind a falusi közösségekből ki vannak rekesztve. Bizonyos vonatkozásban idetartoznak a falusi kovácsok és pásztorok is. GEIGER: Deutsches Volkstum, 30.

két faktornak döntő szerepe van. Természetesen, a szokások „történetére” egyéb, különböző tényezők vannak, illetőleg voltak hatással. Gondoljunk csak pl. a rendeletek útján történt szokáseltiltásokra vagy éppenséggel az intézményes (egyházi, állami) jellegű szokások kialakulására. A szokás változásával, alakulásával kapcsolatban egyes kutatók, — így pl. a már említett GEIGER Paul — két domináns erőt említenek, amelyek meghatározzák a szokás fejlődését. Ezek anyagi, illetőleg szellemi erők, azaz olyan változások, amelyek a szokás hordozóinak vagy anyagi vagy szellemi kultúrájában mennek végbe.¹⁰ Az ily módon rendkívül szerteágazó kérdéskomplexumból a szokás életét, történetét stb. vizsgálva csak az egyéni tényezők szerepét igyekszünk felfedni. Azoknak az egyéneknek, egyedeknek a szerepét, akik egyúttal a szokást végző közösség tagjai. Külön kategóriába tartoznak azok az egyedek, akik kívülről, igen gyakran a közösség felett állva igyekeztek hatást gyakorolni a szokásokra. Ha egy falu paraszti közösségét tekintjük — mint a szokás hordozóját —, akkor külön kategóriába tartozó egyedekként kell kezelnünk a szokás formájára vagy tartalmára hatást kifejítő tanítót, papot, iparosembereket és egyéb értelmiségi vagy más, nem paraszti tevékenységet folytató személyt. Idetartoznak a földesurak is, akiknek szerepe a szokások alakulásában nem kis jelentőségű volt az évszázadok folyamán. Ezeknek az egyedeknek a szokásra irányuló hatékonyságát azonban nem ítélni meg pusztán a közösségből való kirekesztés elve alapján. A pap, a tanító, a mesterember egy falu közösségén belül a szokások zömének ugyancsak hordozója, aktív cselekvője vagy befogadója. Ebben a vonatkozásban szokásközösségről kell beszélnünk, amelybe ezek is beletartoznak. Viszont ugyanakkor egészen más szempontokat kell érvényesítenünk a földesurak, ispánok, bérlők stb. szokásokra irányuló tevékenységének. Ezek az egyedek, annak ellenére, hogy sokszor egészen új szokások kialakításának inspirálói voltak, a legesekélyebb mértékben sem tartoztak a szokásközösséghez. Ebben az esetben, a szokásvizsgálat tekintetében, majd mint látjuk, a közvetítő egyedek szerepének a jelentősége kerül előtérbe.

Az egyéni hatóerők vizsgálatánál csak azokat a szokásokat vesszük tekintetbe, amelyek közösségi jellegűek, amelyeket tömegek gyakoroltak, ill. a közösség valamilyen formában részt vesz bennük és az olyan szokásokat, amelyek egyéni hatóerő révén alakultak ki és terjedtek el.

Az egyének szerepét viszont a szokások összefüggésében akár recens — saját megfigyelésű —, akár irodalmi adatok alapján elemezzük, vizsgálódási módszerünket alapvetően meghatározza a szokásanyag rendkívül heterogén jellege. Kézenfekvőnek ebben az esetben az tűnik, hogy ha a szokásokra és így a közösségre hatást kifejítő sajátos, jellegzetes típusait keressük és ismertető jegyeiket meghatározzuk. Idevonatkozóan azonban általános érvényű megállapításokat csak akkor tudunk tenni, ha a legkülönbözőbb szokásokat az egyéni hatóerők szempontjából vesszük vizsgálat alá. Éppen ezért tehát a kiindulási alapot az egyes szokásoknak kell nyújtani. Az egyén és a közösség szerepének szempontjából azonban ezt a vizsgálatot minden szokással kapcsolatban elvégezni a szokások rendkívül nagy száma miatt, hiábavaló vállalkozás lenne. Itt tulajdonképpen nemcsak a különböző szokások számáról van szó, hanem ebben az összefüggésben minden megfigyelést és lejegyzett szokást tekintetbe kellene venni. Ugyanis, egyéniség és közösség szempontjából minden szokásnak külön élete, karaktere van a gyakorlása, az előfordulása helyén, a szokást ápoló, előadó,

¹⁰ GEIGER: Deutsches Volkstum, 32—33.

gyakorló és hagyományozó közösségben. Így tehát a kiválasztott példák nyomán kell a következtetéseket levonni, az egyén és a közösség tekintetében az egész szokáskomplexumra érvényes általános megállapításokat megtenni.

Mint említettük, a szokásos hatást kifejtő egyének vizsgálatát két irányból végezhetjük:

1. Ezeknek az egyedeknek felkutatásával és részletes, a különböző szokásokkal kapcsolatban megnyilvánuló tevékenységével. Ez valójában tipikusan egyéniségkutatás, amely mint említettük egyes folklór műfajoknál szép eredményeket hozott. A kutatásnak a korlátai ebben a formában azonban korán megmutatkoztak, annak ellenére, hogy az egyéniségvizsgálat olyan műfajnál, mint pl. a mese, sokkal meghatározottabb és szűkebb keretek között mozgott, mint az a szokásokkal kapcsolatban volna szükséges, amelynél az évi szokások, a társadalmi szokások és más szokások tömkelegében a különböző társadalmi, gazdasági, politikai, kor szerinti és még egy sereg más, az egyes szokásokban eleve meglévő és a kutatás által is célul tűzött szempontokat kell áthidalni.

2. Az egyes szokások kutatása, feltárása és részletes leírása alkalmával, a vizsgált szokás életével összefüggésben álló egyén vagy egyének működésének megállapításával.

Az elért eredmény mindkét esetben azonos. Azonban a szokáskutató lényegében csak a második vizsgálódási módszert választhatja. A kiemelkedő egyének, egyedek keresése ugyanis előbb-utóbb eltéríti a kutatót a szokások életével, alakulásával, funkciójával stb. kapcsolat, igen szerteágazó kérdések arányos alkalmazásától, és így maga a szokás könnyen alárendeltségi szerepet kaphat a kutatás menetében. Az egyéniség szerepe csak egy szempont a szokások vizsgálatában. Éppen ezért magát a szokást kell elsősorban kutatnunk, kiterjedve a legkülönbözőbb kérdéskomplexumra, amelyekből az egyénekre, a közösségre vonatkozó adatokat összefogva általános érvényű megállapításokat tehetünk. Vagyis voltaképpen a szokások egészével kapcsolatban jutunk elvi konklúziókhoz.

A szokások életével, hagyományozódásával, alakulásával stb. összefüggésben álló egyedeknek két fő típusát különböztethetjük meg.

1. A szokás, a hagyomány változatlanágát, továbbadását, a megfelelő időben való előadását, eljátszását, azaz életben maradását biztosító egyedek, organizátorok:

2. új szokást, ill. a régi hagyományokon alapuló új szokásformát kialakító egyedek. Az új szokás fogalmába itt a más vidékről, faluból hozott, a kérdéses közösségben addig nem ismert, vagy csak hallomásból ismert szokás tartozik. Teljesen új szokás kialakítójáról éppenúgy nem beszélhetünk, mint új, eddig ismeretlen mesét „feltaláló” mesélőről. Ha új szokásról van is szó, bennük az elemek a régi hagyományból valók.

A két csoportba tartozó egyedek a hagyományközösséghez, a szokásközösséghez szorosan hozzátartoznak. Ennek a közösségnek legalább kilencven százalékát a két típusba sorolt egyedekkel társadalmilag, foglalkozásilag megegyező vagy egészen hasonló személyek alkotják. Fontos ezt hangsúlyoznunk, mert amint majd látjuk, a szokás életére éppenolyan hatást kifejtő pap, tanító, stb. minden tekintetben külön csoportba kell, hogy kerüljön.

A két főcsoport mellett állnak még olyan egyedek, akik a szokás életében éppen olyan fontos szerepet töltenek be, mint az alkotó és továbbadó egyedek. Ezek a kiváló játékos, szereplő típusok, akiknek a résztvételével a szokás mindig az érdeklődés középpontjába kerül. Az ő személyes jelenlétük és résztvételük

szinte előmozdítja, inspirálja a többieket arra, hogy valamely szokást a megfelelő időben és helyen — különösen a dramatikus játékok esetében — megrendezzenek, előadjanak, lejátszanak, azaz a hagyományos keretek között gyakoroljanak.

Alábbi példáinkkal részletesen megvilágítjuk az elmondottakat.

A szokáskutatással kapcsolatos kérdőívek — gondolok itt elsősorban a dramatikus játékokra vonatkozó kérdőívekre¹¹ — hangsúlyozzák a vezetők, organizátorok szerepe vizsgálatának fontosságát. Idevonatkozóan rendkívül tanulságos eredmény szűrhető le a betleheemes és farsangi játékok kutatásának irodalmából.

A Budajenőre telepített ditrói székelyek betleheemes játékának minden részletre kiterjedő kutatása nyomán megállapítható, hogy a szokás életbenmaradása és fenntartása lényegében egy, a szokás tekintetében a közösségből kiemelkedő egyén, Küsmődi Bálint személyének tulajdonítható.¹² Küsmődi, aki maga is mindig aktív szereplője volt a betleheemes játéknak, kimagasló szervezői tulajdonságokkal rendelkezett. A régi otthonuk elhagyása után mintegy 6—7 év telt el az új lakóhelyükön, amikor a betleheemes játékot felelevenítették. A régi, hagyományos betleheemes játék szokások közé való visszamentése Küsmődi érdeme. Küsmődi elsősorban általa emelkedett ki a közösségből, hogy a szokást, annak anyagát, a különböző szerepeket egyaránt tudta. Jó memóriája volt és különös hajlama, érzéke a játékokra, az emberekkel való foglalkozásra. Nem volt különösebben alkotó egyén: nála a hagyományörző elv az volt, hogy a régi szokást, a hagyományosan kialakuló formákat megőrizze, megőriztesse és továbbadja. Nem kétséges, hogy mindezeket, vagyis a korábbi, a hagyományos formákat a közösség más tagjai is, különösen az idősebbek, vagy a játékban már korábban résztvevők ugyanezek ismerték, de Küsmődi éppen általa különbözött közösségének többi tagjától, hogy a játékokban való kiváló szereplés, a játék alapos tudása mellett a periodikus ismétlést, a közösségi tradíció által elfogadott szokás gyakorlását biztosította. Jól bizonyítják ezt azok az adatok, amelyek szerint a közösségből való elköltözés, vagy ezeknek az egyedeknek a halála igen gyakran a szokás rövidebb vagy hosszabb időre való elmaradását, sőt teljes eltűnését jelenti. Így történt ez pl. a Ditróval szomszédos községekben is, ahol Küsmődiék elköltözése után többé nem rendezték meg a betleheemes játékokat és hasonlóképpen Budajenőn Küsmődi halála után. Idevonatkozó példákat még említünk. Utalunk arra, hogy a szokás kihalásának egyéb okai is vannak, azonban ezekre a kérdésekre most nem térünk ki.

Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy Küsmődi és a hozzá hasonló egyedek belülről, mint a szokásközösség tagjai hajtják végre tevékenységüket. A szokás periodikus ismétlése, megszervezése és előadása, bemutatása azonban nem egyszerűen „hivatali” kötelességből vagy előírásból fakad, mint pl. a tanító vagy a pap esetében, akik bizonyos értelemben felülről és kívülről inspirálták a szokásközösség tagjait, hanem a szokással összhangban állva, a játék-ösztön, a szokás iránt érzett pszichikai igény és magatartás az, amely ezen egyedek tevékenységének alapvető indító okait alkotják.

Az egyének szerepe, funkciója különösen a dramatikus játékok vizsgálatánál domborodik ki. A betleheemes játékok leírói ezekről mint tanító, szervező

¹¹ ORTUTAY Gyula: Kérdőív betleheemes játékok gyűjtéséhez. Ethn. LXXVII (1956) 91—97.

¹² A Küsmődire vonatkozó anyagot I. FÖLDES László: A Budajenőre telepített székelyek betleheemzése. Ethn. LXIX (1958) 209—257.

személyekről emlékeznek meg és általában hangsúlyozzák fontos tevékenységüket.

Csíkesobotfalván a betlehemes játék betanítása, megszervezése ugyan csak egy személy, Petres János nevéhez kapcsolódik.¹³ Figyelemre méltó itt az a tény, amit erősen kell hangsúlyozni, hogy a játék, a szokás iránt megvan az igény, bizonyos belső inspiráció a szokásközösség tagjaiban, mert enélkül a kiváló képességű egyedek sem tudnának komoly és hosszantartó eredményt elérni. Csíkesobotfalván a betlehemezést hosszú szünet után a közösség tagjai, egy csoport kezdeményezte. Tanítóra, organizátorra volt azonban szükségük, aki a játékok bemutatását megfelelően előkészíti. Ilyen egyén nélkül a közösség tagjainak a régi hagyomány iránti ragaszkodása és igénye nem nyert volna kielégítést és megvalósulást.

A csíkesobotfalvi Petres János idős ember élete során rendkívüli gyakorlatot szerzett a betlehemes játékok előadásában és megszervezésében. A szokásközösség tagjai által elismert egyén volt, akinek a játék tanítása során mindenben alávetették magukat.

Petres János és a hozzá hasonló egyének a szokásnak nemcsak egyszerű továbbadói, hanem újrateremtői és alkotói. Az ilyen típusoknak köszönhető, hogy a hagyomány, az ő általuk kézben tartott szokás évek, sőt évtizedek során megőrződik, nem bomlik szét, nem szűkül szövegében és formájában. De ugyanakkor, ezeknek az eltűnése után, ha hozzájuk hasonló kiváló képességű egyedek nem maradnak hátra, a szokás pusztulásával lehet számolni.

A szatmári farsangi játékok kutatásánál megállapíthattuk, hogy a játékok elsősorban azokban a falvakban „virágzottak”, ahol kiváló szervezők és jóképességű játékosok voltak. Szatmárban szinte mindenütt ismeretes a farsangolás. Legtöbb helyen azonban csak egy-két, egészen egyszerű formával találkozhatunk. Ezekben a helyeken a szokást valójában csak a periodikus puszta ismétlés éllette, amely viszont nem kétséges, hogy a szokás, a hagyomány iránti pszichikai igényből táplálkozott. Azokban a községekben azonban, — mint pl. Szamosszegen, Panyolán, Nagydoboson, — ahol a farsangi időszak szokásai mögött organizátori egyén állott, a játékok rendkívül változatosak, kidolgozottak voltak és minden tekintetben összhangba kerültek a szokásban aktívan részt nem vevő közösségnek — valójában az egész községnek — a farsangi időszakban cekkel a játékokkal szemben támasztott igényeivel. Szamosszegen Csóka Mózes, Panyolán Szabó Gusztáv, Nagydoboson Toronyica Sándor irányította és szervezte a játékokat. Tevékenységük vizsgálata nyomán leszűrhető az a tanulság, hogy a farsangi játékok fejlődését tekintve kiemelkedő a szerepük, mert gyakran személyükhöz lehet kapcsolni egy-egy új játékforma létrehozását, olykor az általuk irányított farsangoló csoport sajátos játéktípusát, sőt legtöbb esetben a farsangolás felvirágzását is. Különösen figyelemre méltó ez, mivel az ő ténykedésük túlnőtt falujuk határára és a „vendégzereplések” révén hatással voltak a környező falvak farsangi szokásaira is. Jól megfigyelhető volt az, hogy a jó képességű egyedek alkotó ereje magával ragadja a közösségnek azokat a tagjait is, akik egyébként a passzív típushoz tartoznak.¹⁴ Ezeknek az egyedeknek a szerepe tehát jóval több, mint amit a szokás megőrzésével, életben

¹³ A csíkesobotfalvára vonatkozó adatokat I. FARAGÓ József: Betlehemezés Csíkesobotfalván 1946-ban. Ethn. LX (1949) 222—236.

¹⁴ FERENCZI Imre—UJVÁRY Zoltán: Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. Műveltség és Hagyomány (Szerk.: GUNDA Béla), IV (1962) 102.

tartásával és funkcionálásával kifejezhetünk. A parasztságnak ahhoz a típusához tartoznak, amelyekből a tömegekre ható, cselekvésre bíró vezető egyéniségek kerülnek ki.

A több embert mozgató szokásoknál, különösen, ha dramatikus, előre szervezendő és szerepeket, feladatokat elsajátító játékokról van szó, az organizátor és tanító egyének működése föltétlenül szükséges. A szokáskutató természetesen veszi ezeknek a jelenlétét és ténykedését a színjátékszerű játékok gyakorlásánál. Fenti példáinkat a dramatikus szokások területéről hosszan bővíthetnénk. Úgy gondolom azonban, hogy az eddigi példák is meggyőzhettek bennünket — a dramatikus játékok összefüggésében egyébként is jobban ismert — a közösségből a szokással kapcsolatos kiváló tulajdonságai révén kiemelkedő egyéneknek a szokások életével összefüggő szerepéről.

A több szempontból is összetettebb dramatikus játékok mellett a különbözőbb előkészületet, illetőleg tanulást, próbákat nem igénylő szokásoknál is jól megfigyelhető a közösségből kiemelkedő vezető egyéniség szerepe. A kutatások során nyert tapasztalat azt mutatja, hogy a falusi közösségi megnyilvánulások mögött egyéni hatóerők működnek közre. A vezető, a felügyelő vagy felelős egyén nélküli megmozdulás — így tehát a közösségnek együtt végrehajtott szokása — nem megy végbe. Nemcsak tipikusan szokásnak ítélt megmozdulásoknál van ez így, hanem az olyan összejöveteleknél is, mint pl. a falusi bál, ahol a táncbíró, legénybíró vagy más néven cigánybíró a vezető személy, akinek a bálban résztvevők kivétel nélkül kötelesek engedelmessé válni.

A kevésbé vagy egyáltalán nem színjátékszerű szokások vizsgálatánál a kutatók alig vagy egyáltalában nem figyeltek fel — ez valójában nem is tartozik a könnyen megfigyelhető mozzanatok közé — a szokás mögött rejlő egyéni hatóerőre, mozgató rugókra. Az esetek többségében a szokásközösségekben kellene élni ahhoz, hogy a legtöbb jelesnapi — pl. Luca-nap, András-nap, Vízkereszt, a jelesnapokkal összefüggésben álló felvonulások, kántálások, májfaállítás stb. — családi jellegű — mint pl. keresztlő, lakodalom, temetés — vagy a különböző munkához fűződő — pl. kalákák, aratás stb. — szokásokkal kapcsolatban az idevonatkozó megfigyeléseket megtehessek. Néhány példával illusztráljuk az elmondottakat.

Az egyén közösségi szerepére a nép életével összefüggő szokások legkülönbözőbb területéről hozhatunk példát. Kutatók megfigyelték, hogy az olyan nagy, tömeget mozgató, korban és nemből igen heterogén összetételű megmozdulásoknál is, mint pl. a búcsújárás, ahol a résztvevő személyek a teljes önkéntesség alapján álltak össze, a csoportból kiemelkedik egy vezető, irányító személy, akit arra az alkalomra és időre összegyűlt közösség önmagától választ és maga fölé rendel.¹⁵ Természetesen sem ennél, sem más példánál a vezető egyén „választását” nem értelmezzük szorosan szószerint és mereven. Igen gyakran a vezető egyéniség kiemelkedése a többiek közül önként, természetesen adódik. Az ilyen személyek tapasztalatuk, gyakorlatuk és közmegebecsülésük révén mintegy a hagyomány, a szokás, a szokás iránt érzett felelősségtudattal, az esemény, a szokás megkezdésének percében már a közösség irányítójává, mozgatójává válik. Úgy látjuk, hogy nem a vezetésre vágyó tudatos akarat, a többiek fölé való emelkedés óhaja, hanem a hagyomány, a szokás és a közösség iránt érzett ösztönös felelősség emeli ki ezeket az egyedeket. A közösségből való ilyen kiemelkedéshez természetesen nagymértékben hozzájárul az egyén saját tapasztalatai-

¹⁵ L. pl. VAJKAI Aurél: A esatkaí búcsú. Ethn. LI (1940) 57 kk.

nak, gyakorlatának, a hagyománnyal, szokással kapcsolatos ismeretének tudata.

A csoportos szokásoknál, megmozdulásoknál általában találkozunk a vezető személy kijelölésével. Különösen, ha a szokás valamennyire ceremóniális jellegű, az előkészületek első stádiumában már megválasztják, kijelölik a csoport, a szokást végzők vezetőjét. Ilyen esetekben valóban választásról, kijelölésről, a vezető személyében való közös megállapodásról van szó. Így pl. Tordátfalván a húsvéti hajnalozás szokásában a választott gazda fő irányító, felügyelő és a szokás zavartalan lebonyolításáért minden tekintetben felelős.¹⁶ Megtaláljuk a szervezőt, a vezetőt a szüreti felvonulásoknál is. Így pl. az erdőbényei szüreti felvonulásnak a szervezése, irányítása Bakos Béla nevéhez kapcsolódik.¹⁷

Az egyén kiválasztásának több módját figyelhetjük meg a szokásokkal kapcsolatban. Az egyén élre kerülhet spontán, a helyzet, a körülmény hatására és a közösség tudatos kiválasztására. Az előbbinél nem valószínű, hogy a szokás (búcsú, határkerülés, társasösszejövetelek, lakodalom stb.) lefolyását irányító egyén a következő alkalommal is ugyanaz lesz. Különösen abban az esetben nem, amikor a társulás, egy csoport kialakulása valamely szokás érdekében teljesen alkalmi jellegű és a pillanatnyi helyzet szabja meg. Így pl. egyes vidékeken (pl. Zempléni hegyvidék) a május elsejét megelőző este a legények a májusfa beszerzésére társulnak. Mivel a májusfát az erdőőrök kijátszásával szerzik meg, a csoport vagy csoportok élére a legbátrabb, az erdőt, a terepet stb. jól ismerő személy kerül. Lehetséges, hogy ez a legény a következő évben már nem állít májusfát és helyét egy másik legény foglalja el.

Hasonló megfigyeléseink vannak számos jelesnapi szokással kapcsolatban. A dramatikus jellegű szokások vezető egyedeiről már szoltunk. Azokban a vezető egyén szerepét könnyen felfedhetjük. Nehezebb ezt meglátnunk pl. a húsvéti öntözés szokásában. Külsőleg valójában észre nem vehető a vezető egyén a házról-házra járó öntözőkődő csoportban. Úgy tűnik, hogy a húsvéti vidám hangulatban az öntöző csoportok szabadon és gátlástalanul mulatnak és szórakoznak. A szokást gyakorló csoportban kell jelenlenni ahhoz, hogy észrevegyük: a csoportot valaki irányítja, egyikük a vezető, a parancsnok szerepét tölti be, akinek a többiek az ital mámorától elbódulva, féktelenebbé válva is engedelmeskednek. A húsvéti öntöző szokásban pontos formai rend van a lányos házaknál való tartózkodás idejében, módjában, az evés-ivás rendjében stb., amelyre a vezető egyén figyel és legtöbbször a szemével irányítja a csoport tagjait.

Nagyobb szokáskomplexum esetében előfordul, hogy két vezető, irányító személy tevékenykedik a szokásközösségben. Így pl. a lakodalom alkalmával jól megfigyelhető két (néha több) vezető szerepet betöltő egyén működése. A lakodalomban rendszerint igen tekintélyes számú vendég vesz részt, akik a lakodalmi szertartások kezdetétől a szokásközösség tagjaivá lettek és a lakodalom rendjéhez igazodnak. A lakodalomban résztvevő szokásközösséget mindenekelőtt egy kijelölt személy irányítja, a nagyvőfély. Az ő kijelölése nem a szokásközösség által történt. Egy szűkebb csoport, a lakodalmas ház tagjai, esetleg a szűkebb rokonság jelölte ki, kérte fel erre a tisztségre azt a személyt, aki minden tekintetben megfelel a szokás zavartalan lebonyolítására és személye a szokásközösség tagjainak egyetértésével találkozik. Erre a körülmények alapján különösen

¹⁶ MOLNÁR István: Zászlós hajnalozó — öntöző húsvéti népi játék Tordátfalván. Népr. Közl. VII/4 (1962) 3—17.

¹⁷ ERDÉSZ Sándor: A hegyaljai szőlőmunkások szüreti népszokásai. Miskolc, 1957. 10.

nagy gondot fordítanak. A lakodalom másik vezető, a szokásközösségből kiemelkedő személye a tréfa- vagy játékmester. A lakodalmi komplexumban ugyanis külön szokásban — valójában szokás a szokásban — szerepelnek a játékosok. A lakodalomnak nem szükséges velejárói, — mint ahogy már sok helyen teljesen ismeretlenek —, de ott, ahol még előfordulnak, egy-egy személy, a játékokkal kapcsolatosan kiemelkedő egyén nevéhez, illetőleg jelenlétéhez fűződnek. Igen gyakran ezek a játékok előzetes szervezést kívánnak. Így pl. a lakodalom alkalmával eljátszott temetési paródia. A játékhoz fűződő szöveget, verseket megtanulják, sokszor azonban csak a játék szervezője mondja el a halotti beszédet, a többiek lényegében statisztálnak. A teatrálisabb lakodalmi játékok mellett számos kisebb, tanulást, előszervezést nem igénylő tréfás, mulattató jelenet (csikárulás, lóeladás stb.) is előfordul, amelyek a játékot, mulatást, a vendégek szórakoztatását irányító egyén nevéhez fűződnek.

Megfigyeléseink szerint a lakodalmi játékok gyakorlása az esetek többségében a kiemelkedő képességekkel, játékkismeretekkel rendelkező egyének jelenlétével áll összefüggésben. Így pl. Hosszúpályiban Vincze Lajos volt az utóbbi évtizedekben a lakodalmi játékmester. A halottas játék szövegét csak ő ismerte. Még debreceni lakodalomban is eljátszotta, illetőleg megszervezte ezt a játékot.¹⁸

Földesen ugyanezt a szerepet Kovács Zsigmond, Balmazújvároson egy Palotai nevű legény látta el.¹⁹ Igen gyakran a lakodalomban azzal a céllal voltak hivatalosak, hogy a résztvevőket szórakoztassák.

Nem kétséges, hogy jelentős szerepük volt ezeknek az egyéneknek a lakodalmi szokások alakulásában. Természetesen a játékok előadásával, irányításával egyidőben a résztvevők, a nézők valójában a szokásközösség tagjaivá váltak, akiknek a pszichikai hozzáállásától nagymértékben függött a játék sikere, az ismétlések, a hagyományossá válás, vagy éppenséggel valamelyik játéknak az eltűnése.

A szokások vizsgálata során, ha különösen figyelmet fordítunk az egyén szerepére, tapasztaljuk, hogy igen gyakran egy-egy szokás milyen nagymértékben függ a közösség valamelyik tagjának a tevékenységétől. Utaltunk már erre a szervezést, nagyobb előkészületet, tanulást kívánó játékoknál, ahol talán természetesen tűnik, hogy a szokás életében, gyakorlásában törés, szakadás áll be az organizáló, vezető egyének a szokásközösségből való rövidebb (mint pl. a betlehemezést szervező Sütő-testvérek esetében, akik iskolába mentek a falujukból és tevékenyen csak évek elteltével tudtak a csoport élére állni²⁰ (vagy hosszabb végleges kiválásával (mint pl. a már említett Küsmődi Bálint halálával).

Említettük, hogy a kisebb szokások életében is jól megfigyelhető az egyéni hatóerők jelentősége. Sajónémetiben a farsangi alakoskodók megölésének ceremóniája Puskás Farkas Károly alakjával fonódott össze, aki a szokás fő jelenetéhez verset írt az előző év jelesebb eseményeiről.²¹ Ha ő nem készítette el a szöveget és nem kezdeményezte valami (betegsége, gyász vagy egyéb ok) miatt a játékot, a szokás elmaradt, sokszor évekig, halála után pedig véglegesen. Ugyan-csak egy személy nevéhez fűződik a gyergyótölgyesi kakaslövés szokása is,

¹⁸ BESSENYEI Lajos megfigyelése.

¹⁹ Saját megfigyelésem.

²⁰ FARAGÓ József: Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok (Szerk.: GUNDA Béla), Kolozsvár, 1947. 15.

²¹ ÚJVÁRY Zoltán: Egy farsangi játék funkciójának kérdéséhez. Ethn. LXVIII (1957) 143—160.

amelyet mindig ugyanaz a vadász szervezett meg. Az szerezte be a kakast, a történyeket és az vezette be az ünnepi lövészetet.²²

Az idevonatkozó példákat szükségtelen tovább szaporítanunk. Ez utóbbiakból világosan kitűnik, hogy a szokásokat külön-külön vizsgálva előbukkan a szokás életét igen erősen befolyásoló egyén alakja. Talán azt is mondhatnánk, hogy ahány szokás, annyi egyéniség. A szokások életével kapcsolatban kiemelkedő egyének általában csak egy-egy szokással, hagyománnyal állnak összefüggésbe és ilyenformán mintha specialistái lennének pl. a betlehemes játékok organizálásának, a farsangi játékok bemutatásának, a lakodalmi mulatás levezetői stb. Ezen belül a vezető egyedek szerepe a szokás tekintetében lehet alapvetően alkotó jellegű, mint pl. a színjátékszerű szokásoknál és lehet másodlagos jelentőségű, mint pl. a szokás gyakorlásához összeálló csoport alkalmi irányításánál (búcsú, határjárás, husvéti öntözés stb.) Természetesen, korántsem akarjuk az egyén szerepét eltúlozni és mindenek fölé helyezni a szokások életével kapcsolatban. A közösség szerepe éppenolyan fontos és a szokás elhalásában számos más — gazdasági, társadalmi, kulturális — tényező is közrejátszik, amely kérdésekre más alkalommal részletesen kitérünk.

Külön kell megemlékeznünk azokról a személyekről, akik egyes szokásokkal kapcsolatban mint közvetítők, átvevők és továbbadók szerepelnek. Ennek a problémakörnek a vizsgálata a lesüllyedt kultúrjavak elméletéhez is tanulságos adalékokat szolgáltat. Ide tartoznak azok az egyének, akik a magyar néphagyományból már ismert, de a saját területükön (falujukban) egyáltalában nem gyakorolt — leginkább csak hallomásból ismert — szokást honosítottak meg, terjesztették el. Így pl. Hétben a betlehemezés nem tartozott a karácsonyi szokások közé. Ismeretes volt a közösség tagjai előtt, mivel időnként — nem rendszeresen — szomszédos — elsősorban katolikus — községekből átmentek Hétbe a betlehemezők és a játékot minden házban bemutatták. Egy helybeli földműves fiatalember, aki a szokások, a hagyomány iránt rendkívül fogékony és a közösségben igen agilis magatartású volt, elhatározta, hogy a héti fiatalokkal megtaníttatja a betlehemezést. Megszerezte a szomszéd falubeliek betlehemes játékának a szövegét. Nem találta teljesen megfelelőnek, mert sok olyan részlet volt benne, amely inkább a katolikus liturgiához állt közel. Ezért bizonyos módosítást, alakítást eszközölt rajta. Beszerzett egy nyomtatott könyvet a betlehemes játékokról²³ és több szövegből konstruálta meg a héti változatot. Jóképességű fiúkkal betanította, szerzett megfelelő kellékeket, a játék lefolyását megrendezte és így karácsonykor már a helybeli fiúk jártak házról házra. Játékukkal sikert értek el.²⁴ Évekig működtek és ha mindez nem az elmúlt másfél évtized folyamán történik, amikor egy-egy szokás — különböző tényezők miatt — egyik évről a másikra eltűnik, Lőkös János kezdeményezése, egy addig a hétiiek által nem gyakorolt szokás helyivé, tradicionálissá vált volna. Ennek ellenére így is igen tanulságosan mutatja és bizonyítja az egyéni hatóerőnek a szokások világában való döntő, alakító, formáló, teremtő szerepét.

Idetartoznak azok az egyedek is, akik egy ismert, hagyományos szokásba szomszédos vagy távoli területen hasonló szokások megismerése nyomán újabb elemet, formát plántálnak. Így pl. a katonaságból hazatérő, vagy munkára távoli vidékre járó, ill. ott huzamosabban tartózkodó egyének módosításai, ala-

²² VÁMSZER Géza megfigyelése.

²³ BERCZIK Árpád: Betlehemes játékok. Budapest, 1941.

²⁴ Saját megfigyelésem.

kításai valamely szokáson a megismerés, a megfigyelés és a tapasztalat alapján. Pl. Kisarban a husvétii szokások közé új elemet vitt egy legény, aki Egerben töltötte katonaeveit. Egerben húsvétkor tojásmadarat függeszteni a mennyezetre. Ez a legény ezt a szokást Kisarban igyekezett elterjeszteni. A folyamat csupán mintegy két évtizeddel ezelőtt indult meg. Két évtized a szokás életében nagyon rövid idő. Ennek ellenére már megállapítható az új szokáselem erős térhódítása a kisariak húsvétii szokásaiban.²⁵

Ugyanebbe a csoportba sorolhatjuk még azokat, akik a kiegészítést, a bővítést a magasabb kultúrából kölcsönzött részletekkel bővítik, frissítik és igyekeznek változatossá tenni. Így pl. a pusztakamarási karácsonyi kántáló versek közé az Egyeden gimnáziumban tanuló Sütő-fiúk vittek újabb éneket, amelynek meghonosodását már jól meg lehetett figyelni.²⁶ Vagy pl. a mohácsi farsangi felvonulók hagyományos formájú maszkjai között az 1940-es évek elején feltűnt egy tibeti típusú maszk. Tulajdonosa egy képeslapban látott minta után készítette el.²⁷ Nem kétséges, hogy ebben az esetben az egyénre nem a közösség ízlése hatott. Felső kultúrkörből kapott ihletet, inspirációt. Célja valószínűleg az volt, hogy különleges formájú maszkjával kiemelkedjen, kitűnjön a többiek, a közösség tagjai közül. Az ilyen egyének mindig robbanásszerű változást eredményeznek, illetőleg eredményezhetnek a hagyományos formákban. Úgy tűnik — a maszk néhányszori alkalmazásából —, hogy a közösség nem vetette el, nem utasította vissza az újítást, a hagyományos formától való teljes eltérést. Feltehető, hogy a feltűnére különösen appelláló farsangi játékosok között akadtak volna utánczó és ha ezt az utánczást hosszú távlatban tekintjük, a maszkoknak rendkívül változatos típusai alakulhattak volna ki, amelyek előtt a késői kutatók a legnagyobb bizonytalansággal állanának. Az új típusú maszk eltűnése — akár csak születése — egyéni hatóerő következménye volt. Egy mohácsi tanító, Mohos József, a maszkot elkobozta a viselőjétől. Ez valójában nem volt más, mint a szokásokat bizonyos értelemben romantikusan szemlélő és konzerválni igyekvő egyének a hatalmi pozícióból eredő ténykedése, beavatkozása a szokásba. Igaz ugyan, hogy a kezdeményezett maszk még nem terjedt el, nem volt közösségi hagyománya, de olyan szokásban fordult elő, amelynek mély gyökerei voltak a közösség életében. Nem a közösség utasította tehát vissza az újítást, hanem két egyén cselekvő ereje ütközött itt össze, amelyből az erősebb került ki győztesen.

A kutatók gyakran megfigyelték, hogy a magasabb kultúrkör elemei a szokásközösség kiemelkedő egyedei révén terjednek el. Így pl. Pusztakamaráson a modern táncokat a városban szolgált, inaskodó legények, illetőleg háborút viselt egyének tanították meg és terjesztették el. Voltak olyanok, akik olasz hadifogságban tanultak meg újabb táncokat és azokat otthon elterjesztették. A „világlátottak” közül is azonban csak néhány kiemelkedő egyén (Sütő András, Turcsa János, Szász Ferenc) nevéhez fűződik az új elemek meghonosítása.²⁸

A néphagyományra, a népszokásokra némely területen erős hatást gyakoroló értelmiségi egyedek szerepére már az eddigiek során is utaltunk. Említet-

²⁵ SZABÓ László megfigyelése.

²⁶ FARAGÓ: Betlehemezők és kántálók, 53.

²⁷ MÁNDOKI László: Tibeti stílusú „busómaszk” Mohácsról. Művelődési Tájékoztató, 1963. Klny.

²⁸ FARAGÓ József: A tánc a mezővárosi Pusztakamaráson. Erdélyi Múzeum, LI (1946) 31—46. — A műveltségi elemek átvételének kérdéseiből. I. GUNDA Béla: A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete. Néprajzi Tanulmányok (Szerk.: ORIUTAY Gyula), Budapest, 1949. 12. kk. — GUNDA: Műveltségi áramlatok, 567—576.

tük, hogy bizonyos vonatkozásban a munkaközösségbe tartoznak és tevékenységük olykor erős nyomot hagyott a népi kultúra egyes területein. Az idetartozó egyedek közül elsősorban a papot és a tanítót említhetjük. A népszokásokban való beavatkozásuk jellegét tekintve, a közösségből kiemelkedő többi egyedhez viszonyítva csak egy alapvető különbséget említünk meg. Ez pedig a hatalmi pozícióból fakad. A pap is, a tanító is igen gyakran hivatali tekintélyt használtak fel egyes szokások alakítására, sokan teljes megsemmisítésére. A néprajzi irodalomban bőven találunk idevonatkozó példákat.²⁹ A szokás eltiltásokat itt nem tárgyaljuk. A legtöbb esetben ezek mögött nem pusztán egy személy áll, hanem az egyház, vagy a helységi előljáróság, sőt mint tudjuk, a szokások megtartásáról vagy eltiltásáról Magyarországon már Szent László törvényeiben szigorú utasítások vannak.³⁰ Nem kétséges tehát, hogy ennek a problémakörnek a megvizsgálása a szokások életét egészen új szempontokkal és eredményekkel világítja be. Ami most már bennünket érdekel, elsősorban az, hogy ott, ahol a pap és a tanító asszimilálódott, a hagyomány ápolóivá, sok esetben új szokások inspirálóivá vált. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem mindenütt volt ez így és nem mindegyik tanítóra ill. papra érvényes a megállapításunk. Éppen ez a körülmény indokolja, hogy az egyéniség kérdései között foglalkozunk tevékenységükkel. A szokások tekintetében kiemelkedő tanító vagy pap hatása a szokásközösségre sokszor évekig, évtizedekig, sőt ha időben visszafelé tudnánk követni egy-egy szokást, megállapítható lenne, hogy emberöltőkön át nyoma maradt a tanító vagy a pap szokással kapcsolatos tevékenységének. Köztudomású, hogy egyes szokások papoknak, tanítóknak köszönhetik létüket (pl. ostyahordás, Gergelyjárás). XVIII. századbeli adatok tanúskodnak arról, hogy a tanítóknak a keresztlői, temetési etc. népszokások szövegeinck, rítusainak elkészítésében tevékeny részük volt. Ugyancsak tevékeny szerepük volt a májusfák énekszóval való kivágásában, faluba vitelében, kidíszítésében és felállításában. A dramatikus népszokások nem jelentéktelen részének megteremtésében, kialakításában is lényeges volt a tevékenységük.³¹ Természetesen ennek a kérdésnek a vizsgálata külön területet jelent a szokáskutatásban. Most éppen csak utalni akartunk ezekre a kérdésekre és a problémakörből kiemelni azokat a pap, illetőleg tanító egyedeket, akik a működési területükön kialakult, gyakorolt hagyományos szokásokban aktívan, a szokások életére erős befolyással vettek részt. Különösen kiemelkedő volt a tevékenységük a betlehemes játékokkal kapcsolatban. Így pl. a már említett Pusztakamaráson másfél évtizedig egy Tóth nevű tanító szervezte és tanította a betlehemes játékokat. A betlehemes játékra gyakorolt alakító, változtató hatása, egyéniségének jegyei a faluból való elköltözése után is megőrződtek a pusztakamarási szokáson.³² A kutatók rámutattak már arra is, hogy a hagyományos szokások mellett igen gyakran — főleg a kulturális felemelkedést célzó törekvésük nyomán — új szokásokat, a hagyományos jelesnapok, ünnepek keretében elsősorban színműveket, balladajátékokat stb. vezettek be.³³ Olyan helyeken azonban, ahol a szokásközösségből kiemelkedő egyedeknek erősebb volt a befolyásuk és a hatásuk, — különösen a papi — beavatkozást nem

²⁹ HARSÁNYI István: Adalékok a magyar népszokások történetéhez. Ethn. XXVI (1915) 129—130. — MADARASSY László: Miben áll a magyar nemzetiség? Ethn. XI (1939) 208—216.

³⁰ L. pl. *Magyar Törvénytár*, Budapest, 1898. 57—61.

³¹ ORTUTAY Gyula: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethn. XXIII (1962) 497—511.

³² FARAGÓ: Betlehemezők és kántálók, 7—8.

³³ ORTUTAY: Kérdőív, 91.

fogadták el.³⁴ Mindezek a kérdések elsősorban a localis kutatás nyomán feltárt adatok segítségével világíthatók meg részleteiben és föltétlenül a falu kultúrájának általános összefüggésében.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy az egyén a népszokások életében jelentős tényezőként szerepel. Sok esetben az egyéni erők vizsgálata nyomán kapunk választ egy-egy szokás variánsára, kihalására vagy újjáéledésére vonatkozóan.

Az egyén szerepét most tulajdonképpen csak a szokások hagyományozódása, új formák kialakítása, organizálás tekintetében vettük figyelembe. Külön területet jelent a szokások, ill. a szerepek alakításának az egyéni tehetség, rátermettség, az egyéni kvalitás szempontjai szerint való megfigyelés és vizsgálat. Ez utóbbi kérdések elemzése a hagyományos, a folklór műfajoknál végzett egyéni-ségkutatáshoz áll közelebb. Az egyén és a szokás összefüggésében megfigyelési területet jelent még a társadalmi helyzetből fakadó egyéni különbségek vizsgálata. A parasztság erős differenciáltsága az egyéni hatóerők tekintetében nagymértékben hatással volt a szokások életére. Mindezeknek a kérdéseknek a beható elemzése további feladatként állnak előttünk.

ÚJVÁRY ZOLTÁN

Золтан Уйвари:

РОЛЬ ИНДИВИДУУМА В НАРОДНЫХ ОБЫЧАЯХ

(Резюме)

В области исследования роли индивидуума и коллектива в возникновении, вариации, устной передаче, эстетических проблемах разных фольклористических жанров проводились уже весьма подробные работы. Труды по этим вопросам одинаково подчеркивают основную деятельность индивидуума или коллектива, решительно влияющую на устное предание. В нефольклористических жанрах народной культуры, как например в области народных обычаев, почти не делалось попыток приступить, кроме принципиальных установок, к конкретному анализу материала с точки зрения индивидуального и коллективного влияния.

Роль индивидуума в народных обычаях можно исследовать в процессе традиционной передачи их, в сложении новых форм, в организации обычаев, учитывая также и индивидуальный талант и качества в представлениях, связанных с обычаями; в создании отдельных ролей. В этих случаях индивидуум всегда является активным участником обычая, типом превосходного актера, благодаря участию которого обычай находится в центре внимания. Анализ их деятельности близок исследованиям личности в фольклористических жанрах. В настоящей статье мы рассматриваем деятельность лишь тех лиц, которые имеют в положительном или отрицательном смысле решительное влияние на сложение и изменение содержания или формы обычаев.

Деятельность индивидуумов нельзя оторвать от жизни коллектива и от культуры, к которой принадлежит данный обычай. В жизни народа всегда бывали выдающиеся личности. Можно наблюдать весьма различные типы, от таких, которые вдохновляют коллектив на революционные подвиги, до лиц, играющих роль в малейших явлениях народной жизни. Но нет сомнения, что, даже при одинаковых принципиальных положениях, совершенно другие проблемы возникают, если рассматриваем деятельность выдающейся личности, организующей политические или экономические движения и руководящие ими, или же если раскрываем движущую силу индивидуального влияния в вариации например карнавальских игр. В связи с обычаями, исследования определяются тем, что в большинстве случаев роль индивидуума не распространяется на все обычаи а только на традицию одного из них или одного круга обычаев. Если определенная личность играет важную роль в жизни одного обычая, это вовсе не значит, что деятельность ее имеет значение в жизни коллектива и в другом отношении. На самом деле тут можно говорить об индивидуумах определенных обычаев. Так например, в одном коллективе одно лицо организует ветлеемские игры, другое — карнавальские маскированные манифестации.

³⁴ FÖLDES: A Budajenőre telepített székelyek, 241.

То же самое лицо является годами, часто даже десятилетиями организатором того же самого обычая, подготавливает его, руководит участниками и сохраняет в коллективе предание. Приходится отдельно рассматривать каждый обычай для того, чтобы наблюдать характерные типы личностей, имеющих влияние на обычай и на коллектив. Однако, ввиду большого количества обычаев, невозможно одновременно приступить к анализу всех их, следует делать выводы из различных примеров и обобщить их, по отношению к индивидуумам, на весь комплекс обычаев.

На основе наблюдений можно различать две основных группы индивидуумов, имеющих отношение к жизни, вариации, преданию обычаев. 1. те, которые обеспечивают передачу обычая, представление его в нужное время, т. е. сохранение его, и 2. те, которые создают новые обычаи или новые формы, коренящиеся в старом предании. В понятие нового обычая входит в этом случае обычай, привезенный из других областей, деревень, неизвестный, или известный лишь по слуху в исследуемой деревне.

Лица, входящие в обе группы, тесно связаны с коллективом в социальном и экономическом отношениях, по профессии и культурному уровню. Это важно подчеркивать, так как в отдельных областях лица, принадлежащие к более высоким слоям общества, как напр. поп, учитель, помещик и т. п., сильно влияли на народные обычаи и предание. Влияние выдающегося учителя или попа на коллектив, в котором жив обычай, наблюдается иногда в течение нескольких лет и даже десятилетий. Даже, если следим за одним обычаем, обратно по времени, можно констатировать, что их деятельность оставила свои следы в нескольких поколениях, как например в ветлеемских играх, в обычаях, связанных с крещением, похоронами и т. п. Но изучение их роли входит уже в другую главу исследований.

Роль и функция индивидуума выявляются особенно в играх театрального характера. Указывается, что во многих деревнях сохранение ветлеемских игр приписывается в основном одному индивидууму, выдающемуся с точки зрения этого обычая. То же самое наблюдается в отношении карнавальских представлений. Тут их деятельность тем более значительна, что часто создание отдельных новых форм или своеобразный стиль группы, которой они руководят, тесно связаны с ней. Их роль превращает то явление, которое обычно выражаем, как сохранение и функционирование обычая. Мы тем не менее подчеркиваем, что их деятельность связана с запросом коллектива в отношении обычая, со своего рода внутренним вдохновением его членов, потому что без этого самые выдающиеся личности не могли бы достигать серьезного и прочного результата.

Кроме обычаев театрального характера, являющихся с разных точек зрения более сложными, обычаями, не требующие особой подготовки, организации и репетиций, также связаны с ролью индивидуума. В групповых обычаях вообще встречаем руководящую личность. Так например, в обходе деревни, в процессиях в праздник деревни, в уборке винограда. Можно указывать на личное действие и в связи с менее значительными обычаями, как например майское дерево, пасхальные обычаи, сбор даров с пением. Снаружи почти не замечается их роль. В большинстве случаев следовало бы жить в коллективе для того, чтобы замечать их деятельность.

В отдельную группу выделяем тех, которые передают отдельные обычаи или играют роль посредника. Например те, которые внедряют известные в общем предании, но в их деревне не принятые обычаи. Среди них имеются такие, которые долгое время работали в городах и после их возвращения ввели новые элементы в знакомые обычаи. Особенно часто наблюдается это в танцах и в обычаях, сопровождаемых пением.

Zoltán Ujváry:

DIE ROLLE DES INDIVIDUUMS IN DEN VOLKSBRÄUCHEN

(Auszug)

Die Rolle des Individuums und der Gemeinschaft wurde durch die Forscher im Zusammenhang mit der Entstehung, der Variierung, der Überlieferung und der ästhetischen Probleme der Folklore-Kunstgattungen sehr ausführlich untersucht. Alle diesbezüglichen Studien betonen die grundlegende, die wörtliche Überlieferung entscheidend beeinflussende, formende Rolle des Individuums bzw. der Gemeinschaft. Auf anderen Gebieten der Kultur, z. B. bei den Volksbräuchen, sind aber über prinzipielle Feststellungen hinaus, kaum konkrete Versuche zur Analyse des Gegenstandes vom Gesichtspunkt der individuellen und kollektiven Wirkungskräfte gemacht worden.

Die Tätigkeit der Individuen bei den Volksbräuchen läßt sich im Überlieferungsprozeß der Bräuche, in der Gestaltung neuer Brauchsformen, in der Organisation der Bräuche sowie im Vortrag und Demonstration der Bräuche, in der Darstellung der einzelnen Rollen, bei Beachtung der Begabung, Fähigkeit, der Qualität des Individuums untersuchen. Im letzten Fall sind die Individuen immer aktive Teilnehmer an den Bräuchen; sie sind hervorragende Spieler der Rollen, durch deren Teilnahme ein Brauch immer in den Mittelpunkt des Interesses gestellt wird. Die Analyse ihrer Tätigkeit steht den Untersuchungen des Individuums bei den Folklore-Gattungen nahe. In dieser Studie wird nur die Tätigkeit jener Individuen behandelt, die auf die inhaltliche sowie auf die formelle Gestaltung, auf die Veränderung, auf den wiederholten Vortrag und auf die Übung der Gebräuche grundlegende negative oder positive Wirkung ausüben.

Die Tätigkeit der Individuen ist vom Leben der Gemeinschaft und von der Kultur, in der der Brauch vorkommt, untrennbar. Im Leben des Volkes gab es immer hervorragende Persönlichkeiten. Von den die Gemeinschaft zu revolutionären Taten anspornenden Individuen an bis zur in den kleinsten Erscheinungen des Volkslebens Rolle spielenden Persönlichkeit lassen sich mannigfaltige Typen der Individuen beobachten. Es ist aber unzweifelhaft, daß ganz andere Probleme entstehen (auch bei identischen prinzipiellen Feststellungen), wenn man die Tätigkeit politische Bewegungen organisierender, leitender herausragender Individuen oder wenn man z. B. die treibenden Kräfte der individuellen Faktoren bei den Veränderungen und der Gestaltung der Faschingsspiele zu erschließen trachtet. Im Zusammenhang der Volksbräuche wird die Forschung dadurch grundlegend bestimmt, daß sich die Rolle eines Individuums meistens nicht auf die Gesamtheit der Bräuche, sondern nur auf die Überlieferung eines Brauches oder eines Brauchkreises erstreckt. Spielt ein Individuum im Leben eines Brauches eine bedeutende Rolle, so bedeutet dies keinesfalls, daß ihm auch in einer anderen Beziehung in der Gemeinschaft eine hervorragende Tätigkeit zukommt. Es kann eigentlich von Individuen die Rede sein, die zum Brauch in Beziehung stehen. So organisiert z. B. ein Individuum binnen einer Gemeinschaft die Bethlehemspiele und ein anderes die Maskenaufzüge zur Faschingszeit usw. Dasselbe Individuum ist Jahre oder Jahrzehnte hindurch der Organisator, Vorbereiter desselben Brauches, ist der Führer der am Brauch Beteiligten und der Hüter der Überlieferung in der Gemeinschaft. Ein jeder Volksbrauch soll separat untersucht werden, um die die Bräuche und die Gemeinschaft beeinflussenden, charakteristischen Typen der Individuen richtig kennenzulernen. Diese Untersuchung kann aber der großen Zahl der Bräuche wegen auf einmal nicht absolviert werden. Auf Grund verschiedener Beispiele sollen die Konsequenzen gezogen und über die Individuen allgemeine, für den ganzen Brauchkomplex gültige Feststellungen gemacht werden.

Auf Grund der Beobachtungen werden zwei Hauptgruppen der zum Leben, zur Veränderung und Überlieferung des Brauches in Beziehung stehenden Individuen unterschieden: 1. solche, die den Brauch, die Weitergabe der Tradition, den Vortrag des Brauches in richtiger Zeit, die Aufführung, die Vorstellung zu sichern instande sind, also verhindern können, daß der Brauch in Vergessenheit gerate; 2. Individuen, die neue Bräuche bzw. neue, auf alter Tradition ruhende Formen eines Brauches ausgestalten. Zum Begriff des neuen Brauches gehört in diesem Fall ein aus anderer Gegend, aus einem Nachbardorf oder einer weitliegenden Gemeinde, in der untersuchten Gemeinschaft bis dahin nicht bekannter oder nur vom Hörensagen bekannter Brauch.

Die Individuen der beiden Gruppen gehören sowohl in sozialer, wirtschaftlicher, als auch kultureller Hinsicht eng zur Traditions- und Brauchsgemeinschaft. Dies muß deshalb betont werden, weil zur höheren Kultur gehörende Individuen, wie z. B. der Pfarrer, Lehrer, Grundbesitzer usw. in manchen Gebieten einen starken Einfluß auf die Volksbräuche ausgeübt haben. Die Wirkung eines Pfarrers oder eines Lehrers auf die Brauchsgenossenschaften dauerte manchmal Jahre oder gar Jahrzehnte lang. Verfolgt man einen Brauch zurück in die Vergangenheit, so läßt sich feststellen, daß die Spuren der Tätigkeit des Lehrers oder des Pfarrers im Zusammenhang mit dem Brauch Generationen hindurch geblieben sind, wie z. B. bei den Bethlehemspielen, Taufbräuchen oder Begräbnisbräuchen. Eine Prüfung dieser Individuen ist aber in der Forschung des Brauchtums als ein separates Gebiet zu betrachten.

Die Bedeutung und Funktion der Individuen zeigt sich besonders bei den schauspielartigen Bräuchen. Verf. weist darauf hin, daß in mehreren Dörfern die Erhaltung der Bethlehemspiele einer in Beziehung des Brauches hervorragenden Persönlichkeit zuzuschreiben ist. Dasselbe läßt sich auch bei den Faschingsspielen beobachten. Bei letzteren ist ihre Tätigkeit besonders wichtig, weil die Entstehung einer neuen Spielform, ja sogar auch der eigenartige Stil des Spielens der den Fasching mitmachenden Gruppe oft mit einem hervorragenden Individuum verbunden ist. Die Rolle dieser Individuen ist bedeutend mehr, als das Hüten bzw. das Funktionieren des Brauches. Es muß aber betont werden, daß die Tätigkeit der Individuen auch mit dem Anspruch der Mitglieder der Gemeinschaft auf den Brauch, mit einer

gewissen inneren inspiration derselben zusammenhängt. Ohne diese Momente vermögen auch vorzüglich veranlagte Individuen keinen wirklichen und dauerhaften Erfolg zu erzielen.

Die Rolle des Individuums ist neben den von mehreren Gesichtspunkten aus komplizierten schauspielartigen Bräuchen auch bei einfacheren, Vorbereitung, Organisierung und Proben nicht beanspruchenden Bräuchen zu beobachten. Leitende Individuen treten gewöhnlich bei gruppenweise geübten Bräuchen auf. So z. B. beim Brauch der Umgehung der Gemarkung, bei der Wallfahrt, beim Aufzug zur Zeit der Weinlese usw. Es sei auch auf die individuellen Triebkräfte bei den kleineren Bräuchen des Jahres hingewiesen, so z. B. auf das Aufstellen des Maibaumes, auf den Brauch des Begießens zu Ostern, auf die verschiedenen Bräuche beim Almosensammeln mit Gesang. Von außen gesehen ist die Rolle dieser Individuen kaum bemerkbar. In den meisten Fällen müßte man in der Brauchgemeinschaft leben, um ihre Tätigkeit bemerken zu können.

In einer Sondergruppe werden jene Individuen behandelt, die bei einzelnen Bräuchen als Vermittler und Weitergeber eine Rolle spielen. Hieher gehören jene Individuen, die aus der Überlieferung bekannte, in ihrem Gebiet (Dorf) aber überhaupt nicht geübte, meist nur vom Hörensagen bekannte Bräuche eingeführt und verbreitet haben. Unter diesen sind auch jene Individuen zu finden, die längere Zeit hindurch in der Stadt gearbeitet hatten und nach ihrer Wiederkehr in ihr Dorf neue Elemente in die einzelnen Bräuche einführten. Dies ist besonders bei den Gesangsbräuchen oder bei der Verbreitung der Tanzformen zu beobachten.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége

Erdős Kamill emlékének

Magyarországra a cigányok a XV. század elejétől (napjainkig) vándoroltak be s szokásaikat, viseletüket, jellegzetes foglalkozásaikat sokáig megtartották.¹ A különféle források sokszor említik őket mint kovácsokat, akik öröklött ismereteikkel nagy szerepet tölthettek be mint fegyverművesek, kohászok, falusi kovácsok.² TERÉNY János — a magyar vasművesség egyik jelentős történetírója — túlzott jelentőséget tulajdonít nekik, s szerinte a vasgyártás egyik módját „mely a bucuművelet egy neme volt, Magyarországon meghonosították. De, sőt az indiai vasgyártást Európa több országai is a vándorló cigányok révén ismerték meg.”³ A különféle források sokszor túlzó megállapításaival szemben aránylag kevés néprajzi adatot, leírást találunk a cigánykovácsokra s ezek a munkák a

¹ Pallas Nagy Lexikona IV. köt. Bp. 1893. 361.

„1417-ben vándoroltak be az országba és tehát Abaúj megyébe is a cigányok,” KOPONAY: *Abaúj-Torna vármegye monográfiája*. Kassa, 1876. 9.

² Nagyon sok adatközlést találhatunk cigánykovácsokra vonatkozóan a *Magyar Vaskereskedő* című szaklapban, ezeket az adatokat azonban kritikával kell fogadnunk;

Cigánykovácsok Budán a XIV. században. MV 1904. nov. 27.

A vasas cigány. MV 1928. okt. 25.

Mátyás cigánykovácsai. *Magyar Lakatosmesterek Lapja* 1907. dec. 1. Trecsén vármegyéből a múlt század elejéről a cigányokat úgy említik, mint akik szinte kizárólag kovácsolással foglalkoznak: „Az tsudálkozásra méltó ebben a Vármegyében, hogy noha a Tzigányok majd az egész Magyarországon kitsiny koroktól mintegy természetesen beléjük rögzött muzsikájjal mulattatják a községet, helyel helyel pedig még a nemesebbeket is, itten talán tsak egy muzsikusz tzigány sem találtatik; hanem a férfijaik kovács mesterséggel, néha lopással: az asszonyaik pedig meszelők tsinálással, s varázsolással támogatják gyámoltalan életeket.” (JANISS János: *Trentsin Vármegyéről, és . . . három régi . . . várairól*. Tudományos Gyűjtemény 1823. I. 13—14.)

A cigányok mint jeles kovácsok szerepelnek az irodalomban, a képzőművészetben és a népies kéziratos művekben is. A debreceni Déri Múzeumban, DEMJÉN János által 1827-ben írt Mindenés Gyűjtemény 280—285. old. a következőt olvashatjuk: „. . . Mindeniknek öröksége / Egy kalapáts s egy ülő / Mindenik a falu végénn / Lakik s uthoz készülő / Mihelyt purdó fogantatik / Szép anyának méhébe / Mindjárt akkor bé áll mintegy / A kovácsok czéhébe / Születik kovács mesternek / Mihelyt jó e világra / Két három esztendő nem kell / Néki az igazságra . . . / A morénak már a Vajda / Kiszabja a remeket / A fitzkóval mindjárt patkót / S sarkantyut készítettnek . . .

(Déri Múzeum 186—1960. „A Czigányról”. A versre JULOW Viktor szíves útmutatása révén akadtam.)

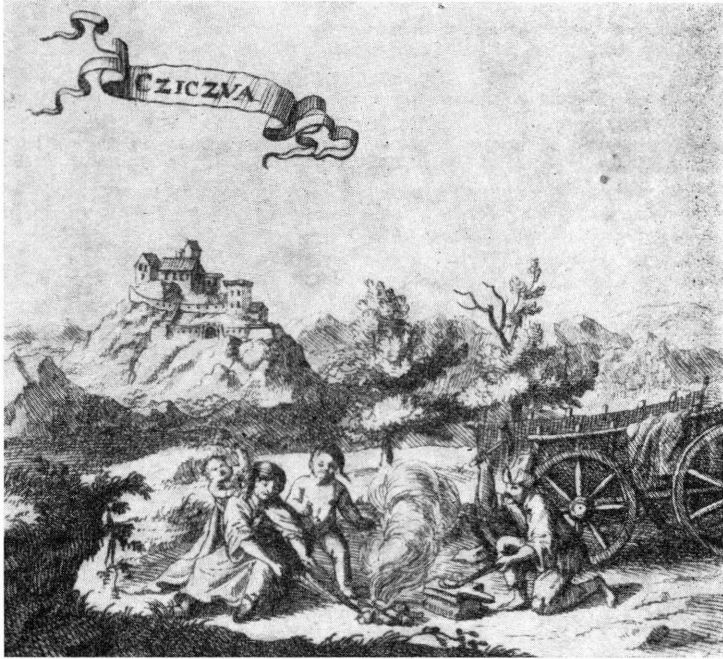
³ TERÉNY János: *Bolgár Tamás vajda*. Bányászati és Kohászati Lapok LXVII. (1934), 134—135.

Arra, hogy a cigányok vaskohászattal foglalkoztak volna, csupán egy — nem teljesen megbízható — adat van. Állítólag 1763-ból és 1769-ből származó iratok említik Andrassy István telepét, ahol a cigányok mint hámososok dolgoznak s pl. csak 1762-ben 1160 bécsi mázsa nyersvasat dolgoztak fel.

(*Magyar Vaskereskedő* 1906. júl. 15.)

gyűjtők által az adott időpontban felmérhető cigány fémművességre vonatkoznak.⁴

Dolgozatomban a rendelkezésre álló írásos források, 1953—1964 közötti néprajzi gyűjtésem, valamint a Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteménye alapján a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok, nagyrészt már megszűnt, illetve még megtalálható fémművességével kívánok foglalkozni.

I. kép. Cigánykovács Csicsva vár alatt 1686. évi rézmetszet

Részletes adataink a XV—XVI. századból a megyében élő cigánykovácsokra nincsenek, de feltételezhetjük, hogy ezzel a mesterséggel itt is bevándorlásuk óta foglalkoztak s a háborús időkben könnyen találhattak maguknak itt is munkát.⁵ Eddig ismert legrégebbi adatunk cigánykovácsokra Szendrőből van 1659-ből. Az itteni várban ebben az időben mint fegyverkovácsok teljesítenek szolgálatot.⁶ Valószínűleg többen dolgoznak a falvak számára is, illetve más váraknál, így a Zemplén megyében levő Csicsva várát bemutató 1686. évi rézmetszet már vándor cigánykovácsokat is mutat.⁷ (1. kép) Megtaláljuk őket más várak-

⁴ BAKÓ Ferenc: *A tiszai cigányok fémművessége*. NÉ XXXVI (1954), 239—256.; M. LADVENICZA Ilona: *A csobánkai cigányok szegkóvácsolása*. NÉ XXXVII (1955), 226—241.; KISS Lajos: *Cigányfogások Hódmezővásárhelyen*. NÉ XX (1921), 49—50.; ERDŐS Kamill: *Fémműves cigányok*. NÉ XLIV (1962), 289—306.

⁵ A cigányok már Mátyás királytól kaptak szabadalomlevelet mint tüzérek, fegyverkovácsok. (Cigányok szabadalomlevele Mátyás királytól. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1898. 187.)

⁶ CSONTOSI János: *Adalék a magyarországi cigányok történetéhez*. Századok 1877. 454—456.

⁷ BOROVSZKY: *Zemplén vármegye*. Bp. é. n. 392—393.

ban és uradalomban is, így 1682-ben a munkácsi uradalomban, 1647 körül Székelyhidán mint fegyverkovácsok szerepelnek.⁸ Ott találjuk őket a XVIII. század elején a cseszneki várban is, 1556-ban PERÉNYI Nagyidát cigányaival védelmezi meg.⁹ A későbbi századokban egyre több megyében és városban szabályozzák működésüket s nem egyszer a céhek is komoly versenytársakat látnak bennük.¹⁰ Miskolcon a XVII—XVIII. században a város is több alkalommal csináltat a cigányokkal kisebb-nagyobb munkát, erről tanuskodnak a város számadáskönyvei.¹¹ A XVIII. század elején már Borsod megye is kénytelen a cigányok munkáit s ezek árát meghatározni s az 1706-ban kiadott, majd 1739-ben megújított limitáció jól mutatja mi volt ebben az időben a cigánykovácsok munkája: A limitációt teljes terjedelmében közöljük:¹²

Czigány Kovácsok

Edgy eöreg h Lapos Vass nádlástul Csoroszlyástul vas tódastul egészen béboritva Nádfü csinálással edgyütt ételével edgyütt Continentartassék le plenacc	54
Csoroszlya toldastul	12
ételt adván pénzül defalcattassék	
Csak külön Csoroszlya nádlástul	12
Ujj Szántó lapos Vas Csinálástul	75
Egy csoroszlya Csinálásért	06
Eke nádtul Szögvel edgyütt dírib darab vasbul Csinállya	06
Ha Sin vasbul	03
Edgy Czimer vastul Szegekkel edgyütt	06
Egy marok vasat apro vasbul fel veréséért	06
Sin vasbul Felütésével edgyütt	03
Tengely végh Szegh füle	04
Másféle Tengely Végh Szegh	02
Két küllő karikát kapesával edgyütt	12
Az két Fogóra edgyet edgyet	06
Foglaló karikáért felütésével edgyütt	03
Egy Pár esizma patkolásért Czigány vasából	09
Egy eöreg h kerek agy furu Csinálásért gazda vasából s aczéllyából	15
Bokázó Furutul	24
Egy Derek Szegh furutul Gazdaébul	12
Csapzó furu csinálásátul	09
Küllözö furu csinálásátul	09
Gazda vasából edgy eöreg h ajtó hevedernek Sarka	12
Egy Jó Békötul Gazda vasából	60

⁸ LEHOCZKY Tivadar: *Alatok a magyar cigányok történetéhez. Századok 1881. 152—154.*; MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)*. Bp. 1954. 546. 549.

⁹ SZIKLAY—BOROVSKY: *Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Bp. 1896. 348.; THALY Kálmán: *A cseszneki vár cigányai*. Történelmi Társ 1884. 568—574.

¹⁰ Szegeden betelepedésük és működésük ellen a kovács céh tiltakozik. A városi tanács 1723 március 1-én kelt határozatában előírja, hogy a cigányok csak eszímákat patkoljanak, szántóvasakat élesítsenek, vasvillákat forrasszanak, sarlókat, fogazzanak, szőlőmetszőkést, nád-vágó kaszát csináljanak, stb.; KOVÁCS János: *Szeged és népe*. Szeged 1901. 118.; Krasznai megye 1719-ben kiadott statútuma szerint. „Determináltatott; hogy Vas Míves Czigányok egy Szántó vas Nádlásátul csoroszlyástul többet ne vegyenek 50 Pénznél, sub poena fl 12.” (KOLOZSVÁRI—ÖVÁRI: *Corpus Statuorum* I. 367.)

¹¹ 1650. márc. 4. „Az város kerekét vasazván erogáltam az Czigányoknak 28 dcnárt.” (Miskolci Állami Levéltár: Miskolc város számadáskönyve, 1690.); 1702 szept. 30. „Az boronához csináltattam 6 fogat, adtam a cigánynak 1 kenyeret”. (U. o. 1702.); 1704 júl. 11. „Czigány Palkónak patkószög verésért 6 d.” (Uo. 1704. M. Kiss Lajos gyűjtései)

¹² BOROVSKY: *Borsod vármegye története*. Bp. 1909. 143.; Miskolci Állami Levéltár: Acta Politica Mat. XVI. Fasc. I. fr. 64. 1739.

Ezer Sindely Szegh Czigány vasabul	80
Gazda vasabul	36
Száz Lécz Szeztül Czigány vasabul	24
Gazdából	15
Egy Lora valo Patko Csinálástul Gazda vasabul	12
12 szegért	03
Egy <i>tollas véső</i> Csinálásért	18
Fületlen vésőért	09
Egy Derék Szegh Csinálásért	06
Egy Malom guzsaly vasért	24
Berbencéért	36
Serpenyőért	40

A limitáció szerint jóval tágabb, sokoldalúbb munkát végeztek cigánykovácsaink mint napjainkban, az ekejavítás mellett azonban, mint ma is, készítették fúrókat, szögeket stb. Ebben az időben is vándorló életmódot folytattak s legtöbbször nem pénzért, hanem élelemért dolgoztak. A cigányok, cigánykovácsok létszámát ebből az időből még nem tudjuk, de nagyobb városokban, mint Miskolcon, Kassán nagyobb csoportokban laktak vajdájuk s a hatóság felügyelete alatt.¹³

A eszmapatkolás és apróbb kovácsmunkák mellett rézműsséggel is foglalkoztak.¹⁴ 1740-ben a Miskolcon „lakozó betsülletes Lakatos Czéhbeli Mester emberekk instantiájokra . . . determináltatott, hogy az itten Comoráló Czigányok magok mesterségekk folytatására magok sátorokba restignaltassanak az Piaczon általok eddig practizáltatott Csizma patkollás pedig simpter nekiek meg nem engedtetik.”¹⁵

Legtöbb adat a cigánykovácsokra a XVIII. század közepétől van, amikor a Helytartótanács rendeletére rendszeresen összeírják őket s nem ritkán foglalkozásukat is feltüntetik.

Borsod megyében az 1754—1765-ös összeírások szerint szinte majdnem minden helységben laknak cigányok s mintegy hatvan faluban cigánykovácsok is vannak. Az összeírások megemlítik, ha a cigány fúvóval, lóval rendelkezik, így pl. Mezőcsátan az 1757—58-as összeírás szerint „Boros János nihil habet negro folles”, Ecsegen Boda Sigmund „Bonus faber” stb.¹⁶ A legtöbb cigány a jelentősebb mezővárosokban: Keresztes, Kövesd, Miskolc, Diósgyőr, Mezőcsát stb. található. Az 1764—65-ös összeírás szerint egyes cigányok már nagyobb uradalmakban is dolgoztak mint cigányok, így Szentpéteren „Buri György D. Plis Ragályi István Subditus nullas facultates habet est Sol tanem 30, György Cigány Subditis Illmi D. Comitibus Faber bonus habet Invenum 1 est Solvendo 2, Ibidem Orgován István Decruptus Subditer D Splis Ragály tanem immutandes est.”¹⁷

Ez idő tájt Nyárádon Bódi Ádám dolgozik az uradalom számára és nem fizet adót, Ábrányban pedig Bódi Márton „Conventionatus Dominalis.”¹⁸ Hogy

¹³ 1752 Szt. Mihály 4-én a Kura funduson levő város koresmájában a cigányok vajdája és bírója több cigányokkal mulatott. Miskolci Állami Levéltár: Spec. XII. 244.

¹⁴ 1767-ben Drados Gyuri éjszakának idején Buday Mátyás cigánynak „Ládáját ki nyitván, és abbul, ugy a viskójából egy szakinget, egy pár Ujj Csizmát, Réz csengetyűt, és darab reszelőt, több aprólékos eszközökkel edjűtt ellopván, ugy a mult Pünkösdi napokban mások által ellopott Bárányból tudva részesülni nem irtózáván” 30 pálcza útésekre ítéltetett. Miskolci Áll. Lt, 1767, jkv. 455, p.

¹⁵ Miskolci Áll. Lt. 1740. jkv. 770. p.

¹⁶ Miskolci Áll. Lt, Acta Pol. Mat. III. Fasc. I, No. 791.

¹⁷ Miskolci Áll. Lt, Acta Pol. Mat. III. Fasc. I. No. 928.

¹⁸ Uo. 1762—63. No. 921.

az uradalomban milyen munkát végeztek, arra vonatkozóan nincsenek adataink, de feltételezhetjük, hogy mint komenciósok minden előforduló munkát, lóvasalást, szekérjavítást, apróbb szerszámok megjavítását is megcsinálták. Nagyobb városokban a kovácsok és lakatosok mellett csak apróbb munkákat készítettek: szegeket gyártottak, fúrót csináltak, csizmát patkoltak.¹⁹

A XIX. század első harmadában többször fölmerül ismét a cigányprobléma, s a Helytartótanács újabb utasítást ad a cigányok összeírására. Ezek az összeírások — melyek Borsod megyére vonatkozóan sajnos hiányosak — már részletesen foglalkoznak a cigányok által űzött mesterségekkel s a kovács mellett lakatost, foldozót, kolompárt, rézművest említenek.

Az 1837-es összeírás szerint a miskolci járás területén a legtöbb cigány van Csáton, Diósgyőrben, Miskolcon, Tiszakesziben.²⁰

Alsózsoltán Bódi György, Farkas János, Rontó József és Rontó Ferenc „Kovács és téglavető”, Hejőbábnán Notár János és Dósa Ferenc „lókupec és foldozó”, Pakó Ferenc pedig „kovács és foldozó”. Mezőcsáton Barna András, Bendők Gergely „muzsikus és kovács”, Dósa Ferenc „kovács és sármives”, rajtuk kívül még heten foglalkoznak kovácsmunkával az összeírt 23 családból. Diósgyőrben *Csengőöntő* András „lakatos mesterséget folytat”, a 13 családból még ketten kovácsok s még négyen lakatos mesterséget űznek. Görömbölyön Szuha Ferenc és Szuha Pál „aprólékos kovács munkát dolgozik”, Igriciben Horvát Sándor „üst foldozó”. Miskolcon 32 család közül nyolc kovács van, Mais György „zsindelyszög húzó”, Zsiros Ádám „zsindelyszöggel kereskedik, felesége

¹⁹ A cigányok foglalkozására egyes esetekben az összeírásokban szereplő nevekből is következtetni lehet. 1758—59-ben Harsányban Kolompár János és György szerepel, Geszten Rostacsinaló Ádám és Lakatos Miklós, Ábrányban Rézműves János. (Miskolci Áll. Lt. uo. No. 812.); Miskolcon 1786-ban „Budai Mátyás Új Paraszt és Contribuens Kovács most mult szt. György napkor a Fáy Urak volt felső malma mellett lévő házát 24 vftért kénytelen eladni, min-hogy már 4 esztendeje mult, hogy felsége süly köszvénybe nyomorogna s másképp taxáját ki nem fizethette.

A Malom mellett a két vízfolyás között lévő bizonyos méz gödör helyet mutatni ki, mivel a malomhoz közel lévén s amaz Malomhoz meg kívántató aprólékos Kovácsi munkáját is végezhesse.” (Miskolci Áll. Lt. Spec. IX. Nró 419.) Miskolcon 1797-ben Kalló Dániel ujmagyar a Nyakvágó alias Téglás soron a Pece parton egy kovácsműhelynek és házaeskának való helyet kap, évente fizet érte 1 rhénes forintot. (Miskolci Áll. Lt.: Hivatalos Tudósítások 1797. No. 412.) Különféle lopások kapcsán találunk adatokat ezidőtájt cigánykovácsokra. 1778-ban: „Mint-hogy Edelenben való *Ujj Magyar* Illyés Ádám maga élelmét nem rendes utakon, módakon kívánja keresni, hanem tolvajsággal, mostan is itt Városunkban két Betsülletes embernek Szekereiből két vas derék szegeket el lopván” okulásul 20 kemény pálcá büntetést kap és a városból kihajtják, ha pedig visszajönne, 25 kemény pálcá büntetést kap. (Miskolci Áll. Lt.: Sajószentpéter város protocolluma. Anno 1788. 114. p.)

1782-ben: Mint-hogy a városban a tengelyszögek, pengőkarikák és szerszámok lopása mostanában annyira elharapodzott, hogy semmit sem lehet szabadon hagyni és Czékus István és Szücs István 1782 október 10. éjszakáján Nyárádi Miklósné szekereiből 8 pengő karikát és 4 tengelyvégszöveget elvittek, maguk tanulságára Czékus I. 40 kemény pálcát, Szücs I. pedig két hónap áristomot kap. (Miskolci Áll. Lt. uo. 413. p.)

1790-ben Farkas András bábonyi kovács folyamodik a miskolci tanácshoz hogy „. . . mult Lukáts Vására előtt, Diós Győri esapongó tolvaj Tót Pista nevű Cigány el lopot tüllem mester-ségemhez tartozó *Vas Űlömöt, tengelyező fogomat, Nagy verőmöt*, egy pár csizmámat, egy *kötő fejszémét*, mely szerszámok nélkül dolgoznom lehetetlen. Ezen fellyebb nevezett műszerek közüll reá akattam itt Miskolczon lakos Jávorszki János Kovátsnál a *tengelyező fogómra*, a *Szarvas űlömöt* pedig már vidékre el adta Prihoroczki Györgynek a többieknek pedig még semmi nyomába nem akadtam, azon Jávorszki Jánosnál lévő tengelyező fogomnak oda adását meg bizonyítom ezen Czigány suhanczal . . .” Kéri, hogy két darab műszerét adják neki vissza, a többit pedig nyomozzák ki. A lopást a bábonyi bírák is bizonyítják. (Miskolci Áll. Lt. Spec. IX. No. 765.)

²⁰ Miskolci Áll. Lt. 1838. No. 2900.

madzag szövő”. Palkonyán Botos Péter „csekély kovács mesterségéből él”. Notár Ádám „foldozó és kolompár”. Sajópetriben Rontó József és Sztankó János „muzsikus és szegverő”, Tiszakesziben Farkas János „rézműves és foldozó” stb.

Több helyen a cigányok mint kovácsok uradalmakban dolgoznak: Hejőbábán Lakatos János és Illés József „uraság kovács”, Igriciben Rontós Samu és Potzok István „uraság kovácsa”, Nagycsécsen Rontó György az „uraság kovácsa”. Vannak köztük községi kovácsok is, így Besenyőn Banyi József „helység kovácsa”.

Az összeírások szerint tehát a kovácsolással, aprólkos lakatos munkával, foltozással többen foglalkoznak, de ez a legtöbb helyen kéregetéssel, muzsikálással, vályogvetéssel stb. párosul. A cigányok között legmagasabb szinten azok vannak, akik az uraság alkalmazottjaként, vagy mint községi kovácsok dolgoznak. Nagyobb városokban, Miskolcon, Mádon, Sárospatakon, Kassán, Sátoraljaújhelyben a kovácsok már céhben vannak, s bár létszámuk kevés; falun ebben az időben még igazi, tanult iparost alig találni. Sok esetben még a városok is megengedik, hogy cigánykovácsok letelepedhessenek.^{20a} A különféle bűnperekben, körözvényekben később egyre több adatot találunk a cigánykovácsokra is.²¹ A múlt század közepe táján már megszaporodik a tanult kovácsok száma, FÉNYES Elek már több faluban említ, Borsodban, kovácsot, a cigánykovácsok a legtöbb helyről kiszorulnak, vagy más foglalkozás után néznek.²² A múlt századból a cigánykovács munkájára vonatkozóan aránylag kevés adat van, 1867-ben Bogács község elöljárósága és a község lakosai Gloncz Alajost fogadják meg községi kovácsnak, akinek a fontosabb munkák árait is meghatározzák. Bár a műhelyben kifüggesztett árjegyzék — mely a fontosabb munkákat felsorolta — nem maradt meg; egy korábbi, 1861-ben kelt szerződés alapján úgy látjuk köteleltsége volt minden előforduló kovácsmunkát elvégezni.²³

^{20a} 1852-ben a gönci tanács bizonyítja, hogy „hejbeli születésű Lakatos József 20 éves, nőtlen *Ujmagyar mint furó tsináló, serpenyűt üstöt fodozó* amennyiben Göncz városában meg nem élhet és e megyebeli helységekbe kívánna kenyérét ruházatát munkálkodása után feltatáláni és bizonyítványunkat a rendes uti levélnek meg nyérése véget Tek k.i. Szolga Biró Urhoz általunk utasítatik. Göncz Május 18. 1852.” (Miskolci Áll. Lt. Gönci iratok.)

Miskolcon 1853-ban Balogh Sámuel és Kiss Márton *ujmagyarok* folyamodnak a megyei főnökhöz, hogy mint kiszolgált „Hadascányok” katonák voltak, most városunkban „mesterségünket folytatni, és áruinkat azon helyszínén hol a többi *uj magyar kovácsok árulgatnak* nekünk is . . . áruinkkal árulni megengedni kegyelmesen méltóztatna, „A tanács az illetékes céh véleményét kéri. (Miskolci Áll. Lt. Miskolc város levéltára. 1853. Nr. 2222.)

²¹ 1844—35953. „1. Mikó-Ujfalusi uiparaszt Bodor Mártonnak mintegy 24 éves, közép termetű, hosszúkás ábrázatú, barna halovány színű fekete nagy szemű, hosszú orru, az alsó ajkán egy vágás, alamuszta beszédű, nyérett haju, *mesterségre nézve kovács*, beszél magyarul és cigányul házas, gyermekes, öltözetre nézve visel fláner rékltit, magyar harisnyát, csizmát, övedző szijat, fekete kalapot, cslszökött egy ingbe, lábravalóba, boeskorba, kemény békó vasba . . .” Kik is felkértevéen, ha megtalálhatnak, jó örizet alatt, kísértessenek által nemes Felső-Fejér vármegye fogházába. Költ Kolozsvár, Főkörmányzóság dec. 6. 1844. (Nyomatott körözvény, eredetije a szikszói kultúrotthonban.)

²² FÉNYES Elek Borsod megyéből 18 faluban 27 kovácsot említ, ebben nincsenek benne Miskolc város kovácsai. Itt a múlt század közepén kb. 8—9 kovács volt. (FÉNYES Elek: *Magyarország Geográfiai Szótára I—II.* köt. Pesten, 1851.); Miskolc város I—II. szakaszában az 1858-as összeírás szerint 8 szegverő cigány és 5 cigánykovács van a tanult mestereken kívül. A III—IV. szakaszban a foglalkozás nincs feltüntetve. (Miskolci Áll. Lt. Miskolc város I és II. szakaszának névsora az 1858. évben.)

²³ Miskolci Áll. Lt. Bogács község szerződés könyve (1861—1931). A 48 390/1888. földművelés- ipar-, kereskedelemügyi miniszter rendelete értelmében „A cigánykovácsok iparukat

Az 1891-es népszámlálás részletesen foglalkozik a cigánykovácsokkal is. Észreveszt az országban az összes felnőtt cigány népességnek mintegy 15⁰/₀-a kovács s elég sokan vannak közöttük a hadseregben és a letartóztatottak között is. A szegkovácsok közül az 1891-es népszámlálás 106-ot rendes iparosként, 404-et a házi és népipar körében mutat ki. Utánuk következnek az üstkészítők és üstfoltozók, a népszámlálás 12 vándor üstfoltozót és 947 háziiparos üstkészítőt talált, ebből legtöbb vándorcigányt a Tisza—Maros szögén, Temes és Hunyad megyében. Fúrókészítők legtöbben a Duna jobb partján vannak.²⁴

Az 1893-as összeírás szerint „Legtöbben vannak a kovácsok, akik az iparral foglalkozó cigány férfiak 36,5⁰/₀-át teszik, de az ország kovácsainak is (kik közül az 1891-iki népszámlálás 1146-ot mutat ki, a házi és népipar rovatában 47 710-et, pedig rendes iparosul) 22,5⁰/₀-át. Századok óta üzik itt, kivált a gazdák számára nélkülözhetetlen mesterségüket. Városokban sokat perlekedtek ellenük a czéhbeli kovácsok, de falun, főleg szegényebb vidékeken, egyelőre alig volnának pótolhatók. Sok helyen a községnek szerződéses, kommenciós kovácsai és a községi kovásházban laknak. A kimutatott 379 nőnél sokkal több foglalkozik kovácssággal, társa lévén a családfőnek a munkában s többnyire annak mellék-műveleteit végezvén: a miben korán segítségökre vannak a gyermekek is. A zenészek mellett a kovácsok a cigányság legnépszerűbb és legrokonszenvesebb alakjai s a leghasznosabb és legtisztesebb elemnek tekinthetők.”²⁵

Az összeírás szerint cigánykovács Abaújban 237, Borsodban 179, Zemplénben 292 fő. Lakatos Abaújban 2, Borsodban 9, Zemplénben 9 személy. Szegkovácsolással Abaújban 8, Borsodban 28, Zemplénben ugyancsak 28 fő foglalkozik, üstfoltozó 5, 6 illetve 2 fő van, rézművest, bádógost az összeírás nem említi.²⁶

A későbbi évekből összeírásaink nincsenek, de a cigánykovácsok részben mint községi kommenciósok, fúró- és szögművesek, bádógostok, csengőöntők néhány helységben megtalálhatók.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében sok faluban lakik cigány s számuk mintegy 20 000-re tehető. A cigányok közül különösen az utóbbi két évtizedben bányákban, gyárakban, vasúton, építkezéseknél dolgoznak sokan. Többen foglalkoznak erdei termékek gyűjtögetésével, vas, rongy, hulladék, csont stb. összeszedésével, kosárfonással, teknőfaragással stb. Legtöbben laknak ma Sajószentpéteren, Arlón, Diósgyőrben, Novajdrányban, Szendrőn, Szikszón, Göncön, Alsószolcán.

A megyében lakó cigányoknak két nagy csoportját különböztethetjük meg: „magyar cigányokat”, ezek cigányul nem tudnak, s az „oláh cigányokat”, ezek cigányul beszélnek. A cigánykovácsok többnyire az utóbbi csoportból kerülnek ki, ezek közül a Glonci, Makula, Algács nevű családok foglalkoznak fúrócsinálással, csengőöntéssel, akik feltehetőleg azonos nemzetség tagjai voltak.

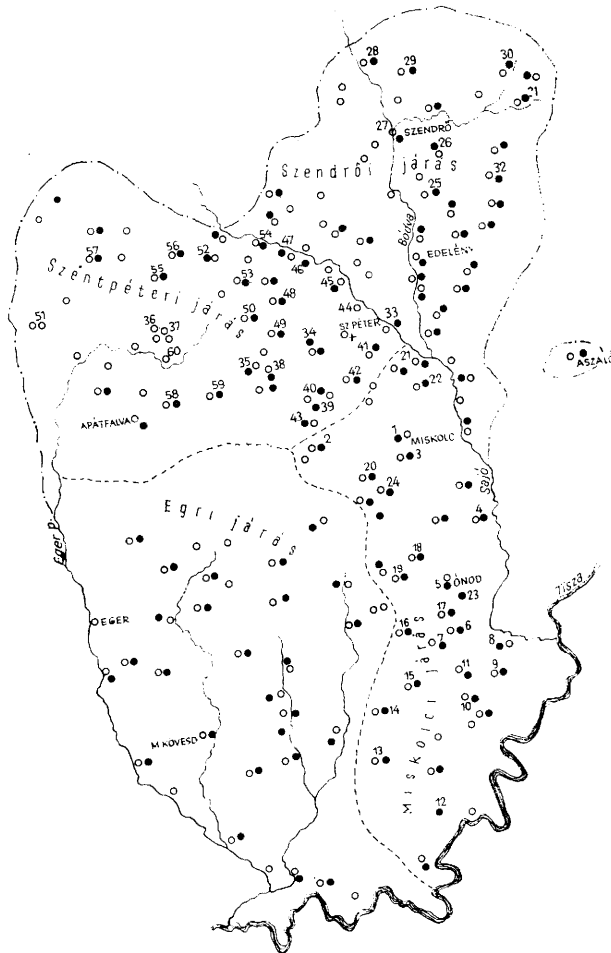
Az utóbbi három évtizedben cigánykovácsokat találhattunk Ináncs, Megyaszó, Gesztely, Kesznyéten, Göncruszka, Gönc, Vilmány, Böcs, Boldogkőújfalu, Hernádszentandrás, Fáj, Abaújvecser, Regéc, Szikszó, Csobád, Forró, Baktakék stb. helységeken, az utóbbi évtizedben Megyaszó, Kesznyéten,

háziiparszerűen üzik, amennyiben idegen segédek és munkásokat nem alkalmaznak, legtöbbnyire apróbb házi-eszközök készítésével foglalkoznak s ennél fogva mint háziiparosok, iparigazolvány váltására nem kötelezhetők; oly községekben azonban, ahol képesített kovácsmesterek is vannak, a lovak vasalásától eltiltandók. (ZIMMERMANN Ágoston: *Patkolástan*. Bp. 1912.

²⁴ A Magyarországon 1893 január 1-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Bp. 1895. 51.

²⁵ Uo. 51.

²⁶ Uo. 25.

2. kép. Cigányok Borsod megyében 1754—1765-ben. A fekete ponttal jelzett községekben cigányok is laktak, ahol az ilyen jel mellett szám is van (vö. a térkép adatával) ott cigánykóvácok éltek

Cigányok Borsodban 1754—1765-ben

1. Miskolc	16. Hejőszalonta	31. Rakaca	46. Sajóivánka —
2. Diósgyőr	17. Hejőkeresztúr	32. Szakácsi	47. Vadna
3. Felsőzsolca	18. Mezőnyék	33. Sajószentpéter	48. Bánhorvát
4. Sajólád	19. Ládháza	34. Alacska	49. Bánfalva
5. Ónod	20. Hejőcsaba	35. Dédes	50. Uppony
6. Nagycsés	21. Sajóecseg	36. Omány	51. Borsodnádasd
7. Sajószöged	22. Sajókeresztúr	37. Csokva	52. Center
8. Sajóőrös	23. Muhi	38. Tapolcsány	53. Sajómercse
9. Tizzaszederkény	24. Szirma	39. Parasznya	54. Sajóvelezd
10. Nemesbikk	25. Ládbesenyő	40. Radostyán	55. Ózd
11. Hejőbába	26. Abod	41. Sajókápolna	56. Sajóvárkony
12. Tiszakeszi	27. Szendrő	42. Sajólászlófalva	57. Arló
13. Mezőcsát	28. Szalonna	43. Varbó	58. Szilvás
14. Igrici	29. Martonyi	44. Berente	59. Visnyó
15. Hejőpapi	30. Tornaszentjakab	45. Sajókazinc	60. Lénártdaróc

Göncruszka, Borsodszirák, Sajókaza, Gönc, Kovácsvágás, Abaújdevecser, Hernádpetri, Monok, Kovácsvágás, Bogács községekben gyűjtöttem cigánykovácsoktól.

A cigányok ma általában olyan munkákat készítenek, amit a kovácsmesterek vagy nem tudnak, vagy nem akarnak készíteni. ERDŐS Kamill a cigány féműveseket aszerint, hogy mivel foglalkoznak ma, *edényfaldozókra, kovácsra (fűrőkészítőre, csengőöntőre és szegkovácsokra* osztályozza, de, mint írja, a csoportok között nincs éles határvonal s voltaképpen nem lehet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében sem éles vonalat húzni a különféle cigány féművesek között. Külön foglalkozni csupán a *kommenciós cigánykovácsokkal* szükséges, akik egy falu teljes kovácsmunkáját ellájtják.

A cigánykovácsnak műhelyre általában nincs szüksége, ritkán dolgozik egy helyben, többnyire a lakóhely környékén levő falvakba vándorol. Nyáron, ha szekere, lova van, magával viszi a családját is, télen azonban mással foglalkozik, vagy lakásában rendezi be a „műhelyt”.

A cigánykovácsok szerszámkészlete szegényes: fűrő, kalapács, kapdosófűrő, vágó, lyukasztó, reszelő, üllő. Legfontosabb szerszám, s legősibb típusú, a *fújtató* vagy *fúvó* (pisot). Ezt a cigány juh-, kecske-, vagy kutyabőrrel többnyire maga készíti. Az állatot megnyúzza, bőrét kifeszíti, meszes oldattal a szőrét eltávolítja s a bőrt V alakban zsákszerűen összevarrja. A csúcsában egy vastagabb farészbe vasesővet dug, a bőrszak szélére két lécet, esetleg kis bőrdarabkát szögel és kész a levegő fújtatására alkalmas szerszáma. Ezt a fújtatót használják legtöbbször ma is a fűrőcsinálók, csengőöntők, s ilyen fújtatót említ a Székelyföldről ORBÁN Balázs is.²⁷

Igen kedvelt volt, s ma is megtalálható a cigányoknál a fújtatók egy másik típusa, a többrészes, manufaktúrákban, később gyárakban készült, kisméretű szelepes fújtató is. Az ilyen fújtató használatát már a Csiesva váráról készült 1686. évi rézmetszet is mutatja, s ilyen fújtatót használt az utóbbi években Glonci Dezső hernádpetri cigánykovács is.

A fújtatók harmadik típusát az előbbivel azonos elven működő, de ettől jóval nagyobb, szelepes, állványra szerelhető, voltaképpen kovácsfújtató képezi. Ilyeneket találunk a kommenciós kovácsoknál, elvéve fűrőkészítőknél is, pl. Göncruszán, Borsodszirákon.

A másik legfontosabb szerszám az *üllő* (kovanca). Ez lehet kisebb vagy nagyobb, kopott, rendszerint valamelyik kovácsműhelyből kikerült ócska *kovácsüllő*, nemritkán vasúti sín darabja. Használják még *sarvasüllőt* is (koronca) a faldozók pedig a földbe leverhető *patkoló vasat* (dopo). Újabban kiöregedett kovácsszerszámokat is használnak, egyébként szerszámaik javarészét saját-maguk készítik el.

Mivel ma már csak iparendély alapján lehet dolgozni, néhányan a vándoriparra (edényfaldozó) kérnek engedélyt és így dolgozgatnak. Szerepük egy

²⁷ „A cigányok harmadik, legelterjedtebb, legnépesebb osztályait a *sátorosok* képezik. Ezeknél maradt meg a nemzeti jelleg egész eredetiségökben; künn a mezőn, vihar csapkodta sátrakban kell őket tanulmányozni. Mindeniknek van valami mestersége, üstök, kovácsok, készinálók, fejsze, fűrő, s más eszköz gyártók, csengetyűkészítők, lakatosok, rostások. Műhelyök egészen primitív, s bárhol is felüthető, egy kis kézi fúvó s néhány kalapácsra szorítkoznak; de azért bámulatatos ügyességgel működnek. Mesterségükhöz a szükségelt vasat ritkán veszik holtból, hanem megszerzik ők azt pénz nélkül.” (ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása. II.* Pest, 1869. 48.)

falu, vagy kisebb táj életében már nem jelentős. Nem egyszer, hogy megélhesse nek, szinte az egész megyét beköborolják.²⁸

Göncön 1954 körül dolgozott Dányi („Liba”) Elek akinek ősei már a múlt században is kovácsmunkával foglalkoztak. Ő a mesterségbeli tudást részben az apjától leste el, de dolgozott kovácsnál, gyárban és gépállomáson is. Iparengedélye nem volt, de a környék szegényparasztságának dolgozgatott. A kovácsmunka megélhetését nem biztosította, így napszámba járt és gombát, növényeket gyűjtött az erdőben. „Műhelye” a lakás egy részét foglalta el. Lakása egy szobából és konyhából áll. A konyha egyúttal műhely is. Itt van egy vályogból falazott *kohó*, ehhez kapcsolódó kézzel működő *fűjtató*, a kohóval szemközt az *üllő*, mely négy, földbevert, *karón* nyugszik. Itt van még a főzésre szolgáló *sparhet* is.

Szerszáma egy *fogó*, egy *kis-* és egy *nagykalapács*, két darab *fűrő*. Megjavítja a baltát, kisebb-nagyobb gazdasági eszközöket. Munkájához szenet a pékségből szerez be s többnyire hozott vasból dolgozik. Összeszedi a különféle ócska vasat és ezt a fémgyűjtőben becsereéli patkóvasra, ezt használja. Dányi Elek 1960-ig dolgozott Göncön, akkor Pestre költözött a fiához.

Ugyancsak Göncön él „Csengős” Lakatos Kálmán, aki rossz edények feldozásával foglalkozik ebben az időben. Naponként járja be a falut s a feldozandó edényeket egy zsákba összeszedi, otthon befoldozza. Sürgős munkát a helyszínen is elvégez. Ilyenkor földbe veri a *patkoló vasat*, hulladék bádoglemezéből elkészíti a foltot és az edényre szegecseli. Munkadíjban többnyire élelmiszert kap, pl. a javított edényt tele babbal, ritkán kap pénzt, 1—2 forintot.

Számottevőbben foglalkoztak kovácsmunkával a göncruszakai cigányok. A kovácsok és gazdák szerint különösen „Peti bácsi” és „Józi bácsi” csinált jó fűrőket. Kovácsmunkával foglalkozott itt az utóbbi években Lakatos Kálmán, Lakatos Zsigmond és Csendi Ádám. Lakatos Zsigmond ma is kovácsolással foglalkozik. Mint bádogos feldozó kapott iparengedélyt s nemcsak a falunak dolgozik, hanem eljár Göncre, Telkibányára, Pányokra és Kékedre is. Általában bádogosmunkát végez, de készít fűrőt és egyéb dolgokat is. A telet többnyire otthon tölti, tavasztól-őszig pedig a környéket járja. (3. kép) Van egy kocsija és egy lova, erre felpakolja a szükséges szerszámokat, a családot, egy-két ruhaneműt és elindul. A falu végén telepszik le, valamilyen szélvédett helyet, vagy elhagyott kunyhót választ ki. Ezután felállítja a „műhelyt”, majd felesége be megy a faluba munkáért, vagy az előre elkészített fűrőket, kalapácsokat eladni. A munkát többnyire élelmiszerezért vállalják és anyagot legtöbbször a gazda ad. Szerszámkészlete a következő: *üllő*, *tűzfogó*, *fűrészreszelő*, *piszkálóvas*, *harapófogó*, *kovácsreszelő*, *kalapács*.

Hernádpetriben Glonci Dezső dolgozik. Van szekere, lova, néhány szerszáma s a többi cigánykovácsokhoz hasonlóan fűrőket, eszmapatkót és apróbb eszközöket készített. Abaújdeveserben Glonci József dolgozott néhány évvel

²⁸ Rézműves György született Feleden 1885-ben, lakik Szuhakállón Borsod megyében. 16 107/mi 935 szám alatt kap házalókönyvet „edény és kosár”-ra. Érvényes 1936 júl. 24-ig Borsod-Gömör-Kishont vármegye területére. Vándorlása során a járásek engedélyezik a vándorlását, a faluban való megfordulását láttamozzák. Házalás céljából a következő helyeken fordult meg: Balaton, Borsodszentmárton, Ózd, Domaháza, Kíssikátor, Borsodszentgyörgy, Csermely, Putnok, Kelemér, Gömörszőlős, Hejőbába, Tizzaszederkény, Miskolc, Bükkaranyos, Harsány, Vatta, Mezőcsát, Nemesbikk, Hejőbába, Sajópetri, Bóta, Sajómerese, Ózd, Járdánháza, Bekölcse, Balaton, Csermely, Sajómerese, Bánhorvát, Sajókaza, Sajóvelezd, Bóta, Sajószentpéter és Heves megyében két községben melynek neve olvashatatlan. (Herman Ottó Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény)

ezelőtt, de ő már kiöregedett. Rajta kívül még egy Lakatos nevű foglalkozott cigánykovács munkákkal, de már gyárban dolgozik. Jelenleg Monokon lakik egy Glonci nevű cigány, aki korábban Csobádon lakott és ott is cigánykovács volt.

A leghíresebb cigánykovácsok Bogácson, Borsodszirákon és Sajókázán vannak. Bogácson Takács Imrének van iparigazolványa vándoriparra. Edényt feldoz, esernyőt javít, fúrót készít. A feldozók itt a drótosokhoz hasonló felsze-

3. kép. Göneruszkai cigányok munka közben. BODGÁL Ferenc felv. 1960. HOM 7795 ltsz.

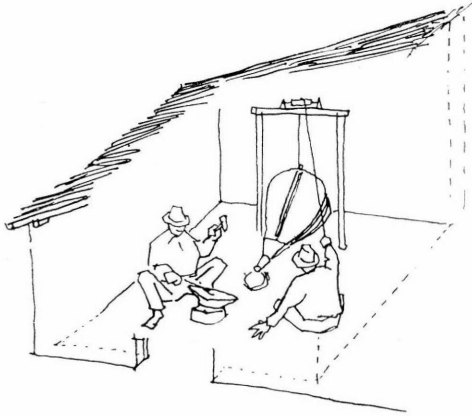
reléssel rendelkeznek. Szerszámaik: egy kis üllő, 1 kalapács, 1 reszelő, 1 olló, pléh, egy doboz szegecs egy doboz kovásznak, ragasztáshoz és egy hátra csatolható fából készült szerszámtartó. Többnyire a környező községekbe járnak: Sály, Geszt, Harsány, Kisgyőr, ritkábban Miskolcon is. Rendszerint májusban indulnak el családjukkal s házalással szereznek munkát. Istállóban, vagy szabad ég alatt dolgoznak, télen pedig otthon csinálják a fúrót. Vándorlás közben a cigányok a helyi tanácsnál, rendőrőrsnél kötelesek jelentkezni, ahol ellenőrzik iparigazolványukat. Az iparral nem rendelkezők szerszámaikat elkobozzák. 1958-ban a bogácsi cigányoktól is egy ún. drótos felszerelést kobozott el a helyi tanács.

Kovácsvágáson Zsiga József fúrócsináló, Gesztelyben Bancsák Ádám feldozó, Borsodszirákon Lakatos Antal 72 éves és Lakatos Ágoston 77 éves fúrócsinálók még az utóbbi években is dolgoztak. Mindkét cigánynak van „műhelye” is (4. kép). Az egyik a házhoz ragasztott patiesfalú, kb. másfél méter magas, szalmával, kukoricagóréval fedett viskó, kémény nélkül. Ebben van két óska *kovácsfűjtató*, ezek közül csak az egyiket használja. Ezenkívül van egy óska

üllője, három fogója, három kalapácsa, két-három vágó, lyukasztó, reszelő. A kovács a földön ülve dolgozik s rendszerint valaki segít neki fújtatni és ráverni.

A másik „műhely” ugyancsak a viskóhoz ragasztott, vályogból készült szín féle. Ennek közepén sárból van elkészítve a *kohó*. A fújtató itt birkabőrrel készített *kapdosófúvó*. A felszerelés ócska *üllő*, *lemezvágó olló*, *fogó*, *kalapács*, néhány

4. kép. Borsodsziráki cigányok a „műhelyben” dolgoznak. Erdélyi Béla rajza

darab ócska vas (5. kép). A fújtatásnál, ráverésnél rendszerint itt is akad segítség.

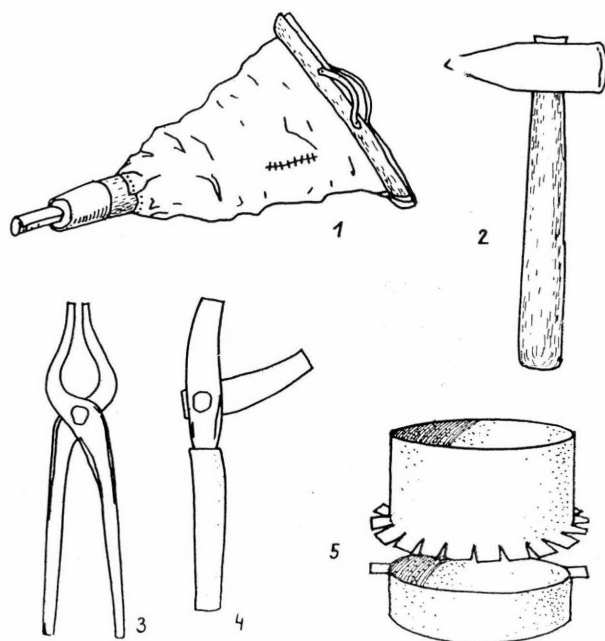
Sajókazán Lakatos Rudolf 70 éves (1960) ugyancsak fúrókészítő cigánykovács. Felszerelése olyan mint a bogácsiaké, borsodszirákiaké: primitív *kapdosófúvó*, *üllő*, *kalapács*, *fogó*. Van még alkalmilag dolgozgató fúrókészítő cigánykovács Sajóbáonyban és Ózdon is.

A fúrókészítők, foldozók mellett a cigányok között a leghíresebbek a *csengőöntők*. Ma már az országban is kevesen vannak. Debrecenben, Konyáron, Tiszaroffon akadtam csupán csengőöntőkre, ERDŐS Kamill pedig Turricsén talált egyet. Persze többen állítják, hogy tudnak önteni, de ha rákerül a sor, kudarcot vallanak.²⁹ Ma már a megyében csak Kesznyétenben tudnak csengőt önteni s itt régebben is híres csengőöntők voltak, ezért csúfolják a kesznyétenieket ma is „csengősöknek”.

Külön csoportot alkotnak a községek által fogadott *kommenciós cigánykovácsok*. Ezek már közel állnak a tanult kovácsok kategóriájához. Eredetileg a mesterséget intézményesen nem tanulták, hanem nagyapjuktól, apjuktól örökölték és a kovácsműhelyekben többször megfordulva lesték el. Ha a község fel fogadta, iparigazolványt ritkán kértek tőlük, inkább csak a jó munkát és a tisztességes magatartást követelték. Bogácsen 1867-ben Glonez Alajost fogadják fel községi kovácsnak, de mint községi, illetve most tsz kovácsként ma is sok cigányt találunk a megyében. Kiss Ferenc, majd fia Kiss Dezső Szendrőn volt kommenciós kovács, nagybátyja Martonyiban, egyik rokona Izsófalván. Cigánykovács dolgozott a szuhakállói községi műhelyben s sokáig cigánykovács volt alkalmazva Telkibányán is. Hosszú ideig volt kommenciós kovács Alacsán

²⁹ Közös, ilyenirányú gyűjtőútunkat említi ERDŐS Kamill. i. m. 296.

Mata Bertalan az 1930-as években, majd fia ugyancsak Mata Bertalan Bódyalankén, Tornaszentandrásán. Egyik fia most vele dolgozik Alacskán, ahol önálló kovács, másik fia Sajómercésén komenciós kovács. A mesterség apáról fiúra öröklődött s csak újabban kérnek iparigazolványt. Fia, aki 25 éves, már minden

5. kép. Cigánykovács-szerszámok: 1. kapdosó fúvó, 2. kalapács, 3–4. fogók, 5. pléhforma

munkát önállóan tud végezni, de mivel mint tanuló nem volt bejelentve, így nem tud komenciósként elhelyezkedni. (6. kép).

Márton József már rendszeren tanulta a mesterségét Hernádesányban. Dolgozott mint segéd Debrecenben, Nyíregyházán, Hernádesányban. Községi kovács volt Füzérkajátán, Hosszúlázón, Makkoshotykán, Hídvégdárdón, Középhután, Boldogkőváralján, Hernádcécén, Taktaharkányban. Sajóhídvégen, Alsógagyban és Fájban mint tsz kovács dolgozott.

A komenciós kovácsok élete nehéz vándorlás, életszínvonaluk alacsony, megélhetésük nem könnyű. Rendszerint olyan községekben fogadtak fel cigánykovácsot (komencióst), ahol az önálló iparos nem talált volna elegendő munkát. Szerszámaikat, amivel minden előforduló kovácsmunkát kötelesek voltak elkészíteni, többnyire maguk készítették, üllőt, fújtatót vásároltak s ezekkel, valamint egyéb ingóságokkal vándoroltak. A lóvasaláson, ekejavításon és egyéb fontos kovácsmunkákon kívül készítettek fűrőt, csináltak patkolt tojást is; nem ritkán napszámra jártak, vagy más módon könnyítették a megélhetést.³⁰

³⁰ A komenciós kovácsoknak esupán egy része volt cigány. A közösség által fogadott kovácsok szerepének vizsgálata még nem megoldott kérdés. L.: BODGÁL Ferenc: *Közösségi kovács a mezőkövesdi matyóknál*. NÉ XLIV. (1962) 81–96.

6. kép. Mata Sándor az alacsikai volt községi műhelyben dolgozik. BODGÁL Ferenc felv. 1964. HOM 11459 ltsz.

Ritkán előfordul, hogy egyes cigányok önállósítják magukat s mint önálló, tanult iparosok dolgoznak a községekben. Cigány származásukat többnyire tagadják, s rendkívül büszkéek iparos voltukra. Dolgoztak cigánykovácsok a szénbányáknál mint bányakovácsok, és a vasúton, gyárakban is.

*

A cigánykovácsok munkája — a múlt század közepétől s különösen utolsó harmadától — a kommenciósokat nem számítva egyre jelentéktelenebbé válik a falvak életében. Míg azelőtt nagyon sok faluban nem volt tanult iparos, azóta rendszerint tanult mesterek is elmentek kommenciósok, sőt egy faluban több kovács is volt, így a cigányokra egyre kevesebb szükség volt. A különféle szögeket, láncokat, szerszámokat a gyárak jelentős mennyiségben állították elő, ezek olcsóságával a cigányoké nem vetélkedhetett. Jó néhány munkát azonban a cigányok napjainkig is készítenek s belőlük elég jelentős mennyiséget találhatunk múzeumaink gyűjteményében is.

A cigányok az egyszerű munkákat primitív szerszámokkal s primitív technikával készítik. A cigányok legtöbbször ülve dolgoznak, ami csak részben tudható be kényelemnek, s ebben is inkább a hagyományhoz való ragaszkodást kell látnunk.³¹

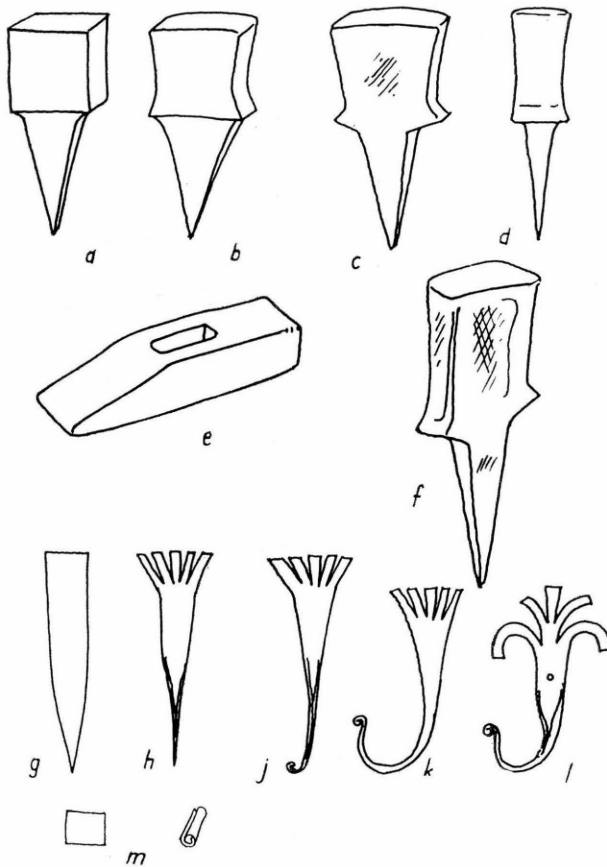
³¹ Azonos formájú és rendeltetésű szerszámokkal ugyancsak ülve dolgoznak az afrikai kovácsok is. I.: HABERLAND Eike: *Eisen und Schmiede in Nordost-Afrika. Beiträge zur Völkerforschung.* Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Heft 11. Berlin. 1961. 191—210. Tafel 55—56.

A cigányok által végzett munkákat technikailag három csoportba oszthatjuk:

1. hidegen végzett cigánymunkák,
2. melegen végzett cigány munkák,
3. rézőntő munkák.

1. *Hidegen végzett cigánymunkák:*

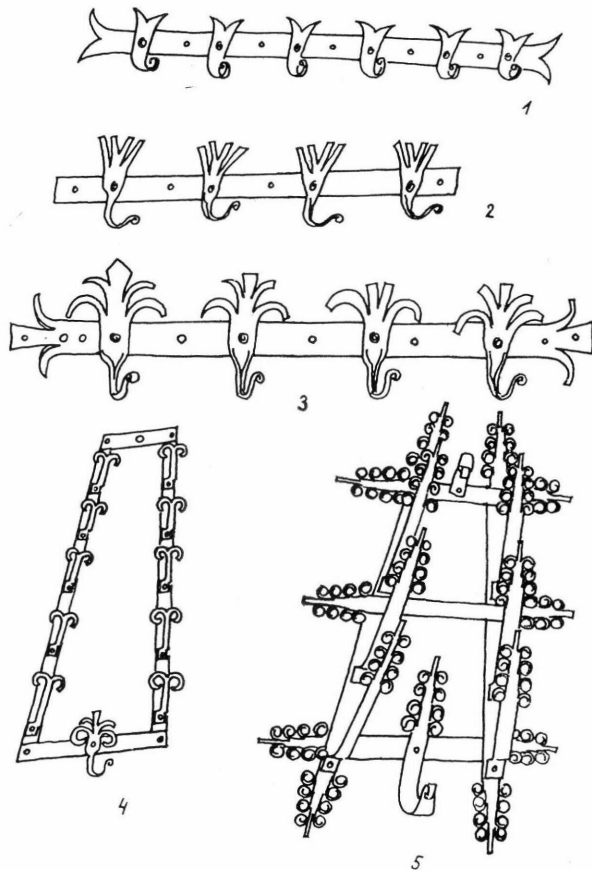
Hidegen dolgoznak az *edényfoldozók*. A drótosokhoz hasonlóan a kilyukad edényre foltot vágnak, szegeccsel mindkét oldalon eldolgozzák, csírral össze

7. kép. A fogas és kasaálló készítésének munkafázisai

ragasztják. Az edényfoldozók mellett részben hidegen dolgoznak a fúrócsinálók is. Kisebb dolgokat *kemenceelőket*, *hamuslapátot*, *sárkaparot*, *tepsit*, *guzsalyseget*, stb. hidegen kalapálnak.

Hidegen készítik a *fogast* is. Ehhez vékony hordóabroncsot, edényfoldozáshoz használt lemezt vesznek elő, kilyukasztják, majd ollóval megfelelő méretűre

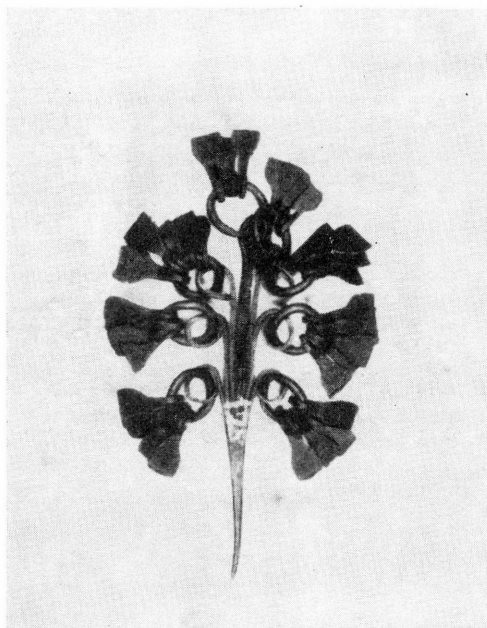

8. kép. Fogasok és fedőtartók Borsod megyéből

elvágják. Végeit ollóval közepén bevágják s a kalapács hegyével fokozatosan kalapálva kihajtják. Ezután több kisebb darabot vágnak el ollóval, ezeknek egyik végét ferdére levágják, másik végét pedig három helyen benyírják (7. kép). Ha mind a négyet egyformán elkészítették, tűzbe teszik, vagy hidegen *összetáholják*, a hegyét kissé behajlítják, majd az egészet félkör alakban visszahajtják.

A bevágott lemezeket — a *díszítést* — úgy hajtják ki, hogy a kalapács hegyével először a bevágás alá, majd fokozatosan egyre feljebb ütnek, s így az kihajlik. Az elkészített díszítéseket kilyukasztják. Közben négyzet alakú kis lemezt készítenek, ezt zaeskoszerűen megcsavarják, ez lesz a *szög*, ezzel erősítik fel a díszítést, majd felerősítés után mindkét végét elkalapálják. Díszül szeretnek *kakast* csinálni. Az elkészített fogast befestik, vagy beszurkózzák, hogy ne rozsdáljon. A díszítést közönséges szöggel is felerősíthetik, ekkor a szög fejét elcsípi, másik végét pedig elkalapálják.³²

³² L.: Kiss Lajos: *Cigányfogasok Hódmezővásárhelyen*. NÉ. XX. (1921), 49—50.

9. kép. Guzsalyzeg Szomolyáról. 53.1385. 2. ltsz. Sz. Kovács Éva felv.

Hasonlóan készülnek a *fedőtartók*, *guzsalysegek* is, egyszerűbb, vagy díszesebb kivitelben (8.—9. kép).

Hidegen dolgoztak az *üstfoldozók* is, ez a foglalkozás azonban teljesen megszűnt, a készítés technikájára nem gyűjthettünk adatokat.

2. Melegen végzett cigánymunkák

A melegen végzett munkák közül a legfontosabb a *fúrókészítés*. Bár ma a gyárak nagy mennyiségben és olcsón állítanak elő fúrókat, a legtöbb ember a *cigányfúrot* kedveli. A különféle nagyságú és típusú fafúrók szinte valamennyi parasztgazdaságban ma is megtalálhatók. Az 1706-os és 1739-es megyei limitáció öt fajta fúrot sorol fel s ezek egy részét a fával dolgozó mesteremberek: kerékgyártók, ácsok, kádárok, molnárok használták s ma is használják. Fúrot a tanult kovácsok nem tudnak csinálni. A cigánykovácsok faluról falura vándorolva a faluvégén, vagy kovácsműhelyben készítik el.

A fúró *acélból* készül, legjobban megfelel ennek a *kaszaszél*, *kaszaorom fédervas*, *ekevas*, ócska *szurony*, használt *reszelő*. A fúrókészítéshez, ha ez a szabadban történik, először a cigánykovács elkészíti a „műhelyt”. Sárból megcsinálja a lepény szerű *koh*-ot és a melegítéshez szükséges szenet égeti ki. Régebben általános volt a faszén használata. A fát kb. 30 cm-es darabokra vágják, kúpalakban összerakták, meggyújtották, majd egy darabig égve hagyták. Ezután leöntötték vízzel, s az így kapott faszénen használták. Ma már ritkán készítenek faszénen, közönséges *kőszénen*, *kovácsszénen*, vagy *kokszt* használnak.

A cigánykovács először kiválasztja a megfelelő nagyságú és vastagságú acéldarabot, ezt egy *vágón*, vagy az állóra helyezett ócska háromlélű reszelőn a megfelelő hosszúságúra elvágja, majd az egyik végét lenyújtja. A munkához

általában két ember kell, az egyik aki fújtat, a másik pedig ráver. Fúrónál az anyagvégét ferdére kell levágni és melegen csúcsosra megkalapálni. Miután a fúró mindkét végét csúcsosra kidolgozta, egyik végét fából, vagy rézcsőből készült *nyél*be teszi. Újabb melegítés után a fúró hegyének készülő részt az üllőre teszi és a kalapács *smoll*jával meghajtja. Közben forgatja az üllőn s a szélit úgy ütögeti, hogy a fúró öblösödjön. Közben az anyagot többször megmelegíti s a hegyét visszahajlítja.

A kovácsolás után a fúró kireszelése következik. A reszelés úgy történik, hogy a kalapácsnyelet nekitámasztja az üllőnek, (vagy egy *karót* üt a földbe) majd a *nyél*be beleüti a fúrot, hogy könnyebben lehessen forgatni. Balkézze forgatja a fúrot, jobbkézzel a *kovácsreszelő*vel reszeli. Ezután a *fűrészreszelő* élével kezdi a fúró *vintjét* reszelni. Ez is lassú forgatás közben történik. A fúró vintjének elkészítése után következik az *edzés*.

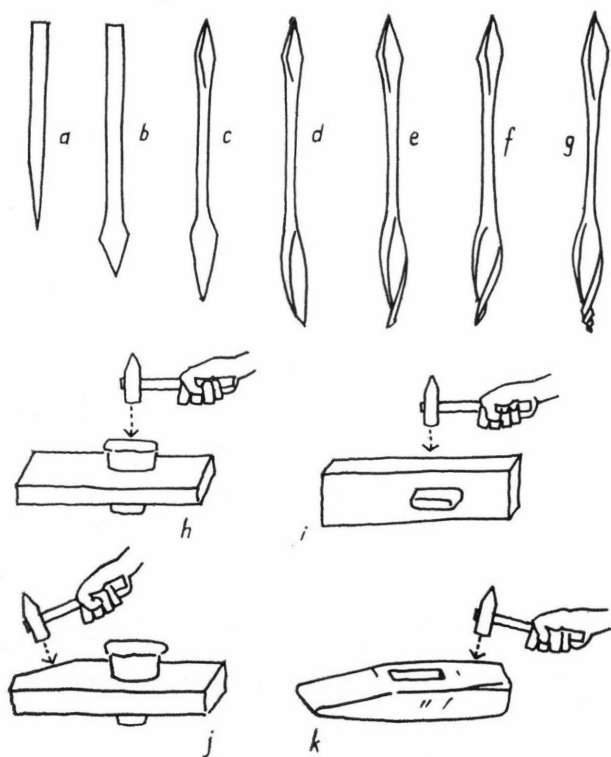
Edzésnél *pirosmelegre* melegítik a fúrot, majd kissé megreszeli, hogy a szennytől megtisztuljon, végighúzza a karón, ezután közönséges vízbe mártja. A vízbemártás után reszelővel próbálja ki, hogy milyen kemény. Ha a reszelő nem fogja, akkor megfelelő keménységű. Ha az edzés túl keményre sikerült, ismét megmelegíti, de csak annyira, hogy a fához érintve a hegyét, azt kissé égesse. Az így elkészített reszelőt nyélre kell erősíteni. Ez úgy történik, hogy *farag*, vagy készen kap egy *fanyelet*. Ebbe először kisebb fúróval belefúr, majd a kívánt fúró kihegyesített végét megtüzesíti és *beleégeti* a nyélbe. A végéből egy kis darabot kihagy, ezt kalapáccsal lehajlítja. Egy fúró elkészítése 15—20 perc (10—12. kép). A fúrók között nemcsak különböző típusút, hanem különféle nagyságut is találunk, a cigányok 1—5-ös méretűeket ismernek.

Ugyancsak sűrűn előforduló cigánymunka a *kaszaüllő* készítése. Kaszaüllőnek a cigány kiválaszt egy nagyobbfajta ócska lapos reszelőt, ennek kihegyezett végét tűzben megmelegíti és az anyagot megfelelő nagyságúra elszabja. Ezután a hegyes részét beleteszi az üllő nyílásába s az anyagot tömörítik, *torkolják*. Ezt a torkolást több melegítéssel megismétlik, míg kialakítják a kaszaüllő végleges formáját. A kész kaszaüllőt megreszelik, majd vízben megedzik (7. kép a—f.).

A *kalapács* készítése is általános. Ennek is legmegfelelőbb anyag az ócska reszelő, vagy *kocsiféder*. Az anyagot először a nyélnek való helyen az erre a célra szolgáló tömzsi *lyukasztó*val kilyukasztják. A lyukasztást az anyag mindkét oldaláról végzik, majd a lyukasztót bennhagyva az anyag két oldalát kalapálják és ez lassan formálódik, belseje megöblösödik, eleje kissé meghajlik. A végét *alló*val levágják, majd újabb melegítés után most már végleges méretre elvágják. A lyukasztót továbbra is bennhagyják és *torkolják*, kialakítják a kalapács végleges formáját. Az elejét megnyújtják, a végeit lesarkazzák, ezután megreszelik, majd megedzik.

Az előbbiekhöz hasonlóan melegen kovácsolják a *kétnyelűkést*, *csizmapatkót*, *ecsetfogát*, *kaszakarikát*, *kaszaéket*, *cigányszöveget*, *sinszöveget*, *ácskapcsot*, *fogót*, *vésőt*, *vasháromlábát*, *lyukajtót*, stb. (13. kép).

A városban dolgozó lakatosok mellett évszázadokon keresztül cigányok készítették a különféle *csizmapatkókat*. Ezeket többnyire odahaza különféle méretre elkészítették és a szögekkel és a patkoló vassal együtt magukkal vitték a vásárookra. A kassai, miskolci, gönci, abaújszántói vásárokon többnyire a csizmadíák sátorai mellett foglaltak helyet és a vásárlónak néhány perc alatt a helyszínen verték fel a patkót. A század elején kétféle patkó volt, *rudaspatkó* magas csizmasarokra és volt *női patkó*. Az első világháborúig többen készítettek csiz-

10. kép. A fúró és kalapács készítésének munkafázisai

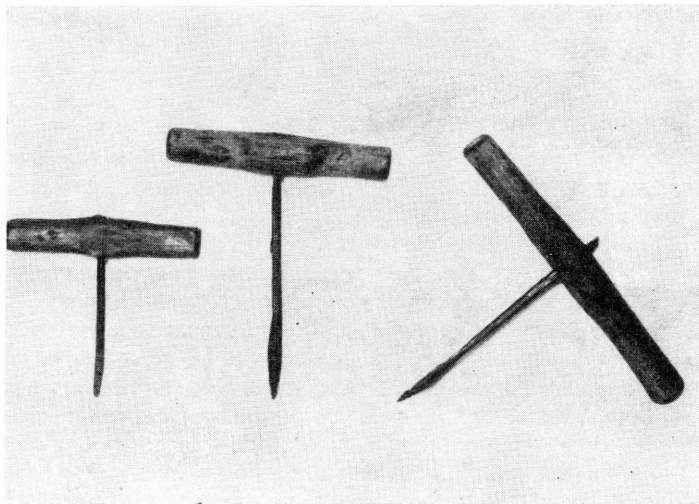
11. kép. Fúrókészítő cigányok. Bogács, 1958. NAGY Sándor felv.

mapatkót, de a csizmiamesterség hanyatlásával ez is megszűnt s ma legfeljebb a bakancsokra vernek fel néhányat.

3. Csengőöntés

A csengőöntés ősi, s a cigányok között ma már ritkán űzött foglalkozás.³³ Miskolcon már a XVIII. században említenek csengőkészítő cigányt, de szerepel Csengős név a XIX. század eleji összeírásokban is. Göncön Dányi („Liba”) Elek

12. kép. Különböző méretű fúrok Ároktőről. Készültek kb. 1930-ban. 61. 54. 33—34. ltsz. Sz. Kovács Éva felv.

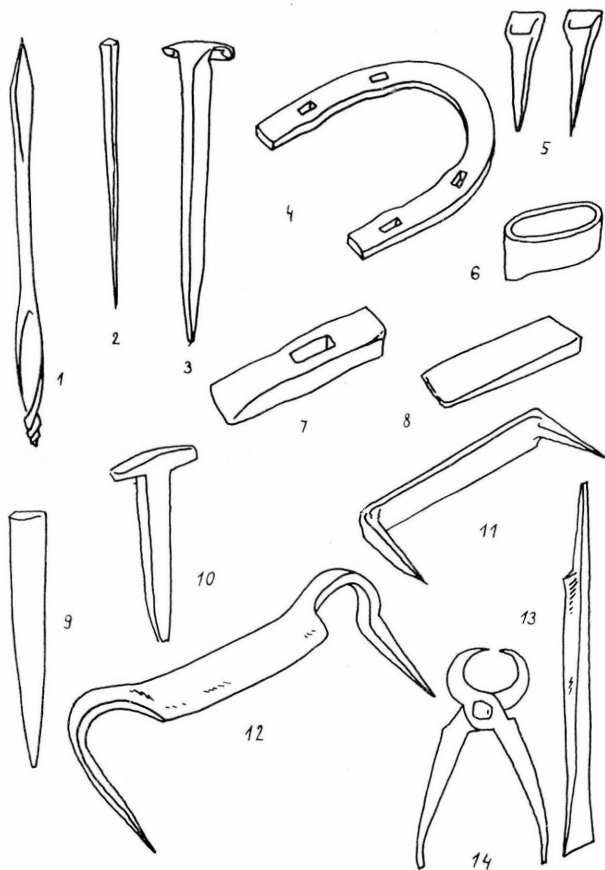
nagyapja még csengőt öntött, juhászkampót készített, ő azonban ehhez már nem ért. A régi csengőöntés ismeretére mutat a gönci cigányok között ma is meglevő „Csengős” ragadványnév.

Kóborló „oláh cigányok” is foglalkoztak csengőöntéssel s az öntés módját titokban tartották. Ambrus József 80 éves kistokaji kovácsmester (1960) inas-korában szerette volna a cigányoktól ezt ellesni. „Egyszer akartam megtanulni, de ráfizettem. A cigányok nem mutatták meg, hogy kell csinálni. A tanya szélén volt egy kis erdő, ott a fa alatt dolgozott a cigány. Magának égetett faszenet, a rezet ott olvasztotta fel. A tanítómesterem mondta, hogy lessem meg. Én felmástrom a fára és vártam. A cigány rájött, hogy a fa tetején vagyok. Ekkor

³³ ROSKA Márton a cigányok öntészeti technikáját bronzkori eredetűnek tartja. L.: ROSKA Márton: *Csengetyűöntő készülék*. Dolgozatok az erdélyi múzeum éremtárából. Bp. 1913. 219—22. Az öntészeti technikái archaikusságát igazolja ZSÁK Viktor: *A formaöntés lényege és története* c. munkájával való összevetés, Kohászati Történelmi Bizottság Közleményei 8. sz. Bp. 1960. Azonos elven, de némileg eltérő technikával öntött csengőket Hajdúböszörményben T. Nagy Imre s ezzel rokon az edelényi Hódossy Lajos munkája. ECSEDI István: *Csengőöntés ősi módon Hajdúböszörményben*. Jelentés Debrecen sz. k. város Déri-Múzeumának 1930. évi működéséről és állapotáról. Debrecen, 1931. 86—96.; BODGÁL Ferenc: *A rézöntés technikájához (Az edelényi juhász kampó)*. Ethn. LXX (1959), 371—391.

meghordták vizesszalmával a tüzet oszt' lefüstöltek. A mesterem már nem győzött várni és eljött értem, mert ha nem jön, másképp kénytelen lettem volna lemászni oszt' elporoltak volna.”

A csengő kellett azelőtt gulyára, juhnyájra, de lakodalmi szekerekre is, így a széphanjú csengők iránt nagy volt a kereslet. Híresek voltak a kesznyéteni csengőöntő cigányok és a megye nagyrészt ők látták el csengőkkel.

13. kép. Különböző cigánymunkák: 1. fűrő, 2. ecsetfog, 3. cigányszög, 4. csizmapatkó, 5. csizmapatkó-szög, 6. kaszakarika, 7. kaszalapács, 8. kaszacék, 9. jukajtó, 10. sínyszög, 11. ácskapocs, 12. kétnyelűkés, 13. véső, 14. fogó

Rézöntéssel itt Budai Mihály és Budai János foglalkoztak, de már meghaltak. Öntöttek *csengőt*, *mozsarát*, *juhász kampót*, készítettek *rézgyűrűt* is. Ma már, (1960) csak Algács Lajos 54 éves cigány tud önteni, de neki is ritkán akad munka. A csengőöntést nagybátyjától, Budai Mihálytól tanulta, az pedig a nagyapjától. Különösen 1933—36 között volt a csengőöntés kifizetődő, évenként 4—5 darabot is csinált, 10—12 pengőt is adtak egy csengőért. Készített csengőt a gazdáknak,

de ha valamelyik juhásznak eltörött a kampója, vagy csengő kellett, azoknak is csinált. A kampót 1936 óta csinálta, a Miska bátyjának egy mezőesáti juhász faragott egy famintát, azután öntötték.

A csengőöntés nagy ügyességet és türelmet kívánó munka. A munka elkezdése előtt a cigány összeszedi a szükséges nyersanyagot, rezet, fát, homokot és előkészíti a szerszámokat. A szerszámok: *tűzifogó, kalapács, csengőszög, kés, birkabőr fúvó, pléhforma, üllőtartó, fil és szénpor.*

Az öntéshez rendszerint elrepedt csengőt, ágyúhüvelyt törött mozsarat, vagy törött rézkampót és egyéb rézhulladékot használnak fel. Tüzeléshez akác-fából égetnek szenet. „Fűzfa, nyárfa nem jó, mert nagyon pernyés, nem égeti ki a mintát.” Iszapos homokot a Sajó széléről hoznak.

A csengőöntés első fázisa a minta elkészítése. Egy sámlira ráállítja a repedt csengőt, vagy csengőmintát, a *pléhformán* levő kis nyíláson és a csengő *filén* át dugja a *csengőszöget*, homokot szór rá, majd a tűzifogóval megbunkolja. Ha ezzel megvan, meg kell a formát fordítani. Egy konyhakéssel a felesleges homokot lefaragja, majd egy zsákdarabban faszenet tör össze és ezzel a formát „leszeneli”.

Ezután a másik felét helyezi a formára, majd ugyancsak homokot rak rá. Ezt is ledöngöli, a mintát szétveszi, a csengő „alakját” leszénporozza, majd óvatosan visszahelyezi. Ezután ismét visszafordítja a mintát, újból ledöngöli, lefordítja, majd ismét óvatosan kettéveszi. Ezután szájával megfújja „hogy ne maradjon rajta piszok, mert akkor göresösen marad”, majd a kezét vízbemártja és így óvatosan lecsorgatja, hogy „jobban lapuljon rá a réz.” Ezután homokból sarat csinál, most beállítja az ütőakasztót, sárral, majd ujjával szépen lesimítja.

A csengőt óvatosan körülfaragja egy késsel, megvizeli, a szöget a formából kihúzza, majd óvatos kopogtatás után a csengőt az ütőtartónál fogva kivesszi s ezután a homok negatívot vizezi meg.

A ketté vett homokmintát kissé szikkadni hagyja, majd ismét visszailleszti. Szikkadás közben a tüzeléshez szükséges fát készíti elő. Először a fát kb. 30 cm-es darabokra vágja, majd a kertben, ahol tűz nem keletkezhet, először szalmát rak egy esomóba, erre vastagabb galyat, fát rak, majd tüzet gyújt. A fát kúpalakban állítja össze, vízzel meglocsolja, hogy ne égjen nagyon a tűz, „annyira ne süssön, könnyen tudjon az ember mellette dolgozni.” Később a tüzet szétkotorja, egymásmellett behelyezi a kettévett mintát, majd fával körülrakja s ez így a tűzben szárad kb. egy órát (14. kép).

A minta száradási ideje alatt agyagos földből sarat csinál s elkészíti a tűz eleibe sárból a fél lángos alakú *kohót*, s ezen a jobbkéz hüvelykujjával lyukat csinál a fúvónak. A fúvó csövén levő repedéseket is betömi sárral és elsimítja.

Ezután kb. 30x30x30 cm-es gödröt ás, majd a szárításhoz egy *kaparófát* (husángot) készít elő, amivel a tüzet kotorja. A mintára ráakódott faszéndarabokat lekaparja, a pernyét lefújja, majd a két formát egymásra illeszti. Most sárból „dugót” csinál (kúp alakú sárdugót), ezt ráhelyezi a formán levő beöntőnyílásra, majd az összetett formát az összetételnél sárral körültapasztja s közben a fogó két szárával a formát összeszorítja, hogy el ne mozduljanak.

A fogó szárával megméri a gödör mélységét, majd a formát behelyezi. Ilyenkor vigyázni kell arra, hogy a minta egyenesen álljon s ezt minden oldalról ellenőrzi. Ezután az egész formát földdel befedi. A forma kb. 3 cm-el van lejjebb a föld színétől. Most ujjával a dugó körül a földet kikotorja s körülötte mélyedést, „tányért” készít. Ezután a forma körül a földet lapáttal egyenesre nyesi, az előbbi mélyedésbe homokot tesz s azt is tölesér alakba ujjával kidolgozza. A föl-

14. kép. Csengőöntés Kesznyétenben. BOGDÁL Ferenc felv. 1960. HOM 7173 ltsz.

15. kép. A csengőöntés sémája

det vízzel megöntözi, „hogya a réz ne menjön a földbe, ide fog folyni, az lesz a tányérja.” Ujjaival ezután szépen kisimítja a tányért.

Mielőtt a réz olvasztásához kezdene, megnézi, hogy merről fúj a szél és úgy állítja be a fúvót. Leterít egy zsákdarabot és arra helyezi a fújtatót. A fúvó csövét átdugja a kohón, megnézi, hogy „jól vág-e a fúvó?” Ha a kiáramló levegő kellően mozgatja a tányérban levő vizet, akkor elegendő szelet ad.

A szárításra használt szénből előbb nagy darab égő fahasábokat rak a tűzbe, majd apróbb megszenesedett darabokat és ezeket fújtatja s így szárítja ki a tányért. A minta és a tányér akkor van jól kiszárítva, ha a homok *veres* és *fehér* a tányér. Ha a tányér jól kiszáradt, nagyobb tüzet rak fölé, majd balkezeivel folyamatosan fújtat. A rezet kalapáccsal összetöri, majd a tűz tetejére rakja. Arról lehet megtudni, hogy olvad a réz, hogy a füstje *kékül*, „megyen össze, mint a víz, folyik lefele.” Ha már olvad, könnyebben megy a fújtatás, a szén pedig *sárgul*. Miközben a réz megolvadt, az öntözönnyíláson levő sárdugót a fogóval kilöki (15. kép) és a réz a mintába belefolyik. Ezután a kohót elveszi, a szétkotorja s az apróbb pernyét a fúvóval lefúvatja. Egy fadarabot megvizésít, a fogóval megfogja, a rezet megkotorja, megkeresi a csengő fülét, majd a formát a lyukból kibontja.

A kiemelt formából a csengőszöveget, vigyázva, hogy a réz bele ne *fagyjon*, kihúzza. A homokot a forma tetejéről késsel leszedi, a forma oldalára tapasztott sarat levágja s a megmaradó rezet kiszedi. Ezután szétveszi a formát, majd a csengőt kalapáccsal kiütögeti. Ezután várni kell, míg a csengő kihül, majd a homokot is kiszedi belőle.

A kész csengőt a homoktól megtisztítja, a durvább részeket leereszeli, majd beleakasztja az ütőt. Az ütő vasból készült, végére ólom van öntve. „Én ütőt nem csináltam, hanem kováccsal csináltattam bele.”

A kész csengőnek meghallgatja a hangját, megnézi, hogy nem repedt-e, nincs-e rajta öntési hiba. Hogy a hangja szép legyen, „régebben *angolcint* használtak, vagy volt olyan juhász, hogy ezüst ötkoronást is belelökött, mikor a réz olvadt.”

Öntés közben a bámészkodók biztatgatják, hogy jól csinálja, mert „láthatatlan munka”, előfordul, hogy nem sikerül az öntés és 4–5-ször is meg kell ismételnit, míg jó lesz. Előfordul, hogy a megrendelő nevét, vagy az évszámot is fel akarják tüntetni a csengőn, akkor ezt kiformázás után egy gyufaszállal a fülénél a megrendelő kívánságára bekarcolja.

Szerinte van „*böszörményi csengő*, *sima csengő*. *Háromfertályos* csengőnek is hívják. Ez félkilás.”

A múzeumokban többféle méretű csengőt lehet találni, közöttük nem egy szépen cífrázott s belső peremén számmal van a nagyság feltüntetve.

A csengőkhöz hasonlóan öntötték a juhászokampót, mozsarakat is. Ma már nincs kereslet a csengők iránt s csupán kérésre öntött egyet Algács Lajos 100 forintért. Rézgyűrűt, pipaszurkálót hidegen készítettek s ma már ezt sem csinálják.

*

A cigánykovácsság a múlt század közepétől kezdve egyre jelentéktelenebb lett. Bár a cigányok szívesen ragaszkodtak a vándorlást lehetővé tevő foglalkozáshoz, egyre kevesebb szükség volt rájuk. Az üstkészítők, kolompárok, szegkovácsok teljesen kihaltak s a régi, a cigánykovács munka minden csinyját-binját ismerő öregek is meghaltak, vagy felhagytak foglalkozásukkal. A fiatalabbak

töbnyire másutt keresnek maguknak megélhetést. Általában a cigánykovác-ság nem rendszeres munkát s csak igen alacsony életszínvonalat biztosított. Készítményeikkel a cigányok, vagy azok családtagjai járták be a környéket, házaltak, s ezeket töbnyire élelmiszerért eszerélték el.

A cigánykovácsok az elmúlt évszázadokban kétségtelenül nem jelenték-telen szerepet töltöttek be a falvak életében, de egyes források túlzó megállapí-tásaival, ellentétben munkájuk a tanult kovácsokéval nem vetekedhetett. Az általuk készített tárgyak nagyrészt még ma is megtalálhatjuk a parasztudva-rokban, múzeumi gyűjteményekben, s kétségtelen, hogy munkatechnikájuk sok középkori, sőt annál régebbi vonást is őriz.

BODGÁL FERENC

Ференц Бодгаль:

МЕТАЛЛИЧЕСКО-РЕМЕСЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО У ЦЫГАН КОМИТАТА
БОРШОД - АБАУЙ - ЗЕМПЛЕН

(Резюме)

Цыгане прибыли в Венгрию в начале XV в. Благодаря своим знаниям в обработке металлов они работали в городах, крепостях и деревнях кузнецами. Исследователи цыганской жизни часто придают слишком большое значение железодельному производству. О кузнецах-цыганах сравнительно мало публиковалось в Венгрии, появившиеся до сих пор труды занимают их ремеслом в данное время.

В настоящей статье автор рассматривает эти вопросы на основе письменных источников из XVII—XIX вв., этнографических исследований на местах между 1953—1964 гг. и этнографической коллекции музея им. Отто Хермана в г. Мишкольц.

Статья разделяется на три части. В первой, автор использует данные, принятые из письменных источников. Уже в XVII в. цыгане встречаются в городах, деревнях, крепостях как оружейники и работают также для крестьян. В начале XVII в. отдельные цехи видят уже в них конкуренцию и стараются препятствовать их поселению. Ограничения, принятые в комитате Боршод в 1706 и 1739 гг. подробно перечисляют работы тогдашних цыганских кузнецов. С середины XVIII в. Совет Наместника регулярно проводит перепись цыганского населения, в которую включены также данные о их профессии. Но отдельные фамилии также позволяют делать выводы относительно профессии. Число цыган и цыганских кузнецов в комитате Боршод показывается на карте, сделанной на основе переписей 1754—1765 гг. Из 1837 г. имеется другая перепись населения, которая также позволяет установить число и местожительство цыганских кузнецов. Разбросанные данные имеются также и в разных судебных делах и других источниках. К середине прошлого века число квалифицированных кузнецов возросло и одновременно значение цыганских кузнецов сократилось. Но они продолжали наниматься деревнями за плату натурой. Перепись населения 1891 г. и перепись цыган в 1893 г. подробно занимают цыганскими кузнецами, которые, в это время, составляют 22,5% всех кузнецов в стране. В настоящее время на территории комитата Боршод—Абауй—Земплен живет около 20 000 цыган. Они разделяются на две группы: 1. так называемые «олах цыгане», говорящие по-цыгански и 2. «венгерские цыгане», знающие только по-венгерски. Как правило, кузнецы принадлежат первой группе. Цыгане, носящие фамилии Альгач, Глонцы, Макула, принадлежали по всей вероятности к одному роду. Автор перечисляет те местности, в которых в последнее время работали цыганские кузнецы.

Во второй части статьи автор изучает инструменты, кузницы и отдельных кузнецов. Среди них были специалисты посуд, литья колокольчиков, производства сверла, тазов.

В третьей части, работа, производимая цыганами разделяется на три группы с точки зрения техники: 1. холодная работа, 2. горячая работа, 3. медные работы. Автор описывает технологию отдельных, более значительных работ как изготовления вешалок, сверл, клепок для косы, колокольчиков. Эта часть сопровождается рисунками и снимками.

В заключение автор констатирует, что работы цыганских кузнецов, в большинстве случаев дополняют работу квалифицированных мастеров. Они специализировались в отдельных работах как напр. в производстве гвоздей, сверл, колокольчиков. Предметы, сделанные ими встречаются и в наши дни в крестьянских дворах, музейных коллекциях. Их технология сохраняет много средневековых и даже более старинных черт.

Ferenc Bodgál:

METALLARBEIT DER ZIGEUNER IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN

(Auszug)

Die Zigeuner wanderten Anfang des 15. Jh. in Ungarn ein. Sie haben die Kenntnisse der Metallbearbeitung mit sich gebracht und haben in den Städten und Dörfern als Schmiede gearbeitet. Die Forscher des Zigeunertums schreiben ihrer Eisenschmiedekunst manchmal eine übertriebene Bedeutung zu. Über die Zigeunerschmiede von Ungarn ist verhältnismäßig wenig geschrieben worden. Die bisherigen Studien berichten mehr nur über die Metallkunst der Zigeuner im allgemeinen.

Verf. beschäftigt sich auf Grund der ihm zur Verfügung stehenden schriftlichen Quellen aus dem 17—19. Jh., seiner ethnographischen Sammeltätigkeit in den Jahren 1953—1964 sowie der ethnographischen Sammlung des Hermann Otto-Museums in Miskolc mit der Metallkunst der Zigeuner des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén.

Die Studie teilt sich in drei Abschnitte. Im ersten Abschnitt werden die Daten der schriftlichen Quellen vorgelegt. Die Zigeuner sind bereits im 17. Jh. in den Städten, Dörfern, Burgen als Waffenschmiede oder auch als für das Bauerntum arbeitende Schmiede zu finden. Anfang des 18. Jh. erblicken schon manche Zünfte Rivalen in ihnen; sie trachten deshalb ihre Ansiedlung zu verhindern. Die im Komitat Borsod herausgegebenen Limitationen von den Jahren 1706 und 1739 zählen die Arbeiten der Zigeuner ausführlich auf. Von der Mitte des 18. Jh. an läßt der Statthalterat die Zigeuner systematisch konskribieren. In den Konskriptionen ist auch der Beruf eingetragen. Auf die Beschäftigungen lassen aber auch die Familiennamen folgern. Die Zahl der Zigeuner un der Zigeunerschmiede des Komitates Borsod ist auf der Landkarte, verfertigt auf Grund der Konskriptionen 1754—1765, zu erschen. Aus dem J. 1837 ist auch eine jüngere Konskription erhalten geblieben. Man ersieht daraus, in welchen Dörfern Zigeunerschmiede tätig waren. In verschiedenen Strafprozessen und anderen Quellen sind zerstreute Daten gleichfalls in beträchtlicher Zahl zu finden. Um die Mitte des vorigen Jh. vermehren sich die qualifizierten Schmiede auch in den Dörfern, und damit verringert sich die Bedeutung der Zigeunerschmiede. Sie sind aber auch später, als durch die Dörfer angestellte (ung. „komenciós“) Schmiede zu finden. Die Daten der Volkszählung vom J. 1891 und der Zigeunerkonskription vom J. 1893 beschäftigen sich ausführlich mit den Zigeunerschmieden. In dieser Zeit machen die Zigeunerschmiede 22,5% der Schmiede des ganzen Landes aus. Auf dem Gebiet des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén leben heute etwa 20 000 Zigeuner. Diese lassen sich in zwei Gruppen teilen: 1. die zigeunerisch sprechenden, sog. „walachisenen“ Zigeuner (ung. „oláh“ cigányok), 2. die nur ungarisch sprechenden, sog. „ungarischen“ Zigeuner (ung. „magyar cigányok“). Die Zigeunerschmiede gehören meist zur ersten Gruppe. Die Zigeuner namens Algács, Glonci, Makula gehören vermutlich zu einer Sippe. Verf. zählt jene Dörfer auf, in welchen in den letzten Jahren Zigeunerschmiede tätig sind.

Im zweiten Abschnitt des Aufsatzes beschäftigt sich Verf. mit den Werkzeugen, der Werkstatt der Zigeunerschmiede, mit den einzelnen Zigeunerschmieden. Unter den Zigeunern befanden sich bzw. sind jetzt noch Spengler, besser gesagt: Geschirrflicker (ung. „edényfoldozók“), Schellen- oder Glöckchengießer, Nagelschmiede, Bohrermacher, Kesselmacher und sog. angestellte (ung. „komenciós“) Zigeuner.

Im dritten Abschnitt werden die Arbeiten der Zigeuner technisch in drei Gruppen geteilt: 1. kalt verfertigte Arbeiten, 2. heiß verfertigte Arbeiten, 3. gegossene Messingarbeiten. Aus diesen drei Gattungen wird je eine bedeutendere Arbeit bzw. die Arbeitsphasen derselben beschrieben. Diese sind: die Verfertigung der Kleiderhaken, der Bohrer, der Sensenhammer sowie die Schellengießerei. Diese Arbeitsphasen werden mit Zeichnungen und Photos illustriert.

Zum Schluß wird festgestellt, daß die Arbeit der Zigeuner meist nur die Tätigkeit der qualifizierten Schmiede ergänzt hatte, jedoch haben sich die Zigeunerschmiede in einigen Arbeiten, wie Nagel- und Bohrerherstellung, Glöckchengießerei, spezialisiert. Ein großer Teil ihrer Produkte ist in den Bauernhöfen und in den Museen noch heute zu finden. Ihre Arbeitstechnik hat viele mittelalterliche, ja sogar noch ältere Züge bewahrt.

A Szentiván-napi tűzgyújtás

A magyar néprajzi irodalomban BELLOSICS Bálint,¹ BÁLINT Sándor,² ROHEIM Géza,³ összefoglalásai, továbbá az inkább módszerében mint eredményeiben jelentős, MARÓT Károly⁴ dolgozata, valamint legújabban DÖMÖTÖR Tekla⁵ tanulmánya után nehéz újat írni a szentiváni tűzgyújtásról. Ha mégis vállalkozunk rá, korántsem azért tesszük, hogy néhány újabb történeti adalékkal szolgáljunk a tűzgyújtás hazai elterjedéséről, hanem hogy két eddig figyelemre nem méltatott szempontra irányítsuk a kutatók figyelmét.

A szokás egyik legelső leírója BOD Péter, a következőket figyelte meg: „Mitsoda Babonák mennék ezen véghez? 1. Néhól a gyermekek ifjak tsontot, szemetet, kaptzát, egybe szednek s rut бүдös füstöt támasztanak. A'melly szokás maradott a Pogányoktól, kik olyan vélekedésben vóltanak, hogy a Sárkányok ez idő tájban nem szenvedhetvén a meleget, a kutak és források körül szárnyalnak s oda hullatják mérgeket: az aféle бүдös füstel akarták azért el-üzni. 2. Tüzeket tsináltak a mező széliben és égő üszögökkel a vetéseket kerülték. 3. A Magyarok midőn K. J. Feje meg találásának Innepének mondották, szokásban volt, hogy akkor nagy tüzeket tettek az erdő s mező széleken, énekeltek, tántzoltak körülötte, üszögöket vittek az házakhoz, mellyeket fel-szurtanak az káposztás kertbe, hogy az hernyó a káposztát meg-ne egye; vagy a vetések közzé, hogy a gabona meg ne üszögesedjék. Ez is maradott vólt a Rómaiaknak szokásoktól, a'kik hasonlóképpen tselekedtenek in Paliliis Sacris. 4. Néhól kerekeket forgattak annak emlékezetére, hogy a nap immár a maga abrontsának felső Pontyára fel-hágott s meg-is fordult. 5. Az Parasztok ugy tartják, hogy ha azon a napon eső leszzen, a magyaró abban az esztendőben meg-nyüvesedik.”⁶ Az ünnep elnevezésében téved Bod Péter, nem Keresztelő János fővétéléről, hanem születéséről emlékeznek e napon, mint később részletesen is látni fogjuk. Megfigyelésében különben mindent megmond a szokásról, láthatjuk, hogy a nyári napforduló ünnepéről van szó, melyen bajelhárítást, jóslást, termékenységvarázslást végeznek. Ezek mellett a fő motívumok mellett vannak kisebb, nem ennyire érvényesülők is, később térünk ki rájuk. A tűzgyújtásnak különböző szempontú elemzéseit fent felsorolt tanulmányokban megtalálhatjuk, ezeket itt nem részletezzük.

¹ BELLOSICS Bálint: *Magyarországi udatok a nyári napforduló ünnepéhez*. Ethn. XIII. (1902) 25, 70, 117.

² BÁLINT Sándor: *Népünk ünnepei*. Bp. (1938) 266—273.

³ ROHEIM Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp. 1925. Szent Iván éjszakája. 309—326.

⁴ MARÓT Károly: *Szent Iván napja*. Ethn. I. (1939) 254—296.

⁵ DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek — népi színjátás*. Bp. 1964. 139—151.

⁶ BOD Péter: *Szent Heortokrítés*... Oppenheim 1757. 101—102.

Az év különböző napfordulói és napjegylenlőségei mindig nagy szerepet játszottak a legkülönbözőbb korban élt embereknél ünnepeik kialakításában. Nem volt véletlen tehát, hogy a kereszténység is két legnagyobb ünnepét, karácsonyt és húsvétot ezekhez kapcsolta, ezek időpontjához igazította. A húsvét ünnepe pedig még a kereszténységnél is jóval régibb, már a mózesi törvényhozáshoz foglalkozik vele: „Habebitis autem hunc diem in monumentum; et celebrabitis eam sollemnem Domino in generationibus vestris cultu sempiterno”.⁷ A nyári napforduló megünneplése is általánosan elterjedt volt sok népnél, ennek keresztény színezetű megünnepléséről is kellett tehát gondoskodni. A karácsonyról tudjuk, hogy 325 és 336 között alakult ki Rómában, a pogányság utolsó veszélyes támadása, a napkultusz miatt tették december 25-re ezt az ünnepet, melyet az első három század egyáltalán nem is ünnepelt.⁸ Karácsonytól, a téli napforduló ünnepére rendelt keresztény ünneptől tették függővé a népek nyári napfordulati szokásainak megülését, melyre, különböző misztikus magyarázatokkal Krisztus praecursorának, Keresztelő Jánosnak megemlékezését tették. Kialakulását ennek is a IV. században kereshetjük, az V. század folyamán tették — karácsonytól függően — június 24-re, mint „Sommerweihnachten”-t.⁹ Az ünnepnek a karácsonytól való függését a bibliából vett idézetekkel is igyekeztek alátámasztani; Ambrus volt az első, aki egyik beszédében az „illum oportet crescere, me autem minui”¹⁰ szavakat a nap fogyására és növekedésére való burkolt célzásnak is tekinti,¹¹ utána Ágoston több beszédében népszerűsíti a gondolatot.¹² Magát az ünnepet is megindokolták a bibliából: „multi in nativitate ejus gaudebunt”¹³ Különböző legendák is segítettek az eredetileg pogány ünnep „megkeresztelésében”;¹⁴ sőt a tűzgyújtásnak nemesak sárkányokat elijesztő,¹⁵ hanem analógiás és történeti magyarázatával is találkozunk: „Feruntur quoque brandae seu faces ardentes, et fiunt ignes qui significant sanctum Johannem, qui fuit lumen et lucerna ardens praecedens et praecursor verae lucis . . . rota in quibusdam locis volvitur, ad significandum, quod sicut sol ad altiora sui cisculi pervenit, nec altius potest progredi, sed tunc sol descendit in circulo, sic et fama Johannis . . . quod ipse testimonius perhibet: me oportet minui, illum autem crescere”¹⁶

Más forrás szerint a csontok és ócska holmik összeszedése és elégetése zsidó hagyomány, húsvét előtt a házat megtisztították, a szemetet elégették, hogy ne sértse a szemet ilyen nagy ünnepen.¹⁷

⁷ Exod. 12, 14.

⁸ RADÓ Polikárp: *Az egyházi év.* Bp. 1957. 34. és KELLNER, H.(einrich): *Heortologie.* 3. kiad. Freiburg in Br. 1911. 259.

⁹ BUCHBERGER: *Lexikon für Theologie und Kirche.* I.—X. Freiburg in Br. 1933. V. 461—463. és KELLNER: i. m. 165—169.

¹⁰ Joh. 3, 30.

¹¹ Sermo 12.

¹² Sermo 194. 1. MIGNE: *Patrologia L.* 38. 1016. és sermo 287. U. ott: 38. 1302.

¹³ Luc. 1, 14.

¹⁴ Ezeket I. BELLOSICS idézett tanulmányában.

¹⁵ „Dracones hoc tempore ad libidinem propter calorem excitati, volando per aerem frequenter in puteos et fontes spermetisabant, ex quo inficiebantur aquae”. DURANDUS: *Rationale divini officii.* Cap. 7. 14.

¹⁶ Uo.: Cap. 7. Ugyanígy KELLNER is pogány Sommerwendfeier-ből származtatja. I. m. 166.

¹⁷ NILLES, N.: *Kalendarium manuale utriusque ecclesiae Orientalis et Occidentalis.* Oeniponte 1896. I—II. I. 190. Cáfolja ARTNER Edgár: *Az egyházi évek ünnepeinek szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata . . .* Bp. 1923. 258.

A liturgia és jog is segített az ünnepet minél fényesebbé tenni, hogy ezáltal is feledtesse a pogány eredetet. Negyven,¹⁸ majd tizennégy napi böjttel készültek az ünnepre, három héttel előtte mennyegzői tilalom volt, napján karácsonyhoz hasonlóan három misét mondtak.¹⁹ A mise és breviárium szövegeit úgy válogatták össze, hogy a liturgikus szövegekben célzás legyen a népi szokásokra.²⁰

A pogány áldozati áldomások ellensúlyozására a középkor folyamán ittak is keresztelő János tiszteletére ünnepén, ez azonban még nem volt szentelt. A későbbiki folyamán a bort megszentelték, s ebbe az áldó formulába minden olyan állat elleni védelem kérése is szerepelt, melyek erejükkel az embereknek árthatnak.²¹

Európa egymásután megtérő népei továbbra is ünnepelték a szokást ilyen átszilizált formában is, annyira, hogy a 692-es trullai zsinat 65. canona már tiltakozni kénytelen a Keresztelő János tiszteletére elkövetett számtalan babona, kicsapongás ellen.

A tűzgyújtás lassú elkeresztényesedésének igazolására csak egyetlen példát idézünk: Németországban, Arlesi CESAR még „cultura diabolica”-nak nevezi a szokást, 1333-ban Kölnben PETRARCA már mint „herrliches Schauspiel”-t írja le: „. . . Ich kam gerade am Tage Johannes des Täufers hin und wurde, da es schon Abend war, sogleich auf dem Rat der Freunde vom Gasthaus zum Fluss geführt und mir ein herrliches Kreis von Frauen bedeckt, über deren Schönheit. Gestalt und Pracht ich staunte. Ich stand auf einem etwas höheren Orte, wo ich alles, was unten verging, bequem betrachten konnte. Es war ein ungeheurer Zusammengelauf von Menschen, doch ohne Gedränge; die Frauen, eine eifriger als die andere, zum Teil mit wohlriechenden Kräutern geschmückt, wuschen, die Ärme weit zurückschlagen, die weissen Hände und Arme in der Flut, und sprachen dabei irgendwelche Formeln in unverständliche Rede. Da ich mich wunderte, erhielt ich zur Antwort, das sei ein sehr alter Aberglaube besonders bei den Frauen, dass sie meinten durch Baden an diesem Tage alles Unglück für das kommende Jahr abzuwaschen und das Glück rein hervorleuchten zu lassen, weswegen die dieses segnenreiche Bad nie unterliessen.”²² Látjuk itt elsősorban a kathartikus fürdésen van a hangsúly, illetve a katharsis azáltal, és nem a tűz tisztító erejével következik be, ellentétben hazai szokásainkkal, ahol ez nagyon ritka.²³

Vegyük most számba azokat a hazai forrásokat, melyekben a szentiváni tűzről, tűzgyújtásról, ünnepről történik említés, az ismertebb adatokat nem közöljük, csak hivatkozunk rájuk. Az első zsinat, az 1016 körül tartott esztergomi, már felsorolja XXXVIII. kánonában a többi parancsolt ünnep között Keresztelő Szt. János ünnepét is, mint amelyet illő fénnel kell megünnepelni.²⁴

¹⁸ ARTNER i. m. 257.

¹⁹ Az 1022-es seeligenstadti zsinat rendelkezései. Vö. NILLES i. m. 187. BUCHBERGER i. m. V. 462.

²⁰ SCHRAM Ferenc: *Adalékok népszokásaink kapcsolataihoz.* Ethn. LXIX. (1958) 141. ARTNER i. m. 259.

²¹ FRANZ, Adolph: *Die kirchlichen Benedictionen im Mittelalter.* I.—II. Freiburg in Br. 1909. I. 308.

²² PETRARCA: *De rebus familiaribus epistolae.* 1. I. ep. 4. VEIT, A.: *Antik-sacrales Brauchtum.* Közli: *Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter.* Freiburg in Br. 1936.

²³ Vö.: DÖMÖTÖR i. m. 143.

²⁴ PÉTERFY Carolus: *Sacra concilia.* Viennae MDCCXLII.

INCHOFER XVIII. században írt krónikája 1025-nél jegyzi meg, hogy akkor kezdték ünnepelni Keresztelő János ünnepét csodálatraméltó nagy tüzekkel, melyek körül táncoltak, énekeltek.²⁵

1438-ban Gregorius et David de Keures panaszt tesznek az országbírónál, mert „in vigilia festi beati Ladislai regis . . . circa ignem per eosdem ad honorem eiusdem sancti regis ante portam compositum stetissent . . .” megtámadták őket Körösi Benye László szolgálói.²⁶ Nem szabad csodálkoznunk, hogy Keresztelő János helyett itt egyszerre a három nappal később ünnepelt László királyunk tiszteletére gyűjtött tűzről hallunk, Vitustól (VI. 15.) Illés napig (VII. 20.) ismerünk a nyári napfordulóra gyűjtött tüzeket (az Illés napiban pravoszláv hatást kell feltételeznünk), ezek közül egy sem ért el olyan nagy jelentőséget mint a Keresztelő János napján ünnepelt napfordulókori égetett tűz, ezekhez is kapcsolódik a legtöbb szokás. A nagy időbeli ingadozásnál mindenesetre szerepet játszik a napfordulónak különböző égtájak alatt levő különböző időpontja is; az 1582-es naptárreform 10 napi eltolódása itt nem hisszük, hogy közrejátszana, a szokás és annak időpontja is akkor már régen rögzített volt. Az újabb kutatás kétségbevonó álláspontjának kritikáját a napforduló időpontjaira rögzített ünnepekről I. DÖMÖTÖR Teklánál, erre itt nem térünk ki.²⁷ Fenti dátumra vonatkozólag megjegyezni kívánjuk még, hogy az egyház által szentként elismert magyar király napján gyűjtött tűznél talán tudat alatt közrejátszott az a tényező is, hogy így a pogány eredetű szokásokat könnyebben fenn lehet tartani.

A XV. századi pozsonyi számadáskönyvekben a napnak különböző elnevezéseivel találkozunk: Janus bapt. zuletete, Juan nap, Juan, Johnstag, Johannes tag goctawfer, Johanstag zu Sunniwinden,²⁸ Sunnbent, Sonnenwende, Solstitium, hic mag di Sunne niit hoher.²⁹ 1442-ben kétszer is említik az évkönyvek: „am heiligen Sunnbent abund”, és „In vigilia Johannis Bapt. als her Gresla (canczler) mit sambt andern hern, herr andre holezer Richter etc. am placz bej Sumbert fewr gesessen und ain tamtz gehabt”.³⁰

TEMESVÁRI PELBÁRT és TELEGDI Miklós prédikációikban említik az e napon szokásos tűzgyújtást.³¹

Egy 1599-es feljegyzés az előző évi szent tűzről beszél, „qualis antiquitus in memoriam Sancti Joannis extrui fuit solitus”.³²

A XVII. századból két említést és egy tiltó rendelkezést közöl DÖMÖTÖR Tekla.³³

²⁵ INCHOFER Melchior: *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*. I—IV. 2. kiad. Posonii 1795—97. IV. 100. Közli: i. m. 145, fordításban is.

²⁶ BUNYITAI Vince: *A váradí püspökség története*. I—IV. Nagyvárad 1883. I. 75. Szerző nézetünk szerint tévesen hozza kapcsolatba a tüzes vas próbával. Az adatot közlik: BÁLINT i. m. 274.; DÖMÖTÖR i. m. 140.

²⁷ L.: I. m.: 46 és skk.

²⁸ KNAUZ Nándor: *Kortan*. Bp. 1876. 202.

²⁹ Uo. 274.

³⁰ Uo. 274.

³¹ Idézi: BÁLINT i. m.-ben; SZILÁDY Áron: *Temesvári Pelbárt élete és munkái* c. műve (Bp. 1880) 76. oldaláról.; Hivatkozik rá KARDOS Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. (h. é. n.) 44.; PODHORACZKY József: *Szent Iván estéu divatozó Tüzelések eredetéről*. Tudományos Gyűjtemény 1835. 8. 91.; Idézés nélkül említi téves jelöléssel IPOLYI Arnold: *Magyar Mythologia*. I—II. 3. kiad. Bp. 1929. II. 270—271.; Mindkettőt közli DÖMÖTÖR i. m. 143—144.

³² Az OI. anyagából közli MAKSAY Ferenc: *A szentiván napi tűz első hazai emléke*. NK 1957. 1—2 sz. 11. Idézi: DÖMÖTÖR i. m. 144.

³³ 1618-ból és 1629-ből. I. m. 144—145. Ez utóbbit a Tört. Tárból SEPRŐDI is idézi. I.: Ethn. XXVII. (1916) 104.

1723-ban ismét prédikációban bukkan elő a tűzgyújtás és ugrálás, Csuzy Zsigmond a híres pálos szónok említi: „... a kik estin vagy ünnepe napián tisztességére, vagy akár melly jó szokásból, nagy tüzeket raknak, és vigadozván azokat, által, meg-által-ugrállyák. (Egyesek szerint pogány szokás, mások szerint vigasság,) némellyek pedig ezen a Szent napon, vagy-is éjszakáján, nem-csak tüzet gerjesztenek; hanem (: a mint mondám :) azt által-is ugrállyák; Talám e máj Diesőséges Szent János példájára? Kiis, látogatására menvén az Annyának Őrzsébetnek, méhében viselős szüz Asszonyúnk, ugrált, röpködött (: úgy mond Szent Lukács Evangelista :) szökdécselve örvendezett az anyja méhében. ... de mivel ez az északi tűz ugrálás, gyakortább csak a vásott ifiaktól, és a kis-eszü gyerekektől szokott lenni, s nem is üdvösséges jó végre, más szokést más ugrálást, és sokkal üdvösségesebbet tanácslok én minnyájatoknak?”³⁴

1739-ben a Komárom megyei Koltán látott tűzgyújtást írja le HAJNÓCZY Dániel a soproni gimnázium proreктора, párbeszédese formában:

„Cum inde revertereret, observabit a paganis illius loci aliquid celebrari, quod revera veterem paganismum.

Quis ille Paganismus?

Ignes faciebant sibi utriusque Sexus adolescentes, haud procul a templo, sub colle, et saltu per medias flammis sese lustrabant, inconditum carmen sonumque edentes.

Quid hoc rei? Molochine se immolabant? an consecrabant soli?

Adpropinquabant sol ad Tropicum Cancr. imminebat dies festus Joannis Baptistae, nox erat brevissima. Nosti vero cunctas Hungariae gentes illius moris esse tenacissimas, saltim in oppidis pagisque rus redolentibus. Dicerem morem hunc ex Scythia cum Hungaris esse traditione illatum. Hi enim, Deum adpellabant Isten. Ut autem lingua Hungara magnam habet cognationem cum Hebraea, sive natales vocum spectes, sive ad fixationem earum, qua de re ex professo Otrokoesius II. Originum Hungaricorum: ita Isten erit sine dubio isch, ischta, vel eschta, unde nomen et Dei, Isten et Virginum Vestalium apud veteres.

Erunt igitur puellae Hungaricae, Virgines Vestales, quae Deae vestrae hoc ritu sacra faciunt, eo tempore, quo climata nostra maxima incalescunt, Solis ardore?

Scrofas ego, aut scrofpascas dicero, non Vestales Virgines, quae tam profana saltu lusioneque nomen suum prostituunt.

At nondum erat dies Joannis Diem enim hunc R. Ertelii onomasticum Sempronii iam una celebravimus.

Ne quid insaniae desit, nocturnas, sed lucidas illas, ferias, ut illic intelleximus, complures dies agunt, de die Deo Solis, de nocte principi tenebrarum servientes. Sed mittamus has nycticoraces.”³⁵

BOD Péter már idézett feljegyzésén kívül BARTHOLOMEIDES is tudósít. Gömör megyéből, szerinte 1780-ban még általános volt a tűzgyújtás és ugrás szokása megszerte, de már kezd elmúlni.³⁶

Turóc megyei megfigyelését közli CSAPLOVICS: „Im Monat Juni pflegt nemlich die Jugend am Vorabend des Johannestages in der Abenddämmerung auf Gebirgen Feuer anzuzünden, und dieses zu überspringen. Mit brennenden

³⁴ CSUZY Zsigmond: *Zengedező Síp-Szó*... Pozsony. 1723. 228—229.

³⁵ *Iter Neosolientae*. OSzK Quart. Lat. 1166. 153—154 ff.; A kéziratról l.: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1896. IV. 288.

³⁶ BARTHOLOMEIDES László: *Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia*... I—III. Lőcse 1806—1808. 443.: Idézi DÖMÖTÖR I. m. 146—147. Fordításban is.

Fackeln laufen sie auf und ab, bringen da singend und spielend den grössten Theil der Nacht zu.³⁷

A szentiváni éneknek legrégebb feljegyzése az első magyar népdalgyűjteményben már megtalálható, gyűjtője Kelecsényi Pál Kolonyban jegyezte fel, pár szavas magyarzatában a Vestatűzzel azonosítja.³⁸

A szentiváni énekre utaló közmondások már BARANYI DECSI János és KIS VITZAY adagiumaiban is szerepel³⁹ a tűzgyújtásra utaló szólás azonban csak DUGONICS gyűjteményéből kerül elő első ízben: „El ugrotta mint Perki leány a férhez menést. (Jegyzetben:) Perken (Nyitra vármegyei falu) hallván azt egy Tóth szolgáló: hogy ha Szent Iván napján estte a tüzet által ugordgya; minden bizonnal a jövő farsangon Urat kap. Ugy ugrotta által; hogy a tűz közepén egy erős ifiúval szembe ütköztvén a tűzbe esett, és egész képét öszsze égette. Ösztán férjhez soha se mehetett.”⁴⁰

Nemcsak az éneket, hanem a szokás leírását is közli — magyar nyelven először BOD Péter, nemcsak magyar adatokat ír⁴¹ — KELECSÉNYI József: „Valamint még több magyar helységben Kolonban is Virágos sz. János napján a sz. Iván tűzének ének és tánczsal kísért átugrálása, ősi szokás szerint divik, mi a római paliáliákra és Vesta ünnepekre emlékeztet. Urnapi párlós füvekkel vegyített szalmarakásokat gyujtanak meg ilyenkor a négyszögű tűzhelyen, örömrizadó dallás és ugrós táncz között, s a fellobogó lángokat egyenként átugrálják. A tűzre tett illatos füvekkel a sárkányokat, az ördögöket vélik elűzni, hogy ártalmas fürgeteggel a vetésben kárt ne tegyenek, s a kutakat forrásokat meg ne mérgecsik. Néhol e czélből esontból, szemétből s rongyból bűdös füstöt is támasztanak, mintha csak az ördögnek akarnának tönjénezn. Mások a mező szélén tüzet raknak s égű üszökkel kerülük meg a vetéseket. Mások ismét nagy tüzet raknak az erdő vagy a hegy tövében s danolnak tánczolni körülötte, az égű üszköt elviszik a házakhoz, s a kertbe tüzik, hogy a hernyó el ne pusztítsa gyümöleseit, vagy a vetések közé, hogy az élet meg ne üszögösödjék stb. Abból, hogy a leányzók mikép ugorják a sz. Iván tüzet, jósolni szoktak a férjhezmenésre.”⁴² Folytatásként még hozzáteszi a DUGONICSnál már látott közmondást, azonban Perk helyett az ugyancsak Nyitra megyei Gesztet említi: „Átugrotta, mint geszti lány a sz. Iván tüzet.” KELECSÉNYI leírását csupán azért idéztük, hogy kitűnjék belőle, hogy nem annyira megfigyeléseit, hanem inkább olvasmányait közli; lehetetlen észre nem vennünk, hogy forrásként BOD Pétert használta, nyomtatásban is megjelent munkáját, a *Szent Heortokrátest*, nem kéziratot változatát. Néha még a kifejezéseit sem másítja meg, mindössze a végére illeszti DUGONICS közmondását.

Folyóirataink közül az *Atheneum*, illetve a *Vasárnapi Újság* ír először a tűzgyújtásról 1842, ill. 1854-ben, ezek könyv formában is megjelentek.⁴³

A szokás történeti adatainak vázlatos áttekintése után láthatjuk, hogy bár a legkülönbözőbben magyarazzák forrásaink az okát, egyházi szokástól Vesta

³⁷ CSAPLOVICS Johann: *Gemälde von Ungarn*. I—II. Pesth 1829. II. 255—256.

³⁸ ERDÉLYI János: *Népdalok és mondák*. I—III. Pest 1846—48. III. 148—150.

³⁹ Vö.: DÖMÖTÖR i. m. 148.

⁴⁰ DUGONICS András: *Magyar Példabeszédek és Jeles mondások*. I—II. Szeged, 1820. I. 209.

⁴¹ Vö. MARÓT i. h. és DÖMÖTÖR i. m. 143.

⁴² *Nyitrai népszokások*, I.: KUBINYI—VAHOT: *Magyarország és Erdély képekben*. I—IV. Pest 1854. III. 26. Ő az első és tudtunkkal az egyetlen, aki a szentiváni éneknek a bibliával való összefüggésére felhívja a figyelmet, csak a könyvet jelöli, a verset nem. Helyesen: Jud. 9, 8—14.

⁴³ Vö. RÉSŐ ENSEL Sándor: *Magyarországi népszokások*. Pest 1867. 268—271.

tiszteletére gyújtott tűzig (mint a XVIII. század óta felbukkanó magyarázat), a tűzgyújtás tényében megegyeznek. Van aki annak átugrását is megemlíti, néhol pedig még a fiatalság által történt gyakorlásáról is olvasunk.

Kíséreljük meg a tűzgyújtást, és az ahhoz kapcsolódó szokásokat összevetni a téli napfordulónak: karácsonynak szokásaival, szembeszökő hasonlóságot találunk. A párosító és a regös ének hajgatásának célja közös, akiket a falu közvéleménye egymásnak szánt, összeénekelik, összeregölik.⁴⁴

A jövendőbelit mindkét napon meg lehet álmodni: szent Ivánkor a Trencsén megyei lányok tűzugrás után lopnak egy-egy marék füvet, és a tűztől jó messze, egymástól külön, a füvet fejük alá téve lefeküsznek, s amit álmodnak, beteljesedik.⁴⁵ Másutt kilenc féle virágból font koszorút kell a fej alá tenni, a harangszó alatt a jövőbe lehet látni, meghal-e valaki a családban jövőre, leány meglátja jövendőbelijét.⁴⁶

Szerelmi varázslás is, két leány az esti harangszó alatt fon, utána kettévágják, a fonalat állandóan maguknál hordva szerencsések lesznek a szerelemben, azonkívül minden bajt távol tartanak maguktól. Időjósító nap is, akár csak karácsony; Csehországban szokásos a gyermekek megajándékozása is — karácsonyhoz hasonlóan.⁴⁷

Hont megyében gyermekek házról házra járva tüzet esiholnak, amiért, — akárcsak a kántálók — ajándékban részesülnek. Talán az állatok karácsony esti jobb ellátásának analógiáját kereshetjük abban a szokásban, hogy a marháknak reggel sós kenyert adnak.⁴⁸ Az állatok karácsony éjjeli megszólalása és a család jövő évi sorsának megbeszélése közismert, talán nem túlzás itt a növényeknek a szentiván éjjel való megszólalásával összevetni: ezek elmondják, hogy mi hasznukat lehet venni.⁴⁹

Baranyában gyermekek szedik össze a tűzgyújtáshoz szükséges fát, mialatt almát is kérnek. Ebből az almából a halottaknak is jut, a tűztől a temetőbe szaladnak s néhány almát dobnak a megholtaknak.⁵⁰

Nemcsak a jövendőbelit lehet megálmodni, hanem karácsonyhoz hasonlóan a jövőbe is lehet egy pillantást vetni, Göcsejben „annyi pipitért raknak a szoba ablakába, ahány a családtag. Mindegyik szál a család egy-egy tagját jelképezi. A kié aznap elszárad, az meghal, a kié elhervad, az beteges lesz, a kié üde marad, az egészséges lesz abban az évben”.⁵¹ Ugyanígyen jóslás pl. karácsonykor a sok helyen sütni szokott tollas pogácsa.

Angliában szentiván nap éjfelén a lelkek járnak, Franciaországban székeket tesznek számukra a tűz mellé, hogy melegedhessenek; a sírokat is feldíszítik.⁵² A lelkeknek karácsonyi szerepét nálunk még nem kutatta senki (általában mind a keresztény, mind az azt megelőző idők eszkatológiájában ismeretlen), germán

⁴⁴ Megemlíti KARDOS i. m. 43 és VISKI Károly: MN III. 365.

⁴⁵ *Szent-Iván-napi népszokások*. Ethn. XII. (1901) 77—80.

⁴⁶ BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hanns: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin—Leipzig 1927—1938. *Johannes der Täufer* címszó alatt.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ WLISLOCKI II.(enrik): *Volks Glaube und religiöses Brauch der Magyaren*. Münster 1893 43—44.

⁴⁹ IPOLYI i. m. II. 198.

⁵⁰ Ethn. XII. (1901) 78.

⁵¹ GÖNCZI Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összefogottabb ismertetése*. Kaposvár, 1914. 255.

⁵² BÄCHTOLD-STÄUBLI i. m. és SARTORI i. m.

területről⁵³ rendelkezünk csak elegendő adattal,⁵⁴ fenti baranyai szórványadat mutatja azonban, hogy nálunk is van szerepe a lelkeknek a napforduló ünnepein.

Utolsó összefüggésként a két napforduló között még az aranyos vizet említhetjük meg. Bulgáriában a lányok fehér virágból csokrot kötnek, este hallgatagon vizet mernek egy edénybe, beledobják a csokrot. Az edényt lefedik, éjjelre rózsabokor alatt hagyják. Másnap énekelve körüláncolják, egy vénasszony kiveszi a csokrokat belőle (párosításhoz hasonló varázslást is végez), a lányok keresztet vetve magukra, megmosdanak a vízben, mialatt mondják: „Adj Isten egészséget, hosszú évekre egészséget”.⁵⁵ Német területen az ünnepen éjfélkor minden víz borrá változik ezért kitisztítják az kutakat, fel is virágozzák.⁵⁶

A karácsonyi párhuzamok hazai adatai annyira közismertek, hogy ezeket nem idézzük, csak a külföldi analógiák leőhelyeit említettük.

Láthatjuk, hogy hazánkban a szokás már elég korán megvolt. Vannak, akik ezt keresztény átvételnek tekintik, a középkor nemzetek felett álló egyháza révén honosodott meg.⁵⁷ mások germán és szláv hatásnak gondolják,⁵⁸ találkozzunk olyannal is, aki egyetemes európai közkincsnek véli.⁵⁹ Nézetünk szerint a kérdés megoldását más úton kell keresnünk. Egy eredetileg pogány szokás megkeresztelt változatának egy később megtérő népnek való átadása, melynek ritusai közül hiányzott a primer jelentés, mindig problematikus. Sikerre csak akkor vezethet, ha az ünnep a maga eredeti funkciójában ismerős az illető népnél. Keresnünk kell tehát a magyarság pogány korából emlékeket, ünnepelte-e a nyári napfordulót? Mivel ez a keresés már lehetetlen, a rokon népekhez kell fordulnunk vallomásért. „Lappföldön imádnak egy háromcsúcsú hegyet; a középső főcsúcsnak Szent Iván éjjelén egy három éjet ért elsőszülöttet kellett feláldoznia annak a házaspárnak, a melyeknek épp akkor volt ilyen kis gyermeke.”⁶⁰

„... Vilamninnenben mintegy 100 évvel ezelőtt szokás volt egy templom romjainál szent Iván-napi tüzet gyújtani, s a tűzbe áldozati ajándékokat vetni. ... a leányok virágkoszorúkat dobtak a tűzbe...”⁶¹

„Őseink is egészen úgy mint a mordvák, a ‚Napisten’ ünnepét ülték e napon ... a vigasság a megtartott áldozati ünnep után egész éjen át az egeket verdeső öröm-tüzek világánál folytatódott, melybe a mindkét nemen levő ifjúság vett részt, a tűznél való elhelyezkedés pedig ugyanaz volt mint az áldozati szertartásnál: külön ülték a férfiak, külön az asszonyok, külön a leányok.”⁶²

A szent Iván éji tűz „nyár középi pogány isteni-tisztelet maradványa ...”⁶³

⁵³ Vö. DÖMÖTÖR i. m. 152.

⁵⁴ A kérdést jól összefoglalja: KOREN, Hanns: *Volksbrauch im Kirchenjahr*. Salzburg-Leipzig. é. n. Passim.

⁵⁵ STRAUS Adolf: *Bolgár ünnepi szokások*. Ethn. VII. (1896) 419—420.

⁵⁶ SARTORI i. m.

⁵⁷ BÁLINT i. m. 27. és *Az esztendő néprajza*. Bp. 1943. 61.

⁵⁸ BELLOSICS idézett tanulmányában térképét is közöl, melyen a határ mentén látszik legelőbbnek a szokás, azóta több helyről is rendelkezünk adatokkal, ez megdönti feltevését. DÖMÖTÖR Tekla a népességnek a török utáni kieserelődése miatt nem fogadja el megállapításait. I. m. 142. LJUNGSMANN, Waldemar: *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein*. Helsinki 1937. A magyar német és délszláv tüzek rokonságát hangsúlyozza, ez utóbbi befolyásolta volna a magyar és nyugati szláv szokást. (I. 547.)

⁵⁹ ROHELM i. m.

⁶⁰ KROHN Gyula: *A finnugor népek pogány istentisztelete*. Bp. 1908. 238—239.

⁶¹ Uo. 256—257.

⁶² BARNA Ferdinánd: *Ősvallásunk kisebb isteni lényei és áldozati szertartásai*. Bp. 1881. 45.

⁶³ BARNA Ferdinánd: *A moldvaiak pogány istenei és ünnepi szertartásai*. Bp. 1883. 83.

„Valószínű, hogy a PALLAS nyomán felsorolt évi négy főünnep egyikét, a szénatakarás ünnepét, — melyen tarka harkályt is áldoznak, — is a nyári napforduló alkalmával tartják.”⁶⁴

A mordvinok ismernek egy mondát Litováról, mely a nyári napforduló ünnepére vonatkoztható: „Als der Sommer am schönsten ist.”⁶⁵

A pünkösöd utáni esütörtököt „Sommertag”-nak hívják, (NB. ez a görög-keleti egyházban mindig június második felére esik) a napot akkor hozzák a faluba. A lányok a mezőn koszorút kötnek a fejükre, énekelnek, egy fűzfát vágnak ki, megfürdetik a folyóban, majd a faluba viszik, saját koszorúikkal felékesítik, körül táncolják.⁶⁶

A mordvin gyerekek Péter-Pálkor gallyakkal, vesszőkkel ütik egymást, „labe, labe hlyjt” szavakkal.⁶⁷

Az új tűz ünnepén a mordvák marháikat tűzön hajtják át.⁶⁸

Rokonnépeink szokásainak tüzetes átnézésekor bizonyára kerülnének elő még adatok a nyári napforduló megülésére, úgy hisszük azonban, ennyi is elég annak bizonyítására, hogy őseink a szokást nem a mai Magyarország területén, keresztény vallásra való áttérésük után, ismerték meg, hanem már jóval előbb lobogtak tüzeik a pályája csüespontjára ért nap tiszteletére. És mivel a szokás ősrégi volt, fenntartották a megváltozott körülmények között is, legfeljebb annyi különbséggel, hogy nem a tűztől és a naptól, hanem Keresztelő szt. Jánostól—szt. Ivántól kérték egészséget állataiknak, jó termést és gyógyítóerőt növényeiknek, mindezekről a rossz távoltartását, maguknak pedig hamaros férjhezmenetelt és megfelelő élettársat.

SCHRAM FERENC

Ференц Шрам:

ОГОНЬ В ИВАНОВ ДЕНЬ

(Резюме)

Статья приводит еще два данных к богатой литературе об обычае зажигания огня в Иванов день. Одно — из 1723 г. из проповеди Жигмонда Чути, другое из 1739 г. из записки ректора г. Шопрон Даниела Хайноци. Автор сравнивает обычай зажигания огня в день летнего солнцестояния с обычаем, связанным с зимним солнцестоянием — с Рождеством. Общей чертой являются: сновидение о будущем женихе (или невесте), любовное колдовство, предсказание будущего, золотая вода. Он обнаруживает аналогию между тем, что в рождество животные заговаривают а в Иванов день — растения. В обоих случаях дети ходят по домам.

Другой момент, отсутствовавший до сих пор в исследованиях — это сопоставление обычая зажигать огонь с аналогичными обычаями народов, родственных с венграми. Этим доказывается, что венграм был известен этот обычай до прихода их в настоящую Венгрию, они не тут замесовали его от соседних германских или славянских народов.

⁶⁴ BARNA Ferdinánd: *A voltjökök pogány vallásáról*. Bp. 1885. 13.

⁶⁵ HARVA, Uno: *Die religiösen Vorstellungen der Mordvinen*. Helsinki 1952. 164.

⁶⁶ Uo. 246—248.

⁶⁷ Uo. 355.

⁶⁸ Uo. 396.

Ferenc Schram:

DAS FEUERMACHEN AM ST. IWANS-TAG

(Auszug)

Zu den in der ungarischen ethnographischen Literatur angeführten reichen Bräuchen des Feuermachens am St. Iwans-Tag teilt Verf. zwei weitere Beiträge mit, u. zw. aus der Predigt Zsigmond Csuzys (1723) und aus den Aufzeichnungen des Soproner Rektors Dániel Hanjóczy über die Gemeinde Kolta, Komitat Komárom (1739). Die Bräuche der Zeit der sommerlichen Sonnenwende werden mit den Bräuchen beim winterlichen Solstitium um Weihnachten verglichen. Das Erträumen des Zukünftigen, die Liebeszauberei, das Prophezeien, das goldene Wasser wird als gemeinsam betrachtet. Es werden Analogien zwischen dem Sprechenkönnen der Tiere zur Weihnachtszeit und dem Reden der Pflanzen am St. Iwans-Tag sowie zwischen dem Haus zu Haus-Gehen und dem Singen der Kinder (ung. kántálás) zu Weihnachten entdeckt.

Als ein anderer, in der Forschung bisher unbekannter Faktor wird der Vergleich des Brauches des Feuermachens mit ähnlichen Bräuchen der verwandten Völker des Ungarums vorgelegt. Es wird damit bewiesen, daß unser Volk den Brauch des Feuermachens am sommerlichen Solstitium nicht in der heutigen Heimat erlernt bzw. von den germanischen oder slawischen Nachbarvölkern übernommen hat.

„Alku” típusú népdalaink*

Ugy tűnik, hogy a rendkívül gazdag eredményekkel kecsegtető dallamkutatás és epikus szövegvizsgálatok után árnyalatnyi késéssel a lírai dalszövegek behatóbb elemzése is Európa-szerte fellendülőben van. A népi líra feltárása mindenesetre egy ideig nemzeti keretek között is végezhető, és e műfaj sajátosságaiból következően más vizsgálati módszert is kíván, a későbbiek folyamán azonban elkerülhetetlen lesz a nemzetközi összehasonlítás útjára való rálépés. De a ma még jórészt nemzeti anyagon végzett munkálatok is szükségszerűen sok közös vonást mutatnak; ezek közül talán a legfeltűnőbb, hogy a figyelem mindenütt előszeretettel fordul olyan műfaji csoportok, típusok vagy témák felé, amelyek *közvetlenül* tükrözik egy adott nép, társadalmi csoport vagy foglalkozási ág életét és gondolkodását (munkásdalok, agrármozgalmi dalok, demokratikus karakterű népdalok stb), minthogy e területen viszonylag több volt az ismeretlen tényező és a termés is a vártnál gazdagabbnak ígérkezik. A lírai dalszövegek kutatása terén tehát bizonyos súlyponteltolódás következett be az eszmei-tartalmi kérdések javára, de az új módon felvetett eszmei-tartalmi szempontú vizsgálatok szükségszerűen visszahatnak a formai kérdések megoldására is.¹

Jelen vizsgálódásunk a társadalmi valóságot *közvetve* tükröző lírai dalcsoportra irányul. A címben szereplő „Alku” kitétel PETŐFI közismert versére utal, amely 1845-ben keletkezett és kerek száz esztendőn át énekelte paraszt-ságunk, népi értelmiségünk, sőt egyes szöveg- és dallamváltozatai munkásosztályunk körében is kedveltek voltak. A kiegyezés utáni években származásukat tekintve az „Alku”-tól ugyan független, de eszmeileg feltétlenül rokon 5 újabb dal is keletkezett, amelyek népszerűsége és alakulástörténete az előképnek tekinthető PETŐFI-verssel sok tekintetben párhuzamos. (Legalább még vagy féltucat hasonló daltípusról, ill. verzióról tudunk, ezek vizsgálata azonban most túl messzire vezetne.) Az „Alku” címszó, típusmegjelölés alá foglalható 6 daltípusnak összesen 103 változatát jegyezték fel, dalonkint átlagosan tehát 17-et s bizonyosan vannak még rejtett „tartalékaink” is. De még e számszerűségnél is többet mond az, hogy az egymást követő népköltészeti gyűjtemények szinte évtizedenkint regisztrálják őket, tanúskodva huzamos időn át tartó eleven életükről. Nézzük tehát előbb típusonkint a fontosabb szövegváltozatokat, mellőzve itt a dallamok elemzését.

* Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság LXXVII. évi rendes közgyűlésén, 1965. jún. 30-án.

¹ Vö. STEINITZ Wolfgang: *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten*. I—II. Berlin, 1954—1962. és STROBACH Hermann: *Bauernklagen. Untersuchungen zum sozialkritischen deutschen Volkslied*. Berlin, 1964.

1. PETŐFI „Alku”-jának hiteles szövege a következő:

Juhászlegény, szegény juhászlegény!
Tele pénzzel ez a kövér erszény;
Megveszem a szegénységet tőled,
De rá'dásul add a szeretődöt.

„Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S még százennyi lenne borraivaló,
S id'adnák a világot rá'dásnak,
Szeretőmet mégsem adnám másnak!”²

E vers egy régebbi dallamra ráhúzva tüncményes gyorsasággal terjedt el: ERDÉLYI János már 1847-ben közli a Népdalok és mondák II. kötetében, a szerző nevének említése nélkül,³ holott az 1871-es Fővárosi Lapok-ban már úgy nyilatkozik, hogy e vershez ő keresett dallamot.⁴ Az „Alku” a néptömegek és a középrétegek körében egyaránt elterjedt: TERBE Lajos legnépszerűbbnek mondja PETŐFI dalai közül,⁵ FÉL Edit pedig Kocsról írott monográfiájában említi a legkedveltebb lakodalmi dalok között;⁶ de ezeken kívül is sok említése van. Szemmelláthatólag az Alföld, sőt közelebről éppen a Duna—Tisza közének népe fogadta legjobban szívébe, ahol tehát a vers is keletkezett és ahonnan elindult hódító útjára. Az „Alku” szülőföldje ugyanis Szalkszentmárton, Pest megye dunavesseli járásának egyik községe; e „központ” körül találjuk a legszebb, legegikusabb változatokat is: Kiskőrös, Kiskunhalas, Prónayfalva, Szeged—Alsótanya stb.⁷ Bár a magyar nyelvterület jelentős részén ismert, erdélyi, ill. székelyföldi változatáról egyelőre nem tudunk. Talán még táji előfordulásainál is többet mond, hogy éppen a pásztorok és a cselédek ajkáról jegyezték le legszebb, legegikusabb változatait.⁸

ECSEDI István vetette fel először az „Alku” népi eredetét,⁹ de TERBE Lajos vizsgálatai erre rácafoltak,¹⁰ a különböző véleményeket mérlegelve, legutóbb ORTUTAY Gyula is a PETŐFI-vers elsőbbsége mellett döntött.¹¹ Széles körben való gyors elterjedését irodalomkutatók és folkloristák egyaránt a vers magasrendű eszmei mondanivalójával, egyszerű, tiszta, tömör szerkezetével és teljes egyértelműségével magyarázzák, ugyanakkor azonban rámutatnak stiláris fogyatékoságaira is.¹² Éppen ezekből következik, hogy nincs egyetlen folklori-

² Petőfi Sándor Összes Művei, I.; Petőfi Sándor költeményei, I. 1842—1845. Bp. 1951. 334.

³ Pest, 1847. 226—227. E kötet tanulmányában csupán ennyit ír: „...szeretőnek mégis legjobb a juhász, legalább ezt tanúsítja a II. k. 243. dala, melyet nagy szépségéért (!) ide iktatok” s idézi újra az Alku-t. (460.)

⁴ Jul. 9. Bővebben I. Magyar népdalok és népies dalok, III. Népies dalok. Szerk. KERÉNYI György. Bp. 1961. 212.

⁵ Petőfi és a nép. Mit vett át Petőfi a néptől? Mit vett át a nép Petőfitől? Bp. 1930. 33.

⁶ Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Bp. 1941. 120.

⁷ TERBE i. m. 33, 40, 45—47.

⁸ FÉL pl. egy Antal József nevű 83 é. juhászról azt írja, hogy furulyánótái nagyobb részét elfeledte ugyan, de az Alku-ra még emlékezett. (I. m. 123.)

⁹ ECSEDI István—BODNÁR Lajos: Hortobágyi pásztor- és betyár nóták. Dallamokkal. Debrecen, 1927. 91—92.

¹⁰ I. m. 16. Igaz, TERBE érdemben csak az -Izent nekem a gavallér... kezdetű reformkori mūdallal foglalkozik. (Vált. ERDÉLYI: Népdalok és mondák, I. 1846. 59—60.)

¹¹ Magyar népköltészet. I. Népdalok. (Bp), 1955. 480. Az elterjedés feltűnő gyorsasága, egy központból való szétsugárzása és sejtethető külföldi (pl. orosz) párhuzamok miatt sem vehetjük el véglegesen az Alku folklor-előzményeinek lehetőségét.

¹² TERBE i. m. 47.

zált változata, amely szó szerint megegyeznék az eredetivel, de olyan sem akad, amely szerkezeti vagy tartalmi változtatást jelentene, kivéve talán néhány „bővítményt”.

Már VIKÁR Béla és IMRE Sándor észrevette, hogy az „Alku” népi változatai mellőzik az erszény *kövé*r jelzőjét, valamint a meglehetősen halmozott magánhangzó-kiesést is (id'adnak, rá'dásnak stb.) Míg azonban VIKÁR a *kövé*r jelző mellőzésében költői szegényedést érez, vele együtt minden kutató rámutat a PETŐFIÉnél is szerencsésebb verssorok kialakulására.¹³ A stiláris átalakítás mértékére jellemző, hogy PETŐFI versének csupán egyetlen sora maradt érintetlen: az 1. versszak 3. sora:

Megveszem a szegénységet tőled.....

Egyébként a módosítások legtöbb esetben valóban gördülékenyebbekké tették az eredeti szöveget, mint pl. a következő sorokban is.

Ráadásul add a szeretődöt.....

A világot adnak ráadásnak,
Szép szeretőm mégsem adnám másnak...

A változtatás nem minden esetben stiláris csupán, olykor az eszmei mondanivaló súlyának fokozását is szolgálja, pl. egyetlen változaton belül a kísértés nagyságát népünk a *foglaló-borralaló-ráadás* jelzőivel érzékelteti: *pénz-másik annyi-három annyi*.¹⁴

Az „Alku” in medias res kezdődik, PETŐFINél nincs megnevezve az ajánlattevő, a folklorizált változatok egy részében viszont gazdag juhász vagy báró szerepel:

Erdő szélén, bokor árnyékába
Két juhász ül fekete subába.
Amint ketten szépen beszélgetnek,
Azt mondja a gazdag a szegénynek.¹⁵

A bugaci zöldhalmi domb mellett
Három juhász szépen legeltetget,
Arra mén egy négyfogatú hintó,
Kiszáll abból egy fiatal báró.

Azt mondja a bojtárok közt egynek,
Mégpedig a legszegényebbiknek....¹⁶

A *fiatal báró* talán a korabeli újstílusú ballada, a *Szendre báró* hatására került bele a dalba.

Míg a bekezdő toldalékversszakok eszmei szempontból semmit nem módosítanak a dal mondanivalóján, ezzel szemben egyik-másik változat zárófejezetei jórészt szentimentálisak, sőt határozott visszaesést is tapasztalhatunk, mint pl. a következő rezignált befejezésben is:

¹³ IMRE Sándor: *Irodalmi tanulmányok*. I. Bp. 1897. 50. és VIKÁR Béla: *A magyar népköltés remekei*. I. Bp. (1906). Bev. VI—VII.

¹⁴ TERBE i. m. 46—47.

¹⁵ VARGYAS Lajos: *Áj falu zenei élete*. Bp. 1941. Példatár 17.

¹⁶ TERBE i. m. 44.

Mer szíp szóra, naes esomó bankóra
Hajlandó az asszony a szíp szóra.¹⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az „Alku” méltán sokszor emlegett és hivatkozott, klasszikus iskolapéldáját nyújtja a folklorizálódásnak, de ennél jóval többet is jelent: eszmei előképe — akár tudatosan, akár csak ösztönösen is — egy egész dalcsaládnak.¹⁸

2. A szerelmi hűség próbájáról szóló kiegészítő lírai párját a katonadalok között találhatjuk. 1910-ből való az egyik legismertebb változat:

Barna kislány büszkén sétál az utcán.
Utánamén kapitány ur pej lován.
— Állj meg, kislány, érted dobog a szívem!
Nem tagadom, mert igazán szeretlek.

— Nem adok én kapitány úr szavára,
Nem is leszek kapitány úr babája,
Van már nékem az ezredben közlegény,
Kit nem adnék, kapitány úr, magáér.

— A közlegény elesik a csatába,
Kinek borulsz, barna kislány, vállára?
— Ha elesik, szálljon áldás porára,
Mégse leszek kapitány úr babája!¹⁹

GÖMÖRI Jenő szerint a dal SZEPESSY László írta, aki maga is elesett az első világháborúban.²⁰ E feltevés azonban aligha valószínű, hiszen első közlésével KÁLMÁNY Lajos Koszorúk c. gyűjteménye I. kötetében már 1877-ben találkozunk.²¹ Annyi mindenesetre feltételezhető, hogy műdalból ered és később folklorizálódott. ORTUTAY Gyula — nyilván KÁLMÁNY Lajos érdeklődési köre és gyűjtői tevékenysége ismeretében — ponyvahatásra gyanakszik.²²

E katonadalnak 9 változatát ismerjük, egy-két kivétellel helyhez nem köthetők, elterjedtsége tehát országosnak vehető.²³ KÁLMÁNY említett közlésétől kezdődően ezt is szinte évtizedenkint feljegyzik és közzéteszik. A dal idő haladtával határozottan egyszerűsödik és népiesedik; az első világháború időszakában kissé szentimentális versszakkal bővül:

— A közlegény elesik a csatába,
Siratlanul bedobják a sírjába.

Nem hull érte senkinek a könnyárja,
Nem is borul senki se a sírjára.
Nincsen, aki gyászát érte elsírja:
Gondozatlan, ápolatlan a sírja.

¹⁷ TERBE i. m. 45.

¹⁸ TERBE műve óta KERÉNYI vesz számba legtöbb változatot (i. m. 212.), elsősorban dallam szempontjából. Ehhez l. még SZINI Károly: *A magyar nép daltai és dallamai*. Bp. 1872. 50. és *Népdalok*. A legkedveltebb gyűjteményekből összeállítva. Bp. 1877.² 124. (Kis Nemzeti Múzeum, VIII.)

¹⁹ MILLIG Gyula: *Katona nóták*. Első füzet. Bp. 1910. 18.

²⁰ *A nagy háború katona-nótái*. Gyűjtemény. (Nagybecskerek), 1918. 160—161.

²¹ *Koszorúk Az Alföld vad virágai*. I. Arad, 1877. 32.

²² I. m. 478.

²³ Az idézettekén kívül l. még a köv. változatokat: BENEDEK Elek: *A magyar népköltés gyöngyei*. A legszebb népdalok gyűjteménye. Bp. 1904. ² 291.; VIKÁR i. m. II. Bp. 1906. 86.; KÁLMÁNY Lajos: *Történelmi énekek és katonadalok*. Bp. 1952. 670. (jegyzetekkel); MATHIA Károly: *104 magyar katonadal*. 2. kiad. Bp. 1942. 82. (Közismertnek mondja.)

Ez a betoldás sem változtat azonban az eszmei mondanivalón, mert a leány viszontválasza így szól:

—Szívemet én közlegénynek ígértem,
Ha visszatér, úgyis eljön érénem.
Ha elesik, szálljon áldás porára,
Mégse leszek százados úr babája²⁴

A világháború vége felé az egyik szövegváltozat jellemző, szép, békevágyra valló szakasszal bővül, de a megkezdett gondolatot itt már maguk a katonák folytatják:

Egy országot adnék oda cserébe,
Ha megjönnék holnapután estére.
Kicsiny babám kiállana az útra,
Fehér kendőt tűzne ki a kapuba...

Áldás, béke lesz az ur itt a földön.
Az asztalra sült, peccsenye kerüljön!
Nem hiányzik semmi sem a javából,
Jókedvünkben kiugrunk a világból!²⁵

3. Minden meglepő hasonlóság ellenére is azonnal feltűnik, hogy most idézett szövegünk nem kontaminálódott a soronkövetkező eszmei-tartalmi szempontból közeli rokon katonadallal, holott nagyjából egy időszakban énekelték mindkettőt és népszerűségük között sem nagy a különbség. E 3. számú szövegünkben az „alku”-helyzet hasonló, de itt ismét a pénzen van a fő hangsúly:

Barna kislány megy a kútra, korsót visz a karján.
Utánamegy a kapitány pirosfej paripán.
— Megállj, te kis leány, adj egy ital vizet!
Itt a bankó a zsebembe, mindjárt kifizetlek.

— Nem kell nekem a bankója, nem vagyok én dáma!
Én vagyok az édesanyám legkedvesebb lánya.
Adja a bankóját a világ dámájának,
Hagyjon békét, kapitány úr, baka babájának!²⁶

Közlegényre csak a századforduló utáni szövegváltozatok utalnak, a korábbi variánsok még csak a kapitány és a leány párbeszédét tartalmazzák, melyekben a megkísértett leány a pletykára hivatkozva utasítja el az ajánlatot, de ez a befejező indoklás esetleg el is maradhat.

3. sz. dalunknak 1865-ből való az első változata, ettől kezdve ezt is évtizedenkint feljegyzik és közzéteszik; eddig 18 variánsa ismert.²⁷ Az egész magyar

²⁴ GÖMÖRI i. m. 160.

²⁵ GÖMÖRI i. m. 161. (A sült, peccsenye helyett eredetileg talán bor, peccsenye lehetett.)

²⁶ KERÉNYI i. m. 182.

²⁷ Dallam szempontú összeállítását KERÉNYI i. m. 224. végezte el, ehhez l. még a köv. szövegváltozatokat: PAP Gyula: *Palóc népköltmények*. Sárospatak, 1865. 36—37.; MNGy II: 25—26.; LIMBAY Elemér: *Magyar daltár*. A magyar nép dalainak egyetemes gyűjteménye dallam szerinti rendben. III. Győr, 1882. 32.; NYR 19: 240.; VIKÁR kézír. hagy. rugonfalvi gyűjt. 1902. 61. sz. 1—4. vsz.; MNGy VI: 31—32.; MILLIE i. m. 32—33.; GÖMÖRI i. m. 31—32.; PÉCZELY Attila: *Vásárhelyi népdalok*. Hódmezővásárhely, 1932. 18. sz.; BÁRCZY István *Magyar nótakincs*. I. köt. 2. füz. *Magyar népdalok, népies műdalok és énekek gyűjteménye*. (A szerző kiadása.) 57. és 74. (MAJOR Ervin jegyzetével.); BÉRZE NAGY János: *Baranyai magyar néphagyományok*. I. Pécs, 1940. 231.; MATHIA i. m. 41.; KONSZA Samu—FARAGÓ József: *Háromszéki magyar népköltészet*. Marosvásárhely, é. n. 298.; BORSY István—ROSSA Ernő: *Szép a huszár. Katonadalok gyűjteménye*. (Bp.), 1954. 136—137.

nyelvterületen népszerű; sőt a Heves megyei *Nádújfalu*n dramatikus szerkezete révén énekes-táncos leányjátékká alakult át. (E „típuscsaládból” ez az egyetlen játékpélda!)²⁸ Dallama és szövege egyaránt arra utal, hogy eredetileg műdal lehetett, de forrását egyelőre nem találtuk. Mindenesetre felsorolt példáink közül talán ennél a legátfogóbb a változás, a folklorizálódás: tehát a befogadó népköltészeti környezethez való alkalmazkodás.

Az előző szöveghez nemcsak eszmeisége, hanem szerkezeti felépítése is hasonló, sőt ugyanúgy záróversszakkal bővíthet ez is:

—Itt a korsó kapitány úr, ihatik belőle.
Egy kérésem volna nekem, hogyha megengedne:
Eressze el a rózsámat hosszú szabadságra,
Hadd mulatom ki magamat vele utoljára!²⁹

— . —

—Nem kell nekem a bankója, nincs a víznek ára!
De a Pista bátyám búsul laktanyába zárva.
Adjon, kapitány úr, szabadságot néki!
Az aratást csütörtökön estig, tudom, hogy elvégzi.³⁰

4. Eddigi példáink a szerelmi hűség és tisztaság próbatételéről szóltak, következő szövegünk a szabad életet állítja középpontba, a szerelem azonban éppúgy jelen van itt is, mint PETŐFI hírneves mottójában:

Kapitány úr azt mondja a huszárnak:
—Édes fiam, maradj vissza zupásnak!
Három csillagot kapsz a gallérodra,
Harminc legény hallgat a komendódra.

— Kapitány úr, köszönöm a jóságát!
Adja másnak mind a három csillagát,
Mer én azér a babámat nem hagyom,
Kökényszeme az én legszebb csillagom.³¹

Kétségkívül ez az eddigi legnépibb ihletésű szövegünk. 1870—1945 között 13 szövegváltozata került feljegyzésre, valamennyi katonadal, elterjedtsége tehát ennek is országos; mindenesetre az első világháború után valamelyest csökkent a népszerűsége, de az „Alku”-típusú dalok közül ez van ma is a legtöbbször műsoron.³²

Szerkezeti szempontból PETŐFI verséhez hasonlóan alakul: a párbeszéd minden változatban megmarad, de ehhez is csatlakozhatik bevezető, ritkábban befejező szakasz. Rendszerint szabadságról vagy leszerelésről szóló versszakok vezetnek be, amelyek más katonadalokból jól ismert tipikus vándorstrófák:

—Százados úr, adja ki az opsétom!
Hej! hűségösen kiszógátam császárom.
Kiszógátam három évet, hat napot,
Százados, úr, szalutáni nem fogok!³³

²⁸ Ethn. XXXVII (1926): 93—94.

²⁹ MILLIG i. m. 33.

³⁰ KONSZA—FARAGÓ i. m. 298.

³¹ MNGy VII : 204.

³² Vált. Nyr 9 : 384.; LIMBAY i. m. VI : 28.; VIKÁR kézír. hagy. egri gyűjt. IV. füz. 120. lp. 241. sz. (1893); Nyr 26 : 336.; MNGy VI : 139.; MNGy VIII : 225—226.; MILLIG i. m. 38.; GÖMÖRI i. m. 52.; KÁLMÁNY Lajos: *Történeti énekek és katonadalok* 665—666. (jegyzetekkel); VOLLY István: *Daloljatok honvédek! 104 magyar katonadal*. Bp. 1939. 107. és 115.; SÁROSI Bálint: *Magyar népi líra*. (Bp. 1961.) 15.

³³ Nyr 9 : 384. E vándorversszak vált. I. KÁLMÁNY *Történeti énekek* 687—689.

Egy változatban az ajánlatot visszautasító közlegény fogságba vetéséről van szó, de a vonatkozó szakasz nem tartalmi, hanem csak hangulati összefüggésben van az alapszöveggel.³⁴ Maga a csábító ajánlat különben mindvégig megmarad reális keretek között, legfeljebb csekélyke túlzás érződik némelyikén (három csillag fejében azt ígéri: — Egész század hallgat a komandódra!).³⁵ A *János vitéz* megfelelő helye mesei szférában játszódik ugyan és a kettő között eredet szempontjából sincs közvetlen kapcsolat, mégsem felesleges az „alku”-alaphelyzet kedvéért ezeket összevetni:

— Derék János vitéz, halld most beszédemet!
Mint hogy megmentetted kedves gyermekemet,
Vedd el feleségül, legyen ő a tied,
És vele foglald el királyi székemet!...

— Köszönöm szépen a kelmed jó'karatját,
Amely reám nézve nem érdemlett jóság.
Egyszersmind azt is ki kell nyilatkoztatnom,
Hogy én e jóságot el nem fogadhatom....³⁶

Ugyanígy közvetlen összefüggések erőltetése nélkül is utalni lehet itt egy francia népdalra, amelyben az ajánlat merőben szubjektív elképzelés marad: (ORTUTAY Gyula más összefüggésben már kereste magyar rokonságát):

A király, ha megkínál
Páris városával,
Csakhogy érte hagyjam el
Szerelmes babámat:
Azt mondom a királynak:
Tartsa Párist magának,
Hagyja nekem babámat
Szerelmes babámat!³⁷

Nemhiába ez a 4. sz. a legnépibb eredetű, a legvegyülékenyebb daltípus is egyszersmind az eddig tárgyaltak közül. Egyik kontaminációja az eltérő eredetű, de eszmeileg rokon szövegek affinitásának jellemző példája:

Azt mondja a kapitány a bakának:
— Ej, de szép szeretője van magának!
— Hogyha van is, nem kapitány szerezte,
Szegény baka sétatéren kereste.

— Add át nekem rózsád, nem lesz károdra!
Három csillagot varratok a rokkodra.
— Kapitány úr, köszönöm a jóságát,
Adja másnak mind a három csillagját!³⁸

E típus varibilitására talán még jellemzőbb, hogy a 30-as években már a summásdalok között találkozunk vele. Szövege gyökeresen átalakult: a summás-

³⁴ VIKÁR a 32. sz. jegyzetben id. gyűjt.

³⁵ MILLIG i. m. 38.

³⁶ 13. ének 15. és 19. sz. vsz.

³⁷ *Ha rózsaszál teszel...* A francia népköltészet gyöngyszemei. Válog. és szerk. Dobossy László. Bp. 1956. ORTUTAY Gy. előszavában idézi és a köv. törökkoppányi dallal veti össze:

Kis angyalom szeme, szája
Többet ér, mint Buda vára,
Mert Budavár az uraké,
Kis angyalom csak magamé.

³⁸ LIMBAY i. m. VI : 28.

dalban szereplő mangár a kubikusok *baráberének* felel meg, jelen esetben munkanélküli, deklasszált cipésmesterről van szó; az ajánlattevő *fapipás* pedig egy uradalmi botos ispán. Az egész dalbeli környezet más, sőt úgyszólván minden szó ki van cserélve, mégis könnyűszerrel ráismerünk a katonadal-előképre. (A példa különben sem áll egyedül: a summásdalok döntő többsége korabeli divatos katonanóták átalakításai.)

A fapipás azt mondja a mangárnak:

— Maradj, nálam, öreg mangár, zupásnak!
Krumplilevest kapsz majd a tányérodra,
Két szép ökör hallgat majd a szavadra.

— Fapipás úr, köszönöm szívességét,
Adja másnak azt a krumplilevesét!
Van émékem odahaza suszterszékem, kaptafám,
Megkeresem én azzal a vacsorám!³⁹

5. Az „alku”, tehát az ajánlattétel és visszautasítás alaphelyzetéből kiindulva várható volna, hogy valamilyen szolgálat *felmondásához* is kapcsolódjék hasonló daltípus. Így is van! Az idézett katonanótán kívül még két „felmondó”-dal ismeretes, a dalsorozatban belül összesen tehát három, vagyis a vizsgált típusok fele. Feltűnő, hogy az egyik műköltői eredetű felmondó-daltípus társadalmi éle mennyivel tompítottabb, mint népi testvéréé. Legrégibb népköltészeti szövegváltozata a következő:

— Hej, gazduram, adja ki a bérem!
Már én többet jószágát nem őröm:
Észegődtem a szomszéd megyébe,
A esikósok, gulyások közébe.

— Pegyig fiam, ne hagyja itt engem!
Hisz te vótá a letjobb eselédem.
Új szűrt veszek maj vásárfiának,
Csak jó gondját viseld a jószágának!

— Hej, gazduram, nincsen semmi kedvem,
Megunom má itten az életem!
Odaadta Juliskámat másnak,
Viséje gondját a jószágának!⁴⁰

KODÁLY Zoltán szerint e szöveg ÁBRÁNYI Kornél: A kis gróf szerelme, c., 1877-ben megjelent népszínművéből származik, melyhez később ERKEL Gyula szerzett dallamokat.⁴¹ Valószínűnek tartom azonban, hogy e dalszöveg néhány évvel korábbi lehet és „kivülről” került bele a népszínműbe is, mert KÁLMÁNY a megjelenés évében már közzéteszi idézett népköltészeti változatát, sőt ugyanabban az évben Kiskunhalason már egy paraszti kéziratos daloskönyvbe is bemásolják.⁴²

A többihez hasonlóan, e dal mintegy 21 változatát nemesak évtizedenkint, hanem rövidebb időközökben is feljegyzik és közlik: Erdélyt és a Tiszántúlt

³⁹ Koós Imre: *Summásélet*. Miskolc, 1960. 70.

⁴⁰ KÁLMÁNY: *Koszorúk I*: 156.

⁴¹ *A magyar népzene*. Bp. 1952. 33. és 73.

⁴² Id. Egyed I. Sándor 1877-ből való daloskönyvéből közli NAGY CZIROK László, EA 1813. IV. r. 61. 1. 84. sz. Kiskunhalas.

keleti felét kivéve, az egész magyar nyelvterületen osztatlan népszerűségnek örvend. Bár bizonyíthatóan *nem* népi eredetű, az „Alku”-hoz hasonló hangulata és népi figurái révén hamarosan felkapták; LIMBAY Elemér 1884-ben már három változatát közli. Később is ugyanilyen variábilis marad, de a változtatás csak stíláriis, legfeljebb még a sorok cseréjére terjed ki; a már idézett három versszak minden ép variánsban megtalálható.⁴³

A dalbeli *adja ki a bérem* kifejezés itt még csak utal a bér munkára, de a munkaadó és alkalmazottjának ellentéte szerelmi köntös leplébe van burkolva. A költői általánosítás felemás, befejezetlen. Mindenesetre a gazda részéről szabályos, bár egyoldalú alkudozás folyik: löbök között *szép szűrt, ráncos szárú csizmát*; *cifra subát, magas sarkú csizmát* vagy *sok szép vásárfiát* ígér; némely dalban az ajánlat önálló versszakká bővül:

— Jancsi szógám, ne hagyjál itt engem!
Jön nagy vásár, veszek vásárfiát;
De veszek neked olyan vásárfiát;
De cifraszűrt meg lagosszárú csizmát.
De veszek neked csinos vásárfiát;
De cifraszűrt meg ráncosszárú csizmát.⁴⁴

Említést érdemel még, hogy a változatok egy részében *Jancsi* és *Juliska* ill. *Iluska* szerepel, ami éppúgy utalhat a GRIMM-mesére, mint János vitézre is.

A legtöbb változat tanúsága szerint lírai hősünk, tehát a felmondó legény, hajthatatlan marad, csak a KÁLMÁNY-gyűjtötte szegedi variánsok tanúskodnak hasonló törvényszerűségről, mint maga az „Alku” és a korszós leányról idézett dal kibővített változatai: nevezetesen, a befejezés némileg tompít a visszautasítás élén és a különben bátor magatartású dalbeli hős maga is ajánlatot tesz; míg a bővítetlen változatokban a szakítás félreérthetetlen, emitt épp a fő kérdés marad nyitva:

De szép város, de szép legelője!
Gulya, ménös ott legelget benne,
A számadó iszik a csárdába:
Itatóra ballag a gulyája.

Fölgyött már a nap a magas égre.
Pista kiáll a gulya szélére.
Nincsen héja Pista gulyájának.
Ekkor mondja a számadójának:

— Számadó úr, kéröm én kegyedet,
Én már tovább kenyerét nem eszem!
Elszegődtem másik vármegyébe:
Csikós löttem csikósok körébe.

Számadó úr, mások azt beszélik:
Szép Juliskám már hónap esküszik.
Szép Juliskát ha odadta másnak,
Viselje hát gondját a gulyának!

⁴³ Az id. kívül még a köv. vált-okat: NAGY József: *Legújabb szegedi népdalok*. Szeged, 1878. 115.; NYR 13 : 336.; LIMBAY i. m. I. 2 : 156—157, 157—158.; BENEDEK i. m. 160.; KÁLMÁNY: *Alföldi népbaldalok*. Bp. 1954. 179—180.; EA 457. 22. lp. XIV (Erdőtelek, Heves m. 1912), 488. 99. lp. 49. sz. (Királyhelméc, Zemplén m. 1913), 471. 130. lp. 1. sz. (Foronya, Zemplén m. 1914), 231. 18. sz. (Mesterszállás, Szolnok m. 1928), 324. 15. lp. 46. sz. (Nagypall, Baranya m. 1928.), 249. 3. sz. (Palotás, Nógrád m. 1928.); FÉL i. m. 120.; KERÉNYI i. m. 228.

⁴⁴ Zsiga János 74 é. volt aratórészes, Nyírtura (Szaboles m.), 1959. Saját gyűjt. A közlő, juhásznotaként énekelté.

—Pista fiam, ne hagyj itt engömet!
Gyün a vásár, új szűrt vöszök néköd.
Új szűrt vöszök, kerek aljú subát.
Pista fiam, ne hadd itt a gulyát!

—Számadó úr, mások azt beszélik:
Szép Juliskám már hónap esküszik.
Számadó úr, ha azt kicsinálja:
Veje lögyek, ne gulyásbujtárja!⁴⁵

Van egy még erőtlenebb, kissé szentimentális szerelmi dal, amely szintén félnépi eredetű és országszerte elterjedt. E két dal egyes változatai kölcsönösen hatottak egymásra, bár a szerelmi dalban csak leánykérésről van szó, szolgálatról nem:

—Jó gazduram, gazdasszonyom az egekre kérem:
Ezt a kislányt, barna kislányt adják ide nékem!
Az igaz, hogy szegény vagyok, elhagyatott árva,
Kelmed se jött, kelmed se jött hat ökörrrel e gyarló világra!

Hogyha pedig ezt a kislányt énnekem nem adják,
Úgy elmegyek a faluból, hogy hírem se hallják!
Akkor pedig ez a kislány hervadásnak indul,
Engem pedig, engem pedig majd kifognak a széles Tiszából!⁴⁶

6. A szolgák, cselédek, summások s egyúttal a katonák számára is a leszerelés, a végzés volt a legnagyobb élmény, a róla szóló dalokban sűrűsödnek össze egész évi tapasztalataik, hangulatuk, megszületik a költői általánosítás. A szabadulás közeli reménye, a függőség átmeneti megszűnése feloldotta a gátlások nagyobb részét is, éppen ezért a végzésről szóló dalok hőfoka a legizzóbb, eszmeileg is ezek a legtudatosabbak. A könnyen átalakítható és különféle összetételekben gyakran társuló kis dalokban az elszenvedett sérelmek és a jobb hely reményének illúziója egyaránt hangot kaphat:

béresdal: Kivirágzott, kibimbózott a fűzfa,
Közelget már március első naptya.
Sok szép bérös fölmondja az üdejít:
Elszegődik, itt hagyja a rossz helit...⁴⁷

szolgadal: Hozd el, isten, hozd el kiskarácsony napját,
Hogy ne egyem többet a gazdám cipaját!
Bicskahegyen vágott nyüvess szalonnáját
Körme között adott nagy marok túróját!⁴⁸

szolgadal: Indulok, gazduram: — jó napot kívánok!
Ha bemegy egy házhoz, törjön el a lábod!
Törjön el, törjön el, hacsak bokáig is,
A két kezed szára akár könyékg is!⁴⁹

Utoljára, de nem utolsósorban egy szolgadalról kell még megemlékezni, amely eszmei és formai szempontból egyaránt jelentős, ugyanakkor a leg-

⁴⁵ KÁLMÁNY: *Alföldi népballadák* 179.

⁴⁶ KISS Lajos: *Régi népdalok Hódmezővásárhelyről*. Karcag, 1927. 35—36.

⁴⁷ MNGY VI : 145.

⁴⁸ NK V (1960), 1. sz. 19.

⁴⁹ TIMÁR Máté: *Majoros Ádám krónikája*. Csillagok, csillagok szépen ragyogjatok... Bp. 1958. 363.

archaikusabb és legnépibb is. CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos balladagyűjteményében a lírai balladák, ill. balladás dalok között szerepel. Megjegyzik róla, hogy párbeszédese első felének van némi eszelekményessége, lírai önátkozása pedig a *Nagy hegyi tolvaj* és a *Mezőbándi úrfi* ballada hasonló formuláira emlékeztet.⁵⁰

Ez a lírai dalforma is országszerte ismert ugyan, de nem sok változatban; ezekből előzőleg idéztem néhány rokon példát. Ha viszont kristálytisza motívumait és formuláit tekintjük, arra kell gondolnunk, hogy a gyűjtések egyoldalúsága, hiányosságai miatt rendelkezünk ilyen kevés változattal! Hiszen épp az élelmezésről, bánásmódról és egyéb sérelmekről szóló béres-, szolgál- és summásdalok teszik ki saját dalkincsük igen jelentős hányadát.

Soronkövetkező szövegünk azért is érdemel behatóbb figyelmet, mivel párbeszédese szerkesztésű, archaikus motívikájú, viszonylag az egyik legterjedelmesebb és közelít a balladai forma felé. E daltípus legtöbb változata *Kolozs megyéből*, közelebről *Kalotaszegről* került elő, s *Hajdúhadházi* is rendelkezünk még egy eléggé eltérő verzióval. Legkorábbi, 1899-ből való feljegyzését VIKÁR Bélának köszönhetjük, s csak a 30-as évek vége felé figyelnek fel újra rá, BERCZKY Sándoré a legszebb változat megtalálásának érdeme, végül FARAGÓ József, a kitűnő kolozsvári magyar folklorista végez ezzel kapcsolatosan kiegészítő gyűjtéseket 1955-ben, ugyancsak Kalotaszegen.⁵¹

FARAGÓ szerint e dalt a szolgák év végén, újév-köszöntéskor énekeltek szabadulásuk örömeire. E szokás 1948 után elmaradt. Szövegének szétzilálódása, ill. kontaminációja korábbi keletű lehet, mert VIKÁR Béla szövegében még „szabályos” az alku: a gazda kétszeri ígérgtetéssel próbálja marasztalni szolgáját; BERCZKY 1939-ből való változatában az ajánlattétel már csak egyszer fordul elő, és a hajdúhadházi változathoz teljesen ki is marad, helyette a már idézett Hej, gazduram... kezdetű dal első versszaka van beiktatva.

Feltűnő e daltípus egészen szűk területre való visszaszorulása, ami a megkésett fejlődéssel csak részben magyarázható. Mindenesetre, az „Alku” típusú dalok — mint már utaltam is rá — a magyar nyelvterület keleti, dél-keleti peremére nemigen jutottak el, helyettük hagyományos formák aktualizálódtak, mint amilyen jelen példánk is. Ugyanakkor azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy a feudalizmus időszakában bizonyos dal- és balladatípusok előzhettek meg (mint pl. *Csillagom, révésem*; *Egyszer egy királyfi*, továbbá *Lányom, lányom gyöngyvirágom*: a legény (huszár) szerelmi ajánlattétele stb.) az Alku-típusú dalokat.

A BERCZKY-féle legteljesebb, két, esetleg három dalból összetett változat szövege a következő:

Mikor a szógának telik esztendeje,
Veszi a gúnyját, viszi a csapszékre.

Mondja a gazdája: — maradj meg jövőre.
Csapd ki hat ökrömet a zöld legelőre!

— Egyik meg a kutyák mind a hat ökrödet.
A tűz égesse el vasas szekeredet!

⁵⁰ *Röpülj, páva, röpülj*... Bp. 1954. 243—244. és 506.

⁵¹ A felsorolt változatok: VIKÁR kézír. hagyatéka VII. 98. lp. 222. sz. (Bánffyhungad, 1899.); a BERCZKY-féle vált. közli. KODÁLY i. m. 122.; FARAGÓ József: *Mikor a szógának telik esztendeje*... — Utunk (A Román Népköztársaság Írószövetségének lapja, Kolozsvár), XIII (1958), 52. sz. (dec. 31.), I.; ENYEDI József: *A káposzta jelentősége a népeletben Hajdúhadházon* — Ethn. LXXIII (1963), 426—427.

Meguntam, meguntam gazdám kovártélyát,
Három töpörtyűvel a bűtös laskáját.

Anyám, anyám, anyám, kedves édesanyám!
Mikor engem szültél, mir nem szültél követ?

Mikor feresztettél gyöngre, langyos vízbe,
Feresztettél volna tiszta forró vízbe!

Mikor takargattál az én kis pólyámba,
Takargattál volna tüzes parázsába!

Mikor tejet adtál, adtál volna mérget
Hogy ne enném azt a sok keserűséget!⁵²

A felmondás, a gazda elátkozása és az önátkozás három részre bontja a dalt, az egyes részek vándorversszakokként más szolgál- és béresdalokban is előfordulnak. Ugy látszik, erre a daltípusra ez a rugalmas többrészség, ez a meg-
lehetősen laza szerkezet a jellemző, mert a legutóbb gyűjtött változata még
összetettebb, bár az előzőnél valamivel rövidebb:

Mikor a szógának telik esztendeje,
Veszi a gunyáját, indul hazafele.

Gazdája azt mondja: — maradj meg jövőre,
Csapd ki hat ökrömet bársony legelőre.

— Egyik meg a kutyák a te hat ökrödet,
Ígesse el a tűz vasas szekeredet!

Gazdámát nem bánom, ökreim sajnálom:
Barna szeretőmet, cifra isztikémet.

Meguntam, meguntam gazdám kovártélyát,
Két kis töpörtyűvel a bűtös laskáját.

Esőt, uram, esőt, jó heverő időt!
A gazdának morgást, a szógának nyugvást!⁵³

Ha e két változat további párhuzamait keresnénk, szinte szakaszonként kellene a szövegeket összevetnünk, amelyek között még szólás is szerepelne. (— Hetes eső — hármás ünnep: béresdallás — gazdamorgás.) Ehelyett befejezésül a hivatkozott hajdúhadházi változat kívánczik még ide, amelynek kezdő része az eszmeileg rokon — Hej, gazduram . . . kezdetű dalból került át, de ezen túlmenően is: e változat már differenciáltabb munkakörre utal, valamelyest módosul az átokformula is, de őszinte hevéből mégsem veszít semmit:

Hej, gazduram! Hej gazduram én itt hagyom kendet,
Mától fogva nem vakarok ökröt, se tehenet!
Verje fel az udvarukat a gyom meg a dudva;
Vasvilláját, isztikéjét egye meg a rozsda!

A savanyú káposztája rothadjon hordóba!
Velem sokszor megetette reggel, vacsorára.
A filoxer dúrja ki a szőlője tőkét!
Nyissa ki, de fedje is el, ha megissza levét!

⁵² KODÁLY i. m. 122.

⁵³ FARAGÓ i. m. 1.

Szöjje(!) be a pók az óla ajtaját, ablakát!
 Törjön el a keze, hogyha szolgának pofont ad!
 Én már ide soha többé lábom be nem teszem
 S a keserves káposztáját többé meg nem eszem.⁵⁴

E változattal zárjuk is a sort, mivel ez már az „Alku” típuson kissé túlmutat, helyette összefoglaló típusjellemzés látszik kívánatosabbnak.

A bemutatott dalok nem egy töről sarjadnak, „típuscsaládon” kívüliek, eszméileg mégis rokonok és esetenként kontaminálódnak is egymással. Lényegi mondanivalójuk a következő: egy előnyösebb társadalmi helyzetű egyén, aki egyben osztályát is képviseli (báró, gazda, kapitány, gazdag számadó stb.), többnyire anyagi haszonnal járó ajánlatot tesz egy alacsonyabb rangú egyénnek (juhászlegény, közlegény, szolga, falusi kislány stb.), aki azonban a látszólag kecsesgető ajánlatot visszautasítja, vagyis sikerrel kiállja a próbát: az igaz értékek tehát, mint amilyen a szerelem, a hűség, a szabadság, sem pénzért, sem rangért nem eladók! Amint egy kiskunhalasi változat kissé nyersen meg is fogalmazza: — Nem jószág az én kedves galambom, — Hogy avval egy báró kupeckodjon! . . .⁵⁵

E dalok, tartalmuknak megfelelően, párbeszédes jellegűek, a kérdés-felelet forma esetenként dramatikus szerkesztésűvé válik. A dalok magva 2, ritkábban 3 versszak, amelyek oly szorosan összetartoznak (kérdés-felelet forma, ill. ajánlattétel és visszautasítás), hogy egyetlen ép változattól sem hiányozhatnak, sőt inkább bővülnek kezdő- vagy záró versszakokkal, mint közbeesőkkel.

A társadalmi helyzet különbözőzéséből konfliktus lehetősége adódik, a dalok — főként bővített változataikban — közelíthetnek a balladai forma felé, de lényegében megmaradnak lírai románcoknak, ill. narratív lírai daloknak. Nemhiába hol balladák, hol dalok, hol pedig románcok között találjuk őket a különböző gyűjteményekben! Átmeneti jellegüknél fogva az adott korszakban amolyan ballada-pótléket is jelentettek.

A 6 daltípusból 4 műdalból ered: egynek Petőfi „Alku”-ja, egynek talán egy népszínmű a forrása; kettőnek ugyan még kiderítetlen, de bizonyosan nem népköltészeti az eredete. A fennmaradó kettőből egyik katonadal, másik szolgadal; ezek minden ízükben népi alkotások, bizonyítva az *alkotáskedvet* is az *alakítás* mellett. A szövegeknek mintegy a fele katonadal, önmagában is példázva, hol vannak e korban igazán eleven erejű népi közösségek, de egyben a militarizálódás fokozódására is utalnak.

Az 1845—1945 közé eső évszázad a tőkés viszonyok kifejlődésének és uralkodóvá válásának időszaka, amelyet — most csak a népi líra alakulástörténetére szorítkozva — többek között a lírai dal vezető szerepe, uralkodó helyzete is jellemez. A feudális vagy esetenként még nemzeti közösségek felbomlásával és átalakulásukkal kapcsolatosan az alkalmi líra hagyományos műfajai (bölcsődal, siratóénekek, munkadal, szertartásos énekek stb.) lassankint elenyésznek, ezzel szemben a kialakuló új közösségekben mindjobban fokozódik a személyi, ill. személyiséglíra (szerelmi-, bor-, gúnydal, katonanóta stb.) súlya és jelentősége. E korban tehát epika és dráma híján a lírának kellene a változások lényegét kifejeznie, erre azonban a megkésett és vontatott ütemű fejlődés miatt már nemigen futja erejéből. Következésképpen megsokasodnak az átmeneti formák (história, hírvers, népi vers; magyar nóta stb.), a hagyományos nép-

⁵⁴ ENYEDI I. m. 426—427.

⁵⁵ NAGY CZIROK László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Bp. 1959. 268.

költészetre is mind nagyobb hatással van az irodalom, a szájhagyományozott költészetnek fokozódik félnépi jellege.

A merőben új viszonyok nem annyira közvetlenül, mint inkább közvetett módon kerülnek lírai ábrázolásra; a lírai alkotások többsége a változásnak nem a lényegét, hanem inkább kísérő mozzanatait fejezi ki; az új sokkal gyakrabban jelentkezik a motivikában, mint az eszmeiségben. A korabeli népköltészeti alkotások már nem annyira általános érvényűek, mint a korábbiak. Észrevehető ellentmondás van az egyéni érzelmek, problémák feldolgozása és a valóság között. Következésképpen a korábban önálló paraszti közösségek költői igényeit egyre inkább félnépi, irodalmi termelés kezdi kielégíteni: a valóság tükrözése mindjobban az irodalomra hárul.⁵⁶

Mind ezek ellenére sem mondhatjuk, hogy e korban népünk alkotótehetsége szünetelt volna, hiszen átszíneződött és bizonyos hányadában korszerűsödött maga a hagyományos anyag is, amelyen belül még új jelenségek is felbukkantak: elkülönültek pl. a mezőgazdasági munkások lírai dalai, tipikus átmeneti formaként kialakult a munkás dalköltészet. Ami magát az irodalmi hatást illeti, aktív válogató törekvés érvényesül továbbra is: a népköltészet vérkeringésébe bekerült darabok valamely szempontból időszerűknek bizonyultak. Népünk elég jó érzékkel válogatott abból a tömegcikkekből, amellyel a művészeti tömegtermelés elárasztotta. Nagyon jellemző, mit vett át, hogyan alakította tovább és tartotta meg huzamos ideig: esetünkben többek között világosan kiderül, hogy népünk ragaszkodott Petőfi népi—nemzeti—forradalmi örökségéhez.

KATONA IMRE

Имре Катона:

НАРОДНЫЕ ПЕСНИ ТИПА «ТОРГ»

(Резюме)

Шандор Петефи, великий венгерский поэт XIX в. написал в 1845 г. свои стихи «Торг», в народном духе. В течение нескольких десятилетий много подобных полународных или народных песен распространялись по всей стране. Анализируемые автором песни не имеют единого происхождения, по духу же они родственны и, в отдельных случаях, имеется между ними контаминация. Их содержание следующее: лицо, более высокого общественного положения (барон, капитан, богатый крестьянин, и т. п.), который одновременно является представителем своего класса, делает материально выгодное предложение лицу более низкого общественного положения (пастух, солдат, слуга, деревенская девушка и т. п.). Последний не принимает по виду лестное предложение, т. е. успешно выдерживает испытание. И так доказывается, что настоящие блага, как любовь, верность, свобода, не продаются ни за деньги ни за чины.

Согласно своему содержанию, эти песни имеют форму в диалог, вопросы-ответы иногда получают драматическую композицию. Ядро песен — 2, или реже 3 строфы, которые настолько тесно связаны (вопрос-ответ, предложение-отказ), что не могут отсутствовать из полного варианта. Они скорее дополняются начинающими или заключающими строфами.

Разница в общественном положении может привести к конфликту и так песни могут приближаться к формам баллады, однако, по сути, они остаются лирическими, нарративными песнями, романсами. Поэтому, в сборниках они расположены раз среди баллад, раз среди песен или романсов. Ввиду их переходящего характера, они могут представлять собой дополнение к балладам.

Анализируемые шесть типов песни имеют 103 варианта. Из этих типов 4 происходят из художественной литературы: источник одного из них стихотворение Петефи, дру-

⁵⁶ Vö. VITÁNYI Iván: *A valóság esztétikai tükröződése* — Magyar Filozófiai Szemle 1963: 218. és utó: *A művészetszociológia módszertani alapjairól*. Magyar Filozófiai Szemle 1964: 840—843.

ного, может быть, народная оперетта, двух остальных неизвестен, но во всяком случае не народный. Два остальные (солдатская песня и песня слуги) коренно народные. Они доказывают и силу творчества и силу композиции. Народ с хорошим вкусом выбирал из современных романсов и сам ответил современными произведениями на вопросы времени. Приблизительно половина всех песен является солдатскими песнями. Это сам по себе доказывает, где имеются настоящие народные коллективы творческой силы.

Imre Katona

UNSERE VOLKSLIEDER VOM TYP „UNTERGEBOT” (UNG. „ALKU”)

(Auszug)

Das volkstümlich inspirierte Gedicht „Alku” („Untergebot”) von Sándor Petöfi, Lyriker des 19. Jh., entstand im J. 1845. In einigen Jahrzehnten verbreiteten sich mehrere ähnlich volkstümliche Kunstlieder, bzw. Volkslieder landläufig. Die vom Verf. analysierten Lieder sind zwar nicht einem Stamm entsprossen, sind sie doch der Tendenz nach verwandt und haben sich von Fall zu Fall miteinander kontaminiert. Im Wesentlichen ist ihr Gedankengang folgend: eine Person höherer Gesellschaftsklasse (Baron, Kapitän, Hausherr, reicher Schäfermeister, usw.) – wohl Vertreter ihrer Klasse – stellt einen Antrag von materiellem Nutzen einer Person niedrigerer sozialer Klasse (Schäfer, gemeiner Soldat, Diener, Bauernmädchen, usw.). Letztere lehnt aber das anscheinend verlockende Angebot ab. Somit hat sie die Probe mit Erfolg überstanden. Wirkliche Werte, wie Liebe, Treue, Freiheit seien also weder für Geld, noch für Rang zu verkaufen!

Diese Lieder sind ihrem Inhalt entsprechend in Dialogform gehalten. Die Form Frage-Antwort erhält also gegebenen Falls eine dramatische Textur. Der Kern der Lieder wird durch zwei, seltener durch drei Strophen gebildet, die so eng zusammengehören (Frage-Antwort, bzw. Ablehnung des Angebotes), daß sie in keiner kompletten Variante fehlen dürfen und erweitern sich lieber mit beginnenden, oder abschliessenden, als mit mittleren Strophen.

Es würden sich aus der Verschiedenheit der sozialen Lage die Möglichkeiten eines Konfliktes ergeben und würden sich diese Lieder den Balladenformen nähern. Sie bleiben aber dem Wesen nach narrativ-lyrische Lieder, d. h. Romanzen. Es ist kein Zufall, daß sie sich in den verschiedenen Sammlungen manchmal unter den Balladen oder Liedern, oder aber unter Romanzen finden lassen. Infolge ihres Übergangscharakters vermögen sie eine Art Ersatz für die Ballade zu leisten.

Die vom Verf. analysierten sechs Liedertypen haben hundertdrei Varianten. Vier davon stammen aus dem Kunstlied. Als Quelle des einen läßt sich das Gedicht „Alku” von Petöfi, eines anderen vielleicht ein Volksschauspiel erkennen. Die Abstammung von zwei anderen ist noch unklar. Ihre Abstammung läßt sich aber gewiß nicht zur Volksdichtung zurückführen. Die übrig gebliebenen zwei Typen (ein Soldaten- und ein Dienerlied) sind durch und durch völkischen Ursprungs. Sie repräsentieren einesteils die Lust an der Formung, andernteils die schöpferische Kraft des Volkes. Unser Volk hat aus der gleichzeitigen Kunstliederproduktion glücklich das Beste ausgewählt und auf die gestellten Fragen seiner Zeit mit zeitgemäßen Schöpfungen reagiert. Etwa die Hälfte der sämtlichen Texte besteht aus Soldatenliedern. Diese zeigen schon genug klar, wo sich tatkräftige volkstümliche Gemeinschaften finden lassen.

A parasztfjúság társasélete a Bódva vidékén (1880—1950)

Első rész

I.

Közleményem anyagát 1949—50-ben gyűjtöttem. Több községben jártam: a Bódva völgyében Borsodszirákon, Szendrőn, Bódvarákon, a folyótól nyugatra eső galyasági falvak közül Varbócon, Szinben, Szinpetriben és Jósvafőn, valamint a Bódvától keletre a Rakaca patak mentén fekvő Meszesen.¹ Tájékozódásom eredményeképpen Szendrőt választottam behatóbb vizsgálat tárgyául. Ez a helység ugyanis nagyságánál, társadalmának tagoltságánál fogva a többenél érdekesebb, árnyaltabb képet ígért.

Időben anyagom mintegy 70—75 évet ölel fel: a múlt század utolsó évtizedeit — ameddig a gyűjtés időpontjában élt idős adatközlők emlékezete visszanyúlt — és századunk első felét.

Tartalom tekintetében a vizsgálódás határát magának az ifjúságnak, mint korosztálynak határai szabják meg: leány-, ill. legénysorba kerülésüktől követem nyomon a fiatalok életét a házasságkötésig, pontosabban az azt közvetlenül megelőző jegyváltásig.² Ezen belül foglalkozom a leányok együttesével, külsejük leírásával (öltözködés, szépségápolás), egymáshoz való viszonyukkal (barátkozás), s ugyanígy a legények együttesével. Ezután ismertetem leányok-legények érintkezésének alkalmait (fonóház, táncmultságok), majd rátérek leány-legény személyes kapcsolatára (udvarlás, szerelem). Végezetül vázolom a fiatalok helyét a község társadalmának egészében (család, falu), valamint kapcsolataikat a Szendrőn kívül eső világgal.

Előljáróban néhány szót kell szólni a gyűjtés helyéről. Szendrő nagyközség a Bódva-völgy középső szakaszán, a Miskolc—Hídvégardói szárnyvasút mellett; járási székhely. Jelentékeny helység már régtől fogva; a múlt század derekán mezőváros, 2000-en felüli lakossággal, közte számos iparos, kereskedő, a földművesek mellett. Felekezeti megoszlás tekintetében nagyobb többsége katolikus, kb. egyharmada református.³ A további népszámlálási adatok szerint lakossága az első világháborút megelőzőleg, 1913-ban 2865, 1949-ben 3212 lélek.

¹ A gyűjtőúton MORVAY Judit volt útitársam, aki a népi táplálkozás változásait vizsgálta. Megjelent tanulmányát I. „Az ünnepi táplálkozás a Bódva völgyében” címen. Ethn. LXI. (1950). Gyűjtőpontot előzetesen egymástól bizonyos távolságra fekvő falvakat választottunk ki, hogy evvel a várható különbségeknek mintegy elébe menjünk. — A „Galyaság” körühatárolására I. GUNDA Béla: *Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból*. NÉ (1934)

² Számos kutató foglalkozott az ifjúkor vizsgálatával, a korábbiakban FÉL Edit. — akinek útbaigazításait itt köszönöm meg —, ORTUTAY Gyula, SZENDREY Ákos, SZENDREY Zsigmond és az újabb kutatógárdából is többen. Tárgyában munkámhoz a legközelebb áll KRESZ Mária doktori disszertációja: „A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban” címmel, mely megszerkesztése óta részletekben az Ethnographia 1944, Néprajzi Értesítő valamint a Néprajzi Közlemények 1960. hasábjain látott napvilágot.

³ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pesten, 1851. IV. kötet 88—89.

Szendrő több településrészre tagolódik: a Partra, Alvégre, Felvegre, Németvárosra és Pástra. Közülük a Part a jómódú reformátusság törzshelye, míg az Alvég a szegénysorsú katolikusság gócéjának tekinthető. Van a helységben 8—10 ún. „nemes” család is, ezek a reformátusok vagyonosabb rétegéhez tartoznak, de életformájuk a parasztokéval megegyező. A községben ma is jelentékeny számú iparosság és értelmiség lakik.⁴ Dolgozatomban természetesen csak a parasztfiatalok társaséletével foglalkozom, de utalok más társadalmi rétegek szokásanyagának eltérésére ott, ahol ezt a földműves adatközlők megemlítik.

A gyűjtés anyagát mozzanatokra bontom, előbb mindig leírva a felderíthető legrégebb állapotot, majd külön bekezdésben megyek végig az idők folyamán bekövetkezett változásokon. Az időpontok meghatározására lehetőség szerint az évtizedeket használom, ahol nehezebben rögzíthető, hosszabb folyamatról esik szó, az „első világháború” „második világháború” stb. megjelöléseket.

Lánysorba lépés — öltözködés, hajviselet — ünnepi járulékok és viselésük — szépségápolás

A lánykor kezdetével az addig libapásztorkodó, gyerekszamba vett kislányból nagylány lesz: megkülönböztetett figyelmet érdemlő személy a családban, egyenrangú tagja a lányok közösségének, aki fonóba, bálba járhat, nagylány a legények szemében s magatartása szerint is az a velük való érintkezésben. Legkorábbi időpontja az iskola elhagyása, a reformátusoknál a konfirmálás. A legöregebbek úgy emlékeznek vissza, hogy az ő fiatalkorukban 16. évét is betöltötte a lány, mire nagylány sorba került. Ennek ugyanis nem a növés vagy a biológiai érettség a döntő tényezője, hanem a ruházat. A vagyoni állapottól függ: ha szülei bőven tudják öltöztetni a lányt, hamarosan nagylány lesz belőle. „Mert mi viszi a parasztoknál? a ruha” — mondják a szendreiék. A szegényebbjénél azonban időbe telik, míg nagylányosan kiruházzák. Persze azért „az is siet, igyekszik”, mert a gazdagon ruházott lányt a fiúk jobban viszik bálba, meg hamarabb viszik férjhez. Az ilyen ruházkodó, törekvő szegényre aztán irigykednek a többiek, „mondják mindennek”, rosszerkölesűnek, „pedig nem az”.

A két világháború között a lánysorba kerülés kora a 12—13. évre tolódott előre, majd a második világháború utáni időszakban ismét a 15—16. évre maradt vissza, bizonyára az általános iskolakötelezettség megnövekedése miatt is.

Milyen ruhaféléket kapott a nagylány? Derekas szoknyát hármat, négyet, olykor hatot is, hozzá kötényt, blúzt, kendőt: „cicarojtú kendőt, berlinerkendőt”. Hétköznapra ráncos szoknyát, fehér ingvállat hordott, télen cicarojtú kendőt. Vasárnapra különféle anyagokból volt a ruha: kartonból, szövetből, barhetből, esetleg selyemből, bársonyból is. De senkinek se volt sok ünneplője; némelyik gazdának vagonszámra termett a búzája, a lánynak mégis csak három ruhája volt: fekete, kék és piros szövet. „Azelőtt nem vót az a nagy ruháskodás, nem vót

⁴ KOVÁCSICS József professzor szívességéből a készülő „Borsod megye helytörténeti lexikona” c. mű anyaggyűjtéséből közlöm az alábbi adatokat: 1880-ban a lakosság összlétszáma 2340, ebből kereső 935. Földműveléssel és erdőszettel foglalkozik 497, iparral 105, kereskedelemmel 16, értelmiségi 15, napszámos 214 (99 férfi, 115 nő), háziéseléd 68 (7 férfi, 61 nő).

1910-ben 2865 lakos közül 1026 a kereső, ebből őstermelő 647, bányász, kohász 20, iparos 169, kereskedő 30, közlekedésnél foglalkoztatott 26, közszolgálatban levő 27, egyéb 107.

1949-ben 3212 lakos közül kereső 1338. Ebből őstermelő 786, bányász, iparos 306, kereskedő 31, közlekedésnél foglalkoztatott 41, közszolgálatban levő 46, egyéb 128.

az a nagy mód.” Télen-nyáron egyformán hordta mindet, sorban, ahogy jött. A legnagyobb forróságban is felvette a barhet ruhát s ha megkérdezték tőle, nincs-e melege, az öregek feleltek meg helyette: „Nem jó juh, amelyik nem bírja a maga gúnyját.” Délelőttre a templomba vették fel a szebb ruhát, délutánra csak egyszerű kartont.

Az ünneplő féllábszárig érő kikeményített, vasalt szoknya volt. A nemes lányok, módosak hosszabb szoknyát viseltek, a „parasztlányok” valamivel kurtábbat. Amazokén húzott fodor volt, a parasztokén bársony, rózsás pántlika rávarrva. Minél felfelé törekvőbb volt egyik-másik — bíró, kurátor lánya, — annál inkább húzódozott a tarka cifraságtól. Alkalmi ruhának számított a rózsaszínű szoknya, alul három fehér pertlivel; lakodalomba, bálba minden lány ebben ment. — A szoknyához blúz jött vagy ingváll piros lájbíval, ingváll inkább az egyszerűbbeknek, hosszúujjú blúz a jómódúaknak, uraskodóknak. Az ingváll ujjára pántlikát kötöttek. Vasárnap délelőttre surcot vettek, ez síma, egy-szél vászon, csak két hajtás van rajta, délutánra végig ráncos kötött. Mikor kiültek a kapuba fehér „patyolatot”, batisztot, esős időben fekete liszterkötőt. Ha bálba mentek vagy lakodalomba, éjszakára tiszta fehér surc volt rajtuk. A „parasztosak” a surcra kivarrták alul a nevüket, „ki egyszínnel, ki tarkával, kékkel, milyennel”. A finomkodók csak nevük kezdőbetűit hímezték fel a hajtás két sarkába. Ha valakinek tetszett, még egy kicsike, „de mákcesp” virágot is tett keresztöltésekkel a betűk közé. Körülbelül a század elején madeira kötő meg selyem kötő jött divatba. A surcot ekkor két szélbe hordták, „bamba-surcnak” nevezték a régebiek surcával szemben.

Az öregek elmélázva emlegetik, milyen szépek voltak a lányok, különösen az alvégesiek, mikor a templomba mentek: „vasalt ruhát hordtak, fehér blúzt piros lájbíval, a hajukon bársonyt, a nyakukba galárist. Csak úgy csörgött a sok kikeményített holmi, alig férték be. Tartották magukat, igen jányok vótak, kendő nem vót rajtuk télbe se, a világér le nem törették vóna a karjukat, esupaszkarral mentek, szép piros vót a karjuk. A lábukon nyifogó esizma.” — Hétköznapi nyáron mezítláb jártak a lányok, télen egyszerű síma esizmában. Ünneplőnek volt rózsásarkú esizma: hátul a cipész a kérgére rózsát hímezett, meg ráncos-szárú. Ki milyet bírt venni, a ráncos-szárú drágább volt. De azért a szegény is azon igyekezett, hogy megvegye. A századvégen kettőnek volt cipője, két református nemes lánynak. Uraskodásukat a többiek nem jó szemmel nézték, még a hozzájuk hasonlók se. A templom előtt az egyik tekintélyes nemes asszony rákezdte: „Csizmások előre, hátra cipősök!” — mert a hivatalnokok nem akarták fizetni az egyházi adót, a gazdálkodók pedig megfizették. (A padokban való elfoglalás eszerint történt: a legtöbbet adózó családok kapták a legelső helyeket.)

A két világháború között indul meg a kivetkőzés: mind többen és többen hagyják el a ráncos szoknyát, hogy városi szabású szűk, rövid egyberuhát öltsenek magukra: kezdenek „olyan slafrokosak” lenni. A folyamat a református lányok között indul meg s csak jó pár éves késedelemmel, a 30-as évek végén, a 40-es évek elején veszik át a katolikusok. „Ha református lányok kezdtek divatot, nem mentek utána a katolikusok.” Még a felszabadulás előtt eltűnik a paraszti viselethez ragaszkodó utolsó kivétel is a lányok köréből. Szakítanak a ruhák hordásának régi rendjével is: a sorban hordás helyett most télen a téli, nyáron a nyári ruhákat váltogatják vasárnaponként. A gyűjtés időpontjában (1949–50) lánykodók néhány évnyi késedelemmel ugyan, de már a város divathullámszárait követik. Ez olykor az egyéniesedésnek is teret nyújt: az ügyesen szabó-varró anya leányának nem a más lányoknál megcsodált újdonságokat utánozza le,

hanem valami Szendrőn még nem látott, esetleg a városról közvetlenül elesett meglepetést készít. Tovább újtának az öltözködés rendjében: már nem a nagymisére, istentiszteletre veszik elő legszebb darabjaikat a lányok, hanem délutánra, estére cserélik fel az egyszerűbb ünneplőt a szébbel. — Az öregek megbélyegző hangszúllyal „viganó”-nak nevezik a városias ruhát, sőt rövideje miatt erkölcstelennek is tartják: „a régiek még azt is szégyelték, hogy a lábaszárát lássák a férfiak, ezeknek meg ni, még a térgyük is kinn van”. A maradébb férfiak, legények se tudtak belenyugodni ebbe a viseletbe. Általánossá válása után még éveken is majomnak nevezik, aki ilyet hord. „Manci-ruhát”, így mondják, „Mancikendőt”. „Mér nem szép derekas ruhát hordasz?” — kérdik a lányoktól, „mér ezt a Manciruhát?”

A csizma viselése valamivel tovább megmarad. Eleinte télen még hordják a polgári jellegű ruhákhoz is. A hétköznapló zsíros boxból készül, vasárnapra pedig „letolós-szárút” viselnek: a régiek ráncosszárú csizmáját egyszer visszabuggyanva hordják (ebben az időszakban az idősebbek csak sima csizmát viselnek). A jógazdák az ilyenfajta csizmába fát is vesznek, „végig-sámfát” s levetés után madzaggal felkötik a gerendára. „Szépen is áll nekik, csak úgy ragyog.” Nyáron cipőt viselnek, de még elmegy csizmába, „aki olyan ózsdí”. A 40-es évek végére a cipő általánossá lesz, csizmát már télen se lát ni a lányokon, ilyenkor hócipőt vesznek a lábukra.

Az alsó ruházat a mindenkori szépségeszményhez s természetesen a felsőruha szabásához igazodik. Általában a közepes alakot itéli szépnek a szendrei ízlés: az „állásra alkalmas lány” nem túl kövér, de nem is sovány. Régen azt szerették, hogy a csípője kidomborodjék, a melle meg kicsi legyen, azért az alsó ruhák a csípő kihangsúlyozását s a mell ellaposítását szolgálták. Körülbelül a századfordulótól az ún. „vatásszoknyát” viselték, minden lány kapott stafirungba egyet, hogy „szép nagy kövér fara legyen”. Különösen a katolikusoknál volt közkedvelt, s tovább is tartották meg, mint a többiek. (30—40 éves katolikus asszonyok tére még a gyűjtés idején is hordták.) A reformátusoknál nem volt általános, főképpen a nemesek vetették meg. A református nemes anya nem engedte a lányának viselni, ráförmedt: „Nekem nem jársz úgy, mint egy kád.” Ehelyett ezek kis kurta barhet szoknyát vettek fel, meg három fehér szoknyát a felső alá. — Hogy a derekuk keskeny legyen, ún. „mider”-be szorították. Ez a ruha anyagával bevont, halszálkákra, kaucsukra dolgozott öv féle volt — „öv”-nek is mondták — 3 ujjnyi széles, ami hátsó részén alul-felül cakkra szélesedett ki. Az volt a szép, amelyiket jól be tudták húzni. „Nem oly kényelmes volt mint ma.” — Mellüket „kislájbí”-val, a blúz alatt hordott gyolesmellénnyel szorították le, mert a nagymellű lányt megszólták a legények: „Hej, de csúnya tőgyes lány, akar egy tehén.” — „A bugyogót a régiek nem ismerték, a legények oda kaptak, ahová akartak. A szegény lányok úgy meg vótak szokva, ha táncótkak, forogtak a lakodalmakba, mungyá idecsapták a keziket, az egyik oldalra forgott, az egyiket, mikor a másikra, megcserélte a másik kezivel. A legények meg úgy forgatták őket, hogy lássék valami.” Bugyogó helyett ún. „kisalsót” viseltek, két szélbe készült kis rózsaszín vagy kék ruhát, alul csipkével vagy cakkosan.

A 30-as évek táján a vatásszoknya kimegy a használatból, már alig egy-két lány hordja. A mell leszorítását célzó kislájbít viszont még szűkebbre fogják: „Jó, hogy tudtunk lélegezni benne.” Mikor aztán a derekas szoknyát felcserélik a városias öltözettel, fölöslegessé válik a lapos mell-széles csípő kontrasztjának kidomborítása. Sőt, a sima szűk ruhákban az arányos mell jobbat mutat: a leá-

nyok elhagyják a gyolesmellényt s helyébe melltartót szereznek maguknak. „Inkább azt igazgassák, hogy látszódjon.” A legények is elismeréssel jegyzik meg az ilyenre: „de jó melles lány”. Szükségessé lesz viszont a városi mintára készült fehérenemű: a kombiné s nadrág használata. Meg is vetik az idősebbek: „hiszen majd ott fagy a s...-ik benne”.

A hajviselet divatja változott a leggyakrabban, némelyiket alig két-három „jánkorszak” kedvelte, az utánuk következők már mással váltották fel. Egyidejűleg is eltért mindig a lányok hajviselete a kislányokétól s olykor egy-egy falurészé is a másiktól. A kislányok haját legrégebben elől kicsit becsavarták s úgy fonták két ágra. De szerették őket s a fiatalabb lánykakat „tyukosan” is fésülni: a két „kaeskába” font haját felkötötték két oldalt félkörben „galonddal” (szalaggal), majd később, mikor „mán művelődtek”, hajtüvel szúrták le. A nagyobb lányok a 70-es évek végén s a 80-as években hajukat két ágra fontan egyszerűen leeresztve hordták. A századfordulón lánykodók 4 ágat fontak, az első két ág kicsit a földre símult, úgy volt a négy fonat a fejbúbra nagy széles szalaggal „máslisán” felkötve. „Kinek piros pántlika, mindenhojan vót, égszín-kék, szederszín.” Ez volt az ún. „dupés haj”, egy válfaját hívták „rozmaringosnak”. Az egyik adatközlő visszaemlékezik rá, hogy ő volt az utója a 10-es évek elején, aki ezt hordta. Az első világháború táján már ismét az egyszerűen két ágba font, leeresztett haj lett általánossá, s a divatjamúlt dupés hajról ekkor már csúfondárosan szól a rigmus: „Sej, haj, dupés haj, selyemkendő, serkés haj.” Rövid ideig hódított ekkortájt — az Alvégen lakók indítására — a „nagy kaeskára” (egy fonatba) font haj is, rajta nagy széles szalaggal, amelyik majd a kötőig ért. „Mikor jöttek az alvégesi lányk, olyan szép vót, lobogott utánuk.” — A kontyra tűzés mindig bizonyos uraskodást jelentett. Már a legrégebb korszakban (1870—80) is akadt néhány lány — de csak a legtekintélyesebbje —, aki kerek kontyra fésülte a haját, símán, s nem tett rá semmit. Aztán a 20-as évek eleje táján újra divatba jött a konty: egy „jánkorszak” hordta vagy három éven át, virágot tűzve bele, de ekkor is csak a jógazdák csinálták, összesen talán tizenötén se voltak. Ha szegényebb lány leutánozta, mindjárt megindult róla a susogás: „Nicsak, L. Mari kontyra tűzte a haját!” „Jaj, de nagy kisasszony, kontyon hordja a haját!” — A negyvenes évek elején rövid időre ismét felkapták az egy ágra font haját, majd a hajdan kislányoknál kedvelt, elől kisé becsavart kétfonatosat vették át; ezt néha fel is tűzik. Városiasan rövidre vágva, göndörítve nem szeretik. Csak akik tanultak, általánosanál magasabb iskolát végeztek Miskolcon, azok vágják le.

A vasárnapiasan felöltözött, megfésülködött leánynak fontos járuléka volt még a kezében vitt holmi: balkezét maga előtt tartva imakönyvvel, kendővel ment a templomba. Régen kikeményített „nagy slingolt kendők” voltak fehér gyolesból, a szélén négy hajtással s a hajtások mentén négy oldalt „merkolt” írással. A nevet meg valami verses mondókát hímeztek bele, mint „Geesó Borbála — az ibolya kék — ha úgy szeretsz mint én — áldjon meg az ég.” A kendőbe másik kendőt, fagyos krumplit vagy cukorkát dugtak, hogy tartása legyen: „fogás kellett annak”. Csokrot is kötöttek, nagy csokor bazsarózsát vagy mást, azt vitték a lazán leeresztett jobbkezüikben. „Virtusba ment a virág, kinek van szebb virágja.” „A nóta is beszél erről” — jut eszébe az egyik adatközlőnek:

Elmehetsz már kislány a templomba,
Szép híred van Szendrő városába.
Be is ülhetsz a legelső sorba,
Elhervad a virág a kezedbe.

A régi többszoknyás, vatásszoknyás viselet akkor érvényesült igazán, ha a lány minden lépésnél lódított egyet a csipőjén. A eszma elősegítette az egyenes tartást s ezt a sajátos járást. Tanította is rá az anya alá nyát: „Tartsd magadat szépen, Lillon Pistának a lánya vagy! így meg úgy menj az uccán” — azaz a fejet feltartva, nem forgatva, hasat behúzva, mellet kinyomva, kézlengetés nélkül, lábujjhegyen, nem sarkosan, apró lépésekkel. Ha megállt a lány, arra ügyelt, hogy a lábát szét ne tegye.

Ahogy a 30-as években mind kevesebben és kevesebben veszik a vatásszoknyát magukra, úgy fogy e ruhadarabbal együtt a himbálódzva járók száma is. A kevés kivétel már feltűnő, de még nem von rosszallást magára. A városi jellegű ruhák elterjedésével viszont egyenesen neveltség tárgya lesz. Az ilyet vagy kevélynek tartják, vagy azt mondják rá: „ennek hítja van egy küllő”. A eszmát felváltó cipőben lazább lesz a testtartás, lomhább, egyenetlenebb a járás. Az öregek meg is szólják miatta a fiatalokat, gyakran „boxos a zoknijuk, zörög a csontjuk”, mert összeverik a bokájukat. — A kézben vitt holmik közül fokozatosan kisebbedik a kendő, megeszappan a virág: a második világháború előttiek már csak egy-két szálat tartanak a kezükben. De még ekkor is elengedhetetlen tartozéka a vasárnapi öltözetnek, sokan pénzt adnak érte, hogy beszerezzék. Istentiszteletra menet lóbálgatják, meg-megállnak, szagolgatják, a templom előtt állva is gyakran orrukhoz emelik. „Mán amelyik lány mind a két kezét leeresztette, az mán gyáva lány vót.” — A negyvenes évek végén lánykodók már csak kendőt visznek „az is oly csepp, hogyha egyszer belefújja az orrát, máris tele van”, a virágot egészen elfelejtették.

Aruban a tiszta, kerek, piros arc tetszik. Hajdan tejjel meg savóval mosdottak a lányok, hogy gyenge legyen a bőrük. Szeplő ellen első havibajuk vérével kenték be az arcukat. Hogy szép pirosak legyenek, mire a templomhoz érnek — ott vannak a fiúk! — útközben csipkedték az arcukat. „Lógordonforma” növény leveleiben megmaradt esővízzel mosták a hajukat, hogy hosszú legyen. „Arra büszkék nagyon a lányok, ha olyan hosszú hajuk van.”

Több, az öregektől hallott utasítást megtartanak továbbra is: tej tetejével, márciusi hóval mossák meg az arcukat. Első fecske látásakor üzennek vele, hogy szeplőjük elmúljon, pénteken lencsét főznek, hogy vasárnapra szépek legyenek stb. De már a merészebbek arcuk pirosítására a csipdesésnél maradandóbb eljárást találnak: rúdkávé piros papírával pirosítják magukat, meg a gyufaszálat megégetik, szemöldöküket kifestik, mikor mennek a bálba. Persze, a legényeknek nem szabad rájönni, hogy ez a szépség mesterkélte. Ha ilyesmire gyanakszanak, ráfűjják a cigarettafüstöt a lány arcára, hogy lássák, befogja-e a festéket? Az ilyennel aztán szóba se akarnak állni. Barátnői is megvetik, kiközösítik, ha észreveszik, hogy pingálja magát. Az elnézőbb szülő viszont sokhelyt csak neveti a lányt, hogy mit tud. Ritkán ugyan, de városi szépítőszert: púder, pirosító használatát is előfordul.

*Barátkozás: lánybandák — összetartás és kizárás —
templomi rend*

Lány a lánnyal már kiskorától fogva barátkozott, játszadozott libaörzés közben s az iskolában. Mikor aztán nagylánysorba került, a pajtáskodás cimborasággá alakult: öten-hatan, néha kilencen is együtt egy „lánybandát”, „lánycsatát” alkottak. Összetartozásuk alapja az egykorúság volt: az azonos évjárat,

vagy legfeljebb egy-két évnyi korkülönbség. Valamennyien ugyanabból a falurészből kerültek ki, pástosi lány barátnői a pástosiak, felvégesié a felvégesiek közül. „Mán az Alvég meg a Part olyan, mintha két falu lett volna.” A vagyoni különbség nem jelentett válaszfalat: „Ugyanúgy néztük a szegény zsellér lányát, mint akinek tíz köblös főggycé van.” „Nemes lány is barátkozott a paraszttal, nem volt akkor külön nézet.” A reformátusok viszont elég határozottan magukba zárkóztak, bandáikat kizárólag kor szerint alakították ki, náluk előfordult, hogy a pástosi lány a távoli Partra ment cimboráskodni. Református a katolikussal csak akkor barátkozott, ha tőzsomszédja volt. A nincstelenek körében egyéni barátságot teremtett a közös munkaalkalom; voltak, akik a grófi szőlők kapálásakor vagy más hosszantartó bér munka idején összelekedtek.

A régi lánybandáknak nagy jelentősége volt a fiatalság társaséletében. Ők tartották fenn a fonóházat s a hozzájuk szegődő, többnyire 2—3 évvel idősebb fiúkkal együtt ők képezték azokat a kis sejteteket, melyeken belül az ifjúság közös munkája és szórakozása végbement.

A két világháború között, éppen a fonóház-rendszer lassú bomlásával összefüggésben, így módosult a társulásokat létrehozó tényezők fontossági sorrendje: kor, felekezet, vagyoni állapot, szomszédság. Az egykorúság tehát most is első helyen áll, de utolsónak került a közellakás, az azonos falurészhez tartozás jelentősége. Élesedett az elkülönülés reformátusok és katolikusok közötti. „A reformátusok olyan szolidak voltak. Azt mondták, hogy a katolikus lányok igen szeretősök. Tényleg úgy vót, a reformátusok igen szendék vótak” — összegeznek katolikus részről. Az iparoslányok teljes elzárkózásáról nem is beszélve, a földművesek közé is mind nehezebben áthidalható válaszfalat emelt a vagyoni különbség. „Gazdag lányok a szegényebbbe nem is szóltak.” Ha kivételesen előfordult, hogy egy szegénybbsorsú lány a módosabbakkal került egy bandába, kinevették, megszólták: „De felvág, mér tart ő azzal, mér kapaszkodik ő a jobb-gazda lányokho?!”

A régi értelemben vett lánybandák fokozatosan felmorzsolódtak. A fonó megszűnésével létalapjukat veszítették el. Barátnők természetesen azóta is vannak, sőt vannak baráti körök is. De sokkal kisebbek, legfeljebb három lány tart össze; körvonalaik elmosódottabbak: a társulás egyéni ízlés, vonzalom dolga, s nem a hagyományos tényezőké, az együttesek összetétele többször megváltozhat a lánykor folyamán, s a társasélet formálásában semmiféle szerepet nem játszanak. Már a 40-es években, de főképp a felszabadulás óta új tényező jelentkezik a barátságok létrejöttében: az iskolai képzettség. Azok a lányok, akik Mikolcon vagy egyebütt polgárit, vagy más elemnél, általánosnál magasabb iskolát végeznek, külön társaságot alkotnak. Nem számít a korkülönbség, 5—6 évnyi is lehetséges, sem származásuk (paraszt, iparos), sem vagyoni helyzetük különbözősége. E nemrég alakult, összetartó, aktív kis közösség ma egyedüli örököse a régi, szétforgácsolódott lánybandáknak.

Ha a közösség tagja nem úgy viselkedik, ahogy a hagyományos paraszti erkölcs és illem megszabja „amelyik nem megbízható lány”, azt a többiek kizárják a maguk együtteséből. Ha valamelyik barátnőjükéről észreveszik, hogy „olyan igen szerelmes”, „legényes” természetű, megteszi például, hogy a fiúval kimegy a bálból, nem akarnak többé barátkozni vele. „Az ilyen mán csak a magafurmával társalog.” A közösségből való kizáráshoz kapcsolódik a lánynak lányon állt bosszúja is. Ha összevész egyik-másik „kikiabálják egymást.” Bosszújuknak volt azonban régen egy meghatározott aktusa is: a megnyírás. „Mikor megharagudott egyik lány a másikra vagy a szeretője azt táncoltatta, vitt magával egy

ollót, oszt tánc közben az ollóval összenyírbálta a ruháját meg a nagykendőt, meg a haját is lenyírta." A 90-es évek végén meg akartak nyírni egy lányt, egész idő alatt a bálban előre kellett fognia a haját, úgy táncolt. Olykor megnyírással hozták nyilvánosságra a közösségből való kizárást, az együttes elítélését is. „A templomba megnyírták a háta megett, ha olyan lány vót.” Effajta megtorlás veszélyének azért elsősorban a másfalubeliek voltak kitéve, ha megjelenésük féltékenykedést okozott. „Telekesrül hoziak be egy lányt a bálba, oszt reggelre csak a szoknyája ránca maradt. Meg Szendrőládrul is hoztak egyet, azt is úgy megnyírták.”

Megnyírás még az első világháború után is előfordult. Az ilyesmi faluraszólo esemény volt, amiről hosszú ideig beszéltek s időpontjára még évtizedek múltán is sokan visszaemlékeztek: 1938-ban nyírták meg a telekesi lányt, kevés-sel előtte a szendrőládit.

A lánybandák összetartozása a vasárnapi templomozáskor mutatkozott meg a falu nyilvánossága előtt. „Templomba együtt mennek, mint a liba mennek be egymás után, kapaszkodnak egymásba, a templomba megin egymás mellé állnak.” Kor szerint vonultak be, mintegy jelezve evvel is, hogy a barátság legszilárdabb alapja az egykorúak összetartása. A katolikusoknál a legfiatalabbak mentek be először s legelől helyezkedtek el, úgy következtek egyre az idősebbek. „Asztán aki nem akar öreg lenni, odatolakodik a fiatalok közé, osztán duruzsolnak, hogy ni hát, hogyan tolakodik közénk, mer mán vén.” A templombeli elhelyezkedés rendszabályaihoz tartozik az is, hogy lányoknak nem szabad a padba ülni — kinevetnék, megszólják — még nyáron sem, pedig akkor sok az üres ülőhely. A reformátusoknál szintén a legfiatalabb lányok indultak meg legelőbb befelé. Az úrasztalánál elhelyezett három „szék” (pad) közül a leghátsót foglalták el, az idősebbek mind feljebb-feljebb mentek s úgy helyezkedtek el az első padokban. A legidősebb lány került legbelülre, legközelebb a paphoz. „Mikor asztán férhez ment egy, rukkótunk arré, a pap is megmonta, hogy ,te mán átfogol menni a második székbe.’”

A katolikusoknál a templomi bevonulás rendje azóta sem változott. A kor szerinti egymásutánra mind a legutóbbi időkig szigorúan ügyeltek. A reformátusoknál a harmincas években a lányok addigi helyére az elemisták kerültek s a lányok mögöttük helyezkedtek el. A gyűjtés időpontjában azonban már az asszonyok közé ültek le, mindegyik az anyja mellé, annak padjába.

*Leányok egymásközt: utcai játékok, séta — fürdőzés — megvendéglés
fonásra — A lánykor felső határa*

A bandákba tömörült leányok egymásközt szórakozására jobbára vasárnap nyílt alkalom. „Kétemplom”, azaz litánia, második istentisztelet után a meleg évszakokban összejöttek egy-egy kapu előtt s a tőcikre (sárpád) ülve danoltak, vagy karéjba álltak, úgy táncoltak-játszottak. Kedvelték a labdázást, meg a „Hátulsó pár előre fuss”-t. Az énekes táncos körjátékok közül a „Kis kaesa fürdik”-et ismerték, arra forogtak, fordultak ki meg be. Szívesen mulattak a „esigalyá”-val vagy más néven „ördögmotóla”-val (forgóhinta). Négyen felültek rá, egy meg hajtotta. Akkor nevettek nagyot, ha a esigalya elszédült s valaki lepörgött róla. Koratavaszi vasárnapokon bejárták játékkukkal végig a falut. E játékokban nem a csattanós fordulát, a játék heve, izgalma a fontos, hanem az ünnepi díszbe öltözött lányok magamutogató, látványos felvonulása a népes

utcán nézdelődők előtt. Párosával mentek „Széles a Tiszázva” vagy a „Kis kacsá furdik”-et énekelve oly módon, hogy a „fordulj ki, fordulj” szövegrésznél az első pár mindig hátra ment. A következő „fordulat”-nál kezdték megint előlről. Amikor pedig megunták ismételni, vagy visszaértek kiindulási helyükre, a „Megérett a cseresnye, csörög is a levele” kezdetű nótával végezték be.

Előfordult az is, hogy két leánybanda között szorosabb kapcsolat keletkezett, rendszerint akkor, ha a banda egyik tagjának egy másik bandában volt közeli rokona. Egyik vasárnap aztán az egyik csoport ment fel a másikhoz a falu túlsó végére — tavasszal az imént leírt módon: játszva, énekelve, télen hógolyozva, — a következő ünnepen meg amazok jöttek le ezekhez, mindannyiszor a mögöttük leskelődő fiúcsapattal.

A vasárnapi játékos lányparádék divatja azonban már az első világháború táján kezdett aláhanyatlani. A két háború közöttiek számára nem maradt más belőle, mint az öncélú, hosszantartó, kötelező leányséta. „Akárhogy idzattunk, úgy kifárattunk, le-fel sétáltunk, ruhát is ott vettük fel, melyiknek van szebb ruhája.” Ennek a sétának is megvolt a maga pontos rendje, illeme, szabályai. Csak bizonyos útvonalon jártak a lányok, a helybeli értelmiség által fenntartott és használt strandnak még a közelébe se mehettek, megszólták volna őket. A séta csordahajtásig tartott, akkor haza kellett menni. Nem rendes lány volt, amelyik elesavargott s csak este vetődött haza. A legények ott álltak, nézték a lányokat, szóltak is hozzájuk „cicelődtek” meg elsétáltak mellettük, de nem állhattak össze beszélgetni. A felszabadulás óta a lányok vasárnapi szórakozása behúzódott az utcákról a falak közé. Nyáron ugyan elsétálgatnak a „tőtésen” (úton), de már ki-ki az udvarlójával. Litánia után nem állnak össze odakint „szórakozni, danolni egy eseppe”, hanem hazamennek, s legfeljebb bent a házban mulat el két-három barátnő kártyázgatással, „zsebkendős” játékkal.

A nyári idényben volt még a lányoknak egy olyan rendszeres vállalkozása, melyet a legényektől szigorúan elzárkózva, azok tudta nélkül igyekeztek lebonyolítani: a fürdőzés. Mentek minden szombat este a Bódvára, melegben még nappal is, meg a tarlóról is leszaladtak. Teljesen felöltözve: derekas szoknyában, esipkés ingben, mancsottában fürödtek, nehogy a legények valamit meglássanak — szemérmesek a felsőtestükre is —, mert hiába akarták a lányok elkerülni őket, a fiúk nyomukra jöttek s leselkedtek rájuk. Akkor a lányok szégyenkezve kiszaladtak a vízből, kicsavarták magukon a ruhát, úgy szárították meg.

Még a 30-as években is összefogtak a cimborák s mentek le a Bódvára fürödni. Az utóbbi években azonban már elhagyták. Az „iskolázottak”, haladóbbak most a strandra járnak; fürdőruhában s fiúkisérőikkel együtt fürdöznek.

Az őszi sár, a téli hideg a lánypajtásokat is bekényszerítette a szabadból a tűzhely közelébe. Ilyenkorra már vége a nagy dologidőnek s lányok, asszonyok foglalatossága napközben a fonás; amellet jobban ráérnek beszélgetni, nincsenek az egyetlen vasárnapra utalva. Már a legrégebb időkől szokásban volt, hogy a lány a fonási időszakban valamelyik hétköznapra meghívta magához a cimboráit s erre az alkalomra meg is vendéglátta őket. A kínálás szerény volt; mákos kukoricát főztek, azt nyújtotta a házi lány: „no egyetek”, mi meg ettünk, nem vótunk szégyenesek.” Még a jómódú nemes családoknál is csak krumpli meg bab járta. Következő héten valamelyik másik cimborá hívta meg a többieket, de egy idényben csak egy vendéglátás volt minden lányos háznál, legfeljebb az egészen közeli rokonok, nagyon meghitt barátnék mentek el kétszer. Reggel 9-re érkeztek a vendégek s ott időztek délután 3—4 óráig. Persze sokkal fontosabb volt e látogatásoknál a jó beszélgetési alkalom, mint a teljesített munka.

Az első világháború után még a régiéknél is nagyobb kedvvel rendeztek fonással egybekötött vendégségeket. Ennek az alkalomnak ugyanis új, fontos funkciója alakult ki az idők folyamán: ilyenkor mutatta be a házi lány barátnőinek a stafirungot. Egy idényben most is csak egy meghívás volt minden háznál, de megnövekedett a meghívottak száma, s gyarapodott a kínált ételek sokfélesége. Szegényebb társnőit, ismerőseit is elhívta fanni a lány, hogy lássák, „milyen gyűrő surca van, meg szép fehér abrosza, hímzett kosárkendői”. Nagyon számítottak erre a kölcsönös látogatásra, ha valamiért elmaradt egy esztendőben, szemrehányóan emlegették: „Elmúlt a tél, nem is vótál nálam fanni.” Vasárnap a templomban beszéltek meg az időpontot, mint ennekelőtte: „No maj a héten el fogok menni kedden vagy csütörtökön” — csak szombaton nem lehetett, mert akkor takarított minden lány. Ebédre finom falatokat adtak: füstölt disznóhúsból készült levest, vagy sült disznóhúst krumplival, zsírba pirított hajduskáposztát, másutt tyúkhúslevest, utána száraztésztát s kávé. Az egész család ott ült, még ha fiú volt a háznál, az is. Emiatt aztán „szégyenkeztek a lányok, nem mertek enni, nem illik enni a lánynak”. A fonás mellett vittek kézimunkát is. „Nem jó vót az” — mondják erre a szokásra — „mert nem ért rá a házi lány dolgozni, fanni, kellett egész nap teríteni meg mutatni a stafirungot”. — A felszabadulás óta megszűntek a meghívásos fonónapok. A lány anyjával megy effajta vendégségbe — „most is mennek az ósdi parasztk” — annak komájához, ángyához. Persze ez nem jelenti azt, hogy nem kapja fel olykor guzsalyát s nem szalad át barátnőjéhez a szomszédba egy pár órára, csak hogy ez nem előre meghatározott napon s nem vedégüllátás keretében történik.

A lánycimboraság addig áll fenn, amíg egyik-másik férjhez nem megy a bandából. Akkor már aztán a többi is azon van, hogy férjhez menjen. Házasság után csak akkor járnak össze továbbra is, ha az új helyen közel laknak egymáshoz. Ha nem, rövid ideig még jóban vannak, aztán megy az új asszony a szomszéd menyecskékhöz. Szoros barátságok keresztkomasággá válnak. A barátnőt vagy férjével együtt hívják meg keresztszülőnek, vagy ha még lány, egy legénnyel, akivel összeházásitani szándékozzák. „Nagy divat Szendrőbe lányt hívni és legényt, összehermálni.”

Ami a lányok felső határát illeti, a férjhezmenés időpontja általában a 18. és 22. életév közé esik. Ha már a 23., 24. esztendőt eléri lány létére „a fiú nem igen kap utána, kimegyen a divatbul”. A lányok közé áll ugyan a templomban, de azok között leghátra megy. Már az ilyen „vén jánnal” nem akarnak pajtáskodni se. A régiéknél, aki a 25—26. évet betöltötte, bekötötte a fejét — de a haja alatta leeresztve maradt — s a templomban szégyelt a lányok közé menni, leült az asszonyokhoz.

A gyűjtés idejére a lányok felső határa valamelyest kitolódott. A lányok ugyan most is iparkodnak korán férjhezmenni, de akinek nem sikerül, tovább: 28—29 éves koráig a lányokhoz tartozónak érzi magát. Két 28 éves lányt tartottak számon ekkor a községben: egyikük rendesen felállt a lányokhoz vásárnaponként, a másik azonban már az asszonyok között foglalt helyet.

Legénysorba lépés: avatás — viselet — legényszerelés

A leányéletbe való bekapcsolódást, mint láttuk, hosszabb készülődés: a szülők anyagi tehetségétől függő kiruházás előzte meg. Ki korábban, ki később lett nagylánnyá. A legénysorba kerülésnek ezzel szemben valamikor pontos határ-

köve volt: a többi legény által történő „beavatás” vagy „felemelés”. Addig a fiatal legény nem járhatott a lányokhoz, táncba, kocsmába, nem ülhetett a nagyobb legények közé, „tiltották: ’még te nem mehetsz a kocsmatálhoz’,” szivarra nem gyűjthetett. Mikor 18 éves lett, beavatták. Ez a kocsmában történt, előre megbeszélték, melyik vasárnap, s ha az avatandó már megrendelte a bort, vagy a leginkább szokásos fél liter pálinkát a nagyobb legénységnek, azok felemelték: „bevették legénnek”. Ilyen szertartásra azonban a gyűjtés idején élt öregek is már csak a náluk idősebbek elbeszéléséből emlékeznek, a 70-es években még gyakorolták, közülük viszont már egyet sem emeltek fel.

Ahogy halványodott az avatás emléke s korlátozódott a szóhasználatra, úgy vesztette egyre jobban jelentőségét a 18 éves kor. Már a mi öregeink fiatalkorában is „hamarább kapaszkodott a nagyobbakhoz, akinek nyüvése vót hozzá”, vagy „aki olyan igen legén vót”, „miért is ne, szájába tutta venni a szivart!” „Meg az is tette, hogy aki olyan jobbgazda vót, az kezdett legénkedni, a szegényebb az hátrább maradt.” Sőt, ezek az öregek arról számolnak be, hogy az ő idejükben a tizennyolc esztendő legény már virágkorát élte: ilyenkor „esavargott legtöbbit fonóházba, ide-oda, mikor a húsz évet elérte, akkor már mindig csendesebb lett”, s mikorra komoly szeretője is akadt, egyre jobban visszahúzódtott a zajos mulatságoktól. Lassan a „suhanc inasok” — legények közti különbségek is elmosódtak, meglazultak a különbségeket hangsúlyozó tilalmak. Az öregek rosszallása kíséri, hogy mostanság a 13 éves serdülő is csatlakozhatik a nagyobbakhoz, azokkal együtt jár.

A régi legény- s egyben férfiviselet a négy szélbe készült ráncos bőgatya, a lobogósujjú ing volt; a lábra csizma. Az ünnepi viseletet jobbára csak az anyag nemesebb volta, a ruhadarab újdonsága különböztette meg a hétköznapiétől. Munkához egyszerű vászon-sure került a gatya fölé s lábravalónak megtette holmi viseltes, rossz csizma. A szendrei parasztfiúk nem jártak mezitláb. Vasárnapra fehér pamutgatyát vettek, az inghez bársonylajbit feketéből, hátul zsinórozva, elől három sor ezüstgombbal — a két szélső sor szélesebb, a belső kisebb volt —, majd a századelőn az ezüstgombok helyett rézgombokkal. A derékra keskeny fekete surcot kötöttek, egyik oldalon a vezeték-, másik oldalon a kereszt-névvél; a leánytestvér, vagy akinek már volt komoly szeretője, az hímezte ki nagy piros betűkkel, néha még a gatyára is. E ruhadarab tükrözte az egyes falurészek ízlésbeli eltérését: a református partiak az egyszerű surcot kedvelték csak „olyan apró hajtásokkal vót”, a katolikus alvégesiek viszont kivarrták cifrára az elejét, sokuknál még az alja is „cakkos vót”. Inkább a szegények hajlottak a díszítésre: „... mindig azok csináták a komédiát, ha cselédfiú vót, bányászfiú vót, gazdafiúk nem” — vélekednek lekicsinylően a módosabbak. — Télen bekecseset öltött a legény — vasárnapra az újat, szép színűt, hétköznapra az avultat, fakultat, — a gubát meg akkor kapta meg, mikor esküdött. Ünnepi lábbelinek sima, vagy ráncosszárú csizmát viseltek. A ráncosszárú volt a drágább fajta: a református legények közül majd mindnek jutott ilyen, a katolikusok közül csak kevésnek.

Ezt a viseletet az első világháború idején váltották fel a fekete vagy sötét csizmanadrággal, hozzávaló kabáttal, „mikor kezdett nehezedni a helyzet”. Előbb a legények vetették le a gatyát, lobogósujjú inget, aztán lassan, fokozatosan az idősebbek (egy öregember még 1949 nyarán is hordta). — A 30-as évek vége felé a jobbgazda fiúk felkapták, hogy ünneplőnek zsinóros magyar ruhát csináltassanak maguknak. „Égymás ellen vitte a nép”, vagy tíz legény készítetett ilyet. De nem sokáig büszkélkedtek vele, a felszabaduláskor elhagyták. — A második világháború utáni korszak hozta meg a városi szabású ruha divatját.

Addig a parasztfiúk „a viláért fel nem vették volna” az iparosoknál látott pantallósnadrágot, de most már „uraskodnak, művelődnek. De csak jobban a szegénység vitte rá őket”. Az újfajta ruhában is ragaszkodnak a sötét színhez, télen-nyáron egyaránt, csak a 40-es évek legutóján kezd egyik-másik legény világosabbat, szürkét is csináltatni. A gazdafiak egyrésze még eszimanadrágot hord. Legújabban (1949—50) a fiatalság vágyálma a „nagykabát”, a hosszú télikabát. Azt kívánna mind magának, a szülők meg haragszanak érte: „van is egy kis igazuk” — vélekednek a falubeliek, minthogy igen sokba kerül.

Lábbelinek a polgári ruhához cipő való; hétköznapra s télre bakancs, vagy valami rossz eszima. A parasztfiúk között az első cipőt ugyan az egyik tekintélyes gazdalegény, Lukács Józsi húzta a lábára, de olcsósága miatt főként a kevésbé tehetősek között terjedt el. A eszímához ma inkább a „nagy kulák parasztok” ragaszkodnak. „kevélyen hordják”. Jellemző példaként emlegetik, hogy az egyik gazda, amikor 1948-ban pénzt kapott Kanadából, legelőbb 4 pár eszimat csináltatott belőle a családnak, a legénynek meg ünneplő eszimat fényes boxból, kemény szárral.

A legények hajviselete, a lányokéhoz hasonlóan, többször megváltozott, persze a lehetőségeknek sokkal szűkebb skáláján. Elválasztott simára fésült haj (80-as évek) — rövide nyírott, választék nélküli (századforduló) — középen választott, „cakkra” lefésült (századelő) — baloldalt választott, simára lefésült (a két világháború között) váltogatta egymást. Csak legújabban (1945—50) kezdi egyik-másik parasztfiú utánozni az iparoslegények által felkapott divatot, hogy hullámosra igazgatja a haját (bevizezi és úgy „nyomogálja” vagy „becsipeszeli”).

A régi vasárnapi legényöltözethez tartozott még a bokréta a kalap mellett — 3 szál mályva rozsmaringgal — a mellre tűzve meg a lánytól kapott zsebkendő. Ezek mind viselője legény-voltát hangsúlyozták. „Akkor még meg lehetett látni, melyik a legény, melyik az ember.” (A fiatal házások ez idő tájt brostút hordtak a kalapjukon.) A bokrétát is a szeretőjétől kapta a legény, vagy kért vasárnap reggel valamelyik lánytól, aki szép virágot nevelt a kertjében. A reformátusok szerint ebben is „parasztosabb” volt az Alvég, mint a Part. Az alvégesiek „akkora nagy bokrétákat hordtak, hogy esuda”, a partiak meg „éppen csak egy kis gallyat egy kis rozsmaringgal, de csak mint a mákszem.”

A vasárnapi legénykedés fontos járuléka volt még néhány holmi, aminek a legény verekedésnél látta hasznát. Elsősorban az ólmosbot: „nem is vót legény akinek ilyen ólmos nádpálcája nem vót”. Ezt a fiúk maguk készítették, de nem mindegyik értett hozzá, az ilyenek megcsinálta a cimborája barátságából. Vastag nádpálcúra öntötték körtealakúra szódásüveg cinjét, aztán „avval lehetett csak odapocsintani”. A eszendőrök tiltották; ha észrevették, elkobozták. Sok legény az ingujjába dugta, s mikor verekedésre került a sor, csak kihúzta; „nem is látták, hogy ólmosbot van nála”. A eszimaszárba vagy a belsőzsebbe „csipkéskest” rejtettek: a penge tövénél réz volt, a nyél meg lejjebb csipkés volt, innen kapta a nevét. A bosnyákok hordták Szendrőbe, azok kereskedtek vele. A „nyalkább” legény rézfokost is csináltatott magának vagy vett a vásárban, s mint a bottal szoktak, úgy járt vele az utcán. Még ritkább volt, amelyik sutytyomban „levolver”-re tett szert: „a virtustól függött”.

Ezek a járulékok jórészt már az első világháborúval eltűnöztek. A kalapra brostú került, mint a fiatal embereknél, a bokrétás fiú idővel nevetség tárgya lett, mint egy Szendrőre bejáratos, bolondos szuhogyi legény, akin még a 40-es évek elején bokrétát láttak. Utóbb szokásba jött, hogy a mellen, a gomblyukban

hordanak egy szál fehér vagy piros mályvát. A lánytól kapott zsebkendő a csizmanadrág zsebébe sülyedt. Elmaradt az ólmosbot s a rézfokos is, egyedüli kellék a csizmaszárba dugott kés vagy a zsebben hordott bicska — a szendrői verekedős nép!

*Barátkozás: legénybandák — összetartozás és szembenállás
(falurészek, felekezetek) — vezető, hangadó*

A legények külső megjelenésének ismeretében most térjünk társulásaik leírására. Itt az emlékezés szárait követve a vizsgált korszaknál régebbi múltba kell visszakanyarodni, ahhoz a társas rendhez, melynek mintegy belépőjéül szolgált a legény „felcselelése”. A beavatott legény egy nagyobb közösség: a falurész szerint tömörült legénybanda tagja lett. Ezen belül a korban hozzáállókkal tartott: fiatalabb a fiatalabbal, öregebb az öregebbel, katonaviselttel; a vagyoni vagy felekezeti különbség nem számított. Egy-egy falurész legénysége ellenségesen állt szemben a többiekkel. Mindegyik a maga területén legénykedhetett: járt udvarolni, fonóházba, kocsmába, de más falurészbe: alvágosick a Németvárosba, felsőpástosiak, partiak az Alvégre stb. ilyen szándékkal be se tehettek a lábukat. A betolakodókat ólmosbottal verték el, az egyedül odamerészkedőt — állítólag — meg is ölték. Ezért aztán az összes cimborá együtt ment, mert a szendrői legények valósággal keresték a verekedési alkalmakat, különösen ha már a pálinka is hevítette őket. Összeakaszkodtak a kocsmában, vagy ha nem ott, hát az úton. Miből támadt a esetepaté? „Valami okot mindig kitaláltak rá. Egyik danolt a kocsmasztalnál. 'Nem jól mongyátok!' 'Mér nem, az eb . . . . meg!' Elő a belsőzebből a kést, legjobban ott horták, meg a hosszú ingujjba, akár a kést, akár a levolvert, akár az ólmosbotot belefogta.” Vásár, lakodalom úgyszólván nem is múlt el egy-két banda nagy, emlékezetes verekedése nélkül. „Szurkálóztak késsel, meg mivel. Meg ha hozzá került egy nagy prizma kő, mind szétverte a lakzis népet.”

Hogy a falurészek különállása, a vele kapcsolatos határ-tilalom meddig, milyen intenzitással élt, nem lehet pontosan megállapítani. A századvégen még érvényben volt; alighanem azon túl is, hiszen emléke annyira elevenen maradt meg a köztudatban s annyi konkrét eset hírét őrizték meg mind a mai napig, bár már kissé szégyenkezve, mint az apák fiatalkorának furesaságát, mint „esúnya szokást” emlegetik. Az bizonyos, hogy az első világháború idején s attól fogva falurészek helyett egyre inkább két nagyobb tábor: katolikus és református legénység elkülönüléséről hallunk. Ezt az állapotot mintegy szankcionálja az egyházi vezetési katolikus (20-as évek), majd 1935-ben református legényegylet megalakulása. Utóbbinak 100%-ig sikerült a maga fiatalságát bevonna, előbbinek kb. 75%-ig, a távolmaradókat itt az iparlegények tették ki, akik az ipartestület köré tömörültek. A két felekezetbeliek elzárkózására jellemző, hogy ha a levante-intézmény, mely polgári és nem vallási szervezet volt, műkedvelő előadására akár egyetlen reformátust is kiszemelt, akkor már az összes többi résztvevőnek is reformátusnak kellett lennie és megfordítva. A közhangulat nyomására: református a katolikkal nem volt hajlandó együtt szerepelni. Ez az elkülönülés rányomta bélyegét a legények egyéni barátkozására is. Egyik adatközlőm említi, hogy neki ugyan katolikus létere kivételesen volt egy-két református cimborája, de sohasé tudták egymást igazán megérteni. — E megoszláson belül ki-ki a korához illővel tartott. A legények templombeli helyfoglalás-

lása nem volt olyan szigorúan, évjáratok szerint megszabott, mint a lányoké. Ők a karba jártak mindkét felekezetnél s a legidősebbek az első sorban foglaltak helyet. Utóbb (30-as évek) a katolikus fiúk egyrésze helyszűke miatt a sekrestyébe szorult.

A katolikus legényegylet 38-ban oszlott fel, a református egészen a „frontig” működött. A felszabadulás gyökeres változást hozott a legények csoportosulásába: a bandák összeverődésének alapját ekkortól a közös munkaalkalom teremti meg. Télen a fiatal emberek nagyrésze keres magának valami pénzkereső elfoglaltságot, s — korra való tekintet nélkül — az erdőnél, erdészeti hivatalnál, vasútnál dolgozó fiúk állnak össze egy csapatba. A nem dolgozóknál a birtok nagysága határoz: „gazdafiaknál a föld horgya”. A legújabb időkben, a lányok közösségi rendjéhez hasonlóan, a legényeknél is különvált egy kis csoport: az iskolázottaké, a többiekétől. 20 és 27 év közötti korúak a belétartozó fiúk s az iskolázott lányok csoportjával szórakoznak együtt. A felekezetek elkülönülése tovább tart, ennek okát a reformátusok elzárkózásában látják: „Igen maguknak valók ezek a leformátusok, már a katolikus népség az nyájasabb” — hangzik katolikus részről s ezt a reformátusok is elismerik.

Ami a legénybanda szervezetét illeti, a legidősebbek még hírből hallották, hogy apáik fiatalságában egy vezető — elnevezése bizonytalan — állott a „csata” élén. „Aki leghatalmasabb vót. legderekabb, legszebb”. rendszerint egy kiszolgált katona, „aki már megelémedett vót”. Jelvényeül felpántlikázott, kifaragott pálcá szolgált. „Órá hallgatni kellett; ha valaki verekedni akart, ő döntötte el. Mer verekedni ezelőttibe nem lehetett, csak ha a bíró megengette. Lefogták, aki nem fogadott szót, oszt megverték, a bíró megmonta, hogy mennyit üssenek a s...re.”

Az öregek a maguk idejében vezetőt már nem választottak, pálcát se láttak, de talán az egykori bíraskodás hagyatéka, hogy a garázdálkodó, katonaság előtt álló suhancot egy-egy idősebb, katonaviselt legény „fette meg, nyakon is ütte”. Ez idő tájt inkább csak hangadó volt a legények között, aki kocsmázní jobban tudott — több pénze volt, meg aki erős lévén jobban bírta a verekedést. „Vót olyan, hogy egymaga kitudta verni az egész kocsmát, már a véribé van az ilyenek. Girhin Barnustól úgy félték, vásárkor ha jött, csak úgy kotródtak a kocsmából. Nyövése is vót hozzá, jógazda vót, igazi magyar kinézettel”. — A túlságosan verekedő legényeket viszont nem szívelhették a többiek. A legizgágább Ducsai fiút — négy Ducsai volt, mind verekedő természetű — az egyik tekintélyes gazdafiú agyonütötte a piactéren a rézfokossal. „Aszonta: 'nem tűröm, hogy ez minden kocsmába garázdálkodjon, inkább ültessenek le, de agyonütöm'”. Az olyan fiú, aki testi erőnek fogytával volt, a hibás, pl. a sánta, nem kerülhetett a bandába. Egymagában elmehetett a lányokhoz, de csoportosan nem, a többi kinevette, elűzte.

Az erős, verekedni tudó legénynek az első világháború után kisebb lett a becsülete. Érthető, hiszen ekkor a felekezetek fogták össze a legénységet. Ma meg a hibás legény is esatlakozhatik már a többiekhez. „Mos mán háború vót, mos mán jár az is a többivel, jár mulatni, kap lányt, feleséget is.” Hibás legény rendszerint olyanak udvarol, akiről tudja, „na ezt tán megkaphatom”. A lányok részéről így számbavett legényt aztán fiútársai is maguk közé fogadják. — Hangadó ma a legények között az, akinek több pénze van.

Legények egymásközt: kocsmázás, bandázás — virtuskodások — sport

Hol, mivel szórakoztak a legények egymásközt? A régiak gyülekezőhelye vasárnaponként a kocsmá volt, időtöltésük az ivás, mulatozás. „Nem is szerettek azok mást, csak kocsmázni meg a lányokat ölelgetni.” „Kéttemplom” után megjelentek a kocsmában — előtte tilos volt nótázni, iszogatni, — s elmulattak este 9 óráig. „Őcsó vót a pájinka, vót pájinka mint a locs.” Vagy valameddig ott időztek, aztán felkerekedtek egy csapatban nyolcan-tízen, s „danolva, óbégatva, bokréta a kalapjukon, lobogós ingujjba, pamutgatyába, olmosbot a kezükbe mentek végig a falun a másik kocsmába”. Havas télidőben valamelyik cimborálovát befogták a szánkóba s úgy jártak hangos nótászó közepette kocsmáról kocsmára.

Hétköznap, a téli estéken egy-egy legény szállására, az istállóba tértek be fonóházból jövet s a pokrócra telepedve kártyáztak sokáig. Filkóztak, durákoztak. A szülők haragudtak érte, fogyott a „petról”, meg a legényeknek nem ízlett másnap reggel a felkelés.

Nyaranta a közös munkáknál, uradalmi, nagygazda-birtokok aratásánál, cséplésnél is összekerült számottevő legénység. Megegett, hogy a déli pihenőre letanyáztak a hűvösön s itt is elővették a kártyát. Vagy az erejüket mérték össze, fogadással egybekötve: „emelgették a zsákbúzá, ki tudja könnyebben felvenni.” „Őcsó vót a pájinka, könnyen ment a fogadás.” „A régi öregek erősebbek vótak. Egy liter borér vékába állt, úgy emelt fel egy köből bükkönyt.” Az eredményes legénynek nőtt a becsülete a többiek szemében, meg a nép előtt is. Tréfás fogadásokat is tettek. Nagy kedvteléssel sorolgatják az öregek „az óriási sok virtuságot”, amit a régi képek között csináltak: „Egy liter pálinkáér vót, aki meztelenül kapált és kötött, csak surcot vett magára.” „Óriási gordonyos búzá vótak, egy liter pálinkáér meghömpörgött benne. Meg megette a kígyót, megnyúzták neki, meg a pajorot. Mos meg a mai fiatalok agyon se ütik a kígyót”. A mulatságos teljesítményre vagy ellenébe tízen is fogadtak, mert a végcél az utána való kocsmázás, a tét közös elfogyasztása volt.

A vasárnapi kocsmázás mind a legutóbbi időig megmaradt a legénység kedvelt szórakozásának. De nótázva faluhosszat sétálni egyre ritkábban látni őket. Hálóhelyük viszont még az első világháború idején bekerült a házba s evvel megszűnt istállóbeli tanyázásaik lehetősége. A két háború közötti korosztályok telente a legényegyletben találkoztak; ha nem is minden hétköznap, de elég gyakran eljártak. A katolikus legényegyletben rádió, sakk és más társasjátékok szolgálták a szórakozást. Könyvtárat, ének- és zenekart is tartottak fenn, de a többség „csak a heje-huját használta”. A református legényegylet már inkább vallási „alapú” volt, középpontjában a kórus állott: nem lévén énekeskönyvük, énekeket tanultak. Az iparoslegények az ipartestületet látogatták.

Lejárt a régi nagy „erővirtuskodások” ideje. A baráti körben összekerülők olykor vetélkednek ugyan. bírkóznak, emelgetik egymást, vagy modernebb formák között próbálkoznak: ki tud egy súlyt kitartani, nyújtott karral a földről felmenni stb., de a siker vagy sikertelenség nem emeli és nem is rontja le a fiú tekintélyét. Az újabb próbák erő helyett inkább ügyességet követelnek: kinek-kinek az ajtóba, a feje fölé szúrt kést kell lerugnia, állóhelyzetben vagy két kézre támaszkodva, háttal. Vagy a helyes fogás ismeretét: a derékszögűre állított bicsepengét kell egy ujjal kilökni (helytelen fogással megvágja az ujját). Különösen azóta terjednek az ilyesfajta trükkök, amióta a Miskolcon dolgozók hozzák haza a faluba. A tréfás fogadásokra ninesen mód, megdrágult az ital. Ehelyett

inkább a beugratások divatoznak: „még egy szitát se tudsz kívülről behozni”, vagy „elvágom a kabátod ujját és megragasztom” — amiknek mind az avatatlan vízzel való leöntése a vége.

Sporttal, sportszerű játékkal a régi kor felnőtt legényei nem foglalkoztak, restellték volna; a bigézés, métázás a suhadér legények szórakozása. Télen is ők mennek gyalogszánkával a vároldalba, vagy „sínkózni, simurkázni”, azaz csizmával nekiszaladni és siklani a befagyott Bódva jegére.

Az első világháború táján jött divatba, hogy a nagyobb legények az ivás mellett tekézték is a kocsmaudvaron. A futballt a levante honosította meg, de ekkoriban a parasztfiúk közül mindössze két játékosra lett a szendrői csapatnak. A többiek, ha csinálták is muszájból, „nem nézték semmibe se”. A felszabadulás óta kezd a futball minden más játékot, érdeklődést háttérbe szorító szenvedéllyé válni. A parasztfiúk már lelkesen vesznek benne részt, „még a forintot is megaggyák” (a tagdíjat), a mecsekre az egész legénység egyöntetűen kivonul, sőt izgatottan kísérik el a csapatot, ha valamelyik szomszédos faluban játszik. — Röplabdapályát 1948-ban állítottak fel. Ezt egyelőre csak a „ki iskolázottak” használják, de a játékot szívesen elnézik vasárnaponként a maradibb, csizmás parasztfiúk is.

Leányok-legények társas érintkezése: fonóház — vasárnapok — táncmulatságok (a táncolás rendje, tánctanulás stb.)

A fiatalok társasigénye mindenekelőtt olyan együttléti alkalmakat igyekszik teremteni, melyekben a kétnembeliek kölcsönös érintkezése talál megfelelő keretekre. A régieknek a leány-legényélet legmozgalmasabb idenye a téli időszak volt. Ekkor jártak össze legsűrűbben, a társasmunkában végzett fonás novembertől farsang végéig mindennapos találkozásra nyújtott lehetőséget. A fonóházat egy-egy lánybanda tartotta fenn, a menyecskéknek, asszonyoknak külön fonója volt. A századvégen egész télen egy helyre jártak, sőt öt-hat télen át is ugyanoda, valami szegényebb családhoz. Bért nem fizettek a helyiségért, a család mégis szívesen rendelkezésükre bocsátotta, mert a világításhoz a petróleumot a leányok adták össze s így a háziaknak erre egész télen nem volt gondjuk. Vagy ha egy magányos öregasszonyhoz jártak fanni, viszonzásul vitték egy kis fát, vagy kimeszelték a konyhasutot neki. Esténként 7 óra tájt kezdték, s fél 10—10-ig maradtak. A leányok kivétel nélkül mind jártak fonóba, ha valamelyikük késlekedett, tepsit, fedőt vertek össze a kapujukban, avval ösztökélték. A legények nem voltak sem megbeszélve, sem híva, maguktól mentek. Aki csak úgy szétnézett a lányok között, több fonóházat is meglátogatott egy este, de akinek már ott volt a szeretője, az nem mozdult onnan. A fonási ideny a farsangutó estével zárult. Farsang keddjén minden fonóbeli együttes külön, szerény batyus mulatságot tartott — a nagy bál előtte való vasárnapon volt. — a lányok vitték a kolbászt, herőcét, a fiúk az italt, s nótászó mellett pár órát mulattak.

Vidáman telt az idő a fonóban. Munka közben daloltak, beszélgettek, tréfálgattak vagy mesét hallgattak. „Régen a falu népe nem tudott mást, mint a meséket.” Az öregasszonyok ismerték leginkább ezeket: ... a fiatalító almát, a sárgalábú halált, a 12 dezentort, a malmos lányát, a három vénkisasszonyt, a 12 fejű sárkánt, a ködmönösjánkát meg a cigánlánt, a tojásból kibújt menyasszonyt” stb. Többnyire a háziasszony beszélte el a fonóknak. Ilyenformán fejezte be a szerencsés véget ért szerelmesek történetét: ... nagy lakadalmat csaptak, én is ott vótam a lakadalomba, jó nagy esontot szopogattam, az ajtóba elhají-

tottam, Reeski Károly bácsi arra ment, megérte a csont, azóta mindig sánta". A legények közben azon igyekeztek, hogy elvegyék a lányok orsóját, amit aztán csókkal kellett kiváltani. Egy orsóért mind az összes fiút végig kellett csókolni. Ha nem váltotta ki a lány, a legények kivitték az orsót az udvarra, lemotolálták egyik fától a másikhoz, sövényre, kútgémre, aztán elválták, meg összetörték a guzsalyfejeket. Gyakran mentek haza sírva a lányok, anyjuk meg szigorúan fogadta őket: „Ennyit fontatok? Hol hagytátok az orsótok? Hámeğin nem váltottátok ki?” A legények fiatalos jókedvükben amúgyis ezerféle csíny, bolondságot követtek el: huncutságból emeltek egy idegen helyről valamit, hogy a fonó háziasszonyának kedveskedjenek vele, vagy „elhozták a szekeret, az ajtókalancsho kötték, a kaput elvitték, oszt a szomszédba vitték. Kút az udvaron vót, a nagy dézsát odahúzták az ajtó elé, oszt aki kiment, beleesett”. A fonóháznak megvoltak a maga illemszabályai. A lány legfeljebb a pitvarba kísérhette ki távozó kedvesét, ha már az udvarba kiment vele, súlyosan hibázott.

Körülbelül a múlt század utolsó évtizedében a hatóság tiltotta a külön lányfonók tartását. Erre, mint mondják, a legények sok csínytevése miatt került sor, meg mert „a legénység avvégett verekedett”. A tilalom betartására a csendőrök ügyeltek. Persze a fiatalok túljártak a csendőrök eszén, ha neszt vették, hogy jönnek, „ótották el a lámpát, bujdosnak el”.

Utóbb — talán részben emiatt is — az a rend alakult ki, hogy a fonót nem egy helyen tartották egész időnyben, hanem felváltva egy-egy hétig a lánybanda valamelyik tagjánál. Az első világháború utániak már így jártak. Ebből az következett, hogy nem feltétlenül minden lány látogatta a fonót, mint a régieknél, aki nem akarta, hogy hozzájuk is menjenek, otthon maradt. A teljesen zártkörű leány-, menyecske- és asszonyfonók mellett keletkeztek vegyesek is (leányok + menyecskék) s a leányok nemesak fonnak, ki kézimunkát, ki kötést, varrást visz magával. A legénybanda most sínes együtt, azok járnak a lányok után s éppoly rakoncátlanok ők is, mint voltak az öregek a maguk idejében. Vadásznak a guzsalyfejekre és azámtalan csíny, bohóságot követnek el. Munka közben vidám nótázás folyik; a népszerűségüket vesztett mesék helyett inkább beszélgetnek. A diskurzus központja a menyecskékkel közös fonóban az ismerősök megtárgyalása, különösen azoké, akik a megszokottól eltérően kezdenek viselkedni, öltözködni, vagy ellenkezőleg, akik egy divatjamúlt magatartáshoz ragaszkodnak. „Azon fonnak egész télen, hogy ki hogy megyen, hogy Kovácsné így beszél, meg mutassa, hogy hogy megyen, azon vót a nevetés, esunyábban mutassa, mint ahogy megyen. Aki feszít, azt úgy mutatja, olyan igen igenyesen. Aki görbe, azt is kicsúfolták, meg aki nagyon hányja a farát. Aki olyan urasan beszél, nem olyan ó-san, hanem á-san. 'Azér mer ő úgy tud beszélni, aszisi, hogy különb mint mink'. Azt is kicsúfolták, ha levágta a haját, 'lenyíratna, mer nem tisztességes'.”

1940-ben bomlott fel végképp a fonóház. Azóta a lányok anyjukkal járnak el a többi asszony közé.

Szombaton s vasárnap nincs fonás, szombaton takarítanak, „csinyitkozónak”, ünnepen nem dolgoznak, de vasárnap a lányok és legények a szokott helyen ugyanúgy összegyűltek egy kis nótázásra, játékra, táncra. A tánc is csak nótaszóra ment. Régi idők óta legközelebbi játéka ezeknek a délutánoknak a kútbaesőskézés meg a párocskázás. Az előbbi lényege a csókváltás („Kútbaestem” — „Ki húzza ki?” — a megnevezettet meg kell csókolni), az utóbbié a tenyérreverés fakanállal, „grujatörővel” (krumplitörővel), annyi, amennyit a közösség megszab, amiért a kérdezettnek nem tetszik a párja. Az öregek idején volt még

egy ügyességi játék is: a csúszda. A résztvevők körben ültek s térdük alatt egy kendőt adogattak egymásnak: „gyön a csuszda, megy a csuszda”. Egy állt a közepén, el kellett találnia, hogy kinél van a kendő.

Amikor a fonóház megszűnt (1940), a lányok vasárnap a délutáni istentisztelet után csak otthon voltak az asszonyokkal, „esordahajtás” után aztán elmentek a cimborákhoz. Nem is ettek, „a vasárnap estének nem is vót vacsorája, úgy taresák”. Ha került hozzájuk néhány fiú, zsebkendőt, kútbaesőt, zálogoskázást, fedőforgatást játszottak vagy harmonikára táncoltak. Karácsony előtt szerepet tanulni jártak a fiúkkal együtt. A 40-es évek elején létesített mozit is látogatni kezdték. A „késői moziba” (második előadásra) jár a leány a szeretőjével együtt. A jógazda lányok a mozitól eleinte távol maradtak, nem tartották magukhoz méltónak: „a világér el nem mentek vóna, ’nem ér az semmit, minek az.’” Utóbb (40-es évek vége) már teljesen elhagyták a kiskörű lányos-legényes összejöveteleket, az iskolázottak kivételével, akik most is gyakran összejárnak. A többieknél csak egy-két barátnő keresi fel egymást (580. l.): „ki-ki magának van, mint a lúd” — zsémbelnek az öregek.

Az évszakok egymásutánján haladva most a tavaszi legényes estékről kellene szólni. Ezt azonban a leány-legény egyéni kapcsolatánál, az udvarlásnál veszem sorra s itt közvetlenül rátérek a meleg időszakra. A dolgos idényben tavaszutóól őszelég a társasélet a vasárnapra szorítkozik. Egy-egy ide vonatkozó részlet már az eddigiekben is felbukkant; most nézzük meg összefüggően, hogyan folyt le a lányok, legények teljes vasárnapja.

Délelőtt mentek mindnyájan a nagymisére, istentiszteletre. A fiatalok sem a katolikusoknál, sem a reformátusoknál nem mentek be egyenesen a templomba, mint az asszonyok meg a férfiak. Kívül gyülekeztek s vonultak be úgy, ahogy azt már fentebb leírtuk (579. l.); bent az ismertetett rendben helyezkedtek el (584-5. l.) Az ünnepélyesen felöltözött leányoknak—legényeknek ez volt az első kölcsönös találkozósa a nap folyamán, nem esoda hát, ha főképp egymásra figyeltek: a reformátusoknál éppen szemközt ültek, a katolikusoknál pedig a legényeknek módjuk volt a karból a lent előttük álló lányokra „lesni”. Mikor a szülők otthon megkérdezték: „Mi volt a lecke?” a fiatalok sokszor nem tudtak rá válaszolni, „mert hát ki figyelt arra?”

A katolikus fiúk egyrésze idővel a sekrestyébe szorult; ezek éppenséggel közel kerültek a lányokhoz. „A lányok nem szerettek kinézni [a sorból], mer ha egy kinéz, a legények rákacsintanak.” A sor szélére egy leány se mert állni. 12-en voltak egy sorban, s ahogy ötösével-nyoleasával vonultak be, aki tizenkettediknek, tehát sorszelsőnek került volna, új sort kezdett. A többiek nem akartak mellé állni, haragudtak. Ha később a a nap folyamán összetalálkoztak a szeretők, tréfásan fel is hányták egymásnak: „Igen kacsongattál ott a sekrestyébe, mér nem imádkoztál?” „Te sem imádkoztál, te is csak engem néztél” — vágott vissza a fiú, s hiába szabadkozott, tagadott a leány.

Istentisztelet végeztével megint egyszerre jöttek ki, legelőbb a lányok. — a reformátusoknál „egy énekszóval” maradtak hátrább az asszonyok. — aztán a legények s végül az emberek. Egy kicsit megálltak kint diskurálni. aztán a leány a barátnőivel, a legény a barátjaival, hazament megebédelni. Ebéd után következett a litánia, ill. a délutáni istentisztelet. „Nem lehetett elmaradni a templombul, a ruhát kellett mutogatni, minden vasárnapra más ruhát vett fel a lány.” Utána a lányok újra hazamentek átöltözni „hítványabb” ruhába: kartonba meg kötöbe, majd ahol volt ülőhely a tőciken, kiültek, mind az egész banda s daloltak. A legények mentek a kocsmába; a leányok előtt elhaladtukban,

akinek volt szeretője köztük, megállapodott egy időre, bekapcsolódott a nótázásba, aztán ment tovább a többi fiú közé. A kétnembeli fiataltság nem vegyült össze: a legények ittak, mulattak (586. l.), a leányok daloltak, játszottak (579-80. l.), de a kocsmának, ahol a fiúkat tudták, még a tájékára se merészkedtek.

Olykor — egy nyárba kétszer-háromszor meg húsvétra, pünkösdre — valamelyik legény megfogadta a cigányt, s ahol volt szabadabb térség: kapunál, kútnál, a „vörös pincénél”, egy legényes háznál vagy a bíró udvarán, táncra kerekedtek. A többiek is mentek oda: 20 krajcárba került egy legénynek a muzsikálás, azért táncolhatott. Kedvesüknek meg a jó táncos, becses lányoknak már útközben odakiáltottak: „Zsuzsó, gyere csak”. Mentek a lányok is táncolni, akik meg nem voltak olyan kapósabbak: „lesekenni”. Megkezdték a táncot templom után s eltartott estig.

Még a két világháború közötti korban is az a rend uralkodik, hogy a lányok és legények a falu nyilvánossága előtt, az utcán elkülönülve csoportoznak. Ott állnak a fiúk is a „tőtésen”, nézik az előttük elhaladó lányokat, szólnak is hozzájuk, közlik, ha tánc készül, meg elsétálnak mellettük, de nem csatlakoznak. Csak az iparosfiataltság szórakozik együtt: a várdombra járnak „haragszomrádot” játszani. A felszabadulás után teljesen megváltozik a helyzet, lányok-legények összevegyülnek, ki-ki az udvarlójával sétálgat karonfogva. Ha van meces, oda mennek nézni. Az iskoláztottak strandolni járnak vagy az erdőbe kirándulnak a „klastrom”-hoz, a „veres barátok” romjához. — A vasárnap súlypontja eltolódik késő délutánra, estére: a lányok is már ekkorra tartogatják legszebb ruháikat. A „nyári muzsikaszók” estefelé kezdődnek, éjfélig tartanak, majd átadják helyüket az örökükbelépő, szervezetek által rendezett gyakori táncmulatságoknak.

A nyári muzsikaszók alkalmi, rögtönzött jellegével szemben a fiataltság igazi táncmulatságai a farsangi időnyben tartott párosbálok voltak. Ezeket nagyobb készülődés előzte meg: Legelőbb a legények — nyolcan-tizen cimborák — megbeszélték a kocsmában, ki kit fog vinni. Mindegyik hívott magának lányt, a szeretőjét, vagy ha nem volt, valami rokonlányt, de a banda együttes jóváhagyása volt szükséges a választáshoz. A lánynak dicsőség, minél többfelé hívják. „Avvót büszke, híres lány abba az időbe, akit több fiú meghitt. Aki több párosbálba is vót. Három bálba is vótunk, nem néztünk a szeretőre úgy” „Amennyi hét vót a farsang, annyival vótam, mind mással párosbálba” — emlegetik az egykori „kapós” lányok. — A megbeszélés után a legények megfogadták a cigányt, s két koronáért kibéreltek egy házat szombat estére, többnyire valami szegénysorsú családnál. A bál napján kivitték a kevés bútorkát az istállóba, kamrába, aztán vettek bort, pálinkát, egy-egy litert, a lányok meg zsírt, tojást, lisztet, káposztát adtak össze. A lányos anyák sütöttek-főztek: kalácsot, bobajkát; vagy a háziasszonnyal együtt annál a háznál, ahol a bált tartották, vagy otthon s a fiatalok után vitték kosárkában az „éjféltre valót”. Ezért mondták a mulatságot „batusbál”-nak is. (Mikor „nehezedett a gazdasági helyzet”, az első világháború idején, már csak a cigánynak főztek.) A bál estéjén a fiú elment a lányért s párosával jelentek meg, vagy két cimborával együtt két lánnyal. Nem sokkal utánuk jöttek a lányos anyák is s a falak melletti lócákra ültek. Onnan figyelték, hogy minden rendben megy-e. Néha meg is táncoltatták őket, mikor éjféltre járt az idő, az anyáknak huzattak egyet. „Vót ott olyan nevetés”. Vagy ha valamelyikük hamarabb haza akarta vinni a lányát, a legények gyorsan „elvették” s jól megforgatták. „Kivirradtos virradatig” állt a bál. — Farsang utolsó vasárnapján volt egy együttesen rendezett nagy bál, melyen a falu „összes lányai, legényei” részt vettek.

A párosbálok nagy közkedveltségét hangoztatja minden vélekedés: „Szép szokás vót”, „jó világ vót az a fiatalokra.” „Ez akármitül jobb vót, akár keresztelötül, akár lakodalomtul, egy ilyen párosbál.” A 30-as években mégis egyre ritkábbak lesznek. 1937 az utolsó párosbálos esztendő, azután ha rendez is egy-egy banda, elszigetelt jelenség marad. A helybeli megokolás szerint „azér hagyták el, mer a szülők nem szerették, igen szerelmeskedtek ott, csak pletykáltak egymásra, kimentek, esólkodtak”. Valójában azonban nem állták a versenyt a divatba jövő nagy tömegbálokkal, majd a beköszöntő háborús esztendők se kedveztek a táncnak, vigasságnak, s utána már a párosbálok feledésbe mentek.

A 30-as években kezdik a különböző intézmények, szervezetek rendezni a táncmultságokat: katolikus legényegylet, református énekkar, ipartestület stb. Évente kettőt-hármat tart mindegyik s átveszik a nyári táncok irányítását is. Valósággal versenyeznek egymással; a felekezeti különbségek kiéleződése itt is érezteti hatását. A reformátusok jobban elzárkóztak, a lányok nem szívesen vették, ha a katolikus lányok is látogatták az ő multságaikat. „Mink oszt rendezünk kórusbált, oda oszt nem jöhettek el” — mondták. S ha amazok mégis elmentek, a legények nem táncoltatták őket. „A leformátusok mindig csak minket vágtak” — hangzik a panasz. De azért volt táncalkalom bőven. Különösen karácsony táján érte egyik a másikat. A szülők úgy tartották, hogy nem illik a lánynak mindegyiken megjelenni, amelyik lányt karácsonykor eleresztették, az már újévkor nem mehetett, legfeljebb a farsang folyamán később. „Csak nem söprök ki veled minden bált”, — méltatlankodott az anya. A harciasabbja még a söprüt is felfogta, ha a lány tovább ellenkezett. „Az mán rossz jány vót, aki minden hálba elment.” A párosbál — ameddig még párhuzamosan élt a nagyobb bálok mellett — nem esett ilyen megítélés alá. Bármilyen sűrűn hívták is párosbálba a lányt, a szülők szíves-öröme st elengedték, sőt „ide, látod, hívtak, ide el muszáj menni” — mondták.

A nagy bálokra is szükséges volt a legény hívása, anélkül a lány nem jelenhetett meg, de nem együtt mentek: szeretőjének a legény előre odaadta a belépti-díjra valót, mert együtt röstelkedtek menni. A kísérő ugyanolyan szigorúan kötelező, mint a párosbálban. Ha nem mehetett az anya a lánnyal, ment helyette nagyanya, keresztanya, idősebb nővér. „Kell, hogy legyik lány után valaki. Akivel nincs senki, az mán rossz néven áll. Azt a fiúk mán igen sarkallik.” Fontosabbá vált a lánynak a táncosok biztosítása, mint a meghittebb hangulatú párosbálokban. Ismerősök révén szólatott egy-egy legénynek, hogy vigye ez is, az is. Az anyák készségesen bonyolították az ilyesféle ügyeket, de csak titokban, nehogy „sustorgás”-nak minősüljön. Más — a régiektől hagyományba kapott — módon is vetekednek a lányok a táncos való elsőségért: mikor a vászonruha lúgozásakor a Bódvára mennek le, „a hamusruhát siet kiöblíteni mindegyik, hogy első legyen a táncba. Semmit úgy nem sietnek mosni, mint azt”.

Ezek a bálokon nagyszámú legénység gyűlt össze, nemcsak az összehozott banda tagjai. Gyakoriak voltak a verekedések. „Húzd ezt a nótát” — parancsolta az egyik legény a cigánynak. A másik meg: „Hadd el, ezt húzd!” — amin könnyen összekaptak. „Vót úgy is, hogy háromszor is kiriadtunk egy bálból” — mesélik az asszonyok. Egy-két jelenlevő nő ember aztán lefogta a verekedőt, csillapította, cipelte. Majd szokásba hozták, hogy egy ilyen fiatal házas embert megtettek cigánybírónak, ő rendelkezett a huzatások felett. A 30-as évek végén a leventegylet nevezte ki. Olyanra esett a választás, aki józan, nyugodt, nem issza le magát. Mikor túl sokan voltak a bálban, mímelték is a verekedést: „pofozik egymást színleg, hogy hazaszaladjon a nép”.

A felszabadulás után az akkori szervezetek: Éposz, Szit rendezték a mulatságokat. Télen a párhelyiségben, a Központiban (szálloda) stb., nyáron a „nagy kertben” (volt kastély parkja) szokott bál lenni, farsangkor s nyáron minden vasárnap. A mai lány akár mindre elmehet, már nem ellenkezik az illemmel: „ha minden este van bál is, elmegyen, meg a szülei se bánják”. Most újra az udvarlójával jelenik meg, mint hajdan a párosbálban, de akik nincsenek „megbeszélve”, fiú hívása nélkül is elmennek és „ott akadnak a legények hozzája”. Egyedül a kísérés kérdésében ragaszkodnak a régi rendhez. A hozzátartozója nélkül érkező leányra a többiek csípősen megjegyzik: „Na, talán nem is kedveli, ha az anyja elmegy?”

A régi táncmulatságok rendje az volt — akár a nyári muzikaszóké, akár a párosbáloké —, hogy külön csoportba álltak együvé a legények, külön a lányok. Mikor a cigány rákezdte, a legények bokázva a közepre penderültek s onnan kiáltottak a lányok felé: „Gyere táncolni, Kertész Maris!” Vagy csak annyit: „Hej, Julesa, vagy Maresa!” Némelyik nem is kiáltott, csak intett. A szeretőn, a kapós, jótáncos lányokon kívül szokás a volt rokonlányt, szomszédlányt is megtáncoltatni „megtisztelésből”. Könnyen megesett, hogy egyszerre több lány is magára vette az intést és odament; ilyenkor az illetéktelenek vissza kellett fordulnia. De akadt jószívű legény, aki nem akarta megszegyenyíteni egyiket se, s ahány jött, minddel karéjba fogódzott. Ha aztán egy másik fiú, akinek még nem volt táncosa, odaszólt: „adjál egyet” visszafelelte: „no válassz, amelyik neked tetszik”. Ha viszont két legény intett egyszerre ugyanannak a lánynak, az idősebb hívását kellett elfogadni. A legény addig táncolt a párjával, amíg a muzikás abba nem hagyta a húzást; lekérés nem volt. Tánc végeztével ki-ki visszament a maga csoportjához, legény is, lány is. Hosszabb táncszünetekben a legények dalolgattak, vagy nyári táncmulatságokon átnéztek a kocsmába meginni pár pohár bort. A lányok meg összeálltak karéjba s nótaszóra járták a táncot: „amilyen vót a nóta, ha ugrósat, ha csöndeset”. Kalapviselés tekintetében Szendrőn nem ismertek „kikötött szabályt” Szabadban azonban jobbra kalappal táncoltak a legények.

Az egyedüli páros tánc a csárdás volt; a zene üteme szerint járták a „rezgőst” vagy „ugróst”. Lépéseit a fiatalok már gyerekkorukban elsajátították a nagyobbak táncalkalmain, elsősorban a lakodalmakban bámészkodva. A kislányok ott a helyszínen összekapaszkodtak s úgy tették az első kísérleteket. Gyerekbálokat is rendeztek régen. A suhadér legény az ólban próbálgatta a táncot seprővel, vasvillával. Némelyiket az anyja vagy idősebb lánytestvére tanította a padláson, istállóban.

A táncmulatságok régies rendjét kezdetben a tömegbálokra is átvitték: a terem egyik oldalában álltak sűrűn a lányok, a fiúk a muzikától odakiabáltak, úgy vitték táncolni őket. (A tánckezdő bokázást viszont már annakelőtte, az első világháború idején elhagyták.) Tánc végén a lány itt is visszament a többi lányhoz. Ha egy legény megállt beszélgetni a lánnyal, a két háború közöttiek még megszólták, sőt a legényt is szemtelennek bélyegezték. Még súlyosabb megítélésben részesült az a lány, aki a legénnyel kettesben kiment a bálból. Ezt nagyon figyelték; az ilyen lány „falucégére, a fiúk se nézik semmire, csak kihaszalják”.

A városi táncokat s vele a városi formaságokat a hivatásos tánctanárok kezdték el Szendrőn meghonosítani. Már régebben is megfordult nagyritkán egy-egy „táncmester” a községben, de a parasztságnak legfeljebb a módos rétegéből érdeklődtek iránta néhányan, igen kevesen. A 30-as évek derekától válik rend-

szerezése a tánciskola. Kb. két évenként tart egy-egy miskolci tánctanár egyhónapos tanfolyamot. Egyre többen látogatják, manapság (1949—50) már minden bálba járó fiatal elvégzi, jóllehet nézdelődéssel, próbálgatással ő is ugyanúgy elsajátítja addigra a táncudást, mint a régiek.

A tánciskolában megkedvelt „uras” táncok kb. a 40-es évektől kerülnek be a bálók műsorrendjébe. A parasztfiúk eleinte verekednek érte, hogy csárdás legyen, de fokozatosan megszokják a foxot, keringőt, tangót, „laufox”-ot, „eving”-et. Addig-addig, míg a 40-es évek végére ez utóbbiak szinte teljesen kiszorítják a csárdást. A mostaniak már nem nagyon kedvelik, ha táncolják is, „lassan, taktusosan járók, mint a tangót.” Az új táncokkal egyidejűleg általánossá lesz a „Szabad lesz?”-szel, meghajlással való táncrakérés. Már a második világháború előtt divatba jön a hölgyválasz; egy bálban kétszer-háromszor csinálják. „A szeretőjét egy se meri felkérni, de huncutok a lányok, felkéri a másik szeretőjét, oszt a következőbe: ’csereljünk!’.”

E formaságok meggyökeresedése végül a táncalkalmak egész rendjének megváltozását eredményezte: a mostani multságokon már végig együtt van egy-egy leány egy-egy legénnyel, tánc végén kettesével sétálnak a következő húzásig. A fiúnak nem lehet ott hagynia táncosát, ha hat húzásba nem veszi el senki, végig kell vele táncolnia mind a hatot. „Most nemesebbek a lányok, megvernék azt a fiút, aki otthagyja a lányt” — magyarázzák. Szabad a lekérés. Kezdi már azt is szokásba hozni, hogy a lányok kimennek a bálból valamit inni: két-három lány ugyanannyi fiúval; ilyenkor mindnek az udvarlója fizeti az italt. — A táncolás régi hagyományainak teljes elvetése leginkább az idősebbek méltatlankodó megjegyzésein mérhető le. Bírálják magukat a táncokat: „szebb is vót a csárdás, mint ez a suskolás”; a lányok táncközbeni lekérését: „Hússzal is fordul egy táncba!”; a táncstilust: „Mos lökdösködnek így. Régen eltartotta a fiú, mos meg egész szorítja magához. Mos meg ép hogy együvé nem veszik”, és még lehetne sorolni, szaporítani a példákat.

*Udvarlás: legényesték — a szeretők kapcsolata,
kedveskedések — szakítás, kitáncoltatás*

A fiatalság társas összejövetelein alakult leány s legény egyéni kapcsolata. Valamelyik táncon, muzsikaszón megtetszett a legénynek a jól táncoló leány — „ezt nézték legelsőbb”; táncközben megmondta neki, hogy el fog menni hozzá. Vagy egy legény hívta fel magára a lány figyelmét, ugyancsak ügyes táncával, dalolásával — „attól csak húzódik az ember, aki csak ottan lappong”. Ilyen esetben a lány a barátője révén üzengetett a fiúnak, „kibeszélte neki, hogy jöjjön el”; közvetlenül nem szólhatott, tiltotta az illendőség. . . Vásárban vett édességgel is kezdetlen udvarlást a legény, de nem ott a helyszínen adta át, hanem elvitte este a lánynak. Az érdeklődő legény aztán télidőben járt a lány után a fonóba, farsang után a fonás megszűntével pedig a házukhoz. Az udvarlás nagy idénye ugyanis ekkor kezdődött s a dolgos idők beálltáig tartott. Megszabott napjai voltak: kedd, csütörtök, szombat és vasárnap: az ún. „legényesték” vagy „lányosesték”.

Az udvarlós esték elmúlt időkből átmentett rendjét a katolikusok tartották fenn, közöttük is a szegénysorsúak a legtovább. Csoportosan jártak legénykedni: hét óra tájban összejöttek a cimborák, vasárnapokon a kocsmában, s együtt indultak a lányos házakhoz. Valameddig időztek egyhelyütt, aztán mentek

tovább, két-három házhoz egy este. A lányhoz is több csapat járt, néha nyolcan tizen is összetalálkoztak nála. A csoportosan járást a lányokért folyó vetélkedés motiválta. Más falurészbe nem lehetett „legénykedni” menni. Az ilyen vállalkozásból veredés kerelkedett, ha magában merészkedett el a legény, a helybeliek meg is ölték. A nem kívánt vetélytársat az ellenséges banda tagjai együttes erővel próbálták elriasztani. Amíg bent volt a lánynál, nem mentek be, kint hallgatództak az ablakon. Megvárták, s mikor kijött, megdobálták, vagy „a nyaka közé zuhantottak. Nem kérdezték a lány véleményét”. Vagy a nagylétrát az ajtóhoz támasztották, hogy ha kilép, essék a fejére. Gyáva legény volt, aki a megszabott napokon kívül, főként pénteken járt udvarolni: azt jelentette, hogy nem veszi fel a versenyt a többiekkel. „Csak a hügyos legények mennek pénteken a frájba.” Az ilyenekkel a lány „kenőtajut” köttetett vagy vöröshagymát dugott a zsebébe.

Amelyik fiú már „beszélt” a lánnyal — azaz kinyilvánította udvarlási szándékát, — úgy igyekezett, hogy a bandával tett látogatáskor a többiek távozása után egyedül ott maradjon. Az ilyen már sompolygott maga, szökött a társaitól. Ha aztán a cimborák is észrevették, hogy a lány szívesebben beszél vele, „sustorognak” együtt, „ez mán tiéd” — mondták, s nem mentek többet ahhoz a házhoz. Így váltotta fel a csoportos „legénykedést” a szerető egymagában tett látogatása. A megérkező legény sorban kezefogott a családbeliekkel, csak a leánnyal nem, annyira restellte. „Sokszor a lány nem is szólt, az öregek mondták: 'Isten hozta', a legény meg odaült a lány mellé, aztán 'hogy vagy', elkezdtek susogni.” Ültek a lócán, széken vagy karosládán, a lány közben varrogatott. Olykor az öregek is elbeszélgettek egy darabig a látogatóval „a parasztemberek dolgairól”, de a szegényesebb legény nem szívelte az ilyesfajta nyilvánosságot, „kalapját a szemibe húzta a lámpa előtt, oszt megrántotta a lány szoknyáját: 'gyerünk'.” A 1/2 10—10 óra tájt búcsúzó legényt a lány kikísérte. Kezdetben nem soká időzött vele kint, szabódott: „Jaj megyek be, mer fázok.” A legény rosszalotta: „Ej te Bori, ha nyárba jövök, akkor is fázol, ha télbe jövök, akkor is fázol.” Amint viszonyuk meghittebbé vált, mind hosszasan álldógalta a pitvarajtóban vagy a kapusarokban. Az öregek azalatt odabent le is feküdtek. Ha túl hosszan maradt kinn a lány, az anya megkopogtatta az ágy oldalát. — A szerető járt a lányhoz a legényestés idején elmúltával is, de nyáron csak szombaton vagy vasárnap. Ilyenkor a lányok nem is nagyon vitték be a legényt a házba, kint beszélgettek vele a kapuban.

A reformátusoknál nem volt csoportos udvarlás, csak a tőcikre ment a legény a barátjával vasárnaponként, a házhoz azonban nem. A református lányok „szolidabbak” voltak, szüleik szigorúbbra fogták őket. Udvarlós estéken a szeretők nem ülhetek egymás mellett, csak akik már jegyben jártak. Azt se engedték, hogy a lány sokáig időzzék kint a búcsúzó fiúval. „Engem az édesapám még a vallásombul is kikiabált vóna, ha soká ácsorogtam vóna kinn” — meséli.

A csoportos „legénykedés” egy-egy falurészen belül, az idegen végbeliekkel vetekedve folyt. De már a századvégről való híradásokban is az eredeti jelleg bizonyos halványodására, egy távolabbi múltra utalnak azok a közbeszúrások, melyekkel a legöregebbek saját visszaemlékezéseiket kísérik. „Így mondja a krónika”, „ezt tartsa a népmese” — teszik hozzá, valamely jellemző mozzanatot felemlgetve. Külső formájától azonban csak lassan, fokozatosan távolodnak el. Egy-egy udvarolni induló legényhez a későbbiekben is csatlakoznak barátai, akiknek még nincs választott szeretőjük, különösen a katolikusok vagyontalan rétegében. De az együttes vállalkozás öröksége az is, hogy a két háború közötti

korszakban a legények udvarlós estéken összejönnek, mielőtt ki-ki a kedvesét felkeresné. Hét óra tájban találkoznak a piacon, a „kisszövetkezetnél” vagy a „suszteránál”, vasárnap a kocsmában. Egy ideig beszélgetnek a lányokról, ki melyikkel hogy járt, amannak milyen lába van: karikalábú, kik mennyit „ácsorognak a fal tövébe”. Egyik-másik legény elhenceg sikereivel; ha szakított egy lánnyal, társait biztatja: „Mehetsz mán hozzá, egész nyáron ott hömpörögtem vele a csűrben”. Az ilyet a legtöbb „csak mondja, így mutassa, hogy milyen nagy legény”. 8 óra előtt aztán szétszélednek, mindegyik a maga kedveséhez. A lányok közben odahaza megmosdottak, kifésülködtek s a szeretőt várva leültek fanni. Ahol rendes a család, ott siet a legény, hogy ki ne csukják. Az egyik lányhoz a molnárlegény mindig lisztesen érkezett, mert későn szabadult a malomból s tudta, hogy 8 után nem engedik be. Ha már eloltották a világot, mire a legény érkezik, rossz jel: nem akarják fogadni az illetőt. Rendetlen családnál beállíthat a legény akár tíz óraker is, de az ilyen házat megszólják, ugyanúgy, mint azt, ahol a legény nem megy el idejében.

A felszabadulás óta a legényesték a magában járó udvarló — már így nevezik — látogató, illetve a lány fogadónapjaivá egyszerűsödtek. Kedd, csütörtök, szombat és vasárnap, az udvarlásnak e meghatározott napjai köztudottak a mai fiatalok előtt is, akik az ismeretséget sok esetben a vasárnapi séta közben kötik. A pénteki tilalom áthágóit azonban legfeljebb tréfás formában marasztalják el: ha kitudódik, így „buzerálják” társnőjüket a lányok: „Na mi az, péntek este vót, hagymát adtál neki?” A látogatás órája nincs pontosan megkötvé: „amíg az ember felvan, bejöhét a legény”. A kialakult viszonyú szerelmek között pedig az a divat, hogy a fiú, amikor szerét ejtheti, inkább nappal: vasárnap délután jár el a lányhoz. — Újabban kezd előfordulni, hogy az udvarlót meg is kínálják: szegényebbeknél csak ünnepbe, ha fent van éppen a bor, módosabbaknál máskor is. Ahol a családbeliek kedvelik a legényt, vagy éppenséggel meg szeretnék fogni, ott tartják vasesorára.

Milyen kapcsolat alakult ki a szeretők között? A legény járt a lány után a fonóba, hazakísérte, meghívta párosbálba, befizetett érte a nyári muzsikaszókon s e helyeken jobbára vele táncolt. Látogatásai alkalmával apróságokkal kedveskedett neki: vitt aszú szilvát, almát, körtét, olyasmit, amihez otthon könnyen hozzájutott. Vásárban aztán vett forintért nagy mézeskalácsszívet, „bizon vettek olyat némelyiknek, hogy tűkör is vót benne”, vagy egy füzet fügét, zacskó cukorkát, — a cukrot a lány vasárnap „fogás”-nak használta a zsebkendőjébe. De csak olyan legénytől fogadott el ajándékot, aki tetszett neki. Viszonzásul kivarrta a legény nevét a surcára, gatyájára s vasárnapra zsebkendőt adott, meg bokrétát a kalapja mellé. A zsebkendőt szombaton nyújtotta át, következő szombaton a fiú visszahozta s kapott helyette tisztát. A parádéba öltözött legények ünnepen aztán elő-elővették, törülköztek vele minél gyakrabban. „Kinek milyen szép zsebkendője vót, látták, hogy annak már van szeretője.”

Zsebkendővel a lány másféleképpen is kimutathatta rokonszenvét. Vasárnap, mikor a kapukban ültek, szép horgolt kendőt tartottak a kezükben. Jött a fiú: „hagy üljek mán le”. Ha kedvelte őt a lány, leterítette a zsebkendőjét a tőcikre — sárpadra —, nehogy piszkos legyen a gatyája. Mikor a fiú továbbállt; eltette, s később este a látogatáskor azt követelte, hogy csókkal váltsa vissza a lány; alkudoztak rajta. — Tánc közben is hasonló szerep jutott a zsebkendőnek: a lány a kezébe fogva a legény vállára tette, hogy a belévarrott neve szépen látszódjék. Minél jobban szélterítette ott, annál nagyobb volt a vonzalom. Szokás volt még bálban, lakodalomban is kendőt adni.

Ha erős volt a legény, és tudta, hogy tetszik a lánynak, nem túrt meg mást a lány körül. Hazakiséréskor a csatlakozni kívánóknak csak úgy tett: „Viszakozz” s azok nem mertek velük menni. A kialakult viszonyú szeretőket azonban a többiek már maguktól is tiszteletben tartották; táncon nem kérték a lányt: „úgyis a te asszonod” — így beszélnek róla, pedig nem is asszony”. Akik pedig már „komolyan egyezkedtek” — házasságról beszéltek, — a „komoly szeretők”, el is maradtak a fonóháztól, báltól. Az ilyenek csendesebb életet folytattak a jegyváltásig, házasságig; szabad idejüket ottbon töltötték kettesben a lánnyal, szórakozni inkább lakodalomba, keresztelőbe jártak (I. második rész).

A szeretők kapcsolata, együttléti alkalmak az idők folyamán változó szórakozási lehetőségek szerint módosult. A 30-as években „szerep”-ből kísérgette haza a fiú a lányt, amióta mozit létesítettek, a „kései moziba” járnak a szeretők. A fonóház megszűntével úr támadt a társaséletben. Ennek pótlására — legalább is bizonyos évszakban — a 40-es évek elején lánykodók az októberi litániákat kezdték látogatni. Nem ájtatoskodási szándékkal; hanem a fiúk kedvéért. „Október estéjén mennek a lányok az olvasóba, a fiúk meg várják őket. Nincs semmi szórakozásuk, azér mennek. Sok részi nem is imádkozik.” A felszabadulás utáni fiatalok vasárnaponként karonfogva sétálgatnak, ki-ki a szeretőjével s a mecsekre járnak nézdelődni.

A kedveskedések, az udvarlás gesztusai is polgárosultabb formát öltenek. Az első világháború után jön divatba, hogy a legény cigánnyal éjjeli zenét ad a lánynak. Ha fogadja a lány, gyufát gyújt. Ahány nóta, annyi szál gyufa jár. A megajándékozás sem spontán aktus már, bizonyos alkalmakra: a lány névnapjára, az iskolázottaknál a születésnapjára visz a fiú virágot, cukorkát, diszpocharat vagy más csecsebecsét. — A lány figyelmességei: a név-hímzés, bokréta-adás a hagyományos ruhadarabok eltűntével fölöslegessé, teljesíthetelenné váltak. Zsebkendőt még adnak a két háború között is: a mellényzsebbe való „velencei finomabbat”, de ebben a korszakban inkább a zsebkendő elvevése divatozik. „A lakodalmakban álltak a lányok a nagy slingolt kendővel, a fiúk meg szedték el tőlük. A nadrágzsebükben volt néha tíz is. Kit láttunk többet, kit nem is”. Vasárnapi sétánál, kapuzásoknál is elkapták a fiúk a zsebkendőt, még idegen fiú is, s csókot követelt érte a lánytól. Ha nem csókolta meg, haragudott és visszadobta. — A mai fiatalok a zsebkendő elvevését illetlennek, adását „parasztosnak” tartanak.

A szeretők közötti viszony komolyra válását mostanság az mutatja, hogy a fiú nappal is jár a lányhoz.

Ha megharagudtak egymásra a szeretők, „összeperdáltak”, a legény a kapott zsebkendőt „összeszagatta, avvót a bosszú, oszt ráakasztotta a kalinesra, hogy lássa meg reggel a lány”. Esetleg a lány elment mással párosbálba, akkor a fiú megharagudott, elvitte a kikaput s helyét teletömte hóval. Ezek kisebb sérelmek, enyhébb következménnyel jártak. De előfordult, hogy a legény önértetén nagyobb csorba esett. „Huncut” a lány, kezdetben úgy tesz, mintha elfogadná a fiú udvarlását, enyeleg vele, aztán nem hagyja magát hazakisérni s a többi fiú előtt durván bánik vele. A nyilvános megszégyenítés nyilvános bosszút kíván, ilyenkor a legény a táncon, bálban vagy lakodalomban kimuzsikáltatja a lányt. Sokszor a háttérben a lány szülei avatkoztak a fiatalok dolgába, vagyonilag jobban álltak, mint a fiúéi, s szétbeszélték a szeretőket: „Jobban is széjjelnehetsz, csak lassabban gyerünk” — mondták a lánynak. Az ilyen szakításnak is kitáncoltatás lett a vége. „A kimuzsikáltatás igen nagy divat vót abba az időbe.” A legények előre megbeszélték s a szégyenben maradt fiú legközelebbi alkalom-

mal táncra vitte a lányt, kivezette a sorból, középre állította s otthagya egyedül. Meg is billentette hátulról. Vagy söprüt nyomott a kezébe. Más módja az volt a kitáncoltatásnak, hogy a lány középre penderítése után a legény leintette a muzsikát s addig nem hagyta húzatni, míg a lány benn volt. Sírva ment haza anyjával a csuffátott lány. Megint más módon a legény ráhuzatta a cigánnyal az előre megbeszélt nótát, sokszor a Rákóczi-indulót, és a lánnyal együtt kitáncolt a helyiségből; a zenészek is kísérték őket kifelé. Néha a lány már előre hírtét vette a készülődésnek, a „huncutabbja” nem félt, kést tett a csizmaszárba s úgy ment a bálba; nem merték kitáncoltatni. Más esetekben új szeretője pártfogására, védelmére számított. Mikor aztán a bosszútálló legény táncolni vitte és odakiáltott a muzsikához: „Hadd el, cigány, Kárpé Erzsi nem táncol!”, a pártfogó közbevetette magát: „Táncol!”, amiből többnyire verekedés támadt. A kimuzsikáltatás nagy szégyen volt a lányra; a báli közhangulat mindig ellene fordult, nem kutatta az eset jogosságát. Ha vonakodott a lány kimenni, valaki védelmezte, az asszonyok közbekiabáltak: „Menj mán ki, szaladj!”, nem akarták, hogy összeverekedjenek miatta.

1938-ban emlékeznek az utolsó kitáncoltatásra.

Illem, erkölcs

A fiatalok megfelelő viselkedését a hagyományos kíváncságot irányította, különösen a lányt, akinek nyilvánosság előtt, társaságban, utcán bizonyos szemérmes tartózkodást kellett tanúsítania. Keresztbetett lábbal ülnie, füttyülnie nem volt szabad, „mer akkor sír a Szűzmária”. Mások, főképp legények előtt csak keveset ettek. Ha a konyhán nyalakodott, a családbeliek rászóltak: „rajtad vesz”. Fésületlenül nem lépett ki a házból. Utcán nem mehetett dalolva, hangoskodva. A lánypajtások kísérete nélkül még a legények előtt elhaladni is szégyelt; ilyenkor megkért egy arrajáró asszonyt, hogy annak belső oldalára kerülve ne kelljen közvetlenül a legények előtt elmennie. „Valamikor szégyenesebb vót a lány.”

Leányok s legények egymásközi érintkezésének is megvoltak a maga formáságai, illendőség szabta korlátai, melyek mögött az erkölcsi élet tisztasága állott követelményként. A fiatalok tegeződtek; találkozásakor nem fogtak kezét, egyszerű „Hogy vagy”-gyal köszöntek. Többnyire a fiú szólt előbb: „Hogy vagy, Julesa, hová mégy?” s derékon ölelte a lányt. — A szemérmes tartózkodás érvényesült a lánynak fiúkkal való közlekedésében, de még a szeretők viszonyában is, mikor közösség, akár a szűkebb család, akár mások előtt mutatkoztak. Már a gyermekorból nagylánysorba cseperedő lányka visszafogottabb modort vesz fel, elhagyja az egykori iskolatársakkal addig használt pajtáskodó hangot: „nem beszélget, nem játszik velek annyira, már a fiúk udvarolni kezdenek, a jányok húzódnak, már akkor csak sötétbe beszélgetnek, a kapusarkon, parasztlányok ilyenek”. Nappal a szeretők nem is voltak soha kettesben; utcán nem állhattak meg beszélgetni. Ha meglátták, inkább elkerülték egymást, akarattal meg éppenséggel nem keresték a találkozást. A lány a szeretője kapuja előtt se ment el, nemhogy a házukba betegye a lábát, még ha korábban járt is oda. Együtt még a jegyesek se mentek végig az utcán. Megtörtént, hogy „mikor ment a fiatal pár beiratkozni a község házára az úton [ti. a polgári házasságkötésre], hát külön mentek, hogy ne lássák őket együtt”. „A régiekbe ugyancsak bennevót ez a természet.”

A legénynek szeretőjét derékon ölelni, ölbevenni szabad és szokásos volt. „Még a bálba is úgy ülnek a legények, ölbeveszik a lányt, meg a lakodalomba is.” A fonóban megengedett és általános a csók is, orsó vagy zsebkendő kiváltásakor, ami alatt minden esetben arcon csókolást kell érteni. „Már a 13 éves kislány is csókolkodhat a legényekkel.” A csók erotikáját nem ismerték. A mell érintése tiltott dolog, arra szemérmesek a lányok, a csipő „taporgatása” szintén. Mindezekfelett azonban a közösség elől félrevonuló szerelmeteskedést ítélték el. Az a lány, aki kettesben kiszökött a fonóból vagy bálból, valamennyiök mélységes megvetését vonta magára. A fiúk se sokra tartották az olyat, aki „annyira ígérkezett”. Elszórakoztak vele, éltek a lehetőséggel, de nem udvaroltak neki komolyan, házassági szándékkal, mert „ha velem így csinál, mással is így csinál”. A megesett lányt nem vette feleségül a legény, de azontúl neki se volt többé becsülete. A legőregebbek mindössze egy lányra — egy katolikus cselédlányra — emlékeznek, aki megesett. Ezt annak tulajdonítják, hogy „akkor nem vótak vén jányok meg vén legények. Férhezmentek szegényebb a szegényebbhez, jobbgazda a jobbgazdát kereste, de férhezmentek [ti. korán]. Akkor nem mentek férhez nagy hassal”. A valamivel fiatalabbak úgy emlékeznek vissza, hogy a századforduló táján hat lánynak is született gyereke. Itt a szülőket hibáztatták.

A viselkedés módosulásait természetesen nem lehet olyan pontosan követni, mint egy ruhadarab divatját. A második világháborúig nincs is döntő változás. Legfeljebb egy-egy illemszabály indokolása kap reálisabb megfogalmazást: pl. a lánynak nem szabad fütyülnie, „mer ez nem tetszős a legények között” (30-as évek). Csak a felszabadulás utáni esztendők hoznak új, városias formásokat. A fiatalok kezdenek „Szerbuc”-cal köszönni, találkozáskor kezecskéznek. A lány magatartását megszabó kötöttségek feloldódnak: ki-ki kettesben, karongva jár a szeretőjével faluhosszat, még fényes nappal is. „Mos mán bátrabbak a lányok, jobban össze vannak szokva a fiatalok.” A lány szégyenkezés nélkül állít be a fiús házhoz egy-egy adódó alkalommal; a rászoruló örömet vállal napszámot udvarlója szüleinél. Ez a szabadság azonban, amit a fiatalok igényelnek maguknak, semmiképpen sem jelent az erkölcsök terén szabadosabb felfogást. A „legényes” természetű leányt a többi lánypajtások most is kiközösítik maguk közül, „nem társalog vele egy se”. A fiúk is éppúgy elítélik, mint hajdanán; kihasználják, de a háta mögött csúfot úznek belőle. Ilyesvalakiről mondják: „ma úgy rákaptak a fiúk, hogy ha megy az uccán, csak fütyülnek utánna”. — Az idősebbek szemében azonban erkölestelen a „karolkodás” és illetlen, feltűnő dolog, hogy a lányok napközben harsány énekszóval: „óbéogatva” mennek az úton.

Szerelmi varázslások, jóslások — alkalmi szokások (Andrásnap, karácsony, húsvét, május elseje)

A másik fél szerelmének felélesztésére vagy megtartására egyesek különleges eljárásokat tudtak. Kevesen alkalmazták, hallani is csak kevesen hallottak ezekről a „megétetésekről”, és náluk se nagy a hitelük. Bogárcsába süttött a lány havibaja véréből, megétette a legénnyel, akkor nem maradt el tőle. G. Miskáról mondták, hogy B. Zsuzsó vakaróba adott neki szórt, amitől fel is támadt a legény szerelme, de addigra már Zsuzsónak nem kellett. A fiú aztán az anyjával süttetett bogárcsát és a lány is újra lángra lobbant. Aki tudta, hol van a nadragulya, avval rontotta meg a másikat.

A férjhezmenésre és szeretőjük megtartására irányuló — az öregektől tanult — babonás tiltásokat azonban ma is gondosan betartják a lányok. Szedő-

kanálból nem kóstolgatják az ételt, nehogy nagyszájú anyósuk legyen; ügyelnek, hogy mosogatóvizük fel ne főjjon, kemencében vakarót nem felejtenek, semmi munkát, söprést félben nem hagynak, asztal sarkára nem ülnek, mert akkor nem mennek férjhez vagy elhagyja őket a szeretőjük. Ezekre a hasznos tudnivalókra nemcsak megtanítják a fiatalokat az idősebbek, hanem vigyáznak is rá, hogy azok meg ne feledkezzenek róla. Az estefelé söprögető lánynak odaszól a nagypapja: „Ne vidd ki a szemetet, mer jön az udvarlód, kiviszed a kedvességet meg a barátságot, itthagyd.”

A szerelmi jóslásokkal is megpróbálkoznak. Gyufaszálat égetnek: merre dül el? katicabogarat tartanak a tenyerükön: merre röpül? arra mennek férjhez. Tavasszal számolják az első csapat gólyát, páros-e? párosodnak-e abban az évben? A disznóolat megrugdossák, amennyit rőfög a disznó, annyi esztendő múlva mennek férjhez. Meszeléskor az időjárást figyeli a lány, ha szép, napsütéses, szereti az udvarlóját stb.

A szerelmi jóslások jórésze az év bizonyos napjához fűződik, ahogy a leánylegényélet más mozzanatai is: részben az udvarlás alkalmi megnyilvánulásai, részben egybek. egy-egy nagyobb ünnephez kapcsolódnak. Ezekről itt külön szölok.

A jövődó utáni tudakozódás egyik fontos dátuma az Andrásnap (nov. 30.). Előző napokban, mikor bekovászolt a lány, nadrággal húzta meg, — vagy kendermagot vetett a favágótuskóra, nadrággal beboronálta, — s úgy tette a nadrágot András éjjelére a feje alá: megálmodta, ki lesz a jövődóbelije? András napján a fonóházba menet, vagy onnan kisorruva a lányok hamuval, kendermaggal hajigálták az ablakokat, hogy mit mondanak bentről. „Csengős lovon vigyének!” — ezt várták, de a házbeliek, akik nem látták, ki van odakünn, inkább nyers-tréfásan efféléket kiáltottak: „Vess fattyut, kurvulj meg, vénülj meg, vesszé vénlánynak!” Megrázták a szalmás tetejű házak, disznóólak haját: kinek mi esik? Akinek búza, gazdag emberhez megy férjhez, akinek gabona (rozs), szegényhez, akinek pondró, az megesik. A fonóházban aztán, mielőtt még a legények beállítottak volna, titokban haluskát csináltak, benne papírra írt fiúnevekkel: befőzték a forró vízbe s mikor egy-egy gombóc feljött, nevetve kapdosták ki: kinek milyen név kerül? Ólmot is öntöttek, milyen alak ömlik ki: szögek, kalapács — a kovácslegény szerszámai —, ló, katonasapka, vagy más? Mikor a fiúk is megjöttek, cukros, mákos főtt kukoricával kínálták meg a fonóbeli együttest.

A másik alkalom, amikor többféleképpen is lehetett faggatni a sorsot, a karácsony. Lucakor (dec. 13.) egy szép piros almát kezdett meg a lány, naponta harapott belőle egyet. Mikor az utolsót harapta karácsonykor, amilyen nevű férfi jött az utcán, olyan nevű férjre számíthatott. Ugyanezért szaladt ki az útra az első kisült bélessel, lángossal, doboskával is. Éjjeli miséről hazamenet szenteltvizet vitt a szájában, dióhéjba bekovászolt vele, a feje alá tette, s megálmodta „amire kíváncsi volt. . .” Vagy lérfinadrágot tett a vánkos alá, s másnap összehúzigálta a favágótuskón. Megint mások a templomból jövet egyszerűen csak kiálltak a kapuba, hogy milyen nevű férfit látnak elsőnek elhaladni. Csak a legöregebbek tudják már a Katalin-gally igazi jelentőségét: Katalin hajnalán (nov. 25.) barackfáról, meggyfáról gallyat tört a lány, csuporban vízzel a sutra állította; aki szűz volt, annak karácsonyra kivirított, úgy ment vele az éjjeli misére. (Vö. az „Elmehetsz már kislány a templomba” kezdetű nótával, 576.)

Az idősebbek számos megtörtént esetet hoznak elő, részben a maguk, részben a mások életéből, hogy ez vagy az a jóslat beteljesedett. „De ez be is valósult”, „erről meg is győződtem”, „ezt magam is láttam”, „de ez olyan igaz,

mint ahogy Isten van az égben” — mondják, hiszen a fiaskókat az ő emlékeztükben már rég belepte a jótékony feledés.

Az ún. „andrásolások” sokféle eljárását kedvteléssel próbálják ki a mai lányok is. Köztük néhány olyan kombinációt, melyet az öregek nem csináltak a maguk idejében: András-napkor köteg fát kapnak fel s visznek be a házba, ha páros, férjhezmennek abban az évben. Lucakor tizenhárom papírszeletkére fiúnevet írnak, minden nap tűzbe vetnek egyet, melyik marad utolsónak, karácsonyra. E cselekvések mágikus múltját azonban már nem ismerik, — mint pl. a ma is közkedvelt Katalin-gally és a szűzesség összefüggését, — s az eredményt maguk a lányok se nagyon tartják számon, a fiúk meg éppenséggel jót mulatnak a hiszékenységen: Ha az éjféltől miséről hazafelé tartó lányon észreveszik, hogy szenteltvizet visz a szájában, addig csiklandozzák meg nevettetik, amíg kiköpi. A közösen végzett andrásolásoknál mindinkább a játékos jelleg kerül előtérbe: Gombóckifőzések ott vannak a fiúk s ők is írnak lányneveket. Variálnak: a harmadiknak kiszedett gombóc az igazi! Játsszák András-este, Luca napján meg karácsonykor is. Ólmot öntenek a lányok szilveszter estéjén is. Legújabbán ugyanis kezd divatba jönni — „az uraktól vették ezt el” — hogy óév éjjelén a barátnök valamelyiküknél egy kis bor mellett kártyázgatva fennmaradnak, mialatt a legények nagy lövöldözést, pattogatást csapnak az utcákon.

Karácsony ünnepének népszerű aktusa a leányok—legények kántálása az előestén. Régen csak a katolikus fiatalság járt kántálni. Sorban mentek minden ismerős házhoz, paphoz, kántorhoz, és az ablak alatt elénekelték a „Mennyből az angyal”, „Csorda pásztorok” kezdetű karácsonyi énekeket. A legények zendítették rá a „Hej, víg juhászok, csordások”-ra, ők azt szerették a legjobban. Végezetül „Adjon az Isten jóéccakát”-tal köszöntek és elszaladtak. A házban lakó lány csatlakozott a csoporthoz, úgy mentek mind többen és többen a következő ablakra, legutoljára ahhoz, aki legközelebb lakott a templomhoz. A kántálás az éjféltől misén való részvétellel ért véget.

E szokás közkedveltsége idővel csak fokozódott. A két háború közöttiek megtoldották azzal, hogy a lányokat be is hívták a házakhoz s megkínálták őket borral, mákos kaláccsal. Gazdagították a kántálás műsorrendjét, 1946-ban a „Fel nagy örömré” kezdetű éneket vették fel a többiek mellé. Körülbelül a 40-es évek elejétől fogva reformátusok is részt vesznek a kántálásban.

A húsvét falun-városon egyaránt ismert jelegzetessége az öntözködés. Szendrőn ez régen a reggeli órákban délig zajlott le. A cimborák csoportosan mentek, lefogták a lányt, jól szemközt öntötték a rocskából vagy vályuba fektették s ráhúzták a vizet. Bent a házban aztán megkínálták őket egy kis sódarral, tojással meg borral. Nem töltöttek ott hosszú időt megköszönték a szívességet s mentek tovább.

Az idők folyamán e szokás súlypontja egyre inkább a megvendégelés felé tolódott el. Maga a locsolkodás „lassan kopik elfele”: csak jó idő esetén locsolnak vödörből, rossz idő esetén bögréből bent a házban — majd vödör és bögre helyett üvegből közönséges vízzel vagy az uraskodóbbak szagos vízzel. Ugyanekkor mind nagyobb méreteket ölt a fiúk megvendégelése. A lányok már napokkal előtte készülnek rá, sütnek sisnit meg pampuskát — a későbbiek süteményfélét, tortát. A kínálás bősége odáig fokozódik, hogy manapság már telis-tele van rakva az asztal a leggazdagabb választékkal. „Régen is kínáltak, csak az a nagy rukkolás nem vót. Egymás ellen a nép, ha már itt így van, ott is úgy.” S mert a magában vagy barátjával locsolkodó legény kínálgatása egy-egy helyen több időt vesz igénybe, újabbán az öntözködés időpontja áttevődött a délelőtről

a második istentisztelet utáni órákra. —Húsvét harmadnapján lánylocsolás van: a látogatóba érkező legényt a lány lelocsolja, de az úton is akármelyik férfit leöntheti. Legutóbb (1949) már odáig merészkedtek a lányok, hogy hármásával-négyesével összefogózva beállították az ismerős fiús házakhoz locsolkodni.

Első májuskor — egyesek szerint pünkösdkor — májfát vitt a legény a szeretőjének, vagy olyannak, akit szeretőül kiszemelt: „udvarlást is lehetett májfa adással kezdeni”. A cimborák együtt mentek szekérral az erdőre hársfáért, mert az már ki van levelezve akkor, a tölgy még csak fakad. Éjszaka odakötötték dróttal a lányos háznál a kapufélfához. Sokan ott ültek mellette s őrizték reggelig, mert más szemfüles fiúk nem is mentek ki az erdőre, hanem ellopták egy idegen lány ablaka alól a gyengén odakötözött fát. Másutt maga a lány vagy anyja vigyázott belülről a májufára. Ha hallotta, hogy vinni akarják, pattogatott az ostorral.

A felszabadulástól, „amióta az erdőt megszorították”, erősen megcsappant a májfaadás lehetősége. Nem is tartanak ki mellette, csak a legmaradibbak. A többiek a fát „májusi kosárral” váltották fel, mely városon vett cserepes bolti virág vagy papírvirágokkal díszített kosár. Ilyesmit már a háborús években is adtak: „Akik kiesit műveltebbek voltak, hortenziát vittek. Felkapott vót a rózsafa, tövesen vitték. Pántlikás kendőt is tettek rája”. 1949-ben már általánossá lett a májusi kosár. Azt tartják róla, hogy „ez mán komoly”, vagyis csak komoly udvarló adja a lánynak, rendszerint meg is beszélük előre: „hadd nyitva az ablakot, maj beteszem”. Ugyancsak a felszabadulás óta kezdtek a május elsejei éjjeli zenét is. A cimborák együtt mennek, cigánybanda van velük vagy „magyar zenészek”. Minden nóta egy gyufa; ha nem fogadja a lány, beverik az ablakot.

(Folytatjuk⁵)

RUITZ IZABELLA

Das Gesellschaftsleben der Bauernjugend in der Bodvagegend

(Erster Teil)

Общественная жизнь крестьянской молодежи в области р. Бодва

(Первая часть)

⁵ A tanulmány folytatása foglalkozik a fiatalság helyzetével a község felnőtt társadalmában s a községen kívüli világhoz fűződő kapcsolatokkal. A II. fejezet a környékbeli összehasonlító anyag alapján vázolja a régi társasélet jellemző vonásait s a bekövetkezett változások főbb irányát.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Gyógyítás emberkoponyával Beregben

A magyar babonaszótár mutatóvány cím-zavai között 1939-ben SZENDREY Zsigmond és SZENDREY Ákos összefoglalták a koponyára vonatkozó adatokat. Megállapították, hogy nagyon kevés anyag áll rendelkezésre a magyar néprajzi irodalomban. Az elszórt adatok alapján arra az eredményre jutottak, hogy valamennyi koponyával kapcsolatos hiedelem az ősök tiszteléséből fejlődött animisztikus maradvány. A koponyával való mágikus eljárás a halott erejének a felhasználásán alapul. Elsősorban a gyógyításban, a gonosztávoltartásban, a szerelmi és az esővarázslásban használatos.¹

A koponyának a varázslásban és a gyógyításban való szerepéről már évszázadokkal ezelőtti adatok tanúskodnak. BORNEMISZA Péter az Ördögi kísérletekben (1578) a bűbajos eselekedetek között említi az emberfej főzését.² Az 1690-ből származó PÁRIZ PÁPAI Ferenc *Pax Corporis*ában az emberkoponyával való gyógyítás emlékére bukkanunk: „Tűsuda erő vagyon a meghólt ember koponyájában, ha abból az ilyen nyavalyás iszik rend szerint és azt sokáig gyakorolja; szem látomást apasztja mind a golyvát, mind akarmelley szakát.”³ Az „Ember Koponya Por” szerepel BORNEMISZA Anna fejedelemasszony házi-patika szerei között is. Többnyire az epilepszia gyógyszereként használták. Az 1792. évi bécsi gyógyszerkönyvben még hivatalos gyógyszerként szerepelt.⁴ Gyógyszerként való alkalmazása, mint az alábbiakból is kitűnik, elterjedt a nép körében is.⁵

Az emberkoponyára vonatkozó szórványos és kevésbé részletes leírásokat Beregben

a legutóbbi időben is gyakorolt embergyógyítási eljárásokkal egészítjük ki. A koponya gyógyításra való alkalmazása Beregben igen széles körben elterjedt. Adataim, amelyeket 1964-ben gyűjtöttem, a következő falvakból valók: Gyüre, Gergelyugornya, Jánd, Tiszaszalka, Beregsurány, Gulács, Olesva, Fejérese, Tákos és Olesvaapáti.

Mi ellen használták az emberkoponyát? Gyürebén a Beregsurányból odaszármazott Seres Bertalanné még leánykorában egy öregasszonytól hallotta, hogy *rebbenős* és félős gyermek gyógyítására kell a koponya. File Miklósné, Buzdor Ilona, aki Jándról származott Gergelyugornyára, úgy tudja, hogy *rebbenés* ellen jó. L. Balog Bertalanné, Olesvaapátiban elmondta, hogy az *ijedős, nyavalyatorós* gyermeknek adták. Így gyógyították meg a nyavalyatorósból Réz Erzsit is, aki most már 37 éves és miután meggyógyult, férjhez ment Olesvára. Tákoson Barát Lajos hallotta, hogy a beteg gyermeknek szoktak emberkoponyát adni. Kokas Andrásné elmondta, hogy leány korában nagyon ijedős volt. Koponyaporrall gyógyították meg. Fejéresén Szalay Ignác úgy hallotta, azért kell az emberkoponya, hogy ha valamelyik gyermek *rebbenős*, annak adjanak belőle. Gergelyugornyan id. Vezse Sándorné gyermekkorában ivott porrátört emberkoponyát: „Nagyon félős voltam, este mán nem mentem vón ki. Most meg mán nem félek. Mindég mondtam is Rozinak: nem hiszem, hogy nem kaponyát adtak-é?” Gyermekait ő is hasonló módon gyógyította ki az ijedezésből: „Mondtam fűnek, fának, hogy nagyon fél a kisgyermek. Hát főzzek neki emberkoponyát! Főztem. Segített rajta. Nem is fél azóta!”

Az emberkoponyát, hogy minél hatásosabb legyen, gyakran csikóléppel együtt alkalmazzák. Gyürebén Kajati Károly házpadlásán 1964-ben még találtam csikólépet. Kajati Károlyék elmondták, hogy amikor a kisesikó világra jön, az orrából váladékot fúj ki. Ez a csikó „lépe”. A lónak nincsen lépe, ezért tud olyan nagyon futni. A csikólépet felszedik. Nyársra húzzák és azon megszártják. Szárazon évekig cláll. Ha a kisgyermek ijedős, rebbenős, ebből kell megtörni egy darabot és az elkészí-

¹ SZENDREY Zsigmond—SZENDREY Ákos: *A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve*. NF. XXXI (1939). 118.

² BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísérletek*. Budapest, 1955. 174.

³ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. III. Budapest, 1931. 431.

⁴ MAGYARY-KOSSA i. m. 421, 457.

⁵ Idevonatkozó utalást l. LUBY Margit: *Fogyó legelő-kön*. Budapest, é. n. 190.; — ILLYÉS Endre: *A magyar református földművelő nép telki élete, különös tekintettel vallásos világára*. Szeged, 1931. 116. — JANKÓ János: *Torda, Aranyosszék, Torozókó magyar (székely) népe*. Budapest, 1893. 253.

tett port meg kell étetni vele. A rebbenés, az ijedezés elmúlik. Gergelyugornyan P. Kocz Gáborné, Szabó Sarolta még azt is hozzátette ehhez, hogy fiúgyermeknek a mén kiscsikó lépe használ. Ő mind a két féleből írja. Két papírban van és mind a kettőre fel van írva, hogy melyik a mén, melyik a kanca csikótól való. Az alkalmazásból kitűnik, hogy a csikólép az ijedtség enyhébb eseteiben hatásos. Súlyos esetekben emberkoponya-darabot törnek porrá, azt keverik csikólép porával és úgy adják a betegnek.

Honnan szerzik az emberkoponyát? Kókás Andrásné Gergelyugornyan elmondta, hogy akkor igyekeztek koponyát szerezni, amikor a temetőben sírt ástak és ásás közben régebbi sírt találtak. Ha nem akadtak koponyára, más faluba is átmentek érte. Ehhez figyelembe kell venni, hogy a régi temetőket folyamatosan, nemzedékről nemzedékre használták. A régi temetőben alig történt úgy sírás, hogy az előbbi temetkezést ne bolygatták volna meg. Az egyes családok általában egy sírba temetkeznek. A kiásott sír aljában egyik oldalra *padmalyt* ásnak be, oda taszítják be a leeresztett koporsót. A sírba való következő temetés-kor újra ássák a sírt. Ilyenkor gyakran felfedik a megelőző temetkezést és a koporsót vagy a másik oldalba ássát *palmanyba* helyezik, vagy a sír fenekére. Jándon Balázi Ferenc beszélt el, hogy Gergelyugornyan jelen volt az egyik sírásásnál. A férfit temették, az asszony már előbb meghalt. A sírt megbontották, látták a koponyát és látták a ruházat maradványait is. Az így előkerült koponyát felhasználták gyógyításra. Történeteket tudnak arról, hogy a halott felelősségre vonta azt, aki elvitte a koponyáját. Gergelyugornyan id. Vezse Sándorné mondta el: „Szücs Ferencnek a sírből kihányt koponyából letört egy darabot és hazavitte. Nem tudta ü, hogy kié. Osztán éccaka ráment, oszt benne megölte, hogy minek törte el az ü koponyáját, hogy neki az ítélet napján hija legyen a fejének.” Jándon 25–30 évvel ezelőtt a Tisza utcában kerítés oszlopoknak gödröt ástak. A gödörből csontok jöttek elő. Volt benne egy emberkoponya is. Balázi Ferenc hazavitte. Nem tudott róla senki, hogy ő tette el, nem mondta senkinek. Olesvaapátiban Huszti József a Tiszában talált egy emberkoponyát. Hazavitte és gyógyításra használta fel. Beregsurányban Seres Bertalanné leánykorá-

ban a mázolt földre való homokért ment a temető mellett levő homokhordó helyre. Ott egy emberi lábszáresont fordult ki a homokból. A homokkal hazament, elmondta, hogy mit látott. Meghallotta ezt a szomszédasszony. Kiment a homokhordó helyre és addig piszkálta a csontokat, amíg előkerült a koponya is. Hazavitte. Csak annyit mondott: „Nagy szükség lehet még erre.”

Kiket gyógyítottak emberkoponyával? Gyermekeket, fiatalokat. Győrben, Beregsurányban, Olesvaapátiban kizárólag csak gyermekek gyógyítására használták. Réz Erzsit, File Margitot és Vezse Sándornét gyermekkorában itatták meg. Akiknek használt, maguk is alkalmazták. Vezséné a gyermekeit megitta emberkoponyából főzött folyadékkal.

Kik végezték a gyógyítást? Más varázslatos gyógyításoknál, pl. a beteg állatból a féreg kiolvasásánál, pl. a szemölcsök leolvasásánál mindig *tudósra* van szükség. El kell menni hozzá, vagy a nevét mondani a betegnek, vagy pl. néhány szál szőrt elvinni a beteg testéről és így a hatalmába adni azt. Feltétlenül fontos, hogy a varázslást végzőnek a „másik világban” nagyobb hatalma legyen, mint annak, aki a rontást elkövette, vagy feltétlenül hatalma legyen a betegség felett. Az egyik boszorkányt a tudós így fenyegette meg: „Te is tudsz, de én kétszer annyit tudok.”

Az emberkoponyával történő gyógyításnál nincs szerepe a tudósnak. A családon belül folyik le. Az ismerős vagy rokon asszonyok adják a tanácsot. Öregasszonyok gondoskodnak arról, hogy a koponya szükség esetén rendelkezésre álljon. Egyik esetben teának főzik meg a koponyadarabot, másik esetben porrá törve pálinkában vagy vízben elkeverve adják a betegnek.

Az emberkoponyával való gyógyításról az emberek nehezen nyilatkoznak meg és együttélésre, nagy bizalomra van szükség ahhoz, hogy ezek az adatok feltáruljanak. Az eddigiek nyomán sikerült megállapítanom, hogy igen gyakran a család meghalt tagjainak a koponyáját használják fel gyógyításra. Az ösök maradványa az ösök erejét hordozza. A félnéknak, az ijedősnek szüksége van erre az erőre. Úgy vélik, hogy ha a koponya egykori tulajdonosának az ereje átmege a gyermekbe, attól bátor és erős lesz, a betegséget le tudja győzni.

CSISZÁR ÁRPÁD

Egy országos jellegű hatósági néprajzi „gyűjtés”-ről

(Szabolcsi néprajzi adatok 1903-ból)

A kutató néha a legváratlanabb helyen bukkan használható és gyakran nem is jelentőség nélküli néprajzi adatokra. Az ilyen adatok — főleg ha az intenzívebb és szélesebb területet felélelő tudományos néprajzi kutatás megindulása előtti időből származnak — ma

már jelentősekké válhatnak, minden szükségességük és szakszerűtlenségük ellenére is, mert lokalizálhatóvá tesznek bizonyos néprajzi jelenségeket és kiindulópontként szolgálhatnak a módszeres kutatáshoz. A századforduló táján a módszeres néprajzi kutatásunk már jelentős

eredményeket ért el, de távolról sem fogta át a magyarságlakta egész területet és nem is foglalkozott mindennel. A millennium táján megindult megyei monográfiák közöltek ugyan néprajzi adatokat, de elég általánosságban mozogva és legkevésbé sem helyhez rögzíthető módon. A monográfiákban levő tanulmányok írói legtöbb esetben nem voltak szakemberek, s az adatközlés is jellemző fényt vet a századforduló táján általános gondolkodásra, amelylyel még az ilyen érdeklődők is csupán a népi élet különlegességeit vették és méltatták figyelemre.

Az alább közölt adatok ebben a tekintetben is jellemzőek, de még inkább jellemzőek azért, mert egy sajátos vállalkozás eredményeként foglalták őket írásba és a közigazgatásnak a néppel közvetlenül érintkező embereinek gondolkodását is elárulják.

A magyar néprajztudomány történetéhez hozzátartozik a felsőbb társadalmi rétegek, az írásos műveltség hordozóinak a népi kultúra jelenségei irányában való megnyilatkozásának vizsgálata is. Ez a szempont is indokolja — az amúgy is eléggé szórányos szabolcsi adatok mellett — e sajátos körülmények között keletkezett leírás közlését.

1903-ban a napilapokban egymás után két hír is jelent meg a következő évre tervezett országos néprajzi vásár rendezéséről. Az első közlés szerint a mozgalom elindítója GELLÉRI Mór közgazdász, az Országos Iparegyesület igazgatója, a 90-es évek óta több ipari kiállítás rendezője volt. GELLÉRI rendezte többek közt az 1896-i kiállítás ipari részét is. A későbbi hír a tervezett vásár részletesebb ismertetését adja.¹

A közlésből kiderül, hogy a vásár inkább csak alkalom és ürügy lett volna az exotikum jellegével is vonzó néprajzi érdekességek bemu-

tatására és ezáltal az akkor éppen pangó fővárosi kereskedelem megpezsdítésére. A hírek a lapokból később elmaradtak — legalábbis többé nem akadunk újabb közlések nyomára —, de a terv nem aludt el, mert még az év végén a vásár rendező bizottsága körlevelet bocsátott ki az egyes vármegyék főispánjaihoz, amelyben felkérte őket, közöljék velük, hogy a megye területén vannak-e olyan iparvállalatok, amelyek termékei kiállíthatók vagy árusíthatók lennének. A körlevél aláírói a rendező bizottság megbízásából az említett GELLÉRI Móron kívül DESSEWFFY Arisztid gróf, az Idegenforgalmi Vállalat alapítója és igazgatója, és SEEMAYER Vilibáld tanár, akkor már a néprajzi szakkörökben ismert nevű ethnográfus volt.

A körlevél szerint a rendezőség három célt kíván a vásár rendezésével megvalósítani. Ezek egyike az egykor oly fontos, de már a század elején le hanyatlott országos vásárok feltámasztása lett volna. „Az országos vásárok hazánk gazdasági kultúrájának fejlesztésében a régebbi időben vezető szerepet vittek . . . A pesti, győri, debreceni, heteken át tartó vásárok egy-egy gazdasági kiállítás becsével bírtak . . . A nagy vásárterek most is ott terülnek el, hol a régi időben, a térbeli arány nem változott, de a vásár lényegbeli része elenyészett.”

Az 1904 pünkösdi hetében nyolc napon át tartó kiállítás révén a rendezők el akarták érni, hogy a „régii magyar vásárok színeit, arányait és gazdasági jelentőségét elevenítsék fel”.

A vásár rendezésében a harmadik szempont az lett volna, hogy néprajzi érdekességgel európai figyelmet ébresszen és idegen turisták ezreit vonzza a magyar fővárosba. „Földrészünkön alig van nemzet, amely néprajzi érdekességben annyit vonzó, színes képet tudna nyújtani, mint Magyarország.”

A körlevél aláírói azt is kérték a főispánoktól közöljék a rendezőbizottsággal, hogy a megyéjük területén „minő néprajzi érdekességek lakodalmi, szüreti, arató, tengerihántó, pünkösdi multságok s egyéb népviseletet és szokásokat jellemző sokadalmak maradtak épen?” és ezek közül melyeket lenne hajlandó a megye saját költségén a vásáron bemutatni. Hivatkoztak Svájc példájára, ahol a hatóságok és magánosok mindent elkövetnek az ország és népe munkája iránti érdeklődés felkeltésére. „A vásár e téren úttörő munkát végez és minden e célra kiadott fillér ezerszeresen megtérül, mert az idegenforgalmat ma már mindenki nagyfontosságú állami érdeknek tekinti.”

A Szabolcs vármegye főispánjához intézett körlevél is megtette a szokásos aktaszzerű utat. A főispán megküldötte az alispánnak, az pedig kivonatban továbbadta a járásbeli főszolgabíráknak. A főszolgabírákhoz intézett körirat azonban már minden különösebb magyarázat nélkül a rendező bizottság levelének csupán azt a mondatát idézte, amely a népszokások felől

¹„A vállalkozás eredménye inkább néprajzi kiállításnak lesz mondható, mert a vásárokon a vidéki eladó és vevő nép a maga eredeti viseletében jelenik majd meg. Lesz három napig tartó ló- és marhavásár, amelyet az Országos Gazdasági Egyesület rendez. E vásárokra a gulyások, csikósok, kanások, juhások stb. a magok eredeti viseletökben jelennek majd meg, és a nekik kijelölt területen eredeti életmódjukat fogják követni. A vásár idejét csak a részletes program kidolgozása után tűzi ki a földművelésügyi minisztérium.” — Így szölt az első közlés. A későbbiből aztán megtudhatjuk, hogy íróból, művészből, ipari és kereskedelmi szakemberekből álló szervező bizottság készíti elő a vásár tervezetét. „E vásár felőleli mindazt a néprajzi érdekességet, ami hazánkban található. . . Sátrak, bódék és a vásáros nép elhelyezése látványosságzámba fog menni. Minden egyes részlete néprajzi érdekességet fog a szemlélőre tenni és az országnak minden vidéke érdekesebb vásári típusaival képviselve lesz.” A tervezők előtt a lipcsei Messe lebegett mintaképül, a népi látványosságok gondolatát az Idegenforgalmi Társaság vetette fel, amely ezzel a vásárral a külföldiek nagyarányú látogatását vélte elérhetőnek. „E célból stíluszerűen előkészített néprajzi multságok, sokadalmak és egyéb néprajzi vonatkozású látványok lesznek a vásáron.” Budapesti Napló 1903 (VIII) okt. 31., 298. és nov. 4., 302. számok. A hírt átvette az Ethn. 1903. (XIV.) 406.

szól. A szolgabíráknak a járásuk területén élő népszokásokat kellett jelenteniük.²

A jelentések néhány hét múlva — az akta-szerző elintézés módjára — be is futottak, de ezek már csupán az alispán által kért adatokra vonatkoztak. Legtöbb főlizolgabíró meg sem értette, miről van szó, ezért formászerűen elintézte az aktát. A válaszok, ha szükségesek és tartalmazznak is némi utalást a járás területén található népszokásokra, inkább a közigazgatás képviselőinek felfogására vetnek fényt.³

Adadai felső járás (Nyíregyházától északra, Rakamaztól Gávaig) főlizolgabírja felsorolta — szerinte — legjellemzőbbnek tartott népszokásokat. E szerint: „Gáva községben a lakodalmi ünnepek alkalmával a nászmenet kocsikon, felszalagozott lovakkal a menyasszonyos háztól indul ki, a polgári kötés és az egyházi esketés után a völgyény lakására tér vissza, hol a mulatság másnap reggelig tart. Arató ünnepség alkalmával kalászból koszorút kötnek s felszalagozva, zeneszó vagy dalolás kíséretében a gazdához viszik, ahol áldomás-ívás következik.

Vencsellő községben a lakodalmi és arató-ünnepek ugyanolyan szokások szerint tartatnak mint Gáván, ahol azonban tengerihántási mulatságok is szokásosak, amely abból áll, hogy a leányok és fiúk egy bizonyos háznál összejönnek, ott énekszó és mese mellett este 10—11 óráig együtt mulatnak. A gazda ily alkalommal gyümölcs és főtt tengerivel kínálja meg vendégeit. — Szokás még az is, 10—12 éves leánykák májust járnak, ami abból áll, hogy egyet maguk közül felvirágoznak és körbe fogva alkalmi dalt énekelve, házról-házra mennek, hol pénzt vagy kalácsot kapnak.

Balsán lakodalmi ünnepélyek alkalmával egy-egy vígabb kedélyű ember bohócnak öltözik, a nászmenet élén bejárja a községet. Ruházkodás tekintetében a nők szeretnek sok szoknyát magukon hordani.

Timáron a lakodalmi ünnepélyek három nap és három éjjel-tartanak, éspedig egy nap a menyasszony, két nap a völgyény házában.

Rakamaz községben népszokások nincsenek.

Kenézlő községben szintén nem maradtak fent feljegyzésre méltó népszokások.

² Nyíregyháza, Állami levéltár, Szabolcs vm. főispánja iratai. 66/1904. sz.

³ A nyírbátori járás főlizolgabírja jelentette, hogy ott „a következő népviselet és szokásokat jellemző sokadalmai maradtak fent: a lakodalmaknál a vőfélyek hívogatása és a betálatásnál mondott versék; tálatás után pásztor szerű, a katonalethől vett pásztorjátékszerű versengés; a kőrő és kiadó nászmagyok saját szerű beszédei. — Ez különösen jellegzetes Nyírbátorban, hol a férfiak egyszerű, és az idősebb asszonyok fekete selyem viselete is jellegzetesen magyar. — A fosztóka és kenderdörzsölő *Vaja* községben. Egyéb jellegzetes sokadalmai nincsenek.” A kisvárdai járás községeiben „szüreti, tengerihántó (fosztóka), kenderdörzsölő, aratási, keresztelési, lakodalmi ünnepek és halotti torok elnevezése alatt szoktak ünnepeket, mulatságokat rendezni.” —

Vissen hasonlóképpen nincsenek érdekeséggel bíró néprajzi szokások.

Bercel, Paszab, Buj és Ibrány községekben szintén nincsenek feljegyzésre méltó néprajzi érdekességek.⁴

Nyíregyházáról a polgármester az alábbiakat találta említésre méltónak: „Népünknel, — melynek főjellemvonása a takarékoság — az a hangosabb daloló mulatozás, mint az Alföld népénél tapasztalható —, nem fordul elő. Leggyakoribb és legelevenebb mulatsága a lakodalom, amelyre vállalkon felpántlikázott, tollas kalapú, kardos legények hívogatnak. Itt mellékesen megjegyzem, hogy a legények kalapjukon jobb oldalon viselik a tollat. A lakodalmat menyasszony-búcsúztatás előzi meg, mikor a vőfélyek és a nászncp öregebbje a lakodalmal háznál összejönnek s úgy mulatnak. Az esküvőre nagy élénkség közt 4—5 lovas szekéren megy a nászncp és az esküvő után hangos szóval vonulnak végig az uccán. A nászncp megszlik a menyasszony és a jobbmódiaknál bor, pálinka, a szegényebbeknél pálinka és szódavíz mellett csárdást táncolva mulatnak. — Egyik helyi specialitás a bokortanyák térségein vasárnap és ünnepnap délutánjaik tilinkó szó mellett szokásos *bursza* (lármás tánc).

Érdekesebb szüreti és aratási szokások nincsenek.

A szokásos táncmulatságok közül felemlítésre méltó mint itteni specialitás a *talyigások*: újév első napján tartani szokott bálja, amely alkalommal a talyigások felpántlikázott lovakon ilve zászlókkal zeneszó mellett járják be a várost és egyes helyeken megállva hívogatnak a mulatságra.

Majálisra a gyermekek dobszóval, zenével hívogatnak. Az ünnepség a Sóstó fürdőhelyen folyik le, hol az egész város népe részt vesz.

A népmajális pünkösd másodnapján tartatik.⁵

A fentebb említett sommás jelentések mellett vannak olyanok is, amelyek, ha nem is szakszerűbbek és pontosabbak, de jóval részletesebbek. A nagykállói leánykérésről és lakodalomról a jelentő egész részletes leírást ad és behatóbban jellemzi a szüreti, a nyári vasárnapi és aratószokásokat is: „A kultúra és művelődés és jellembeli fejlesztés mellett az úgyszólván e vidéken konzervált néprajzi sajátosságokat nem irtották ki, jóllehet azokat nagy mérvben koptatták s így sok régi szép szokásnak ma már csak romjaival találkozunk.

⁴ A megye néprajzi szokásait a millennium táján megjelent monográfia eléggé általánosságban tárgyalja, az idézett jelentésekben még ma is több használható adat van. Vö. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk: BOROVSKY Sámuel: Szabolcs megye. Bp. é. n. 160—182.

⁵ A polgármester jelentésében említett lakodalmi szokásokat és burszákat részletesen leírja MÁRKUS Mihály: *A bokortanyák népe*. Bp., 1943. 187—200. és 234—236., de a talyigások báljáról nem tud.

A lakodalmi népies szertartások még ezidő szerint is őrzik eredeti régi zamatjukat és bájukat.

A lakodalomba vőfélyek hívogatnak, kik varottas zsebkendővel és pántlikákkal díszített vőfélybottal a kezükben és magyaros nadrágjuk ellenzőjéhez tűzött vőfélykendőkkel díszítve állítanak be a hívandó vendégekhez, ahova rigmussal köszöntenek be.

»Az én principálisom, úgymint Somogyi Péter általunk ezen érdemes ház népét avégből kívánom megtisztelni, hogy a ma este megtartandó lakodalmi ünnepélyen egy vacsorára, egy pár táncra, egy pohár pálinkára eljáruljanak.«

A lakodalom mindig étkezéssel kezdődik, amikor az egyes fogásokat a vőfélyek dictio mellett adják fel az asztalra.

Az első fogás a csigaleves:

»A szóznak minden békét hagyjon,
Csak én hadd beszéljek, arra időt adjon.
Kit hívtunk, s el nem jött, az otthon maradjon
A gyerek a sutra fusson és szaladjon,
E díszes vendégség okos násznagyának,
Véle mulatozó szép kompániának,
Jóestét kívánok ifjának, nagyjának,
Tartsa meg az Isten őt önön magának.
Az ételek közül az elsőt emelem,
É jó zsíros csiga, én ezt úgy képzelem,
Kinek üres gyomra, az jól bele szedjen,
Hogy jólakás után jó kedve is legyen.«

A csigalevest követi a hideg hús:

»Itt van a hideg hús, cókálával, tormával,
Jobb ez mint a hering a vereshagymával.
Ábrahám atyánk is így élt Sárájával,
Azért élt oly soká a kedves párjával.«

A tyúkhús:

»Ebben a tálban van egy gyenge tyúk lába.
Mellyet hat hónapig hizlalt egy vén bába,
De most gazdasszonyunk megharagutt rája,
Azért készítette ebbe a szép tálba.
Látom a menyecskék vágynak a májára,
A legények a ropogós zuzájára.
Völegényünk combját húzza villájára,
Farkatövét hagyja a menyasszony számára.«

Ezen versikék a nép ajkán kelt dictiók, amelyekkel a tálaló vőfélyek a vendégek appetitusaiba szokták ajánlani az étkeket. Itt-ott mókás hang érezhető rajtuk, bizonyára a hangulat felderítésére szolgálnak.

A legutolsó fogás mindig a *torsi kása*, vagy *kitoló kása* szokott az asztalra kerülni, amelynek elköltése közben a főzőasszony egy irgalmatlan nagy fakanállal megjelenik a társaságban és először a násznagyot, majd sorra minden vendéget megbökdös, akik a kanálba pénzt dobálnak. Ez a főzőasszony honorálása a fáradság miatt, hogy a lakodalmi vacsorát elkészítette. A torsi kása feladásakor a vőfély a következő verset szokta elmondani:

»Tisztelt násznagy uram, szomorú hír vagyok,
Mi szakácsasszonyunk keze sebes nagyon
Midőn kint a kását kevergette,
Jobb kezét a tűz szörnyen megégette,
De még nagyobb nála, sánta a lábára,
Kiköpött a kása a lába ujjára.
Ezért násznagy uram bugyellárist nyisson,
Kis bankót, nagy bankót a kanálba rakjon.
Flastrom orvosságra apró pénzt adasson,
Mérges sebe attól, hogy hamar gyógyuljon.«

Szokásban van, hogy különösen nyári napokon ünnepek alkalmával a fiatalság összegyűl s ilyenkor karikába fogózva körtáncot táncolnak.

»Most jöttem Bécsből, Lengyelországból
Lovat is hoztam, nyeregbe fogtam
Aranyos a farka, gyémántos a sarka
Kedves babám fordulj a karomba.«

A nóta utolsó üteménél mindenik lány a párjához fordul, a kör felbomlik és tovább dalolva táncolnak páronként. Majd ismét kört alakítanak, s a tánc így folyik tovább.

Egyes községekben a leánykérés sajátos formán megy végbe. Természetesen ez csak akkor történik, ha a leánykérésről már előzetesen tudomással bírnak a leányos háznál.

Két násznagy megjelenik a leánykérés végett s elmondván mondókájokat, kéri a háziakat, hogy ők, miután jártokban-keltekben egy virágszálra találtak, azt le akarják szakasztani a jelenlevő ifjú számára, kéri, hogy a virágot hozzák elő. Erre előhoznak egy maskarát, megkérdezik, hogy ez-é?

Majd tagadó válaszokra megint egy furcsa alakot kerítenek elő, s ilyformán csalogtatják a leánykérőket, míg végre aztán az igazít ékesen felcicomázva viszik az ifjú elé, aki megelégedéssel ismeri fel a látott virágszálát.

Az aratómulatságok e vidéken kihalófélben vannak csupán a kepearatóknál szokás, hogy az *életből* koszorút fonnak, s azt a földesúr lakására viszik énekszóval. Megérkezve a legidősebb kevés felköszönti a földesurat, isten-áldását kérve reá és a háza népére. Majd a nőcselédek *marokkötéssel* az uraságot megkötik, a kinek kötelessége magát kiváltani. A kiváltás olyképp történik, a gazda pénzt oszt ki az aratók között s azokat megvendégeli.

A tiszai járásból beküldött jelentés szerint az itteni községekben lakodalom, kereszteles, temetés, kenderdörzsölés, tengerihántás és tollfosztás alkalmából szoktak mulatságokat rendezni, de azok semmiféle említést nem érdemelnek. „Tösgyökeres népszokások a járás területén nincsenek, talán a karácsonyi, bethlehemmel való házról házra való járás sorolható ide, bár ez sem helyi jellegű.»

A dadai alsójárás (Tiszalök környéke) községeiben „semminémű néprajzi érdekességek nincsenek” — írja a főszerző — „kivéve

Tiszaladány községben régi szokáshoz híven divék, hogy a lakodalomnál az úgynevezett nyoszolyó asszonyok a menyasszonyt a régi pártának megfelelő cifrán díszített főkötővel kísérik az esküvőre, amely nekik jelvényül szolgál, mivel más lakodalmi vendég ilyet akkor nem használ".

A jelentésekből megállapítható, hogy az akkori hivatalos apparátus általában véve a nép körében élő szokásoknak is csupán a külsőségeit és exotikum jellegét vette észre. Még a tárgyval kissé behatóbban foglalkozók számára is csak ezek a külsőségek voltak a fontosak. Legtöbb esetben nemcsak a megértés, hanem az érdeklődés is hiányzott a népelet efféle megnyilatkozásai iránt.

Az érdeklődéshiányra legjellemzőbb a megye alispánjának a főispánhoz intézett néhány soros jelentése, amelyben a főszoigabírói jelen-

tések alapján megállapította: „a vármegyénk területén fentmaradt néprajzi érdekességek közül egyet sem találok érdemesnek arra, hogy a néprajzi vásárra felküldessék”. A főispán a jelentést szó szerint továbbította a vásár előkészítő bizottsághoz.

Feltehető, hogy a többi megyék válasza sem lehetett biztatóbb, mert a következő év első felében a napilapokban semmi hírt nem találtunk az előkészületekről, pünkösdi táján pedig szó sincs a vásárról. Így a három évtizeddel később szerényebb keretek közt létrejött „Gyöngyösbokréta” mozgalom e korai előfutárja alighanem sikertelen terv maradt csupán, viszont a néprajz története és adalékok gyűjtése szempontjából nem lenne érdektelen néhány iratai között hasonló jelentések után kutatni.

BALOGH ISTVÁN

Az igásló felszerszámozása

A ló hátán, nyakán, oldalán vagy más testrészén gyakran látunk mélyebb sebeket, horzsolásokat. A ló sínylődik, nem húz, rosszul „indít”, rúg. Mindez azért lehet, mert a kocsis helytelenül szerszámozta fel a lovat igázásra. Előfordult ez régen is, ma pedig még inkább, mert gépesedő korunkban egyre fogy a ló és mind kevesebb a lóhoz, annak helyes felszerszámozásához értő ember. A fiatalok lassan elszoknak a lótól, illetve már nem tanulják meg azt a tudományt, ami a kocsisok, lóval bánó, lovat hajtó, igázó emberek tudománya volt. Mert bizony a ló helyes igázása is tudomány volt, helyesebben szakismeret, mint bármely más — gazdasági, növénytermesztési, állattartási és tenyésztési stb. — szakismeret, amiket a 18—20 éves korára minden paraszt fiúnak el kellett sajátítani, ha gazdálkodni akart. A tanulás módja, iskolája a gyakorlat, a tapasztalat volt. A paraszti gazdasági szakismeret minden korban nagyon érzékenyen, finoman és tudatosan alkalmazkodott a lehetőségekhez, a helyi viszonyokhoz. Mindig a legcélszerűbbet alkalmazták a lovak szerszámozása közben is. Az idősebbek, tapasztaltabbak okosan és gondosan tanították a fiatalokat arra, hogy mit hogyan és miért kell tenni. A dolgok jeles szakértői szóval és példával tanítottak leginkább a maguk szűkebb környezetében, de akadtak olyanok is, akik tollat fogtak és mások okulására írásba fektették bevált, kitapasztalt szakismereteiket. Így tett 1912-ben a hódmezővásárhelyi Nagy Lajos is, aki „A ló felszerszámozása” címmel (Széchényi Könyvtár HT 6429/1912) üzenetet intézett a vásárhelyi parasztokhoz, elmondván, hogy mi mindenre ügyeljenek a ló okszerű és helyes

igaszerszámozása közben. Mondanivalóját az alábbi pontokba szedve írta le:

1. *A kantár kemény részéből álló posztászija kurtá leszen, hogy kisfejú lóra is használhassák. A kantár lágy alsó része meg hosszú legyen, hogy nagyfejú ló is viselhesse. Úgy kell felilleszteni, hogy a becsatolt zabola a ló szájszögletét könnyedén érintse. A kantárra erősen csatolt zabla ugyis izgatja a lovat. Ha pedig nagyon hosszúra csatoljuk a zabolat, — akkor a ló szájából könnyen kiesik, vagy a zabla a ló metszőfoga között lóg.*

2. *Az orrszíjat csak annyira szorítjuk meg, hogy az alsó állkapcsa könnyen járjon. Amnyira kell megszorítani, hogyha a kantárt az evésnél nem vesszük le, akkor csak a zabolat kelljen kiereszteni. Ott is azért, hogy a ló rendszeren tudjon rágni. Ha nem így alkalmazzuk az orrszíjat, úgy a zabnak a fele az abrakos tarisznyában marad, mert a ló nem tud rágni. Persze ugyancsak a tarisznyában marad az abrak, ha szoros az új kötőfék. Olyankor az éhes ló az álla alatt a bőrt fel is sebzí a kényszerrágás következtében. A szűk kötőfék a nagyfejú csikó vagy ló soványodásához is vezethet. Csak hát nyelvét kilógató ló is akad a határban. Az ilyen lónál célszerű az orrszíj szorosabb csatolása, de etetéskor tágitani kell a szíjon.*

3. *Hasznos a nagy szemellenző. Annak fele a ló szeme felébe essen. A felső sarkába alkalmazott keskeny szíjjal a tarkósíjhoz úgy kell erősíteni, hogy a szemtől kifelé tágan álljon. Ezáltal a ló jól lát, s a szem elég levegőt kap. A legjobb a szemzötlen kantár, de egyes lovak félnek az ostortól — a goromba kocsiától.*

4. *Bőr homlokcsíjat használjunk. A réz, a pléh azért nem jó, mert az könnyen felszebzí a*

bört. Hamár egyszer így sebződött a ló — nehéz kantározni, amiért az oktan hajtó üti-veri az állatot. A ló tehát még jobban elvadul.

5. *A tarkó szíj legyen jó széles*, a fej fölötti része meg sima. Olyan hosszú lehet, hogy a reá húzott homlokszíj, a pofaszíj felcsatolása után ne szorítsa a füleket. A nagyon tág kantár, avagy a fülhöz szorított homlokszíj a jószágot izgatja. A ló azért rázza a fejét. Próbálja ledobni a kantárt. Nem húz, *fortélyt* kap.

6. *Az állszíj ne nyomja a légsövet*. Ezt pedig úgy érhetjük el, ha a tarkó szíjra akként csatoljuk, hogy csatja a pofaszíj csatlójával egy magasságban legyen. A becsatolt szíj csaton kívüli vége a bő vakesat alá simán kerüljön.

7. *A legjobb a karikás zabol*. A zabolát a felcsatolás előtt úgy fordítjuk a ló szájába, hogy annak kissé görbített része hátrafelé nézzen. Az így becsatolt gyepelő jól tart és a zabol nem forog a ló szájában. A karikás zabol azért is jó, mert vele jól kormányozhatunk.

8. *Óvatosan végezzük el a ló fellantározását*. A rossz kantározás a lovat elvadítja. Leghelyesebb a balkézzelet a kantár első részét zabolával együtt a ló jobb pofájához tartani s a jobb kezünkkel az összecukott zabol középső csuklóját, az összecukáskor kiálló részét a ló szájának jobb oldali részén lassan bedugni. Ha így járunk el, akkor a ló esendesen kinyitja a száját és a szájban akkorára már kiterített zabolát közben beveszi, ezután feltesszük a homlokszíjat kihúzzuk a füleket és az *üstököket*. Könnyebb a munka. Az olyan lóval melynek a kötőfék a fején van, mert a balkezünkkel a kötőfék oldalrészét összefogva annak biztosabb támpontot nyújthatunk.

9 *A tartólánc erős gömbölyűszemű legyen*. hogy össze ne csavarodjon. A tartólánc jobb mint a tartószíj és a kétéllyel. Nem csavarodik a gömbölyűszemű tartólánc, a hámhöz kapcsolódó része, ha úgy van szerkesztve, hogyha hosszúkás, úgynevezett vendégkarikával van ellátva. A vendégkarika s. o. pecek közötti része hosszú legyen, s hogy magától ki ne csatolódhasson, a pecek végét a vendégkarikába egymás után kétszer húzzuk be. A rúd végén levő alsó szeg, amely a tartóláncot a hátracsúszástól óvja meg, akként használható, hogy a rúdon alól legyen, mégpedig olyan hosszún, hogy azon a tartólánc karikája át ne csúszhasson még függőleges helyzetben sem . . . Az elől alkalmazott szeg, mely a rúdra az elől törtető befogást szolgálja, vastag, tonpavégű és kurta legyen . . . Így nem akad bele a gyepelőg vagy a felkötött kötőfék szár, s mert a gyepelőg szükség szerint hosszabbítható, elől van az első, a felső pedig kurta tehát a ló a fogát nem ütheti meg, a száját nem sebezheti meg még akkor sem, ha a rúd felcsapódik. Ha így járunk el, a csikó sem sértheti meg magát, ha a rúd a lábaközé akad. Ha pedig a rúd véletlenül belemegy a ló szügyibe, a felső szeg nem okoz nagy roncsolást. Az alsó meg hosszú, tehát nem en-

gedi a rudat mélyen behatolni. Ez ugyan gyenge vigasz, de azért jó az elővigyázat.

10. *A jószágú hámszügyellő alsó és felső széle a ló testét ne érintse*. A jó erős bőrből készült hámszügyellőnek csupán középső kétharmada feküdjön meg a ló szügyét. Nagyon jó, ha van rajta egy széles, duplán hajtott, felül egészen végig hajtott, erős bőrpánt. Ennek két végébe van a két istráng alatt bevarrva, hogy a szügyellő két vége a két csat alatt is tartson. A szügyellőbe elől, de nem egészen közepén van bevarrva a szügykarika úgy, hogy a balról fogott ló szügyellőjébe inkább jobb felé és fordítva a jobbról fogott ló szügyellőjébe inkább bal felé, hogy a tartó lánc az erősebb tartás alkalmával a ló szügyén a hámat befelé ne forgathassa. Persze a hámszügyellő összeállításakor ügyelni kell, nehogy fordítva kerüljön a bal lóra vagy a jobb lóra. A szügyellő csatos vége a könyök ízületén túl érjen.

11. *A nyakszíj legyen erős*. Ezt is úgy kell szabni, hogy a nyak élén fekvő rész közepe domború legyen. Ezáltal elkerülhetjük a nyakfelsértést, ugyanis a domború rész nem sérti meg a ló nyakát. Ebből következik: olyan kurtának kell lennie a dupla nyaki résznek, viszont olyan hosszúnak a csatos két végi résznek, hogy vele a hámszügyellő és a legnagyobb lóra is felszerelhető legyen. Még pedig úgy legyen felillesztve a szügyellőre, hogyha a ló a hámba belefekszik, akkor a nyak szíja a szügyellőre derékszög alatt álljon. A nyakszíjjal a szügyellőt úgy kell a lóra alkalmazni, hogy a legnagyobb megerőltetéskor a ló természetes magatartása mellett a szügyellő első széle a ló vállszeglete felett álljon egy keveset, mert ha nagyobbra vagon a hámszügyellő, akkor a lépéskor a szügyellő a vállizületen le és felugrul. Ezáltal a bőrt, az izmot feltöri. Ez pedig odavezet, hogy a ló rossz hámoszá válik és nehezen lehet majd indítani. Aztán; a nagyon kicsire húzott nyakszíj bevág a ló nyakába. A feltört nyakú ló nem enged a nyakához nyúlni, megrázkodik, harap és rug.

12. *A hámkápa (a hátszíz) kényelmes legyen*. Készülhet puha bőrből vagy kemény vas betéttel való bőrből, melyre a *hasló* (heveder) is van erősítve. A széles *hámkápa* kényelmes. A puha bőré *hámkápa* is kényelmes. A puhabőrű *hámkápa* hasló nélkül is készülhet. Úgy kell készíteni, hogy mind a két végén csat legyen. Ezáltal kisebbre, vagy nagyobbra vehető. Úgy kell a lóra felilleszteni, hogy a hasló rendes tág becsatolása után, ha a ló a terhet meghúzza, a *kápa*, vagy a *hátság* is, az istrángok megfeszítésekor magától kissé megemelkedjen a ló hátán. Az így használt *kápa* a teher húzásakor nem feszül bele a ló hátgerincébe, tehát azt nem töri fel. A kurtára csatolt *kápa* a ló vállszegletétől a teherátadási pontig húzott egyenes vonalat képező szügyellőt és istrángot szög alatt felemeli és ezáltal a ló ereje a kápat a saját hátába húzza bele, illetve emeli a terhet

a hátával. Ezért török fel a ló háta. *Még nagyobb bajt okoz, ha a kurtúra csatolt kápa alá még birka-bőrt, posztót is szoritának.* A kápa tehát tág legyen. Ezt elősegíthetjük, úgyis, hogy a kápa két oldalán fekvő kis csatos szíjjon eresztünk 1—3 lyukat. E helyett helytelenül úgy járnak el, hogy a kápat a nyakszíjhoz előre kötik, hogy ne érje a sebet, de ezáltal mind a nyakszíj, mind a kápa fekvését is elrontják. Mindkét helyen feltörök tehát a lovat, még rosszabb: hátra kötik a ló farkához a farmatringgal, de így a kápa még rövidebbé válik. Ebből következik az a nagy baj, hogy a ló farka töve is felomlik a kurtá formatríngtól. Ez pedig keserves nyáron, amikor a légy ellen mozdítja a farkát a ló. Nagyon fontos tehát, hogy a kápa a szügyellő csatjához erősítő két csatos szíjjal mindig tágra legyen eresztve. Különösen, ha az igásló a földhöz közeli helyről húz. Például a szántáskor. Ilyenkor a hát szíjat levehetjük vagy egészen hosszúra engedjük a két szíjjal annyira, hogy húzáskor a kezünk is alá férjen a kápa gerince feletti résznek. Ha így járunk el nem lesz feltört hátú lovnak.

13. *Feltörök a ló háta, ha gondatlanul lovagoljuk.* Ha a kocsis nyereg nélkül, a szőrín 30—40 kilométert hajt, bizony bekövetkezik a baj. Különösen akkor, ha a ló hátán egy egy kötelet dob át a lábai fenntartására. A kötélt könnyen feltörök a ló hátát. Aztán a pokrócnélküli ócska nyereg is.

14. *A farmatringot (vagyis a hám hosszú szíj részét, mely a kápat a ló farka tövéhez köti, hogy a kápa meg a hám előre ne csúszlasson) úgy szereljük fel, hogy a fark álló részét ne nyomja.* Helyesen járunk el, ha a ló természetes tartásakor úgy szerelünk, hogy a farmatring nem fordul félre, nem sebz meg a ló farka tövét. Ha mégis bekövetkezik a baj akkor pincében, vagy hűvösebb légmentes helyen kell a lovat tartani, a gyógyulása idejébe.

15. *A farhámot hegye-dombos vidéken használják.* A ló a terhet lefelé ezáltal tartja meg. Két darabból készülnek. Az egyik a ló farán keresztül téve, hogy a farmotringnak a ló farbübjá feletti részén legyen áthúzva, tehát a farmotring tartása meg helyzetében. Ennek két végét csattal erősítik bele még pedig rövidebb és hosszabbra eresztendő módon, azon részébe, mely a ló combján körül fut előre, a szügyellő mind két végén levő *hámistráng-csatba*. Az előbbi rész lefutási iránya a farbübtől hátra és lefelé a *csipő* és az *ülesont gumói* közti rész középtáján legyen. A farhám állása a combokon azon magasságban van, mely a *sarokcsont* és az *ülesont* középrészén kissé feljebb van. A felülről lefelé futó, tehát a farhámot helyzetébe megtartó szíj két végén levő csat befelé fordított peckű legyen. Ha ilyen, akkor a ló farka a legyezéskor a csat peckébe nem akad bele. Az is jó, ha a csat alatt kis bőrnelyv van, hogy vele óvjuk a ló bőrét. Milyen hosszú legyen a far-

hám? A teljesen befogott lovat hátrafelé tartsítja, vagy a szekeret rátoljuk addig még, a farhám a combon megfeszül és ekkor nézzük meg a haslót. Ugy kell annak állania, hogy a ló *könyök-csontját* ne érintse. Hibás alkalmazás ha a farhám a ló *domború combján* könnyen felcsúszik. Ilyenkor a farka alá akadát hám ellen a ló rúg. A nagyon leeresztett meg, az erősebb lökéskor a hátsó lábakat belöki a ló alá. A ló tehát elcsik. A farhámot *kerülő szíjjal* is szokták ellátni — ez a legjobb befogási mód!

16. *A szíj hámistráng jobb a kötélnél,* mert nem nyúlik. A szíj az esős időben nem szorul a hámfa végére. Olyan hosszú legyen, hogy hátramaradások se üsse meg a lábát a hámfába, vagy a kerék a patáját a legnagyobb *hátralepés*kor se érhesse el. A nagyon hosszú, meg a teherhúzást esökkenti. Ha tehát *kerülő szíjjal*, vagyis *egész hámmal fogjuk be a lovat*, szorosra nem szabad a tartó láncot csatolni. *A szorosra befogott ló* combjáról a szőrt mind lehorzsolja a farhám. Bőrgyulladást is okozhat. A szügyellőbe csatolt tartó láncsal sem szabad a lovat szorosra fogni, mert a nagyon kifeszített hám nem mozdulhat a ló testével, a ló teste mozog tehát benne. Ez szőrlekopást, gyulladást, sebet okozhat. Ne fogjuk a lovat szorosan a kocsihoz vagy az igába.

17. *A keresztgyeplőt használjuk az igáslóknál.* Az a jó, ha a *gyeplőág* végei nem csatol, de rugóval zárható horoggal vannak a zabolához erősítve. Így könnyebben és gyorsabban akasztható ki és be a keresztgyeplő. A gyeplő ágak a hámkapának, vagy csak puha hátszíjnak, mindkét oldalán levő karikaiba húzandók bele. Az is helyes, ha a nyakszíj külső oldalán is van egy gyeplőt vezető karika. A gyeplőszárak azon ága legyen belől, a másik alá becsatolva, amely a magasabb fejtartású ló zabolájába van akasztva, s mindig a hosszabbik gyeplőág legyen a belső. Ugy szabályozzuk a *gyeplőszárág* hosszát, hogy a ló feje testével egy vonalban állhasson. Legfeljebb egy kissé kifelé állhat a ló feje. Ezáltal megakadályozzuk az egymásnak fejfel történt ütést vagy a lónak a rúd feletti fejtartását.

18. *A jól felszerszámozott lóhám alá nem kell bőrt, izasztó ruhaféléket rakni.* Az újonnan tanított ló szőre lekopik, de magától erősödik meg a bőre. Az ilyen sérült lovat esténként — a kifogás után — fegyűával vagy savtalan olajjal tanácsos vékonyan megkenni.

19. *Az új lóhám csatolható részeit a végétől a tövéig szabályos távolságra kell kilyukasztani.* Ez azért fontos, mert szakadás, vagy löcsere során hamar csatolhatjuk a lóhámot a tetszés szerinti nagyságra, vagy hosszúságra.

20. *Ne tartsuk gőzzel telt állatban az igáslóhámot!* A hámot nem kell kenni sem zsírral, sem olajjal, mert az állati bőr mindig tartalmaz elég zsírosságot. A kocsis zsír nem jó, mert a zsíradék a hám font részeit ellágyítja. A kent

hám könnyebben szakad, nyúlik, formátlanodik. A zsír hamar elpárolog és azután kérgesebbé válik a hám. Folytonos használatban pedig rugalmas marad. Feltéve, hogy a hámot tisztán tartjuk.

21. *Az őrizet nélkül hagyott lovak hámlástrángja.* Gyakran előfordul, hogy az utakon hagyott lovakról levetik a külső hámlástrángot. E helyen jobb volna a belsőt vennék le a hámlástrángtól és azt a ló farán keresztül a hajtószár és a

gyeplők alatt, a ló hátán átvéve keresztül húznák és ott lógni hagyják. Ha így cselekednének a ló nem fordulna ki a rüdből — nem tépné el a szerszámot. Ha a belső hámlástrángot emeljük le, akkor a hajtószárát nem szükséges rövidebbé kötni. A ló a megeresztett belső istránggal, szabadon hagyott hajtó szárral, de pokróccal áll meg legtovább őrizet nélkül.

Közli:

BALÁZS ÁRPÁD

Csere gazdalegények

A Bihar megyei Zsadány község első világháború előtti életének mindennapos tartozéka volt az a néprajzilag idáig nem vizsgált jelenség, amit most ismertetni fogok. A környék románok falvaiból gyakran jöttek ide legények gazdálkodást tanulni. Zsadány messze vidéken nevezetes volt állattartásáról. Nagy kiterjedésű legelői, rétjei voltak, sok marhát, lovat, sertést neveltek itt. Különösen híres volt a zsadányi hízott fehér marha, annyira, hogy a tőzsérek külön jegyezték a zsadányi marhákat. Ha zsadányi ember a váradi, gyulai vagy az aradi vásárra vitte jószágát, nem kellett sokáig kínálgatnia, mert azonnal áron fölül is megvették, annyira kivált a többi közül. De nem csak a nagyhírű jószágok vonzotta Zsadányba a románokat. Távolabbi vidékekről nem tanulni, hanem dolgozni minden nyáron nagy csapatban jöttek, leginkább aratáskor. Sokan tudtak közülnök magyarul, de ha a zsadányi gazda is ismerte nyelvüket jobban tudott boldogulni velük. Ez a felismerés, valamint a tanulni vágyás, a világlátás készítette aztán arra a zsadányi gazdalegényeket, hogy hosszabb időre román falukba menjenek dolgozni.

Legelsőnek, — tudtunkkal — 1870 táján idős Tar János küldte fiát Rojtra román nyelvet tanulni. A legény a faluba érkezve mindjárt a bíróhoz ment: „Édesapám engedelmével eljöttem ide, hogy az oláh szót megértem és megtanuljam. Egy évet itt akarok tölteni, ha bíró uram hajlandó nekem olyan családot ajánlani, ahol kell a kézbeli segítség, kell a munkás-kéz. Mert mindig jó az bíró uram, ha az ember sokat lát, tapasztal és gyűjti magába az ismereteket.” A bírónak megtetszett a fiatal ember és azonnal magához fogadta egy évre. A komenciót is mindjárt megtárgyalták. A zsadányi Tar Janinak nagyon megtetszett az új hely. A család rögtön családtagnak tekintette és nagy szeretettel vette körül. De az egész faluban barátságosan bántak vele. Megbecsülték, elhívták házi mulatságra, komázott a legényekkel, szórakozott ráérő idejében. A bíró meg különösen azért kedvelte a zsadányi legényt, mert csak egyszer kellett neki megmutatni, minek hol áll a helye. Nem kellett nőgatni, irányítani, tudta a munka sorját. Mikor feljött a nap, már talpon volt. A bíró fiával, akivel szoros barát-

ságot kötött, együtt járt a mezőre dolgozni. Tar Janit legfőképpen a bivalytartás, valamint a szénakészítés és a széna eltartása érdekelte. A bíró fiával Gyurival olyan jó barátságot kötött, hogy az kijelentette: jövőre ő megy el Tar komájához egy évre szolgálni. Így aztán feleslegessé vált a komenciót megállapító egyezség. Jani nem fogadott el semmit szolgálata fejében, mert Gyuri megmondta, hogy jövőre ő sem fogad el komenciót Taréknál. Eltelt az egy év és Tar János még öreg korában is meghatódva emlékezett a szíves rokonias bánásmódra: „Ott ettem egy asztalnál a gazdámmal, aki nem engedte, hogy gazduramnak szólítsam, hanem édes bátyámnak, feleségét meg édes nénémnek kellett szólítanom. Ott aludtam, ahol akartam, vagy a felső házban, vagy a pítvarban a bíró fiával. Ha sokat dolgoztam, bíró bátyám figyelmeztetett, hogy ne törjem magam annyira a munkában. Holnap is nap lesz, nem szalad el a dolog farka, megvár reggel is a munka.”

1883-ban hasonló céllal ment szintén Rojtra, de egy másik román gazdához Németh Lajos. Szerette volna a román nyelvet és a szénakészítést megtanulni. Meg is tanult románul írni—olvasni és ha nem is beszélt folyékonyan, — már az elején — megértette a román szót és viszont ki tudta fejezni magát. A mai öregek azt mondják, hogy könnyen tanulta a nyelveket, valósággal ragadt rá. A románon kívül még három nyelvet tanult meg idővel saját szorgalmából. Rojton ő is egy évet töltött társához hasonlóan.

1890-ben legénykorában vitte el a tanulási vágy Rojtra Tokaji Lajost, aki azonban nem töltött ott egy egész évet, de így is szívesen gondolt vissza ott-tartózkodására: „Kora reggel megetettük Tógyer gazdámmal a jószágot, rendbe tettük az ólat meg az udvart. Azután együtt reggeliztem a családdal, mindig engem kínáltak először. Jó bivalytej vagy kávé, szalonna kolbász volt a reggelink. Délben és vacsorára is gazdag menüzi járt: hús, tészta, túró. Puliszkát nem adtak csak akkor, ha én kértem. Tejjel, túróval, lekvárral nagyon szerettem, sőt ma is nagyon szeretem a puliszkát, amit ott finoman tudtak készíteni, de ott se szerettem mindenki, mert volt búzaliszt bőven.

Gazdáék úgy tekintettek, mint fiokat. Amikor augusztus végén Lajos napja elérkezett, kaptam tőlük emléke bicskát, fésűt, bugyellárist, amit vagy 30 évig hordtam magammal, amíg el nem nyűtt. Sosem hajtottak munkára, azt dolgoztam, amit akartam. Rám bízták. Ha valami mulatság volt, oda is elvittek.”

Benedek István ugyanebben az esztendőben ment el Oláhszentmiklósról román nyelvet és szokást tanulni. Néhány hét múlva követte Forrás Lajos. Ők is az előttüklevőkhöz hasonlóan emlékeztek vissza: „Bizony jól bántak velünk. Az asztal elejére ültettek mindig. A gazdaasszony még párnát is tett a székünkre. Azt ettünk, amit kívántunk. Nagyonmegértőek voltak gazdáink. Mint fiokkal, úgy viselkedtek velünk szemben. Feltettek a hidegben, hogy megfázunk. Nem engedték, hogy sokat dolgozzunk. Tőlük tanultunk ízesebb juhtúrót készítését, aztán a szénarakást, talpasállásba, ahogyan még mi nem ismertük. Sosem láttunk ott beázott vagy befűledt szénát, egy év múlva is olyan száraz és illatos volt, mintha akkor kaszálták volna. Hízott is tőle a jószág. Gerendafákat raktak a boglya alá, hogy az aljára ne gyűljön a víz. Ágasokat állítottak melléjük, arra megint gerendát húztak. Ugy nézett ki, mint a szín. Nagyszerűen értettek a dézsakészítéshez, de vasabroncs nélkül csinálták, mégis eltartott sok éven át. Mindent lehetett benne tartani. Az egyik faluban meg olyan tölgyfa hordókat meg dézákát láttunk, akik két embert is kiszolgáltak. Az öreg Ökrös is ott tanulta ezt a hasznos mesterséget.”

Forrás Lajos Gyapjun is töltött másfél esztendőt. Balogh János Tulkán, Forrás Gábor Atyáson, Tar István Körösszegen dolgozott egy-egy évet. Mindnyájan megtanultak románul beszélni. Egyikük a szekérszítést is eltanulta a gazdájától. Visszaemlékezve mindnyájan nagy szeretettel gondoltak azokra a családokra, ahol megfordultak, dolgoztak. Ime Tokai Lajos szóról szóra így emlékezett vissza: „Bennünket az oláh gazda mindig édes fiannak szólított. Tudott magyarul. Elinte magázott, de csak rábízattunk, hogy hívjon bennünket, ahogy érez, mintha a fiai volnánk. Aztán úgy szólított, ahogy kívántuk. Viszont ő se engedte meg, hogy gazduramozzuk, édes bátyámnak kellett hívni. Volt olyan is aki kedves bátyámnak szólította gazdáját. Én a nevén szólítottam János bátyámnak. A gazda feleségét meg kedves nénémnek neveztük. Ugy tekintettek, mint fiokat. Ahol két legény cserében volt, ott nem volt bér vagy komenció.” Németh Lajos meg Tar János sem fogadott el semmit, de annál értékesebb ajándékokat kaptak, amikor letelt az esztendő. Birkát, irhásbundát, bivalyt, dézsát, hordót, sok túrózt vagy szekeret. „Ha az oláh gazda ránk bírózt valamit így mondta: — Hallod édes fiam, menj ki a bivalyokkal és hozzatok egy kis takarmányt a részessel! — Ha tzenát gyűjtöttünk mindig velünk volt a gazda

és magyarázta, hogy csináljuk. Mennyit szedjünk fel a villára, milyen sorolással rakjuk egymásra a szénát. Amikor a gazda a családjával tanyázni ment szomszédhoz, komához vagy rokonhoz mindig elvitt engem is magával. Akikhez mentünk azok is úgy fogadtak bennünket mint családtagokat.”

A román falu társadalmi életében is részt vettek a zsadányiak. Igaz lányokhoz nemigen jártak, ugyanis a románoknál az volt a szokás, hogy a leányt a szülők szinte gyermekkorban eljegyezték egy kiszemelt legénnyel, ebbe legénynek, lánynak beleszólása nem volt. Az ilyen kapcsolatot megzavarni illetlen és felesleges dolog lett volna. Aztán meg, ha egy legény idegen helyről hozott asszonynak valót, abból rendszerint nagy baj lett, még vér is folyt nemegyszer. De rendszerint az idegenben szolgáló magyar legénynek is volt már otthon választottja. Vasárnaponként inkább kimentek határt nézni, lovagolni, a szomszéd falubeli ismerősöket meglátogatni. Kuglizással *cuháréval*, komázással mulatták az időt.

A cserében szolgáló román legények élete Zsadányban hasonló volt a magyarokéhoz. De Zsadányba több fiatalember érkezett dolgozni, mint amennyi elment. A századforduló táján Böde Juhász Jánosnál, Tar Sándornál, Tar Istvánnál, Kereki Jánosnál, Balogh Mihálynál, Bondár Mihálynál, Kiss Ferencnél, Szabó Lászlónál, Szabó Jánosnál, Tóth Lajosnál és még sok gazdánál szolgáltak román legények. Volt közöttük sok csere gazdalegény, akik kimondottan tanulni jöttek, nem a pénzkereset hozta őket Zsadányba. A felsorolt gazdáknak szép és kitűnő állatállományuk volt, lehetett is tanulni tőlük. Böde Juhász János, Tar Sándor, Bondár Mihály voltak a marhahizlalás legjobb értői. Minden évben 15—20 hizott marhájuk volt eladó. Neves kereskedők jöttek érte messze földről, úgyhogy nekik maguknak ritkán kellett vásárra hajtani a jószágot. Lehetett Zsadányban csikó- és lónevelést is tanulni. Gazdák sok törzsállatot neveltek, igen sok katonaló került ki a községből. Az állattartás jó híre vonzotta a román legényeket Zsadányba és a magyar nyelv megtanulása.

Tóth Lajoshoz az oláhszentmiklósi bíró fia kizárólag azért jött, hogy megismerje a jószágnevelést, pedig apjának 80 hold földje volt és nehezen nélkülözte otthon. A rojti bíró fia is egy évet időzött Dányi Istvánnál. Ki tudná már nevüket és számukat, kik jöttek ide tapasztalatot szerezni és nyelvet tanulni.

A román legényeket Zsadányban is családtagnak tekintette gazdájuk. Asztalhoz ültek a gazda mellé. Ott aludtak ahol akartak. Együtt dolgoztak a zsadányi gazdákkal és mindent úgy csináltak, ahogy azok megkívánták. Megfigyelték az állatgondozás menetét, csinált-bínját. Ha eljött az ünnepnap, ők is együtt mentek a gazda fiával, határt nézni, kuglizni és kocsmázni. Viszont ők sem udvaroltak zsadányi

lányoknak. A zsadányi gazdát eleinte gazdurnak szólították majd biztatásukra bátyámnak és édesbátyámnak, ha már összeemelegtek néven szólítva pl. János bátyámnak nevezték, ami a kölesönös bizalomnak és megbecsülésnek volt a kifejezője. Az idejét letöltött fiatalember hazuról ünnepek és névnapok alkalmával sokszor küldött képeslapot volt gazdájának. Sőt alkalmilag szekéren vagy lóháton ájtott meglátogatni. Bizonyára ők, is

szívesen emlékeznek vissza a Zsadányban töltött *szolgaidőre*.

Ha a zsadányiak egymás közt beszéltek ezekről a román legényekről, a közönséges szolgalegényektől meg a részes munkásoktól való megkülönböztetés végett *szomszédfiú, oláhlegény, szomszédlegény, zsadánytkedvelő, falulátó, csere gazdalegény* néven nevezték őket.

Itt leírt szokás az első világháború kitörésével szűnt meg. NAGY LAJOS

Helyreigazítás

Az Ethnographia LXXVI (1965) 1. száma 128—131. oldalain publikált: *Jóni-ritmus, vagy mázurka-ritmus?* című közleményemben néhány helyen helytelen a lábjegyzetre való utalás, azért kérem az olvasót, szíveskedjék a hibákat a következők szerint korrigálni: Javítandó a 4. számú lábjegyzet, amely a 128. oldalon nem a 2. bekezdés (amely az első hasábról átmegegy a második hasábra), hanem a 3. bekezdés végére teendő. A 8. számú lábjegyzet öt sorral feljebbre értendő. Kétszer szerepel a 129. oldalon a 10. számú lábjegyzet, miértis a

129. oldal második hasábján szereplő 10. számot 11-re kell javítani és ennek megfelelően a 130. oldalon levő 11. számot, mint fölöslegeset törölni kell.

A 129. oldalon a második hasáb 22. sorában a $\text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩}$ ritmusjelzés helyett $\text{♩} \text{♩} \text{♩}$ két nyolcad és két negyed értendő. Végül a 128. oldalon a második hasáb 12. és 13. soraiban: „pedig a szomszéd népek hatása döntő lehet” helyett: „Kétségtelen, a szomszéd népzene hatása döntő lehet.” — olvasandó.

SONKOLY ISTVÁN

NÉPRAJZI HÍREK

Német Néprajzi Kongresszus Marburgban

1965. április 25—30-ig zajlott le Marburg an der Lahn-ban a Német Néprajzi Társaság (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) V. kongresszusa. E társaság az egész német nyelvterület kutatóit összefogó szerv, tagjai tehát különböző országok képviselőjeként ültek össze Marburgban; de számos rokon témákkal foglalkozó nem német kutató is meghívást kapott a megbeszélésre.

A kongresszus középponti témája ezt a címet viselte: „A munka jelentősége az ember számára.” A szekciók előadásai is e témakörből készültek.

A megnyitó előadást a házigazda, a kongresszus elnöke, HEILFURTH, Gerhard professzor tartotta. Bevezető, vitaindító előadásában (A munka mint néprajzi és kulturális antropológiai probléma) azt fejtegette, hogy a munka néprajzi vizsgálata hosszú ideig háttérbe szorult a népelet ünnepi jelenségeinek vizsgálata mögött, a néprajzi kutatás kötelezése azonban nemcsak a „homo ludens”, hanem a „homo faber” teljes értékű vizsgálata is. HEILFURTH a munkát emberi életfunkcióként fogja fel. Tudománytörténeti áttekintése során HEILFURTH professzor vázolta, hogy a paraszti munka egyes faktoraival, mint a munkamódszerekkel, munkaeszközökkel vagy pl. a házépítéssel természetesen a múltban is sokat foglalkoztak. HEILFURTH azonban e specializált kutatásnál többet kíván, olyan vizsgálatot, mely a munkát kultúranropológiai viszonylataiban interpretálja, tehát a munkát és életkörülményeket társadalmi kapcsolataikban, feltételeikben, megnyilvánulásaikban sokoldalúan tárja előnk. Erre a vizsgálatra — mint a cím is jelzi — a kulturális antropológia módszerét találja legalkalmasabbnak.

Kifejtette azt is, hogy a munka néprajzi vizsgálata során különösen nagy figyelmet kell szentelni a falu jelenlegi átalakulásának és az újonnan előállott gazdasági és társadalmi helyzetnek. A hagyományos paraszti élet változásával a klasszikus néprajzi módszerek már nem alkalmasak a megváltozott életkörülmények vagy a paraszti munka felmérésére.

HEILFURTH professzor ezután az ipari munkásság néprajzi vizsgálatának lehetőségei-

ről tesz említést. Itt saját eddigi kutatásaira hivatkozott, hiszen évtizedek óta a német bányászok néprajzával, életkörülményeivel, népköltészetével foglalkozik. Kifejtette azt a nézetét, hogy az ipari munkásság más csoportjainak vizsgálatánál is hasonló módszert lehet alkalmazni.

HEILFURTH előadása igen figyelemreméltó volt abból a szempontból, hogy választ keresett a mai európai néprajzkutatás égető kérdéseire: az iparosodott falu és az ipari munkásság néprajzi vizsgálatának lehetőségeire és módszerére. Ez a kérdés az elmúlt évtizedekben egész Európában központi problémának bizonyult, megoldására többféle módon tettek kísérletet.

A különböző szekciók előadásai azonban nem győztek meg arról, hogy a kulturális antropológia módszere valóban a legalkalmasabb a kérdések megoldására, sőt arról sem, hogy e módszer már egyáltalán tisztázott. Mindenesetre a kongresszuson elhangzott előadások egyetértettek abban, hogy a kérdések sürgetők, megoldásra várnak, s hogy a kongresszus központi témaválasztása valóban helyes volt.

A kongresszus célkitűzésébe a legharmonikusabban azoknak a szekcióknak munkája illeszkedett, melyek eredetileg is a paraszti munkával foglalkoztak s így valójában a „kipróbált” néprajzi módszereket alkalmazhatták. Ilyen volt az V. szekció, amely az eszközkutatással foglalkozott, vitavezetője HANSEN, W. (Detmold). Különösen érdekes volt a berlini akadémiai intézet két munkatársának: JACOBITNEK és PEESCHNEK előadása.

Hasonlóképpen járt úton haladtak és jó eredményeket hoztak az I. munkabizottság előadásai (ház- és településvizsgálat, vitavezető ZIPPELIUS, A., Kommern). E szekcióban is az NSZK és NDK előadói felváltva ismertették a német falusi település fontos kérdéseit az őskortól napjainkig.

A többi szekciók előadásai több vagy kevesebb sikerrel csoportosították mondanivalójukat a központi téma köré. A II. szekcióban (melynek vitáját RÖHRICH, Lutz professzor, Mainz, igen érdekesen vezette) a népi elbeszélés és a munka kapcsolatára igyekeztek sokoldalú

választ adni. HAIDING, K. (Stainach) pl. a munkaalkalmak és az elbeszélés, a mesélés kapcsolatairól tartott előadást, sokszor hivatkozva a magyar kutatók idevonatkozó megállapításaira. NEUMANN, S. (Rostock) a munkáról, mint az elbeszélések tárgyáról beszélt. WEISSER, H. (Göttinga) a munka és a monda kapcsolatát taglalta.

A IV. szekcióban, mely a szokáskutatással foglalkozott, DÜNNINGER, J. (Würzburg) volt a vitavezető. Különösen két előadás volt említésre méltó: SIEBER, F. (Drezda) vitaindító előadása a munka és szokások kapcsolatairól és WEBER-KELLERMANN, I. előadása a csépléssel kapcsolatos szokásokról. Az utóbbi előadás folytatása a szerző nemrégiben megjelent könyvének, melyben a MANNEHARDT, W. által a múlt században kibocsátott kérdőívekre érkezett válaszokból a német aratószokásokat dolgozza fel monografikus módon. Megállapította, hogy a kérdőívek a csépléssel kapcsolatban egészen más választ adtak, mint amit MANNEHARDT várt és az általa feltételezett mágikus—mitikus elemekből a múlt század derekán a csépléshez kapcsolódó szokásokban csak keveset találunk.

A III. szekcióban (népművészet, vitavezető: GEBHARD, T., München) megbízható, érdekes előadásokat hallottunk különböző népművészeti ágak előállítási módjáról, körülményeiről.

A VI. és VII. csoport a munkának a zenével és nyelvvel való kapcsolatával foglalkozott. A VI. szekcióban, melyben BREDNICH, R. W. (Freiburg) volt a vitavezető, néhány érdekes és valóban újszerű ismertetést hallottunk a mai ipari munkásság zenei igényéről, továbbá a zenének a munka termelékenységére gyakorolt

hatásáról, illetőleg arról, hogy nyugati üzemek hogyan használják fel a zenét mint a termelékenységet előmozdító faktort. KLUSEN, E. előadásában pl. kifejtette, hogy sok üzemban a munkát gépi zene kíséri és ennek műsorát tudományos vizsgálat alapján úgy állítják össze, hogy munkára serkentő legyen.

A VII. szekció (munka és nyelvészet) főleg egyes foglalkozási csoportok nyelvi sajátosságaival foglalkozott (pl. a halászok, vagy erdészeti munkások nyelve). Végül a VIII. szekció két előadása a kelet-német csoportok néprajzának egyes kérdéseire tért ki.

A kongresszus egészében jól tükrözte azt a ténnyt, hogy az európai néprajzi kutatásnak új módszereket kell találnia a mai valóság tükrözésére, mert az eddigi módszerek már csak a történeti jellegű témák feltérására alkalmasak és nem képesek a jelen problémáit megragadni. A kongresszus jelezte azt is, hogy milyen kísérletek folynak az újfajta kutatómódszer kialakítására.

A kongresszus résztvevői az előadás után megtekintették a festői szépségű, történeti emlékekben bővelkedő egyetemi várost, melynek sok magyar vonatkozású műemléke is van, hiszen itt őrzik Árpád házi Erzsébet hamvait is. Igen tanulságos volt a közép-európai néprajzi kutatóintézet (Institut für Mitteleuropäische Volksforschung) archívumainak, tudományos felszerelésének megtekintése.

A kongresszus utolsó napján kirándulósokat tettek a résztvevők a környékbeli falvakba, ahol a népi építészet, művészet, viselet még feltalálható emlékeivel ismerkedtek meg.

DÖMÖTÖR TEKLA

Hírek a Current Anthropologyból

A *Current Anthropology* 1965. nyári számában (Vol. 6., No. 3.) a szerkesztők két cikkben is visszatekintenek a folyóirat első öt esztendejére. TAX professzor, a szerkesztő a folyóirat megszületését és világméretű tudományos orgánummá válásának folyamatát mutatja be. (*The History and Philosophy of Current Anthropology*.) Munkatársa, NURGE kisasszony a folyóirathoz kapcsolódó munkatársak nemzetközi megoszlását elemzi (*Participation in Current Anthropology*).

Ugyanebben a számban ISHIDA Ejicsiro japán kutató veti fel azt a problémát, hogy az

európai és az amerikai néprajzi kutatások sajnálatos módon keveset ismerik egymás eredményeit, és nem használják fel kölcsönösen azokat. E kérdést kommentálja több európai és amerikai tudós, köztük GÜNDA Béla is, aki felhívja a figyelmet arra a közvetítő szerepre, amelyet az Egyesült Államokban kialakult irányzatok Európában való elterjesztésében a *Műveltség és Hagyomány* betölt. Javasolja továbbá azt is, hogy az amerikai kutatók mintegy tapasztalatesere céljából is végezzenek kutatásokat egy jellegzetes európai parasztközösségben. Sz.

Új kutatási perspektívák és módszerek a finnugor néprajztudományban

A Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közös rendezésében 1965. június hó 2-án a Magyar Tudományos Akadémia épületében vitaülést tartottak „Az összehasonlító finnugor néprajz- és nyelvtudo-

mány perspektívái” címmel. Az ülés egyben a II. nemzetközi finnugor kongresszusra való tudományos előkészület is volt, és célkitűzésében a finnugrisztikai tudományokban a legutóbbi idők folyamán felmerült újabb felfogá-

sok szemléljét, a további kutatásokra vonatkozó elképzelések körvonalazását nyújtotta. Az előre felkért és a helyszínen jelentkezett hozzászólók behatóan foglalkoztak „Az összehasonlító finnugor néprajztudomány perspektívái” című előre elkészült és sokszorosított referátummal, illetve egyes szakterületekre vonatkozó megjegyzéseket fűztek a kérdéskörhöz. BARABÁS Jenő a teoretikus és praktikus kutatások összehangolásának szükségességét említette és rámutatott néhány konkrét nehézségre. BARTHA Antal újabb történeti források (főként a volt orosz kormányzati iratok) jobb kiaknázási lehetőségeit említette meg, és felhívta a figyelmet egy finnugor történettudomány létezésének szükségességére. GÁLDI László írásban beküldött hozzászólásában elsősorban a metrikai—ritmikai vizsgálatok fontosságát és az ehhez elengedhetetlenül szükséges újabb gyűjtő—publikáló munkákat érintette. GULYA János az összehasonlító kutatások által használt „nyelv”- és „dialektus”-definíciók további értelmezésére tért ki, valamint a szókészlet területi megoszlásából levonható társadalomtörténeti tanulságok feltárásának lehetőségeivel foglalkozott. RÉDEI Károly több területen közvetlen példákkal bizonyította a kutatások sürgősségét, illetve leghamarabb elvégzendő munkákkal foglalkozott. RÓNA TAS András rámutatott arra, hogy bizonyos korszerű nyelvtudományi elképzelések miben segíthetik az ilyen kutatást, ugyanakkor azonban

felhívta a figyelmet arra is, hogy egyes újítások nem jártak maradandó eredményekkel. VARGYAS Lajos hozzászólásában azokra az előzményekre utalt, amelyek az összehasonlító—tipológiai vizsgálatban már eddig is megtörténtek a magyar kutatók részéről. A hozzászólásokat a referátumra vonatkozó válasz, majd ORTUTAY Gyula zárószava követte.

A vitaülésen minden eddiginél határozottabban felmerült a finnugrisztikai kutatások módszertani megújításának az igénye. Új perspektívaként egy összehasonlító társadalomtörténeti ihletésű kutatás lehetősége merült fel, amely nem csupán a feltehetően közös genezisű művelődési elemeket vizsgálná, hanem minden finnugor nép teljes társadalomtörténetét szeretné megrajzolni. A hozzászólások részint konkrét feladatokhoz kapcsolták azt a lehetőséget, másrészt pedig azt hangsúlyozták, hogy e célkitűzés nem összeegyeztethetetlen a genetikus összefüggések feltárására irányuló vizsgálatokkal. Mindkét területen tudományközötti és nemzetközi összefogásra van szükség. A vitaülés is képet adott továbbá azokról a koncepcióbeli változásokról, amelyek mind a nyelvtudomány, mind a néprajz összehasonlító ágazataiban az utóbbi időben lepergőben vannak. Ezekkel kapcsolatban azonban több hozzászóló tartózkodásának, illetve óvatosságának adott kifejezést, több konkrét vizsgálatot sürgetve.

Sz.

KÖNYVSZEMLE

Barabás Jenő: Békés megye néprajza a XVIII. században

A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 58—59. sz. Szerk. DANKÓ Imre. Gyula, 1964. 68 l.

„... Az archívális forrásokra támaszkodó vizsgálat az etnográfiaiából kivezető utat jelenti...” — Ezt a megállapítást BARABÁS Jenő egy korábbi tanulmányából (*A néprajzi kutatás és az írásos források*. Ethn. LXXII. 1961. 137. l.) idéztük, mintegy emlékeztetve arra, hogy az újabb metodológiai vitákban gyakran szó esik a néprajz belső arányait már-már megbontó tendenciáról: a recens anyagra alapozó vizsgálatok bizonyos mértékű visszaszorulásáról. BARABÁS idézett tanulmányában a recens anyag történeti forrásértékére figyelmeztet, s óva int egyfajta szemléleti torzulástól, ami szerint történeti értékű eredményt *kizárólag* az írásos forrásoktól remélhet a néprajz. Recenzióknak nem lehet feladata, hogy a néprajz (mint tudomány-szak) specifikus jegyeit újravizsgáló módszerei vitában állást foglaljon, e tanulmányra való hivatkozás azonban elkerülhetetlen. Hiszen BARABÁS Jenő „kisonográfijája” *kizárólag* írásos források alapján készült, s így önkénytelenül felvetődik a kérdés: vajon újabb tanulmányát hivatkozott megállapításai gyakorlati cáfolatának szánta-e?

A Békés megye XVIII. századi néprajzi képét megrajzoló tanulmány imponáló kísérlet. BARABÁS vállalja a paradoxont: lemond a recens anyag történeti lehetőségeiről, anélkül, hogy korábbi megállapításait — akár részleteiben is — korrigálnia kellene. Bevezetőjében abból az elvi jelentőségű megfontolásból indul ki, hogy a néprajz feladata: a recens kultúra különböző korú rétegeinek szétválasztása. Tudományágunk jelen fejlődési szakaszában ez a feladat — a kultúra minden területén — még nem oldható meg. Annak viszont megvan a reális lehetősége, hogy valamely meghatározott történeti korban a recens anyag felvetette kérdésekre keressük a választ, s ezzel a néprajz célkitűzéséhez közelítsünk. Forrásanyagunk ebben az esetben a történettudományéval azonos, a szemlélet különbsége azonban nyilvánvaló. A néprajz kulturális formákkal foglalkozik, tehát azokat a jelenségeket tanulmányozza, melyek a történelem vizsgálódási körén kívül esnek. A néprajz és történelem közötti éles határvonal megvonása — hangsúlyozza BARABÁS — igen lényeges, mert csak így aknázhatjuk ki — majdan! — a néphagyomány írott forrásait. Az írásos források alapján felvázolható kép ugyanis nagyon vázlatos, hézagos, s a hiányok figyelmeztetnek: csak a recens anyag tanulságai tehetik árnyalttá a 200 év előtti néprajzi képet. S ezen a ponton visszaérkeztünk szerzőnk korábbi tanulmányának fent jelzett megállapításaihoz. A kisonográfia elméleti megalapozása nyilvánvalóvá teszi, hogy — más aspektusból közeledve a metodológia felvetette problémához — ugyanarra az eredményre kell jutnunk: az írásos források nyújtotta lehetőségek a néprajzot csekély eredménnyel kecsgetik, tehát semmiképpen sem mondhatunk le a részletvizsgálatokban kimunkált összehasonlító kutatásról.

A nagy gondal összehordott-szelektált anyag, s annak megszólaltatása a recens jelenségek felhasználásával — az írásos források nagyvonalú kezelését s a néprajz problematikájának mindenoldalú ismeretét kívánják a szerzőtől. Egy meghatározott terület — közigazgatási egység — történeti néprajzát adja, s monografikus igényét mi sem dicséri jobban, mint az, hogy elsőként vállalkozik ilyen feladatra. A kirajzolódó összkép vázlatos ugyan, s a résztémák plaszticitása is különböző: inkább csak a kontúrok rajzolódnak ki. Ez félreérthetetlen érv azoknak, akik a történeti néprajzot az írásos források értelmezésére redukálják. Az előremutató, hasznosítható gondolatok azonban lényegesebbek ennél a negatív értékű bizonyítéknál. BARABÁS tanulmánya jó példa, arra, hogy milyen módon kell elvégezni a XVIII. századi írásos források elemzését, kiindulási alapot teremtve az ebben a korszakban elkészítendő teljes monográfiához.

Vizsgáljuk meg tehát egy kissé részletesebben a feldolgozás módját, az abból adódó tanulságokat. Az anyag elrendezésének szempontjait a korábbi monografikus kutatások igyekeztek kimunkálni. A közelmúltban megjelent néprajzi monográfiák a paraszti élet belső rendjét, a gazdálkodás—életmód—felépítmény jellegű jelenségek kauzális összefüggéseit megkeresve, igyekeztek logikai pillérekre építeni az eddig véletlenszerűen sorjázó fejezeteket. BARABÁS ezen az úton halad: figyelemre méltó következetességgel érvényesíti a belső összefüggések kínálta rendezési elvet.

A természeti viszonyok, a birtokmegoszlás és a demográfiai tényezők rövid summája az első fejezet (*A népélet fő meghatározói*), mintegy alapot teremtve a termelő tevékenységet tárgyaló következő fejezetnek. A településsel és az értékesítés szervezetével foglalkozik a harmadik fejezet (*A termelés és felhasználás organizációja*), melyben a közösség belső organizációját vizsgálja a szerző, visszaultra az előző fejezetre, s a következőre is átvezetve. A felhasználás módjai ugyanis összefüggenek az értékesítéssel (cserével), lévén, hogy a termelés és felhasználás nem mindenben fedik egymást. A következő nagyobb egység (*A társas élet szabályai és formái*) a közösségi együttélés normáit és a szokásszerű jelenségeket foglalja magában, míg az utolsó fejezet az irracionális hiedelem-anyag ismertetése. (A népművészet fejezetét elhagyta a szerző, mivel ennek áttekintéséhez az írásos anyag nem ad kellő lámpontokat.)

Ez a korántsem speciálisan a történeti anyaghoz igazított elrendezés a recens anyagot feldolgozó monográfiáknál is célravezetőnek látszik. Talán csak azt tartanánk megfontolandónak, hogy a termelés organizációja vajon csak a települési módot jelenti-e? Megítélésünk szerint a fejezetbe kívánkozik a közösség belső struktúrájának, valamint a termelést megszervező-irányító szerepek elemzése is. (BARABÁS ezeket a problémákat az V. fejezetben tárgyalja.)

Hasznos tanulsággal szolgálnak az adatok értelmezésének szempontjai is. A recens kutatások a részletek mind alaposabb tanulmányozásának igényével lépnek fel, következetesen keresik a látszólag egynemű jelenségek elkülönítő jegyeit. Az írásos források — lévén más célúak — alig részleteznek; olykor nem adnak többet a puszta terminusnál. A terminológia keveset mond a kultúra jellegéről; a recens, illetve írásos források terminológiai azonossága esetén viszont erősen csábít a jelenben megfigyelt jelenségek „behelyettesítése”, múltba vetítése. E csábító lehetőséget a szerző minden esetben elhárítja, s ezzel a további kutatóknak nest jó szolgálatot, mintegy rámutatva Békés megye meglehetősen kimunkálatlan néprajzi képének „felhárítottjaira”, a legfontosabb kutatási feladatokra. Így biztosítható ti., hogy az arányok, a jelenségek plaszticitása a forrás-felhasználás lehetőségeire rávilágítson. Nyilvánvaló pl., hogy a XVIII. századi építkezés tipológiája nem végezhető el írásos források alapján, a gyűjtés feladatai fokozottabbak. A termelés és felhasználás organizációjának részletei viszont — XVIII. századi vonatkozásban — a korabeli forrásokból fejthetők ki, mivel a recens kultúrában (a termelési mód alapvetően megváltozván) más jellegű organizációs erőök működnek. A példákat szaporíthatnók, a tanulság azonban — azt hiszem — így is világos. Az írásos források egyes témáknál sematikus, másoknál részletesebb kép felvázolására alkalmasak, s ezért a lehetőségek témánkénti mérlegelése révén súlypontozhatjuk a recens vizsgálatokat, fokozottabb figyelemre méltatva az írásos források alapján megválaszolhatatlan kérdéseket.

A történeti források néprajzi értékelésének lehetőségeit vizsgálva azonban egy más természetű kérdést is fel kell vetnünk. A tanulmány belső arányai, az adatok „szőrtsági foka” — mondtuk — megmutatja, hogy az egyes témakörök kutatásában milyen lehetőségei vannak a recens, illetve az írásos forrásokat elemző kutatásnak. Csakhogy: a belső arányokat nem az adat-feltárás véletlenje alakította-e ilyenné? Mi a biztosítéka annak, hogy a jórészt történeti szempontú forrásközlések alapján végzett néprajzi vizsgálat megbízható eredményt ad? BARABÁS majdnem kizárólag a publikált iratanyaggal dolgozik, kijelentve, hogy a legfontosabb iratesoportok kiadottak. Állítását nincs jogunk vitatni, bár a paraszt-polgári önkormányzattal rendelkező mamuttelepülések — sajnos töredékes — iratanyagáról ezt nem mernénk kijelenteni. Ez azonban a kérdésnek csak egyik oldala. A tanulmány példát szolgáltat arra, hogy a kiadott iratesoportok alapján is el lehet végezni — és érdemes elvégezni — a XVIII. század néprajzi vizsgálatát. Meddő dolog lenne — újabb forráspublikációk előtt — arról vitatkozni, mennyiben módosult volna a felvázolt kép, ha a publikálatlan iratanyagot is felhasználja a szerző. Az azonban megfontolandó (lényegét érintő mólszertani viták témája lehetne!), hogy a néprajz kutatója megelégedhet-e a meglehetősen vegyes értékű, történeti szempontú forráspublikációk nyújtotta lehetőséggel? Erre a kérdésre — némiképp vitatva BARABÁS álláspontját — nemmel kell felelnünk: véleményünk szerint az anyagfeltárásban is érvényesülnie kell a néprajzi szemléletnek. Azt ugyanis korántsem állíthatjuk, hogy a történeti monográfiák, oklevéltárak, rövidebb forrásközlések a legreprezentánsabb néprajzi példákat válogatták — hiszen más volt a céljuk. S mivel a történészek — szükségszerűen — a jövőben sem tartják szem előtt a néprajz szempontjait, kedvező változást aligha remélhetünk. Eszerint az anyagfeltárást is a néprajznak kell elvégeznie, ez azonban már tudományszervezési feladat. Véleményünk szerint a források ilyen értelmű bővítése a néprajz jellegét nem változtatja meg, hiszen a kutatás céljának részletesebb megfogalmazása tudományszakunk leíró jellegét amúgy is megkérdőjelezte. Az elmondottakkal természetesen nem szándékozunk a recens jelenségek történeti forrás-értékét vitatni, csupán arra próbáltunk rámutatni, hogy bizonyos jelenségek vizsgálatánál fokozottabban kell élnünk az írásos források nyújtotta lehetőséggel, s ennek érdekében néprajzi szempontú anyagfeltárást is végeznünk kell.

Végezetül — az elmondottakat summázva — arra kell ismételtlen utalnunk, hogy a szerző „kísérletnek” szánta kismonográfiáját. Meggyőződésünk, hogy a néprajz hasznára válik ez a

kísérlet: gondolatgazdag, problémák sorát megvillantó munkával gazdagodott irodalmunk. Vidéki (tehát periférikus . . .) megjelentetése ellenére megkülönböztetett figyelmet érdemel.

SZILÁGYI MIKLÓS

Solymos Ede: Dunai halászat — Népi halászat a magyar Dunán

Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó, 313 l. 60 kép (Német kivonattal)

A magyar halászat néprajzi kutatásáról szólva rendszerint az eddig elért eredményekre szokás hivatkozni, s csak a tudománytörténeti számvetések ritka alkalmi gondolkodtatnak el: a szükséges részlet-vizsgálatok egész sora tornyosul feladatként az újabb szintézis elvégzése elé. Az utóbbi évtizedek programadó áttekintései a Duna halászatának vizsgálatát is az elvégzendő feladatok között tartották számon. Arra azonban már alig kerestek magyarázatot, hogy a halászat iránti folyamatos érdeklődés ellenére miért került el a figyelem a legnagyobb magyar folyót? SOLYMOS Ede könyvét kézbevéve erre is keresnünk kell a választ. Nem a kutatástörténeti háttér felvázolása kedvéért, hanem a halászati kutatásában is utat törő szemlélet-változás, új szempontok tettenérését megkönnyítendő.

A nagyigényű kezdet — HERMAN Ottó és JANKÓ János monográfiájának megjelenése — óta nagyszámú adatközlés, részletvizsgálat árnyalta a halászati technikával, a halászok életmódjával kapcsolatos ismereteinket. A téma iránti érdeklődés az archaikumot ígérő halászcikkek rendre végigpásztázta, s a felhalmozódott ismeretek valóban feljogosítanak az eredmények hangoztatására. De: az érdeklődés csomópontjai nem véletlenül sűrűsödtek a több archaikumot ígérő halászcikkek környékén. Az eddigi kutatások a „kiegészítés” szándékával indultak, azaz megmaradtak a HERMAN megalkotta tipológia és elméleti alapvetés keretei között. HERMAN az „ősi magyar halászat” elemeinek pusztulását, eltűnését konstataálta, de alig kísérelte meg történelmileg konkretizálni az „ősiséget”. A halászszerszámokat, a halászok életmódját — nagyjából-egészében — változatlan relikviáknak tekintette. Östörténeti párhuzamai, történeti visszapillantásai is ehhez a koncepcióhoz kerestek hátteret. JANKÓ összehasonlító módszere ezt a statikus szemléletet némiképp fellazította; a történeti rétegek szétválasztása a fejlődés dinamikus erővonalai érzékelésének lehetőségét is magában hordja. JANKÓ törekvéseinek azonban vajmi kevés visszhangja támadt a magyar kutatásokban. Nem akadt kutató, aki pozitív gondolatait továbbvitte volna. A néprajzi kutatások hallgatólagosan tudomásul vették az ősi magyar halászat koncepcióját. Közben alig esett szó a halászok által réginek, ősinek mondott halászati módok kronológiájáról, mint ahogy elkerülte a kutatók figyelmét az alapvetően megváltozott jogi helyzet, a kaphalista bérlőhalászat szerszámmodosító hatása is.

Ez az egyoldalú szemlélet hátráltatta a dunai halászat kutatását. A Dunát már HERMAN sem emlegette az jellegzetesen magyar halászcikkek között, szívesebben időzött a balatoni vagy tiszai halászszerszámok, halásztípusok ismertetésénél — csak a hangsúlyozottan magyarnak tartott komáromi halászzal tett kivételt. A későbbiekben pedig csupán a Sárköz, illetve Csallóköz jellegzetesen kishalász életmódjának megismerése vonzotta a kutatókat.

Az elmondottak — azt hiszem — kellően érzékeltetik hogy SOLYMOS Ede nem csupán a néprajz régi adósságából törlesztett, hanem azzal a kutatási „hagyománnyal” is szakított, amely szerint csak az ősi elemek vizsgálata a néprajz feladata.

A Solymos-közölte anyag kellően bizonyítja, hogy annak a kutatónak, aki az ősi magyar halászat koncepciójával közeledik a Duna halászatához, mennyiségre is, minőségre is szerény anyaggal kell megelégednie. Azok az eszközök, melyekhez a korábbi kutatások előszeretettel kapcsolták az „ősiség” sztereotip jelzőit, kevésbé adatolhatóak; az ősei jogán háborítatlan nyugalommal halászgató „virtigli magyar” helyett társadalmilag és etnikailag vegyes összetételű halászcsoport él a Duna mellett; a világlátott halászok a hagyományok ellenében az egyéni leleményt hangsúlyozzák. . . . A példákat nem öletszerűen ragadtuk ki: a dunai halászat *jellegét* próbáltuk fő vonásaiban meghatározni, a változás, alakulás tendenciáira rámutatni. Nyilvánvaló, hogy a *változás* nemcsak a XIX—XX. század halászatára jellemző, az *üteme* viszont felgyorsult, s ez lehetőséget ad általános törvényszerűségek megfogalmazására.

SOLYMOS erre vállalkozott, miközben kettős feladatot kellett megoldania: 1. az ősi népi tekinthető illetve újabban kialakult szerszámok-munkamódokat egyaránt megfigyelve, a néprajzi módszerrel adatolható korszak *leíró* monográfiáját kellett elkészítenie; 2. arra kellett keresnie a választ, hogy milyen tényezők határozták meg azt a fejlődés-menetet, amely az anyag kínálta kronológia lehetőségeinek kiaknázásával nyomon követhető. Ha a monográfia tanulságait számba vesszük, célravezetőnek látszik mondandónkat ennek megfelelően csoportosítani.

Ami a leírást, anyagközlést illeti, a recens eltekint a „míról ír” vázlatos szemléjétől, hisz ezzel az anyagot még nem értékeli. Az elrendezés belső arányairól azonban — mivel ez önmagában is jellemzi a dunai halászatot — szét kell ejtenie. Legrészletesebben, szerszámvariációk egész sorát bemutatva foglalkozik a szerző a „húzott szerszámos halászattal”, e fejezetbe sorolva a korábban „kereső”, illetve „kerítő” hálóknak jellemzett eszközöket. Bö terep emellett a horgászat (a fenékhorgor bemutatásával a középpontban); a rekesztőhalászat (a hálóvarsa részletes ismertetésével) s a merítőhalászat (itt a tekerős taupli a lehangsúlyozottabb). Lényegében ezek a szerszámok azok, melyeket a halászat gyakorisága — és a gazdaságosság — szempontjából a dunai halászat fő szerszámainak tekinthetünk. Az „alkalmi fogásmódok” és a „szigonyozás” — nyilván az erősen töredékes emlékmennyiség következtében — szinte jelzőszerű. (Pedig a néprajz a gyakoriság, illetve gazdaságosság szempontjainak a rovására is vállalja az arányeltolódást ezek részletes ismertetése kedvéért. . . .) A borítóhalászat — a HERMAN-féle tipológia tapogatás és vető halászata — a szerszámok újkori fejlődésvonalának nyomonkövetése miatt részletesebb, megkülönböztetett figyelemre méltatva a nyomóháló kialakulását, fejlődését, és a vetőháló három típusának ismertetését.

A monográfia ilyen keresztmetszete is világosan mutatja, hogy SOLYMOS azoknak a szerszámoknak és munkamódoknak az ismertetését helyezi középpontba, melyekre az eddigiek során viszonylag kevesebb figyelem esett. Néhány szerszámot — pl. *slappzsák*, *tekerős taupli* — először mutat be, másoknál a hiányos közléseket részletes, pontos megfigyelésekkel egészíti ki. Külön kiemelendő, hogy a vízi közlekedő eszközöknek és a szerszámkészítés technikájának ismertetésével a halászatnak eddig alig méltatott specifikus jegyeit is bevonta a kutatásba.

A szakszerű leírások, az eddig ismeretlen adatok közlése felbecsülhetetlen forrássá avatják a monográfiát!

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a fejlődés milyen törvényszerűségeire, ok-okozati-összefüggéseire mutat rá SOLYMOS Ede. A dunai halászat — pontosabban a halászati technika — történeti alakulása — amint utaltunk rá — a recens anyagból is kirajzolódik. Az utolsó száz évben a fejlődés meggyorsult: évszázados halászati módok egyik napról a másikra eltűnnek, újabb és újabb kísérleteknek vagyunk tanúi, s ezek az egyedi kísérletek rövid időn belül széles körben elterjedhetnek. A változás természetesen nemcsak a Duna halászatára jellemző, s az eddigi kutatások is szövétték, de csak negatív: a magyar halászat *elfűnése* szemszögéből. SOLYMOS felfogása ezen a ponton tér el alapvetően az előzményektől. Abból indul ki, hogy a XIX. század második felében — különböző okok együtthatása következtében — új fejlődési folyamat kezdődött a halászatban, a minőségi változást azonban nem érthetjük meg, ha pusztán a halászati technikát vizsgáljuk. Ezért vállalkozik a halászat mint foglalkozás minden oldalú elemzésére.

A változást siettető hatóerők — az általános társadalmi és technikai fejlődés tényein túl — részben természetiek, részben társadalmiak. A nagyarányú ármentesítés alapvetően átfomálta a Duna vízrendszerét, ami a halélettani sajátosságokra is döntően kihatott. Ezzel egyidőben jelentkeztek a társadalmi fejlődés következményei: a jobbágyfelszabadítás, a rendezetlen jogi viszonyok, majd a halászati jogrend helyreállítása után a kapitalista termelési viszonyok uralomra jutása.

A Duna megváltozott vízrendszere, a megcsappant halállomány döntően befolyásolta a szerszámkészítést is. Minden szerszám — állapítja meg SOLYMOS — a mederveviszonyokhoz, a halak járásához igazodik, s ha ezek a tényezők megváltoznak, a szerszámkészlet is átalakul. Különösen tanulságosak az újjabban kialakult szerszámokra vonatkozó megállapításai: a helyi viszonyokat figyelembe vevő kísérletek csak azokon a területeken terjednek el, melyek az első kísérlet színhelyéhez hasonló adottságokat mutatnak. Egy-egy eszköz elterjedési köre egyébként is a meder, illetve vízviszonyok függvénye.

Ami a társadalmi jellegű hatóerőket illeti, a jogi viszonyok megváltozását emeli ki a szerző. Az állami beavatkozás és a kapitalista jellegű bérlőhalászati rendszer egyrészt segítette néhány halászati mód eltűnését, másrészt meggyorsította a halászattal foglalkozók társadalmi differenciálódását. A halászok társadalmi tagolódásának vizsgálata viszont lehetőséget ad arra, hogy a halászati technika elemeinek horizontális elterjedését keresztező vertikális elterjedését is megfigyeljük. Amíg a céhes hagyományokkal rendelkező, tanult halász a víz járásához, az egyes évszakokhoz alkalmazott, egymást kiegészítő szerszámegyüttessel rendelkezik, a paraszthalász vagy mellékfoglalkozású halász egy esetleg néhány szerszámot használ, s az évek meghatározott időszakában halászik. Az alkalmazott halász viszont — esetenként — egyetlen szerszám kezelését ismeri, nincs birtokában a szerteágazó technikai ismeret. A dunai halászok szakmai típusai között különleges helyet foglalnak el a szövetkezeti halászok: az integrálódási folyamat eredményeképpen mind a társadalmi jellegű különbségek, mind a technikai felkészültségben megmutatózó eltérések kiegyenlítődnek.

SOLYMOS Ede két „metszetet” készít a halászok életmódjáról: a szakmai típusokat külön-külön ismertetve, majd összefoglalón a Duna különböző szakaszain jelentkező eltérő-elkülönítő jegyeket számba véve. Ez a summázó fejezet okok és okozatok együttes figyelembevételére, a fejlődés tendenciáinak megfogalmazására ad lehetőséget.

SOLYMOS tehát magabiztosan elemzi a szerszámkészlet újkori fejlődését, rátalál egy-egy szerszám kialakulását, elterjedését segítő tényezőkre, miközben az egyéni ötletek szerepét is hangsúlyozza. Amíg a XIX. század második felében vagy a XX. században — tehát a leíró néprajz módszerével, az interjúval, többé-kevésbé adatolható korban — kialakult szerszámok és munkamódok történetét nyomozza, abszolút kronológiai datálással igazít el. Viszont a szerszámkészletnek csak kisebbik része a bizonyíthatóan újabb alakulat, jó részükről a halászok (s a néprajzi irodalom is . . .) azt mondják: „ősi”, „nagyon régi”. S az ilyesféle korjelzők történeti értékét SOLYMOS sem határozza meg. Esetenként (pl. a *reginás tapogató*, a *kuttyogató*, a *lapsoló* eredetéről szólva) polemizál JANKÓVAL, s újabb összehasonlító adatok felsorakoztatásával megkísérli helyreigazítani a közhasználatú relatív kronológiát, általában azonban kitér a feladat elől: csak szempontokat ad a további kutatáshoz. Jól tudjuk, hogy egyetlen monográfia kereteit meghaladná, ha a leíró elemzés mellett az anyag — s az eddigi kutatások — felvetette minden kérdésre választ keresne, mégis szóvá kell tennünk, hogy az összehasonlító módszer lehetőségeit SOLYMOS nem aknáztta ki a kellő mértékben. JANKÓ eredményeinek a revízióját szerzőnk nem végezte — nem is végezhetné el. Mivel azonban a további vizsgálódás lehetséges irányára olykor rámutat, polemikus megjegyzéseinket nem hallgathatjuk el:

1. Az összehasonlító kutatások alapvető feltétele a megbízható tipológia. Ezt jól látja SOLYMOS, s helyre is igazítja HERMAN Ottó ez irányú tévedéseit. Némelykor azonban nem érzékeli (vagy csak nem érzékelteti?) a típus—altípus—variáns distanciáit. Néhány példa: a szigonyokat aligha lehet a fogak száma szerint tipologizálni; az eszköz anyaga (háló vagy vessző) önmagában még nem elhatároló jelentőségű; a nagyhálók felsorolászerű ismertetésénél nem különülnek el az altípusok és a variánsok stb. A tipológia további finomítása — megítélésünk szerint — az elsőrendű feladat.

2. Szerzőnk túlságosan a Duna halászatára koncentrál, s eközben — akarva-akaratlan — az itt élő halászok primátusát hangsúlyozza az egyes szerszámok megismerésében, megismertetésében. Semmi sem bizonyítja, hogy az átvételben és a továbbadásban a dunaiak voltak a kezdeményezők: a tiszai—dunai halászkapcsolatokban a *kölcsönösség* lehetőségét tartjuk hangsúlyozandónak. Éppen ezért óvatosabban kezelnénk az ilyen kérdéseket: [Nem tudjuk] „Miként jutott a flák palónya néven a Tiszára?” Azt ni. *nem bizonyítja*, hogy a XVI—XVII. századtól adatolható tiszai *palónya* elnevezése újabb keletű szerszámra vivődött át. Meggondolandó a következő feltetelezés is: „Német hatásra a Dunán ismertté válik a hosszú kecc típusa . . . (stb.)” Ennek a *kecc* és *bóné* etimológiája is ellentmond, de méginkább az a tény, hogy a szerszám tiszai előfordulása a XVII. századtól biztosan adatolható — mindkét elnevezéssel.

3. Hasznos lett volna, ha alaposabban számba veszi a szerző, hogy milyen hatások *érhettek* a dunai halászatot. A lehetőségek közül kiemelten vizsgálja az Al-Duna és a felső Duna szakaszok felől érkező impulzusokat, a betelepülők (pl. a tolnai németek) szerepét viszont kevesebb figyelemre méltatja. Ha a német halászok eredeti lakóhelyét lokalizálni tudnánk, ez jelentősen elősegítené egyes szerszámok eredetének vizsgálatát. A német hatást JANKÓ is gyakran emlegeti, ezt azonban betelepüléssel kellene kapcsolatba hoznunk. A földrajzi elterjedés számbavétele — az elképzelhető közvetlen hatásokon túl is — elengedhetetlen, egymástól távol élő népek szerszámai között ni. meglepő hasonlóságokat, a fejlődés hasonló tendenciáit figyelhetjük meg. A szélesebb kitekintés megóv attól is, hogy elhamarkodottan helyi alakulatnak tekintsünk bizonyos jelenségeket, jóllehet a variánsai Európa más tájain is előfordulnak.

Bevezetésképpen arról szóltunk, hogy a magyar halászat kutatása is egész sor problémát, megoldandó feladatot vet fel, pedig a legtöbbet kutatott néprajzi témák egyike. Egy igényes vállalkozás — mind eredményeivel, mind kérdések exponálásával — újabb lendületet adhat a kutatásnak. SOLYMOS Ede dunai monográfiáját ilyen munkának tartjuk. Szakított az eluralkodott szemlélettel: az őstörténeti lehetőségek túlbecsülésével. Az utolsó száz év halászatának történeti nézőpontú elemzését végezte el: a halászati technikában és a halászok életében bekövetkezett változásokat természeti és társadalmi tényezők eredőjének tekinti. Hasonló jellegű vállalkozásra nem találunk példát a magyar irodalomban. Viszont a további feladatok is eleve adóttak. HERMAN és különösen JANKÓ eredményei arra kötelezik a kutatást, hogy az újkori fejlődés tendenciáinak megmutatásán túlélve a recens halászati technika egyéb történeti rétegeit is elemezze. A néprajz rendelkezik azokkal az eszközökkel, módszerekkel, melyek erre lehetőséget adnak.

SZILÁGYI MIKLÓS

Katona Imre: Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung

Helsinki, 1964. Suomalainen Tiedeakatemia, 36. S.
(FF Communications Vol. LXXXI, No. 194.)

Igen nagy örömmel üdvözölhetjük KATONA Imre könyvecskét, amely hosszú idő óta először kísérli meg áttekintő képben bemutatni a magyar népköltészet történeti rétegeit. Külön öröm az is, hogy a mű idegen nyelven, a nagy nemzetközi tekintélynek örvendő FFC sorozatban jelent meg, és remélhetőleg eljut minden számottevőbb folklorista és kutatóintézet könyvespolcára. Maga a munka nem kizárólag a szerző kutatási eredményeit tartalmazza, inkább összefoglalása mindazoknak a történeti és folklorisztikai vizsgálatoknak, amelyek a magyar folklór társadalmi-történeti rétegeinek a megajzolását tűzték ki maguk elé. A magyar kutatók számára nem az egyes részeredmények, hanem azok egyetlen képbe illesztése az újdonság, a külföld számára azonban az idézett munkák túlhíromó többsége is novunnak számíthat. KATONA Imre azt a megoldást választotta, hogy rövid áttekintésben mutatja be a magyar népköltészet főbb periódusait, itt jegyzetek nélküli, egyfolytában olvasható szöveget ad; és ezt szerzi meg több mint 200 cikket, tanulmányt, kötetet és gyűjteményes munkát tartalmazó bibliográfiával. Mind a bibliográfiához, mind a tanulmányhoz természetesen lenne még hozzátenni való, egyes esetekben pedig bizonyos részek elmaradhattak volna — mindazáltal a kötet így is teljes egészet alkot és megjelenése pillanatában jól képviseli a magyar néplörténeti-folklorisztikai kutatások adott színvonalát, célkitűzéseit és eredményeit. Igen kívánatos lenne azonban e tematika bővebb kidolgozása, mind magyarul, mind idegen nyelven is. Ennek a megvalósításához is szeretnénk hozzájárulni akkor, amikor a munkában szereplő néhány sarkalatos kérdésre részletesebben is kitérünk.

Szavá kell tennünk, hogy mindezekig meglehetősen egyetlen volt a magyar folklorisztika képviselése az FFC sorozatában. Még a kezdet kezdetén BÀN Aladár két beszámolója jelent meg itt (*Die Ungarische Sektion des Forscherbundes „FF“ im Jahre 1912.* = FFC. 12. — *Die ungarische Sektion des Forscherbundes „FF“ im Jahre 1913.* = FFC. 16.), ezek együttvéve azonban csak 5 lapnyi terjedelműek. Az utóbbi megjelenése után éppen 14 évvel később látott napvilágot a sorozat következő magyar kötete, HONTI János mesekatalógusa (FFC. 81.). Ugyancsak HONTI publikálta három évvel később, 1931-ben *Völksmärchen und Heldensage* (FFC. 95.) című tanulmányát. Ennek a műnek az anyaga germanisztikai, és már a korabeli bírálókat is kifogásolták, hogy HONTI a magyar folklorisztikai kutatásokat meg sem említi benne. Az időközben elavult magyar mesekatalóguson kívül ilyen módon jószerivel egyetlen magyar folklór mű sem jelent meg az FFC több mint 50 éves tevékenysége, kétszázra rúgó kötete során. KATONA Imre dolgozta is eredetileg folyóiratba készült, és a sorozat szerkesztősége vetette fel a könyvalakban való kiadás gondolatát. Mindez együttvéve időszerűvé tette egy összefoglaló jellegű munka közzétételét az FFC keretei között. Ennek a megjelenése után viszont arra lenne szükség, hogy most már egy elemző tanulmány lásson napvilágot Helsinkiben, amely tárgyában és módszerében is méltóképpen képviselne a magyar folklorisztikát.

Ami a magyar folklór történeti rétegeinek a feltárását illeti, ez a feladat korán feltűnt már egyes kutatók előtt. A múlt század végén kibontakozó evolucionista néprajzi irányzat mind a tárgyi, mind a szellemi néprajz területén hasonló célokat tűzött maga elé, és már ebből az időből származik a feltehető rétegek legtöbbszörének körvonalazása, a honfoglalás előtti korszakoknak a munkálatokba való bevonása. Az akkor kijelölt legkorábbi rétegek kutatása azonban lassan csörgedezett tovább a finnugrisztika és a hazai altajisztika medrében, a céhbeli kutatók egyre inkább megfeledeztek ilyen összefoglaló készítéséről. A *Magyarság Néprajza*, később pedig a BARTUCZ Lajos szerkesztette *A Magyar Nép* magyar folklór összefoglalásai ugyan érintették a periodizálás kérdését, mégis a tematikus tárgyalást választották. SOLYMOSSY Sándor és BERZE NAGY János eredményeket ígérő vizsgálatai, KIRÁLY György, HONTI János és mások bírálata sem változtattak e helyzeten. A magyar folklór-kutatás egyes területeken kísérlete meg csupán a honfoglalás előtti jelenségek periodizálását — elsősorban a népzene és a néphit kérdéseivel kapcsolatban. Az ilyen vállalkozások iránti érdeklődés nem a néprajzi kutatók, mint inkább az őstörténészek, régészek, zenetörténészek, művészettörténészek körében bontakozott ki. Ez az igény természetszerűen jelentkezett az irodalomtörténeti, nyelvészeti, történeti kézikönyvek előkészítése során, és sem a régebbi múltban, sem napjainkban nem hibáztathatjuk azokat a más szakmabeli tudósokat, akik magukra vállalták a korai magyar népi kultúrák társadalmi létének és tudatának történeti periódusokra bontását. Csupán azt sajnálhatjuk, hogy tevékenységükkel párhuzamosan a néprajzi kutatás nem válaszolt maga is az így felmerülő problémákra.

Valószínűleg az volt az oka ennek a hallgatásnak, hogy a folklorisztika területén lezajlott iskolaváltás más célkitűzések érdekében zajlott le. Különösen ORTUTAY Gyula volt az, aki a harmadicas évek végén (*Magyar népméret, Parasztágunk élete, Kis magyar néprajz*) a hagyományos folklorisztikai irányzattal szembeállva, egészen új elgondolások szerint rendezte a népköltészet-

kutatás legfőbb kérdéseit. ORTUTAY bírálata azonban nem történeti teljességében, hanem társadalmatlanságában marasztalta el a korábbi kutatásokat, és a közvetlen történeti periodizáció területén mind maga, mind tanítványai kezdetben megmaradtak a korábbi keretek között. Csupán az utóbbi évtizedben értek be azok a kutatások, amelyek egy-egy területen (mese, ballada, hiedelem, szokások, ünnepek, népzene, népi tánc) felhalmozták az újabb történeti periodizációhoz szükséges ismeretanyagot.

A legutóbbi évtizedben azonban nem csupán a céhbéli folklorisztikában halmozódott fel sok új adat, tény, elképzelés a magyar népköltészet korai történeti periódusait illetően. A rokonságot egymás után tették le az asztalra kézikönyveiket, amelyekben a magyar ősköltészet, ősművészet vagy őstársadalom kérdéseinek megbeszélése során mintegy a legkorábbi folklor periódusokat is érintették. A nyelvtörténeti kutatásokban elsősorban BÁRCZI Géza és MOÓR Elemér, az irodalomtörténeti vizsgálatok során KLANICZAY Tibor, a történészek közül MOLNÁR Erik, GYÖRFFY György, VÁCZY Péter, PERÉNYI József, LÁSZLÓ Gyula és mások, a zene-történeti kutatásban KODÁLY Zoltán és SZABOLCSI Bence, a művészettörténeti kérdésekben DERCSÉNYI Dezső, BOGYAY Tamás és mások foglalkoztak ilyen kérdésekkel, hogy a közvetlen filológiai érdeklődésű kutatások képviselőit (PAIS Dezső, LIGETI Lajos, NÉMETH Gyula, CZEGÉLY Károly, stb.) ne is említsük meg itt. Ezen túlmenően — főként fiatalabb kutatók kezdeményezéseként — olyan újabb kísérletek is napvilágot láttak, amelyek immár nem a fenti, tiszteletreméltó és javarészt hagyományos, hanem egy újabb felfogást, társadalomtörténeti koncepciót képviseltek volna. Ez az áramlat a nyelvtudományban és a történettudományban volt a leginkább megfigyelhető, mindazáltal a régészet, zene-tudomány, sőt a szorosabban vett néprajz területéről is tartoznak ide egyes jelenségek. Nem véletlen az, hogy mindezek után azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar népi kultúra periódusainak, folklorunk történeti rétegeinek a felvázolása több évtizedes szünet után szinte egyazon időben legalább öt helyen jelent meg (BÁRCZI Géza, KLANICZAY Tibor, KÉPES Géza, GÁLDI László, VARGYAS Lajos kész koncepciói mellett megemlíthetnénk még a történészek és a régészek elgondolásait is). Éppen ez a helyzet ad lehetőséget arra, hogy e problémakörben értékes hozzájárulásként kezelve KATONA Imre munkáját, megkíséreljünk egy lépéssel továbbjutni, a kérdést még pontosabban felvetni.

KATONA Imre történeti periodizálásának alapja bizonyos életformák egymástól való etnográfiai megkülönböztetése. Ennek alapján a következő fő periódusokat veszi fel: 1. zsákmányolás (ez pontosabban a gyűjtögető, halászó-vadászó életmód), 2. nomád állattartás (a földművelés kezdeteivel), 3. letelepült földművelés (nyilvánvalóan a honfoglalás utáni időszakban), 4. modern civilizáció (ez a kapitalizmus korszakát foglalja magában). Ez a beosztás nem különbözik sokban az ismert engelsi periodizációtól vadtság — barbárság — feudalizmus — kapitalizmus), csupán a rabszolgotársadalom hiánya különbözteti meg attól. Kérdés továbbá az is, nem kellene-e ennél jobban finomítanunk az egyes korszakmeghatározásokat, mind a honfoglalás, vagyis a feudalizmus előtti, mind kialakulása után. Ez a feladat ugyan nem elsősorban a folklorista dolga, mégis számolnunk kell vele.

Egy további kérdés az, hogyan sikerül kitöltenünk folklor anyaggal e keretet? KATONA Imre azt a megoldást választja, hogy a már felhozott adatokat és érveket osztályozza szét a különböző csoportokba, meg sem kísérli azonban azt, hogy az egyes szakaszokat összefoglalás-szerűen mutassa be. Sajnos a teljességre törekvő ilyen korszakbemutató nem csupán nála, hanem az összes párhuzamba állítható műnél hiányzik, nyilvánvalóan folklorisztikánk hajdani egyoldalúan genetikus módszere következtében. Új gondolatként kerül azonban elő az „áértelmezések” kérdése KATONA Imrénél. Sok olyan adatunk van ugyanis a középkorból, amelyek az addig eltelet különböző periódusokon átment, több ízben megváltozott, és időközben természetesen átértelmeződött tényeket tartalmaznak. A sámánizmus több rétegre valló említései, az eredetmonda többszörösen összetett szüzséje, csillagnevek rendszerének változásai — mind ezek és más adatok is kézzelfoghatóan bizonyítják, mennyire igaza van a szerzőnek akkor, amikor a ránk maradt szövegekben csak a legutolsó, viszontagságokon átment dokumentumot látja, és nem veszi egységes érvényűnek azokat.

Külön érdeme KATONA Imrének az, hogy nem csupán az adattalan honfoglalás előtti korszakok belül próbálta meg csoportosítani a visszakövetkeztethető jelenségeket, hanem a magyar feudalizmus változatos történeti szakaszaihoz is megkísérelte hozzáidomítani folklorunk eseményeit. A legnagyobb nehézség e téren sajnálatos módon még mindig abban áll, hogy nem ismerjük jól középkori forrásirodalmunkat, és a magyar népköltészet hatalmas tömbjeit (a mese-hagyomány zömét, a balladákat, a második osztályú lírai dalhagyomány egészét) a különböző felfogások évszázadokkal tologatják előre-hátra, vagy ami még rosszabb, meg sem kísérlik elhelyezni 1000 és 1848 között. Egyes területeken viták vannak az új jelenségek megjelenési dátumát illetően (újstilusú magyar népdal, a magyar diszítóművészet szakaszai, nem-jelenapi táncaink, hiedelemmondák, stb.), máshol a környező népek anyagát nem vontuk még bele az összehasonlító vizsgálatokba. KATONA Imre irigylésre méltó ügyességgel kerüli ki az ellenkező nézetek következtében támadt viharokat, és a külföldi olvasó azt vélheti beszámolójából, hogy

a problémák zöme lezárt, sőt a magyar folklór történeti képe is aránylag pontosan kirajzolódik már ma.

Mindezek alapján felvetődhet a kérdés, nem lenne-e helyesebb pontosabban folklór-történeti periodizációt adni, olyan formában, hogy ennek egyes szakaszain belül lehetőleg teljes, a funkcionáló folklór egészére vonatkozó képet rajzoljunk meg. A könyv néhány pontján (elsősorban a kalendáriumok mondáinak bemutatásakor) egyébként az az érzése az olvasónak, hogy itt nem is a történeti folklór, hanem csupán a történeti tudat példáival találkozunk. Egy-egy korszak teljes műfajhierarchiáját és annak módosulásait bemutató elemzés során e kérdés is megoldódna; és így kellene feltárni a munkásfolklór sokat vitatott problémáját is (amelyben egyébként KATONA Imre szkeptikus véleménye alighanem a legigazibb megoldás). Mindehhez a sok feladathoz szükséges előtanulmány, bátor kísérlet volt KATONA Imre jelen munkája, amely már ebben is magában hordja méltó jutalmát.

VOIGT VILMOS

Tolna megyei székely népmesék

Gyűjtötte: KELEMEN Zoltán. Szerkesztette, jegyzetekkel és előszóval ellátta: DÉGH Linda. Szekszárd. Szekszárdi Nyomda, 1964. 180. l.

A Magyarországra települt volt bukovinai székelyek népmeséi DÉGH Linda magyar és német publikációi (*Kakasdi népmesék I—II*. Bp. 1955—1960. — *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft*. Berlin, 1962.) révén mind hazánkban, mind a nemzetközi közvéleményben jól ismertek. Mindezideig azonban csak a Kakasdra telepített székelyek, vagyis a volt andrásfalviak egy része, által elmondott szövegek álltak az érdeklődők rendelkezésére. KELEMEN Zoltán tanár három adatközlőtől (a hadikfalvi születésű és Zombán lakó SZENTES Menyhértől, a hadikfalvi születésű és Tevelre került NAGY Istvánné NYISZTOR Juliannától, valamint a jözseffalvi eredetű és Bátaszéken élő MEZEI Mátyásné MEZEI Annától) közöl összesen mintegy negyven szöveget, túlnyomó többségükben szépen elmondott mesét. A kötetet DÉGH Linda bevezetője indítja. Ebben a székely telepek hányatott életéről esik szó, megismerkedünk a három mesemondóval. Ezután következik a nagyolt fonetikával, de tartalmilag teljes hitelességgel közölt mesék sora, mesemondók szerint csoportosítva. Ezt követik ugyancsak DÉGH Linda tollából a tömör jegyzetek, amelyekben a mesék típuszámai, valamint a szövegek rövid jellemzése olvasható. Maguk a mesemondók jól képviselik a bukovinai székelyek átlagos epikai érzékét. Több szöveg (13, 18, 34. számú) igen ritka a magyar népköltési gyűjteményekben. A kötet kiállítása is izléses, noha igen egyszerű (sajnálatos módon sok azonban a sajtóhiba). A szerzőknek és a mesemondóknak igazán hálások lehetünk a kötetért.

VOIGT VILMOS

Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai

Budapest, 1960., A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103. szám. 144 l.

A magyarság és a vele történelmileg összefonódott szomszéd népek török kori történetének kutatásához értékes forrásanyagot nyújtanak a nagy számban fentmaradt egykori török pénzügyigazgatási iratok. Ezek között a hazánk hódoltság alatt volt területeire vonatkozó fejadóösszeírások; a „defterek” érdemelnek e tekintetben különös figyelmet. Az ilyen adóösszeírások tartalmazzák az adott területen fekvő városok és faluk összes adófizető lakosainak nevét és pedig többnyire pontosan abban az alakban, ahogy azt az összeírás végző török tisztviselő a helyszínén bemondás alapján feljegyezte. Néha az adózó neve mellett egyéb adatok is szerepelnek, amelyek értékes anyagot nyújthatnak általános és helytörténeti, valamint társadalom és gazdaságtörténeti feldolgozásra.

A defterek felhasználásának azonban igen nagy akadálya nehezen hozzáférhetőségük, s a magyar nyelvű kiadások ritkasága. Eddig aránylag kevés defter került kiadásra, illetve feldolgozásra. Örömmel vesszük KÁLDY-NAGY Gyulának a Nyelvtudományi Társaság kiadványaként megjelent munkáját, amely az egykori hódoltsági terület jókora részének, a Dráva-szögnek, illetve Baranya megyének és némely szomszédos területnek adatait tárja fel előttünk.

Ez a munka nem egyetlen defternek a lefordítása, hanem több évi fejadóösszeírás feldolgozása. Ezeknek egybevetéséből az elforduló személyneveket emeli ki s ezzel a „Drávaszög” demográfiai viszonyaiba enged betekintést a XVI. század második feléből.

Érdekes megállapítás szűrődik le a korábbi és későbbi defterek adatainak egybevetéséből. A személynevek változását figyelemmel kísérve kiderül, hogy a hódoltság alatt a legtöbb falu lakossága aránylag rövid másfél évtized alatt is majdnem teljesen kicserélődött. Rendkívül

nagy arányú az ide-oda vándorlás, egyik faluból a másikba költözködés. A délszlávok beköltözése azonban egészen jelentéktelen ebben a században. A Dráva-szög magyar lakossága tehát nem pusztult ki és a délszlávok török idők alatti ideköltözése nem olyan méretű, mint ahogy azt általában tartják, — állapítja meg KÁLDY-NAGY Gyula.

Vizsgálódásai alapján szerző megállapítja azt is, hogy néhány vegyes lakosságú helységben lakó délszlávok közül sokan már nem szerepelnek a néhány évvel későbbi keletű defterben az adófizetők között, ugyanakkor viszont a török szolgálatban álló martalóc csapatok zsolddefterében egyre több szláv név található.

Felveti szerző munkájában a defterek igen sűrűn előforduló „hane” török finánc-műszó értelmezését, amely szó a török nyelvben eredetileg a „ház”, „család” fogalmát jelöli s az eddigi defterkiadásokban mindig a „ház” fogalmaként értelmezték. Szerinte — bár a „hane” szó valóban „házat” jelent, a pénzügyigazgatási gyakorlatban a család fogalmát jelentette, de még inkább magát az adózót. Meggyőző érvelése nem hagy kétséget az iránt, hogy a „hane” szót a defterben helyesen fordította „adózó”-nak. Minthogy eszerint az adózók száma nem mindig egyezik a házak számával, ennek a megállapításnak a helytörténeti kutatás szempontjából lehet jelentősége.

Igen nehéz feladatot oldott meg a szerző a felhasznált defterszövegek megfejtésével. Az egykori török pénzügyigazgatás által használt „finánc-zsargon”-nak nevezhető, ún. „szijákat” írásmóddal írt szövegek megfejtése rendkívül fáradságos, hosszas és türelmes munkát igényel. Emellett a hely- és családnevek kiolvasásához igen széles körű helyi ismeretre is szükség van. Enélkül néha a legképtelenebb alakban kerülhetnek a nevek kiolvasásra. Óvatosan járt el e tekintetben a szerző, amikor a munka kritikai felhasználhatósága érdekében külön átírási módszert dolgozott ki. Eszerint a személynevek kiolvasásánál a betűk három csoportját különbözteti meg. Más és más betűtípussal közli azokat a betűket, amelyek kiolvasása minden kétséget kizár, vagy amelyek többféleképpen olvashatók, végül külön jelzi a ki nem írt, de a helyes magyar kiolvasáshoz feltétlenül szükséges betűket. Emellett figyelemmel volt az elírásból, vagy esetleges íráshibából származó tévedésekre. Ezek kiigazításánál az egykori hely- és családnevek alapos ismeretére volt igen nagy szükség.

Bár ezek szerint a hibalehetőség elég számottevő, mégis a feldolgozott hatalmas anyagban — szerző megállapítása szerint — a bizonytalanul olvasható nevek száma 15—20%-nál nem több. De még az így megmaradt 80% is nagy értéket jelent mind az általános és helytörténeti, mind pedig a nyelvészeti, gazdaságtörténeti és egyéb irányú kutatások szempontjából, különös tekintettel arra is, hogy e területről a XVI. századból alig található latin betűs feljegyzés. Előfordul egyébként az is, hogy a török tisztviselő által a lakosok bemondása után fonetikusán megörökített nevek sok esetben pontosabban őrizték meg az egyes magyar családnevek helyes kiejtését, mint az akkori latinos írású nevek.

Hasznos segítséget nyújt a munka felhasználhatóságára a hozzá csatolt térképmelléklet, amelyen megadott betű és számjelek a helységnévmutató, illetve a sorszámozott helységnevek egybevetését megkönnyítik.

KÁLDY-NAGY Gyula könyve mint a lehetne a még kiadásra váró defterek feldolgozására s ennek a munkának folytatására maga a szerző lenne leghivatottabb.

GYÖRFFY LAJOS

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei I.

Szerk. ÉRT István, Veszprém 1963. Veszprém megyei Nyomda Vállalat. 367 l. f 11.

Több évtizedes szünet után jelentkeztek egységes, az egész megyét felölelő tudományos kiadvánnyal a Veszprém megyei múzeumok. A most induló *Közlemények* — szerény címe ellenére is — vaskos, nagyalakú, tartalmában igényes kötet.

Méltó és helyénvaló, hogy a kötetet indító cikk RHE Gyuláról ad összefoglaló értékelést, egy hajdani jó barát és munkatárs, FERTICH Nándor melegszerű fogalmazásában.

A megyei múzeumszervezet 1962. évi munkájáról ÉRT István számol be. A múzeumok tanácsi kezelésbe adását 1961 őszén elrendelő határozat végrehajtása Veszprém megyében nemcsak az eddig közvetlenül minisztériumi irányítás alatt álló múzeumokat érintette. Az igazgatósági szervezet végre megoldotta a megyében működési engedéllyel vagy anélkül szerveződött falumúzeumok, helytörténeti gyűjtemények és kiállítóhelyek fenntartásával, irányításával kapcsolatos számos problémát is.

A hat évtizede alapított veszprémi múzeum már a létrejötte utáni években nemzetközi jelentőségű kutatásokat végzett, gyűjteménye rohamos mértékben gyarapodott. Mindazok, akik a vármegyeház második emeletének tizenegynéhány helyiségében ideiglenesen otthont talált

múzeumban annak idején megfordultak, csodálattal adóztak a látottak alapján az első igazgató, LACZKÓ Dezső és kezdettől fogva munkatársa: RHE Gyula hihetetlen energiával folytatott gyűjtőtevékenységének. Kevesen tudták azonban akkoriban és kevesen tudják ma is, milyen erőfeszítéseket kívánt e gyűjtemény rendszeres gyarapítása, főleg egy-egy jelentősebb ásatás pénzügyi fedezetének előteremtése, vagy éppen értékes leletek megszerzése. A múzeum Európa-szerte ismert, két római, páratlan szépségű kisplasztikai alkotásának, egy házioltár Apolló és Lar szobrának és a hozzájuk tartozó további bronztárgyaknak múzeumba kerülését vázolja egykori dokumentumok, levelezés alapján ÉRI István. A nagyértékű anyag megszerzése több éves fáradozásba került, és végül nemesi cím adományozásával sikerült.

A három első tanulmány határozott programot sejtet: a veszprémi múzeumok múltjának megismertetését. A múzeumtörténeti kutatások országosan is elmaradott helyzetén csak a részletkérdések feldolgozásával segíthetünk (BALASSA Iván: *A magyar múzeumok történetének kutatása*. Múzeumi Közlemények, 1963. 5—10.). Tudományszakunk történetének művelése természetesen nem öncélt, hiszen múzeumaink valamilyen formában mindig a közművelődés szerves egészébe illeszkedve tevékenykedtek (BANNER János: *A szabadművelődés a régészet-tudomány szolgálatában*. Szabadművelődési Híradó, 1946. 20. sz.; DOMBAY János: *Régészet és történelem*. Sorsunk, 1941. 225—238.; MÁRTON Lajos: *Ősrégészeti kutatásunk múltja*. Magyar Szemle, 1931. 264—271.; SEMAYER Vilibáld: *A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége első néprajzi és őstörténeti tanfolyama*. NÉ. 1903. 226—231.; TÁLASI István: *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve [1945—1955]* Ethn. 1955. 5—56.; BALASSA Iván: *Dejiny madarskeje narodopisnej vedy [1945—1952]*. Narodopisny Sbornik Slovenskej Akademie, Vied a Umeni. 1952. 381—398. Ú.ö.: *A Néprajzi Múzeum működése, 1944—1954*. NÉ. 1954. 300—308.). Minden múzeumtörténeti tanulmány, foglalkozzék akár az alapításra, szervezésre, majd a gyűjtésre, népművelésre irányuló törekvésekkel, hajdani kiváló szakembereink tevékenységének ismertetésével; az elmúlt évtizedek múzeumi életének a jelenlegivel való szoros kapcsolatba hozása mellett mindenkor általánosabban is értékelhető tanulságokkal szolgál.

Néprajzi szempontból is érdekes SÁGI Károly tanulmánya, melyben a vörsi longobárd temető újabb ásatási eredményeiről számol be. Az ásató megfigyelte, hogy a koporsót két teknő-szerűen összcilllesztett részből készítették el. Magunk egy csongrádi feltárás során XVIII. századi sírokban figyelhettük meg ezt. A koporsó egy megfelelő hosszúságban elvágott fatörzsből készült, melyet hosszanti irányban kettéfűrészeltek, majd középen kivájtak. A halott elhelyezése után a két kivájt felet egymásra fektették, és a „koporsót” lezárták. Az ásató a temető népét langobárdnak határozta meg, és történeti adatok segítségével 546 és 568 közé szorítja korát. A temető nemzeti sírjának tekinthető, melyben külön sort kaptak az egyes nemzeti ágak, és a soron belül külön helyük volt az egyes családoknak. Az így tagolt temetőben kinek-kinek megvolt a maga előre meghatározott sírhelye.

A Balaton-Felvidék gazdag építészeti emlékanyaga már korán felkeltette művészettörténészeink és régészeink figyelmét, ám igazán céltudatos számbavételükre csak az utóbbi évtizedben került sor. KOPPÁNY Tibor tanulmányából kitűnik, hogy az eddigi kutatás csak a szem előtt levő, könnyen megközelíthető emlékeket ismertette, a Káli-, vagy a Csicsói-medence romjairól jóformán tudomást sem vett. Az eddig megtalált 64(!) románkori templom (legtöbbje átépítve) egyike-másika XI—XII. századi kell legyen, annak ellenére, hogy XIII. századiként tartotta nyilván szakirodalmunk. Kétségtelen: „Mikor a magyar írott irodalom még el se kezdődik, javaminőségű és mennyiségű, az akkor legkorszerűbb európaival együtt haladó művészet borítja dús növényzetként jóformán az egész ország testét, és virít kicsiny, de gyönyörű virágokban még csöppke helyeken is.” (FÜLEP Lajos: *A magyar művészettörténelem fóladata*. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, 1951. 3—24.).

TÓTH Sándor a Bakonyi Múzeum kőtárának rendezése kapcsán kísérletet tett az ott található anyag hitelesítésére s most első eredményként a veszprémi székesegyház középkori kőfaragványainak előkerülési helyét, idejét igyekezett, igen aprólékos munkával tisztázni. Bár az anyag nem nagyszámú, mégis sokkal gazdagabb képet ad a székesegyházról, mint ami eddig az irodalomban kialakult (KOROMPAY György: *Veszprém*. Bp. 1956.).

KÁDÁR Zoltán az oroszlános kályhacsempék korát, a kísérőleletekkel való egybevetés alapján, a XV. század közepe és a XVI. század eleje közti időre teszi (*A vasvári középkori kályhacsempék művészet- és művelődéstörténeti jelentősége*. Művészettörténeti Értesítő, 1953. 69—77.). MÉRI István a dunántúli alakos (népies) kályhacsempék korát — amely típusokkal együtt kerültek elő a sümegi, szombathelyi, vasvári oroszlános töredékek — a XVI. század elejére határozza meg, és az ábrázolásokban a lovagvilág felfogásának tükröződését látja (*A nadabi kályhacsempék*. Arch. Ért. 1957. 187—206.). A Sümegen és Veszprémben talált töredékek és ezeknek a már ismert hasonló oroszlános darabokkal való egyezései, kapcsolatai lehetővé tették, hogy ezzel a típussal KOZÁK Károly kissé részletesebben foglalkozzék. Véleménye szerint az oroszlános kályhák, a sümegi vár megerősítésével, Unyomi Miklós várnagyságával hozhatók kapcsolatba és 1430—70 között készülhettek. A többi hasonló kályhacsempé is Unyomi Miklós származási helyével,

kisebb birtokaival kapcsolatos. Az ilyen típusú kályhák készítési helyének (műhely) megállapítása, feltárása a jövő kutatás feladata.

A Veszprém megye területén levő éremlelőhelyek repertórium jellegű feldolgozását HUSZÁR Lajos végezte el, JENEI Ferenc pedig Pázmány Miklós (Pázmány Péter öccse) eddigi kevésbé ismert veszprémi főkapitányságához szolgáltat új adatokat levéltári anyag alapján.

Egy korábbi tanulmányában VAJKAI Aurél pontosan datálható XVIII. századbéli préházakat mutatott be (*Préházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján*. Ethn. 1957. 57—90.), most részben az időközben talált és felmért, szintén évszámmal jelölt épületeket tárgyalja, részben olyanokat, amelyek építési ideje a stílusanalógiák alapján a XVIII. századra tehető. Az ismertetett préházak legtöbbje korának kifizetődő szőlőművelésre és építettőjének fejlett lakáskultúrájára utal, viszont kétszintes (emeletes típusú) préházhoz hasonló komoly épületet a környező falvakban sehol sem találunk. Ugy tűnik a szőlőhegyekben a XVIII—XIX. század fordulóján megszaporodtak a kimondottan városi jellegű, művészi kivitelű kétszintes préházak, az egyszinteseket pedig olykor árkádos tornáccal és szobával bővítették. Meg kell azonban említenünk, hogy az építés körülményei még mindig ismeretlenek s számos probléma — a városi polgárság, a beköltözött németek szerepe, A Balaton mellékének polgári, nemes vagy egyházi birtokosainak kiváltságos helyzete, ezek kihatása az építkezésekre — még mindig tisztázásra várnak s ennek elvégzésére éppen szerző lenne hivatott.

A céhpecsétek mind e ideig — talán szerényebb kivitelűk, nagy tömegük vagy viszonylag újabb keletkezésük miatt — mostohagyermekai voltak a pecsétannak, nemcsak nálunk, de külföldön is. A magyarországi céhpecsétekkel egyáltalán nem foglalkoztak, illetve kizárólag az ötvös céhpecséteket publikálták (GYÁRFÁS Tihamér: *Hazai ötvöscéhek régi pecsétjei*. Múzeumi és Könyvtári Ertesítő, 1911. 287—289.; KÖSZEGHY Elemér: *Hazai ötvöscéhek pecsétjei*. Uo. 1912. 288—294.; MIHALIK Sándor: *Régi magyar ötvöscéhpecsétek*. Turul, 1930. 20—29.). A többi iparág egy-egy céhpecsétjéről csak elvétve jelent meg rövid ismertetés vagy reprodukció. Pedig a céhpecsétek gazdaság-, nyelv-, technika-, viselet-, művészet- és helytörténeti, valamint néprajzi, ikonográfiai és heraldikai jelentősége nyilvánvaló. NAGYBÁKAY Péter tehát jó szolgálatot tett, amikor 75 Veszprém megyei céhpecsétnyomó részletes bemutatására vállalkozott. Az anyagot szakmai csoportok szerint (élelmezési ipar, bőripar, vas- és fémipar, textilipar, fa-, építő- és agyagipar stb.) és ezeken belül mesterségenként tárgyalja. A pecsétek sokrétű és szerteágazó hazai és nemzetközi művelődéstörténeti vonatkozásait is igyekezett több oldalról megvilágítani.

A már említett vörsi longobárd temetőből előkerült fa- és textilmaradványokat FÜZES F. Miklós határozta meg és dolgozta fel. Mintaszerű tanulmányának csak néhány, néprajzilag is fontos eredményre utalhatunk e helyen. A *búza* természetét szalma és toklász jelente bizonyítja. Ez az adat igazolja Paulus Diaconusnak gabonatermesztésről szóló tudósításának hitelét (*Historia Langobardum*. Brassó, 1901.). A *len* természetére egész sor textília utal. Néhány nyers fonál azt is elárulja, hogy helyben dolgozták fel a lent. Erre mutat a temető női sírjaiból előkerült 9 orsógomb is. Az egyik textílián a készítés módja volt megfigyelhető: Az egyetlen láncfonál-rendszerű kelmét impregnáló anyagokkal (keményítő, gyanta) kezelték, és félig száraz állapotban kétprofilú negatív, illetve hengerek közé préselték, húzták. E módszer mellett szól az egyik félre-esűszott láncszem is. *Gyapot* egyetlen sírban fordul elő (bronztükrő volt belezsavarva), de ez importanyag. A hiedelemanyagból ki kell emelnünk, hogy a sírokban talált nagyszámú faszén (rontó szellemek elleni tűz maradéka) kivétel nélkül juharfából való. Tudjuk, hogy a juhar Kybele-Rheanak volt szentelve, aki egyúttal a feltámadás istennője volt (KALLÓS Ede: *Görög-római vallástörténet és mitológia*. Bp. 1927.). Bajelhárító szerepét Aristophanes említéséből ismerjük (PAULY—WISSOWA: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* I. Stuttgart, 1894.).

A fakonzerválás terén az utóbbi időben örvendetes haladás tapasztalható (CSILLAG Gyula: *Fatárgyak féregmentesítése*. NÉ. 1960. 181—186.; SZALAY Zoltán: *Festett paraszbtűtorok restaurálása és konzerválása*. NÉ. 1960. 187—191.; CSILLAG Gyula: *Az ádamosi templom mennyezetének konzerválása*. NÉ. 1964. 159—165.). Az ásátások során felszínre került nagyobb tömegű faanyag konzerválásának egy gyakorlati példájáról tájékoztat ÉRI István és TAKÁTS Vilmos cikke, melyben a nagyvázsonyi Kinizsi-vár feltárásánál szerzett tapasztalatokról számolnak be. Az eljárás szabadtéri múzeumaink rendezésekor, egyes építmények (horonaház, hambár, ól stb.) megóvásánál lesz majd nagy jelentőségű.

Az ismertetteken kívül számos iparművészeti, orvostörténeti, faunisztikai dolgozat szerepel még a kötetben, de ezekre természetesen nem térhettünk ki. Annyi azonban az elmondottakból is világos: a *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* induló kötete nemcsak helytörténeti vonatkozásban, hanem országos viszonylatban is nyeresége tudományos életünknek.

Weber-Kellermann, Ingeborg: Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts

(Veröffentlichungen des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg-Lahn, 2.) Marburg, 1965. N. G. Elwert Verlag. 569 oldal, 5 térkép, 12 képes tábla és szövegközi ábrák.

A XIX. század hatvanas éveiben alig volt a német szokáskutatásnak nagyobb horderejű vállalkozása, mint MANNHARDT Wilhelmnek az aratószokásokkal kapcsolatos kérdőíves gyűjtése. Mannhardt a német mitológiai irányú vallástörténeti iskola egyik legjelentősebb képviselője és ezen túl az európai szokáskutatás egyik legnagyobb hatású alakja volt. Legfőbb tézise, mely az úgynevezett *vegetációs démon* elmélet néven vált ismertté, az európai népszokások jelentős részét a megszemélyesített természeti — főleg növényi — démonok képzetével magyarázza. Ennek hatása az európai szokáskutatásra szinte felmérhetetlen, hiszen valójában FRAZER egész életműve is a MANNHARDT-i felfogáshoz kapcsolódik, s bár az északi, főleg a svéd kutatók (így von SYDOW, ESKERÖD) többször szembeszálltak MANNHARDT koncepciójával, a néprajzi köztudatban ma is elevenen él.

MANNHARDT vegetációs démon elméletének legnyomósabb bizonyítékát abban a szokásban látta, hogy Európa jelentős részében, főleg germán és szláv területeken aratáskor az utolsó gabonacsomót a szántóföldön hagyják, megszemélyesítve említik, a kévét ember, illetőleg állat alakká formálják ki. Az aratószokásokra vonatkozó kérdőívet tehát úgy készítette el, hogy a feleletekből elsősorban elméletéhez kapjon bizonyítékokat.

MANNHARDT eredeti kérdőíve 25 kérdést tartalmazott, a későbbi francia változat pedig 34-et. A 15 000 kérdőív 1865-ben indult útnak és több mint 2000 válasz érkezett az egész német nyelvterületről.

MANNHARDT kérdőívében mint már említettük, elsősorban a hiedelmekre és szokásokra tért ki, tehát az utolsó kalász-képzetre, az aratókoszorúra és az aratással kapcsolatos termékenységyvárászló és egyéb mágikus mozzanatokra. MANNHARDT azonban nem állt meg e vallástörténeti koncepciónál, hanem a kérdőív az aratómunka egyéb vonatkozásait is magába foglalja. Pl. kitér a munkaszervezés kérdésére, a női és férfi munka szerepére az aratásnál, megkérdezi, hogy kaszával vagy sarlóval történik-e az aratás, stb.

A beérkezett válaszoknak ezeket a mozzanatait MANNHARDT nem dolgozta fel műveiben; csupán a vallástörténeti érdekességű pontokat. Ezekre épülnek fel legjelentősebb könyvei (*Roggenwolf und Roggenhund*, 1866., *Die Korndämonen*, 1868., *Wald- und Feldkulte 1875—77.*)

A kérdőívre adott válaszok MANNHARDT halála után a berlini állami könyvtárba kerültek. Az évtizedek során sokszor emlegették ezeknek forrásértékét és jelentőségét, hiszen e kétezer-egynéhány leírás olyan részletes képet ad a múlt század közepének német paraszti munkájáról, amelyhez hasonlót nemigen találunk Európában, és sokszor felmerült az a gondolat, hogy anyagát nemcsak vallástörténeti, hanem más szempontból is hasznosítani kellene. Végül is WEBER-KELLERMANN Ingeborg volt az, aki a régi tervet meg is valósította és a kérdőívekre adott válaszok alapján részletes körképet adott a múlt század derekán létező német aratószokásokról. Az ő kérdésfelvetése azonban nagyon különbözik MANNHARDTétól. Őt már nem a vallástörténeti-mitológiai kérdések érdeklik, hanem az, hogy milyen volt a német parasztság társadalmi-gazdasági rétegződése az 1860-as években, hogyan alakult a *paraszti élet* a nagybirtokon és a kisparaszti gazdaságokban, hogyan vált mind számottevőbbé a földnélküli mezőgazdasági *bérmunkás*, hogyan változott a birtokviszonyok változásával együtt *életmódjuk*, *munkaszervezetük* és milyen hatással volt magának a szokásanyagának fejlődésére ez a folyamat.

A könyv MANNHARDT *életrajzával* kezdődik. Ezután a szerző — három részre osztva a német nyelvterületet — kimerítő leírást ad a német *parasztság helyzetéről*, munkájáról, *jogi állapotáról* a múlt század derekán. Ennek megfelelően három csoportban tárgyalja a tulajdonképeni *aratószokásokat* is. Különösen két szokásalemlre tér ki. Az egyik a *megkötés-feloldás*, a másik az *aratóünnep*. Az előbbi szokás abból áll, hogy az aratókhoz érkező földesurat vagy más idegen látogatókat szokás volt köszöntő vers kíséretében szalaggal vagy kalással jelképesen megkötni és csak megfelelő pénzüsszeg kifizetése után oldozták fel újra. A cselekményt gyakran a kaszák pengetése kísérte.

Az *aratóünnep*, melyre az aratás befejeztekor került sor, az *aratókoszorú* elkészítésével, *ünnepi lakomával*, köszöntőkkel, mulatsággal járt együtt. A konkrét elemzés rámutat, hogy e szokások intenzitása és funkciója milyen szorosan kapcsolódik a birtokviszonyokhoz; a legintenzívebben e szokások a nagybirtokon dolgozóknál éltek tovább, míg a kisparaszti körülmények között a múlt század közepén már halványodtak, eltűntek vagy funkciót változtattak.

A szokások tehát elsősorban a keleti tartományokban: Kelet-Poroszországban, Pomerániában, Brandenburgban, Szilézia területén, továbbá a szászoknál jelentkeztek, és itt a két említett szokásokról igen erőteljes társadalombíró éle is volt. A földbirtokosok és az aratómunkások közötti ellentétek a mondókákban és köszöntőkben néha egészen leplezetlenül jutnak szóhoz.

A közép- és északnyugati német területeken, ahol a birtokviszonyok változása a leggyorsabb volt, és a mezőgazdaság már modernizálódott, a szokások az 1860–70-es években már elhalványodtak. Igen konkrétan vizsgálja a szerző, hogy a *mezőgazdasági bérmunkásoknak* milyen szerepe volt a szokások funkcióváltozásában, s hogy az egyre növekvő számú bérmunkások igényei és törekvései jutnak itt kifejezésre.

Ezután külön fejezetet szentel a *vándorló aratómunkások* kérdésének, az *aratóeszközöknek* és a *munkaszervezésnek*. Az utolsó fejezetben, a szokások funkcióváltozása vizsgálatánál, visszakanyarodik MANNHARDT vallástörténeti kérdésfelvetéséhez is. ÉSKERÖDDEL szemben (aki MANNHARDT mitológiai koncepcióját teljesen elveti és az utolsó gabonacsomóhoz fűződő képzeteket valláspszichológiai módszerrel vizsgálja) WEBER a német anyag alapján nem megy ennyire messzire, azonban ő is kifejezetten állítja, hogy a múlt század derekán a *német aratószokások* mágikus-mitológikus mozzanatai erőteljesen háttérbe szorultak a társadalmi mondanivaló jelentősége mögött. Az aratószokások célja sokkal inkább a jutalom, a borraváló szerzése, a jobb étkezés, ünneplés, mint a termékenységvarázslás, bár a szokások babonás-mágikus háttere természetesen még beletartozik a szokásegyüttesbe.

A részletes jegyzeteket és a kitűnő bibliográfiát a szerző tájzótárral tölti meg, melyben a kérdőívekre adott válaszok nyelvi anyagát a következő csoportok szerint közli: *a gabona aratása; aratószerszámok; munkaszervezés; az utolsó kéve; tulajdonviszonyok; aratómunkások; bér; aratóünnep; táplálkozás; súlyok, mértékek*. A könyvet kitűnő térképek és korabeli illusztrációk teszik még érdekesebbé.

WEBER-KELLERMANN Ingeborg könyve a magyar kutatás számára módszerében és eredményeiben egyaránt fontos. Egyaránt érdekli a paraszti munka, a paraszti társadalom, a néphit és népszokás kutatóit. Példamutató olyan szempontból is, hogyan lehet egy szokást egészen konkrétan a gazdasági és társadalmi helyzethez kötni. Nem szándékunk itt részletesen kitérni von SYDOW és tanítványainak érdekes gondolatmenetére, melyben MANNHARDT mitológiai koncepciójával szemben a személytelen varázserő fogalmát helyezik előtérbe. A búzával, gabonával, utolsó kévével kapcsolatos megszemélyesítések hazánkban is előfordulnak és éppen legújabbban foglalta ezeket össze UJVÁRY Zoltán tanulmányában (*A magyar agrárritusok zoomorf démonaihoz*. Műveltség és Hagomány VI.). WEBER maga sem foglal határozott állást ebben a kérdésben, és azt hisszük, hogy a polémia még távol van a lezárástól. Érdemes lenne azonban a magyar aratóünnepet is hasonló módon elemezni, mint ezt WEBER teszi, hiszen nálunk is ennek első sorban a nagybirtokokon volt jelentősége, ahol más gabonáját aratták. A magyar *aratóénekek*, éppúgy mint a német *köszöntők*, a munka bevégzésére, az azt követő lakomára, jutalomra utalnak és ezen túl erotikus mozzanatok is tartalmaznak. Mindezek sokkal jellemzőbbek a szokáskörre, mint a mitológiai képzetek, bár természetesen hazánkban is rengeteg mágikus jellegű szokáseselekmény fűződik a gabona életéhez.

Örömmel fogadjuk tehát e példaszerű munkát, amely a hazai kutatásban is feltehetőleg gondolatébresztő lesz.

DÖMÖTÖR TEKLA

Богатырев, П. Г.: Словацкие эпические рассказы и лиро-эпические песни („Збойницький цикл“)

Издательство Академии Наук СССР. Москва 1963 стр. 191.

BOGATIREV. P. G.: Szlovák epikus elbeszélések és líro-epikai dalok. [„Betyár ciklus“].
A Szovjet Tudományos Akadémia Kiadása, Moszkva 1963. 191. l.)

A kiváló szovjet folklorista legújabb monográfiája a szlovák *Jánosik-ciklus* történeti-folklorisztikai feldolgozása; a szerzőtől megszokott mély elemzéssel, eredeti kérdésfelvetések sorával, kitűnő, olvasmányos stílusban. Szlovák Jánosik-ciklust mondtuk, ez azonban nem feji egészen a könyvben figyelembe vett és elemzett kérdések, folklóralkotások egész körét. Gyakorlatilag az egész kelet-európai betyárfolklor (eltekintve a dramatikusságyományoktól) történeti vizsgálatáról van szó: társadalomtörténeti, alkotástörténeti, tartalmi-motívikai, poétikai, műfaji, stb. aspektusokban, amelyre az adott lehetőséget, resp. a készítette erre a szerzőt, hogy a kiindulópont, a Jánosik-ciklus, szerves része e kelet-európai betyárköltészetnek. A monográfia tehát összehasonlító folklorisztika-történeti vizsgálatok eredménye, amely tárgyánál, fogva sem kerülheti el figyelmünket; s még nagyobb érdeklődésünket váltja ki, amikor megbizonyosodunk felőle, hogy módszertani eljárása különbözik az utóbbi évek során megismert, hasonló, tehát folklor-történeti célkitűzést megvalósító szovjet kutatásoktól. Vizsgálatai során a szerző olyan módszertani általánosításokig, tételszerű megfogalmazásokig juthatott el, amelyek

érvénye úgy tűnik általánosabb a folklór alkotásfolyamatában, nem csupán a vizsgált anyagra korlátozódik. Több ízben alkalmat talál arra is, hogy a „kárpáti folklórközösség” problémáját felvesse, rámutasson lehetőségekre egy ilyen irányú kutatásban.

A magyar folklorista ismételten sajnálattal veheti tudomásul, hogy sem népünk költészetének, sem folkloristáink munkásságának ismeretével nem rendelkezők a külföldön, még olyan kiemelkedő tudos sem, mint BOGATREV. Könyvében mindössze FERENCZI Imre Rákóczi tanulmányára utal (nagy megbecsüléssel), ezen kívül mást ismerni nem látszik.

ISTVÁNOVITS MÁRTON

JRO Volkskunde

Europäische Ländern. Beharrung und Wandel der europäischen Volkskultur im Gegenwart. Hrg. T. GEBHARD und J. HANIKA †. Mit 96 farbigen und 192 einfarbigen Kunstdrucktafeln, 71 Federzeichnungen. 25 Karten. JRO Verlag. München, 1963. 307. JRO Weltbibliothek.

Aligha tévedünk, ha ezt az európai összefoglalást egy még csírájában szunnyadó igény kifejeződésének tartjuk, egy olyan még nem érett törekvés jelenének, amely az európai népkultúrát szeretné kontinentális egységben látni, érezve azt, hogy a felszínen jelentkező nagymérvű táji és nemzeti differenciáltság leple alatt közös tápláló gyökerek húzódnak meg. Az időközben elhunyt HANIKA J. mellett a másik kiadó GEBHARD T. — akit egyik könyve: *Wegweiser zur Bauernhausforschung in Bayern*. 1957. oly előnyösen mutatott be — előszavában igen korrekt módon állapítja meg, hogy nem vállalkozhatnak még egy európai Völkerkunde kötet összeállítására, ez a mű inkább csak tájékoztató célzatú. Mint mondja az összegezés ideje még nem jött el, ha bizonyos előkészítő lépések ez irányban történtek is. Az első világháború után megerősödő nacionalista szemlélet a néprajz paracialisálódásához vezetett s a nemzeti kereteken túlnyúló átfogóbb törekvések aránylag gyérebben jelentkeztek. Hozzátehetjük ehhez még azt, hogy ennek az időszaknak a már módszeresebb anyagfeltárásai a kétségtelenül jelentkező romantikus vonások ellenére is alapozóak a későbbi összefoglalás számára.

Ez a kötet alapvető célkitűzésében a JRO Völkerkundehez hasonlóan (ism. Ethn. 1963. 157—8.) nemcsak a tradicionális kultúra bemutatására, hanem ennek átalakulása illusztrálására is törekszik. Felépítésében országok vagy tájak szerint vezeti a tárgyalást: Németország, Ausztria, Svájc, Belgium—Luxemburg—Hollandia, Franciaország, Itália, Spanyolország, Nagybritannia—Írország, Skandinávia, Finnország, Délkelet-Európa, Szovjetunió főfejezetekkel s ezen belül tematikus felbontással. Az egyes főfejezetek átlagos terjedelme 20 oldal körül mozog. Legbővebb Németország (32 o.), legróvidebb Spanyolország és a Szovjetunió (16 o.), de Svájc vagy Finnország ugyanolyan terjedelműt kapott, mint Délkelet-Európa. A területi tagolás helyességét különösen azért lehet vitatni, mert a cseh és lengyel anyag még elvben is kimaradt, de nem sokkal több szó esik a magyarokról és románokról, akik elméletileg a délkelet-európai fejezetben szerepelnének. Erre ugyan csak a csatlótérképből következtethetünk, mert Ausztria tárgyalásánál valamivel több szó esik rólunk, mint itt.

Az egyes fejezetek belső tagolásában határozottan észlelni lehet a szerkesztők egységesítő törekvését, de ennek ellenére kiáltó ellentétekkel is találkozunk. Az egyes országokról szóló, leginkább történeti illusztrációt tartalmazó bevezetőkhöz túlmenően a szerzők általában foglalkoznak a településformákkal, építkezéssel, viselettel, szokásanyaggal, népköltéssel, zenével, táncsal. Az egyes szakrészeket tekintve kétségtelenül az építkezés és a szokások anyagában tájékoztató legbehatóbban a kötet — természetesen a lapterjedelemmel megfelelő arányban. De már a földművelés és állattartás (Franciaország kivételével), a zsákmányoló gazdálkodás, a táplálkozás (a britt szigetek és némileg Itália kivételével) jóformán teljesen elsikkadt. Ha az ilyen összefoglalás nem is törekedhet a tematikus kutatások kielégítésére, az általános tájékoztatás igénye is megköveteli a valamivel részletesebb bemutatást.

Érdemes kissé behatóbban foglalkozni a kötet szemléletével. Gebhard bevezetője utal arra, hogy a néprajz tartalma és fogalma vitatott, nem kellően körülhatárolt. A kötet ezt a megállapítást éppúgy igazolja, mint cáfolja, pontosabban: vannak akik tudják mi a néprajz, vannak akik nem. A szerzők egy jelentős csoportja — bármily távol élnek egymástól vagy eltérő kutatásterületen dolgoznak — ugyanazt érti a néprajz alatt. GEBHARD T., WOLFRAM R., ZENDER M., BEITL K., GIESE W., DANACHAIR C. Ó., STIGUM H. felfogásában a közös nevezőt jól ki lehet tapintani, ellenben amit TRÜMPY H., KARLINGER F., KOLSRUD K., AALTONEN E. (s főleg SCHMAUS A. és STADTMÜLLER G. írt, abban bár vannak néprajzi adalékok, az nagybőrra közgazdaságtan, szociológia, esetleg gazdaságtörténet. Nem értékelni kívánunk ezzel az elkülönítéssel, csak a fogalmi tisztázáshoz akarunk hozzájárulni. Az a tapasztalat kínálkozik a kötetből, hogy zártabb körülhatárolásra kell törekedni s egy néprajzi összegezésbe kár belekeverni oda nem tartozó elemeket. Ez sem az általános megismerés, sem egyik szaktudomány érdekét nem

szolgálja. Az ethnográfus vizsgálata anyagának, tárgyának gerincét a tradicionális kultúra jelenti, s a kitekintés ugyan minden irányban szükséges, de a fő vonalról mégsem térhet le. E tekintetben már az alcíméből sejtethető célkitűzésből támadhattak problémák. A tradicionális kultúra megmaradásának és változásának vizsgálata specifikusan ethnográfus feladat, amennyiben alapvető jellegváltozás nem történik, tehát a fejlődés lényegében a népi hagyomány szabta keretek között marad. De a változásvizsgálatot nem lehet úgy értelmezni, hogy a tradicionális kultúra helyébe lépő polgári kultúra térhódításának hatékonyságára irányítjuk a figyelmet. Ez jellegzetesen szociológiai (vagy más tudományág körébe tartozó) feladat, az ethnográfus ezt jól is tudja csak az autszájder erőlteti mindig az eltérő utat. A világos célmegjelölések elmosásában közrejátszik az európán kívüli kutatás, ahol a szociológia és ethnográfia (etnológia) differenciálódása nem történt még meg, illetve az antropológiai iskola hatása, mert ennek múlt századi koncepciója nem tudott még átépülni a modern követelményekre. Nem kétséges, hogy a jövő útját e területen is a kutatás specializálódása jelenti, ami természetesen nem teszi szükségletenné a komplex látás kérdését.

A kötet Achilles-sarka kétségtelenül a főleg jugoszláv ismeretekre épülő délkelet-európai s különösen a Szovjetunióval foglalkozó rész. Amíg az összes többi fejezetekben több-kevesebb konkrét ismeretanyaggal, beható elemzésekkel gazdagodhatott az olvasó, itt ez jóformán teljesen hiányzik s az orosz kultúráról a leghalványabb képet sem kapjuk. Nem tekinthető mentésnek az anyag nem ismerésére való hivatkozás sem, legalábbis az építkezés, viselet, szokások vagy a népköltészet területén, hisz *BLOMQUIST*, *MASZLOVA*, *CSCICEROV*, illetve *SZOKOLOV*, *ZSIRMUNSZKIJ* s *PROPP* művei az utóbbi 2 évtizedben ezeken a területeken összegezték is az orosz kutatások eredményeit. Igaz, hogy a megadott irodalomban ezekkel a nevekkal nem találkozunk, még a közel 40 évc megjelent Zelenin könyvvel sem, márpedig egy Kelet-Európával foglalkozó professzorról, aki a Szovjetunió néprajzának összegezésére vállalkozik, nem tételezhetjük fel ezek nem ismerését. E részben nagyobb részt idejét múlta, eléggé tendenciózusan összeválogatott határozatok álobjektív kommentálását olvashatjuk. De álljanak itt az allejezeteim: a szovjet néprajzi kutatás és ennek fejlődése; az ethnográfiai kutatás új főfeladatai; a munkásság néprajzi kutatása; az „új ember” alakítása; a néprajzi kutatás és a vallási tradíció; a szocialista nemzet jövője; a kommunista párt szerepe a szocialista kultúra alakításában; a népkultúra szovjetizálása más kommunista államokban. Ezeket olvasva tényleg zavarba jöhet bárki a néprajz céljainak és fogalmának meghatározásában. Hasonló programproblémák egyetlen más fejezetben sem jelentkeznek — pedig lehetett volna kellemetlen kérdéseket egy sor államnál elővenni — s nem látjuk be, hogy egy tudományos munkában miért nem lehetett megmaradni az eredeti célkitűzések mellett, választani az olcsó hatásvadászat vélt tetszetős útját. Mindezt nem egyik vagy másik állam, hanem a tudomány védelmében kell leszögeznünk. Igaz előfordulnak másutt is olyan elavult naivitások, mint amit pl. a 97. o. olvashatunk a franciák rasszbeli kevertségéről — mintha e tekintetben legtöbb európai államban, a németeket is beleértve, nem ugyanez lenne a helyzet — az értelem világosságának latin, a művészi érzék kelta, az organizáló képesség és konstruktív szellem (természetesen) germán örökségéről. De hát ezek csak olyan mellékesen becsúszott, kellően át nem gondolt s jelentőséggel nem bíró részletek, amin kár lenne különösképpen fennakadni, míg a Szovjetunióval foglalkozó fejezet szinte csak ilyesféle — bár más előjelű — téves vagy semmitmondó megállapítások gyűjteménye.

A kitűnő kiállítású kötet jól reprezentálja azt a többségében jól ismert gárdát, amely a megírásban részt vett. Elsőrendű minőségű fényképek (magyar vonatkozásban a Néprajzi Múzeum és *HOPEK* Tamás anyagából), igen szemléletes térképek emelik a kötet értékét. A munkatársak rövid életrajza, tárgy és névmutató s nagyobb részt jól tájékoztató bibliográfia egészíti ki a kiadványt. Bár sok részletmegállapításról, szerkesztési elvről lehetne még vitatkozni, ennek ellenére örömmel kell üdvözlőnünk ezt a kötetet, amely mégiscsak tanulságos kísérlet egy perspektívikusabb látásmód menetében.

BARABÁS JENŐ

History of Religions

An International Journal for Comparative Historical Studies. The University of Chicago Press.
 Editors: Mircea ELIADE, Joseph M. KITAGAWA, Charles H. LONG. Editorial Assistant: Charles S. J. WHITE

Évenként két füzetben jelenik meg 1961 óta a legfiatalabb összehasonlító vallástudományi folyóirat. Legutóbbi számával (*Volume 4, Number 2, Winter 1965.*) együtt már eddig is több mint ezerháromszáz lapon közölt tanulmányokat, kutatási beszámolókat, könyvismertetőket az egyetemes vallástörténet tárgyköréből. A folyóirat megindulásakor azt a célt tűzte maga elé,

hogy a sokféle vallástörténeti diszciplína között közvetítő fórum lesz, amely elsősorban általános kérdésekkel foglalkozik, egy-egy kutatási terület, vallástudományi irányzat reprezentatív áttekintését közli. A szerkesztők maguk is ilyen összegezésekre képesek, jól ismert kutatók. ELIADE művei közül több közismert az európai kutatók szemében is (*The Myth of Eternal Return, Birth and Rebirth, Patterns in Comparative Religion, The Sacred and the Profane, Myths, Dreams and Mysteries, Images and Symbols, Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase, Schmiede und Alchimisten*), az általa szerkesztett egyetemes vallástudományi folyóiratok közül pedig a *History of Religions* mellett az *Antaios* is mindenképpen figyelmet érdemel. ELIADE egyike napjaink legismertebb vallástörténészeinek: művei általában két-három világnyelven látnak napvilágot, maga pedig három világrészben folytatta tanulmányait és adott elő egyetemeken. 1956 óta professzora a chicagói egyetemnek, ahol ezt a folyóiratát is kiadja. Szerkesztőtársai közül KITAGAWA japán, aki elsősorban a távolkeleti vallások összehasonlító kutatásával foglalkozik. Mesterének, WACH-nak a halála után került ő is a chicagói egyetem vallástudományi intézetébe. Művei közül a *Religions of the East* című összefoglalása, és évtizedes előtanulmányok után elkészült *Religion in Japanese History* című monográfiája, valamint ELIADE-val közösen szerkesztett *The History of Religions: Essays in Methodology* című teoretikus antológiájuk érdemelnek figyelmet. LONG elsősorban az afrikai vallásokkal és általában a mítoszokkal foglalkozik, ő is a chicagói egyetem vallástudományi intézetében dolgozik.

A folyóiratban több olyan tanulmány jelent meg, amelyek méltán érdemelhetik meg a magyar kutatók érdeklődését is. Az indiai totemizmus problémáiról, a sámánizmus kutatási irányzatairól, a medvekultuszról, az „állatok ura” képzetköréről, a „mitológia” koncepciójáról, a mágia körül kialakult vitákról, az észak-európai natalitási szokások vallástörténeti értelmezéséről, a keleti és nyugati úgynevezett „vallásos művészet” közti összefüggésekről és különbségekről, a vallások „eredetere” vonatkozó kutatások legfrissebb eredményeiről, a messianizmus vallástörténeti problémáiról, a paleolitikum vallási képzeteiről, az utóbbi évfolyamokban ezenkívül megtaláljuk a folyóirathoz beküldött vallástudományi tárgyú művek listáját is.

Általában véve rendkívül haszonnal forgathatjuk mind a folyóirat tanulmányait, mind az ott idézett munkákat. Belőlük egy nálunk ma még hiányzó, de remélhetőleg mielőbb megvalósuló vallástudományi kutatás körvonalai rajzolódhatnak ki.

VOIGT VILMOS

Hermann Strobach: Bauernklagen. Untersuchungen zum sozialkritischen deutschen Volkslied

Akademie-Verlag, Berlin, 1964. 438 p. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde. Band 33.

Úgy tűnik, hogy a rendkívül gazdag eredményekkel dicsekvő dallamkutatás és az epikus szövegvizsgálatok után árnyalatnyi késéssel fellendült a lírai dalszövegek behatóbb elemzése is. Ez utóbbi mindenesetre egy ideig nemzeti keretek között is végezhető, és a műfaj sajátosságából következően is más vizsgálati módszert kíván. A figyelem mindenütt előszeretettel fordul olyan műfaji csoportok, típusok vagy témák felé, amelyek *közvetlenül* tükrözik egy adott nép, társadalmi csoport vagy foglalkozási ág életét és gondolkodását, minthogy e területen viszonylag több az ismeretlen tényező és a termés is gazdagabbnak ígérkezik. A lírai dalszövegek kutatása terén bizonyos súlyponteltolódás következett be az eszmei-tartalmi kérdések javára. Ám épp STROBACH H. munkássága is bizonyítja, hogy az új módon felvetett eszmei szempontú vizsgálatok szükség-szerűen visszahatnak a formai kérdések megoldására is. (*Variierungstendenzen im deutschen Arbeitervolkslied* — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1965. I. 183—191.)

A paraszti panaszdalok kérdését BOLTE Johannes *Der Bauer im deutschen Liede* (Acta Germanica. 1890.) c. munkája óta a német szakirodalomban többször is érintették, de a hiányosan feltárt anyag, az alkotások félnépi-irodalmi jellege, bizonyos világnézeti megfontolások miatt is elsiklottak felette. Kétségtől mentesen STEINITZ Wolfgang professzor a társadalmi mondanivalójú, demokratikus jellegű német népdalok első alapos, sok szempontú feldolgozásának érdeme (*Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten*. I—II. Berlin, 1954—1962.), aki különböző irányzatok legjobb hagyományait egyesítve valóságos iskolát alapított. STROBACH H. előttünk fekvő könyve is ennek az iskolának a terméke, maga a szerző is STEINITZ W. munkássága kiegészítésének tartja saját dolgozatát.

A STEINITZ-i iskola ez újabb eredménye nemcsak nemzetközi, hanem magyar viszonylatban is figyelemre méltó. A paraszti panaszdalok német megfelelőikkel nagyjából egyidejűleg

Magyarországon is elterjedtek, és ECKHARDT Sándor tanulmányából (*Paraszsors a régi magyar költészetben, különös tekintettel a porcióénekekre* — Irodalomtörténet, 1951: 151—174.) tudjuk, mennyire azonosak problémáik is. Utóéletükhöz pedig előbb PÉTER László (*A folklórizáció kérdéséhez* — Ethnographia, 1950: 193—207.), majd DÉGH Linda (KÁLMÁNY Lajos: *Történeti énekek és katonadalok*. Bp., 1952. 267—268.) szolgáltatott becses adalékokat. Feldolgozásuk azonban sajnálatosan elmaradt, a kellő időben indult magyar kutatás a későbbiek folyamán megtorpant. Adósságunk törlesztése abban a mértékben válik egyre sürgetőbbé, amilyenben a nemzetközi kutatás előrehalad.

STROBACH H. jelen könyve kibővített disszertáció, melynek egyes fejezetei már korábban is megjelentek. (Igy pl. *Über eine österreichische Bauernklage* — Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes, XI.) Tulajdonképpen tárgya a német paraszti panaszdalok szövegvizsgálata (a dallam behatóbb elemzése sajnálatosan elmaradt, csak a szövegkapcsolatok kedvéért esik erről is szó): „Unter Bauernklagen verstehe ich — mondja a szerző — Lieder, in denen ein Bauer oder die Bauern (in der ersten Person) über soziale Bedrückung und Not klagen.” (2.) STEINITZ W. közvetlen példának tekintett nagy műve e dalsoportból kilencet dolgoz fel 20 változatban, STROBACH H. példás szorgalommal 39 daltípus 200 változatát gyűjtötte össze különböző forrásokból, ugyanakkor nem zárja ki újabb szövegek előkerülésének lehetőségét sem, ami főként a feltűnően nagyszámú invariánsok esetében lenne kívánatos. Egyébként a változatok számaránya önmagában is jelzi a kutatás lendületes előrehaladását, ugyanakkor a kérdés viszonylagos fontosságát is, annak ellenére, hogy e panaszdalok mégiscsak kisebb hányadát képezik a társadalmi vonatkozású, demokratikus jellegű német népdaloknak. E paraszti panaszdalok a dolgozók öneszmélésének legrégebb szövegemlékei, a modernebb munkásdalok feudálisizmus kori elődei és előképei, amelyek nem egy esetben közvetlenül is hatottak utódaikra, bár eszmei tudatosság szempontjából természetesen jóval fejletlenebb, ösztönösebb szinten rekedtek meg.

STROBACH H. könyve két fő részre tagolódik: az első részben időrendben dolgozza fel az egyes daltípusokat, ill. szövegeket, a másodikban pedig a vizsgálódásból következő általános tanulságokat foglalja össze. A könyv e kettősség ellenére is egységes: mind az egyes dalok, mind az általános tanulságok nagyjából azonos elgondolás alapján kerülnek kibontásra, mindkét helyen az eredet (szerzőség), a szóbeli és írásos terjedés, a hagyományozódás társadalmi, idő- és térbeli jellemzői, a változatképződés törvényszerűségei, az adott társadalmi környezethez való szövegalkalmazkodás, a valósághoz való viszony és a társadalombíráló magatartás kerül részletes bemutatásra. Bizonyos átfedés és ismétlés ily módon elkerülhetetlen, de megfelelő utalásokkal a kérdés lényegében áthidaltnak tekinthető.

A szerző olyan rugalmas és széles körű dalfogalommal dolgozik, amely hovatovább nemzetközileg is elfogadottá válik (a hivatkozott BOGATYREW P., JAKOBSON R., STEINITZ W.-féle állásfoglaláson kívül a korábbiak közül SZOKOLOV J. M. és CSICSEROV V. J. nevét említhetjük), a magyar tudományosságban azonban mindmáig nem nyert végleges polgárjogot. „Ein Lied ist Volkslied nicht auf Grund seiner Entstehung, sondern seiner Existenz” (329.), összegezi álláspontját STROBACH H. az általános részben, de ennek a fogalomnak jegyében végzi egész szövegelemző munkásságát már a kezdettől fogva. Az ő felfogásában paraszti panaszdal mindaz, amelyet parasztokról vagy parasztok érdekében írtak és nemcsak a paraszti, népi eredetű, ill. az ő körükben elterjedt alkotások. Fejlettebb társadalomtípusok esetében talán indokolt e fogalom rugalmas kibővítése, számunkra viszont továbbra is szükségesnek mutatkozik a *népi-félnépi-irodalmi* megkülönböztetés; különben a német paraszti panaszdalok, valamint a magyar porcióénekek többsége egyaránt *félnépi* jellegű. Épp az eredet és terjedés útvonalának világos megrajzolása mutat rá arra, hogy a paraszti tömegek *önerejük*ből legtöbbször nem tudták a sorsukat a költői általánosítás eszközeivel ábrázolni, de jó érzékkel minden ilyen jellegű alkotást magukévá tettek; ezen a fokon tehát sokkal inkább beszélhetünk még ösztönösségről, mintsem tudatosságról, ami teljes összhangban van a parasztság korábbi társadalmi helyzetével.

A könyv első részének első felében 15 olyan daltípus feldolgozására kerül sor, amelyek több szövegváltozatban ismertek, a további 24 típusnak egyetlen vagy legjobb esetben is csak két szövegét ismerjük. Nyilvánvalóan a változatokkal rendelkező típusok szövegeinek összevetése és elemzése jelentette a nagyobb gondot, s talán éppen ezek a valóságos kis dalmonográfiai a könyv legjobb fejezetei. (Az invariánsok esetében természetesen minden változatképződéssel kapcsolatos kérdés magától elesik.) A szerző az eredet, terjedés, változatképződés, valóságábrázolás és társadalombírálat kérdéseit dalonként elemzi, rendkívüli körültekintéssel és nagy óvatossággal végzi a változatok, ill. kisebb szerkezeti elemek összevetését; egyes formulák esetében a kora-középkorig is visszanyomoz. Legfőbb gondja a szövegek társadalmi elhelyezése, de ezen túlmenően is, minden olyan mozzanatra (nyomdatechnika, illusztrációk, nyelvjárási sajátosságok, lelőhelyek stb.) ügyel, amely hozzásegítheti a szövegek minél több szempontú helyes értelmezéséhez. Elsőrendű fontosságúak a tudatos gyűjtés korszakát megelőző időkből származó szövegemlékek és általában a múlt századokból fennmaradt dalok, egyikük-másikuk hatása a 20. századba is átnyúlik.

A német paraszti panaszdalok döntő többsége félnépi-irodalmi eredetű, amelyek különböző utakon-módokon kerültek bele a népköltészet áramába. A legrégebbi réteg 17. századi röplapokon jelent meg, köztük a 30 éves háború idejéből való három klasszikus panaszdal, melyek úgyszólván minden sérelmet felvetettek, huzamos időn át széles körben el voltak terjedve. (Ach ich bin wohl ein armer Bauer; Das Bauernwerk ist nichts mehr wert; Ist es nicht ein elendes Leben.) A röplapok szövegszerzői népi értelmiségiek, félnépi költők, és csak a legritkább esetben parasztok, alkotásaik elterjedésében mégsem kell irodalmi hatást látnunk, kivált valamiféle felsőbb társadalmi rétegtől származott szellemi termék „lesüllyedését” szemlélnünk — hangsúlyozza STROBACH H. —, hanem már az első megfogalmazástól kezdve az egész elterjedés folyamata miatt mindvégig aktív költői tevékenységet. (A röplapok különben a népköltészet, műköltészet közötti kölcsönhatások állandó munkálói voltak, közvetítők mind a két irányban.)

A német panaszdalok 18. századi rétege — ha lehet így mondani — még közelebb áll az irodalomhoz, még irodalmibb eredetű, mint a 17. századi szövegek. Különösen Felső-Ausztriában és Svájcban virágzott a paraszti tájnyelvi költészet, a szerzők között már nemcsak népi, félnépi értelmiségieket, hanem egyházi személyeket is találunk. (A változatképződés folyamán viszont éppen ezek a szövegek módosultak leggyökeresebben.) A 18. századi szövegek másik része színjátéki eredetű: a középkori passiójátékokkal kapcsolatban levő bajor iskoladráma pl. már a 16. századtól kezdve az ellenreformáció hathatós eszköze, később pedig a német nyelvterület déli részén az iskoladráma, a karácsonyi pásztorjáték és általában a népi színjáték tartalmaz paraszti vonatkozású betétszövegeket, amelyek hovatovább panaszdalokként önállósulnak. A különböző színjátékok és a tájnyelvi költészet szövegei eredetileg sokszor humorosak és szentimentálisak, a folklorizálódás folyamán azonban többnyire gúnyosakká, olykor harciasakká válnak, a népiesedés tehát mindenképpen demokratizálódást is jelentett egyszersmind.

A német paraszti panaszdalok abszolút többsége a nyelvterület déli részén keletkezett és terjedt el (Bajorország, Ausztria, Svájc), különösen népszerűek voltak Steiermarkban és Tirolban, ahol a földesúri elnyomás is a legnagyobb volt. Az Elbától keletre eső területen különböző prózai műfajok (pl. a Schlesische Bauernhimmel), valamint az újabb stílusú forradalmi és mozgalmi dalok terjedtek el.

A vizsgált daltípusok többsége színhagyományban is élt, ötöt pedig kéziratos énekeskönyvben lelték meg. STROBACH H. a hagyományozás minden formáját jelentősnek tartja: „Das Volkslied existiert in der Überlieferung” — jelenti ki (355.), s ennek megfelelően veszi beható vizsgálat alá a változatképződés kérdéseit, különös tekintettel az osztálytársadalom viszonyaira. Attól függően, hogy új környezetében milyen módon aktualizálódik a szöveg, főként MEIER John alapján három mozzanatot különböztet meg: 1. asszociatív összekapcsolódás, 2. változás (változtatás) és torzítás, 3. folklorizálódás, tehát a népi stílushagyományba való beilleszkedés. A változatképződés módjaira saját anyagából említ meggyőző példákat, de nem elégszik meg a formális, tipologikus elemzéssel, hanem tovább megy: feltárja az objektív okok (szerkezet, nyelv, társadalmi-történelmi helyzet stb.) szövevényét, elsősorban a társadalmi igényből vezeti le a változatok demokratizálódását éppúgy, mint az ún. széténeklés jelenségét is.

Kétségtől eltekintve a legfontosabb, de mégsem szükségtelenül túlhangsúlyozott s nem is erőltetett a dalok eszmei mondanivalójának vizsgálata. A szerző két aspektusból közelíti meg: vizsgálja a dalok valóságábrázolását, a valósághoz való viszonyukat és a bennük megnyilatkozó társadalombírálatot. A bírált jelenség, ill. a sérelem nagyon sokféle lehet, de a panaszok sohasem egyéniek, hanem általános parasztiak (háborús pusztítások, feudális elnyomás és túlkapások, a túlhajtott szolgáltatások, a szegénység, szükség és a nyomor stb.). A bírálat módja, hangneme szintén különböző: a humoros, irónikus hangvételű daloktól széles a skála az elkeseredett, sőt ellenséges hangulatú szövegekig. Különösen a szegénységről, nyomorról szóló dalok hangja feltűnően éles, ilyeneket a pásztorjátékokból eredt panaszdalokban és a tájnyelvi költészet folklorizálódott változataiban találunk nagyobb számmal. A szerző szerint is e dalok épp szociális tendenciájuk következtében maradhattak fenn huzamos időn át, hiszen az elnyomás és kizsákmányolás megmaradt, ha formája változott is. Korántsem véletlen, hogy a jobbágyrobotról szóló 1848 előtti panaszdalok később már a tőkés kizsákmányolás ellen tiltakoznak, ennek megfelelően módosult formában. A paraszti panaszdalok teljes joggal tekinthetők tehát a forradalmi tömegdalok és a munkásdalok történelmi előzményeinek, költői előképeinek.

STROBACH H. külön könyvét tartalom- és rövidítésjegyzék, továbbá bibliográfia, dal- és tárgymutató egészíti ki.

A szerző rendkívül alapos, körültekintő és módszeres munkát végzett, megállapításai tényszerűek, a valóság sokoldalú szemléletén alapulnak. A folklorisztika legjobb hagyományait tartva szem előtt, vágott széles csapást a tudomány előrehaladásának útjában. STROBACH H. műve nemzetközi szempontból is jelentős, soron következő lépésül kínálkozik e műfaj és egyéb hasonló dalesoportok nemzetközi összehasonlító vizsgálata.

Studia Musicologica

Tomus VII — 1965

A Magyar Tudományos Akadémia zenetudományi folyóirata, az idegen nyelven megjelenő *Studia Musicologica* VII. évfolyamát teljes egészében az International Folk Music Council 1964. évi budapesti konferenciájának szentelte. A nemzetközi tanácskozás programjában szereplő összes előadások helyet kaptak a kötetben, tekintet nélkül arra, hogy azok elhangzottak-e, vagy sem. (Ez utóbbi néhány a szerző sajnálatos távollmaradása folytán nem került a hallgatóság elé.) A folyóirat összesen 30 külföldi és 6 magyar szerző tanulmányát tartalmazza a Council két hivatalos nyelvén, úgy, ahogyan azok a konferencián is elhangzottak: 25 angolul és 11 franciául. (Nyolc előadás magyar nyelven is megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1964. évi Közleményében.)

A népzene-kutatók nagyszerű nemzetközi találkozájáról, melyen az elnök és a házigazda szerepét KODÁLY Zoltán akadémikus, az MTA Népzene-kutató Csoportjának igazgatója és e tanulmánykötet főszerkesztője töltötte be, annak idején beszámoltunk. Most csak emlékeztetünk a konferencia két főtémájára, mely már jó előre megszabta az előadások tárgykörét. Az egyik a népzene és a műzene egymáshoz való viszonyát, egymásratalaltságát, bonolyult összefüggéseit volt hivatva vizsgálni, a másik a zenei rendszerezések, pontosabban a népzene-gyűjtemények zenei szempontok szerint történő rendezésének, kiadásának szükségességét és lehetőségeit tette vizsgálat tárgyává. Mindkét témakör a nemzetközi zenetudományi kutatások homlokterében áll és napjainkban széles körben foglalkoztatja a zenetudósok, népzene-kutatók táborát. De míg az első gazdag nemzetközi múltra és sokoldalú eredményekre tekinthet vissza, a másik — bármennyire sürgető is az elvégzése — még mindig szinte csak a kezdeti próbálkozások idejét éli. A témaválasztást természetesen az is indokolta, hogy a KODÁLY és BARTÓK megalapozta magyar zenetudomány élenjáró szerepet töltött és tölt be mindkét kutatásban. Elég — úgy gondoljuk — ha itt KODÁLY Zoltán 30—40 év előtti írásaira, vagy a Magyar Népzene Tára egyedülálló hatalmas zenei rendszerére utalunk. A témaválasztás célja kettős volt tehát: megtudni, hogy miként vélekednek minderről a külföldi kollégák és megmutatni a magyar zenetudomány idevágó legújabb eredményeit. A konferencia 36 előadásából 21 a népzene és műzene, a közösségi és az egyéni műalkotás kérdéseivel foglalkozott általánosságban, vagy egy-egy speciális területen, míg a további 15 a zenei rendszerezések tárgyköréből merítette témáját. Mindkét részben egy nyitó magyar előadás szerepelt. SZABOLCSI Bence (aki betegsége miatt nem vehetett részt személyesen) „Népzene—műzene—zenetörténet,” JÁRDÁNYI Pál pedig „Kísérletek és eredmények a magyar népdalok rendszerezésében” címmel ismertette és értékelte a magyar zenetudományi munkákat. A többi magyar előadás különböző szekció üléseken hangzott el. Így PESOVÁR Ernőnek a magyar néptánc típusokról, MARTIN Györgynek a népzene és a néptánc közötti kapcsolatokról szóló tanulmánya az IFMC Táncbizottságában, ÁDÁM Jenő: A népzene hatása a zenei nevelésre Magyarországon c. írása a külön erre az alkalomra létrehozott pedagógiai szekcióban, CSÉB-FALVY—HAVASS—JÁRDÁNYI—VARGYAS tanulmánya a számológépekkel végzendő zenei rendszerezésekről pedig az Európai Népzenei Katalógus akkori munkálatainak a bemutatása során került felolvasásra.

Nem lehet feladatunk, hogy a jelen ismertetésben behatóan foglalkozunk egy-egy előadással. Néhány soros bemutatásunk a figyelem felkeltésére szolgál csupán. A külföldiek rangos listáján — melyet Kodály személy szerinti meghívásainak köszönhetünk — valóban a népzene-tudomány ma élő legjelesebb képviselői szerepelnek. Olyanok is vállaltak előadást, akiknek eddig nagyon laza, vagy semmilyen kapcsolata sem volt az IFMC-vel s munkáikról csak elszórtan értesültünk. A kötet tehát egy minden eddig felülmúló népzene-tudósi seregszemle előadásait közli, esetenként még bővebb formában is, mint ahogyan az, a rendelkezésre álló rövid idő alatt elhangozhatott. A szerzők és a szerkesztők külön gondot fordítottak a hangzó előadások olvasásra szánt tanulmányokká történő átalakítására és a zenei példák beillesztésére, melyek közül több olyan szerepel a kötetben, amit a konferencia résztvevői hallhattak ugyan, de nem volt alkalmuk látni. A dallamok lejegyzése ugyanis csak most, a kötet számára készült el.

Különféle című előadásában, de lényegében mind a népzene és a zenetörténet kapcsolatának általános problematikájával foglalkozott a magyar SZABOLCSI Benécén kívül BELAIEV V. moszkvai, DANÉLOU A. berlini és WIORA W. saarbrückeni professzor is. COLLAER P. belga zene-történész, a Wégimont-i kollokviumok vezetője a barokk líra és a népi hagyomány összefüggéseit, SCHNEIDER M. kölni egyetemi tanár a XVI. századi spanyol műzene népi eredetű dallamait és ritmusait mutatta be. GERSON-KIWI, E. jeruzsálemi muzikológus a bibliai énekmondókról, a ghanai NKETIA professzor az afrikai zene és tánc sajátos kapcsolatairól írt tanulmányt. RINGER A. L. az amerikai Illinois-i egyetem képviselője a XIX. századi műzenében fellelhető népi eredetű „exotikus” elemekből gyűjtött egy csokorra valót, STOCKMANN E. kelet-berlini kutató az európai népi hangszerek történetéről, WACHSMANN K. (Los Angeles) az afrikai népzene legkorábbi feljegy-

zett forrásán keresztül a színhagyomány és az írásbeliség kérdéséről szökött. Öt előadás külön foglalkozott a néptáncok történeti vonatkozásaival. Közülük HOERBURGER F. regensburgi szakértő a XVI. századi mű- és népzene és a korabeli táncok kapcsolatát vizsgálta. ILIJIN M. belgrádi koreográfus a jugoszláviai városi és falusi táncok egymásra gyakorolt hatását ismertette.

A *Studia Musicologica* VII. évfolyamának második fele a zenei rendszerezésekkel kapcsolatos előadásokat, tanulmányokat tartalmazza. E tárgy körben a szerzők egy része a népdalok rendszerezésének országaik szerinti megvalósításáról tájékoztatott. ČETKAUSKAITE G. (Vilnius) a litván, KACAROVA R. (Szófia) a bolgár, KOIZUMI F. (Tokió) a japán, STĘSZEWESKY J. (Varsó) a lengyel eredményeket ismertette. Többsen a zenei rendszerezések különféle elvi lehetőségeiről szökött. Így BAUD-BOVY S., a genfi Konzervatórium igazgatója, aki példaképpül állította a magyarokat az összes külföldi kollégák elé, vagy RHODES W. a New York-i Columbia University zenetudományi tanszékének vezetője, aki az Egyesült Államokban folyó kibernetikai módszerek zenei alkalmazásának szükségességéről beszélt s ugyanakkor méltatta az ezen a területen is élenjáró magyar eredményeket. HOSHOVSKY V. (Lvov) előadásában ugyancsak a számológépek használata mellett foglalt állást, a csehszlovákiai kollégák: ELSČHEKOVÁ A. (Pozsony), HOLY D. (Prága) és VETTERL K. (Brünn) a szlovák, cseh és morva anyag rendszerezéséből leszürt eddigi tapasztalataikat összeggették a konferenciái előadásukban.

A 350 oldalas zenetudományi tanulmánykötet, amely — mint a címlapon olvashatjuk — az IFMC XVII. Journal-jának második részét is képezi mennyiségénél és minőségénél fogva is jelentős eredmény. Úgy gondoljuk, nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy ha akár a *Studia Musicologica*, akár a *Journal of the IFMC* előző kötetéhez hasonlítjuk, bátran felveszi velük a versenyt, sőt azok legjobbjai közé tartozik.

A kötet az Akadémiai Kiadó igényes gondozásában éppen egy évvel jelent meg a konferencia után s az illetékesek, mint magyar ajándékot, 1100 külföldi címre küldik széjjel, az IFMC összes tagjainak. Reméljük, hogy a konferencia anyagának a megörökítésén túl ez a kötet a *Studia Musicologica* nagyon kívánatos külföldi népszerűsítéséhez is segítséget nyújt.

VIKÁR LÁSZLÓ

Études finno-ougriennes

(A finn-ugor népek nyelvél, néprajzával, történetével foglalkozó új francia folyóirat)

1964 végén jelent meg a Klichsieck kiadónál (11, Rue de Lille, Paris 7e) az *Études finno-ougriennes* című folyóirat első száma. A lap kidó-testülete a Keleti Nyelvek Főiskolájának (École Nationale des Langues Orientales Vivantes) finn-ugor tanulmányi csoportja és a főiskola növendéki- és baráti köre. A szerkesztő bizottság elnöke a világhírű és nálunk is nagybecsült Aurélien SAUVAGEOT professzor, alelnöke PERRON Jean professzor (Montpellier), főszerkesztője GERGELY János, a Keleti Nyelvek Főiskolájának előadója, a párizsi Musée de l'Homme népzenei osztályának munkatársa. A szerkesztő bizottság tagjai közt ott találjuk a főiskola finn-ugor tanszékének finn, észt, magyar szakos előadóit.

A folyóirat beköszöntőjét MIRABEL André írta. Hangsúlyozza a folyóirat fontosságát, megjelenésének nagy jelentőségét. Bár a főiskola sajátos érdeklődésénél fogva a folyóirat elsősorban nyelvészeti tanulmányok közlését akarja megvalósítani, érdeklődési köre ennél sokkal szélesebb körű. Az egyéb területek közt (történelem, művelődéstörténet stb.) első helyen a néprajzot említi André MIRABEL. A folyóirat emblémája is néprajzi vonatkozású: egymásra fektetett somogyi kanász-tülok és finn kantele alkotja.

Az első számban megjelent tanulmányok nagyobb része nyelvészeti jellegű, SAUVAGEOT, ill. PERRON egy-egy hosszabb tanulmányban a mai magyar nyelv néhány jelentős és nagyon tanulságos problémáját tárgyalják. BOUDA Karl összehasonlító nyelvészeti tanulmányt közöl.

DUCELLIER Alain a bizánci forrásoknak a magyar őstörténet-kutatásban betöltött szerepél foglalkozik, érint több olyan problémát is, amelyeknek vannak néprajzi vonatkozásai.

Még közelebb van a néprajz problematikájához MOLNÁR Antalnak a 80 éves KODÁLY Zoltánt köszöntő tanulmány jellegű megemlékezése. MOLNÁR Antal rámutat arra, hogy KODÁLY és BARTÓK hogyan váltak a magyar népzene nagy ismerőivé, tudósaivá; hogyan termékenyítette meg zeneszerzői munkájukat a gazdagon feltárt és tanulmányozott népzene. FRID Géza, a magyar származású holland zeneszerző KODÁLY Zoltán műveinek nyugat-európai fogadtatásáról és hatásáról közöl néhány, általunk kevésbé ismert mozzanatot.

A folyóirat távolabbi terveit ismertető melléklet több megjelenésre váró néprajzi tanulmányról is említést tesz.

Az *Études finno-ougriennes*-nel kapcsolatban az érintett tudományok hazai képviselőinek a feladata kettős: figyelemmel kísérni a folyóirat közleményeit, bekapcsolni azokat a tudományos

életünk vérkeringésébe; másrészt támogatni a folyóirat munkáját nemzetközi érdeklődésre számot tartható cikkek, tanulmányok megküldésével.

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében kell melegen üdvözlőnk a francia tudománynak ezt a nagy jelentőségű kezdeményezését, és lehetőségünkhöz képest közreműködünk abban, hogy az a egyszerű és számunkra felbecsülhetetlen értékű munkaterv, amelyet a folyóirat szerkesztősége maga elé tűzött, minél nagyobb mértékben és minél magasabb színvonalon valósulhasson meg.

BANÓ ISTVÁN

Tömörkény István: Munkák és napok a Tisza partján

(Cikkek, riportok, tanulmányok 1884—1916). Sajtó alá rendezte és az utószót írta PÉTER László.

Budapest, 1963. Szépirodalmi Könyvkiadó.

A Szépirodalmi Könyvkiadó vállalkozott arra, hogy TÖMÖRKÉNY István széleskörű érdeklődését tanúsító írói munkáit időrendi sorrendben nyolc kötetben kiadja. Vállalkozásának 1956 és 1963 között valóban eleget is tett és a *Munkák és napok a Tisza partján* c. kötet az összegyűjtött művek záró köteteként látott napvilágot. Az első két kötetet CZIBOR János rendezte sajtó alá, míg a nyolcadik kötet anyagának kiválogatása és gondozása — CZIBOR halála következtében — PÉTER Lászlóra, a kitűnő irodalomtörténészre hárult. Már CZIBOR úgy tervezte, hogy a sorozat végén kiadásra kerülő kötetbe TÖMÖRKÉNYnek néprajzi szempontból határozottabban kiemelkedő, inkább néprajzi jellegű munkái kerüljenek és ezt PÉTER László a tőle ismert körülmé-
gondos módszerrel következetesen meg is valósította.

TÖMÖRKÉNY fő témája, központi problémája a körülötte élő emberek, a társadalom: parasztok, munkások, kisvárosi értelmiségiek élete, küzdelme, napi tevékenysége, a keserű hétköznapok éppennygy, mint a derűsebb ünnepnapok. Ez a társadalom — a századvégi és a XX. század elejének a tanyai, falusi, kisvárosi társadalma — TÖMÖRKÉNY szemléletében bizonyos értelemben egységes, mert minden tagjára aránylag egységesen nyomakodik rá a kulturális elmaradottság, a sovány anyagi ellátottság terhe, de szétforgácsolódott is, mert egyénenként, szorosabb összefogásnak a legesekélyebb készsége nélkül küzdenek sorsuk jobbrafordulásáért. Térfoogatásban aránylag csak kis dimenziójú, egyéni sorsokra lehatárolt, látszatra valóban provinciális kérdésekről van itt szó, de valójában minden felmerülő probléma belső magja általánosítva valamilyen szállal kapcsolatban áll az akkori országos nagy problémákkal (pl. kivándorlás, alkoholizmus, egészségügyi elmaradottság, közigazgatási bürokrácia, babonaság, egyke, írástudatlanság, gyerekek munkára kényszerítése stb.). TÖMÖRKÉNYnek az akkori társadalom szerkezetével, anyagi viszonyaival, a kulturális állapottal szembeni kritikája rendkívül értékes anyaggal járult hozzá a korabeli felvilágosításhoz, amely a helyzetismeret első lépése volt. Munkáiban számos olyan, a társadalom belső életére jellemző felismerés, összefüggés-feltárás található, amelyet a későbbi kutatás igazolt. De hiányzott belőle a *változtatás igénye* és a fejlődésnek nem vált olyan hívévé, aki a társadalmi renden bármiféle változtatás kezdeményezésére hajlandó lett volna. Igazi, feltétlenül felismerhető humanizmusa csak felfigyel a társadalmi igazságtalanságokra, vagy dermedten leltározza a hírlapírói tevékenysége közben tudomására jutott apró és nagy komiszságokat amelyeket a packázó hivatalnokok, a tollasodó gyárosok, a hivalkodó katonák, tehát az uralkodó osztály tagjai vagy alkalmazottai követnek el a szegény emberekkel szemben. A Szántó Kovács János és vádlottársai bírósági tárgyalásáról is például csak azzal a tanulással tért haza, hogy ami miatt az emberek panaszkodnak, abban mindig jócskán van igazság is (PÉTER László: A kiküldött tudósító TÖMÖRKÉNY István: *Vásárhelyi Tanulmányok*. II. ördmezővásárhely, 1964: 51—59. l.).

Mesteri képeket fest TÖMÖRKÉNY a parasztember és az állam viszonyáról. A sok életképben, amely a nyolc kötetből szépirodalmi megfogalmazásban élénk táru, mint vörös vonal húzódik végig a paraszti keserűség számtalan apró oka. Így szövegezi meg magában a feloldatlan ellentétet: „Nem törődnek a néppel és ezért van az, hogy a magyar paraszt rettenetesen érzi, hogy bármerre fordul, mindenütt különbség van közte és az úr között . . . Azt mondja, az úrnak más törvény jár.” „A törvény az urak számára készült” — írja a jogalkotásról a jogállam csillogó, büszkén emlegetett törvényeiről. „Jog és igazság soha egymástól távolabban nem állottak, mint e század végén” — állapítja meg pl. 1898-ban. De a parasztember még a baját is fufanggal adja elő, állítja egyik karcolatában, majd hozzát teszi: „ez a fufang megint csak onnan indul ki, hogy védekeznek, hogy az ellenség be ne csaphassa”. A jogszociológia és a pszichológia számára mindmegannyi bölcs vélekedés és megállapítás, amelyekből holmi fantáziadús tudósok az állam és az egyén viszonyát karakterizáló csodálatos elméleteket építhetnének ki.

Ha azonban TÖMÖRKÉNY írói módszerének jól a mélyére nézünk, feltétlenül rá kell jönnünk arra, hogy ami a furlang az egyszerű embernél, az a *humorral való írás* TÖMÖRKÉNY-nél. A humor nála sem oknélküli, afféle szórakoztató eszköz, amely feledésre vagy az élet elviselésére készítené, hanem *alorca*, amely mögül tulajdonképpen vádat szór mindazok fejére, akik valamiben is felelősök a helyzetért. TÖMÖRKÉNY kritikáját a humor mögé rejti: ha ő maga, vagy szereplői már kifogytak a derüből, akkor a köznapi nyelv olyan kifejezéseivel, szavaival, körmondataival lepi meg az olvasót, amely feltétlenül mosolyt vált ki.

TÖMÖRKÉNY apró képei, leírásai nemesak a társadalomtörténet bizonyító okmányai. Hanem a néprajz, a nyelvészet, a népzene-történet gazdag adattárai is. Főleg néprajzi tényfelvételei rendkívül értékesek és pótolhatatlanok. A *Munkák és napok a Tisza partján* c. kötetet az egyetemi oktatásban a néprajzosok számára kötelező olvasmánnyá kellene tenni, mert olvasóját észrevétlenül valóban „bevezeti” a néprajzba. Kiss Lajos folyton amiatt aggódott, hogy munkái a néprajztudomány számára nem válnak hasznos értéké, mert nem az ún. tudományos nyelven szólt, nem alkalmazta a megszokott fogalmakat, elnevezéseket, nem mérlekedte és osztályozta a tárgyakat, jelenségeket, nem gyártott nagy koncepciókat és elméleteket, hanem „csak” leírta az emberek és tárgyak életét. Mennyivel jogosabb lehetett volna a feltételes kétkedés ilyen szempontból TÖMÖRKÉNY részéről, de mindkettő munkásságával kapcsolatban az utókor egyértelműen regisztrálhatja, hogy hallatlan kiterjedésű forrásai ők a magyar néprajznak.

A néprajzi szempontból felhasználható adatait Tömörkény főleg Szeged környékéről, továbbá az akkori Torontál és Bács vármegyék területéről gyűjtötte. A néprajz sok ága talál kiemelni való adatot bennük. Rekonstruálható belőlük a népi közigazgatás, amely kiegészítette az államit. Leírójuk megfigyelte a különböző népesoportok szokásait, eltéréseit, pl. hogy a magyarnál a férfi jár elől, a bolgár családnál az asszony. Számtalan adattal járult hozzá a régi foglalkozások történetéhez és gyakorlatához (vályogvetés, subakészítés, lufálás, vásárárulás, szekerezés, fuvarozás, esuvározás, vizenjárás, böllérkedés, tabakolás, pícesinálás, iszkabálás, lajmásolás, gombkötés stb.). Felfigyelt az öltözködés, a ruházat szokásaira, változásaira; nem ártana pl. utánanézni az olyan feltevései valóságának, hogy a középkori magyar nadrág divatját akkoriban egyedül a szerbség és a bolgárság viselte. Számtalan, a néprajz tárgykörébe tartozó szokáshoz, kultikus jelenséghez gyűjtött adatokat, mint pl. a legényavatás, a farsangolás, a szüret, a dísznőölés, a népi ételkészítés, a tanyaverés, a népi oktatás, a nótázás, a temetés, a közös vagyonhasználat, az előröklés stb. Nagyon nehéz lenne ténymegállapításai, közlései sokaságát kimerítően felsorolni és a néprajz megfelelő tárgykörébe bekapcsolni.

De Tömörkény néprajzi értékelsénél arra is fel kell figyelniünk, hogy nem elégszik meg sokszor az egyszerű leírással, hanem törvényszerűségeket is igyekszik felállítani. Pl. a kulturális fejlődést esigavonalasnak tekinti, amivel igen közel került a modern fejlődéslélethez. Egyik fő problémája a változás észlelése, tehát a társadalmi és kulturális jelenségeknél az idő szerepének a nyomunkisérése, az új és a régi következetes megkülönböztetése. Több ízben mutat rá arra, hogy az anyagi kultúra egyes tartozékait a szegényebbek a módosabbaktól veszik át (pl. a ruházatnál), a népi nyelv az idegen szavakat befogadja, de át is alakítja (pl. a német, a latin és a görög szavakat), hogy az egyes települések anyagi kultúrájában szükségzerű eltérések vannak. Felismeri a társadalmi ellentéteket is, ahogy erre korábban már rámutattunk (pl. gazda és munkás viszonylatában).

Míndez azonban csak egy-egy gondolat ahhoz az értékeléshez, részben megismétlés, részben kiegészítés, amit Péter László „Tömörkény mikrokozmosza” címen a könyv utószavaként mesterien megfogalmazott. Sokan lokális jelentőségű írónak jellemzik Tömörkényt; a tárgya valóban szűk földrajzi környezetre utal, de ha a Tömörkény életmű és a néprajz viszonyát vizsgáljuk, azt találjuk, hogy munkássága az akkori magyar paraszti társadalom életébe országos jelentőségű forrást nyitott több történeti tudomány, így a néprajz számára és tart fenn manapság is. Nem a hely a fontos tulajdonképpen, hanem az anyag, amit onnan kibányásztott és a forma, ahogy a feltárt anyagot országosan közkinccsé tette.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai

Budapest, 1964. 60. p., A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 108. sz.

SCHRAM Ferenc lelkes, szorgalmas és hozzáértő búvárja a XVII—XIX. század magyar történeti néprajzi forrásainak. Közreadott szöveggyűjteményeiből szívesen merítenek a különböző témákat monografikusan feldolgozó kutatók, mert adatai megbízhatóak, okirathűek, a valóság elvének mindenben megfelelnek. A feltárt adatokhoz fűzött megjegyzései a forráskapcsolat szempontjából általában kielégítőek és önmagukban is értékesek.

Uj publikációjában SCHRAM a közigazgatási szervek körözőlevelei felé fordítja a figyelmet amelyek nyelvi és néprajzi szempontból valóban rendkívül becsesek. Noha a véletlen vezette a Nógrád megyei levéltárban elfekvő *Personales Descriptiones* című kötethez, de tudatosan sem választhatta volna meg alkalmasabban az időpontot, mert a XVIII. század vége és a XIX. század eleje az ország területén belül a legmozgalmasabb korok egyike volt. II. József rendelkezése. majd az 1790. évi magyar és az 1791. évi erdélyi törvények becikkelyezték a jobbágyok szabad költözködési jogát, amivel széles tömegek valóban éltek is. A körözőlevelek nyomon követték az országutak vándorait; bennük az akkor valóságos, rideg élet buggyan fel és jelentkezik ma történelmi emlékként. Főleg rendkívül értékesek az államigazgatás központi szerve, a Helytartótanács ún. *Departamentum publico-politikum* elnevezésű ügyosztálya által kibocsátott körözőlevelek (impresa circularia), amelyeket a törvényhatóságok megkeresései alapján összeállítva latin, magyar, esetleg német, vagy ritkábban szlovák nyelven, nyomtatott formában küldött meg országos körözés céljából az alsóbb közigazgatási szervek vezetői részére. A megkeresés adatai szerint valamennyi közigazgatási szerv köteles volt további nyomozásokat teljesíteni, szükség-szerűen a lakosság előtt a körözés tartalmát közzé tenni, publikálni.

A körözések tartalmuk szerint a legkülönbözőbbek lehetnek; vonatkozhattak személyekre, jószágokra, tárgyakra. Itt közölték a bűncselekményeket elkövetők, az öngyilkosok, a meggyilkoltak, a katonaszökevények stb. személyes adatait (personalis descriptio), az elkóborolt vagy megtalált jószágok leírását, az elveszett vagy megtalált tárgyak közelebbi meghatározó adatait. A közigazgatási szervek a nyomozás érdekében teljességre és pontosságra törekedtek, ennél fogva a körözésben található leírások szinte fényképszerűen őrzik az érintett emberek sokszor anthropológiai pontossággal megállapított testi adatait, ruházatuk formáját, színét stb., a jószágok és a tárgyak azon ismertető jegyeit, amelyekről az igazgatási szervek, vagy a lakosság azokat felismerheti, azonosítani tudta. Így a leírások több tudományág, pl. a nyelvészet, a néprajz (főleg a tárgyi néprajz), a jogtörténet számára rendkívül nélkülözhetetlenek. SCHRAM forrásközlése elsősorban a két korábban említett tudomány igényeit igyekszik kielégíteni. De a további kutatást SCHRAM azzal is elősegíteni kívánja, hogy pl. viselettörténeti részletesebb leírások esetében a körözés további forrásadatait is közli (év- és ügyszám); egyébként pedig rendszeresen megnevezi azt a közigazgatási egységet, ahonnan a körözés elindult (községnév, de leginkább csak a vármegye neve). Az akkori Magyarország közel ötven vármegyéjéből kapunk pontos leírásokat a viseletre, a jószágok természetes jegyeire sok árnyalati megkülönböztető finomsággal, a tulajdonjegyekre (fül- és égetett jegyek), a kocsiakra és szekerekre.

Aki a circuláriákban már kutatott, tudja, hogy e források kimunkálása milyen mértékben időigényes vállalkozás és hogy mennyire nincs arányban a felszínre hozott anyag a ráfordított idő és energia mennyiségével. Így talán erkölcsellenesnek tűnik, ha a kritika a szerzőt *további feltáró munkára meri buzdítani*, amikor számolnia kell azzal is, hogy a források közlése szintén nehézségekbe ütközik. De szabad legyen a kutatói kockázatvállalás mellett a reményre is utalnunk, amely a tudományos munka sok szerzetesét átsegítette már a megtorpanások idején. A körözőlevelek kiadása 1819-el nem szűnt meg, hanem folytatódott a Helytartótanács illetékes szervei részéről egészen 1848-ig. 1849 őszétől egy ideig a körözéseket a Magyar Hírlap tette közzé, majd a Polizei-Blatt, a Polizei-Anzeiger, 1853-tól kezdve pedig a rendőri kerületek (Pozsony, Kassa, Sopron, Nagyvárad, Buda-Pest) hivatalos lapjai vették át ezt a szerepet, végül a kiegyezés után a megalkuló Belügyminisztérium bírt illetékességgel a körözések tekintetében. Ma még se át nem tekinthető, se fel nem mérhető az az anyag, amely az említett kiadványokban szunnyad és várja az olyan áldozatos kutatókat, mint SCHRAM Ferenc.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

Jávorfá-muzsika

Népballadák. — Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta: FARAGÓ József. — Bukarest. 1965. 468 l.

Több, mint kétszáz népballadát tartalmaz ez a kötet. Alcíme mindjárt különleges érdeklődésre készíti azt az olvasót, aki megszokta, hogy hasonló kiadványokon jelezni szokták a közölt népköltészeti alkotások nemzeti hovatartozását. Csak a könyv végén a jegyzetekben találhatjuk meg a fölvilágosítást, ami szerint romániai magyar népballadák gyűjteményét tartjuk kezünkben. A földrajzi mutató mindjárt tanúsítja is, hogy Románia minden jelentős magyar néprajzi tájáról ügyes szerkesztői munkával válogatta a szövegeket FARAGÓ József. Képviselve van Észak- és Dél-Erdély, Kalotaszeg meg Székelyföld, Moldva, Bukovina, de a Szilágyság, Bihar és a Bánát is. Ugyancsak a jegyzetekből tudható meg, hogy a kiadvány célja „... régebbi és újabb szakkiványokban, folyóiratokban szétszórt, nehezen hozzáférhető népballadánk színe-javát közzétegyük, eddigi számukat pedig kéziratossá, azaz nyomtatásban meg nem jelent romániai magyar

balladák kiadásával gyarapítsuk. „Ez a célkitűzés szépen meg is valósult. Mintegy nyolevan szöveg itt jelent meg először nyomtatásban. Ezek jórészt az RNK Akadémiája Etnográfiai és Folklor Intézete Kolozsvári Osztályának népköltészeti archívumából valók. Önkéntes társadalmi gyűjtők és az intézet munkatársainak gyűjtései, de akad köztük pl. SEPRÓDI János hagyatékából is. A már megjelent, de nehezen hozzáférhető szövegek mellett találunk ismertebb balladákat is, KRIZA János, KÁLMÁNY Lajos, BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán és mások gyűjtéséből. Klasszikus darabok nélkül nem volna teljes e válogatás. A jegyzetek föltüntetik az illető népballada gyűjtésének helyét, ha először lát nyomdafestéket a lejegyző meg az adatközlő nevét, valamint a feljegyzés idejét is. A régebbi típusú balladák címe után zárójelben a típuscímet találjuk, a szerkesztő leginkább CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos (*Röpülj páva, röpjélj*. Bp. 1954.) összefoglalása után igazodik.

A kötetet FARAGÓ József terjedelmes tanulmánya vezeti be. Új credményekre nem törekszik, hiszen a kiadvány elsősorban nem tudományos, hanem szépirodalmi igényekkel készült, de az olvasóközönség számára kitűnő összefoglalásul szolgál. Dióhéjban bemutatja népballadakutatásunk eddigi credményeit, majd a nehézségeket figyelembe véve a magyar népballada-kinccset történetileg rendszerezi és ezen belül tartalom szerint csoportosítja. Az első nagy történeti csoportot „régí vagy klasszikus balladák” néven fogja össze. Ennek a következő alcsoportjai vannak: Mese, tréfa, kaland; Pénz, gazdagság; Szerelem, házasság család; Török—tatár világ; Harc, bújdóság, rabság. A második nagy csoport a betyárballadák nevet viseli. Elolvagatva őket meglepve tapasztaljuk, hogy legtöbbjük hőse a 19. századi Alföldön vagy Dunántúlon élt; Bizonyára itt énekeltek először a velük történt eseményekről is. Ezek a balladák az állandó népi kapcsolatok révén 100 év alatt eljutottak Erdélybe és Moldvába, ott is magukénak érezték őket éneklőik. A harmadik nagy történeti csoport az újbballadáké. Ezeket a következő alcsoportokra osztja a szerkesztő: Kórház, betegség; Szerelem, házasság; Gyilkosság, öngyilkosság; Baleset, szerencsétlenség. Legtöbbjük Alföldszerte ismert. Témájuk sokféle, falusi szerencsétlenségtől amerikai bányaműlási terjed. A szövegek csoportosítása után a népballada életét ismerteti FARAGÓ: Milyen az előadásmódja, mik a legjellemzőbb stiláris eszközei. Majd a népi kölesönhatások ingoványos talajára merészkedik a tanulmány írója. Általában jól oldja meg föladatát, egy ponton azonban hiányt hagy az olvasóban. Fejtegetéséből kitűnik, hogy sok magyar—román testvérpár-ballada van, azonban a népballadai kölesönhatásban a román nép játssa a főszerepet, a magyar a befogadó fél. Ez az egyoldalúság még a laikus olvasónak is föltűnik, aki pedig ismeri a magyar balladaanyagot, méltán csodálkozhat. A tanulmány a balladával kapcsolatos rövid tudománytörténeti összefoglalóval és a folklor irodalmi jelentőségének méltatásával zárul.

A kiadványt DEÁK Ferenc grafikái illusztrálják. Külseje tetszetős, nyomdai kivitele a kolozsvári nyomdászok jó munkáját dicséri. A művelődni vágyó olvasó, meg a tudományos kutató örömmel veheti kezébe és haszonnal forgathatja. Nagy kár, hogy esekély példányszámban jelent meg, mindössze 1500 + 100 + 20 darabot nyomtattak belőle.

KÓSA LÁSZLÓ

Рішко М. І. та Рішко М. В.: Біга і щастя. Казки.

Ужгород 1962. Закарпатське обласне книжкого-газетне видавництво 72. стор.

(RISKÓ, M. I. és RISKÓ, M. V.: *Njomor és Boldogság. Mesék.*)

Az ukrán—magyar interetnikus hatások egyik érdekes részletét mutatja be a kárpátaljai terület egyik mesemondójának e kis kötetben publikált repertoárja. E terület népköltészeti anyagának összehasonlító kutatásokra való alkalmasságát a múltban SEBESTYÉN Gyula ismerte fel, aki egy 1917. július 2-án keltezett levelében azt írta, hogy a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* mellett a magyarokkal együtt élő nemzetiségek népköltési sorozatát kellene megindítani. Sajnos a publikálás elmaradt az első világháború eseményei és a pénzfedezet hiánya miatt.

Jó ideig csak dialektológiai szövegyűjteményekben találhattunk kárpátukrán meséket. Nagy haladás jelentett LINTUR P. mesekötete (П. ЛИНТУР: *Закарпатські казки Анґрич*. Ужгород 1955), amely egy gorinsevói mesemondó Kalin Andrej repertoárját mutatja be. A mű előszavából és az Ungvári Állami Egyetem Tudományos Közleményeiben (XXIV, p. 45—73) írt munkájából hiányolható a meseanyag mikrofilológiai elemzése, amelynek során tagadhatatlan magyar hatások egész sorára mutathatna rá, ha akarna, a gyűjtő. LINTUR munkája mégis nagyon értékes, mert a további kutatások szilárd alapját teremtette meg.

Riskó M. I. és Riskó M. V. ismertetésre kerülő gyűjteménye 17 népi szöveget tartalmaz, amelyek lexikológiai szempontból is figyelemre méltók, bár a gyűjtők a feljegyzés módjáról egy szót sem ejtenek. A mesékben előforduló magyar szavak (цимбора, катуна, порада, босорканя, вуйощ) az egykori szoros történelmi kapcsolatokra utalnak. Milyen értékes tanulmányt szentelhet-

nének a gyűjtők pl. Revty Jurij mesemondó életének. Sajnos a gyűjteményből a mesék feljegyzési helyét sem tudjuk meg, amely a feljegyzés idejével együtt a recens népmesei szöveg fontos adata, mert enélkül a vándorlás iránya, az átadás, a kölcsönhatás módja nehezen határozható meg.

A kárpátukrán oicótípusok megállapításához kevés publikált meseszöveg áll rendelkezésre, ezért a jövőben kárpátukrán gyűjtőutak szervezésére, valamint az Ungvári Egyetem kézirat anyagának további publikálására lenne szükség.

Az alábbiakban közlöm a Riskó-féle kárpátukrán mesék típusmeghatározásait: p. 3—7: AaTh 910 B. — p. 8—10: A pap pénzért hajlandó az ördögöt eltemettetni. Vö. AaTh 1842. (= Popov, p. 338 sq. *Studia Slavica* X, p. 205. nr. 74). — p. 11—16: AaTh 468, 300 (Sárkányharc). — p. 17—19: A bankpénztáros társával éjszaka viszi el a pénzt a tulajdonos részére. A házban elszállásolt vendég katona rablóknak véli és elfogja őket. Az érkező rendőrök elviszik a pénzt, és félreértésből börtönbe vetik a pénz tulajdonosát. — p. 20—23: Egy parasztleány megmenti a cárlányt a szürke farkastól, így bejut a cári palotába, ahol megöli az uralkodót. — p. 24—26: A szegény paraszt ölba zárja a papot, aki szellemnek öltözve el akarja vinni a disznót. — p. 27 sq.: AaTh 756 C. — p. 29—31: AaTh 1790. — p. 32—34: AaTh 707. — p. 35—38: A szegény ember azt tanácsolja a gazdagnak, hogy híresztelje el, hogy disznaját ellopták, mert akkor nem fognak udvarára rablók jönni. Amíg a gazdag ember végigjárja a falut, addig a szegény ellopja a disznót. — p. 39—44: AaTh 516. — p. 45 sq.: Két zenész vándorlása közben egy üregbe téved, ahol egy előbukkanó medvének zenélnék. Az állat láncolni kezd. Így a faluba csalogatják. Ezáltal megszabadulnak a veszélytől. Vö. AaTh 168, 160 A és 1652 mt. — p. 47—52: A szép leány kedvesét elküldi a pogány király három aranyhajszájáért, amelyet mágikus segítők által megszerez. Segítőjével legyőzi a sárkányt, és megszabadítja a cárlányt. Végül visszatér elfelejtett kedveséhez. ThMot. II 1273. 2. és G 303.4.1.8.2. Vö. AaTh 461 IIa. — p. 53—55: AaTh 461. — p. 56—63: Az erdészfiú szépséges kedvesét egy varázslónő féltékenységből elpusztítja. A fiú egy boszorkány szolgálatába áll, akinek feladatait hálás állatok segítségével oldja meg, és megkapja a tizlábú lovat. Legyőzi a sárkányt, és kiszabadít egy szép lányt. Lovait megszabadítják a varázslattól, amelyek emberekké változnak vissza. Vö. AaTh 552 IIIa és 531 IVc. — p. 64—66: AaTh 563. — p. 68—71: Szegény kisfiú vándorlása közben a rendőrségre kerül. (Megrendelésre készült, nem hagyományos narratív forma.)

DÖMÖTÖR ÁKOS

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Redacteur

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI,
TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS,
IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVI

1965

4

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследования. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листах в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензии, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через предприятия иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом. № 32.; чековой номер: 45-790-057-50-032) или на границе: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia*, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. N° 45-790-057-50-032), or with its representatives abroad. Annual subscription 40,— forint.

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN
GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVI

1965

4

INHALT—SOMMAIRF—СОДЕРЖАНИЕ

- Voigt, Vilmos*: Theoretical and methodological problems in recent East European Ethnology. Ethnography and Folklore — Проблемы методологии и терминологии в этнографических науках в восточной европе ..... 484—500
- Újváry, Zoltán*: Die Rolle des Individuums in den Volksbräuchen — Роль индивидума в народных обычаях ..... 504—520
- Bodgál, Ferenc*: Metallarbeit der Zigeuner im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén — Металлическо-ремесленное Производство у цыган Комитата Боршод-Абауй-Земплен ..... 524—546
- Schram, Ferenc*: Das Feuermachen am St. Iwans'tag — Огонь в Иванов Лень ..... 547—556
- Katona, Imre*: Unsere Volkslieder vom Typ „Untergebot“ (ung. „Alku“) — Народные песни типа «Торг» ..... 557—571
- Ruitz, Izabella*: Das Gesellschaftsleben der Bauernjugend in der Bodva-gegend (Erster Teil) — Общественная жизнь Крестьянской молодежи в области Р. Бодва ..... 572—601
- Kleinere Mitteilungen—Documentation—Краткие сообщения** 602—612
- Volkkundliche Nachrichten—Nouvelles ethnographiques—**
Этнографические известия ..... 613—615
- Literarische Rundschau—Revue Littéraire—Рецензия** ..... 616—640